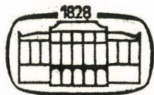

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1975

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

DEPARTMENT OF CHEMISTRY

PHYSICAL CHEMISTRY

PHYSICAL CHEMISTRY

PHYSICAL CHEMISTRY

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI.

ÉVFOLYAM

1975.

1.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, NYIRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Balázs János</i> : Harminc év	1
<i>Deme László</i> : Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság	6
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc</i> : A magyar-vogul fosztóképzőről	17
<i>Kovács István</i> : A paleográfiai sajátosságok mint bizonyítékok a kéz és a szövegezők azonosításakor	20
<i>Juhász János</i> : Elmélet és gyakorlat a nyelvek szinkrón egybevetésében	29
<i>Herrár Jolán</i> : Morfológiai szerkezetek — szintaktikai szerkezetek	35
<i>Antal László</i> : Két karcolat a leíró nyelvészet köréből	40
<i>Újósy Mária</i> : A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavak rendszere	47
Kiseb b közlemények. <i>Inczeffi Géza</i> : A szókincs gyarapodásának üteme a felszabadulást követő korszakban. — <i>Bánhidai Zoltán</i> : „A diakronikus szemlélet használata a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában” című közleményhez néhány megjegyzés. — <i>Erdődi József</i> : Egyszerejtés vagy emíróvidítés? — <i>Király Péter</i> : Újabb adalék a magyarok harci kiáltásához. — <i>Kristó Gyula</i> : Üzbég és tolvaj	57
Szó- és szóilás magyarázatok. <i>Balassa Iván</i> : Patika. — <i>Bárczi Géza</i> : Ücsörög ~ ücsörög. — <i>Meskó Sándor</i> : A pipás vagyok szólásról. — <i>K. Palló Margit</i> : A talál magyarázatához. — <i>Papp Ferenc</i> : Ami, amcsi. — <i>Paulinyi Oszkár</i> : A bányá kettős jelentése bányagazdaságunk magyar szóhasználatában. — <i>Somogyi Béla</i> : Bélás	66
Nyelv művelés. <i>Hexendorj Edít</i> : Ezzel együtt vagy ennek ellenére? — <i>Tarnóczy Tamás</i> : Az elvesző -i képző nyomában	74
Nyelvjárások. <i>Bálint Sándor</i> : Népi ünnepneveink világából. — <i>Márton Gyula</i> : Adatok az l ~ r fonémaváltakozáshoz a romániai magyar nyelvjárásokban	82
Szemle. <i>Korompai Klára</i> : Aurélien Sauvageot, L'Édification de la Langue Hongroise. — <i>D. Bartha Katalin</i> : Velesov Mártonné, Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. — <i>Mátai Mária</i> : A Marosvásárhelyi Sorok és a Murosvásárhelyi Glosszák. — <i>Jékel Pál</i> — <i>Papp Ferenc</i> : Zsilka Tibor, Stiliztika és statisztika. — <i>Kiss Jenő</i> : Megjelenőben az uráli nyelvtudomány bibliográfiája	93
Különfélék. <i>Pusztai Ferenc</i> : Mikesy Sándor	108
Nyelvtörténeti adatok. <i>Molnár József</i> : Az 1501-i ezestochowai magyar nyelvemlék. — <i>Fehértői Katalin</i> : Helynevek mint családnevek de praepositio vagy -i képző nélkül. — <i>Németh K. Bódog</i> : Határkiigazítás Meszlenben. 1644. — <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok	110

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetőek a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az **AKADÉMIAI KIADÓNÁL**: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az **AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT**ban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXI. ÉVF.

1975. MÁRCIUS

1. SZÁM

Harminc év

Immár kerekén harminc év telt el a második világháború befejezése és hazánk felszabadulása óta. Nagy idő ez egy ember életében, és számottevő időszak egy nemzet történetében is. Az évforduló számvetésre készíteti a történészt, s számadásra ösztönzi a magyar nyelvtudomány művelőit és króniká-sait is. Vissza kell tekintenünk az elmúlt három évtized magyar nyelvtudományi munkásságára, meg kell vonnunk a mérleget, s bár a történelmi távlat még nincs meg a higgadt mérlegeléshez, mégsem térhetünk ki a lelkiismeretvizsgálat, az elért eredmények fölmérése s a soron következő feladatok föl-vázolása elől.

Amikor a felszabadulás utáni első hónapokban és években új életet kellett kezdenünk az üszkös romokon, hihetetlenül nehéz és bonyolult feladatok tornyosultak elénk. Mert nemcsak a rombadólt házakat, gyárakat kellett újjá-építeni, hanem egy minden tekintetben idejét múlt politikai, társadalmi és gazdasági rendszer helyett kellett újat, korszerűbbet, haladót építeni. Új feladatok vártak ekkor a magyar nyelvtudomány művelőire is. Egyfelől oly mű-veket kellett megalkotniuk, amelyeknek létrehozása már korábban, a feudálkapitalista Magyarország viszonyai között is elodázhatatlanul szükséges lett volna, másfelől újabbakat, korszerűbbeket, az új, szocialista társadalom mérhetetlenül megnövekedett igényeihez illőbbeket is. E feladat nehézségeit még csak növelte az a körülmény, hogy ezenközben nemcsak korunk társadalma, hanem tudománya is rendkívül gyorsan változott, mind módszereiben, mind pedig céljainak kitűzésében. Nem volt könnyű minden tekintetben sikerrel megfelelni e sokféle kívánalomnak és igénynek. Ha a magyar nyelvtudomány-nak e három évtized folyamán elért eredményeit igazságosan és méltányosan igyekszünk értékelni, akkor e körülményeket okvetlenül figyelembe kell vennünk.

A felszabadulás utáni első években, különösen a szocializmus építésének megkezdésekor nyílt először lehetőség hazánkban hosszú távú tudományos tervezésre, s ekkor teremtődtek meg az anyagi lehetőségek is e nagyratörő tervek megvalósítására. Mert igaz ugyan, hogy a magyar nyelvtudomány művelői korábban is igyekeztek tervszerűen dolgozni, s egyes, szerencsés évtizedekben, így különösen a múlt század kilencvenes éveitől kezdve egészen az első világháború kitöréséig értek is el igen számottevő eredményeket, a Tanácsköztársaság idején pedig sor került átfogó tervezésre is (az ellenforradalmi rendszer bűne, hogy e szép tervek nem válhattak valóra). A két világháború közötti idők nyomorúságos viszonyai mellett nem születhettek kimagasló alkotások, bár egyes területeken ekkor is értek el eredményeket e korszak európai szempontból is jelentős, nagy magyar nyelvészei. A magyar nyelvtudomány akkor művelt főbb ágáiban elért eredményeket igen színvonalas kézikönyvek soro-

zata foglalta össze, s a magyar nyelv nagy etimológiai szótára is tovább készült e negyedszázad folyamán is. A kor uralkodó felfogásának megfelelően azonban ekkor még a történeti nyelvészet szemléletmódja és módszertana határozta meg a hazai nyelvtudományi munkálatokat. Az újabb irányzatok közül, a prágai iskola hatására, GOMBOCZ ZOLTÁN, LAZICZIUS GYULA, GYÖRKE JÓZSEF és mások munkásságában, a harmincas évek közepétől kezdve a funkcionális nyelvészlelet is kezdett tért hódítani, s ennek eredményei főleg a fonológiai vizsgálatokban mutatkoztak. A második világháború kitörése, majd pedig a felszabadulást követően az újjáépítés gondjai miatt, az ötvenes évek elején pedig a dogmatikus szemléletmód eluralkodása s más hasonló, gátló körülmények folytán a hazai nyelvtudománynak nem volt módja a kitekintésre, az újabb európai és tengerentúli nyelvtudományi irányzatok módszereinek tanulmányozására, és még kevésbé ezek alkotó alkalmazására. Ezért akkor, amikor az ötvenes évek elejétől kezdve végre sor kerülhetett a nagyszabású új tervmunkák megkezdésére, ezek megalkotásakor nyelvészeink elsősorban az újgrammatikusok által kimunkált módszerekre, egyes területeken pedig, így főleg a fonológiai kutatásokban, csupán a prágai iskola funkcionális módszertanára támaszkodhattak. Számos esetben azonban, így különösen a szótárírásban szinte semmiféle közvetlen hazai előzményhez nem kapcsolódhattak, ezért módszerüket, gyakran keserves küszködés közben, szinte teljesen saját maguknak kellett kialakítaniuk. Ezzel szemben viszont nagy segítséget jelentett számukra a nyelvtudományi kutatómunka intézményes megszervezése, a tervmunkák végzéséhez és befejezéséhez szükséges éppen nem csekély anyagi lehetőségek folyamatos biztosítása. Ekkor vált lehetővé először a magyar nyelvtudomány története folyamán, hogy a kitűzött tervfeladatokon az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, részben pedig egyetemeinken is az egyéb feladatok végzésétől mentesített kutatók jelentős gárdája munkálkodjék.

A magyar nyelvtudományra váró rengeteg új teendő tervszerű kijelölése és a végzendő feladatok megoldásának intézményesítése teljesen új korszak kezdetét jelenti. S ha számba vesszük, hogy mi valósult meg az elmúlt három évtized folyamán a felszabadulás után kitűzött feladatokból, minden önelégtelenség nélkül mondhatjuk, hogy igen-igen sok, lényegesen több, mint korábban bármikor, s olyan színvonalon, mint amilyenre számos területen azelőtt nem volt példa. Persze, figyelembe kell vennünk a fentebb elmondottakat, s ha méltányosan akarjuk megítélni az elmúlt évtizedek hatalmas arányú hazai nyelvtudományi termését, minden egyes alkotás megítélésében tekintettel kell lennünk sajátos hazai körülményeinkre. Az új magyar akadémiai nyelvtan két kötetének készítésekor a munkatársak előtt az a cél lebegett, hogy összefoglalják a korábbi kutatások eredményeit, következetesen alkalmazzák a leíró módszert, s ahol lehet, érvényesítsék az újabb irányzatoktól kimunkált metodológiát is. Mivel pedig munkájuk megkezdésekor hazánkban az újabb nyelvészeti iskolák közül csak a prágai gyakorolt nagyobb hatást s inkább csak a fonológia területén, a funkcionális nyelvészlelet követelményeihez csupán a fonológiai rész kidolgozásában tudhattak eredményesebben igazodni. Mindez azonban nem csökkenti teljesítményük értékét. A hétközetes új magyar értelmező szótár szerkesztői, mint fentebb is említettük, még nehezebb helyzetben voltak. Számottevő hazai előzmények hiányában s a lexikográfiai módszereknek másutt is tapasztalható kiforratlansága miatt jóformán mindenben saját magukra kellett hagyatkozniuk. A magyar nyelvátlasz megalkotóinak

némileg könnyebb helyzetük volt, mivel bizonyos kezdeményezések hazánkban közvetlenül a felszabadulás előtt is történtek egy új magyar nyelvjárási kutatóhálózat kiépítésére és a gyűjtő munkálatok megkezdésére. Mégis a hatalmas gyűjtőmunka megszervezése, a gyűjtött anyag feldolgozása és közzététele tőlük is nagy erőfeszítést kívánt. Teljesen új módszerek kidolgozására volt szükség a történeti nyelvjáráskutatás megindításában, a magyar irodalmi és köznyelv történetének vizsgálatában, a helyesírástörténet búvárlásában, a magyar nyelvművelés korszerű formáinak kialakításában s részben a magyar stilisztikai kutatások újjászervezésében, a verstani kutatások fellendítésében s számos más területen is. Új szemléletet kellett kialakítani a nyelvtörténeti kutatásoknak nálunk korábban is oly nagy sikerrel művelt ágazataiban, többrendbeli új feladatnak megfelelően például a szótörténeti-etimológiai vizsgálatokban és a névtani búvárlatokban is. Helyesírásunk korszerűsítése számos elméleti és módszertani kérdés új szempontok szerint való megvitatását is szükségessé tette. Számos új egyetemi és főiskolai kézikönyvet is közre kellett adni, többféle nyelvművelő kiadványt szerkeszteni. Időközben az is nyilvánvaló lett, hogy mind többet kell foglalkozunk az újabb külföldi nyelvészeti irányzatokkal, módszerekkel, a nyelvelmélet számos időszerű kérdésével, az általános nyelvészet problémáival. Csoda-e, ha a régi adósságok törlesztése, a sokféle új feladat végzése közben a kutatási módszerek korszerűsítése nem mindig vagy nem egyforma sikerrel történhetett?

Annyi azonban bizonyos, hogy az elért hatalmas sikerek feledtethetik velünk a kisebb-nagyobb hiányosságokat, a módszerbeli egyenetlenségeket. Mert annyit nyugodtan állíthatunk, hogy számos területen, így különösen a nyelvatlazságnak, az új értelmező szótáraknak, egyes egyetemi kézikönyveknek, nyelvművelő kiadványoknak készítése közben kutatóink gazdag tapasztalatokra tettek szert, számos esetben sikerrel alkalmaztak újabb korszerű módszereket, s nem ritkán gyakorlati tevékenységük elméleti megfogalmazása során nemzetközi szempontból is figyelmet érdemlő, sőt figyelembe is vett eredményekre jutottak. Az elmúlt évtizedek folyamán elért eredményeink kritikai vizsgálata megerősítheti azt a régi felismerést, hogy divatos jel-szavak és módszerek szolgálai követése nem vezethet tartós eredményre. Új és valóban számottevő eredmények csak akkor születhetnek, ha a gyakorlati munka korszerű módszerek szerint folyik, s az elmélet és a gyakorlat kölcsönös viszonya alapján a gyakorlati eredmények új elméleti felismerésekre vezetnek.

Harminc év múltán, úgy érezzük, a magyar nyelvtudomány bizonyos értelemben forduló ponthoz érkezett. A múlt adósságainak törlesztése nagyjából megtörtént, a felszabadulás utáni években kitűzött, legsürgetőbb feladatok legtöbbször nyelvészeink rendre megoldották. Az elkövetkező években új teendők várnak nyelvészeinkre, s az új feladatok végzésére lényegesen új körülmények között, részben új módszerek alapján kell vállalkozniuk. Föl kell tehát mérnünk a jelenlegi helyzetet, s föl kell vázolnunk az új tennivalókat társadalmi, politikai, módszertani szempontból egyaránt. Meg kell vizsgálnunk, hogy mit vár az eljövendő időkben a magyar nyelvtudománytól szocializmust építő népünk, és mit vár tőlünk a nemzetközi tudományos élet.

Vizsgáljuk e feladatkört először hazai, nemzeti keretek között. Társadalmunk szocialista nemzetté fejlődik immár évtizedek óta. Köztudomású, hogy nemzetté fejlődésünk folyamán korábban is a magyar nyelv s az ezt vizsgáló magyar nyelvtudomány játszott kimagasló szerepet, formálva, erősítve, megtartva a nemzeti tudatot. A múlt század elejétől, a reformkortól kezdve

egészen a felszabadulásig legjobbaink s köztük legkitűnőbb nyelvészeink tudatában a magyar nyelv és a magyar nyelvtudomány a polgári fejlődés, a haladás, a polgári nemzetté alakulás egyik legfőbb mozgótoronyjaként szerepelt. Ha majd egyszer — reméljük, hamarosan — sikerül megírunk a magyar nyelvtudomány történetét, ezt a körülményt jelentőségének megfelelően kell majd elemeznünk és értékelnünk. Az elmúlt harminc év magyar nyelvtudományi eredményeit viszont már abból a szempontból kell mérlegre tennünk, hogy ezek miben és mennyiben járultak hozzá a szocialista magyar nemzettudat kifermeléséhez és megszilárdításához.

Aligha lehet kétséges, hogy a fentebb futtában számbavett, igen jelentős eredmények nagy mértékben segítették az új nemzeti tudat megerősítését. Az elkészült leíró és történeti jellegű művek eddig soha nem tapasztalt mértékben terjedtek el. Az új értelmező szótárak, a magyar és finnugor etimológiai szótárak eddig elkészült kötetei, a különféle leíró nyelvtanok, nyelvatlaszok, nyelvművelő kötetek, egyetemi, főiskolai, középiskolai és alsó fokú tankönyvek is olyan nagy tömegben forognak közkézen, mint amilyenről korábban még álmodni is alig mertünk volna. De ha őszintén próbálunk számot vetni e művek társadalmi hatásával, még sem lehet okunk az önelégültségre. A tömeginformáció felgyorsulása, az ismeretek hihetetlen bőségének áradata napjainkban világszerte s így nálunk is nemcsak könnyíti, hanem ugyanekkor nehezíti is a tájékozódást, a nemzeti önismeret elmélyülését, a történelmi távlatokban való gondolkodást. A jelen problémái és a jövőre való felkészülés gondjai sokszor mintha teljesen háttérbe szorítanák a múlt iránti érdeklődést, a nemzeti hagyományok ápolását. Van valami nyugtalanító ellentmondás abban, hogy ugyanakkor, amikor minden eddiginél nagyobb és rendkívül eredményesen dolgozó gárda szerveződött akadémiánk Nyelvtudományi Intézetében, egyetemeinken és főiskoláinkon, a történeti és a leíró magyar nyelvészeti kutatások végzésére, ezek eredményeinek közzétételére, oktatására, az alap- és középfokú oktatásban szinte szemünk láttára sorvad el a magyar nyelvtannak és még inkább a magyar nyelvtörténetnek az oktatása. Vajon be tudja-e így tölteni szerepét a magyar nyelvtudomány a szocialista nemzeti tudat kialakításában? Vajon lesz-e még mód értékes haladó nemzeti hagyományaink ápolására és őrzésére? A magyar nyelvtudomány művelőit e téren aligha terheli nagyobb mulasztás. Legfeljebb annyi, hogy talán már eddig is nyomatékosabban kellett volna felhívunk az oktatásért felelős tényezők figyelmét arra, hogy e tekintetben a helyzet éppen nem megnyugtató, s hogy a szocialista nemzeti tudat erősítése parancsolóan követeli a magyar oktatásügy mielőbbi gyökeres átszervezését, a magyar nyelvtudománynak mint egyik legfontosabb nemzeti diszciplínának nagyobb szóhoz való juttatását az oktatás, a köznevelés és a közművelődés minden területén.

De nem lehet okunk az önteltségre akkor sem, ha azt vizsgáljuk: megtettünk-e már mindent a további kutatások módszereinek korszerűsítésére. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a legtöbb területen, így a különféle értelmező szótárak, etimológiai szótárak, nyelvatlaszok, nyelvművelő kötetek s más hasonló kézikönyvek és tankönyvek készítése során többnyire sikerült új, korszerű módszereket kialakítanunk, s részben újjá tudtuk formálni a nyelvtanírás módszertanát is. Ám éppen a grammatikai kutatások terén történtek igen jelentős változások az elmúlt évtizedekben, s ezek hatása még nem érződött eléggé a hazai nyelvtanirodalomban. Egyik legsürgetőbb feladatunk lesz tehát a közeljövőben, hogy a magyar nyelvtanirodalmat s ezzel szoros össze-

függésben a jelentéstani kutatásokat korszerűsítsük, s hogy nagy múltú hazai grammatikai vizsgálatainkat a jelenlegi nemzetközi kutatások színvonalára emeljük. A kor új áramlatai az elmúlt három évtized folyamán gyakran kissé megkésve érkeztek hozzánk. A strukturalizmusnak, majd az ezt követő újabb irányzatoknak igaz, nálunk is akadtak képviselői, sőt alkalmazói s néha eredményes továbbfejlesztői is. Kétségtelenné vált azonban, hogy nem elegendő a folyton szinte viharos gyorsasággal felbukkanó újabb áramlatok felszínes propagálása, hanem ezek mélyebb megértésére, az egyetemes és a magyar nyelvtudomány hagyományaival való szembesítésére, kritikai felülvizsgálatára is szükség van. Ugyanilyen fontos az is, hogy felmérjük, mindebből mire és mennyire van szükség a mi sajátos történelmi, társadalmi és gazdasági körülményeink között. Meg kell mondanunk, hogy ez a számvetés a közelmúltban nem mindig történt meg, s éppen ezért az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatására sem kerülhetett sor kellő mértékben. Néha úgy érezhettük, a javasolt módszerek öncélúak maradtak, s némelykor mintha feledésbe merült volna, hogy először mindig a társadalom egészének igényei alapján kell megszabnunk az elvégzendő feladatokat, s csak ez után kell keresnünk az ezeknek megvalósítására legalkalmasabb, legkorszerűbb módszereket, gondosan különbséget téve a korszerű és a divatos között. A magyar nyelvtudomány területén is csak az lehet korszerű, ami nemzeti és nemzetközi törekvéseinkkel összhangban áll, ami jövő társadalmi fejlődésünket leghathatósabban segíti elő.

Mindezt figyelembe véve kell a közeljövőben az eddiginél jobban megvalósítanunk az elmélet és a gyakorlat egységét a grammatikai kutatásokban, ezek eredményeinek iskolai oktatásában, nyelvtudományunk eredményeinek népszerűsítésében. E fontos munkában az eddiginél jóval nagyobb mértékben kell támaszkodnunk általános nyelvészeinkre, a rokon tudományágak művelőire, a magyar pedagógusok legjobbjaira, az ismeretterjesztés legsikeresebb munkásaira. Jelentékeny szerepet kell juttatnunk az alkalmazott nyelvészetnek is, nem feledve azonban, hogy csak korszerű nyelvtudományi eredményeket kívánatos alkalmazni a gyakorlatban, s hogy az alkalmazott nyelvészet művelői nem nélkülözhetik a magyar nyelvtudomány elméleti kérdéseivel szakszerűen foglalkozó kutatók támogatását és útmutatását, s nem hagyhatják figyelmen kívül a magyar nyelvet oktatók értékes tapasztalatait sem.

Öröndetes jelenség, hogy a hazai nyelvészek legjobbjai kellő időben felismerték a nyelvtudományi elméleti kutatások és az így elért eredmények gyakorlati felhasználása közti dialektikus összefüggéseket. Ráeszméltek arra is, hogy a diakrónia és a szinkrónia merev szembeállítás helytelen, s hogy éppen ezért mind a történeti jellegű, mind pedig a szinkrón szemléletű kutatásokra egyaránt szükség van. Megnyugvással tölthet el bennünket, hogy rövid megtorpanás után a diakrónikus nyelvészlelet nálunk is visszanyerte jogait, s hogy a magyar történeti nyelvtudomány művelői kellő időben felismerték: az emberi nyelvnek nemcsak szinkrón értelemben vett egyetemes törvényeiről, hanem történeti szempontból tekintett egyetemes jegyeiről is bízást beszélhetünk. Ma már úgy látjuk, hogy ha a marxizmus egyetemes társadalomtörténet, akkor a történeti nyelvészet is jogot formálhat arra, hogy mulhatatlanul szükséges nemzeti feladatainak továbbra is megfelelő, de ugyanakkor a nemzeti kereteken felülemelkedve is egyetemes nyelvtörténetté váljon, ugyanúgy kutatva az egyes nemzeti nyelvek történeti fejlődésében mutatkozó egyetemes mozzanatokat, mint ahogyan a leíró nyelvészet művelői keresik a világ minden nyelvében kitapintható univerzális jegyeket.

S vajon mi a helyzet a magyar nyelvtudomány nemzetközi kapcsolatairól? Azt, amit nemzeti szinten elértünk, be tudtuk-e kapcsolni a nemzetközi együttműködés keretei között az egyetemes nyelvtudomány vérkeringésébe? Számos hazai vállalkozásunk nemzetközi visszhangja arról tanúskodik, hogy e téren is értünk el eredményeket, számos esetben sikeresen felszámolva a korábbi elzárkózást. Egyre gyakrabban jelennek meg nyelvészeink nemzetközi kongresszusokon, tesznek közzé tanulmányokat és könyveket idegen nyelven is. Tudnunk kell azonban, hogy nyelvünk viszonylagos elszigeteltsége még mindig gátló tényező. A jövőben azon kell lennünk, hogy az eddiginél nagyobb mértékben aknázzuk ki azt a lehetőséget, amit az a körülmény biztosít számunkra, hogy nyelvünk, bár nem indoeurópai nyelv, mégis igen gazdag irodalmi alkotásokkal rendelkező fejlett finnugor, tehát európai nyelv, s hogy éppen ezért bizvást remélhetjük, hogy az általános nyelvészeti oktatás keretében világszerte fokozódni fog majd az érdeklődés nyelvünk iránt, mely struktúrájában oly lényegesen eltér az indoeurópai nyelvektől. Fontos feladatunk lesz a közeljövőben, hogy a magyarnak, mint idegen nyelvnek a tanítását is minél több helyen szorgalmazzuk Európában és a világ más részein is. Másfelől azon kell lennünk, hogy a jövőben az eddiginél szorosabbra vonjuk a kapcsolatokat egyfelől a magyar és a finnugor nyelvészet, valamint az altajszintika, e régóta nemzetinek számító diszciplínák, másfelől az általános nyelvészet között. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy mi magyar nyelvészek elsősorban éppen e tudományágak eredményeinek általánosításával, nemzetközivé tételével járulhatunk hozzá az egyetemes nyelvtudomány gazdagításához.

E gondolatokat nyíltan előtárva, elért eredményeinket büszkén említve, ám gondjainkat és a ránk váró, éppen nem könnyű feladatokat is őszintén felsorolva ünnepeljük a nagy évfordulót. BALÁZS JÁNOS

Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság*

1. Előzetes megjegyzések. — A közfelfogás a nyelviséget a társadalmi alapegységek (= „mikrotársadalmak”) olyan adottságaként tartja számon, amely befelé összekapcsolja e mikrotársadalmak tagjait, kifelé viszont elválasztja őket a többiektől, s így magukat az egyes mikrotársadalmakat is egymástól. Ez a nézet a valóságot ragadja meg, de annak csak a felületi szintjét. A felületen a nyelvi azonosság, a közös nyelvűség valóban közvetlen és zavartalan kommunikációt biztosít(hat), a nyelvi különbség, a másnyelvűség valóban elszigetel(het). Ezért az egyént körülvevő mikrotársadalom (itt = nyelvi társadalom) nagysága valójában megszabja számára, hogy mekkora közegben érezheti „otthon” magát, mekkora közösségnek az életében vehet részt közvetlenül, kommunikációs akadályok nélkül.

Az a nyelv, amely ezt az egyén számára — befelé lehetőségként, kifelé korlátként — biztosítja és megszabja, az adott egyén a n y a n y e l v e. Szokás az anyanyelvet valami nagyon romantikus vagy épp misztikus tényezőnek tekinteni; olyannak, ami determinálja az egyént gondolkodásában, cselekvéseiben, de mindenekelőtt érzelmeiben. Ez a felfogás sokat ragad meg a valóságból; ám abban a tényben, amelyre rátapint, semmi romantikus vagy épp

* Elmunkálat „A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus” címen megjelent állásfoglaláshoz. (Részlet.) — Az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalásának szövegét l.: Társadalmi Szemle XXIX/10. [1974.] 32–47.

misztikus nincsen. Az anyanyelv nagyon is reális tényező: az emberi egyed spontán, áttétel nélküli önkifejzésének eszköze. Sőt több ennél: valóság-szemléletének és valóságélemző gondolkodásának társadalmilag determinált — lehetővé tett, megszabott és korlátozott — formája, s egyben közege.

Az anyanyelvnek — paradox módon — kettős szerepe van. Az egyikre már utaltunk: az emberi egyedet ez fogja át csecsemőkorától, ez kapcsolja bele valamely adott kisebb közösségbe, s azon keresztül egy adott nyelvi társadalomba, a felületen egyszersmind el is szigetelve a többitől. S mégis az anyanyelv az a tényező, amely az emberi egyedet az emberiség egészébe illeszti, biológiai emberből társadalmi emberré, termelő emberré, gondolkodó emberré — azaz emberi értelemben emberré — emeli. Az a mikrotársadalom ugyanis, amelybe az anyanyelv az egyedet bekapcsolja, emberi társadalom. Olyan közösség, amely nemzedékek ezreinek, tízezreinek tapasztalatait hordozza, örökölte és örökíti tovább; állandóan gazdagítva ezt a társadalmak közötti tapasztalatcsere eredményeivel, azaz kiegészítve más — ugyan-csak emberi — mikrotársadalmak fejlődésének vívmányaiával.

A nyelviség segítségével — s a nyelvnek mint érintkezési eszköznek el-sajátításával — az emberi egyed nem egyszerűen beszélni tanul, azaz gondolatait közölni; hanem emberi szinten gondolkodni, emberi módon cselekedni — azaz a valóságot elemzően észlelni és ennek eredményeként cél-szerűen befolyásolni-változtatni — is. ENGELS megfogalmazása szerint a munka, a gondolkodás és a nyelviség egymástól elválaszthatatlanul, egymással dialektikus kölcsönhatásban emelte ki az embert a többi állat sorából. Ám a filogenetikus sorrenddel szemben az ontogenetikus fejlődésben fontos változást látunk: a felnövekvő egyed számára a valóság elemző észlelésének (a gondolkodásnak) és az alkotó formálásának (a munkának) társadalmilag kikristályosított eredményeit a nyelviség már a fogalmiság szintjén közvetíti, évezredek tapasztalatait sűrítve egy-egy szóba vagy megfogalmazási formulába.

Újabb paradoxként azt mondhatjuk: a nyelviségnek ezt a hatalmas jelentőségét az egyén — s az egyéneket magába foglaló társadalom — épp azért nem észleli ilyen kiélezetten, mert alapvető és felfoghatatlanul nagy. A nyelviség szerepe olyan, mint a levegőé: nélkül biológiai, anélkül társadalmi élet nincsen. Annyira nélkülözhetetlen, hogy létét természetesnek látjuk, és észre sem vesszük; csak ha probléma van vele. A levegőét akkor, ha fuldoklunk a hiányától; a nyelviségét akkor, ha kikerülünk természetes közegünk-ből, és „érintkezésképtelenné” süllyedünk. A nyelviség a társadalmi ember társadalmi levegője: észrevétlen, de nélkülözhetetlen közege az emberi szintű létnek.

És „a” nyelv mindenki számára az anyanyelve, amelynek segítségével a valóságot megismerte, és elemeit, részleteit fogalmi szinten tükrözni, mozgását gondolkodásában követni, elemezni, érteni és mondatokban reprodukálni tanulta. Az anyanyelv az a közeg, amelyben a szavakat nem keressük, hanem „megtaláljuk”; amelyben fogalom és szó, gondolat és mondatforma spontán módon, áttétel nélkül azonosul; amelyben a kifejező formát csak annyiban kell keresnünk, amennyiben ez magának a gondolatnak letisztításához szükséges. Az anyanyelv az emberi egyed reagálásának, érzésének, álmának, vágyainak, észlelésének, gondolkodásának, tervezésének spontán hordozója a maga, és kifejezője a többi ember számára; emberségérzetének biztosítója: maga az embersége. — S ebben a szerepében az anyanyelv

nyelv nem ilyen vagy olyan (nyelvű) emberré tesz, hanem objektíve és szubjektíve is egyszerűen emberré.

Az előbbieken és a továbbiakban többször is a *nyelviség* kifejezés fordult elő ott, ahol a közhasználat szerint a *nyelv* szónak kellene állnia. Hogy a dolog világos legyen, kiemelném most ezt, és néhány hozzá kapcsolódó más kifejezést, amelyet a mindennapi használatban, de a szakirodalomban is, változó jelentésben találunk; megadva róluk saját értelmezésemet; — nem a föltétlen helyesség igénylésével, csak a tájékoztatás igényével. Ez a magyarázat egyben afféle összefoglalása is az eddigieknek.

A *nyelv* tehát a továbbiakban az emberi beszédtevékenységnek rendszerét jelenti (általában, illetőleg — valamelyik nyelvről szólva — konkrétan). A tevékenység maga, meg a tevékenység során születő eredmény már nem nyelv, hanem *beszéd*. (Ebben az értelemben beszéd az írás is, mint a nyelvi megnyilatkozásnak az egyik — az akusztikus — ingerületről a másik — a vizuális — ingerületre áttett, de indítékában-szándékában-hatásában lényegileg változatlan formája.) De mindenfajta emberi beszéd valamilyen nyelv anyagából és szabályai szerint épül fel. Ezért az emberi beszéd — formája és megformáltsága felől nézve — *nyelvhasználat*. És minden beszédcselekvésnek emberek közti kapcsolat teremtése vagy továbbvitele a célja. Ezért a beszéd — most funkciója felől nézve — kommunikáció, mégpedig annak legemberibb formája: *nyelvi kommunikáció*. S végül a *nyelviség* kifejezéssel azt a tényt jelölöm, hogy az emberi társadalmak a kommunikációnak ezen a — fogalmi és gondolati — szintjén állnak, ilyen eszközével bírnak, és egyedeiket ennek segítségével emelik a maguk szintjéhez, és kapcsolják a maguk életébe.

Ezek szerint a társadalmak nyelvisége óriási jelentőségű. Mint tény és adottság arra épül, hogy az emberi nem egységei — az együttélés alapját jelentő mikrotársadalmak — kifejlesztettek egy olyan eszközt, amely felhalmozódott tapasztalataikat mentális úton átadhatóvá-átvehetővé teszi. Az új egyednek így nem kell elülről végigjárnia a megismerés-elvonatkoztatás hosszú útját; elég — a nyelviség segítségével — átvennie a társadalmi tapasztalatokat, és mintegy ellenőriznie kell csak a valóságos értéküket és érvényüket. — Ám ez csak azért lehetséges, mert az emberben a törzsféjlődés során felhalmozódott egy — biológiailag öröklődő, s így az egyed által is biológiailag örökölt — olyan készség, amely lehetővé teszi minden embernek született lény számára, hogy ezt az eszközt — valamelyiket, bármelyiket — elsajátítsa; s így a valóság megismerésének folyamatába — az addig elért eredményeket átvéve — társadalmi úton kapcsolódják bele. Hogy melyik nyelven, az a körülmények kérdése; de a továbbiakban maga is körülménnyé válik, mégpedig meghatározó érvénnyel.

2. A nyelviség elhelyező szerepe és a nyelvi törekvések általános értékelése. — A történelmi fejlődés polgári—kapitalista szakasza Európában sürgetővé tette a politikai és gazdasági egységek határainak minél szélesebbre való kiterjesztését, e határokon belül a különállást szentesítő (városi, megyei, területi, fejedelemségi stb.) kiváltságok megszüntetését: a népi ország(ok)nak nemzeti állammá koncentrációját. Ebben a folyamatban a nyelvnek mint tényezőnek kiemelt szerepe volt: az azonos — vagy legalábbis azonosítható — nyelvű területeknek egy közös államba egyesítése általában természetes törekvésnek hatott; és megfordítva: jogos igénynek tűnt a nem azonos nyelvű területek szétkülönülése, önálló állammá alakulása. Summázva mindezekben a nyelv szerepét: a minél

nagyobb területű szabad piac megteremtésének kapitalista törekvésében a nyelv szabályozótényezőként jelentkezett, pozitív (azaz serkentő) és negatív (azaz gátló) értékkel egyaránt. Ez a szerepe abból az egyszerű emberi megítélésből fakadt, hogy az, akivel beszélni — azaz áttétel nélkül érintkezni — tudok, olyan ember, mint én; az viszont, akivel nem, már másfajta ember (s a primitív szemlélet szerint „néma” vagy „buta”, azaz alsóbb rendű).

A fejlődésnek ebben a szakaszában kialakult nacionalizmus tehát indítékában gazdasági—politikai, de talajában elég nagy mértékben nyelvi gyökerű: a tömegek számára az azonos nyelvűek összetartozása és a más nyelvűek elsőbrendűsége egyaránt természetesnek volt feltűntethető. A kisebb államoknak közös „nemzeti állammá” koncentrálódásában, s egyes nagyobb komplexusoknak „nemzeti államokra” való felbomlásában egyaránt az azonos vagy eltérő nyelvűség volt a „nemzeti” jelleg próbája. Ezért az elkülönülni, illetőleg külön maradni kívánók (pl. a Németalföld) a helyi nyelvhasználat elkülönítő normalizálására is törekedtek; az egységre törekvők viszont (pl. Toscana, Umbria; Provence) feladták vagy elveszítették helyi nyelvhasználatuk önállóságát egy központi norma érvényesülésének javára.

A nemzeti államokat azonban nem sikerült úgy megalakítani — illetőleg néha azt mondhatnánk: sikerült nem úgy megalakítani —, hogy nyelviileg homogén tömböket alkossanak. Már a nemzetek alakulásának klasszikus időszaka is bővelkedik a nyelvi kisebbségek keletkezésének példáiban; s még inkább a nagyobb európai háborúkat — és békekötéseket — követő időszakok. Az általános modell azután az volt, hogy azok a kisebbségi csoportok, amelyeket nagyságuk vagy egyéb okok folytán nem lehetett likvidálni (azaz fizikailag megsemmisíteni, elűldözni vagy nyelviileg asszimilálni), társadalmilag körülzárt kisebbségi csoportokká szigetelődtek, legalábbis tömegeikben; megrekedve a regionális elhatároltság keretei közt elérhető fejlődési ütemben és szinten. — A nyelvi kisebbségi csoportok számát azután szaporították a továbbiakban a különféle indítékú áttelepülések és áttelepítések is.

Már ebben a fázisban két típusával kell számolni a nyelvi kisebbségi csoportoknak. Az egyik egy-egy nagyobb — másutt, a maga területén nemzeti fejlődésnek indult — nép leszakadt részegysége (a későbbiekben: nemzeti kisebbség); a másik egy csekély létszámú és egészében megrekedt népcsoport (tulajdonképpen: fejletlen kis nemzet). A századforduló táján az első típusra a magyarországi románság lehet példa, a másodikra a magyarországi szlovákság a maga egészében. A jelentős különbség a két típus között az, hogy adott történelmi fordulat után az elsőnek csak felcsatlakoznia kellett egy olyan nemzeti kulturális és nyelvi szinthez, amelyet anyanyelvén valahol elértek már; a második viszont frissen megteremténi kényszerült a nemzeti-polgári típusú anyanyelvűségnek azt a fokát, amelyet korábban legfeljebb ha előkészíthettek legjobbjai.

Érthetően, de akkor is sajátos módon: a nyelvi kisebbségek létének ténye általában nem zavarta a századunk elejére kialakult államokat abban, hogy nemzeti államoknak tekintsék magukat, amelynek természetes egyetlen — kulturális és igazgatási szinten érvényes — nemzeti nyelve van. S nem különösebben zavarta ez a szemlélet magukat a nyelvi kisebbségeket sem: a maguk területén és a maguk összefoglalkozásában anyanyelvük kielégítő kommunikációs eszköznek bizonyult mind gazdasági, mind társadalmi életük lebonyolításához; a „külvilággal” pedig egy erre hivatott közvetítő — két nyelvű — réteg tartotta a szükséges kapcsolatot.

Az első világháború Európa nyugati részét e szempontból viszonylag érintetlenül hagyta, inkább keleti felét rendezte alaposan át. Az Osztrák-Magyar Monarchia nyelvi kisebbségei közül egyesek a velük egy nyelvet beszélő nemzettel kerültek közös államkeretben s azon belül többé-kevésbé nemzeti jellegű helyzetbe. Ugyanakkor az új határok megvonásával új, addig nemzeti kötelekben élő csoportok váltak nemzeti kisebbségekké. A nyelvi problémák képlete ezzel alaposan átalakult, de lényege nem változott meg: az őstermelő rétegek háborítatlanul éltek nyelvi kisebbségben, s a nyelvi kisebbség változatlanul az őstermelésben biztosított csak háborítatlanságot.

Ebben az időszakban — a két világháború között — közvetlen kapcsolat és szerves összefonódottság alakult ki nálunk és a szűkebb környezetünket jelentő államokban a nyelvi törekvések és a nacionalista ideológiák között. A frissen nemzeti fejlődésbe lendült államok és államrészek hirtelen akarták behozni azt az elmaradást, amelyet számukra korábbi helyzetük jelentett. S ezt Magyarországon motiválta még az újdonsült önállóság osztrákellenessége mellett a — nem kis mértékben nyelvi alapokra apelláló — határrevízió állandó gondolata; a szomszédos államokban pedig az ettől való állandó félelem és a friss államiság offenzív belső asszimilációs törekvése. Mindez azonban inkább a felsőbb — a polgári és az értelmiségi — rétegeket hatotta át; bár maga a nyelvi alapokra épített, az anyanyelviségre apelláló — és a valóságos társadalmi feszültségek elfedésére szánt — nacionalista agitáció a második világháború kezdetére már a tömegekig hatolt, amelyek pedig magától kisebbségi helyzetüktől lényeges hátrányt nem szenvedtek.

Lényegében ez a korszak — a két világháború közti — alakította ki vagy legalábbis erősítette meg a „nyelvi kisebbségek” helyzetének, a „nyelvi kisebbség” fogalmának azt az értékelését, amelyet a Népszövetség okmányai tükröznek, sőt — a későbbi történelmi változásokkal nem számolva — az ENSZ és az UNESCO számos okmánya is. Ennek lényege: a „nyelvi kisebbségek” besorolása az egyéb szempontból vett kisebbségek közé; más szóval: a nyelviség degradálása nála jóval kisebb súlyú ismertető jegyek szintjére. Ugyanazt idézhetjük 1919-ből („származásra, nemzetiségre, nyelvre, fajra vagy vallásra való tekintet nélkül”), amit harminc évvel későbből („ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek vannak”). S ha akkor talán igaz volt is ez az összesorolás, ma már semmiképp sem az: közben világméretekben megváltozott a termelés technikai szintje, szerkezete és szervezete; a mi államainkban emellett alapvetően átalakult a társadalmi rend s vele az ember — potenciálisan minden ember — helyzete és lehetőségei. S ez a folyamat alapjaiban változtatta meg az emberi fejlődés egyik leglényegesebb vívmányának és emelőjének, a nyelviségnek súlyát és súlyhelyzetét is.

3. A nyelviség mai szerepe. — A nyelv az emberiséghez kapcsol, az anyanyelv a közvetlen kis közösségbe. Ez a „közvetlen kis közösség” nagyságát tekintve a fejlődés minden szakaszában más és más terjedelmű. Az autochton őstermelés fokán a termelő átlagember számára a faluja határáig terjed, legföljebb még a piacul szolgáló kisvárosig. A kapitalista termelés a „közvetlen kis közösség” határait az egymás megértését még lehetővé tevő nyelvi határokig, illetőleg az ezek alapján megvonni kívánt államhatárokig terjeszti, vagy azokon is túl. A további ipari fejlődés azután ezeket a vonalakat is átlépi, a gazdasági koncentráció ma már világrészeket érint.

A termelés és fogyasztás fejlődésének ebben a szakaszában indul meg szükségszerűen az a világfolyamat is, amely az ember társadalmi felszabadtítását tűzi ki feladatául. (Hogy e fejlődésnek a technikai meg a társadalmi oldala ma átmenetileg szétkülönülhetett, s az egyik ott, a másik itt érett meg hamarabb, az a két oldal szükségszerű történelmi összetartozását nem cáfolja, csak a folyamatnak világméretű voltát bizonyítja.)

Némi elnagyolással azt mondhatnánk: az ősközösség embere a f a l u j á b a n, a feudális társadalom embere a b i r t o k o n, a kapitalista társadalom embere az o r s z á g b a n, a szocialista forradalmak korszakának embere a v i l á g b a n é l. Ezek azok a nagyságrendek, amelyek egy-egy kor emberét átfogják, s „a társadalmat”, a közvetlen környezetet jelentik a számára. A mai ember — ha tudja, ha nem — mindig a világesemények és a világfejlődés függvényében áll, nemcsak mint érintettje, hanem mint tényezője is: a magyar dolgozó munkamorálja, a dél-afrikai néger szabadságküzdelme, az amerikai átlagember gondolkodási igénye vagy igénytelensége — tömegessége révén és a mikrotársadalmak láncolatos összekapcsoltsága folytán — a két alapvető társadalmi formáció mérközésének s ezáltal az egész emberi továbbhaladás alakulásának eleme, mind lehetőségeiben és feltételeiben, mind pedig kihatásában.

Ennek a folyamatnak — az ember (és minden egyes ember) világba kapcsolódásának — a nyelviség hagyományos formája egyszerre emelője is meg gátja is. E m e l ő j e a mikrotársadalmiság szintjén; hiszen mindenki számára adva van egy olyan eszköz — az anyanyelve —, amelynek segítségével egyre szorosabban felcsatlakozhat saját kisebb közösségének — s ezen keresztül a kitágult világnak — akár a legmagasabb szintjére. G á t j a azonban annyiban, hogy ez a felcsatlakozás csak az anyanyelv által átfogott mikrotársadalom szintjéig közvetlen, azon felül már közvetett, áttételes. Valahogy úgy, hogy az egyén — az átlagember — fejlődhet a maga mikrotársadalmához, mikrotársadalma pedig a világhoz, a fejlettebb többihez. De a soknyelvű világ sokféle társadalmához való közvetlen kapcsolódásig az anyanyelv már nem visz; e viszonylatban már nem összekötő, hanem szétválasztó szerepe mutatkozik meg.

Magától adódó radikális és racionális gondolat volna épp ezért egy világnyelvre való áttérés vagy legalábbis ö v e z e t i nyelvek ajánlása az anyanyelvek helyébe. Á m e racionális gondolat teljesen irreális. Az egyént közvetlen környezete vezetni be a vilóságnak — természetnek és társadalomnak — elemző megismerésébe, s ezt csakis s p o n t á n n y e l v i s é g e segítségével képes megoldani. Ennek folyománya azután, hogy az egyén számára is ez a spontán nyelviség — vagyis az anyanyelv — a továbbfejlődésnek és a felcsatlakozásnak a természetes eszköze; az a közeg, amely a további és még további ismeretek szerzéséhez n e m e l s a j á t í t a n d ó, csak tökéletesítendő, de a l a p v e t ő e n a d o t t. Anyanyelven az ismeretszerzés és ismeretátadás — a valóság elemző felbontása, a folyamat eredményének tudati feldolgozása s mindezek közkinccsé tétele — egy egyenlet egy ismeretlennel, minthogy itt a problémák alapvetően tartalmiak. Idegen nyelven ugyanez k é t i s m e r e t l e n e s egyenletté válik; ott a nyelvi tényező — mint forma — nem spontán hordozója, természetes része, csupáncsak másik oldala a tartalomnak, hanem önállósult probléma maga is.

A mai anyanyelveket tehát semmiféle — sem természetes, sem mester-séges — világnyelv nem képes h e l y e t t e s í t e n i; legalábbis addig nem, míg tömegessé és spontánná, azaz anyanyelvvé nem válik. Ez a folyamat előre

sejthető, de ma még nagyon messze van; s csak egy olyan szakasz készítheti elő, amelyikben a kiszemelt vagy kialakított világnyelv az általános másodnyelv szerepét tölti be hosszú ideig és egyre növekvő intenzitással. Az általános emberi kommunikáció általános eszköze helyett sokáig kell még a kétszintű megoldással megelégednünk: a mikrotársadalmon belüli közvetlen és a mikrotársadalmak közötti közvetett — sőt inkább: közvetítő — kommunikáció kettősségének fenntartásával, sőt fejlesztésével.

Ez azonban azt a kettős feladatot állítja a társadalmak — a nyelvi mikrotársadalmak — elé, hogy egyéneiket minél tökéletesebben fejlesszék fel önmaguk — azaz mikrotársadalmuk — szintjére; önmagukat — mint mikrotársadalmat — pedig a legfejlettebbek szintjére, azaz világszintre. A kettő nem ellentmond egymásnak, hanem feltételezi és kiegészíti egymást; legalábbis olyan rendszerű társadalmakban, amelyek nem kívánják és nem engedik szétretegződni magukat a gondolkodó — idomító kevesek és a vegetáló — idomított sokak kasztjaira; amire a modern ipari fejlődés kapitalista alternatívája tendenciaszerű példatárat ad, de ezzel csak társadalmi túlhaladottságát bizonyítja, nem a folyamat szükségszerűségét.

Bármennyire paradox ismét: a tömegeket a világszinthez való felcsatlakozás felé csak a nyanyelvükön lehet elindítani, mert az út a végcélhoz a saját mikrotársadalmukhoz való felcsatlakozáson keresztül vezet, s csak ennek — mint közösségnek — kiteljesedésén és felfejlődésén át visztovább. S itt értünk el a nyelviség — s ezen belül az anyanyelvek — hatalmasan megnövekedett új szerepéhez. A világszinthez való felfejlődésnek — ha a fogalmat korszakunk perspektivikus realitása szerint szocialista módon, azaz a termelési fejlődés és a társadalmi átalakulás elválaszthatatlan egységében értelmezzük — a magasan képzett és mélyen gondolkodó ember tömegesedése az alapfeltétele; s ennek megvalósítása elképzelhetetlen a nyelv — mégpedig az anyanyelv — segítségével.

A mai nyelvi mozgalmakat — elsősorban a hátrányos helyzetben levő mikrotársadalmakéit — tehát nagyon gondosan meg kell vizsgálnunk. Ezek jelenségeit nem veszem itt számba; ez külön tanulmány tárgya. Itt a kérdésnek csak néhány megfontolandó tanulságát emelném ki. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy főképpen a nemzeti szint alatt élő mikrotársadalmakban éled ma ez a probléma újjá; a hogy — bár persze más és más módon és éllel — nemzetiségi szinten egyaránt jelentkezik kapitalista és szocialista országokban; a harmadik világban meg éppen a központi problémák egyikeként.

4. A mai nyelvi mozgalmak értékelése. — Témánk egyik fele — azaz nacionalizmus és hazafiság elemző szétválasztása — szempontjából egyáltalában nem közömbös, hogy a mai nyelvi törekvéseket a korábbi történelmi folyamatokban kialakult értékük és értékrendjük szerint ítéljük-e meg és helyezzük-e el a mai világmozgás általános képletében, vagy pedig újraértékeljük őket, előítéletektől mentesen, valóságos indítékaik és ténylegesen betöltött mai szerepük gondos felderítésével. Mint marxistáknak, nyilvánvalóan az utóbbi a feladatunk: „nyelvi mozgalmak”-nak és „nacionalizmus”-nak — egyes korábbi korokra indokoltnak bizonyult, de nem eleve örökérvényű — mechanikus összekapcsolása vagy épp azonosítása helyett a maiak mai összefüggéseikben és értékükben kell újravizsgálnunk és újólaj megítélnünk. Még arra is ügyelve, hogy bármennyire „a világban” élünk is, mégiscsak mikrotársadalmakban s ráadásul különféle helyzetűekben, fejlettségűekben, rendszerűekben; tehát ugyanaz a felületi jelenség más

értékű lehet például a polgári-demokratikus-iparosítási feladatokkal épp még csak birkózó fejlődő országokban, mint a szocialista rendszerű s már gazdasági szerkezetükben is előre haladottabb államok valamelyikében.

A feltörekvő fiatal országok, a frissen felszabadult és most fejlődésbe lendülő — gyarmati vagy félgymarmati előzményű — harmadik világ népei számára a kulturális és technikai szint felemelése — s főleg nemzetiesítése, azaz sajátta és tömegessé tétele — szükségszerűen anyanyelvűsítést jelent. A volt gyarmattartó nyelvének e célra való megtartása racionálisabb volna; — fejlettsége folytán is, de azért is, mert áthidalná a nemritka belső nyelvi különbségeket, s megtakarítaná a nyelvi standardizálás rengeteg erőfeszítését. Ám gátja volna a felfejlődés általános sá tételének, hiszen így a lakosság csak idegen nyelven boldogulhatna saját hazájában. Az anyanyelvűsítés törekvése tehát e területeken előre mutató tendencia, de demokrataizáló tendencia akkor is, ha az állam politikai berendezkedése ennek pillanatnyilag esetleg ellene mond.

Van példa rá, hogy az anyanyelvűsítés nagyobb egységek szétszakadozását eredményezi, vagy legalábbis ennek veszélyét hordozza magában. S bármennyire is a minél nagyobb államok fennmaradása a racionális, ilyenkor az egyik nyelv standardizálása és a többinek félreszorítása a n t i d e m o k r a t i k u s értékű eljárás lehet, hiszen sokakat taszít nyelvi kisebbségbe saját hazájában. Az ennek ellensúlyozására fellépő föderalista vagy épp szeparatista törekvések töltése persze lehet nacionalista, de maga az anyanyelvűséghez való ragaszkodás nem eleve az. Lehet annak az alapvető e m b e r i j o g n a k a keresése, hogy mindenki olyan kommunikációs — és gondolkodási — rendszer segítségével fejlődhessék, amely számára eleve adott, ezért spontán és szerves. A kívülről nézve talán fölöslegesnek ható nyelvfejlesztési törekvésekre fordított erőfeszítést itt belsőleg az a tényező indokolja, hogy a kulturális és technikai felfejlődés így lehet tömeges, és így lehet igazán „saját”.

Hasonló töltésű — bár eltérő feltételek közt lefolyó — törekvés az államainkbeli n e m z e t i s é g e k é is; amely ma sem indítékában, sem tartalmában n e m a z o n o s í t h a t ó a két világháború közötti nemzeti kisebbségek akkori nyelvi mozgolódásával. Mint láttuk: az nem a tömegek létproblémáját fejezte ki — az őstermelő tömegek falvaikban kielégítően megvoltak saját anyanyelvűségükben —; hanem felülről, politikai szintről (és általában kívülről: az „anyanemzet” revíziós vagy expanzív törekvései által is) szított mozgás volt. Ma azonban államaink viszonya rendezett már, s a státuskvó, a fennálló határok elismerése szilárd tömegtudat. (Ha vannak is ellene való megnyilatkozások olykor, azok általában nem a nemzetiség, hanem az „anyanemzet” alsóbb régióiból jönnek.) A nemzetiségek maguk — akár tömbök, akár szórványok — egyre inkább tudatukká emelik létüknek azt az alaptényét, hogy más — és más nyelvű nép által szervezett — állam polgárai, mint a velük egy nyelvet beszélő nemzet tagjai. S többször bebizonyosodott: á l l a m h ű polgárai, becsületes és hasznos polgárai.

Csakhogy ezek a nemzetiségi polgárok — nemcsak a szórványok, de a tömbök tagjai is —, éppen mert szocializmust építő államokban élnek, kiléptek a hagyományos őstermelés és az azt még befogadni képes falu kereteiből. Még helyben maradt rétegük is olyan szocialista mezőgazdaságban dolgozik, amely egy átfogó gazdasági szövetvénynek elemi részecskéje. Tehát ugyanúgy az o r s z á g b a n s ezen keresztül a v i l á g b a n élnek, mint az államukat szervező hazai és a velük egy nyelvet beszélő szomszédos nemzeti fiai. Illető-

leg szeretnének élni; mert ennek akadálytalan elérésében hátráltatja őket anyanyelvük különbsége az egyik s állami hovatartozásuk különbsége a másik nemzet fiaival szemben. Fejlődésükben hátrány — akadály is, pluszmunka is — a másnyelvűségük, hiszen magasabb fokon tanulni-művelődni már idegen nyelven képesek csak. De hátrány ez a demokratikus jogaik gyakorlásában is, mert a némileg is magasabb közéletbe általában már csak idegen nyelven kapcsolódhatnak bele. Azaz: tehetségüket és emberségüket a közös haza javára nem gyümölcsöztethetik annak az eszköznek a segítségével, amelyik számukra spontán, csak egy olyannak révén, amelyik másodlagos, áttételes.

Mint hogy az egyén elsősorban anyanyelvén önmaga, hiszen gondolkodása, ismeretszerzése és ismeretátadása ennek segítségével a legsikeresebb: a társadalom szintjére felfejlődni és tehetségét, képességeit a köz javára kifejteni kívánó polgár számára föltétlenül gátló tényező a körülményektől rákényszerített másnyelvűség. Különösen akkor, ha két nyelvése nem a mindennapi társadalmi érintkezésből folyó adottság a számára, hanem államilag előírt köteletség. Ez a kétféle helyzet a nemzetiségek két típusához kapcsolható. A nemzetiségi szórványoknál ugyanis társadalmi eredetű a két nyelvése: nemzetivel vegyes vidékeken, sőt legtöbbször nemzetivel vegyes lakosságú falvakban élve, a másik nyelv gyermekkori elsajátítása nekik spontán és természetes; számukra az államszervező nemzet nyelve „másik nyelv”, de nem idegen nyelv; és megtanulása is inkább „célszerű”, mintsem „kényszerű”. Más a helyzet a nemzetiségi tömbök esetében, amelyek jórészt anyanyelvű vidéken, s ezen belül esetleg majdnem tisztán anyanyelvű falvakban élnek. Az ő két nyelvése állami eredetű, elrendelt iskolai feladat, amelyet később a „külső” környezet is számon kér; gyermekkori élmények híján nekik ez „idegen” nyelv, amelynek „kényszerű” az elsajátítása; s nem is közvetlen előny a megtanulása, csak közvetlen hátrány a nem ismerése, mert nélkülözhetetlen a szakmatanuláshoz, az ügyintézéshez, magához az állampolgári szintre emelkedéshez: „az országban” éléshez.

Semmiképp sem eleve nacionalista töltésű tehát a nemzetiségeknek az a törekvése, hogy anyanyelvűségük terjedelmét és hatókörét minél szélesebbre kiterjeszthessék, közéletben, művelődésben, iskolázásban. Az a felismerés indítja ezt, hogy például a közepes idegennyelv-tudás az új ismeretek elsajátításának, a gondolkodás továbbfejlesztésének még inkább a gátlója; ugyanez a nyelvismereti fok az anyanyelven megszerzett szilárd ismeretek és anyanyelven kifejtett gondolkodás eredményeinek gyümölcsöztetésében már hathatós segítő. Az anyanyelvűség hatókörének kiszélesítéséért való harc így lehet pusztán az önkifejtés lehetőségéért vívott küzdelem; akár egy olyan államhű és hazafias törekvésnek megnyilvánulása, hogy a nemzetiségi polgár szeretné otthon érezni magát a sajátjának érzett saját hazájában, minden erejével és képességével szolgálni annak szocialista fejlődését. Természetesen annak a kommunikációs eszköznek a segítségével, amelyik őt ehhez a legjobban hozzásegíti. — S ha itt-ott esetleg e törekvésekhez nacionalista mozzanatok kapcsolódnak, azok nem lényegéből fakadnak, hanem sokszor inkább csak körülményeiből (nemegyszer az értetlenség ellenhatásaként).

Az államszervező nemzetek ugyanis — sokszor nem is vezetésük már, csak tömegeik még — máig sem tudtak egészében megszabadulni egyes korábbi — polgári nacionalista — beidegzéseiktől.

Még mindig eleven az a Trianon utáni tévhit, hogy Kelet-Európa államai az első világháború után tiszta nemzeti államokká lettek, amelyekben így létjogosultsága csak az „államnyelvnek” van; bár ezt a kategóriát már LENIN is a nemzeti-nemzetiségi elnyomás eszközének nyilvánította (ÖM. XXIV, 307). Nemegyszer újrahalljuk ma is, amit ő már jó fél évszázaddal nyelvi elnyomásnak bélyegzett: az államszervező nemzet nyelvének megkövetelését „a vasúti szolgálat egységének”, „a pénzügyi szolgálat egységének” és hasonló — tárgyilagosnak álcázott — okoknak emlegetésével (ÖM. XXXVI, 619; előtte is: uo. XXIX, 192). Az internacionalizmus jelszavával takarózik olykor az az egyoldalú kétnyelvűsítés, amely csak a nemzetiségek tagjait kötelezi az államszervező nemzet nyelvének megtanulására és használatára még a saját regionális szférájukban is; holott a lenini értelmezés szerint a nagy nemzet (ide illő értelmében: az államszervező — „többségi” — nemzet) internacionalizmusának nem is az egyenlőség elismerésében kell csak megmutatkoznia (bár több helyen ez is eredmény volna), hanem egy olyan egyenlőtlenségben, amely ellensúlyozni képes az életben kialakult valóságos egyenlőtlenséget (uo. 617).

Nem lehetetlen — de nagyon furcsa volna —, hogy azt, amit az östermelő falvak felbontására képtelen — noha bevallottan nacionalista — polgári korszak nem tudott megtenni, a mi, szocializmust építő korszakunk hajtja végre; ha nem akarattal, hát elővigyázatlanlanságból. Korszakunk az osztálykiváltságok megszüntetésére alapuló, osztályok nélküli szerkezet felé haladó politikai és gazdasági átalakulásnak, a termelés kollektivizálásának és nagyüzemesítésének, a közeleti demokrácia megteremtésének és kiszélesítésének időszaka. Benne földrajzilag, társadalmilag és emberileg minden egyes egyén mozgásba lendül, a kisebb közösségből a nagyobba lép. Ha ez tudatos és elővigyázatos nemzetiség- és nyelvpolitikával nem párosul, hanem e területen a maga spontán alakulására van hagyva, a felgyorsult mobilitás a fejlődni kívánó nemzetiségi tömegeket vagy visszaszorítja, vagy elnyeli; még ha nem valamilyen tudatos nyelvpolitikával kavargja fel, nem megfontolt ipar-telepítési politikával bomlasztja szét, nem szándékosan készletti is őket asszimilálódásra.

Racionalista álláspontra helyezkedve nekünk tulajdonképpen mindegy volna, hogy a szomszédos országokbeli polgárok bizonyos milliói milyen nyelven boldogulnak. De nekik nem mindegy. Az elnemetietlenedés, az asszimiláció — főleg ha kikényszerített — három nemzedékre kiható lelki válság; s olyan belső feszültségek teremtője és fenntartója, amelyek az egész társadalom fejlődését hátráltatják, a szocializmus humánus tartalmának érvényesülését veszélyeztetik. S az egyetlen szocialista ország számára sem közböbs már, hogy a többi hasonló törekvésű ország zavartalanul fejlődik-e, vagy súlyos belső ellentmondásoktól terhesen.

Szocialista hazafiság igazán és őszintén csak olyan társadalom keretei között fejlődhet ki az egyében, amely lehetővé teszi számára az önkifejtést, vagyis az áttétel, az önmagáról való részleges lemondás és a másokkal szemben való szegényenérzet nélküli beilleszkedést és együttműködést. A nemzetiségeknek és a — nagyobb nemzetek szervezte államokban élő — kis nemzeteknek anyanyelvükhöz való ragaszkodása tehát nem tekinthető eleve nacionalista töltésűnek, hathat épp a hazafiság elmélyülése irányába. Az elnemetietlenítésre törekvés viszont kihívhat egy védekező nacionalizmust; — még ha nem egy offenzívat tükröz is, csak a szocia-

lista nemzeti egységre vagy épp az internacionalizmus erősítésére való, de alapjaiban félreértelmezett törekvést. — Mint nyelvész jegyzem meg: a „szocialista nemzeti egység” terminus, mely az antagonisztikus osztályok nélküli, a baráti szövetségben álló dolgozó osztályok együttműködésére építő s azzal épülő új társadalomnak nemzetközileg elfogadott jelölője, az elmondottak fényében megtévesztésre alkalmas kifejezésnek hat. Érezhetően a „szocialista társadalmi egység” megjelölésére szolgál, a fejlődésnek mai, tehát még nemzeti keretek közt zajló fokán. Megfogalmazása folytán azonban felhasználható az adott országban élő nemzetiségek fogalmi kitesztására vagy bekebelezésére, hiszen a „nemzet” ismertetőjegyei közül az azonos nyelvűség aligha iktatható ki. — Talán a „nép” fogalmát is felülvizsgálat alá kellene venni: nem az fogná-e át jobban egyrészt egy-egy ország dolgozó lakosságát nyelvi különbségeitől függetlenül; másrészt az azonos anyanyelvűeket állami hovatarozástól függetlenül. Tehát: a „Magyarország szocialista népe(i)” ölelné át minden magyar állampolgárt; s másrészt: „a magyar nép” fogalma fogadna be minden magyar anyanyelvűt. S akkor „a magyar nemzet” vagy akár „a szocialista magyar nemzet” megmaradna az államhatárainkon belül élő magyar anyanyelvűek jelölőjeként, s nem sugallaná bekebelezni — vagy kirekeszteni — hol a hazai nem magyar nemzetiségeket, hol a külföldeken élő magyarság(ok)at.

5. Záró megjegyzések. — A nyelviség az egyént, a mikro-társadalmat és a makroközösséget egyaránt emberi teljességében átfogó adottság. Nacionalizmus és hazafiság, kozmopolitizmus és internacionalizmus egyaránt t a p a d h a t h o z z á; de egyikük sem eleve jellemzője, s maga egyiküknek sem eleve része. Az azonos nyelvűség nem jelent eleve egyetértést, a más nyelvűség nem jelent eleve szembenállást. A nyelviség mégis k é n y e s k é r d é s, mert az ember emberségének és a társadalom társadalomságának — sokszor meghatározó erejű — hordozója. A n y e l v i é r z é k e n y s é g nemcsak az egyénnek jellemzője, hanem a kisebb vagy nagyobb nyelvi közösségeknek is. Ennek kinyilvánítása nem föltétlenül nacionalista töltésű, de megsértése általában az; visszahatásában mindenképpen.

A nyelviség sem a nacionalizmus és a kozmopolitizmus, sem a hazafiság és az internacionalizmus kérdéséhez nem kapcsolódik egyenesen és egyszerűen; mégis sok oldalról és ezer szálon összefügghet velük. Eredetében, de kihatásában is politikai kérdés; és korántsem mindegy, hogy ez az összefüggés adott esetben melyikkel áll fenn közülük, azaz negatív vagy pozitív előjelű-e.¹

DEME LÁSZLÓ

¹ A szerzőnek e kérdéskörrel kapcsolatos korábbi tanulmányai: A) A kérdés társadalomtörténeti vonatkozásairól: A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. (PAIS DEZSŐ szerk.: *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, 1955.); *Standard Hungarian*. (BENKŐ LORÁND — IMRE SAMU szerk.: *The Hungarian Language*. Budapest, 1972.); Egy ezredév küzdelme anyanyelvünk fejlődéséért. (Valóság 1970/8.) — B) A kérdés szocio- és pszicholingvisztikai oldaláról: *Nyelviség és megismerés*. (Filozófiai Közlemények 10/1); *Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején*. (Nyr. XCV, 395); *Az általános nyelvészet alapjai*. (Bratislava, 1969.) — C) A kérdés nemzetiségi vonatkozásairól: *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. (Bratislava, 1970.); *A magyar nyelv a szomszéd államokban*. (FERENCZY GÉZA szerk.: *Anyanyelvi őrjárat*. Budapest, 1971.); *A magyar nyelv az országhatárokon kívül*. (Irodalom és Nyelv. 1972/2.) — Ez utóbbi problémakörre felhasznált és ajánlott további források: REHÁK LÁSZLÓ, *A kisebbségek Jugoszláviában*. (Novi Sad, 1967.); ŽVARA, JURAJ, *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. (Bratislava, 1965.)

A magyar-vogul fosztóképzőről*

„Täryum, jonyen, jonyen!
Tänüm, panyen, panyen!”
(J. Sestälöv: Tüljylap.)

1. A szóban forgó képzővel legutóbb s legalaposabban Sz. KISPÁL MAGDOLNA foglalkozott egy szép tanulmányában (AÜB, Sectio Philologica, T. 1, 15–9; l. még: Pais-Eml. 625–9). Sz. KISPÁL gondosan áttekinti és kritikailag értékeli a kérdés eddigi terjedelmes irodalmát. Ezért én itt most azt nem ismertetem, hanem csupán az ő konklúzióival kapcsolatban foglalkozok állást a kérdésben.

2. Sz. KISPÁL szerint a képző végső soron egyeztethető a finn—permi nyelvek fosztóképzőjével. A képző végén levő *-l* elem azonos az ugor ablativus *-l* végződésével. Vagyis a képző a következőképpen tagolható: $-t + V + l$. A képzővel alakult melléknevek funkciója a vogulban egyaránt lehet adverbialis és jelzői, s ezek közül az adverbialis funkció az eredetibb, tehát régibb. Idézem Sz. KISPÁLT: „Schon D. Szabó hat festgestellt, dass die mit dem Suffix *-tal* zusammengesetzte Nomina im Satz meistens Adverbialbestimmungen sind. Wie es aus den obigen Belegen hervorgeht, sind diese Nomina vor allem Modalbestimmungen, und ihre attributive Funktion ist eine daraus entwickelte sekundäre Erscheinung. Da nun sowohl im Ungarischen als auch im Mansischen die Modalbestimmung als häufigsten Formzusatz die Ablativendung *-l* annimmt, ergibt sich von selbst die Folgerung, dass das *-l* des ungarisch — mansischen Karitivsuffixes mit der Ablativendung *-l* identisch ist.” (18. l.)

Sz. KISPÁL tehát úgy vélekedik, hogy a képző két funkciója közül a modalis (adverbialis) funkció az eredetibb egyrészt, másrészt pedig belőle fejlődött az attributív funkció.

3. Köztudomású, hogy a finnugor nyelvekben a fosztóképzőnek két típusa van: 1. A finn—permi csoportban kimutatható változat (a finn $-tt + V + m + V \sim -t + V + n$ típus és ennek reflexei). TOIVONEN (Virittájä 1928: 185) az osztjákban is kimutatta ennek a képzőnek a szörványos előfordulását (l. még: W. STEINITZ, Ostjakische Grammatik u. Chrestomathie 49: *-ta: samta* 'ohne Herz': *sam* 'Herz'; L. HAKULINEN, SKRK.³ 151). — 2. A másik típus csak a magyarban és a vogulban ismeretes. Ennek változatai: m. *-talan, -telen*; *-atlan, -etlen*; N. *-täl, -tel* ~ vog. *-täl, -tal, -täl, -täl, -tél*.

A m. *-talan, -telen*; *-atlan, -etlen* a szóvégi *-n* tekintetében másodlagos alakulatok. Ez az *-n* nyilvánvalóan egy — a fgr. superessivusszal azonos — adverbialis funkciójú képzőelem, amely már a magyar nyelv külön életében járult a *-tal* (*-tel*) formához. Ez utóbbit KÁLMÁN BÉLA találta meg Barslécecen (Pais-Eml. 319): *hirtel* 'hirtelen', *mezejtel* 'meztelen', *sajtäl* 'sótalan'. (Vö. még BÁRCZI: MNy. LXVI, 80.)

Kétségtelennek látszik, hogy ezek a nyelvjárási szavak őrzik a magyarban a képző eredeti formáját, s az izről izre pontosan megfelel a vogul változatnak. S úgy látszik, hogy mindhárom itt idézett nyelvjárási szó egyben a t r i b u t í v j e l e n t é s ű is.

* A Raun-Emlékkönyv számára készült „On the Privative Suffix in Hungarian and Vogul” című írás magyar nyelvű változata.

4. A képző magánhangzójának többféle kvalitása van. Kérdéses, hogy melyik kvalitást tarthatjuk az eredetinek. Ezt a kérdést elsősorban a vogul szempontjából kell itt felvetnünk.

A legmegnyugtatóbb az volna, ha a képző magánhangzójának disztribúcióját statisztikai alapon tudnánk összehasonlítani. Ilyen jellegű statisztikai vizsgálatokat azonban — tudomásom szerint — nem végeztek. Ezért munkahipotézisként a *-tal* variánst fogjuk olyannak tekinteni, amely az eredeti magánhangzó-kvalitást képviseli. (Erre egyébként az eddigi szakirodalomban kialakult gyakorlat is feljogosít bennünket.)

Ebből viszont a magyarra nézve az következik, hogy a palatalis hangrendű változat a hangrendi illeszkedés miatt szükségszerűen jelent meg analogiás alapon, s így az ugyancsak másodlagos.

Ily módon tehát a magyarban és a vogulban egyaránt a velaris magánhangzót tekintjük eredetinek, és ugor **-a-t* teszünk fel a képzőben (vö. W. STEINITZ, *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* 32).

5. A képző eredetére vonatkozó eddigi kutatások kiindulási pontja akarva-akaratlanul többnyire az a prekonceptió volt, hogy az végső soron egyeztethető a finn — permi csoportban meglevő fosztóképzővel, vagy legalábbis valamilyen alapnyelvi előzményre vezethető vissza. Pedig ez nem szükségszerűen van így. Mindenesetre igen feltűnő, hogy az ugor nyelvek közül is csak a vogulban és a magyarban van meg ez a képző, az osztják nyelv viszont — ha szórványosan is — még őrzi az eredeti fosztóképzőt.

Másrészt semmiképpen sem valószínű, hogy a vogulban a modalis (adverbialis) funkció lett volna az eredeti. Ennek több körülmény mond ellene. Mindenekelőtt az, hogy a képző a vogulban is és a magyarban is egyaránt járulhat névszókhoz is és *igékhez* is. Ha a modalis (adverbialis) funkció lett volna az eredeti, nehéz volna magyarázni, hogy miként járulhatott a képző eredetileg *igékhez* is. Ha viszont az attributív funkciót tekintjük az eredetinek, ilyen nehézséggel nem kell számolnunk.

De a képző magyar nyelvi története is az attributív funkció eredetiségét mutatja. Miként magyarázhatnók másképpen az *-n* adverbialis végződés megjelenését a képző testesebb magyar nyelvi változatában? Nyilvánvaló, hogy nagyon is eleven volt a *-tal* (*-tel*) képzős szavak attributív jelentése a nyelvtudatban, s ezért volt szükség az adverbialis használatban egy ilyen funkciójú elem hozzáillesztésére a képző eredeti hangtestéhez. S aztán a barslédeci adatok is — miként erre utaltam — az eredeti attributív jelentést őrizték meg. — El kell hát vetnünk az adverbialis jelentés eredetiségét, s az attributív jelentést kell elsődlegesnek, eredetinek tekintenünk.

6. Hol keressük ezek után a képző eredetét? Miként láttuk, a magyar és a vogul ennek a képzőnek a használata révén élesen elkülönül az osztjától (és természetesen a többi finnugor nyelvtől is). Arra nemigen gondolhatunk, hogy éppen ez a két közeli rokon nyelv őrzött volna meg valami eredeti elemet ebben a képzőben. Sokkal valószínűbb, hogy magyar—vogul innovációval állunk szemben.

S így aztán természetesen tévesnek kell tartanunk a képző *-ta + -l* tagolását s az *-l* elemnek az ugor ablativusi *-l*-lel való azonosítását. A képző ilyen tagolása ugyanis csak akkor volna ésszerű, ha eredetileg valóban adverbialis jelentése lett volna a vele képzett szavaknak. Ez azonban — mint láthattuk

— vajmi kevéssé valószínű, és semmiképpen sem bizonyítható. Sokkal észszerűbbnek látszik hát a képzőt egységes morfémanak tekinteni. Ebben az esetben magyar—vogul alapalakul egy **tal+V* formát kell rekonstruálnunk, amelynek a végvokálisa az idők folyamán a magyarban és a vogulban egyaránt lekopott.

Mindezek után talán nem látszik valószínűtlennek annak a feltevése, hogy a képző önálló szóból keletkezett. A kérdés csupán az, hogy találunk-e olyan szót, amely jelentés szempontjából alkalmas lehetett arra, hogy fosztóképzővé váljék.

Egy ilyen szó található az osztjákban: Sy. *tal*, Li. *taŋ* 'leer' (STEINITZ i. m. 159); Kaz. *tā*, *tā*, O. *tāl* 'tyhjä, mitään sisältämätön (astia, huone ym.); asumaton, autio | leer, nichts enthaltend (gefäss, stube usw.); unbewohnt, verlassen' (l. az egyéb nyelvjárási alakváltozatokkal együtt: K. F. KARJALAINEN—Y. H. TOIVONEN, OWB. II, 1304—5).

Ez a szó előbb ilyenféle — egészen konkrét jelentésű — kapcsolatokban jelenthette valaminek a hiányát: **pum+tal* 'fü+üres'; **sam+tal* 'szem+üres'; **ānt+tal* 'szarv+üres'; **sim+tal* 'belső rész+üres'; **nielm+tal* 'nyelv+üres' stb. Később aztán már: 'füvetlen', 'vak', 'szarvatlan', 'béletlen', 'néma' (vö. *sūptal-niēlmtal* 'wortlos' = 'mundlos-zungenlos'). Mikor aztán gyakorivá váltak az ilyen szókapcsolatok, a szó egyre inkább képzői funkciót kezdett végezni. Megjelennek az olyan kapcsolatok, amelyekben ez az így agglutinálódó morféma már absztraktabb jelentésű, s valójában már igazi képző: **nē+tal* (*nē* 'nő, asszony'); **nam+tal* (*nam* 'név'); **suj+tal* (*suj* 'hang'); **nomt+tal* (*nomt* 'ész') stb. — Ekkor már tulajdonképpen végbe is ment a szó képzővé válása.

S aztán előttünk a véglegesen képzővé vált szó az ilyen kapcsolatokban s előbb természetesen attributív jelentésű szavakban: *simtal xapγū jiw* 'bél-telen nyírfa [helyesen: n y á r f a!]; *qstal-maŋlēp* 'gyenge mellű'; *tūptal kātēl* 'evezőtlen kézzel'; *poqŋxtal sāxw* 'szeméttelen domb'; *koatū apērtal nētā* 'ügyetlen kezű asszony nép'; *samū postal xum* 'fénytelen szemű ember'; *vit-sujtal mā* 'vize-hirtelen föld' stb. — Később már az adverbialis funkció is kifejlődik: *ērital . . . ūntetē'in* 'ének nélkül üldögélsz'; *ānšērtal, kwāstal . . . mǎn vujēt khqntēsēn* 'fogatlanul, körömtelenül . . . micsoda állatokat talál-tál'; *vortal pātēp khom* 'szerencsétlenül járó ember'; *khqŋ khātēl sujtel* 'hat nap hangtalan' stb. (L. SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIX, 454).

Idők folyamán a szó egyre inkább a képzői funkcióra foglaldott le, s a vogul és a magyar szókincsből egyaránt kiveszett önálló szóként. Ennek oka nyilvánvalóan az lehet, hogy könnyen helyettesíthetett mindkét nyelvben szinonimákkal. Másrészt a vogulban a szó kiveszését előmozdíthatta az ilyenféle homonimák megléte is: *tāl* 'túlevél; Nadel'; *tāl* 'tél; Winter'; *tal* 'öl; Schoss' (vö. KÁLMÁN BÉLA, Chrestomathia Vogulica 91). Az osztjákban viszont azért maradhatott meg, mert ott nem vált képzővé.

Egyes nyomok arra mutatnak, hogy a vogulban egyéb szavakat is felhasználtak fosztóképzői funkcióban. SZABÓ DEZSŐ (i. h.) két ilyen példát említ: AT. *nqŋ-šop khom* 'orratlan ember'; *pil šop* 'fületlen'. Ezek jelentése tulajdonképpen: 'orr+darab'; 'fül+darab' (*šop, sup* 'darab, rész, fél; Stück, Teil, Hälfte'; egyben kicsinyítő képző is). Ezeknek a szavaknak az alkata olyan, mint például a finn *silmäpuoli* 'félszemű' szónak. (Az ilyen összetételek közönségesek a finnugor nyelvekben.) — SZABÓ DEZSŐnek ezek a korábban figyelemre nem méltatott példái is egyébként a magyar és a vogul fosztóképző eredetével kapcsolatban eddig elmondottak valószínűségét támogatják.

Megjegyzem itt még, hogy MUNKÁCSI BERNÁT (KSz. X, 180) a *-tal* (*-tel*) képző v o g u l v á l t o z a t á t kapcsolatba hozta az osztják *tal* 'leer' szóval.

7. A magyar és a vogul fosztóképző ezek szerint nem ősi finnugor örökség, hanem ennek a két ugor nyelvnek közös innovációja. Önálló szóból agglutinálódott képzővé, s a vele képzett szavaknak eleinte csak jelzői funkciója volt. Később — másodlagosan — kialakult a képző adverbialis (modalis) funkciója is. A szó előbb névszókhoz járult, s csak később vált deverbális képzővé is.

Ily módon eggyel több adatunk van arra vonatkozólag, hogy az ugróságon belül a magyar nyelv kapcsolatai szorosabbak a vogullal, mint az osztjakkal.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

A paleográfiai sajátosságok mint bizonyítékok a kéz és a szövegező azonosításakor

1. HORVÁTH JÁNOS a „Lándorfejrvár elveszésének oka . . .” (a továbbiakban: Lfv.) kezdetű memoárról írt remek méltatásában (RefJ.² 125—9) így nyilatkozik a mű szerzőjéről: „Hogy »Az Landor Fejrvár . . .« c. munkát Zay Ferenc írta, az mind máig be nem bizonyított, pusztá feltevés.” Megállapítása ma szinte általánosan elfogadott (a kérdésre vonatkozó véleményeket l. részletesebben MNyj. XII, 48—9, XIV, 43—4). HORVÁTH csupán ACSÁDYRA hivatkozik, aki SZALAY LÁSZLÓ véleményét mint „odavetett megjegyzést” teljességgel elveti — mondván, hogy „Zay szerzőségének bizonyítására még kísérlet sem tétetett. Üres combinatióval, merő föltevással van tehát itt dolgunk, mert csak is az bizonyos, hogy a szerző nem Verancsics.” [IrtörtKözl. IV, 18]; más felhasznált forrásnak, átvett megállapításnak vagy nézetnek nincsen semmiféle nyoma sem könyvében, sem hátramaradt irataiban és jegyzeteiben.¹ Jellemzésének a végén mégis úgy vélekedik, hogy esetleg „ugyanaz a kéz írta le, amely a »Verancsics-Évkönyv« legnagyobb részét;” (i. m. 129). Megvizsgáltuk ezt az anyagot, s azt a tanulságot szűrtük le, hogy másolója nem jöhet számításba sem kéz, sem szövegező szempontjából a Lfv. szerzőjének keresésében (vö. MNyj. XIV, 44, 49, 51, 55).

E helyzetben önként kínálkozik a gondolat, hogy elsősorban ZAY FERENC írásait kell vallatóra fognunk, mert azok vizsgálatából okvetlenül ki kell derülnie, egyáltalán szóba kerülhet-e személye a rejtély megfejtése során, mint ahogy SZALAY gondolta (MonÍrók. III, XI), THALLÓCZY pedig határozottan állította (Csömöri Zay Ferenc 1505—1570. Bp., 1885. 75; lapalji jegyzetben is).

2. Zay Ferenc szabályos aláírásával több levelet ismerünk, tíz már régebben megjelent (l. RMNy. II/2, 57, 172—3, 173—4; III/2, 49—51, 53—4, 73—4, 74—5, 78—9, 85—6, 86—7), egy összeírását, egri udvarnépének a jegyzékét ECKHARDT SÁNDOR tette közzé (MNY. XLVI, 385—6), három kiadatlan eredeti leveléről saját másolattal rendelkezünk, nagy szerencsénkre, mert a megjelentetett levelek tanulmányozásának még a legelején éppen ezek figyel-

¹ Ezt a tájékoztatást KOROMPAY JÁNOS irodalomtörténész-től kaptam BARTHA JÁNOS professzor szíves közvetítésével. Mindkettőjüknek e helyen is köszönöm a segítséget.

meztettek a nagyon óvatos eljárásra az aláíró és a szövegező vizsgálatában. Az írások nem egy évből származnak, s nem ugyanazon a helyen kelteztek. A máig ismertek legfontosabb külső jellemzői, adatai ezek (a sorszám utáni jelek műfaji jellegükre utalnak vagy bemutatásuk csoportosítását jelölik: J = jegyzék, Z = záloglevél, M = fotokópiáról ellenőrizhető misszilisok, L = fotokópiáról nem ellenőrizhető levelek, I–II. = szerintünk nem Zay szövegezésű levelek, 1–2: rövidségük miatt nem használható írások; a továbbiakban forrásrövidítések is):

Kelkezés	K. hely	Aláírás	Megjelent	Terjedelem
1. J: 1537.	? (Eger?)	—	MNy. XLVI, 385–7	71 (de fél- sorok)
2. Z: 1545. XII. 3.	Bécs	—	RMNy. II/2, 57	13 sor
3. I.: 1562. II. 21.	Terebes	„Franciscus Zaÿ de chemer. . .”	RMNy. II/2, 172–3	6 sor
4. I.: 1562. V. 11.	Ecsed	„Franciscus Zaÿ de Chemer etc.”	RMNy. II/2, 173–4	25 sor
5. II.: 1563. V. 11.	Kassa	„Franciscus Zaÿ de Chemer. . .”	RMNy. III/2, 49–51	50 sor
6. M ₁ : 1564. IX. 13.	„Zahre”, sze- rintünk: Záhon(y)	„Francisc ¹ Zaÿ de Chemer.”	RMNy. III/2, 53–4	15 sor
7. L ₁ : 1568. VII. 25.	Kassa	„Zaÿ ferencz Irtha.”	RMNy. III/2, 73–4	31 sor
8. M ₂ : 1568. VIII. 22.	Kassa	„Zaÿ ferencz Irtha.”	RMNy. III/2, 74–5	28 sor
9. M ₃ : 1568. IX. 29.	Kassa	„Zaÿ ferencz ³ Irta.”	nem	18 sor
10. L ₂ : 1568. XII. 14.	Bécs	„Franciscus Zaÿ”	nem	4 sor
11. L ₃ : 1568. XII. 24.	Ugróc	„Franciscöy Zaÿ de Chemer.”	RMNy. III/2, 78–9	31 sor
12. M ₄ : 1569. VII. 31.	Bécs	„francisc. Zaÿ de chemer.”	RMNy. III/2, 85–6	21 sor
13. 2.: 1569. IX. 8.	Pozsony	van	nem	hiányos
14. M ₅ : 1569. VIII. 28.	Pozsony	„franciscus Zaÿ de Chemer mp.”	RMNy. III/2, 86–7	32 sor

Egyenkénti részletesebb ismertetésüket, a Z és az M₁ fotokópiáját l. MNyj. XIX, 90–1. l. között.

A kelteztést a korabeli szokásoknak megfelelően írja a szerző — olykor magyarul, olykor latinul — mint például az M₃-ban: „. . . Irtam Zent myhalÿ Hawanak Hwzon kylenczed napÿan zyntynt zenth Myhalÿ Napÿan 1568 Eztendewbe”; az M₄-ben: „vltima Iuly anno 1569”; az M₅-ben: „28 die augufti Anno 1569” stb.

A levelek zömének, a 3–14. sorszám alattiaknak kelteztési idejét nézve azt gondolhatnánk, hogy ritka kedvező helyzetben vagyunk, hiszen az írások keltét pontosan ismerjük, az aláíró Zay Ferenc 1570-ben halt meg, tehát még az utolsó levél is kikerülhetett a kezéből, s a nem egészen egy évtizedből származó 12 levélnyi anyagból jól megismerhetjük írójuknak helyesírását és az általa képviselt nyelvváltozatot. Mint látni fogjuk, a kelteztési helyek, a kronológia és az aláírás, bármennyire is fontos ismeretük, magukban keveset

segítenek az apró írások kéz és szövegező szerinti egybetartozásának megítélésében. — Az iratok keltezési helye mindenütt fel van tüntetve, összesen hét — nagy valószínűséggel nyolc — locusnévvel találkozunk. A megnevezett helységek távol fekszenek Zay szülőföldjétől (Szerémség), sőt egymástól is; ebben az esetben mégsem okoz problémát sem a locusok száma, sem azok egymástól való távolsága, mert biztosan tudjuk, hogy tisztségei folytán Zay vagy több évig tartózkodott, vagy megfordult a keltezési helyeken (Eger, Bécs, Kassa, Pozsony), 1549-től Ugróc volt a családi központ, s mint az udvar emberének, majd főkapitánynak akadt munkája az ország északkeleti katonai táboraiiban is (Terebes, Ecsed, Záhony). Mindenesetre a keltezési helyek és időpontok nem zárják ki annak lehetőségét, hogy a leveleket Zay Ferenc írta.

Tizenkét levél végén megtaláljuk az aláíró nevét, néhol latinosított formában, néhol magyarul. Külsőleg éppen ez az aláírásokban szereplő *Zay Ferenc* név fogja esokorba a fenti írásokat, és ez tehette indokoltá kiadásukat is. Persze ez még nem jelenti, s nem bizonyítja, hogy valóban Zay szövegezte és írta őket, hiszen írhatta azokat deákja is vagy önállóan, vagy tollbamondással.

A kiadott szöveg alapján nem lehet a szerzőség kérdését tovább vizsgálnunk, mert nincs annyi fogódzónk sem, amennyi a kézirat tanulmányozásakor a törzsszöveg és az aláírás, esetleg a divatos hosszú címzés duktusának az összehasonlításával szerezhető. Különben is ennyi támpont még kevés ahhoz, hogy állást lehessen foglalni a szövegező személyének kérdésében. — A 2. sorszámú iraton (Z) nincs aláírás, de kezdő szavaira: „Een zaÿ ferencz wallom . . .” és utolsó előtti sorának: „Irtham Bechben cheterteken . . .” szakaszára alapozva egyelőre (ideiglenesen) szintén a vizsgált iratokhoz kapcsoljuk. Az elsőt több hasonló kitételei miatt fűzzük a Zay Ferencnek tulajdonított írásokhoz. Az összeírás címe: „Numer9 p[rae]bendariorum] francisci Zaÿ quib9 agrie victu[m] // Et vestitum p[rae]bere d[e]be[re]t”, első két sora: „Ew Maga zaÿ ferencz // azonÿom az annÿa”; másutt, lovászainak név szerinti felsorolása mellett ezt a latin megjegyzést olvashatjuk: „Ifti Equo6 Habe[n]t alÿ Suo6 // p[ro]prio6 alÿ Meo6” stb. ECKHARDT bizonyára a kézirat még több árulkodó kifejezésének felderítése után jutott arra a meggyőződésre, hogy a feljegyzés Zay Ferenc írása.

Az elmondottak kiegészítéséül ejtenünk kell néhány szót az írások tárgyáról, hogy lássuk, beleillenek-e a levelek ebből a szempontból Zay Ferenc életpályájának a folyamatába. J: Felsorolja benne az Egerben ellátandó udvarnépének a tagjait (családtagokat, rokonságot, szolgaszemélyzetet). 68 személyt megnevez vagy foglalkozás szerint megjelöl. Nagyon jól olvasható írás, kár, hogy az irat végét már kikezdte az idő. — Z: Nyugtázza a kismartoni kereskedőknek („zsidóknak”) zálogba adott ékszereiért kapott összeg felvételét. — M₁: A záhonyi táborból kéri a kassai városi tanácsot, hogy halassa el kis Lőrinc és Farkas Márton ügyének a tárgyalását, mert nem tud Kassára utazni, hogy az „asztalfiában” elzárt bizonyítékkal igazolja a vádolt ártatlanságát. — M₂: Feleségének ír Ugróra dézsmálással és családi ügyekkel kapcsolatban. — M₅: Ugrócon lakó és eladósodott Péter fiát látja el tanáccsal, miként gazdálkodjék a pénzzel. Megparancsolja, hogy hűgának is „chak parazthwl” csináltassa meg a „zekereth”, s azt „Sem Irÿa Sem wafazza . . . az zekergÿ[a]rtho”.

Amint láttuk, az anyag csaknem mind napvilágot látott nyomtatásban s egy írás kivételével Döbrenteiék előkészítésében. Közlése azonban nem egyszerűsítette s nem könnyebbítette meg a további kutatást, pláne a feldolgo-

zást, mert kiderült, hogy a kiadott levelek helyesírási rendszere nem egységes, az átírási elvek lazák és ellentmondók, a korszerűsítési törekvés számos vonatkozásban meghamisítást eredményezett, sok bennük a téves, az értelmetlen olvasat és a nyomdahiba. A szakszerűtlen változtatások, a sokféle kisebb-nagyobb eltérések magas száma miatt lehetetlen kihámozni, mely leveleket fogalmazta és írta az aláíró Zay Ferenc (vö. Kovács: MNyj. XIX, 90—3, 96—8). Tudomásul kellett vennünk, hogy az anyag nem megbízható, feldolgozásra nem alkalmas, s bizonyító anyagként semmiféleképpen nem lehet felhasználni. Még inkább meggyőződött erről szó- és kifejezésgyűjtési céllal készített régebbi másolatunk három eredeti levélről. De ezekkel kapcsolatban is kételyünk támadt, vajon hűek-e, és elég-e a három rövidebb levélszöveg a kitűzött feladat megoldásához. Mivel biztosan Zay írta szövegre volt szükségünk, fotokópiákat szereztünk be a szlovákiai levéltárakban felkutatható kéziratokról, hogy ezek segítségével megbízható kiindulási alapot teremthessünk magunknak.

Amikor összevetettük a kéziratos és a nyomtatott szöveget, azt tapasztaltuk, hogy még a rövidebb írásokban is 8—15 különféle (helyesírási, hangtani, alaktani, olvasati) lényeges eltérés található (l. részletesen MNyj. XIX, 91—2, 96—7). Ebből láttuk, hogy csak a fotokópiákra lehet, sőt kell támaszkodnunk annál is inkább, hogy a kiadott levelek nyelvi adatai ellentmondók, nem egy nyelvváltozatra mutatnak, s egy-egy nyelvi jelenségre kevés, egy-négy adat s még kevesebb példa akad. De hogyan bizonyosodjunk meg, egy vagy több kéz rótta-e a levélsorokat, hiszen nincs mindegyik iratról fotokópiánk? Úgy gondoltuk, hogy az írás olyan elemeinek és nyelvi sajátosságainak a vizsgálata vezethet célhoz, amelyekre tucatszámra vannak adatok minden egyes iratban, s amelyek számuknál fogva egyenként is, de még inkább együttvéve vagy azonos, vagy más-más kéz gyakorlatáról tanúskodnak. Ilyenek a hangjelölésre használt jelek, az ezek alkotta rendszer, a betűváltzatok és még jó néhány egyéb írásjellemző. Mennyire alkalmas ez a vizsgálati eljárás esetünkben, részben kiderül már menetközben, de még inkább a végső eredményekből.

3. Legelőször a hangjelölést mutatjuk be, szemléltetésképpen három levélből a megjelent szöveg szerint, hét levélből a fotokópiák alapján s a Lfv.-nak a 80%-ából, szintén fotokópiákról.

1.	M ₁ (RMNy. III/2, 53—4)	M _v (RMNy. III/2, 74—5)	M ₂ (RMNy. III/2, 86—7)
á—é ő—ó	a—e, (ee; 2 ×) ew—ew	a—e, (ee; 1 ×) ew, (eü; 1 ×)—ew, (eü; 1 ×)	a—e, (ee; 3 ×) ew, (eü; 1 ×)—ew
u—ü v c—cs	w, (ew; 1 ×)—w w, (-u-; 2 ×) cz, tz—(th; 2 ×)	w—w w cz—th; 5 ×; (tl; 1 ×)	w—w w, v (5 ×); w (1 ×) 0—th, ch, (tl; 2 ×) (ts; 1 ×), (cs; 1 ×)
s—zs sz—z	s, f,—0 3—z	s, f,—z, (s; 1 ×) 3—z	s, f,—0 3, (fz; 2 ×)—z, (3; 2 ×)
gy—ly ny—ty i—j	gy, gý—lÿ, lÿ ny, nÿ, nÿ—0 y, ý, ÷ (5 ×)—ÿ (1 ×), y (1 ×)	gy, gÿ—lÿ ny, nÿ—ty ÿ, y, (i; 7 ×)—ÿ, j (2 ×), ý (1 ×)	gy, (gÿ, 2 ×)—ly, lÿ ny—ty ÿ, y, (ý; 1 ×), (i; 2 ×), (i; 1 ×)—ÿ, ý, (y; 5 ×)

2.	J 1537.	Z 1545. XII. 3.	M ₁ 1564. IX. 13.	M ₂ 1568. VIII. 22.
á-é	a-e, (e)	a-e, (ee)	a-e, (ee)	a-e, (ee)
ö, ő	ew	ew	ew	ew
u, ü, v	w-w	w-w	w-w	w-w
c-cs	cʒ-ch	cʒ-ch	cʒ-ch	cʒ-ch
s-zs	f, ff, -6	f, ff, -6	f, ff, -6	f, ff, -6
sz-z	ʒ, -3	ʒ, -z-, -z	ʒ-ʒ	ʒ-ʒ
gy-ly	gÿ-lÿ	gÿ-lÿ	gÿ, gy-lÿ	gy, gy-0
ny-ty	nÿ-tÿ, thÿ	nÿ-0	nÿ-0	nÿ, ny-tÿ
i-j	ÿ-ÿ	ÿ-ÿ	ÿ, (y)-ÿ, y	ÿ, y

	M ₃ 1568. IX. 29.	M ₄ 1569. VII. 31.	M ₅ 1569. VIII. 28.	Lfv. 3. 1535 k.
á-é	a-e	a-e, (ee)	a-e, (e, ee)	a, (aa)-e, (ee, e, ě, ě)
ö, ő	ew	ew	ew	ew
u, ü-v	w-w	w-w	w-w	w-w
c-cs	cʒ-ch	cʒ-ch	cʒ-ch	cʒ-ch
s-zs	f, ff, -6	f, ff, -6-0	ff, ff, -6-0	f, ff, -6-
sz-z	ʒ, -z-3, -3	ʒ-ʒ	ʒ-ʒ	-, -6-
gy-ly	gÿ, gy-lÿ	gÿ, gy-lÿ, ly	gÿ, gy-lÿ, ly	gÿ-lÿ
ny-ty	0-tÿ, tÿ, ti	nÿ, ny-0	nÿ-tÿ	nÿ-tÿ, thÿ
i-j	ÿ, y, y	ÿ, y, y	ÿ, y	ÿ-ÿ

A táblázatból megállapíthatjuk: 1. Az eredeti kéziratokról készült fotókópiák felhasználásával összeállított helyesírási rendszer mind a hét írásban teljesen azonos. Ennek alapján ítélve egy kéz írhatta őket. — 2. A megjelent anyagból készített hangjelölési rendszerről egészen másképp vélekednénk akkor, ha az eredetitől függetlenül, annak ismerete nélkül értékelnénk. A párhuzamba állításból ellenben azonnal észrevehető, hogy alapjában véve nem más, mint az elsőnek az eltorzulása a jelek föl nem ismerése és összetévesztése következtében. Létrejöttével szükségtelen foglalkoznunk (vö. MNyj. XIX, 98), hiszen a fotokópiákról ismert levelek vallomásai elfogadható, sőt megbízható és elég összehasonlítási alapot jelentenek, mert egy kézre jellemző írásgyakorlatot mutatnak számunkra. — 3. Összevetve már most ezt a Lfv. helyesírási rendszerével szintén teljes egyezést tapasztalunk. Ez biztató jel, és arra ösztönöz, hogy a Zay-aláírással ellátott levelek és a Lfv. krónika kéz szerinti összetartozását érdemes tovább és még alaposabban tanulmányozni. Igaz, a két hangjelölési rendszer között akadnak apró eltérések. A Lfv.-ban egészen ritkán előkerül egy-egy ě és alul farkas és kétpontos ě jel. Ezek előfordulását az utóbbi forrásban azzal magyarázhatjuk, hogy anyaga összehasonlíthatatlanul terjedelmesebb, mint egy-egy levél vagy akár az összesé együttvéve (kb. 13 : 1). Viszont mindkettőben akad hosszú é értékű ee és e.

Hét levélről (l. MNyj. XIX, 96–8) nem sikerült fotókópiát készítenünk, nincs is már mind azokban a levéltárakban, amelyekben egykor voltak elhelyezve; nyomtatásban megjelent szövegüket pedig egyáltalán nem — saját hiányos másolatunkat sem — tartjuk alkalmasnak paleográfiai elemzésre, ezért a következő részletes vizsgálatainkat csak a fotokópiákról ellenőrizhető anyagra (a továbbiakban: Lev.) terjesztjük ki.

4. Bármelyik levelet tanulmányozzuk, azonnal feltűnik a szókezdő nagybetűk igen sűrű használata. Nem ismeretlen jelenség ez sem a kódexekben, sem az irodalmon kívül eső régi nyelvi emlékekben, persze más-más gyakorisággal és esetekben. Már DÖBRENTÉI (vö. RMNy. I/2, XIII—XIV) felfigyelt egyes betűk kis és nagy változatának párhuzamos jelentkezésére a Bécsi Kódexben. PÁL ANTAL (A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai. 1899. 10) a verssorok kezdetén, KAUSCH MIHÁLY (A Tihanyi codex nyelvezete. Bp., 1901. 12) egyes fejezetek és bekezdések első szava elején (vö. „egy-egy betűt különös előszeretettel rajzol [a másoló] nagy betűvel”), SIMONYI KÁLMÁN (A Lobkovitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai. Bp., 1908. 20) a tulajdonnevekben és mondatkezdeten említi a szóeleji nagybetűk használatát. HORVÁTH JÁNOS (MNY. LI, 425) a SzabV.-ban figyelte meg, hogy a sorok kezdő szava — legtöbbször — nagybetűs. BENKŐ LORÁND (IMRE SAMUNAK „A Szabács Viadala mint nyelvi emlék” kandidátusi disszertációjáról írt opponensi véleményében) igen fontosnak tartja a jelenség alaposabb tanulmányozását (vö. IMRE: MNY. LII, 465; Uő., SzabV. 316). Hogy mennyire következetes a szókezdő nagybetűk használata, és milyen rendszeresség ismerhető fel benne ez utóbbi nyelvemlékünkben, nagyon jól kiténik IMRE SAMUNAK a témáról közölt cikkéből (MNY. LII, 405) és az említett nyelvemlékről írt monográfiájából (SzabV. 80—1). Részletes vizsgálat és rendszerezés alapján azt állapította meg róluk, hogy a nyelvemlék „elégé határozott következeteséget mutat” alkalmazásukban. Kár, hogy kis terjedelme miatt csak kevés adatból lehetett körvonalazni a kis- és nagybetűk használatának képét.

A nem irodalmi anyagban jelentkező szókezdő kis- és nagybetűk előfordulásáról sokkal hiányosabb ismeretekkel rendelkezünk. A kiadványokból még következtetni sem lehet jelentkezésük gyakoriságára vagy szabályosságára, mert egyikben sem tulajdonítottak fontosságot az eredeti nagy kezdőbetűs írásmódnak, és ezért önkényesen változtattak rajta, vagy a kiadás idejében érvényes helyesírási szabályok szem előtt tartásával egyes esetekben megtartották (tulajdonnevekben, mondat és sor elején stb.). Kivételes eset, hogy szó esik róluk valamilyen összefüggésben. A hatalmas tömegű perszövegekben „rendszeretlenül” fordulnak elő (vö. Úriszék 54—5), igaz, használatuk részletes statisztikai felmérését nem ismerjük. A kiadványban korszerűsítették, korunk gyakorlatának megfelelően módosították jelentkezésüket. JAKÓ ZSIGMOND (Urb. 438) következetesen megtartotta az eredeti nagy és kis kezdőbetűs írásmódot. PAPP LÁSZLÓ sem változtatott rajta, mint tájékoztatott régóta követett gyakorlatáról. Mi mint egyénre jellemző paleográfiai sajátosságot vizsgáljuk a leveleknek ezt a jelenségét, hogy jellegzetességeivel aztán bizonyítékkul szolgáljon elsősorban a kéz azonosításában, és több más szempontból is hasznosítható tanulságot vonhassunk le belőle (vö. IMRE: MNY. LII, 466). Előre kell bocsátanunk, hogy anyagukban itt-ott akad írásjel, leginkább vessző, vannak benne felsorolások, terjengős címzések, hosszabb-rövidebb levélszövegek, levél aljára írt kiegészítések a törzsszöveghez s természetesen tulajdonnevek is. Nagy kezdőbetű minden mondatbeli helyzettől függetlenül bárhol és bármilyen szófaj elején előfordulhat. Ezért van hát valóban sok belőle. E tényállást igazolják a levelek egyenként is, de még inkább együttesen. Természetes, hogy használatának szabályosságát, megterhelését a kisbetű előfordulásainak számát is ismerve állapíthatjuk meg. Négy írásban (J: 1537., M₁: 1564., M₂: 1568., M₅: 1569.) ezt a gyakoriságot mutatják a szókezdő kis- és nagybetűk:

	J	M ₁	M ₂	M ₅		J	M ₁	M ₂	M ₅
<i>a</i>	82	19	37	35 = 173 (88,71%)	<i>m</i>	1	5	10	15 = 31 (26,05%)
<i>A</i>	—	2	11	9 = 22 (11,29%)	<i>M</i>	27	12	24	25 = 88 (73,95%)
<i>b</i>	—	—	1	— = 1 (3,57%)	<i>n</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)
<i>B</i>	11	3	9	4 = 27 (96,43%)	<i>N</i>	3	10	11	21 = 45 (100%)
<i>c</i>	1	—	2	12 = 15 (55,55%)	<i>o</i>	2	3	6	6 = 17 (100%)
<i>C</i>	2	4	2	4 = 12 (44,45%)	<i>O</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)
<i>d</i>	3	7	19	6 = 35 (94,59%)	<i>p</i>	13	3	4	15 = 35 (100%)
<i>D</i>	1	1	—	— = 2 (5,41%)	<i>P</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)
<i>e</i>	—	2	2	2 = 6 (5,22%)	<i>r</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)
<i>E</i>	27	28	19	35 = 109 (94,78%)	<i>R</i>	4	—	5	3 = 12 (100%)
<i>f</i>	13	4	5	16 = 38 (100%)	<i>s</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)
<i>F</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)	<i>S</i>	8	3	7	12 = 30 (100%)
<i>g</i>	15	1	5	4 = 25 (92,59%)	<i>t</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)
<i>G</i>	1	—	1	— = 2 (7,41%)	<i>T</i>	10	6	12	9 = 37 (100%)
<i>i</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)	<i>w</i>	8	6	24	23 = 61 (100%)
<i>I</i>	12	7	17	29 = 65 (100%)	<i>W</i>	—	—	—	— = 0 (0,0%)
<i>l</i>	2	—	—	5 = 7 (12,97%)	<i>z</i>	28	4	7	10 = 48 (85,72%)
<i>L</i>	23	8	8	8 = 47 (83,03%)	<i>Z</i>	4	1	1	2 = 8 (14,28%)
Kis- betűk	116	33	71	80	Kis- betűk	52	21	51	69 = 493 (49,35%)
Nagy- betűk	77	53	67	89	Nagy- betűk	56	32	60	72 = 506 (50,65%)

A táblázatból több betű hiányzik, tudatosan hagytuk ki őket. A *k* és *h* azért nem szerepel benne, mert már előzetesen meggyőződünk, hogy szó elején mind a két betű rendszeresen nagy változatban járja. A többit azért mellőzzük, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a szerző a jelek bizonyos csoportját használja kis vagy nagy, illetve mindkét változatban. Éppen ezért nem kellett felvennünk a hosszú magánhangzók jeleit akár kettőzöttek (*aa*, *ee*), akár mellékjelesek (*ä*, *ë*) ezek, és egybeolvashattuk a kétjegyű betűk adatait is valamelyik egyjegyű betű előfordulásaival; így az összesítésben együtt találjuk az *u*, *ú*, *ü*, *ű* és a *v* értékű *w*-k, az *e*, *é* és az *ö*, *ő* értékű *e*, illetve *ew* betűk *e*-inek a számát, s hasonlóan az *i*, *í*, *j* értékben használt *y*-ok adatait, az *s*, *sz* értékben alkalmazott *s* előfordulásait, a szóeleji *c*, *ch*, *cz* betűk *c*-it, a *g*, *gy*, *l*, *ly*, *n*, *ny*, *t*, *ty* egy- és kétjegyű *g*, *l*, *n*, *t*-jének az előfordulási számát.

A statisztikai képen jól nyomon követhetjük egyfelől — függőlegesen nézve az adatok számát — a betűk kis és nagy változatának egymáshoz való arányát levelenként, másfelől — vízszintesen összevetve a két változat adat-számát — az arányok viszonylagos egyezését olyan értelemben, hogy csekély kivétellel a betűknek ugyanaz a változata legtöbbször teljes fölényben van vagy egészen ritka használatú, sőt egyszer sem fordul elő egyik levélben sem. Pontosabban megfigyelve alkalmazásukat azt állapíthatjuk meg, hogy egyes betűknek (*a*, *d*, *g*, *z*) végig a kis (85%—100%), illetve a nagy formája (*B*, *E*, *L*, *M*) van túlsúlyban (83%—100%; *M*: 73%), némely betűknek a kis (*f*, *o*, *p*), néhánynak viszont a nagy alakja (*I*, *N*, *R*, *S*, *T*) az általános (100%). Ha a be nem mutatott levelek adatait is ide vesszük, a kis *c* és a kis *w* az első csoportba tartozik. Tehát a szókezdő betűknek (a kétjegyűeknek az első tagja) több mint a fele (a *h*-t és a *k*-t ide soroljuk) vagy rendszeresen nagy változatban járja (7 jel), vagy sokkal gyakoribb ebben a formában (4 jel), mint a kicsiben.

A szóeleji nagybetűk sem ritkábbak a későbbi levelekben, mint a 30 évvel korábbi szarmazókban. Mindez annak a jele lehet, hogy egy kéz írta őket. A feldolgozás eredményei világosan mutatják, hogy a jelenséget — legalábbis a mi esetünkben — érdemes vizsgálni. A négy írás kis és nagy kezdőbetűinek összesített adataiból és százalékarányaiból jól kitűnik a jellemző alkalmazása és a százalékos megterhelés. Természetes, hogy a fenténél akár kevesebb, akár több anyagot dolgoznánk fel, az arányok valamelyest változnának. A szóródás nagyságára a lenti összeállításból következtethetünk. Ebbe ugyanis a Z , M_3 és M_4 adatait is felvettük, tehát növeltük az előfordulások számát, és a másik forrásból, a Lfv.-ból is készítettünk statisztikát azzal a céllal, hogy lássuk, megvan-e benne ez a jelenség ugyanazon jellemzőkkel és hasonló nagyságú szóródással.

	Lev.	Lfv.		Lev.	Lfv.		Lev.	Lfv.
<i>a-A</i>	202-27	157-5	<i>g-G</i>	29-2	8-0	<i>p-P</i>	38-0	24-0
<i>b-B</i>	1-39	1-34	<i>i-I</i>	0-86	0-21	<i>r-R</i>	0-16	0-26
<i>c-C</i>	15-7	36-0	<i>l-L</i>	6-59	0-17	<i>s-S</i>	0-33	0-31
<i>d-D</i>	25-2	7-1	<i>m-M</i>	47-101	18-49	<i>t-T</i>	0-52	0-38
<i>e-E</i>	9-151	1-136	<i>n-N</i>	0-60	0-61	<i>w-W</i>	96-1	155-0
<i>f-F</i>	52-0	29-0	<i>o-O</i>	18-0	18-0	<i>z-Z</i>	50-12	51-2
	304-226	231-176		100-308	44-148		184-114	230-97

Lev. a) kicsi: 588 b) nagy: 648 (47,58% : 52,42%) = 1236

Összesen:

Lfv. a) kicsi: 505 b) nagy: 421 (54,53% : 45,47%) = 926.

A statisztikai eredményekből ezeket a tanulságokat vonhatjuk le: 1. A hét levél adatai szerint is több a szóeleji nagybetű, mint a kicsi. 2. Ugyanazok a jelek használatosak vagy általában, vagy túlsúlyban kis, illetve nagy változatban, mint az előző táblázatban láttuk. 3. A két összeállítás nagy és kis szókezdő betűinek arányai között nincs jelentős különbség.

A Lfv.-ból egyelőre öt lapról (43-7) gyűjtöttük össze e betűk előfordulásait, mert a két forrásból hozzávetőlegesen egyforma terjedelmű szövegek (hét levél és öt lap) kis- és nagybetűinek számát szándékoztuk összevetni. Most látjuk, hogy a Lfv.-ban jóval alacsonyabb a betűváltozatok száma. Már pedig ilyen összehasonlításakor jobb nagyjából egymáshoz közelebb álló adatszámokból következtetni. Ezért feldolgoztunk még további két lapot (14-5); így a szókezdő betűk száma 1277-re növekedett. Ebből 665 (52,07%) kicsi, 612 (47,93%) nagy. E számok tükrében nem egészen hat százalékkal kevesebb benne a nagybetűk száma, mint a levelekben. Hangsúlyoznunk kell, hogy az adatbővítéstől nem vártuk, hogy két, más jellegű és nem ugyanazon évből származó anyagból azonos betűváltozatonkénti megterhelést találjunk. Súlyos tévedés volna ilyesmit feltételezni, az arányok teljes egyezése csak véletlenül fordulhat elő. Azt kívántuk érzékeltetni vele, hogy a nagyobb adatszámok pontosabban, hűbben kifejezik a valóságot, a vizsgált jelenség szilárdságát vagy szeszélyes viselkedését és az arányoknak az adatok számától függő alakulását. Annyit mindenképpen megtudtunk, hogy a szókezdő kis- és nagybetűk gyakorisága ugyancsak a két forrásanyag közös íródeákja mellett vall.

Az arányok mozgási határának pontosabb ismerete persze nem lehet közömbös számunkra. Az eredmények hitele nagy mértékben függ az adatok

számától. Sajnos, ezt már csak a Lfv. anyagából növelhetjük. Az adatok szaporítását több szűrőpróbával folytattuk változó számú lapokon és az anyag különböző helyein. A mozgást, a részeredmények változását áttekinthetjük a feldolgozott lapok sorszáma szerint rendezett összeállításban.

Lap		Kisbetű	Nagybetű	Összesen
1. 5–6.	(2 l.)	224 (48,38%)	239 (51,62%)	463
2. 9–10.	(2 l.)	239 (49,80%)	241 (50,20%)	480
3. 14–5.	(2 l.)	160 (45,51%)	191 (54,49%)	351
4. 17–8.	(2 l.)	156 (50,48%)	153 (49,52%)	309
5. 24–5.	(2 l.)	159 (43,31%)	209 (56,69%)	368
6. 29–30.	(2 l.)	198 (52,80%)	177 (47,20%)	375
7. 37–9.	(3 l.)	298 (51,82%)	277 (48,18%)	575
8. 43–7.	(5 l.)	505 (54,53%)	421 (45,47%)	926
9. 53–4.	(2 l.)	183 (52,90%)	163 (47,10%)	346
10. 58–9.	(2 l.)	163 (43,70%)	210 (56,30%)	373
11. 64–6.	(3 l.)	250 (43,79%)	321 (56,21%)	571
12. 74–5.	(2 l.)	171 (51,82%)	159 (48,18%)	330
13. 76–8.	(3 l.)	227 (46,14%)	265 (53,86%)	492
14. 8, 19, 35, 48, 60, 71	(6 l.)	560 (46,59%)	642 (53,41%)	1202
	(38 l.)	3493 (48,78%)	3668 (51,22%)	7161

E kimutatást az anyagnak valamivel több mint a feléből (51,35%) nyert adatok feldolgozásával készítettük. Eredetileg csak négy helyről gyűjtöttük össze, de mivel kétségeink voltak mind az egyes helyekről kapott egyező eredményeket illetően, mind az alacsony előfordulási számok, mind az egymástól távolabb eső helyek tanulmányozása miatt, még egyszer annyi lap anyagát dolgoztuk fel. Az új részeredmények teljes mértékben igazolták az előbb tapasztaltakat. Hogy minden kételyt eloszlassunk, s hogy a jelenséget az egész anyagnak egymástól lényegében egyforma távolságra eső helyein ismerjük meg, további lapokat vontunk be a vizsgálatba. Így jutottunk a fenti értékekhez és végösszeghez, melybe átlagosan nézve már minden második lap szükséges adatait belefoglaltuk. Úgy hisszük, hogy ekkora terjedelem adatainak a végső összege meggyőzően tükrözi a tanulmányozott jelenség meglétét az egész munkában, és a részarányok egyike a legnagyobb ingadozás határait is mutatja. Kilenc pont alatt két-két, három pont alatt három-három, egy pont alatt öt, az utolsó alatt pedig durvább keresztmetszetet adó hat lap adatait összesítettük, hogy ellenőrizhessük, nem mutat-e valahol a kevesebb vagy a több, az öt-hat lap teljesen más képet a szókezdő kis- és nagybetűk alkalmazásáról. Kisebb szóródási sáv természetesen van. Amint látni fogjuk, ez abból adódik, hogy egyes lapokon az általában kis vagy nagy változatban használt szókezdő betűk a gyakoribbak (*a, o, w, z, — e, n, s, t, r* stb.; l. részletesen a következő táblázaton).

Az összeállításból mindenképpen megállapíthatjuk, hogy az emlékiratban nagyon sűrűn áll nagybetű szó elején — bármilyen szófajú az *s* tekintet nélkül köznévi, illetve tulajdonnévi voltára. A több mint hétezer esetben hozzávetőlegesen felerészben van kis-, illetve nagy kezdőbetű, némileg az utóbbiak a használtabbak, és ha a *h* és a *k* betűket is hozzájuk vennénk, amelyek szerintünk általában nagy változatúak, akkor a végső arányban mintegy öt százalékkal több esne a nagy szókezdő betűre. Ez az egyik jellemzője a szóeleji kis- és nagybetűk használatának a Lfv.-ban is meg a Lev.-ben is.

(Folytatjuk.)

KOVÁCS ISTVÁN

Elmélet és gyakorlat a nyelvek szinkrón egybevetésében

I. Bevezető. — A következő fejtegetésekkel három célt követek:

1. Beágyazom a nyelvek szinkrón egybevetését egy nagyobb összefüggésbe.
2. Kiemelem néhány aktuális problémát a nyelvek szinkrón egybevetésének módszerei közül.
3. Következtetéseket vonok le az idegen nyelvek tanítása számára.

A tematikának ilyen leszűkítésével igyekszem elkerülni az általánosságokat és ráirányítani a figyelmet a konfrontatív nyelvészeti módszer lehetőségeire és korlátaira. Az elvi teljességet sem egy cikkel, sem egy zárt elmélet felállításával nem lehet elérni, hanem csak a tudományos kutatás kontinuitásának elismerésével. Minden nyelvészeti elmélet és minden nyelvészeti kutatás eredményének alkalmazása a mindenkori kutatás nyíltságát tételezi fel. Ellenkező esetben a nyelvészeti kutatás tudományelméleti és ezzel ismeretelméleti ellentmondásokba ütközik. Ugyanakkor törekedni kell arra, hogy a részletkérdések tárgyalása ne legyen öncélú, hogy a részletben tükröződjék az általános.

2. Kulturális kapcsolatok és nyelvi kapcsolatok. — Kulturális kapcsolatok azáltal válnak lehetővé, hogy az egyes kultúrák között hasonlóságok állnak fenn. A kultúrák hasonlóságát pedig az tette lehetővé, hogy a természeti és társadalmi körülmények hasonlóak voltak és ma is azok.

Míthogy azonban a természeti és társadalmi körülmények nemcsak hasonlóak, hanem különbözőek is, a kultúrák között különbségek is fennállnak. Ez nemcsak a termelőerőkre és termelési viszonyokra, hanem minden felépítménybeli intézményre is vonatkozik. Rendkívül nehéz a kultúrák közötti azonosságok és különbözőségek közötti arányt és általában a köztük levő viszonyt kvantifikálni. Ezért beszélünk hasonlóságokról, — mégpedig gyakran anélkül, hogy a hasonlóság fogalmának elmosódottságával, pontatlanságával tisztában lennénk. A hasonlóság általános meghatározása az azonosságok és különbözőségek csak pontatlanul leírható aránya lehetne; más szóval: részleges azonosság és részleges különbözőség nevezhető hasonlóságnak.

A nyelv — anélkül, hogy a felépítménybe sorolnánk — a kultúra integrans része. Ennek következtében az egyes kultúrákat reprezentáló nyelvek között is azonosságok és különbözőségek állnak fenn. A kultúrák közötti azonosságok és különbözőségek azonban nem egyenlők a nyelvek közötti azonosságokkal és különbözőségekkel, hisz ha így lenne, akkor a kultúrák tanulmányozása azonos lenne a nyelvek tanulásával. Az azonosságok és különbözőségek között olyan rendkívül szerteágazó kapcsolatok léteznek, hogy igen nehéz megállapítani, milyen nagyoknak kell lenniük az azonosságoknak, illetőleg a különbözőségeknek ahhoz, hogy már, illetőleg még hasonlóságról beszélhessünk; sőt kérdéses, vajon egy jelenség hasonlósága alkalmasabb-e egy másik kultúra, illetőleg nyelv valamely jelenségének megértésére, mint a jelenségek egyértelmű különbözősége.

Minden ember egy meghatározott kultúrában nő fel, amely számára természetes közeg. Amikor más kultúrával ismerkedik meg, előbb az eltérések tűnnek fel neki, hiszen az azonosságok számára természetesek. Csak hogy a részleges azonosságokat, azaz a hasonlóságokat is teljes azonosságoknak véli, tehát nem azonosat azonosít.

A pontatlan identifikálás legalább ilyen mértékben vonatkozik az anyanyelv és az idegen nyelv kapcsolatára is. Ezt a következőképpen lehet szemléltetni: Ha megfelelő *genus proximumot* találunk, akkor elvben egy nyelv

minden egyes eleme egy fonológiai, lexikai vagy/és grammatikai oppozíció tagja. Ezek az oppozíciók vagy csupán nagy áttételekkel vagy egyáltalán nem felelnek meg az összkulturális adottságoknak.

Ha valaki idegen nyelvet tanul, akkor három oppozíciós rendszer keletkezik benne: 1. az anyanyelv oppozíciói; 2. az idegen nyelv oppozíciói; 3. az anyanyelv és az idegen nyelv elemei közötti oppozíciók. Ez utóbbi oppozíciós összefonódások azok, amelyek a tanulás folyamatában a legnagyobb nehézségeket jelentik. Elvben egyetlen természetes nyelvnek nincs egyetlen olyan eleme sem, amelynek ugyanaz lenne a disztribúciója, mint bármely más nyelv bármely eleméé. Ugyanakkor a kultúrák részleges azonosságai következtében az ember az idegen nyelvben a részleges azonosságot teljes azonosságnak véli. Ezért az oppozíciók és disztribúciók részleges azonosságát is teljes azonosságnak fogja fel.

Egy példa ennek illusztrálására: A magyar nyelv felszólító módja és a német imperativusa között bizonyos azonosságok vannak, így például mindkét nyelvben képezhetünk az egyes szám és többes szám 2. személyben azonos funkciójú fonémasorokat: *tanulj!* — *tanuljatok!* : *lern(e)!* — *lernt!* Minthogy a kijelentő módhoz, illetőleg az indicativushoz viszonyítva *tanulsz* — *tanultok*: *du lernst* - *ihr lernt* azonos oppozíciók állnak fenn, állíthatjuk, hogy szemantikailag ekvivalens formákról van szó.

Ha azonban megvizsgáljuk a magyar felszólító mód és a német imperativus teljes disztribúcióját, szembetűnik, hogy legalább két lényeges eltérés van a két nyelv között: 1. A magyar felszólító mód teljes paradigmával rendelkezik mindkét szám mindhárom személyben; a német imperativus ezzel szemben nem. 2. A magyar felszólító mód függő mondatban is állhat, a német imperativus ezzel szemben nem. — Az azonosság tehát csak részleges: 1. Az interlingvális oppozíciós pár kijelentő mód: felszólító mód — indikativus: imperativus nem azonos, mivel a módok disztribúciója egymástól eltér. 3. Az egyes módokon belül a személyek disztribúciója is eltér egymástól. Ez a részleges azonosság a potenciális interferencia egyik forrása.

3. Transzfer és interferencia. — A hasonlóságnak tehát egy másik kultúra, illetőleg nyelv tanulmányozásának szempontjából hátráltató szerepe lehet. Mivel azonban — amint láttuk — a hasonlóság részleges azonosságot implicál, ez az azonosság szükségképpen pozitív szerepet is játszhat. Ezt már a múlt században az asszociációs pszichológia kísérletileg egzakt módon bebizonyította. Minél hasonlóbb egy újonnan megoldandó probléma egy régebben megoldott problémához, azaz minél több az azonosság, annál könnyebben oldható meg ez az új probléma. A problémamegoldási képességet ki lehet terjeszteni a készség fejlesztésére is. Ez a transzferjelenség több szempontból is releváns a nyelvek egybevetése, illetőleg egy idegen nyelv tanulása számára. Ahhoz, hogy ezt a pszichológiai fogalmat a nyelvtanulásban alkalmazhassuk, előbb tisztázni kell egy a pszichológia és a nyelvészet között fennálló különbséget.

Pszichológiai szempontból minden olyan jelenség, amelyet az anyanyelvről az idegen nyelvre átviszünk, transzfernek számít. Azonban nem minden átvitt jelenség felel meg az idegen nyelv normájának. Ezért nyelvészeti szempontból csak azt a jelenséget szokták transzfernek nevezni, ahol a két nyelv között azonosság áll fenn. Ahol az átvitel a normának nem megfelelő formát eredményez, ott negatív transzferről vagy interferenciáról beszélünk. Nem pusztán terminológiai kérdésről van tehát szó, hanem fogalmi különbségről,

amelynek felismerése nagymértékben hozzájárul a nyelvészet és a pszichológia összefüggésének és különbözőségének feltárásához.

Ebből többek között következik, hogy az idegen nyelv tanításakor felesleges az olyan jelenségek hosszas gyakorlása, amelyek a transzfer segítségével amúgy is helyes nyelvi formákhoz vezetnek, annál inkább szükséges azonban az olyan jelenségek tanítása, amelyek szerkezete és disztribúciója között a két nyelvben különbségek vannak. Az utóbbi esetben figyelemmel kell lenni többek között arra is, hogy a jelenség mely jelentését, illetőleg funkcióját tanítjuk, és hogy milyen gyakorisággal fordul ez elő, tudniillik ha nincs két azonos disztribúciójú nyelvi jelenség, akkor m i n d e n jelenségnél eleve megvan az interferencia lehetősége.

Rendkívül fontos annak megállapítása, mit tekintünk az idegen nyelv tanításában a normának megfelelőnek, s mit nem. A tanítvány sohasem rendelkezik a teljes idegen nyelvi kompetenciával, hiszen tanulásának célja éppen a kompetencia birtoklása. De a legtöbb esetben még a tanár, aki rendszerint azonos anyanyelvű a tanítvánnyal, sem állíthatja magáról, hogy az idegen nyelvben ugyanolyan otthonos, mint az anyanyelvében. Ezért az idegen nyelvi normát nagyobb mértékben kell idealizálni, mint az anyanyelvit, s ez az idealizálás nem független a transzfer-interferencia aránytól: minél nagyobb a potenciális interferencia, annál pontosabban kell körülhatárolni a norma adta lehetőségeket, annál kevesebb teret lehet engedni a differenciált kifejezési módoknak. Az idealizálás során figyelembe kell venni a tanulás célját, a tanulók korát, az oktatás szervezeti kereteit s sok egyéb körülményt.

A transzfer-interferencia fenti értelmezésének egy további következménye az, hogy a nyelvészeti modell és a tanuláselméleti modell elvileg nem lehet azonos. Ezért a legjobb nyelvészeti modell nem a legjobb tanuláselméleti modell. Az utóbbinak feltétlenül olyan tényezőket is figyelembe kell vennie, amelyeknek a nyelvészetben nincs helyük, nem is szólva arról, hogy nincs azonos modell két nyelv adekvát leírására. A nyelvek érintkezésekor fellépő relációk kiterjednek számos, nem a nyelvészetbe, hanem a kultúra általánosabb fogalmába tartozó területre, így például a pedagógia alapelveire. Innen ered a pedagógiai grammatika követelménye és létjogosultsága.

Az empiria és a dedukció közötti viszony és arány más a nyelvészetben, és más a pedagógiában. Az utóbbiban sokkal heterogénebb jelenségekkel van dolgunk, mint a nyelvészetben. Többek között ezért sem lehet pusztán dedukcióval, egyszerű logikai gondolkodással, úgyszólván az íróasztal mellől nyelvészeti módszerekkel nyelvtanulási eljárásokat kidolgozni, s ez vonatkozik a konfrontációra is. Bármilyen szükség is van a nyelvtudomány eredményeire, ezek alkalmazása a nyelvtanításban viszonylag korlátozott.

Ha rendelkezni egy univerzális grammatikával, akkor bizonyára lehetőség lenne arra, hogy a transzfer-interferencia viszonyt más megvilágításban lássuk, hiszen akkor az átvitel fogalmát formalizálni lehetne, — például noémák formájában. Csupán megfelelő transzformációs szabályokat kellene felállítani. Ettől azonban még messze vagyunk, — ha az eddig ismert módszerekkel ez elvileg egyáltalán lehetséges. Egyelőre az átvitel ezernyi formájával kell számolni, s ezeket a megfelelő helyen és a megfelelő időben megfelelő módon figyelembe kell venni. Ezt egyrészt prevencióval, másrészt korrekcióval lehet elérni, illetőleg a kettőt kombinálni kell.

4. Konfrontáció és hibaelemzés. — Minden tudományos kutatásnak kauzalitása és teleológiája van. Gyakran nehéz a kettőt egy-

mástól elválasztani, de a visszacsatolás következtében talán nem is mindig szükséges az ilyen elválasztás. A megismerési folyamat tudniillik úgyis a társadalmi szükségszerűség és lehetőség többé-kevésbé közvetlen következménye. Még a tudomány elidegenedése is egy adott helyzetben a társadalmi körülmények következménye.

A nyelvek szinkrón egybevetésének is megvan a maga kauzalitása és teleológiája. Ha az itt tárgyalt tematikát ebből a szempontból némi leegyszerűsítéssel kettéosztjuk, akkor egyrészt a konfrontációt, másrészt a hibaelemzést tudjuk egymástól megkülönböztetni. Hangsúlyozni kell a leegyszerűsítés tényét, mert mindkettőnek van „oka”, és van „célja”. Mégis célszerű a kettéosztás, mégpedig a következő megfontolásból.

A nyelvek konfrontációja elvben teljes nyelvi rendszereket, illetőleg részrendszereket állít szembe egymással, — ez már a *konfrontáció* szóban is benne van. Az ilyen jellegű kutatás abból indul ki, hogy a nyelvek részben azonosak, részben különbözőek. A kutatás feladata többek között a fonémák oppozícióiban és disztribúcióiban rejlő azonosságok és különbözőségek feltárása, a jelentéshordozók adekvátságának és inadekvátságának megállapítása, a grammatikai struktúrák azonossága és különbözősége közötti viszony kimutatása stb. Ez a munka vezethet tipológiai megállapításokhoz, szemantikai differenciáltságok felismeréséhez, új nyelvészeti módszerek felfedezéséhez stb. A konfrontáció kauzalitása abban rejlik, hogy a nyelvek különbözősége ösztökélte a nyelvészt a kutatásra.

A hibaelemzés merőben más jellegű. A tanár megvizsgálja a tanulók által elkövetett hibákat. Ezt természetesen csak azért teheti, mert a tanuló hibákat követett el, sőt a tanár azt is kutatja, mi é r t követte el a tanuló a hibákat. Ezt azonban elsősorban azzal a c é l l a l teszi, hogy egyrészt gyakrabban gyakorolja azokat a jelenségeket, ahol sok a hiba, másrészt, hogy a jövőben jobb gyakorlatrendszert dolgozzon ki. A hibaelemzés kezdetől fogva a c é l t tartotta szem előtt.

A konfrontáció és a hibaelemzés kiegészíti egymást: az első által kimunkált eredményeket, illetőleg koncepciót a második felhasználja, és fordítva: a hibaelemzés során olyan jelenségeket tár fel, amelyeket pusztán gondolkodással csak igen nehezen lehetne plasztikusan érzékelni. — Ezenkívül van a konfrontáció és a hibaelemzés között még egy lényeges különbség: a konfrontáció egész rendszereket, illetőleg részrendszereket vizsgál, a hibaelemzés ezzel szemben mindig csak egyedi jelenségeket tár fel, s csak az általánosítás során juthat el a konfrontációhoz.

A konfrontáció és a hibaelemzés közötti különbséget negatív módon is meg lehet határozni: a konfrontáció nem állíthat fel hibaprognózist, a hibákat nem lehet koncepció nélkül elemezni. A kettő között tehát éppen a tudományelméleti kauzalitás és teleológia összefüggésének szempontjából komplementer viszony áll fenn. A nyelvészek és nyelvtanárok között felmerülő nézeteltérések, illetőleg az a tény, hogy nyelvészek és nyelvtanárok gyakran nem értik meg egymást, szinte „más nyelven beszélnek”, arra vezethető vissza, hogy többek között ezt a viszonyt nem látják eléggé világosan.

5. Az interlingvális differenciáltság különbségének kérdéséhez. — Mind elméleti, mind gyakorlati szempontból lényeges az egyes nyelvek többé-kevésbé ekvivalens elemeinek különböző differenciáltsága. Ennek okát és magyarázatát elvben csak diakrón módszerekkel lehet megadni. A szinkrón vizsgálat — legalábbis az esetek túl-

nyomó többségében — csak a jelenség leírására korlátozódhat. — A differenciáltság különbözősége vonatkozhat minden nyelvi síkra: fonológiaira, lexikaira és grammatikaira, bár a differenciáltság módja esetenként más-más jellegű. Itt most csak a szemantikai differenciáltság különbözőségére térek ki.

A magyar *fal* főnévnek a németben például a *die Wand* és a *die Mauer* főnevek felelnek meg. Ez a meglehetősen szimpla eset már önmagában is több elméleti érdekességet és gyakorlati nehézséget tartalmaz, így egyrészt azt, hogy milyen szemantikai módszerrel lehet a differenciáltsági különbözőséget elemezni (szemantikai jegyekkel-e vagy pusztán interpretálással vagy más módszerrel), másrészt azt, hogy milyen eljárással lehet a különbözőséget az idegen nyelv tanítása során megtanítani.

Ezzel azonban korántsem merítettük ki a problematikát. Így például a differenciáltsági különbözőség nem merül ki az egyirányúságban. A magyar *üveg* főnévnek a németben a *das Glas* és a *die Flasche* főnevek felelnek meg, a német *das Glas* főnévnek a magyarban az *üveg* és a *pohár* főnevek.

Továbbá igen gyakran nem is különböző jelentésekről van szó, hanem olyan különbözőségekről, amelyeket kizárólag a disztribúció határoz meg, így például az eltérő konnotációk által meghatározott funkcionális stilisztikai különbségek. A *csodálkozik* magyar ige a német *sich wundern* és *staunen* igéknek felel meg, de nem lehet különböző jelentésekről beszélni. Itt még intenzitási különbségekről sem lehet minden esetben szó, mert a kontextus hol az egyiknek, hol a másiknak ad nagyobb nyomatékot. A német igékben meglévő potenciális konnotációs eltéréseket a kontextus realizálja.

A probléma megoldása annyira bonyolult, hogy itt csak a korlátok említése, a probléma iránti érzékenység fokozása lehet célom. A következő két tézisszerű mondatom ezért inkább a negatívumot emeli ki: Egy teljességre törekvő reverzibilis konfrontáció olyan matrixot állíthatna fel, amelynek nagysága csak minimális dedukciót engedne meg. Az irreverzibilis gyakorlati nyelvoktatásnak pedig meglehetősen nagy norma-idealizálással kell megelégednie.

6. Lexika és grammatika viszonya. — Jóllehet a lexika és a grammatika közötti viszony régóta foglalkoztatja a nyelvtudományt, mind ez ideig nem rendelkezünk olyan elmélettel, amely a kettőt el tudja egymástól választani. Ha ilyen alapvető problémát hosszú időn át nem oldanak meg, akkor felvetődik a kérdés, vajon megoldható-e egyáltalán, sőt felmerülhet a gyanú, vajon nem szavakat akarnak-e értelmezni ahelyett, hogy fogalmi rendszert állítanának fel, amelyben minden terminusnak megvan a maga helyi értéke.

A nyelvek szinkrón egybevetése hozzájárulhat ahhoz, hogy a problémát világosabban lássuk, — sajnos megoldani egyelőre ez a módszer sem tudja. Sőt vizsgálatunk alapjául három premisszát kell megtennünk, amelyeknek relatív igazolását csak a későbbiekben láthatjuk: 1. A lexikai egységek — a morféimáktól a többszörösen összetett szintagmákig — jelentéssel rendelkeznek, s ennek a ténynek a megállapításához nincs szükség különösebb elemzésre. 2. A grammatikai jelenségeknek az az elsődleges funkciójuk, hogy a morféimákat, illetőleg lexémákat rendezzék, s hogy ily módon meghatározott nyelvimmanens kombinatórika szabályai szerint a morféimák esetleg külön-külön is, de mindenesetre összességükben a sok lehetséges jelentés közül egy bizonyosat realizáljanak. 3. Az elemzés során megállapítható, hogy a grammatikai jelenségeknek is van jelentésük, sőt számos esetben poliszémek.

A probléma ott merül fel, ahol egy grammatikai jelenségnek nincs jelen-

tése. Ilyen például az a körülmény, hogy a német függő mondatban a ragozott ige rendszerint a mondat végén áll. Egy másik probléma az, hogy viszonylag sok grammatikai jelenség mind a nyelvi rendszeren belül, mind a hírérték szerint redundáns. Redundáns például a német melléknévrag akkor, amikor jelzőként használjuk, és a főnévnek pronominalisan ragozott kísérelője van. Itt azért merül fel probléma, mert ennek megállapítása a kutatót abba a helyzetbe hozhatja, hogy szemantikát csak lexikai egységeknek tulajdonít, s hogy a grammatikában „tisztá” formát lát.

A konfrontáció feltárja, hogy az, ami az egyik nyelvben lexikális, az a másikban grammatikai jellegű lehet, s hogy a redundancia megléte, illetőleg foka ekvivalens formákban eltérő lehet. Így például ha a német függő beszédben ki akarjuk fejezni, hogy az idéző az idézett megállapításával nem ért egyet, vagy legalábbis nem foglal állást a megállapítás helyességét illetően, akkor meghatározott körülmények között lehetőség van a conjunctivus, azaz olyan grammatikai forma használatára, amelynek jelentésmódosító funkciója van. A magyarban ilyen lehetőség nincs, hanem esetleg az *állítólag* határozószót használjuk. Ez pedig kimondottan lexikai jelentéshordozó.

Az eltérő redundanciára a következő példát hozhatjuk fel: A számbeli különbség kifejezésére mind a németben, mind a magyarban két numerus áll rendelkezésre. Főnév esetén a magyarban nincs szükség külön ragra, ha számnevet is használunk, mivel a számnév egymaga is elegendő hírértékkel rendelkezik, a magyar nyelvi rendszer pedig itt a redundanciát kerüli. A németben azonban a főnévnek is többes számú ragot kell adnunk, ez pedig redundáns. A németben tehát a redundáns elemnek is bizonyos értelemben jelentése van, a magyarban ilyen kérdés fel sem merül. Ha a német nyelvész a magyarhoz hasonló nyelvet nem ismer, anyanyelvének ez a redundanciája nehezebben tűnik fel neki, mintha ismerné, a redundáns főnévi többes számú ragnak pedig jelentést tulajdonít.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a tanuló csak nehezen szokja meg az anyanyelvi lexikai jelentéshordozónak idegen nyelvi grammatikai jelentéshordozóval való helyettesítését. A redundanciát is nehezen sajátítja el, de itt a nehézség foka kevésbé függ a nyelvi rendszerek különbözőségétől, mint inkább más tényezőktől, amelyekre itt nem lehet kitérni. — Az első példában egyébként (conjunctivus a német függő beszédben) a nehézséget még az is fokozza, hogy az indicativus — conjunctivus oppozíció a függő beszédben a német anyanyelvű ember számára meglehetősen elmosódott kontraszttal bír, úgyhogy a disztribúció eléggé ingadozik.

Igen jól mutatkozik meg a grammatikának és a lexikának az egyes nyelvekben eltérő viszonya az igék szintaktikai beágyazásánál. A német *bestehen* igéről például grammatikai illeszkedésének rögzítése nélkül alig tudunk bizonyosat mondani. Ha accusativusszal áll, mást jelent, mint ha *aus* + dativusszal vagy *auf* + dativusszal áll. A magyarban mindhárom alaknak más-más igei fonémá sor felel meg, és ezek az igék megint csak más-más szintaktikai környezetűek: 1. *kiáll, megáll, letesz* stb. *vmit*; 2. *áll vmiből*; 3. *ragaszkodik vmihez*. Míg az első két-két jelentés között még bizonyos hasonlóság van, addig a harmadikban alapvető lexikális és grammatikai eltérés áll fenn.

A gyakorlati nyelvoktatásban itt az a veszély jelentkezik, hogy a tanuló az izolált lexikális jelentéshordozókat állítja egymással szembe. Ennek oka az, hogy a szó, akármennyire nehéz is nyelvészeti szempontból definiálni, a tanuló számára valóságos önálló egységet jelent. Ez az önállóság a nyelv — anya-

nyelv és idegen nyelv — atomizálásához vezet. Ennek — de nemcsak ennek — felismeréséből ered az a követelmény, hogy a nyelvet szintagmákban is tanítsuk.

Az idegen nyelv tanulásakor ezek a lényeges különbségek sok nehézséget okoznak, de nem állítható, hogy a nehézségek absztrakt, elméleti síkon jelentkeznek. A nyelvi rendszerek, illetőleg részrendszerek tudatosságának foka tudniillik csekély. A fő nehézség abban rejlik, hogy a nyelv a tanuló számára általában jelentések elemeiből áll, ezért szinte mindig az elsajátítandó jelenségek jelentését kutatja. Ott, ahol idegen nyelvi lexikálás jelentéshordozó anyanyelvi lexikális jelentéshordozónak felel meg, a tanulás kisebb nehézségbe ütközik, mint ott, ahol a lexikának grammatika vagy a grammatikának lexika felel meg, illetőleg ahol a jelenségnek nem mutatható ki a jelentése. Ha a tanuló a grammatikai jelenségnek semminemű szemantikai oppozícióját nem látja, a formai drillnek döntő szerepe van.

De még az ilyen jellegű drill hatásosságának s ezért célszerűségének is vannak határai, mégpedig a nyelvi rendszer által szabott határai. Ez ott nyilvánul meg, ahol az egyik nyelvben viszonylag fejlett formalizált jelentések vannak, a másikban ezzel szemben nincsenek. Egyes magyar iteratív igeparadigmáknak például csak részben vagy egyáltalán nincsenek német megfelelői. Ez is egyfajta differenciáltsági különbözőség, de itt már nem arról van szó, hogy a kevésbé differenciáló nyelvben több elemmel körül lehet írni a másik nyelv tömörebb kifejezését, hanem arról, hogy az átültetés során szükség-szerűen entrópia lép fel, például ha a *repked, repdes; lépked, lépeget* stb. igéket németre akarjuk fordítani. Nemhogy drillnek nincs itt helye, hanem kérdéses, vajon taníthatók-e ilyen jelenségek, sőt vajon visszaadhatók-e egyáltalán más nyelven. Ez a probléma azonban már túlmutat a lexika és grammatika interlingvális viszonyán.

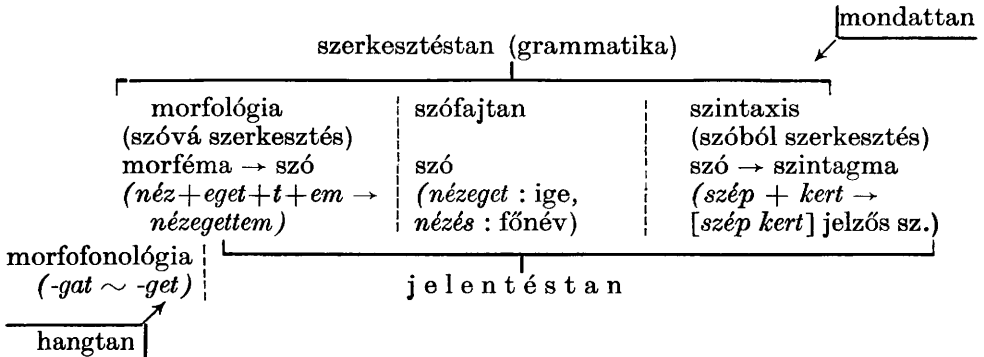
JUHÁSZ JÁNOS

Morfológiai szerkezetek — szintaktikai szerkezetek*

1. A nyelv tan beosztása. — A *grammatika* elnevezést szűkebb értelemben, 'szerkesztéstan' jelentésben használom. A következő lapon közölt táblázat bemutatja a szerkesztéstan részeit, anyagát (példákkal), továbbá kapcsolatát a vele érintkező, de rajta mégis kívül eső tudományágakkal. A szókészlettan, amely szintén a szóval foglalkozik, csak más szempontból, a nyelvi rétegek (nyelvjárások, irodalmi nyelv stb.) tana és a stilisztika a táblázatban nem szerepelnek.

A leíró nyelvtudomány egy viszonylag egységes nyelvállapot elemeit, ezek természetét, típusait, csoportjait, összeszerkesztésük szabályait, röviden a szinkrón rendszer működését vizsgálja. Résztudományai közül a h a n g t a n a nyelv fizikai oldalával foglalkozik, így — egy alacsonyabb szinten — kívül esik a grammatikán. Vele szemben az összes többi tudományágat „a nyelvi

* Ebben a cikkemben — és az utána következőkben — egyetemi előadásaim egyes részleteit teszem közzé, ahogy azok az egy évtizedes oktatási gyakorlat során kialakultak. Az itt elmondottak lényegében alapfogalmak, de a „Mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyvben (szerkesztette RÁCZ ENDRE. Bp., 1968.) nem találhatók meg. A hazai és külföldi szakirodalom sok műve adott indítékot megállapításaim ilyen jellegű összegezésére, ezeket mind nem idézhetem; csak a legközvetlenebb forrásaimat említem meg.

jelek tana” néven foglalhatjuk össze: az elemeket jelszerépükben, kétarcúságukban vizsgáljuk (l. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története 181). A szóból indulunk ki, mint központi fontosságú nyelvelemből. A morfológia azt vizsgálja, melyek a szó elemei (a morfémák), és hogyan szerkesztődnek meg belőlük a szavak. A szintaxis azt vizsgálja, hogyan épülnek fel a szavakból nagyobb szerkezetek (szintagmák és szintagmacsoportok). A morfológia és a szintaxis alkotják a szerkesztéstant (a grammatikát szűkebb értelemben); hozzájuk vehetjük még a szófajtant, amely a szavak nyelvtani szempontú csoportjaival foglalkozik; szüksége van rá mind a morfológiának, mind a szintaxisnak. A szerkesztéstan kereteit — egy felsőbb szinten — már túllépi a mondattan, amelynek vizsgálati tárgya a mondat, egy magasabbrendű nyelvi egység, a beszéd folyamat egysége.¹ A jelentéstan hatóköre kiterjed a morfológia, a szintaxis, sőt a mondat tan anyagára is. A nyelvtudomány ágai közül csak a hangtan lehet a jelentés különösebb figyelembevételével nélkül művelni, továbbá a morfológiának egy — a hangtannal érintkező — részét, a morfofonológiát. Ez utóbbi a morfémák alakváltozataival, a morfológiai szerkezetek kapcsolódásának hangtani szabályaival foglalkozik.

2. A szó három jelentése. — Hány szó van a következő Ady-idézetben?

Öregek Domb alján,
 Fiatalok Dombon,
 Öregek emléken
 S fiatalok gondon.

(Ünnep a Dombon)

Egyesek szerint 10, mások szerint 8, ismét mások szerint csak 7. Mindegyik számítás helyes, csak más-más szemléleten alapul. Eddig nem vettük tudomásul, hogy a szó szakkifejezést a nyelvtudományon belül is három különböző jelentésben használjuk. Szükség esetén a háromféle „szót” más-más elnevezéssel illelhetjük.

a) Szóelőfordulás. Minden egyes különírt egység, ahogy és ahányszor a mondatban megjelenik: 1. *öregek*; 2. *öregek*; 3. *fiatalok*; 4. *fiatalok*; 5. *Domb*; 6. *Dombon*; stb.

¹ A szintaxis kapcsolatban áll a mondattannal, de nem azonos vele. A szintaxis nem a „mondattá szerkesztés” szabályait vizsgálja, ahogy mondani szokták. Erre a kérdésre egy más alkalommal térek vissza.

b) Sz ó l a k. Ha azonos tövek azonosan toldalékolt szóelőfordulásait összevonjuk, a szóalakot kapjuk. Az azonos szerkezetű, azonos funkciójú, (nagyjából) azonos hangalakú és (nagyjából) azonos jelentésű szóelőfordulások vonhatók össze egy szóalakban: 1. *öreg*; 2. *fiatal*; 3. *Domb*; 4. *Dombon*; stb. (A *nagyjából* szó használatára itt azért van szükség, mert mint a morfé-mákban is, egy szóalakon belül is előfordulhatnak alakváltozatok, és főképp a szótó poliszemiájából eredő jelentésváltozatok is.)

c) Sz ó t á r i s z ó. Ha a jeleket és ragokat leválasztjuk a szóalakról, megkapjuk a szót alapelakjában, ahogy a szótárban szokott állni: 1. *öreg*; 2. *fiatal*; 3. *Domb*; stb.

Ezt a hármasságot teszi meg nyelvtani rendszere alapjául A. PENTILÄ, Észrevételek a nyelvtan rendszeréről: I. OK. XV, 15—23. A szóelőfordulás neve nála *vokabulum*. Véleménye szerint a szófaji felosztások legfőbb hibája az, hogy nem veszik figyelembe, melyik „szót” osztályozzák. A nyelvtan külön ágainak kell foglalkozniuk a szóval, a szóalakkal és a vokabulummal, továbbá ezek összekapcsolásával. Kétségtelenül igaza van abban, hogy „Ragozásról vagy ragozhatatlanságról csak a szavak esetében beszélhetünk. A szóalakokról nem mondhatjuk, hogy azok ragozhatók vagy nem ragozhatók. Hasonlóképpen a vokabulumokról sem.” Más megállapításai azonban vitathatók.

Melyikfajta szóval foglalkoznak a nyelvtudomány egyes ágai? A szóelőfordulás tipikusan mondattani fogalom; mondatelemzéskor mindegyikükkel külön kell számolni, hiszen külön, önálló mondatrészek (vagy egyéb sajátos szerepet töltenek be a mondatban). Az idézett versszakban az első *öreg* az első tagmondat alanya, a második *öreg* a harmadik tagmondaté; semmiképpen sem számítható a kettő ugyanannak az elemnek. — A szóelőfordulás tipikusan morfológiai fogalom; a morfológia éppen a szóalakok szerkezetét vizsgálja. De szóalakokból épülnek fel a szintagmák is. Pontosabban: a szintagmák alárendelt tagja viszonyított szóalak, erről is kapja a nevé a szintagma. Az alárendelő és mellérendelő szintagma mint egység szóértékű, a mondatból kiemelve a szótári szavak egy szófaji osztályába sorolható. — A szótári szó ugyanazon tő különböző szóalakjainak együttese, gyűjtőfogalma; mint ilyent vizsgálja a szófajtan. Más oldalról nézve a szótári szó a valóságban használt szóalakokból elvont absztrakció, a grammatikai formájától, szintaktikai szerepétől megfosztott szó. Így a szókészlet egysége, a szókészletten és a szótártudomány anyaga.

3. Morfológiai szerkezetek — szintaktikai szerkezetek. — Mind a morfológiában, mind a szintaxisban szerkesztésről, szerkezetekről van szó. Meghatározott szerkesztési szabályok szerint kapcsolódnak a morfé-mák szóalakokká, a szóalakok pedig szintagmákká. A szóalak — nagy többségében — morfológiai szerkezet. Természetesen szóalak a toldalékolatlan (még zéró jelet vagy ragot sem viselő) melléknév, pl. *szép* a *szépen*, *szépnek*, *széppé* stb. mellett. De szóalagnak nevezhetjük az egyöntetűség kedvéért a határozószót (pl. *most*, *egyedül*), sőt a segédszót is (*mögött*; *és*; stb.), ha morfológiai szinten vizsgáljuk. Ezekben a szavakban a szóalak és a szótári szó egybeesik, pontosabban olyan szótári szavak, amelyeknek csak egy szóalakjuk van. — A szintagma mindig szintaktikai szerkezet. Vizsgálunk kell a morfológiai és szintaktikai szerkezetformák közti különbséget.

Az előzőekben egy egyszerű, mechanikus szétválasztást tettünk: „szóvá szerkesztés”, pontosabban szóalakká szerkesztés útján jön létre a szóelemekből

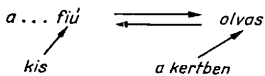
a morfológiai szerkezet; itt a szóalak az e r e d m é n y. A szintaxisban a szóalak a k i i n d u l á s: „szóból szerkesztés”, pontosabban szóalakokból szerkesztés útján jön létre a szintaktikai szerkezet. Van azonban egy sokkal lényegesebb különbség is közöttük: a szintaktikai szerkezet jelentése nem egyszerűen összege az alkatrészek jelentésének, hanem jelentkezik benne egy jelentéstöbblet; a szerkezetformának saját viszonyjelentése van (pl. tárgyas, birtokos jelzős stb. szintagma). A morfológiai szerkezetformának nincs saját jelentése; vagy érvényes, vagy nem. Így tehát olyan eset sem lehetséges, mint amilyen előfordul a szintagmáknál, hogy ugyanazon lexikai elemek más-más szerkezetformába elhelyezve más-más jelentéstöbbletet nyernek; pl. *a fiú okos*: alanyi—állítmányi viszony; *az okos fiú*: minőségjelzős viszony.

Még más különbségek is vannak a morfológiai és szintaktikai szerkezetek között.

a) A morfológiai szerkezetekben a sorrend mindig kötött (megfordíthatatlan), az elemek szoros kapcsolódásúak, egymástól elmozdíthatatlanok, nem ékelődhet közéjük más morféma a szóalak megbontása nélkül. — A szintagmatagok sorrendje sokszor szabad (megfordítható), a tagok laza kapcsolódásúak, egymástól elmozdíthatók még akkor is, ha a sorrend kötött, mint például a minőségjelzős szerkezetben; a szerkezet tagjai közé betehetünk más szót, akár többet is; két-három szintagma összefonódhat, „bokrot” alkothat anélkül, hogy az eredeti szintagmát megbontanánk. Pl. *a szép kert*: *a szép nagy kert*: *a szép, sok virággal ékes kert*; *a szép + kert* szavak az utóbbiakban éppúgy minőségjelzős szerkezetet alkotnak, mint az első példában.

b) A szóalakon belül az elemek között gyakran fellép kölcsönös (vagy egyoldalú) morfofonológiai determináltság, pl. hangrendi illeszkedés. A szelekció általában erősebb kötöttségeket mutat: egy tőnek egyik alakváltozatához a toldalékoknak is csak egyik alakváltozata járulhat. Pl. a *bokor-* ~ *bokrotból* és a *-t, -ot, -ét, -öt, -et* toldalékból csak a *bokr-* és az *-ot* kapcsolódhat össze. — A szintagmákban nincsen morfofonológiai determináltság a tagok között; a szóalakoknak, amelyekből a szintagmák felépülnek, nincsenek is olyan értelemben vett alakváltozataik, mint a morfémáknak. A szintagmatagok egymásmellettségében legfeljebb mondatfonetikai változások léphetnek fel (hasonulás, hangzókiesés, összeolvadás).

c) A morfológiai szerkezetekben a morfémák kapcsolódása l i n e á r i s: a végső toldalék az előző részhez mint egységhez kapcsolódik; pl. *ház-ban*: (*ház-ak*)-ban: {[*(ház-as)-ság*]-ok}-ban. A két utóbbi példában a *ház-* és a *-ban* morfémák már nem alkotnak szerkezetet. Csak látszat az, hogy a *ház-* és a *-ban* közé betettünk egy vagy több morfémát; a valóságban kettőjük kapcsolatát megszüntettük, a szóalakot elemeire széttördeltük, és új szóalakot építettünk fel. — A szintagmák felépítése h i e r a r c h i k u s. Pl. ezt a mondatot, *A kis fiú a kertben olvas*, így ábrázolhatjuk (három szintagma összekapcsolódása):

Ha ezt a szintagmacsoportot (mondatot) még két szintagmával kibővítem: *A kis szőke fiú a kertben könyvet olvas*, a lineáris betoldások nem zavarják az előző szintagmák meglétét, nem bontják fel azokat; az előző ábra megmarad, csak kibővül:

Ha a felsorolt tulajdonságok nem a szokásos együttesükben jelennek meg egy nyelvi alakulatban, átmeneti típusokat nyerünk a morfológiai és a szintaktikai szerkezetek között. Az ilyen átmeneti típusoknak két fajtáját különböztethetjük meg.

A) Az összetett szavak. Ezek egy szón belüli, tehát első látásra morfológiai szerkezetek, azonban szintaktikai tulajdonságokat is mutatnak. A szerkezetformának saját jelentése van, szintaktikai viszonyokat nevezhetünk meg benne. Pl. *háztető* birtokos jelzős, *nagyravágyó* határozós összetétel. Egyéb tulajdonságaik: a) az összetett szó nem többől és toldalékokból, hanem szóalakokból épül fel mint közvetlen összetevőkből. Másrészt azonban a szóalakok kapcsolódása szorosabb, mint a szintagmákban, sorrendjük meg nem fordítható, közéjük új tag nem ékelődhet az összetett szó megbontása nélkül; nincs pl. *ház-magas-tető*. — b) Morfofonológiai meghatározottság, hangrendi illeszkedés stb. nem jelentkezik a tagok között. (Jegyezzük meg mégis az ikerszavak tagjainak jellegzetes kölcsönös hangtani függését.) — c) A szóalakok — nem pedig a morfémák mint elemek — kapcsolódása nem lineáris, hanem hierarchikus. Pl. a *nagyravágyó* nem így épül fel, illetőleg nem így elemezhető: (*nagy-ra*) → [(*nagy-ra*)-vágy] → {[(*nagy-ra*)-vágy]-ó}, hanem: *nagyra* || *vágyó*; s csak ezután elemezhetjük morfológiailag szabályosan külön-külön a két szóalakot. Viszont más szintagmával való összefonódás nem lehetséges. A többszörös összetétel nem ilyen, hanem olyan természetű, mint a többszörös továbbképzés.

B) Morfológiai természetű, illetőleg nem szintaktikai szókapcsolatok: két szóalaknak nem jelentésszerű kapcsolata. Ezek is szerkezetek, de két önálló szóalakjuk ellenére nem szintagmák, hanem morfológiai természetű szóalak-szerkezetek. Összefoglaló nevük nincs. Ilyenek: *a fiú*; *egy fiú* (a határozott és határozatlan névelő kapcsolata egy főnévvel); *a ház mögött* (névutós szerkezet); *szép volt*; *szép lenni*, *szép lévén* (névszói-igei állítmány és a hozzá hasonló névszói-igenévi alakulatok); *láttam volna*; *írni fog* (összetett igealakok); *menj el*, *el is ment* (ige és elváló igekötő kapcsolata); *el nem múltó*, *észre nem vevése* (tagadószó és névszó kapcsolata, ha a tagadás nem az egész mondatra vonatkozik).

Bár ezek a szerkezetek történetileg szintagmákból jöttek létre, ma már nem mondhatjuk, hogy az *a fiú* minőségjelzős (illetőleg kijelölő jelzős) szerkezet, vagy hogy *a ház mögött* birtokos jelzős szerkezet; stb. A szerkezetformáknak a mai nyelvben nincs saját viszonyjelentése. — Ezek a szerkezetek a többi szempontból is vegyesen viselkednek. a) Sorrendjükben vannak kötöttségek (a névelőt nem tehetjük a főnév mögé; stb.), de más szavak a tagok közé ékelődhetnek a szerkezet megbontása nélkül: *a fiú* → *a kis fiú*. — b) Morfofonológiai meghatározottság általában nincs a tagok között; vö. mégis a határozott névelő két alakváltozatát a következő szó kezdőhangja szerint. — c) Felépítésük nem hierarchikus, hiszen szintaktikai viszony nincs a tagok között, de mégsem olyan kötötten lineáris, mint az egy szóalakon belüli szerkezeteké.

Az elmondottak alapján a morfológia és a szintaxis anyagát a következőképpen határozhatjuk meg pontosabban. A morfológia az olyan legkisebb szerkezetek felépítését vizsgálja, amelyek már önállóan mondatrészek lehetnek.

A szintaxis olyan nyelvelemek nagyobb jelentésű egységekké (szintagmákká, szintagmacsoportokká) való felépítését vizsgálja, amelyek önállóan is állhatnak mondatrészként.

Az utóbbi meghatározás alapján az összetett szavakat a szintaxisban is lehetne vizsgálni. (Történt is rá kísérlet az ötvenes évek folyamán egy esti tagozatos jegyzetben.) Az összetett szó azonban mégis csak egységes szóként viselkedik, tárgyalása jobb helyen van a morfológiában, bár így egyes szintaktikai alapfogalmakat anticipálnunk kell. A B) csoportba tartozó szókapcsolatok együttes tárgyalása nyelvtanainkból általában hiányzik. A MMNy.-ben például a mondat elején esik róluk egészen futó összefoglalás; az egyes típusok előkerülnek a megfelelő szófajok (névelők, névutók, igerkötők stb.), az igeragozás meg az alany és állítmány fejezeteiben (263, 232, 161 stb.). Vizsgálatuk kétségtelenül a morfológián belül igényel külön fejezetet.

BERRÁR JOLÁN

Két karcolat a leíró nyelvészet köréből

I. *Tényleg* és társai

Az úgynevezett módosító szókat (*tényleg, valószínű, csakugyan* stb.) a nyelvtanok hosszú időn keresztül határozószóként kezelték. Viszonylag nem régi az a felismerés, hogy ezek önálló szókatéóriát képeznek, mivel nem objektív ténymegállapítást, hanem a beszélő szubjektív elképzelését, illetőleg véleményét fejezik ki a mondat tartalmával szemben. Ez az érvelés tipikusan nem nyelvtani. Ugyanis: 1. Az a mondat, hogy *Ma három fok hideg lesz* vagy *Véleményem szerint ma esni fog*, szintén a beszélő szubjektív elképzelését fejezi ki, mégsem soroljuk ezeket a mondatokat — vagy egy részüket — a módosító szókhoz. — 2. Az a mondat, hogy *A föld forog a nap körül*, objektív ténymegállapítást úgy fejez ki, hogy az egyszersmind a mondat kimondójának szubjektív meggyőződése is.

Amikor a módosító szókat különválasztotta, a hagyományos nyelvtan valós különbséget ismert fel, de helyes gyakorlatát ezúttal is — mint sokszor, például a szófajok esetében — közvetlenül szemantikai terminusokban akarta megokolni. Ez már csak azért is elhibázott, mert a nyelvtani formák és a jelentések között nincs „egy az egyhez” jellegű megfelelés. A beszélő a maga szubjektív beállítottságát a mondat tartalmával szemben kifejezheti módosító szóval (*Péter feltehetőleg beteg*), de sok más eszközzel is (*Feltételezem, hogy Péter beteg; Tartok tőle, hogy Péter beteg; Könnyen lehet, hogy Péter beteg; stb.*). Az a megállapítás tehát, hogy a módosító szó a beszélő szubjektív beállítottságát fejezi ki, lehet igaz, de ez nem definíciója a módosító szónak, mint nyelvtani kategóriának, legfeljebb tipikus szemantikai funkciója. E definíció szerint a *tartok tőle, feltételezem, véleményem szerint* stb. alakokat is módosító szóknak kellene tekintenünk.

A valóban nyelvtani definíció nem indulhat ki a jelentésből, legfeljebb a végén, a formai-szerkezeti sajátosságok feltárása után próbálhatja számbavevni a szemantikai funkciókat. Az alábbiakban áttekintjük a módosító szók disztribúciós lehetőségeit, s innét kiindulva próbáljuk a módosító szókat a határozószóktól eltérően jellemezni.

A módosító szók legfeltűnőbb vonása, hogy szembeszökő mozgékonyt mutatnak a mondaton belül. Nézzük meg a *tényleg, valóban, valószínű,*

nyilvánvalóan és *csakugyan* elem viselkedését ugyanazon mondat különböző pontjain, egyenes és kiemelt szórend esetében, s próbáljuk eldönteni, hogy az egyes esetekben a példaként szolgáló módosító elemek a mondat mely részére vonatkoznak. A diagnosztikus környezeteket szolgáló példamondat ez legyen: *Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.*

Mire vonatkozik a módosító szó?	A mondat lineáris rendjének mely pontján helyezkedik el a módosító szó?
a) Az egész mondatra	<i>Tényleg</i> <i>Valóban</i> <i>Valószínű Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba</i> <i>Nyilvánvalóan</i> <i>Csakugyan</i>
b) Péter-re	<i>Tényleg</i> <i>Valóban</i> <i>Valószínű Péter ment tavaly kiskabátban a vásárba</i> <i>Nyilvánvalóan</i> <i>Csakugyan</i>
c) tavaly-ra	<i>tényleg</i> <i>valóban</i> <i>Péter valószínű tavaly ment kiskabátban a vásárba</i> <i>nyilvánvalóan</i> <i>csakugyan</i>
d) kiskabátban-ra	<i>tényleg</i> <i>valóban</i> <i>Péter tavaly valószínű kiskabátban ment a vásárba</i> <i>nyilvánvalóan</i> <i>csakugyan</i>
e) a vásárba-ra	<i>tényleg</i> <i>valóban</i> <i>Péter tavaly kiskabátban valószínű a vásárba ment</i> <i>nyilvánvalóan</i> <i>csakugyan</i>
f) ment-re	<i>tényleg</i> <i>valóban</i> <i>Péter tavaly kiskabátban valószínű elment a vásárba</i> <i>nyilvánvalóan</i> <i>csakugyan</i>

Próbáljuk meg összefoglalni a fentebbi táblázat tanulságait. Úgy látszik, hogy: 1. Ha a szórend egyenes, akkor a módosító szó az egész mondatra vonatkozik. Ilyenkor többnyire a mondat elején, ritkábban a végén áll: *Tényleg Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba* — *Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba* *tényleg*. — 2. Ha a szórend kiemelt, akkor a módosító szó a kiemelt mondatrészre vonatkozik, s rendszerint közvetlenül az előtt jelenik meg. Ha elhagyjuk a táblázat b), c), d), e) és f) mondataiból a módosító szót, akkor ugyanis ilyen (kiemelt szórendű) mondatok maradnak vissza:

- b) *Péter ment tavaly kiskabátban a vásárba.*
- c) *Péter tavaly ment kiskabátban a vásárba.*
- d) *Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.*
- e) *Péter tavaly kiskabátban a vásárba ment.*
- f) *Péter tavaly kiskabátban elment a vásárba.*

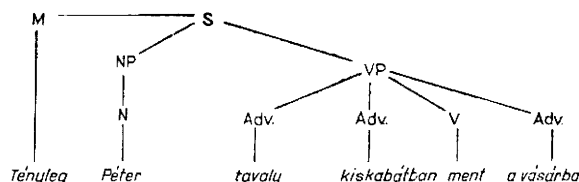
Persze ezek inkább csak tendenciák. Elvégre abban az esetben, hogy *Péter tényleg tavaly kiskabátban ment a vásárba*, a *tényleg* nem a mondat elején áll, mégis az egész mondatra vonatkozik; s nemcsak a *tavaly*-ra, amelyik előtt közvetlenül megjelent. A *tavaly*-ra csak akkor vonatkozik, ha a *tavaly*-t c) mintájára kiemeljük; *Péter tényleg tavaly ment kiskabátban a vásárba*. Érdekes lenne megnézni a kiemelésnek azt az „igazi” módját is, amikor a kiemelt mondatrész a mondat elejére kerül (*Tavaly ment . . . ; Kiskabátban ment . . . ; A vásárba ment . . .*). A módosító szó ez utóbbi esetekben sem okvetlenül csak a kiemelt mondatrészre vonatkozhat, mint az alábbi példa mutatja:

*Tényleg tavaly ment Péter kiskabátban a vásárba; de
Tavaly ment Péter tényleg kiskabátban a vásárba.*

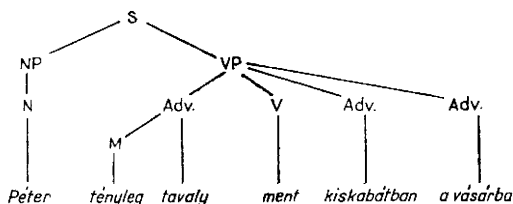
Ezt a szórendi problémát részletesen tovább vitatni nem akarjuk, legfeljebb még egy érdekes kérdést vetnénk fel. Úgy láttuk, hogy a *Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba* mondat egészére is, meg külön-külön minden részére is vonatkozhatott módosító szó. Mondatunkban azonban nem szerepelt jelző. Hát tegyünk bele: *Péter tavaly szürke kiskabátban ment a vásárba*. Kérdésünk pedig így hangzik: Megoldható az, hogy a *tényleg* az utóbbi esetben a) csak a *szürké*-re vonatkozzon, de a *kiskabátban*-ra ne? S megoldható b), hogy a *tényleg* csak a *kiskabátban*-ra vonatkozzon, a *szürké*-re viszont ne? Persze ez a konkrét kérdés egy általánosabb kérdés megjelenési formája. S ez az általánosabb kérdés így hangzik: Kiemelhető a jelző úgy, hogy a jelzett szót egyidejűleg nem emeljük ki? S kiemelhető a jelzett szó úgy, hogy a jelzőt egyidejűleg nem emeljük ki? Amennyire az első pillantásra meg lehet ítélni, a módosító szókat akkor lehet külön a jelzőre meg külön a jelzett szóra vonatkoztatni, ha a jelzős szerkezetet értelmezős szerkezetté vagy mellékmondattá alakítjuk át:

*Péter tavaly tényleg kiskabátban, szürkében, ment a vásárba.
Péter tavaly tényleg kiskabátban, amely szürke volt, ment a vásárba.
Péter tavaly kiskabátban, tényleg szürkében, ment a vásárba.
Péter tavaly kiskabátban, amelyik tényleg szürke volt, ment a vásárba.*

De e kis kitérő után térjünk vissza egy bennünket pillanatnyilag sokkal jobban érdeklő kérdéshez. Fentebb azt mondtuk, hogy a módosító szó vonatkozhat az egész mondatra is, meg annak az egyes részeire is. Ez más szóval azt jelenti, hogy a mondat ágrajzában esetenként minőségileg eltérő helyet foglal el, azaz más csomónak van alárendelve. Nézzük először a *Tényleg Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba* mondat ágrajzát, mikor is — véleményünk szerint — a *tényleg* az egész mondatra vonatkozik. Ez ágrajzban — persze igencsak leegyszerűsítve — így fest:

Ezzel szemben például a *Péter tényleg tavaly ment kiskabátban a vásárba* mondat ágrajza körülbelül így alakulna:

Erre az ágrajz-kérdésre még visszatérünk. Előbb azonban nézzük meg az alábbi mondatokat, amelyek eddigi megállapításaink értékét nagymértékben lerontják:

Gyorsan Péter ment tavaly kiskabátban a vásárba.
Péter gyorsan tavaly ment kiskabátban a vásárba.
Péter tavaly gyorsan kiskabátban ment a vásárba.
Péter tavaly kiskabátban gyorsan a vásárba ment.
Péter tavaly kiskabátban gyorsan ment a vásárba.

Mint látjuk, a *gyorsan* határozószó megjelenhet a példamondat minden pontjain, ahol a *tényleg* és társai megjelenhettek. Ez viszont a mellett szól, hogy a *gyorsan* nem különbözik a *tényleg*-től. Persze itt azt az ellentétet lehetne tenni, hogy a *Tényleg Péter ment tavaly kiskabátban a vásárba* mondat azt állítja, hogy tényleg Péter volt és nem más, aki kiskabátban ment a vásárba, míg a *Gyorsan Péter ment tavaly kiskabátban a vásárba* mondat azt állítja, hogy Péter volt az, aki gyorsan ment a vásárba. Tehát a *gyorsan*, függetlenül attól, hogy ugyanúgy a *Péter* előtt jelenik meg, mint a *tényleg*, az igével sokkal intímabb kapcsolatban van, mint a módosító szó. Persze azzal, hogy ezt az intuitív érzésünket felemlítettük, még nem oldottuk meg a nyelvtani problémát. Ezt az intuitív felismerést valahogyan objektívvé és egzakttá kell tennünk, azaz valami formális törvényszerűséggel, szabályossággal kell igazolnunk. Holmi ágrajzzal ezt aligha tehetjük — elvégre ágrajzot tetszés szerint rajzolhatunk. Az ágrajz nem a felismerés vagy a bizonyítás eszköze, csak az ábrázolásé. A módosító szók és az adverbiumok minőségi szerkezeti különbsége tekintetében sokkal meggyőzőbbek az alábbi — végső fokon disztribúciós — lehetőségek. Kiinduló példamondataink ugyanis átállíthatók az alábbi módon:

Tényleg Péter volt az, aki tavaly kiskabátban ment a vásárba.
Tényleg tavaly volt az, amikor Péter kiskabátban ment a vásárba.
Tényleg kiskabát volt az, amiben Péter tavaly a vásárba ment.
Tényleg a vásár volt az, ahová Péter tavaly kiskabátban ment.

Ezzel szemben nincsenek ilyen mondatok:

* *Gyorsan Péter volt az, aki tavaly kiskabátban ment a vásárba.*
 * *Gyorsan tavaly volt az, amikor Péter kiskabátban ment a vásárba.*
 * *Gyorsan kiskabát volt az, amiben Péter tavaly a vásárba ment.*
 * *Gyorsan a vásár volt az, ahová Péter tavaly kiskabátban ment.*

Ez radikális különbség a módosító szók és a határozószók viselkedése között, s azt mutatja, hogy a *tényleg* csakugyan olyan intim szintaktikai kapcsolatban áll a *Péter*, a *tavaly*, a *kiskabátban* meg a *vásárba* elemekkel, ami a *gyorsan* számára lehetetlen. A *gyorsan*, bármely pontján jelenjék is meg a

mondhatnak, tehát annak ellenére, hogy az első pillantásra a *tényleg*-re hasonlít, voltaképpen mindig az igével van a legintimebb szintaktikai kapcsolatban. Ezt jól mutatja az a körülmény, hogy a fentebbi szabálytalan mondatokkal szemben csak az alábbi átalakítások lehetségesek:

Péter volt az, aki tavaly gyorsan ment kiskabátban a vásárba.

Tavaly volt az, amikor Péter gyorsan ment kiskabátban a vásárba.

Kiskabát volt az, amiben Péter tavaly gyorsan ment a vásárba.

A vásár volt az, ahová tavaly Péter kiskabátban gyorsan ment.

Ennek alapján mondhatjuk csak meggyőzően ki, hogy minden látszólagos hasonlóságuk ellenére a módosító szók és a határozószók — legalábbis egy alapvető tekintetben — minőségileg eltérő módon viselkedő elemek. Persze ez valamivel differenciáltabb vizsgálatot igényel. Kiinduló példáinkban a módosító szó ilyen szintagmákat képezett: *tényleg Péter | tényleg tavaly | tényleg kiskabátban | tényleg a vásárba | tényleg ment.*

Ezek közül a *tényleg Péter* a legszokatlanabb. A többihez hasonlót látunk már az adverbiumok esetében: *tényleg tavaly — mindig tavaly | tényleg kiskabátban — mindig kiskabátban | tényleg a vásárba — mindig a vásárba | tényleg ment — mindig ment.*

Ezek a párhuzamok megint arra utalnak, hogy a módosító meg határozó szók — minden fentebb elsorolt különbségük ellenére — tekintélyes hasonlóságokat is felmutatnak. Persze e hasonlóságok jórészt abból a tényből állnak elő, hogy a határozószó lehet az ige (pl. *gyorsan ment*), de lehet másik határozószó bővítménye is (pl. *nagyon gyorsan*). A *tényleg Péter* szerkezet az, amelyikhez hasonló szintagmát az adverbiumok nemigen képeznek. Ha ez csakugyan szintagma, akkor viszont szembe kell néznünk azzal a veszéllyel, hogy be kell vezetnünk egy egészen újfajta szintagma-típust, amelyik nyilvánvalóan nem predikatív, nem is jelzői, de nem is adverbiumi.

A módosító szók maguk sem egységesek. Nem is lehetnek azok, hisz morfológiai eredetüket, összetételüket tekintve meglehetősen heterogének. Bizonyos módosító szók annyiban is emlékeztetnek az adverbiumokra, hogy vehetnek maguk mellé adverbiumot.

Nagyon valószínű(leg) Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.

Egész nyilvánvalóan Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.

Más módosító szók ezt nem nagyon tűrik:

* *Nagyon tényleg Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.*

* *Egész csakugyan Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.*

* *Nagyon valóban Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.*

Érdekes lenne egyszer azt is számbavenni, hogy miként tűrik meg a módosító szók egymást maguk mellett vagy ugyanazon mondaton belül. Nyilván jó mondat az alábbi:

Feltehetőleg Péter tavaly tényleg kiskabátban ment a vásárba.

Elképzelhető, hogy a *feltehetőleg* az egész mondatra vonatkozik (mint fentebb a *tényleg* az első ágrajzban), de az is lehetséges, hogy csak a *tényleg*-re. Ezt a két lehetőséget jól mutatja az alábbi két átalakítás:

Feltehető, hogy Péter tavaly tényleg kiskabátban ment a vásárba.

Feltehető tény az, hogy Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.

Ezzel azonban már olyan átalakítási lehetőséghez érkeztünk el, amely megint csak érdekes különbségeket tár fel a módosító szókon belül. Nézzük csak:

Tény az, hogy Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.

Való(ság) az, hogy Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.

Valószínű, az, hogy Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.

Nyilvánvaló az, hogy Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.

** Csakugyan az, hogy Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.*

** Talán az, hogy Péter tavaly kiskabátban ment a vásárba.*

Ennek alapján esetleg arra is gondolhatnánk, hogy a módosító szókön belül két alcsoport különíthető el, amint azt a határozószók esetében is sok nyelvben tenni szokták. Az eredeti vagy primér módosító szók mellett ez esetben megkülönböztethetnénk másodlagos vagy származtatott módosító szókat. Eredeti módosító szó lenne pl. a *csakugyan* meg a *talán*, származtatott a *tényleg*, a *valóban*, a *feltehetőleg* stb. Persze hozzá kell tennünk, hogy ezt a különbséget nem etimológiai, nem is morfológiai értelemben gondoljuk (elvégre a *csakugyan* maga is összetett), hanem abból a szempontból, hogy mely módosító szók állíthatók szembe egy megfelelő predikatív szerkezettel (*tényleg* — *tény* az stb.), s melyek nem.

II. Alternatív szegmentálás

Többek között a *tapad* — *tapaszt* típusú igepárokkal foglalkoztam a közelmúltban (MNY. LXX, 196 – 200), a magyar igék műveltető rendszerre kapcsán. Most a morfológiai összetétel szempontjából akarom szemügyre venni ezeket az igéket. A szegmentálás mindig viszonyításon alapszik, minél több párhuzamos, illetve részben hasonló alakra vagyunk tekintettel, annál árnyaltabb és problematikusabb az, de — reményeink szerint — a nyelvi valóságot is hívebben tükrözi.

A *tapad* — *tapaszt* pár esetében az egyik (végletes) lehetőség az lenne, hogy a két igét nem hoznánk kapcsolatba egymással. Ez esetben a leírásban mind a *tapad*, mind a *tapaszt* mint primér igető jelenne meg, s legfeljebb szemantikai rokonságot lehetne posztulálni köztük, olyasfélé, amilyen a *hal* — *öl* igepár esetében áll fenn.

Tekintettel azonban az *eped* — *epeszt*, *ragad* — *ragaszt* stb. típusú nagyszámú igepárra, ez feltétlenül veszteség lenne. Ezek a párok olyan szemantikai-alaki párhuzamosságot mutatnak fel, amely feltétlenül szerkezeti, megszerkesztettségi korrelációra utal, s így a tagolás lehetőségét kínálja.

Mármost láttuk (i. h. 198 kk.), hogy a *tapaszt*, *ereszt*, *halaszt* stb. igék *-sz* végződését a *-tat/-tet* műveltető képző alternánsának foghatjuk fel: *fonnyad* → *fonnyadtat* → *fonnyaszt*.

Ez esetben a *ragaszt*, *tapaszt* stb. alakok morfológiai szerkezete *rag + aszt*, *tap + aszt* stb. Kérdés azonban, hogy mi következik ebből a *tapad*-félék tagolására nézve. Párhuzamért forduljunk a „normális” igékhez, azokhoz tehát, amelyek a műveltető alakjukat közönségesen, a *-tat/-tet* képzővel hozzák létre. Mit látunk itt? Azt, hogy pl. *lát* — *lállat*, *ül* — *üllat* stb. Vagyis a primér tőhöz járul a műveltetés képzője. Ezek szerint az *-sz* nem egyszerűen a *-tat/-tet* alternánsa, hanem a *d + tat* megjelenési formája. S így a következő párhuzam alakul ki: *lát* → *lállat* | *tapad* → *tapadtat* (*tapaszt*).

Ez más szóval azt jelenti, hogy a *tapad* ugyanúgy tagolatlan, mint a *lát*, a *d + tat* átváltozását *-sz*-vé viszont egy további morfológiai szabály írja elő.

A *tapad*-félék tagolatlansága a műveltető alakhoz fűződő viszony szempontjából összhangban állna a *lát*, *ül*-félék tagolatlanságával, de ezt az elképzelést különféle mozzanatok zavarják.

A) Vannak esetek, amikor *d + tat* nem *-szt*, hanem más: *szárad* — *száradtat* — *szárít* | *szakad* — *szakadtat* — *szakít*.

Bonyolítja a helyzetet, hogy az első sor még egy alakkal bővíthető, amely ugyan nem igealak, de a szegmentálás szempontjából nem közömbös: *szárad* — *szárít* — *száraz*.

A *szárít* tagolása aligha problematikus. Egybevetése egyfelől a *szárad*-dal, másfelől a *pírít*, *ürít*, *szorít* stb. alakokkal nyilvánvalóvá teszi a *szár + ít* féle tagolást. A *szárad* és a *száraz* egybevetése viszont felveti a *szár + ad* féle tagolást, noha azt egy fentebbi párhuzam nem támogatta. (A *száraz* esetleges tagolásáról alább szólnunk.)

B) Menten eldöntené a kérdést (tagoljuk-e a *tapad*-ot *tap + ad* módon vagy sem), ha a *tapad*, *tapos*, *tapint* sorokból kiemelhetnénk egy közös *tap*-morfémát. A *tapos* és a *tapog* párhuzama a *tapos* összetett voltát mutatja, a *suhog* és a *suhint* az *-int* önállóságára utal, tehát a *tap + os* és a *tap + int*-féle felosztás nem alaptalan, csak az a kérdéses, hogy ez a *tap*- azonos-e a *tapad* *tap*-jával.

C) Perdöntő a *lyukad* — *lyukaszt* (*lyuk*) | *árad* — *áraszt* (*ár*) párhuzamok esete. A *lyukad* és az *árad* nyilván *lyuk + ad*, illetőleg *ár + ad*, s így — ha csak nem akarjuk külön csoportra bontani — akkor a *tapad*, *szakad*, *akad* stb. igéket is fel kell bontanunk *tap + ad*, *szak + ad*, *ak + ad* módon.

Tehát három lehetőséget vettünk szemügyre: 1. *tapad* — *tapaszt*; 2. *tapad* — *tap + aszt*; 3. *tap + ad* — *tap + aszt*.

Az első lehetőséget semmi sem támogatta. A második lehetőséget a *lát* — *láttat* párhuzama kívánta volna, de ez esetben — sok más nehézség mellett — a *tapad* típusú igék egyfelől, a *lyukad* típusú igék másfelől két eltérő természetű csoportba kerültek volna, mikor is a *tapad*-félék oszthatatlanok lettek volna, a *lyukad*-félék viszont tagolhatók.

A harmadik lehetőséget fogadtuk el, azt tehát, amelynek értelmében mind a *tapad*, mind a *tapaszt* szegmentálható, s így az alábbi tőmorfémákhoz jutunk el:

<i>lyuk</i>	(<i>lyukad</i> — <i>lyukaszt</i>)
<i>rag</i>	(<i>ragad</i> — <i>ragaszt</i>)
<i>hal-</i>	(<i>halad</i> — <i>halaszt</i>)
<i>fár-</i>	(<i>fárad</i> — <i>fáraszt</i>)
<i>szak-</i>	(<i>szakad</i> — <i>szakít</i> ; <i>szaggat</i>)
<i>fak-</i>	(<i>fakad</i> — <i>fakaszt</i> ; <i>faggat</i>)
<i>szár-</i>	(<i>szárad</i> — <i>szárít</i> ; <i>száraz</i>)

S végül vessünk még egy pillantást az ismételten felbukkant *száraz*-ra. Két eset képzelhető el:

A) A *szár + ad* és a *szár + ít* hatására *szár + az* módon bontjuk fel. Ez esetben egy olyan *-az* melléknévi képzőt nyerünk, amelynek talán csak egyetlen alkalmazása van — éppen a *száraz*-ban.

B) A *száraz* alakot tagolatlanak tekintjük és a *szár*- alternánsának fogjuk fel. (Vagy megfordítva, a *szár*-t fogjuk fel a *száraz* alternánsának.) Ez az egyszerűbb, mert így csak egy egyedi alakú alternánst kell számontartanunk, s nem egy olyan képzőt, aminek csak egyetlen előfordulása van.

A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavak rendszere

1. Az összetett szavak keletkezésével, osztályozásával bőséges nyelvtudományi szakirodalom foglalkozik, kivéve az alárendelő szóösszetételeknek azt a kategóriáját, amelyet újabb leíró nyelvtanaink szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételeknek neveznek (vö.: MMNyR. 443; BENCZÉDY – FÁBIÁN – RÁCZ – VELCSOVNÉ, A mai magyar nyelv 159). Ezzel az összetételi típussal külön tanulmány formájában eddig még csak B. LŐRINCZY ÉVA foglalkozott (Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról: MNy. 63 – 75), ami azért meglepő, mert gyakori, sőt egyre gyakoribb szóösszetételi eljárásról van szó. Úgy véltük, nem lesz felesleges kísérletet tenni az e fajta összetett szavaknak egy újfajta csoportosítására, melynek alapja KÁROLY SÁNDOR transzformációs módszere (vö.: NyK. LIX, 130 – 50; ÁltNyelvT. IV, 91 – 104).

2. Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételeknek azokat a jelöletlen alárendelt összetett szavakat nevezzük, amelyek elő- és utótagjának kapcsolata egy adott konkrét mondattani viszonyra egyértelműen nem bontható föl.

Szóanyagunkat – összesen 700 szót – a Magyar Értelmező Kéziszótár-ból gyűjtöttük. Szempontjaink az eddigi nyelvtudományi szakirodalomtól némiképp eltérnek, ezért számos olyan szót is szintaktikailag pontosan nem elemezhetőnek tekintettünk, amelyet a MMNyR. egyértelműen tárgyas, határozós vagy jelzős alárendelésnek tart. Dolgozatunkban minden esetben ez összetételek definíciójából indultunk ki. Az anyag nagysága miatt a feldolgozásra kerülő szómennyiséget szűkíteniünk kellett: csak a két önálló szót tartalmazó összetételeket vettük figyelembe. Az igekötős előtagúakkal nem foglalkozunk, sem az olyanokkal, amelyeknek előtagja önállóan ritkán vagy egyáltalán nem használatos (*köz-, al-, mű-* stb.). Kirekesztettük azokat a szavakat is, amelyek az ÉKsz. szerint csak bizonyos helyen és körben használatosak, sajátos jelentésük, hangulatuk van. (Általában azokat, amelyek mögött a címszó után dőlt betűs stílusminősítés áll.) Az általunk felállított rendszerben két csoportot – szóanyaguk nagysága miatt – részletesen nem elemzünk: a jelentéssűrítő hasonlító összetételeket és az anyagnévi jelzősöket.

3. A szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavakat három osztályba soroltuk. Az elsőbe a közvetlen alárendelésű összetételek, a másodikba a szókihagyó összetett szavak, a harmadikba a szerkezetkihagyó összetételek tartoznak. Ezek az alaposztályok további csoportokra oszlanak. Rendszerünket – a könnyebb tájékozódás végett – táblázattal igyekeztünk szemléletessé tenni:

A) Közvetlen alárendelésű összetett szavak	B) Szókihagyó összetett szavak	C) Szerkezetkihagyó összetett szavak
A) 1. felbontás: birtokos jelzős tárgyas <i>kútíró</i>	B) 1. felbontás: 1.1. birtokos jelzős határozós-jelzős <i>barlangvasút</i>	C) 1. jelentéssűrítő hason- lító összetételek <i>citromízű</i> típus C) 2. <i>kapupénz</i> típus

A) 2. felbontás:
birtokos jelzős
határozós
<i>borkereskedő</i>
A) 3. felbontás:
tárgyas
határozós
<i>tengerjáró</i> | 1.2. birtokos jelzős
tárgyas-jelzős
<i>törvénykönyv</i>
1.3. birtokos jelzős,
névutó-melléknév
<i>kalandvágy</i>
B) 2. tárgyas-jelzős
<i>jégeső</i>
B) 3. határozós-jelzős
<i>térdharisnya</i>
3.1. anyagnévi jelzősök
<i>faasztal</i>
3.2. <i>útlevél</i> típus
B) 4. névutó-melléknév
<i>padlófűtés</i>
B) 5. <i>lakásközvetítés</i> típus
B) 6. közbeékelődő igenév
<i>péksütemény</i> | C) 3. mondatértékű
összetételek
3.1. <i>betegszabadság</i>
3.2. <i>gólyameze</i>
3.3. <i>testvérváros</i> |
|--|--|---|

A számarányok vizsgálatából kiderül, hogy az első osztályba 243, a másodikba 346, a harmadikba pedig 111 szó illik. Ez megfelel az egyes osztályok csoporttagolódásának.

4. A) A közvetlen alárendelésű összetételek három csoportra bonthatók.

A) 1. Az első típus 225 összetett szót tartalmaz. Jellemzőjük, hogy egyrészt birtokos jelzős, másrészt tárgyas alárendelő viszonyra bonthatók. Pl.: *darukezelő, favágó, dohánytermelő, gépkezelő, kútfúró, betegellátás, mészégetés* stb. Az egyik értelmezés szerint a *darukezelő* szó összetevőinek szintagmatikus viszonya: *darut kezelő*, a másik értelmezés szerint pedig: *darunak a kezelője*. A MMNyR. ezeket az összetételeket szinte egyértelműen a tárgyas, illetve a birtokos jelzős kapcsolatúak közé sorolja.

KÁROLY SÁNDOR transzformációs módszerével közelebb juthatunk a megoldáshoz. Példánkban, a *kútfúró* szón a transzformáció három fokozatát különböztettük meg: a kiinduló mondatot, a szószerkezetet és az összetételt. Minden esetben az éppen vizsgálandó szóból indulunk ki, ebből vezetjük le a feltételezett fejlődési sort. A létrehozott mondatok, szó szerkezetek nem a valószínű transzformációs múltat szemléltetik, hanem olyan hipotetikus alakok, amelyek lehetőséget nyújtanak e különféle összetételek egybevetéséhez. A tárgy-as kapcsolat szempontjából a *kútfúró* szó kiinduló mondata így hangzik:

(a) *kutat fúrja (egy) ember*

A következő fokozatban az egyszerű mondatból szó szerkezet lesz:

(a) *kutat fúró (ember)*

A tárgyragos főnévből és a folyamatos történésű melléknévi igenévből jön létre az összetett szó (pl. *kútfúró*) a *-t* tárgyrag elhagyásával. Ugyanezt a levezetést megismételhetjük a birtokos jelzős szerkezet feltevésével:

(a) *kútnak van (egy) fúrója*

(a) *kút(nak a) fúrója*

kútfúró

Ez az utóbbi megoldás azonban nem szerencsés, sőt erősen vitatható. Azoknál az összetett szavaknál, amelyekben a második tag élőlényt (embert) jelent, helyesebb — szerintünk — a tárgy-as viszonyra való bontást elismerni, mivel konkrét tárgyra irányuló, valószínű cselekvésről van szó.

A *cipőfűző*, *lepkefogó*, *teafőző*, *krumplinyomó*, *bajuszkötő* stb. összetételek élettelen dolgot jelentenek. Transzformációjuk — mint a *kütfúró* szóé — szintén kétféle lehet:

- egyrészt: (a) *cipőt fűzi (egy) zsinór*
 (a) *cipőt fűző (zsinór)*
cipőfűző
 másrészt: (a) *cipőnek van (egy) fűzője*
 (a) *cipő(nek a) fűzője*
cipőfűző

Helyesnek azt a felbontást kell elfogadnunk, amely a birtokos jelzős viszony feltevéséből indul ki. A levezetés segítségével bizonyított nyelvtani tényt a jelentés vizsgálatával is igazolhatjuk. A *teafőző* csak abban az esetben *teát főző*, ha víz van benne, és rajta van a tűzhelyen. Egyébként (ha a szekrényben áll) csak a *teának a főzőjéről* beszélhetünk. Jól érzékeltethető ez a különbség a *lepkefogó* szón, amely egyrészt magát az eszközt, másrészt pedig az ezzel foglalatostudó embert jelenti. Ha a szót a *lepkét fogó* szintagmatikus kapcsolatra bontjuk, akkor az emberről, ha a *lepkének a fogója* viszonyra, akkor az eszköztől beszélünk. Ugyanígy a *zászlónak a tartója* általában az ablak mellett, a ház falán található, míg a *zászlót tartó* az első sorban menetel (vö. *zászlótartó*).

Az élőlényt jelentő összetett szavakról (*kütfúró*, *darukezelő* stb.) azt állapítottuk meg, hogy tárgyias alárendelő viszonyra való bontásuk a helyes. Véleményünk szerint kivételt képeznek azok a szavak, amelyeknél az előtagban álló főnév az adott cselekvés viszonyában, mint tárgy túlnő az emberi cselekvőképességen. Konkrét főnév esetében ez azt jelenti, hogy mérhető nagyság tekintetében az ember jóval kisebb, mint az adott tárgy. A barlang például a maga — néha félelmetes — terjedelmében vitathatatlanul hatalmasabb az embernél, vö. *barlangkutató*. Hasonlóan: *darukezelő*, *bankrabló* stb. Néhány főnév esetében az állásfoglalás bizonyos értelemben szemléleti kérdés. Az olyan összetételeknél, mint *nyelvművelő*, *népáruló*, *országalapító* stb. az előtag mintegy átvitt értelemben nagyobb az utótagnál. A birtokos jelzős viszonyra bontott élettelen jelentésű összetett szavak közül azok a kivételek, amelyekben a kiinduló mondat alanya képes az adott cselekvés „önálló” végrehajtására. Pl.: *görcsoldó*, *padlókefélé*, *filmvetítő* stb. A *cipőfűző*-félékkel ellentétben a *padlókefélé* például a beindítás után „önállóan” tisztítja a padlót, vagy a *filmvetítő* vetíti a filmet. A *krumplinyomó* eszköz önálló működéséről ilyen értelemben nem beszélhetünk.

Az *-ás*, *-és* deverbális nomenképzős utótagú összetételek száma mindössze 58; az egész csoportot véve 100%-nak, az mindössze 25,7%. (Ez természetesen nem a valóságos nyelvi arány.) Többségükben birtokos jelzős szerkezetre bonthatók: *jellemábrázolás*, *adatszolgáltatás*, *gyümölcsszedés*, *bortermelés* stb. Más részük inkább a tárgyias alárendelőkhöz tartozik: *párválasztás*, *állásfoglalás*, *vállrandítás* stb., illetve a birtokos jelzős felbontás mellett alanyos alárendelés is található: *hóesés*, *napsütés* stb.

A) 2. A közvetlen alárendelésű összetételek második csoportjába 18 szó tartozik. Ezek egyrészt birtokos jelzős viszonyra, másrészt határozós kapcsolatra bonthatók. Példák: *marhakereskedő*, *futballrajongó*, *bálnavadász*, *fészeklakó*, *borkereskedő* stb. Az első értelmezés szerint mondhatjuk, hogy a *fészeknek a lakója*, a második szerint pedig, hogy a *fészekben lakó*. A transzformációt tekintve a következő lehetőségeket látjuk:

- egyrészt: (a) *bornak van (egy) kereskedője*
 (a) *bor(nak a) kereskedője*
borkereskedő
- másrészt: (a) *borral (valaki) kereskedik*
 (a) *borral kereskedő*
borkereskedő

A levezetés a különböző határozóragos alakok figyelembevételével minden szónál sajátosan alakul. Az első kiinduló mondat logikailag helytelen, az összetétel kifejtett jelentését a második kiinduló mondat tartalmazza helyesen, ezért kell a határozós formát elfogadnunk. Ez a *kereskedő* utótagú szavakra vonatkozik, az összes többi esetben nehezebb hasonló megkülönböztetést tenni. A *futballrajongó* a *futballnak* is *rajongója* és a *futballért* is *rajong* stb.

A) 3. A közvetlen alárendelésű összetételek harmadik csoportjába gyűjtött anyagunkból mindössze három szó tartozik: *óceánjáró*, *tengerjáró*, *holdjáró*. A *holdjáró* szó újabb keletkezésű szavaink közé tartozik, így e csoport további gyarapodása valószínű. Mindhárom összetétel egyrészt határozós (*óceánon járó*), másrészt tárgyas (*óceánt járó*) viszonyra bontható. Utótagjuk, a *járó* melléknévi igenév a kiinduló mondatban a *jár* igére megy vissza, amely az egyik esetben tranzitív, a másikban intranszitív. Ez magyarázza a kétféle felbontási lehetőséget:

- (a) *tengert járja (a) hajó*
 (a) *tengeren jár (a) hajó*

B) A szókihagyó összetételek osztálya abban különbözik a közvetlen alárendelésű összetételektől, hogy bennük a több lehetőség helyett általában csak egyféle („tisztá”) szintagmatikus felbontással találkozunk, továbbá hogy az összetétel elő- és utótagja között a szintagmaelőzményben egy összekötő szó van, amely kimarad. (Innen az elnevezés.)

B) 1. A szókihagyó összetételek első csoportja a transzformációs lehetőségek szerint három alcsoportra bontható. Az ide tartozó szavak közös jellemzője, hogy mindegyikük birtokos jelzős szerkezetre is felbontható. (Ezért alakítható belőlük egy nagyobb csoport.) Ezt további három alcsoportra osztottuk.

1.1. Az első alcsoport tagjainak száma: 75. Példák: *hajóorvos*, *pofaszakáll*, *regényalak*, *filmszínész*, *arckép*, *sajtukukac*, *barlangvasút* stb. Az említett birtokos jelzős viszonyon kívül: *arcnak a képe*, határozós-jelzős szintagmaláncre bonthatók: *arcról készített kép* (vö. *arckép*). A szintagmalánc a kiinduló mondatot követő fokozatot jelenti. A transzformációs levezetés példaszavának a *barlangvasút* összetételt választottuk, amelynek elemzése

- egyrészt: (a) *barlangban működik (egy) vasút*
 (a) *barlangban működő vasút*
barlangvasút
- másrészt: (a) *barlangnak van (egy) vasútja*
 (a) *barlang(nak a) vasútja*
barlangvasút

A kiinduló mondatok állítmányának eltűnése, illetve melléknévi igenévvé alakulása birtokos jelzős szintagmát, illetve határozós – jelzős szintagmaláncot eredményezett. A további egyszerűsödés folyamán az első esetben csak a

ragok, a másodikban a logikailag feleslegessé vált szó is eltűnik a lényegét hordozó tagok egyesülésekor. Szemléletesebben jelek segítségével ábrázolhatjuk a folyamatot. (Jeleink: E = előtag, U = utótag, A = alany, Á = állítmány, H = határozó, J = jelző, r = rag. Bal oldalon a birtokos jelzős, mellette a szintagmalánchos levezetés található.) Az egyszerűsödés esetünkben nem nyelvtörténeti mozgásformát jelent, hanem a cél érdekében használt módszer eszközt.

$$\begin{array}{r} H + \overset{\text{Á}}{\text{A}} + A = E_r + \overset{\text{Á}}{\text{A}} + U \\ H + A = E_r + U \\ E + U \end{array} \quad \begin{array}{r} H + \overset{\text{Á}}{\text{A}} + A = E_r + \overset{\text{Á}}{\text{A}} + U \\ H + J + A = E_r + J + U \end{array}$$

A csoport szavainak mind a kétféle felbontása helyes, a szintagmalánc alkalmazása pontosabbá, szabatosabbá teszi a folyamat értelmezését.

1.2. A következő alcsoport tagjainak szintagmaláncában az előtag nem határozó-, hanem tárgyragot kap. Példák: *törvénykönyv, bőrgyógyász, tudólvés, gázcsap, szivardoboz* stb. A kétféle felbontás értelmében: *törvényeket tartalmazó könyv*, illetve *a törvényeknek a könyve*. Anyagunkban összesen 32 összetett szó tartozik ide. A levezetés képlete csak részben változik meg (az előző csoport-hoz viszonyítva): T = tárgy

$$\begin{array}{r} T + \overset{\text{Á}}{\text{A}} + A = E_r + \overset{\text{Á}}{\text{A}} + U \\ T + J + A = E_r + J + U \\ E + U \end{array}$$

A képlet a következő transzformációnak felel meg:

- (a) *törvényeket könyv tartalmazza*
 (a) *törvényeket tartalmazó könyv*
törvénykönyv

Szóanyagunkban találtunk két átmeneti összetételt, amelyek mind az 1.1., mind az 1.2. csoportba beletartozhatnak: *zsebtolvaj* és *fejkendő*. Határozós—jelzős szintagmaláncuk: *zsebből lopó tolvaj*, illetve *fejen hordott kendő*; tárgy-as—jelzős szintagmaláncuk: (a) *zsebet meglopó tolvaj* és (a) *fejet borító kendő*.

1.3. A harmadik alcsoport tagjainak száma 12. A birtokos jelzős szerkezeten kívül mindegyikük még egy névutó-melléknévvel létrehozott szerkezetre is felbontható. A *kalandvág*y szó kiinduló mondata: (a) *kaland után vág*y(ik) (*valaki*), és ez a *kaland utáni vág*y szerkezetre vezethető le. A képlet a következőképpen alakul: (n = névutó, nm = névutó-melléknév)

$$\begin{array}{r} H + n + \overset{\text{Á}}{\text{A}} = E + n + U \\ H + nm + \overset{\text{Á}}{\text{A}} = E + nm + U \\ H + \overset{\text{Á}}{\text{A}} = E + U \end{array}$$

Hasonlóképpen elemezhetők még: *hivatásszeretet, kártyaszennvedély* stb. A kiinduló mondat milyenségét az adott összetétel jelentése is befolyásolhatja, ezért az utótag más-más mondatrészként szerepelhet.

Némely összetett szó rendszerbeli helyének meghatározását jelentéstani problémák akadályozzák. Számuk csekély. Ilyenek: *népballada, népdal, betyárballada, betyárnóta, népeposz*. A felbontási lehetőségek: (a) *nép dala*, (a) *népről szóló dal*, (a) *nép által alkotott dal*, *nép alkotta dal* (vö. *népdal*). Szerintünk ezeket a szavakat egyértelműen csak hosszabb szerkezettel lehet felbontani. Például: (a) *nép ajkán élő, többnyire a népről szóló, a nép által létrehozott dal* = *népdal*.

B) 2. A szókihagyó összetételek második csoportjában 29 szót találunk. Elő- és utótagjuk szintagmatikus kapcsolattá az előtaghoz illesztett tárgyraggal és egy közbeékelődő szóval alakítható át. Példák: *cipőgyár*, *jégeső*, *pamutipar*, *szobaasszony*, *víztorony*, *bútorkocsi* stb. Tárgyas-jelzős szintagmaláncuk az első csoport második alcsoportjának (1.2. *törvénykönyv* típus) felbontásával egyezik meg:

jeget tartalmaz (az) eső
jeget tartalmazó eső
jégeső

Az előzőekben felállított képletet alkalmazva:

$$\begin{aligned} \text{Er } \dot{A} + \text{U} &= \text{T} + \dot{A} + \text{A} \\ \text{Er} + \text{J} + \text{U} &= \text{T} + \text{J} + \text{A} \\ \text{E} + \text{U} &= \text{T} + \text{A} \end{aligned}$$

A szintagmalánc átalakulásakor kimaradó szavak valamennyien folyamatos történésű melléknévi igenevek; leggyakoribbak a *készítő*, *gyártó*, *tudó*, *bemutató*, *tartalmazó*, *létrehozó* stb. szavak.

Külön említjük meg az *ópiumbarlang* típusú összetételeket, amelyek némileg eltérnek a csoport többi tagjától. Transzformációs kiinduló mondatuk kapcsolatos mellérendelésű összetett mondat:

ópiumot szívnak (az emberek) és van (egy) barlangjuk

Majd két közbülső fokozat következik:

(az) ópiumot szívóknak van (egy) barlangja
(az) ópiumot szívók(nak a) barlangja
ópiumbarlang

A *jégeső* típusú összetételekkel szemben ezeknél nem tárgyas-jelzős, hanem tárgyas-birtokos jelzős szintagmaláncot találunk.

A szókihagyó összetételeknek ebben a csoportjában a legnagyobb nehézséget az okozza, hogy szavait nehéz elkülöníteni az 1.2. (*törvénykönyv* típusú) alcsoport tagjaitól. A megkülönböztetés jogosságát néhány olyan szó indokolja, amelyeknek jelentése csak a szintagmaláncban tükröződik helyesen. Például: *patkányméreg*, *zenebohóc* stb. A patkánynak ugyanis nincs mérgé úgy, ahogyan a viperának van, az összetétel jelentése: *patkányt ölő (irtó) méreg*. A jelentéskülönbség azonban nem minden esetben ilyen szembeszökő, ezért kell külön beszélnünk róla. A *bútorkocsi*, *víztorony*, *szobaasszony* típusú szavaknál a logika segítségével kell megvizsgálunk, valóban lehetőség-e a birtokos jelzős felbontás (vö. *szobának az asszonya*). Láthatjuk, hogy nem. Ebbe a csoportba soroltuk az összes *gyár* és *ipar* utótagú főnevet, s ezt a következőképpen magyarázzuk. Logikailag és nyelvtanilag is helyes ez a mondat: *A nagyapjának a gyára szép*. Ugyanez már nem áll *A cementnek a gyára szép* (vö. *cementgyár*) kijelentésre. A cementnek ilyen értelemben nincs gyára. Az ilyen típusú összetételek tehát csak a tárgyas-jelzős szintagmalánc segítségével értelmezhetők.

B) 3. A szókihagyó összetételek harmadik csoportjának tagjait határozó-jelzős szintagmaláncra bonthatjuk föl. Anyagunkban 114 szó tartozik ide: *képregény*, *ceruzarajz*, *iskolaköpeny*, *nyaklánc*, *zsebszótár*, *bérharc*, *térdfarisnya* stb.

E csoport az 1.1. (*barlangvasút* típusú) alcsoport szavaival van a legszorosabb kapcsolatban; elhatárolásuk már nem jelent problémát. Az összetételek

egyértelműen elkülöníthetők a jelentés alapján. A *képregény* szóban például nem a *képnek a regényéről*, hanem *képekből álló regény-ről* van szó. A transzformációs folyamat:

térdig ér (a) harisnya
térdig érő harisnya
térdharisnya

Az általános képlettel kifejezve:

$$\begin{aligned} E_r + \acute{A} + U &= H + \acute{A} + A \\ E_r + J + U &= H + J + A \\ E + U &= H + A \end{aligned}$$

A „hiányzó” határozóragok vizsgálatából kiderül, hogy anyagunkban tizenháromféle rag fordul elő a szavak transzformációs múltjában: *-ból, -ből, -tól, -től, -ről, -ről, -ban, -ben, -on, -en, -ön, -ra, -re, -ba, -hoz, -ig, -nak, -val, -vel, -ért, és -ként*. Előfordulásuk különböző: leggyakoribbak a *-ból, -ban, -ben, -val* és *-vel* ragok. Egy-egy alkalommal szereplők például: a *-ba* és a *-hoz*. A „kimaradó” szavak többségükben folyamatos, kisebb részükben befejezett történésű melléknévi igenevek: *való, történő, kapott* stb. E harmadik csoportnak további két alfaját állítottuk fel.

3.1. Az anyagnévi jelzősök alcsoportjának lényegét már maga az elnevezés mutatja; az előtag valamilyen anyagnév: *faasztal, vasgolyó, papírruha* stb. Elkülönítésük a minőségjelzősöktől önmagában is sok problémát jelent. Dolgozatunkban — a terjedelem növelésének elkerülése érdekében — ezzel az alcsoporttal nem foglalkozunk részletesen.

Az anyagnévi jelzősöknél a határozós-jelzős szintagmalánc nagymértékben leegyszerűsödik. Az előtaghoz a *-ból, -ből* ragok valamelyike kapcsolódik, a kimaradó szó a *készült* befejezett történésű melléknévi igenév: *fából készült asztal*, vö. *faasztal*.

3.2. E második alcsoporthoz anyagunknak 51 szava tartozik. Példák: *présház, gúnynév, útlevel, borotvaszappan, telefonfülke, válóper, lovaglóstor* stb. Tagjai a *térdharisnya* típusú összetételektől abban különböznek, hogy a transzformáció folyamán az előtaghoz nem közvetlenül, hanem egy vagy több képző után illeszkedik a rag. (E közös sajáttság alapján ebbe az alcsoportba egyesítettük mind a határozós-jelzős, mind a tárgy-as-jelzős szintagmaláncú összetételeket.)

Ezekben az összetételekben látszólag nincs kapcsolat az elő- és az utótag között. A szintagmaláncrea való bontás eddig alkalmazott módszerével nem magyarázható meg a két tag viszonya. Más megközelítést választottunk. Példának az *útlevel* szót vettük. Az ÉKsz. többek között ezt írja: „külföldi utazásra jogosító fényképes okmány”. E mondatban megjelenik az *utazás* szó, az ’utazás’ fogalma, amely jelentéstani szempontból megvilágítja az elő- és utótag viszonyát. Az *utazás* abszolút töve az *út* főnév, relatív töve az *utaz(ik)* ige. Összetételünknek, az *útlevel*-nek előtagja tehát egy abszolút tő, amely adott esetben érzékeltetheti a képzett és a továbbképzett alakokat. A transzformációs levezetés ennek megfelelően:

utazáskor (valaki) használ (egy) „levelet”
utazáskor használt „levél”
útlevel

Képletünkkel ábrázolva: (E_k = képzett előtag)

$$\begin{aligned} H + \acute{A} + T &= E_k + A + U \\ H + J + T &= E_k + J + U \\ H + T &= E + U \end{aligned}$$

Elméletileg elképzelhetőnek tartunk egy olyan alakot is, mint **utazáslevél*, amely a kialakult összetételt megelőző forma lenne.

A kiinduló mondatot követően két fokozatot lehetne tkp. bemutatni. Az elsőben a kiinduló mondat állítmánya alakul át:

utazáskor használt „levél”

A másodikban eltűnik a határozórag és az egyik (az *-ás*, *-és* deverbális nomen) képző:

utazó (által) használt „levél”

Azért fontos ezt a fokozatot megemlíteni, mert a csoportba tartozó szavak egy része ennél nem egyszerűsödött tovább: *sütőteknő*, *mosófazék*, *mosdókagyló*, *mentőláda* stb. Transzformációjuk a következőképpen alakul:

(*valaki*) *válík (s ezt) lebonyolítja (egy) per*
(*valaki*) *válík (s az ezt) lebonyolító per*

avagy

(*a*) *váló (s az ezt) lebonyolító per*
válóper

(A kiinduló mondat lehetett volna: (*a*) *válást lebonyolítja (egy) per*, mint az *útlevel* mintánál; ez azonban a végbemenő folyamatra nézve közömbös.)

Ezek a szavak látszólag jelzős alárendelő összetételek. Ez azonban vitatható megállapítás, hiszen a *mosófazék* pl. a *mosáskor használt fazék*, a *lovaglócsizma* a *lovagláskor (-hoz) használt csizma*. A jelzős alárendelés elfogadása azt jelentené, hogy a *fazék mos*, illetve hogy a *csizma lovagol*. Nyelvünkben vannak olyan melléknévi igenévi előtagú összetételek, amelyek minden kétséget kizáróan jelzősek – *mosógép*, *járóbaba* stb. –, s így szembeállíthatók a *lovaglócsizma* típusúakkal (vö. a *gép mos*, a *baba jár*). A csoporton belül találunk olyan szavakat is, amelyek a jelentés megváltozása nélkül felbonthatók birtokos szerkezetre: *ácsműhely*, *telefonkészülék*, *hamutálca* stb.

B) 4. A szókihagyó összetételek negyedik csoportjában található 12 összetett szó elő- és utótagjának kapcsolata valamiféle irányulást fejez ki. Nyelvtanilag névutó-melléknév közbeiktatásával értelmezhetők. Példák: *padlófűtés*, *alkoholmérgezés*, *jégbiztosítás* stb. E szavak az 1.3. (*kalandvágy* típusú) alsóport tagjaival vannak szoros kapcsolatban, transzformációs levezetésük is hasonló. A kiinduló mondat vagy egy határozóval, vagy egy tárggyal bővített egyszerű mondat: *az alkohol mérgezi (a szervezetet)*, vö. *alkoholmérgezés*; illetve a *padló alól fűtenek*, vö. *padlófűtés*. Az első esetben egy határozós szerkezeten át jön létre a névutó-melléknéves szerkezet: *alkoholtól való mérgezés* → *alkohol általi mérgezés*; a második esetben közvetlenül a kiinduló mondatból alakul ki: *padló alóli fűtés*. A csoport minden tagja e két folyamat valamelyike szerint egyszerűsödött. Képlettel kifejezve: (n = névutó, nm = névutó-melléknév)

$$\begin{aligned} H + n + \acute{A} &= E + n + U \\ H + nm + \acute{A} &= E + nm + U \\ H + A &= E + U \end{aligned}$$

B) 5. A szókihagyó összetételeknek ebbe a csoportjába anyagunkból három szó: *lakásközvetítés, lakásművészet és kártyacsomag* tartozik. Közös jellemzőjük, hogy „szintagmatikus” felbontásukkor az elő- és utótag közé egy harmadik szó ékelődik, amely birtokviszonyt alkot az összetétel utótagjával. Pl. a *lakásközvetítés* esetében: (a) *lakás cseréjét közvetítik* kiinduló mondatot követi (a) *lakás cseréjének a közvetítése* szerkezet. A közbeékelődő szó kiesését a kettős birtokos szerkezet okozza. Jelekkel szemléltetve: B = birtokos szerkezet, t = tulajdonos, b = birtok. Az először birtokként, majd birtokosként szereplő szó feleslegessé válik, kiesésekor az elő- és utótag alkot birtokos szerkezetet: a *lakásművészet* esetében: a *lakás(nak a) berendezésé(nek a) művészte*.

B) 6. A szókihagyó összetételek utolsó csoportjában 10 szó található. Példák: *gyümölcsfolt, péksütemény, fagykár* stb. Transzformációs levezetésük:

(a) *pék készít (egy) süteményt*
 (a) *pék készítette sütemény*
péksütemény

Képlettel ábrázolva:

$$\begin{aligned} A + \acute{A} + T &= E + \acute{A} + U \\ A + J + T &= E + J + U \\ A + T &= E + U \end{aligned}$$

Az elő- és utótag közé ékelődő igenév sok összetételünk utótagjaként is szerepel: *madárlátta, napsütötte* stb. Az általunk vizsgált szócsoporthoz tartozó tagjai az eredményt szemléltetik, szemben a *madárlátta-félékkel*, amelyek a folyamatot ábrázolják.

A csoport néhány tagjára jellemző, hogy birtokos jelzős felbontásban is értelmezhetők: *gyümölcsnek a foltja gyümölcsfolt*.

C) A szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavak harmadik osztályát a szerkezetkihagyó összetételek alkotják. Ezeknek szintagma-előzményéből (amely hosszabb szintagmalánc is lehet) nemcsak egy szó, hanem egy (két vagy több tagú) szerkezet marad ki. Ezen az osztályon belül három csoportot különböztettünk meg, amelyek közül az első kettő bizonyos értelemben a harmadikat készíti elő.

C) 1. Az első csoportban a jelentéssűrítő hasonlító összetételeket találjuk. Példák: *kardvirág, hófehér, citromízű* stb. ARANY JÁNOS jelöletlen hasonlító összetételeknek, DEME LÁSZLÓ pedig jelentéssűrítő alakrövidüléseknek nevezi őket (A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről: MNy. XLIX, 140–56). Kettőjük véleményét figyelembe véve alkottuk a csoport elnevezését. Felbontásuk pl. a *citromízű* szó esetében a határozós jelleg hangsúlyozásával, *citromhoz hasonló ízű*; a hasonlító jelleg hangsúlyozásával: *olyan ízű, mint a citrom*. Mindkét felbontás az (a) *citromhoz hasonlít az íze (valaminek)* kiinduló mondatra megy vissza. E szócsoporthal – mint említettük – nagy terjedelme és sajátos problematikája miatt részletesen nem foglalkozunk.

C) 2. A szerkezetkihagyó összetételek második csoportjába olyan szavak tartoznak, amelyek elő- és utótagjuk közé ékelt két különböző szóval értelmezhetők. Példák: *kapupénz, iparigazolvány, fogkefe, gázzámla* stb. Összesen 86 ilyen szót találtunk anyagunkban. Transzformációs levezetésük:

(a) *kapu kinyitására pénzt fizet (egy) ember*
 (a) *kapu kinyitására fizetett pénz*
kapupénz

Az egyes szavaknál a legkülönfélébb kiinduló mondatot tehetjük fel, de az általános képlet felállításával láthatjuk, hogy a kimaradó szavak azonos jellegűek: az első határozó-, illetve tárgyragos főnév, a második melléknévi igenév. Az általános képlet: (Bj = birtokos jelző)

$$\begin{aligned} E + H(T) + \acute{A} + U &= B_j + H(T) + \acute{A} + T(A) \\ E + H(T) + J + U &= B_j + H(T) + J + T(A) \\ E + U &= B_j + A(T) \end{aligned}$$

A határozó-, illetve tárgyragos főnevek arányát vizsgálva azt látjuk, hogy a tárgyragosok száma harmadannyi, mint a határozóragosoké.

A csoporton belül találtunk két olyan szót, amelyek — bár szervesen a csoporthoz tartoznak — a többivel szemben többletet tartalmaznak. Ezek: *cigaretaszünet* és *ebédszünet*. Nemcsak a *cigaretta elszívására*, illetve az *ebéd elköltésére való szünet*-et jelentik, hanem megjelölik az időtartamot is, amennyiben a *cigarettnyi*, illetve az *ebédnyi szünet* felbontás aspektusából szemléljük a két szót.

A csoport szóanyagában olyan szavak is vannak, amelyek első pillantásra minőség-, illetve birtokos jelzős alárendelésűeknek tűnhetnek: *gyorsmosoda*, *gomblyuk* stb. A jelentés felőli megközelítés igazíthat el bennünket. A *gyorsmosoda* nem ellentéte a lassú mosodának, hanem *gyors módszerrel mosó mosodá*-t jelent. A *gombnak a lyuka* nem azonos a *gomb számára készített lyuk*-kal, vö. *gomblyuk*. Néhány szó valóban felbontható a csoportban birtokos jelzős szintagmára, ezeknek azonban nem mindegyike tükrözi szabatosan az összetétel jelentését.

C) 3. A szerkezetkihagyó összetételek utolsó csoportjának 25 szava szinte mondatértékű: Példák: *egészségház*, *gólyamese*, *testvérváros*, *vámvizsgálat* stb. Az alcsoportokat aszerint állítottuk fel, hogy az összetétel jelentését képviselő — legegyszerűbb — szerkezetben hogyan, milyen módon található meg az elő- és utótagok.

3.1. Az első alcsoportba azok a szavak kerültek, amelyeknek elő- és utótagja közé oly módon ékelődik két szó, hogy az előtag valamilyen képzőt vesz fel. Példák: *betegszabadság*, *vámvizsgálat* stb. Kapcsolatuk rokon a C) 2. (*kapupénz* típusú) csoport szavaival. Transzformációs levezetésük a következő:

$$\begin{aligned} (a) \text{ betegség idejére szabadság jár} \\ (a) \text{ betegség idejére járó szabadság} \\ \text{betegszabadság} \end{aligned}$$

A képletet felhasználva:

$$\begin{aligned} B_j + H + A + \acute{A} &= E_k + H + U + \acute{A} \\ B_j + H + J + A &= E_k + H + J + U \\ B_j + A &= E + U \end{aligned}$$

3.2. A második alcsoportba azokat az összetételeket soroltuk, amelyeknek ugyancsak mindkét tagja megtalálható a felbontásban, de valamilyen raggal, jellel módosulva, illetve a „kimaradó” szerkezet kettőnél több szót tartalmaz. Példák: *egészségház*, *gólyamese*, *gyermekváros* stb. A *gólyamese*-ben az előtag tárgyraggal bővül:

$$\begin{aligned} (a) \text{ gólyát a gyermekszületéssel kapcsolatba hozza (egy) mese} \\ (a) \text{ gólyát a gyermekszületéssel kapcsolatba hozó mese} \end{aligned}$$

Már ebben a csoportban sem, de a továbbiakban a transzformációs fejlődést nem lehet minden tagra érvényesen levezetni. Így az általános képlet felállítása is lehetetlen.

3.3. A harmadik alcsoport tagjainak előtagja többnyire semmilyen formában nem vesz részt a jelentéstükröző szerkezet alkotásában. Példák: *anyakönyv*, *testvérváros*, *szakácskönyv* stb. A logikai kapcsolatot általában könnyű megtalálni az összetétel hiányzó tagja és a jelentéstükröző szerkezet között, előfordul azonban, hogy fantáziánkra kell támaszkodnunk: *testvérváros = más-más országban, egymással kulturális kapcsolatban vannak városok; más-más országbeli, egymással kulturális kapcsolatban levő városok*. A *testvér* előtagot mintegy szimbólumnak érezhetjük. Ritkán, de akadnak szavak, amelyek birtokos jelzős kapcsolatúakként is értelmezhetők: *szakácskönyv = szakácsoknak a könyve*.

A szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavak összes osztályát tekintve — véleményünk szerint — ez az utolsó osztály tűnik napjainkban a legtermékenyebbnek.

5. Az egyszerűsödési folyamatokkal van kapcsolatban (transzformációs levezetések) a *-k* többesszám-jel kérdése. Sok összetétel felbontásánál — értelem szerint — többes számot kell használni: *állatorvos*, *törvénykönyv* stb. Ez a sajátosság valamennyi osztályra jellemző, s a jelentés változása nélkül megy végbe.

6. Dolgozatunkban megpróbáltuk felállítani a szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavak rendszerét. Az egyes csoportok elemzésével és példanyagával igyekeztünk állításainkat bebizonyítani. Valószínűleg nem egy esetben más megközelítéssel is eljuthatunk az elemzett összetételig. Célunk azonban az volt, hogy a „szintaktikailag pontosan nem elemezhető” névvel jelölt összetett szavak között valamiféle rendszert teremtsünk azért, hogy megkönnyítsük a tájékozódást az ilyen jellegű összetételek rengetegében.

GÓSY MÁRIA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A szókincs gyarapodásának üteme a felszabadulást követő korszakban

A felszabadulás utáni időszakot a magyar nyelv történetében külön fejezetnek tekintjük azzal az indokolással, hogy az azóta végbement társadalmi változás nyelvi kihatása igen nagy. Az új szocialista élet kialakulása a szókincs gyarapodásával jár, a műveltség rohamos terjedése következtében pedig az egységesült irodalmi és köznyelv hatása mindenütt és mindenkire érvényesül (BENKŐ: MNy. LX, 143). E korszak társadalmi igényét nyelvünk a szokásos módokon elégíti ki: jövevényszavak útján, belső szóteremtéssel, szótag- és betűszókkal, amint ezt FÓNAGY IVÁN és SOLTÉSZ KATALIN alapos tanulmányukban (A mozgalmi nyelvről. Bp., 1954.) kifejtették. A felszabadulás óta eltelt huszonhét év és társadalmi, gazdasági életünk alakulása már lehetőséget nyújt arra, hogy e korszak nyelvi fejlődésének fontos jellemzőjét: ritmusát megvizsgáljuk.

Ebben az időszakban a társadalmi igény nagyon sürgető, mert az új élet kialakítása rohamosan megy végbe. A társadalmi fejlődésnek ezt az iramát követi nyelvünk

gyarapodása is az új élet fogalmait jelölő szókinces megalkotásával, és rohamosan keletkeznek az új fogalmakat jelölő szavaink. Társadalmi-politikai fejlődést követő rohamos szókincesgyarapodást már más korszakban is észlelhettünk. A nyelvújítás idején, illetőleg a reformkorban politikai, társadalmi indítéka volt az új szókinces megalkotásának, csak a cél volt más: ott a független nemzeti létért való küzdelem, a magyar nyelvű művelődés megteremtése serkentette Kazinczyékat és nemzetünk más nagyjait szókincesünk gyarapítására, itt viszont a szocialista élet nyelvi alapjainak biztosítása volt a nyelvfejlődés indítéka.

A felszabadulás utáni szókincesgyarapodásnak ez a rohamos időszaka viszonylag rövid ideig tart, mert a szocialista élet alapjai gyors, mintegy tizenöt évre terjedő megalkotásának függvénye. Az új élet ideológiai, gazdasági szervezeteinek, intézményeinek (ideológiai képzés, államosítás, a szocialista termelés szervezése, a politikai és társadalmi élet kibontakozása, a szocialista mezőgazdaság stb.) megalkotása után új fogalmak már csak az élet természetes fejlődésének sodrában keletkeznek, és ez a szókinces fejlődésében abban tükröződik, hogy annak természetes üteme helyreáll, a szókinces a szokásos társadalmi fejlődés ütemében gyarapodik tovább, és ezzel talán a sietségből fakadó hibák száma (mozgalmi zsargon) is megfogyatkozik. Egy bizonyos tisztulási folyamat következett (mint a Kazinczy-féle nyelvújítás után is): a zsargon jellegű és hevenyében alkotott szavak nagy számban háttérbe szorultak, kiestek. Ilyenformán a felszabadulástól a mai napig tartó idő két szakaszra különül: a kezdeti rohamos szókincesgyarapodás idejére és arra az időszakra, amelyben a szókinces gyarapodásának szokásos tempója helyreállt.

Nagyon nehéz annak a megállapítása, hogy a szókincesgyarapodásnak ez a tempóváltása mikor történt. Mégis úgy vélem, hogy az első időszak a felszabadulástól a szocialista mezőgazdaság általánossá válásáig számítható. A felszabadulástól mostanáig ez tekinthető a legutóbbi olyan társadalmi változásnak, amelynek széles körű nyelvi kihatása is volt, és viszonylag gyorsan ment végbe. Hozzávetőlegesen az 1961. évet vélem határidőként megjelölni. Félíg-meddig tréfásan állapítom meg, hogy a *háztáji föld* szószereket keletkezett ebben az átmeneti időszakban, a két szakasz határán.

Mindenek igazolására és ellenőrzésére megvizsgáltam a szakaszhatár után tartott MSzMP IX. Kongresszusán elhangzott beszédek szókincesét. Ezt azért tartom erre alkalmasnak, mert tárgya leginkább az új élet elemzése, és az élet minden fontosabb területére kiterjed, mint a kül- és belpolitika, a gazdasági élet, a művelődés stb. Az elhangzott beszédek elemzésének az az eredménye, hogy a beszédek szókincese néhány kivételtől eltekintve még az 1961 előtti időből való, újabb alkotásra csak elvétve bukkanunk. E beszédek nyelvezetéből néhány példát mutatok be. A külpolitika szókinceséből, szókapcsolataiból: *kapitalizmus, szocializmus, burzsoázia, munkásosztály, imperializmus, militarista, tőkésországok, szocialista világrendszer, gyarmati elnyomás, forradalmi erők, néptömegek* stb. A belpolitika nyelvéből: *osztályviszonyok, kizsákmányolás, dolgozó osztályok, termelőszövetkezet, népgazdaság, munkásosztály, munkás-paraszti szövetség, termelés, jövedelmezőség, pártunkívüli, termelőerők, tervidőszak, tervegződolgozás* stb. Ebben a tárgykörben újabb keletű a *gazdasági mechanizmus* szerkezet. A művelődés nyelvéből: *ideológia, világnézet, aktivizálás, internacionalizmus, osztályharc* stb. E kategóriában új alkotásnak vélem az *elpolgáricosodás* szót. Nincs kizárva, hogy a közkeletű, nyelvújítás kori *polgárosodás* (1810.: SzófSz.) mellett a pejoratív színezetű *elpolgáricosodás* származék is előfordult, de nincs rá adat, és általánossá csak ekkor válik.

Mindezzel e rövid, de jelentős időszak nyelvi fejlődésének ütemére kívántam rávilágítani. A fejlődés üteme alapján e két szakaszra bontható felszabadulás utáni nyelvünk.

† INCZEFI GÉZA

„A diakronikus szemlélet haszna a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában” című közleményhez néhány megjegyzés

Az idézett cím alatt KORCHMÁROS VALÉRIA adott közre egy kisebb közleményt (MNy. LXX, 340—3), s benne az én egyik cikkem „fejtegetései”-vel igyekszik többször ellenkezőket szembeállítani. — Erre „válasz”-t sem lenne nehéz írnom, de mégsem teszem, minthogy a tárgykör iránt érdeklődő szakember úgyszólván eredetiben fogja elolvasni az én cikkemet, és sajátmaga dönt az értékelésben, illetőleg maga vonja le a „tanulások”-at. Meg azután a válaszadás jóval hosszabb írást igényelne, hiszen kénytelen lennék lépten-nyomon visszaidézgetni mind a magam mondatait, mind a hozzászólóét.

Az elméleti kérdéseket átfogó, valamint gyakorlati példákkal teletűzdelt tanulmányt sejtető cím és a jegyzetben jelzett „hozzászólás”-jelleg közötti ellentmondás, valamint a kidolgozás sem nem elméleti, sem nem gyakorlati volta még inkább szembeötlő a közlemény mondatformálásán, kevert stílusán. Korchmáros Valéria a cím- és a jellegbeli kettősség miatt gyakran széttördeli a gondolatok egészét, a gondolatokat tükröző mondatokból csupán félmondatokat vagy szavakat ragad ki idézőjelben. Ez a stílus bennem például azt okozza, hogy nem mindig tudom kivenni: vajon az én cikkem önkényesen kiemelt szavai, avagy talán a tőle idézett forrásmunkák idézőjel nélküli megállapításai, esetleg éppen a hozzászóló saját elképzelései hangzanak-e el a többes szám 1. személyű általános alannyal, néha pedig az egyéb határozatlan alanyú, frázisos mondatokkal (mint: „a tudományos közvélemény” stb.). És azt hiszem, nem egészen meglepetés nélkül tapasztalhatja az olvasó, hogy a hozzászólásból teljesen hiányzik az egyes szám 1. személyű alany, amely pedig az ilyen jellegű megnyilatkozáshoz igen megfelelne.

Mindenesetre érdekes elgondolás, hogy a szerző — megkülönböztetés nélkül — minden idegen ajkú magyar oktatásához általánosító értelemben közvetlenül veszi figyelembe az én sajátosan csak angol anyanyelvűeknek — az elméletgyakorlat lehető összeegyeztetésével — írt cikkem anyagát; az azonban már hibája, hogy az uralisztika legújabb eredményeinek és a magyar nyelvtörténeti irodalom egyes műveinek emlegetése mellett egyetlen angol példamondatot idéz — úgymond — a határozott tárgy alapfokú bemutatására: *lát + ja: he is seeing him/her/it*. E példában pedig éppen az angol igealak — legalábbis — vitatható. Az angolban az érzékelést kifejező igékre vö.: KÓNYA—ORSZÁGH, Rendszeres angol nyelvtan 134, 211; ECKERSLEY, A Comprehensive English Grammar 169; THOMSON—MARTINET, A Practical English Grammar 95; ZANDVOORT, A Handbook of English Grammar 40 [„I'm seeing it more clearly now”]; ETHELTON, Mastering Modern English 384; GRAVER, Advanced English Practice 56; MILLINGTON WARD, Peculiarities in English Grammar 131; stb., stb. — A másik oldalról viszont Korchmáros hivatkozik a latin és az orosz nyelvre (343), de ezt én nem tehettem volna meg cikkemben, mivelhogy az angol anyanyelvűektől aligha lehet elvárni ezeknek a nyelveknek az ismeretét.

A gyakorlati oktatáshoz szükséges példákat szinte teljesen nélkülözi, s mégis következetlen bennük: például a 341. lap jegyzetében felveti, hogy érdemes-e tanítani bármely fokon a tőlem közölt *Mijét szeretsz?* mondatot a szabványos *Mit szeretsz?* mellett; de a 343. lapon az udvarias nyelvhasználat ma sem könnyű formáit a *főlséged, méltóságod, nagyságod* stb. formákra akarja visszavezetni a külföldiek magyaroktatásában. A *Mijét szeretsz?* megtanítása valóban nem feltétlenül szükséges, amíg — például egy magyar vendéglátás után — meg nem kérdezik a hallgatók. De bizonyos, hogy nem én vagyok az egyetlen, akitől már kértek erre magyarázatot a felsőoktatásban. Sajnos, Korchmáros közleményéből azonban az sem vehető ki, hogy ő milyen szinten és milyen anyanyelvű tanítványok oktatásában próbálta ki a fenti írásában hirdetett elveket. Vagy milyen kiadványban dolgozta ki ezeket?

A közlemény elméleti megállapításaihoz egy alkalommal LOTZ JÁNOS egyik angol nyelvű írásának a címére is utal, de angol helyesírási hibával közli a címet. Az eredeti — s egyúttal a helyes — írásmód: *conjugational* (s nem a latin *coniugational*). — Egyébként Lotz tanulmányának a tartalmából én találtam volna idéznivalót a saját álláspontomhoz!

Korcmáros közli velem azt is, hogy a tárgyas igeragozásról a PAIS-féle elképzelés nem a legújabb, s nem a legelfogadhatóbb. Hogy nem a legújabb, erről ma ellenkezőt állítani aligha lehetne; hogy pedig nem a legelfogadhatóbb, arról sincs vitának helye, hiszen a forrásmunkák és az idézetek megválogatása meglehetősen szubjektív és relatív értékelés eredménye. Márpedig, hogy az angol összevetésnél maradjak: „There is no use disputing about tastes”.

BÁNHIDI ZOLTÁN

Egyszerejtés vagy címrövidítés?

1. Kétségtelen, hogy *vajda* szavunk (első előfordulása 1398.) előzményei: *vojavoda* (1209.), *vojovoda* (1214.), *vojavada* (1222.), valamint rövidült alakjaik: *vajoda* (1193.), *vajvoda* (1219.), *vojvoda* (1221.), *vojada* (1336.) és *vojda* (1337.) mindannyian valamely szláv nyelvből származnak (vö. KNEZSA, SzlJsz. 545—6). Az embernek szinte az a benyomása, hogy az időben egymás után felsorakozó alakok egyúttal a hangsor változásáról is tanúskodnak. A fenti felsorolásból szántszándékkal hagyjuk ki a „legősibb” változatot, a Biborbanszületettnél lelt *βοέβοδος* alakot, amellyel ő a magyar törzsfőket illette.

A régi adatokat tetézhetjük még Ottokar von Steiermark németesített adataival: *Weiwot*, *Weibós*, *Weibóten* (XIV. sz. eleje; 1. ÓMOlv. 280).

KNEZSA ISTVÁN nagyon óvatosan nyilatkozik a magyar szó hangalakjának a változásáról: „A *vojvoda* > *vojvoda* fejlődés a magyarban történt (és nem hasonló szláv fejlemény átvétele), ebből t a l á n hapológiaiá vá lett a *vajda*.” KNEZSA átveszi tehát MELICH JÁNOS (MNY. XVII, 145) véleményét. A szerző óvatos és kételkedő állásfoglalása hangtani szempontból indokolt. Ám lehetségesnek véljük, hogy másfajta megfontolás helyénvaló. Esetleg olyan címkurtítással van dolgunk, amilyennel más titulusok történetében is találkozunk. Ismeretes, hogy gyakorta alkalmazott megszólítások megrövidülnek a sokszori és gyors használat következtében: talán ez történt a *vojavada* > *vajda* „fejlődés” alkalmával is. Ilyenfajta, lélektanilag indokolt kurtításra már STEINTHAL is utalt, de az effajta rövidülések esetében nem szabad a gyors beszéd (allegro-tempo) következtében keletkezett magánhangzó-kiesésre gondolnunk, mert az allegro-beszéd következtében előállott rövidülések szabályosak, azaz bizonyos hangkövetkezések esetén m i n d e n k o r fellépnek. A sűrűn használt címek, megszólítások (hozzáfűzhetjük még: a köszöntések) megrövidülése, hogy úgy mondjam, „egyéni”: azaz hangtani szabállyal nem indokolható.

2. A magyar nyelv életéből is idézhetünk olyan közismert példákat, mint a *kegyel-med* megszólítás megrövidülése: *kelmed*, majd *kend* és *kegyed*, illetőleg *nagyságod* > *nagysád*, *tekintetes úr* > *ténsúr*, *méltóságos* > *méltás* (l. KERTÉSZ, Száll. 10, 51 stb.). Megfontolandó, nem kellene-e itt említenünk azt a tényt, hogy a magyar *úr* szó etimonja három szótagú volt (vö. av. *ahura*), majd megrövidült: **uru* lett belőle a régi magyar nyelvben. A *gazduram* > *gazduram* kurtábbá válást nem soroljuk ide, mivel az első tag magánhangzóra végződik, a második tag pedig magánhangzóval kezdődik.

Más nyelvekből is idézhetünk ilyenfajta, pusztán hangtanilag nem indokolható rövidülésekre példát. Az óangol *kuning*-ből *king* lett. Ugyancsak egyszótagúvá rövidült ez a germán szó a svédben is: *kung* (a finnben ősi jövevényként *kuningas*, a gótból). Hasonló módon rövidült meg az egykor kétszótagú óbolgár *ѣтсарь* cím *ѣар*-rá. A bolgár Simeon vette fel ezt a titulust 917-ben. A szó az óorosz nyelvben is kétszótagú volt:

уцарь, a XI. században a bizánci uralkodót jelölték vele. A XIII. század közepén már a rövidült *уарь* alak használatos a 'Kaiser' fogalom meg a tatár kán megnevezésére, majd pedig IV. Iván használja 1547-től kezdve méltósága címeként (vö. VASMER, Russ-EtWb. VI, 283). — Szaporíthatjuk a klasszikus példák számát. A szanszkrit *bhavān* szó megszólításként használva 'ehrerbietiges Pronomen der 2. Person. . . Sie, Euer Gnaden, Erhabene/r/' jelentésű (MAYRHOFER, KETWAltind. II, 487). Minden valószínűség szerint a vedikus *bhāgavant-* 'glücklich, herrlich, erhaben' szóval függ össze etimológiailag, amelyből „die bei Groß- und Anredeformen häufige innere Kürzung” révén keletkezett a fent említett *bhavān* alak. MAYRHOFER a következő rövidüléseket idézi feltevése támogatásául: olasz *monna* < *madonna*, francia *sire* < *senior*, újjör. *ápész* < *ápéυης*, angol *miss* < *mistress*, és ezt a sorozatot könnyen megtoldhatjuk további példákkal: olasz *fra* < *frater*, német *Ohm* <: *Oheim*, *Jungfer* <: *jungeFrau*, *gnärrau* <: *gnädige Frau*, angol *Mam* <: *Madame* stb.

Az ilyen rövidüléseknek szentelte tanulmánya egy részét JOSEF G. A. S. SVENNING (Anredeformen. Vergleichende Forschungen zur indirekten Anrede in dritter Person und zum Nominativ für den Vokativ. Uppsala és Wiesbaden, 1958.). Ebből a műből is idézünk néhány szemléltető példát: lat. *domina* > spanyol *dueña*, lat. *dominus* > spanyol *don* (361), spanyol *Vuestra merced* 'Euer Gnaden' (a XV. századtól): > *usted* (91), gör. *κύριος* 'úr': > újjör. *κύρ* (338.).

3. A rövidült alakok felbukkanása nem jelenti a teljes alakok eltűnését. Az úri *kegyelmed* mellett a *kend* paraszt megszólításává süllyedt. Ilyen párhuzamosságot találunk például a francia nyelvben: *Monseigneur* alakban emelkedettség érezhető, a *Monsieur* hangsorhoz viszont semmiféle hangulat sem kapcsolódik, a *sieur* stílusérték szempontjából semleges. Az óind *bhāgavant* elsősorban szentek, isteni személyek megszólítása, a rövidült *bhavant* világiak megszólításául szolgál. A XX. századi orosz nyelv is ad példát a rövidült és a teljes alak együttélésére: *царьдъ* 'az uralkodó megszólítása' Felsőg' meg rövidül (VASMER III, 40), ez „demokratizálódik” *цъдъ* alakban, amely a köznyelvben egy puszta *s* hanggá csöklik, amelyet az előző szóhoz függesztenek, pl. *счюмьпече*. Ám tisztelet kifejezésekor a teljes *цъдъ* alak volt használatos.

4. Az említett magyar, germán és szláv példák talán kellőképpen indokolják, miért gondolunk a magy. *vojavada* > *vajda* fejlődés esetében azonos módon — összerántás révén — keletkezett változásra.¹ Nem lehetetlen azonban, hogy a román *vodă* 'vezér' szó hangalakja szintén befolyásolta a magyar szó rövidülését. A régi román nyelv szláv eredetű címei közt felbukkan a régi szláv *водѣ* szó is. Mivel néhány titulust a románból származtathatunk (vö. BAKOS FERENC: NYK. LXXIII, 67, 71), nem kizárt az sem, bár nem is bizonyítható, hogy *vajda* szavunk hangalakjának a formálódására ez a szó is hatott.

ERDŐDI JÓZSEF

Újabb adalék a magyarok harci kiáltásához

Nemrégiben látott napvilágot „A bizánci irodalom kistükré” című válogatás (összeállította DIMITRIOSZ HADZISZ—KAPITÁNYFV ISTVÁN. Budapest, 1974.), s ebben egy XII. századi forrásban fontos adatok olvashatók a magyarok haremódjáról.

Ióannész Kinnamosz a bizánci császár titkáráként szemtanúja volt a Szerém-

¹ Nemcsak megszólítások és címek rövidülnek meg a gyakorlati használat következtében. Stereotíp kifejezések (*tudom* > *tom*), átkozódások, fogadkozások (*bizonyisten* > *bizisten*) is megkurtulnak. Az utóbbiak esetében más okok is közrejátszhatnak: eufemizmus, tabu, tudatos homályosítás. Éppen ezért az ilyenfajta rövidülések külön-külön csoportban tárgyalandók.

ségért folytatott harcoknak, így az 1165. évi zimonyi (Zemun) csatának is (i. m. 186).

„Epitomé” című művében, mely e harci eseményekről szól, az alábbiak olvashatók:

„A [bizánci] császár... aggódott Zimony miatt, melyet (III.) István [magyar király] erősen ostromolt. . . .

A Zimonyt védő barbárok [hunok, magyarok] nagyszámban kivonultak a falak közül, s felsorakoztak, hogy szembeszálljanak a rómaiakkal [bizánciakkal]. . . . A rómaiak pedig fölkészültek a falak megvívására. Harmadnap meg is kezdték. A barbárok a mellvédeken harcolván ordítózással és artikulálatlan kiáltásokkal töltötték be az eget, nyilakat szórtak, s rájuk is hullottak a nyilak. . . .

Körbejárta [a császár] a falakat, vizsgálta, hol vívható meg a vár a legkönnyebben. . . . A hunok pedig még a korábbinál is hangosabban hetvenkedtek, s abban reménykedtek, hogy hamarosan megérkezik a másik hun sereg. . . .

Újból elkezdődött a küzdelem. A hunok a mellvédről kövekkel, nyilakkal, ami csak kezük ügyébe akadt, igyekeztek a római sereget távol tartani, . . . ; parancsszavak és lelkesítő kiáltások hallatszottak egyre mindkét részen. Ordítózás, zaj, fülsiketítő lárma töltötte be a levegőt. . . .

A hunok felismerték, hogy szorult helyzetbe jutottak, . . .

A rómaiak hatalmas dühvel törtek be a várba, s mint a birkákat öldösték benn az embereket, . . . Elvették [a rómaiak] kincseiket, ruháikat, ezüstedényeiket, elrabolták mindenüket. . . .

Ekkor találtak egy szerencsétlen nőszemélyt is, akinek nyilvessző állt bele a fenekébe. Elmondom, hogy járt így. Még a város elfoglalása előtt felállt a várfalra, hamut szórt, és illetlenül fölhúzta a ruháját, s megfordulva a fenekét mutatta a római seregnek. Félhangon hosszú értelmetlen szöveget énekelt; azt hitte, valami ördögös boszorkánysággal megbéklyózhatja a rómaiakat. Az egyik katona azonban rálőtt egy nyilal, s eltalálta a szerencsétlent ott, ahol a természet a salak kibocsátására nyilást alkotott. . . .” (I. m. 767–70.)

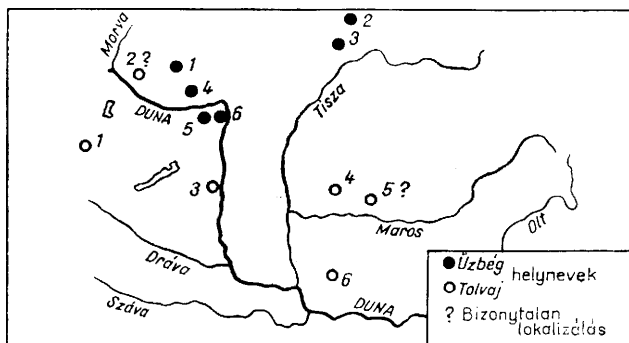
Kinnamosz a most idézett részletekben — véleményem szerint — a magyarok haremódjának három elemét örökítette meg: a) A harci kiáltást: „. . . ordítózással és artikulálatlan kiáltásokkal. . . .”; „. . . lelkesítő kiáltások. . . .”. Ezek a kifejezések feltehetően a *hui! hui!* csatakiáltást takarják (vö. legutóbb KIRÁLY: MNy. LXX, 169–73), de gondolhatunk egyéb harci kiáltásra is, mint amilyen pl. *Jézus Mária!*, *Szent Mária!* (vö. Szerémi György Emlékirata Magyarország romlásáról. Közli WENZEL GUSZTÁV. Pest, 1857. 218, 221, 393). — b) A hetvenkedést: „. . . hangosabban hetvenkedtek. . . .”. A hangoskodásnak az ellenség ingerlése, bosszantása lehetett a célja. — c) A varázsolást, a bájolást: „. . . felállt a várfalra, hamut szórt, és illetlenül fölhúzta ruháját, . . . fenekét mutatta. . . Félhangon hosszú értelmetlen szöveget énekelt. . . .”. Ez a részlet óvó, védő, illetőleg rontó habonás ténykedésre utal.

KIRÁLY PÉTER

Üzbég és tolvaj

I. Ismeretes, hogy a XI. század második felében igen intenzíven jelentkeztek Magyarországon azok a társadalmi mozgások, melyek a vándormozgalom kiteljesedésében, a nagyon elharapózott tolvajlásokban öltöttek testet. Ma már tudjuk, hogy az osztályviszonyok terjedése, a feudális állam kiépülésének folyamata eredményezte ezeket a mozgalmakat, amelyek során az alávetés előtt állók akartak történelmi sorsuk elől elfutni (illetőleg a frissen alávetettek megalázó helyzetükből menekülni), és a társadalom szegény elemei próbáltak tiltakozni a magántulajdon kialakuló rendje ellen (MOLNÁR ERIK, A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.² 1949. 155–61; LEDERER EMMA, A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 1959. 120). Kér-

dés: maradt-e, maradhatott-e nyoma ennek a nagyszabású társadalmi változásnak a magyarországi helynévanyagban? Elvi lehetőségét nem szabad elvetnünk. Ismeretes, hogy a vándormozgalom a peremterületek, a perifériák irányába folyt, arra felé, ahová még nem ért el a királyság területi-elnymó hatalma. A kóborok itt feltehetően faluszerű településeken rendezkedtek be. A lopással kapcsolatban közvetlen adatunk is van: az 1060–1070-es években kelt László-féle III. törvény említ tolvajlásról hírhedt falut („villam. . . furto diffamatum”; 1. ZÁVODSZKY LEVENTE, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. 1904. 173). Ezeket a falukat környezetük elnevezhette lakóinak kóbor vagy tolvaj voltáról mint jellegzetes és megkülönböztető jegyekről. Ez a névadási mód különben sem ismeretlen a magyarországi gyakorlatban. Legutóbb HECKENAST GUSZTÁV (A fejedelmi [királyi] szolgálónépek a korai Árpád-korban. 1970. 89–132) állította össze „a valamilyen szolgálatot kifejező, foglalkozást jelentő helynévvel jelölt, és feltehetően a X–XIII. században keletkezett települések jegyzékét”. A vándormozgalommal és a tolvajlással esetleg kapcsolatos helynevek mégsem ebbe a csoportba lennének sorolhatók, hanem inkább a *Dusnok*-féle (ÁSBÓTH: NyK. XVIII, 378; PAIS: MNy. XVIII, 160) falunevek típusába, melyek egyrészt ugyan nehezen választhatók el a foglalkozásnévi csoport tagjaitól, de azért másrészt itt bizony utalás is kiérezhető az elnevezésből a falu lakóinak foglalkozásuktól független tevékenységi körére, társadalmi helyzetére. További kérdés, hogy milyen néven kereshetjük a XI. századi kóborlással és tolvajlással kapcsolatba hozható helyneveket.

2. Könnyebb helyzetben vagyunk a vándormozgalmat illetően. A már érintett László-féle III. törvény említi az *uzbeg*-eket (változata *uzbeth*; vö. ZÁVODSZKY i. m. 174). Az elnevezés török nyelvi egyeztetésén (HUNFALVY: NyK. V, 273–4) már régen túlhaladt nyelvtudományunk, megállapítva szláv eredetét, valamint ’/ki/menekült, kifutott, /ki/szökött, szökevény’ jelentését (VOLF: NyK. XXVII, 310; MELICH: NyK. XXXIX, 38, XLII, 239–49; KNEZSA, SzlJsz. 544). Vitának legfeljebb azon a ponton lehet helye, de ennek eldöntése szlavisták feladata, hogy *uzbég* szavunk nyugati szláv (cseh-morva) eredetű-e (MELICH: NyK. XLII, 245), vagy pedig a déli szlávból származik-e (KNEZSA, SzlJsz. 544). Mindenesetre úgy gondoljuk, hogy tárgyi és jelentéstani okokból a vándormozgalommal kapcsolatos helyneveket *uzbég* néven kereshetjük.

Szükséges, hogy összeállítsuk a középkori Magyarország területéről ismert *Úzbég* ~ *Izbég* helynevek listáját. A Maros aradi szakaszán, továbbá a Temes megyében felbukkanó *Izbege*, *Izbég*, *Zbege* helynevek (PESTY FRIGYES, Krassó vármegye története. 1884. II/1, 93, 116, II/2, 327, továbbá Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. 1888. I, 435) aligha jöhetnek komolyan szóba, mivel — román nyelvterületről származván — bizonyosan a román *zbege* ’fiatal, sűrű erdő’ közsözből erednek. Többi — általunk ismert — *Úzbég* helyneveink ezek: 1. 1292: *Izbege* (MonStrig. II,

318; *Űzbég* ~ *Zbehy* Nyitra megyében); 2. 1347: *Izbegh* (CSÁNKI I, 297; Sáros megyében volt); 3. XIII. század vége: *Izdigscend* ~ *Izbigsend* (GYÖRFFY I, 144; Szalaszend Abaúj, ma Borsod — Abaúj — Zemplén megyében); 4. XIX. század vége: *Űzbég* (BOROVSKY, MVV. Komárom 73; puszta Komárom megyében, Jászfalu ~ Jásová határában); 5. XIX. század közepe: *Izbég utca* (PESTY, Hntár; utána ELEK: Nyr. LVII, 43; Uny határában Esztergom, ma Komárom megyében); 6. XIX. század eleje: *Űzbégh* vagy *Izbék* (LIPSKY; Pest megyében, Szentendre határában). Sajnos, az utóbbi három helynévnek csak XIX. századi előfordulását ismerjük, ennél fogva a XI. századba való visszavetítésük időrendileg indokolatlan lenne, mindamellett — nyugati szláv eredet esetén — a szó *h* helyetti *g*-je nyelvtörténetileg bizonyítva hasznosítható mozzanat. A 3. számmal említett helynév megkülönböztető eleme — ha valóban *Izbég*-nek olvasandó — a legnagyobb valószínűséggel személynévi eredetű. Ezt az interpretációt erősítheti még, hogy a XII. század közepén több oklevélben is találkozunk *Izbég* (*Izbe*, *Izbegh*; vö. SZENTPÉTERY, KritJ. 78., 81., 85. sz.) győri püspök nevével (vö. MELICH: NyK. XLII, 243—4). Ilyeténképpen a XI. századi vándormozgalommal csupán az 1—2. szám alatti Nyitra és Sáros megyei helyneveket hozhatjuk kapcsolatba.

A nyitrai *Űzbég* esetében már MELICH (NyK. XLII, 243) utalt a László-féle törvény *űzbég*-jébről való származás lehetőségére, ámde KNIEZSA (SzlJsz. 544) szerint e Nyitra megyei *Űzbég* „nevét a két folyó összefolyásától kapta, amely mellett fekszik.” Magunk hajlunk MELICH véleményének elfogadására. Két mozzanatra utalhatunk, mely e feltevés valószínűsége mellett szól. Az egyik földrajzi természetű. GYÖRFFY GYÖRGY vizsgálata szerint az I. Gézától 1075-ben a szentbenedeki apátságnak adott Bars megyei birtokok egy kivételével a Garamszentbenedek—Kistapolcsány vonaltól délre esnek, e vidéken népes földművelőfaluk állottak, e vonaltól északra ugyanis lakatlan erdőségek terültek el (ÁMTF. I, 418, 420). Márpedig *Űzbég* Garamszentbenedekkel egyazon földrajzi szélességen fekszik, vagyis jogunk van feltételezni, hogy a XI. század második felében, amikor a helyet a kőborok megülhették, *Űzbég* még — Nyitrához való közelsége ellenére is — lakatlan vidék, a feudális állam szempontjából peremkerület volt. Sajnos, a barsihoz hasonló vonalat Nyitra megye XI. századi települési térképén adatok hiányában nem tudunk húzni, de annyi bizonyos, hogy a magyarság még a XII. század elején is a Radosnya patak déli részén helyezkedett el (legdélibb pontján fekszik *Űzbégünk*), a Radosnya-völgy északi részén csak egy korai magyar telep található, maga a völgy északi sávja is csak a XIII. században népesül be (FÜGEDI: Száz. LXXII, 306). Az uralkodó osztály azonnal utána mehetett a kőborlóknak. Az *Űzbégtől* északra fekvő Nyitra-ludányban talált éremlelet 1074 táján kerülhetett a földbe (GOHL: Numizmatikai Közlöny VII, 103). A XI. század második felében — a vándormozgalom intenzitása és a feudális Magyarországnak ezt követő terjeszkedése miatt — gyors ütemben haladhatott előre Északnyugat-Magyarország betelepülési folyamata. A Nyitra melletti Zobor kolostorának legészakibb birtoka a XII. század elején a Vág mentén már Trencsén körzetében feküdt (RICHARD MARSINA: Sborník Filozofickéj Fakulty Univerzity Komenského. Historica XIV, 153, térképmelléklet a 160—1. lap között). — A másik valószínűsítő mozzanat az analógiára támaszkodik. A XIV. századi, fentebb 2. számmal jelölt helység Eperjes vidéken tűnik fel, talán valamelyest északabbra attól a Sóvártól, melyet ANONYMUS a honfoglaló magyarok terjeszkedésének északi határpontjaként jelölt meg (SRH. I, 58). Tehát a sárosi *Űzbég* is periférián feküdt. Úgy hisszük, az a körülmény, miszerint a XI. századi vándormozgalommal kapcsolatba hozható mindkét helyneveünk nyugati szlávok lakta észak-magyarországi területen bukkan fel, a szó eredetizetésében is segítségünkre lehet: *Űzbég* helyneveink nyugati szláv eredetűek.

Még egy megjegyzés: a Nyitra megyei *Űzbég* közelében (északra) *Kürt*, a sárosi Sóvár vidékén pedig *Keszi* törzsnévvel találkozunk. (Egyszer majd még szeretnénk vissza-

térni annak a kérdéskörnek a vizsgálatára: vajon az eddig jobbára erőszakos telepítés emlékeiként magyarózott, katonai elemekkel telirakott, törzsnevet viselő falvak lehetnek-e ugyanennek a belső migrációnak — no meg persze X. századi belső mozgásoknak — a termékei, amelyet imént tárgyaltunk, lakói minősülhetnek-e törzsi kötelékükből kiszakadó, de törzsnevüket idegen környezetbe is magukkal vivő békés pásztoroknak, akik nem külső erőszak, hanem belső kényszer hatására vándorolnak?) Most csak annyi tartozik ide: e törzsnévi eredetű helynevek — és általában a törzsnévvvel egyező helynevek — aligha csak a X. században keletkezettek, így a törzsnevet „felmutató” vidék aligha nyerhet p u s z t á n eme körülmény kapcsán X. századi megtelepedettséget. Ha elvonatkoztatunk a kronológiától, érdekes, ám — hisszük — meddő gondolatsort futhatunk be: Jászfalu határában *Nyék*, Szentendre szomszédságában *Megyer* és *Jenő*, Szalaszend körzetében *Kér/cs*, míg Uny — igaz, tágabb — vidékén *Jenő* és *Tarján* törzsnév bukkan fel (a törzsnevekre l. KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFŰ LÁSZLÓ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Szeged, 1973. I, 32—8). A legcsekélyebb mértékben sem gondolhatunk arra, mintha szerves, egymás jelenlétét feltételező összefüggés lenne megállapítható az *Üzbég* helynevek és a helynévvé kövült törzsnevek között. Meggyőződésünk: két vagy több — alkalmasint különböző korból eredt — helynév egymásmellettsége vagy egymáshoz közelsége k ü l ö n b i z o n y í t é k o k h í j á n nem minősíthető egyazon jelenségbe tartozó, ok → okozati viszonyra rendeződő helynévcsoportnak. Ma már kereken mintegy 300, törzsnévvvel alakilag egyező helynevet ismerünk. Egy, a kibernetika és a kombinatorika tudományában jártas szakember nagyon tanulságos sémákat adhatna abban a vonatkozásban, hogy egy bizonyos, a vizsgálat tárgyává tett helynévcsoport (például akár az *Üzbég* helynevek, akár valamely más, foglalkozást jelentő helynévi együttes) és a törzsnévnek formailag megfelelő 300 helynév között — tisztán matematikai úton! — milyen sokrétű, különböző „vonzási köröket”, különféle geometriai formákat felvonultató elrendezés lehetséges a t é r b e n. Igen, csak a térben, mert e módon sem időbeli, sem oksági összefüggések automatikusan nem állíthatók fel. Minden esetben külön-külön bizonyítandó, hogy a *prope hoc* minősülhet-e akár *post hoc*-nak (ante hoc-nak vagy idem tempus-nak), akár *propter hoc*-nak, akár esetleg mindkettőnek.

3. Nehezebb problémát jelent a t o l v a j l á s s a l kapcsolatos helynevek kérdése. Egyrészt: bizonytalan, milyen néven kereshetjük a tolvajlásról hírhedt falukat. Bár JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXVI, 294—7) — miután mind ugor, mind török eredeztetését elvetve a magyarból fejtette meg — *tolvaj* szavunkat 'rejtőző, rejtőzködő' jelentéssel ruházta fel, úgy ítéljük meg, a szó Árpád-kori alakjától sem tagadható meg mai értelme, azaz talán csakugyan a *Tolvaj* helynevek vonhatók ide. Másrészt: a szó napjainkig tevékeny szerepet játszik a helynévadásban (vö. Nyr. IV, 334, XXXV, 239; MNy. XXXIX, 335; MNyj. X, 169), tehát a XI. századi tolvaj-,mozgalom"-mal csak azok a helynevek fűgghetnek össze, melyek már a középkorban éltek.

Számuk nem nagy: 1. 1244: *Toboywar* [o: *Toluoqwar*], 1351—1378: *Toluayuarhege* (CSÁNKI II, 717, 804; *Pinkaóvár* ~ *Burg* régebben Vas megyében, most Burgenlandban); 2. 1276: *Tholuoq* (ÁŰO. IX, 147; talán ide vonható: 1276: *Toluajföde*: CodDipl. V/2, 375; Pozsony megyében volt); 3. 1217: *Tolooy* (HazOkm. V, 7; 1338: *Tolue* CSÁNKI III, 354; Fejér megyében, Dunaföldvár vidékén keresendő). Vö. 1193: *Toloy* (ÓMOlv. 57). Nem vonja a *Tolvaj* helynevek közé MIKOS JÓZSEF (MNy. XXXI, 296); 4. 1214: *Tuluoy* (GYÖRFFY I, 514; Békés megyében, talán Békéscsaba környékén feküdt); 5. 1213: *Tuluold* (VárReg. 172; Zaránd megyében volt); 6. 1462: *Tholwayd* (CSÁNKI II, 67; *Tolvád* ~ *Tolvádia* Temes—Torontál megyében). (E helyütt köszönöm meg barátaim, MAKK FERENC és SZEGFŰ LÁSZLÓ lekötözö szíveségét, amellyel lehetővé tették, hogy gazdag helynévi gyűjtésüket használhassam.)

E helynevek változatos módokon nyerhették nevüket. A 6. szám alatt említett helység elnevezését KNIEZSA (MagyRom. I, 292) *Tolvaj* személynévből eredeztette (erre vö. 1298: *Thvluoꝝ*: OklSz.). PAIS (MNy. LXIII, 446—7) arra mutatott rá, hogy a 4. számú helységben mulattatók laktak, s a falu neve „joculator lakóinak nem éppen a legjobb híréről tanúskodhatott.” Magunk is úgy véljük, egyik-másik *Tolvaj* falu neve nem személynévre megy vissza, hanem a benne lakók ténykedésére utal. Mivel azonban tolvajlásról hírhedt faluk nyilván nem kizárólag csak a XI. század második felében léteztek, hanem a XII—XIII. században is, a nem személynévi eredetű *Tolvaj* helységekben XI. századinál későbbi keletkezésű falukat is láthatunk.

KRISTÓ GYULA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Patika. KESZLER BORBÁLA (MNy. LXIII, 351—2) felveti annak lehetőségét, hogy a *patika* „nem középlatin *apothica*-ból, hanem *pathica*-ból származik”. A kérdés egyik vagy másik irányba eldönteni aligha lehet, hiszen többszörös átvétellel számolhatunk a nyelvtérület különböző részein, amit nemcsak alakja, hanem különböző jelentései is bizonyítanak. Érdeemes ezzel kapcsolatban a *patika* szót és néhány származékát az egykori Zemplén megyében megvizsgálni.

E területen magyar szövegben a *patika* ~ *apotheca* változatai és származékai egyaránt előfordulnak. *Patikárius* György 1598-ban Csörgőn négy jobbágytelekkel rendelkezett (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez [továbbiakban Adalékok] IV, 39). Sámbar Mátyás (1617—1685.) hitvitázó jezsuita „Orvosló ispotály” címen 1664-ben hely nélkül megjelent könyvében ezt írja munkájáról: „E könyvecskét orvos *patikának* neveztem el” (NySz. II, 1247). E megállapításból az is kiderül, hogy többféle *patika* lehetett ebben az időben Sárospatakon és környékén, ahol Sámbar a jezsuita hittérítők munkáját segítette (TAKÁCS BÉLA, A sárospataki nyomda története. Sárospatak, 1958. 82). 1768: „Várossunk Lakossa Hölbing Mihály *Apothecarius* Uram. . .” (ROMÁN JÁNOS, Források Sárospatak település és építészet történetéhez. Sárospatak, 1965. 185). Ezzel majdnem egyidőben a szomszédos Sátoraljaújhelyen ezt jegyezték fel: 1775: „. . . egy-néhány hétig az Ágyát keletett nyomni, és magát a’ *Patikárius* Urral curáltatni, végtére érvágással élni” (Kazinczy Ferenc Állami Levéltár Sátoraljaújhely, [továbbiakban SÁL]. *Acta Juridica*. Loc. 78. Nr. 236). 1786: „. . . amely *Apothecában* legkissebb hiba tapasztalattik, avagy tsalárdság ki tudódik az illyetén *Apotheca* azonnal be záratasson” (Adalékok VI, 123). Ezek alapján úgy látszik, hogy a XVII—XVIII. században a *patika* ~ *apotheca*, *patikárius* ~ *apothecarius* egymás mellett élt, de ’gyógyszertár’ jelentéssel mégis az *a-s* forma látszik általánosabbnak, ami nemcsak a latin nyelv hatásával magyarázható, hanem azzal is, hogy a *patiká*-t más jelentéssel ismerték és használták e tájon.

A *patika* első előfordulása a XV. század elején ’bolt, üzlet’ jelentésű (SzófSz.). Ennek különleges jelentése alakult ki Tokaj-Hegyalján, ahol a XVII—XIX. században háromféle eladóhelyet különböztettek meg: a) állandó épületben elhelyezett ún. bolt; b) vásárokon felállított sátor; c) összetákoltt, a városi piacokon felállított bódé, melynek neve itt *patika*. Az első kettőben hivatásos kereskedők árultak. Így például 1736-ban a tokaji görög kereskedők többsége nemcsak állandó bolttal, hanem vásáros sátorral is rendelkezett (Adalékok VI, 21—2), míg a patikákban termelők, kofák árulták az enni- és ritkábban az innivalót, amint ez az alábbi adatokból is kiderül.

1623: „. . . űot az piacion egy *patikat*. . . , melynek somszedj delrolý Nagý mattiasne *patikaja* eszakrol Czizmadja Gergely *patýkaia*. . .” (ROMÁN i. m. 33). 1723: „Néhay

Kopancsy Jstvan Uram özvegye, Kis vardai Borbala aszszony itten N. Patakon a' Piatzon levó örökös, vulge a' mint hijak *Patikabeli* hazatskajat, melly vagyon Eszakrul Sz.peteri Jstvan — Nap Nyugatrul köz uttzatska és Szikaszi Jstvan Uram illy forma hajlékok s *Patikajok*. . .” (uo. 137). 1726: „. . . Vágo helynek valo alkalmatossagot desig-nalt, az *Patikákon* tul az Vár arka szélin. . .” (uo. 142). 1759-ben latin szövegben az özvegyasszonyok hitvány kofabódéit „*apotheca exigua mercantili*”-nek nevezik (Adalékok XVIII, 172). Az adatokból kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy a *patika*-nak nevezett árusító bódék a sárospataki vár falán túl, a várárok szélén, a piacon helyezkedtek el.

Sátoraljaújhelyen ugyancsak a piacon találjuk ezeket az építményeket. 1733: „. . . Gáspár György Uram Eő kegyelme és Felesége Lengyel Mária. . . Várossunk Piatzán Napkeletrül Város közönséges utszája, Délrül Gyöngyösiné *patikája*. . . Északrul Néhai Szabó Gergelyné Aszszonyom *Patikája* szomszedsági között situáltatott *Patikájokat* adták el Eorök áron. . . egy hordó boron és 8 magyar forintokon” (Adalékok VII, 152). 1759-ben latin szövegben Márkus zsidó árubódéját *apothecā*-nak említik, ugyanitt másokat *exigua apothecā*-nak írnak (Adalékok XVII, 209).

A múlt század elején Bodrogkeresztúron is hasonló jelentése élt a *patika* szónak. 1824: „. . . B. Keresztur Várossának több lakosai, akiknek csak módjokban lehetett, a Magok lakó udvaraikon az uttza felől Kissebb *Patikákat* építvén, 's azolta az uttzára nyiló Tablakat tartván azokba Szalonnát, Sót, lisztet, minden némű főzélékeket, Hagymát, Dohányt szabadon arultak” (SÁL, Úrbéri perek. Loc. 198). A továbbiakban az egyik tanú ezeket mondja: „Továbbá tudja azt is, hogy akinek illyetén *Patikáik* nem voltak, és a magok házaiknál szalonát, és egyéb élelembelieket szinte szabadossan árultak” (uo.). A feljegyzésekből az is kiderül, hogy ebben a korban 8—10, esetleg több „táblás patika” lehetett Keresztúron, de itt a többiektől eltérően nem a piacon, hanem mindenkinek saját udvarán.

Általában Tokaj-Hegyaljára vonatkozik az alábbi feljegyzés: XVII. sz./1932: „. . . kicsinyben részben a korcsmákban, vendégfogadóknak, részben az *apotheca* néven ismert, valójában vegyeskereskedést jelentő bolthelyiségben mérték a hegy borát” (OSZTRÓVSKYKNÉ, A bor az ember életében. Bp., 1932. 197). Itt a közelebbi forrást nem sikerült megállapítanom.

A *patika* 'különálló kis bolt, árubódé, bodega' jelentésével kapcsolatban görög közvetítésre is gondolhatnánk, hiszen a görög kereskedők a XVII—XVIII. században Tokaj-Hegyalja kereskedelmét kezükben tartották (Adalékok XX, 264; HODINKA ANTAL, A tokaji görög kereskedő társulat kiváltságának ügye 1725—1772. Bp., 1912.). Az új-görögben azonban az *ἀποθήκη* 'ein Ort, wo man etwas niederlegt und aufbewahrt, Speicher, Scheuer' (PAPE; DORNSEIFF, GrW.; TRISK, GrEtWb.). Bár ez a jelentése is élt a középkori magyar nyelvben, mert a BécsiK.-ből is kimutatható: „Megtörtetteneo a űrők, eltekozlattatac a *patikac*” (NySz. II, 1247), itt azonban nem erről van szó. Eredetét, a jelentésben közelebb álló *bodega*, *butik* (TESz.) tájékán kell keresnünk, megjegyezvén, hogy az utóbbi stílusértéke az utóbbi években jelentősen emelkedett, amióta fővárosunk utcáin is egyre többször találkozunk az újra átvett szóval. A *patika* 'árubódé, bodega' jelentésbeli megfelelőjét esetleg az azonos jelentésű szlovák *putika*-ban kereshetjük, hiszen a szlovákok délre való vándorlását e századokban Tokajig ki tudjuk mutatni.

BALASSA IVÁN

Ücsörög ~ úcsörög. Ez az ige kétségtelenül szókincsünk legfiatalabb elemei közé tartozik. Magam mintegy harmincegynehány esztendő előtt hallottam először. Régi szótáraink (SZD., SI, KRESZN., KASSAI, CZF., BALL., MTsz.) nem ismerik, de még századunkban is csak kivételesen találjuk meg nagy kétnyelvű s egyéb szótárainkban. ЕСК-

HARDT kitűnő Magyar—Francia Szótára (1958.) nem ismeri, először talán ORSZÁGH LÁSZLÓ nagy Magyar—Angol Szótárában (1964.) fordul elő, továbbá az ÉrtSz.-ban. Az ÉKsz. már etimológiára is utal: az *ül* igéből származtatja.

Az *ücsörög*, melynek jelentése az ÉrtSz. szerint 'tétlenül v. pihenésképpen, es. várákozva sokáig ül; üldögél', kétségtelenül összefügg az *ül* igével, melyhez jelentése, sőt tőhangzója is kapcsolja, a dolog mégsem ilyen egyszerű. Mint az *ül* egyszerű származéka, alakulásmódja sem volna problémátlan. Azt hiszem, nem lehet kétséges, hogy az *ücsörög* az *ácsorog* mintájára alakult. Ez utóbbit a nyelvérzék az *áll* ige családjába tartozónak fogja föl, ma szinte egyedüli általános jelentése: 'tétlenül álldogál, ógyeleg stb.'.

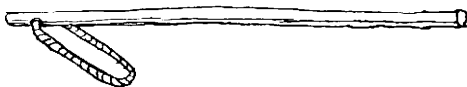
Régóta tudjuk azonban, hogy ez az ige a finnugor eredetű *ásít* családjának sarja, s eredeti jelentése 'száját tátja' lehetett. Minthogy ez a jelentés az *ásít* pontossá vált jelentéséhez nem kapcsolódott szembeötlően, hangalakja pedig elég lényegesen eltávolodott az *ásít*-étől, az *ácsorog* lassan elszigetelődött rokonaitól, motiválatlanná vált, s ezzel megnyílt a lehetősége annak, hogy értelmileg más szavakhoz épüljenek ki a kapcsolatai. Egyrészt hangutánzást éreztek bele (ami eredetileg valószínűleg szülőanyja is volt), s mintegy az a jelentés alakult ki: 'á, á hangot hallat; gügyög, mint a csecsenő', s ezért beszélhet Berzsenyi „*ácsorgó* ajakam első mosolygása"-ról. A jelentésfejlődés szeszélyéből azonban egy másik irányban is kiágazott az ige története: a 'szájátátva báméskodik, bambán álldogál, ógyeleg' jelentésen át az ige uralkodó jegye a tágra nyitott szájról az ödöngésre, az álldogálásra siklott át, s ezzel az ige az *áll* családjához kapcsolódott, és most, amikor egyéb jelentései már nem is élnek, szilárdan bele is épült. Ez a folyamat századunk első felére már be is fejeződött, s ekkor semmi sem állott útjában, hogy az *áll* — *ácsorog* vélt összefüggés mintájára az *ül* mellé is egy *ücsörög* látszólagos származék keletkezzék. Igénk így mindenesetre a kalandos szó- és jelentésfejlődés nem érdektelen példája.

BÁRCZI GÉZA

A pipás vagyok szólásról. Gyakran hallani ideges, haragra gerjelt ember szájából ezt a kitérést: „Hú, de pipás vagyok!”. A szólásnak sokféle változata él, sokan is használják, de nagyon kevesen ismerik eredetét. A *pipa* szó itt használt jelentésének ugyanis vajmi kevés köze van a dohányt füstölő pipához.

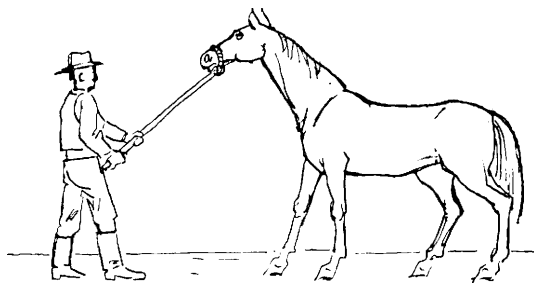
A tavaszi szántást és a nyár végi gabonabehordást megelőzően a falusi kovácsok szinte megállás nélkül patkolták a lovat, a parasztok legfőbb igavonó állatát. Hajnaltól késő estig terjengett az égett köröm szaga a kovácsműhely körül, pattogott a kalapács a patákon, rakták fel az új patkókat. A kovács, ha ismeretlen lovat vezettek eléje, mielőtt munkához látott volna, megkérdezte a gazdáját: „*Pipás* a lova?” Az igenlő válasz azt jelentette, hogy a ló indulatos, szilajkodó, nehezen tűri a műveletet. Ilyenkor jött a *pipa*. A kovácsinas vagy egy ott várákozó másik paraszt — csak ritkán a gazda, mert neki a ló lábát kellett tartania — hozta a pipát, hogy segítségével a patkolást nyugodtabban, veszélytelenebbül lehessen elvégezni.

Milyen volt ez az eszköz? Az ÉrtSz. így határozza meg: „... a ló orrára szorított fék”, az ÉKsz. szerint 'patkoláskor a ló orrára szorított fék'. Azonban ez a magyarázat még nem vezet el bennünket a szólás megértéséhez, inkább a gyermekkori emlékek.

— A *pipa* mintegy másfél méter hosszúságú rúd, amelynek egyik végén levő lyukon keresztül vékony kötél volt karikában átfűzve. Ezt a karikát patkolás előtt hirtelen

mozdulattal ráhúzták az ideges ló pofájára, illetőleg az orr lágy részére, és a rúd gyors megcsavarításával jó erősen rászorították. A szegény jószágnek a szorítás rettenetes fájdalmat okozott, ugrándozó-ficáncoló kedve egyszeriben alábbhagyott. Ezzel a fékkel a lovat szinte mozdulatlanúságba merevítve tarthatta egyetlen személy is, míg a kovács dolgozott. Úgy nézett ki — különösen távolabbról — mintha a ló valamiféle hosszú szárú pipát tartana szájában. Azért persze ilyenkor is előfordult, hogy a *pipás ló* fájdalomában vagy ideges félelmében kirántotta magát a szorításból; akkor kezdődhetett elülről a pipa felrakásának művelete.¹

Innen ered a falusi szólás: „Olyan, mint a *pipás ló*.” Először csupán a paraszti beszédben volt használatos, és jelentette az indulatos, a tehetetlenül dühös embert, aki haragját nem tombolhatja ki. Az említett alakban és értelemben indult el és vált ismertté a köznyelvben is. A későbbiek folyamán azonban eredeti formája megváltozott, eredeti jelentése pedig mindinkább elhomályosult. Ma már a városi ember beszédében leginkább csak így, rövidebb alakban használatos: „Jaj, de *pipás* vagyok!”. A *pipás* melléknév mellett felbukkant a *pipa* főnév is: „Erre aztán *pipa* lettem!”, majd utóbb igésült, s így keletkeztek az ilyen mondatok: „Tegnap alaposan *bepipultam*” vagy „Nagyon *bepipásodnék*, ha átvernének”. A jelentéstartalomban ugyancsak változás figyelhető meg, amennyiben kezdi elveszíteni az említett lelkiállapot ’visszatartott, visszafolytott, tehetetlen indulat’ elemét, és egyre inkább csak a *dühös, mérges, bosszús, ideges* stb. szinonimájává válik.

MESKÓ SÁNDOR

A *talál* magyarázatához. BALÁZS JÁNOS „Belső keletkezésű szavaink történetéhez” című cikkében (MNy. LXX, 44–54) kilenc ismeretlen eredetű szavunkat: *bogár, cselekszik, elme, hely, igen, madár, nagy, talál, tekint* belső szóteremtésből, illetőleg szóalkotásból magyarázza. Valójában sokkal többet mond ennél. A nyelvtörténeti tanulság és az építő fantáziát igénylő szófejtés művészete olyan szerencsésen egyesül a szócikkekben, hogy megállapításaiban elevenen érezzük a nyelv folyvást működő, kiapadhatatlan teremtő erejét. Az egyes származtatások kiválthatnak ugyan ellenvéleményt is, de hogy a belső keletkezésű szórétég anyaga az egész osztatlan szókincs, a nyelvépítés és -formálás minden eszközével és módjával együtt, azt a cikk meggyőzően sugallja.

1. Ezúttal a *talál* ige jól elgondolt etimológiáját kívánom kiegészíteni. — BALÁZS a nyelvtörténet adta példák alapján kiinduló jelentését a *tol ~ taszít* (< *toszít*) és a

¹ A cikkel kapcsolatban szerettem volna egy képre vagy ábrára utalni, de ilyet a néprajzi irodalomban etnográfus barátaim segítségével sem sikerült találnom. Ezért MÁRIÁSI IVÁN készítetett egyet a *pipá*-ról, egyet pedig a használatáról. — Még annyit, hogy KATONA IMRE docens szerint, akinek édesapja makai állatorvos volt, a *pipa* nemcsak azért hatott csendesítőleg a lóra, mivel fájdalmat okozott, hanem mivel orra lágy részeire való rászorításakor — levegőhöz nem jutván — fulladozott. — M. S.

népnyelvből kiemelt *tor-lik* ige közös 'schieben, stossen' alapjelentésben látja. A konkrét mozgást jelentő: *tol* ~ *tosz* ~ *tor* igetövek közül a *tol* > *tal* hangalakjában, az *-l* gyakori képzővel bővülve: *talál* már korán az elvont: 'finden, treffen' jelentéshez jut, és fogalmi tartalmának eredeti 'mozgás'-t jelentő jegye a köznyelvi használatból szinte teljesen kivész. A kihámozott 'schieben, stossen' alapjelentés azonban erőteljesen előtérbe lép a *talál* ige további visszaható származékában, a *találkoz(ik)* igében, ami konkrét szemléletben azt jelenti: 'összetolódik, összeütközik, összeakad', esetleg csak véletlenül.

A szerző más nyelvekből is idéz példákat az 'összeütközik' → 'találkozik' elvont irányú jelentésfejlődésre, de a legnyilvánvalóbb ezek közül az orosz *stolknutsja* 'találkozik' < *tolkat* 'lökös, taszit'. — BALÁZS fejtegetésében eljut odáig, hogy felgöngyöltve a *talál* ige hang-, alak- és jelentéstanai múltját, teljes mértékben valószínűsíti a *tol* ~ *tosz* és *tor* igetövek együvé tartozását. Noha ki nem hangsúlyozottan, de nyilván egy közös **to-* alapszóra gondol, amikor azt mondja: „A *talál* a *taszit* < *toszit*-tal azonos töről sarjadt *tol*-nak a származéka.”

2. Ezzel a feltehető **to-* igetővel tudtommal legutoljára SAL ÉVA foglalkozott, mégpedig a finnugor eredetűeknek vélt *tol*, *tojik* és *tűz* igéket egymástól elkülönítő szómagyarázatában (MNy. LXVI, 97–8), és ebben ismeretlen eredetűnek mondja.

Egyengetve a **o-* (> *ol* ~ *osz* ~ *or*) igető lehetséges származtatásának útját, rámutatok egy egészen hasonló jelentéskörben mozgó, hangutánzó eredetű török igére, amely származékaiiban ugyancsak 'találkozik' jelentésűvé vált. — Már a nyelvemlékekből is kimutatható és számos török nyelvjárásban ismeretes az ütés hangját utánzó, legtöbbször párosan használt: *toq toq*. Megvan a mongol nyelvjárásokban is, és HAUEB mandzsi szótára egész pontos meghatározását adja: 'Schall des Schlagens auf Holz'. — Ennek a mélyhangú hangutánzó szónak a denominális *-a*, *-i*, *-u* (ATGr. § 85) igeképzővel alakult származékai a *toqa-*, *toqi-*, *toqu-* és az északkeleti nyelvjárások megfelelő *toya-*, *toyi-*, *toyu-* változatai jelentésükben — különböző nyelvjárási megoszlásban — két csoportba tömöríthetők: 1. 'schlagen, klopfen, treffen'; 2. 'weben'. (Vö. RÄSENER, EtWb. 484). Érdekes, hogy a 'schlagen, treffen' → 'begeggen' elvont irányú jelentésfejlődés az északkeleti nyelvjárásokban már az alapigében is végbement: *szag*, *kojb*. *toya-* 'auf jemanden stossen, mit jemanden zusammentreffen' (RADL. III, 1158). De mint a magyar *tol* : > *talál* : > *találkoz(ik)* esetében is láttuk, az elvont 'találkozik' jelentés a törökben is inkább a további reciprok és reflexív igeformákhoz kötődik. KÄŠGARĪ *toquš-* (recipr.) adata (Drevntjurk. sl.) konkrét: 'harc (összeütközés)', de elvont jelentésű is: *qiš jaj bilä toquš i* 'a tél találkozott a nyárral'. További példák: sor., kacs. *toyaš-* 'sich treffen, begegnen': *üš alip a ka oyaš ir* 'die drei Helden trafen auf das Pferd' (RADL. III, 1160). NÉMETH kumük szójegyzékében is *toyas-* a. m. 'találkozik'; csag. *tokun-* (refl.) 'sich an etwas stossen, anstossen' (RADL. III, 1150). BASKAKOV hakass szótárában a *toyas-* nem csupán 'vstrečatsja', hanem 'videtsja' is. VERBICKIJ a következő altaji üdvözlést közli: *Ezen pol paza togaskanča!* 'Prošajte, de buduščego svidanija!'. — De kimutatható a törökségből a *toqu-* ~ *toyu-* igék származékainak a *torlódik* igéhez közelítő jelentésárnyalata is: kirk. *toyus-* 'sich vermischen, an einem Orte zusammenkommen'; csag. *tokuš-* 'aufeinander stossen, kämpfen, sich herumschlagen' (RADL. III, 1151, 1165).

3. Az általános szemantika keretei közt mozgó, több nyelvből is kimutatható: 'összeütközik' → 'találkozik' jelentésváltozás mellett szemet szűrhat a tárgyalt török ige másik jelentéscsoportja; a 'szó'. KÄŠGARĪnál: *er böz toqudi* (MK. III, 268) 'a férfi vásznat szótt'.

Ismerve azonban a szöves technikáját tudjuk, hogy legfontosabb munkamozzanata a szövbordák tologatása, ide-oda taszigálása, ami az állandóan ismétlődő oda-ütődés zaját hallatja, úgy, amint a *t'ob* hangutánzó szót MOSTAERT ordos szótára értel-

mezi: 'bruit de petites coups répétés'. — A 'weben' jelentésű *toqaš-* ige nominalis származéka a csag. *tokači ~ tokuči*; kar. T. *toywuču* (RADL. III, 1148, 1150, 1169) és a kirg. *toquucu* 'der Weber' (JUDACHIN). Feltűnő, hogy KNEZSA (SzlJsz.) *takács* szavunkkal kapcsolatban nem tesz említést e török megfelelő létezéséről. — A köztörökben tapasztalt: 'stossen' → 'weben' jelentésfejlődés a mai csuvasban is kimutatható; l. REGULY 7. példamondatát: *vul pir türtmä usta* 'ő mester a vászonszövésben' (NyK. II, 201). A *türt-* ige PAASONEN szójegyzékében: *türt-* 'taszít; sző'. A csuvas *türt-* causativum elavult *tər-* töve a magyar *tűr* (BTLw.) 'feltűr, feltol, felgöngyöl' igének felel meg. A népnyelvi *egy türet vászon* 'egy vég összehajtott vászon' (amennyit egyszerre levesznek a szövőszék-ről?) (MTsz.), úgy látszik, magában rejtja a szövés műveletének motívumait.

4. A magyar *tol* :> *talál* :> *találkoz(ik)* igék alak- és jelentéstani fejlődésének vázolt török párhuzama újabb adalékkal támogatja BALÁZS etimológiai fejtegetésének helyességét. Itt azonban — úgy látszik — többről is lehet szó, éspedig arról, hogy a szóban forgó **to-* igető a törökből is származtatható. Hangtörténeti okokból azonban csak a *toya-* variáns jöhet tekintetbe, annak is inkább a rövid **toy-* változata (vö. tel. *toq-* 'weben': RADL. III, 1145). A *toya-* fő átvétele esetén ugyanis **tö-* tövet várnánk, bár megrövidülése nem volna példátlan. De mind a két esetben nyílt szótagú igető került nyelvünkbe, amely — talán az átvett ige jelentésárnyalatait tükröződő — három különböző: *-l*, *-sz*, *-r* gyakorító képzővel, illetőleg kitevővel illeszkedett zárt szótagú igei alakrendszerünkbe.

Eddig a mozzanatig tart a *talál* ige őstörténete. A török **to-* igető, a rendszerbe iktató *-l* képzővel ellátva, *tol* alakjában polgárjogot nyert, magyar igévé vált, és a finnugor igék analógiájára részt vett az ősmagyar nyelv belső szóalkotásában úgy, amint azt BALÁZS cikke vázolja.

K. PALLÓ MARGIT

Ami, amcsi. ORSZÁGH LÁSZLÓ újból egy cikkel örvendeztetett meg bennünket — ezúttal az Amerikai Egyesült Államok nevééről (MNY. LXX, 285—95). Ebben említi, hogy „A második világháború befejezése után pár évig hallani lehetett nálunk az *ami* szót is népnévként” (295).

Ehhez a következő megjegyzéseket fűzöm. Az ifjúság nyelvében megfigyelésem szerint ma is él az *ami* szó az ORSZÁGH által jelzett értelemben, valóban rendszerint többes számban. Él ez a szó így számos európai, sőt nemcsak európai nyelvben. E sorok írójára 1971 őszén egy japán vidéki városban, ahol fehér ember ritkán fordult elő, s az akkor általában persze amerikai volt, nemegyszer így kiáltoztak a — bizonyára haladó szellemű — japán egyetemi hallgatók: „*Ami go home!*”, a címzett nem kis ideológiai megelégedésére. Az azonban már feltehetően csak magyar fejlemény, hogy ugyancsak a tizen- és fiatalabb huszonéveseink körében az *ami*, de kivált az *amcsi* — országnév is lehet: „Ezt a farmert *Amcsiból* kaptam”. (Nyilván nagy kezdőbetűvel kell ilyenkor írni — leírva még nem láttam.) Az ifjúsági kultúrával közvetlenül érintkező idősebb korosztály képviselői, például a pedagógusok passzívan szintén ismerik ezt a szóhasználatot; kellő magyar irodalmi nyelv-történeti ismeretek híján helytelenítik is azt. Feltételezhető ugyanis, hogy az *ami* népnév → *Amcsi* országnév a több évszázados álomból felébredett *Lengyelben*, *Olaszban* stb. alakulatoktól nem függetlenül jött létre; közismert, hogy a laikus nyelvvédők ez utóbbiak ellen is felemelték szavukat. Maguk az ifjak e szóhasználat szociolingvisztikai—stiláris körítéseként ilyeneket mondanak: [ezt csak akkor mondjuk, ha] „egymás között vagyunk”, „viccelünk”, „egy kicsit már ittunk”, „fel akarunk vágni”; ti. az *Amcsi*-ban lehet valami tettetett understatement — innen esetleg a „felvágás”—íz.

PAPP FERENC

A *bánya* kettős jelentése bányagazdaságunk magyar szóhasználatában. — A Baranya megyei Kisbánya (Újbánya) és Óbánya nevének hitelt érdemlő adatokon épült magyarázatával REUTER CAMILLÓ (MNY. LXVIII, 220—1) kimutatta, hogy szláv eredetű *bánya* szavunknak eddig számon tartott három jelentésváltozata — a tágabb értelemben ásványi kincs fejtőhelyét is jelentő 'gödör' (másként 'verem' is), a 'fürdő' és a cseréppel bélelt meg a fazekas 'kemence' — mellett régebbi szóhasználatunkban volt még egy negyedik jelentése is: az üveghutát értették rajta. Vagyis nem az üveg készítéséhez használt ásványi anyag kitermelő helyét, hanem a műhelyt, az üzemet, ahol azt a kézműves üvegeesség nyersanyagává vagy éppen kész üvegáruvá is dolgozták fel. REUTER falvai esetében ez az új jelentésváltozat az 1773. évi „Lexicon . . . locorum” (36. l.) alapján a XVIII. század utolsó harmadába kísérelhető vissza.

Megállapítását kiegészíthetem azzal, hogy Erdélyben az általa felderített jelentésváltozat nemcsak az üveggéző iparban volt honos, hanem bányagazdaságunk egy másik ágazatának, a vastermelésnek a magyar műnyelvében is. Adatszerű bizonyítékait egyelőre a XVII. század utolsó harmadából ismerem. A forráshelyek: 1. A vajdahunyadi uradalomban az 1681—1682. években működött „Vas Bányák” leltára az akkor felvett uradalmi urbárium 578—585. lapjáról. — 2. Az említett „Vas Bányák” rendtartása ugyanannak az urbáriumnak a 60—69. lapjáról. — 3. „Inventarium ferrifodinarum ad arcem . . . Vajda Hunyadiensem pertinentium . . . diebus 15 et 16 mensis Junii A. 1700 . . . peractum et conscriptum . . .” azoknak Farkas György részére történt bérbeadás alkalmából. (Vö. D. PRODAN, *Produktia fierului pe domeniul Hunedoarei in secoul XVII.: Extras din Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Cluj, 1960. 107—21 (Anexe I—III).* — A szövegben az öt „Bánya leírása után zárójelben megadott lapszámok e különnyomatra vonatkoznak.)

A három forrás magyar nyelvű, a harmadiknál a címfej ugyan latin, de összhangban a szöveg „vasbányáival” itt is „Inventarium fodinarum . . .” a megjelölés.

A három kútfő *vasbánya*-ként öt-öt azonos nevű művet vesz számba: 1. *Ploszka Bánya* a mellette elterülő erdőtől vette nevét. Fekvése „. . . vagyon a' Gavosdgyia vizén¹ Juba² nevű puszta Falu helyen fellyül epítve.” (107. és 116. a.) — 2. *Limpert Bánya*, „. . . az megirt Ploszka Bányán jóvális fellül az Nádráb és Limpert vizen epítve az két viz között.” A Limpert pataktól vette nevét. 1675-ben épült, ezért mondták Uy Bányának³ is. (110. és 117. l.) — 3. *Nádráb Bánya* [írva *Nedrabb*-nak is], „. . . Limpert Bányán fellyül nem messze az Nádráb vizen oláh modra⁴ mint az Uj Bánya,⁵ nem ugy mint az más három Bánya epítve . . .” A régen e völgyön állott falu adta nevét. (110. és 118. l.) — 4. *Toplicza Bánya*, „. . . az Egregy vizen az Uj Bányán⁶ fellyül epítve.” Névadója az egykor közelében feküdt, de időközben elpusztult hasonló nevű falu volt, amelynek helyén 1681-ben már csak egy rét terült el. (109. és 110. l.) Feltehetőleg a ma az Egregy és Cserna egybefolyásánál fekvő Toplica középkori, de időközben elpusztásodott elődje. CSÁNKI V, 141 nem ismeri. — 5. *Uy Bánya*, régebben „AsszonyBányája”. Fekvése: „. . . vagjon ugjan az Csernavizen a' megirt Toplicza Bányán⁷ alol nem messze, az Fiscalis Cserna Banyán penig joval fellyül hasonló formára mint az fent megirt Nádráb Bányá⁸ epítve.” (108. és 120. l.)

A „vas bányák” helyrajzi leírásának mindegyre visszatérő fordulatai, hogy ez is,

¹ Felsőteleknél betorkolló balparti patakja a Csernának.

² Poloszka és Telek közt; CSÁNKI V, 108: poss. *L(y)uba*, villa *Juba* (1482., 1506., 1510.).

³ Nem azonos az alább 5. alatt leírt hasonló nevű művel.

⁴ Eredetiben elírva *modra* áll.

⁵ L. alább 5. alatt.

⁶ L. alább 5. alatt.

⁷ L. fentebb 4. alatt.

⁸ L. fentebb 3. alatt.

az is egy-egy patak folyásán vagy éppen kettőnek a vízközén épített munkahely volt, már eleve elárulják, hogy itt nemigen lehet szó a köznapi értelemben vett bányáról, a vastermelés összetett folyamatát elindító üzemszázlegről, amely hol külfejtésen, hol föld alatti vágatokban az ásványi nyersanyagot, a vaskövet termelte ki. Az adott ismeretjegyek nem erre, hanem a vastermelés másik két munkafolyamatára, illetőleg ezek műhelyeire utalnak: a vasolvasztó kohóra (kemencére) és a vashámorra. (A technológia rövid történeti áttekintése: HECKENAST—NOVÁKI—VASTAGH—ZOLTAY, A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Budapest, 1968. 7—11 (HECKENAST tollából). Vö. HEGEDŰS ZOLTÁN, A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum és a soproni Liszt Ferenc Múzeum vasbuckáinak kohászat-történeti vonatkozásai: Történelmi Szemle IV, 94—7.) Legbeszédesebben a *Toplicza Bánya* helyrajzi megjelöléséhez fűzött megjegyzés, hogy ezt az eredetileg „német bányát” ajánlatos lenne „oláh bányára fordítani” mert a kicsiny víz elégtelen a német bánya igen nagy eszközeihez. Mi több, az 1700. évi leltár szövege három esetben — Limpert, Toplicza és Új Bányánál — változatként maga is e bányákat *hámor*-nak mondja. (D. PRODAN i. m. 118, 120, 121). *Hámor*-t mond, de a vasolvasztó és a vasverő műhelyt együttesen érti rajta.

A leltárak ugyanis mindegyik bányánál a vastermelés két-két üzemszázlegét veszik számba, mindegyiket fából készült külön szin alatt, vagyis helyileg egymástól elválasztva. Első helyen a kohómester (írva *koh mester* alakban is) keze alatt levő kettős (két-két) vasolvasztó kemencét a hozzávaló szerszámok felsorolásával. Erre következik a verő mester gondjaira bízott kovácsoló részleg, a tulajdonképpeni vashámor és a vele egy fedél alatt épített frissítő kemence, szerszámkészletük leltározó leírásával. Mind az olvasztó, mind a frissítő kemencéknek a tüzet szító fűjtatója is volt. Ezeket, akárcsak a hámor nagy verőpörölyét vízajtotta kerek szerkezetek tartották mozgásban.

A *vasbánya* kifejezés mind az öt esetben összetett — egy olvasztó és egy kovácsoló részlegről álló — üzemet takar. A két részleg egységes jellemzője a bennük folyó munka mibenléte: a természetben adott vaskő átalakítása ipari nyersanyaggá. De miért a *bánya* elnevezés?

Szó esett róla, hogy a vasolvasztó és a kovácsoló hámor mellett a vastermelésnek volt még egy harmadik munkahelye is, a vaskövet kitermelő bánya. S ez volt az elsődleges, ennek terméke került a másik két műhelyben megmunkálásra. A leltárak *vasbányá*-ja igazából pars pro toto jegyében végbement jelentésváltozás: az elsődleges munkahely nevének átvitele a termelőfolyamat hármasszerűségére.

Nyitott kérdés egyelőre számomra, hogy e jelentésváltozás mikor mehetett végbe. A XVII. század utójáról ismert mai legkorábbi előfordulásai nem venném egyidejűnek. A megmunkáló olvasztó és a kovácsoló hámor kapcsolata az ércelőfordulással ekkor már fellazult. Az ismertetett öt mű egyikének sincs külön vasérctelepe és azon a névadónak vehető saját bányája. A rendtartás előírja ugyan, hogy „mindenik Bányához kell egy-egy kő vágónak lenni.” (I. h. 14.) A leltárak szerint mindegyik múnél volt is valamelyes — egy-egy hétre való — kőkészlet. De a kérdéses művek sáfárjai azt kővágóikkal nem a határukba esett saját vaselőfordulásaikon vágatták, hanem a gyalári¹ vasbányában. Ennek viszont az említett öt hámor nem volt a kizárólagos hasznélvezője. A fiskus és a Barsayak „bányáira” is innen hordták a vaskövet. (D. PRODAN i. m. 121).

Úgy vélem, hogy a másodlagos jelentésváltozat még a vastermelés kezdeti, legprimitívebb korszakának a hagyománya, amikor a munkafolyamatok közül a vasérc felkutatását és kitermelését tartották legtöbbször, szemben az egyszerű földbe vájt gödrökben végzett kiolvasztásával. Az utóbbi volt mintegy a bánya tartozéka, míg utóbb az egyre mivesebbé vált megmunkáló részlegek váltak az összetett munkafolyamat jellegzetes elemeivé.

PAULINYI OSZKÁR

¹ Limpert és Toplica között.

Bélás. Fiatalok, főleg diákok körében — Budapesten és vidéken egyaránt — hallom a *bélás* szót, 'két forint' jelentésben. Pl. „Adj egy *bélást!*” A nevezett csoportnyelvi szó útját a következőképpen követhetjük:

A múlt században hazánkban egyik legelterjedtebb kártyajáték a kalabriász, valamint a hozzá igen hasonló tartli. Mindkettőre alkalmazták a felsős elnevezést is. A két kártyajáték idegenből került hozzánk, s természetesen műszavai is részben. Egyik ilyen terminus technicus a *béla*. PARLAGHY KÁLMÁN (Kártyajátékok könyve. A legelterjedtebb hazai és külföldi kártyajátékok leírása. Bp., 1889.) a kalabriász és a tartli tárgyalásakor így ír róla: „*Belle/Bella, Béla/* = a kalabriász kettes figurája.” (I. m. szótári rész.) „A klaberjász egy másik szintén nagyon elterjedt neve az, midőn a *Bellát* nem a felső, király, hanem a tizes és király képezi.” (I. m. 60.) „. . . kettes összefüggés, mely értéket képvisel, ez a »*Bella*«, melyet az adout király és felső képez [a tartliban]. . .” (I. m. 69.) A *béla*-val átvett jelentés tehát: olyan kártyapáros, amelynek tagja a király és a felső. A *Belle* és a *Bella* változat a szemantikailag igen gazdag francia *beau, bel, belle*, valamint az olasz *bello, bella* szavakra utal, a melléknév nőnemű alakjára. (A kártya főnév is nőnemű mindkét nyelvben.) A jelentésváltozás és a főnevesülés már az átadó nyelvben, illetve nyelvekben végbement. A *belle* és a *bella* jelentéstartalmanak pozitív jellege miatt — 'szép, előnyös (különféle értelemben)' — könnyen átmehetett a király—felső együttesére, amely szintén előnyös és külön értéket képviselő az említett kártyajátékokban. A *bella* → *béla* folyamatban szerepet játszhatott a *Béla* utónév is. (PARLAGHY a könyvebb ejtethezőséget említi, i. m. 52.) A *béla*-ban az előnyös jelentéselem mellett a másik fontos összetevő, hogy k é t figura együttese.

A *béla* kártyaszó a kalabriász egy új, megreformált változatában, az alsósban él tovább. „Husz pointot számít és áll az adut felső és királyból együttesen.” (HAMVAS PÁL, Az „Alsós” Szabályai. Bp., 1900. 9.) „. . . az egy kézben levő adu király és adu felsőből áll. . .” (G. J. POTTER, A kártyajáték művészete. IV. Bp., 1930. 10.) „Adu király és felső egy kézben, értéke 40.” (WIDDER LAJOS, Az ultitól a bridzsig. Bp., 1957. 28.) Ma már ezt a kártyajátékot egyre kevesebben ismerik, a nevezett kártyaszó a jelenleg egyik legelterjedtebb kártyajátékunkban, az ultiban — ha nem is általános használattal — képviseli a fenti jelentést. „Ebben a játékban [sima ulti] pontok szerzésére törekszünk. Pontokat jelentenek, ha kezünkben van valamely színből a király és a felső, együttesen a nevük: *béla*.” (WIDDER i. m. 16.) „Az *adu-béla* értéke 40 pont.” (Uo.)

Bizonyos csoportnyelvek közel állnak egymáshoz, a mi esetünkben a kártyázóké és a diákoké. A diákok sajátos szókészletében is mindig jelentős helyet foglalt el — többek között — a kártya és a pénz témaköre, argó nyelvi megnevezése. Feltehetően a *béla* kártyaszót használták fel a két forint megjelölésére, számnévi (k é t kártyafigura) jelentéselemének hatására. Mivel gyakrabban mondjuk a *két forint* helyett, hogy *kettes*, az *öt forint* helyett, hogy *ötös* stb., e tapadás útján önállósult, képzős számnévek analógiájára a *béla*-ból *bélás* lett. SOMOGYI BÉLA

NYELVMŰVELÉS

Ezzel együtt vagy ennek ellenére?

I. Újabbán előfordul, hogy a *valamivel együtt* névutós szerkezettel olyanféle értelemben találkozunk, mint amit hagyományosabb és közkeletűbb módon a *valaminek ellenére* fordulattal szoktunk kifejezni. Általában egymásnak ellentmondó, egymással szembeállítható jelenségek mérlegelésének, többnyire valamilyen negatívum figyelembevételével kialakított pozitív értékelésnek az esetei azok, amelyekben ilyen megengedő

árnyalatú határozó alkalmazására sor kerül. Akadémiai nyelvtanunk (A mai magyar nyelv rendszere. I–II. 1961–62.) a *habár, noha, jóllehet* stb. kötőszavakkal bevezetett mellékmondatokhoz hasonló szerepű, de azokhoz viszonyítva ritkábban használt határozófajtákkal: a megengedő árnyalatú állapot- és körülményhatározókkal foglalkozva (II, 236–7, 240) említi a legjobban bevált lehetőségek (*ellenére, léte*) mellett egy-két hibáztatott vagy hibáztatható névutós szerkezetet (*valaminek dacára, valami mellett*), de a *valamivel együtt* nem szerepel benne sem az elfogadható, sem a kifogásolható eszközök között. Az *együtt*-nek ilyen értelmű használatát nem tartja még nyilván a névutókkal foglalkozó legterjedelmesebb, modern nyelvi anyag összegyűjtésén alapuló szakmunka, SEBESTYÉN ÁRPÁDNak 1965-ben megjelent könyve, „A magyar nyelv névutórendszere” sem. Ez is megerősíthet abban a feltevésünkben, hogy a *valamivel együtt* szóban forgó alkalmazása új fejlemény. Mint minden kevésbé megszokott, figyelmet keltő nyelvi jelenség, ez is megérdemli, hogy tisztázni próbáljuk létrejöttének okait, mérlegeljük terjedésének előnyeit és hátrányait.

2. Valószínű, hogy a meg nem változtathatónak látszó, nehéz helyzetben adott és kapott „jó” tanácsokból kell kiindulnunk, amelyeknek a szövegében szinte hagyományosan el szokott hangzani, hogy az embereket és a körülményeket olyannak kell elfogadni, amilyenek: hibáikkal együtt kell szeretnünk, elviselnünk őket, különben „világmegváltó” törekvéseinkkel magunkat tesszük szerencsétlenné. Az ilyenféle, kétes értékű vigasztalást nyújtó intelmeken kívül azonban másféle szövegösszefüggések, másféle mozzanatok is elősegíthették, hogy a *valaminek ellenére* kifejezést esetenként a *valamivel együtt* helyettesítse. A *valamivel együtt* névutós szerkezetnek ez a szerepbővülése hasonlít ahhoz a fejlődéshez, amelynek eredményeképpen az eredetileg csupán egyidejűségre utaló *ugyanakkor* határozószó a szembeállító ellentétes mellérendelésben kötőszóként alkalmazható. A rossz és a jó vonások egyidejű megléte, illetőleg a meglévő hátrányos és előnyös tulajdonságok együttes számbavétele a személyes helyzettől, elfogultságtól, tehetetlenségtől függetlenül is érthetővé teszi az *együtt* névutónak megengedő árnyalatú határozókban való használatát. Úgy véljük azonban, hogy mindezek az okok nem igazolják eléggé egyszersmind e használat szükségét is, nem teszik elfogadhatóvá, s főként nem minden esetben teszik egyformán elfogadhatóvá az *együtt* névutó választását.

Legkevésbé akkor idegenkedünk a *valaminek ellenére* helyében alkalmazott *valamivel együtt* szerkezettől, ha eléggé elevenen felidőződik e helyettesítés feltehető személyes alapja, azaz valamely szeretett egyén iránti vonzódásnak a magyarázatában. Különösen akkor nem érezzük kifogásolhatónak, ha a pozitív értékeléssel magunk is hajlandók vagyunk egyetérteni, ha szerintünk is „megengedhető”, elnézhető hibáról van szó, vagy éppen vitathatónak látjuk még azt is, valóban hiba-e az illető tulajdonság. Például: *Kissé nyers modorával együtt rokonszenves*. Kevésbé találjuk helyénvalónak az *együtt*-et, ha nem emberek tulajdonságainak a mérlegelésében fordul elő, főképpen ha olyan negatívumot említ valaki, amelyet általában nehéz figyelmen kívül hagynunk az értékelésben. Példa: *A város azzal együtt, hogy piszkos volt, mégis nagyon tetszett*. Nagyon furesán hatott nemrégiben egy televíziós közvetítés bevezetése. A bemondónak előre be kellett jelentenie, hogy a színpadi háttér sötétsége a képernyőn előnytelen lesz. A bejelentéshez azt fűzte hozzá, hogy remélik: a műsorszám *ezzel együtt* tetszeni fog a nézőknek. Végül egy olyanféle „értékelés”, mely szerint *A kirándulás a zivatarral együtt jól sikerült*, komikus ügyetlenségével jól szemlélteti, hogy az ellentét kifejezésének ez a módja elfogadhatatlanul abszurd is lehet.

Talán nem túlzás azt állítani: a hallgató néha úgy érzi, hogy az *együtt* jelentése az ilyenféle mérlegelések esetében az eredeti értelemnek szinte már az ellenkezőjébe

¹ L. az *ezzel együtt* újszerű használatáról: KEMÉNY GÁBOR: Nyr. XCVI, 27.

csap át. A megengedő árnyalatú *valamivel együtt* használatakor nem azon van a hangsúly, hogy valaki figyelembe vesz egy esetleg elhanyagolható hátrányos mozzanatot, tulajdon-ságot, körülményt, hanem hogy figyelmen kívül tudja hagyni, legalábbis megpróbálja figyelmen kívül hagyni azt. Tehát a *valamivel együtt* gyakorlatilag itt alig jelent mást, mint a *valamit nem számítva*, azaz majdnemhogy 'valami nélkül'. Amikor valami a végső értékelésben figyelmen kívül marad, szinte mindegy, hogy nem is került meggondolásra, vagy meggondolás alapján volt kirekesztve. Ha a beszélő mégis szükségét érzi, hogy az értékeléssel szembenálló mozzanatra kitérjen, ezt az igényt a letagadhatatlanul fennálló ellentét indokolja. Az igényt kielégítő nyelvi megoldás tehát akkor minősíthető logikusnak, ha a beszélő a mérlegelt tényezők világosan látott különbségeit nem homályosítja el a célszerűtlenül választott *együtt* névutós szerkezettel, ha a kifejezés az ellentétre utal, nem a szembeállítható mozzanatok együttes meglétére vagy együttes számbavételére.

Az *együtt* újszerű használatának logikátlanságát, célszerűtlenségét a nyelvközösségnek bármely tagja be tudja látni, csupán a megfontolás hiánya okozza, hogy mégis egyre többen élnek vele. A megfontolás hiányából következik, hogy elsősorban a szóbeli nyelvhasználatban vannak meg terjedésének kedvező feltételei. Az élőbeszéd pongyolaságai rendszerint a hétköznapiabb tárgyakkal foglalkozó, nem a maradandóság igényével készülő szövegek révén kerülnek be az írásbeliségbe. A *valamivel együtt*-nek e szóban forgó, az élőbeszédben lassan már divatosná váló használatára írott nyelvi adatokat nemigen lehet találni. Annál meglepőbb, hogy a most következő, nyomtatott szövegből való példa, amelyet GRÉTSY LÁSZLÓ volt szíves figyelmembe ajánlani, a legszélsőségesebb típusát képviseli az *ezzel együtt* névutós szerkezet helyteleníthető használatának. Egy újságbeli közleményben (Kisalföld, 1974. január 16. 4. lap) egy gyermekpulóver nyakrészének rossz megoldásáról, a hibának hosszas utánjárást és némi többletköltséget kívánó javításáról olvashatunk bírálatot. A tervezők ugyanis nem gondoltak arra, hogy a csinos kis ruhadarabot a gyerekekre rá is kell adni valahogyan, fejüket átbújtatva a megfelelő nyíláson. A nyílás szűk, a pulóver szabása a tágulást nem teszi lehetővé. A panasztevő hangsúlyozza, hogy „a gyermek. . . fejmérete normális”, majd közvetlenül így folytatja: „Ezzel együtt viszont az első próbálkozásnál elpattant a kötött minta keresztzála mindkét oldalon”. Az egyébként elég ügyesen megfogalmazott szöveg szerzője a tőlem kiemelt szerkezet választását nem szánta tréfának. Bizonyára nem is gondolt rá, hogy a mondanivaló tartalmához a nyelvi anyag „dekódolása” révén jutó olvasó jót nevethet azon a közlésen, amely szerint a fejméret normális voltával *együtt* szakadt el a fonál. Látjuk tehát, hogy a tényközlést bevezető *ezzel együtt*, amely figyelmen kívül nem hagyható, fontos körülményre utal, akár paródiája is lehetne a *valamivel együtt* megengedő árnyalatú használatának, amely azon az alapon jött létre, hogy a szubjektív véleményalakítás során akadnak elhanyagolhatónak látszó mozzanatok. De hogy ezek a tárgyilagos szemmel nézve mégsem teljességgel jelentéktelen mozzanatok nemcsak megvannak, hanem az egyéni állásfoglalás kialakításakor is felmerültek, azt éppen az igazolja, hogy megengedő árnyalattal ugyan, de említve vannak a véleménynyilvánításban is. A mellékes negatívumra utaló *valaminek ellenére* megengedő árnyalatú, a szónak nem csupán grammatikai értelmében. Az ennek helyén megjelenő *valamivel együtt* használatát érthető, de — mint alább majd igyekszem megokolni — korántsem helyesíthető jelenségnek tartjuk. A tényközlésben szereplő, a szó szigorúbb értelmében véve nem is „megengedő” színezetű, sőt hangsúlyozni kívánt körülményre utaló *ezzel együtt* viszont jelentéstartalmában át nem gondolt frázis, amelynek alkalmazása megvitatásra alig érdemes, részletesebb megokolás nélkül is elutasítható helytelenség. Visszatérve példánkhoz: a gyermek fejmérete normális, az nem is negatívum, a további mondanivaló szempontjából nem is valami figyelmen kívül hagyható, mellékes körülmény, s hogy a pulóver nyakánál a szál elszakadt, az nem szubjektív állásfoglalás.

Nem kívánok e helyen a *megengedő*-nek mint nyelvtani kifejezésnek a történetével, bírálatával behatóbban foglalkozni. Csupán megjegyzem, hogy a szó meglehetősen sokféle árnyalatot képviselő, összefogó — esetleg össze is zavaró — szaknyelvi használatának vizsgálata rendkívül tanulságos. Itt azt közlöm, ami a jelenlegi tárgy szempontjából érdekes. Részemről az ellentétes körülményre utaló határozókon belül különbséget tennék a megengedő árnyalatú körülményhatározó és az ellentétes körülményhatározó között. Az előbbit a szubjektív vélemény kinyilvánításában előforduló *valaminek ellenére*, az utóbbit az objektív tény közlésében alkalmazott *valaminek ellenére* képviseli legjellemzőbben. Ezt az utóbbi esetben szereplő *valaminek ellenére* névutós szerkezetet k ö z v e t l e n ü l nem válthatta volna fel a *valamivel együtt*. Az *együtt*-nek ilyenféle esetben való jelentkezése csak a szűkebb értelemben vett megengedő árnyalatú alkalmazás közvetítésével, azaz az *együtt* szempontjából nézve egy többlépcsős szerepváltozási — ha úgy tetszik: „jelentéstorzulási” — folyamat alapján magyarázható.

A fentebb már említett példával kapcsolatban jegyezzük meg azt is, hogy tapasztalatunk szerint éppen a mutatónévmást tartalmazó, főként új mondatot kezdő *ezzel együtt* kifejezés fordul elő viszonylag gyakrabban 'ennek ellenére', 'az elmondottak ellenére' értelemben. Néha a névmásos utalás már magában is kissé pongyolán hat, mivel túlságosan nagy szövegkörnyezeti előzményt kell felidézni ahhoz, hogy megállapítsuk: a névmás mit is helyettesít tulajdonképpen. Ha a beszélő ezt a helyettesítési műveletet nem bízná a hallgatóra, s az *ezzel-t* egy tartalmas szóval vagy szó szerkezettel próbálná helyettesíteni, sok esetben maga is azonnal ráébredne, hogy az *együtt* névutós szerkezet választása nem szerencsés.

3. A különféle típusú példákban részben már bírálatot is tartalmazó bemutatása után rátérünk annak a véleménynek a megokolására, hogy az *együtt* névutó szerepkörének e bővülését miért nem tudjuk az elfogadhatóbbnak látszó esetek ellenére sem a nyelvi fejlődés nyereségeként elkönyvelni. Ismét a feltehető kiindulópontozhoz kanyarodunk vissza. Elismerjük, hogy nincsen ember, sem emberi tevékenység, alkotás hiba nélkül. Nem vezérelnek bennünket „világmegváltó” szándékok. A világ megváltoztatásáért az irányuló törekvésekről azonban nem vagyunk hajlandók lemondani. Az embert emberebbé teszi, ha a hibákon változtatni igyekszik, ennek viszont feltétele a hibák iránti ellenszenvnek, a nemtetszésnek a bevállása, az őszinte bírálat. *Valaminek ellenére szeretni valakit, értékelni valamit*: ez egyenes, őszinte beszéd. Egy kis figyelmeztetést is magában foglal, a hibák leküzdésének, kiküszöbölésének lehetőségére, kívánására is emlékeztet. *Valamivel együtt szeretni, jónak találni*: ebben a hibákba való beletörődés, a remények feladása, az igények leszállítása fejeződik ki. Egy kis önáltatás, egy kis csalás, egy olyan szemlélet, amely lényegében véve fejlődésellenes, s ezért az emberek többsége nem találja rokonszenvesnek. Az emberek többségének véleményéről beszélünk, mert a két kifejezés közötti különbséget sokkal többen érzik, mint amennyien tudatosan tisztázzák, mint amennyien állásfoglalásuk megokolására képesek. Tapasztalataink alapján bízunk abban, hogy a nyelvközösség tagjainak jelentős része a szavak mögött, még a viszonyító eszközzé vált szavak mögött is, mélyebb tartalmat keres, a különféle kifejezések révén egymástól eltérő gondolati, érzelmi, hangulati árnyalatokat tud megkülönböztetni, s olyanok is akadnak, akik felismerik, hogy a szóválasztásban ételszemlélet, sőt világnézet is tükröződhet. Ehhez a nyelvi magatartáshoz persze tapasztalatok, nem tankönyvekből, hanem az életből megszerezhető ismeretek kellene. Ez magyarázza azt a furcsa ellentmondást, hogy nyelvhasználati kérdésekben az idősebb nemzedékek képviselői általában jobban tudják megítélni és szem előtt tartani a jövőbeli érdekeket, mint a fiatalok többsége. A fiatalok kevésbé tudnak számolni a finom árnyalati különbségek elmosódásának hátrányos következményeivel, nem veszik észre, hogy újszerű nyelvi választásaikkal nemcsak a múltban megállapodott nyelvi szabályokat, hanem esetleg a társadalmi fejlődés

dés érdekeit is sértik. Mi pedig, akik a nyelvvel: társadalmi jelenségekkel és tudatjelenségekkel foglalkozunk, a múlt és a jelen hibáit látjuk, nyelvi tüneteikben is nyomozzuk, a nyelvtörténet tanulságait megfelelően értékelve nem akarjuk feladni a szó embernevelő erejébe vetett hitünket. Érthető, ha néha talán a szükségesnél is nagyobb aggodalommal gondolunk arra, hogy a fiatalok mit kockáztatnak, milyen lehetőségeket hagynak kihasználatlanul igénytelenségről tanúskodó nyelvhasználatukkal. Szeretnénk, ha megértenék, hogy ha olykor haragszunk is rájuk, értük haragszunk, nem ellenük. Ezért figyelmeztetjük őket arra, hogy a nyelvi fejlődés nemcsak a gondolkodásbeli fejlődésnek az eredménye és eszköze, de a kettősség és a kölcsönösség társadalomtörténeti vonatkozásban is fennáll. A nyelv nem csupán tükrözője a társadalmi állapotoknak, de eszköz volt és lehet a társadalmi haladásért vívott harcban is. Amikor ezt mondjuk, akkor nemcsak azokra a nagyhatású irodalmi alkotásokra, szónoklatokra, újságcikkekre gondolunk, amelyeknek a jövőt formáló jelentősége, tömegmozgató ereje mindenki számára nyilvánvaló. Gondolunk olyanféle apróságokra is, amelyekben csak egy kis mikroszkopikus vizsgálattal lehet felfedezni a közösségben elfogadott vagy a nyelv használóira hatással levő társadalomszemlélet tüneteit. Ezért nem örülünk annak, ha valami korszerűtlen álbölcsesség hatását, megnyilvánulását ismerhetjük fel egy olyan első pillantásra közömbösnek látszó jelenségben, mint amilyen egy névutós szerkezetnek kissé szokatlan alkalmazása.

4. Szükségesnek tartom azonban, hogy a *valamivel együtt* kérdéses használatát illetően számot vessünk azoknak a feltehető ellenérveivel is, akik ezt az újszerűséget tőlünk eltérően értékelik, a mai és a jövőbeli nyelvállapot szempontjából nem találják hátrányosnak. Elsősorban a más véleményen levő szakemberekre gondolok, hiszen akik nem eléggé tájékozottak a nyelvi változások sokrétűsége fölől, arról, hogy a bennük érvényesülő hatóerők részben egymással ellentétes irányúak, azokban talán fel sem vetődhet, hogy akad e kérdés körül még más megvitatásra érdemes mozzanat is.

Azt mondhatná valaki a *valamivel együtt* vitatható használatának védelmére, hogy már maga az említett kétféleség, amely ugyanannak a helyzetnek megalkuvóbb és szigorúbb, pesszimistább és optimistább megítélésében nyelvilag megnyilvánulhat, eleendő ok lehet arra, hogy a *valaminek ellenére* mellett a *valamivel együtt* szerkezetet is elfogadjuk, szükségesnek érezzük a megengedő árnyalatú határozó egyik kifejezőjeként. Ez ellen az érvelés ellen azt mondhatjuk, hogy ha csak olyan esetekkel találkoztunk volna, amelyekben ilyen megkülönböztetés eszköze kívánt lenni az *együtt* választása, nem is igen merült volna fel bennünk a hibáztatás gondolata. De a *valamivel együtt* alkalmazásának fentebb említtett, a személyes helyzettől, személyi indítékoktól függetlenebb példái is mutatják, hogy a kifejezés használói többnyire nem fontolják meg a kétféle névutós szerkezet közötti különbséget, az egymástól eltérő tartalmi árnyalatokat.

Szintén fölmerülhet az az ellenvetés, hogy mivel a negatívumra utaló szó ragos alakja a névutó előtt jelentéstartalmában eleven kifejezőeszközként szerepel, a pozitív értékeléssel való szembeállításnak nem szükséges a névutóban okvetlenül kifejezésre jutnia. Ezt az érvelést sem tudjuk, nem is kívánjuk teljes határozottsággal elhárítani. A helyzet azonban az, hogy ha már volt a korábbi nyelvállapotban az ellentétre határozottan utaló formai eszközünk, akkor ehhez képest mégis kevésbé találjuk kielégítőnek azt a megoldást, amely a szembeállítás lehetőségét, illetőleg az *együtt* alkalmi szerepének megítélését teljes mértékben a szövegkörnyezetben levő szavak értelmének megfontolására bízta. Állásfoglalásunk helyességét igazolja az is, hogy az olyan esetekben, amelyekben a szembeállítás igénye erősebb, tudatosabb, így például ha nem egyértelműen hibának, hátránynak minősíthető körülmény szerepel előrebocsátva, senki sem tartaná helyesnek, ha a világos szembeállítás jól bevált eszközét egy többértelmű, szinte semleges tartalmú névutóval felcserélnénk. Például: *Megszokott tartózkodása ellenére meglepő hatá-*

rozottsággal nyilvánította ki véleményét, vagy: *Annak ellenére, hogy jó tanuló volt, valójában a tanárok sem igen szerették.* Senki nem érez hajlandóságot arra, hogy ezekben a mondatokban a *valaminek ellenére* névutós határozót *valamivel együtt* szerkezettel helyettesítse.

Végül nem annyira a *valamivel együtt* védelmére felhozható megokolás elhárításaként, hanem inkább a névutók szófaji kategóriájával kapcsolatos általánosabb tanulságok, mégpedig nyelvművelői szempontból nagyon is általánosítható tanulságok hangsúlyozásának kedvéért szeretnénk kitérni még egy kérdésre. A névutó, mint tudjuk, átmeneti kategória a jelentéstartalmukban elevenebb, önálló szerepű határozószók és a viszonyító szerepű forraszók között. Tagadhatatlan, hogy az eredeti jelentéstartalom elhomályosulásának feltételei ebben az átmeneti helyzetű szófajban adva vannak. Így akadhatnak a mai nyelvállapottal foglalkozó szakemberek között is olyanok, akik fejtegetéseinkben, állásfoglalásunk szigorúságában a konzervatív beállítottságú nyelvtörténész elfogultságának jeleit vélik felfedezni. Nehéz lenne azt bebizonyítanom, hogy ennek az állítólagos elfogultságnak az én esetemben nincs köze semmiféle szakképzettséghez vagy munkaterülethez. Inkább arra szeretném figyelmeztetni nálam kevésbé szigorú társaimat, hogy túlzott engedékenységekben milliók értelmi képességeinek alábecsülése nyilvánul meg. Vitathatatlan tény, hogy nyelvünk fejlettségének mai állapotában, a nyelvhasználat tudatosságának mai szintjén akadályokba ütközik a névutóknak szimpla formaszóvá szürkülése. Az újabb időkben névutórendszerünk több szónak névutószerű alkalmazása révén gazdagodik, de a szófajta átmeneti kategóriája nem változik. Elvégre nemcsak a nyelvtörténészeknek, de a nyelvközösség más tagjainak sem lehet megtiltani, hogy az elemezhető szavakat ne elemezzék. Nem lehet megszabni, hogy az elemzés, az értelmezés mennyire elmélyült vagy mennyire tudatos legyen, persze nem lehet ellenőrizni sem, hogy esetenként, alkalmilag mennyire az. Ami ellenőrizhető és igazolható, az mégiscsak az, hogy a tudatosság átlagos mértéke már elég régóta akadály a átmeneti szófaji jelleg megváltozásának, s hogy a névutók eredeti értelmével nem számoló választások az átlagosnál alacsonyabb nyelvhasználati színvonalon jelentkeznek, ebből az irányból kiindulva hatnak — ha hatni tudnak — a művelt köznyelvre.

5. A *valaminek ellenére* köznyelvi rangját, szilárdságát más hasonló szerepű névutós szerkezetekkel szemben erősen védi, hogy az *ellenére* sokak számára jól elemezhető szóalak, amelynek alkotóelemein, jelentésén nem lehet olyan könnyedén átsiklanunk, mint más, a laikus beszélő számára kevésbé világos felépítésű, rövidebb hangtestű, inkább formaszó jellegű névutók esetében. Feltehető, hogy akik az *ellenére* kifejező erejének nagyszerűségét nyelvi elemzőkészségük alapján értékelni képesek, a vele alkotott névutós szerkezet egyértelműségét, tömörségében is sajátos finomságú tartalmát, a megengedő mellékmondattal való egyértékűségét mérlegelni tudják, azok inkább ragaszkodnak ennek a használatához az alaktani felépítésében elhomályosultabb, névutóként már egyébként is többféle értelemben alkalmazott, a gyakorlatban jóval nagyobb megterheltségű *együtt* választásával szemben, mint akik sem az *ellenére*, sem az *együtt* szót nem tudják elemezni, jelentéstartalmukon, mondatbeli szerepükön nemigen szoktak elgondolkodni. Abban is bízhatunk, hogy többen, akik a jól bevált kifejezésekkel kissé gépiesen élnek, nyomban képessé válnak megfelelő értékelésükre, amint egy kevésbé jó megoldást találnak a megszokottabb helyén.

Azt kérdezhetné valaki, hogy ha ennyire bízunk a milliókban, akkor mire való ez a sok beszéd. Legfőképpen arra, hogy akikben a milliók bízhatnak, azok ne legyenek méltatlanok erre a bizalomra. Nem tartozom azok közé, akik a kákán is csomót keresve figyelgetik a nyilvánosság előtt megszólalók nyelvi vétségeit. Néha mégis megdöbben, hogy művelt, sőt fontos népművelési feladatok teljesítésében vezető szerepet betöltő egyének nyelvhasználati milyen igénytelen, mennyire nem élnek azoknak a megkülönböztetéseknek a lehetőségével, amelyekkel az átlagosnál nem magasabb igényű beszélők

tömege régóta megfelelően tud bánni. A közelmúltban például egy könyvkiadó vállalat igazgatójával folytatott rövid televíziós beszélgetésben az *ezzel együtt*-nek két furcsa használatára volt alkalmam felfigyelni. Az illető nemcsak a helyénvalóbb *ennek ellenére* szerepében élt ezzel a kifejezéssel, amikor megengedő árnyalattal említett, mintegy mellékesnek minősíthető körülményre utalt, hanem 'de ezenkívül'-féle értelemben is ezt a névutós szerkezetet alkalmazta, figyelmet érdemlő kiegészítésként fűzve valamit az annál mégiscsak jóval fontosabb előzményhez. Tapasztalható tehát egyfelől, hogy a kellő megfontolás hiánya miatt a névutós szerkezet kifogásolható szerepbővülése tovább folyik a nyelvi anyagon belül, másfelől hogy a bizonyos szinten megkívánható anyanyelvi műveltség, nyelvhasználatbeli tudatosság fogyatékoságának következményeképpen a helytelen használat társadalmi, nyelvrétegbeli terjedése sem ütközik akadályokba.

6. Abból, hogy ennek a ma még kiszámíthatatlan jövőjű nyelvi újszerűségnek ennyi figyelmet szenteltünk, ne gondolja az olvasó, hogy sorsdöntő jelentőséget tulajdonítottunk neki. Az ilyen természetű vizsgálódás azonban nagyítóeszköz nélkül nem végezhető. Jól tudjuk: a nyelvi fejlődés törvényei szerint az elkopottak, elrontottak helyébe a közösség új kifejezési lehetőségeket teremt magának, s amit elveszt a réven, azt esetleg megnyerheti a vámon. A nyelvművelésnek mégis kötelessége, hogy figyelmeztessen arra: a jót kevésbé jóval felcserélni még átmeneti időre sem érdemes.

Kívánjuk, hogy azok a fiatalok, akik ma még egy ismert slágerdal szövege szerint is *valamivel együtt* nagyon tudnak szeretni, szeressék egymást, az embereket, az életet akkor is, amikor már majd több tapasztalat birtokában, tárgyilagossább ítélőképesség alapján megértik, hogy miért választották náluk logikusabban gondolkodó és őszintébben beszélő elődeik a *valaminek ellenére* kifejezést, amikor a hibákkal, nehézségekkel is számolva törekedtek igazságos vélemény kialakítására, foglaltak állást egymás mellett, vállalták az egyéni érdekeknél fontosabbnak tartott ügyek szolgálatát.

HEXENDORF EDIT

Az elvesző -i képző nyomában

Hosszabb idő óta figyelem az -i képző eltűnési folyamatát nyelvünkben. Először a *japáni* emberből lett *japán*, később — talán ennek analógiájára — másutt is koptak az -i-k, de az esetek az utóbbi évekig egyediek maradtak.

Most aztán egyre-másra tapasztaljuk az új *Fizika Intézet*, *Híradástechnika Tanszék* megnevezéseket, rádióbemondótól hallottam (a műsorfüzetben is így jelent meg) a *Polovec táncok* kifejezést, sőt legújabban újságcímben szerepelt ez: *Ligur tenger*. Nyelvérzékünket bántják ezek a fordulatok, nem is felelnek meg fogalmi meghatározásainknak, valami ok miatt mégis elburjánzanak.

Az -i végződés a magyarban valamilyen kapcsolatot fejez ki, ez azonban nemcsak birtokviszony vagy hovatartozás. A *bírói tévedés* valóban lehet a bíró tévedése, de lehet olyan tévedés is, amit bírók szoktak elkövetni. A személynevek -i végződése ösztönözhetett egyeseket olyan véleményre, hogy a hovatartozás kifejezése a másik „egyetlen” lehetőség az -i használatára. Pedig a *Pasaréti út* és a *Fehérvári út* típusú helyrajzi megnevezés mellett létezik olyan is, mint a volt *Berlini tér* (*Vereckei út*, *Zombori út* stb.) vagy Szegeden a *Londoni körút*, *Párizsi körút*. A helyrajzi elnevezésekben tehát az -i jelentései: 'ott húzódik', 'oda visz' vagy 'arra való emlékezés'. Ez a harmadik forma ritkul, amit a *Nagyvárad tér* (*Torockó u.*, *Zólyom u.* stb.) példája mutat. Be kell vallanunk, hogy itt tulajdonképpen teljes a káosz: a Fővárosban van *Zólyomi út*, *Verseci u.*, *Besztercebányai u.*, *Máramarosi u.*, és léteznek ugyanezek -i nélkül is. A *Nagyvárad tér* típus már

nyelvi tény, ugyanúgy elfogadható a *Malgas Köztársaság* is, mert új földrajzi fogalom. (Az utóbbi esetben az eredeti nyelv ismerete alapján — és nem nyugati fordításokból — tisztázni kellene, hogy a *malgas* szó népnév vagy országnév jellegű kifejezés-e?) A régi földrajzi kifejezéseknél határozottan bántja nyelvérzékünket az *-i* elhagyása, mint például a *Ligur tenger*.

A jelenséggel szembe kell néznünk, okait kutatnunk illik. A magyarázathoz közelebb visz, ha megfigyeljük, kik hagyják el elsősorban a szóvégi *-i*-ket. Megfigyelésem szerint elsősorban a fordítók, újságírók és a fiatalok. A hiba pedig a sietés, felületesség és pontatlan ismeretanyag mellett a rövidítés láza. Hányszor halljuk érvként betűrövidítések, csonka szavak, idegen szavak elburjánzásának indokolásakor, hogy így rövidebb. A védők természetesen csodálkoznak, ha szalagjátészóról visszahallgatják szövegeket, hogy a sok takarékoskodás mellett legalább 6—8-szoros időt pazaroltak ismétlésekre, fölösleges szavakra, semmitmondó fordulatokra. A gyorsaság vagy rövideg iránti törekvés hamis ideál, különösen, ha éppen nyelvrontó tevékenységgel érhető el.

A legjelentősebb ok nyilván a fordítók tevékenységében keresendő. A fordítás napjaink fontos ismeretszerző módja. A fordítók száma megszaporodott, átlagos műveltségük erősen csökkent. A minőség ilyen értelmű romlása mellett a megrendelők még a gyors és felületes munkára is ösztönzik a fordítókat.

A fordítónak három alapos tudásra van szüksége: mindkét nyelvet anyanyelvi szinten kell beszélnie és ismernie, valamint a tárgyban jó szakmai tudással kell rendelkeznie. Ha bármelyik hiányzik, hibás a fordítás. Példaként vegyük Weber „Aufforderung zum Tanz” című művének műsorban közlendő fordítását. Hazai közönségünk több mint 100 éve *Felhívás keringőre* címen ismeri a darabot. A zeneirodalomban járatlan kitűnő fordító viszont — végeredményben helyesen — *Felhívás a táncra* címmel adta meg. Ez a fordítás mégis hibás, mert nem egyezik meg a darabhoz tapadt asszociációs ismeretanyaggal.

Az angol nem szívesen használja ezt a magyarban rendkívül egyszerű jelzős kapcsolatot: az angolban az *i*-forma csak igen bonyolultan fejezhető ki. Ezért ír *Viet-Nam Conference-t* a *Conference dealing with Viet-Nam* helyett. Ebből keletkezik a magyarul helytelen *Vietnám értekezlet*. Azonnal meg is hozzá a korszerű magyarázat: az értekezlet Párizsban van, tehát párizsi, de nem vietnámi. Az angol persze nem írhat *Viet-Nameese Conference-t*, de a magyar igen, mert az *-i* jelentése sokoldalúbb.

Az iménti helytelen gondolatmenetben látom a másik fontos okát az *-i* elhanyagolásának.

A kérdés nyitjához idézzük vissza a televízióban elhangzott következő gondolatfűzést: „... Nagyon helyesen mondta a játékos, hogy *Sixtus kápolna*, és nem *Sixtusi kápolna*, mert — ugye — nem *Mátyási templom*-ot mondunk, hanem *Mátyás templom* a helyes. Az illető tehát úgy vélte, hogy az *-i* végződés csakis helyi vagy tulajdonsági kapcsolatot fejezhet ki: *vízisport*, mert vízben úzik; *kézi szerszám*, mert kézben használják; *városi közlekedés*, mert városban folyik.

Csakhogy a magyar ismeri a következő kapcsolatokat is: *városi tanács*, mert a város ügyeit intézi; *caesari aranykor*, mert az ő nevéhez fűződik a korszak; *Szuezi csatorna*, mert Suez város a csatorna egyik végpontja; *Sixtusi kápolna*, mert Sixtus pápa építtette stb.

A hiba nyilván ott van, hogy logikai okoskodást használnak a nyelvérzék megkérdése helyett. A *Mátyás templom* példa azért hibás, mert kivételesen — sőt hibásan — alkalmazott megnevezésre hivatkozik. A templomokat védőszentjeikről nevezik meg: *Sz. Mihály templom*, *Sz. Margit templom*, *Nagyboldogasszony templom* stb. A budavári *Koronázó templom*-ot népiesen keresztelték át egyik megújítató királyunk nevére, de ezt úgy használták, mint a többi, védőszentről elnevezett templom megnevezését. A példa

tehát kifejezetten félreértés. Viszont van számos példa az *Ybl Miklós-i operaház* típusú megnevezésre, amikor vagy más építőművésszel, vagy más épülettel akarunk összehasonlítást tenni.

Az *-i* koportatása az eddigiek mellett a kapkodóan gyors és szakszerűtlen ügyintézés rovására is írható. Tapasztaltunk olyan eseteket, hogy új vállalatnév vagy intézetnév műszaki szakemberek gyülekezetében egyetlen meggyőző (?) hozzászólás következtében született torzán. Valóban, különösen a műszaki nyelvben kísért legjobban az idegen nyelvi fordulatok, sőt „kiszólások” példamutató hatása. Az anyanyelvi ellenőrzés lehetőségét elnyomja a nagy tömegű információs anyag befogadására és megemésztésére fordított energia, meg az általános műveltség mind kisebb jelenléte.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az említett hibánál sokkal súlyosabbakat is ki lehet emelni a mai nyelvhasználatban, az okok azonban nagyjából mindig az említettekhez vezethetők vissza: a rövidítési törekvésekre, a fordítási hibákra és elégtelenségekre, a nem nyelvi, logikai érvek hatásosságára, végül a technikai kultúra nyomásztóan gyors fejlődésére. Nem lehetne legalább a műszaki nyelv fejlődését nagyobb és aktívabb nyelvtudományi figyelemmel kísérni?

TARNÓCZY TAMÁS

NYELVJÁRÁSOK

Népi ünnepneveink világból

Mint ismeretes, a kalendárium ünnepeinek, jeles napjainak jellegzetes magyar megnevezéseit VELLEDEITS LAJOS sorolta föl legrészletesebben (MNY. VIII, 204, 249, 344). Itt kéziratban heverő „Napok és ünnepek” című néprajzi munkánkból a nyelvtudományi kutatás számára kiemeljük a tőlünk számbavett neveket. Leginkább a magunk személyes gyűjtésére támaszkodunk, de természetesen utalunk mások újabb adalékaira is.

Az évkezdő *újév*, *újesztendő*, *kiskarácsony* után első nagy ünnep a *Háromkirályok napja*, másként *vízkereszt* (epiphania). A Teleki-kódex fordítása szerint *Úr kijelentése*, görögkatolikusaink ajkán *úrjelenés*.

Hagyományos, liturgikus eredetű szóhasználat szerint vízkeresztől húshagyóig terjedő időszak a *farsang*, régebben a zajos multságok: céhlakozások, menyegzők, bálak évadja, hamvazószerdától húsvét napjáig pedig a *nagyböjt*, vagyis a Krisztus böjtölésére, szenvedéseire való épületes emlékezés.

A vízkeresztet követő vasárnapokat az Érdy-kódex így nevezi meg: *első menyegzős vasárnap*, *másodmenyegzős vasárnap*, *harmadmenyegzős vasárnap* meg a többi (VELLEDEITS: i. h. 207), vagyis amikor az Egyház nem tiltja a menyegzőt. Természetesen nem ezeken az Úrnak szentelt vasárnapokon tartották a lakodalmakat, de a szószékről ilyenkor hirdette ki a pap a házasulandókat. Ezzel meg is könnyítette híveinek az időbeli tájékozódást. Ennek maradványa, hogy tudomásunk szerint a szegedi, továbbá a kalocsai nép hagyományosan így nevezi meg a farsang vasárnapjait: *első vasárnap*, *második vasárnap*, *harmadik vasárnap* meg a többi. Az utolsó a farsangvasárnap.

A kutatás előtt ismeretes, hogy katolikus parasztságunk egészen az újabb időkig szinte csak hétfői és szerdai napokon lakodalmozott. A keddet általában szerencsétlen napnak tartották. Csütörtökre a péntek következett, amikor már nem illett hangosan mulatozni. A szombati lakodalom megakadályozta volna az elázott, de legalábbis álmos híveket a vasárnapi misehallgatásban. Ezért emlegette a szegedi nép még századunk elején is a farsang hétfőit és szerdáit így: *első hetfe*, *második hetfe*, *harmadik hetfe*, *utolsó hetfe*, illetőleg *első szerda*, *második szerda*, *harmadik szerda*, húshagyó előtt pedig *utolsó szerda*. Ez a megkülönböztetés még nyilvánvalóan a magyar középkorra megy vissza, és arra is jó volt, hogy egy atyafiságon belül ne essék ugyanarra a napra két lakodalom.

Pál megtérésének (jan. 25.) öreg szegediek ajkán *Jóraforduló Pál* a neve.

Számos esztendőben még a farsangi időszakra esik *Űszögös*, turai alakjában (SCHRAM FERENC, Turai népszokások 67) *Űszögető*, Sándorfalván *Széklábfúró Szent Péter napja* (febr. 22).

A hamvazószerda előtti harmadik vasárnapnak (septuagesima, hetvenedvasárnap) görögkatolikusainknál az evangélium után *farizeus és vámos vasárnapja* a neve.

Az utána következő vasárnapot (sexagesima, hatvanadvasárnap) Gyöngyöspatán *kövérvasárnap* néven emlegetik. Székesfehérvárott a magvetőről szóló evangélium nyomán *gazdák vasárnapja*, görögkatolikusainknál más böjti hagyományaik miatt *húshagyóvasárnap*. A Zoborvidéken játékos, farsangi hangulatot idéz a *talalajvasárnap*, *tananyagvasárnap* (KODÁLY ZOLTÁN: Ethn. 1909: 245).

Kövérsütörtök a farsang utolsó, lakmározó csütörtöki napja. Tréfás neve *zabálócsütörtök*, *torkoscsütörtök*, egyes palóc falukban, így Ipolytarnócon, Bujákon *zsíroscsütörtök*, Göcsejben a *tozódik* származékaként *dobozucsütörtök*. A hét neve palóc helyeken *kövérhét*. A napot egyes volt nyugat-magyarországi helységeken (Németlövő, Rábafüzes) *Fastenpfingsten* néven emlegetik (E. GRABNER, Martinisegen und Martinigerte in Österreich. Eisenstadt, 1968. 17, 19).

A nap eredeti archaikus, halottkultuszt idéző hagyományvilága teszi érthetővé a moldvai csángóság *halottak húshagyatik*, *halottak húshagyata* és *halottok csetertekik* elnevezéseket (HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 165, 166).

A kövérsütörtökre következőként pénteknek a szegedi *soványpéntök* a neve.

A mi görögkatolikusainknál, de a román görögkeletiekénél is a következő szombat a *halottak szombatja* (POPINCEANU, Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache 74). E szombatnak a Lányi-kódexben (Nyelvemléktár VII, 337) és az ország több részén máig *húshagyószombat* a neve.

Farsang utolsó vasárnapja közismert nevén *húshagyóvasárnap* (quinguagesima, ötvenedvasárnap), röviden *húshagyó*. Népnyelvi változatai közül megemlítendő a vasi, zalai *húsajó*, *húshajó*, a hadikfalvi *húsagyó*, *húsagyat*, az északi csángó *húshagyás* (CsángSz. 63), tréfás *székely* szóval *csonthagyat*. Másként még *farsangháromnapok*, *háromnapok*, *farsang farka*. A moldvai, éspedig diósfalusi csángóknál *piroskavasárnap* a neve, mert az ünnepre különleges kalács, a *piroska* sült. A vendég a család halottjaira emlékezve köszönte meg (HEGEDŰS i. m. 165).

A Székelyföldön, Csíkbán tréfás *csonthagyóvasárnap*, *sonkahagyóvasárnap*, ha pedig farsangon esküdt új pár van a háznál, *vővasárnap* néven is emlegetik. A Zoborvidéken *sardóvasárnap* a neve: a legények *sardóznak*, vagyis szerencsét, bőséget mennek kívánni (KODÁLY: Ethn. 1913: 357).

A hétfőnek az egyébként közismert *húshagyóhétfő*, *farsanghétfő*, a keddnek pedig *húshagyókedd*, az északi csángók ajkán *húshagyási kedd* (CsángSz. 53), általánosan *farsangkedd* a neve. Nagyváty baranyai faluban keserű humorral *madzaghagyókedd* néven is emlegetik, utalással, hogy disznótöri egyetmás nem lóg a madzagon, mert már elfogyott, vagy nem is volt rajta.

A moldvai csángók farsangvégi multságának *Szent István király napja*, *nagykirály napjai* (LÜKŐ GÁBOR, A moldvai csántók 84) a neve. A mondai hagyományt, háttérrel itt nem idézzük.

Istensegítsi öregek a háromnapokat *dúsgazdag innapjai* néven emlegették, mert e napokon történt a *dúsgazdagolás*, vagyis a bibliai dúsgazdag és szegény Lázár dramatizált történetének házról-házra való eljátszása, illetőleg templomban való eléneklése.

Hamvazószerda a nagyböjti első napja. Más nevei Szegeden *bűtfőszerda*, *bűtfogadószerda*. Így már a szegedi eredetű Lányi-kódex (Nytár. VII, 336) is. Bukovinai székelyek ajkán *hammazószzerda*, tréfásan *fogóblütőszzerda*, az ország több vidékén (Tura, Óbecse)

szaraszzerda. Hercegszántó, Dávod magyarságának ajkán *tisztaszzerda*, amely kétségtelesen a sokác, horvát *čista sreda* átvétele. A bánáti katolikus bolgároknál is ez a neve, viszont ezek a farsangvasárnapot *mrasnata nedelja* 'piszkosvasárnap' néven is emlegetik. (TELBIZOV, Banatski Bolgari 246). E megnevezések még nyilvánvalóan középkorias szemléletre vallanak: a farsangi dőzsölés a bűn szennyébe sodorja a gyarló embert, amelytől csak üdvös töredelemmel tisztulhat meg.

A hamvazószerda és nagyböjt első vasárnapja közötti pár napnak Pölöskefőn *húshagyóhétt*, Sümegen *semmihét*, általában azonban *csonkahét*, így a csütörtöknek is *csonkacsütörtök*, Székelyföldön *kövércsütörtök*, *zabálócsütörtök*, *tozódócsütörtök*. Székesfehérvárott *torkoscsütörtök*, Kethelyen *kisfarsang* (Békefi Remig: Kethely 42) a neve. Pilyenkor még megették a farsangi ételmaradékot, hogy kárba ne vesszen. Az ország egyes vidékein ezt a csütörtököt is *kövércsütörtök* névvel illetik. Az azonosítás, illetőleg eltolódás nyilvánvalóan másodlagos, hiszen hagyománya e helyeken is az eredeti: jól kell lakni.

A nagyböjt első vasárnapja (egyházi nevén: *Invocabit*) a *csonkavasárnap*.

Második hete, illetőleg vasárnapja (*Reminiscere*) Telegdi Miklósnál, továbbá Bujákon *neveltenvasárnap*, Tápén *guzsahét*, *guzsavasárnap*, Szakmáron *guzsolóhétt*, *guzsolóvasárnap*, Hangonyban *vitérhétt*, *vitérvasarnap*, Győr vidékén *torkoshét*, illetőleg *torkosvasárnap* (Nyr. IX, 286).

A harmadik hét és vasárnap (*Oculi*) népi nevei Tápén *neveltenhétt*, *neveltenvasárnap*, Bujákon *fehérvasarnap*, Győr vidékén *búzahét*, Kunszigeten *buzsahét*, Rábagyarmaton *guzsuhét*, a kalocsai tájon, Szakmáron *fébűthét*, *fébűtvasárnap*.

Szinnyei Merse Pál egyik koratavaszi tájat ábrázoló képének az *Oculi* nevet adta. A hajdani deákos műveltségű úri vadászok a vasárnapot az ez idő tájt kezdődő szalonkales miatt tartották számon.

Érdemes ehhez azokat a rigmusokat idézni, amelyeket a vadászok a böjti vasárnapokhoz (*Schnepfensonntage*) fűznek. Egy Zirc vidéki félnépi regula szerint *Reminiscere: kereani gyere! Oculi: itt vannak nil Laetare: sok szalonka jár-e? Judica: rosszkor jár. Palmárum: nincs vásár. Quasimodo vasárnapján ül szalonka a tojásán*. A mondókének német párhuzamát is ismerjük (FRIEDRICH, *Naturgeschichte der deutschen Vögel* 822).

A rákövetkező szerda lőcsei kalendáriumbeli neve *böjtközépnap*, Kresznericsnél *böjt dereka* (VELLEDITS i. m. 252). Öreg kalocsaiak *fébűtszerda* néven emlegetik és szigorúan megböjtölik.

A negyedik (*Laetare*) Tápén, Szakmáron, az északi csángóknál (CsángóSz. 137) *sükethétt*, *süketvasárnap*, az Érsekújvári- és Winkler-kódexben (VELLEDITS i. m. 253) még *süketpéntek* is, Hollókőn *csikvasárnap*, Győr vidékén *guzsahét*, Mezőföldön *guzsapéntek* (ILLYÉS GYULA, *Puszták népe* 1937. 45), a Döbrentei-kódex szerint *guzsalyütővasárnap*, Telegdi Miklósnál (VELLEDITS i. m. 252), napjainkban is Bujákon *guzsalyvasárnap*.

A guzsaly megnevezés nyilvánvalóan az asszonyi szövés-fonás befejezését jelenti. Tavaszodik, kezdődik a mezei munka. A *csikvasárnap* elnevezést magyarázza a mihálygergei hagyomány: guzsalyvasárnap hosszára vágott metélt tésztát kell enni, hogy majd vékonyszálú legyen az új kender (EA. 4066).

Az ötödik hét és vasárnap (*Judica*) általában és közzismerten *feketehét*, *feketevasárnap*. Rákövetkezik a *feketehétfő*. A Lányi-kódex szerint ez a *sükethétt*, *süketvasárnap*, előtte *süketpéntek* (Nytár. VII, 337), MELICH JÁNOS szerint a muraközi horvát nyelvjárásban is *gluha*, vagyis süket (vasárnap).

Hatodik (*Palmarum*): közzismerten és már az Érdy-kódexben *virághét*, *virágvasárnap*. A régiségben *virágcsütörtök*, a Veszprémi-kódexben, a szegedi népnyelvben pedig, de elvéve más tájakon is *virágszombat*.

A nagyhéttnek Somogyi Elek szegedi származású minoritánál (*Idvességes multság* 128) *sanyarúhétt*, az őrségi Bajánsenye reformátusainak ajkán *videshét* a neve.

Nagypénteket a csíki székelyek olykor *hosszúnap*, az északi csángók pedig *aszú-péntek* (CsángóSz. 14) néven emlegetik.

A húsvét népnyelvi alakváltozatai az északi csángóság (CsángóSz.) és őrségi magyarság ajkán *husét*, Göcsejben többek között *hüsit*, Hollókő, Gyöngyöspata és bizonyára még más faluk palóc népe körében is *nagyvasárnap*.

A húsvéti ünnepeket a rákövetkező nyolcad zárja. Ezt hajdanában a nép is jobban számontartotta. Ezért máig *fehérhét*, *fehérvasárnap* (Quasimodo, dominica in albis) a neve. Görögkatolikusaink ajkán *csonkahét*, illetőleg *fényeshét*. Ilyenkor a halottakat a húsvét öröme miatt fehér palástban temeti a pap. A vasárnapokhoz kapcsolódó régi liturgikus eredetű hagyomány a *mátkálás*, *komatálküldés*. Innen az ormánsági *mátkázóvasárnap* (OrmSz. 367), moldvai csángó *mátkaváltóvasárnap* (HEGEDŰS i. m. 41) elnevezés.

A húsvét és pünkösd közötti lakodalmaszó időszaknak a szegedi tájon *zódársang*, Zentán *báránysang*, a budavidéki némettség ajkán is *Lamplfasching* a neve.

Fülöp és Jakab (máj. 1.) napjának Sellyén *Leveles Fülöp*, a májusfának Székelyföldön *jakabja*, *jakabág*, *hajnalja* a neve (SZÉKELY LÁSZLÓ, Ünneplő székelyek 22).

A fagyosszenteket Göcsejben *fagyosnapok* névvel illetik.

Áldozócsütörtök neve az északi csángóknál egyházi szláv jövevényszóval *iszpász* (POPINCEANU i. m. 74).

Az áldozócsütörtök és pünkösd közé eső vasárnapnak a Sermones Dominicales szerint *váróvasárnap* (dominica expectationis) a neve. CZUCZOR—FOGARASI szótárában a pünkösd előtti hét a *vöröshét*, *piroshét*. TIMÁR KÁLMÁN (MNy. XXVII, 184) kalocsai szóhasználatban ez a pünkösd és a rákövetkező szentháromságvasárnap közé eső hét.

A pünkösd moldvai csángó neve *ruszáli*. Ez is román jövevényszó (POPINCEANU i. m. 75).

A szentháromságvasárnap állítólagos székelyföldi neve *kicsipünkösd*.

Úrnapja középkori szegedi neve a Lányi-kódex tanúsága szerint *szentvérnáp* (MNy. LI, 91).

Keresztelő Szent János, másként Szent Iván (jún. 24.) zaborvidéki neve *Virágos Szent János*, szegedi öregek ajkán olykor *Búzavágó Szent János*.

Péter-Pál (jún. 29.) Bujákon *Pál-Péter*.

Mihálynak (szept. 29.) Szegeden olykor *Borszűrő Szent Mihály* neve hallható.

Márton (nov. 11.) Göcsejben *Minciénmárton*, *Mincién* (= Mindszent) *Szent Márton*, Csíkszentmártonban *Nagypoharú Szent Márton* (ORBÁN BALÁZS, Székelyföld II, 43). A szegedi tanyákon *Borfujtó Szent Márton*: „a must mostanra megforr, a dugót bele lehet a hordóba ütni”. Ilyenkor Márton lúdijával és újbórral áldomásoztak régebben országszerte. Innen a hazainak tetsző deák mondás: *gaudia Martini: anser et amphora vini*.

Népünk az újbórról és András közötti időszakot többfelé, így a szegedi tájon is *kisfarsang* néven emlegeti, mert mostanában sok a lakodalom. Mezőkövesden régebben a lakodalmakat éppen a Márton és advent közötti három héten ülték, és az egyes heteket így emlegették: *első*, *középső*, *utolsó lagzi*.

Andrásnak (nov. 30.) a szegedi tájon tréfás *Disznóölő Szent András* neve is járja.

A karácsonyt megelőző négyhetes készületi időnek tudvalevőleg *advent*, a szegedi nép ajkán *ádvent*, a félegyházién *ádvint*, Istensegítség székelyeinek körében *edvent*: az egyházi év, illetőleg a karácsonyi ünnepek kezdete, mely az új polgári évbe is belenyúl.

A Szeplőtelen Fogantatás göcseji neve *Földtöltő Boldogasszony* (GÖNCZI i. m. 248, mi is hallottuk), illetőleg *Eketöltő Boldogasszony*.

A Luca napjától karácsonyig terjedő, mágikus telítettségűnek érzett időszakot Hídvég, Diósvizsló népe *tizönkét napok* névvel illeti (BERZE NAGY, Baranya III, 297).

Karácsony bójtje, másként *Ádám-Éva napja* voltaképpen vigflia, ünnepélyes készület, amelyet népünk több néven is emleget. Rozsnyó vidékén, görögkatolikusainknál,

evangélikus tírjákoknál (MÁRKUS, A bokortanyák népe 240), debreceni kálvinistáknál váltakozva *karácsony viliája* ~ *vilia estéje*, az istensegítsi székyek ajkán *karácsony szenvedje*, röviden *szenvedje*, az andrásfalviakén *szenvedjeeste*, a bukovinai eredetű Székelykeve (PENAVIN: Hung. Int. Tud. Köz. 11—2, 121) szóhasználatában *szenvedeste*, az északi csángóknál *karácsony szenvedje* (CsángSz. 128), Csúza református faluban *béved*, máshol Ormánságban (OrmSz. 55) *bévödeste*, Bátán *bővedeste*, egyes helyeken, így Hódmezővásárhelyen *karácsony szombatja*, még ha nem is erre a napra esik. Szakadát szebeni evangélikus magyar faluban *ünnep szombatja* (VÁMSZER GÉZA, Szakadát 119), tanult köreinkben, továbbá Dunántúl *szenteste*, a német *heiliger Abend* tükörszava járja.

A két karácsony köze, vagyis a nagykarácsony (dec. 25.) és kiskarácsony (újév napja) közé eső időszak az ormánsági reformátusoknál *félhét* (OrmSz. 153), az erdélyi Mezőségen *csónkahét* (MTsz. I, 342), a moldvai csángóknál *tekereshét* (HEGEDÜS i. m. 343), Göcsejben *számosnapok* (GÖNCZI i. m. 271). Ez utóbbiak különben vízkeresztig számíthatók, megfelelőjük a német *Zwölften* (BÄCHTOLD-STÄUBLI, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens IX, 979).

BÁLINT SÁNDOR

Adatok az *l ~ r* fonémaváltozáshoz a romániai magyar nyelvjárásokban

I. A címbe foglalt hangtani jelenséggel HORGER ANTAL után SZABÓ T. ATTILA foglalkozott több ízben. Az MNyj.-ban megjelent tanulmányában a *fersing* szóra vonatkozó nyelvjárástörténeti adatok alapján arra a következtetésre jut, hogy a szó régi és mai elterjedése egyaránt arra utal, hogy az *l ~ r* fonémaváltozás a régi nyelvjárásokban nagyobb területen meglehetett (MNyj. IX, 39—55). A nyelvjárási *alsó > arsó*-féle hangfejlődéshez című tanulmányában (Studia UnBB. 1963: 97—107) a jelenségnek a kalotaszegi nyelvjárásban való előfordulásával foglalkozik, főleg a helynevek és nyelvjárástörténeti adatok alapján. Miután megállapítja, hogy a kalotaszegi nyelvjárásban az *l ~ r* fonémaváltozás főleg *s* és *sz* előtt jelentkezik, a hangváltozás okait is igyekszik feltárni.

Érinti a fenti jelenség kérdését IMRE SAMU is az MNyjAtl.-nak anyaga alapján írt nyelvjárástani kézikönyvében. Megállapítja, hogy az atlaszban csak kevés szóban jelentkezik. A Dunántúl középső részein, valamint az északi-északkeleti részlegekben a *csülök*-nek fordul elő *csürök* alakja. Somogyból a *gyeplő*-nek idézi *gyöprű* alakját, a romániai magyar nyelvjárásokból pedig az alábbi adalékokat: *taricska* ~ *talicska* (Gyergyótölgyes),¹ *taricska* (Kászonaltíz). Hozzáteszi ehhez még azt is, hogy néhány erdélyi ponton

¹ A tanulmányban előforduló helységnevek hivatalos megfelelője: A) *Kalotaszeg*: Bábony — Băbiu, Bogártelke — Băgara, Egeres — Aghires, Farnaş — Sfăraş, Gyalu — Gilău, Gyéromonostor — Mînaştireni, Gyérovásárhely — Dumbraava, Hunyad — Huedin, Inaktelke — Inucu, Jákótelke — Horlacea, Jegenye — Leghea, Kalotadámos — Domoşu, Kalotaszentkirály — Sincraiu, Ketesd — Tetişu, Kiskapus — Căpuşu Mic, Körösfő — Izvorul Crişului, Középlak — Cuzăplac, Lóna — Luna de Sus, Magyarbikal — Bicălatu, Magyarókereke — Alunişu, Magyarvalkó — Văleni, Mákófalva — Macău, Nádasdaróc — Dorolţu, Nagykapus — Căpuşi Mare, Nagypetri — Petrindu, Nyárszó — Nearşova, Sárvasár — Şaula, Szászfenes — Floreşti, Sztána — Stana, Szucság — Suceag, Váralmás — Almaşu, Vista — Viştea, Zsobok — Jebu. — B) *Háromszék*: Árapatak — Araci, Bikszád — Bicsad, Bölön — Belin, Fotoş-Martonoş — Fotos-Mărtinus, Ikafalva — Iefalău, Kézdiálmás — Mereni, Kézdikóvár — Petriceni, Kézdimartonos — Mărtănuş, Kézdivásárhely — Tîrgu Secuiesc, Kőröspatak — Valea Crişului, Nagybacon — Băţanii Mari, Nyújtód — Lunga, Petőfalva — Peteni, Réty — Reci, Sepsikőröspatak — I. Kőröspatak, Sepsiszentgyörgy — Sf. Gheorghe, Szárazajta — Aita Seacă, Szentiván-Laborfalva — Sîntionlunca, Torja — Turia, Zágón — Zagon. — C) *Csik*: Csikbánkfalva — Bancu, Csikborzsova — Bîrzava, Csikcsatószeg — Ceţătuia, Csikdánfalva — Dăneşti, Csikdelne — Delniţa, Csikkarcfalva — Cîrţa, Csik-

gyakori -só, -ső képzős melléknevekben, pl. *ársó, fërső, bërső, kürső, turső* (Magyarvalkó), *ársó ~ asó, fërső ~ fëső* (Zselyk), *kürső ~ külső ~ kúsó, bërső ~ bëlső ~ bëső* (Gyergyótölgyes) (NyjRendsz. 256—7).

2. Amint az várható volt, a Kolozsvárt folyó magyar nyelvföldrajzi kutatások a szóbanforgó jelenségre vonatkozó ismereteinket is tetemesen gyarapítják, illetőleg fogják gyarapítani. A készülő Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza és az ezt szervező kiegészítő tájnyelvi atlaszok sorozata az *l ~ r* megfelelés jelentkezési formáinak és térbeli elterjedésének tisztázását teszi lehetővé, a szókincskutatások pedig (elsősorban a Romániai Magyar Tájszótár-ra, a szakszókincsre és névanyagra gondolunk) értékes adalékokkal fogják kiegészíteni a nyelvatlaszok alapján megrajzolt képet. Mivel a fenti források anyaggyűjtése és szerkesztése még nem fejeződött be, korántsem vállalkozhatunk a jelenség beható, részletekbe menő ismertetésére a romániai magyar nyelvjárásokban. Mindössze azt tűzzük célul magunk elé, hogy abból a gazdag anyagból, amelyet GÁLFFY MÓZESSAL Kalotaszegen és a Borsa völgyében, illetőleg a székely nyelvjárásterületen gyűjtöttünk e tájnyelvi alakulatok atlaszának megszerkesztése céljából, feltárjuk a jelenségre vonatkozó legfontosabb adatokat.

3. A kalotaszegi nyelvjárással kapcsolatban utolsó tanulmányában SZABÓ T. ATTILA még azt volt kénytelen megállapítani, hogy a jelenség közszói elterjedése egyelőre mindössze a „Husznot lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből” című mutatóvány (ErdTudFüz. 189. sz. Kolozsvár, 1944.) 5. számú térképlapja alapján tanulmányozható. Mivel azóta GÁLFFY MÓZESSAL közzétehetjük az atlasz anyagának tájszókincsét (Studii de lexicologie. Cluj, 1965. 7—156), szemügyre vehetjük az *l : r* fonémaváltakozásra vonatkozó adalékok közül a legfontosabbakat. Ezek az alábbiak: *ársó^u* (Zsobok); *ársó-lápszár* (Körösfő); *ársó^uszoknya* (Zsobok) | *bëlső* 'telek; a jobboldali szarvasmarha' (Gyalu), *bëlső* (Bábony, Gyalu, Mákófalva, Magyarókereke, Nagypetri), *bëlső* (Egeres, Gyervásárhely), *bëlső^ü* (Jegenye, Ketesd, Sárvásár, Váralmás), *bërső* (Bogártelke, Kiskapus, Nádasdaróc, Nagykapus, Vista), *bërső^ü* (Inaktelke, Jákótelke, Kispetri, Magyarókereke, Nyárszó, Sztána, Zsobok), *bërső^ü* (Hunyad, Körösfő), *bërső^ü* (Magyarbikal); *bëlső^ü hájog* 'a hályog egy faja (szemen)' (Váralmás), *bërső^ü hájog* (Kalotadámos, Sztána), *bërső^ü hájog* (Nyárszó); *bëlsőház* 'lakószoba' (Nagykapus), *bërsőház* (Kiskapus, Nádasdaróc), *bërső^üház* (Inaktelke); *bëlsősig* 'telek' (Gyervásárhely, Mákófalva, Vista), *bëlsősig* (Bábony, Nagypetri), *bëlső^üsig* (Középlak), *bërsősig* (Bábony, Kiskapus, Mákófalva, Magyarbikal, Magyarókereke), *bërső^üsig* (Inaktelke, Nyárszó) | *ëlsőház* 'utca felőli szoba' (Bábony, Gyalu), *ëlsőház* (Szászfenes), *ëlső^üház* (Farnas, Középlak, Mákófalva, Váralmás), *ërsőház* (Bogártelke, Kalotaszentkirály, Kiskapus, Nádasdaróc, Vista), *ërső^üház* (Jákótelke, Kalotadámos, Magyarókereke, Nyárszó, Sárvásár, Zsobok), *ërsőház* (Körösfő), *ërső^üház* (Inaktelke); *ëlső^ükoma* 'első keresztapa' (Sztána), *ërsőkoma* (Bogártelke), *ërső-*

kozmás — Cozmeni, Csíklázárfalva — Lázárestei, Csíkmindszent — Mizentea, Csíkszentimre — Sintimbru, Csíkszentlélek — Leliceni, Csíkszentmárton — Sinmárton, Csíkszenttamás — Tomești, Csíkszépvíz — Frumoasa, Csíkverebes — Vrabia, Fítód — Fítód, Gyimesbükk — Ghimes-Fáget, Kászontalíz — Plăieșii de Jos, Kászontimpér — Imper, Menaságújfalu — Armășeni Noi, Pottyand — Potiond, Tusnád — Tușnad Sat, Útușnad — Tușnadul Nou. — D) Gy e r g y ő: Csutakfalva — Ciutac, Eszenyő — Eșeneu, Gyergyóhodos — Hodoșa, Gyergyócsomafalva — Ciumani, Gyergyóremete — Remetea, Gyergyótölgyes — Tulgheș, Hágótó — Hagota, Hollósarka — Capu Corbului, Kicsibükk — Fágetel, Marosfő — Izvoru Mureșului. — E) U d v a r h e l y s z é k: Bibarcfalva — Biborteni, Böződ — Bezid, Farkaslaka — Lupeni, Felsőboldogfalva — Feliceni, Hodgya — Hoghia, Kisbacon — Bățanii Mici, Kórispatak — Crișeni, Magyarhermány — Herman, Magyarós — Aluniș, Márafalva — Satu Mare, Száldobos — Doboseni. — F) M e z ő s é g: Magyarózd — Ozd, Zselyk — Jeicu.

koma (Méra), *ërső^űkoma* (Farnas); *elsőkompostor* 'a szövőszék két első lábán levő forgatható tengely, amelyre a vásznat tekerik' (Gyerőmonostor, Szucság), *elsőkompostor* (Nagypetri), *ëlsőkompostor* (Inaktelke, Kispetri, Bábony), *első^űkompostor* (Középlak), *ëlső^űkompostor* (Váralmás), *ëlső^űkompostór* (Magyarókereke), *ërsőkompostor* (Bogártelke), *ërsőkompostór* (Magyarvalkó), *ërső^űkompostor* (Farnas), *ërső^űkompostór* (Inaktelke, Jegenye, Magyarókereke), *ësőkompostor* (Méra), *ëső^űkompostor* (Sárvásár), *ëső^űkompostor* (Ketesd) | *embertűlső* 'a járomban bal felő lfgottt (szarvasmarha)' (Győrővásárhely, Kalotaszentkirály, Magyarvalkó, Nagypetri, Szászfenes), *embertűlső* (Egeres), *embertűlső^ű* (Farnas, Kalotadámos, Ketesd, Középlak, Sárvásvásár, Váralmás), *embertűrső* (Nádasdaróc), *embertűrső* (Bogártelke, Vista), *embertűrső^ű* (Inaktelke, Jegenye), *embertűrső* (Hunyad, Körösfő), *embertűrső^ű* (Nyárszó), *embertűrső^ű* (Magyarbikal, Magyarókereke), *embertűrső^ű* (Jákótelke, Zsobok), *embertűső* (Gyalu, Lóna) | *hátulsóház* 'udvar felőli szoba, a család tartózkodási helye' (Kalotaszentkirály), *hátulsoház* (Gyalu, Szászfenes), *hátulsóház* (Középlak, Sárvásár), *hátulsó^űház* (Váralmás), *hátürsőház* (Vista), *hátürső^űház* (Sárvásár), *hátürső^űház* (Jákótelke, Magyarókereke, Nyárszó, Zsobok), *hátürsőház* (Bogártelke) | *külső* 'a falu határában levő föld' (Gyalu, Szászfenes), *külső* (Győrővásárhely), *kürső^ű* (Kalotadámos, Nyárszó), *kürső^ű* (Magyarbikal), *kürső^ű* (Kispetri), *kürső* (Nádasdaróc); *külsősígy* 'a falu határában levő föld' (Farnas), *külsősígy* (Ketesd), *kürsősígy* (Bogártelke), *kürsősígy* (Inaktelke).

Van néhány olyan adatunk is, amelyekben az $l \sim r$ váltakozás nem *s*, hanem más mássalhangzó előtt, valamint magánhangzóközi helyzetben, illetőleg szó végén jelentkezik. Pl. *fagyárfa* 'fagyalfa' (Lóna); *hárduj* 'magtermő kender' (Méra); *purzus* 'pulzus' (Hunyad); *cörönk* 'nehezek, kolonc' (Mákófalva); *löcsörödik* 'vizet csapkod, prekel' (Nagykapus); *verő^ű* 'velő' (Nyárszó); *okór* (másutt *okol*) 'a falu közepén elkerített hely, ahova a tilosban talált jószágokat behajtották' (Körösfő); *vőfély* (Hunyad), *vő^űfér* (Magyarókereke, Sárvásár, Sztána), *vő^űfér* (Magyarvalkó), *vő^űfér* (Magyarbikal, Jákótelke).

A fenti adatokból megállapítható, hogy az $l \sim r$ fonémaváltakozás a gyűjtés idejében (1943—1944.) közszavakban is előfordult a kalotaszegi nyelvjárásban. Körvonalazható nagy vonalakban elterjedési területe is. A jelenség izoglosszájának legkeletibb pontja Lóna, Szászfenesről már nincs rá adatunk. A Nádas völgyében Méra a legkeletibb pont, Kisbácsról és Szucságból egyetlen adat se került gyűjtésünk során felszínre. Mérától északnyugat felé haladva a jelenség határa mentén Bogártelke, Kispetri és Bábony található, ettől a vonaltól keletre anyagunkból nem lehet kimutatni. Így nincs rá adatunk Nagypetriből, Váralmásról, Középlakról. A jelenség erősségi foka az így körülhatárolt területen sem azonos. Majdnem kizárólag csak az *r*-rel ejtett alakok fordulnak elő ezeken a pontokon: Inaktelke, Nádasdaróc, Bogártelke, Zsobok, Magyarbikal, Jákótelke, Körösfő, Nyárszó. Elég erősnek minősíthető az alábbi pontokon: Kiskapus, Jegenye, Sárvásár, Kalotadámos, Magyarvalkó, Hunyad. Gyenge fokú a jelenség a következő falvakban: Lóna, Méra, Gyalu, Nagykapus, Kispetri, Sztána, Farnas, Bábony, Kalotaszentkirály. Azaz: A jelenség a kalotaszegi nyelvjárás nyugati csücskében a legerőteljesebb, innen északkeleti-keleti irányba haladva gyengébb változatával találkozunk. A kalotaszegi nyelvjárás Almás völgyi részlegében alig egy-két ponton fordul elő, Bábonytól keletre-északkeletre nyomavész.

Megállapítható továbbá az adatokból az is, hogy a kalotaszegi nyelvjárásban az $l \sim r$ fonémaváltakozás elsősorban a *-ső*, *-ső* képzős származékokban jelentkezik, de adathozható más mássalhangzó előtti, magánhangzóközi és szóvégi helyzetben is. Ez utóbbi helyzetekben azonban jelentkezése egészen szórványos. A *vőfély* szóban *ly* helyén áll az *r*, azonban a hangváltkozás bekövetkeztekor még *l*-re végződhetett a szó, illetőleg lehetett *l*-re végződő alakváltozata is.

regéllő (H 1), legéltető ~ regéllő ~ regéllő (H 1), legéllő: havqs (Gy 1), nyomás: legölő (U 1), legéllő^u: nyomás (U 1), legéllő^o: (nyomás) (Gy 1), legölő: nyomás (U 1), legéllő^o: cihér (Cs 1), regélő: havqs (Gy 1), havqs: reglő: nyomás (Gy 1), regélő ~ reglő: havqs (Gy 1), reglő: havqs (Gy 1), reglő: havqs (Gy 1), mező: reglő (Gy 1), reglő: nyárló (Cs 1), nyomás: reglő (Gy 1), regölő: nyomás (U 1), reglő ~ [legéllő]: havqs (Cs 1), regélő: nyomás (Gy 1), regéllő: nyomás (Gy 1).

Adatolható a székely nyelvjárásból az *l* ~ *r* fonémaváltozás szó belsejében is. Előfordul mássalhangzó k e l t t: *fjlc*s ~ *fjrc*s (Torja: H); *firkó* 'filkó (kártyajátékban)' (Gyergyócsomafalva); *firkózik* 'filkó néven ismert kártyajátékot játszik' (uo.); *martēr* 'malter' (Bikszád: H); *mārtēr* (Kőröspatak, Nyújtód: H); *mārtēl* ~ *mārtēr* (Farkasjaka: U); *süirdő lány* 'növendék lány' (Zágon: H); *fátyórszita* 'fátyolszita' (Gyergyócsomafalva), *fátyórszita* ~ *fátyórszita* (Torja: H); *göncörszekér* (Szárdobos: U), *göncörszekér* Hollósarka: Gy), *göncörszekér* ~ *göncörszekér* (Bibarcfalva: H); *férhéc* 'felhérc' (Bölon: H), *férhóc* (Máréfalva: U), *férhérc* (Árapatak: H), *férhéc* (Kézdivásárhely: H), *férhérc* (Fotomartonos: H). A *megdolhodik* 'megdohosodik' szó legelterjedtebb alakja a székelyben *mēgdollik*, de vannak *r*-rel ejtett alakjai is: *mēgdūrhadik* (Csikdelne), *mēgdurhuszik* (Csikbánkfalva), *mēgdūrhuszik* (Tusnád, Fitód: Cs), *mēgduruszik* (Csikkozmas), *mēgduruszik* (Pottyand: Cs); *dūrhuht* 'dohos' (Csiklázárfalva, Csikverebes, Újtusnád, Csikmind-szent, Csikszentmárton, Csikszentlélek), *durhuht* (Csikcsatószeg) | *szüümürcs* 'szemölcs' (Csikbánkfalva) | *pörkq* 'polka' (Menaságújfalva: Cs).

Az alábbi szavakban mássalhangzó k után álló *l* helyén jelentkezik *r*: *krumpinudri* (Kézdivásárhely: H) | *gricsēzik* ~ *gricsēzik* (a székely nyelvjárásban elterjedt *glicsezik* alakváltozataként) 'korecsolyázik' (Gyergyóremete), *gricsēzik* (Kicsibükk: Gy), *gricsēzik* (Csutakfalva, Eszenyő: Gy), *glicsuzik* ~ *glicsuzik* ~ *gricsuzik* (Szentivánlaborfalva: H), *glicsuzik* ~ *gricsuzik* (Kézdimartonos: H), *gricsuzik* ~ *ricsujoddzik* ~ *licsuzik* (Kézdikóvár: H), *gricsōzik* (Felsőboldogfalva: U), *gricsujozik* (Kőröspatak: H), *gricsūjozik* (Bibarcfalva, Kisbacon: H), *gricsujozik* ~ *gricsujozzik* (Bölon: H), *gricsūjozik* (Magyarhermény: U), *gricsōjozik* ~ *gricsijozik* ~ *glicsuzik* (Sepsikőröspatak: H) | *eprény* 'eplény' (Fotomartonos, Ikafalva: H), *eprény* (Petőfalva, Kézdimartonos, Nyújtód: H).

Adatolható a jelenség magánhangzóközi helyzetben álló *l*-t tartalmazó szavakkal s: *bérél* 'bélel' (Réty: H) | *pítmarodik* 'pitymallik' (Hágótó: Gy), *pítmarodik* (Gyergyóhodos), *pítmrodik*: *világodik*: *hājnqodik* (Csikdelne) | *porozsnyak* 'palozsna' (Kézdimartonos: H), *porozsnyak* (Ikafalva, Kézdikóvár, Nyújtód, Szárazajta: H), *porozsnyak* ~ *polozsnyak* (Torja: H) | *szűrák* 'fullánk' (Csikdánfalva), *szűrák* (Csikszenttamás) | *taricska* 'talicska' (Kézdikóvár, Gyimesbükk), *taricskq* (Csikdánfalva), *taricskq* (Kászonimpér: Cs) | *verő* 'velő' (Kézdikóvár, Torja, Zágon: H), *verő* (Árapatak, Bikszád, Bölon, Fotomartonos, Ikafalva, Nagybacon, Szárazajta, Szentivánlaborfalva: H), *verő* (Petőfalva: H), *verő* (Kézdimartonos, Nyújtód: H), *velő* ~ *verő* (Kőröspatak: H); *velőskonc* ~ *verőskonc* (Torja: H).

Különösen sok adat van a székely nyelvjárásban az *l* ~ *r* megfelelésre a *delelő* (hely) szóban, mely tájnyelvi atlaszunk kérdőfüzetében is benne foglaltatik, így a rá vonatkozó kép teljesnek és pontosnak minősíthető. A rá vonatkozó adatok egyébként ezek: *delelő* (U 1), *dēlelő* (H 2, Cs 1), *dēlelő* (Gy 1), *dēlelő* (H 1), *dēlelő* (H 1), *dēlelő* (H 1), *dēlelő* (H 1), *dēlelő*^u (H 1), *dēlelő*^u (H 1), *dēlölő* (H 1), *dēlelő* (U 1), *dēlelő* (U 1), *dēlölő* (U 1), *dēlölő* (U 1), *delelő* ~ *dēlölő* (U 1), *dēllő* (H 7, Gy 2, U 3), *dēllő* (H 1, Gy 1, U 1), *dēllő* (U 2), *dēllő*^u (H 1, U 2), *dēllő* (H 3, Cs 1), *dēllő* (Cs 1), *dēllő*^u (H 1, U 3), *dēllő*^u (H 1, U 1), *dēllő*^u (Cs 1), *dēllő* (Gy 1, U 1), *dēllő* (Gy 1), *dēllő* (U 2), *dēllő*^o (Cs 1), *dēllő* (U 6), *dēllő* (U 1), *dēllő* (U 2), *dēllő*^u (U 2), *dēllő*^u (H 1), *dēllő* (U 2), *dēllő*^u (Gy 1), *dēllő* (H 1), *dēllő*^u (H 1), *dēllő*^u (H 1), *dēllő* (Cs 2), *dēlelő* ~ *dēlelő* (U 1), *dēllő* ~ *dēlölő* (U 1), *delelő* ~ *dēlelő* ~ *dēllő* (U 1), *dēlelő* ~ *dēllő* (U 1), *dēllő* ~ *dēlelő* (U 1), *dēllő* ~ *dēllő* (U 1), *dēllő* ~ *dēllő*

székely nyelvjárásban föllelhető: a háromszéki, csiki, gyergyói és udvarhelyszéki alegységben egyaránt. A szórványos adatoknak tekinthető orvanyag és a kérdőíves anyag egyaránt amellest szól, hogy több hangtani helyzetben is jelentkezik: szókezdő helyzetben; szó belsejében mássalhangzók előtt és után, magánhangzó közi helyzetben, sőt szó végén is. Ebben a tekintetben lényeges különbség van tehát a jelenség kalotaszegi és székely nyelvjárásbeli jelentkezési módja között. A székelyben lényegesen átfogóbb jellegű, mint a kalotaszegiben.

Az orvanyagból származó adatok a jelenség erősségi fokának érzékeltetésére korántsem alkalmasak. Nem egészen felel meg ennek az igénynek a *glicsezik* szó sem mivel nagyon elterjedt a székelyben a mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett *glicsezik* alak. A *legelő* és *delelő* szóra vonatkozó adatok alapján már inkább körvonalazható a jelenség erősségi foka az egyes alegységekben. Így megállapítható, hogy a *legelő* szókezdő *l*-je helyén a háromszéki tájzólásban 33%-ra tehető az *r* jelentkezési aránya, a csíkiban 72%-ra, a gyergyóiban 78%-ra, az udvarhelyszékiben pedig mindössze 10%-nyira. A *delelő* szóban az *r* jelentkezési aránya ez: H 56%, Cs 79%, Gy 50%, U 33%. Összesítve a két szóra vonatkozó adatokat, ezeket a számokat kapjuk: H 44%, Cs 75%, Gy 64%, U 21%. Mivel a fenti arányokat mindössze két szó adatai alapján nyertük, korántsem tekinthetők a jelenség erősségi foka kifejezőinek, mégis az orvanyagból származó adatok figyelembe vételével megkockáztatható az a megállapítás, hogy az *l* ~ *r* fonémaváltakozás az udvarhelyszéki részeken lényegesen gyengébb fokú, mint Csíkban vagy Gyergyóban, s hogy Csík és Gyergyó után a háromszéki alegység következik.

Mint ismeretes, a jelenség okát HORGER az elhasonulásban vélte felismerni (MNy. XXI, 110). Valóban a tőle idézett szavakban két *l* fordul elő, tehát az elhasonulás föltételezhető. Mivel a kalotaszegi nyelvjárásban az *r* más helyzetben, illetőleg helyzetekben is jelentkezik, SZABÓ T. ATTILA egyszerű *l* > *r* hangcserével magyarázta, rámutatva arra is, hogy képzésmechanikai okokból következik be elsősorban *s*, ritkábban *sz*, még ritkábban *í* és *p* előtt, szó végén pedig népetimológias alapon jöhetett létre (Studia UnBB. 1963. Fasc. 2, 102).

Azt, hogy az *l* helyére valóban egyszerű hangcsere révén lép *r*, a magyar nyelvjárásokra vonatkozó egyre gazdagodó adatok kézzelfoghatóan bizonyítják. Egyre több olyan adalék kerül felszínre, amelyben az *l* jelentkezése figyelhető meg *r* helyén. Íme néhány példa a székely nyelvjárásból: *libizli* 'ribizli' (Gyergyótölgyes) | *ludri* 'ródli' (Csíkszentimre); *srégen* ~ *slégen* (Gyergyócsomafalva) | *kászró* ~ *kászró* ~ *kászly*: lábos (Zágon: H), *kászly* ~ *kászly* ~ *kászly* ~ *káslo* ~ *kászró* (Nyújtód: H), *kászró* ~ *kászly* (Torja: H), *kászly* ~ *kászly* (Ikafalva: H), *kászly*: (lábos) (Kézdikóvár: H), *kászly* ~ *kászly*: *lábos* (Kézdimartonos: H) | *máklis* 'mezei sóska' (gyimesi csángó: NyIrK. V, 89) | *izlik*: *prüsszen* (Csíkkozmás) | *szénamúrha* ~ *szénamúlha* (Gyergyócsomafalva) | *éstél* ~ *éstér* 'magtalan (állat)' (Csíkdánfalva), *éstél* (Sepsiszentgyörgy, Csíkkarofalva) | *fetyér* ~ *fetyél* 'legyező' (Torja: H) | *zivatal* 'zivatar' (Kézdikóvár: H) | *anygyalbéggyelő* (Kézdikóvár: H), *anygyalbéggyelő* (Árapatak: H), *anygyalbéggyellő* (Kézdimartonos: H), *anygyalbéggyellő* (Petőfalva: H) | *belekényér* 'berkenye' (Menaságújfalu: Cs, Marosfő: Gy), *belekényérfa* (Hodos: Gy) | *csélék* 'fenyőtoboz' (Menaságújfalu: Cs; a székelyben egyébként *csérékje*) | *csüliz* 'csiriz' (Csíkszépvíz) | *görlöncseg* ~ *gölöncseg* 'görlöngy' (Csíkszentmárton, Csíkmindszent); *görlöncsegés* ~ *gölöncsegés* (Csíkszentmárton), *görlöncsegés* ~ *gölöncsegés* (Csíkmindszent) | *palafőrnijum* 'hozomány' (Magyarós: U) | *staférung*: *peleforijum* ~ *peleforijum*: *kiállítás* (Hodgya: U) | *szilop* 'szirup' (Torja: H).

Egyetérthetünk SZABÓ T. ATTILÁVAL abban is, hogy a jelenség oka „a folyékony hangoknak kölcsönös felcserélődési hajlama”. Ezt mindössze azzal egészíthetjük ki, hogy a felcserélődésnek — legalábbis a székely nyelvjárásban — nem kedvez különösebben az *s*, ritkábban az *sz* szomszédsága, bármilyen hangtani helyzetben bekövetkez-

hetik. A HORGERTől megvizsgált példák mellett szólnak, hogy a jelenséget az elhasznolás is kiválthatja, illetőleg elősegítheti.

A jelenség leírása, tanulmányozása korántsem tekinthető lezártnak. Kívánatos volna minden hozzáférhető forrás kiaknázása, a fentinel lényegesen gazdagabb adattár egybeállítására mindegyik magyar nyelvjárásból, majd utána szerét lehetne ejteni a mienknél teljesebb leírásnak.

MÁRTON GYULA

S Z E M L E

Aurélien Sauvageot, *L'Édification de la Langue Hongroise*

Paris, Éditions Klincksieck, 1971. 424 l.

1. SAUVAGEOTnak a magyar nyelvről írt munkája a nagyszabású szintézisek közé tartozik. Szintézis ez abban az értelemben, hogy mintegy betetőződése a sokirányú és gazdag életmű egyik legfontosabb — s a szerző számára igen kedves — ágának: a magyar nyelvészeti kutatásoknak. Arról, hogy Sauvageot-t milyen szoros szálak fűzik a magyar nyelvtudományhoz, mindennél beszédesebben tanúskodik pályája számos eseménye és munkáinak egész sora: 1923-ban, az Eötvös-kollégiumban kezdi meg magyarországi tanulmányútját; ennek nyomán születik meg a „Recherches sur le Vocabulaire des Langues Ouralo—Altaïques” (Budapest, 1929.); 1931-től nyugalomba vonulásáig (1967-ig) a magyar nyelvről ad elő a párizsi Keleti Nyelvek Főiskoláján; megírja magyar—francia és francia—magyar szótárát, mely nemcsak sürgető hiányt pótol, hanem korszerű két-nyelvű szótáraink előfutára lesz; egymás után jelennek meg cikkei a magyar folyóiratokban; két önálló könyvet szentel a magyar nyelv bemutatásának (*Esquisse de la langue hongroise*. Paris, 1951.; *Premier livre de hongrois*. Paris, 1965.). S alig egy évvel azelőtt, hogy a 75 éves tudóst emlékkönyvvel köszöntötték a finnugor és a magyar nyelvtudomány képviselői (*Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire*. Budapest, 1972.), s több tudományág nevében a hazai folyóiratok (ERDŐDI JÓZSEF: MNy. LXVIII, 370—2; KELEMEN JOLÁN: ALingu. XX, 349—61; FÁKOLY JÁNOS: NyK. LXXV, 437—8), ő maga lepett meg minket azzal a könyvvel, mely a magyar nyelvről szóló tanításának, ilyen irányú — több, mint negyven éves — munkásságának foglalata: s ez az *Édification*.

De szintézis ez a mű egy másik értelemben is: vele örvedetesen gyarapodott, s egyúttal új színnel gazdagodott azoknak a munkáknak a sora, melyek idegen nyelven s így a nemzetközi nyelvtudomány számára hozzáférhetően mutatják be a magyar nyelvet: annak kialakulását, történetét, rendszerét. Ez a törekvés megvolt és megvan magában a magyar nyelvtudományban is: ennek köszönhető, hogy több korszak idegen nyelven is megalkotta a maga szintézisét. Négy mű jelezheti e folyamatot: SIMONYI DIE ungarische Sprache című könyve (Strassburg, 1907.), TOMPA JÓZSEF Ungarische Grammatik és Kleine ungarische Grammatik című munkái (Bp., 1968., 1972.) és legújabban a BENKŐ LORÁND és IMRE SAMU szerkesztette *The Hungarian Language* (Budapest, 1972.). Másrészt — különösen a harmincas évektől kezdve — nem kevés olyan munka látott napvilágot külföldön is, mely a magyar nyelv rendszerét világította meg, sokszor új szempontok alapján (többek között LOTZ JÁNOS, SKALIČKA, MAJTINSZKAJA, SAUVAGEOT művei). Az „*Édification*”-nak azonban — bármerre tekintünk — nincsenek előzményei. Nemcsak abban új, hogy az első nagyarányú, franciául írt szintézis a magyar nyelvről, nemcsak abban, hogy a szerző nyelvünknek, nyelvünk történetének és a magyar nyelvtudomány-nak egyik legnagyobb ismerője, hanem abban is, hogy a tőle rakott „épület” a maga

egészeben egyéni szintézis: önálló nézetekből, éber megfigyelésekből, a közfelfogásnak gyakran ellentmondó véleményekből ötvöződik sajátos egészé.

2. Mik ennek a szintézisnek a legfőbb jellemzői? Miben nyújt többet vagy mást, mint a magyar nyelvtudomány hasonló alkotásai? — Szemléletéből nagyon sokat megvilágít az „édification” szó: az ’épít, felépít, megalkot’ ige származéka. Úgy írja meg a magyar nyelv történetét, hogy különleges figyelmet szentel az „építők”-nek: egyrészt magának a nyelvvel beszélő népnek, e nép történelmének (ezeket is kitűnően ismeri), s a nyelvet a velük való állandó kölcsönhatásban vizsgálja. Külső és belső nyelvtörténet valóban szoros egységet alkot nála. Van azonban egy másik szempont is, ami még jellemzőbb, s szinte a könyv vezérgondolatának tekinthető: ez a tudatosságnak, a nyelvet alakító, tökéletesítő szándéknak a figyelemmel kísérése; azoknak az erőfeszítéseknek az elismerése, melyek a nyelvet — mindig a kor követelményének megfelelően — fejlesztették, tovább „építették”. Nem véletlenül részesíti olyan elmélyült elemzésben a „hósi áttörés”-t: a nyelvújítás korát, melyet egy másik, a francia nyelvet elemző könyvében is így értékel: „kétségtelenül az egyik legfényesebb, ha ugyan nem a legjelentősebb példa a nyelvek történetében” (Français écrit, français parlé. Paris, 1962. 222).

Történeti szemléletének a fentiekén kívül még egy vonása van: az időbeli korlátok kitágítása. Máig, sőt szinte a holnapig tartó nyelvtörténet az övé; pontosan száz lapot, a könyvnek egynegyedét teszi ki az aktuális kérdések tárgyalása, a jelenben zajló változások megfigyelése és értékelése. Ez a jövőt faggató, a beszélt nyelvet elemző, tudatos nyelv művelői magatartás nemcsak az eddig mondottak következménye: elsősorban bizonyára abból fakad, hogy Sauvageot munkásságában — immár két évtizede — vezető szerepet játszik a mai francia nyelv vizsgálata.

Ez a tény egyúttal az „Édification”-nak egy másik jellemzőjére irányítja a figyelmet: a szerző hallatlanul nagy nyelvismeretéből adódóan igen sok benne az idegen nyelvekre való hivatkozás. Leggyakoribb a finnugor nyelvek megfelelő jelenségeivel való egybevetés: színes és találó példái szinte az egész könyvet átszövik. De nemegyszer megjelenik — szemléleti háttérként — a francia leíró nyelvtan is: az a megállapítás például, hogy a magyar igeidők az idők egymásutánját nem vagy alig fejezik ki, kétségtelenül az árnyalt francia időegyeztetéséből következnek. S egészen új távlatokat kap az olvasó, amikor egy-egy jelenség bemutatását távoli — svéd, dán, eszkimó, tahiti — nyelvekből vett analógiák egészítik ki. Ez a gazdag példaanyag abból a szempontból is meggondolkodtató, hogy a történeti nyelvtudományban hogyan lehetne új nyelvvizsgálati módok (tipológia, kontrasztív nyelvészet) elméleti és módszerbeli tanulságait fölhasználni: két rokon nyelv fejlődésének módszeres összevetése például új fényt vethetne a változások összefüggésére, az egyes változásoknak a rendszerben gyökerező okára.

S végül sajátos többletet jelent Sauvageot-nak a magyar nyelvtudományhoz való viszonya is. Könyvét Pais Dezsőnek és Bárczi Gézának ajánlja; ő maga személyes tanítványa és barátja volt Gomboz Zoltánnak, Szinnyi Józsefnek, Balassa Józsefnek, Melich Jánosnak, Mészöly Gedeonnak. Talán nem tévedünk, ha úgy látjuk, hogy e nemzedék hatása bizonyos vonatkozásokban közvetlenebbül, felismerhetőbben tükröződik Sauvageot munkájában, mint a mai magyar nyelvtudomány legtöbb alkotásában, és hogy előadásmódjában, az anyag megközelítésében és bemutatásában néhol szinte felvillan Gomboz vagy Mészöly eleven hatása.

3. A továbbiakban az egyes fejezetekről próbálok képet adni. Arról, hogy minden fontosabb kérdést (sőt kérdéskört) felidézsek, szükségszerűen le kellett mondanom: a könyv ugyanis éppen ezek sokaságával lep meg. Ezért arra törekedtem, hogy minden fejezetből elsősorban az új szempontot fölvető — és ezért mindig meggondolkodtató és tanulságos — nézeteket emeljem ki.

Ha van fejezet, amelyről elmondhatjuk, hogy vitakozik és vitára késztet, ez kétségtelenül az első (15–40), mely az „idők homályába”: a magyar nyelv önálló életét megelőző korokba vezet el. Mind az összehasonlító—történeti nyelvtudomány, mind a szorosán vett magyar nyelvtörténet szempontjából sarkalatos kérdésekben Sauvageot a szokásostól eltérő felfogást vall. Már az uráli és a finnugor alapnyelv elhatárolásával kapcsolatban is komoly aggályokat jelez; a legmeglepőbb azonban az, hogy nyelvtudományunknak azt a közel kétszáz éve, Gyarmathinál felsejülő, azóta egyre inkább kikristályosodott, soha tudományosan meg nem cáfolt tételét sem fogadja el, hogy a magyar nyelv ugor nyelv. Közös ugor sajtáságok szerinte „gyakorlatilag nem léteznek” (21), a magyar nyelv finnugor nyelv, „anélkül, hogy megállapíthatnók, közelebb áll-e ugyane csoport valamely másik nyelvéhez” (28), sőt: „A magyar soha nem volt közelebbi rokona a vogulnak és az osztjáknak, mint a nyelvcsalád többi tagjának” (30–1).

Milyen tényanyag, milyen érvelési módszer áll e tagadó álláspont háttérében? Sauvageot megvizsgál néhány olyan hangtörténeti, alaktani, mondattani (s kis részben szókészletani) jelenséget, melyet ugor sajtáságnak tartanak; kimutatja, hogy egyes azonosságok a magyarban és az obi-ugor nyelvekben külön-külön, eltérő időpontban alakultak ki (például a szókezdő fgr. *k + velaris > χ változás); másrészt velük szemben felsorakoztat olyan ellenpéldákat, melyekben a magyar nyelv fejlődése eltér az obi-ugor nyelvekétől (például: hangközi fgr. *t > m. z), vagy megegyezik más finnugor nyelvekével is (például a genitívusi *n hiánya).

A fönti példák önmagukban meggyőzőek. A hiányérzetet az okozza, hogy nem kapcsolódik hozzájuk annak a nyelvi részlegnek a vizsgálata, mely az egyezéseket és eltéréseket mérhető módon tárja fel: s ez a szókészlet. Az ugor rokonság szerteágazó és igen fontos problémaköréből (melyre részletesen nem térhetek ki) hadd emeljem ki azt az egy kérdést, melyet Sauvageot nem tart mérvadónak: ősi szókészletünkben mi azoknak a szavaknak az aránya, melyek a magyaron kívül e s a k az obi-ugor nyelvekből mutatathatók ki? A MSZFE. I. kötete alapján Csúcs Sándor statisztikája (NyK. LXX, 392–6) a következő megoszlást mutatja: uráli eredetű az ősi örökség 21,9%-a, finnugor eredetű: 55,7%, u g o r e r e d e t ű: 22,4%. Ezek a számok a teljes anyag ismeretében bizonyára módosulnak majd, a kérdés lényegére azonban egyértelmű választ adnak, s egyúttal azt is megmagyarázzák, miért kap az újabb kutatásokban olyan fontos szerepet az ugor kor. (Nem hallgathatjuk el a fönti felfogás következményeit sem: általa az előmagyar kor egész kronológiája, a rokon nyelvek szétválásának folyamata mind kérdésessé válik.)

Magától adódik a kérdés: hogyan ítéli meg Sauvageot az ősmagyar kort, nyelvünk életének ezt a viszonylag igen hosszú szakaszát, amikor fejlődése már önálló, de közvetlen megismerését súlyos gyakorlati akadályok nehezítik? E kor elméleti jelentőségéről BÁRCZI Géza így ír: „Az ősmagyar korszak végére a magyar nyelvten, főbb szabályaiban, úgy ahogy mi ismerjük, készen áll, szerkezetében mélyrehatóbb változások már csak viszonylag csekély számban fognak végbemenni. Ezért a magyar nyelv történetének — legalábbis a nyelvrendszer kialakulása szempontjából — legfontosabb, túlzás nélkül mondhatni döntő korszaka az ősmagyar kor.” (MNyÉletr. 67.) — Az első szembetűnő vonás Sauvageot „Édification”-jában, hogy e korszaknak külön fejezetet nem szentel. Ez lehetne módszerbeli megközelítés kérdése is, hiszen a következő fejezet már a korai nyelvmélekek tanúságát elemzi, s az ősmagyar kort valóban az előmagyar és ómagyar korból lehet megismerni. Mégis talán többről van itt szó, mint egyszerű fejezetbeosztásról. Azért gondolom így, mert a továbbiakban meghatározó szerepet kap az a szemlélet, mely idegen nyelvi (elsősorban latin) hatást lát a nyelvtani szerkezet majd minden fontos változása mögött. Ez bizonyára összefügg azzal a ténnyel is, hogy az ősmagyar kor — elvi szempontból — igen kevés hangsúlyt kapott.

4. A második (41—118) és a harmadik (119—71) fejezet szorosan egymásra épül; „Az első nyelvmélek”, illetőleg „Az egyházi nyelv” címet viselik. Közös tárgyalásukat nemcsak az indokolja, hogy együttesen az ómagyar kort fogják át (egyrészt a TA. és a HB., másrészt a többi kisebb szövegemlék és a kódexek tanúsága alapján), hanem az is, hogy a kérdések megközelítésében, a jelenségek bemutatásában hasonló módszert követnek. Jellegzetes műfaji megoldásuk a jelenségrajz: rövid, két-három lapos alfejezetekben, egy-egy nyelvmélek példáiból kiindulva szinte miniatűr portrék tárulnak elénk. Mintaszerű az ómagyar adatok bemutatása: olvasat, mai magyar megfelelő és francia értelmezés követi valamennyit. Például: HB.: *eleut* (lire *eleüt*) (= *elött*), «devant» (145). Szövegemlékeink mondatainak itt-ott finoman archaizáló fordítása kiváló stílusérzékre és fordítói leleményre vall.

Villantsunk fel először néhány jelenségekört! A hangtörténet tárgyalásában két új szempont lep meg minket: az egyik a magyar hangrendszer változásainak gyakori párhuzamba állítása rokon nyelvek hasonló jelenségeivel (például: a tővégi magánhangzók lekopása a többi finnugor nyelvben; a magyar és a finn fonémarendszer változásainak iránya); a másik újdonság a történet a hangfejlődési tendenciákhoz kapcsolódó igen szellemes bemutatása. A névszó- és igeragozás sok kérdése közül érdekes a *-va*, *-ve* képző új származtatása: rokon nyelvek *-man*, *-min*, *-im* toldalékaival vethető össze (108—11). Több, egymással összefüggő kérdésben azonban egy korábbi, ma már nálunk nem vallott nyelvtörténeti felfogást vall: a tárgyragot MÉSZÖLY GERBONNAL a locativusi *-t*-ből, a tárgyas igeragozást pedig KLEMM ANTAL nyomán, de eredeti felfogásban a birtokos személyragozásból vezeti le.

A két fejezetet átszövő legfontosabb szemléleti probléma az idegen nyelvi hatás. Nemesak azért érdemel ez figyelmet, mert Sauvageot a magyarnak más nyelvekhez fűződő viszonyát eleve más látószögéből vizsgálja, hanem azért is, mert az idegenből magyarázható jelenségek körét igen tágan húzza meg; a szókészleten kívül kiterjeszti az alak- és mondatnagra is. A latinból, a fordítás kényszerével magyarázza például az *-and*, *-end* jeles jövőnek és az összetett múlt időknak a kialakulását (101—4). Nem tekinti ősi, belső magyar fejleménynek a szenvedő igét sem: „használatát annak az erőfeszítésnek a számlájára kell írunk, mely a latin eredetit a lehető legpontosabban akarta visszaadni” (154). Hasonlóan foglal állást a birtokos jelző *-nak*, *-nek* ragjával kapcsolatban is: szerinte latin szövegek genitívusai hívták életre (159—60).

E jelenségeknek — és a hozzájuk hasonlóknak — valóban kétféle magyarázatuk van (belső eredet — idegen hatás). Ezeket azonban nem volna helyes egymást kizáró elméleteknek tekinteni. Voltaképpen kiegészítik egymást, sőt, csak együtt adnak teljes magyarázatot a tényekre. Az összetett igealakok (vö. PAIS: MNY. XL, 193—7) vagy a szenvedő ige (vö. BÁRCZI: MNYÉletr. 157) ősi voltával nem áll ellentétben az, hogy ómagyar kori nagy térhódításukat a latin hatásnak köszönhetik. Az egyik felfogás tehát keletkezésüket, a másik pedig gyakori használatukat világítja meg. — Másképpen áll a helyzet a határozott névelővel. Az, hogy ennek elterjedésében német, olasz vagy francia hatással számolhatnánk (162), jóval kevésbé valószínű. Egy-egy új szófaj megjelenésében ugyanis bizonyára magának a szorosan strukturált szófaji rendszernek van irányító szerepe; s a különböző nyelvek párhuzamos változásait (például: mutató névmás → határozott névelő) nem kölcsönhatás, hanem a nyelvi fejlődés közös törvényszerűségei magyarázhatják. Általános nyelvészeti szempontból arról a fontos kérdéstről van itt szó, meddig terjedhet egy idegen nyelv hatása, milyen mértékben módosíthatja magát a nyelvtani rendszert, és mennyiben érvényesül a belső, természetes nyelvfejlődés.

Szorosan ehhez kapcsolódik a következő kérdés: hogyan ítéli meg Sauvageot az ómagyar kor nyelvi fejlődésének egészét, mit tart fő jellemzőinek? — Elsősorban a fordulatot hangsúlyozza; nyelvünk alkalmassá vált arra, hogy betöltse új hivatását: a korszak

latin köntösben jelentkező eszméit saját eszközeivel hiánytalanul közvetítse (117—8). Leglényegesebb szerkezeti vonásait megőrizte (az összefoglaló fejezet szerint ezek: az igeragozás kettőssége, a névszóragozás, a névutók és a birtokos személyragozás rendszere; vö. 409), a nyelv egészét azonban erős és tartós latin hatás érte; ezért — noha a beszélt nyelv bizonyára más volt —, az első nyelvemlékekben jelentkező magyar nyelv olyan „szaknyelv” (158), melyet talán csak a latin segítségével értettek egészen; a középkori magyar nyelv tehát voltaképpen az egyházi latin „fogadott leánya” (169). A latin hatás azonban ezzel nem ér véget, sőt a német és a nemzetközi jövevényszavak közvetítésével tovább tart, ezért maga az írott magyar nyelv is „a finnugor nyelvek latinos változatának tekinthető” (412).

E felfogás — mint láttuk — jelentősen eltér a magyar nyelvudományban vallott nézetektől. Nem is annyira a fordításirodalom nyelvét tekintve, mert ott a latin hatás valóban vitán felül áll. A fő kérdés az, hogy a latin milyen nyomot hagyott magában a magyar nyelv szerkezetében: elsősorban a szókészletre hatott-e, vagy a nyelvtani rendszert is átformálta? BÁRCZI GÉZÁNAK a XVI—XVIII. századra vonatkozó „latin apanyelv” kifejezése (MNYÉletr. 264) összeeseng a fentiekkel; találóan érzékelteti a különbséget (de a közös problémát is!): a latint mint szó- és kifejezőkészletével évszázadokon át ható második nyelvet jellemzi.

5. A negyedik fejezet (173—224) arról a korról ad áttekintést, melyet a cím így jellemez: „a nyelv hivatása megváltozik”. Több új színnel gazdagodik itt maga a könyv is: felvillantja a világi irodalom kezdeteit és annak nyelvi kihatását (Balassi Bálintban a magyar költői nyelv megteremtőjét üdvözl); szól a nyelvjárások helyzetéről és a nyelvtanirói, helyesírási törekvésekről, sőt, helyesírástörténetünk korábbi korszakairól is, pontos tárgyszerűséggel, elsősorban KNYEZSA ISTVÁN munkái alapján.

Nem véletlenül választja korszakhatárnak 1476-ot: a Szabács Viadala keletkezésének évét. A legfontosabb változást abban látja, hogy az írott nyelv használóinak köre kibővül; egyre szélesebb rétegekhez szól (178). Érdekes kettősségre figyel fel magában a nyelvi rendszerben: egyrészt — a latintól elszakadva — az írott nyelv közelebb kerül a beszélt nyelvhez, sőt elsősorban ez alakítja tovább —, ugyanakkor e fordulat nem jár együtt a nyelvemlékek nyelvjárási jellegének erősödésével; a megelőző korok és a XVI. század végének nyelve között nincs törés (178—9, 200—2). — Ennek a jelenségnek bizonyára több lehetséges magyarázata van. Maga Sauvageot főleg azt emeli ki, hogy az írásbeliség nyelve továbbra is első helyen a latin; ennek fékező hatása közvetve a nyelvi egységesülést szolgálta. Éles szemre valló megfigyeléseit azonban úgy is értelmezhetjük, hogy — BÁRCZI GÉZA szavaival — ebben a korban bizonyos forrásokban már „félreismerhetetlen egy nyelvi norma jelentkezése, a mind hangtani, mind alaktani szempontból egységes nyelvre törekvés” (MNYÉletr. 214), noha ez az egységesség „még legzaengébb fiatalságát éli” (uo. 218). A nyelv funkciójának megváltozását tehát főleg ilyen szempontból hangsúlyozhatnánk: a közös és egységes, eszményi és normatív nyelvváltozat ebben a korban kezd kibontakozni. — S végül még egy oka lehet annak, hogy a beszélt nyelv térhódítása nem okoz éles törést az új korszak nyelvében: az tudniillik, hogy maga a fordításirodalom sem tekinthető nyelvileg egyneműnek; hogy a Jókai-kódex latinizmusaitól igen hosszú út vezet több későbbi kódexünk könnyed, szabad fordításához, mely — noha még nem irodalmi nyelv — „termékeny talajt teremtett a következő fejlődés, az irodalmi nyelv fejlődése számára” (PAIS: I. OK. IV, 436).

6. A nyelvújításról szóló következő rész (225—72) minden lapja arról tanúskodik, hogy Sauvageot egyik legkedvesebb területéhez érkeztünk: ismeri, érti és szereti ezt a kort. Világosan látja, hogy a nyelvújításnak a nemzeti nyelv és művelődés szempontjából sorsdöntő szerepe volt, s hogy a szókészlet megújulása együtt járt az eszmék megújulásával. Elemzése igen sokrétű: a XVII—XVIII. századi előzményekre éppúgy kiterjed,

mint a természettudományok nyelvére; a nagy egyéniségek munkásságáról éppoly eleven képet fest, mint a folyóiratokban zajló vitákról.

Két vonását emelném ki ennek a fejezetnek. Az egyik az, hogy a forrongó, alakuló szókészlet jelenségeit a szótáríró finom megfigyelőképességével közelíti meg, felfigyelve a szinonimákban rejlő lehetőségekre és szóhasználati kötöttségekre: pl. *történelmi és történelmi, érzés és érzelem* (260). A másik tanulság pedig az az elméletileg is fontos megállapítás, hogy a nyelvújítás a motivált szavak számát növelte nyelvünkben. Egy-egy fogalomkör új szavai ugyanis — szókészlettani szempontból — egyszersmind etimológiai kapcsolatban is állnak egymással: a régi *gyógyít* és *gyógyul* köré például ilyen szócsalád alakult ki: *gyógyszer, gyógyszerész, gyógyszertár, gyógyfürdő* stb. Márpedig a beszélő szempontjából korántsem közömbös, hogy egy — korábban soha nem hallott — szó azonnal érthető vagy sem (találó példája: m. *szemészet* ~ fr. *ophthalmologie*). A nyelvújítás mérlegét ilyen szempontból is nagyon kedvezőnek tartja Sauvageot. Másrészt azt is hangsúlyozza, hogy a sok tükörfordítás révén a magyar szókészlet ismét közelebb került a nyugati nyelvekhez, különösen a némethez.

7. Az 1830-as évektől az első világháborúig tartó időszakot: a „megszilárdulás”, kiegyenlítődés korát elemzi a hatodik fejezet (273—306). A nyelvfejlődés egésze szempontjából igen érdekesek a beszélt nyelv helyzetére vonatkozó megjegyzések. Reformkori nyelvünkéről szólva főleg azt emeli ki Sauvageot, hogy — noha a nyelvújítást írónk már diadalra vitték — köznyelv valójában még nem volt; egyes törekvések az írott nyelv normáihoz próbálták igazítani a beszélt nyelvet is (Kazinczy), mások többé-kevésbé csak saját nyelvjárásukat használták, de a legjellemzőbb a számtalan keverék változat kialakulása volt. — Másrészt a beszélt nyelv kérdése fontos szerepet kap a századvégi Nyelvőr-vita megvilágításában is. Sauvageot felsorakoztatja egymással szemben az írók és a nyelvészek érveit (ő inkább az előbbieknél ad igazat), de a harc kimenetelét egy harmadik tényezővel magyarázza: a beszélők gyakorlatával. Az 1870-es évek hirtelen változásai (főleg a városiasodás és a közoktatás kiszélesedése) új helyzetet teremtettek; az addig „írásos” jellegű beszélt nyelvet leegyszerűsítették, mesterkedéseitől megszabadították, s így közvetve az egész nyelv fejlődését ugyanabba az irányba terelték, melyet elméletileg a Nyelvőr vallott. Az utóbbi tábor győzelmét tehát a beszélt nyelv helyzetének megváltozása alapozta meg.

8. A könyv utolsó két fejezete: „A jelen helyzet” (307—56); „Problémák és távlatok” (357—407) szinte különálló, nagyobb lélegzetű tanulmánynak is felfogható: a tudatos nyelveműelő szólal itt meg, nyelvünk jelenét és várható alakulását kutatva. Ugyanakkor szervesen kapcsolódik a korábbi fejezetekhez, mivel nyelvtörténet ez is, abban a tágabb értelemben, hogy a jövő változásainak képét a múlt és a jelen tendenciáiból vetíti ki. E szilárd szemléleti alap mellett másik jellemzője a következtetések merészsége: egy-egy változás csírájából nemegyszer annak távoli következményeit is fölillantja. Maguk a megfigyelések azért nagyon tanulságosak, mert saját gyűjtésű, friss nyelvi anyagra támaszkodnak. Fő forrásai (nyugodtan mondhatjuk így: nyelvemlékei) a Kortárs és az Élet és Irodalom.

Az itt felmerülő gondolatok sokaságából ismét csak kettőt emelnék ki. Az egyiket azért, mert közérdekű, aktuális kérdésekhez kapcsolódik: hogyan vélekedik Sauvageot az idegen szavak használatáról? — Azt, hogy nem purista, az eddigiek ismeretében nem szükséges bizonygatni. A jelenről szólva nemcsak azt jegyzi meg, hogy irodalmi szövegeinkben — mihelyt elvontabb kérdések kerülnek elő — egyre inkább „hemzsegnak az idegen szavak” (343), hanem azt is, hogy lassan két párhuzamos terminológia él egymás mellett (*generáció és nemzedék, konfrontáció és szembesítés*), s ezzel éppen a főlösleges idegen szavak száma nő. Másrészt — beilleszkedésüket vizsgálva — nem a hangtani

nehézségekre, hanem a szókészlet egészére irányítja a figyelmet: a motiválatlan, etimológiaiilag elszigetelt szavak számának szaporodásával ennek belső összetartása föltétlenül gyengül. Tanulságos és megszívlelendő ez a szempont, mert (mint a nyelvújítással kapcsolatban is láttuk), egyrészt egységes mércével méri a szókészlet minden nagy átalakulását, másrészt pedig közvetlenül kapcsolódik a nyelvet beszélő közösség nyelvhasználati gondolataihoz is.

A két fejezetből kibontakozó nyelvi prognosztika egészében meglepő és megdöbbentő. Merre tart a mai magyar nyelv fejlődése? Mi a változások fő iránya? — Sauvageot összefoglaló értékelése szerint (406—7) nyelvünk egyre finomabb, egyre bonyolultabb árnyalatokat tud kifejezni; a mondanivaló megformálása egyre pontosabb — mindez azonban sokszor fölösleges pontoskodáshoz, redundanciához vezet; más nyelvek egyszerűsödési tendenciájához képest nyelvünk jelenét a bonyolultabbá válás jellemzi. — Ezt az általános megállapítást olvasva nem szabad figyelmen kívül hagyunk két dolgot. Egyrészt azt, hogy háttérben írott szövegek (nemegyszer szokatlan) nyelvi tényei állnak; a beszélt nyelvre irányuló vizsgálatok sok szempontból eltérő eredményre vezethetnek. Másrészt pedig az egyes jelenségek értékelésében magának a nyelvművelő szemléletnek is fontos szerepe van. Sauvageot egyes kritikai megjegyzéseit (különösen az igekötők használatával kapcsolatban) azért érezzük túlzottan szigorúknak, mert — a magyar nyelvművelési gyakorlattól eltérően — közhasználatú, már megszilárdult nyelvi tényekre is kiterjednek (például: *befűti a kályhát, beülünk a nevelői szobába*). Nyelvművelő magatartásának egészét így jellemezhetnők: elméletileg a kifejezés gazdaságosságát, tömörségét, egyszerűségét tartja egy nyelvi rendszer fő erényének (vö. még Français écrit, français parlé 211—4), a nyelvművelő gyakorlat terén pedig igen fontos, szinte irányító szerepet juttat a nyelv tökéletesítését szolgáló tudatos beavatkozásnak. E két fejezet alapján én elsősorban a minden új jelenség iránti szenvedélyes érdeklődést és a nyelvfejlődés számos kérdését átfogó, sokoldalú és sokszínű megközelítést emelném még ki.

E nagyszabású munka igen nagy nyereség számára, akik a magyar nyelv iránt érdeklődnek. A francia szakemberek és a franciául olvasó külföldi tudósok nyelvünk megismeréséhez kapnak értékes kalauzt. Maga a magyar nyelvtudomány pedig olyan szintézissel gazdagodott, mely sok tekintetben egyéni felfogásával fontos kérdések újragondolására készíti minden olvasóját, másrészt pedig friss szempontjaival új területeket világít meg, s bővíti a magyar nyelvre vonatkozó ismereteinket.

KOROMPAY KLÁRA

Velcsov Mártonné, Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben

Budapest, 1974. NytudÉrt. 84. sz.

VELCSOV MÁRTONNÉ dolgozatában szókészletünknek olyan elemeivel foglalkozik, melyeket azonos művelődéstörténeti és jelentéstani vonások sorolnak egy kategóriába. Ezek az antropometrikus mértéknevek mértékjelentésüket, illetve mértékjelölő funkciójukat mindannyian egy eredetileg testrésznév vagy testrésszel kapcsolatos cselekvésnév jelentéséből kölcsönözték azokban az időkben, amikor még általánosan ismert és elfogadott mértékrendszert a primitív művelődési és gazdasági viszonyok nem tudtak kialakítani.

Velcsovné feldolgozásában a mértéknevekké vált testrésznevek teljes jelentéstörténete, alaki fejlődésük és eredetük kérdései gazdag és változatos bizonyító nyelvi

anyag vallomásai tükrében tárulnak eléink. Társadalmi—gazdasági alkalmazásuk jellege szerint a tárgyalás menetében is két nagyobb csoportra különülnek ezek a mértéknevek: a hivatalos használat rangjára emelkedett és az ezek szinonimájaként, a nem hivatalos nyelvhasználatban élő kifejezések csoportjára. A hivatalos mértéknevek csoportjában tárgyalja a szerző az *öl* mértéknevet s a *láb*, az *ujj* és a *hüvelyk* mértékneveket, mely utóbbiak közül a *láb* az *öl* kisebb egységeként, az *ujj* és a *hüvelyk* a *láb* kisebb egységeként szinte egy kezdetleges mértékrendszer kialakulását tették lehetővé. A nem hivatalos használatú mértéknevek csoportjában a *kar*, *könyök*, *marok*, *tenyér*, *arasz* testrésznevek kerülnek tárgyalásra, s végül egyedi esetként beszél a szerző a *lépés*-ről, amely testrésszel végzett cselekvés nevéből vált mértéknévvé, s amely mértékjelölő funkcióban még a múlt századi katonai térképeken is általánosan használt elnevezés.

A „szócikkek” — egy-egy önálló életre is alkalmas tanulmány — szerkezetük lényegére nézve azonos felépítésűek. Első fejezetük a szó jelentéstörténetét, a második származékait, a velük alakult állandó kifejezések csoportját, végül a harmadik etimológiájukat, illetve az etimológiájukkal kapcsolatos problémákat tartalmazza. Ez a világos szerkezetű felépítés a szerző kezében rugalmasan alkalmazkodik az anyag diktálta követelményekhez, a *hüvelyk* szó tárgyalásában például a nyelvjárási alakváltozatok számbavételével, alakulásuk menetének fölvezetésével bővül. Természetesen az egyes fejezetek terjedelme is a bennük tárgyalt kérdéskör nagysága, illetve bonyolultabb vagy egyszerűbb volta szerint változik. Az etimológiai fejezetek sorában például a *hüvelyk* szóé a legterjedelmesebb, vitatott s végeredményében is tisztázatlannak tekinthető etimológiája és a *hüvely* szóval való szonositásának problémái miatt.

A dolgozat tehát voltaképpen egy olyan speciális jellegű szókincstanulmány, amely — amint már említettem — szókészletünk anyagának csak egy kisebb számú, bizonyos rokon vonások alapján egy fogalomkörbe sorolható egyedeivel foglalkozik. A választott téma jellegéből következik, hogy az értekezés tárgya és tanulságai komplex vonatkozások, s megfelelő szempontok szerinti feldolgozása igen széleskörű gyűjtő munkát kíván. Velcsovné ennek a követelménynek a legteljesebb mértékben igyekszik eleget tenni; nyelvtörténeti adataira, szépirodalmi idézetei s az ide vonatkozó szakirodalom mennyiségének bizonyossága szerint a gyűjtést szinte a teljesség igényével végezte.

Az értekezés eredményei, tanulságai nemcsak a nyelvtudomány, hanem más tudományágak (művelődéstörténet, néprajz, gazdaságtörténet stb.) szempontjából is érdekesekek és hasznosak. S bár a téma természeténél fogva viszonylag kevés teret enged az egyéni véleményalkotás, a teremtő invenció számára, a szerző minden lehetőséget kihasználva nem egy nagyobb, vitatott kérdéskörben és sok kisebb részletkérdésben jut el önálló utakon a megnyugtató megoldásig. A feldolgozásban kétségtelenül érvényesül minden olyan szempont, amit jogos igényekkel elvárhatunk, mégis — s ez éppen a dolgozat érdemének tekinthető — újabb szempontok fölvetését sugallja. Így például, bár a szerző a megfelelő szócikk keretén belül mindenütt kitér a tárgyalt mértéknevek mai használatának kérdésére is, úgy hiszem, érdemes lett volna nagyobb figyelmet és teret szentelni a mai köznyelvben (és irodalmi nyelvben) is használatos *arasz*, *tenyér*, *marok*, *ujj* stb. mértéknevek mai funkcionális kérdéseinek, megmaradásuk, illetve — a nem használatosak esetében — elavulásuk okainak, körülményeinek.

Akad a dolgozatban néhány olyan részlet, melynek egy-egy megállapításával, illetőleg a megállapítás megfogalmazásával véleményem szerint vitába lehet szállni. Nem szándékozom itt kitérni az olyan vitatható tudományos megállapításokra, melyek végleges eldöntése még várta magára, amilyen például az időtartami viszonyulások kérdése az alapnyelv vokalizmusában. Ezzel a problémával kapcsolatban még szinte hit kérdése, ki milyen álláspontot tart elfogadhatónak, különösen ami azt illeti, hogy a magyar nyelv hosszú magánhangzói mennyiben lehetnek alapnyelvi hosszúság folytatói.

Az uráli eredetűnek tartott *láb* szó etimológiájával kapcsolatban írja a szerző, hogy benne „A hosszú magánhangzó minden bizonnyal eredeti” (36).

Jelentéktelen, de mégis félreértést okozhat a következő fogalmazásbeli pontatlanság: „A *-nyi* képző még eredetibb alakjában, *-né* formában található . . .” A *-né* változatban az *n* hang valóban az eredetibb hangállapotot képviseli, de az *é* ugyanolyan eredeti, mint az *i* (<*i*), a *i-s* diftongus kétirányú monoftongizálódása következtében.

Dolgozatának befejező szakaszában, a vizsgált mértéknevek nyelvi jellemzőinek összegezésében a mértéknevek jelentésfejlődéséről szólva, az eredeti testrész jelentéshez viszonyítva jelentésbővülésnek nevezi a mértékjelentés kialakulását, s ha a kettős jelentésből valamelyik elvész, akkor jelentésszűkülésről beszél. Azt hiszem, az első esetben helyesen jelentésgazdagodás vagy -gyarapodás, az utóbbiban jelentésszegényedés történik, hiszen a testrész- és a mértékjelentés egymásnak nem alárendelt fogalmai, a valóságviszonyoknak nem azonos szűkebb vagy bővebb körére vonatkoznak.

Velcsov Mártonné értekezéséről végső összegezőként elmondhatjuk, hogy a témájában rejlő lehetőségeket nagy mértékben kiaknázta, példás filológiai alapossgal, hatalmas munkával végzett anyaggyűjtésre épülő, feldolgozása módszerében is fejlett színvonalat képviselő műve sokáig tanulságaival hasznos és értékes terméke legújabb nyelvészeti irodalmunknak.

D. BARTHA KATALIN

A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák

Bevezetéssel, jegyzetekkel közléteszi FARCZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA.
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.

1. 1860 táján kezdődött. K o n c z J ó z s e f, a marosvásárhelyi református kollégium ún. Nagykönyvtárának őre ekkor fedezte fel egy kereskedő lomtárában, és vásárolta meg — megmentve ezzel a pusztulástól — azt a XIV. század második felében leírt hártyakódexet, amely még szinte száz esztendeig rejtegette — számunkra igazi — titkát. 1894 körül, a kódexet böngészve, a kollégium kiváló diákja, K e l e m e n L a j o s az egyik lapon néhány soros magyar szövegre bukkant. Nagy érdeklődéssel betűzgette a régies helyesírású szavakat, de Koncz tanár úr, aki maga is ismerte ezeket a magyar bejegyzéseket, nem tulajdonított különösebb jelentőséget nekik. Így tanítványa sem foglalkozott a kérdéssel tovább, egészen addig, amíg e becses nyelvemlékünket végre igazán felfedező F a r c z á d y E l e k a hasonmást meg nem mutatta neki, hogy a középkori írásgyakorlat szakértőjének véleményét kikérje. Az 1956-ban felfedezett, Marosvásárhelyi Soroknak (MvS.) és Marosvásárhelyi Glosszáknak (MvGl.) elnevezett szövegemlék keletkezési ideje — írás-, helyesírás- és nyelvtörténeti szempontból egyaránt vizsgálva — a XIV. század elejére tehető. (A TESz. „1410 k.” jelzéssel jelöli az innen idézett adatokat). Így a MvS. és a MvGl. időrendben a hatodik magyar szövegemlék.

2. Ismertetése és közzététele FARCZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA együttes munkája. A 85 lapos szép könyvecske, mely a nyelvemlék kicsinyített fényképét is tartalmazza, Bukarestben jelent meg a Kriterion Könyvkiadónál 1973-ban. A nyelvemlékleíró és szövegkritikai 2—4. fejezet FARCZÁDY ELEK, az írás- és nyelvtörténeti kérdéseket tárgyaló 1., 5—9. fejezet SZABÓ T. ATTILA tollából származik.

E nyelvemlékünkéről Magyarországon 1957-ben jelent meg tudósítás, illetőleg részletes ismertetés: Nyr. LXXXI, 295—6; MNy. LIII, 335—51; l. még MNyTK. 97. sz. 3—18. (A közzétévk a Romániában napvilágot látott publikációk listáját is megadják a most ismertetendő kiadvány 84. lapján.)

Az általános nyelvelméltani fejezetek nagyrészt megegyeznek az 1957-es kiadással, az írás- és nyelvtörténeti rész azonban némiképp módosulva, BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND hozzászólásainak (MNY. LIV, 13–7, 17–22; MNYTK. 97. sz. 19–22, 22–8) figyelembe vételével készült el és jelent meg, „így több részletkérdés tárgyalása világosabbá, megalapozottabbá, körültekintőbbé vált.” (Fülszöveg.)

A Bibliát tartalmazó Koncz-kódex (így nevezték el a közzevők az anyakódexet) 204. és 205. lapján található a hét olvasható sorból (44 szóból) álló MvS., a 205. és a 155. lapon pedig a MvGl., 11 különálló magyar szó. E két nyelvelmélt tehát 55 magyar szót őrzött meg számunkra; ha az ismétlődő szavakat leszámítjuk, szótárilag csak 38-at (vö. 26–7).

A MvS. a megfelelő latin biblia-részletnek (a XVII. fejezet 8–10 versének) tartalmi összefoglalása. A fordító—glosszáiró (nem biztos, hogy ugyanaz a kéz) több helyen félreértette, illetőleg félreolvasta a latin szöveget (pl. *pává*-nak fordította — *pauone*-nak olvasta — a *pauore* 'félelem, rémület' szót; részletesen l. 31–4, 66. stb.), egyébként a fő gondolatok a magyar nyelvű sorokban is megtalálhatók.

3. SZABÓ T. ATTILA az 5. fejezetben (34–7) BÁRCZI és BENKŐ egyes észrevételeivel (i. h.) foglalkozik. Az egyik fontos kérdés, amit BÁRCZI vet fel, érinti a MvS.-at, de általános érvényű is: „... helyes-e a mi általános gyakorlatunk, amikor egy szövegemlék adatait mint a másolat korából származókat tartjuk számon akkor is, ha teljes joggal következtethetünk az eredeti régebbi voltára, sőt annak keletkezési idejét is bizonyos ésszerű határok között meg tudjuk állapítani.” SZABÓ is csatlakozik a nemmel válaszolók közé, amikor a MvS.-at — előbbi besorolásával szemben — szövegemlékeink között az ötödikről a hatodik helyre teszi át, elébe helyezve a Jókai-kódexet, aminek helyes kormegjelölése (amit a TESz. is elfogad): a XIV. sz. második fele/1450 k., illetőleg 1372 u./1448 k. (Ez a magyarázata annak, hogy a Nyelvőrben — 1957-ben — megjelent cikkének akkor még ezt a címet adta: „A Marosvásárhelyi Sorok, az ötödik magyar szövegemlék”). Szórványemlékeinket eddig is nem az átiró oklevél átirási kelte, hanem az eredeti oklevél keltezési ideje szerint tartjuk számon, illő, hogy szövegemlékeinkkel is ezt tegyük. Itt jegyzem meg, hogy míg SZABÓ a Jókai-kódexet visszahelyezte az eredeti kézirat keletkezési idejére, a MvS.-at k ö v e t ő kódexek esetében mintha megfedkedznék erről. A MvS. jelentőségéről szólva azt írja: „... eddig ismeretes szövegemlékeink sorában a hatodik helyet foglalja el, és így mintegy kitölti azt a hét-nyolc évtizedes űrt, amely az ötödik, egy egész kódexnyi anyagot magában foglaló szövegemlék, a Jókai-kódex és a XV. század közepétől egyre szaporodó számú magyar nyelvű kódexirodalom nagy terjedelmű szövegemlékeinek keletkezési kora között eddig tátongott.” (80.) Ha a Bécsi- és a Münchener-kódex eredetije a XV. század első harmadában keletkezett, akkor ez az „űr” azért kevesebb, mint hét-nyolc évtized (a TESz. kormegjelölése a BécsiK. esetében: 1416 u./1450 k., a MünchK.-nél pedig: 1416 u./1466), ami természetesen a MvS. jelentőségén mit sem változtat.

4. A nyelvelmélt egyes szavait szócikkek formájában mutatja be SZABÓ — az olvasat megadása, illetőleg a szöveg helyesírásának megvizsgálása után. A MvS. helyesírási rendszere legjobban a SchlSzj. helyesírásával egyezik. Íráskéjük is a legtöbb hasonlóságot mutatja, és nyelvi tények alapján is egyidőseknek tekinthetők (vö. BENKŐ: MNYTK. 97. sz. 24). Ez a hasonlóság döntő jelentőségű volt a MvS. kormeghatározásában.

A helyesírási kérdések közül komoly olvasati problémát vetett fel az a tény, hogy e nyelvelméltunkben az *ö* hangnak önálló jelével nem találkozunk; így lehet, hogy bizonyos szavakban illabialis párjának, az *ë*-nek a jele (*e*) jelölte az *ö* hangot is (47, 52). Ennek alapján egyes *e* betűk esetében SZABÓ felveti az *ö*-s olvasat lehetőségét is. Pl.: *elend* ~ *ëlend* ~ *ölend*, *këlket* ~ *kölket*, *yeltest* ~ *üßöltést* stb. Ezt és az ehhez hasonló

körültekintő olvasást amely „szinte kimeríti az összes komolyan számba vehető lehetőségeket”, BÁRCZI (MNyTK. 97. sz. 19) igen helyesnek találja (BENKŐ nem tartja valószínűnek az *ö*-s olvasatot; i. h. 28.). Elvileg ugyanígy vélekedik BÁRCZI SZABÓnak arról a feltevéséről, hogy az *i*, *y* betű *ü* hangot is jelölhet. „E lehetőségről gyakran meg szoktunk feledkezni, és túlságosan könnyen kerülünk az íráskép hatása alá. Sajnos, ma még nagyon kevésbé ismerjük az egyes területek nyelvújásának folyamatos történetét ahhoz, hogy a XIV—XV. századi *ë ~ ö*, *é ~ ő*, *i ~ ü* kérdésében döntő választ tudnánk adni, s alapjában véve semmi sem áll útjában annak a lehetőségnek, hogy ebben a korban . . . tollforgatók . . . a latin betűsorban hiányzó palatalis hangzókat a megfelelő illabialisok betűjével írta legyen.” (I. h. 19.) Ugyanakkor a MvS.-beli *yeltest* szó első hangját inkább *i*-nek olvassa. Nem tartotta elég meggyőzőnek SZABÓ rövid *ü*-s olvasatot bizonyító eljárását.

Azóta SZABÓ T. ATTILA ezen a ponton is tovább folytatta kutatásait. „Az *y*-féle jelek egy számon nem tartott hangértéke” című dolgozatában (MNy. LXIV 8—14; Nyelv és múlt 236—49) sok XVI. századi (kolozsvári) adatot hoz fel annak igazolására, hogy „a XVI. század második felében más, jóval gyakoribb jelek mellett az *y* (*ý, ý, ý, ý, ý* stb.) jelt Kolozsvárt az *ü* és az *ü* jelölésére is alkalmazták” (i. h. 9). Így továbbra is fenntartja azt a véleményét, hogy az *yeltest* szóban *ü*-s olvasattal *i* s számolni kell.

Egyébként a MvS. és a MvGl. írója — fordítója egyáltalán nem könnyíti meg olvasója dolgát, helyesírása ugyanis több ízben következtelen. Például a Jesúsítés jelölésében: *eggiet, ollian, de hog, kiral*; vagy: *chach* olv. *csak* stb.

5. A SZABÓ, illetőleg BÁRCZI, BENKŐ közti vitában még több más, nyelvtörténeti és helyesírástörténeti szempontból igen fontos kérdés is felmerült. Például SZABÓnak az a feltevése, hogy a régi magyar hiátusos és *v*-s írásformák esetleges *β* ejtésre is mutathatnak. A MvS.-ban erre is az *yeltest* szó, illetőleg a *thiuis* (*tövis*) szolgáltatott példát. SZABÓ felveszi a lehetőségek közé a *β*-s olvasatot is (*üβöltés ~ iβöltés* stb.), mivel — mint kifejti — a *v* kiírása, illetőleg ki nem írása két magánhangzó közé azt is mutathatja, „hogy akkoriban (legalábbis két labialis magánhangzó között) nem is labiodentalis *v*-t, hanem bilabialis *β*-t ejtettek” (57—8). Ezzel MELICHNEK egy régebbi ötletét (Nyr. XXXII, 413) fejlesztette tovább. (Hogy az *yeltest* szóban is feltehető-e a *β* ejtése, attól is függ, hogy milyen hang értékének tekintjük az *y*-t.)

BÁRCZI kételkedik a hiátusos formák (és konkrétan az *yeltest*) *β*-s olvasatának valószínűségében, BENKŐ viszont nagyon figyelemre méltónak tartja az elképzelést. BENKŐ tovább is szövi a gondolatot: „A hiátusos jelölésmódnak a fonetikai oka is világosnak látszik: a *β* artikulációja közelebb áll a környező magánhangzókéhoz, mint a *v*-é, illetőleg a *küβes* és *kües* ejtésformák között a *β* képzéserőssége szempontjából számos közbeeső, átmeneti (*küβes*-féle) fokozat van, amelyeket az ómagyar írásbeliségben »hiátusos« jellegű írásmóddal adtak vissza. — Kíváncsian várom SZABÓ T. ATTILÁnak az e kérdéssel remélhetőleg minél hamarabb közzéteendő részletesebb fejtegetéseit.” (I. h. 20.) Meg is jelent hamarosan SZABÓ tanulmánya, „A magyar bilabialis *v* nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez” (MNy. LVI, 31—43; Nyelv és múlt 217—35).

6. A MvS. és a MvGl. szavait tárgyaló szócikkek tartalmazzák mindenekelőtt az olvasatot, illetőleg az olvasati lehetőségeket, megvilágítják az azzal kapcsolatos helyesírási és nyelvtörténeti (vitatott és nem vitatott) kérdéseket (ha van és ha szükséges), viszonylag bőséges történeti adatot sorolnak fel, a szó első előfordulását is megadva (ha az éppen a MvS., arra külön felhívja a szerző a figyelmet). Szükség esetén morfológiai elemzést és jelentésmagyarázatot is ad. Rendszerint az etimológia zárja a szócikket.

7. A MvS.-ban szereplő az mutató névmással kapcsolatban kell még egy rövid megjegyzést tennem. Az 53. lapon az *az, oz* címszó alatt elírást, keveredést vélek észrevenni. A MvS. — egyebek mellett — arról külön nevezetes, hogy nincsen benne határozott névelő, „holott öt esetben volna erre nyelvi lehetőség” (BENKŐ: i. h. 23). Megvan viszont az *az* mutató névmás, egyszer ragtalanul, egyszer tárgyragosan, mégpedig nem *oz*, hanem már nyíltabbá vált alakjában: „*ha . . . valaky azt hallandia az nog ijeltest tezen*”. A MvGl.-ban viszont szerepel egy *oz* alak: „*oz te(m/plu/m) aranaba(n)*”, aminek funkciója mondatösszefüggés hiányában nem határozható meg. Az 53. lapon viszont ez áll: „A szövegemlék első töredékmondatában a határozott névelőnek [!] már nyíltabb magánhangzós formájával találkozunk, holott a MvGl. . . határozott névelőjében (? esetleg névmási jelzőjében) zártabb formával találkozunk.” Kissé lejjebb pedig egyértelműen mutató névmásnak nevezi a glosszabeli *oz*-t: „A mutató névmásnak a MvGl. . . az eredetibb zártabb hangzós *oz* alakját őrizte meg . . .” Még lejjebb viszont a MvGl.-nak tulajdonítja a nyílt hangzós alakot: „a MvGl.-ban azonban már a nyílt hangzós névmási formával (*az, azt*) találkozunk.” — ami nyilván a MvS.-ra igaz. Ezek az elírások azért sajnálatosak, mert félreértést okozhatnak, éppen egy igen fontos kérdésben.

8. Kellene még szólni például a *títh haz (ue)l eltezev haz* glosszáról, melynek értelmezését oly kitűnően és szellemesen adja meg SZABÓ, vagy a MvS.-beli geminált mássalhangzókról, az *a ~ á* problematikájáról, melyek mind-mind új adalékokkal gazdagítják eddigi ismereteinket nyelvünk múltjáról. Tisztelettel köszöntjük befejezésül SZABÓ T. ATTILÁT, és kegyelettel emlékezünk az időközben elhunyt FARCZÁDY ELEKTRŐL abból az alkalomból, hogy megjelent e kiváló nyelvemlékkiadvány, amely újabb értékes darabbal gazdagítja az — egyébként még nem nagyszámú — részletes nyelvemlékfeldolgozások sorát.

MÁTAI MÁRIA

Zsilka Tibor, Stilisztika és statisztika

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 97 l.

1. ZSILKA TIBORT nem kell különösebben bemutatnunk a hazai olvasónak. Nem csupán nálunk s Csehszlovákiában megjelent munkáiból, az egyre növekvő híru nyitriai Irodalomkommunikációs Intézet tevékenységéből, hanem személyesen is ismerjük: nem hogy szívesen látott vendég nálunk, hanem, természetesen, nálunk is itthon van. Itt ismertető új könyvének több tanulmánya, gondolata korábbi publikációiból részben már szintén ismert. Ezek a gondolatok mindig frissek voltak, s talán nem vonunk le a szerző személyes érdeméből azzal, ha azt mondjuk: azért is, mert Zsilka Tibor nem hiába él és dolgozik Csehszlovákiában, látszik rajta a csehszlovák iskola; hazai tudományosságunkba új szint tudott hozni azzal is, hogy a mi nyelvészeinknél közvetlenebbül élvezhette például a prágai kör örökségét a költői nyelv vizsgálatában. (Mindjárt a dolog végére ugorva ennek kapcsán nem lehet véletlen, hogy magyar, francia, szovjet, amerikai stb. szerzők mellett leginkább — méltán közismert és elismert csehszlovákiai szerzőkre hivatkozik: MISTRFKRE és MIKORA, RÁKOS PÉTERRE és TĚŠITELOVÁRA — vö. a kötet végén álló jegyzetekkel, 89—94.)

A kötet rövid bevezetése általában érinti az információelmélet és a statisztika alkalmazhatóságát a stíluskutatásban (7—12). Konkrét szó- és szófaji statisztikát kapunk a következő részben (13—9), főleg GUIRAUD és MISTRFK egyes módszereinek alkalmazása (20—9, e részből különösen hiányzik FRUMKINA munkásságának számbavétele) után egy Illyés-képvés (az „Újévi ablak”) elemzése következik (30—7), majd entrópia- és redundancia-számítások különféle szinteken (38—45, 46—75), végül négy novella stilisztika-

tikai elemzése statisztikai módszerekkel (76—86). A kötetet az említett jegyzeteken kívül statisztikai táblázatok és egyes képletek felsorolása zárja. A táblázatok adatokat tartalmaznak a vizsgált szövegek átlagos szóhosszára, a mondatok hosszára és a szófajok eloszlására vonatkozóan (87—8). A vizsgálat az egyes tanulmányokban a XX. századi magyar széppróza és költészet különféle darabjait érinti (így Krúdy, Kosztolányi, Móricz, Nagy Lajos, Juhász Ferenc, József Attila és mások egyes műveiből).

Számos hasznos adat, használható módszerek, helyes alapállás és ennek megfelelően több helyes következtetés — ha csak ennyit mondanánk könyvéről, joggal sértődnek meg a szerző. Munkája nem egy problémát fölvet, olyat, amire mi sem tudunk jó megoldást adni; ellenkezésünket váltja ki másutt — de végig mindenütt felrázó, gondolatébresztő. Alább e gondolatainkból közlünk néhányat.

2. Mekkora mintát kell vennünk statisztikai vizsgálat során? Gyakran kérdik ezt tőlünk a matematikai módszerekkel külön nem foglalkozó, de azokat felhasználni kívánó kollégáink. Zsilka válasza kissé meglepő: „Bebizonyosodott, hogy a kisebb szövegeken végzett vizsgálatokat jobban lehet ellenőrizni, s így a stilisztika számára a kisebb korpuszokon végzett matematikai elemzések fontosabbak, mint a nagyobb anyag alapján nyert számadatok” (29, hasonló módon másutt is, így 46). A szerző a jelzett helyen tételét nem bizonyítja, illetőleg egy ilyen tétel nem is bizonyítható. Mit jelent az tudniillik, hogy „jobban lehet ellenőrizni”? Továbbá: Valóban vannak olyan statisztikai módszerek, amelyek az egészre „kis minta” vételével engednek következtetni. A mintavétel azonban nagyon komoly és nehéz probléma. Csak olyan minta jó vizsgálódásra, amely reprezentatív, és mindenképpen véletlen kiválasztáson alapul. (Ha a szöveg végéből levágnak egy elég jelentős darabot, az nem szövetminta; szövetminta viszont néhány foszlány, amelyet egy ideális — mert garantáltan össze-vissza rágó — moly élénk köp.) Ezért tulajdonképpen nem is úgy kellene feltenni a kérdést, hogy mekkora mintát kell venni, hanem hogy *h o g y a n* kell mintát venni (a „hogyan”-tól függ azután, illetőleg benne foglaltatik a „mekkora” is).

Ugyanezért, bár alább „mintákról” fogunk beszélni — a Zsilka választotta szövegrészek tulajdonképpen nem mintái a vizsgált szerzőknek; csupán önmagukat reprezentálják és nem az illető szerzőket mint egészeket. (A statisztikai követelményeknek megfelelően vett mintát Adyból TARNÓCZY — vö. NyK. LIII 107—52 —, és ezért szinte pontosan ugyanazokra az eredményekre jutott, mint amit a teljes Ady-„szöveg” ténylegesen felmutat.)

3. Mekkora eltérést kell relevánsnak tekintenünk? Még két tojás sem lehet egyforma, nemhogy két szövegminta, még ha ugyanattól a szerzőtől vettük is őket. Az egyikben valamivel több a magánhangzó, a másikban valamivel kevesebb; az egyikben a főnév valamivel több, a másikban a melléknév; és így tovább. Mármost mekkora eltérés esetén kell azt szignifikánsnak tekintenünk, kell azt mondanunk: ez az eltérés már nem lehet a „véletlen” műve?

Zsilka az elemzésben használt mutatószámok kiértékelése során az egyes szerzők és művek összehasonlításakor elég szubjektíven dönt arról, hogy mikor tekint két eltérést lényegesnek és mikor nem. Ez még olyan ellentmondásos döntésre is viszi, mint amilyen a 22. lapon a GUIRAUD-féle szókinésgazdagsági mutató alkalmazhatóságának minimális küszöbszáma meghatározásánál történt. E helyen van három, egyenként 2—3 ezer szóból álló korpusz, bizonyos mutatóik 17, 19,60 és 25,40 (ez szolgál bizonyítéku arra, hogy a módszer 2000 szónál nagyobb korpuszokra már alkalmazható); és egy kisebb korpusz, amelyre 17,60 adódott (és ez a körülmény szerzőnk szerint azt bizonyítja, hogy 2000 szónál kisebb nem lehet a korpusz). Holott világos, hogy a 17,60 nagyon szépen közel van — ha úgy tetszik — az első két eredményhez; de hármuktól mindenesetre távol

van a 25,40-os eredmény. (NB.: Ez nagyon jó is így, mert ez a kiugró mutató, bár viszonylag nagyobb mintán készült — Juhász Ferencből való.) (Részletesebben e kérdéskörrel vö. következő munkánkban: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája 29.)

4. E n t r ó p i a. Szerzőnk lényegében helyesen tárgyalja az információ, az entrópia fogalmát, amíg elvi síkon marad (38. kk.); sőt bizonyos értelemben jól is alkalmazza azt, még ha eredménye meglepőnek látszik is. Eszerint az entrópia mint fizikai fogalom a zárt rendszeren belüli állapot mértéke: minél közelebb van a zárt rendszer az egyensúlyi állapothoz, annál nagyobb az entrópiája. Más oldalról: valamely zárt rendszer legvalószínűbb állapota egyben a legmagasabb entrópiájú is — a rendszer egyensúlyra törekszik. Még egy más oldalról: a rendszer entrópiája akkor a legnagyobb, ha egy esemény után bármely másik esemény ugyanolyan valószínűséggel következik be. Tekintsünk egy mezőt rajta katonákkal zárt rendszernek: e rendszer entrópiája akkor a legnagyobb, ha a katonák össze-vissza egyenletesen eloszolva sétálnak benne; akkor a legkisebb, ha valamely szabályos alakzatba állították fel őket; egy gáz entrópiája csökkenni kezd, ha tartályának egyik pontját kívülről melegítjük, mert a molekulák kevésbé egyenletesen kezdenek megoszlanı benne; stb. Vagy szerzőnk szavaival élve: „A növekvő entrópia . . . a megoszlás egyenletességének fokozott mértékét jelenti. Az egyenletesség ilyen formán a rendezettség, a szervezethez való felbomlása, vagyis rendezetlenség . . . — »strukturálatlanság«, vagyis a struktúra hiánya” (39).

Az entrópia más néven pedig nem más, mint az információ. Innen a paradoxnak tűnő állítás: a művészi szöveg eleve rendezettebb, mint a nem művészi (hiszen a „közönséges” grammatikai szabályokon túl strukturáltságát fokozzák még a „művészi grammatika” szabályai is); a művészeteken belül a kötöttebb műfajok, a vers még katonásabban rendezett, s így egy-egy darabja még kevesebb információt hordoz. Ezt az állítást intuitíve helytelennek érezzük, a művészi közlést eleve információban gazdagabbnak, sűrűbbnek gondoljuk, mint a nem művészi. Zsilka javasol egy megoldást erre a paradoxonra (43 kk.). Ám végezzük el a következő gondolati kísérletet. Ha egy ideális majmot ültetünk az írógépre, amely annak minden billentyűjét mindig egyforma valószínűséggel nyomja le (ezért „ideális”), akkor az e majom által létrehozott szöveg strukturáltsága, entrópiája — vagyis hírértéke (információja) maximális lesz. A sorrend: maximális információ — a majom generálta szövegben, ennél kevesebb a közönséges prózában, még kevesebb a művészi prózában, legkevesebb a lírában (ezen belül: viszonylag több a szabad versben, kevesebb a kötött formákban). Alapvető baj van az információ így bevezetett fogalmával: a lírán és a szépprózán még lehet vitatkozni, de az már biztos, hogy a majom írta szöveg a legkevesebb informatív a számunkra.

Az entrópia fogalma igen fontos, ezzel is mérni lehet a szövegek jellegét (mint oly sok mással; mi magunk például egy 66 dimenziós tér pontjai által kíséreltünk meg valami effélett: AdyStat, 19 kk.), ám pontos interpretálása létkérdés. Az „entrópia” — „információ” probléma irodalma egyébként könyvtárnyi (legújabbban I. DOEDE NAUTA, JR., *The Meaning of Information*, 1972.; kézírata lezárásakor ez még nem állhatott a szerző rendelkezésére.)

5. M i t j e l e n t e n e k a s z á m o k ? Az információ (entrópia) értéke egy szám: a majom-paradoxon mutatta, hogy baj van, ha belegendolunk, mit is jelent. Minden többi számmal is baj van. Valamely szám tulajdonképpen csak önmagát jelenti: egy elem valószínűsége ennyi és ennyi; egy szöveg hírértéke ennyi és ennyi stb. Két szám közötti eltérés is, ha egyáltalán szignifikáns (vö. 3.), azt jelenti, hogy a két szöveg között eltérés van. De a számok, eltérések interpretálása, értékelése — rendkívül nehéz dolog. Elvileg igen tisztán látja ezt Zsilka, amikor például így ír: „A kapott indexszámok alapján — és ezt nem győzzük hangsúlyozni — nem lehet a három költő verseinek esztétikai

színvonalát pontosan körülhatárolni . . .” (24). Ám már ugyanez a mondat így folytatódik: „a Kosztolányi és a Juhász Ferenc szókincséről kapott számadatok minden esetben kedvezőbbek”, mint a Cselényiből kaptak. Egy mondatnál később e számokkal kívánja a költői megnyilatkozás „intellektuális fokát” mérni, a költő felkészültségét, kifejezőképességét felfedni. Nem értünk ugyan teljesen egyet BENKŐ LÁSZLÓVAL, amikor (többek között éppen ZSILKÁNAK adresszáva) ezeket mondja: „A nyelv, a stílus . . . , sokkal bonyolultabb . . . , semhogy titkos zárú ajtai pusztán statisztikai adatokkal és számításokkal megnyithatók volnának” (AcAcPaedSzegediensis 1973: 100): ám a számok helyes használatára (értelmezésére) mi is felhívjuk a figyelmet.

6. A könyvben feltűnően sok az értelemszavarái sajtóhiba (tekintettel arra, hogy a mi AdyStat.-unk egyetlen korrektúra s imprimatúránk nélkül jelent meg: feltesszük, hogy itt is a Kiadó hanyagságából). A legfontosabbak közülük (mindenütt csak a helyeset hozzuk): 22. l. alulról 5. sor: $I_1 = \frac{N}{V}$; 26. l. alulról 3. sor: 100—120; 39. l. alulról 2. sor: akkor alacsony az entrópia[!]; 65. l. felülről 15. sor: $\bar{x} = 9,89$; 95. l. felülről 13. sor: $H_0 = \log_2 n$; 96, 97 l.: nagy „S” helyett nagy görög „szigma”; stb.

JÉKEL PÁL—PAPP FERENC

Megjelenőben az uráli nyelvtudomány bibliográfiája

Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970. Herausgegeben von WOLFGANG SCHLACHTER und GERHARD GANSCHOW. Gr. 8.° Zweispaltig. Wilhelm Fink Verlag, München, 1974. Band I. Ungarisch. 1. Lieferung. XLVII + 192 S. Band I. Ungarisch. 2. Lieferung. S. 193—32.

Több éves előkészítő munka után 1974 márciusában és szeptemberében W. SCHLACHTER és G. GANSCHOW kiadásában megjelent az Urali nyelvtudomány bibliográfiájának (rövidítve: UralBibl.) első és második füzeté. Ez az első bibliográfia az uráli nyelvtudomány történetében, amely a szerte Európában (a Szovjetunióban is) és Észak-Amerikában megjelent szakirodalmat feldolgozza. A mű füzetenként jelenik meg, mindegyik füzet 240 lapot tartalmaz. Két kötetre tervezik. A két kötet körülbelül 45 ezer címet, számtalan recenziót és névmutatót tartalmaz majd. Az első — a magyar — kötet 5 füzetből s 26 669 szócikkből fog állni. A második kötet a többi finnugor és szamojéd nyelvi szakirodalmat dolgozza fel.

Az Urali nyelvtudomány bibliográfiája annotált címbibliográfia. Ez azt jelenti, hogy szükséges esetekben, amikor a cím nem ad teljes információt, a bibliográfiai leírást rövid megjegyzések egészítik ki. Tudománytörténeti okai vannak, hogy az anyagot az 1830-as esztendővel kezdődően gyűjtötték: ezekről SCHLACHTER az előszóban szól. Ez a határszám természetesen nem azt jelenti, hogy 1830 előtt nem publikáltak uralisztikai anyagot, inkább azt, hogy ez bibliográfiailag viszonylag jól fel van dolgozva.

A szócikkek felépítése — egészen vázlatosan bemutatva — a következő: 1. sor-szám; 2. a szerző családneve és rövidített keresztnéve; 3. kettőspont után a mű vagy a cikk eredeti címe; 4. dőlt vonal után áll a cím német nyelvű fordítása vagy — ha van — az összefoglalás (rezümé) címe; 5. forrásmegjelölés (locus); 6. annotáció; 7. recenziók. — A címek lehetőség szerint röviden s értelem szerint vannak lefordítva. Kivételek a német, angol és francia nyelvű címek. Ha valamely cikket német, angol vagy francia rezümé egészít ki, a cím német nyelvű fordítása helyett a rezümé címét közlik.

Az első füzet a következőket tartalmazza: W. SCHLACHTER előszavát (I—XIII), amelyben a mű keletkezésének történetét olvashatjuk. Az előszót a munkatársak név-

jegyzéke, az anyaggyűjtés szempontjainak és a szócikkek felépítésének a bemutatása, valamint különböző rövidítések követik (XIV—XXII), majd az átnézett 730 folyóirat, sorozat és gyűjtélkes kiadvány rövidítésjegyzéke következik (XXIII—XLVII).

A bibliográfia a „Reáliák az uráli nyelvcsaládkhoz” című fejezettel kezdődik (1—155). Ide tartoznak a bibliográfiák, életrajzi közlemények, emlékkönyvek, kongresszusi, úti, kutatási beszámolók, tudománytörténet és módszertan, valamint az őshaza, őstörténet, rokonsági hipotézisek, általános nyelvtudomány és az uráli nyelvtudomány határterületei. Ehhez kapcsolódik a magyar rész az utolsóul felsorolt szempontok szerinti taglalásban (156—77). A második nagyobb rész a magyar nyelvről és a magyar népről szóló általános munkákból, valamint grammatikákból, nyelvtankönyvekből és nyelvtörténeti tárgyú közleményekből (nyelvemlékekről, nyelvújítás, irodalmi nyelv stb.) áll (186—92). Az első füzet szócikkeinek száma 4535.

A második füzet a nyelvtörténeti résszel folytatódik (—240), utána a dialektológiai rész következik (240—66), majd a „Szövegek” című fejezet, amely alcsoportokra van felosztva: nyelvemlékek (266—72), irodalmi szövegek (272—3), nyelvjárási szövegek (274—92), egyéb szövegek (293—325) és hangfelvételek (325—6). A második, nagy fejezet: a hangtan is több alfejezetre oszlik: ún. általános kérdések (helyesírás, transzkripció stb.) (326—43), fonetika és fonológia (343—8), prozódia (359—73), hangváltozások, általános törvényszerűségek (fokváltakozás, magánhangzó-harmónia stb.) (373—9), spontán más-salhangzó-változások (379—84), spontán magánhangzó-változások (384—8), egyéb (388—97). Végül a harmadik, „Szótan” című fejezet következik, amelynek első pontja az „Etimológia”, ekként csoportosítva: alapnyelvi szókinés, magyar fejlemények, népetimológia (397—432). A második füzet 5492 szócikket tartalmaz (4536—10027).

A további három füzet etimológiát (jövevényszavak), szótárakat, jelentéstant, onomasztikát, morfológiát, szintaxist és stilsztikát tartalmaz majd.

Az Urali nyelvtudomány bibliográfiája nemcsak minden uralista, altajista, indo-germanista és általános nyelvész számára, hanem névészeknek, dialektológusoknak, néprajzosoknak és archeológusoknak is régen várt s minden bizannyal örömmel üdvözölt fontos segédeszköze lesz.

KISS JENŐ

K Ü L Ö N F É L É K

MIKESY SÁNDOR

(1917—1975.)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja nevében búcsúzom Mikesy Sándortól.¹

A magyar nyelvészek sorából megint — tragikus hirtelenséggel — kivált valaki. Újra előttünk a kegyetlen kötelesség: végig kell tekintenünk egy lezárult pályát, számba kell vennünk a hiányt, amit maga után hagyott.

Mindannyian tudjuk, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik legtevékenyebb, legáldozatkészebb tagjától, teljesebb szóval: munkásától veszünk búcsút. A Társasághoz a családi hagyomány erejével és bensőségével kötődött. Szorgalmas résztvevője volt minden rendezvénynek és kezdeményezésnek, több szakosztály életébe kapcsolódott be tevékenyen, neki köszönhattuk a vitaülések szabatos szemléit. Békés, csendes természet ellenére félreérthetetlen határozottsággal fogalmazott, ha úgy érezte, a Társaság rangja, eredményessége érdekében szólnia kell. Még tisztán halljuk indulatokkal megkeményített hangját, utolsó választmányi ülési fölszólalását. Immár ezt a hangot is őriznünk kell.

¹ Elhangzott 1975. január 15-én, Mikesy Sándor temetésén.

A Magyar Nyelv technikai szerkesztésében végzett munkája szinte minden magyar nyelvész személyes ismerősévé tett. A kéziratok, korrektúrák továbbítását, sürgetését gyakran egészítette ki ösztönző érdeklődésével, a kéziratoktól független szakmai kérdések fölvetésével. Így aztán jórészt tudta, hogy ki-ki éppen mivel foglalkozik. Efféle ismereteit sokan — s főként fiatalok — gyümölcsöztethették. Nemegyszer tett levelezőtársakká rokon témákon dolgozókat, tájékozódást keresőket.

Azok közé tartozom, aki diákként az egyetemi nyelvészeti könyvtárban ismerték meg, akik számára tanár úr volt és maradt. Hányszor segített filológiai ügyetlenkedéseinkben, hányszor döbbsített meg messzire nyúló tájékozottságával és fenntartás nélküli, nyílt emberségével!

Számos köznévi etimológiáját sem feledve, tudományos eredményei meghatározóan a magyar névtudományt gyarapítják. Sikeres névfejtő tevékenységével sok-sok személynév és helynév eredetét, névtörténetét világította meg. Összefoglaló képet rajzolt Szabolcs vármegye középkori vízneveiről és — egy helytörténeti lexikonba ágyazottan — Veszprém megye ma is élő településneveiről. Kis híján tíz esztendeje, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaságban — nagy érdeklődést és várakozást keltve — előadást tartott egy magyar vezetéknevszótár tervezetéről jó néhány remek próbaszócikk tükrében.

Azt vallotta, hogy a névfejtésben a szűkebb értelemben vett etimológiát ki kell egészíteni a névkörnyezet, a művelődés- és családtörténet tényeivel, tanulságaival. Ezt a szemléletet nemcsak egy-egy név eredetének földerítésében érvényesítette, hanem ilyen keretbe illesztve mutatta be például a magyar személynévkutatás első szakaszát is. Már az ötvenes évek elején hangsúlyozta, hogy a személynévek vizsgálatában a földrajzi elhelyezkedés figyelembevétele alapvető és termékeny szempont. Egy megvalósítandó Magyar Névatlaszról később is reménykedve írt. Adatai közé gyakran és kedvvel emelt példákat a XVI. és XVIII. század közti időszak névanyagából. Ez az a kor, ahová az „oklevéltárak . . . m á r nem érnek fel, helységnévtárakkal, földrajzi leírásokkal pedig még nem fogható meg” (MNy. LXIII, 476). Féltő gonddal óvott minden megmaradásra méltónak ítélt nevet, vagy ahogy ő mondta: névemléket. Szót emelt az oktalan purizmus ellen, ha úgy látta, hogy egy-egy név megsemmisítésével történetünk, művelődéstörténetünk jelentős emléke is pusztul. Bizonyára megdöbbsennénk, ha összeszámlálnánk, hány ritka név viselőjét ismerte meg személyesen, vagy hányal teremtett levélben kapcsolatot. Cikkeiben lépten-nyomon levéldízetekre, szóbeli tájékoztatások nyomaira bukkanunk. Legyen szó a legkisebb részletről, azokhoz fordult, akiktől a legpontosabb felvilágosítást várhatta. Idéz történést, levéltárost, anatómust, egyetemi hallgatót és gyermekkori ismerőst.

Mindannyian sejthettük, hogy hatalmas névgyűjteménnyel rendelkezik. Írásaiban olykor egy rántással megszakította a példák sorát, s maga is odaírta: „Rengeteg adatom van”. Ismerte Budapest, Pozsony, Bécs, Zágráb telefonkönyveinek néverdejét, de tudott idézni debreceni cégtábláról is. Tudása és anyaga méreteit híven érzékeltette azzal, hogy könnyedén iktatott a Magyar Nyelvbe kis cikkeket, ha a „tördelési bizonytalanságok miatt üresen maradt tér hasznosítására” (MNy. LXVIII, 255) volt szükség.

Utolsó sorai január 8-án értek hozzám. Akkor még nem tudtam, hogy a feladó már nem kaphat választ. Kis példányszámban megjelent könyv megszerzésében kértem — nem először — a segítségét. A könyvet — ezúttal is — megszerezte. Ez a posztumusz küldemény érkezett meg szerda délutánra. Mindennapi tette a halálhírrrel jelképpé magasodott. A könyvet kísérő sorok újra föltámadt bajról adtak riasztó hírt. Szorongva olvastam a szíves üdvölet elé írt reményt: viszontlátásig. A viszontlátásból búcsúzás lett. S most itt állunk ezer emlék terhével.

Tanár úr, nyugodj békében!

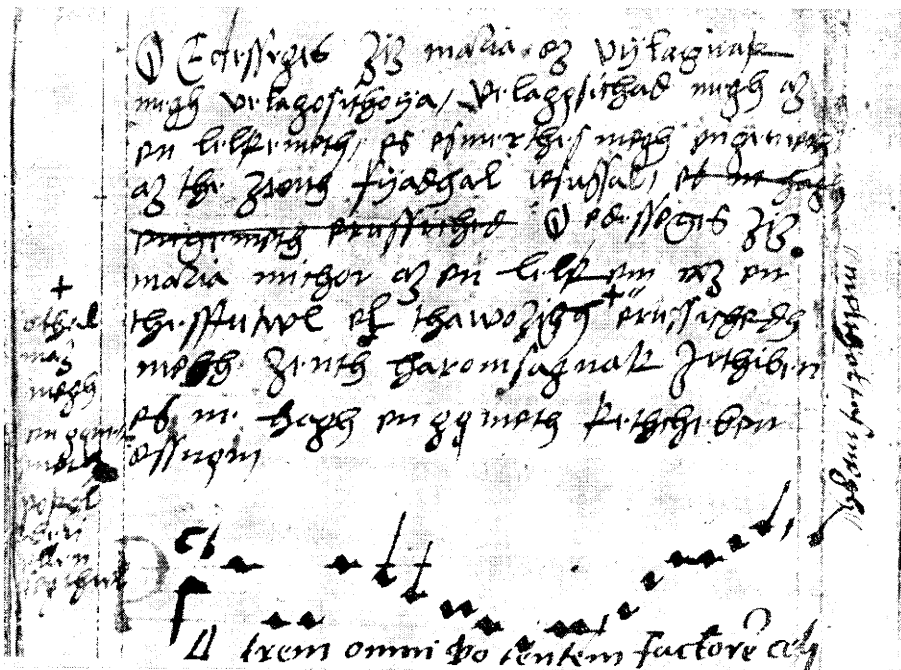
PUSZTAI FERENC

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Az 1501-i csestochowai magyar nyelvemlék

„A magyar nyelvemlékek” című egyetemi tankönyv írásakor a feldolgozandó emlékek sorába felvettük DOMOKOS PÁL PÉTERnek Czenstochowában (helyesen: Czesztochowa) nemrég (1965.) felfedezett magyar nyelvemlékét is. Felfedezéséről DOMOKOS a Magyar Nyelvben számolt be (MNY. LXII, 489–92), és közölte a nyelvemlék erősen kicsinyített hasonmását, betűhív átírását, valamint az emlékekkel kapcsolatos kutatásainak eredményét.

Munkánkban DOMOKOS PÁL PÉTER készségesen segítségünkre volt, és rendelkezésre bocsátotta a nyelvemlékről saját maga készítette felvételének negatívját. A munka kezdetén a lehetőséghez képest nagyméretű nagyítást készítettem e néhány soros magyar nyelvű bejegyzésről. Már ennek alapján feltűnt, hogy bizonyos szavak, betűk értelmezése problematikus, és a nyelvemlék tüzetesebb vizsgálatra szorul. Ezért KERÉNYI GRÁCIA révén a csestochowai pálos kolostor kéziratárából új felvételt kértünk és kaptunk e nyelvemlékről. Ez alkalommal is hálásan köszönöm KERÉNYI GRÁCIA hathatós közreműködését, valamint a pálos atyák szíves készségét a felvétel elkészítéséért. Az új felvétel kitűnő minőségű és megnagyítása után a kérdéses szöveg könnyebben és tisztábban olvasható. Ennek következtében ki tudtam javítani az első közlés elírásait, és ez tette szükségessé e néhány soros emlék újbóli közlését.

Betűhív szövege a következő:

O Edeffeges Ziz maria öz vylagnak
 megh velagofíthoja / Velagofíhad megh az
 ön lelkemöth, es őfmerthef mögh öngemöth
 az the Zenth Fýadgal iöfuffal / [áthuzva: es ne hagh

øngømøth øruffiched] O ødefføges ZiZ
 maria michor az øn lelkøm exz øn
 theffttutwl øl thawozigh* // othal maz møgh øngøm-” møth
 pokol beli øllen føgthwl øruffichødh
 møgh Zenth Haromfagnak Zithiben [hithiben]
 øs ne hagh øngømøth kethchebøn
 øffnøm

[A jobb margón található:] „møltholtaf møgh”

Az ø jel az e betű sokszor alul farkas o-ra emlékeztető változata, mely a jelen kéziratban több variációban is található (l. hasonmás). A kurzív, elnagyolt írású szerző nem ügyelt a következetességre és szépségre, ezért e pár sor több problémát vet fel. Végeredményben e jel é-vel, e-vel, (ill. ö-vel?) helyettesíthető be, és akkor a szöveg mai olvasata a következőképpen hangzik:

Ó édességes szíz Mária ez világnak
 megvelágosítója. Velágosítsad meg az
 én lelkemet, és esmertess meg engemet
 az te Szent Fiaddal jézussal. (áthúzva: és ne hagyj
 engemet erüisítsed) Ó édességes szíz
 Mária mikor az én lelkem exz (Krisztushoz) ön
 testütül eltávozik* „erüisítsed
 meg Szent Háromságnak hitiben
 és ne hagyj engemet kétsé[g]ben
 esnem [esnöm]

A betoldás szövege: * ótalmazz meg engem(met) pokolbeli ellenségtül/ „mél-toltass meg”.

A helyesbített szöveg még fokozottabban bizonyítja Domokos megállapítását: 1. A kis magyar imádság szerzője (leírója) nyilvánvalóan a czeŕstochowai pálos kolostor névtelen magyar pálos tagja. 2. Maga a nyelvemlék helye a Festetics-kódex (1493.) és a Winkler-kódex (1506.) között van. Az utóbbi állítás bizonyítására Domokos közli a czeŕstochowai emlék összehasonlítását legközelebbi rokonával, a W i n k l e r - k ó d e x s z e l — nyilván elírás, mert történetesen a Peer-kódex 145/b és 146/a (290—1). lapján található az ima, mellyel a czeŕstochowai szinte szóról-szóra megegyezik. Ezek az egyezések a vitatott és kérdéses esetek kijavításával még szembetűnőbbek. A czeŕstochowai emlék lapszéli betoldásait helyükre téve teljes szövegegyezést kaptunk a Peer-kódexbeli imával. Ennek révén a czeŕstochowai emlék jobb margóján levő két szó is értelmet nyert, és szervesen kapcsolódik a szöveg egészébe. Az ima közepén levő egy sornyi áthúzás azt bizonyíthatja, hogy a hosszabb ideje távol a hazától élő magyar pálos szerzetes emlékezetében a sorrend már elhalványult, de hibáját még idejében észrevette és kijavította; egyrészt áthúzta a később következendő szöveget, másrészt betoldotta a lap szélére (bal és jobb oldalt) a kihagyott szövegrészt.

Az író helyesírása nagy egyezést mutat nemcsak a Festetics-kódex helyesírásával, hanem a Peer-kódexével is, csak az e-k írásában jelentkezik új jel, mely némiképp megzavarja az írás és a nyelvallapot következetességét. Ennek tulajdonítható többek között Domokos *zsonth* alakja, amely az új felvételen tisztán *zenth*-nek olvasható, de látszik némi utólagos beavatkozás nyoma világosabb tintával, amely az eredeti alakot *zsonth*-ra deformálja. Mindössze egy jelsoport, illetőleg szó: *cxz* (Domokosnál *asz*) maradt csak, amelynek megfejtése, illetőleg feloldása talán *Krisztushoz* lehet, de e szó a Peer-kódexbeli imából hiányzik. A szemléletesség kedvéért közöljük a két szöveg egybevetését (a) czeŕstochowai emlék; b) Peer-kódex):

- a) O Edeffeges Ziz maria
 b) edeffeges Zÿz maria tengernerkeh chillaga,
 a) øz vÿlagnak megh velagofithoÿa / Velagofichad megh
 b) ez wilagnak meg' wilagoffoÿtoÿa wilagoffohad meg'
 a) az øn lelkemøth, øs øfmerthef møggh øngemøth
 b) az en elmemet efmertes meg'
 a) az the Zenth Fÿadgal iøfuffal
 b) az the edes Fyadwal az iefufwal
 a) áthuzva: øs ne hagh øngømøth øruffiched
 b) — — — — —
 a) O ødefføges ZiZ maria michor
 b) O edeffeges Zÿz maria mÿkora
 a) az øn lelkøm cxz az øn theffutwl
 b) az en lelkem øn teftemtøl
 a) øl thawozigh othalmaz møggh øngøm-møth
 b) el tauozÿk othalmazad
 a) pokolbeli øllenføgthwl møtholtaf møggh
 b) pokolbelÿ ellenføgthwl meltoltaffad meg'
 a) øruffichødth møggh Zenth Haromfagnak Zithiben
 b) erøffeÿtenÿe zenth haromfagnakh hwtÿben
 a) øs ne hagh øngømøth kethcebøn øffnøm
 b) ees néé hagh kethfegben efnem Amen

Mindent egybevetve és kiigazítva módosítanunk kell DOMOKOSNAK a nyelvemlék-ről készített kis szótárát is. Ez a következőképp alakul:

az (3)	kethcebøn
edeffeges	lelkøm
ødefføges	lelkemøth
øl	maria (2)
øllenføgthwl	megh (2)
øl thawozigh	møggh (4)
øñ (3)	megh velagofithoÿa
øngemøth	møtholtaf møggh
øngømøth	michor
øngøm-møth	
øngømøth	ne (2)
øruffiched	o (2)
øruffichødth møggh	othalmaz møggh
øø (3)	pokolbeli
øfmerthef møggh	theffutwl
øffnøm	thawozigh
øz	the
fÿadgal	velagofichad megh
haromfagnak	vÿlagnak
hagh (2)	zenth (2)
(z) hithiben	ziz (2)
iøfuffal	(cxz = Krisztushoz?)

Összesen: 35 szó.

Végeredményben DOMOKOS PÁL PÉTERREL együtt mondhatjuk, hogy a częstochowai névtelen magyar pálos 35 szóból álló fohásza 1501-ből fontos magyar nyelvemlékünk.

MOLNÁR JÓZSEF

Helynevek mint családnevek *de* praepositio vagy *-i* képző nélkül

A közlemény első részében (MNY. LXIX, 197–203) megkísérletem a pusztai helynévi eredetű családnevek kialakulásának okát megvilágítani. Az alsóbb néposztály hivatalos névadásában, a XIV–XV. században a kételemű nevekben a *de* praepositio vagy *-i* képző nélküli helynévnek — *dictus*-szal vagy nélküle — hasonló megkülönböztető funkciója volt, mint a keresztnévi eredetű, tulajdonságot, foglalkozást jelentő közzsói eredetű elemnek.

A magyar helységnév kialakulásának sajátossága miatt azonban nem lehet biztonsággal eldönteni, hogy mikor jöhet szóba családnévként keresztnév, közzsói, illetőleg valódi helynév, tehát többféle magyarázat is lehetséges. Bizonyos esetekben a szövegkörnyezet rávilágít a megkülönböztető elem helynévi eredetére. Például: 1399: *Sydo-i* Bekh fia István fia István mester megbízottja Gallus *dictus Sydo* (ZsigmOkl. I, 668/6020).

Az alábbi adattár tartalmazza azokat a személyneveket, melyeknél: 1. a megkülönböztető elem minden kétséget kizáróan pusztai helynévből alakult; 2. a megkülönböztető elem vizsgálatakor nem lehet kizárni a helynévi eredetet sem („Deutungskreuzung”); 3. egyéb magyarázat hiányában felmerülhet a pusztai helynévi eredet lehetősége.

Az adatok időrendben, megyék szerint következnek. Elöl a személynév áll, majd a megkülönböztető elemmel összevethető helység neve és lokalizációja. (A név után *jo.* rövidítés = jobbágy.)

1357. *Z a l a m e g y e* (ZalaOkl. I, 573–77): „Nicolaum dictum *Ewr*,” *jo.* — Somogy m. *Ór* (ÁÜO. IX, 222; Cs. II, 634); Vas m. *Ór* (Cs. II, 781) | „Andream filium Michaelis dicti *Salman*” — Baranya m. *Zsálmány* (GYÖRFFY I, 374; Cs. II, 538); Vas m. *Zsálmán* (Cs. II, 810) | „Johannem dictum *Tenglich*” — Zala m. *Tengelych* (AnjOkm. I, 549; ZsigmOkl. I: 226/2045); Tolna m. *Tengelic* (ZichyOkm. III, 49; Cs. III, 454).

1363. *S z a b o l c s m e g y e* (KállOkl. II, 111): „Anarch-on tartózkodó *Chykmeu* dictum István” — Békés m. *Csökmő* (GYÖRFFY I, 505; Cs. I. 650) | „*Tarhus* (dictum) Tamás” — Szabolcs m. *Tarhos* (Györffy: ArchÉrt. 97: 219).

1363. *U n g m e g y e* (SztárOkl. I, 330–2): „Gregorium filium Staphani dicti *Ewr*” | „Donch filium Mathius dicti *Wr* famulum” — Ung m. *Ór* (Cs. I, 396).

1364. *B o d r o g m e g y e* (ZichyOkm. III, 244–6): „Petrum magnum dictum *Alch*” — Bács m. *Á(l)cs* (Cs. II, 142) | „Johannem filium Pauli dicti *Elege*” — Csongrád m. *Elege* (ZsigmOkl. I, 202/1819, 677/6012; II/2, 420/7951) | „Michaelem dictum *Kopoch* filium vtalou” — Bács m. *Kapo(l)cs*, *Kapucs* (GYÖRFFY, I, 223; Cs. II, 153).

1364. *B a r a n y a m e g y e* (ZichyOkm. III, 236–8): „Thomam dictum *Bugyak*” — Somogy m. *Budak* (Cs. II, 596; KÁLDY—NAGY: MNYTK. 103. sz. 100) | „Petrum dictum *Butka*” — Baranya m. *Botyka* (GYÖRFFY I, 289; Cs. II, 474; KÁLDY—NAGY: MNYTK. 103. sz. 30).

1381. *G ö m ö r — T o r n a m e g y e* (GÁBOR, A megyei intézmény alakulása . . . Bp. 1908. 208–11): „Nicolaum dictum *Kunchus*,” *jo.* — Zemplén m. *Kincses* (Cs. I, 352). | „Petrum dictum *Zekeres*” — Szatmár m. *Szekeres* (Cs. I, 486; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 63) | „Jacobum dictum *Tukus* filium Andree” — Abaúj m. *Tőkés* (GYÖRFFY I, 151–2; Cs. I, 219).

1391. *B o d r o g m e g y e* (ZichyOkm. IV, 467–70): „Georgium dictum *Arthelz* de Reegh, famulum” — Csongrád m. *Arthes* (SZABÓ: MNYTK. 86. sz. 75); Zala m. *Alercen* (Cs. III, 28; HADROVICS: NYK. XLVIII, 418) | „Georgium filium Symonis dicti *Arany*,” *jo.* — Bodrog m. *Arany* (GYÖRFFY I, 705–6; Cs. II, 192) | „Gregorium dictum *Repas*, *jo.*; Gregorium dictum *Repas* de Tatarrew”, *jo.*; „Georgium filium Gregorii dicti *Repas* de dicta Tatarrew”, *jo.* — Bodrog m. *Répás-Szent-Király* (Cs. II, 207); Veszprém m. *Répás* (Cs. III, 249) | „Nicolaum dictum *Syweg*” — Zala m. *Süweg* (Cs. III, 14).

1399. Szabolcs megye (ZsigmOkl. I, 664/5990): „Nicolaum dictum Terle de Zenthmiklos” — Bihar m. *Terje* (Cs. I, 626).

1406. Abaúj — Sáros megye (CD. X/IV, 570—4): „Jacobum Chakan nobilem de Belse” — Abaúj m. *Csákány* (GYÖRFFY I, 75; Cs. I, 205).

1406. Abaúj — Sáros megye (ZsigmOkl. II/1, 638—9/5080): „Stephanum dictum Kochan . . . alias in villa Nyas residentem” — Sáros m. *Kohány* (Cs. I, 300) Zemplén m. *Kohány* (Cs. I, 354) | „Jacobum dictum *Kyrthus*”, jo. — Nógrád m. *Kürtös* (Cs. I, 102) | „Gregorium dictum *Pruzka*”, jo. — Trencsén m. *Pruszka* (FEKETE—NAGY, Trencsén 176, MELICH, Trencsén m. 4, 14, 20, 90) | „Johannem dictum *Rosus* nobilem quartaneum de Terne” — Bereg m. *Roszós* (SZABÓ, Ugocea m. 242—3).

1408. Zala megye (ZalaOkl. II, 335—42): „Bartholomeum dictum *Bak*”; „Georgium dictum *Baak*”, jo. — Zala m. *Bak* (Cs. III, 18) | „Johannem dictum *Bekcheu* de Sagod” — Zala m. *Bekcsehely* alatt (Cs. III, 19) | „Paulum dictum *Chythe*”, jo.; „Paulum dictum *Chyten*”, jo. — Veszprém m. *Csetény* vagy *Csütun* (Cs. III, 226); Tolna m. *Csetény* (Cs. III. 421) | „Johannem dictum *Churnek*”, jo. — Zala m. *Csornok* (Cs. III, 44) | „Johannem dictum *Chuturthek*” — Zala m. *Csütörtökhely* (Cs. III, 44) | „Georgium dictum *Dobos*”, jo. — Zala m. *Dobos* (Cs. III, 46—7) | „Benedictum dictum *Gvneh*”, jo. — Győr m. *Gönyő* (Cs. III, 538) | „ . . . dictum *Kwuago* de Bakonok” — Zala m. *Kövágó-Órs* (Cs. III, 74) | „Mathe *Leueger*” — Komárom m. *Lögör* (Cs. III, 507) | „Petrum *Mood* dictum in Kerechen residentem” — Sopron m. *Mod* (Cs. III, 620; ZsigmOkl. II/2; 185/6432) | „Petrum dictum *Mor* de Thekenye” — Fehér m. *Mór* (Cs. III, 339) | „Blasium dictum *Sarkan*”, jo.; „Ladislau *Sarkan* de Akushaza” — Veszprém m. *Sárcány(os)* (Cs. III, 250); Sopron m. *Sárcány* (Cs. III, 628); Esztergom m. *Sarkan* (ZsigmOkl. II/2 : 229/6713).

1409. Sáros megye (ZsigmOkl. II/2, 239—41/6787): „Jacobum dictum *Thoh*” — Szatmár m. *Toh* (MAKSAI, Szatmár m. 221) | „Matheum dictum *Tarcha*”, jo. — Sáros m. *Tárca* (Cs. I, 313).

1409. Szatmár — Ugocea megye (ÓMO. 233—7; ZsigmOkl. II/2, 285—6/7105): „Petrum dictum *Zaaz*” — Ugocea m. *Szászfalu* (Cs. I, 435; SZABÓ, Ugocea m. 479—80) | „Johannem *Tusa* dictum”, jo. — Abaúj m. *Tuzsa* (GYÖRFFY I, 152; Cs. I, 219); Zemplén m. *Tussa* (Cs. I, 364); Kraszna m. *Tusza(telke)* (Cs. I, 585).

1409. Vas megye (ZsigmOkl. II/2, 217—22): „Mathiam *Bagdan* dictum similiter de Kuchk” — Baranya m. *Bogdány* (GYÖRFFY I, 287; Cs. II, 474); Veszprém m. *Bogdán* (Cs. III, 223) | „Gregorium *Cheberyen* dictum”, jo. — Zala m. *Cheberyán Wrs* (Cs. III, 89) | „Mychaelem *Chek*” — Vas m. *Cseh(i)* (Cs. II, 741) | „Johannem dictum *Guche* hospitem;” „Stephanum similiter *Guche* . . . populos” — Vas m. *Gétye* (Cs. II, 750) | „Nicolaum *Gwuerch* dictum de Kuchk” — Vas m. *Gérce* (Cs. II, 749); Zágráb m. *Guerch, Gercse* (BlagayOkl.) | „Emericum *Gyarman*”, jo. — Vas m. *Gyarmanos(falva)* (Cs. II, 752); Torontál m. *Gyarman* (Cs. II, 127) | „Jacobum *Kalaz* in Bosok residentem”, jo. — Zala m. *Kálózfalva* (Cs. III, 67); Fehér m. *Káloz* (Cs. III, 334); Somogy m. *Kálozfalva* (Cs. III, 616) | „Machaelem *Kopach* filium Johannis Takarouw” — Vas m. *Kopács* (Cs. II, 766) | „Blasium dictum *Laadon*”, jo. — Sopron m. *Ládony* (Cs. III, 617) | „Mathay *Lwueger* dictum de Spank”, jo. — Komárom m. *Lögör* (Cs. III, 507) | „Laurentium dictum *Lagad*”, jo. — Vas m. *Logod* (Cs. II, 772) | „Jacobum *Nemeth*, Iohannem *Nemeth*, Thomam *Nemeth*”, jo. — Vas m. *Németfalva* (Cs. II, 779) | „Mathes dictum *Pachman*”, jo. — Fehér m. *Pacmán* (Cs. III, 341); Zala m. *Pocmanlaka* (Cs. III, 95) | „Iohannem *Perezteuld*” — Vas m. *Perezleg* (Cs. II, 784); Sopron m. *Perezsteg* (Cs. III, 623) | „Paulum dictum *Pyzd*”, jo. — Vas m. *Pizd, Pizdalaka* (Cs. II, 786) | „Petrum *Poch*”, jo. — Vas m. *Pot(t)y* (Cs. II, 787; 1408: *Poch*) | „Petrum *Sah*”, jo. — Vas m. *Sáh* (Cs. II, 790; Moór, WestUng. 74) | „Georgium *Salamon* dictum de Koch” — Vas m. *Salamon, Salamonföldsé, Salamonfalva*

(Cs. II, 790); Zala m. *Salamonfalva, Salamonvára* (Cs. III, 99) | „Iacobum filium Iohannis Sandor de Koch” — Vas m. *Sándorfalva* (Cs. II, 791); Zala m. *Sándorháza, Sándorfölde* (Cs. III, 99) | „Nicolaum dictum Saar”, jo. — Vas m. *Sár* (Cs. II, 791) | „Petrum filium Pauli Zaruas dicti de Kuchk” — Vas m. *Szarvas-Kend* (Cs. II, 795) | „Stephanum Takach”, jo. . . in Nadasd residentem”; „Stephanum Takach alias in Kald residentem” — Veszprém m. *Takács(i)* (Cs. III, 255) | „Johannem Torma dictum similiter”, jo.; „Nicolaï de Zeech” — Zala m. *Tormafölde* (Szécsiek birtoka volt. Cs. III, 117, 183) | „Iwachon et Dominicum Tekesse dictos”, jo. — Vas m. *Tekse* (Cs. II, 803, 780) | „Blasium Vargaw”, jo. — Tolna m. *Varga, Vargány* (Cs. III, 456).

1423. G ö m ö r m e g y e (CD. X/VI, 595—600; DL. 43565): „Johannem dictum Bonya” — Ugoosa m. *Bodnya* (Cs. I, 431; SZABÓ, Ugoosa m. 285) | „Martinum dictum Kun,” jo.; „Michaelem dictum Kun”, jo. — Gömör m. *Kun* (Cs. I, 139; ILA, Gömör m. II, 568) | „Michaelem dictum Marton”, jo. — Gömör m. *Mártonfalva, Mártonháza* (Cs. I, 141, 145; ILA, Gömör m. III, 19) | „Simonem Mohya dictum”, jo. — Sáros m. *Mochnya* (Cs. I, 304); *Mahnya* (ZsigmOkl. I, 462/4213); Borsod m. *Mohi* (GYÖRFFY I, 791; Cs. I, 166) | „Demetrium dictum Ordo” — Gömör m. *Ardó* (Cs. I, 129; ILA, Gömör m. III, 185) | „Matheum dictum Pacha”, jo. — Gömör m. *Pacsapataka* (Cs. I, 143); *Pacsa* (IIa, Gömör m. III, 152) | „Georgium Susa”, jo. — Gömör m. *Susa* (Cs. I, 146; ILA, Gömör m. IV, 64) | „Mathe dictum Zilvas”, jo. — Borsod m. *Szilvás-Várad* (Cs. I, 180; vö. *Szilvás* hn.-ek a ZsigmOkl.-ban) | „Jacobum dictum Taar” — Gömör m. *Tarfalva* (ILA, Gömör m. IV, 119); Heves m. *Tar* (Cs. I, 72) | „Valentinum dictum Zewlth”, jo. — Gömör m. *Szelce* (Cs. I, 146); *Szécs* (Cs. I, 128); Hont m. *Szelc* (BAKÁCS, Hont m. 191—2; ZsigmOkl. II/1: 213/1795).

1429. S o p r o n m e g y e (Sopron vármegye története I/2, 395—8): „Nicolaum dictum Albar de Lochy” — Pozsony m. *Bar* (LPSZKY: *Albar*) *Albár* és *Felbár* hn.-re vö. Kristó, II, 8). Vas m. *Alber* (Cs. II, 732) | „Stephanum Bew” — Sopron m. *Bő* (Cs. III, 602) | „Johannem Chap de Alsobozth” — Zala m. *Csap(i)* (Cs. III, 19) *Csab(i)* (Cs. III, 40) | „Blasium dictum Hegen de Nyck”, jo. — Zala m. *Hegenfölde* (Cs. III, 59).

1429. F e h é r m e g y e (ZichyOkl. VIII, 383—7): „Georgium dictum Barch”, jo. — Fehér m. *Barc* (Cs. III, 318); Somogy m. *Barcs* (Cs. II, 572) | „Anthonium dictum Chergew”, jo. — Somogy m. *Csorgó* (Cs. II, 577) | „Johannem dictum Doboz” — Fehér m. *Doboz* (Cs. III, 325) | „Georgium dictum Echy”, jo. — Győr m. *Écs* (Cs. III, 547); Veszprém m. *Ócs, Ócsi* (Cs. III, 245); Somogy m. *Écse, Écsi* (Cs. II, 601) | „Blasium dictum Maho”, jo. — Zala m. *Máh, Máhó* (Cs. III, 80) | „. . . dictum Zakalws” — Komárom m. *Szakállas* (Cs. III, 512—3) | „Mathiam dictum Vamws” — Veszprém m. *Vámos* (Cs. III, 258); Győr m. *Vámos* (Cs. III, 562) | „Georgium dictum Was” — Komárom m. *Vas(i)* (Cs. III, 517) | „Petrum dictum Zarandok”, jo. — Tolna m. *Zarándok* (Cs. III, 458).

1435. S z a b o l c s m e g y e (DL. 54931): „Simonem Agatha”, jo. — Szabolcs m. *Szent-Ágota* (Cs. I, 526) | „Stephanum Ban”, jo. — Bihar m. *Bánháza, Bánlaka* (Cs. I, 603; EtSz.) | „Benedictum Benche”, jo.; Blasium *Benche*”, jo.; Mathiam *Benche*”, jo. — Szatmár m. *Bence* (Cs. I, 471); Bereg m. *Bence* (Cs. I, 413) | „Demetrium Bodon”, jo.; „Gallum Bodon”, jo.; „Stephanum Bodon”, jo. — Szabolcs m. *Bodon* (Cs. I, 511; MEZŐ—NÉMETH Szabolcs-Szatmár m. 65) | „Stephanum dictum Chygan” — Szabolcs m. *Cigán* (Cs. I, 512) | „Johannem Chahuly”, jo. — Szatmár m. *Csaholy* (Cs. I, 472; MAKSAT, Szatmár m. 121; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 84); Közép-Szolnok m. *Csaholy-monostora* (Cs. I, 553) | „Anthonium Daroch”, jo. — Szatmár m. *Daróc* (Cs. I, 473; MAKSAT, Szatmár m. 125—7; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 33, 46); Közép-Szolnok m. *Daróc* (Cs. I, 549); Bereg m. *Daróc* (Cs. I, 414; GYÖRFFY, I, 538) | „Demetrium Guida”, jo. — Szatmár m. *Gyügye* (Cs. I, 476; MAKSAT, Szatmár m. 144; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 51) | „Mathiam Guria”, jo. — Szabolcs m. *Gyüre* (Cs. I, 515; MEZŐ—NÉMETH,

Szabolcs-Szatmár m. 52) | „Johannem Gyula”, jo.; Mathiam Gyula”, jo.; Petrum Gyula”, jo. — Szabolcs m. *Gyulaháza* (Cs. I, 515; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 50); Máramaros m. *Gyulafalva* (Cs. I, 448); Ugocsa m. *Gyula* (SZABÓ, Ugocsa m. 359) | „Georgium Halaz”, jo. — Szabolcs m. *Halász(-telek)* (Cs. I, 516; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 77, 110) | „Iacobum Heges”, jo. — Szabolcs m. *Hegyes, Hegyesd* (Cs. I, 516) | „Valentinum Janusy”, jo. — Szatmár m. *Jánosi* (Cs. I, 476; MAKSAI, Szatmár m. 152—3; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 39, 59) | „Thomam Kan”, jo. — Abaúj m. *Kány* (Cs. I, 210; GYÖRFFY, I, 101) | „Simonem Nír”, jo. — Szabolcs m. *Nyíregyháza* (Cs. I, 522; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 85); vö. még: „in districtu Nyir” (ZsigmOkl. II/1, 605/4869) | „Sandrinum filium Andree Ormos de Komoro” — Borsod m. *Ormos* (GYÖRFFY I, 796; Cs. I, 177) | „Ladislau Pap”, jo. — Szabolcs m. *Pap* (Cs. I, 523; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 101) | „Andream Sikath”, jo. — Ung m. *Sikat* (Cs. I, 398) | „Iacobum Soos”, jo. — Szatmár m. *Sóstelke, Soos* (Cs. I, 485; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 105) | „Iohannem Zalaka”, jo. — Szabolcs m. *Szabóka* (Cs. I, 525) | „Clementem Zanizlo”, jo.; „Benedictum Zanizlo”, jo. — Szatmár m. *Szaniszló* (Cs. I, 485; MAKSAI, Szatmár m. 210) | „Anthonium Zantho, jo. — Szabolcs m. *Szántótelek* (Cs. I, 525; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 37); Bihar m. *Szántó* (Cs. I, 622) | „Stephanum Zekel”, jo. — Szabolcs m. *Székely* (Cs. I, 526; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 116) | „Matheum dictum Theth”, jo. — Szabolcs m. *Tét* (Cs. I, 527; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 95) | „Thomam Wgh”, jo. — Bihar m. *Ugtelek* (Cs. I, 627); Külső-Szolnok m. *Ug* (Cs. I, 671) | „Blasium Vria”, jo. — Szatmár m. *Ura* (Cs. I, 488; MAKSAI, Szatmár m. 227; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 133) | „Petrum Vad”, jo. — Szabolcs m. *Vad* (MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 98).

1435. B e r e g m e g y e (Dl. 48256): „Stephanus dictus Karachon filius Geche” — Máramaros m. *Karácsonfalva* (Cs. I, 449); Ugocsa m. *Karácsonfalva* (Cs. I, 433; SZABÓ, Ugocsa m. 378) | „Blasius dictus Kopolch” — Szabolcs m. *Kopocs-Apáti* (Cs. I, 509; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 30); Máramaros m. *Kapocsfalva* (Cs. I, 449) | „Michael dictus Kwrwa” — Bereg m. *Kirva* (GYÖRFFY I, 542; Cs. I, 416); Ugocsa m. *Kirva* (Cs. I, 433; SZABÓ, Ugocsa m. 386); Közép-Szolnok m. *Kirva* (Cs. I, 558) | „Michael dictus Orros, jo.”; „Blasius Orros”, jo.; „Iacobus et Stanislaus dicti Orros”, jo. — Szabolcs m. *Orros* (Cs. I, 522; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 97) | „Michael dictus Panaz”, jo. — Bihar m. *Panasz* (Cs. I, 619; GYÖRFFY I, 651) | „Ladislau dictus Paap familiaris” — Bereg m. *Papi* (Cs. I, 418); Szabolcs m. *Pap* (Cs. I, 523; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 101); Szatmár m. *Papfalva* (Cs. I, 482; MAKSAI, Szatmár m. 192) | „Georgius dictus Pooch” — Szabolcs m. *Pócs* (Cs. I, 524; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 70) | „coniunx Johannis dicti Poson” — Szabolcs m. *Pazon, Pozon* (Cs. 523; MEZŐ—NÉMETH, Szabolcs-Szatmár m. 92—3; ZsigmOkl. II/2, 263/6941). | „Iwan dictus Zalha”, jo. — Szolnok-Doboka m. *Zálha* (KNEZSA: MR. I, 259; LIPSZKY) | „Symon dictus Twsa”, jo. — Zemplén m. *Tussa* (Cs. I, 364) | „Ladislau dictus Zylagy” — Szabolcs m. *Szilágy* (LIPSZKY); Közép-Szolnok m. *Szilágyszeg* (Cs. I, 564) | „Iacobus et Michael dicti Weche” — Zemplén m. *Vécse* (Cs. I, 365); Szabolcs m. *Vécse* (Cs. I, 528).

1467. H e v e s m e g y e (Turul XXIII, 10—1): „Laurentius Fogach” — Heves m. *Fogacs* (Cs. I, 62) | „Anthonius Macza de Han” — Zemplén m. *Málca* (Cs. I, 356) | „Johannes filius Pauli Naghfay de Chenk” — Abaúj m. *Fáj* (GYÖRFFY I, 79; Cs. I, 206) | „Margaretha consors Johannis Chenk” — Heves m. *Tenk* (Cs. I, 73).

1512. Z a l a m e g y e (Dl. 22311): „Ladislau Adoryan”, jo. — Zala m. *Szent-Adorján* (Cs. III, 104); Veszprém m. *Adorjánháza* (Cs. III, 218) | „Valentinum Akor”, jo. — Bács m. *Okor* (GYÖRFFY I, 725; Cs. II, 158); Somogy m. *Okorág* (Cs. II, 632); Baranya m. *Okormellék, Okor* (GYÖRFFY I, 351; Cs. II, 512); vö. Zala m. 1335: *Akorpataka* (Za. I, 301) | „Petrum Babos”, jo. — Zala m. *Babos-Debréte* (Cs. III, 30) | „Paulum Baran”, jo.

— Veszprém m. *Bárán(d)* (Cs. III, 220); Sopron m. *Barom, Baran, Bárán* (Cs. III, 600) | „Franciscum *Beze*”, jo. — Győr m. *Bezi(Beze)* (Cs. III, 546) | „Ladislaum *Bodor* de Nagylyzko”, jo. — Zala m. *Bodorfalva* (Cs. III, 37) | „Ladislaum *Borobas*”, jo. — Zala m. *Bar(r)abás* (Cs. III, 33) | „Emericum *Bedewr* de Zenthpal”, jo.; „Georgium *Bewder*”, jo.; „Gregorium *Bewder*”, jo.; „Paulus (!) *Bewder*”, jo.; „Symonem *Bewder*”, jo. — Somogy m. *Belder, Beldör* (Cs. III, 591; ZsigmOkl. I, 555/5023); Zala m. *Bederfalva* (Cs. III, 34); „Bartholomeum *Chany*”, jo. — Zala m. *Csány* (Cs. III, 40, 108) | „Matheum *Chepregh* in Marochel in Zaladiensi commorantem (!)” — Sopron m. *Csepreg* (Cs. III, 590—1) | „Petrus (!) *Cheterthek* in Chethertekhel residentem”, jo. — Zala m. *Csötörtök hely* (Cs. III, 44) | „Georgium *Demeter*”, jo. — Vas m. *Demeteri* (Cs. II, 744) | „Valentinum *Dobos*”, jo. — Zala m. *Dobos* (Cs. III, 46—7) | „Valentinum *Dombo*”, jo. „Gothardum, Martinum *Dombo*”, jo. — Zala m. *Dombó* (Cs. III, 47) | „Leonardum *Ffel*”, jo. — Pozsony m. *Feel* (ZsigmOkl. II/1, 108/904; II/2, 228/6712) | „Andream *Folth*”, jo. — Pest m. *Folt* (Cs. I, 28) | „Mathiam *Galya*” — Komárom m. *Gal(t)lya* (Cs. III, 500); Fehér m. *Gálya* (Cs. III, 329) | „Johannem *Gewder*”, jo.; „Valentinum *Gwdor*”, jo. — Vas m. *Gödör* (Cs. II, 751) | „Blasium, Nicolaum, Gregorium et Petrum de Petherffalwa *Gyewryg* dictos”, jo. — Zala m. *Györök* (Cs. III, 57); Somogy m. *Györök* (Cs. II, 610) | „Mathiam *Kayor* de Edemchfalwa” — Győr m. *Kajár* (Cs. III, 550); Veszprém m. *Kajár* (Cs. III, 236) | „Petrum *Kanya*”, jo. — Tolna m. *Kánya* (Cs. III, 432); Zala m. *Kányafölde* (Cs. III, 67) | „Benedictum *Kyraly*”, jo. — Zala m. *Szent-Király* (Cs. III, 106) | „Nicolaum *Koch*”, jo. — Zala m. *Kocshegye* (Cs. III, 73); Komárom m. *Kocs* (Cs. III, 504); Vas m. *Kocs* (Cs. II, 766) | „Martinum *Cozma* de Apathy, famulum” — Somogy m. *Kozma* (Cs. II, 622); Zala m. *Kozma-Damján* (Cs. III, 73) | „Johannem *Kwkw*”, jo. — Baranya m. *Köke* (GYÖRFFY I, 330—1; Cs. II, 499); Valkó m. *Küke(j)* (Cs. II, 328) | „Stephanum *Lucha*”, jo. — Somogy m. *Lukafalu* (Cs. II, 626); Zala m. *Lukácsfalva, Lukafalva* (Cs. III, 80) | „Demetrium *Molnar*”, jo. — Zala m. *Molnar(i)* (Cs. III, 84) | „Clementem *Maroch*”, jo.; „Michaelem *Moroch* fabrum de Zentpal” — Zala m. *Maróc* (Cs. III, 81); Tolna m. *Maróc* (Cs. III, 440); Sopron m. *Móroc* (Cs. III, 621); Vas m. *Mará(l)c, Maróc* (Cs. II, 773) | „Paulum *Oldor*”, jo. — Vas m. *Szent-O(l)dor-Pereszlege, Szent-Oldorfalva* (Cs. II, 799; HADROVICS: Nyr. XCV, 458) | „Albertum *Penthek*”, jo. — Zala m. *Péntekfalva* (Cs. III, 93) | „Blasium *Pethe*”, jo. „Johannem *Pethe*”, jo. — Zala m. *Petefalva, Peteháza* (Cs. III, 93) | „Valentinum *Pether*”, jo. — Zala m. *Péterfalva* (Cs. III, 93); Vas m. *Péterfalva, Péterfölde* (Cs. II, 785); Veszprém m. *Péterd(Péterfalva)* (Cs. III, 247) | „Johannem *Poka*”, jo. — Zala m. *Pókafalva* (Cs. III, 95); Fehér m. *Póka* (Cs. III, 434) | „consortem Thome *Rethy* de Wokola” — Győr m. *Réti* (Cs. III, 557); Fehér m. *Réti* (Cs. III, 344) | „Nicolaum filium Dominici *Seter*”, jo. — Zala m. *Sejter* (Cs. III, 101); Sopron m. *Séter* (Cs. III, 629) | „Georgium *Zantho*, jo.; Jacobum *Zantho*”, jo. — Zala m. *Szántó* (Cs. III, 103); Veszprém m. *Szántó* (Cs. III, 251) | „Katherinam filiam Benedicti *Zegy* de Hazugd” — Zala m. *Szegfalva, Szeg, Szegi* (Cs. III, 103) | „Martinum *Senthes*, jo. — Somogy m. *Szentes* (LIP-SZKY); Csongrád m. *Szentes* (GYÖRFFY I, 904; Cs. I, 684) | „Thomam *Tach*”, jo. — Tolna m. *Tah* (Cs. III, 453; SZABÓ: MNyTK. 85. sz. 15); Fehér m. *Tác* (LIP-SZKY) | „Benedictum *Thamas*”, jo. — Zala m. *Tamásfalva* (Cs. III, 50); Veszprém m. *Tamási* (Cs. III, 255); Vas m. *Tamásfalva, Tamásháza* (Cs. II, 802) | „Benedictum filium Johannis *Thorma*”, jo. — Zala m. *Tormafölde* (Cs. III, 117) | „Benedictum *Thewre*”, jo.; „Nicolaum *Thewrek* de Monyorokerek” — Zala m. *Török* (Cs. III, 118); Somogy m. *Török(i)* (Cs. II, 653) | „Anthonium *Wayda*”, jo.; „Valentinum *Wayda*”, jo.; „Johannem Kaldy alias *Wayda* vocatum”, jo. — Zala m. *Vajda* (Cs. III, 121) | „Johannem *Sydo*”, jo. — Vas m. *Zsidó-földe* (Cs. II, 810); *Zsidófalva* (Kalász, 137).

Határkiigazítás Meszlenben. 1644.

My Daras Gergely Vasvarmegyének feő Szolga Biraja, Manko Büky Horuath Ferencz, azon Varmegyének Juratus No,, / tariussa, Pathy Geörgy es Sidmond az Meszleny Nemessek reszerül; Jtem Angyal Geörgy Zichy Dienes Vram eő Nagha joszaganak Prae,, / fectussa, Hericz Mihaly, es Simon Szabo Geörgy Kúszeőghy Tanaczbeljek, az Tömördj Polgarok reszerül, az ide alab megh irt hatarbely uesze,, / kedesnek el igazetasara conuocalt Arbiterek. Adgiuk emlekezetül Mindeneknek az kiknek illik ez leuelünknek rendiben, hogy my az / föliül megh irt Meszleny Nemes Vraimeknak egy felöl .s, mas felöl penigh az Tömördj Polgarsagnak instantiajokra es requisitiookra, / annak az hatarbely veszekedesnek, melly megh mondot Meszleny Vasvarmegyeben, es Tömörd Kúszeőgh tartomaniaban most Austriahoz tarto,, / zoben leuő faluk közöt, mind ez ideigh is nagy giulőseges keppen, es mind az ket reszrül sok voniakodasokkal es jniuria tetelekkell / uigealt, amicabilis complanatioiara es Jsten szerent ualo el igazetasara, die datarum Psentium, az uezekedő hataroknak szinere menuen; / Jollehet hogy elseőben csak az Ratias To taján leuő harasztban, melly az Meszleny es Tömördj Szőlők fejere tendal, akartuk az ha,, / tar jeleket erigaltatnj, az kin tudnj illik az Parsoknak kiualt keppen ualo uezekedesek uolt, es az melljet mar annak előtteő az / elmult 1643 esztendőben, die ultima Decembris, My Pathy Geörgy es Sidmond, Horuath Ferencz, Hericz Mihaly es Si,, / mon Szabo Georgy, mas teőb conuocatus Arbiterekkel is egiüt, az Parsoknak egienlő kiüansagokbul es akarattjokbul, igazetasban / uettünk uolt, es hatarj intezest, es limitatitot is czinaltunk, de az ideőnek röuid uolta miat, az hatar jeleknek erigalast mas alkalma,, / tosb idöre hattuk: Mind az által az Parsok mind ket reszrül touab gondolkoduan, nem akaruan hatarok allapattjaban csak legh / kisseb uezekedesre ualo materiat is feőn hadnj, hanem mindennemü uezekedesnek es inæqualitasnak, melly azon hatarok dol,, / gaban uagy most uolna, uagy ez utan is lehetne, egyszer smind niakat akaruan szakasztanj, kiuantak egyenlő keppen, hogy mind az kett / reszrül az egész hatart uennen igazetasban, es mindenüt egymastul hatarjelekkel distingualnank es separalnank; arra köteő,, / leszuen magokat mind ket felöl, hogy valamint My azon hatarokat el igazetanank es Limitalnank .s- rectificalnank azt / pro rato et firmo uennek, es in perpetuum obserualnák is, -s- ha penigh ideő jartauál valamelly fel, az my illjeten Limitationkat es / rectificationkat, akar mi szőn es mod alat, in toto uel in parte, nem obserualna es obserualnj nem akarna: Extunc az obserualo / fel, azon az nem obserualo es infringalo felen, toties quoties id attentauerit az Nemes Varmegyének egy feő szolga Biraja es Es,, / kütie által, solum vigore Psentium abscissis omnib(us) juridicis remedys, Szaz Magyar forintot ueheszen, kinek fele az / obserualo felnek, s- fele penigh az Executor Szolga Bironak es Eskütnek cedalljon; Hol penigh az Tömördiek tapasztaltatnak / illjen uetekben, es az magok falujaban es Territoriumiaban executiot az Szolga Bironak es Eskütnek nem engednenek tennj, / tehat in eo casu az Meszleny vraimek ualahol itt Magyar orszagban őrksegeket talalljak az Tömördieknek, abbul tetethessenek / pro Pscripto poenae satisfactiot magoknak; es ha olljat sem talalhatnanak, szabad leszen magokat is in persona az megh irt szaz / forintigh, akar hol arestalnj. Melly illieten kiüansagokra es akarattjokra, oblatioiokra es obligatioiokra az Parsoknak My is / az totalis metalis rectificatiohoz foghuan, es legh elseőben is Nap niugotrul, Aszonfa felöl egy haraszt fejen, az mint az Tömördi de,, / rek mező es szanto feőldek az meszleny mezőuel es szanto feőldekkel őszue ernek es conjungaltatnak, az hatar haniatast / elkezduen, ugián ot azon haraszt fejen czinaltottunk egy eőregh feőld hatart; Onned igienessen nap keletre menuen, es egy igen ki,, / ezin czaritot eruen, ot is czinaltotu(n)k masodik feőld hatart. Meghis mind igienessen napkeletre menuen, egy darab haraszt fejen / nap esetrül egy kys völgies mellet ket felöl haniottunk ket feőld hatart. Onned egienessen feöl

szelre menuen az Nagy Utanal / egy darab haraszt orran delrül haniottunk feől az har-
 madik kettős feőld hatart. Onnend meghis igenousen azon haraszt mellet feől szel,, / re
 tartuan azon haraszt mellet Nap esetrül haniottunk negiedik kettős halmot. Onned
 meghis mind feől szelre egy darab haraszt / igenousen altal menuen, es egy szeker
 niomny Vtat uagotuan altal rajta, egy vad körtuel és rektetje fak tóuiben haniottunk
 az őtő,, / dik kettős hatart, az körtelj fanal az Meszleniek reszerül, az reketienel penigh
 az Tömördiekerül. Onnend touab mint egy haitas,, / nira meghis fől menuen, egy haraszt
 uegeben alszélrül czinaltattuk az hatodik kettős hatart. Onnend meghis feőlszelre azon
 harasz,, / ton altal menuen, es egy szeker niomny Vtat uagotuan igenousen altal rajta
 mind az Tömördi Vtigh, az Tömördi Vt mellet alszélrül czi,, / naltottuk az hetedik kettős
 hatart. Onned touab azon uton altal menuen, es az harasztban meghis mind feőlszelre
 tartuan .s- / azon harasztban altal az Meszleny Szanto feőldekigh utat uagotuan az
 feőldek szelen az harasztban mas kettős feőld hatart haniot,, / tunk. Onnend az feőldek
 szeliben meghis touab menuen feőlszelre az Rattias To vtiaigh, jutottunk azon Vtual
 egy reghi eget temerdek / tőlgifa tóuihez [: kit az Parsok mind ket reszrül reghi hatar
 jelnek mondottak lennj:] ott is az Vt mellet ket feől, ket föld / hatart haniottunk. Onned
 mind azon vton jól feől menuen, az mint azon Vt bal keze, mint egy Nap niugot fele
 terül egy keusse, / Ot is az területben az Vt mellet napkeletrül ket hatart haniottunk,
 egyket egy alkalmas tőlgifa tóuiben, az masikat azon mellet / nap keletrül. Onned az
 erdőben feől szelre teruen, es azon Erdőben mind az Rattjas Toigh ualami Niarfakigh
 Vtat Vagotuan altal / ugian ot az Erdőben az Rattias To szelin ket fiatal Tolgyfa tóuiben
 ismegh kettős hatart haniottunk. Onned igenousen az Rattias Ton / ejsakra altal menuen,
 az To közepin is feőld hatart haniottunk az Tömördiek reszerül, az Meszleniek penigh
 az magok reszerül / azutan hanniak fől, es az To főlseő szelin is ket kis Tolgyfa fiatalost
 hatar jelül niesettünk, kik tóuiben is az Viz elapaduan feőld hal,, / mokat kől czinalnj.
 Onned az Erdőben meghis igenousen eszakra menuen, es egy őregh Czerfaigh vtat uagot-
 uan altal, azon Czerfatis pro rea,, / lj Signo metalj hattuk keresztet uagotuan rajta ,s-
 eszakra mellette ket feőld hatart haniatuan. Onnend meghis mind igenousen eszakra /
 menuen, azon Erdőben az el kezdet utat mind az szőlők feőlött leuő Fűes vtigh ki
 uagotuan, azon vt mellet delrül uettettük feől az ket / utolso feőld hatart egy kis uezszeő
 szerű Tőlgya fiatalost kozóttók feől niesetuen, es igy az hatarok haniatasat ot el uegezuen,
 az ket falu / hatarat egymastul az megh mondot hatar jelekkel mindenút distingualtuk
 es separaltuk. Az mi penigh azon fűes uton feőlliül az Tő,, / mordi es Meszleny szőlők
 közöt leuő czaritot illetj, azt az Parsok pro communj ipsaru(m) usu egy mas kőzeőt
 közben hattak, mind Meszleny / Benedek Vram Erdőjeigh, ugy hogy az Meszleny szőlők
 felől ualo felebül / az Meszlenyek, az Tömördi szőlők felől ualo masik felebül, / azon Tő-
 mördiek epezek szőleiek giepiüt; Az barmok ala .s- feől ualo jartatasajs ezutan azon
 szőlők kőzeőt leuő czariton szabad leszen, / mind Meszleny Benedek Vra(m) Erdeieigh
 az Tömördieknek. Melljet igy el igazetuan, az Parsok vjobban ezen igazetasnak őrőkeős-
 keppen / ualo megh tartasara, es megh allasara sub vinculo seu poena pscripta modo
 suprascripto exequenda et exigenda kezeket attak, az Meszle,, / niek reszerül az egesz
 Nemessek neuueuel, az Nemes Varmegyének mostanj Esküttj, ugy mint Meszleny Janos,
 es Bodis Janos. Az / Tömördiekerül penigh az Falu Biraja ugy mint Barisich Mihaly,
 uele leuő Esküttiuel, tudnj illik Vargha Mihallial, Ressich Janossal, Jf,, / frich Mattiassal,
 Falu Cheh Mestereuel Saimarich Mihalljal, es Hegy Mestereuel Jursinich Peterrel eggiüt.
 Vezetre az Parsok minden / egy mas közöt ez ideigh leuő uezsekedeseket es Ptenzioiokat
 sopialtak es annihilaltak. Mellyek mind igy eluegezeőduen, Meszleny Be,, / nedek Vram
 elő aluan ptestalt azon solenniter, hogy az Tömördiek az eő keglme erdeienek semmi-
 nemű usussaban ne lopienek, / mert egy altalliaban maga jussauul akaruan elnj anima-
 duersioia leszen ellenek .s- arrul is nem akar el feleitkeznj, hogy eddighis / az szeliben

nihil, nihil leuagdaltak az fiatalossaban. Mellyeknek bizonsagara attuk Mÿs az Parsoknak pro futu,, / ro jurium ipsarum cautela ezen Leuelünket poczetünkel es kezünk iras-sual megh erősetuen. Datum in pfata Pos,, / sessione Meszlenj die tertia¹ Mensis Maÿ. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quadragesimo¹ Quarto.

P	P	P	P	○	P	P ²
J dem qui supra						
Francisc(us) Horuath	Gregorius Daras	Sigismundus	Georgius Angjal			
Notarius pscripti	Judlium Cott(us)	Patthÿ +	mp.			
Cottus Castriferr	Castriferr mp.					
Michael Heribst	Simo(n) Szabo Györgÿ					
	mpia					

[Az összehajtogatott ív hátlapján:]

Meszleniek metalissanak az pariaja.

[Egészen lent, a lap alján más írással:]

Testimoniales / Super amicabile rectificatione metaru(m) Possionu(m) Meszlenj & Tömörd / Pro Parte Egrÿ Benedicti Meszleny.

(A papír több helyen szakadt, de azért olvasható. Az okirat található Pannohalmán a Guary-levéltárban. Jele: 502 (Nr. 1329) 1644.

NÉMETH K. BÓDOG

Szótörténeti adalékok*

lángozó teremtette. — 1756: „miveli testét lelkét *lángozó Teremtettének*’ (úrisz. ir.) | 1756: „*Lángozó teremtettével* káromlotta” (uo.).

lángozós teremtette. — 1756: „miveli testét lelkét *Lángozós teremtettét*’ (úrisz. ir.)

lángzós ’égiháborús?’. — 1785: „mely nap felleges, és *lángzós* idővel forgott” (k. ir. 633–9. 2).

lapályos 1838: Tzs. — 1769: l. *hepehupás* a. | 1770: „a földnek alacsony, *lapályos* vóltára való nézve” (t. ir. 1/1769–47).

[*lélekkurva* (szitokszó) 1700: Nyr. LXXXVIII, 209] *lélekkurvától szakadt*. — 1741: „Várj várj *Lélek kurvatul szakadt*[,] még a *Lélek kurvanyádtól* szopott tejis keserű lesz” (OL. P. 418. U 47).

lélekkurványád (szitokszó). — 1741: l. *lélekkurva* a.

lélekszszakadtjában; vö. *lélekszszakadva* 1838: Tzs. — 1752: „nagy *Lélek szakattyában* mondotta a Fatensnek, hogy menne Katona Páll házához, mert verekednének” (OL. P. 418. U 56).

lelke művelés ’mivélem a lelkét-féle káromkodás’. — 1770: „iszonyú adta teremtettével, *Lelke műveléssel* szidta, s- káromlotta” (t. ir. 1–30).

lemóni ’citromfajta déligyümölcs, Limonie’ 1783: MKönyvh. I. 80. — 1786: „Narancs, *Lemoni*, Czitrom . . .” (k. ir. 62. mell. 2) | 1786: „*Lémoni*” (Fgy. 32: 51).

lengenád 1838: Tzs. — 1797: „Szénának való *lenge Nád* 800 Kéve” (k. ir. 71).

lengenádas. — 1770: l. *tarackos* a.

lévélt ’volt’ NySz. — 1744: „azon az halmon szérője *Lévél*t, és kürolette élettye vetve” (OL. P. 418. C 10).

¹ Szakadás.

² Hat pecsét és egy pecséthely egysorban.

* L. MNy. LXX, 89–97, 222–8, 350–3, 474–9.

lézengel 'lézeng' 1873: MTsz. — 1825: „a . . . gyalogmunkások *lézengelve* mentek a meg határozott helyre” (Ngy. 12/1: 160).

lígetes 'cserjés, ritkás (erdő)' 1565: NySz. — 1. 'ua.' 1770: „vagyon apró szigetcsekben valamely *légetős* [olv. légetős] Erdőnk” (OL. P. 418. S 178). — 2. 'ritka növéssű, ritkás' 1755: „*lígetes* barna hajú” (k. ir. 121) | 1806: „*lígetes* hajú” (Fgy. 52: 60).

livré; írásv. *livrée* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1788: „kék *Livreé*” (Fgy. 40: 81.)

[*loncsos* 1604: TESz.] *loncsos kurva*. — 1818: „el menj ebata *lontsos kurvája*” (Mgy. 1/1: 115) | 1823: „ötet *lontsos Kúrvának* . . . kiáltotta” (uo. 300).

lopdos 1865: CzF. — 1818: „ők *lopdosták* Váriból a libákat” (Mgy. 97: 41).

ellopdos 1865: CzF. — 1828: „a szénát *el lopdossa*” (Mgy. ir. júl. 14.).

kilopdos 1838: Tzs. — 1759: „a bort sokszor *ki lopdosta*” (OL. P. 418. U 62).

lopkod 1865: CzF. — 1797: „paraszt ruhát úgy *lopkodtunk*” (Ö. ir. 9).

lovászkodik 'lovászként szolgál'. — 1772: „[A kapitánynál] *lovászkodott*” (Fgy. 27: 84).

lökdös 1799: TESz. — 1796: „azzal [a fával] *lökdöstem* le felé a gráditson” (Ö. ir. 3).

kilökdös. — 1818: „az udvarról *ki lökdösték*” (Mgy. 97: 62).

Luca-szék módjára; vö. *Luca székje* 1808: TESz.; *Luca-szék* 1865: CzF. — 1853: „a sáncczolások . . . *Lucaszék módjára* készülnek” (Ngy. 17: 202).

lúdász 'lúdtolvaj'. — 1823: „azon *Ludászok* Sz. Martoniak voltak” (Ö. 77: 25).

lúdlelek 'lúdlelke'. — 1785: „Vass *Lud lélek*” (OL. P. 418. U 93).

lúdlelke 1839: MTsz. — 1795: „*Lud Lelk*” (OL. P. 418. U 93) | 1815: „két *lud lelke*” (Mgy. árv. 137) | 1819: „kis nyárs *Lúd-Lelkivel*” (uo. 224) | 1846: „Egy nyárs *ludlelkeivel*” (Mgy. 166. cs. jan. 5.).

magasas 'kissé magas'. — 1784: „*magossas* vékony termetű” (k. ir. 72) | 1821: „Seregély szürke, *magossas*. . . Kantza” (Mgy. 112: 15).

magyarság 'magyar nyelv' 1807: MÁRTON. — 1785: „jobban ráczul, hogy nem magyarul beszéllő, sőt *Magyarságot* is *ráczosan* ejtő” (B. 8: 5).

[*mamusz* 'puha papucs' 1859: TESz.; vö. *mamuz* (valamilyen lábbeli) 1654: MNy. LXIV, 95] *mamuszka*. — 1838: „a lábán barna kötött kapeza, és posztó szélekből kötött téli *mamuszka*” (k. ir. 438; Cs. ir. 138. cs.).

mancseszter. — L. *manseszter*.

mandli 1772: MNy. LX, 370; alakv. *mándli* 1773: uo. — 1787: „a nyakaban levő Kek ujjas *mondlijat* is. . . el vette” (k. ir. 1943).

maníros 'udvarias' 1749: NySz. — 1742: „*maníros*” (k. ir. 267).

manseszter (ruhaanyag); alakv. *mancseszter* 1838: Tzs. — 1785: „Nyári *Mansester* Nadrág” (k. ir. 786) | 1785: „egy szürke *Mansester* süveg” (B. 9: 13) | 1785: „*mansestel* süveg” (Gyo. 15: 61) | 1787: „*manseszter* nevezetű Matériabul készült . . . egy öltözet ruha” (k. ir. 558. 1.) | 1791: „a nadrág. . . az ugy nevezett *Mantsészterből* vagyon” (Ö. 37: 8) | 1807: „l. *mantseszter* fekete pruszli” (Mgy. árv. 44) | 1810: „visel. . . hosszú nadrágot, *mantsester* materiából” (Ö. 40: 67) | 1830: „fekete bársony vagyis *mánseszter* gallérú” (k. ir. 543). — Vö. 1789: „baumwollener. . . *Manschester*” (k. ir. 1282) | ném. *Manchester*, *Manschester* 'baumwollenes, samtartiges Zeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

manseszteres. — 1785: „viola színű *manseszteres* sapkát [hordott]” (k. ir. 786).

mantelli '(fésülködő) köpeny'. — 1787: „fésülködő. . . *mantelli*” (k. ir. 558. 4). — Vö. ném. *Mantelline* 'Frauenmäntelchen' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

marhakuruzsolás 'baromorvoslás'. — 1799: „a *marha kuruzsolásnak* gyarapittására minden telen egy v. két kovács Legény Pestre, ezen tudománynak tanulására küldtetessen fel” (Fgy. 46: 4).

medaillon 1792: TESz. — 1785: „egy arany *medaillont* [lopott el]” (Fgy. 32: 6) | 1786: „Aranyból készült *Medajlon*” (B. 9: 234) | 1786: „Egy Brillantus *Medajlom*” (uo.).

melegében 'nyomban'. — 1787: „le húzatván ötött mingyárt ottan *melegibe* jól meg pálezáztatta” (k. ir. 423: 51).

[*menő*] *lemenő félben*. — 1787: „az Nap is *le menő félben* vólt” (k. ir. 2285).

menyegzősgyűrű 'jegygyűrű'. — 1785: „Két *Menyegzős gyűrőt* [vitt el]” (B. 8: 14).

[*mennykő*] *mi a mennykő* 1867: CzF. — 1756: „egy legént keresek, a ki most kondás lett vagy *mi a mennykő*” (úrisz. ir.).

mennykő parancsolta (szitokszó). — 1769: „a Törvény Bírót tegyétek ide [a kalodába], a *menkő parantsoltát*” (OL. P. 418. U 94).

mennykő ütötte (szitokszó). — 1756: „az apró marhát. . . [így] szokta karomlani, *menykő ütötte* jószága” (úrisz. ir.).

meredgyű 'merítőháló' 1887: MTsz. — 1811: „egy *meredjüt* [becsültünk meg]” (Fgy. ir. 21. cs., a másik példányban *meredgyü*).

mészáros. — 1787: „Bétsben tartozkodik a *Menszárosok* körül” (Fgy. 37: 59) | 1787: „*mészáros Legény*” (k. ir. 3117) | 1787: „*Mehszáros, . . . Mehszárszék*” (adatok k. ir. 558. 8).

meszelő borosta 'meszelő' 1867: CzF. — 1794: „Négy pár *meszelő borostáért* Frt 2” (OL. P. 418. S 183).

metállgomb 'fehér színű ötvözetből készült gomb'. — 1774: „fehér *metall gombokkal*” (Fgy. 27/1: 18) | 1785: „Kamisolban, fehér *Metál gombokra*” (Fgy. 31: 38).

metallum 'fém'; alakv. *métallum* 1767: PPBl. *alchymia a.* — 'fehér színű ötvözet, melyből gombot, csatot stb. készítettek' | 1775: „cipellősén. . . fejeér *metallumbúl* való csattot [visel]” (Ö. 31: 6).

metallumgomb. — 1777: „fejeér *Metallum gombokra* készült Német ruhát. . . visel” (Ö. 32: 6) | 1785: „sárga Camisolban, fehér kerek *metallum gombokra*” (Fgy. 31: 37).

metszeni való 'vágni való'. — 1765: „*Meczeni való* Pünkösdi báránynak bőre” (k. ir. 72/1766. 2).

[*mézes kalácsos* 1807: MÁRTON] *mézes kalácsosné*. — 1748: „*Mézes Kalácsosné*” (úrisz. ir.)

miért, miért nem. — 1717: „Hallottam az Bodnár Györgyné szájából hogy Ferencz Uram vette eszt a Csizmátt de *miirt* vette s *miirt nem* én nem tudom” (t. ir. 13) | 1755: „azon Csárdással öszve veszett, de *miért, miért nem*, nem tudhatom” (k. ir. 1).

mód 1795: MNy. LXV, 344. — 1773: „Erdelyi *Mózt* Juhaszok” (Ö. 30: 21).

módtalan 'szertelen' 1831: NyÚSz. — 1786: „*módtalan* nagy kárjukat kegyessen visza téríteni Méltóztasson” (k. ir. 2234).

molyette 1838: Tzs. — 1788: „*moly ette* prémü [mente]” (Fgy. 40: 6).

mondúr 'mundér', alakv. *mundur* 1781: MNy. LVIII, 225, *montur* 1795: TESz. — 1742: „Strása Mestereknek *mundurjok*, kék *padvaj posztoból*” (k. ir. 11) | 1759: „Hová tetted *mondurodat*?” (t. ir. 4) | 1765: „Katonának egész *mondúr* varrásátúl” (k. ir. 72. 13) | 1789: „*Monturbéli* öltözet” (k. ir. 1436). — Vö. *mundér*.

mondúrkamara 'az a helyiség, ahol a mundérokat tartják'. — 1776: „*Mondúr kamara*” (k. ir. 265) | 1783: „*mundurkamara*” (k. ir. 414).

montíroz 'fém- és egyéb berakással ellát, díszít'. — 1785: „Nad páleza. . . arannyal *munderozva*” (Gyo. 15: 40). — Vö. *mundíroz*.

montírozott 'fémmel díszített'. — 1786: „*rezzel* [rézzel] *mundírozott* serétes puska” (Gyo. 17: 100).

[*mór* 'vályog' 1784. SzD. 56.] *mórtégla* 'ua.' 1838: Tzs. — 1781: „házaikon. . . égetett vagy *Mór Téglabul* épült kéményeket tétessenek” (Or. 488: 49).

mosható 1867: CzF. — 1786: „*moshato* materia Laiblit. . . visel” (Fgy. 33: 28).

moskovita 'oroszl'. — 1787: „Egy beretvált fejü *Moskovita*” (Fgy. 37: 57) | 1787: „egy bizonyos Rác, a ki *moskovitának* vallotta magát” (Fgy. 37: 66) | 1789: „*Moskovitául*, és valamennyire ráczul-is beszél” (k. ir. 2157).

moskovita 'ua.'. — 1789: „*Moskovitai*, és rác nyelvén beszél” (k. ir. 2157).

mosolygós. — 1755: „*mosolygos*” (k. ir. 61) | 1786: „*Mosolygós* ábrázatu” (k. ir. 1310) | 1786: „*mosojgós* kepü” (B. 9: 211).

*mundér*¹ 'katonaruha'; alakv. *mundír* 1807: NySz. — 1770: „el szökött *mundírral* edgyött” (k. ir. 148). — Vö. *mondúr*.

*mundér*². — 1831: 1. *mundérboglya* a. | 1847: „a Fásba lévő gaz [után]. . . a város részére eső *mondértol* mindenki, ki a város részét magának megtartani akarta, köteles volt 1. ezüst forintot fizetni” (B. jk. 7. cs. 95. sz.).

mundérboglya 'széna mértékéül szolgáló, bizonyos meghatározott mértékű boglya'. — 1797: „106. . . *Mondir Bogly[a]* Széna” (Mgy. sza. 4) | 1797/98: „mintegy 5 *Mondir Boglyanyi* Nádos s gazos Kalangyátskáért” (uo. 13) | 1831: „[A kaszálón a] kárt 10. *Mundér bagjára* határozták. . . párját a *Mondérnak* 8. ftjával becsülték” (Mgy. kár. 93).

[*mundéroz* 'egyenruhával ellát'] *mundérozás* 1708: MNy. LI, 220. — 1829: „a *mundirozásra* meg kívántató kék szürke s fehér posztók” (Mgy. 114: 31). — Vö. *montíroz*.

nádkúp 1838: Tzs. — 1756: „kenderét el lopta, és a *nád kúpban* dugta” (úrisz. ir.). — Vö. *kúp*, *kúpnád*.

nádmézliszt 'porcukor'; vö. *nádmézpor* 'ua.' é. n.: NySz. — 1786: „*Nád méz lisztnék* el adásza nékik. . . tilalmas lészen” (B. 9: 110) | 1786: „Válogatott fehér *Nád méz liszt*” (uo.).

nadrágmentár 'nadrágmentár'. — 1791: 1. *hózentráger* a.

nadrágmentálék 'ua.'. — 1785: „Hasonló engedelem [van]. . . a gyapjúbul készült. . . *nadrágmentálékokra*, mely németül *Hosentragernek* neveztetik” (Or. 489: 38).

nankin 'vékony kelme' 1838: Tzs. — 1789: „*Nankinbol* készített három *nadrág*” (k. ir. 1587) | 1819: „a Napkeleti Indiából *Nankin* név alatt hozatni szokotthoz [ti. vászonhoz] hasonló” (Ö. 47: 78). — Vö. 1789: „*Bombasin und Nankin*” (k. ir. 1282); ném. *Nanking, Nankin* 'meist gelbes, festes) Baumwollenzeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶). L. *angin*.

nec. — 1786: „*Neczül* tsinyált egy fehér Kötény” (k. ir. 1820).

[*neccel*; alakv. *netzöl* 1835: KUNOSS, Gyal.] *neccelt*. 1786: „Egy *netzelt* fehér kötény” (k. ir. 1820).

nevedékeny 'gyűrűsujj'. — 1786: „jobb kezón 4dik ujja vagy *nevedékeny* ujja el vagon félig meczve” (B. 9: 68).

nevedékujj 'ua.'. — 1788: „az ott talált Szekerczével . . . a bal kezének *nevedék újját* el vagta” (k. ir. 4372).

nevendékujj 'ua.' 1807: MÁRTON. — 1762: „bal *nevendék újját* az Katonáság miátt el vagta” (k. ir. 3) | 1834: „*nevendék újja* nyomorék” (Mgy. 115: 61).

[*nyargal*] *megnnyargal* 'meglovagol, megnyom' (a boszorkány). — 1755: „Van ezeknek [a boszorkányoknak] *kantárok* és *nyargaltak* é meg valakit. . . ?” (úrisz. ir.).

nyargaló é.n.: NySz.; 'foglárpenz, amelyet a befogott a lovas pandúrnak fizetni tartozott' 1838: Tzs. — 1770: „[A földesúr embere] nem volt elig hogy meg kötözött az is, de még Kiszpészt 1 Rh. forint *nyargallót* [is] huzott rajtam” (k. ir. 162. 24).

[*nyilajdozik* 'nyilallik'] *belenyilajdozik* 'belenyilallik'. — 1756: „*bele nyilajdozván* lábaiban és csipeiben” (úrisz. ir.).

nyilas 'bizonyos jellel megjelölt'. — 1785: „[A tinó] ball füle csonka, a jobb *nyilas*” (k. ir. 1028. 13) | 1786: „[A ló] jobb füle *nyilas*, alóru ki vagon véve belőle, a ball füle is *nyilas*” (k. ir. 1028. 5) | 1798: „[Az ártány] jobb füle *Nyilas*” (Békésszent-andrás ir. 1. cs.) | 1845: „juh. . . j. füle *nyilas*” (Mgy. 118: 139).

nyúlánk 1784: TESz.; alakv. *nyúláng* 1807: MÁRTON. — 1752: „*nyulánk* természetű” (k. ir. 89) | 1774: „*Nyulang* vékon legénke” (k. ir. 30).

nyúzott-tészta. — 1848: „egy tarisznya *nyúzotttészta*” (áll. biz. ir. 2: 1081. sz.).
nyúttés 'kissé nyútt'. — 1831: „világos kék *nyúttés* derékra valóban. . . szökött el” (Mgy. 114: 318).

[*obszitol* 'obsittal elboesát'] *elobszitol* 'ua.'. — 1778: „a múlt Prussiai háborúnak alkalmatosságával. . . *elobszoltott*” (Ö. 32: 17).

ócska; alakv. *olcska* 1785: MNy. LV. 549. — 1771: „*oltska*. . . kalapban. . . szaladt el” (Fgy. 27: 72) | 1786: „egy *oltska* rongyos szűrben. . . szökött el” (B. 9: 251).

ócskás 'kissé ócska' 1755: Mgy. LX. 372. — 1787: „*oltskás* le eresztet Kalapot visel” (Fgy. 37: 2).

oláh bunda. — 1785: „*Oláh bundát* visel” (B. 9: 20).

oláhós 1838: Tzs. — 1755: „fekete szokmánya. . . *oláhossan*” (k. ir. 53) | 1784: „fejr hosszas *oláhós* mentében” (Fgy. 30: 37) | 1795: „*oláh* lévén a beszédet *oláhossan* ejti” (k. ir. 693).

oldalast 'oldalt' 1838: Tzs. — 1748: „a Szunyog hálónak egy vigiben *oldalast* le fekütem” (úrisz. ir.) | 1750: l. *alszélről a*.

oldalásút 'oldalt eső út, oldalút'. — 1841: „ezen *oldalás utban*. . . veszedelmes járni” (Mgy. 117: 60).

oldalszoba 1838: Tzs. — 1787: „azon *oldalszobájában*, mely az udvarra néz” (k. ir. 558. 1).

orvos asszony é. n.: NySz.; vö. *asszony orvos* 'gyógyító nőszemély' 1867: CzF. — 1748: „El menvenn Sámsonbann egy Mári nevű *Orvoss Asszonyhoz*. . . maga nyavajajat. . . meg beszelvén azon *Orvoss Asszony* előtt, emlétett *orvoss* adott. . . Valami itált” (úrisz. ir.) | 1748: „ottan nála jó *orvos Asszony* [van]” (uo.) | 1757: „talált egy *orvos Asszonyt*. . . ki. . . a Fatens leányának fejét gyógyította” (uo.) | 1761: „a lába sebes lévén ment Vásárhelyre Tompainé nevű *orvos Asszonyhoz* gyógyittatására” (Ö. ir. 2). — Vö. *doktoros asszony*.

[*osztokodik* 'szétoszt egymás közt' 1761: TESz.] *megosztokodik*. — 1747: „midőn néhaj Mocsarj István, Ferencz és János Uraimék *megosztokodtak* [a vagonon]” (OL. P. 418. N 51) | 1802: „a Mlgos Gyulai Uradalom *megosztokodott*” (k. ir. 241).

[*ördögadta* 1767: MNy LX, 372] *ördögadta anyájú*. — 1799: „*ördögatta anyájú*, be soká jársz” (Ö. ir. 29) | 1799: „*ördögatta anyájú*, mit félsz” (uo.).

ördögadta-teremtette. — 1789: „Jószte, jószte, *Ördögatta Teremtette*, majd meg tanitalak a Kard lapjával” (k. ir. 1870).

ördöganyától született 'ördögadta'. — 1756: „*Ördöganyától született* és nem embertől” (úrisz. ir.).

ördögmatéria (erős ruhaanyag). — 1819: „Adtam egy *Ördögmatéria* Puszlit” (Fgy. ir. 24. cs.).

ördögteremtette 'ördögadta'. — 1756: „Nyisd meg *ördögteremtette*. . . az ajtót” (úrisz. ir.).

[*Pádva* 'az olasz Padova város'] *pádvai juh*. — 1783: „*Pádvai juhok*” (Fgy. 30: 20).

pádvaikos. — 1789: „a juhok jobbitására *Pádvaikosokat*. . . szerezzenek” (Ö. 35: 93).

pádvai posztó. — 1724: „Egy öreg billet [bélelt] *pádvai posztó* Mente” (k. ir. 108. mell.) | 1742: l. *mondúr* a.

páj (ruhaanyag) é. n.: NySz. — 1770: „egyik [lajblija] veres, *Paj* matéri[á]bul” (Fgy. 27: 28). — Vö. *pája*.

pája 1787: NySz. — 1786: „egygyik szoknyája *Zöld Pálya*” (k. ir. 1591) | 1786: „zöld *pállya*” (Fgy. 33: 72) | 1798: „zöld *pája* szoknyában” (Or. 496: 35). — Vö. *páj*.

pájaposztó. — 1769: „sárga és fekete Új frantzia kék *Pája Posztó*” (Ö. 27: 35).

pákász 1765: SzófSz. — 1799: „a *pákászokat* fel hivatván kemennyen meg hagyják Birák Uraimék azoknak, hogy . . . illyes vad szárnyas állatokat szerezzenek” (Fgy. 47: 28) | 1829: „[A] viz le tsapoló Canálisban meg gyökerezett Káka, és Sás [kiirtására]. . . *pokászok* kész pénzen fogadtatnának” (Mgy. 114: 21) | 1829: „ezen *pokász emberek* egy hét alatt hány ölet, és mennyi bérért tisztitanának” (uo.).

pákászás. — 1788: „eleget hajokaztam azon a földön *Pakászás*. . . végett” (k. ir. 4209) | 1788: „ezen tanú *pakászás* vegett gyakor izben meg fordulván a deutrális reszen” (uo.).

pákászokodik 'keresgél, kutat, fürkészt' 1834: MTsz. — 'Pákászással foglalkozik' 1788: „*Pakászokoda* sokszor fordult meg ottan [a nádas és kákás réten]” (k. ir. 4209).

pakfon, *pakfong*. — 1846: „4 *pakfon* kanál” (Mgy. ir. 166. es. jan. 5.) | 1846: „*Pakfong* kanál” (k. ir. 819/1847) | 1846: „Hat káves kanál *Papffon*. 12 evő kanál *Papffon*. Egy Leves merő *Papfon* kanál” (Mgy. árv. 339).

pápi stás 'a katolikusokhoz hasonló' 1838: Tzs. — 1779: „ha katolikusokhoz mégyen *papistásan* köszön” (k. ir. 22).

parhet 'barhent'; alakv. *parket* 1818: TESz. *barhent* a., *parket* 1865: BABOS, *parkét* 1888: MTsz. — 1773: „egy rövid rékl, Szoknyával edgyütt fájin fejer *parketbül*” (Fgy. 28: 21) | 1775: „fejer *parchet* nyakravaló” (Fgy. 27/1: 63) | 1788: „*Parketből* vagyon Laiblija” (k. ir. 2018) | 1821: „Überrok fejer *parkét* bélléssel” (Mb. 25: 180). — Vö. 1774: „*weisparcheten* Weste” (k. ir. 244).

paripa. — 1. 'Csödör' 1786: „fekete *Paripa* vagy is Csödör Csikó” (B. 9: 136). — 2. 'Herélt ló' 1838: Tzs. 1786: „Kaneza N° 3. . . *Paripa* ló N° 2[,] Csödör N° 2” (k. ir. 1028. 5).

parók 'paróka'. — 1776: „fekete hajú, de *Parokot* visel” (Ö. 31: 34) | 1787: „az fejen *parokot* visel” (Fgy. 37: 58).

paróka 1767: PPB.; alakv. *barroka* 1661: NySz., *baróka* 1747: Gradus ad Parn. *capillamentum* a. — 1768: „ollykor *Parókátis* szokott hordozni” (Ö. 27: 6) | 1769: „Franczia modjára *porokát* harom szegeletre viselt” (uo. 27: 26).

parókás 'parókakészítő' 1838: Tzs. — 1785: „mesterségére nézve *parochás*” (Gyo. 14: 26) | 1788: „ki tanult *Parokás*” (k. ir. 826) | 1789: „mesterségére való nézve Hajfodorétó, vagyis amint máskint nevezik (*Barokás*) [!]" (k. ir. 2404).

parola. — 1. 'Bocsánat' 1718: „mondotta Comaromi, *parola* Miska békélyünk meg” (t. ir. 16). — 2. 'Adott szó, hit' 1657/58: Nyr. LXXXIX: 389. 1786: „a Csabaiak *parolájokat* meg nem álván” (k. ir. 456).

párszárasztó kosár; vö. *párszárító* 'a pár szárítására használt nagy, kerek, lapos vesszőkosár' 1839: MTsz. — 1795: „*Pár szárasztó kosár*” (OL. P. 418. U 93).

patáf, *patáv* '(virágos selyemkelme'. — 1784: „öltözete. . . stráfós *Patávbol* [vagyon]" (Fgy. 30: 29) | 1786: „Egy *Patáf* Materiából készült szoknya” (k. ir. 1820) | 1786: „Egy *Patáf* Arany virágos selyem keszkenyő” (uo.). — Vö. *batávia* 'sima vagy sávolt selyem, félselyem kelme' Pallas Lex.; ném. *Batavia* 'ein geblumter Seidenzeug' (ADELUNG, Hwb.⁵); *Batavia* 'Hauptstadt von Java und urspr. dort gefertigtes seidenes, halbseidenes oder wollenes Zeug, glatt und gestreift' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

patécs 1807: MÁRTON. — 1789: „az Hagymáz betegség, *patécsal* együtt. . . a lakossaink között is el ragadott” (Ö. 35: 83) | 1828: „nagyok s kicsinyek. . . mint mondják *Patécsban* hevernek” (Ö. 81: 16). — Vö. *petécs*.

pejjes 'kissé pej, pejforma'. — 1808: „*pejjes* Fekete fecske hasú [ló]” (Mgy. 108: 19) | 1808: „Három *pejjes* fekete [ló]” (Cs. 526/2. cs. jún. 1.).

perendrek cukor 'feketecukor, medvecukor, Barendreek'. — 1809: „Huszonket lot *perendrek tzukor*” (Cs. ir. 129. cs.).

perjés 1767: PPB. — 1770: l. *tarackosa*.

perkál (kelme) 1838: Tzs. — 1810: „*parkál* hoszszu ruha” (Mgy. árv. 15) | 1813: „*parkál* lekri” (Mgy. árv. 103) | 1817: „*perkály* keszkenöm” (Mgy. ir. febr. 9.) | 1818: „el lopott. . . [egy] fehér *parkály* kötöt” (Mgy. 97: 42) | 1822: „üstt színü *Perkállal* [bélelve]” (Cs. ir. 132. cs.) | 1833: „2. kötő *pargálból*” (Ngy. 13: 99).

pernyedomb. — 1786: „Laczi Pista elő álomban ki ment. . . a *pernye dombra*” (k. ir. 1207).

pernyegödör. — 1828: „a *pernye gödör* hozzá közel esik” (Ö. 81: 16).

pernyeszín 'pernyeszínű'. — 1786: „viselt *pernye szín* kabátot. . . hordoz” (Gyo. 18: 28).

perváta 'árnyékszék' 1585: CAL.; alakv. *pervéta* 1838: Tzs. — 1823: „Árnyékszékét, vagy *Pervétáját* ki tisztítván” (Mgy. ir. jún. 15.).

petécs 'Petetschen' 1807: MÁRTON. — 1787: „*petécs* nevü betegségben esvén” (Öcsöd 34: 27) | 1803: „[A ló] jobb farán egy *petécs* gömbödlúségü fehér szőr vagyón” (Mgy. 105: 69). — Vö. *patécs*.

pikszis 1807: MÁRTON; alakv. *piksis* 1763: MNy. LX, 373). — 1795: „ezüst cukros *pikszis*” (OL. P. 418. U 93).

pikula (hangszer) 1904: KELEMEN. — 1840: „Két Klarinét, . . . egy *Pikula*” (Ö. 64: 4).

pinspek. — 1785: „*Pinspek* ora” (k. ir. 760) | 1788: „Egy *Pinspekbül* valo meg aranyozott Tobák *Piksiss*” (k. ir. 826). — Vö. ném. *Pinchbeck* [olv. *pinschbeck*] 'goldfarbige Legierung aus 2 T. Kupfer und 1 T. Messing, Tombak, Semilor' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

pípa XVII. sz. 2. f.: SzófSz; alakv. *pípa* 1796: Beregszászy: Aehn. 161, *pépa* 1877: MTsz. — 1. 'Pfeife' 1762: „mikor te. . . tőzet merétettel [tűzet meritettél] a *Pépádba*” (t. ir. 1) | 1788: „ne dohányozzon, ha mindjárt Fedéllel bévolna is borítva a *Pípa*” (B. ir. 6. cs.). — 2. 'Patkoláskor a ló orrára illesztett csiptető' XIX. sz. 2. f.: MTsz. 1841: „szorossan lévén a *pípa* a ló orrára illesztve” (Mgy. 11: 16) | 1841: „a *pípa* meg tágulván a lónak orrán” (uo.).

pípál 1832: SzófSz. -- 1771: „sokat *pípál*” (Fgy. 27: 70).

pípaszó; vö. *pípaszóval* 'dohányozva, pipázva' 1848/52: FOG.³ — 1849: „Úrnap estéjén *pípa* szó mellett el beszélgettünk” (Cs. ir. 142. cs.).

pípáz 1767: PPB. — 1752: „el kerte a *Pipáját*. . . hadd *pipázzon* belőle, oda adván. . . *Pipázott*.” (OL. P. 418. U 60).

pípi kendő 'piros kendő' 1873: MTsz. — 1848: „Egy *pípi félkendő*” (id. biz. ir. 418).

pirókos 'kissé pirók, pirosas (szőrű)'. — 1788: „Tino ökör a szarva közölt. *pirokos* szőrü” (k. ir. 137) | 1827: „*pirókos*. . . ökör” (Mb. 25: 397).

piszra 'fehér orrú' 1709: OklSz., 1895: MTsz. — 1793: „Fekete, tsóka szemü *piszra* paripa” (Ö. 38: 58).

[*píttele* 'finom lisztet öröl' 1887: MTsz.] *píttele*. — 1814: „1. Mázsa *píttele* lisztnek megórléséért 12 xrok” (Fgy. 56: 165).

pítling 'borjúbőr'. — 1806: „N° 47. [47 darab] fejéren készült *pítlingek*. N° 9.

apróbb fekete *pillingek*” (Mgy. árv. 25) | 1812: „Egy *Pilling*, az az 1 1/2 Esztendő s borju bőr ki készítve feketére hal zsirral” (Mgy. 109: 116).

pillingbőr. — 1765: „edgy pár *pillingh bőrnek munkájátúl*” (k. ir. 72/1766)

pittlis malom ’szítás malom’ 1880: MTsz. — 1788: „az Német, és. . . amint nevezettnek a *Pittlis Malmok*” (k. ir. 1144).

plezúr ’sebesülés, seb’. — 1815: „a szeme alatt *plezurtól* nagy gödre vagyon” (Mgy. 110: 145).

plezúros ’sebhelyes’. — 1785: „az bal keze *plezuross*” (k. ir. 822).

pocakos 1792: SzófSz. — 1785: „Köpczös, vállas, és *poczakos*” (k. ir. 459).

pogányszülötte. — 1725: l. *égicsuda fia* a.

porcelán; alakv. *portzellan* 1767: PPB. 291: 1, *porcellán* 1786: MNy. LX, 374, *porcolán* 1808: MNy. LXI, 93. — 1771: „egy aranyos *Portzellán Pixis*” (Ö. 28: 22) | 1776: „*Porczalán* arany karimájú Pohár” (OL. P. 414. U 79) | 1784: „*porcellányok*” (Fgy. 30: 90) | 1786: „*porcelán findsa*” (k. ir. 1820) | 1795: „Jó féle *porczolán* arany virágos Csésze” (OL. P. 418. U 93).

*porcelán*² (kelme) 1784: MNy. LX, 374. — 1785: „Kék *porcellán* párna” (OL. P. 418. U 93) | 1786: „Egy *portzellán* kék virágu ágy takaró” (k. ir. 1820) | 1786: „*portzolán* hajal bé vont hat vánkossok” (uo.) | 1795: „Fehér *porczolán* párna. . . kék *porczolán* párna” (OL. P. 418. U 93).

porcelánkarton. — 1823: „egy vég kék tarkájú *portzellan-kartont* hozott” (Mgy. ir. aug. 17.).

porcelános. — 1795: „Nagy Fain *porcellanos* leveses, és födeles Csésze” (OL. P. 418. U 93).

porcelánvászon. — 1788: „*portzellán* veres strafos *vaszonybol* szoknyát [visel]” (Fgy. 40: 6) | 1789: „12. Röff *Portzellán vászon*” (k. ir. 456) | 1792: „*porcellán vászonbul* való firhang” (OL. P. 418. U 93).

poré ’spárga, melyre a dohányleveleket szárításra felfűzik’ 1838: MTsz. — 1818: „6 *poré* Dohány” (Ö. 72: 57) | 1833: „egy *poré* Dohányt. . . elorozott” (Mgy. 6: 81). — Vö. *dohányporé*.

[*porhál* ’(másodsor) kapál’ 1838: MTsz.] *porháló kapa* 1870: CzF. — 1787: „egy *purhálló* kiseded *kapa*” (k. ir. 558. 6).

porlós 1870: CzF. — 1829: „az abba talált eledel száraz és *porlós* volt” (Mb. 25: 495).

[*poroz* 1808: NySz.; *felporoz* ’bepudern, aufpudern’ 1807: MÁRTON; vö. *felporzás* a haj rizsporozása’ 1748: NySz.] *felporozott* ’rizsporos’. — 1786: „*fel porozott* haj. . . *fel porzott* hajju” (B. 9: 259).

portúr. — 1830: l. *bordúra*.

poszmat ’szemét; vö. *poszmat* ’szemétdomb, ganajdomb’ 1878: MTsz. — 1789: „[A gátak javításához] Szolga Biro Uram a szükséges Nádat, Gazt, Gallyat, vagy *Poszmatot* mentül elébb. . . meg szereztesse” (k. ir. 653).

posztpász ’csemege’ 1878: MTsz. — 1787: „*postpaszhoz* való 14. fehér s két virágos Tányérok” (k. ir. 558. 1) | 1800: „*Posztpásznak* Szöllőért Dióért. . . *Posztpásznak* almáért” (Mgy. ir. nov. 1.).

[*pörsédé*k; alakv. *pörsédé*k 1772: NySz.] *pörsédékes*. — 1773: „veresses, *pörsédékes* órczájú” (Fgy. 28: 19).

[*pörséde*z ’kipörsen, kipattogzik’ 1838: Tzs.] *persédező* ’serkedező’. — 1828: „kitsin *persédező* bajuszsu” (Gyo. 39: 53).

[*pörsög*; vö. *kiperseg* ’kipattogzik’ 1876: MTsz.] *persegett*. — 1786: „vernyeges *persegett* ábrázatú” (k. ir. 2312).

pörsögős. — 1787: „Az Legény. . . szöke *Pörsögös* Tellyes képü” (k. ir. 2201).

prandáság. — 1788: „egész *prandáságot* visznek végbe” (k. ir. 3792).

praszolét 'karperec'. — 1785: „Két kézre való *praszolétot* [is elvitt]” (Gyo. 15: 13). — Vö. *braszalét*.

privátdiner, *privadiner* 'tisztiszolga'. — 1816: „mitsodás ágynémút tartozik [a] Tiszt Uraknak, és *privat Dienerjeinek* adni?” (k. ir. 457) | 1835: „[A] katonai Transport áll. . . 40. köz ember és 3. *Privátdienerből*” (Mgy. 115: 171) | 1852: „11 subalt[ern] tiszteknek quártelyáról — mely egy szobából s a *privadineréből* al [áll] gondoskodni szükséges” (Mgy. 122: 11).

privilegium (köpönyegfajta). — 1817: „szürke köpönyeg vagy is *privilegium* fekete Bársony gallérral és zöld zsinórral ki hányva és körül szegve” (Mgy. 111: 59) | 1817: „szürke köpönyeg vagyis *Privilegium*” (Mb. 24: 561).

prókátoros. — 1786: „igen *Prokátoros* beszédü” (k. ir. 1591).

pucol 'díszít, piperéz' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1821: „veres Czicz ruha, az ally: zöld atlattzal *puttzolva*” (Mb. 25: 180) | 1821: „világos Czicz ruha, az allya veres atlattzal *puttzolva*” (uo.).

púderes. — 1769: l. *hajpúderes*.

púderes 'rizsporoz'. — 1769: „a haját fel fodoritva, és *puderezve* hordozza” (Fgy. 27: 23) | 1786: „szőkés hajú, mellyet. . . *puderezve* szokott viselni” (Fgy. 35: 23). *púderoz* 'ua.'. — 1786: „szőkés hajú, mellyet. . . *puderozva* szokott hordani” (Ö. 33/3: 38).

púderozott. — 1784: „visel. . . *puderozot* Parocát” (Fgy. 30: 30).

pudli 'árusítóasztal, pult'. — 1785: „Boltba való *Pudli* vagyis áruló Asztal” (OL. P. 418. U 93).

pugylláris 'bankjegytárca, irattárca'; alakv. *pugylláris* 1835: EtSz. — 1833: „Egy *Pugylláris*,. . . melyben volt 1 darab Bank nota 25 f” (Mgy. 115: 12) | 1839: „*pugyllárisa* 135. ftal együtt a vízbe esett” (Mgy. kárb. II: 25). — Vö. *bugylláris*.

purzsa 1801: MNy. XL, 245. — 1774: „Bélyegtelen fekete *purza* kantza” (Ö. 30: 31).

pusztáz 'a pusztát járja, vizsgálja' 1870: CzF. — 1787: „Eskütt Uram vissza jöveleig ki akkor *pusztazni* vólt le tartoztatta” (k. ir. 594).

pusztázó katoná. — 1823: „Megyei *pusztázó Katonák*” (Ö. 77: 6).

pünkösdi királyság 'rövid ideig tartó uraság' 1838: Tzs. — 1758: [Háborús rémhír:] „Asztis hallottam hogy Új Királytis választottak volna. . . Utána mondván [:] én bizony ezen hireket nem hihetem, ha úgy volnais, a bizony csak olyan lenne mind az *Pünkösdi Királyság*” (t. ir. 5).

(Folytatjuk.)

IMPLÓM JÓZSEF

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1975 I. 21. Terjedelem: 11,2 (A/5 ív)

75.1268 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A LEGRÖVIDEBB IDŐ ALATT — A LEGÁTFOGÓBB
TÁJÉKOZTATÁST NYÚJTJA
KULTURÁLIS ÉLETÜNKRŐL

A LÁTÓHATÁR

című tallózó lap

Válogatás a magyar kulturális sajtó legfrissebb, legérdekesebb,

legszínvonalasabb írásaiból:

versek

novellák

kisregények

viták és tanulmányok kulturális életünkről

interjúk írókkal, művészekkel

évfordulós megemlékezések

kritikák könyvekről, színművekről, filmekről

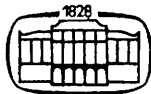
Megjelenik havonta 240 oldalon. Évi előfizetési ára: 100,— Ft.

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

(1051 Budapest, József nádor tér 1.)

Kiadja az

AKADÉMIAI KIADÓ

PÁLYÁZAT

1975. évi

kutatási jutalmakra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki a
távlati tudományos kutatási terv kutatási főirányáiban
elért jelentős eredmények jutalmazására

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1/1975. MTA—E sz. utasításának megfelelően pályázhatnak tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektívák, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázatban — két évnél általában nem régebbi — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kézirattal (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni, függetlenül attól, hogy az adott kutatás a távlati terv keretében indult-e meg, vagy csak a munka folyamán kapcsolódott hozzá.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000—15 000 Ft, kutatói kollektívák esetében 6000—35 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

- az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek igazgatói, a tanszéki akadémiai kutatócsoportok vezetői;
- akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékein, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újítási, szabadalmi díjban, kutatási eredményt kapott külön jutalomban stb.) részesültek;
- kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testületi Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai- és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatási főirányért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) 1975. május 30-ig kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felveszeti szakvéleményét, és a pályázatot június 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni, vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembevételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1975. február hó 15.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A távlati terv kutatási főirányai:

Országos szintű kutatási főirányok

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. Szilárdtestek kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEMHÉZIPARI MINISZTERIUM gondozásában

5. Biológiaiilag aktív vegyületek kutatása

AZ OKTATÁSI MINISZTERIUM gondozásában

6. A köznevelésfejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások.

Tárcaszintű kutatási főirányok

!(amelyek nem azonosak az országos főiránnyal)

A BELKERESKEDELMI MINISZTERIUM gondozásában

1. Lakosság fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

AZ EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatokat előkészítő kutatás
5. Tömegesen elterjedt betegségek epidemiológiájának kutatása
6. Daganatok ethiopathogenese és terápiája
7. Sérülések pathológiája és ellátása
8. Radioizotópok orvosi alkalmazása
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI FÖLDTANI HIVATAL gondozásában

1. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL gondozásában

1. Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása

ORSZÁGOS TESTNEVELÉSI ÉS SPORTRIVATAL gondozásában

1. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. A számítástechnika alkalmazása i(kivéve az orvostudományi alkalmazások)
2. Az ember természeti környezetének védelme (főleg a bioszféra megváltozása szempontjából)
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre
4. Középtávú világgazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos megalapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta.

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZERSZÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A kemizálás és a biológia alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vízgazdálkodás alapösszefüggéseinek kutatása
3. A zöldégetermesztés biológiai és gépesítési alapjainak kutatása
4. A szőlőtermesztés biológiai alapjainak kutatása
5. Kertészeti növények genetikája és nemesítési módszereinek fejlesztése
6. A háziállatok fertőző és nem fertőző betegségei elleni védekezés komplex rendszabályait megalapozó kutatások
7. Hazai és külföldi növényfajták gyűjtése, megőrzése, cseréjük szervezése
8. A mezőgazdasági vállalatok ökonómia kérdéseinek kutatása
9. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetés fejlesztése
10. Az élelmiszergazdaság közzgazdasági szabályozórendszerének fejlesztése
11. Az élelmiszergazdaság jelentőségének, makroökonómiai törvényszerűségeinek feltárása, tervezési módszereinek tökéletesítése
12. Főbb mezőgazdasági ágazatok ökonómiai sajátosságainak feltárása, továbbfejlesztése
13. A mezőgazdasági nagyüzemek vállalati mechanizmusának és gazdaságpolitikai üzemi hatásának vizsgálata
14. Az élelmiszergazdaság egyes ágazatainak fejlesztési koncepció kialakításához módszerek, prognózisok kidolgozása
15. Közzgazdasági befolyásoló eszközök és módszerek hatásának vizsgálata (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)
16. Korszerű vállalati szervezés és módszerek kutatása (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)

MUNKAÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései.

MAGYAR NYELVŰ IRODALMI FOLYÓIRATOK
az Akadémiai Kiadó műhelyéből

IRODALOMTÖRTÉNET

Főszerkesztő: NAGY PÉTER

Tartalma: a magyar irodalom, ezen belül a XX. századi s a mai magyar irodalom problémái, folyamatai, eredményei
Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 48,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: SZAUDER JÓZSEF

Tartalma: elvi, történeti, esztétikai jellegű tanulmányok a magyar irodalomtörténet köréből, eddig ismeretlen dokumentumok publikálása, magyar és külföldi irodalomtörténeti kiadványok bemutatása
Megjelenik évente 1 kötet 6 füzetben · Évi előfizetési díj: 66,— Ft

LITERATURA

Felelős szerkesztő: SÓTÉR ISTVÁN

Tartalma: az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó kutatási eredmények ismertetése, elsősorban a XX. századi magyar irodalommal összefüggő elméleti, esztétikai, műelemző írások
Megjelenik évente 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 48,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1054 Budapest Alkotmány utca 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

MAGYAR NYELVŰ IRODALMI FOLYÓIRATOK
az Akadémiai Kiadó műhelyéből

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK
OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI**

Felelős szerkesztő: ORTUTAY GYULA

Tartalma: az Osztályhoz tartozó tudományterületek (nyelv- és irodalomtudomány, filológia, orientalisztika, zenetudomány, néprajz) új kutatási eredményeit ismertető tanulmányok

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 60,— Ft

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

Tartalma: összehasonlító irodalomtörténeti, irodalomelméleti, stilisztikai tanulmányok a középfilológiától kezdve a modern európai filológia eredményeiig

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 44,— Ft

HELIKON

Világirodalmi Figyelő

Főszerkesztő: KÖPECZI BÉLA

Tartalma: az összehasonlító irodalomtudomány, az irodalomelmélet legújabb eredményei, irodalmi viták, új jelenségek a nagyvilágban, beszámolók nemzetközi eseményekről, kongresszusokról, könyvismertetések

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 48,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1054 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

55. Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967. 96,— Ft.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölesőnszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi ikeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőöri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölérendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlay Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés- és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. 1974. 69,— Ft.
84. Velosov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az ószt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatok. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovássemlék. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozium. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekerdi József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvtör és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.

Kapható továbbá:

- Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
- Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. Zilahi Lajos: A zárt *t*-zes esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben. 1971. 206 lap.
3. Suhaajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *e*-zés vizsgálatához. Doboz község *e*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Erdi Éva: Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bence Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírásintásban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetőek az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltséget számítunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI.

ÉVFOLYAM

1975.

2.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, NYÍRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : A tárgyas -ja ~ -i személyrag	129
<i>Tompa József</i> : Mellékeveink -ul / -ül toldalékos alakja a mai szinkroniában	132
<i>László Gyula</i> : Két harnis rovásszövegről	143
<i>Kemény Gábor</i> : Néhány elméleti és terminológiai kérdés a szóképek köréből	150
<i>Szabó Géza</i> : A mai magyar főnevek szemantikai sajátosságai ragos helyhatározóink alapján	161
<i>Reuter Camillo</i> : <i>Magyal és muzsdaly</i>	167
<i>Kisbán Eszter</i> : Az étkezések napi rendjének újkori átalakulása és az ebéd	177
<i>Kovács István</i> : A paleográfiai sajátosságok mint bizonyítékok a kéz és a szövegező azonosításakor	186
Kisebbségi nyelvi tanulmányok. <i>Papp László</i> : Jelentéspárhuzamok. — <i>Fodor Katalin</i> : Néhány adat a v és f bilabialis ojtására. — <i>Kiss Jenő</i> : Az -l és -z képzős párhuzamos igei származékokról	197
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bálint Sándor</i> : Mihók. — <i>Erdődi József</i> : Kétszeri átvétel: <i>zsemlye</i> és <i>simindzsiás</i> . — <i>Forstinger Rudolf</i> : A könyv eredetéhez. — <i>Nyíri Antal</i> : Még egyszer a 'tectum; Dach' jelentésű <i>haj>héj</i> eredetéről. — <i>Szilágyi Ferenc</i> : Cérnával mér verset	203
Nyelvűvelés. <i>Szemere Gyula</i> : A hagyományos írás elvének érvényesülése helyesírásunkban.	211
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> : Gondolatok a tájszótárakról	220
Szemle. <i>Fábián Pál</i> : Jelentéstan és stilsztika. — <i>Molnár József</i> : Általános nyelvészeti tanulmányok X. — <i>Posgay Ildikó</i> : Nyelvföldrajz, dialektológia és nyelvtörténet. — <i>Balogh Lajos</i> : Wolfgang Dressler, Einführung in die Textlinguistik. — <i>Tompa József</i> : Szemere Gyula, Az akadémiai helyesírás története (1832—1954)	225
Különfélék. <i>Benkő Loránd</i> : Emlékezés Árvay Józsefre. — <i>Felde Györgyi</i> : Egy régi magyar nyelvész: Somogyi Gedeon	240
Nyelvtörténet. <i>Sugár István</i> : Adatok a <i>kuruc</i> szó XVIII. századi használatához. — <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok	246

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

A tárgyias *-ja ~ -i* személyrag

A tárgyias *-ja ~ -i* személyrag eredetével kapcsolatban, régen elavult magyarázatokat nem számítva, általában két feltevés van forgalomban. Az egyik szerint *e* rag a birtokos személyragok sorából vonódott át az igeragozásba (HORGER, Igerag. 74), a másik szerint a felszólító módból plántálódott át a kijelentő mód jelen idejébe (MELICH: MNy. IX, 111).

E két magyarázat bármelyike elvileg lehetséges, bármelyikre számos analógiát lehet idézni; én azonban, különféle okok miatt soha sem éreztem kielégítőnek, s ezért már mintegy 30 évvel ezelőtt egyetemi előadásaimban más megoldást javasoltam.

A *j*-nek a felszólító mód *j*-jéből való magyarázata aligha állhatja meg a helyét, nem annyira SZINNYEINEK felsorakoztatott s egyébként igen megszivlelendő érvei alapján (MNy. XI, 2–3), mint inkább azért, mert a mássalhangzó + *j* kapcsolat egészen másképpen viselkedik a felszólító módban, mint a kijelentő módban, mégpedig minden látható ok nélkül, egyszerűen azért, mert más, régebbi hangfejlődési tendenciáknak engedelmeskedik, mint a kijelentő módbeli mássalhangzó + *j* kapcsolatokat: *lássá – látja, tartsa – tartja, ossza – osztja* stb. Ez szemmel láthatólag arra mutat, hogy két, egészen más időben, más hangfejlődési tendenciáknak érvényesüléseképpen lezajlott folyamatokról van szó. Erre mutatnak legrégebb nyelvemlékeink is; vö. HB.: *bulsassa, iorgossun, keassatuc; oggun, uimaggonoc* stb., viszont: *Latiatuc, zocoztia, tumetivc, mulchotia*; ÓMS.: *kynzassal, thekunched, maraggun, Keguggethuk*; KT. és Sz.: *sciulhessen, lejessen, viselhessel, tamag* stb., ellenben *tartia, etetj, jmléti, Tudyuc*, MS.: *hallandia* (K. NIEZSA: MNy. LVIII, 305 kk.). Világos, hogy mielőtt a kijelentő módban megjelent volna a *j*, a felszólító módban már régen megtörténtek azok a kiegyenlítődések, amelyek mindmáig jellemzők rá. Szó sem lehet tehát arról, hogy a *j* a kijelentő módba a felszólító módból került volna át.

A másik feltevés értelmében a birtokos személyragozás hatott az igeragozásra, és alakította volna ki a tárgyias ragsort. Ám a két sor egybevetése oly súlyos különbségeket mutat, melyek aligha magyarázhatók az egyes ragsorokon belül való alakulással (melynek okát sem tudnók adni), de a régi nyelv megfigyelése máris eldönti a kérdést. A régi nyelvben a birtokos személyragozásban – kivéve a magánhangzós szóvéget: 1055: *zenaia, megaia* – csupán a *-t* szóvég után találunk *j*-t a birtokos személyragban, s ez a helyzet egészen a XIII. század második feléig, de jórészt tovább is. Így: 1109: *Akaratia* (CSÁNKI III, 219); ÓMS.: *hullothya, ololothya*; GyulS.: *arulatia, vadulatia, fugadatia*; KTSz.: *aradatia, tamadatia, fugadotianoc* stb.; ellenben HB.: *vize, feze, kegilmét, bunct, nugulmabeli, uimadsaguc*; ÓMS.: *kynaal*; GyulS.: *kegussege, vruksege, tonosagaban, kepeben*; KT.: *tukere*. Sőt olykor *t* után is: HB.: *choltat*; KT.:

sciluttet stb. Ennek a különös kettősségnek okát is tudjuk adni. Ismeretes, hogy nem tisztázott okokból a *-t* (*-at*, *-et*) után a véghangzó sokáig megmaradt, kitartott még akkor is, amikor egyébként a nyelvben már ismeretlen régiség volt, tehát: HB.: *intetvinec*, *ildetuitvl*, Gyuls.: *ielenetuiiben*, KT.: *kezetuitul*, sőt ily helyzetbeli *j* is mutatkozik: HB.: *kinzotviatul*. Érthető tehát, hogy itt a *j* voltaképpen olyan helyzetben jelentkeznek, mint a *zenaia*, *megaia* esetében, azaz két magánhangzó között. A birtokos személyragozásban tehát a *ja* sokáig csak *t* és magánhangzó után adatható, máskor soha, mint igei személyrag azonban minden egyes esetben kivétel nélkül *-ja*-t találunk, illetőleg *-i*-t (*etety*, *ymleti*). Arról tehát, hogy a *-ja* meg az *-i* a birtokos személyragozásból hatolt volna be a tárgyias igeragozásba, szó sem lehet. Arról a néhány felhozott példáról, mely szerint az *-a*, *-e* személyrag is jelentkezett volna az igeragozásban, SIMONYI kétségtelenül kimutatta, hogy mind tévesek (Nyr. XLI, 281). A megfejtést tehát más úton kell keresni.

A nyelvfejlődésnek abban a zavaros, forrongó korszakában, amikor igeragozásunk típusai, ragrendszeri kialakultak, a szabályos hangfejlődések különös játéka folytán egymástól eredetükben távol álló formánsok igen sokszor zavaró homonimiákba fejlődtek, olyan alakok estek egybe, melyeknek megkülönböztetése föltétlenül kívánatos lett volna, mert egybeesésük, azonoságuk félreértések okozói lehettek oly mértékben, hogy az a nyelv közlési feladatait veszélyeztette volna. Itt közbe kellett lépnie a nyelvi terapeutikának az azonos alakok kiküszöbölése céljából, s erre általában a legmegfelelőbb eszköz a kérdéses alakok valamelyikének újrafarmálása volt. Egy ilyen kísérlet látunk még a HB.-ben, amikor az elbeszélő múlt egyes 3. személyében a közös alanyi és tárgyias alakok megkülönböztetésére a tárgyias alakokat újra alkotja a nyelvérzék oly módon, hogy az *-á* időjelet (melyben voltaképpen már benne van beleolvadva az ige teljes tövének a véghangzója) újra a teljes tőhöz teszi, s ily módon megalkotja a *mundá* — *mondoa*, **tilutá* — *tilutoa*, **veté* — *veteve* stb. ellentéteket. Ez a szükséges opposíció így megteremtődött, de nem maradt fenn, mert amikor a XIII. század folyamán a szóvégi *á*, *é* részleges rövidülésének a tendenciája működésbe lépett, a keletkezett kettős alakok: *mundá* és *mundá* egyszerűbb, gazdaságosabb eszközökkel megteremtették a szembenállást, és a HB. nehezkesebb alakjai eltűntek a nyelvből. Itt pedig egy alapjában véve nem súlyos egyalakúságról volt szó, amilyen még ezután is maradt igeragozásunkban, s talán ezért is került aránylag későn sor ennek a kérdésnek a megoldására.

Sokkal súlyosabb homonímia keletkezett azonban az elbeszélő múlt és a jelen idő 3. személyének az egybeesésével. Az elbeszélő múlt *munds* + *i* időjel (<fgr. **i*) egybeolvadásával *mundá*, illetve *vetš* + *i*-ből *veté* ~ *veti* alak keletkezett, míg a jelen időben a *munds* + *i* (<fgr. **si*, 3. személyű személyes névmás) összeforrásával ugyancsak *mundá*, *vetš* + *i*-ből *veté* ~ *veti* egyes 3. személyű tárgyias alakok keletkeztek. Jelen idő és múlt idő egybeesése semmiképpen sem volt kívánatos, és ekkor a velaris hangrendű igékben az alak újratemtése oldotta meg a kérdést, illetőleg a palatalis hangrendű igékben a keletkezett kettős alakok adta lehetőség felhasználása. A *munds*-hoz újra hozzájárult az *-á* személyrag, mert ekkor már ebben érezték a 3. személyű tárgyias funkció kitevőjét, noha ebben már a tővéghangzó is megvolt egyszer, de a nyelvérzék számára kielemezhetetlenül. A keletkezett *mundá* alakból hanghézagtöltő beiktatásával és a magánhangzó szabályos kiesésével *mundsjá* > *mundjá* keletkezett. Ennek természetes következménye volt a többes 3. személyben

a *mundják* alaknak a kialakulása, s ezzel a *já* szótagnak már kettős pillére volt, hogy beleérezzék a tárgy-as alakoknak a kifejezőjét, és a **mundotok*-ba is *mundjátok* forma teremtette meg a szükséges kettősséget, az alanyi meg a tárgy-as alak szembenállását. Sőt még a többes 1. személyben is megjelent a *j*, immár nem a *já*, mert ez utóbbi újabb kellemetlen homonimiát idézett volna elő, a személyragnak, az *-uk*, *-ok*-nak a teste csupán kibővült a tárgy-as funkció-ra mutató *j*-vel, hiszen ez elég is volt. Az egyes számú ragok, melyekben az alanyi és a tárgy-as sor nem volt azonos: *-m*, *-d* ~ *-k*, *-sz*, tehát ahol nem volt szükség a funkció új, alaki megkülönböztetésére, természetesen érintetlenek maradtak.

A palatalis hangrendű igékben azonban kettős alakok: *veté* ~ *veti* önma-gukban is módot adtak a megkülönböztetésre, s itt is a régebbi, erősebben meggyökeresedett *veté* alak maradt az elbeszélő múlt, míg az — úgy látszik, ritkább — *veti* alak a jelen idő funkcióját szívta magába. Ebben a formában azonban korai rövidülést kell föltennünk, *veti* > *veti*, még mielőtt az alakok szétválása megtörtént volna, s az új ragozás átterjedt volna a többi személyre, így *vetik*, *vetitek* már rövid szóvégi *i*-t tesznek föl, s ez arra mutat, hogy e folyamatok aránylag későn, a honfoglalás tájékán bontakoztak csak ki. A többes 1. személyben az *i* behatolása éppoly lehetetlen lett volna, mint a velaris hangrendűekben a *já*-nak az elterjedése, tehát itt a velaris hangrendűek egyértelmű alakjához igazodott az újítás, s az *-ék*, *-ük* helyébe a rendszerkényszer bizonyos fokú érvényesülésével a *-jék*, *-jük* lépett. Ez egyszerűbb megoldás azonban — úgy látszik — valamivel lassabban érvényesült, erre mutat a *KT.*: *furiscte* alakja és elszórva még néhány hasonló (MELICH: MNy. IX, 2 kk.), mely föltétlenül jelen idő. (A szóvégi *i* ~ *ë* körül általában hosszabb a küzdelem, így főleg a birtokos személyragozásban, bár az *i*-nek a birtok többségét jelölő funkciója már a HB.-ben régen kialakultnak látszik, az *-i* egy birtokot jelölő szerepe még sokáig, mondhatni napjainkig kísért.) A kettős formák felhasználása a velaris hangrendű igékben is kínált hasonló megoldást, ezt azonban a nyelv nem használta ki; nem egészen világos, hogy miért nem. A nyelv múltjában és jelenében egyaránt előfordulnak ugyan *látí*, *mondí* típusú alakok. Ezeket lehet igen ősi-nek magyarázni, a *mondja*-félék egyidejű vetélytársainak (KRÁUTER: NyK. XLII, 332; HORGER, Igerag. 75), de viszonylag kései fölbukkanásuk miatt (1560.) valószínűbbnek látszik, hogy későbbi nyelvjárási analógia eredményei. Mindez természetesen nem változtat a ragpár eredetéről valott magyarázatunkon.

E ragok kialakulásának folyamata tehát egyszerű és világos, azonfelül bizonyos időbeli elrendeződést is lehetővé tesz, egyebek között hangtörténeti szempontból. S ez az adattalan ősmagyar korban szintén nem megvetendő mozzanat. A legősibb ezek szerint a felszólító mód *j*-je (< fgr. **-k*.), s a vele kapcsolatos sajátos egybeolvadások a megelőző mássalhangzóval, melyek hangtörténeti szempontból szintén fontos útbaigazításokat tartalmazhatnak, pl. *t* + *j* > *č*, *č* és nem *tj*). A második réteg a *-ja*, *-i* kialakulása és elterjedése a ragrendszerben. Ez a honfoglalás koránál aligha lehet régiebb, mint azt a szóvégi *i* meg-rövidülése (és a szó belsejében is rövid formában való jelentkezése) mutatja. A legfiatalabb jelenség lehet a birtokos személyragozásban a *-ja*, *-je* kialakulása mássalhangzó után. A magánhangzós végű szavak *-ja*, *-je* birtokos személyragja azonban ezeknél régiebb, ha nem visszük is vissza a honfoglalás idejéig.

BÁRCZI GÉZA

Mellékneveink *-ul/-ül* toldalékos alakja a mai szinkroniában

1. Még a bonyolult rendszertani jelenségekben igazán gazdag magyar morfológiának is kevés eszköze okozott több fejtörést a szakkutatásnak, mint (a MMNyR.-ben alkalmazott terminológiával) *essivusi-modalisi -ul/-ül* viszonyragunk, ez is legfőként a *rossz-ul, esztelen-ül* típusú, azaz *melléknévi tövű* alakulatokban. Most ez utóbbiak leíró nyelvtani kérdéseiből tárgyalnék néhány olyat, amely szerintem még mindig ígér némi általános tanulságot: egyrészt a szinkrón kategóriák elhatárolása, másrészt a diakróniának a szinkroniában is számba vehető magyarázó és tendenciameghatározó szerepe szempontjából, — s kitérek egy-két hagyományos kategóriánk esetleges korszerű átrendezésére is. Emellett néhány eddig föl nem dolgozott, finomabb kifejező árnyalatra, alakuló szabályra, felhalmozódóban levő jelenségre is szeretném föl hívni a figyelmet. Így adalékokat szolgáltatnék a nyelvünk mai mozgását is pontosan számba vevő tüzetes nyelvleírás, illetőleg a nyelv jelenkori életére is nagy figyelmet fordító, részletes történeti nyelvtan számára, sőt talán helyenként még a nyelvművelés és a stilsztika is kaphat némi tanulságot anyagomból.

Mire gondolok? A *rossz-ul*-félék régi, nagy problémája eléggé párhuzamos a modalisi-essivusi *boldog-an*, illetőleg *sértő-leg* (jóval távolabbról a multiplicativusi *hat-szor*) típus szófaji-morfematikai értékelésével. Az utóbbiakkal együtt a tágabban értelmezett névszóragozásba sorolható *határozóragos melléknévképzés* (ha tetszik, kisarkítva: *esetalakok-e*) ezek, vagy pedig melléknévből, melléknévi igenévből (a *hatszor* fajtájúak számnévből) *képzett határozók*? S ebben már benne lappang a másik, nem kevésbé vitatott nyelvtani kérdés: a toldalékolástannak azonos nagyobb kategóriájába tartozik-e a főnévi *tanár-ul, társelnökeink-ül* típusbeli meg a melléknévi *bolond-ul, esztelenebb-ül*-féle, egyaránt határozói funkciójú alakokat létrehozó *-ul/-ül*? Vagy csak az előző határozórag, az utóbbi ellenben már határozószó-képző? Akadnak-e a mai nyelvben erre vonatkozólag még figyelembe nem vett mozzanatok? S ezekhez csatolnék egypár kisebb témát: miféle ide sorolható alakulatok tövének szófaji minősítésében látok ma is tanulságos problémát, pontosabban némi kétarcúságot, folyamatban levő változást? Milyen eddig nem érintett kisebb — jelentés vagy morfémaszerkezet, esetleg etimológia szerinti — melléknévi halmazokban használjuk inkább az *-ul/-ül*-t (kötelezően, illetőleg az *-n*-félékkel vagy a zérus toldalékkal váltakozva), és melyekben nem? Rögtön jelzem: az utóbbi kérdésekre most önálló, nagy szövegeken végzett adatgyűjtés nélkül keresem a választ, s csupán régiebb adattáramra vagy a véletlenül kínálkozó friss szövegpéldákra, főként azonban az újabb tudományos szótárak gazdag anyagára támaszkodom — saját anyanyelvi tudásomon kívül.

2. Az újabb nyelvi rendszert feldolgozó, szinte tengernyi *szakirodalmat* csak elnagyoltan ismertetem. A XIX. század végénél régiebb szerzők felfogására SIMONYI ZSIGMOND 1887-i, ANTAL LÁSZLÓ 1961-i és ÁGOSTON MIHÁLY 1971-i, alább idézendő munkája bővebb tájékoztatást nyújt; ezt tehát egészen mellőzöm.

SIMONYI már 1887-ben, rövid alaktani összefoglalásában is fölényesen elutasította a főnévi *tő -ul/-ül* ragjának és a melléknévi *tő -ul/-ül* képzőjének megkülönböztetését: ennek helytelen voltát — írja — „alig szükséges bizonygatni”. Hanem persze ő nem is főnévragozásról, hanem általánosabb jelentésű

műszóval: névragozásról beszélt (A m. névragozás nyelvtörténeti alapon 35 stb.). Határozórendszerünket tüzetesen tárgyaló, 1888-i monográfiájában szintén egységesen határozóragnak tekintette a főnévhez és a melléknévhez-participiumhoz stb. járuló *-ul/-ül*-t; mégis úgy-ahogy elhatárolta egymástól a két nagy típust, mivel eléggé eltérő szinonim ragok és névutók felelnek meg nekik (MHat. I, 328–9 és 335–6; nagyjában így TMNy. 674 kk. és néhány további helyen is). A történeti szempontú szerzők bizonyára nem is tehetnek mást; SIMONYI például a régi számnévi *hármul* 'háromszor', a ma is élő *háttul* stb. típus *-ul*-ját szintén így kezelte. Csoportjait utóbb LEHR ALBERT és mások további gazdag táji anyaggal egészítették ki (főleg a MNy. IV. kötetében), s KLEMM ANTAL meg a későbbi diakrón kutatók is túlnyomó részben ragnak minősítették s minősítik általában ma is a különféle határozói szerepű *-ul/-ül*-t. — JÁNOS LOTZNAK 1939-i kiadású, német nyelvű rendszerleírása ugyan egy táblázatban csak a főnév szófaji osztályához kapcsolta a „Kasus” kategóriáját (UngSprachs. 44), de aztán egyértelműen „Kasussuffix”-ot látott mind a főnévi (i. h. 63 kk.), mind a melléknévi tő *-ul/-ül* toldalékában (uo. 91 kk.). S rögtön megemlítem, hogy LOTZNAK „A magyar nyelv grammatikai kategóriái” című, 1972-ben előadott áttekintése magát a mi formansunkat nem nevezi meg, de az „eset” kategóriáját nem a főnév szűkebb, hanem a névszó tágabb köréhez fűzi: így hihetőleg mindvégig esetragnak tekintette a mi toldalékunkat is (1. NytudÉrt. 83. sz. 347). — SZABÓ DÉNES 1955-i tömör egyetemi jegyzetének állásfoglalása csak a határozói példák beosztásából olvasható ki; eszerint itt is az előző szemlélet érvényesült (MMNy. passim). — K. JE. MAJTYINSZKAJA ellenben nagy, orosz nyelvű magyar nyelvtanában a *rossz-ul* típusát következetesen elhatárolta az esetragozástól, s a határozószók közé sorolta (így pl. 1956: VengJaz. I, 272). S hogy ezzel nem csupán az orosz nyelvtani kategóriákhoz szokott olvasók dolgát akarta megkönnyíteni, azt az is igazolja, hogy utóbb külön hangsúlyozta: a deklinációba per definitionem a főnévi (s ezzel egyértékű névmási stb.) toldalékolás tartozik; a melléknévi *-n* és *-lag/-leg* morféma határozószó-képző. (L. VoprJaz. 1962/4: 142. Bár itt már külön nem említette, nyilván változatlanul így vélekedett a *rossz-ul* formansáról is.) — Fontosnak tartom, hogy a nyelvtani szempontból igen gondosan készített Értelmező Szótár (1959–1962.) ismét a határozóragos szemléletet követte, és csupán az eredeti kategóriájukból úgy-ahogy kiszakadt egyedi esetekben (mint: *orvul*, *feltétlenül*; *alássan*, *éhen*; *futólag*, *mellesleg*; *egyszer-más-szor*) alkalmazta a határozószói minősítést.

Ennek a nézetnek addig legnagyobb elvi bírálatát — főként a szófajok, továbbá a különféle relatív tövek toldalékolhatóságának strukturális vizsgálata alapján — ANTAL LÁSZLÓ tette közzé 1961-ben, egyúttal R. A. HALL, GARVIN és SEBEOK angol nyelvű modern munkájának s több régi magyar nyelvtannak felfogására is hivatkozva. A főnévi *-ul/-ül* ragról azt vallotta, hogy akár elhagyható a mai esetrendszerből, mert „egyre inkább ritkábban lép fel, s . . . mindinkább régies, erőltetett benyomást kelt” (A m. esetrendszer: NytudÉrt. 29. sz. 130). ANTAL egyébként már 1960-ban úgy látta, hogy ez az esetrag jobbára csak megkövesedő szóalakokban fordul elő, s „láthatólag úton van affelé, hogy ragból képzővé váljék” (MNy. LVI, 57; tudvalevő, hogy SIMONYI inkább csak viszonylag ritka használatúnak mondta ezt a főnévi ragot, de LEHR erre is a népnyelvi példák özönével válaszolt). A főnévhez nem járuló melléknévi-számnévi toldalékokat -- így a *rossz-ul* típus *-ul/-ül*-jét is -- ANTAL mindenképp határozószó-képzőnek minősíti (i. m. passim).

Én magam névszói ragozásrendszerünk 1959-i áttekintésében az *-ul/-ül* problémáját még nem vettem föl, a főnévhez nem járuló három másik főnti toldalékot azonban a főnévi esetvégződésektől elkülönítve, de azért a viszonyragozásbeli toldalékok — azaz a ragok — tágabb körén belül tartottam számon (A MNyIrTanítása II/2 — 3. sz. 18 — 21). — A MMNyR. szerzői 1961 — 62-ben szintén ezt a szemléletet érvényesítették, a melléknévi *-ul/-ül* toldalékos alakról többször is megjegyezve, hogy némelyik szakmunka ettől eltérőleg: képzett határozószónak minősíti (i. m. I, 257, 553, 579).¹ — Azt 1964-ben újra elismertem, hogy az *-ul/-ül*, mint ANTAL is hangsúlyozta, csupán főnévnek járulhat többesjeles és személyragos alakjához (*érv[ek]-ül, tag[jai]-ul*, ám csak *rossz-ul, rosszabb-ul*), de a fő- és a melléknévi használatról ekkor is kiemelttem, hogy „e két jelentés és funkció olykor . . . összefolyik” (Nyr. LXXXVIII, 446). — A főnévhez nem járuló három másik főnti formásnak mai határozószó-képzői minőségét — éppen mert ott a l a k i l a g teljesen vagy jó részben k ü l ö n morfémákról van szó, sohasem tekintettem merőben „téves”-nek, csak problematikusnak és erőszakoltnak; ezért az alsó és középfokú oktatásban nem is tartottam időszerűnek, hogy kitérjünk rá. Hiszen szófajtanunkban a („valóságos”) határozószók osztályába csupán elszigetelődött ragtalan, ragos vagy névutós névszói (s igenévi) alakulatokat volt szokás sorolni (mint: *elől, imetten, nyomban, oldalt, szerfelett, távol, túlhan; folyvást, lopva*); s máig sem dolgozta ki senki tüzetesen az *-n* stb., *-lag/-leg, -szor/-szer/-szőr*, (melléknév utáni) *-ul/-ül* morfémát grammatikalizálódott, eleven határozószó-képzőként szintén számbavevő határozószói kategória ellentmondástalan, teljes körét. (Másképpen persze a jelzett morfémák határozórag voltát egyáltalán nem láttam — s látom — megcáfolva.)

A MMNyR.-nek 1968-i kiadású, német nyelvű változatában ismét utaltam rá, hogy az *-ul/-ül* „Kasussuffix” főnévi és melléknévi szerepköre („Funktionsbereiche”) sokban összefolyik („überschneiden sich”), s megint jeleztem, hogy van olyan nézet is, mely szerint a melléknévhez járuló *-ul/-ül* stb. k é p z ő („adverbiales Ableitungssuffix”: UngGr. 189, 191, 201). — A főnévi „casusragok”-tól megkülönbözteti, de szintén „határozórag”-nak tekinti az *-ul/-ül*-t KÁROLY SÁNDOR (így pl. 1965-ben: ÁNyT. III, 96). — Határozóragos felfogást találni a RÁCZ ENDRE szerkesztette hazai leíró nyelvészeti egyetemi tankönyvben (első kiadása 1968: MMNy.; alaktani részét VELCSOV MÁRTONNÉ készítette) s a BALOGH DEZSŐ szerkesztésében készült, hasonló célú romániai szakkönyvben (1971: MMNyKkv.; a megfelelő alaktani egység szerzője GÁLFFY MÓZES), továbbá a tőlem ismert, nyelvtani elemzéseket tartalmazó segédkönyvekben is. — PAPP FERENCnek „Debrecen, 1970.” jelzésű, hatalmas (kéziratot) TMB-doktori értekezése — A magyar főnév paradigmatiszta rendszere (Leírás és automatikus elemzés) — legföljebb futólag említi a melléknévhez járuló *-ul/-ül*-t; a modalis *-n* stb. minősítése s a ragozásnak főnévi paradigmákra való korlátozása azonban azt sejteti, hogy a szerző ANTAL és mások határozószó-képzős szemléletét vallja. — Néhány, jórészt külföldi vagy kettős kiadású magyar — idegen nyelvi vagy idegen nyelvi — magyar szótár, továbbá némelyik idegen nyelvűeknek szánt magyar vagy magyaroknak szánt idegen nyelvi nyelvkönyv szintén *adverbium*-nak nevezi a mi *rosszul, restül* alaktípusunkat (mint idegen megfelelőit); mindezekre most nem térek ki. Nem foglalkozom

¹ Ugyancsak 1961-ben jelent meg ANTAL nagy elvi tanulmányáról írt lektori jelentésem; ebből szintén kitértek a nézeteink közti eltérések (NyttudÉrt. 29. sz. 138 — 43).

DEME LÁSZLÓ melléknév-ragozási elgondolásával sem, mert előttem ismert megfogalmazásában nem találom a mi formansunk említését. (Vö.: CLFU. II, 92–8; KÁROLY SÁNDOR [szerk.], Az ige grammatikája és szemantikája 14–5.)

Részletesebben kell ismertetnem a legkiadósabb idevágó tanulmányt: ÁGOSTON MIHÁLYNAK „Az -n toldalékú melléknemek alaki és szófaji megoszlása (Esetrendszerünk vizsgálatából)” című értekezését. (Az Újvidéki Bölcs. Kar Magyar Tansz. Kiadv., Tanulmányok 3. füzet. 1971.) Ez ugyan — mint címe is jelzi — elsősorban a melléknévi mód- és állapothatározói -n stb. toldalékos alaknak a főnévi -n, -on/-en/-ön helyhatározó-ragostól való elkülönülését vizsgálja, de azért bőven kitér mostani tárgyamra is. Messzebb esnek témámtól például a számnévi tövű, -szor/-szer/-ször formansú alakulatoknak azt az osztályozását bíráló részletei, melyet MAJTYINSZKAJA javasolt; ezekkel nem foglalkozom. Még az én korábbi érveimre vonatkozó, többször igen meggondolkozató kritikáját sem részletezem, ha csak jelen cikkem miatt nem szükséges. — Megjegyzem, hogy ÁGOSTON bíráló, vitatkozó sorai természetesen csak megisztelnek. Pusztán egy helyütt érzek mögöttük olyan megítélést, amely félreérti az álláspontomat. 1964-ben — mint már láttuk — azt írtam, hogy iskoláinkban „alsó és középső fokon” szerintem nem szükséges a határozószó-képzős szemlélet oktatása vagy akár említése; csak a felsőoktatásban kívántam mindkettőt taníttatni. ÁGOSTON erősebb elvszerűséget ajánl: „Csak az egyik vagy csak a másik szemléletet fogadhatjuk igaznak”, s „nem annyira az ismeretterjesztésnek korosztályhoz köthető mélysége vitás, hanem az igazság, az objektív nyelvi tény és nyelvi rendszer (viszonylagos) hitelessége, érvénye” (Á.M. más kiemelésével, i. h. 30—1). De a főnti összeállítás szerint a szakkutatók éppen „az objektív nyelvi tény és nyelvi rendszer” megítélésében tértek (és térnek?) el egymástól! Ha 1964-ben óhózzá hasonlóan vélekedtek volna standard kézikönyveink, akkor nyilván én is mást javasoltam volna, sőt 1971-ben nem lett volna szükség ÁGOSTON munkájára, s 1974-ben az én további kutatásaimra sem. Hiszen én éppúgy objektív megítélésre törekedtem s törekszem, mint más. (Persze most is úgy érzem, hogy némileg túlhangsúlyozzuk a vitát, amely részben csak terminológiai eltérést takar: senki a leíró nyelvészetben nem mondta a *szépen-t főnévi* esetalaknak!)

A módszeres alaki elemzés során ÁGOSTON megvizsgálja, hogy egyfelől a hajdan egységes -n előtti rövid magánhangzó, másfelől a szó tőtípusa hogyan különíti el ma a legtöbb kisebb-nagyobb csoportban a két toldalékos alakot (pl.: *magasan* : *magas-on* ; *hossz-an* : *hosszú-n*), kiegészítve és nemegyszer jobban szemléltetve addigi deskriptív összeállításainkat (8–18). Ezután egy inkább elméleti és tudománytörténeti rész következik. Egy-két fontos tétele: „az alaki megoszlás mélységében (tő, toldalék) a szófajváltás föltételezésének fontos okát látom” (19); „a morfémaérték változását kizárólag ugyanazon a szófajon, sőt ugyanazon szón figyelhetjük meg egyértelműen” (uo., a szerző kiemelései). SIMONYI és mások gyanújával szemben — hogy *magasan* típusú szóalakunk „adverbium” minősítése a latin grammatikai szemlélet (terminológia?) átvétele — ő FÖLDIVEL és más régebb-újabb szerzőkkel együtt kategorikusan határozószó-képzőnek vallja a melléknév stb. utáni -n, illetőleg -ul/-ül, -lag/-leg toldalékot (19–20); s végül: „a

magyarban csak főnévi esetragozás van” — vallja (29).¹ — „Kategoriák, alapfogalmak” című fejezetének (33 kk.) gazdag anyagából csak azt emelem ki, hogy a szerző a melléknévnek mondattani (és szemantikai?) önállóságát másokhoz hasonlóan a mai szinkroniában is szinte végletesen tagadja: „Szokott ugyan állítmányként (stb.) önállóan is szerepelni a mn, de ebből a látszólagos önállóságból mindig rekonstruálhatjuk a tudatunkban lappangó jelzős (melléknéves) főnevet” (35), s e „rekonstruálás”-ban „egy mondattanilag feltétlenül odaértett elsődleges szerkezetet állítunk vissza teljességébe” (36). Az „Ez a könyv *unalmas*” mondat melléknévét így az *unalmas könyv* értékre vezeti vissza (39). Am az *unalmas-an* esetében erre nincs mód, „Marad tehát, hogy határozószónak vegyük” (uo.).

Az 1972-ben megjelent „Magyar értelmező kéziszótár” viszont a tárgyalt névszói toldalékot az „-ul/-ül” szócikkben ismét a tő pontosabb megkülönböztetése nélkül, egységesen „hat-rag”-nak nevezi. A főbb határozói jelentésárnyalatokra idézett példái közt is egyaránt vannak főnévi és melléknévi tövűek: *vadul (rohan)*, *(ért) finnül, hihetetlenül (szép)*; *fonákul (van)*, *társul (választ)*, *vigaszul (mondja)*. — ELEKFI LÁSZLÓnak folyóiratunkban a minap közzétett hatalmas paradigmaáttekintése (A magyar szövegek és toldalékok rendszere: MNy. LXIII, 303—9,412—29) céljainak megfelelően nem tesz pontosabb különbséget képző, jel és rag közt. Így tehát a „híg ~ an; ~ abb” ugyan a melléknévek egyik paradigmátípusának példája (i. h. 422), s ugyanígy a „vad~ul [jegyzete: »Módhatározóként«] v. ~on (~an) [jegyzete: »Állapothatározó«]; ~abb” (uo.) éppen a toldaléknak funkció szerinti minősítésére nem nyújt fogódzót. Viszont 1972-ben tartott, 1974-ben megjelent szegedi kongresszusi előadása a melléknévi -ul/-ül-t világosan „határozórag”-nak mondja (NytudÉrt. 83. sz. 125—8).

3. A magam mostanában végzett megfigyeléseire áttérve, először azt a zártabb körű -ul/-ül toldalékos csoportot tárgyalom, amelyben ez a határozói formans a legkövetkezetesebben, mondhatni kötelezően jelentkezik, s amelyben a tő szófaját az említett források — ha egyáltalán érintik — SIMONYITÓL (MHat: I, 355) LOTZON (UngSprachs. 91), MAJTYINSZKAJÁN (VengJaz. II, 141) és a MMNyR.-n át (II, 199) egészen ELEKFINAK a MNy.-ben nemrég megjelent munkájáig (l. fönt) rendszeren megszorítás nélkül melléknévként minősítik a *magyar-ul*, *finn-ül* (*beszél, ért*) forma kérdését.

Ha az -ul/-ül itteni szinkrón használatát meg akarjuk különböztetni a csak külsőleg egészen hasonló *rossz-ul*, *helytelen-ül* (*beszél, ért* stb. *egy nyelven*) szerkezetétől, amarra először egy kissé pontatlan fogalmazású szöveg tala-kodnék tollunkra; valami ilyen: „A népnévi jelentésű fő- és melléknévek az utóbbi szófaji értékben a *beszél* stb. szemantikai körébe tartozó igék sajátos határozójaként -ul/-ül toldalékot kapnak”. Ez a „szabály” azonban már csak azért is javításra szorulna, mert a *magyar-ul*, *finn-ül* töve ugyan ma csakugyan inkább melléknévinek látszik (hiszen a *magyar*, *finn* stb. szó melléknévi változatának van ’magyar, finn stb. nyelvű, illetőleg nyelvi’ értelme is!), de azért a

¹ Aki azt mondja, hogy ragja csak főnévnek lehet, annak nyilván nem rag a *szép-en*, *rossz-ul* toldaléka. Aki azonban már az értekezése címében is az egykor egységes -n morféma megszűlésére utal, az szerintem legalább egy korai fokon a magyarban is számolhatna szófajilag még elkülönületlen névszói raggal! A toldalék alakja (és a tő) szerint elkülönületlen *társ-ul*~*rossz-ul* típusban pedig még sokkal inkább.

főnévi szófaji érték több-kevesebb interferenciájával okvetlenül számolnunk kell benne — elsősorban mondatszemantikai okok miatt.

Szóalakunk így legtermészetesebben a *beszél, ért, értelmez, felel, fogalmaz, ír, kérdez, kifejez, mond, olvas, szól, szövegez, válaszol*, (megfogalmazva) *van*, továbbá a *tanít, tanul, tud*-féle igék jelentését szorítja meg, a *milyen nyelven?* kérdéshez illően. Ha nem tekintem ez igék állandó — azaz vonzatszerű — határozói velejárójának, akkor én a mai használat alapján leginkább a valóságos mód- és az eszközhatározó (továbbá egy egész kevéssé még az essivusi állapothatározó?) komplex kifejezőjének mondanám. Fő nyelvtani szinonimája egy melléknévi jelzős, superessivusi ragos főnév: *magyar, finn* stb. *nyelven*. A kettő egyetlen mondattani összefüggésben is előfordul. Jókai „Arany ember”-ében egy „Azokon (= nyelveken) én mind . . . beszélek” mondatra a válasz: „. . . És görögül és törökül és lengyelül, oroszul” (II, 15). (Érdekes, hogy SIMONYI — bár nagy monográfiájában a maga módján sokszor megadja a fontosabb transzformációs megfeleléseket — itt épp ezt az egyenértékű főnévi szerkezetet nem közli!) Sőt távolabbi szemantikai és szintaktikai szálak kötik alakulatunkat más határozóragos főnévi bővítményekhez is: a *magyarra, magyarról* vagy *-ból fordít, átesz, átültet*-félékhez. A tömörebb *magyarul tanít, tanul, tud* alcsoportban pedig — ha a kifejtetlen teljes mai mondat szerkezet feltárására gondolnánk — csak egy oda értett ’beszélni’ jelentésű főnévi igenévi tárgy határozójának értelmezhetnénk a *magyarul*-t. Tárgyas rokon értelmű megfelelője ismét messzebb vezetne: *magyart tanít, tanul* stb. S még nagyobb sűrítéssel számolhatnánk a ritkább „Puskin — *magyarul*”, „*Magyarul* így!” jellegű hiányos mondatokban. — Ha meg itt a többeli *magyar, finn* stb. „melléknévben” az ÁGOSTON ajánlotta rekonstruálást akarjuk érvényesíteni, leginkább szintén a *magyar nyelv, finn nyelv* főnévi szintagmára kell gondolnunk, noha ez már nem *-ul/-ül*, hanem *-en* superessivusi — tehát főnévi — toldalékkal kapcsolódnék az igéhez. Másfelől pedig, ha némileg régies-népies izűek is, a SIMONYI, LEHR stb. adatai közt levő *bagolyul (huhogat), békául (kuruttyol), macskául (nyekereg)* stb. mintájú, azaz egyértelműen főnévi hasonlító mód-, illetőleg essivusi állapothatározóknak rokona a *magyarul (beszél)*: ’magyar nemzetiségű, nyelvű emberként, mint magyar (beszél)’. S ha megnézzük az ÉrtSz. szócikkeit, csakugyan szinte következetesen megtaláljuk a *magyar, finn, német, orosz* stb. címszó főnévi változatának mind ’olyan nemzetiségű nép, személy’, mind ’e nép nyelve’ értelmét — bár az *-ul/-ül* ragos alak itt is mindig a melléknévi értékhez van adva.

’Az illető nép nyelve’ főnévi jelentés szokásos meglétét a szinkroniában különösen fontosnak tartom, mert teljes társadalmi érvénnyel ma nem is igen járul az *-ul/-ül* a vizsgált körben más „melléknévi” népnévhez, csak amelynek főnévi megfelelője ezt az értelmet is kifejezi. Népet nem, csak nyelvet jelentő ilyen tövel előfordulhat a ragos szó: *szanszkrit-ul (írt)*; ám megfordítva nem volna törvényszerű. Ki beszélne így a *langue-on* belül: *kiskunul, nomádul, kelet-afrikaiul (fogalmaz)?!*

Igazoltnak veszem tehát, hogy a ’vmely nyelven’ értelmű, *-ul/-ül* toldalékos melléknévi népnév jelentékeny részben főnévis (azaz ilyen vonatkozásban „melléknévi-főnévi” tő), s rendesen létfeltétele, hogy meglegyen ’az illető nyelv’ jelentésű főnévi alteregója. (Az egyénibb, stilisztikai céllal alkotott ilyen határozókról alább lesz szó.) Az olyasféle eset, amilyen a *dedául* ’latinul’, nem mond ellent e *langue-jelenségnek*, hisz valaha szinte köz-

szó volt a főnévi *deák* 'latin nyelv' is, melyen a különféle nemzetiségű 'deák-ság' egységesen beszélt. — Viszont nem vonnám az itt tárgyalt határozós szószerkezetek közé a mai *vándául, barbául (pusztít)* kifejezést, amelynek *vándál, barbár* szava — főleg melléknévi változatában — eléggé más jellegű. Ezért fokozott alakban is mondhatjuk: *vándálabbul, legbarbárabbul* (mint: *kíméletlenebbül, legostobábban, dühödtebbül*). — A *luteránusul (beszél, felel)*-t pedig egyebek közt azért nem, mert ez a *luteránusul* alak nem nyelvre vonatkozik, hanem egy sajátos viselkedést jellemez. Így fokozva is van értelme: *luteránusabbul*. S ilyen a *farizeus(abb)ul (beszél)* stb. is.

Nincs döntő súlya a *magyarul (beszél)* tövének szófaji megítélésében, de mindenképp érdekes, hogy elvétve főnévhez illő minőségjelzőt kaphat; vö.: „Iván . . . a *legfolyékonyabb franciául* adá [R. úrnak] tudtára, hogy . . .” (Jókai: Fekete gyémántok II, 56). Sőt még annak sem, hogy az ÉKsz. ugyan az *angol, arab, finn, francia, görög* stb. címszónak — az ÉrtSz.-től eltérőleg a „mn” szófaji értékét a „fn” elé sorolva — általában a *m e l l é k n é v i* változatához adja meg az *-ul/-ül* toldalékos formát, s ezt mindig az *angol* stb. *nyelven* r a g o s f ő n é v i szintagmával értelmezi: ám a legközvetlenebb népes „nyelvnevek”, a *magyar-nak ~ul* ragos alakja és hasonló értelmezése nem az elől levő: „mn”, hanem az utóbbi: „fn” szófajú változat során kapta meg a helyét, és — a következetlenséget nem nézve — ez a beosztás sem tűnik fel különösebben az olvasónak!

De térjünk át most a mai *k i v é t e l e s e b b* alakulatokra! Általános használatú *osztrák „nyelvneünk”* — mondhatni — nincs, s így sem az ÉrtSz., sem az ÉKsz. nem veszi fel a ragos melléknévi *osztrákul* formát, sem pedig az 'osztrák nyelv' főnévi jelentést. Ám kedélyesen vagy pontoskodva azért olykor bátran mondhatjuk, az ausztriai regionális németre értve: „[A portás] telefonkezelő lett, telefonon már *osztrákul . . . is értett*” (Lénard Sándor: Völgy a világ végén. Bp., 1973. 429). S noha a hazai palóc sem önálló nyelv, magam is mondtam már tréfálkozva: „Lassan elfelejtek *palócul*” (azaz: 'palócosan magyarul'). Ki ne hallotta volna magyar nyelvészek között a némileg zsargon hangulatú *ómagyarul* alakot?! Mert beszéléskor nem törődünk azzal, hogy melyik általános nyelvészeti szakkönyv mit tekint igazi, önálló nyelvnek, s mit nem, hanem egy-egy adott beszédhelyzetben bátran igyekszünk nyelvi analógiaérzékünk szerint kifejezni hozzávetőleges tapasztalatainkat. (A nap ma is *fölkel és lemegy!*)

Ez pedig azért nagyon fontos, mert érthetővé teszi, hogy alkalmilag mind több olyan szóból is faragunk a fönkiekhez hasonló *-ul/-ül* toldalékos határozót, amely (még?) egészen vagy túlnyomó részben *f ő n é v*. Közülük némelyik alak már nem ismeretlen a művelt társalgás nyelvében sem: a *jogász* például az ÉrtSz. s az ÉKsz. szerint csupán főnév, de én már nemegyszer hallottam a jogászsargonra vonatkoztatva a *jogászul (beszél, fogalmaz)* stb.) szót is; igaz, még a Nagyszótárban sem találtam nyomát. — Ma „a fiatalok nyelve” szinte közügyünk; nem csoda hát, hogy előbukkant hozzá, inkább a *f ő n é v i fiatal* szóból, az *-ul* határozóragos alakulat is. Illyés Gyula ilyen címen bocsátotta útjára egy anyanyelvi műveltségünkről írt cikkét; „Állati szép és oltári jó. Vagy: Hogyan beszéljünk *fiatalul*” (Népszab. 1965. jan. 17. 8). A *fiatal* melléknév — tudjuk — állapothatározóként *-on* járulékot kap; 'a fiatalok rétegnyelvén' értelmet tehát tömören és figyelemkeltően csak úgy lehetett kifejezni, ahogy Illyés tette. — De egy kissé hasonló volt már Ady mondata is: „Beh elfeledtem görögül s *ferfiul*” (Vén diák üdvözlése). — S tisztán tulajdon főnév a tő

egy 1912-i adatban: „az egyik *ignotusul*, a másik *szomorjul*” beszél (MNy. VIII, 8); stb. — E sorok utólagos átnézése közben olvastam, hogy Grétsy László a hivatali zsargon hibáiról írt cikkének ezt a címet adta: „*Hivatalul*» vagy magyarul?» (Magyar Nemzet 1974. márc. 10. 13); s hogy Deme László egy 1974. ápr. 2-ára készített helyesírási referátumában arra figyelmeztette az ülés résztvevőit: mai írásunk egyben-másban megközelíthetetlen a gépnek, „mert nem tud »emberül«”.

És még ennél is tovább mehetünk. Ha újabban egy-egy állatfajta sajátos jelzésrendszerét szintén *nyelv*-nek nevezzük, akkor a megfelelő állatnév ugyancsak megkaphatja a tárgyalt toldalékot — s ez már jócskán más, mint az idézett régi és népi *bagolyul* (*huhogat*) és társai voltak. Keszi Imre „Németül és *madáruul*” című zenei írásában így fogalmazott: „Vagy lehet, hogy . . . nem is a rigó zenél *németül*, hanem Mozart, Beethoven, Richard Strauss zenének *rigóul*?” (Élet és Irod. 1963. febr. 23. 7). Ugyanígy olvastam már a *lóul* (pl. Weöres Sándor: Egybegy. írások I, 247), hallottam a *kutyául*, *verébül*, *gólyául* (*beszél* stb.) alakot. Sőt magam is mondtam a feleségemnek, mikor szakértő „macskológus”-ként értelmezte egy anyamacska sajátos „kommunikációját”: „Gyanúsán jól tudsz *macskául*!”

Nem halmozom tovább ezeket az alkalmi jelenségeket, de egy szemléltetően modern adatot még ide kell iktatnom, mert ez már a komputerre, azaz a gépi információátvitel és -felhasználás „nyelvére” vonatkozik: „*Komputerül* tanulhatnak” volt a címe egy számítógéppel való munkára előkészítő szaktanfolyam hírének (Esti Hírlap 1974. febr. 11. 3). S ha a tipikusabb, *magyarul* (*beszél*)-féle főnti alakulatok tövét a főnévi vonatkozások belejátszása ellenére nagyjában érthetően mondjuk is egyszerűen melléknévnek, a stílemaszerű *jogászul*, *fiatalul*, *rigóul*, *lóul*, *komputerül* (*szól* stb.) típus tövét illetően ez a szófaji minősítés már föl se merülhet: itt annyira félreismerhetetlenül főnévhez járul a toldalék.

A szokásos, *magyarul* jellegű határozók s z á m a alatta marad az ismert „nyelvnevek”-ének, s bár ma jóval nagyobb, mint a művelődésbeli elmaradottság korszakaiban volt, azért eléggé z á r t. Az alkalmi, stilisztikai telítettségű alakulatok köre ellenben n y í l t, s mennél váratlanabb egy effajta forma, annál erősebb az expresszív ereje.

Az alakilag ilyen, de szintén inkább csak parole jellegű (*szíve*) *magyarul* (*dobog*), *magyarul* (*mulat*, *verekszik* stb.) meg a ritkább *magyarabbul* ('magyarosabban', pl. *fogalmaz*)-félékkel nem foglalkozom most. Az utóbbira a Nagyszótárban mindössze egy 1650-i s egy reformkori adatot találtam, de ezek tanúságtétele sem egyértelmű. Viszont vö. a mai nyelvből: „Magyarul van, sőt még a magyarnál is *magyarabbul*” (Bóka László: Karfiol Tamás 307). — A vizsgált, természetes *magyarul*-félék szabályaira a 4. pont végén, a következő példacsoporttal való összehasonlításkor még visszatérek.

Az eddigiekből már kitűnhetett a *magyarul* (*beszél*) típusra vonatkozó történeti felfogásom is: Ha ma melléknévi-főnévi jellegű a fő, régen inkább főnévi-melléknévi töről beszélhetnénk; toldalékolása mindenképp a névszórágózás körébe esett. Hogy SIMONYI legalább viszonylag elfogadhatóan minősítette-e már a legrégebb adatolt ilyen *magyaról*, *geregől* stb. alak tövét melléknévnek, azt a megfelelő kori szinkrón rendszer tüzetes ismerete nélkül semmiképp sem tudnám megítélni; talán azzal se igen. Az azonban kétségtelen, hogy a történeti fejlődés során egyes tisztán főnévi, nemegyszer tulajdonnévi tövek szinte t e n d e n c i a s z e r ű e n váltak fő- és melléknévi, esetleg

végül tisztán melléknévi szófaji értékűvé az *-ul/-ül* előtt is: gondoljunk csak a *fukarul, galádul, kajánul, remekül* szónak vagy a következő pont állatneveinek tanúságára. (Vö. KLEMM, TörtMondt. 208; persze az ellentétes változásra is akad egy-két példa.) — A századforduló tájáig szakirodalmunkban gyakran idézett, talán akkor sem országosan használt *mi magyarokul, erdélyiekül, székelyekül, reformáltakul* stb. alakulatot szintén csak megemlítem, bár az átfogó nyelvtörténeti értékelést ennek az elemzése is teljesebbé teheti. (Vö. főként: SIMONYI, MHat. I, 328; LEHR: MNy. IV, 102; KLEMM, i. h. 207; l. még az 5. pontot.)

Mínthogy tehát a mai *magyarul, finnül* alakulat nem tiszta kategóriájú, s így sem tövében, sem jelentésében nem képviseli a tipikus *-ul/-ül* toldalékos, melléknévi tövű határozókat, végre is elgondolható volna, hogy a határozósók közt keressük meg rendszerbeli helyét. (Az ÉrtSz. például az egy *magyarul*-t határozóragos melléknévi minősítéssel külön címszól is fölvette; ugyanezt határozószói jelzettel s következetesen is elképzelhetjük a „nyelvnevek” *-ul/-ül* morfémaájú alakulatairól.) De akkor sem azért, mert melléknévi tövű, hanem mert valahogy elszigetelődik a jellegzetesen melléknévi tövű elemektől.

4. Az előző pont vége felé már említettem némely, régen főnévi *-ul/-ül* ragos alaknak főnévi és melléknévi (kettős) szófajúvá vagy éppen melléknévvé válását — mint *t e n d e n c i a s z e r ű* jelenséget. Ebből a szempontból különösen tanulságos pontosabban megvizsgálni a következő, kisebb *-ul/-ül* toldalékos halmaznak nyelvtani és szemantikai-stilisztikai viselkedését. Itt ugyanis ma a *d i a k r ó n* folyamat fáziskülönbségei, szavakra elosztva, mintegy *s z i n k r ó n* tényekben tükröződnek. Azokról az *á l l a t n e v e k r ő l* beszélek, amelyekkel — az állatok feltűnő sajátosságainak jelképes minősítő erejét felhasználva — emberi típusokat vagy tulajdonságokat jelölhetünk meg. Az persze természetes, hogy a jelenség legélesebben az emfatikus megbélyegzésre kínálkozó, nem éppen költői szavakban mutatkozik meg.

Mindenképpen egészen főnév marad az ilyen szó, ha emberre értve is csak megszólításban, egytagú felkiáltásban vagy kétsarkú (bírem) mondat állítmányaként, jelképesen fordul elő: „*Te liba!*”; „*Az a vadmarha!*”; „*Hisz azok dúvadak!*”. De akár alanyként stb. is: „*Itt jön az a gúnár!*” A minősítő értékben természetesen már itt is érezhető azért némi tulajdonságjelölő, azaz melléknévis szemantikai mozzanat. — Egy kis fokkal erősebbnek látom a melléknévi összetevőt, ha az állatnév ilyenféle minőségjelzői vagy minőségjelzői-értelmezői szerepű: „*Csirke* észjárással nem juthatsz itt semmire”; „*Gúnár* hiúsággal vetette föl a fejét”; „*Ostoba, gúnár* gögijében meg se hallgatott”. — A tulajdonságjelölő funkció további erősödésével aztán egy fokon túl már kettős: fő- és melléknévi szófaji értékkel számolhatunk, s akkor szerintem az *-ul/-ül* toldalék előtti tövet is inkább a másodlagos: melléknévi szófaji szerephez vonhatjuk: „*Malacul* [’illetlenül’] eszel, fiam!”; „*Ilyen marhával* [’ostobán’] feleltél?” — S végül az utolsó fok következik: ha az eredeti főnévi (állatnévi) szófajiság egészen háttérbe szorul vagy éppen feledésbe megy, akkor a melléknévi jelleg válik uralkodóvá. Például: „*Ravaszul* (vagy: *ravaszan*) csináltak a dolgot”. (Az állatnévi *ravas*, tehát a régi főnév, a mai szinkroniában nem is él; csak a diakroniából ismeretes.) Ilyenkor lassan új, másodlagos főnévi használat is előfordulhat, vö.: „*Azzal a ravasszal* egy tapasztalatlan gyerek nem veheti fel a küzdelmet!”

Persze akár más számú fokozat megkülönböztetése is elgondolható. Bonyolítja a dolgot, hogy a fejlődés rétegnyelvenként, sőt szavanként is eltérő lehet, s a fejlődés kezdetibb fokaira utalt használat később még a további fázisokra eljutott szavak körében is előfordulhat. Hanem azért érdemes megfigyelnünk az ÉrtSz. több-kevesebb ide vonható, alakváltozat nélküli szavának minősítését:

Az emberre alkalmazott, átvitt használat sincs feltüntetve a *csiga, fűrj, gerle, gúnár, güzü, kuvik, légy, lúd, öszvér, papagáj, patkány, poloska, pondró, pulyka, tücsök* főnévnél. Erre is van utalás vagy külön jelentés (a főnévi értéken belül) például ezeknél: *bagoly, bak, bárány, béka, bika, birka, bogár, borjú, cica, csirke, dűvad, eb, fecske, féreg, galamb, gilice, golya, gorilla, gödény, görény, hiéna, hörcsög, kakadu, kakas, kukac, kuvasz, lajhár, liba, ló, macska, madár, majom, medve, mókus, mormota, nyúl (nyuszi), oroszlán, pocok, pók, prűcsök, tacskó, tehén, tetű, tigris, tuba (tubica), tulok, tyúk, ürge, veréb, véreb*. A jelzői használat ellenben csupán a következő főnevekre van számba véve: *barom, cinege, csacsi, disznó, eb, malac, ökör*. A főnévi és melléknévi szófajának jelzett szavak száma pedig még kisebb e körben, s a példák közt egyedi eltérések is vannak. Így a *kutya* melléknévi változatának csak *kutyául* határozóragos alakja szerepel. A *marha* a főnévi szófajon kívül nemcsak melléknévként van megadva (*marhául* és *marhán* határozóragos alakkal!), hanem határozószóként is (a *marha éhes* típusú fokhatározós szerkezetek alapján). A *róka* fő- és melléknév mellett az utóbbinak — helyesen — nincs fölveve *-ul* ragos alakja. A *szamár*-nál természetesen ez is jelezve van. A *ravasz* pedig először melléknévi szófajával szerepel — „*-ul, v. (-an)*” raggal —, s a főnévi jelzet csak ez u t á n kap helyet.

Az senkit sem lephet meg, hogy saját maga egyik-másik állatnevet talán erősebben vagy gyöngébben minősítené melléknévi szerepűnek, mint az ÉrtSz.: a szerkesztőségben alapul vett példaanyag és kollektív nyelvhasználati „tapsztalattár” nyilván ezt az értékelést igazolta. Én mindenképp ismerem a *kutya* jelöletlen adnominalis fokhatározói (az ÉrtSz. műszavával: határozószói) használatát is: *kutya éhes, kutya messze*. Amellett a melléknévi szónak *-n* toldalékos határozói szerepét is ismerem az alsóbb előbeszédből, sőt egy-két szépirodalmi példám is van rá. (Így a *kutyán* 'durván' szóalak a *beszél* ige határozója: Földeák: Tékozlók 445.) — A *disznó* címszót már ugyancsak fő- és melléknévi szófajúnak venném, s feltüntetném az utóbbinál az *-ul* toldalékos határozót, de a főnti jelöletlen fokhatározói (ha tetszik: „*hsz*”-i) használatot is, vö. *disznó meleg, disznó messze*. — Sőt a *malac* — s esetleg a *csacsi* — melléknévi szófaját is számba venném már (vö. *malac beszéd, evés* stb.; *malacabul beszél, eszik; csacsibbul felel; stb.*).

Ha végül ö s s z e h a s o n l í t j u k az előző és a mostani pontban tárgyalt *-ul/-ül* morfémájú szavak viselkedését, még erősebben kitűnik néhány eltérésük:

A *magyarul (beszél)* típusban k ö t e l e z ő ez a formans: sem a szótári alapalak nem váltakozhat az *-ul/-ül* toldalékosal, mint a *roppant* vagy *roppantul (okos), nesztelen* vagy *nesztelenül (belép)* jellegűek közt; sem a modális-essivusi *-n, -an/-on/-en* morfémájú, mint a *bigottul* vagy *bigottan (hisz), perfektül* vagy *perfekten* vagy *perfekt (beszél finnül)* alcsoportjába tartozókban. — Szót érdemel az is, hogy bár az *-i* képzős melléknevek egyébként az *-n* stb. vagy a *-lag/-leg* toldalékkal formálják a mód- és állapothatározót (*pokoli[fa]n, emberien* vagy *emberileg, házilag*), a *magyarul*-félékben itt is csak az *-ul/-ül*

használható: *kínaiul, koreaiul, vietnamiul*; esetleges stilémaként ugyancsak: *bécsiül* 'bécsiesen'. — A melléknévi értékhez jutó állatnév viszont egyrészt olykor *-ul/-ül* nélkül is kaphat nem iges szószerkezetben fokhatározói alkalmazást (*dísznó soká*). Másrészt nemegyszer az *-n* stb. morfémával is használatos, s akkor a két elem már nem egymást kizáró (alternatív), hanem csupán vagy-lagos (fakultatív) viszonyú: *ravaszul: ravaszán; kutyául: kutyán; marhául: marhán*. (Egy jócskán magában állón *bárányan* 'mulyácskán' példát a 6. pontban idézek.) Az iménti alakpárok esetleges finom szemantikai megoszlását nem tudtam eléggé megvizsgálni, nem lévén kellő számú megbízható írott adatom. Mégis úgy látom, hogy fokhatározói nyomósításban inkább a hagyományos *-ul/-ül* járja (*kutyául szenvedtem*); s ugyanígy, ha a *kutya* stb. jelképes alkalmazásához még közel jár a használat (*kutyául élek*). Általánosabb, elvont pejoratív kifejezésekben pedig az *-n* terjed (*marhán viselkedtem*).

A valamilyen nyelvre utaló *-ul/-ül* végű alakulat töve az előző pont tanulságai szerint nem tiszta melléknév, hanem átmeneti: melléknévi-főnévi szó. Ezzel függhet össze, hogy általában nem fokozható *langue* értékkel, tehát *-bb* jel után ilyen *-ul/-ül* nemigen akad. Ebben a szerepben tehát egy *finnül* (*beszél*)-t csupán körülírva, illetőleg némileg módosítva fokozhatunk: *jobban* vagy *tősgyökeresebben beszél finnül, finn nyelven*. Az állatnévből való, azonos alakú határozó ellenben mindazon szóegyedekből természetesen fokozható, amelyek a melléknévvé válás (hasadás) megfelelő fázisain túljutottak: a *mala-cul* (*eszik*) minékünk már semmivel sem szabályosabb alak, mint a (*leg*)*mala-cabbul* — nem is szólva a még melléknévisebb példaszók tövéről, amelyek már az *-n* modális elemet is megkaphatják (*legravaszbabbul* vagy *-an*).

A *magyarul* (*beszél*) típusú alakok m e n n y i s é g e — láttuk — alatta marad a külön nyelvet is jelölő főnevekének, s így eléggé zárt számú; a stílus-elemként alkalmilag jelentkező *jogászul* (*szólva*), *macskául* (*ért*), *komputerül* (*tanul*), sőt a még kivételesebb *szomoryul* (*fogalmaz*)-félék körében azonban szinte korlátlanul bővíülhet ez a csoport. Az állatnevek melléknévesülése, pontosabban fő- és melléknévvé való hasadása azonban a köz- és az irodalmi nyelvben rendkívül kevés szóra terjed ki. Mióta pedig állatok helyett gépek és vegyszerek világában élünk, alig is van meg a lehetősége annak, hogy nemzeti nyelvünkben ez a folyamat újra produktívva erősödjék. Minthogy immár a nyelvújítási *öleb* a városi társalgásban sem járta végig a *kutya*, a *számár* vagy éppen a *ravasz* útját — és erre a *puli*, az *aranyhőrcsög* sem mutat különösebb hajlandóságot —, lassan ezt a fejlődési tendenciát l e z á r t n a k is tekinthetjük.

Mindenesetre eléggé párhuzamos szófaji fejlődés ment (megy?) végbe a *cafatul* ~ *cefetül*, *kurvául* (*kurván?*), *mocsokul*, *piszokul*, *szarul*, *szemétül*-féle régibb vagy újabb hatásfokozó pejoratív határozók tövében, de ezek tendenciáját nem kívánám most részletesen bemutatni. (Én már *dögül vagyok*-ot, *dög rosszul vagyok*-ot is hallottam; meglehet azonban, hogy ezek mégsem állandósulnak majd művelt beszédünkben, sem — ennek tükrözésére — nem rangosodnak széprózáink „Kraftausdruck”-jai közé.)

(Folytatjuk.)

TOMPA JÓZSEF

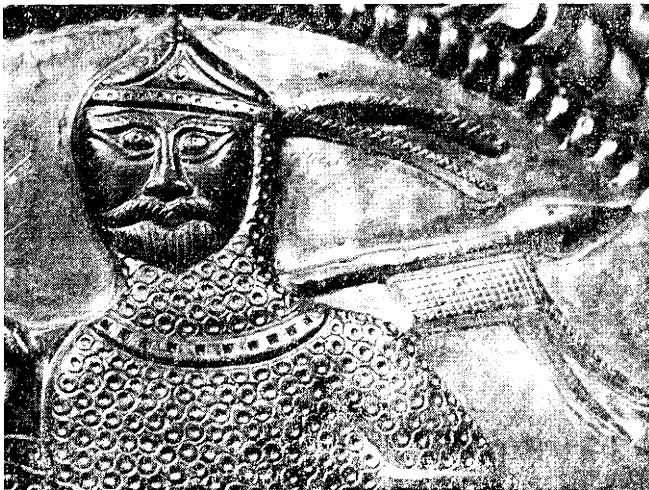
Két hamis rovásszövegről

A cím voltaképpen nem pontos, mert mindkét felirat hamis ugyan, de nem hamisította őket senki. Az egyik szöveg csak érzéki csalódás műve, a másik sem hamisítvány, hanem két kisiú írta fel rovásírással a nevét a szigeti Margit-kolostor egyik kövére, s ezt néhányan régiségnek vélték. Ez sem hamisítvány a szó igazi értelmében, mert ha latin betűkkel írták volna fel nevüket, közömbösen elhaladtak volna mellette.

Ezt a rövid dolgozatot azért teszem közzé, mert a „megfejtések” elterjedtek, s már-már hazaárulással vádolták például a Budapesti Történeti Múzeumot, merthogy „a magyar múlt e nagy értékét” nem tartja kellő tiszteletben. Az Amerikai Magyar Élet (1965. XII. 18.) már „Halálraítélt legrégebb magyar rovásírásos emlék”-ről írt cikket. Kezdjük tehát.

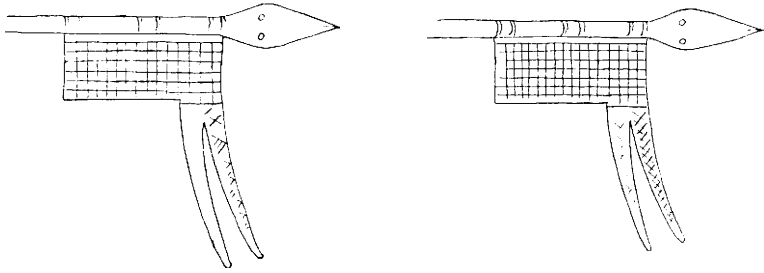
1. A nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszója „győztes fejedelmének” zászlóján levő felirat — Erről a feliratról mit sem tudtak a kincs régebbi leírói, akik pedig igen aprólékosan vizsgálták a kincs minden négyzetcentiméterét. Először N. MAVRODINOV vélt rovásjeleket látni a páncélos lovas zászlójának egyik szalagján (Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós: ArchHung. XXIX, 79. fig.). A rovásjegyekről rajzot közölt ugyan, de megjegyzést nem fűzött hozzájuk, és a rovásírást tárgyaló fejezetében sem emlékezett meg róluk. MAVRODINOV rajzát felnagyítva újra közölte CSALLÁNY DEZSŐ, és fel is oldotta az elolvasható jeleket: BEZ . . . nek vélve a jelek hangértékét (A nagyszentmiklósi aranykincs rovásfeliratainak megfejtése és történeti háttere: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. 1967. 32, 48, XIX. tábla).

A nagyszentmiklósi kincset többször is igen alaposan tanulmányozhatam, legutóbb 1973 decemberében és 1974 áprilisának végén, a most sajtó alatt levő könyvemmel kapcsolatosan. Ugyanakkor készítette nagyhírű hazánkfia, a Helsinkiben élő RÁCZ ISTVÁN azokat a fényképeit, amelyek szinte tapintható közelségbe hozzák a kincset.¹ Közlöm a fejedelem zászlajáról készült fényképét és a magam rajzvázlatát.

1. kép: A nagyszentmiklósi kincs 2. korszójának lovas fejedelme (részlet a zászlóval és a sisak kettős szalagjával). RácZ István (Helsinki) felvétele.

¹ Ezen a helyen szeretnék őszinte köszönetet mondani RácZ István barátomnak, hogy megengedte felvételének közlését.

2. kép: A fejedelem zászlójának vázlata N. MAVRODINOV szerint (rovásjegyekkel) és a szerző szerint (rovátkolással).

Mindkettőről egyértelműen kitűnik, hogy amit MAVRODINOV rovásírásnak vélt, nem más, mint a zászló kettős szalagjának (a Szaszanidák fejedelmi jelvénye) irdalása, rovátkolása, illetőleg annak kopása nyomán előállt rovás jellegű ábra. E két szalagot éppen úgy irdalták, akár csak a sisak két szalagját. Bizonyos nézetben valóban rovásnak vélhető a megkopott vonalrács, de sűrű fénybe állítva tisztán kitűnik a vonalak keresztrácsa. Ez a megfigyelés számomra azért is megnyugtató, mert a korsó talpán levő tamga-nemzetségjel ellenére sem soroltam a 2. számú korsót a rovásírásos csoportba, azaz a fejedelem asztali készletébe. A rovásírás a kincsen világos, aránylag nagyméretű, félreérthetetlen jegyekből áll, a zászló szalagján levő „írás” pedig alig milliméternyi. Mindezek alapján rovásírásaink jegyzékéből nyugodtan törölhetjük a nagyszentmiklósi kincs 2. korsójának zászlóját.

2. A margitszigeti rovásírásos kő. — Az 1920-as évek elején a Margitszigeten, a romok közti falban levő egyik faragott kőn rovásírásra bukkantak.

3. kép: A margitszigeti kő. A Budapesti Történeti Múzeum felvétele.

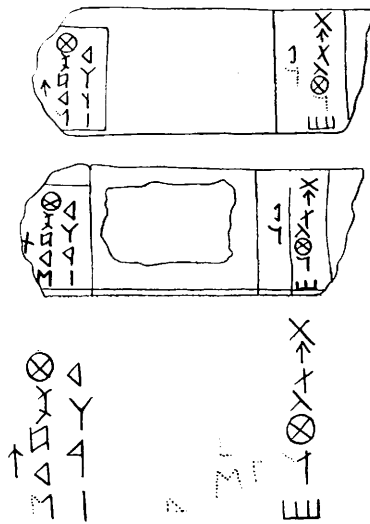
A feliratokkal CSALLÁNY DEZSŐ foglalkozott legutóbb a nyíregyházi Múzeum évkönyvében (A magyar és az avar rovásírás; i. h. 1969. 284–8). Anélkül, hogy elemzését ismertetném, pusztán véleményét ismétlem meg. Eszerint az írásjelek feloldása: „fecsém letesz(. . .oi. . .) békis fiam”,

4. kép: Részlet a margitszigeti kőről SZABO JOCSEF felirattal (jól látható a *J* jegy *M*-é történt későbbi kiegészítése). A Budapesti Történeti Múzeum felvétele.

és „a margitszigeti rovásírás használatának időrendjét Nagyszentmiklós (XI–XII. század) és a székely-magyar rovásírás használata között (XV. század) jelölhetjük meg . . . Felvetődött ugyan az a gondolat, hogy ez a legrégibb magyar nyelvű rovásszöveg esetleg a kun rovásábécére megy vissza és Kun Erzsébet királyné állíttatta 1287-ben kiskorú András fia számára”. CSALLÁNY is meggondolásokkal él azonban mindaddig, amíg az „előkerülés körülményeit, a királyi családhoz való tartozandóságát nem tisztázhatjuk”. Megjegyezte azt is, hogy „szokatlan a felülről lefele való felrovás, amely más hazai emlékeken nem fordul elő”. Látjuk majd, hogy ez az egy tévedés okozta a CSALLÁNY féle olvasás hibáját, ugyanis nem felülről lefele, hanem éppen fordítva: alulról felfele rótták-karcolták a rovásjegyeket.

Még feltűnőbb olvasatot ajánlott PATAKY LÁSZLÓ békéscsabai mérnök, aki szenvedélyesen foglalkozik rovásírásainkkal. Az „Új ember” című hetilapban nyilatkozott megfejtéséről (I. SINKÓ FERENC, Kötöny megfejtett sír-emléke. Rovásírás Szent Margit romtemplomában: i. h. 1967. jún. 11. 2), és ő Kötöny kun fejedelem sírkövének tartotta a követ és a jeleket KÖTTEN ILKÁN-ÉCSKEN KINISZ-nek olvasta.

5. kép: A margitszigeti kő lejegyzése a) PATAKY LÁSZLÓ szerint; b) CSALLÁNY DEZSŐ szerint; c) a mállékony kővön ma látható jelek (pontozottan az utólagos belekarcolások). A jegyek a Tar—Fadrusz-féle ABC szerint világosan olvashatók alulról felfelé: SZABÓ JOCSEF és PI(u)FSICH (Gábor).

Meg kell jegyeznem, hogy mind CSALLÁNY, mind PATAKY rajzában leírási pontatlanságok, átformált jegyek vannak, s ezek még tetézhatték a téves olvasás lehetőségét.

A margitszigeti kő irodalmát csak röviden ismertetjük, mert legutóbb NÉMETH PÉTER (Élet és Tudomány 1971. VI. 28. 1202, 1234; MNy. LXIX, 469—70). és VÁSÁRY ISTVÁN (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, sajtó alatt)¹ felsorolták a vele foglalkozó cikkeket-megjegyzéseket. A kőről először „A Nép” című újság adott hírt 1925. június 14-én. LIGETI LAJOS a Magyar Nyelvben megjelent jegyzetében XXI, 218—9 még ugyanabban az esztendőben kimutatta, hogy a felirat hamis. Sajnos, később LIGETI írása feledésbe merült, nem vették tekintetbe, pedig elejét vehette volna a romantikus „megfejtéseknek”. LIGETI mindenelőtt megállapítja, hogy a kő, amelybe a feliratot bevésték, későbbi restauráláskor került a falba, s ez már gyanút kelt. De lényegesebb megállapításai a következők: „A téglalakú kőlapnak csak jobb és balszélén láthatók függőleges irányban haladó rovasjegyek. A sorokat alulról fölfelé kell olvasni. A jobboldali jegyek értelme: 3. sor *Szabo*, 2. sor *Jocsef*, 1. sor *sz*. A baloldalt levőknek nincs összefüggő értelmük, a jegyek (alulról fölfelé) a következők: *r(?)*, *p*, *i*, *f*, *s*, *i*, *c*, *b*. A legutolsó jegy a Tar Mihály-féle ábécé szerint *h*. Ugyanabból a betűsorból való a *b* (a *Szabo*-ban) és a *c* és az *s* jegye is. Nyilvánvaló, hogy az egész felirat a Tar Mihály-féle ábécé nyomán készült, ami viszont elvitathatatlan bizonyítéka annak, hogy újabban gyártott, értéktelen leírással van dolgunk.” (I. h.) Bizony, szó szerint igaz e vélemény minden betűje; ezt most bizonyítani is tudom, annak a SZABÓ JÓZSEFnek levelével, aki kisfiú korában egy barátjával együtt felírta

¹ Meg kell köszönnöm a szerzőnek szívességét, hogy kéziratát tanulmányozhattam.

nevét a Margitszigeten a kolostor egyik kváderére. Ennek története pedig a következő.

1928 és 1933 között a Képzőművészeti Főiskola hallgatója voltam, és a Rudnay osztályon egy évvel alattam járt Szabó József. Ő később abbahagyta a Főiskolát, és elment Kiskörös mellé tanyai tanítónak, majd Pestre került iskolaigazgatónak. Emlékezetem szerint még főiskolás korunkban mondotta nevetve, hogy egyik barátjával beírták nevüket rovásírással a Margitszigeten egy kőbe. Ez a beszélgetés feledésbe merült bennem, mígnem az *Élet és Tudomány* 1971. VI. 25-i számában olvastam NÉMETH PÉTER helyreigazító közleményét, s abban barátom nevét, Szabó Józsefét. Ettől kezdve figyelmeztettem rovásírással foglalkozó kartársaimat, hogy vigyázzanak, LIGETI LAJOS valóban helyesen oldotta fel a jeleket, mert egyik volt főiskolai társam a „ludas” a feliraton. Magam pedig kötelességemnek éreztem, hogy felkutassam őt, s megtudjam kisfiúkori csínyjük igaz történetét. Meg is találtam, és ő a legnagyobb készséggel mondta el, majd kérésemre le is írta a margitszigeti rovásos kő igaz történetét. Felhatalmazott levélnek közlésére is. Íme a levél szó szerinti szövege:

„Kedves Gyulám! Kérésednek szívesen teszek eleget, hogy a margitszigeti kő rovásírásának kérdése tisztázódjék.

Eddig azért nem tartottam szükségesnek nyilatkozni, mert már több szakember (LIGETI stb.) több alkalommal megállapította a tényt, hogy az írás korunk terméke, másrészt azt is tudtam, hogy én a felirat történetét neked már személyesen is elmeséltem, és úgy mint szakember, te ezt bizonyára fel is használnád, ha akarnád.

Nagy csodálkozásomra az elmúlt évben ismét felbukkant a kő témája a Magyarország c. hetilapban. Családom unszolt, hogy nyilatkozzam az ügyben, de én ebben a gyerekesnek látszó dologban nem tartottam érdemesnek tollat fogni.

Imre fiam azonban — látva az én szabódásomat — betelefonált a szerkesztőségbe, és ott valakinek elmondta a való tényállást. Ezek után, mivel onnét semmi érdeklődést nem mutattak, én napirendre tértem a dolog felett. Most, hogy leveled megkaptam — az ügy tisztázása végett — ismét elmondom neked a felirat történetét.

Te is visszaemlékezhetsz arra, hogy a Tanácsköztársaság bukása után milyen sovíniszta, nacionalista (irredenta) szellemi áramlat öntötte el az akkori magyar közélet minden területét. Nem tagadom — engem is elkapott a turáni lázálom. Ebben az időben Gárdonyi „Láthatatlan ember”-ének elolvasása után került a kezembe egy kisujj vastagságú könyv, — ha jól emlékszem, a »Zászlónk« kiadásában jelent meg Palik Ferenc »Attila sírja« c. tudományoskodó romantikus elbeszélése. Abból ismerkedtem meg a magyar rovásírással vonatkozó ismeretanyaggal. Arra is emlékszem, volt benne egy táblázat, amely a magyar és az etruszk írás összehasonlításával foglalkozott. Persze, hogy megtanultam és használtam is titkosírásként, mert úgy véltem, ez illik egy ilyes „ős turánhoz”, mint amilyennek én akkor éreztem magam.

Azt úgyis tudod — minek is mondjam —, hogy a Kőlcsey-gimnáziumban töltöttem négy évet — hogy mivel, az most nem tartozik ide.

Barátságot kötöttem egy Piufich Gábor nevű fiúval, akit a piaristák valami miatt év közben eltanácsoltak. Ahogy mondani szokták — éjjel-nappal együtt voltunk. Együtt csavarogtuk be az akkori Budapestet és környékét. Leggyakrabban azonban a Margitszigetre mentünk. Nekem rokon kapcsolat révén szabadjegyem volt a Szigetre, Gábornak pedig, mivel földbirtokos

fia volt, pénz mindig csörgött a zsebében. A klostrom romjai között abban az időben még hatalmas fák terebélyesedtek. Csupán a főhajó belsejében volt egy kis labdatér. Ez volt a legkedvesebb helyünk. Itt alapoztam meg szépirodalmi ismereteimet. A főhajó északi falában — embermagasságnyira volt egy kő, kb. 1 m hosszú és mintegy 50 cm magas, síma oldalú homokkő kváder.

A primitív, de már írástudó emberek ősi szokása szerint mi ebbe a kőbe véstük be nevünket. Persze rovásírással és úgy, ahogy a Palik-könyv alapján tudtuk, alulról felfelé és jobbról balra szaporítva a sorokat. Nekem volt egy rohamkésből átalakított töröm, az jó véső volt. Gabi bicskájával kínlódva vágta a rovást a kőbe. Úgy emlékszem, körül is kerítettük a két remekművet.

Amikor a műalkotás elkészült, a forrástól kulacsban vizet hoztunk és meglocsoltuk a frissen kifehérlő írást. A nedves felületeket a talpunk alatt levő porral — homokkal beszórtuk. Így »antiquáltuk«, — ősi paraszti módszer szerint.

A IV. osztály elvégzése után én tanítóképzőbe mentem. Gabival többé az életben nem találkoztam. Később annyit tudtam meg róla, hogy repülőtiszt lett, és a II. világháborúban a Szovjetunió felett lelőtték.

A bevésés időpontját nem tudom pontosan megjelölni. Gondolom 1921 — 22-ben lehetett.

Pár év múlva láttam, hogy az írást megvédjék a pusztulástól, zöld keretben üvegtáblát helyeztek föléje. Ebben az időben, tehát a 20-as évek végén jelent meg az első megfejtés a Pesti Hírlapban. A cikk nagyon világos okfejtéssel és hozzáértéssel azonosította a betűket, és azt is megállapította, hogy ilyen jellegű nevek csak a későbbi századokban alakultak ki a magyar nyelvterületen. A cikk megállapította azt is, hogy a tettesek felületes munkát végeztek, mert pl. a *József-et Jőcsef*-nek írták. Meg kell mondanom, annak idején én szándékosan használtam a *ŋ* betűt, mert formájában ez áll legközelebb a *ŋ* betűhöz. Úgy gondoltam akkor, Palik tévedett, és a z-t áthúzással kell módosítani zs-vé. Gabi nevének megfejtése okozott némi gondot, és betűformái is bizonytalanok voltak. Mint már említettem, őt *Piuŋsich*-nak hívták. Dédapja horvát volt, és a Fáy András által szervezett első magyar bank főpénztárosa volt. Monor mellett, Nyáregyházán szerzett egy kb 500 hold nagyságú birtokot. Gabi is hibásan róttá be nevét. Ő a vezetéknevéből az *u* betűt felejtette ki. Amint tudod, én az egészet gyerekes dolognak tartottam, hiszen jól ismertem a latin mondást: *nomina stultorum omnia jacet*.

Életem további alakulására itt nem szükséges kitérnem, hiszen főbb mozzanatait ismered. Csupán támpontként annyit, hogy Pestre 1945-ben költöztünk. Azt nem tudom azonban megállapítani, hogy melyik évben, a Szigeten járva kerestem a követ, de nem volt már a helyén. Úgy hittem akkor, hogy a Szigeten dúló harcokban ő is áldozatul esett.

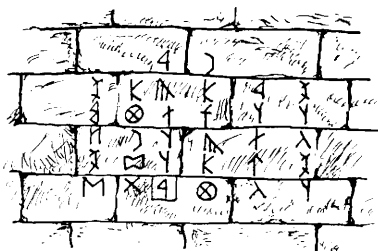
Később tudtam meg, hogy múzeumba került, és hogy milyen vitát kellett. Hogy eddig mégis miért nem jelentkeztem? Egyrészt talán álszeméremből, de inkább talán, mert nem akartam jószándékú felfedezőkben a csalódottság keserű érzését felidézni. Hallgattam — gondolván, tisztázódik a dolog nélkülüm is. Úgy véltem, hogy majd te, aki ismersz engem, és ismered a tényállást is, úgymint helyére zökkentetted a dolgot. Ide vág a mondás: nem akartam a bolhából elefántot csinálni.

Ha azonban te az igazság érdekében szükségesnek tartod, felhatalmazlak arra, hogy akár ezt a levelemet dokumentumként felhasználjad, akár szemtanúként megjelenjek olyan körben, amelyben ad acta lehet tenni ezt az egyébként említésre sem méltó ügyet. Sok szeretettel üdvözöl öreg barátod Bpest, 1974.

VII. 3. Szabó Jóska 1043. Budapest IV. k. Mártírok útja 58. II. 4". (Az aláírása alá rovásírással is odairta nevét, játékosan ismét csak *cs*-vel írva a *József*-et.)

E perdöntő levél után érdemes megemlíteni, hogy annakidején *LIGETI LAJOS* jól olvasta a *Piußsich* nevet is, de arra valóban nem gondolhatott, hogy egy „ősmagyar” szövegben a későbbi repülőztiszt nevére bukkan, s ezért csak betűhalmaznak vélte a rovásjeleket.

Szabó József levele után elővettem a „Magyar Jövő” kiadásában megjelent Palik Ferenc: *Attila sírja* című regényét (Bp., 1921.), s az mindenben megerősítette Szabó József emlékezésének pontos voltát. A regényt ma a tudományos-fantasztikus regények közé sorolnák. Eseményei során felfedezik Attila sziklasírját, amelynek kváderköves falán alulról felfelé írott rovásírást fedeznek fel (a két kisfiú szinte a könyv ábráját másolta át a margitszigeti kőfalra!). A rovásírást Fadrusz János tanulmánya alapján fejtik meg, és a regény írója — tudomást sem véve *SEBESTYÉN GYULA* leplező könyvéről (*Rovás és rovásírás*. Bp., 1909. 308—25) — leköszölte Fadrusz *ÁBC*-jét, amely tudvalevően Tar Mihály nyomán készült. Ezt az írást tanulta meg a két fiú, s ezzel írta fel nevét a szigeti kolostor egyik kövére, méghozzá úgy, ahogy „Attila sírjában” volt: alulról felfelé és jobbról balra menő sorokban.

6. kép: „Attila sírjának” képe Palik Ferenc regényéből.

A regény hősei ugyanis megkeresik Tar Mihály fiát, Tar Andrást, s ő tanítja meg arra a felfedező fiúkat, hogy a sorokat „alulról fölfelé kell olvasni, mert így írtak a régi magyarok”. (I. h. 90—6.)

Szabó József levelével és Palik Ferenc regényével pontot tehetünk a margitszigeti kőre. Nem „halálraítélt rovásírásos emlék”, hanem két kisfiú csínyjének emléke.

Emléknek ugyan emlék marad, de csupán arra, hogy a rovásírást részben Fadrusz János biztatására értelmiségünk egy részében, a művészek körében megkísérelték feleleveníteni magyarságunk jelképeként. Művészeink közül még a közelmúltban is élt vele Medgyessy Ferenc, Mokri-Mészáros Dezső, Boromisza Tibor, ám az egykori katonatisztek közül is többen folyamatosan írtak vele, napjainkban pedig Pataky László és Paál Zoltán levelez egymással hosszú-hosszú levelekben. Ennek a romantikus mozgalomnak emléke a margitszigeti kő is, de semmi helye sincsen régmúltunk örökségében.¹

LÁSZLÓ GYULA

¹ Végezetül szeretnék hálás köszönetet mondani Szabó József barátomnak, hogy őszinte visszaemlékezésével pontot tett „a margitszigeti rovásírás” ügyére.

Néhány elméleti és terminológiai kérdés a szóképek köréből

I. A névátvitel. — Az ókori retorikák tanítása szerint a trópusok jelentés-, illetőleg névátvitel (vö. BALÁZS JÁNOS: III. Kongr. 107), azaz „valamely szónak vagy kifejezésnek eredeti jelentéséből más jelentésbe átvitt ügyes alkalmazásai” (QUINTILIANUS, Szónoklattan II, 136). A jelentéstani szempontú metaforairodalom mind a mai napig azonosítja a szóképet a névátvitellel, s metaforán — „hallgatólagos megegyezéssel” — többnyire egyszerű metaforát ért (vö.: NÉGYESY, Stiliztika⁸ 219, 225; ULLMANN, PrincSem. passim; LENGYEL: SzótTan. 165). Ez a szemlélet még a legújabb stilisztikai kézikönyvek szókép-meghatározásaiba is beszüremlett, ami azzal a következménnyel járt, hogy a teljes alakú metafora sajátosságai a definícióban némiképp háttérbe szorultak. A MStilV. például a következőképpen határozza meg a szóképet: „A szókép vagy trópus . . . egy fogalom, jelenség nevének átvitele egy másik fogalomra, jelenségre a köztük fennálló valamilyen kapcsolat, kritérium alapján” (MStilV. 77). A trópus fogalmának ez az egyébként tartalmilag kifogástalan definíciója az átvitel mozzanatát domborítja ki a szóképekben, s ennek megfelelően csak az ún. egyszerű metaforára, valamint a metonímia és a szinesztézia egyes fajtáira illik rá. Ez utóbbiakra nézve sem fogadhatjuk azonban el BÁNHIDI ZOLTÁNNAK azt a megállapítását, hogy „a szókép jelentése . . . a szóképpel megvilágított dolog jelentésévé válik” (uo.). Mindenekelőtt tisztázatlan, hogy „a szóképpel megvilágított dolognak”, azaz a kép denotátumának hogyan lehet jelentése, hiszen jelentése csak jelnek, adott esetben az átvitt értelemben szereplő szónak (a képnek) lehet! BÁNHIDI nyilván azt akarta mondani, hogy az átvitt értelemben — metaforikusan vagy metonimikusan stb. — használt szó a szövegösszefüggésben nem a szokásos, lexikálisan rögzített denotátumára vonatkozik, hanem egy másik jeltárgyra: alkalmi (kontextuális) jelentésként ezt a másik dolgot vagy fogalmat jelenti, ennek nyelvi jeleként funkcionál.

A szókép fogalmának a névátvitellel való téves azonosításából logikusan következett az az elgondolás, hogy a metafora a jelentésváltozások egyik speciális formája (vö. KONRAD, Étude sur la métaphore² 34), s a költői képek problémáját a jelentéstanban, a szavak jelentésváltozásának többi esetével együtt kell tárgyalni (vö. ZLINSZKY: MStilÚ. 217).

Ez a vélekedés két okból tarthatatlan: a) nem minden szókép névátvitel is egyben, csak az ún. egyszerű metafora, az eredeti jelölőnek metaforikus képpel való felcserélése (GOMBOCZ, Jelt. 69—70; J. SOLTÉSZ: Nyr. LXXXIII, 183). A többi szóképben, pl. a teljes metaforában egyáltalán nincs szemantikai értelemben vett névátvitel és jelentésváltozás, legfeljebb finom jelentésmódosulások: a kép elemei azonosított és azonos, minősített és minősítő — szemantikailag átsugározzák egymást, kölcsönösen befolyásolják, színezik a másik összetevő jelentését. Ezek a leheletnyi hatáseffektusok azonban már stilisztikai és esztétikai elemzést igényelnek, és semmiképp sem szoríthatók be a jelentéstan keretei közé. b) Még az egyszerű metafora és metonímia tárgyalását sem lehet teljesen a szemantikának a jelentésváltozásokkal foglalkozó fejezetébe beilleszteni, mert a költői átvitelek nem eredményeznek a szó szoros értelmében vett jelentésváltozást. A metaforikus megnevezés, ahogy a „Rhétorique générale” című francia kézikönyv írja (idézi PASINI: Lingua e stile VII, 448), tulajdonképpen nem jelentéshelyettesítés, nem az „új jelentés” mechanikus behelyettesítése a „régii jelentés” helyére, hanem egy szó szemant-

tikai tartalmának módosítása. E folyamat csak megindul, de nem fejeződik be új jelentés kialakulásával (eredeti jelentés → szótározható átvitt jelentés), mivel ellenkező irányú szemantikai mozgás is van, a kontextuális jelentéstől vissza a lexikális felé. Az átvitt értelmű szó mögött mindig felsejlik a tulajdonképpeni jelentés is, s a szókép jelentése ilyenformán nem egyéb, mint az eredeti és az átvitt jelentés közti fluktuáció, a két jelentés interferenciája (vö.: HANKISS, A népdaltól az abszurd drámáig 19–21; K. SZOBOSZLAY: NytudÉrt. 77. sz. 12; másképpen PAPP ISTVÁN: MNy. XXXVIII, 186–8). A kép stílushatását az alkalmi és az állandó jelentés közötti oszcillálás biztosítja. A kontextuális jelentés idővel szótárirává válhat, így jönnek létre a köznyelv exmetaforái, illetőleg exmetonímiái, a „kiégett” vagy „halott” képek (vö. ULLMANN, Language and style 178–9). A „halott képek” („images mortes”, l. BALLY, Traité de stylistique française³ I, 195) azért „halottak”, mert eredetileg meglevő, eleven képszerűségük megszűnt. Korábban azt mondtuk, hogy nem minden kép névátvitel is egyben. Ezt most ki kell egészítenünk azzal: nem minden átvitel kép. Ez a nyelvi jelenség is arra figyelmeztet, hogy a képszerűség és a névátvitel fogalmát nem lehet azonosítani egymással.

A szakirodalomban van példa az ellenkező előjelű szélsőségre, a névátvitel tényének teljes tagadására is. A fiatal CSÚRY BALINT volt az, aki az addigi véleményekkel merészen szembehelyezkedve kétségbe vonta, hogy a metafora átvitel, vagyis „nem a maga tulajdon nevével való jelölése a dolognak” (NyF. 63. sz. 59). CSÚRY a névátvitelt logikai és pszichológiai képtelenségnek tartja: „Lehet-e a beszédben olyan dolog, mely ne a saját nevével volna jelölve?” (uo.). Szerinte a fogalmat, a dolgot akkor is saját nevével illeti az író, ha a képalkotás során metaforikusan nevezi meg, mivel az adott pillanatban éppen ez a jel felel meg annak a fogalomnak, pontosabban képzetnek („jelentőképnek”), amely tudatában a szóban forgó tárgyról kialakult. E „jelentőkép” különben a konkrét helyzettől, a beszélő lelkiállapotától, állásfoglalásától is függ. CSÚRYnek ez az elmélete — amely egyébként nagymértékben támaszkodik az eklektikus filozófus BÖHM KÁROLYRA (1846–1911.) és a pozitívista művészetpszichológus PEKÁR KÁROLYRA (1869–1911.) — a maga egészében kétségtelenül elavult. Fontos pozitívuma viszont, hogy nyomatékosan hangsúlyozza a metafora azonosító jellegét. (Az a gondolat, hogy a metaforikus kép a tárgynak valódi neve, BENEDETTO CROCÉNÁL is megvan. CROCE szerint a metaforában nem létezik egy „tulajdonképpeni” és egy „nem-tulajdonképpeni” sík, s ezért az igazi „tulajdonképpeni” kifejezés: a metaforikus. Azonban CROCE, a végletekig következetes lévén, tovább megy: ha az igazi „tulajdonképpeni” kifejezés a metaforikus, akkor metaforák nincsenek is, illetőleg minden nyelvi formula: szókép. CROCE le is vonja ezt a következtetést, s eljut a metafora és az összes többi retorikai kategória meglétének tagadásáig; vö. PASINI: Lingua e stile III, 76; VII, 469; l. még e tanulmány 7. pontját.)

A névátvitel kérdéséről összefoglalásul annyit mondhatunk, hogy a szóképek egy részében valóban van névátvitel: ezek egy denotátum szótárilag előírt nyelvi jelét valamely közös jegy alapján egy másik jeltárgy nevével helyettesítik; a szóképek másik csoportjában viszont nincsen átvitel: ezek az egyik fogalmat (és jelét) a másik fogalom (és jel) szférájába vonva érzékeltetik, s a kép két főeleme, az azonosított és az azonos (a minősített és a minősítő) között szintagmatikus kapcsolat van.

2. Metafora és megszemélyesítés. — Az egyes szóképfajták közül a metaforának van a legkiterjedtebb irodalma. Ez alkalommal

épp ezért csak a műszó pontosabb meghatározására, valamint egy alkotás- és hatáslélektani probléma felvetésére szorítkoznak (a metaforára vonatkozó régebbi felfogások ismertetését l. CSÚRY: NyF. 63. sz. 48—59; az újabb szakirodalomról PASINI: *Lingua e stile* III, 71—89).

A metafora jelentésbeli hasonlóságon alapuló szókép: a jelöltet olyan jelölővel nevezi meg, amely a köznyelvi „kód” szerint más jelölőhöz tartozna, illetőleg a képszerűen megjelenítendő, motiválandó szövegsegmentumot olyan nyelvi elemmel (érzékletes képpel) minősíti, amely a képkalkotás aktusában a z o n o s u l determináltjával (vö.: ZLINSZKY: MNy. XXIV, 78; SZEGEDY-MASZÁK: *Formateremtő elvek a költői alkotásban* 425).

Csak az a helyettesítés tekinthető igazi metaforának, amely nem semmisíti meg teljesen a nem-azonosság, a tárgy és kép közötti jelentésbeli távolság tudatát. A költői metaforában soha nincsen teljes azonosítás, hiszen ez kioltaná jelölő és jelölt szemantikai feszültségét, más szavakkal: az eredeti és az átvitt jelentés közti tudatáramot. Ezzel magyarázható, hogy általában akkor fejezzük ki magunkat metaforával, amikor az összekapcsolt és szubjektíve azonosított tényezők hasonló vagy azonos tulajdonságai mellett a különbségek, az eltérő vonások is szembetűnők. A költői metaforát a hasonlóság és különbség tudatának váltakozása „működteti”. Minél távolabbi valóság-részeket köt össze ez az ellentmondásos, nyugtalanító kapcsolat, annál frappánsabb, merészebb, hatásosabb a kép. „A metafora szépsége ott kezdődik, ahol igazsága véget ér” (ORTEGA Y GASSETTől idézi VIANU, *A metafora kérdéseiről* 42).

A régi felfogás általában egyenlőségjelet tett metafora és megszemélyesítés közé. VICO és JEAN PAUL szerint minden metafora megszemélyesítés; a német BIESE is a perszifikációban látja a metafora alapját, s a két szóképet azonosítja egymással (vö. VIANU i. m. 17, 36, 38).

Ha ez az állítás ilyen formában nem fogadható is el, hiszen a metaforikus képek egy része nem megelevenítő jellegű, az kétségtelen, hogy a megszemélyesítés metaforafajta. A külföldi szerzők közül így vélekedik ELSTER és VALESIO (vö.: VIANU i. m. 90; VALESIO: *Lingua e stile* IV, 7); a metafora egyik formájaként, altípusaként tartják számon az újabb magyar stilisztikai dolgozatok is (vö.: NEMES: *NytudÉrt.* 51. sz. 26; K. SZOBOSZLAY: *NytudÉrt.* 77. sz. 14); a MStilV. „a metaforából származó szóképek” sorában tárgyalja (98—101). A megszemélyesítés tulajdonképpen nem önálló szókép, mivel a metafora különös eseteként tökéletesen leírható. A metaforától való elvszerű különválasztása nem indokolt (HENRI MORIER poétikai lexikonának nincs is külön *personification* címszava).

TUDOR VIANU a megszemélyesítésnek két ellentétes válfajára hívja fel a figyelmet: az ún. k o z m o l ó g i a i metafora a világmindenség kicsinyített másaként mutatja be az embert, a makrokozmoszt a mikrokozmoszsal veti egybe (i. m. 77—8). Ez a szemlélet már SWEDENBORG (1688—1772.) misztikájában is tetten érhető: a három égi szféra (a földi világ, az Igaz világa és a mennyei vagy benső világ) az emberi testben, értelemben és lélekben tükröződik (vö. MORIER, *Dictionnaire de poétique et de rhétorique* 110—2). A modern költészet megújítja a kozmológiai metaforát, és megszabadítja misztikus tartalmaitól. József Attila Ódájában a himnikussá fokozódó szerelmi vallomás magától értődően csap át a szeretett nőnek a természettel való azonosításába:

„Hullámozó dombok emelkednek,
csillagképek rezegnek benned,

tavak mozdulnak, munkálnak gyáarak,
 sűrög millió élő állat,
 bogár,
 hinár,
 a kegyetlenség és a jóság;
 nap süt, homályló északi fény borong —
 tartalmaidban ott bolyong
 az öntudatlan örökkévalóság”.

A másik típus a szorosabb értelemben vett megszemélyesítő metafora, az élettelen, nem emberi természet átlelkesítése, humanizálása (vö. VIANU i. m. 79). A két metaforafajta között szoros a kapcsolat (ne feledjük, hogy SWEDENBORG is hozzátette fentebb idézett fejtegetéséhez: „et inversement, l'univers est le Très Grand Homme”). A költői szemlélet nemcsak az emberben látja meg a kozmikust, de a kozmoszban is felfedezi az emberit. Krúdy tájleírásai (mondhatnánk: tájvíziói) például antropomorf minőségekkel ruházzák fel a mozdulatlan, tárgyi környezetet, s a külvilágot mintegy a hősök lelkivilágának tükörképévé avatják. A természet „átlelkesített” felfogásáról és a megszemélyesítésről vö. még BALLY i. m. I, 187—8.

3. Metonímia és szinekdoché. — A metonímia érintkezési képzettársításon alapuló szókép. A metaforára összpontosító stilisztikai kutatás meglehetősen elhanyagolta (vö. JAKOBSON, Essais de linguistique générale² 66—7). Ennek talán az a magyarázata — a JAKOBSONTÓL említett okokon kívül —, hogy a metonímia (és a szinekdoché) stílusértéke általában közelebb áll a köznyelvi képekéhez, mint a metaforáé vagy a megszemélyesítésé. Az érintkezési átvitelek közül sokkal kevesebb maradt eleven, mivel ebben a képtípusban az összetevők gyorsabban olvadnak egygyé. A köztük levő kapcsolat szükségzerű (rész—egész; tartalmazó—tartalom), míg a metaforában ez az összefüggés lazább, s inkább a költő egyéni leleményének, semmint a valóságban adott objektív viszonyoknak a terméke (vö. BALLY i. m. I, 192).

ZLINSZKY ALADÁR — részben a fenti körülményektől, részben elvi megfontolásoktól indítatva — a metonímiát és a szinekdochét „a stilisztika történeti emlékei közé” kívánta számúzni; a hagyományos stílustanítás érintkezési névátviteleit tapadással, túlzással vagy szimbólummal magyarázta, s csak a költői metaforák (képek) művészi értékét ismerte el (MStilÚ. 244—6). Álláspontját, amelyen egyébként később ő maga is enyhített, az újabb szakirodalom nem fogadja el. A nyelvészeti stilisztika az utóbbi másfél évtizedben számos megfigyeléssel járult hozzá a nyelvi kommunikáció „metonimikus pólusának” (JAKOBSON) feltárásához és a metaforikussal való egyenértékűségének felismeréséhez.

A metonímia olyan szókép, amely elsősorban oki összefüggésre, összetartozásra, illetőleg a dolgok és fogalmak logikai kapcsolatára épül (vö.: NÉGYESY i. m. 219, 221—2; VIANU i. m. 88). NÉGYESY Stilisztikája nem kevesebb, mint kilencféle változatát különböztette meg (221—2). A húszas évek végén — jelentéstani szempontból — CSÚRY BÁLINT dolgozta fel az érintkezési átvitelek kérdéskörét. A metonímiatípusok meghatározásában a NÉGYESYÉINÉL modernebb elvek vezették; rendszerezése áttekinthetőbb, a csoportok számát kilencről kettőre csökkentette: a) egyidejű; b) egymás utáni érintkezéssel magyarázható metonímia (vö. CSÚRY: AkNyÉrt. XXIV/12. 4—5). A tér- és időbeli érintkezés fogalmát mellőzi, mivel szerinte ezek nem választhatók

el egymástól, s a térbeli érintkezés amúgy is az időbelire vezethető vissza (uo. 4). Az újabb stilisztikai kézikönyvek a tér-, idő- és anyagbeli kapcsolaton, valamint az ok és okozat, előzmény és következmény felcserélésén alapuló átviteleket tekintik metonímiának (vö.: MStilÚ. 482—3; KMStil. 121).

A szóképek vizsgálatában talán itt, a metonímiafajták felsorolásakor kísért legerősebben a régi retorika szórszálhasogató szemlélete. Egyes francia lexikonok külön típusként említik a konkrét → absztrakt és az erkölcsi → fizikai átviteleket („*Le mérite n'a besoin que de lui-même*”; „*mauvaise langue*”), valamint a birtok helyett a birtokost, a mű helyett a szerzőt, az eredmény helyett az anyagot és a dolog helyett az eredőhelyét megnevező metonímiákat (vö.: MORIER i. m. 259—60; Dict. Quillet I, CV), holott az előbbieket voltaképpen szinekdochék (egész → rész névátvitelek), az utóbbiak pedig egyszerű jelentéstapadások („*Iam proximus ardet Ucalegon*”; „*J'ai lu Molière*”; „*une huile, une aquarelle, un bronze, le cuir*”; „*Le Luxeuil est réputé*”). Az ilyenfajta felosztások láttán hajlamosak vagyunk elfogadni ULLMANN nézetét, hogy a metonímiák érintkezési típusok szerinti osztályozásának csak szerény lélektani jelentősége van (vö. ULLMANN, SémFr. 285).

A szinekdoché az eddig kevés figyelemre méltatott szóképek egyike. Önállósága is vitatott: HERMANN PAUL például részben a metonímiába, részben a fogalmak szűkülésének és bővülésének esetei közé sorolta be (vö. ZLINSZKY: MStilÚ. 218). A jelentéstani terminológiában a szinekdoché sokáig a jelentésszűküléssel vagy -tágulással volt egyértelmű (vö. pl. DARMESTETER, *La vie des mots* 54—61). NÉGYESY a jelentés „megszorítását” vagy „bővítését” nevezte szinekdoché-nak (i. m. 188).

A metonímia és a szinekdoché közti különbség elsősorban logikai jellegű: a szinekdoché a szónak fogalmi terjedelmét („*extension*”) változtatja meg, amikor az eredeti kifejezés helyére egy eltérő terjedelmű másik szót iktat. A metonímia ezzel szemben a szó fogalmi tartalmát („*compréhension*”) módosítja, s az eredeti kifejezés helyére eltérő jelentéstartalmú másik szót állít (HENRY, *Métonymie et métaphore* 19; l. még uo. 18, 20, 22—3, 26). Pszichológiai szempontból viszont ugyanarról a kapcsolattípusról van szó: érintkezési képzettársításról két jelentés között (vö. ULLMANN, SémFr. 286). MORIER a szinekdochét a metonímia különös eseteként határozza meg (i. m. 439). J. NAGY MÁRIA a két szóképfajtát egyáltalán nem választja külön, s a szinekdochét lényegében beolvasztja a metonímiába (vö. KMStil. 121). GÁLDI LÁSZLÓ francia stilisztikai jegyzetében sem szerepel önálló trópusként a szinekdoché, csak a metonímiánál utal rá (*Précis de stylistique française* 82). KÁROLY SÁNDOR a szinekdoché terminust csak a nem → faj, illetve a faj → nem átvitelekre alkalmazza, az egész → rész és rész → egész átviteleket metonímiának tekinti (Általános és magyar jelentésan 164). TUDOR VIANU ellenben az egész → rész névcserét, a *pars pro toto*-t hívja szinekdoché-nak (i. m. 89). A MStilÚ. lexikonában a fajról a nemre, az egészről a részre, többes számról egyes számra, határozatlan számnévről határozottra való átvitel szerepel a szinekdoché válfajaiként (MStilÚ. 518). Mi is ilyen jelentésben fogjuk használni e műszót, mindenekelőtt a *pars pro toto*-kra, az egészet résszel helyettesítő szóképekre.

A metonímia és a szinekdoché elkülönítése néha valóban problematikus. Ha például az író egy jellegzetes ruhadarab megnevezésével pótolja a viselője nevét, akkor az így keletkezett szókép egész → rész névátvitelnek (szinekdoché-nak) vagy egyszerűen helyi érintkezésen alapuló trópusnak (metonímiának) is minősíthető. Nem választja el a metonímia egyes típusait a szinekdochétól

a képzetek közötti érintkezésnek az a CSÚRY BÁLINTTól származó meghatározása sem, amely szerint az érintkezés „bizonyos egységes vagy viszonylagos egységet képező képzetkomplexum egyes tagképzetei között áll elő” (AkNyÉrt. XXIV/12. 4). K. SZOBOSZLAY ÁGNES a szinekdochék közé számítja Németh Lászlónak ezt a metonimikus képét: „Tudod, milyen Béla bátyád — motyogja *a másik ágy*” (NytudÉrt. 77. sz. 46). Ez a példa is mutatja, milyen nehéz megkülönböztetni a szinekdochét, azaz egy viszonylag egységes képzetkomplexum egyik elemének kiemelését a metonímiától (a térbeli érintkezéstől).

4. **Metafora és metonímia viszonya. Különbségek és hasonlóságok. Átmeneti jelenségek.** — A klasszikus és modern szerzők a szóképek két alaptípusáról, a metaforáról és a metonímiáról szólva többnyire az eltéréseket, a szemléleti és tartalmi különbségeket emelik ki. Ezek közül talán az a legfontosabb, hogy a metafora összehasonlításra, a metonímia viszont kölcsönös viszonyításra épül (vö. VIANU i. m. 89). Ennek megfelelően a metonimikus kapcsolatok külsők, a valóságban adottak, míg a metaforikus egyezések bensők és lappangók. A költői metafora megértéséhez a képzetnek hidat kell vernie a két társított képzet közé, fel kell ismernie vagy meg kell éreznie az átvitel alapját. A metonímia elfogadja a világot, a természeti jelenségek állandó rendjét olyannak, amilyen; a metaforának viszont a legbizonytalanabb analógia, a legszubbjektivebb megfelelés elegendő ahhoz, hogy teljesen különmemű képzeteket helyettesítsen vagy minősítsen egymással (vö. ULLMANN, SémFr. 285). A metonímia inkább értelmi belátáson alapul és logikai összefüggést tükröz, következőképp az intellektuális próza, a látványt tudatosan elemző realizmus kifejezőeszköze. A metafora könnyebben elrugaszkozik a tárgyi valóság talajától: emocionális fűtöttsége a líra vagy a lírához közel álló, stilizált próza közegében érvényesül igazán. Figyelemre méltó stílustörténeti tény, hogy egyes korszakok inkább a metonímiát kedvelik, míg másokban a metafora dominál. ZSIRMUNSZKIJ szerint a klasszicizmus tárgyi-logikus, fogalmi stílusa a metonímiára, a romantika dallamos-émocionális kifejezőmódja a metaforára épül (vö. GRÁNICZ: Helikon XVI, 452).

Bármilyen alapvetőek is azonban a metafora és a metonímia közti különbségek, a hasonlósági és érintkezési képzettársítást nem választja el egymástól szakadék. Krúdy prózájában nem egy olyan metaforára akadtam, amely tulajdonképpen *e r i n t k e z é s i* asszociációból ered. E főnévi és melléknévi metaforák határeseteknek vagy inkább átmeneti formáknak tekintendők a szóképek két főtípusa között: „Egy *árnyék* ment végig az udvaron” (ÖA. 143)¹; „A kémények, tetők szűzi fehéren ácsorogtak a magasságokban, friss hó hullott az éjszaka, és éjfél tájban a telihold vándorolt végig a *téli álommal* behintett város fölött” (Sz. 179); „még egészen kisfiú voltam, amikor a papok neveltek, hajnalban *hideg* misemondásaikhoz felköltöttek” (Ú. 34); „a belvárosi templom tornyában megszólalnak a harangok, delet jelentve — nyugodalmas, *étvágyas*, vidám delet, midőn a férfiak értelmes varakozással kötik fel asztalkendőjüket vérmes nyakuk alá a tyúklevés elé” (HB. 8); „nem valami hétországbeli korhelyről szól elbeszélésem — amely korhelyt *öklendező* hazugságai, *fokhagymás* tréfái, végül illetlen kötekedései miatt vettek üldözőbe . . . a kocsmárosok és kocsmajáró vendégek” (ÉÁ. 242).

¹ A rövidítések feloldása: ÖA. = Az ördög alszik. Bp., 1972. Szépirodalmi; Sz. = Szindbád I. Bp., 1957. Magvető; Ú. = Az útitárs (— N. N.). Bp., 1959. Szépirodalmi; HB. = Hét Bagoly (— Boldogult úrfikoromban). Bp., 1963. Szépirodalmi; ÉÁ. = Az élet álom. Bp., 1957. Szépirodalmi.

5. Szinesztézia. — Metafora-e a szinesztézia vagy önálló szókép? E másodlagos fontosságúnak, inkább csak „stilusrendszertani” érdekűnek látszó kérdés azt az igen lényeges szemantikai problémát veti fel, hogy mi a szinesztétikus képzettársítás és képalkotás alapja.

A régi jelentéstanok, HERMANN PAUL, DARMESTETER, BRÉAL, SIMONYI ZSIGMOND művei a szinesztéziát a metaforák közé sorolták (vö. P. DOMBI: Nyr. XCV, 19). GOMBOCZ szerint a szinesztézia a tárgyképek hasonlóságán alapuló névátvitelhez, pontosabban ennek ahhoz az alfajához tartozik, amelyben a két tárgyképeknek nincsenek közös elemei, csak hangulatuk rokon. Az átvitel magyarázata ebben a hangulati rokonságban rejlik: a különböző érzéktületekről származó (diszparát) képzeteket az érzelmi-hangulati hasonlóság („ressemblance affective”) köti össze (vö. GOMBOCZ, Jelt. 81—92). Lényegében a GOMBOCZ kijelölte ösvényen halad a MStilV. is, amikor a szinesztéziát a metafora egyik sajátos altípusaként tárgyalja (97—8).

Ezzel a széles körben elfogadott nézettel szemben már kezdettől fogva voltak olyan vélemények, hogy a szinesztézia magyarázatát másutt, az érintkezési átvitelek között kell keresni. Ezt az álláspontot külföldön BLEUER és FALK (vö. P. DOMBI: i. h. 20—1), nálunk LOVAS RÓZSA képviselte (NyK. L, 252—9). Legújában TÖRÖK GÁBOR fejtette ki, hogy a „hangulati egyezésre” visszavezetett metafora és a szinesztézia érintkezési képzettársítás eredménye, azaz metonimikus szókép (Nyr. XCV, 321).

A két ellentétes felfogást ULLMANN ISTVÁN próbálta egyeztetni, oly módon, hogy a szinesztéziát a fogalmak hasonlóságán és érintkezésén nyugvó átvitelek határjelenségének minősítette (PrincSem. 277; ugyanígy KMStil. 112). Véleményünk szerint a szinesztéziák egy része inkább metaforikus, más része viszont inkább metonimikus jellegű. A „*fehér* csönd”-féle szinesztéziák főként érintkezésen alapulnak, funkciójuk kifejező. A „*rikító* szín” és társai ezzel szemben jobbra (intenzitásbeli) hasonlóságra épülnek, funkciójuk ábrázoló. A bevezetőben feltett kérdésekre — külön trópus-e a szinesztézia, vagy a metaforák közé osztandó be, a hasonlósági képzettársítás egyik sajátos módjaként — tehát igennel, illetve nemmel kell válaszolnunk. A szinesztézia önálló szókép, amely már csak azért sem lehet metaforafajta, mert egyes válfajai metonimikus képek.

A szinesztéziára vonatkozó másik fontos elméleti kérdés: van-e benne névátvitel?

A régebbi szakirodalom egybehangzóan vallja, hogy a szinesztéziákban jelentésváltozás van (vö. P. DOMBI: i. h. 19). ULLMANN „*transpositions* sensorielles” néven foglalja velük (SémFr. 282—4). P. DOMBI ERZSÉBET viszont, aki igen körültekintően és részletesen elemzi a szinesztézia összes problémáit, azon a véleményen van, hogy „a szinesztéziának mindkét, érzetet jelölő eleme megőrzi eredeti, érzetre vonatkozó alapjelentését” (i. h. 22).

Ezzel a felfogással a magunk részéről nem tudunk egyetérteni; úgy véljük, hogy a szinesztézia jelentéstani szempontból igenis névátvitel, s a szinesztéziás jelző vagy igei állítmány tulajdonképpen az egyszerű metafora vagy metonímia „rokona”. A szinesztétikus elem „jelentése” ugyanahhoz az érzéktartományhoz tartozik, mint a vele determinált másik szó. (Hasonlóképpen, névátvitelként magyarázza Radnóti „*fehér* nevetés” szinesztéziáját J. NAGY MÁRIA; vö. KMStil. 112—3.)

Befejezésül még egy terminológiai részletkérdésre utalnék, a szinesztézia fogalmának szűkebb és tágabb értelmezésére. A klasszikus retorika ariszto-

telési normái szerint csak a különböző érzékterületekről származó benyomások nevének keverésével, kombinációjával, azaz képzetkomplikációval létrehozott trópus számított szinesztéziának. Később a műszó jelentése kitágult: WUNDT, GOMBOCZ, VIANU és még többek azokat a képeket — jobbára minőségjelzős szerkezeteket — is ideértették, amelyekben az elvont fogalmat megnevező alaptaghoz konkrét érzetre utaló jelző csatlakozott (pl. „meleg érzések”). ULLMANN ez utóbbiakat *álszinesztézia*-nak nevezi, és határozottan elválasztja a valódi szinesztéziától (vö.: P. DOMBI: i. h. 21; KMStil. 112; BÁNHIDI: MNy. LI, 525). Ezek a szóképek azért nem igazi szinesztéziák, mert az egyik elem elvontsága miatt nem is lehet szó bennük érzetkeveredésről. Inkább metaforikus jelzős kapcsolatoknak tekintendők.

6. E m b l é m a. — Az irodalmi nyelvben kétféle allegória és szimbólum van: a beszélt és írott köznyelv e g y s z e r ű v a g y e l e m i allegóriái és szimbólumai, valamint a költői nyelv ö s s z e t e t t e b b, e g y e d i e g y é n i képei. A két típus között nagyobb különbség van, mint a többi képfajta (pl. a metafora) köznyelvi és költői változata között. Az elemi szimbólum vagy allegória stilisztikai szempontból a szóképek közé sorolandó, míg a költészet sajátos jelképei, jelképrendszerei a komplex képekhez tartoznak.

A magyar stilisztikai terminológia, sajnos, nem tesz különbséget a két képtípus között, s általában mindkettőt ugyanazzal a névvel illeti. A SZATHMÁRI ISTVÁN javasolta műszók (egyszerű *allegória* és *szimbólum*, illetőleg *allegorikus* és *szimbolikus ábrázolásmód*; vö. MStilV. 103, 106) még nem mentek át a köztudatba. HENRI MORIER lexikona már figyelembe veszi a kettősséget, jóllehet csak a szimbólum vonatkozásában, amelynek köznyelvi változatát *konvencionális szimbólum*-nak („symbole conventionnel”), költői megjelenési formáját pedig *átélt szimbólum*-nak („symbole vécu”) nevezi (423).

A konvencionális allegóriák és szimbólumok összefoglaló megjelölésére e helyütt az *embléma* terminus technicus bevezetését javasoljuk. Az *embléma* tulajdonképpen nem új műszó: már GÁLDI LÁSZLÓ is használja francia stilisztikájában, igaz, hogy valamivel szűkebb jelentésben (86–7). GÁLDI *emblémá*-ja nagyjából MORIER „szentesített vagy tradicionális szimbólumának” felel meg: olyan szókép, amely azonnali („immédiat”) képzettársításon alapul. Az emblémák reálisak, tartalmuk könnyen megragadható, s a társadalom is egyöntetűen értelmezi őket. Igen gyakoriak beszédben és írásban egyaránt. Éppen ez a gyakoriság, ez a kliséjelleg tartja vissza a költőket attól, hogy modern versben ehhez a kifejezőeszközhöz folyamodjanak (uo. 87).

A z e l e m i a l l e g ó r i a, az emblémának valamivel ritkább változata, olyan emberi alakot öltött absztrakció, amely jelképes attributumokkal van ellátva, pl. a bekötött szemű Iustitia a pallossal és a mérleggel. Az emblémának ezt a válfaját MORIER *allegória*-nak (i. m. 2–3), VALESIO *megszemélyesítés*-nek (i. h. 5) nevezi. A modern szépprózában szinte soha nem fordul elő, s ha igen, akkor is inkább a stílusírónia jelzésére. Ilyen értelemben használja Krúdy is: „az író akkoriban még nem választott véglegesen a *Műszák* [’az irodalom’] és *Aesculap* [’az orvosi hivatás’] között” (HB. 67).

A z e l e m i s z i m b ó l u m valamely gondolati fogalom érzékletes jele, azaz konkrét élőlényt vagy dolgot megnevező szó, melynek jelentése az adott kontextusban valamilyen absztraktum, a kézzelfogható tárggyal reális vagy közmegegyezéssel kapcsolatban levő elvont fogalom (vö.: ZLINSZKY: MStilÜ. 200; J. SOLTÉSZ, BMKöltNy. 119–20). Az ilyen emblémában a tárgy egyik

vagy másik uralkodó tulajdonságának jelölőjeként szerepel, pl.: *gömb* 'be-fejezettség, tökéletesség'; *méh* 'szorgalom, buzgóság'; *bárány* 'ártatlanság'; *szárny* 'gyorsaság' stb.

Az allegória és a szimbólum a metaforából származik (vö. MStilV. 101–3, 103–8); ennek megfelelően az emblémának is gyökerében metaforikus, hasonlósági asszociációra épülő szóképnek kellene lennie. Ez azonban csak részben van így. Vannak ugyanis metonimikus jellegű (érintkezésen alapuló) emblémák is. Az elemi szimbólumban a kifejezendő és a kifejező kapcsolata hasonlóság és érintkezés is lehet (vö.: ZLINSZKY: MNy. XXIV, 301; MStilV. 103–4).

A *gyűrű* emblémája pl. inkább metaforikus: az önmagába záruló körvonal hasonlósági képzetársítás révén fejezi ki a lezárttságot, tökéletességet, töretlenséget, hűséget. Képzetek érintkezése az alapja viszont a *kard*-nak és a *lanc*-nak mint a hősiesség, illetve a rabság jelképeinek, s a *toll* és a *lant* is metonimikus átvitelrel helyettesíti a költészetet, a poézist; vö. Petőfinek ezt a híres sorát: „Fényesebb a *lánconál* a *kard*”, valamint a szállóigeszerű frázist: „a *lantot karddal* cserélte fel”, melynek forrása valószínűleg egy másik Petőfi-idézet: „Kardot fogék kezembe lant helyett” (Búcsú). Ha valakiről azt mondjuk, hogy „jó *tolla* van”, akkor a stílusát dicsérjük meg; egyébként már maga a *stílus* szó is ilyen érintkezési névátvitel eredménye (cselekvés → eszköz).

CSÚRY BÁLINT mutatott rá, hogy bizonyos tárgyak vagy folyamatok egyidejű érintkezés folytán a velük kapcsolatos képzeteknek jelképévé, szimbólumává válhatnak; pl.: *korona*, *trón* 'uralkodói hatalom'; „Az asszony viseli a *nadrágot*”; „*pálcát* tör valaki fölött”; „kiteszi a *szűrét*”; „*kosarat* ad”; „beköti a *fejét*” (AkNyÉrt. XXIV/12. 14–5). Az egykorú jelentéstani szakirodalom felfogását tükrözi ZLINSZKY ALADÁRnak az az elgondolása is, hogy a „megkéri a leány *kezeit*” típusú szinekdochék a szimbólumok közé sorolandók, mivel a *kéz* a leánykerés jelképes gesztusának kifejezője (MStilÚ. 245). A szimbólum értékű pars pro toto és a metonimikus elemi szimbólum között nem is lehet pontosan meghúzni a határvonalat. Egyes stilisztikák, s nem is jogosan, az ilyenfajta, köznyelvivé vált jelképeket a metonímia körében helyezik el (vö.: NÉGYESY i. m. 221–2; MORIER i. m. 259).

Természetesen nemcsak az emblémának lehet metonimikus jellege, hanem a metonímia vagy a szinekdoché is lehet szimbólumszerű. A „Tekintetes vármegye” egyik karcolatában az öreg esküdtet az *utolsó lúdtoll* néven emlegeti Mikszáth, mivel „csak ő írt még lúdtollal az egész kancelláriában”. Hasonló vagy még erősebb jelképességet sugallnak Krúdy és Németh László szinekdochéi, a *szem* és a *láb* mint a női csábítás eszközei, illetve a *fekete kendők* és *szoknyák* a Gyász című regényben.

7. A szóképfajták és csoportosításuk. — A hagyományos stilisztika a szóképeknek három fő válfaját különböztette meg: a metaforát, a metonímiát és a szinekdochét (vö.: GOMBOCZ: MNy. VII, 324; BALÁZS JÁNOS: III. Kongr. 107). QUINTILIANUS rendszerezésében a három alaptípuson kívül további tizenegy (!) szóképfajta szerepel, név szerint az *antonomasia*, az *onomatopoea*, a *katachresis*, a *metalepsis*, az *epitheton*, az *allegoria*, az *aenigma*, az *ironia*, a *periphrasis*, a *hyperbaton* és a *hyperbola* (i. m. II, 137–55). VICO a főtípusok számát négyre csökkentette (metafora, metonímia, szinekdoché, irónia), majd az *irónia* elhagyásával kialakult a ma is használatos hármas felosztás.

A magyar stilisztikában hosszú időn át NÉGYESY felfogása volt az uralkodó, amely szerint a képszerű stíluseszközök két nagy csoportra, szóképekre és szemléltető alakzatokra oszlanak. NÉGYESY a metaforát, a megszemélyesítést, az allegóriát, a metonímiát és a szinekdochét sorolta a *szókép* fogalmába, míg a szemléltető alakzatok között a hasonlatot, az egybevetést vagy párhuzamot (példát), a részletezést, a körülírást, a jelzót és az utánzást tárgyalta (i. m. 219–25). ZLINSZKYNél a szóképek és alakzatok merev kettősségét „a képes beszéd formáinak”, a hasonlatnak, metaforának, szimbólumnak és allegóriának egységes, esztétikai szempontú meghatározása váltotta fel (MStilÚ. 198–202). ZLINSZKY — mint már említettük — az érintkezési átviteleket a jelentésben utalta át, s trópusnak, vagyis a költői nyelv szemléletes kifejezőeszközének (képnek) csak a metaforát és a szimbólumot ismerte el (MNy. XXIV, 78).

Az újabb stilisztikai munkák műszóhasználata jórészt SZATHMÁRI ISTVÁN összegezésén alapul. SZATHMÁRI a MStilV. idevágó fejezetében a „képes kifejezések” gyűjtőfogalmán belül megkülönbözteti a szóképeket s az ezekhez csatlakozó további stiláris eszközöket (hasonlat, körülírás, eufémizmus); a szó szoros értelmében vett szóképek közé a metaforát és a metonímiát (szinekdochét) sorolja, illetőleg a metaforából származó megszemélyesítést, allegóriát és szimbólumot (76–125). Lényegében ezt a felosztást követi BENKŐ LÁSZLÓ és J. SOLTÉSZ KATALIN, valamint a KMStil.-ban J. NAGY MÁRIA (vö.: BENKŐ: NytudÉrt. 35. sz. 72–7; J. SOLTÉSZ, BMKöltNy. 262–93; KMStil. 106–21; J. NAGY: Korunk XXX, 1482). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy J. SOLTÉSZ rendszerezése néhány értékes új mozzanatot is tartalmaz, így mindenekelőtt a *kép*-nek mint legátfogóbb főfogalomnak következetes használatát, valamint az egyszerű szimbólumnak és a szimbolikus képnek a különválasztását. A *szókép* terminust a fentieknél kissé tágabban értelmezi GÁLDI LÁSZLÓ, aki az eufémizmust és a körülírást is itt tárgyalja (i. m. 78, 82–3).

A külföldi szakirodalomban már a század elején elhangzanak olyan vélemények, hogy az ókori retorikára visszamenő hagyományos stilisztikai terminológia a maga egészében elavult, és alkalmatlan a nyelvi jelenségek adekvát leírására. BENEDETTO CROCE esztétikai művei nemcsak a metaforát, de valamennyi „retorikainak” számító terminus technicust elvetik (vö. PASINI: *Lingua e stile* III, 76). BALLY szerint a régi műszók (a *szinekdoché*, a *metonímia* és társaik) merőben technikai jellegűek, nem azt mondják, amit mondani akarnak, pedánsak és nehézkesekek, sőt „ijesztően visszataszítók” („rébarbatifs”). E pontatlan és fölösleges kifejezéseket, amelyek már eddig is hozzájárultak a szóképek tanulmányozásának lejárataához, nem érdemes megtartani: gyökeresen új terminológia kialakítására van szükség (BALLY i. m. I, 187). BALLY a maga részéről meg is tette az első lépéseket ebbe az irányba (uo. 193–6), s némiképp ezt a tendenciát tükrözi HENRI MORIER-nak a hatvanas évek elején napvilágot látott stilisztikai lexikona is, amelyben hiába keressük a „klasszikus” *trope* és *figure* címszavakat, helyüket elfoglalta az *image abstraite*, *impressive*, *incohérente* és *plastique* (vö. MORIER i. m. 198–9, 199–200, 201–2, 202). Az amerikai PHILIP WHEELWRIGHT ennél is jóval messzebbre ment a hagyományos szakszókincs felszámolásában: a jelentésátvitel összes módozatait egyetlen univerzális kategóriába sorolta be, s ezt *metaforá*-nak keresztelte el (vö. RÁKOS PÉTER, Tények és kérdőjelek 186). Hasonló a törekvése ALBERT HENRY új könyvének is: a francia kutató szerint a különböző szóképfajták egy

alaptípusra vezethetők vissza, mert egy és ugyanazon szellemi művelet, az ún. metonimikus fokalizáció termékei (i. m. 10, 69).

A régi terminusok ilyenfajta „száműzésével” nem értek egyet. Ezek a műszavak a modern stilsztikában is igen jól felhasználhatók, ha pontosan meghatározzuk, milyen nyelvi tényeket értünk rajtuk (ugyanígy KÁROLY i. m. 164). A szóképfajták megkülönböztetését és világos, áttekinthető rendszerezését napjaink műelemző gyakorlata sem nélkülözheti. Nem véletlen, hogy a francia „nouvelle critique” egyes ágazataiban éppenséggel reneszánszát éli a stílusjelenségek retorikai megközelítése: TZVETAN TODOROV pl. a „Littérature et signification” függelékében külön fejezetet szentel „a retorika időszerűségének” (91–5), s a retorikai terminológiára támaszkodva dolgozza ki a trópusok (az anomáliák és figurák) osztályozását (uo. 107–14; a francia strukturalizmus retorikai érdeklődéséhez vö. még: GUIRAUD, La stylistique 23–8; HENRY i. m. 7–11; SZEGEDY-MASZÁK: Helikon XVI, 423–6).

Az alábbiakban röviden vázolom, milyen szóképtípusokat különíték el, s ezek hogy viszonylanak egymáshoz. A legfontosabb szóképek: a metafora (és a megszemélyesítés), a metonímia (és a szinekdoché), a szinesztézia és az embléma. A szóképeket három szempontból csoportosítom: a) mi az azonosítás alapja?; b) milyen a szerkezetük (alakjuk)?; c) milyen természetű a tárgy és kép viszonya? Eszerint a szóképek a) hasonlóságon vagy érintkezésen alapulnak; b) egyszerűek vagy teljesek; c) jelölést vagy minősítést fejeznek ki. A három kritérium összefüggését és az egyes szóképfajták besorolását táblázatba foglaltam:

		a szókép szerkezete (alakja)	
		egyszerű (névátvitel)	teljes (nincs névátvitel)
az azonosítás alapja	hasonlóság	metafora (megszemélyesítés)	metafora (megszemélyesítés)
	érintkezés	metonímia (szinekdoché)	
		szinesztézia; embléma	
		jelölés (megnevezés)	minősítés (determinálás)
tárgy és kép viszonya			

Itt jegyezzük meg, hogy szóképek és alakzatok között sincsen éles határ, itt is vannak átmeneti jelenségek. A gondolat- és mondatpárhuzam (paralelizmus) megjelenési formája lehet az ún. jelöletlen hasonlatnak; az elvont fogalmak, tárgyak, növények, állatok megszólitása a megszemélyesítés esetei közé is beosztható stb. (vö. TÖRÖK, A líra: logika 125–6).

KEMÉNY GÁBOR

A mai magyar főnevek szemantikai sajátosságai ragos helyhatározóink alapján*

Mint ismeretes, helyragjaink legnagyobb gyakoriságú és produktivitású csoportja három sorból tevődik össze: a) *-ban, -ben, -ba, -be; -ból, -ből · b) -n, -on, -en, -ön; -ra, -re; -ról, ről; c) -nál, -nél; -hoz, -hez, -höz; -tól, -től.* — Szóban forgó helyragjaink helyfogalmat hordozó főnevekkel helyhatározókat alkotnak: 1. *Pista az iskolában szorgalmasan tanul.* 2. *Az asztalon már gőzölög az ebéd.* 3. *A két fiú még mindig a fánál állt.* 4. *Jóska bácsi fejében szalmakalap van.* 5. *A lány és a fiú a kapuban beszélgetett.* 6. *A titkár úgy vélte, hogy az iskolán minden fontos dolgot megtanult.* 7. *A vonaton sokat beszélgettünk a régi élményekről.* 8. *Kovácsék Debrecenben laknak, és általában a Balatonon nyaralnak.* 9. *Zoli egész este barátjánál volt.*

Az 1–3. példamondat helyhatározója — *iskolában, asztalon, fánál* — alapvetően különbözik a többi mondatétól: *fejében, kapuban, iskolán, vonaton, Debrecenben, Balatonon, barátjánál.* Az első csoportba sorolt helyhatározók differenciált helyviszonyt jelölnek, mégpedig belső helyet, a külső érintkezés helyét és a közelség helyét. — A második csoportba sorolt helyhatározókban már ilyen differenciált helyviszonyokat nem tudunk megragadni annak ellenére, hogy itt is ugyanazokat a helyragokat találjuk, mint az előzőekben. Míg az előbbieket differenciált helyviszonyokat hordoznak, addig az utóbbiak általánosan jelölik meg a helyet, tehát általános helyhatározók. — Minthogy a helyragok önmagukban közömbösek a helyhatározók differenciált, illetőleg általános jellegének meghatározásában, kézenfekvő annak feltevése, hogy ebben az alapszó szemantikájának van döntő szerepe.

Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a szóban forgó helyhatározókban a főnév és a helyrag között sajátos kapcsolat van, amelyet szemantikai és szintaktikai viszonyoknak nevezünk. Az alapszó és a helyrag sajátos kapcsolata az alapszó szemantikájára megy vissza (vö.: MNy. LXV, 160; Nytud-Ért. 70. sz. 116).

A helyfogalmat hordozó főnevek tehát nem kapcsolódnak tetszés szerint bármelyik helyraggal, csak a szemantikai struktúrájuknak megfelelővel. A főnevek szemantikai szerkezetüknek megfelelően ragkapcsolódási struktúrákat hordoznak. A ragos helyhatározók alakítani és funkcionális elemzéséből az alapszók, azaz a helyfogalmat hordozó főnevek szemantikai vonásaira egy sajátos aspektusból következtethetünk. Helyhatározóink mélyebb összefüggéseinek feltárásában is nélkülözhetetlen a helyfogalmat hordozó alapszók (főnevek) szemantikai vizsgálata. Ezek az összefüggések is azt mutatják, hogy a szemantika igen szoros kapcsolatokat tart fenn a grammatikával. A grammatikai kutatásoknak szemantikai aspektusuk is van, a szemantikaiaknak pedig grammatikai.

* Elhangzott a magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán, Szegeden, 1972 augusztusában.

¹ Adatközlésünkben alkalmazott helymegjelölések: B. L. = Bóka László: Karfiol Tamás. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962. — M. Gy. = Moldova György: Gázlámpák alatt. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1966. — Val. = Valóság 1969. 11. szám. — Moldvai csángó = Hegedűs Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. — Ketesd = Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék I–II. Bp., é. n. — Karcsa = BALASSA I., Karcsei mondák. Bp. 1963.; Kisbajom = S. Dobos I., Egy somogyi parasztesalád meséi. Bp., 1962. — Tápé (Csongrád m.), Acsád (Vas m.), Patak (Nógrád m.) = saját gyűjtésű magnetofonos szövegfelvételek.

Ha a ragos helyhatározókat mint morféma-kapcsolatokat vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy bennük a hármas helyragsor tagjai az alapszó kétféle szemantikai karakterével kapcsolódhatnak.

Lehet az alapszó (főnév) szemantikai karaktere differenciált, jele: Fd . Ebben az esetben az alapszó (főnév) által hordozott helyfogalom belső, illetőleg külső helyet tartalmaz. A *kémény*, *láda*, *szekrény* főnevek például háromféle differenciált helyet is tartalmaznak: belső hely, a felszíni érintkezés helye, a közelség helye. Ezt a ragkapcsolódást így jelöljük: $Fd \rightarrow a \sim b \sim c$.

Vannak olyan főnevek, amelyek differenciált szemantikai karakterrel csupán két helyragsor tagjait kapcsolhatják magukhoz: *állomás* 'Bahnhof', *konyha* 'Küche', *szoba*, *udvar*, *utca* stb. Minthogy ezek a főnevek differenciált szemantikai karakterű alapszóként a b típusú ragsor tagjaival nem léphetnek kapcsolatba — *állomásban*, *állomásnál*, *konyhában*, *konyhánál*, *szobában*, *szobánál*; *udvarban*, *udvarnál*; *utcában*, *utcánál* — ezért képletben így jelöljük a szóban forgó ragkapcsolódást: $Fd \rightarrow a \sim c$. Ugyanilyen viselkedésű a folyók, tavak neve. A személyt jelölő főnevek differenciált szemantikai karakterrel szintén csak két helyragsor tagjait kapcsolhatják magukhoz: *Pistában*, *Pistán*; *Kovácsban*, *Kovácson* stb. Ragkapcsolódásukat így ábrázolhatjuk: $Fd \rightarrow a \sim b$; — $Fd \rightarrow a$ ragkapcsolódást tükröznek például ezek a főnevek: *bál*, *munka*, *műsor*; $Fd \rightarrow c$ ragkapcsolódásúak például a *bíróság*, *emelet*, *folyosó*, *pályaudvar* főnevek.

Vannak olyan helyfogalmat hordozó főnevek is, amelyek differenciált szemantikai karakterrel nem fordulnak elő. Ilyenek például: *ébred* 'a déli étkezés', *fórum* 'hely' (egészen elvontan), *föld* 'világ', *kar* 'fakultás', *piac* közgazdasági fogalomként stb. Ezeknek a főneveknek ezt a ragkapcsolódását így jelöljük: $Fd \rightarrow \emptyset$.

A főnevek ugyanakkor általános szemantikai karakterrel is kapcsolatra léphetnek helyragokkal. Az általános szemantikai karakterű főnév jele: $Fá$. Ilyenkor a helyfogalom nem differenciált, hanem elvontabb szinten van jelen.

A helyfogalmat hordozó főnevekre jellemző, hogy igen gyakran ugyanabban a szótári jelentésben is — szemantikai struktúrájuknak megfelelően — differenciált, illetőleg általános szemantikai karakterű ragkapcsolatokkal állnak egymással szemben. Az adott helyfogalomnak ezt a két egymást feltételező szemantikai értékét úgy tekinthetjük, mint egy és ugyanannak a dolognak két oldalát.

A ragkapcsolódási szabályok tükrözte főnévstruktúrákban olyan szemantikai mozgás tárul elénk, amely az esetek többségében az azonos szótári jelentésben belül van. Külön szólunk majd a szótári jelentéshez kapcsolódó szemantikai mozgásokról is.

A ragos helyhatározók elemzése azt mutatja, hogy a helyfogalmat hordozó főnevek három nagy csoportra oszlanak: I. nem személyt jelölő köznevek; II. földrajzi nevek; III. személyt, személyekből álló csoportot jelölő főnevek. Minthogy az I. főnévi csoportnak (a nem személyt jelölő közneveknek) van a legnagyobb gyakorisága és a legtagoltabb szemantikai struktúrája, vizsgálódásunkat vele kezdjük. Az ide tartozó főnevek ragkapcsolódási struktúráit hat típusba sorolhatók.

Az 1. típus ragstruktúrája: $Fd \rightarrow a \sim b \sim c$; $Fá \rightarrow \emptyset$.¹ Bár meglehető-

¹ Az $Fá \rightarrow \emptyset$ azt jelöli, hogy az adott főnév általános szemantikai karakterrel nem lép kapcsolatra helyraggal.

sen általánosnak kell tekintenünk azt a jelenséget, hogy a főnevek szótári jelentésükön belül differenciált szemantikai karakterükkel szemben általános szemantikai karakterükkel is megjelennek, mégis számolnunk kell ezzel a szemantikai struktúrával. Hiszen — különösen az irodalmi nyelvben — vannak olyan főnevek, rendszerint világosan körülhatárolódó tárgyak fogalmának megjelölői, amelyeknek általános szemantikai karakterrel való aktualizálódása a helyhatározókban nem valószínű. Ilyen főnevek például a már fent említett *kémény, láda, szekrény*.

A 2. típusban az általános helyhatározók alapszavának három ragkapcsolódási változata is van: $Fd \rightarrow a \sim b \sim c$: $Fá \rightarrow a \sim Fá \rightarrow b \sim Fá \rightarrow c$. $Fd \rightarrow a \sim b \sim c$: $Fá \rightarrow a$ ragstruktúrája van többek között néhány testrésznévnek. Gondoljunk például a *fejében* (kalap), *nyakában* (sál) stb. általános helyhatározókra, amelyek csak alakra azonosak a *fejében, nyakában* stb. belső helyhatározókkal. Figyeljük meg a jelentésbeli különbséget: *Kalap van a fejében: Golyó van a fejében.* — $Fd \rightarrow a \sim b \sim c$: $Fá \rightarrow b$ ragstruktúrájú főnév például a *tanya*: *A tanya-ban két család lakik. A tanya-n nem cserép van, hanem csak nád. A tanya-nál legel egy tehén.* Ezekben a mondatokban a helyhatározó differenciált. De: *Három évig tanya-n laktunk. Kint voltam a tanya-n* stb. mondatokban már $Fá \rightarrow b$ kapcsolatot általános helyhatározó szerepel. — $Fd \rightarrow a \sim b \sim c$: $Fá \rightarrow c$ ragkapcsolódást mutat például a ház főnév. A hellyel való takarékoság kedvéért csak az általános helyhatározós morfémakapcsolatra említünk példát: *Két férfi is van a háznál, még sincs apró ja. Egy fillér sincs a háznál.* — A 2. típusba sorolható főnevek száma a köz- és irodalmi nyelvben igen csekély.

A 3. ragstruktúra-típus: $Fd \rightarrow a \sim c$: $Fá \rightarrow b \sim Fá \rightarrow c$. Amint látjuk, az általános helyhatározóban két ragkapcsolódási változat funkcionál. Az $Fd \rightarrow a \sim c$: $Fá \rightarrow b$ ragstruktúra elég gyakori, gondoljunk az *állomáson, udvaron, utcán* általános helyhatározókra, amelyekkel ezek a differenciált helyhatározók állnak szemben: *állomásban, állomásnál; udvarban, udvarnál; utcában, utcánál*. A nyelvjárásokban például az *állomás* főnév $Fd \rightarrow a \sim c$: $Fá \rightarrow c$ ragkapcsolódási struktúrát is hordozhat. Ez esetben az *állomásnál* morfémakapcsolat differenciált helyhatározóként 'az állomás közelében', általános helyhatározóként 'állomáson' jelentésű. Az utóbbira álljon itt egy adat Tápérol: *... a leközelebbi állomásnál lejaggya a vörösöknek* (a szökevényeket).

A 4. típusba tartozó főnevek ragstruktúrája: $Fd \rightarrow a$: $Fá \rightarrow b$. Ide sorolandók például a *bál, munka, műsor* főnevek, amelyek differenciált helyhatározóként *bálban, munkában, műsorban* ragkapcsolódást mutatnak. Általános helyhatározóként *bálon, munkán, műsoron* a ragos alakulat.

Az 5. típus ragstruktúrája: $Fd \rightarrow c$: $Fá \rightarrow b \sim Fá \rightarrow c$. Itt az általános helyhatározókban tehát két változat található. Az irodalmi nyelvben $Fd \rightarrow c$: $Fá \rightarrow b$ ragstruktúrájuk például a *bíróság, emelet, folyosó, pályaudvar, tanácsháza* főnevek. A nyelvjárásokban a *bíróság, tanácsháza* például $Fd \rightarrow c$: $Fá \rightarrow c$ ragkapcsolódást mutat. E szerint a *bíróságnál, tanácsházánál* ugyancsak két értékű morfémakapcsolat; differenciált, illetőleg általános helyhatározóként egyaránt szerepelhet.

A 6. ragstruktúra-típus képlete: $Fd \rightarrow \emptyset$: $Fá \rightarrow b$. Az ide tartozó főnevek alapszóként csupán általános helyhatározókban szerepelhetnek b típusú raggal. Lássunk néhány adatot e helyhatározókra: *Am ezen az e b é d e n majdnem botrány tört ki* (B. L. 289); *Az MSZMP Központi Bizottságának tudo-*

mánypolitikai irányelvei széles körű visszhangot keltettek a legkülönbözőbb f ő r u m o k o n (Val. 1); ... *bár meghalna a f ő l d ő n minden férfi* (M. Gy. 117); *Egy diplomát már szerzett, Hollandiában, a bölcsészettudományi k a r o n* (Val. 89); ... *megtörték a fejlett tőkésországok technikai monopóliumait a fejlődő országok p i a c a i n* (Val. 11).

Meg kell jegyeznünk, hogy a cselekvést elvontan kifejező alapszók rendszerint *-nál, -nél* (c típusú) raggal is kapcsolatra léphetnek, de akkor már általában időhatározóként szerepelnek: *ebédnél* 'déli étkezésor', *vacsoránál* 'esti étkezésor'.

Ezekben a jelenségekben sajátos szemantikai problémák nyilvánulnak meg. A főnévi alapszók helyfogalmának elvontságával függ össze a hely-, idő- és esetleg egyéb határozók érintkezése. A ragkapcsolódási struktúrák azt mutatják, hogy a helyfogalmat hordozó főnevek szemantikailag sokrétűek. Határozottan megragadható bennük egy konkrétabb (differenciált) és egy elvontabb (általános) szint. A szemantikai jegyek mozgásban vannak. A főneveknek ezeken a szemantikai sajátságain alapul helyhatározóink finom árnyaltsága. A helyfogalmat hordozó főnevek szemantikai mozgását még világosabban megmutatják azok a jelentésselkülönülések, amelyek ragkapcsolódási változásokkal járnak együtt. Helykímélés céljából az alap- és másodlagos, harmadlagos jelentéssel előállott szemantikai struktúrát csupán képlettel jelöljük (a jelenségre bőszeges példaanyag található: MNy. LXXV, 168 kk.): *fal*¹ 'Dorf': Fd → a ~ c: Fá → b: *fal*² 'Land; vidék': Fd → ∅: Fá → b; *fürdő*¹ 'Bad': Fd → a ~ c: Fá → b: *fürdő*² 'fürdőhely': Fd → c: Fá → b; *iskola*¹ 'Schule': Fd → a ~ c: Fá → c:² *iskola*² 'tanfolyam': Fd → ∅: Fá → b; *konyha*¹ 'Küche': Fd → a ~ c: Fá → b:¹ *konyha*² 'Betriebsküche': Fd → c: Fá → b; *konyha*³ 'Haushalt, Wirtschaft': Fd → ∅: Fá → b; *osztály*¹ 'Klasse' (isk.): Fd → a ~ c: Fá → ∅: *osztály*² 'Abteilung': Fd → c: Fá → b; *vásár*¹ 'Jahrmarkt': Fd → a ~ c: Fá → b: *vásár*² 'Messe': Fd → c: Fá → b.

Ezzel a néhány példával talán sikerül megmutatnunk, hogy az elsődleges jelentés alapján létrejövő új jelentés általában a helyfogalmat sem hagyja érintetlenül. Ezekre a szemantikai változásokra a főnév ragkapcsolódása konkrétan utal. A jelentésáltalánosodás helyfogalom-általánosodással jár együtt. Az általánosabb helyfogalmon alapuló jelentés rendszerint az Fá → b ragkapcsolatra épül. Másfelől a főnév jelentésének általánosodása a ragkapcsolat egyszerűsödése felé mozog. A főnevek szemantikai struktúrájának ez a fejlődési iránya egyébként a ragkapcsolódási típusok rendszeréből is kirajzolódik.

A főnevek II., illetőleg III. csoportjának szemantikai struktúrálttsága sokkal kevésbé tagolt, mint az I. csoporté. Amint már említettük, a II. csoportba a földrajzi neveket soroltuk. A ragkapcsolódási szabályok szerint a földrajzi neveknek két alcsoportja különül el egymástól, mégpedig a helységnevek, helységrésznevek, határnevek, közigazgatási egységek, országok neve egyfelől; a folyók, tavak neve másfelől. Az első alcsoportba tartozók ragkapcsolódási szabálya: Fd → c: Fá → a ~ Fá → b. *Budapestnél*, *Debrecenél* differenciált helyhatározók, de *Budapesten*, *Debrecenben* általános helyhatározók (vö: NytudÉrt. 70. sz. 116).

¹ A főnév általános szemantikai karakterrel csak nyelvjárásokban fordul elő.

² A MMNyR. (II, 177) „nyelvhelyességi hibaként” szolgáltat erre adatot: „Ne mondjuk tehát azt, hogy *Az i s k o l á n á l folyik a készülődés* (közny.), ha ez bent az épületben történik.”

A folyók, vizek nevének ragstruktúrája: $Fd \rightarrow a \sim c$: $Fá \rightarrow b$, például: *Dunában, Dunánál; Balatonban, Balatonnál* — differenciált helyhatározók, de: *Dunán, Balatonon* — általános helyhatározók.

A III. csoportba tartozó, személyt jelentő köz- és tulajdonnevek két ragstruktúrát tükröznek. A személyt mint egyént jelölő főnevek ragkapcsolódási szabálya: $Fd \rightarrow a \sim b$: $Fá \rightarrow c$: *Pistában, Pistán*; (a) *fiúban*, (a) *fiún* — differenciált helyhatározók. Általános helyviszonyt fejeznek ki viszont: *Pistánál, fiúnál* stb. — Az *-ék* összefoglaló képzővel ellátott főnevek ragstruktúrája egészen más: $Fd \rightarrow \emptyset$: $Fá \rightarrow c$. Tehát a *Vargáék, Pistáék, tanítóék, apámék* stb. főnevek a helyfogalmat sokkal elvontabban hordozzák, mint az *-ék* képző nélküliek.

A főnevek helyragkapcsolódási szabályainak áttekintése is arról győz meg bennünket, hogy a helyfogalmat hordozó főnevek a konkrétabbtól az elvontabbig szemantikailag sokrétűen struktúráálódnak. Ami különösen meglepő, a köz- és tulajdonnevek a ragstruktúrák alapján nem különíthetők el egymástól.

Amint már eddig is láttuk, a helyfogalmat hordozó főnevek szemantikája korántsem megmerevedett struktúra. Mozgás, változás tárul elénk a szinkrón rendszerben is. Jól mutatják ezt a differenciált és az általános szemantikai karakterben megnyilvánuló értékváltakozások az azonos szótári jelentésen belül. Az *erdőben sétál: erdőn sétál; kúthoz megy: kútra megy* stb. helyhatározók ragkapcsolata mögött a szemantikai különbségeket szótári jelentéssel meg sem tudjuk ragadni. Fentebb már áttekintettünk néhány olyan ragstruktúra-szembenállást, amely mögött jelentésváltozás rejlik.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a helyfogalmat hordozó főnevek szemantikai struktúrája a valóságban bonyolultabb a felvázolt képnél. A ragkapcsolódási képletek nem érzékeltetik, hogy az adott ragkapcsolat gyakori-e vagy pedig igen ritka.

A nyelvjárásokban szép számmal akadnak olyan főnevek, amelyeknek ragkapcsolódási szabálya s következőképpen szemantikai struktúrája eltér a köznyelvtől. Néhány adat: Moldvai csángó: *... hát akkor a kirájlédn a hármadik emeledbe vót* (210); *Mént a szegény ember vissza, mincsak abba a hējbe mēktalálta* (a barátját) (63); *A katonaságba ügye ottan a lovakot nem szokták vériteni* (33); *... mikor é kislánko vót, | akkor é látta a mezébe* (a kísértetet) (44); *... s akkor a nagy udba ésszetalálkosztak* (45); *... megáltak az udba* (264). — Ketesd: *... itt az eresze van pozdorja, jorgács, fa* (I, 191); *... s estéire már ott is vóut az őűrszobába a tizenkéit hördőbor* (I, 250); *... mēkharagutt, hogy ojan piszkosságot csinált az útba* (I, 200). — Karesa: *... a gróuf bírtokába ott járt a márha* (349). — Tápé: *Kinn a főüdbé acatoltunk. Éty kislányt a főüdegbé kukoricaszödés alkalmával agyonlőütték; Vóutam én is ot tüzéséigi ískolába két hónapig; A túlsóu partrú látta, hogy nyomtattunk a szűrűbe; ... ahogy a vonadba mögöttem kérd darap sült húst ...* — Kisbajom: *Hogy lehet az, hogy itt a mezőbe sēnki sēm dógozik nálatok?* (351). — Acsád: *Hát itt a hēgybe, od vuot tőpfiélé gyümödcis is. ... ; Oda kiverik a marháqot, asztán od vannak nyáron a leggelűöbe.*

Az itt felhozott adatokban a főnevek a mai napig megőrizték archaikusabb helyragkapcsolatukat. Az archaikusabb helyragkapcsolatok archaikusabb szemantikai struktúráról árulkodnak. Ebből a szempontból az itt közölt

adatok különböző rétegbe tartoznak. Feltehetően a *hely*, *legelő*, *mező*, *szérű*, *út* főnevek képviselik a legrégebb réteget. De a szinkrón rendszerből kihámozható diakrónia szempontjából a jóval fiatalabb rétegbe sorolható főnevek — *iskola* 'tanfolyam', *órszoba*, *vonat* stb. — belső helyragos előfordulásai is tanulságosak. A mai köz- és irodalmi nyelvi állapotot is tekintetbe véve archaikus nyelvjárási adataink azt bizonyítják, hogy nyelvünkben a helyfogalmat hordozó főnevek szemantikai általánosodása, a differenciált belső helyragos kapcsolatok háttérbe szorulása ma is tartó, hosszú folyamat. Ez a folyamat a nyelvjárásokban lassúbb ütemű, mint a köz- és irodalmi nyelvben.

De nemcsak azonos főnevek szemantikájában ragadható meg nyelvváltozati és területi különbség, hanem olykor azonos helyfogalmak is különböző módon fejeződnek ki. Bár erősen kiavulóban, némely nyelvjárásban meg megvan a *hég*, *hiu* 'Daehboden'. De szinte mindenütt már a *padlás*, *pad* kerekedett fölül. Amit a Tiszántúlon nagyon sok helyen a *gyep* főnév nevez meg: 'a falu melletti terület (amelyet általában legelőnek használnak)', nagyjából azt például Dunántúlon, illetőleg a palóc területeken a *kert alja*, *kertek alja* szó szerkezetek jelölik. Patakon például a tornác *fal alja*, a *tornácon* helyviszonyt pedig így nevezik meg: *fal alátt*.

A nyelvfejlődés a nyelvjárásokban, illetőleg a köz- és irodalmi nyelvben olyan helyfogalom párokat hozott létre, amelyek első látásra egymásnak közönséges szinonimái: nyelvj.: *hég*, *hiu*: *padlás*, *pad*; köznyelv, irodalmi nyelv: *állomás* 'Bahnhof': *pályaudvar* stb. A ragstruktúra azonban az efféle szinonimapárok között lényeges különbséget tár fel: *hég*, *hiu*: $Fd \rightarrow a \sim c$: $Fá \rightarrow \emptyset$: *padlás*, *pad*: $Fd \rightarrow c$: $Fá \rightarrow b$; *állomás*: $Fd \rightarrow a \sim c$: $Fá \rightarrow b$: *pályaudvar*: $Fd \rightarrow c$: $Fá \rightarrow b$. Az ilyen párokat az a nyelvi törekvés hozza létre, amely a gondolkodás fejlődésével együtt a helyfogalmakat egyre elvontabb szintre igyekszik emelni. Ennek egyik formája, amikor a konkrétabb mellett megjelenik egy elvontabb helyfogalmat hordozó főnév is. A konkrétabb főnév háttérbe szorul, esetleg kiavul.

A kérdés még további vizsgálatot igényel, de bizonyos főnevek háttérbe szorulásának ilyenféle szemantikai rendszerbeli oka nagyon is elképzelhető. Bár ez a változás nem máról holnapra zajlik le, mégis megragadható bizonyos grammatikai összefüggésekben. Gondoljunk arra, hogy a meglehetősen világosan differenciált *ház* 'Haus' főnév az irodalmi és köznyelvben helyragos kapcsolatokban sokkal ritkábban fordul elő, mint a nyelvjárásokban. A *házban* helyett azt mondjuk, hogy *lakásban* vagy *szobában*. A *házon* helyett leginkább a *háztetőn* vagy csak egyszerűen a *tetőn* használatos. Sőt ha nem akarjuk meghatározni pontosan a ház belsejét, akkor is gyakran azt mondjuk: *(az) épületben*. Ebből a példából is kitűnik, hogy a konkrétabb helyfogalmat jelölő főnévnek a fejlődés során több elvontabb helyfogalmú riválisa keletkezett, amely a különböző helyrelációban igyekszik háttérbe szorítani az eredetibb helyfogalmat. Az efféle jelenségek a főneveknek sokkal bonyolultabb szemantikai rendszerére utalnak, mint amilyent a ragkapcsolódási struktúrák érzékeltettek.

A főnevek — szemantikai struktúrájukat illetően — különféleképpen motiválódhatnak. A szemantikai motiváció gyakori, például: *fal*^{1,2}, *fürdő*^{1,2}, *iskola*^{1,2}, *konyha*^{1,2,3}, *osztály*^{1,2}, *vásár*^{1,2}. Ezekkel már fentebb foglalkoztunk. A jelenségről KÁROLY SÁNDOR (Jelentéstan 346) ezt írja: „Szemantikai motiváció esetén a jel egyik jelentése a másikkal összefüggésben, mintegy a másokra utalva funkcionál.” A helyfogalmat hordozó főneveknél — úgy látjuk — ennél

többről van szó, ugyanis az úgynevezett szemantikai motiváció általában ragkapcsolódási struktúrára is támaszkodik.

Esetünkben egyáltalán nem ritka a szóösszetétel mint motivációs eljárás. Jelentésanilag sajátos összetételekről van itt szó. Az ide sorolható összetételek egyik fajtája: az utótag az előtagnak valamilyen részére utal. Elsősorban a *-szél*, *-vég* utótagokat kell megemlítenünk mint motiváló eszközöket, amelyeknek produktivitása jelentős. A főnevek szemantikai struktúrája szempontjából a *-szél*, *-vég* utótagokat úgy tekinthetjük, mint amelyek általánosabb helyfogalmakat hoznak létre, például: *falv*: *faluvég*, *faluszel*; *erdő*: *erdőszél*; *út*: *útszel* stb. A *-tető* utótag viszont a helyfogalom egy részét kiemeli, konkrétabbá teszi: *ház*: *háztető*; *hegy*: *hegytető*, *domb*: *dombtető* stb. A helyragos kapcsolatokban jól kitűnnek ezek a szemantikai különbségek: *házon*: *háztetőn*, *hegyen*: *hegytetőn*, *dombon*: *dombtetőn*. A *-test* és *-tér* utótagok is magukra vehetnek konkretizáló funkciót: *út*: *úttest*, *padlás*: *padlástér* stb. A motiváció tehát a főnevek szemantikáját részben a további általánosodás felé, részben a differenciáltság felé tereli.

Az összetételek útján keletkezett motivációkban a szóösszetételek olyan aspektusával kell számolnunk, amely a főnév szemantikáján keresztül közvetlenül grammatikai igény kielégítésére irányul. Nyilvánvaló, hogy ez minden főnévi összetételről nem mondható el.

SZABÓ GÉZA

Magyar és muzsdaly

Középkori magyar neve: *magyal*, *magyalfa*, *muzsdaly* (Baranya m.). Népies magyar neve: *magyaltölgy* (DORNER, Budapest tölgyei: AkadÉrt. 1863: 121, Szentlőrinc Baranya m.), *magyalmak* (GOMBOCZ E., Diaria itinerum P. Kitaibelii I., Bp. 1945. 429–30), *magyalfa* 'kocsánytalan tölgy' (Magyar Erdész 1904: 46, Heves m.), *cserfa* (Erdészeti Lapok 1885: 282, Borszék Csík m.), *cserefa* (ErdL. 1886: 38; TermTudKözl. 1886: 350, Háromszék), *cserefa* (ErdL. 1887: 162, Nyárad felső folyása), *csoporttölgy*- vagy *csoportmakkfa* (DORNER i. m. 118), *csoportmak* (GOMBOCZ i. m. I, 429–30, Szentlászló Somogy m.), *muzsdály tölgy* (FEKETE—MÁGOCSY-DIETZ, Erd. növénytan II, 481, Szatmár m.), *muzsdajfa* 'a tölgynek egyik faja' (Nyr. IX, 564, Szilágyság), *muzsdalyfa* (TermTudKözl. 1886: 350, Szatmár, Bereg m.), *muzsdaj* (SzamSz. Avasújváros, Kőszegremete, „hegynév”). Ahol külön más jelezve nincsen, ott mindig *Quercus petraea* (Matt.) Liebl. [= sessiliflora Salisb.] 'kocsánytalan tölgy' értendő.

A JÁVORKA, MFlor. 1925.-ben felsorolt *tölgyfa*, *cserefa*, *csupkátlan tölgy*, *muzsna*, azután a FEKETE—MÁGOCSY-DIETZ i. m.-ben említett *csoportos tölgy*, *hegyi tölgy*, *csumátlan*, *csupkátlan*, *fürtös tölgy* nevek helyhez nem köthetők, s meglátásom szerint jó részük nem is tekinthető népi elnevezésnek.

Magyar növénytani neve: *kocsántalan* vagy *muzsdály tölgy* (ErdL. 1877: 81), *kocsántalan*, *fürtös tölgy* (FEKETE L., A tölgy és tenyésztése. Bp., 1888. 29), *kocsántalan tölgy* (FEKETE—MÁGOCSY-DIETZ i. m. II, 481), *kocsántalan* vagy *muzsdaly tölgy* (JÁVORKA, MFlor. 1925), ugyanaz (SOÓ—JÁVORKA, A m. növényvilág kézikönyve. Bp., 1951.). E növénytani nevek mind a *Quercus petraea* (Matt.) Liebl.-re vonatkoznak.

Idegen nyelvű elnevezései: *Trauben-, Stein-, Winter-, Berg-, Weiseiche* [!], *Späte eiche* [!] (FEKETE—MÁGOCSY-DIETZ i. m. II, 481), *hrast gradun* (VUKOTINOVIĆ, L., *Formae Quercuum Croaticarum in Ditione Zagrabienis provenientes*. Zagreb, 1883. 18), *hrast kitnjak* (ABONYI I. és BEIWINKLER GY. szíves közlése), *szladony* (FEKETE—MÁGOCSY-DIETZ i. m. II, 484 Kiszetó, Temes m.).¹

A *Quercus petraea* (Matt.) Liebl. 'kocsánytalan tölgy' Baranya megye domb- és hegyvidéki területeinek másik jellegzetes állományalkotó tölgyfajtája. Területe kétségtelenül igen sokat veszített eredeti kiterjedéséből, hasonlóan a *Q. robur* L.-hez. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy régi elterjedési területe: a dombvidékek (elsősorban a baranyai löszterületek) felé terjeszkedett a mezőgazdaság, és nagy területeket hódított el tőle.

A *Quercus petraea* (Matt.) Liebl. termőhelyi igényei szerényebbek, csekélyebbek. A *Q. Robur* L.-től legfőbb eltérése abban mutatkozik, hogy megelegszik szárazabb termőhellyel is, korántsem kívánja úgy a nedvességet, sőt az elárasztásokat nem is tűri. Hazánkban a dombvidéknek és az előhegységnek a fája. A lejtőket keresi, amelyeknek talaja nem olyan gazdag tápláló anyagokban, mint az áradványos síkságoké. A *Q. petraea* (Matt.) Liebl. a hegyek melegebb, vagyis déli lejtőit szállja meg, és övezetébe keveredik bele a legtöbb kísérő fafaj. A síkság felé eső részeken a gyertyán, felső elterjedési határa és a hűvösebb lejtők felé pedig a bükk játszik nagy szerepet. (ROTH GY., *Erdőművelés* I, 134—5; FEKETE L. i. m. 29—32.)

Azzal, hogy a mocsári tölgy (*Quercus Robur* L.) adatainak szétválasztása az okleveles adatokban sikeresen megtörtént (MNy. LXI, 80—9), a további tölgyfajok megyénk területén már csak három fajtára szorítkoznak, és pedig a *Q. petraea* (Matt.) Liebl., a *Q. pubescens* Willd. 'molyhos tölgy' és a *Q. cerris* L. 'cserfa'. Tovább szűkül a választék azzal, hogy a három közül a molyhos tölgy, amely ma főként a mecseki mészkövön fordul elő, a legkevésbé érzékeny a termőhely silánysága iránt. Ez jóformán kizárja azt a lehetőséget, hogy történeti elterjedési területét a mezőgazdaság csökkentette. Egyelőre okleveles adatokkal jelenlétét, más tölgyfajoktól való megkülönböztetését megyénk területén kimutatni nem tudom.

Bizonyítottam említett dolgozatomban, hogy megyénk okleveles adataiban (s úgy látom, országos viszonylatban is) a középkori magyarországi latinban *ilex* névvel a mocsári tölgyet, a *Q. Robur* L.-t illették. Ezzel szemben a *Q. petraea* (Matt.) Liebl. nevére adatot latin nyelven nem találtam.

Okleveleink magyar nyelven *magyal*, *magyalfa*, *magyaltól*, *muzsdaly*, *muzsdalyfa* néven neveznek egy tölgyfajtát. Feltűnő azonban az, hogy e szókat szójegyzékeink és régi szótáraink nem ismerik. Magyarazatát adni nem tudom (vö. CzF. 1867.: 'a tölgyfák egyik faja', majd innen BALLAGI 1873.).

Adataink szétválasztását alábbi példákkal mutatom be, amelyek Baranya megye területén lehetővé tették e tölgyfajnak megkülönböztetését a *Q. Robur* L., illetőleg a *Q. cerris* L.-től.

¹ Vö. hogy *sladun* 'Quercus Farnetto Ten.' a délszláv neve (ABONYI—BEIWINKLER), továbbá PANČIĆ szerint: *granik*, *graniza*, *sladka graniza*, *sladun*, *bladun* a szerbiai neve (ErdL. 1886 : 230). WIERZBICKI szerint a *Q. Farnetto* Ten. (= *Hungarica* Hub.) neve *musdaly* vagy *musdalyfa*, a *Q. robur* L. román neve *grniza* vagy *gürniza* (Flora 1842. évf. 268, ErdL. 1884: 282—3). Amint látjuk, a szomszédos nyelvek adatait is hasonló tarkaságban jegyezték fel a botanikusok, mint a magyarban. KITAIBEL szerint a mocsárfaj román neve *girnizita*.

A mai Bár (GYÖRFFY I, 279) község 1328/329/378/388-ból fennmaradt határjárása „arbor *magalfa* ~ *magyalfa*”, „arbor *ilex*” és *quercus* tölgyfajtákat említ, megjegyezve az *ilex*-ről, hogy öreg, és az egyik „arbor *magalfa* vulg. vocata, que *Nyugulmfa* appellatur”. Kizárásos vizsgálattal — miután az *ilex* 'Q. Robur L.' jelentését ismerjük — a *quercus* 'Q. Cerris L.'-nek fejthető meg.

A Drávaszögben levő Csúza (GYÖRFFY I, 295—6) 1360-ból fennmaradt 1252. évi határjárása *ilex*, *cherfa* és *magyalfa* neveket ismer. Előbbihez hasonlóan megkülönböztethető a három *Quercus* faj.

Harkány (GYÖRFFY I, 312—3) 1323. évi határjárásában „arbor *thul*” mellett, amely a jellegzetesen áradásos területen jelentkezik, „in latere montis . . . ad unam arborem *magalfou*” halad a határ. Az éles megkülönböztetés nyilvánvaló.

A Hódos vize mellett fekvő, ma már elpusztult Permán (GYÖRFFY I, 368) 1335. évi határjárásában (amely a mai Birján—Kisgyula közötti terület foglalja magában) „arbor *ilex*”, „arbor *magal*”, „arbor *quercus*” fordul elő. A három *Quercus* species ismét szétválasztható a termőhely, illetőleg az eddigi megfajtaések alapján.

Az oklevelek adatainak földrajzi rögzítése, a határjárásokban említett fafajok, a termőhelyre tett megjegyzések (Franceusföldre 1296: GYÖRFFY I, 303; Harkány 1323: GYÖRFFY I, 312—3), ritkán az aljnövényzetre vonatkozó utalás (Aszúág 1228: „*Silva Saas*”: GYÖRFFY I, 273—4) mind segítséget nyújtott. Ismerve az egy-egy erdőtársulást, erdőtípust alkotó egyedeket, meglehetősen biztonsággal lehetett következtetni az ismeretlen vagy többféleképpen értelmezhető nevű tagra. Valóban ezen az alapon sikerült az egyes, eddig megoldatlanul tárgyalt tölgyfélések latin és magyar neveit szétválasztani. Természetesen akad egy-két eltérő adat, amely a levezetésnek ellene mond, de ezek száma oly csekély, hogy feltétlenül hibás megnevezések (feljegyzések). Gondoljunk csak arra, hogy az átlagemberek hány százaléka tudja a tölgyeket és ezektől a csert, de még a bükköt és a gyertyánt is megkülönböztetni. Inkább az a feltűnő, hogy a határjárások szinte botanikai pontossággal különböztetnek meg fajokat (például a tölgyekben is csodálatos élességgel tesznek különbséget); még akkor is kifogástalanul és tudatosan használják a különféle tölgyek neveit, ha a határjárásban a *Quercus* genus három faja együttesen fordul elő.

Itt érdemes egy kis kitéréssel GYÖRFFY GYÖRGY (i. m. I, 15) munkájában a kötelező tudományos elővigyázatossággal megállapítottakra visszatérni: „Behatóbb vizsgálatra szorul, hogy a határjárásban szereplő fanemek vulgáris megjelöléséből mennyiben lehet a lakosság nyelvére következtetni.”

Szerintem a megelőzőkben is újabb bizonyítékát találjuk annak, hogy a királyi kancellária, de hiteleshelyeink is csak a valóságot jegyezték fel, s a szereplő nevek minden esetben a helyszínen használt nyelven jelennek meg, fordításról szó sem lehet. Nem tételezhetünk fel a kancelláriai alkalmazottaktól vagy a területileg illetékes hiteles helyi kiküldöttektől annyi növénytani tudást, hogy a termőhelynek mindig megfelelő faj nevét használják fordításaikban. De végképpen eldönti ezt a kérdést az, hogy nemcsak a botanikailag helyes nevet használják, hanem a vidéknek megfelelő tájszóval (esetleg jövevényszóval) illetik a határjárásban előforduló fafajt. Ilyen kettős, növénytani és nyelvjárási ismereteket pedig mégsem tételezhetünk fel az írásbeli munkát végző alkalmazottaktól. Így kerül elő Baranyában a *Q. robur* L. tájnyelvi neve a *haraszt* és a *harasztfa* (MNy. LXI, 83—9), majd a *Q. petraea* (Matt.) Liebl. nevéként a *magyal* és a *muzsdaly*. Ezt az elkövetkezőkben látjuk.

Honnan tudná, tudhatta volna a szinte gépies, manuális másoló munkát végző írnok, de még az oklevelet szerkesztő is, hogy például Baranyában a *Quercus robur* L.-nek a nevét magyarra délszláv jövevényszóval, *haraszt*-tal is fordíthatja, míg Máramarosban (1411: „arbor Illicis vulgo *Zepthulgfa*”: MármDipl. 176), esetleg más megyében ez nem használható. De miért fordították volna le csak a faneveket magyarra, amikor a Baranyában nyelvjárási jövevény *maláka*, *kalista* stb. szavakat ugyanolyan egyszerű lett volna áttenni, s mégsem fordították le. Tudta a cancellista, hogy Baranyában ez megmaradhat, mert ott e délszláv köznevek jövevényszóként élnek? Mint látjuk, a jövevényneveket (és a jövevény közneveket is) általánosságban mindig fonetikusán jegyezték föl. Honnan tudhatta volna — ha nem élő szóhasználat feljegyzése után —, hogy a jövevénynevek a magyar hangtani szabályoknak miképpen engedelmessé válnak. Például *Bakonya* község neve, *Bakonya* helynév Hosszúhetény, Csehétfalva, Vázsnok községek határában (< szláv *bukovina*: KNEZSA, Párhuz. helynév. 27, 43–8) könnyen fordítható, *Liponya* (< szl. *Lipovina*) Kárász határában szintűgy. Mégis utóbbi helyen ma is él az 1325-ben feljegyzett „rivul. *Hasmal*” (AO. II, 182) neve a *Hársma* szántóföld nevében, s a mellette levő terület ma is *Liponya* néven ismert (MNyj. VII, 111). Ez is bizonyítja, hogy GYÖRFFY megállapítása: „kétségtelen, hogy olyan vidékeken, ahol két nyelven beszéltek és a helységeknek két neve volt, a feljegyző a saját nyelvén elhangzó nevet választotta” — helyes és tudományosan korrekt.

E kitérőre azért volt szükség, mert GYÖRFFY munkájának egyik — és tegyük hozzá: egyetlen kedvezőtlen — ismertetésében HALAGA R. ANDRÁS (K problematike historického zemepisu Arpádovského Uhorska: Československý časopis historický 1964: 187–98, különösen 189) azt a felfogást vallja, hogy a királyi kancellária alkalmazottainak fordítását látjuk a magyar helyes stb. nevekben. Felfogása fentiek alapján ugyanúgy téves, mint volt másoké, például BRATIANU G. J.-é (Le problème de la continuité daco-roumaine. Bucarest, 1944. 66, 68 stb.), vagy CSÁNKI DEZSŐÉ (Körösmegye a XV-ik században. Bp., 1893. 123–31). BRATIANUT a tévesen vallott nacionalizmus, CSÁNKIT a tévesen alkalmazott hiperkritika vezette félre.

Visszatérve a tárgyra, megyénkből egyetlen adatom sincsen, amikor a szokásos *dictus* vagy *vulgo* szerkezetből az azonosságra következtetni lehetne. Ha korszakunkból megyénk területén kívüli adatoktól várunk választ, a következő kevés, de igen eltérő, bizonytalan adatokat találjuk: 1256: „arbor ulmi, que vulgari nostro dicitur *Magolffa*” (Str. I, 453), 1277: „ad qd. illicerit *Mogoltul* vocatam” (Str. II, 75). Amint látjuk, érdemi választ így sem kaptunk. További vizsgálatkor azonban azt találjuk, hogy a *magyal* név a *töl* névvel kapcsolódik a *magyaltól* összetételben: 1330: „peruenit ad dumum *Mogeltul*” [így?]; 1338/1430: „sub arbore *Magyalthwl* dicto” (Oklsz.). Ezek és DORNER (i. m.) 1863. évi adata bizonyítja, hogy a *magyaltól* élő név volt. Használatának okát abban látom, hogy a magyarság a magyal magyarországi legközelebbi rokonának a *Q. robur* L.-t látta, s nyelvében annak nevével alkotta meg a szó magyarázó összetételét.

Az Oklsz. adatait vizsgálva, a termőhelyre is van adat (amit a források helyek szövegkörnyezet-vizsgálata csak gyarapítana): 1318/320: „vsque latius cuiusdam monticuli *Mogyolmal* vocati”; 1367: „vineam in loco vilgariter *Magyalalath* dicte”; 1372: „ad locum *Magyalthethew* dictum protenderentur”; 1332/355: „viam *Mogalheguth*, infra montem *Mogolheg*” (VeszprReg. 246.)

Mind a négy adat magasabb termőhelyre mutat, amelyből az első verőfényes oldal (vö. a baranyai *Csermál* helynevekkel REUTER, Magyaregregy helynevei 17).

A *Quercus robur* L. latin *ilex* és magyar *töl*, *tölgy* nevéből való megkülönböztetésre két adatot említek: 1284/XIV. sz.: „una in magna arbore ilicis . . . antiquam arborem vulgariter *magal* dictam” (Barnag határában, ZOkI. I, 95), 1343: „arbores *Teulgh* et *Magalfa*” (CodDipl. IX/1,155).

Ha kétségtelen választ nem is kaptunk, de ellentmondást sem találtunk eddigi következtetésünkre. Vizsgáljuk most kerülő úton, és kíséreljük meg a nyelvészek eddigi kutatásait segítségül hívni magyarázatunkhoz. N. SEBES-TYÉN IRÉN finnugor eredetűnek tartja, s szerinte nem lehet kétséges, hogy *magyal* szavunk eredeti jelentése éppen úgy 'Splint, Baumsaft' volt, mint a vele etimológiailag összetartozó lapp *muise* ~ finn *maiha*, *maaha* szavak jelentése. *Magyaltölgy* tehát eredetileg olyan fiatal, símahéjú tölgyfa vagy tölgybokor neve volt, amelynek dús nedvű és egyúttal csersavban gazdag héjából a legrégebb gazdasági életben is rendkívül fontos cserzőanyagot állítottak elő. (Fák és fás helyek 40.) Ezt megelőzőleg — FEST és MUNKÁCSI kísérletét nem számítva (NyF. XIII, 12 és NyK. XXXI, 122) — DEME LÁSZLÓ egy ősmagyar **muzsdal*-ból származtatta (MNY. XL, 228).

Mielőtt további fejtegetésbe bocsátkoznék, a tölgyféleség másik magyar nevére, a *muzsdaly* szóra kell rátérnem. Ugyanis megyénkben az eddigi *Quercus*-féleségek nevein kívül feltűnik még a *muzsdal* is. Megyénk egyetlen (két átiratban is ismert) adata nem volna elegendő a biztos azonosításhoz. Az OklSz. a baranyai adaton kívül egy másikat is közöl: 1412: „duo surculi arborum *Musdal* et *quercus*”. Sajnos, ez adat földrajzi fekvését nem ismerem, de látjuk, hogy elkülönítik a 'cser; *Q. cerris* L.' jelentésű *quercus*-tól.

1411-ből ismerjük Máramarossziget város határjárását, amelyben „mons hungarice *Musdalhege* olahice vero *Goconhege*” (Farkasrév határában) helynév szerepel. 1414-ben újra járva e határ egy részét, megint említi a „mons *Musdalusberch*”-et. (BÉLAY, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Bp., 1943. 139 és 176. Hibásan MIHÁLYI, MármDipl. 179, 195—7). Ez az adat azért fontos, mert Máramaros megye területén a *Q. robur* L. és a *Q. petraea* (Matt.) Liebl. alkotnak állományt, a *Q. cerris* L. pedig Máramarosszigetnél éri el elterjedésének északi határát, és a Tiszát már nem lépi túl (Les recherches forestières en Tchécoslovaquie. Praha, 1936.: Rapport des instituts des recherches agronomiques tchécoslovaques. Vol. 71.).

A *Q. robur* L.-nél bemutatott adatok a *muzsdaly*-nak azzal való azonosítását kizárják. A *muzsdaly* itt is földrajzi név első tagjaként jelentkezik, mégpedig *hegy* szavunkkal kapcsolatban. Ez is kizárja a *Q. robur* L.-vel való azonosítását. Nem marad tehát más, mint hogy a *muzsdaly*-t itt a *Q. petraea* (Matt.) Liebl.-lel azonosítsuk.

Sajnos eddig nem került elő olyan adat, amely a *magyal* és *muzsdaly* azonosságát — például egy alio nomine stb. szerkezettel — igazolta volna. Ettől függetlenül nyelvészeink felvetették, elsőnek SIMONYI, hogy „vajjon nem úgy viszonylik-e ez a *magyal*-hoz, mint a *mezsgye* a *megyé*-hez, a *rozsdá* a *ragyá*hoz stb.” (Nyr. XXXVI, 232). E feltevésre MELICH megjegyzi, hogy nincs tisztázva a *magyal* ~ *muzsdaly* viszonya (MNY. VI, 398). KNEZSA szerint „a *magyal* szintén nem szláv eredetű, legalább is eddig ilyen szláv szóét kimutatni nem sikerült” (MNY. XXXVII, 57). BÁRCZI ismeretlen eredetűnek tartja a *magyal*-t, de megismétli „minthogy a népnyelvben és a régiségben

ugyanabban a jelentésben *muzsdaly* is előfordul, arra lehetne gondolni, hogy a két szó viszonya olyan, mint a *megye* — *mesgye*, *ragya* — *rozsda* szóké, s így a *magyal* ~ *muzsdaly* szláv eredetű volna, ámde semilyen szláv nyelvben egyik alakjában sem mutatható ki” (SzófSz.). N. SEBESTYÉN IRÉN szerint (i. m. 41) „A népnyelvi *muzsdaly*, régi nyelvi *musdal* fanév tehát egy ősmagyar **musta-l* alakra vezethető vissza”; „Az ősmagyar **musta* szótőnek pontos hangtani megfelelője van a lapp nyelvben . . . A lapp *miesta* szóban és alakváltozataiban tehát a *Quercus* egyik finnugor neve őrződött meg.”

A *muzsdaly* változat ritkaságát mutatja az is, hogy a ZsigmOkl. eddig megjelent három kötetében — a szómutató tanúsága szerint — nem fordul elő. A XVI. századból TAKÁTS SÁNDOR (Budapesti Hírlap 1907. évf. 92. sz.), „A koponyás és a tokár” című tárcájában említi: Ott, ahol jó *musdalyos* erdők, vesszőtermő erdők, erdős bordácsok, öreg harasztosok és gyolták (tudniillik tölgyesek), cserések és bikkések, avarerdők, gyermekerdők, bárdos-, vagy láboserdők terültek el, stb.”¹ Sajnos nem állapítható meg, hogy ezt az értékes adatot a szerző országunk mely részéből, illetőleg mely levéltárból közli. Szucsák (Kolozs m.) határából ismerjük a *Musdal* ~ *Muzsdaj* nevű erdőt (CSÁNKI V, 417 és SZABÓ T. A., Kalotaszeg hn. 253, 256) 1504-től napjainkig adatolva.

Az újabb adatok meglehetősen egyhangúan nyilatkoznak, s nincs kétség afelől, hogy a *muzsdaly*, *muzsdalyfa* a 'Q. petraea (Matt.) Liebl.'-et, mai magyar növénytani nevén a 'kocsántalan tölgy'-et jelenti. (Az adatokat lásd a bevezető részben.) Jelenleg a magyar nyelvterület beregi, és szatmár-szilágysági területéről ismerjük. Ez magyarázza a XV. század elejéről való máramarosszigeti adatot is. Bővebb forrásfeltárás talán majd újabb adatokat vet fel, amelyek a jelenleg elszigetelten álló baranyai *muzsdaly* adatot hozzákapcsolják a többi, erdélyi adathoz. GOMBOCZ ENDRE kiváló botanikatörténet-kutatónk a *musdal*-t a Q. confertával azonosítja (MNy. X, 17—9, MBot. tört. 20), feltehetően GROSSINGER (Dendrologia 331) adata nyomán.

Eddigi magyarázatom szerint a Baranya megyei középkori *magyal*, *magyalfa* is a Q. petraea (Matt.) Liebl.-et jelenthette. E kérdésben megszólaltatom azonosításom mellett KITAIBEL PÁL botanikusunkat is, aki 1799-ben naplójában a következőket jegyezte fel: „Die Waldungen von Sziget [ma Szigetvár] nach Sz. László bestehen meist aus Rotbuchen, doch auch Quercus cerris und fructipendula, Tilia alba und cordata, Acer campestre. Man kennt auch hier die 4 Eichen. Den *Magyalmak* nennt hier auch *Csoportmak*.” (GOMBOCZ E., Diaria itinerum P. Kitaibellii I. Bp., 1945. 429—30 megállapítása úgy érthető meg, ha tudjuk, hogy KITAIBEL Hydrographica Hungariae című postumus munkájában (99—100. lap) a *magyalfát* a Q. pubescens Willd.-nek írja le.) E két név azonosítása igazolja feltevésemet, mert *csoportos tölgy* a Q. petraea (Matt.) Liebl. neve, s onnan kapta, hogy „Makkja a kocsános tölgyéhez alakjára nézve hasonlít, rendszeren több ül csoportosan egy nagyon rövid . . . kocsánon” — írja FEKETE LAJOS (A tölgy és tenyésztése 29—30). DORNER JÓZSEF győri botanikus munkájában (Bp. tölgyei: AkÉrt. 1863: 121) Baranya-szentlőrincről közöl adatot, amely szerint a *magyaltölgy* nevet itt a Q. petraea (Matt.) Liebl.-re használják. BORBÁS VINCE „A mocsárfa s nevezetesebb töl-

¹ Az említett tárca „erdős bordácsok” adatát — ha ugyan helyes olvasat — értelmezni nem tudom. *Gyolta* azonos az OrmSz. *gyóta* 'legelő, főként a paragi fű bújája' szavával. Földrajzi névben az Ormánságban ma is ismert. Az *avarerdő* feltehetően olvasási vagy sajtóhiba *avaserdő* helyett.

gyeink magyar nevei" című tanulmányában (Termtud. Közl. 1886: 346–57), nem tud dönteni, ingadozik a között, hogy a *magyal* melyik tölgyet jelenthette. Megállapítja, hogy „A *magyal* szó népies használata, mint látni a *Q. lanuginosa*-n [= *pubescens*] meg a *Q. sessiliflora*-n [= *petraea*] ingadozik.” Véleménye ebben foglalható össze: „Én tehát úgy vagyok meggyőződve, hogy a *Q. lanuginosa*-t ... kell *magyalfá*-nak vagy *magyaltölgy*-nek neveznünk...”. Tehát a *magyal* nevet a mai *Q. pubescens* Willd.-re kívánja mint magyar növénytani nevet alkalmazni.

Nehézséget okoz feltételezett *magyal* = '*Q. petraea* (Matt.) Liebl.' azonosításomhoz az, hogy eddigi kutatóink a *magyal*-t a *Q. pubescens* Willd.-el azonosították; ezt népi adatgyűjtések is támogatják. A MTsz. is így értelmezi, irodalom közlése mellett. Élő adataink a *magyal* nevet a mai *molyhos tölgy*-re vonatkoztatják (Balatonfelvidék, Bakony, Heves, Nógrád, Pest stb.). Ha JÁRÓ ZOLTÁN nemrégén közzétett (Az Erdő 1962. 22) és a molyhostölgy jelenlegi hazai elterjedését feltüntető térképét vizsgáljuk, látjuk, hogy a MTsz. *magyal* adataival szépen egyezik (Balatonfelvidéken, Cserhát területén stb.). Baranyában ezt bizonyítottanak venni nem tudtam, részben KITAIBEL, DORNER XVIII–XIX. századi adatai, részben a régi okleveles adatok miatt. Azonban 1964-ben Pécsváradon Gunzl László nyugalmazott erdész a *matyótölgy* ~ *matyótölgy* nevet 'molyhostölgy; *Q. pubescens* Willd.' jelentésben közölte azzal, hogy pécsváradai ácsoktól hallotta, akik a Zengő déli oldalán molyhostölgyeket termeltek gerendának, s szídták a fa különleges keménységét. Megyénkből sok olyan helyről említenek okleveleink *magyal*-t, ahol a *Q. pubescens* Willd. fellelhető (vagy feltételezhetően volt), pl. a bárri löszön, a báni hegyeken, Kisharsány felett, ahol a később ismertetendő *Magyalos* földrajzi név is előkerült. Miután e tölgyfaj mai termőhelye Baranyában mezőgazdasági művelésre általában alkalmatlan — a lösz kivételével — (esetleg szőlőművelés jöhetne szóba), kizártnak vehető, hogy a megye ilyen nagy területéről tűnjék el e fafaj.

Nem tudom elképzelni, hogy ugyanakkor a sokkal közönségesebb *Q. petraea* (Matt.) Liebl. egyetlen határjárásban sem szerepelt volna. Legalább is megyei adataink feldolgozása során egyéb tölgyfélésekre vonatkozó adat nem került elő. De országosan sem ismerem mást az eddig tárgyalt tölgyneveken kívül. Okleveles adataink összeegyeztethetők KITAIBEL, DORNER adataival annyiban, hogy a török alatt a magyarság jórészt elpusztult (Bár, Hazugd, Permán, Szekesőpeterd, Ürög) vagy újratelepült azokon a területeken, ahol *magyal*-t emlegetnek. Míg a KITAIBEL és DORNER által idézett területen — és Pécsvárad környékén — ha sokat szenvedett is, de folyamatos a magyarság élete, s így eredeti jelentésében megőrizhette szavunkat.

Mi ennek a látszólagos ellentmondásnak a feloldása? Szerintem a következő. A kulcs már régen a botanikusok kezében volt, de botanikus szemük és finom megfigyeléshez szokott vizsgálati módszerük nem vezetett eredményre. Az átlagember szemlélőtől nem várható olyan megkülönböztetési készség, mint a rendszerező botanikustól, különösen akkor, ha a megkülönböztetést gyakorlati hasznosság sem teszi indokoltá. Hasonló megállapítást tesz HEGI is (Flora v. M.—Europa), amikor azt írja: „Gewöhnlich werden die Stiel-[*Q. robur* L.] und Stein-Eiche [*Q. petraea* (Matt.) Liebl.] vom Volke nicht näher unterschieden.” Pedig mennyivel szembetűnőbb az említett fajok különbsége, mint a kocsánytalan és molyhos tölgyé.

A tőlem ismert első megkülönböztetés a magyar botanikai irodalomban

VESZELSZKI ANTALTÓL, 1798-ból származik. A következőket írja: „Még egy nemét esmérek [a tölgyeknek], melyet a föld' népe *Magyal-fának* nevez. Ennek a' levelei nem setét zöldek, sem világos-zöldek; hanem fejr fakó vagyis inkább hamu-színűek, és szép terepélyesen meg-nő, a' fájja kemény, erős, mint amazoké [a tölgyeké]. A gyümöltse apró makk-szemekből áll, a' mellyeket a' Pásztorok parás-hamu alatt mint a' gesztenyét megsütik, és jó ízűn meg-eszik, a' mellyet én magam-is ettem; de ugyan csak nem vólt olyan jó mint a' gesztenye. Teremni eleget láttam, kivált a' Kemenyeserdején, Farkas-erdején, és Horton tul a' bertzeken, a' mint az Ország-úttya Gyöngyösre megy.” A Q. petraeat következőkben írja le: „A' két fenn-említett fáknak [Q. cerris és robur] még több pereputtya is van, ugmint a' csoportos Makkfa, melly a' Németek Trauben-Eichen-je, Stein-Eichen-je; de a' gyümöltse és a' levelei sokkal apróbbak amazoknál [Q. cerris és robur], az ágai-is igen girbe-gurbák, horgások, és a' fájjok nehéz hasadók, egyébként ezek-is magassak, és tartósak.” (Fa- és fűszéres könyv 370).

A molyhostölgy még sok fejtörést okozott. Hetven év után DORNER JÓZSEFNél (i. m. 122) a következőket találjuk: „A levélalak oly változékony, s oly sokfélekép megyen át a Q. sessiliflora [= petraea] szinte változó levélformáiba, hogy ezután a két fajt egymástól bizton meghatározni nem lehet. . . . Egyébiránt egy fajtánál sem mutatkozik a gyümölcs alak oly változónak, mint a Q. pubescens-nél.” FEKETE LAJOS, a neves kutató írja: „[A molyhos tölgy.] Ez legközelebb áll a csoportos Tölgyhez [Q. petraea], úgy hogy sokan az előbbi tölgyfajnak csak fajtájául tekintik; mindazonáltal, oly állandó jellegei vannak, s amattól termőhely tekintetében oly határozottan eltér, hogy méltán szerepelhet külön fajként. . . . A csoportos Tölgytől főképp fiatal hajtásainak és rügyeinek szürke nemeze által különböztethető meg. . . . Oly bokorszerű példányokon, melyeket a marha gyakran le szokott rágni, az erős másodhajtásokon oly elütő levélalakok képezik a lombozatot, melyek a kevésbé jártast könnyen megcsalni képesek . . . fiatal korukban . . . a leveleket bársonyszerű tömött szőr borítja . . . néha . . . fenmarad, de rendszeren többé-kevésbé lekopik, s ilyenkor a levél oly kopasz is lehet, mint a csoportos Tölgy-nél [= Q. petraea] . . . A makkok . . . rövid kocsánon csoportosan ülnek, mint a csoportos tölgnél . . . de vannak . . . melyeknél a makkok közös kocsána 1—2, sőt 5—6 cm hosszú . . .”. Vagyis azt látjuk, hogy jellegzetességi időszakosak (fiatal hajtásokon jelentkeznek), vagy annyira eltérők, hogy csak tüzetes vizsgálat tudja a jellegzetességek összességéből a fajtaazonosságot megállapítani. Ilyet pedig az átlagembertől várni nemcsak nem szabad, de nem is lehet.

Elterjedésével kapcsolatban azt írja FEKETE, hogy „Nevezetes e tölgyfaj arról, hogy a verőfényes, déli, dél-nyugati és dél-keleti, mészkő anyakőzetű talajt szokta leginkább elfoglalni a dombos vidéken és alacsonyabb hegyeken (Mecsek, Pécs felett, Bakony és Vértes hegység, a krassó-szörényemegyei hegyek az Alduna mentén s. a. t.) úgy hogy ott, ahol nincs kipusztítva, a fekvés geológiai viszonyok tekintetbe vételével majdnem előre megmondhatjuk előjöveteletét. Azonban igen gyakori a jobb márgás lejtőkön . . . a Nagy és Kis magyar medenczét északról és észak-keletről környező más kőzetű előhegyek lejtőin is, hol a cser és csoportos tölgy, délkeleten pedig még a magyar tölgy is társul hozzája.” „csak az a kár, hogy lassabban nő többi honi tölgyeinknél. Igaz, hogy ezért fájának jósága, tömötsége, mely előbbieket [Q. robur és petraea] felül múlja, némi kárpótlást nyújt. (I. m. 32—6.)

Ugyanezt olvashatjuk FEKETE – MÁGOCSY-DIETZ növénytanában is, csak még bővebben azzal, hogy a kocsányos és kocsánytalan tölgygel való kereszteződéseit is bőségesen tárgyalja. Földrajzi elterjedéséről közli, hogy „A molyhos tölgy területeinek határai nincsenek megállapítva, de azt tudjuk, hogy egész Dél-Európában, a Kaukázusban és Kis-Ázsiában el van terjedve, s valószínűleg mélyen benyomul Ázsiába is.” A közép-európai országok közül leginkább a magyar állam területén van elterjedve. ROTH már idézett Erdőműveléstanában szintén a *Q. petraea*-val hasonlítja össze, de különösen kiemeli, hogy „A molyhostölgy igen sok változatot és kereszteződést mutat, utóbbiak úgy a kocsányos, mint a kocsánytalan, sőt valószínűleg a magyar- és a csertölgygel is való keresztezésekéből fejlődtek.” MAGYAR PÁL is így látja: Karéjos levelei nagyon hasonlítanak a kocsánytalan tölgyéhez, természetben annak szinte kicsinyített mása. . . . Hazája főleg Európa déli része, de átmegy Ázsiába, s ott találjuk Dagesztánban, a Kaukázusban, Kisázsiaiban; Közép-Európában leginkább elterjedt a Kárpát-medencében (Alföldfásítás. Bp., 1960—1961. 373, 375). ZÓLYOMI BÁLINT, aki a lösztölgyesek (*Aceri tatarico* — *Quercetum pubescenti* — *roboris* Alföldön élő erdőtípusát leírta, a következőket állapítja meg: „Ezekben az erdőkben — ellentétben a többi alföldi tölgyessel — a kocsányos tölgyön kívül megtaláljuk a kocsánytalan, molyhos és csertölgyet, továbbá a vadkörte, mezei juhart, mezei szilt, magas kórist, a gazdag cserjeszintben leggyakoribb a galagonya, kökény, vadrózsa, varjútóvis, kecskerágó, vörösgyűrű, fagyal, sőt az Alföldön különben igen ritka barkóca (*Sorbus torminalis*) is.” (ZÓLYOMI 1957.)

Ez a leírás ráillik a baranyai lösztölgyesekre is. Okleveleink határjárását vizsgálva ugyanezen fajokot leljük a *magyal*-lal együtt említve. Nincs semmi kétségem ezek alapján afelől, hogy őseink nem tettek különbséget a *Q. petraea* és *Q. pubescens* között. Sem jellegzetes faji vonások, sem különleges felhasználási lehetőségek nem tették ezt szükségessé. (Így látjuk ezt a különböző hárs- és szilfajoknál stb. is). Elébe vágva a részletvizsgálatoknak, az eddigi általános adatok arra mutatnak, hogy ezt várhatjuk a *Q. Farnetto*-nál, a magyar tölgnél is.

Megemlítenédnek tartom, hogy a *Q. pubescens* a baranyai löszterületen még ma is előfordul (így a Püspöklak melletti legelőben igen öreg molyhostölgyek állnak, de megtaláltuk a mekényesi erdő löszdombjának déli oldalán, a Véménd – Bataapáti határszállán ma is közel száz éves példányok díszlenek.) Természetesen a közel évszázada folyó tervszerű erdőgazdálkodás a gyengébb minőségű törzsfajlódése, kisebb fatömeget szolgáltató volta miatt elsősorban a *Q. pubescens*-et szorította ki, s helyét a *Q. cerris* foglalta el.

Ha vizsgáljuk a *Q. petraea* keleti elterjedését, azt látjuk, hogy „. . . míg Kalinyingrádnál [Königsberg] (55°) délkeleti irányba fordul, s csaknem egyenesen haladva, nem éri el Ogyesszát, hanem a román sztyepet megkerülve, majd a Krímen átvágva ott egészen közel ismét párhuzamosan fut a kocsányos tölgy vonalával a Káspi-tengerig, majd a Kaukázust megkerülve érinti a Fekete-tenger délkeleti partvidékét, s átmegy Kisázsian.” (MAGYAR i. m. 372.)

E növényföldrajzi adat, összevetve a *Q. robur* és a *Q. pubescens* elterjedésével, két eredményt ad. Az egyik az, hogy a *Q. pubescens* elterjedése — eddigi ismereteink alapján — hozzávetőlegesen egybeesik itt is, mint hazánkban. A másik, hogy a m a g y a r s á g v á n d o r l á s a a h á r o m t ö l g y - f a j é r i n t k e z é s i v o n a l á n h a l a d t n y u g a t f e l é . A magyarság azon-

ban csak két tölgyfajtát különböztetett meg: a mocsári tölgyet 'Q. robur L.'-t, valamint a Kaukázus vidékén megismert és egy fajnak vélt kocsántalan és molyhos tölgyet (Q. petraea (Matt.) Liebl. és Q. pubescens Willd.).

A bőrcserzéshez nélkülözhetetlen cserzőanyagot szolgáltató növények megismerésére lovas népnek elsőrendű érdeke volt. Azért vette át a Kárpát-medencébe érkező magyarság az itt megismert, cserzésre alkalmas tölgyfajta, a Q. cerris L. *cser* nevét az itt lakó szlávoktól, mert (héja és kérge) iparilag felhasználható nem volt. A vándorlásban megismert és itt is feltalált cserzőkérget szolgáltató tölgyek nevét arra át nem adhatta, azoktól meg kellett különböztetnie. Nem adott új nevet, de nem is vette át a szláv *sladun* nevét a Q. Farnetto Ten.-nek, mert a magyarság a felhasználásban, külsőségekben különbséget nem látott, míg a szlávok — makkját fogyasztva — édesnek találta termését. E fajt a botanikusok látták el a mai növénytani 'magyar tölgy' névvel.

Ha Baranya megyében a magyar nyelven *magyal*, illetőleg *muzsdaly* néven előforduló tölgyféléseg okleveles adatait vizsgáljuk, a következőket leljük. A mai Bár (GYÖRFFY I, 279) és az elpusztult Szekcsőpeterd (uo. I, 369) vidékén említik 1328-ban, illetőleg 1267/1380-ban, ahol a Q. robur L. és Q. cerris L. kíséretében kerül elénk. A termőhely — a vérédi lösztakaró Dunáig érő keleti vége — megfelelő akár a Q. petraea, akár a pubescens igényeinek. E terület csatlakozik ZÓLYOMI alföldi lösztölgyeseihez. A Duna—Drávaszögön, Csúza (GYÖRFFY I, 295—6) község területén — mint már jeleztem — három tölgyfajtát említenek együtt. A Csúza felett emelkedő hegyvonulat déli oldala jellegénél fogva adatunkat mintha a Q. pubescens Willd. javára billentené. Erre mutat a vele együtt említett *cser* is. Csúza határában ma is van *Cseri legelő* nevű szántó, kiosztott legelő, a falutól északnyugatra Sepse és Csúza között (1917: *Cseri Legelő*: Nyr. XLVI, 197), amely név ma is él magyar lakosságán.

A Siklós—Villány-i hegyvonulaton Harkány (GYÖRFFY I, 312—3) és Kisharsány (uo. I, 313—4) területén említenek *magyal*-t. A hegyvonulat déli mészkopárja ma is a molyhostölgy termőhelye. Az azonosítást megerősíti az, hogy Kisharsány határában ma is van *Magyalos* földrajzi név (1852: *Magyalos* — leg: Bm. K. 145; 1885: ua. — e, leg: BiÜ. 385; 1894—1904: *Magyalos*: NÉMETH B. gyűjt. 2985). Mindkét adat így a molyhostölgy előfordulását igazolja.

Az elpusztult Hazugd (GYÖRFFY I, 315), ma Versend és Szederkény határ része, Nadojcával (i. h. I, 344, ma Babarc, Liptód és Versend határ része) határos részén említik „arbor *magolfa*”-t. Itt e területen inkább tételezhetünk fel Q. petraea előfordulást a *magyalfa* név alatt. A Hódos folyó völgyében az elpusztult Permánnak (uo. I, 367—8) — amely a mai Birján és Kisgyula községektől délre feküdt — a határában említik az „arbor *magol*”-t. E terület talán inkább a kocsántalan tölgy igényeinek felel meg, bár nem lehetett kizárt a molyhostölgy előfordulása sem. A mai Magyarürög (uo. I, 399—400) határában említett 1252: „arbor *Mogolfa*” olyan területen fekszik, ahol mindkét azonosított tölgyfaj megél. Itt megkülönböztetni nem tudunk.

Baranya megyében élő földrajzi névben egy esetben, az említett Kisharsány határában levő *Magyalos* helynévből ismerem. Éppen onnan, ahol 1249-ben „arbor *mogol*”-t említenek (uo. I, 313). Ez nem lehet véletlen, hanem a természeti táj eredeti növénytakarójának jellemző növényével jelölték meg a területet. A földrajzi név ritkaságát azzal magyarázom, hogy a *magyal* szó

baranyai kihaltával a *magyalos* értelmét vesztette, s népetimológiával **magyaros* > *magyarós*-sá alakult, amit a magyarban előforduló *l* > *r* változás is segített. Azután a baranyai magyarság nyelvében a *magyal* szó *matyó*-nak hangzik (vö. a pécsvárad *matyóológia* adatomat és Mecsekszabolcs határából *Matyó* szántóföld nevét ZSOLT ZSIGMOND gyűjtéséből). A baranyai magyarság a *Coryllus avellana* L.-t *monyoró*-nak nevezi, s földrajzi nevekben is így használja (*Monyoród, Monyorós*). Tehát, különösen a XIX. századi vagy megelőző *Magyarós — Mogyorós* földrajzi nevek több mint gyanúsak ebből a szempontból, s a névmagyaroztatban ezt a lehetőséget is figyelembe kell venni. Bizonyítom ezt Egerág határában élő névvel: 1855: *Magyalos* — sz.: Bm. K. 71; 1894—96: *Magyorós* — sz.: BiU. 164/1, míg a legújabb kataszteri térképen 1943-ban helyes lejegyzéssel *Magyaros* név szerepel. Így valószínűnek tartom, hogy Mislény, Magyarpeterd, Magyarmecske, Nagyváty határában megtalált *Magyaros* ~ *Magyarós* nevek is hasonlóképpen értelmezendők, ha eddig e nevek *magyalos* feljegyzését nem is találtam meg.

Megerősítve látom feltevésemet egy hasonló népetimológiával, amelyre SZABÓ T. ATTILA hívta fel a MNy.-ben a figyelmünket. A *sulyom* > *sólyom* fejlődésű földrajzi nevekre gondolok (MNy. XXX, 165, 175, XXXII, 24 stb.).

Végeredményben összefoglalva az eddigieket azt látjuk, hogy az ómagyarban nem tettek különbséget a *Q. petraea* (Matt.) Liebl. és a *Q. pubescens* Willd. között. Mindkettőre alkalmazták a *magyal* nevet. Később bizonyos differenciálódás állhatott be, amelyet a növénytani kutatások elősegítettek. A *muzsdaly* név — éppen adatszegénysége miatt — további kutatást kíván, de egyelőre az mutatkozik, hogy ezt a *Q. petraea* (Matt.) Liebl.-re alkalmazták, és arra használják a keleti országrészben ma is.¹

REUTER CAMILLO

Az étkezések napi rendjének újkori átalakulása és az ebéd

1. A nyelvészek egyetértenek abban, hogy az *ebéd* szó egy közelebbiről meg nem határozható szláv nyelvből került a magyarba, a TESz. szerint feltehetőleg még a X. század vége előtt. A megfelelő szó minden szláv nyelvben maig ismeretes. Közös előzményük eredeti jelentése nem 'valamely meghatározott étkezés', hanem 'évés, falatozás', vagyis általános értelemben 'étkezés'. Jelentésszűküléssel a szó a későbbiekben többnyire már csak egy-egy meghatározott étkezést jelöl a szláv nyelvekben, minden esetben a nap első felének valamely étkezését. Egyúttal a nap fő étkezéseinek valamelyikét, mai szóhasználattal 'reggeli'-t vagy 'a déli órákra eső ebéd'-et.

¹ A *magyal* növénynév földrajzi neveinkben meglehetősen ritka. Az általam ismerteket — éppen ritkaságuknál fogva — megemlítem: *Magyóka* [< **Magyalka*], sziklás szántóföld, Tagyonfalu [ma Tagyon] Zala m. (PESZY, Hnt. I, 189); *Magyal* puszta Köttse határában Somogy m. (Hnt. 1907); *Magyal* puszta Balatonlelle mellett Somogy m. (uo.); *Magyalos* Fadd határában Tolna m. (Hnt. 1882.); *Magyalos* Némotkér mellett Tolna m. (Hnt. 1907.); *Magyalos* a Nógrád megyei Kálló határában (Hnt. 1882.); *Magyalosi puszta* Verpelét mellett Heves m. (1886: Zone 14 Coll. XXII); *Magyalosi tanya* Verpelét mellett Heves m. (uo.), — ma az utóbbi kettő neve *Felső-, Alsómagyalos* (Hnt. 1944.). Gyórszentmárton környékén említenek 1882-ből „*Magyalosi* erdő”-t (ORTVAY, Vízrajz II, 88); 1841: *Magyalszög* dűlő (Feldebrő: MNy. XXIV, 363); 1940 k.: *Magyal* Ebergőcötől délre, színes 75000-es térkép; 1970 k.: *Magyalos* a Tolna megyei Udvari délnyugati sarkában. S. gyűjt.

A TESz. a magyar *ebéd* szónak négy jelentését sorolja fel, és ezek időbeli sorrendjét is mérlegeli. „A m. *ebéd* jelentései közül az 1. ('déli étkezés') és a 2. ('déli étkezésre készített ételek') látszik a legrégebbinek, de a 4. jelentés ('étkezés') régiségére és közvetlen szláv származására is gondolhatunk. A 3. jelentés ('reggeli') a 4.-ből ('étkezés') fejlődött jelentésszűküléssel.”

Az 'étkezés' jelentés közvetlen szláv származására valóban gondolhatunk. Minden bizonnyal eldönthetetlen marad, hogy 'étkezés' általában vagy 'egy meghatározott étkezés' jelentéssel, esetleg mindkettővel került-e a szó a magyarba. Amikor forrásainkban a XIV. század végén felbukkan, 'egy meghatározott étkezés' jelentésű. Amint látni fogjuk, jelentése aligha 'déli étkezés', amit a köznyelvi *ebéd* ma jelöl. Tártyörténeti ismereteink valószínűsítik, hogy az általános értelmű szláv megfelelő szláv jelentésszűkülése során sem lehetett a 'meghatározott étkezés' jelentéskörben a 'déli étkezés' a legrégebbi, sőt egyáltalán korai sem. Ezzel egybevág a szláv *užina* eredeti 'déli étkezés' jelentése is (KNEJZSA, SzJsz.; KRANZMAYER, EBERHARD, Kärntner Bauernkost und ihre Geschichte. Carinthia, 1949. 139).

A szó átvételének lehetséges időpontjában, de még első magyar felbukkanása után is hosszú ideig az étkezési rend Európa-szerte erőteljes mozgásban, átalakulásban van. Az étkezési rend hazai történetét egyelőre kevésbé ismerjük. Vizsgálatánál a nyelvi adatok tanúságáról nem mondhatunk le. A továbblépés lehetőségét kínálja először is a már feltárt nyelvi anyag és a tárgyi körülmények összefüggésének ismételt átgondolása. A hazai művelődéstörténetírás gyengesége a nyelvészek munkáját e témakörben kevésbé támogatta. Ha ma a TESz. *ebéd* címszava forrás — márpedig a társadalomtudományok értelmezéseivel együtt így használják —, úgy itt forráskritikára még szükség van. A XIV—XVI. századi első előfordulások jelentésének megfogalmazása ugyanis nem korhű, és ezzel elfedi az étkezések napi rendje újkori alapvető átalakulásának tényét.

2. A táplálkozás területén az egyénileg adott helyzetek rögtönzött, alkalmi megoldásának mindig és mindenütt tág tere nyílik. Ennek ellenére egy adott társadalmi csoportban előforduló étkezések többsége nem egyéni, hanem közösségi érvényű, alapvetően kulturális meghatározottságú forma. Minden társadalomban létezik az étkezések rendjének intézményes mintája, amely számontartott és normatív erejű. Összetett társadalomban egyidejűleg többféle minta is lehetséges.

Az ismétlődés kritériumát kiemelve ezek a minták az étkezések két nagy csoportját tartalmazzák. Az egyikbe a naponta ismétlődő étkezések tartoznak; a másik csoportba mindazok az étkezések, amelyek közös jellemzője, hogy nem mindennapi érvényűek. Pontosabban sosem ilyenek ugyanolyan széles társadalmi körben, amelyben az első csoportba tartozó étkezések száma és napi elrendezése azonos képletű.

Az étkezés napi rendjének gerincét a főétkezések képezik. Ezek mind naponta ismétlődő étkezések, és a nap meghatározott időszakában/időpontjában kerülnek sorra. Meg kell különböztetni az állandó étkezések körén belül a főétkezést, ha van ilyen. A főétkezés a nap állandó étkezései közül az az egyetlen étkezés, amely jelentőségében, bőségében kiemelkedik, illetve amelyet főétkezésnek tartanak.

Az étkezések napi rendjének gerince tehát a főétkezésekből, ezek számából, elrendezéséből és rangsorából adódik. Azonos számú főétkezés mellett ezek napi elrendezése, rangsora különféle lehet. Így a legszélesebb megközelí-

tésben a főétkezések száma szerint ragadhatjuk meg a napi étkezés alapszerkezetének elsődleges formaváltozatait. A főétkezések száma szerint beszélünk a napi étkezés kéttagú, kétpillérű, illetve háromtagú, hárompillérű alapszerkezetéről, másként a napi két főétkezés, illetve a napi három főétkezés rendjéről. A könnyebb fogalmazás érdekében ugyanebben az értelemben — jobb híján — kettős és hármas étkezési rendről, illetve a (napi) két étkezés és a (napi) három étkezés rendjéről — tekintet nélkül a főétkezésekhez esetleg társuló további étkezésekre.

3. Az általános tárgy történeti ismeretek szerint a kéttagú és háromtagú étkezési rend az étkezések napi rendjének két alapváltozata Európa-szerte a középkortól napjainkig. A napi két állandó étkezés a régebbi, a napi három állandó étkezés az újabb forma. Az étkezések napi rendje alapszerkezetének kéttagúból háromtagúvá való átalakulása a késő középkortól kezdve, de területenként és társadalmi rétegenként más-más időpontban történt. A régi kéttagú étkezési rendben délben, a déli órákban egyáltalán nem volt étkezés. A nap két étkezése reggelre/délelőttre és délutánra esett. A különféle európai forrásokban ezek legjellegzetesebb latin megjelölése a XIII—XV. században *prandium* és *coena*. Az első étkezés időpontját a kutatók általánosítva, tájékoztató jelleggel, többnyire de. 10 óra körül szokták megjelölni. Részletes étrendek a két étkezéstről csak kis számban maradtak fenn. Ezek nem mutatnak jellegzetes eltérést a két étkezés ételei között. Mindkettőn hasonló jellegű meleg ételek szerepeltek. Viszonylag gyakori, hogy az első étkezésre szám szerint több fogást tálaltak, mint a másodikra. Vagyis ahol nem egyenrangúnak látszik a nap két étkezése, ott az első tűnik főétkezésnek. Egyes csoportoknál, különleges helyzetben vagy az év bizonyos időszakában természetesen kiegészíthették ezt a kéttagú alapszerkezetet a két főétkezés mellé csatlakozó további étkezések. (Ilyen esetekben lehetne pontosabban a napi étkezés kétpillérű szerkezetéről beszélni.)

A kéttagú étkezési rend a késő középkortól kezdve fokozatosan bővült, illetve alakult át háromtagúvá. Állandó napi étkezés a déli órákra csak ezen átalakulás során került, nevezetesen a középső a nap immár három állandó étkezéséből. Az úri, polgári, városi rétegek főétkezése Közép-Európában a középső étkezés lett. Párhuzamosan megfigyelhető a főétkezés időpontjának későbbre tolódása a régi szerkezetet megtartó kettős étkezési rendekben is.

A kétféle étkezési rend gyakorlata, illetve főétkezéseik időpontja olyan változatos az átalakulás hosszú korszakában, hogy Közép-Európában a XVIII. századig konkrét formákra azonos társadalmi rétegeknél is csak konkrét körülményekből következtethetünk. Egyetlen példaként a német terület elég jól ismert viszonyait említeném. Itt a XV. és XVI. században a kéttagú és háromtagú étkezési rend párhuzamosan fordul elő. Az újabb forma túlsúlyát a fennmaradt írott étrendekben a kutatók a XVII. századtól kezdve jelzik. A XVIII. században a napi három étkezés rendje össztársadalmi méretben is dominált már, ami azonban kizárólagosságot még mindig nem jelentett városokban sem. 1780 táján a müncheni „polgárok és kézművesek” például még a régi kettős rend szerint esznek, délelőtt 11 és délután 6 óraker. Reggel egyáltalán nem. Ugyanitt 1860 körül a „mesteremberek” felkeléskor reggeliznek, 1—2 óraker ebédelnek, majd 8—9 óraker vacsoráznak, és már csak a „közemberek” azok, akik többnyire egyáltalán nem reggeliznek, de 11-kor ebédelnek és 6—7 óraker vacsoráznak. Vidéki mezőgazdasági népességnél a napi két étkezés régi rendje több vidéken megérte a XIX—XX. századot. (TEUTEBERG, H. J.—

WIEGELMANN, G. Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluß der Industrialisierung. Göttingen, 1972. 278, 256, 283.)

4. A magyar forrásokban először csak az étkezések elnevezésével találkozunk, majd csak jóval későbbben a velük kapcsolatos tárgyi összefüggések pontosabb részletezésével. Ez utóbbiak sem mind térnek ki minden fontos körülményre, vagyis már köztük is kölcsönös kiegészítésre szorulunk. Ha azt kérdezzük, mi az *ebéd* jelentése az első előfordulások idején, elkerülhetetlenül közvetlenül össze nem tartozó emlékek egymást kiegészítő megszólaltatására, rekonstrukcióra vagyunk utalva. Támpontot nyújthat egyrészt az egykorú közép-európai étkezési rend, másrészt a későbbi hazai helyzet ismerete. Az *ebéd* mibenlétére és a napi étkezési rend alapszerkezetére vonatkozóan a rekonstrukció fő vonalakban megbízhatóan elvégezhető.

5. Az időbeli sorrend érdekében kezdjük a legkorábbi adatokkal, a TESz. jelezte első előfordulásokkal. Eszerint az *ebéd* első előfordulása 1372 u./1448 k. a Jókai-kódexben található, ahol *ebedutan* történt dologról van szó. Ennek az adatnak *ebéd* szavát a TESz. 'déli étkezés; Mittagessen' jelentésűnek értelmezi, ami egyben a szó 1. jelentése. A forrásban azonban a szélesebb szöveggörnyezet sem a napnak az ebédet megelőző szakaszában történtek részletezésével, sem más módon nem enged meg következtetést arra nézve, hogy az ebéd mikor, melyik napszakban került sorra. Vagyis közvetlenül csak az 'egy meghatározott étkezés' értelmezést engedi meg. A 2. jelentés 1416 u./1466 (MünchK.) esetében hasonló a helyzet. A TESz. 'déli étkezésre készített ételek' jelentést ad; mi egyelőre a szóban forgó 'egy meghatározott étkezésre készített ételek' jelentést fogadjuk el. 3. jelentésként 1510-ből a MargL. a *zanto ebéd* helye alapján a TESz. 'reggeli; Frühstück' értelmezést ad. Ennek kapcsán indoklasként utalás történik Jeremiás Sámuel Baranyai Szótár-pótlék című közleményére, ahol egy ormánysági szójegyzékben *déli ebéd* 'ebéd' és *ebéd* 'fölstököm' együtt szerepel. (TudGyűjt. 1828. X, 68). A Margit-legenda megfelelő helyén egy holtnak hitt gyermek csodálatos gyógyulásáról van szó. A hírt napfelkelte után hozzák, s a gyermeket az egész háznép és a szomszédok kíséretében „zanto *ebéd* elevt” Margit koporsójához viszik. Más étkezésről nem történik említés. Ezt a jelentést egyelőre hagyjuk függőben. Végül a 4. jelentés 1772: 'étkezés; Mahl | lakoma; Schmaus', amelynek kapcsán - nagy örömünkre - a *délebed* 1761-ből való első előfordulására (*dél ebédhez*) is felhívják a figyelmet. A szócikk a származékok közt a legelső *ebéd* adat forrásából, a Jókai-kódexből az 'étkezésre használatos helyiség' *ebellew ház* megjelölésének első előfordulását is közli.

Kizárólag ezekből az adatokból is sejthetjük már, hogy az a 'meghatározott étkezés', amit az *ebéd* jelöl, a nap valamely fontos étkezése, a főétkezések egyike lehet, hiszen egyrészt róla nevezték el az étkezésre használatos helyiséget, másrészt a *zanto ebéd* tanúsága szerint maga az *ebéd* viszonyítási pontot is képez. A következő századok anyagából tudjuk, hogy az *ebédlőház* összetétel hosszú életű, a *dél ebéd* kapcsolat pedig jelzi, hogy a jelző nélküli régi *ebéd* még sokáig viszonyítási pont marad az étkezések között. Nem állapítható meg viszont közvetlenül az első *ebéd* adatokból, hogy milyen szerkezetű, hány tagú az az étkezési rend, amelybe ez az ebéd tartozik. Nem ismerjük az *ebéd* időpontját sem.

Konkrét hazai adatok, illetőleg ellentétes bizonyítékok hiányában a XIV–XVI. században Magyarországon - az európai helyzet ismeretében -

az étkezések napi rendjének két alapváltozata közül csakis a kéttagú szerkezetet tételezhetjük fel. Ennek reggeli/délelőtti étkezése, ezzel egyúttal valószínűleg a kettő közül főétkezése lehetne az *ebéd*.

A beszercei és a schlägli latin—magyar szójegyzékek egy csoportban közlik az étkezés-elnevezéseket. Négy-négy egy magyar szóval megjelölhető étkezés egymás utáni felsorolása után közbevetve találjuk ezekben az *étek* szót, amit az utána említett ötödik étkezés körülírásában azután fel is használtak. Az öt étkezés a következő:

<i>prandium</i>	[<i>ebéd</i>]
<i>cenac[u]lum ~ [j]entaculum</i>	[<i>felestekem</i>]
<i>obs[o]nium</i>	[<i>uzsonna</i>]
<i>c[o]ena</i>	[<i>vacsora</i>]
<i>merenda</i>	[<i>mívesnek való étek</i>]

A külföldi párhuzamok a XIII—XV. században a kéttagú étkezési rend étkezéseit latinul leginkább a *prandium* és *coena* szavakkal jelölik. Ezek mellé itt az *ebéd* és *vacsora* neveket írták. De vajon nem lehet-e az itt felsoroltak között olyan harmadik étkezés is, amely nálunk ekkor már szélesebb körben mindennapos, állandó napi étkezés? Ha van, úgy ez az új, háromtagú étkezési rend első tanúbizonysága lenne. E szempontból a *merenda* már a magyar körülírás miatt is elesik. Az *uzsonna* az ilyen nevű étkezés egész későbbi pályafutása miatt valószínűtlen. Ugyanilyen okból figyelniük kell viszont a későbbiekben a *felestekem* hazai szerepét.

6. Olyan hazai forrásunk, amely az étkezések napi rendjét az étkezés-elnevezésekkel együtt megbízhatóan elénk tárja, a XVI. század közepéről van. Az ország legelőkelőbbjei közé tartozó nyugat-magyarországi Nádasdi-család udvartartásának gazdasági számadásai egyenként is hosszabb időszakokat felölelő több periodusból állnak rendelkezésre ekkor. (Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból. Szerk. BELÉNYESY MÁRTA. I—II. Bp., 1959.) A számadásokban többnyire nem étrendeket, hanem az étkezésekhez felhasznált élelmiszereket könyvelték el. Rendszeresen megjelölték, hogy kiknek melyik étkezésére szolgáltak ezek. *Ebéd* és *vacsora* nevű étkezések naponta szerepelnek, akár otthon, akár úton volt az úr, akár az ő asztaláról, akár udvartartásáéról legyen szó. Az is kétségtelen itt, hogy csak az ebéd és vacsora, vagyis két étkezés mindennapos. Pontos időpontjukra nézve viszont nem kapunk eligazítást. A csaknem két évtizedet felölelő, 326 + + 234 lap terjedelmű forráskiadványban *flestekem ~ fölöstököm* nevű étkezést két alkalommal találtam. (A tárgymutatóban ezek nem szerepelnek.) 1544. május 16-án a számadó előbb a reggel kiadott pénzeket jegyzi fel, azután említi, hogy „hozattam az köuet töröknek *flestekemre*”, majd folytatja az ebéddel kapcsolatos kiadásokkal (i. m. fasc. I. 67. l.). 1554. április 5-én azt írja, hogy „safar hon nem letebe Slwny vramnak és Mailat vramnak *fölöstökömbe* szemlet vöttem” (i. m. fasc. II. 232. l.). Az OklSz. a Nádasdi-anyagból még két *flestekem* előfordulást idéz, az egyik esetben ezt az *uzsonná*-val együtt említik.

Nádasdiék tehát ebédből és vacsorából álló kettős rend szerint étkeztek. Ezek időpontjára nézve nem kapunk pontos felvilágosítást. Korábban láttuk, hogy az európai kéttagú étkezési rend első étkezésének időpontját általánosítva de. 10 óra körül szokták megjelölni. Nádasdiék szomszédságából említ-

hetem viszont Grác városát, ahol a XVI. század elején a nap első étkezése 9 óra körül, a második 16 óra körül volt, jellegükben azonos ételekkel. Az előkelőbbekről itt tudni, hogy délelőtti étkezésük 4, a délutáni 3 fogásból állt, vagyis az első tekinthető főétkezésnek. A gráci udvari kórház 1560-ból való rendtartása már az étkezési időpontok későbbre tolására utal, mivel itt 10 és 18 óra szerepel. (GAMERITH, ANNI, *Arten und Wandel der Getreidebreie . . . : Papers of The 2. international Symposium for Ethnological Food Research.* Helsinki, 1973. 13.)

A XVII. századi viszonyokról sorozatban tájékoztatnak erdélyi szerzők. Kemény János, Bethlen Miklós és Apor Péter munkáit RADVÁNSZKY BÉLA idézve használta a „Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században” című összefoglalásához (Bp., 1896. 486, 470), amelyben ki is emelte a napnak a későbbiekől eltérő beosztását, a délelőtti ebédet. Csak ebédéről és vacsoráról van nála szó, azonban annak megvilágítása nélkül, hogy ez kéttagú vagy legalábbis kétpillérű napi étkezési rendet jelent, amely viszont időben a vizsgált korszaknál, területileg pedig a Kárpát-medencénél lényegesen kiterjedtebb érvényű volt. Az összefüggések értelmezésének hiányában feledkeztek el nyilván később teljesen Radvánszky megjegyzéseiről. Az ő művelődéstörténeti kézikönyve és Bethlen Önéletírása egyébként a TESz. forrásai közt is megtalálható.

Kemény János egy meghívás számára szokatlan, félreértést okozott módja miatt beszél el egy esetet, amely a de. 10 órakor kezdődő ebédet igen figyelemreméltó környezetből tanúsítja. Kemény 1630-ban az erdélyi fejedelemség követeként Bécsben járt a császári udvarban. A palotában találkozott Max Dietrichstein comes államminiszterrel, a birodalmi hercegi rangú olmtüzi érsek s egyben Morvaország kormányzójának unokaöccsével. Már ismerték egymást Erdélyből, a comes röviddel azelőtt járt követségben Brandenburgi Katalinnál. A bécsi viszontlátáskor Dietrichstein Keményt másnap délelőtt 10 órára e b é d r e meghívta. A félreértés nem az időpontból származott, ez utóbbi Kemény számára nem lehetett rendkívüli. (Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. Bp., 1959. 165.) A feljegyzés művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos a színtér miatt, a régies étkezési rendet a császárvárosi előkelőségek köréből rögzíti.

Így amikor a XVII. század második felében változatlanul a régi kettős étkezési rendről tudósítanak Erdélyben, nem függetleníthetjük ezt eleve a magyarországi viszonyoktól, mert egyelőre egyáltalán nem bizonyos, hogy ez ekkor csak regionális állapotokat, sajátos erdélyi elmaradottságot tükrözne.

Bethlen Miklós világlátott ember, a fejedelemség vezető államférfia. 1708 és 1710 között fogalmazott munkájában a maga „étekbeli rendtartásáról” a következőket írja: „Gyermekségemből kikelvén, *ebéd s vacsorát ettem csak . . . Ebédidő tizenegy, vacsora hét óra volt rendszerint.*” Vacsorára ettek kevesebbet, az ebéd a főétkezés. 1654-ben, 12 éves korában történekről emlékezve említi, hogy „itt én mint gyermek, gyakran kaptam *fölöstökömre* egy darab fejer cipót, elmentem véle a kertbe, s egynéhány fő fokhagymát kihúztam s megettem, s osztány jó radnóti bort ittam reá”. Vagyis a felnőttek nem ettek fölöstökömöt, Bethlen el is mondja, hogy éhségtől türelmetlenül várta a délelőtti ebédet. (Bethlen Miklós Önéletírása. TOLNAI GÁBOR [kiadása]. Bp., é. n.: Magyar Századok IV, 115–6, 123–4.)

Apor Péter 1676-ban született. „Erdélynek változását” elbeszélő prózai munkáját 1736-ban zárta le. A régen és most elvi határa nála 1687, Erdély

Habsburg katonai megszállásának éve. A régen és most étkezési rendjéről ennyit mond: „Nem francia módon, mint most, hanem tíz órakeretnek ebédet, hat órakeret vacsorát.” Majd kifejezetten I. Apaffi Mihály fejedelemségéről (1661 – 1690.) szólva megismétli, hogy a fejedelem asztalánál is de. 10 órakeret tálalták az ebédet. Apor említ reggeli italokat is: a „régiek” pálinkát, édes égettborot vagy ürmöst ittak; a kávé, herbatea, csokoládéital új szokás. A régiek reggeli alkoholos italai nyilván Apor társadalmi körében sem mindenki számára mindennapi „étkezést” jelentenek, ezt jelezte volna. (Metamorphosis Transylvaniae. Szerk. TÓTH GYULA. Bp., 1972. 14–26.)

Az OklSz. is felhívja a figyelmet egy fontos forrásra, amelynek értelmezése azonban még későbbi feladat. II. Rákóczi Ferenc szabályzata a hegyaljai szőlőművelésről 1700-ban előírja, hogy a napszámosok napkeltétől napnyugtáig tartoznak dolgozni, minek során „délben egy óránál tovább ne legyen szabad nyugodni, fölöstökömkor fél óráig, uzsonnakor ismét fertály óráig”. A gazda pedig „más ember munkását el ne csallya vacsorának ígérésével”. (MGSz. 1894: 78 – 81.) Bár mai szemléletünkkel kézenfekvőnek látszana, hogy a déli pihenő idején okvetlenül ebédelnek is, és pontosan ez a meg nem nevezett étkezés lenne a főétkezés, ellenpéldák arra figyelmeztetnek, hogy további vizsgálat nélkül ezt nem állíthatjuk.

Az étkezési rendet részletesebben megvilágító hazai források meggyőznek arról, hogy előkelő körökben a XVI–XVII. században a régi kéttagú rend szerint étkeznek. A két állandó étkezés az ebéd és vacsora. Az ebéd időpontjaként a XVII. században délelőtt 10, illetve 11 órát említenek. Ahol e kérdésre választ kapunk, ott főétkezésnek az ebéd számít. Bár *felestekem* nevű étkezésről a BesztSzj. óta folyamatosan esik szó, XVI–XVII. századi forrásaink ezt nem mindennapi érvényű étkezésnek ismerik. Nádasdiéknál egyszer követ kapta, aki esetleg hosszú útról éppen akkor érkezhetett, Bethlenéknél csak serdületlen gyermeknek járt.

Forrásaink nem bizonyítják, hogy a XVI–XVII. században ne lehetett volna másoknál már bevezetett az új hármas étkezési rend Magyarországon. Az 1630-as bécsi főúri viszonyok megörökítésével viszont valószínűsítik, hogy a XVII. század közepe előtt idehaza alighanem csakis a régi szerkezettel, napi két főétkezés rendjével számolhatunk.

7. Az étkezési rend háromtagú alapszerkezete térhódításának részleteiről egyelőre keveset tudunk. A XIX–XX. században a kettős étkezési rend a paraszti rétegek igen jelentősen képviselt formája, elsősorban az év téli felében. Bármilyen vélemények hangzottak is el erről, az elmondottak után kétségtelen, hogy ez nem egészségében eredendően paraszti berendezkedés, hanem a régi, társadalmilag korábban általános forma tartósabb fennmaradása változott, immár csak időszakos érvénnyel. Ez a körülmény önmagában is arra mutat, hogy a hármas étkezési rend hazai kezdeteit nem a paraszti rétegeknél kell keresni. Nem a lakosság többségét tevő mezőgazdasági foglalkozású, vidéki rétegeknél tehát, amelyek a XIX. század közepén is az ország lakosságának 80–85%-át alkották még. Amint erre Apor közvetve és közvetlenül is utal, a hazai hármas étkezési rend tőlünk nyugatra fekvő területek korábban kialakult új divatját követi. Ez ott a magasabb társadalmi körökben jutott először érvényre. Kezdeteit nyilván nálunk is hasonló társadalmi körben és a városokban kell keresni.

Az új hármas étkezési rend szórványadatokból való kibogozása nem egyszerű feladat. Támpont lehet a hivatalok, a kollégiumok, az iskolák, az iparo-

sok, a napszámosok munkarendje, maguknak az étkezéseknek a körében kulcsfontosságú az ebéd időpontja és a reggeli étkezés, a főlöstököm ~ früstök mindennapisága, rendszeressége. Az alábbi egyetlen példa is mutatja, hogy még legfontosabb városainkban is nehéz a tisztánlátás.

Az 1724-ben felállított királyi magyar helytartótanács még ez évben meghatározott munkarendje naponta 8 – 11 és 14 – 17 óráig tartó hivatali időt rendel el, amely alatt a tisztviselőknak sok egyéb között enni és inni sem volt szabad. Az 1769-ben újonnan szervezett hivatalrészlegnél ugyanez a munkaidő maradt. (EMBER GYŐZŐ A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története 1727–1848. Bp., 1940. 10, 47.) Kétségtelen, hogy a hivatalnokok csakis 11 óra után ebédelhettek.

1764-ben Pozsony város híres „fizikusa”, Torkos Justus János a város vizei, a vízivás kapcsán az étkezési rendet is érinti. „Mittags- und Abend-Mahlzeit”-ről, valamint „Fruhigen [und] Nachmittägigen . . . Trinken”-ről beszél. Az utóbbiak alkalmával a meleg ital a hidegnél egészségileg előnyösebb: „Deswegen sind bey Uns, die Morgenländische Warme Getränke, schon ganz gemein und zur Gewohnheit geworden.” Közülük a teát, kávé említette már előbb. Akiknek ezek nem tesznek jót, „sollen sich . . . anstatt dessen . . . lieber mit einer Suppe begnügen”. (Bericht von der königlichen . . . Frey-Stadt Preßburg. Preßburg, 1764. 18, 28–33.)

Ebben a szövegben *Mittagsmahlzeit*-ről van szó, és kapunk egy további kulcsot is. Ez pedig a leves. A tea, kávé alternatívájaként ajánlott leves aligha Torkos ötlete, sokkal inkább a valóságos étkezési gyakorlatból merített orvosi tanács. Ezt a meleg italok helyett ajánlott levest Torkos szövegében azon étkezések köréhez köthetjük, amelyek kapcsán az előbbiek szó-bakerültek. Ezek az ebédet megelőző korai és az ebédet követő délutáni étkezések. A környező vidékek egykorú étkezési rendje szerint a kettő közül a leves esetében elsősorban a reggeli étkezés jöhet számításba. Stájerországban a XVII. századtól kezdve találkozni reggeli levessel. A levesből álló, illetve alapételként a levesre épülő reggeli a XVIII. századra válik ott fokozatosan állandó napi étkezéssé, miközben a nap korábban első étkezése 11 órára tolódik, és *Mittagessen* néven kezd szerepelni. Vacsora minden társadalmi rétegnél szokásos, vagyis a reggeli levessel kibontakozott a háromtagú napi étkezési rend. (GAMERITH, A.: i. h.) A pozsonyi hivatali rend és Torkos tudósítása együtt véleményem szerint szintén az új háromtagú étkezési alapszerkezetre vallanak már. A későbbre került ebéd elé reggelre beiktatózott a nap harmadik állandó étkezése.

Nyelvünkben a XVIII. század közepén megjelenik a *dél ebéd* szókapcsolat, útnak indul a *délebbéd* összetétel. Az eddig elmondottak után nem lehet kétséges, hogy megjelenése az étkezési rend tagozódásának, az étkezések időzítésének hazai változásával logikus tárgyi összefüggésben áll. Kettőről háromra bővült nemrégiben a napi állandó étkezések száma. Az új minta azonban még közel sem általános érvényű. Nagyon sokan változatlanul a régi szerint étkeznek, s a kétféle étkezési rendben az ebéd időpontja eltérő. A régi kéttagú étkezési rend ebédje korábbi időpontra esik, az új háromtagúé későbbre, délre, a déli órákra. Ez a déli ebéd azoknál, akik az új minta szerint esznek, egyúttal a nap főétkezése. Ebben is megegyezik a kettős rend korábbi időpontra eső ebédjével. A *délebbéd* az egymást váltó, ugyanakkor még egymás mellett is élő kétféle elrendezésben közvetlen eligazításul szolgáló megjelölés az átmeneti időszakban. Így viszont a szókapcsolat felbukkanása maga is

támpontul szolgálhat az új elrendezés hazai térhódítása időrendjének behatárolásához. A XVII. századi viszonyokról, illetve a XVIII. század első felében Pozsonyban valószínűsíthető változásról ismertek és a *délebed* XVIII. század közepén való felbukkanása meggyőzően egészítik ki egymást.

8. A háromtagú étkezési rend — reggeli, déli és esti napi állandó étkezésekkel — a középkor végétől kezdve alakult ki folyamatosan Európában, és csak fokozatosan jutott érvényre. Korábban és vele párhuzamosan is kéttagú étkezési rend volt szokásban, amely a napot más módon tagolta, étkezései a reggeli/délelőtti és a délutáni órákra estek. A hazai forrásfeltárás jelen állása és a közép-európai viszonyok analógiája nyomán Magyarországon a XVII. század derekáig általános érvénnyel a régi kéttagú étkezési rendet kell feltételeznünk. Egészen bizonyosan ezt az *ebéd* szó első és korai, XIV—XVI. századi előfordulásainál. Nem tudjuk eldönteni, hogy ebben az időben az ebéd ténylegesen fontosabb étkezés volt-e a vacsoránál, de tudjuk, hogy lehetséges e szerkezetben is főétkezés, és igen valószínű, hogy ez az ebéd az volt. Nem ismerjük a XIV—XVI. századból az ebéd szokásos hazai időpontját. Ez lehetett párhuzamosan is többféle, s változhatott is az idő folyamán. Semmi esetre sem tehetjük azonban délre, a déli órákra. Legkésőbbben 10 órára kell gondolnunk, de igen valószínű, hogy korábbi időpont is számításba jöhet. Hogy reggelnek vagy délelőttnek nevezzük-e ezt az időpontot, azon lehet még vitatkozni. Keveset tudunk egyelőre arról, hogyan számították a napszakokat akkoriban nálunk, s mint változott későbbben ez a szemlélet. (Vö.: WÜNSCHMANN, D., *Die Tageszeiten*. Marburg, 1966.; EJDÉR, B., *Dagens tider och måltider*. Lund, 1969.) Ha a Jókai-kódex *ebéd* adatát a TESz.-hez hasonlóan csak két szóval lenne szabad értelmezni, 'délelőtti főétkezés' fogalmazást választanék. A Margit-legendá *zanto ebed* kapcsolata pontos értelmezéséhez még további adatokra kell várnunk. — Az értelmezéshez ugyan nem visz sokkal közelebb, mégis megemlítem, hogy e dolgozat megírása után kezembe jutott az eddig egyedül a Margit-legendából ismert szókapcsolat második előfordulása. Eszerint a *szántóebéd* — amely után a Nyelvőr szerkesztősége 1901-ben már rákérdezéssel is eredménytelenül nyomozott —, a XVI. században korántsem alkalmi megjelölés. Székely István 1559-den megjelent Magyar krónikája egyik — a XVIII. században Doboka megyében felbukkant — példányába kötött pótlapon XVI. századi bejegyző 1568. évi földrendések feljegyzése után írja, hogy „NB. Mintegy *szántó ebéd*kornak elébidején ismét földindulás lón”. (Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784*. Közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND. Bukarest, 1970. 327.)

A néprajzban legújabbban előtérbe került az étkezési rend vizsgálata. Rendező szerepe miatt kiemelkedő jelentősége van mind az életvitel napi rendjében, mind pedig az egész táplálkozásban.

Az étkezési rend ismeretlen részeinek felderítéséhez a nyelvésznek bizonyára lesz új mondanivalója, ezért tártuk itt elő új kérdéseink egy részét. Jelképesen szólva: együtt bizonyára gyorsabban megtaláljuk azt az *ebéd* nevű étkezést is, amelyről elsőként biztosan állíthatjuk, hogy ez már valóban az újkori hármas étkezési rend 'déli (fő)étkezése'.

KISBÁN ESZTER

A paleográfiai sajátosságok mint bizonyítékok a kéz és a szövegező azonosításakor*

5. Hogy van-e valamilyen tudatosan vagy inkább tudatlanul, szokásból követett rendszerfeleség, viszonylagos állandóság, kézre jellemző gyakorlat a kis és a nagy kezdőbetűk alkalmazásában, azt figyeljük meg az alábbi, részletesebb, az egyes szókezdő kis- és nagybetűk gyakoriságát és párhuzamos használatát mutató táblázatban. Forrásunk (a Lfv.) hat helyéről vett szövegében, összesen tizenhárom lapon ezt a helyzetet találjuk:

lap	5—6.	9—10.	17—8.	37—9.	58—9.	76—7.	összesen	
<i>a</i>	67	75	43	86	46	52	341	(95,25%)
<i>A</i>	8	—	4	—	3	2	17	(4,75%)
<i>b</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,0%)
<i>B</i>	27	11	7	18	17	10	90	(100,00%)
<i>c</i>	16	7	1	11	10	3	48	(90,56%)
<i>C</i>	—	—	2	3	—	—	5	(9,44%)
<i>d</i>	3	2	1	3	3	4	16	(88,88%)
<i>D</i>	—	—	—	—	—	2	2	(11,12%)
<i>e</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>E</i>	86	66	57	70	71	71	421	(100,00%)
<i>f</i>	15	18	10	8	19	11	81	(100,00%)
<i>F</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>g</i>	3	9	9	5	2	2	30	(93,75%)
<i>G</i>	2	—	—	—	—	—	2	(6,25%)
<i>i</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>I</i>	15	26	14	20	18	11	104	(100,00%)
<i>l</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>L</i>	8	9	5	3	8	2	35	(100,00%)
<i>m</i>	15	25	14	28	22	8	112	(35,23%)
<i>M</i>	43	46	7	28	43	39	206	(64,77%)
<i>n</i>	—	—	2	—	—	—	2	(1,23%)
<i>N</i>	19	26	24	26	18	36	149	(98,67%)
<i>o</i>	15	6	9	2	6	10	48	(100,00%)
<i>O</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>p</i>	2	5	1	5	4	6	23	(100,00%)
<i>P</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>r</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>R</i>	3	2	4	6	2	4	21	(100,00%)
<i>s</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>S</i>	9	24	7	8	6	13	67	(100,00%)
<i>t</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>T</i>	19	31	22	11	24	16	123	(100,00%)
<i>w</i>	73	79	62	63	41	65	383	(100,00%)
<i>W</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>z</i>	15	13	4	18	10	13	73	(100,00%)
<i>Z</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
2399	{ 224 239	{ 239 241	{ 156 153	{ 201 193	{ 163 210	{ 174 206	{ 1157 1242	{ (48,23%) (51,77%)

* L. MNy. LXXI, 20—8.

A táblázatban 2399 adat van 18 betű kis és nagy változatára. Sajnos, egyeseknek az előfordulási száma annyira alacsony, hogy nem fogadhatjuk el őket nyugodt lelkiismerettel mint a betűknek és vizsgált változataiknak az egész anyagban való átlagos gyakoriságát hűen kifejező számértékeket. Növelnünk kell tehát az adatok számát, s ellenőrzésképpen is tanulságos lehet felmérni, milyenek az arányok más különböző helyeken. Ezzel a céllal újabb tizenhat lapnyi szövegből még egy betűhasználati statisztikát állítottuk össze (l. 188. lap).

Nos, megfigyelhetjük, hogy a) a betűknek a fele, mégpedig a következők csak nagy: *I, R, S, T* — a *K*- és a *H*-ról már korábban megállapítottuk — vagy zömmel nagy változatban, mint az: *E* (99,38 %-ban), *B* (98,76 %-ban), *N* (98,57 %-ban), *L* (98,38 %-ban), *M* (62,88 %-ban) használatosak; b) a fele viszont vagy mindig kicsi, pontosabban megjelölve ezek: *c, f, g, o, p, w*, vagy túlsúlyban a kis betűforma járja: *z* (98,26 %-ban), *d* (96 %-ban), *a* (95,50 %-ban).

Természetes, hogy a táblázatban található arányok és az előbbi egyes betűk százalékos megterhelése egyetlen betű e két változatának az esetében sem állandó, valamelyest eltérő megoszlást találnánk mind kevesebb, mind több további lap szövegének feldolgozásában, de ismerve az egész anyagot és figyelembe véve az ellenőrzés eredményeit, s a mű hat helyéről vett, az egésznek 25 százalékát kitevő terjedelméből származó adatok alapján azt kell mondanunk, hogy a fenti arányok mindenképpen jellemzők a szerző írásgyakorlatára, s ha a két változatnak a teljes anyagban fellelhető összes előfordulását mérnénk össze is, nem kapnánk fordított arányokat. Az $m : M$ párnál ugyan van erre példa, de csak egy-egy lapon, tehát alacsony előfordulási számok esetén, s főként azért, mert a kis- és a nagybetű átlagos megterhelése kiegyensúlyozottabb a többinél, az ingadozás skálája kb. húsz százalékon belül van. Az természetesen megesik, hogy éppen a feldolgozatlan lapokon bukkanunk rá egy-két fehér „hollóra”, például: *Chazar* (37,49), *Compromiffomoth* (17; 2 ×), *Gondoltha* (5) stb. Arra szintén akad példa, hogy elválasztott szóban és szótesten belül nem kapcsolt betűk esetében merül fel nagybetű: *oKoffag* = || = *Bwl* 'okosság' (17), *zewk* = || = *Seggel* (42) stb. Egyes nagy kezdőbetűk használata annyira beidegződött az íróba, hogy a valószínűleg gyorsabban s talán még izgatottan is írt sorközi és marginális beszúrásokban sem más a helyzet. Az igazság kedvéért azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kis és nagy változatban méret szerint alig eltérő, azonos alakú, ugyanolyan vonalvezetésű betűk (*c, m, w*) megítélése, besorolása néha bizonytalan.

A mondat fontosabb szavainak a XVI—XVII. században dívott gyakori nagy kezdőbetűs írásmódjában minden bizonnyal német hatást kell látnunk (vö. BENKŐ: MNyTört. 70). A szerző nem kiemelő eszközként használja ezt a nála elburjázott betűírásmódot, hanem megszokásból, funkciótlanul. A német nyelvet nagyon jól ismerte, ennek hatása nem zárható ki írásában (például a gót betűk használata), de a sok nagy szókezdő betű tapasztalt, sajátos alkalmazásának más alapja van nála. Általános vélemény, hogy a fenti időszakban teljesen rendszertelenül használták a kis és nagy kezdőbetűt (vö.: Ūriszék 54; BENKŐ: i. h.). Beható elemzéssel szerzőnknel mégis olyasféle rendszer hámozható ki, amilyent már előbb körvonalaztunk. Hogy érdemes ezt a jelenséget

lap.	24—5.	29—30.	43—7.	53—4.	64—6.	74—5.	összesen	
<i>a</i>	46	58	157	59	90	37	447	(95,51%)
<i>A</i>	9	—	5	2	—	5	21	(4,49%)
<i>b</i>	—	—	1	—	—	—	1	(1,24%)
<i>B</i>	7	7	34	9	17	6	80	(98,76%)
<i>c</i>	1	1	36	3	13	6	60	(100,00%)
<i>C</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>d</i>	4	2	7	4	3	4	24	(96,00%)
<i>D</i>	—	—	1	—	—	—	1	(4,00%)
<i>e</i>	—	1	1	—	1	—	3	(0,62%)
<i>E</i>	69	62	136	53	106	54	480	(99,38%)
<i>f</i>	13	18	29	7	19	13	99	(100,00%)
<i>F</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>g</i>	8	6	8	3	3	9	37	(100,00%)
<i>G</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>i</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>I</i>	16	18	21	11	22	14	102	(100,00%)
<i>l</i>	—	—	—	1	—	—	1	(1,62%)
<i>L</i>	11	10	17	6	10	7	61	(98,38%)
<i>m</i>	14	30	18	23	28	8	121	(37,12%)
<i>M</i>	26	24	49	31	61	14	205	(62,88%)
<i>n</i>	—	1	—	1	—	1	3	(1,43%)
<i>N</i>	35	23	61	28	36	24	207	(98,57%)
<i>o</i>	13	19	18	5	8	6	69	(100,00%)
<i>O</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>p</i>	3	6	24	3	6	4	46	(100,00%)
<i>P</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>r</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>R</i>	7	8	26	3	7	4	55	(100,00%)
<i>s</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>S</i>	15	4	31	11	24	20	105	(100,00%)
<i>t</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>T</i>	14	21	38	9	38	11	131	(100,00%)
<i>w</i>	43	48	155	63	64	66	439	(100,00%)
<i>W</i>	—	—	—	—	—	—	—	(0,00%)
<i>z</i>	14	8	51	11	15	17	116	(98,30%)
<i>Z</i>	—	—	2	—	—	—	2	(1,70%)
2916	{ 159	198	505	183	250	171	1466	(50,27%)
	{ 209	177	421	163	321	159	1450	(49,73%)

figyelemmel kísérni legalábbis néha, kiviláglik a fentiekből, ahol — mint láttuk — nagyon jó felhasználható a szerzőség vizsgálatában.

A két táblázat jó lehetőséget ad a kis és a nagy kezdőbetűk alkalmazásában megnyilvánuló hullámzás mértékének a megfigyelésére betűnként és két-három lapnyi szövegmintákban. Összevetve az egyes betűk kis és nagy változatára vonatkozó adatokat igen kevés eltérést találunk: az utóbbiban akad kis *b* (1 ×; 1,24%), kis *e* (3 ×; 0,67%), kis *l* (1 ×; 1,62%) és nagy *z* (2 ×;

1,70%), ellenben hiányzik belőle az elsőben is ritkán felbukkanó nagy *c* (5 ×; 9,44%), valamint a nagy *g* (2 ×; 6,25%). E kis előfordulási számok alapján következtethetünk, mennyivel inkább szórványosabban fordulnak elő ezek a betűk a teljes műben. Ismét megállapíthatjuk, hogy a kútfőben vannak egészen ritka kis és nagy szókezdő betűk. A többinél a százalékos arány a két kimutatásban vagy ugyanaz, vagy csaknem egyezik.

Részletesebb és pontosabb megfigyeléseinket tegyük meg a két kimutatás adatainak egybeolvasztásával, vagyis nagyobb számokra alapozva, összesen 29 lap — a forrás 39,20 százalékanak 5315 adatából készített, egyszerűsített és átfogóbb táblázatból. Utána, hogy könnyen egyeztethessük a levelek betűiből összeállított táblázat részeredményeivel, ez utóbbit is hozzuk, de kibővítve a százalékos arányokkal.

a) Lfv.:

<i>a</i> : <i>A</i> = 788 : 38 (95,40% : 4,60%)	<i>m</i> : <i>M</i> = 233 : 411 (36,18% : 63,82%)
<i>b</i> : <i>B</i> = 1 : 170 (0,59% : 99,41%)	<i>n</i> : <i>N</i> = 5 : 356 (1,39% : 98,61%)
<i>c</i> : <i>C</i> = 108 : 5 (95,57% : 4,43%)	<i>o</i> : <i>O</i> = 117 : 0 (0% : 100%)
<i>d</i> : <i>D</i> = 40 : 3 (93% : 7%)	<i>p</i> : <i>P</i> = 69 : 0 (100% : 0%)
<i>e</i> : <i>E</i> = 3 : 901 (0,34% : 99,66%)	<i>r</i> : <i>R</i> = 0 : 76 (0% : 100%)
<i>f</i> : <i>F</i> = 180 : 0 (100% : 0,0%)	<i>s</i> : <i>S</i> = 0 : 172 (0% : 100%)
<i>g</i> : <i>G</i> = 67 : 2 (97,10% : 2,90%)	<i>t</i> : <i>T</i> = 0 : 254 (0% : 100%)
<i>i</i> : <i>I</i> = 0 : 206 (0% : 100%)	<i>w</i> : <i>W</i> = 822 : 0 (100% : 0%)
<i>l</i> : <i>L</i> = 1 : 96 (1,04% : 98,96%)	<i>z</i> : <i>Z</i> = 189 : 2 (98,95% : 1,05%)
5315 1188 1421	1435=2623 (49,36%)
	1271=2692 (50,64%)

b) A levelekben:

<i>a</i> : <i>A</i> = 202 : 27 (88,20% : 11,80%)	<i>m</i> : <i>M</i> = 47 : 101 (31,76% : 68,24%)
<i>b</i> : <i>B</i> = 1 : 39 (2,50% : 97,50%)	<i>n</i> : <i>N</i> = 0 : 60 (0,0% : 100%)
<i>c</i> : <i>C</i> = 15 : 7 (68,18% : 31,72%)	<i>o</i> : <i>O</i> = 18 : 0 (100% : 0,0%)
<i>d</i> : <i>D</i> = 25 : 2 (92,59% : 7,41%)	<i>p</i> : <i>P</i> = 38 : 0 (100% : 0,0%)
<i>e</i> : <i>E</i> = 9 : 151 (5,63% : 94,37%)	<i>r</i> : <i>R</i> = 0 : 16 (0,0% : 100%)
<i>f</i> : <i>F</i> = 52 : 0 (100% : 0,0%)	<i>s</i> : <i>S</i> = 0 : 33 (0,0% : 100%)
<i>g</i> : <i>G</i> = 29 : 2 (93,54% : 6,46%)	<i>t</i> : <i>T</i> = 0 : 52 (0,0% : 100%)
<i>i</i> : <i>I</i> = 0 : 6 (0,0% : 100%)	<i>w</i> : <i>W</i> = 96 : 1 (98,96% : 1,04%)
<i>l</i> : <i>L</i> = 6 : 59 (9,14% : 90,76%)	<i>z</i> : <i>Z</i> = 50 : 12 (80,64% : 19,36%)
1236 339 373	249 : 588 (47,58%)
	275 : 648 (52,42%)

Ezekből a kimutatásokból nem nehéz felismernünk a kis és nagy kezdőbetűk alkalmazásában követett gyakorlatot. Gyakoriságuk szerint mindkét anyag jeleit két nagy csoportba oszthatjuk: kilenc közülük részben rendszeresen, részben többnyire kis formában használatos, s fordítva, kilenc más betűnek néhány tagja mindig, néhány az esetek többségében mint nagybetű járja. Mindkét anyagban kivétel nélkül kicsi az *f*, *o*, *p*, viszont egyszer sincs kis *i*, *r*, *s*, *t* és megítélésünk szerint *h*, valamint *k*. Élesen kitűnik ez a táblázatokból nyert, az alábbi könnyen szembeállítható csoportosításból. A Lfv. jeleit az előző két összesítés szerint, tehát kettős bontásban (1. 190. l.) mutatjuk be, hogy jobban belelássunk a jeleknek a csoportok közötti mozgásába, hiszen előfordul, például az *e* esetében, hogy egyes lapokon csak nagy változata található, másokon pedig főként van, azaz egy-egy kicsi is előbukkan mellette. (I. a): csak kisbetűként fordul elő, I. b): a jel kis változata van túlsúlyban; II. a): a nagybetűk általánosak, II. b): zömmel a nagybetűk használatosak):

a) Lfv.:	13 l.	16 l.	b) levelek
I. a):	<i>f, o, p, w, z</i>	<i>c, f, g, o, p, w</i>	<i>f, o, p</i>
I. b):	<i>a, c, d, g</i>	<i>a, d, z</i>	<i>a, d, z; c, g, w</i>
II. a):	<i>B, E, I, L, R, S, T</i>	<i>I, R, S, T</i>	<i>I, N, R, S, T</i>
II. b):	<i>M, N</i>	<i>B, E, L, M, N</i>	<i>B, E, L, M</i>

E jelenség vizsgálatának kapcsán szólnunk kell még több okból is a tulajdonnevek kezdőbetűinek alkalmazásáról. Összesítve és párhuzamba állítva adataikat betűnként ezt találjuk:

	a) kicsi		b) nagy			a) kicsi		b) nagy	
	1. Lfv.	2. Lfv.	1. Lfv.	2. Lfv.		1. Lfv.	2. Lfv.	1. Lfv.	2. Lfv.
<i>a</i>	6	8	—	1	<i>m</i>	2	5	22	46
<i>b</i>	—	—	17	105	<i>n</i>	—	—	1	5
<i>c</i>	2	3	7	2	<i>o</i>	2	34	—	—
<i>d</i>	—	10	2	2	<i>p</i>	15	25	—	—
<i>e</i>	—	—	3	7	<i>r</i>	—	—	2	5
<i>f</i>	11	33	—	—	<i>s</i>	—	—	5	24
<i>g</i>	7	13	2	1	<i>t</i>	—	—	5	16
<i>i</i>	—	—	18	33	<i>w</i>	7	15	1	—
<i>l</i>	—	—	6	9	<i>z</i>	12	45	9	2
	26	67	55	160		38	124	45	98

összesen: 1. Lfv. (164) a) kicsi: 64, b) nagy: 100 (39,02% : 60,98%); 2. Lfv. (449) a) kicsi: 192, b) nagy: 257 (42,99% : 57,01%). Már első tekintetre látszik, hogy a tulajdonnevek elején ugyanúgy találhatóak kis- és nagybetűk, mint bármilyen más szó kezdetén, s hogy gyakoriságuk úgyszintén egységes gyakorlatról tanúskodik.

Egy-két megjegyzéssel ki kell egészítenünk a táblázatból leszűrhető tanulságokat. A levelek feldolgozásából úgy tűnik, hogy a nagybetűk megterhelése mégis csak függ a tulajdonnevek gyakoriságától, hiszen 7—12 százalékkal nagyobb részesedés esik itt rájuk, mint a korábbi táblázatokban (1. 189. lap). További elemzéssel felderíthető ennek az igazi oka. A levelekben alacsony, csupán kilenc az egy betű előfordulási átlagszáma. Nagyobb átlagszám esetén — a Lfv.-ban 25 adat esik egy betűre — bizonyára másképp is alakulna bennük a kis- és nagy kezdőbetűk aránya. Ha csak hattal volna több a kisbetűk száma és ugyanennyivel kevesebb a nagybetűké, már egyeznének a két anyag e betűinek az arányai. Való, hogy a nagy *c* (*k* értékben, latinus írásmódban; a *cs* értékű *ch* első elemeként) és a nagy *z* (*z* értékű) viszonylag sűrűbben fordul elő ebben a forrásban, mégpedig a *Cristof*, *Cassa*, *Chemmer* és az aláíró *Zay* tulajdonnév ismétlődése következtében, mint a Lfv.-ban, illetve a két forrás *k* értékű *c*-vel írt közneveiben (*compromissum* ~ *Compromissum*), de az *a* (6 × !), *f*, *o*, *p* mindig kicsi.

A Lfv.-ban nemcsak számos személynevet jegyzett fel a deák, hanem sok hazai (XVI. sz.-i) és külföldi földrajzi nevet is. A szövegben találkozva velük azonnal feltűnik, hogy egyszer nagy, máskor kis kezdőbetűvel írja őket. Adataik feldolgozásából megbizonyosodhatunk, hogy a szerző nem tett különbséget tulajdonnév és köznévi között ebből a szempontból, s hogy ugyanazokat a betűket használja tulajdonnevek nagy kezdőbetűjeként, amelyeket bárme-

lyik köznév vagy bármilyen más szófaj elején is. Ez a nyitja a szókezdő kis- és nagybetű látszólagosan kaotikus alkalmazásának a tulajdonnevek írásmódjában, s így válik érthetővé előttünk, miért nagy kezdőbetűs mindig a *Buda*, *Szabács* (12 ×), *Sabác* (9 ×), *Báthori István* (1 ×), ellenben mindig kis betűvel kezdődik a *Fehérvár* (32 ×), *Pest* (3 ×), *Várdai Pál* tulajdonnév, s miért nagy kezdőbetűs a teljes név egyik s kis kezdőbetűs a másik tagja: *oláh Balázs(kó)* (32), *werbőczy István* (8 ×), *Korlátkői péter*, s miért akad ingadozó írásmód is: *morgai* (2 ×), de *Morgai* (19 ×), *mátyás* (1 ×), ellenben: *Mátyás* (4 ×) stb. — JAKÓNak az a véleménye, hogy a személynevekben a XVI. század végén váltak általánossá a kezdő nagybetűk (Urb. 66, 68).

A táblázat adatai arról is meggyőznek, hogy a két anyagban a tulajdonnevek nagy és kis kezdőbetűjének alkalmazási szabálya annyira egyezik, mintha csak egy forrásnak két helyéről gyűjtött adatain figyeltük volna meg érvényesülését.

6. Alaposabb vizsgálatra és összehasonlításra szinte kínálkoznak a kis *a* (és *á*) jelölésére lefoglalt írott betűformák. Használatuk gyakoriságának pontosabb felmérése előtt ezeket mondhatjuk el róluk: mind a levelekben, mind a Lfv.-ban szó végén és belsejében a görög szigmához (σ) hasonló, a latin *a*-nál rövidebb, mindjárt a vonal felé indulás után jobbra kanyarodó, fülecyszerűen záródó, jobbról laposabb oldalú *a*-t találunk. A kis *o*-tól élesen elkülönül, mert ez utóbbi szabályos, a szomszédos betűkhöz nem kötődő, kis kör formájú betű. Szóeleji helyzetben két változat használatos, alfa alakú (α) és a nyomtatottra emlékeztető, kissé balra dülő, hurkára fektetett, két részes *a*. Ez semmi esetre sem nagy betű, mert az a mai nyomtatott nagy *a*-ra hasonlít, a két szára ékbe torkollik fent, de a kezdő szára a sor alá nyúlik. A Lfv.-ban végig az α írott változat uralkodik, míg a leveleknek csak az első két darabjában van fölényes megterhelése, az 1564-ben és a később keltezettekben az *a* variánsa a fölény. E jelentéktelennek látszó változás a két jel alkalmazásában egy nagyon lényeges következtetést tesz lehetővé: Ha a levelek és a Lfv. egy kézről kerültek ki, akkor az emlékiratot 1564 előtt kellett írnia a szerzőnek. A betűvariánsok szóeleji alkalmazási megoszlását a következő összeállításból ismerhetjük meg. Az előzetes összevetés és szűrés után már külön mutatjuk be: a) az első két írás (1537 és 1545-ből), b) az 1564-ben és 1568–1569-ben datált leveleket, c) a Lfv.-nak α - és *a*-jának adatait. Hogy megismerkedhessünk a két betűtípus használati arányainak mozgási sávhatárait, a Lfv.-nak hét helyéről gyűjtöttük össze az adatokat. Az összesítésből ezeket tudjuk meg róluk:

	a) J + Z	b)	M ₁	M ₂	M ₄	M ₅	összesen
Lev:	α : 86 (89,59%)	α :	7	2	1	5 = 15	(13,27%)
	a : 10 (10,41%)	a :	12	29	27	30 = 98	(86,73%)
	96 (100%)		19	31	28	35 = 113	(100%)
	5—9. (5 l.) $\alpha : a = 140 : 13$ (91,50% : 8,50%)						
	15—7. (3 l.) $\alpha : a = 60 : 12$ (83,33% : 16,67%)						
	24—9. (6 l.) $\alpha : a = 121 : 27$ (81,75% : 18,25%)						
c) Lfv.	34—6. (3 l.) $\alpha : a = 86 : 5$ (94,50% : 5,50%)						
	43—7. (6 l.) $\alpha : a = 125 : 15$ (89,28% : 10,72%)						
	63—70. (8 l.) $\alpha : a = 203 : 14$ (93,54% : 6,46%)						
	74—8. (5 l.) $\alpha : a = 91 : 5$ (94,79% : 5,21%)						
	36 l. $\alpha : a = 826 : 91$ (90,07% : 9,93%)						

A Lfv.-ban, anyagának a 48, 64 százalékából származó adatokat alapul véve ugyanolyan meggyőző a szóeleji α sűrűsége, mint a J-ben és a Z-ben. Egyáltalán nem valószínű, hogy egészen más gyakoriságokat kapnánk az anyag teljes feldolgozásából, hiszen átlag minden második lap előfordulásai benne vannak a végső összegekben. Szóródás észlelhető, de ez várható és természetes ilyen jelenség esetében. A táblázatban találhatónál erősebb hullámzás is akad, például a Z-ben csak α (18 \times), a Lfv. 77. lapján 20 α mellett 1 a , viszont a 14 lapon 9 α és 12 a van. Igaz, ekkora ingadozások csupán alacsony adatszámok esetében fordulnak elő. Öt lapon (14., 39–40., 54–5.) az $\alpha : a = 80,76\% : 19,24\%$, tizennyolc lapon $91,77\% : 8,23\%$ (468 : 42), negyvenegy lapon, az anyag 55,40%-ában $88,92\% : 11,08\%$ (931 : 116). A Lfv.-ban tehát a szókezdeti α sokkalta gyakoribb az a -nál.

Az M_3 (1568. IX. 29.) adatai nem szerepelnek itt, mert a levél csak nagy a betűt ismer e helyzetben (19 \times).

7. Tanulságos megfigyelni a kis d -t jelölő betűváltozatokat és az ezek alkalmazásában megnyilvánuló szabályszerűséget. Három írásjegyet használ a szerző, a latin d , a gót, bár inkább a görög thétára emlékeztető ϑ betűt és olykor a latin d módosított változatát, melynek a felső szára félívszerűen az o alakú test fölé hajlik (l. Lfv. 24, 53, 56, 57). Ez a forma egészen ritka, megterhelése a többihez képest 0,5% körül mozog; csak szókezdi betűként fordul elő. Semmi esetre sem tekinthető nagy d -nek, mert ezt a mai írott nagy d -ként formázza meg a szerző (l. J 10. sor). A két fő variáns használatát három, szóeleji, szóbelseji és szóvégi helyzetben tanulmányoztuk. A levelek adataiból ilyen áttekinthető képet kapunk róluk:

a) szókezdi	$d : \vartheta = 22 : 6$	(78,65% : 21,44%)
b) szóbelseji	$d : \vartheta = 3 : 93$	(3,13% : 96,87%)
c) szóvégi	$d : \vartheta = 1 : 41$	(2,28% : 97,62%)
összesen	$d : \vartheta = 26 : 140$	(15,67% : 84,34%)

A statisztika tükrében így jellemezhetjük jelentkezésüket: 1. Globálisan nézve az előfordulások számát a latin d szerepe egészen kicsi. 2. Legnagyobb megterhelésű szóeleji helyzetben, függetlenül az utána következő betűtől. 3. Szótestben — bármilyen írásjegykörnyezetben — csekély a megterhelése, kb. 1/10-e a ϑ -jének. 4. Szó végén egészen ritka, itt még a ϑ a honos. A rövid M_3 e vonatkozásban is szakított a hagyománnyal, mindhárom helyzetben a latin d -nek adta meg a polgárjogot, igaz, kevés d került soraiba (10 \times); az utolsó két év leveleiben már előretört minden helyzetben.

A Lfv.-ban ugyanezek a jelek osztozkodnak a mai d szerepén, s hogy mekkora részesedéssel, bizonyosodjunk meg adatszámok összevetéséből és nagyságrendjéből. Öt helyen vallattuk az anyagot, hogy együttesen lehetőleg hűen képviseljék az egész terjedelmet. Fokozatosan növeltük az adatszámokat, hogy megalapozottabb következtetéseket vonhassunk le. A két betűváltozat gyakorisága így alakul szakaszonként és helyenként:

1. 5–10. l.:		2. 21–5. l.:	
a) $d : \vartheta = 6 : 0$	(100% : 0,0%)	a) 9 : 0	(100% : 0,0%)
b) $d : \vartheta = 10 : 99$	(9,28% : 90,82%)	b) 3 : 57	(5% : 95%)
c) $d : \vartheta = 0 : 20$	(0,0% : 100%)	c) 0 : 24	(0,0% : 100%)
a)-c) $d : \vartheta = 16 : 129$	(11,86% : 88,14%)	a)-c) 12 : 81	(12,69% : 87,31%)

3. 36—43. l.:

a)	$d : \vartheta = 19 : 00$	(100% : 0,0%)
b)	$d : \vartheta = 12 : 94$	(11,33% : 88,67%)
c)	$d : \vartheta = 0 : 34$	(0,0% : 100%)

a)–c) $d : \vartheta = 31 : 128$ (20,50 : 79,50%)

5. 71—5. l.:

a)	$d : \vartheta = 4 : 0$	(100% : 0,0%)
b)	$d : \vartheta = 2 : 55$	(3,51% : 96,49%)
c)	$d : \vartheta = 0 : 26$	(0,0% : 100%)

a)–c) $d : \vartheta = 6 : 81$ (6,90% : 93,10%)

4. 53—8. l.:

a)	$6 : 1$	(85,71% : 14,29%)
b)	$1 : 70$	(1,41% : 98,59%)
c)	$0 : 56$	(0,0% : 100%)

a)–c) $7 : 127$ (5,23% : 94,77%)

összesen a 30 lapon:

a)	$44 : 1$	(97,77% : 2,23%)
b)	$28 : 275$	(9,25% : 90,75%)
c)	$0 : 160$	(0,0% : 100%)

$d : \vartheta = 72 : 436$ (14,18% : 85,82%)

Az utolsó összegezés a memoár terjedelmének 40,54 százalékában található adatokat foglalja magában. A forrásnak ekkora feldolgozott hányadát nyugodt lelkiismerettel tekinthetjük az egész anyag vizsgált jelenségét jól képviselő részének. A jelek alkalmazásáról ugyanazt mondhatjuk el, mint a levelek tárgyalásakor. Némi különbség ugyan mutatkozik helyenként, de ez nem több a betűváltozatoknak szigorúbb kötöttségénél az egyes helyzetekhez. Ebből szintén az látszik, hogy a krónika korábban íródott, mint a levelek, s hogy a ϑ elorvasztása még éppen csak megkezdődött. A jelek használata, gyakorisága annyira egyező, mintha ugyanazon kéz egy írásának más-más helyén tanulmányoztuk volna alkalmazásukat.

8. A leggyakoribb betűt — egy lapon kb. 150-szer fordul elő —, az e írott alakját nagyon egyszerű bemutatni. Mindkét anyagban azonos alakú, akár kicsi, akár nagy, s minden helyzetben a gót e járja. Szó elején a kicsi e kivételesen ritka (l. . . .). Jelölt hosszú \acute{e} alig van, jelei ugyanazok mindkét forrásban (ee és mellékjeles $e-k$). Az M_3 e vonatkozásban is kivétel, mind szó belsejében, mind szóvégen meghonosította a latin $e-t$.

9. Régi nyelvemlékeinkben, így forrásainkban is gyakori a z helyén használt z és 3 . E jelek alkalmazásának vizsgálata nem egy tanulságot szolgáltat számunkra a szerzőségi problémának e szempontból való megvilágításán túl is. Jelentkezésük rendszerességével ismerkedjünk meg legelőször a levelek csoportjába sorolt két legrégebbi iratban. A tapasztalatok szerint három helyzetben kell megfigyelnünk előfordulásaik szabályosságát, szókezdeten, szó belsejében és szóvégen. Ezekben az írásokban a következő arányban jutnak szerephez:

	1. szók.		2. szób.		3. szóv.		összesen 1. + 2.	
	δ	3	δ	3	δ	3	δ	3
J (1537):	23	0	38	2	0	43	61	2 (96,82% : 3,18%)
Z (1545):	1	3	8	1	0	7	9	4 (69,23% : 30,77%)
	24	3	46	3	0	50	70	6
	88,88% :		93,87% :		0 : 100%		92%	8%
	11,12%		6,73%					

Mint kiderült, bár igen alacsony adatszámokból, fiatal korában a szerző szó elején és szó belsejében következetesen $z-t$, szó végén pedig rendszeresen $3-t$ írt. A nyolc évvel későbbi záloglevél már változást, lazulást sejtet a két jel helyzetbeli kötöttségében, szó elején is akad benne 3 . Hogy nem véletlenül került oda, hanem a z rovására megindult terjeszkedésének előjeleként, kitűnik a többi levélből ($M_1 - M_3$; 1564—1569.), amelyekben már mindenütt ($274 \times$), szókezdeten ($34 \times$), szóttestben ($137 \times$) és természetesen szó végén is

(105 ×) elfoglalta a \mathfrak{z} helyét. E változásnak a megindulását igazolják a Lfv.-nak nem egy lapjáról előkerülő adatok is. E műben ilyen arányokban jelentkezik a két jelváltozat:

1. szók.		2. szób.		3. szón.		összesen 1. + 2.	
\mathfrak{z}	\mathfrak{z}	\mathfrak{z}	\mathfrak{z}	\mathfrak{z}	\mathfrak{z}	\mathfrak{z}	\mathfrak{z}
3 l.:	15	0	63	2	0	48	78 : 2 (97,50% : 2,50%)
3 l.:	23	3	41	1	0	30	64 : 4 (94,15% : 5,66%)
6 l.:	41	0	122	5	0	100	163 : 5 (97,02% : 2,98%)
6 l.:	24	0	109	8	0	80	133 : 8 (94,32% : 5,68%)
5 l.:	36	2	106	5	0	60	142 : 7 (95,30% : 4,70%)
23 l.:	139	5	441	21	0	318	580 : 26 95,70% : 4,30%
	96,52%	3,48%	95,45%	4,45%			

Akár az egyes kisebb-nagyobb terjedelmű szakaszokban, akár a 23 lap végeredményében, a krónika 31 százalékában nézzük a \mathfrak{z} és a \mathfrak{z} helyzetek szerinti megterhelését, ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a két levél alapján: a) szóvégen kivétel nélkül \mathfrak{z} járja; b) szó belsejében a \mathfrak{z} van nagy fölénnyel, átlagolva is legföljebb 3 esik egy lapra; c) a \mathfrak{z} szó elején tartja magát legszilárdabban, a \mathfrak{z} itt egészen ritka, egyes szakaszokban fel sem bukkan. A százalékos arányok vagy egyeznek, vagy annyira megközelítik egymást a levelekben és a Lfv.-ban, hogy két szerző írásában nem lehet ilyen mértékben egyező megterhelést és alkalmazást feltételezni mindaddig, amíg nem kerül elő ilyen arányokat mutató más XVI. századi munka. E jelenség alapján több mint valószínű, hogy a Lfv. korábban keletkezett, mint a Z keltezési éve, sőt, valamivel régebbi a J-nél is.

Több helyt megjegyeztük, hogy a korábbi levelekben tapasztalt azonos értékű, nem latin betűváltzatok, jeltípusok (az *a*, *d*, *e*, *z* jelek változatainak) száma a később datált misszilisekben csökken, egyes változatok fokozatosan gyérülnek, majd eltűnnek az írásgyakorlatból, s ennek következtében a szerző betűkészlete tisztábbá, homogénabbá válik. Úgy gondoljuk, ez a tisztulási, egyszerűsödési folyamat azzal függ össze, hogy Zay Ferenc tartósan kikerült a német nyelvű bécsi udvari közezből, s pályafutásának utolsó három-négy évtizedében olyan helyeken töltött be tisztségeket, ahol nemcsak a német nyelvet és a gót írást használták, hanem ahol a nemzeti nyelv, a latin betűs írás jobban előtérbe került, ahol hatott rá a terjedő humanista folyóírás, illetve könyvírás (vö. MEZEI, Paleográfia 53. Kézirat, 1959.).

10. Anyagainkban feltűnő az *s*, *zs* értékű *ss* (*ff*) jel használata mássalhangzó szomszédságában. Esetei: a) A mássalhangzót követő *-ság*, *-ség* képzőben, például: *Kethffeged* (M_2), *Segedffegere* (J; 3 ×), *Lehethffeged* (M_3), *zewkffegewm* (M_4), *zewkffegem* (M_5); — *Kjwanffagoknak* (Lfv. (29), *Kjffebffegbe*, *Kjffebffegh* (uo. 26), *Kew3ffegh*, *felfegenekeb* (uo. 29) stb. — b) Szó belsejében mássalhangzó és magánhangzó között: *orffola* (J); — *Barffonjokath* (Lfv. 59), *urtolffw* (uo. 26), *Ielffawa* (uo. 45), *Kewzepffew* (uo. 41), *pajffokkal* (uo. 66). — c) Magánhangzó és mássalhangzó között: *Effmerne Megh* (M_5), *Ianoffnē* (J); — *Ielewffben* (Lfv. 32), *chauffnak* (uo. 7), *Keffwen* (uo. 33), *arataffnak* (uo. 37), *gyjwleffnek* (uo. 33), *Kegjelmessbeth* (uo. 29), *Effsmegh* (uo. 67) stb. Kevés nyelvemlékből ismerjük az *ss*-nek ezt a használatát (vö. KIRÁLY: NytudÉrt. 21. sz. 8–9). Forrásainkra jellemző az alkalmazása, hiszen a levelekben az *ss* : *s* = 28 : 4, a Lfv.-ban nyolc lapon 27 : 8 az említett helyzetekben. A Lfv.-ból összegyűjtöttük valamennyi előfordulását a fenti helyzetekben, s azokból azt

lehetett megállapítani, hogy csakis írássajátság, talán hasonló, mint a kódexekben is elterjedt *ff*. A *Nemesseth* (M₂), *Inaffok* (J), *deßmaffok* (M₂), *Kochýffa* (J; 2 ×); — *feleßfege* (J), *wýßfeleum* (M₆), *Maffýk* (J; 3 ×); — *zallaffath* (Lfv. 26), *Erewffen* (uo. 26), *partoffok* (uo. 29), *Nemessék* (uo. 32), *gýwleffe* (uo. 29), *Maffýkath* (uo. 38) stb. típusok *ss-e* a hangzóközi helyzet miatt külön vizsgálatra szorul.

Kettős *ff* többször előkerül mind az első, mind a második anyagból, például: *Banffý* (J, 4 ×), *Kewldffel* 'küldd fel' (M₅), *Attýemffýa* (M₂), *Crýsttoff* (M₅); — *Iffýw* (Lfv. 5, 7 stb.), *Kewffalokkal* (uo. 42), *attýemffýaý* (uo. 29, 59), *Mýndenffelewl* (uo. 50, 51), *proffetajkthwl* (uo. 54), *wleffeth* 'ajándék; tiszttség, birtok' (i. m. 60), *zkuffýath* (i. m. 59) stb. KNEZSA (HírTört. 136) az ApMélt.-ban (Nytár. VIII.) figyelte meg gyakoriságát. Eddigi kutatásaink szerint az ÉrdyK.-ben jelentkezik legsűrűbben, például: *atyamffýay* (Nytár. IV, 2, 3, 5, 7; 223 stb.), *ffýrffýwnak* (i. m. 223), *eeffely koron* (i. m. 5), *ffýat* (i. m. 11), *atýaffýwy* (i. m. 2, 9 stb.), *ffeer* (i. m. 5), *ffel* 'fel' (2, 6, 9; 432,9 ×), *proffetanak* (i. m. 3, 4, 10 stb.). A *Cristofh* (J), *Crysttofoth* (M₅) alakok *f*-je arra enged következtetni, hogy az *f* értékű *ff* írásmód a latin *ph* hatása, ugyanis *f* funkciójú *ph* előfordul néha nyelvemlékeinkben. KNEZSA (i. m. 57, 91—2) a XIV. századból idézi rá a legkorábbi adatokat. Forrásaink csak idegen eredetű szavakban ismernek *fh*-t, más esetben soha sincs *f* után henyé *h*.

11. A funkciótlan jelek közül nyelvemlékeinkben legelterjedtebb a *h*; a kódexekben többségében a *t* és a *g* kísérelője, s a nyelvemlékeknek valamivel több mint a felében általános (104 kéz 17,8 százalékában) vagy gyakori (a kezek 37,2 százalékában; vö.: KNEZSA i. m. 85, 89, 92, 140; Kovács: MNyj. XIX, 107—8). Nagyon sokszor találkozunk vele a levelekben meg a Lfv.-ban is.

A *gh* alkalmazási területe a szó végére korlátozódik; a levelekben mind a 32 esetben jelentkezik, úgyszintén a Lfv. átnézett 10 lapján (20—22, 42—44, 59—62) — összesen 110 ×. Szó belsejében (111 ×) és szókezdeten (15 ×) mindig *g* áll.

A *th* betűkapcsolat jóval elevebb, mind a három helyzetben megtalálható, de nem egyforma gyakorisággal. A hat misszilisben így oszlik meg helyzetenként:

	szó elején	szó belsejében	szó végén	összesen
6 db.	<i>th</i> : 34 (79,07%)	78 (58,20%)	154 (97,47%)	266 (79,40%)
	<i>t</i> : 9 (20,93%)	56 (41,80%)	4 (2,53%)	69 (20,60%)

Vagyis szó elején nagy többséget élvez. Szó belsejében — bármilyen betűk környezetében — többször előfordul, mint a *t*. Szó végén majdnem kizárólagos; az alaposabb vizsgálat azt mutatja, hogy többnyire akkor kerül *h* nélküli *t* e helyzetbe, ha már nincs elég hely két betűre, példának okáért sor végén vagy még inkább beszúrásakor és javítás esetén.

A Lfv.-ban két kisebb (4—4 lapnyi) és egy nagyobb (11 lapnyi) szakaszban — összesen a memoár 25 százalékában — tanulmányoztuk a *th* jelentkezésének rendszerességét. Miben, milyen formában nyilvánul ez meg, győződjünk meg a számértékek több irányú összevetéséből.

Nagyon meglepő, mekkora következetesség rejtőzik a *t* és a henyé *h* kapcsolatának alkalmazásában. Helyzetenként mutatkozó megterheléséről pontosan azt mondhatjuk el, amit a levelek *th*-jának tárgyalásakor. Bármilyen

		szó elején	szó belsejében	szó végén	összesen
5—8. l.	<i>th</i>	27 (84,38%)	58 (72,50%)	117 (98,32%)	202 (87,45%)
5—8. l.	<i>t</i>	5 (15,62%)	22 (27,50%)	2 (1,68%)	29 (12,55%)
	<i>th</i>	42 (72,41%)	114 (49,14%)	291 (98,31%)	447 (76,27%)
	<i>t</i>	16 (27,59%)	118 (50,86%)	5 (1,69%)	139 (23,73%)
	<i>th</i>	46(86,80%)	82 (65,60%)	141 (94,64%)	269 (82,17%)
	<i>t</i>	7 (13,20%)	43 (34,40%)	8 (5,36%)	58 (17,73%)
összesen	<i>th</i>	115 (80,42%)	254 (58,12%)	549 (97,34%)	918 (80,24%)
	<i>t</i>	28 (19,58%)	183 (41,88%)	15 (2,66%)	226 (19,76%)

szempontból vetjük össze a százalékos arányokat, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az egyezések egy kéz írásgyakorlatáról tanúskodnak.

Sajnos, nyelvünkben olvasati, értelmezési hiba forrásává válhat a *t* után álló funkciótlan *h* bizonyos esetekben. A *Kj wetheffEEK* 'kivethet' (Lfv. 21), *walazthathnnaK* 'választhat' (i. m. 17), *Lathathneek* 'látthatik' (i. m. 21) alakokról csak a szövegösszefüggés segítségével dönthető el, hogy *-hat*, *-het* vagy *-at*, *-et* műveltető képzős, avagy *tatik*, *-tetik* képzős formával van-e dolgunk.

Érdeemes még néhány szót ejtenünk a kis *t* azonos formáiról a két forrásban: a) az egyik változata, a leghasználtabb pont nélküli kurzív *i* alakú, vastag függőleges szára valamelyest a kisbetűk magassága fölé nyúlik; b) a másik típusa ligatúrát alkot a hosszú szárú gót *s*-sel, vagyis az előbbinél hosszabb szára a *s*-ből kiindulva halad lefelé; c) a kettőzött *tt* nagyon hasonlít a maira, azaz hosszabb szárú, mint az első, de a keresztvonal a kisbetűk magasságában szeli át, és kapcsolja a következő betűhöz.

12. Azt az évtizedek óta vitatott problémát igyekeztünk megvilágítani, számításba jöhet-e Zay Ferenc személye a Lfv. memoár szerzőjeként. Ehhez hiteles Zay írta anyagra volt szükségünk, hogy kiindulási, összehasonlítási alapot teremtsünk a krónika anyagának vizsgálatához. A RMNy. II. és III. kötetében (II. r.) 13 Zay-aláírású vagy Zaynak tulajdonított levelet tettek közzé. Elemzésük során azonban kiderült, hogy hangjelölési, hangtani és alak-tani szempontból nagyon eltérnek egymástól, s nem egy nyelvváltozatot képviselnek, tehát értékesíthetetlenek. Szerencsére sikerült néhánynak az eredetijét felkutatnunk. Az ezekről beszerzett fotokópiák szövegének a kiadottal való összevetéséből teljesen világossá vált, hogy az utóbbiak a sok „korszer-rűsítés”, a nem csekély számú téves olvasat és a sajtóhibák miatt is használhatatlanok számunkra, s nem egy szövegeztől származnak. A fotokópiák szövegének vizsgálatából (hangjelölés, az aláírások és a törzsszöveg ductusa, nyelvi jellemzői) viszont megbizonyosodtunk, hogy mind a hat misszilis egy kéz írása s ugyanazon személy szövegezése, sőt arról is meggyőződöttünk, hogy a levelek és a Lfv. hangjelölési rendszere teljesen egyezik. További elemzéssel azt iparkodtunk felderíteni, van-e több közös jellemzője a két forrásnak. Csakhamar rájöttünk, hogy ha hangtani, alaktani és egyéb nyelvi sajátosságok alapján vetjük őket össze, nem jutunk elfogadható, közös szerző mellett felsorakoz-tatható bizonyítékokhoz, mert a hat levélből korántsem kapunk annyi adatot például az *ö*-zésre, *í*-zésre, *ë*-zésre vagy a helyhatározói ragsorra, mint a 12—13-szor terjedelmesebb és összefüggő Lfv.-ból, sőt egyik-másik jelenségre vagy egyáltalán nem akad példa, vagy csak olyan korlátolt számban (kétszer-há-

romszor) található adatok, hogy azokból lehetetlen következtetni a jelenség erősségi fokára és helyzetek szerinti meglétére. Ezért olyan sajátságok, jelenségek tanulmányozására kényszerültünk, amelyekből mindkét anyagban bőven van, amelyeknek nagyobb számú adatai megbízható alapot adnak az összehasonlításhoz. Ilyeneknek találtuk a paleográfiai sajátosságokat, hiszen példának okáért egy-egy betűváltozatból több tucat vagy több száz is előfordul bennük. A fontosabb sajátosságok előfordulásainak gyakoriságát, használatának rendszerességét mutató statisztikai összeállításokból kitűnik, hogy: 1. a két forrás hangjelölése azonos; 2. a levelekben és a Lfv.-ban jelentkező szókezdő kis- és nagybetűk együttes és egyenkénti megterhelése; 3. az *a, d, e, z* változatainak, típusainak a gyakorisága, helyzetek szerinti kötöttsége, a henye *h* alkalmazásának azonos rendszere, a szóbelsejében mássalhangzó után és előtt használt *s* értékű *ss*, a rövidítési és elválasztási módok (l. MNyj. XIX, 111) azonos gyakorlatról tanúskodnak (a felsoroltak adatainak százalékos arányai annyira egyeznek, mintha nem két forrás, hanem egy anyag kisebb és terjedelmesebb részéből származó adatokból adódnának).

Hat levél és a Lfv. egy lapjának rendelkezésre bocsátásával véleményt kértem az egy kéztől való származás lehetőségéről történeztől is, BENDA KÁLMÁN tudományos főmunkatárstól; e két töredék-anyag elemzéséből azt a tanulságot szűrte le, hogy 85 százalékban valószínű kéz szerinti egybetartozásuk.¹

A kérdést ezzel nem tekintjük véglegesen megoldottnak, tudatában vagyunk annak, hogy több oldalról meg kell még vizsgálnunk, főként nyelvi szempontból. E kötelességünknek később eleget teszünk.

KOVÁCS ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Jelentéspárhuzamok

A kontrasztív vizsgálatok során nemcsak arra kell tekintettel lennünk, hogy mi az eltérés a vizsgált nyelvek között, hanem arra is, hogy milyen párhuzamok, megfelelések vannak a szóhasználatban és bizonyos kifejezésekben. A jelentéspárhuzamok igen fontosak még az etimológiai kutatások számára is. Sok esetben egy szokatlan jelentésváltozást idegen nyelvi analógiákkal elhíhetőbbé lehet tenni, mint bármiféle logikai manőverezéssel. — A következőkben néhány példát szeretnék bemutatni egyszerű szó-tári rendben. Ezeket a példákat esti olvasmányaim során jegyeztem ki angol, német, olasz és francia könyvekből. Rendszeres gyűjtés nyilván sokkal több adatot eredményezne valódi jelentéspárhuzamokra is, szólások és közmondások megfeleléseire is. Az idézett példák mind eredeti művekből, illetőleg az illető nyelv hazájában megjelent fordításokból valók. Magyarországon megjelent idegen nyelvű könyv nem szerepel forrásaim között. A könyvek legnagyobb része krimi volt.

A több szóból álló kifejezéseket egy helyen idézem (elsősorban az első névszói elem betűrendi helyén), de a kifejezés többi jelentős szava alatt is utalok rájuk. Az összetett szavakat csak az előtag betűrendi helyén veszem fel. Bizonyos esetekben, ha egy kifejezés vagy szó, összetett szó véleményem szerint nem vagy nem egészen köznyelvi,

¹ Az értékes segítséget nagyon köszönöm mind BENDA KÁLMÁNNAK, mind NIEDERHAUSER EMIL professzornak.

adok magyar értelmezést is. Az idegen nyelvi megfelelőket általában nem értelmezem, de ha jelentésbelileg lényegesen eltér a megfelelés, szögletes zárójelben [] megadom a szó szerinti fordítást.

áll. — L. *kötélnek áll.*

anyaszült meztelen. — Vö. ang. He was *mother-naked* [tkp. 'anya-meztelen'].

apró halak jó halak. — Vö. ang. *Little fish are sweet enough, they say* [tkp. 'élég édesek'].

aranyhajú. — Vö. ang. S. N. . . . sat down by a *golden-haired*, talkative woman.

asztali leszedni. — Vö. fr. La serveuse en peu collante avait *desservi la table* [tkp. 'leszolgálni'].

cipő: hol szorít a cipő? — Vö. ném. *Wo drückt denn der Schuh?*; ang. Oh, so that 's *where the shoe 's pinching*, is it?

dézsza: esik, mintha dézsából öntenék. — Vö. ol. *Piove a catinelle* [tkp. 'mosdótálakból'].

egér: szegény, mint a templom egere. — Vö. ang. *As poor as a church mouse*; ném. *arm wie eine Kirchenmaus*.

egyszer s mindenkorra. — Vö. ang. *once and for all*.

elérhetetlen. — Vö. ang. *Jewels would be as far out of my reach as the stars in the heavens* [tkp. 'olyan messze az én elérhetőségetől'].

élő szó. — Vö. fr. Il m'a chargé de vous transmettre ses ordres de *vive voix*.

esik. — L. *dézsza*.

fafejú. — Vö. ang. *Wich he himself had been too wooden-headed to see.* — Vö. még ang. *Now wait a minute, you prize fathead* [tkp. 'kövér fej'].

farkas. — Vö. ang. *I was hungry as a wolf* [tkp. 'olyan éhes, mint egy farkas'].
— Vö. még gör. *λυκόφως* 'hajnali szürkület' [tkp. 'farkasfény'].

fején találta a szöveget. — Vö. ang. *You've hit the right nail on the head* this time. *We can't deny you hit the nail on the head* sometimes.

fejű. — L. *forró fejű*.

felad 'lemond róla'. — Vö. ang. *I gave up Giacomo*. *We can't give one another up* like this. — 'beárul'. Vö. ang. *He said he would give me up* to the police.

félúton. — Vö. ang. *half-way*.

forr 'valami forr, forrongásban van'. — Vö. ang. *Something is going on — something is brewing*.

forró fejűek. — Vö. ang. *It would seem that the police had marched off some of the hotheads*.

fött. — L. *vörösebb a fött ráknál*.

fuldokló a szalmaszálba is kapaszkodik. — Vö. ang. *The drowning man was grippig hard on a straw*.

fül. — L. *zene*.

füstbe megy. — Vö. ang. *To go up in smoke*.

gyöngyház. — Vö. ang. *mother-of-pearl*.

hal. — L. *apró*.

halálra izgat. — Vö. ang. *I expect it worried him to death*.

hány: valakinek a szemére hány valamit. — Vö. ang. *Now you're throwing it in my face*. *I'm not throwing anything in your face*.

hely: valakinek a helyébe képzei magát. — Vö. ang. *Put yourself in her place*.

hidegvér. — Vö. fr. *Le juge ne perdit pas son sang-froid*.

húszfilléres: leesik a húszfilléres. — Vö. ném. *Hoffentlich ist jetzt der Groschen bei Ihnen gefallen und klar geworden*.

húz. — L. rövidebb.

idegeire megy. — Vö. fr. Ce silence prolongé commençait à lui porter sur les nerfs.

idő: ez idő szerint. — Vö. ang. for the time being. — *jobb idők.* — Vö. fr. En attendant des temps meilleurs. — L. még *kutya.*

ingüjban. — Vö. ang. He was in his shirt-sleeves and collarless; fr. en manche de chemise.

isten: te jó isten! — Vö. fr. Bon Dieu de bon Dieu.

izgat. — L. halálra izgat.

jég: megtöri a jéget. — Vö. ang. I said in order to break the ice.

jó: jó képet vág valamihez. — Vö. ang. Well, he tried to put a good face upon it; The man's escaped us, and we can only grin and put a good face on it. — L. még *apró, isten.*

jobb: valakinek a jobb keze. — Vö. ang. I was . . . for many years your brother's right-hand man. — L. még *idő.*

jómódú. — Vö. ang. well-to-do.

kalap: egy kalap alá. — Vö. ném. unter einen Hut bringen.

kapaszkodik. — L. fuldokló.

karonfogva. — Vö. ang. arm-in-arm.

kép: van képe, pofája. — Vö. ang. And then you've had the face to come and tell me all about it! — L. *jó.*

képzelt. — L. hely.

keresztet vet. — Vö. ang. to cross himself.

kéz. — L. jobb.

kiút. — Vö. ang. way out.

kő: kő esik le a szívérdől. — Vö. ném. Es fiel ihnen ein Stein vom Herzen.

kötélnek áll. — Vö. ném. er stellt sich zum Seil.

kutya idő! — Vö. fr. chien de temps!

lát. — L. rózsaszínben lát, színét sem látja.

leesik. — L. hászfilléres, kő.

leszed. — L. asztalt leszedni.

libabőr. — Vö. ang. I woke up all goose-flesh [tkp. 'libahús'].

markában tart. — Vö. ang. This time he had them all in the hollow of his hand.

másállapot. — Vö. ném. Ich hatte auch jedesmal so geschwollene Beine, wenn ich in anderen Umständen war.

megállhat: nem állhatja meg, hogy ne . . . — Vö. ang. I could not help smiling [tkp. 'nem segíthet'].

megesz 'elhisz, bevesz valamit', megetet 'elhitet'. — Vö. ol. Mi credete proprio tanto scemo da bere una panzana die questo genere?; E così, mi ha raccontato una panzana, e io l'ho bevuta dalla prima all'ultima parola; Che cosa cerchi di darmi a bere? [tkp. 'megiszik'].

megtör. — L. jég.

megy. — L. füstbe megy.

meztelen. — L. anyaszült meztelen.

mindegy. — Vö. ang. It's all the same to me.

mindenáron. — Vö. ang. at all costs.

mindenes. — Vö. ang. the girl-of-all-work; fr. bonne à tout faire.

mindenesetre. — Vö. ang. in any case.

minduntalan. — Vö. ang. every now and again.

mostantól. — Vö. ang. from now on.

négykézláb. — Vö. fr. à quatre pattes.

- örömlány. — Vö. fr. Ici, chez la fille de joie.
 paprikás csirke. — Vö. fr. le poulet à la crème et au paprika.
 pofa. — L. kép.
 rák. — L. vörösebb a főtt ráknál.
 rossz vért szül. — Vö. ang. It was easy to see that something had occurred to make
 bad blood between them [tkp. 'rossz vért csinál'].
 rózsaszínen lát. — Vö. ném. Er sieht alles in rosigem Lichte.
 rövidebb: a rövidebbet húzza. — Vö. ném. Er spielt Trumpf, und wir müssen einsehen,
 daß wir doch den kürzeren ziehen.
 savanyú a szőlő. — Vö. ang. This sounds like sour grapes.
 skatulya. — L. vén skatulya.
 szalmaszál: az utolsó szalmaszál. — Vö. ang. It was the last straw. — L. juldoktó.
 szarkaláb 'a szem körüli, elágazó apró ránc'. — Vö. ang. Crow's-feet were stamped
 around his eyes.
 szegény, mint a templom egere. — L. egér.
 szemére hány. — L. hány.
 színét sem látja. — Vö. ang. Nobody's got no money. Leastways, I don't see the
 colour of it.
 szív: vérzik a szíve valakiért. — Vö. ang. My heart bleeds for you. — L. kő.
 szó. — L. élő szó.
 szorít. — L. cipő.
 szög. — L. fején találja a szöveget.
 szőlő. — L. savanyú a szőlő.
 szül. — L. rossz vért szül.
 született. — Vö. fr. Les femmes sont de comédiennes-nées.
 talál. — L. fején találja a szöveget.
 tart. — L. markában tart.
 telivér. — Vö. fr. pur-sang [tkp. 'tisztá vér'].
 tetőtől talpig. — Vö. ang. from head to foot [tkp. 'fejtől lábíg'].
 utcanő. — Vö. ang. street-walker [tkp. 'utca-sétáló'].
 utolsó. — L. szalmaszál.
 vadonatúj. — Vö. ang. brand new.
 vág. — L. jó.
 vak vezet világtalant. — Vö. ang. It was a case of the blind leading the blind.
 várandós. — Vö. ang. You knew she was expecting, didn't you?
 vendégszoba. — Vö. fr. chambre d'amis.
 vén skatulya. — Vö. ang. Lady Peterson was here . . . That old skate! What did
 she want?
 vér. — L. rossz vért szül.
 véreb. — Vö. ang. blood-hound.
 vérzik. — L. szív.
 vet. — L. keresztet vet.
 vezet, világtalan. — L. vak vezet világtalant.
 vízhatlan. — Vö. ang. waterproof coat.
 vörösebb a főtt ráknál. — Vö. fr. Il a la face plus rouge que le corps d'un homard cuit.
 zene füleinek. — Vö. ang. music to his ears.
 zsákutca. — Vö. ang. They've led us up blind alleys [tkp. 'vak ut.a'; így szláv nyelv-
 vekben is].

Néhány adat a *v* és *f* bilabialis ejtésére

A mai magyar nyelvjárásokban a *β* és *φ* ejtése *v* és *f* helyett az eddigi tapasztalatok szerint viszonylag ritkán fordul elő (vö. IMRE, A mai magyar nyelvjárások rendszere 295–6).

A bilabialis hang a magyarban bizonyítottan élt a XIII. század végéig (I. PETROVICI EMIL előadását és az azt követő hozzászólások anyagát: MNy LII, 6–26). Ezt a vitát megelőzően BÁRCZI GÉZA már felhívta a figyelmet az *mv*, *mf* hangkapcsolatoknak — főleg a Tiszántúlon és a Palócságban előforduló — *mβ*, *mφ* ejtésére. BENKŐ LORÁND a PETROVICI előadását követő felszólalásában arról számolt be, hogy a keleti és északkeleti nyelvjáróterületen folytatott gyűjtései során számos példát talált a *v* bilabialis kiejtésére, és megállapította, hogy az a magyar nyelvterület peremvidékein megőrzött régiség (MNy. LII, 23–6).

Bodrogközi gyűjtőútjaimon (1972–74.), Cigándon felfigyeltem arra, hogy *v* helyett gyakran ejtenek *β*-t, legtöbbször a *van*, *volt* igealakokban. Ez az ejtés életkortól függetlenül előfordul, de nem jelentkezik törvényszerűen, ugyanannál az adatközlőnél egy beszédszakason belül mind a *v*, mind a *β* hallható. Pl.: „. . . egy gègenyi ember is vóut vélünk, oda *βóut* katonának . . .”, „. . . attam neki ebédet vagy mittudom e ebied *βaot* è akkor . . .”

Meglepőbb volt az a nagyszámú adat, amit az *f* bilabialis ejtésére találtam. Az első adatközlő, akinél ezt a jelenséget tapasztaltam, az idősebbek közé tartozott, így arra gondoltam, hogy esetleg a fogsor sérülése, hiányos fogazat miatt (ez sajnos általános probléma a fiatalabb korosztálynál is) képezi bilabialisan az *f*-et, ez a feltevésem azonban nem igazolódott.

Következő gyűjtőútjaimon igyekeztem jobban megfigyelni az *f* képzésmódját, korábbi adatközlőmet — ha erre lehetőség volt — újra felkerestem, hogy artikulációjukat tanulmányozhassam. Ennek eredményeként két adatközlőnél találtam esetleg fiziológiai okkal magyarázható bilabialis ejtést, a többi kérdezettnél semmi sem akadályozza a labiodentális hangképzést. A *v* bilabialis ejtése általában labialis magánhangzó előtt, leginkább intervokális helyzetben történik, pl.: „. . . bunker vót ot a Csáki hadnak ásva, abba *βóutunk* . . .”, „. . . ő is az apámmal vót katona *βazs* Berti . . .”, „. . . Cigándon *βóut* katona, „. . . má mikor *o*jan *βóut* a fijam . . .”, „. . . még nem *βót* husz éves . . .” Érdekes példa a *sürβédés* alak. Itt a hangsúlytalan helyzetben levő *e* helyett az adatközlő labializált hangot képez, ugyanakkor a *v* helyén *β*-t ejt.

Az *f* helyén előforduló *φ* ejtése gyakran történik mássalhangzó után, szókezdő helyzetben, különösen sokszor *e*, *é* előtt: „. . . ety *φé* kenyérér ety *fél* nep (!) kelet álni . . .”, „. . . irkát a levelet, *φényképet* is küdött . . .”, „. . . nem gyöt többet *φelem* se . . .”; *i* előtt: cigándi *φijuG* vót; labialis magánhangzó előtt természetesen szintén gyakori: „Hát mos *se* minden gazdasszon tuggya a jóut *mekφöüzni*.” „. . . letette a *φöüdre*, oszt azon táncolt.

Hasonulásra vagy inkább igazodásra mutat a következő példa: *szép φiju*, itt a bilabialis képzésű *p* hatására alakul az *f φ*-vé. A bilabialis képzésű mássalhangzó és a labialis magánhangzó közötti ejtés is a hangkörnyezet hatásával magyarázható: „széb darap *φóúá*”.

Nasalis + *f* hangkapcsolat ejtésére csak egy adatközlőnél találtam példát, minden esetben szóhatáron, szóvégi *m*, *n* és szókezdő *f* találkozásakor: „. . . akkor az en *φijam* csak jaj magok az, aszmongya . . .”, „. . . nem esmerte az en *φijamot* . . .”, „nem mentem *φérhe* senkihe a világo . . .”, „. . . másztam *βóun* *φéfele*”.

Gyűjtéseim más céllal készültek, ezért az *f* és *v* hangok ejtésére viszonylag kevés adatom van. Szükség lenne ennek a képzésmódnak a vizsgálatára, annál is inkább, mert

az említett figyelemfelhívó cikkek két évtizede jelentek meg, de tudomásom szerint eddig még nem került sor e jelenségek, okainak, valamint összefüggéseinek az egész nyelvterületen folyó széleskörű kutatására.

FODOR KATALIN

Az *l-* és *-z* képzős párhuzamos igei származékokról

1. A mai magyar köz- és irodalmi nyelv két leggyakoribb denominális igeképzője az *-l* és a *-z*. Mindkettő cselekvő értelmű származékokat képez. Jóllehet hasonló funkciójú további, mintegy húsz denominális igeképzőnk is, ezek sem produktivitásukat, sem gyakoriságukat tekintve még csak nem is hasonlíthatók az említett kettőhöz. Mindkét képző nagyon produktív, s mindkettőre jellemző a többjelentésűség. Bizonyos funkcióik megegyeznek, mások különböznek.

Érdeemesnek látszik e két képzőt azokban a származékigékben megvizsgálni, amelyek párhuzamos képzésűek, azaz amelyek ugyanabból a névszói tőből alakultak (például a *kezel* és a *kezezt*). — Céloom a következők számbevétele: melyek az *-l* és *-z* képzővel alkotott köz- és irodalmi nyelvi párhuzamos származékok, s milyen egymáshoz való viszonyuk.

A vizsgálat forrásául az ÉrtSz. szolgált, a párhuzamos képzésű származékokat azonban a SzóvégSz. segítségével kerestem ki. Érvényesítettem az egyidejűség és az azonos nyelvvaltoztatáság elvét. S minthogy az ÉrtSz. tájnyelvi és szaknyelvi szavakat és jelentéseket is fölvet, meg kellett rostálnom az anyagot. Töröltem azokat a szavakat, amelyeknek csak tájnyelvi és/vagy szaknyelvi jelentésük van (például *csévélt*, *kepél*, *magol*). Ha a párhuzamos származékú szópárnak csupán egyik tagja köznyelvi (például *tréfál*), töröltem a nem köznyelvi tagot (*tréfáz*), mivel a két szó — más-más nyelvvaltoztatú lévén — nem áll valóságos oppozícióban egymással. Töröltem továbbá azokat a származékokat is, amelyek szinkrón szempontból már tőszóknak tekintendők (*gondol*, *kedvel*), illetőleg azokat a jelentéseket, amelyek az illető származékszóval alkotott frazeológiai egységnek a jelentései (például *ágyhoz* vagy *ágyba szegez*). Azokat a származékokat, amelyek csak igekötős alakban fordulnak elő, nem vettem föl (*fejel*: de *lefejez*, *kifejez*).

2. A fenti megszorításokkal arra az eredményre jutottam, hogy az ÉrtSz. alapján a mai magyar köz- és irodalmi nyelvben a következő, *-l* és *-z* képzővel alkotott denominális származékpárok használatosak: *ékel* : *ékezt*, *fokol* : *fokoz*, *formál* : *formáz*, *gereblyél* : *gereblyézt*, *hintál* : *hintázt*, *jélel* : *jélezt*, *keresztel* : *keresztézt*, *kezel* : *kezezt*, *lécel* : *lécezt*, *meszel* : *meszezt*, *nyakal* : *nyakázt*, *okol* : *okoz*, *pántol* : *pántoz*, *parkol* : *parkoz*, *pólyál* : *pólyázt*, *porol* : *poroz*, *rezel* : *rezezt*, *síel* : *síz(ik)*, *sorol* : *soroz*, *számol* : *számoz*, *szárnyal* : *szárnyázt*, *szarval* : *szarvázt*, *szegél* : *szegezt*, *szeszél* : *szeszézt*, *szondál* : *szondázt*, *szurkol* : *szurkoz*, *tagol* : *tagoz*, *tervel* : *tervezt*, *ural* : *uraz*, *vasal* : *vasázt*, *viaszol* : *viaszózt*, *vizel* : *vizezt*, *zománcol* : *zománcózt*; azaz 33 igepár.

Ha e 33 korrelatív igepár képzőinek a funkcióit vetjük egybe, a következő eredményt kapjuk: 11 igepár (*gereblyél* : *gereblyézt*, *lécel* : *lécezt*, *pántol* : *pántoz*, *pólyál* : *pólyázt*, *síel* : *síz(ik)*, *szegél* : *szegezt*, *szondál* : *szondázt*, *szurkol* : *szurkoz*, *tervel* : *tervezt*, *viaszol* : *viaszózt*, *zománcol* : *zománcózt*) azonos jelentésű; 18 igepár (*ékel* : *ékezt*, *fokol* : *fokoz*, *formál* : *formáz*, *jélel* : *jélezt*, *keresztel* : *keresztézt*, *kezel* : *kezezt*, *meszel* : *meszezt*, *nyakal* : *nyakázt*, *okol* : *okoz*, *rezel* : *rezezt*, *számol* : *számoz*, *szárnyal* : *szárnyázt*, *szarval* : *szarvázt*, *szeszél* : *szeszézt*, *tagol* : *tagoz*, *ural* : *uraz*, *vasal* : *vasázt*, *vizel* : *vizezt*) különböző jelentésű; 4 igepárnak (*hintál* : *hintázt*, *parkol* : *parkoz*, *porol* : *poroz*, *sorol* : *soroz*) megegyező s különböző jelentése(i) is van(nak).

Lássuk e szinkrón nyelvi tényeket nagyobb összefüggésben. Az ÉrtSz.-ban a denominalis *-l(ik)* és *-z(ik)* képzővel alkotott igék száma 1768, ebből *-z(ik)* képzős 1095, *-l(ik)* képzős 673 (I. NAGY FERENC: MNy. LX, 203). Szembeötlő az a tény, hogy bár a szóban forgó képzőkkel nagy számú származékige keletkezett, milyen kevés — csupán 33, azaz nem egészen 2% — az e két képzővel alkotott (s az említett megszorítások után maradt) párhuzamos képzésű származék. Ez még inkább feltűnő, ha arra gondolunk, hogy e képzők több funkciójukban is megegyeznek egymással (mindegyik képzővel képezünk következő jelentésű származékokat: 1. 'valamivel ellát, fölszerel', 2. 'valamivel működik, dolgozik', 3. 'valamit létrehoz'). Az a tény, hogy a tekintélyes számú lehetőségből csupán néhány esetben lett valóság, tudniillik párhuzamos képzésű származék, azt mutatja, hogy a nyelv kerüli az azonos funkciójú képzőkkel alkotott párhuzamos származékok létrehozását. Denominalis igei származékokról lévén szó természetes, hogy a stilisztikailag eltérő funkciójú származékpárok keletkezésének a lehetősége is erősen korlátozott. Ha ugyanis a szóképzés elsősorban a fogalomjelölést vagy valamilyen nyelvtani kategória kifejezését szolgálja, a képzésnek stiláris értéke nincs vagy csak csekély lehet. Az sem véletlen, hogy a 33 szóban forgó igepár közül csupán 11 egyező jelentésű: a nyelv kerülni látszik a fölösleges luxust, a funkciókülönbség nélküli szópárokat.

Tanulságos lenne az *-l* és *-z* képzős párhuzamos igei származékokat nyelvjárásainkban is megvizsgálni s a köznyelvekkel összevetni (*ebédel* : N. *ebédez*, *vacsoráz* : N. *vacsorál* stb.). Az erős köznyelvi hatás ugyanis — úgy látszik — a ma még meglevő különbségeket előbb-utóbb megszünteti.

KISS JENŐ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mihók. Mint ismeretes, a *miskakancsó*, röviden *miska*, általánosabban *mihók* olyan mázas, plasztikus díszítésű, régebben olykor céhkancsóul is szolgáló cserépkancsó neve, amelynek szája huszárcsákós emberfejet, hasa, öble pedig zsinóros dolmányt formáz. Elmaradhatatlan díszítő motívuma a kígyó hullámvonalas alakja. Leghíresebb mesterei a mezőcsáti, tiszafüredi, mezőtúri, hódmezővásárhelyi (KRESZ MÁRIA, Emberkorsók: NéprÉrt. 1971: 6), valamikor még a szegedi fazekasok. 1813. évi szegedi árszabás: „Mázos legnagyobb kantsó, az a *Mihók* 1 fl.” Tájszóként él a szegediekből települt bánáti Majlátfalva népének ajkán (SzegSz. II, 157). Annak a nagy díszes cserépkancsónak is, amelyben valamikor a szegedi szőlősgazdák, polgári bormérők a vendég számára bort hoztak föl pincéjükből, *mihók* vagy másként *lukács* volt a neve. DOMANOVSKY GYÖRGY (A mezőcsáti kerámia. Bp., 1953. 15) szerint a kígyó értelmét, szimbólumát a kutatásnak még nem sikerült megfejtenie. ERDÉSZ SÁNDOR (A fehér kígyó a magyar néphagyományban: A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XII—XIV, 74, 81) magyarázatul a házikígyót, a hajlék őrző szellemét idézi. Mi úgy véljük, hogy az ábrázolás inkább a középkori ikonográfia népművészeti hajtása: Mihály arkangyal itt a kancsón a kígyó képében kísértő, leselkedő sátánt kényszeríti arra, hogy az emberek áldomását, tisztes együttlétét a bor ne rongssa meg.

Nem vitás, hogy a *mihók* a *Mihály* név becéző származéka. Hasonló a szegedi *dorkó* 'fakupa, illetőleg hozzá hasonló cserépedény', a szegedi *lukács* 'bornak való cserépkancsó' (Tömörkény István: Homokos világ. Bp., 1910. 71), a mezőkövesdi *jancsi*, *kígyójancsi* (KRESZ: i. h. 6) néven emlegetett, ivásra szolgáló cserépedénynek elnevezése. Ezeken valamikor nyilván Szent Mihály, Szent Dorottya, Szent Lukács, János evangé-

lista képe, később esetleg csak valami egyszerűbb szakrális jelkép lehetett kiformázva. Az is lehetséges — mint a mezőkövesdi *jancsi*-nál így is van —, hogy az elnevezés a szent kultuszából, emlegetéséből ábrázolás nélkül ruházódott át a kancsóra is. Őreg tanyai emberektől hallottuk, hogy az efféle díszítésű butéliákat régebben először megcsókolták. A megkínált vendégtől elvárták, hogy az is megcsókolja. Aki az illendőséget elmulasztotta, máskor már nem szívesen kínálták meg.

Mi tehát a *mihók* nevű kancsó emberalakját és kígyóábrázolását Szent Mihálynak hajdanában igen eleven, reformátusoknál sem ismeretlen kultuszával hoznánk kapcsolatba. Ehhez azt is jó tudnunk, hogy parasztbarokk ikonográfiánk az arkangyalt olykor magyar vitézi öltözetben, kifent bajusszal örökítette meg (Aracs, Pannonhalma).

Mihály szövevényes hazai tiszteletét itt nem részletezhetjük, csak néhány mozzanatra utalunk. Ünnepe már sokfelé megforr az új bor. Innen a napnak a szegedi tanyák népe körében hallható *Borszűrő Szent Mihály* elnevezése. Most már kezdődhet a kisfarsang, vagyis a lakodalmazásnak őszi, Katalin napjával záruló időszaka. Országszerte emlékeztetések mai napig a termés betakarítására következő Szent Mihály-napi vásárok, ahol az adásvételt igazában az áldomásívás tette véglegessé. Sokfelé ilyenkor történt a béresek, pásztorok szegődése. Ez is ok volt a titulus bibendire, az arkangyal emlegetésére. Már a XVIII. században nagy áldomásokkal járt együtt Székesfehérvárott, a felsővárosi juhásztemplom tövében a Szent Mihály-napi juhászfogadás. Tata városában ezen a napon volt a juhászok ünnepélyes céhmiséje, amely természetesen mulatozással folytatódott. A szegedi csizmadia-céh iratai között olvassuk: 1799: „Szent Mihály kántorkor együtt lévén az egész Tzé, elkelt 14 ft 22 x.” A szép summa azt tanúsítja, hogy a *miska* szóval becézett céhkancsó is ugyancsak forgolódhatott a becsületes mesterek között.

A hajdani egri devorio (BREZNAY IMRE, Eger a XVIII. században. I. Eger, 1938. 185) a plébánia védőszentjének, Mihály arkangyalnak búcsúnapján tartott, hatóságtól adott ünnepi áldomás, vendégség, amelyből a város szegényei sem maradtak ki. Ez nyoma az ősi halottkultusznak is.

Az Utolsó Ítélet angyalának, Mihálynak felköszöntése, ünneplő élőknek és megtisztelt halottaknak, egyezkedőknek és közösségnek az ő oltalmába ajánlása régebben a képével díszített, róla elnevezett korsó kézről kézre adásával — hasonlóan a német *Michaelsminne* (SCHOMMER, HEDWIG, Die Heiligenminne als kirchlicher und volkstümlicher Brauch: Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde. 1954. V, 194) hagyományához — ünnepélyes cselekmény volt: az egyetértést, épületes elhatározásokat, alkalmakat akarta megpecsételni. Az áldomásívással azonban mindig együtt jár a fesztelenebb, meghittebb hangulat is. A szakrális intencióval összefért a jókedv, derűs tréfálgozás, amely hovatovább a kancsó bizalmasabb megnevezésén is tükröződik. Hasonlóképpen jutott Mezőkövesden a *jancsi* névhez a Szent János borával, áldásával telt kancsó.

BÁLINT SÁNDOR

Kétszeri átvétel: *zsemtye* és *simindzsiás*. 1. Egy és ugyanazon etimon kétszer történt átvétele a nyelv- és művelődéstörténeti kutatások érdekes fejezetét alkotja. Ilyen kettős átvétel eredményeként azonos, hasonló vagy egymástól hangalakban valamelyest eltérő szavak kerülnek át valamelyik nyelvbe, pedig végső forrásuk ugyanazon szó. Jelentésük is lehet azonos vagy valamelyest eltérő. Nagyon szép példája a hangalakban különböző, de jelentésben egyező átvételre a *csáj* : *tea* szópár (vö. CSONGOR BARNABÁS: Pais-Eml. 278): az első alak szláv eredetű, a másik, a *tea* szó a latinból való átvétel: *thea* (*sinensis*). Ám az első alak végső forrása az észak-kínai *čā* szó, amely mongol—török közvetítéssel jutott az oroszba, a *tea* alak viszont a dél-kínai *tē* változatra megy vissza (vö. még VASMER, RussEtWb. és TESz.). Hármas,

esetleg négyes átvételre is akad példa. Így *trágár* 'teherhordó', 'goromba, durva' szavunk a középfelnémet *tragaer*-ből származtatható, a *tróger* azonban későbbi, a bajor-osztrákból történt átvétel. Majd ismét kölcsönvettük a *hózentróger* 'nadrágtartó' összetételben, végül pedig megjelent a *tragacs* szó, vö. bajor-osztrák *Tragatsch* < cseh *tragar* < középfeln. *tragaeri*.

Gyakran könnyedén kideríthető a kettős átvétel ténye, olyannyira hasonlítanak egymásra az azonos etimonú, de más-más úton kölcsönzött szavak, pl.: *galuska* a lengyelből, *haluska* viszont a szlovákból; *papiros* szavunk a latinból, de a *papír* szó a németből; a *dalia* szó délszláv közvetítéssel került a magyarba, *deli* hangalakú párja közvetlenül; ugyanilyen utat járt a *tepszija* : *tepsi* szópár.

2. Néha nem megy ilyen könnyen a kettős átvétel tényének a leleplezése (a *sál* meg a *sári* szó végső azonosságára vö. MNy. LXIII, 82), mivel az adott szó vándorszóvá vált, és a magyar nyelv majd az egyik világtájról, majd a másikról fogadta be. Ilyenfajta kettős átvételről tanúskodik a címben közölt szópár történetének a felderítése. Az első szóról (*sémle*, *sémlye*, *zsémle*, *zsémlye*) köztudomású, hogy közvetlen forrása a német nyelv (úfn. *Semmel*, kfn. *semel*, *semele*). Csakhogy a középfelnémet szó, amelynek az eredeti jelentése 'finom búzaliszt, fehér liszt', a latinból származik, ugyanis a latin *simila* 'Weizenmehl' volt az ófelnémet *simila* forrása. A latin szó gyökerei mélyebbre és távolabbra nyúlnak, mert a 'finom búzaliszt' jelentésű *σμιδάλις* görög szó az etimonja. A görög szó pedig közel-keleti származású, vö. akkádiai *samīdu* (WASSERZIEHER, ERNST, Woher? Ableitendes Wörterbuch der deutschen Sprache.¹⁴ Bonn, 1959., valamint SIMONYI, SIGISMUND, Geschichte der ungarischen Sprache. Straßburg, 1907. 59—60). A görög szó eredetéről részletesen szól KARL LOKOTSCH, Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg, 1927. 144. Nr. 1814, majd nyomában még alaposabban HJALMAR FALK, Griechisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1970. II, 692: a görög szó etimonja szír *σμιδᾶ*, asszír *samīdu* 'feines Mehl'.¹

De az akkád *samīdu* 'finom liszt' más irányba is elvándorolt, és arab közvetítéssel (*samīd*) eljutott a perzsa nyelvbe (vö. újperzsa *samīd*), onnan pedig a törökbe (*simit* 'pérec'). Ezt a vándort más „keleti” nyelvekben is megjeljük: örmény *simindr* 'finom liszt', grúz *semidali*, *semindali* 'ua.' (ez utóbbi a görögből), hindi *sewaī* 'lapsaféleség'. E vándorút ősiségéről az óind *samīta* 'búzaliszt' (*sāmīta* 'búzalisztból készült') tanúskodik (l. MAYRHOFER, EtWbAltind. III, 438—9. Heidelberg, 1972.). Ő említi a perzsa *samīta-kāraka* szót 'süteménykészítő' jelentésben.

Az oszmán-törökbe is eljutott tehát a szó, de aligha a görögből (*σμιδάλις*), amint ezt KNEZSA, SzJsz. 476 véli. A török *semid* 'búzakenyér' arabból származó jövevény-szónak látszik. Képzős alakja a *semidži* 'fehér kenyeret meg süteményt készítő pék'.

Kerítsünk szót ez utóbbinak a magyar megfelelőjére. A MTsz. Csongrád megyéből közli a múlt század végén feljegyzett *simindsiás pék* kifejezést (II, 394). Én magam a harmincas évek derekán hallottam a szegedi piacon a *simindziás* szót, fehér kenyeret sütő-áruló péket neveztek vele. A szó a magyar nyelvbe — *ia* végződése tanúsága szerint — a szerb-horvátból származott (l. KNEZSA i. h., ő ugyan *simindziás* alakban idézi, tehát *zs*-vel, a MTsz. adatában azonban *s* hang olvasható). Az *ia* végződésre vö. még *csizmadia*, *haramia*, *dalia*, *tepszija* (de oszmán *čizmeji*, *harami*, *dāli*, *tepsi* (l. BÁRCZI, Szók.² 78).

Feltűnő, hogy a magyar szóban *n* hangot találunk a *-zia* képző előtt. Ez a hang előfordul az örmény és a grúz változatban (örmény *simindr* 'feines Mehl', grúz *semidali* ~ *semindali*), és ebből arra következtethetünk, hogy létezett egy *n*-es török alak is,

¹ EMILIA MASSON nem említi a szót „Recherches sur les plus anciens emprunts sématiques en Grec” (Párizs, 1967.) című művében.

noha a szerb-horvát (*simidžija*) és a bolgár (*сумиджия*) jövevényszavak *n* nélkül valók.

A vándorszó eljutott még a románba: *simit*, *simigiü*,¹ valamint az albánba: *semit*, *semitši*. Nyugaton megtalálható az ófranciában: *simble*, *simbre* < lat. *simila* (a *b* járulékhang szabályos).

Ilyenformán mind a (*z*)*sëml(y)e*, mind az elavult *simindzsiás* 'fehérpék' végső forrása egy sémi nyelv. A szó kétezer éves vándorlásának története a keleti műveltség egykori jelentős voltát mutatja meg... ismételten. Közvetlen tanulság: volt egy kor, s nem is olyan régen, amikor a fehér kenyér kalácsszámba ment, amikor a „fehérsütő” meg a „feketesütő” két különböző mesterségnek számított. ERDÓDI JÓZSEF

A könyv eredetéhez. Néhány megjegyzést szeretnék fűzni MOÓR ELEMÉRnek „A *betű*-től a *könyv*-ig” című cikkéhez (I. MNy. LXVIII, 275–85).

Valahogyan elkerülte MOÓR figyelmét, hogy a szláv nyelvek etimológiai szótárai is kénytelenek 'könyv' jelentésű szavaikat bizonytalan eredetűnek mondani. Ennek az „oly nagy fontosságú műveltségi szónak” az eredete tehát bizonytalan körülbelül minden harmadik európai nyelvben (a magyart és a litvánt is beleszámítva).

Az ószlávban (Urslawisch) feltehetőleg még nem volt meg a *knīga* szó. Ez talán azzal is magyarázható, hogy az ószlávok sem hordtak tarsolyukban könyveket. Könyvekkel a szlávok feltehetőleg csak az ószláv (Altkirchenslawisch) időszakban ismerkedtek meg. A makedóniai és tráakai szlávok biztosan láttak könyveket a görögöknél, de közelebbről csak Cirill és Metód munkálkodása következtében ismerkedtek meg velük.

Egyes nyelvészek szerint ez a szó *knīga* alakban került a szláv nyelvekbe. A *k* és *n* közötti kemény jelnek (*ѣ*) csak grafikus funkciója volt a *knīga* szóban, jelölni nem jelölt semmiféle hangot. A *knīga* ugyanis nagyon idegenül hatott az ószlávban, s az írások *ѣ* alkalmazásával önkéntelenül megszlávósították egy kissé ezt az „idegen, elszigetelt és etimológiailag áthatolhatatlan szót” (I. MACHEK, EtSlČSl.). Hogy a *kniga*-ban eredetileg nem volt *je*-hang, azt azzal is szokták bizonyítani, hogy az ócesehben a *v* 'ban, -ben' előljáró nem vokalizálódott a *knīha* szó előtt — tehát az ócesehben *v knihách* 'könyvekben' volt, nem pedig *ve knihách* (uo.).

Egyes cseh „törökölők”, köztük VÁCLAV MACHEK is azt vallják, hogy a *knīha* eredetét illetően „Mindmáig Dobrovský [egy közismert cseh törökölő] nézete a legelfogadhatóbb: hogy ez a szó keletről érkezett (török-tatár, finnugor és egyéb nemzetek közvetítésével), és hogy végeredményben a kínai *king* 'könyv' szóból származik. A jövő feladata tisztázni a *king*-től a *knīhá*-ig [meg a magyar *könyv*-ig] vezető utat.” (MACHEK i. m.). MACHEK idézi RÄSÄNEN nézetét is, amely szerint a szó a kínai nyelvből a bolgár-törökön keresztül került a magyarba (Finnisch-ugrische Forschungen 1938.). Hasonlóak MAX VASMER (RussEtWb.) nézetei is.

Egy kissé mindenesetre rejtélyes — mondja MOÓR — mért emlegették a szlávok Saroltot 'szép fejedelemasszony' (*Beleknegini*) néven. A *Beleknegini* szó ugyanis *Veleknegini*-nek olvasandó, és 'nagyfejedelemasszony' jelentésű. A *vele* összetett szláv szavak (főnevek, melléknevek) első felében fordul elő *velbъ* 'nagy' melléknév helyett. Előfordul szláv személynevekben is; a magyar *Elemér* személynév és *Velemér* helynév is a szláv *Velemír*-ből keletkezett. A *V* → *B* hiba cirillbetűs szöveg latin betűkre való átírásakor keletkezhetett, de előfordul latin betűvel írt középkori szövegekben is, különösen idegen szavak esetében, mikor az írások a *v* hangot bilabialis *b*-nek hallotta.

Az ószláv *veleknegini* ma is megvan egyes szláv nyelvekben; pl. a mai cseh *velekněžna* 'főpapnő' jelentésű. A *bele* melléknév határozottan nem a latin *bellus* 'szép, csinos' szóból származik.

¹ KNIEZSÁNÁL (tévesen) *šimit*.

MOÓR azt állítja, hogy Magyarország területén nem volt bizánci rítusú püspökség (KNEZSA közölte vele, hogy a középkorban a román diakónusokat a távoli Ochridában szentelték fel). Kár, hogy MOÓR ilyen terjedelmes cikk írásakor nem konzultált történészekkel. GYÖRFFY GYÖRGY az Élet és Tudomány tavalyi évfolyamának 608–12. és 632–6. lapján összegezi a magyar történetkutatás e korra vonatkozó legújabb eredményeit a „Magyar kereszténység kezdetei” címen (a tanulmány mutatvány volt a készülő tízkötetes magyar történetből).

GYÖRFFY tanulmányából megtudjuk, hogy Fajsz fejedelem 948-ban Bulcsút és az Árpád-házi Tormás herceget Bizáncba küldte, s a görög császár mindkettőt megkereszteltette. 953-ban újabb magyar küldöttség érkezett Bizáncba, és egy Hierotheosz nevű görög püspököt hozott magával Magyarországra. GYÖRFFY elgondolása szerint a görög püspökség székhelye Csanádon vagy pedig Száva-szentdemeteren lehetett. A X. század közepi görög térítés nem tartott sokáig, de emlékét őrzik némely görög egyházra jellemző magyarországi patrocíniumok és a belőlük származó helynevek.

GYÖRFFY beszámol arról is, hogy „a bolgárok VII. századi elköltözése után a helyükbe nyomult magyar törzsek nem csupán kereskedtek a Krím-vidéki görögökkel, hanem megismerték a »kereszt jelét« is. Erre annál inkább módjuk nyílhatott, mert a levédiai magyarok beletartoztak a Kazár birodalomba, a kazár kaganok pedig a VIII. században megengedték görög püspökségek létesítését. Egy ekkor készült püspökség-jegyzék szerint nemcsak Etilben, a kazár fővárosban (a mai Asztrahánban) működött térítő püspök, hanem a füves pusztán lakó »onogurok« és »hunok« között is. Nagyon valószínű, hogy ekkor a magyarok között is megfordult görög püspök.” (I. h.)

GYÖRFFY idézi a legendát is, amely szerint Cirill, a szlávok apostola 862-ben Krímben találkozott a magyarokkal, a Bulgáriába igyekvő Metódot pedig az Aldunánál lakó magyarok „királya” fogadta. A magyarok ezenkívül határosak voltak a már megkeresztelt bolgárokkal. „. . . magyar lovasseregek 862 óta egyik vagy másik keresztény hatalom hívására benyomultak a keresztény országokba, és fogoly papok, sőt menedéket kereső bajor főurak is kerültek Magyarországra, bizonyos, hogy a magyar fejedelmek és a harcos középréteg a kereszténység külső jeleit, sőt a társadalom politikai életében betöltött szerepét is jól ismerték” — írja GYÖRFFY (i. h.).

Ennyi érintkezés után a magyarok — noha pogányok és írástudatlanok maradtak — egész biztosan ismerték a könyv fogalmát, és valakitől átvették a *könyv* szót e fogalom megnevezésére. A cseh hittérítők ugyan nagy érdemet szereztek a magyar egyházi szervezet kiépítésében, de túlzott lenne azt állítani, hogy ők ismertették meg a magyarokat a könyvekkel. Szinte elképzelhetetlen, hogy a bizánci és a német térítők könyvek nélkül jöttek volna. Nem beszélve arról, hogy mind a bizánciak, mind a németek feltehetőleg délszláv papok-tolmácsok kíséretében jöttek. Ha a magyar *könyv* szó szláv eredetű lenne, akkor eredetét a bolgároknál vagy a szlovéneknél kellene keresni, nem pedig a csehekénél. GYÖRFFY szerint a cseh legendaírók egyoldalúan állították be a magyarok megtérítésének történetét. A legrégebbi források nem tesznek említést a bizánci „eretnekek” térítő munkájáról, és a nyugati (német) térítésről is csak név nélküli említés történik Szent István nagy legendájában. „Annál inkább kiemeli a szerző a később megjelenő Szent Adalbert szerepét, aki ténylegesen csak rövid időt töltött Géza udvarában” — írja GYÖRFFY. Szerinte ennek az egyoldalú beállításnak dinasztikus okai vannak.

Nem vitatható, hogy a szláv *knjiga* és a magyar *könyv* szavak azonos eredetűek. Elképzelhető, hogy a balkáni szlávok, melyeknek nyelvjárását Cirill és Metód is beszélte, az élszlávosodó bolgár-törököktől vették át a *knjiga* szót. A nyugati szlávok (közvetett módon a keletiek is) Cirill és Metód térítő munkája révén ismerkedhettek meg ezzel a szóval. A magyarok — szerény nézetem szerint — a *könyv* szót még Kelet-Európában ismerték meg.

FORSTINGER RUDOLF

Még egyszer a 'tectum; Dach' jelentésű *haj* > *héj* eredetéről. HONTI LÁSZLÓ „Etimológiai adalékok” címmel 10 különböző finnugor nyelvbeli szó eredetével foglalkozik (NyK. XXVI, 369–77), közöttük az osztják *kěj* 'Fell...' eredetével is (373); ezt a finn *koja* 'Baumrinde' | lapp Wfs. (817) *kýqj'ę* 'Baumknospe...' | ? úrj. (Wied.) *köja* 'Baumschwamm' | m. *héj* (R. **haj*) 'Schale, Rinde, Kruste, Haut, Pelle; (Polster-) Überzug; Schuppen' szavakkal egyezteteti. Az eredmény: „Az osztják szó 'Fell...' (< 'Haut, Leder') jelentése a többi szó alapján kikövetkeztethető 'Baumrinde' jelentéshez jól illik, ehhez vö. pl. m. *bör* 'Haut, Fell, Leder' ~ 'Weidenbast' ~ osztj. Vj. *për* 'rötliche Haut auf der Innenseite der Baumrinde' (MSzFE). A fenti egyeztetésnek az a gyengéje, hogy az osztják szót csak egy nyelvjárásból ismerjük. A szócsaládra vonatkozó legfontosabb irodalmat l. MSzFE.”

HONTI itt bemutatott etimológiájával nem foglalkozom, de „A szócsaládra vonatkozó legfontosabb irodalmat l. MSzFE.” zárómondatához már van megjegyzésem, továbbá ahhoz, hogy a MSzFgrE. a magyar *haj* > *héj* szó igen fontos jelentésváltoztatát nem idézi, holott azt ismernie és idéznie kellene.

A MSzFgrE. nem vesz tudomást arról, hogy a 'cortex ligni, cortex arboris' stb. jelentésű *haj* > *héj* magyar szónak van 'tectum; Dach' jelentése is, pedig ez kétségtelen tény, a TESz. is jelzi a *héj* szó *haj*zart származékának 'tectum' jelentését. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a magyar 'tectum; Dach' jelentésű *haj* > *héj* és annak nyelvjárási változatai: *hé*, *háj*, *hí*, *hiju* eredetileg 'fakéreg' jelentésű volt. Még ma is tapasztalható a fakéreg, nyírfakéreg, olykor állati bőr (rénszarvasbőr) a ház födelének anyagaként több finnugor és más népnél Észak- és Kelet-Európában meg Szibériában, és ennek eredete a finnugor korba vagy még az azon túli időbe nyúlik vissza. Ismeri a néprajzi irodalom a fakéreggel befedett kúpalakú sátort is meg az ugyanilyen fedelű földbe vajt kunyhót is.

Ez tehát fontos művelődéstörténeti tény, amit egy 1971-ben kiadott etimológiai szótárnak nem szabad figyelmen kívül hagynia. De akkor a 'fakéreg' → 'tectum; Dach' jelentésű magyar *haj* > *héj* azonos eredetű a finn *koja* szóval és lapp megfelelőjével, melynek nemcsak egyszerűen 'Baumrinde' a jelentése, hanem a karjaiban és az aunu-sziban 'tuohi; Birkenrinde' is. Vö. SKES. II, 208, továbbá MNy. LXV, 10.

Hadd jegyezzem meg itt, hogy a népek őskorában, így a finnugor vagy az uráli őskorban is olykor aszerint volt neve a fának, hogy mire volt használható. A német *Weide* 'fűzfa' neve etimológiailag egy töről származott a lett *viē* 'winden, flechten', szláv *viti* 'winden, flechten' stb. indoeurópai szavakkal (EtSz.). A m a g y a r *fűz* 'Weide' fanév is nagyon valószínű, hogy azonos a *fűz* igével (EtSz.; TESz.). A *hárs*, *háss*, *hás*-nak is 'hánacs' volt az eredetibb jelentése (TESz.). — A honfoglalás előtt törökből átvett *gyertya* az átadó török nyelvben igen volt, azt jelentette: 'világoló', ennek -ny képzős *gyertyán* származéka már a magyarban keletkezett, és azt jelentette: 'világoló fa'. *Gyertyán-fá*-nak, azaz 'világoló fá'-nak nevezték el a *Carpinus* betulust, mivel egyenletesen ég, és így jól világít a belőle hasogatott vékony gyújtósféle (HORGER: NNy. I, 10–3; MÉSZÖLY: NNy. I, 17). Dunántúlon a világító szilánknak *fokla* a neve (MNépr. I, 299): „Anná fonytak, ijjen füstös konyhábo. Vót éty *foklacsinyálló*” (Gige Somogy m., 1941-beli saját gyűjtés).

Mindezeket azért említtem meg, hogy rámutassak, miért gondolok arra, hogy a magyar 'cortex ligni, cortex arboris' jelentésű *haj* > *héj* összefügghet etimológiailag a finn 'betula; Birke, Birkenbaum' jelentésű *koivu* szóval és rokon nyelvi megfelelőivel: „A fakérget a bőrhöz hasonlóan már a régebbi kőkorszaktól fogva használja az ember, és alkalmas volta miatt sokféle tárgyat, edényt készítenek belőle, mint GUNDA írja (Ethnographica Carpathica 56–8), egyszersmind rámutat arra, hogy a magyarság a fakéregnek és a hánacsnak közép-európai fölhasználásától függetlenül már a legrégebb korszakában is ismerte ezeknek a nyersanyagoknak különböző tárgyak készítésére való alkalmassá-

gát, és nyilvánvaló, hogy a nyírfa- és fenyőfakéregnek hajlék fedésére alkalmas voltát és ősidőktől való felhasználását különösen hangsúlyozni kell a *haj* > *háj* stb. 'tectum; Dach' etimológiájának kutatásakor." (MNy. LXV, 6.) Jól látom azonban azt is, hogy a finn *koivu* 'nyír, nyírfa' csak jelentéstanilag hozható etimológiai kapcsolatba a magyar *haj* > *háj* 'Baumrinde, Dach' szóval, hangtanilag a finn szó *v*-je ennek az etimológiai kapcsolatnak ellentmond, de a magyar *haj* > *háj* 'Baumrinde', 'tectum; Dach' szónak a finn *koja* 'kéreg, fakéreg', karj.-aun. *koja* 'fakéreg, nyírfa', lp Vefs. *kýgjø* 'rügy' szavakkal való közös eredete bizonyosnak mondható.

Az etimológiai szótáraknak az a legfőbb feladatuk, hogy a rendelkezésre álló szövegtől irodalom alapján kritikailag állást foglaljanak az egyes szavak eredetével foglalkozó megállapításokra nézve; meg kell mondaniuk, mennyiben felelnek meg a kérdéses szövegtések a tudomány mai állásának, illetőleg mennyiben kérdésesek, vagy miért elfogadhatatlanok.

A *haj* > *háj* eredetéről szóló szócikkben meg kellett volna mondania a MSzFgrE. szócikke szerzőjének, hogy lehet-e e szónak meg hangváltozatainak és *hajzat* származékának 'tectum; Dach' jelentése az alapszó 'Baumrinde' jelentése mellett, vagy miért kell azt elvetni.

NYÍRI ANTAL

Czérnával mér verset. A című vett kifejezéssel TOLNAI VILMOS foglalkozott posztumusz tanulmányában (MNy. XXXIII, 343–5). Mindjárt cikke elején megállapítja, hogy jónéhányszor belebotlott ebbe a „furcsa kifejezésbe”, de nem találta meg magyarázatát: „Mert pontos hosszúsággal mért verset el sem lehet gondolni, akár ókori, akár nyugati, akár magyar lejtésűt.”

A továbbiakban aztán, nyitva hagyva a szólás megfejtését, hat irodalmi példát idéz rá: a legkorábbit egy Csokonainak tulajdonított kis vígjátékból, a legkésőbbit 1931-ből, egy hírlapi cikkből.

A legkorábbi adatot a végére hagyva, lássuk példáit: a XIX. század elejéről (1805-ből) Császári Losi Pál professzor kecskeméti lakodalmi rigmusaiból ezt idézi:

Czérnával mért verset még soha se ettek

Az Urak a' kik most itt fel gyülekeztek . . .

Következő adata Kisfaludy Károly „Sok baj semmiért” (1824.) című vidám elbeszéléséből (nem vígjátékából, mint TOLNAI írja!) való; ebben a történet egyik hőse, Perjesi mondja egy rigmusgyártóról: „A legszebb Múzsát is megveti, ha szalonnától nem csillog a haja. Ő sokat dolgozik s *czérnál mért versekkel* harsog a pusztai népnek.”

Harmadik példája Kazinczy levelezéséből való (bár időrendileg ez az adat előbbre kívánkoznék, mivel 1802-i); TOLNAI Kazinczynak tulajdonítja a levélbeli helyet, de némi félreértéssel, mivel Kazinczy ott *Benedek Mihály* debreceni prédikátornak, a Debreceni Grammatika egyik szerzőjének szavait idézi; ő mondja Schedius Lajos verseiről, hogy a külső csint nem találja bennük: „ez az ember, úgymond [ti. Benedek], talán csak *czérnával mérte a' sorok hosszát.*” (Nem kicsinyeskedés ez a helyesbítés részünkről: mint látni fogjuk, nem egészen közömbös, hogy itt debreceni író szavait halljuk.) TOLNAI ehhez ezt a megjegyzést fűzi: „Magyarázat itt sincs a mérés módjáról, de legalább megmondja, hogy a sorok hosszát mérték czérnával.”

A következő két adatot Aranytól, Vojtina I. és II. leveléből idézi a szerző:

A test, az a vers, a mi látható,

Fonállal mérhető, tapintható . . .

Illetőleg:

... de te soha egyéb
Mértéket egy szál czérnánál ne végy.

TOLNAI utolsó adata egy 1931-i tréfás újságcikkből való, ahol a spiritiszta társaság megidézi Petőfi szellemét, s a „lediktált” verset aztán megvizsgálják,ilyképpen: „Cérnát vettünk elé s úgy mértük ki, hogy e PETŐFITől származó versek ritmusa és ríme jobb.”

S most térjünk a legelső adata, amelyet egy Csokonainak tulajdonított kis vígjátékból idézett TOLNAI. Ő — BALASSA JÓZSEF nyomán — ezzel a címmel közli az alkalmi színjátékot: „A híres Sós András és Szél Gáspár verseiből némely töredékek s ugyancsak nekik a debreczeni Múzsák közé való bévételéseknek rövid históriája.” A Poétacenzúra címen is ismert kis iskolai játék, amely voltaképpen a poétai osztályba készülő diákok felvételi vizsgájának tréfás rajza, valójában a debreceni Kollégium poézis-oktatójának, Nagy Istvánnak 1796-ban készült munkája, s „Lakadalmi játék” címmel a közelmúltban újra kiadásra került. (L. BÁN IMRE—JULOW VIKTOR, Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1964. 48—80). A tréfás iskolai játékban Sós Márton gazda be akarja adni a kollégiumba fiát, Andrást, s a keresztfiát, Szél Gáspárt. Az öregebb diákok azonban próbára teszik a két jelöltet: „G á l. Hány lába van a pentameternek? — S ó s M. (A fiaihoz suttogva). Néma Péternek is annyi lába van, mint más embernek. — Jól ráhallgassatok; a pentameter versnek hány lába van, hány syllabát kell belé tenni s meddig kell nyújtani? . . . S ó s A n d r. Itt a mérték az apám uram csizmája mellett, az sem nem hosszabb, sem nem rövidebb, mint a vers . . . G á l. No e szép, azt gondolják ezek, hogy *czérnával kell mérni a verset* . . . hadd írjanak . . . S ó s M. Írjatok fiaim, itt van minden készség: olló, mérték, papiros. S ó s A. és S z é l. (Mérik, nyírik, próbálják a verseket) . . .”

Ezt a részletet idézi TOLNAI a vígjátékból, majd — nyitva hagyva a kifejezés megfejtését — értekezését ezzel zárja: „a régi tanításnak melynek a poéták osztályában a gyakorló verscsinálásnak főhely jutott, volt valamilyen didaktikai varázseszköze: valami *c é r n a s z á l*, mellyel a sorok hosszát mérték. Milyen volt ez az eszköz, hogy mérték vele a múzsák lépteit, erről nem tudósít semmi régi verstan (RAJNIS, SOMOGYI GEDEON, CSOKONAI stb.; NÉGYESY sem tud róla), de talán tudja valaki, aki a régi kollégiumok tanítását ismeri.”

TOLNAI e soraira BÁN és JULOW is hivatkozik az említett kiadvány jegyzeteiben (240), s ugyanott még egy Arany-helyre utalnak a kifejezéssel kapcsolatban, a Bolond Istók Első énekéből:

E kéz, mely mostan' is *czérnára mért*
Sorokat irkál . . .

(42. vsz.)

Magyarázatot azonban az említett kiadvány sem talált a kifejezésre.

A kulcsot Jókai egy karcolata adja kezünkbe, amely „Szél Gáspár utódai” címmel jelent meg újabb elbeszélései sorában (Őszi fény. Bp., 1898. Nemzeti kiadás XCII, 209—12). Ebben a nagy mesélő azt mondja, hogy Szél Gáspár egy nevezetes poéta volt „a század elején” (azaz: a XIX. század elején). Erőltetett áthajlásokkal s kínrímekkel csikorgó rövidke versét is bemutatja, majd így folytatja: „Arról is volt azonban tudomása Szél Gáspárnak, hogy nem csak rímes versek teremnek a Helikonon, hanem mértékes versek is. Szél Gáspár ezt a technikai feladatot akként oldotta meg, hogy megmérte czérnával az első és második sort a megkezdett versből; a harmadik és negyedik sornak aztán ezen czérnán kötött csomók adták meg a mértéket. Poéta diák korunkban úgy hitták a rosz metrummal szégyenkedő poémát, hogy »Szél Gáspár czérnája.«”

Élt-e valóban Szél Gáspár, vagy csupán Nagy István vígjátékából vált anekdotikus figurává, a fűzfaköltők egyik magyar törzsalakjává? Alighanem csak anekdotahős volt, aki Nagy István debreceni lakodalmi játékából kelt életre, egy hosszabb-rövidebb ideig élő kifejezéssel ajándékozva meg nyelvünket. Bár elgondolkoztató, hogy Dömötör Pál dunántúli kismesem 1823-i kéziratos naplójában említi Szeél Gáspárnak a debreceni tűzvészre (valószínűleg az 1802-i nagy tűzre) írt verseit. (L. Ki vonása Dömötör Pál . . . Jegyző Könyvének. Prága, Egyetemi Könyvtár. Kubelik [Széll] gyűjtemény. XXII. C 46. § 29.)

A kifejezés maga a kollégiumi poézisoktatásban gyökerezik, amely elsősorban antik mértékre vett latin és magyar nyelvű versek írását követelte meg a tanulóktól (l. Methodus . . . Debrecen. 1770. 11–2), s a poézisoktatás visszaszorulásával a jellegzetes kifejezés jelentése is elhomályosult. Érthető, hogy elsősorban a debreceni kollégiummal kapcsolatban álló íróknál fordul elő, s hogy legtöbbször Arany és Jókai lapjain maradt fenn.

SZILÁGYI FERENC

NYELVMŰVELÉS

A hagyományos írás elvének érvényesülése helyesírásunkban

1. FÁBIÁN PÁL a Helyesírási Bizottságnak 1973. június 26-án tartott ülésén előterjesztett és megvitatott, „Helyesírásunk alapelvei” című referátumában (vö. MNy. LXX, 212–22) minden lényeges részletre kiterjeszkedve áttekintette azokat a nézeteket, amelyeket újabb helyesírási szakirodalmunk szerzői a magyar írást szabályozó elvek tartalma és rangsora dolgában vallanak. Tanulmánya végén csatlakozik DEME LÁSZLÓ-nak „A magyar helyesírás rendszere” című kiadványban kifejtett véleményéhez, mely szerint helyesírásunkat két alapelv (a kiejtés szerinti és a szóelemző írás elve) mellett két kisebb jelentőségű elv (a hagyományé és az egyszerűsítése) irányítja (l. NytudÉrt. 54. sz. 6). Minthogy a továbbiakban az utóbbiak egyikének, a hagyománynak a hatókörébe tartozó írásjelenségekről lesz szó, a szóhasználat egyértelmősége végett szükséges megemlíteni, hogy KNIEZSÁTÓL eltérően (vö. MHír.² 27) csak azokat az eseteket tekintjük hagyományos írásmódnak, „amelyekben helyesírásunk egy ma már túlhaladott, elavult hangjelölési, kiejtési vagy szóelemzési forma emlékét őrzi” (DEME: i. h.).

A hagyományt mint az írást befolyásoló elvet az akadémiai kiadványok közül először az AkHJ. 1900. említi. Az irodalmi hagyomány megtartó erejének tulajdonítja, hogy *ó*-val, *ö*-vel írjuk a *-ból*, *-ből*, *-röl*, *-ről*, *-tól*, *-től* ragot, *é*-vel a *kezébe*, *nénjének*-féléket (*kezibe*, *nénjinek* helyett), *ly* betűvel jelöljük számos szó *j* hangját, és feltüntetjük az *l*-et a *bolt*, *zöld*-félékben, melyeket „az egész magyar nép” *l* nélkül (*bót*-nak, *zód*-nek) ejt (i. m. 5–6). Ugyanezekben látja a hagyomány szerepét az AkHJ. 1901. és az AkH. 1901., de mindkettő hagyományos írásmódnak mondja a *rögtön*-t és a *mindjárt*-ot is (10, ill. 9; AkH. 1902. 64. p.). Az AkHJ. 1915. a *kezibe*-féléket már nem említi, a *-bül*, *-bül* ragot pedig „tájnyelvi”-nek nyilvánítja (37. p.), s így az irodalmi hagyományt követő hangjelölés eseteiként az *ly* betűs szavakat és a *bolt*, *zöld*-féléket sorolja fel, továbbá néhány *rögtön* típusú szót (31–34., 59. p.). Ugyanígy a nyomában járó szabályzatok is 1946-ig bezárólag.

„A hagyományos írás” mint fejezet cím először az AkH. 1950.-ben jelenik meg, mégpedig az *ly* használatára és a *rögtön* típusú szavakra vonatkozó írásszabályok (87., 88. p.) fölött. Az AkH. 1954. e tekintetben csak annyi változást hoz, hogy a mondott szabályok érvénye alá tartozó eseteken kívül (117., 118. p.) a régies írásmódú családneveket is megemlíti (119. p.).

Az alábbiakban — az AkH. 1954. tárgyalásmódjához igazodva — vázlatosan áttekintem a hagyományos írású jelenségeknek a legutóbbi szabályozásig terjedő történetét, majd számba veszem a rájuk vonatkozó, azóta elhangzott megnyilatkozásokat. Ezután néhány javaslatot terjesztek elő, s végül ismertetem a Helyesírási Bizottságnak velük kapcsolatos állásfoglalását.

2. Az *ly* betűs szavak. — A) Általánosan ismeretes, hogy a ma *j* hangértékű *ly* betű századokkal ezelőtt a palatalizált *l* hang jele volt. Ez a hang azonban idők folyamán a nyelvterület bizonyos részein depalatalizálódva *l*-lé változott, más részein *j*-vé fejlődött; csak nyelvjárási szinten (például a palócságban) maradt meg eredeti minőségében. A köznyelvben a korábbi *ly*-ezést BENKŐ LORÁND szerint a XVIII. században váltotta fel a *j*-zés (*LyTört.* 75, HIK. 54). Ennek sok jele mutatkozik a kor irodalmában. Dugonics Etelkájából például számos *j*-s alakot mutat ki FÁBIÁN PÁL (AkHTört. 69), de egyúttal arra is figyelmeztet, hogy az 1832 előtti évtizedek grammatikusai egyértelműen tiltakoznak az *ly* betűnek *j*-vel való helyettesítése ellen (uo.). Az *ly* hangnak a köznyelvi hangrendszerből való kiavulása mellett betűjének a magyar ábécében való megtartása ellen a múlt század utolsó negyedében hangzanak el az első tiltakozások. 1888-ban SZIGETVÁRI IVÁN veti fel a kérdést (Nyr. XVII, 360): „... miért írunk és tanítunk mi egy betűt, a melyet kimondani nem tudunk, mert neki megfelelő hang nem létezik?” Úgy látja, elérkezett az ideje, hogy az *ly* „külön írásjelét megszüntessük és helyette *j*-t írjunk” (i. h. 361). Hasonlóan nyilatkozik néhány évvel később ALBERT JÁNOS is; az a véleménye, hogy az olyan betű, „a minnek nincs megfelelő hangja”, kiküszöbölendő „ortografiánkból” (Nyr. XXIII, 492–3).

SZARVAS GÁBOR ellenben, aki súlyos hibának tartotta, hogy korának színészei *pájá*-nak és *Miháj*-nak ejtik a *pályá*-t és a *Mihály*-t (vö. Nyr. II, 102), még nem látta elérkezettnek az időt betűállományunk csökkentésére. Szerinte az *ly* létező (ha nem is éppen a Nemzeti Színház színpadán létező) hangot jelöl, amely „a két uralkodó kiejtés [ti. az *l*-ezés és a *j*-zés] között közvető szerepet visz” (Nyr. XVIII, 32). Ezért „mindaddig, valamíg a *j*-s ejtés az *l*-esen teljesen nem diadalmaskodik, valamíg általánossá nem válik, mindaddig az irodalom *e* betűt ... köteles megtartani” (uo.; hasonlóan: Nyr. XXI, 237, XXIII, 565–6). Véleményéhez BALASSA JÓZSEF is csatlakozik (vö. Nyr. XVIII, 80).

Az *ly*-nak az ábécében való meghagyása kétségtelenül bizonytalanságot okoz az írásgyakorlatban: egyesek olyankor is *ly*-nal jelölik a *j* hangot, amikor erre semmi ok sincs. Évtizedekkel az első viták után VÁRÓ ISTVÁN hívja fel a figyelmet erre a jelenségre. „A *papagáj*, *muszáj* a német nyelvből átvett szók, s mégis írónk könyvben, hírlapokban nemcsak *papagály*-t, hanem még *muszály*-t is írnak” — mondja (Nyr. XLIX, 151). A hibáztatott (s az egykorú akadémiái és iskolai helyesírás szerint is valóban hibás) *papagály* forma kapcsán érdekes módon veszi védelmébe az *ly*-t ZOLNAI GYULA. Véleménye szerint a német *Papagei* nemcsak a sok ... *ály* végű szó hatására válhatott *ly*-ossá a magyarban, „hanem főképp azért, mert két madárnév társa, a *harkály* és *sirály* is *-ály*-ra végződik” (Nyr. L, 90–1). A kodifikált *papagáj* alak nem egyéb, „mint egy szépen megmagyarosodott szónak el- vagy visszánémetesítése” (i. h. 92). Az *ly* tehát a jövőnévszó magyarrá válásának írásbeli jele, illetőleg bizonyítéka.

Századunk harmincas–negyvenes éveiben a Magyarosan közleményei és szerkesztői üzenetei tanúsítják, hogy többen kívánják az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítését, mert fölöslegesnek tartják, hogy egy fonémának kétféle betűje legyen (vö. Msn. I, 54–5, III, 16, XII, 94). E folyóirat hasábjain N. J. B. [= NAGY JÓZSEF BÉLA] fogja pártját az *ly*-nak. Hivatkozik az *l*-es és a *j*-s kiejtés közti áthidaló szerepére, a palócban meglévő *ly* hangra (I, 55); megemlíti, hogy *j*-vel való pótlása esetén *hej*, *bojt*, *fogja*-féle homonimák keletkeznének (III, 16); sőt arról is szól, hogy sokan tiltakoznának „a Göre Gábor módjára írt” *mej*, *mejj*, *pisztoj*, *veszéjes* stb. formák ellen. „Igaz — írja —, hogy a hagyo-

mányos *ly* betű eggyel szaporítja helyesírásunk nehézségeinek számát, de utóvégre azért vannak az iskolák, hogy erre is megtanítsák a gyermekeket” (XII, 94).

Vajon csakugyan azért vannak? Az iskolák szempontjából vizsgálja a kérdést TAKÁCS ETEL 1950-ben, s arra következtetésre jut, hogy „Az *ly*-nal írandó szavak elsjátíttatása olyan didaktikai eljárást kíván, amely eredendően pedagógiaellenes: magyarázat nélkül való emlékezetbe vésést, sokszoros mechanikus gyakorlást kíván, egyszóval: a kritikátlan szabálytisztelet legjobb iskolája” (Nyr. LXXIV, 85). Ezért „Az *ly* eltörlését helyesnek és szükségesnek látja minden pedagógus, aki igényt tart arra, hogy a társadalom jelenségeit, így a nyelvet is, összefüggéseiben állítsa tanítványai elé” (uo.). — Ugyancsak a pedagógusok véleménye alapján foglal állást az *ly* eltörlése mellett LŐRINCZE LAJOS. Egy az ország legkülönbözőbb tájaira küldött körlevélre érkezett válaszok 95%-a szerint az *ly* megtanítása mindenütt súlyos nehézséget jelent (Nyr. LXXIV, 90). A tanítás legelterjedtebb módszere az egyébként sem mindig beváló *l*-es próba, ami azt mutatja, hogy „Biharban, Békésben, de Budapesten is a magyar köznyelv helyesírását a nyugat-dunántúli nyelvjárás alapján tanítják” (i. h. 91). A kérdésben nyilatkozó pedagógusoknak mintegy 70%-a örömmel fogadná az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítését (i. h. 95).

LŐRINCZE mérlegelve az *ly* megtartása mellett szóló érveket, csak kettőt talál olyant, amelyet alaposabban meg kell fontolni. Az egyik az, hogy az *ly* helyébe lépő *j*-t nehéz lenne megszokni. Ezzel azonban azt lehet szembeszögezni, hogy a megszokás „egy hasznosnak és végrehajthatónak mutakozó újítást” nem akadályozhat meg (i. h. 97). A másik érv szerint az *ly* eltörlése az írásnak a kiejtésre való visszahatása következtében veszélyeztetné a nyelvjárásokban még meglevő hang létét. Ez valóban lehetséges — mondja LŐRINCZE —, de a nyelvjárások hangállományát csak akkor lehetne konzerválni, ha a nyelvjárást beszélők kezébe egyáltalán nem adnánk könyvet, hiszen az írott szöveg veszélyezteteti „nyelvjárásaink összes diftongusait, az *i*-zést, *ö*-zést és még sok más nyelvjárás jelenséget is” (i. h. 99). Rámutat a kérdés politikai jelentőségére is: az *ly* reformjával csökkenteni lehetne a tömegek művelődésének „az írás technikai vonalán mutakozó akadályait” (i. h. 100). Mindezek alapján úgy véli, hogy „az *ly* betűnek helyesírásunkban *j*-vel való felcserélése szükséges és végrehajtható. A régi írásmód megahagyása csak családnevekben indokolt” (uo.). — Egy másik kérdőíves felmérés adatait elemezve is megállapítja LŐRINCZE, hogy az *ly* a helyesírás-tanítás egyik legnagyobb nehézségét jelenti (Nyr. LXXV, 94—5).

Pedagógiai megfontolásoktól függetlenül is az egységes *j*-s jelölés híve TR. Z. [= TRÓCSÁNYI ZOLTÁN], aki szerint „Az *ly*-os írás megtartása nem egyéb, mint a régmúlt hagyományaihoz, az ekhós szekérhez, petróleumlámpához, vedres kúthoz, kútágáshoz való ragaszkodás” (Nyr. LXXIV, 467).

Az akadémiai álláspont 1832 óta változatlan az *ly* kérdésében. A szabályzatok mindvégig megtartották a betűk sorában, s használatát azzal igyekeztek elősegíteni, hogy 1900-tól 1946-ig szövegük megfelelő helyén (is) közölték az *ly* betűs szavakat (kiadványonként 80—120-at), 1950-től kezdve pedig szójegyzékükbe vették fel őket. E szavak írásmódjában a szabályozás története során nagyon kevés változás történt. A korai szabályzatok az *ily(en)*, *oly(an)*, *mily(en)*, *mely(ik)* névmásokat és összetételeiket geminált *ly*-os formában közlik. Az AkH. 1879. — az AkHJ. 1856. és az AkHJ. 1877. nyomán — az egyszerű *ly*-os alakok mellett foglal állást, de nem tekinti hibának, ha a „nyomatékos kiejtés” visszaadására törekvő író vagy a versmérték igényeit figyelembe vevő költő megkettőzi az *ly*-t (i. m. 8). A mai formák győzelme az AkHJ. 1900. javaslatát kodifikáló AkH. 1901-ben következik be. — 1901-ben még kettőzött vagy kettőzetlen *ly*-nal írható a *sülyed* ige és a *gally* főnév. Ezt a vagylagosságot az AkHJ. 1915. nyomán — a kettőzött mássalhangzós forma javára — az AkH. 1922. szünteti meg. — Arra, hogy az *ly*-t

más betű váltotta fel — két nagyon rövid életű kettősség (AkHJ. 1900.: *lány ~ lyány*; AkH. 1901.: *papagáj ~ papagály*) megszüntetését nem számítva —, csak egyetlen példánk van. Az 1900 óta mindig *ly*-os *zsemlyé*-t az AkH. 1954. I-lel, a többségi kiejtést tükröző *zsemle ~ zsömle* formában írattja.

Az *ly* tehát 1954-ben is teljes jogú tagja maradt a magyar ábécének. Megtartását BENKŐ LORÁND okolja meg a HIK.-ben. Arra hivatkozik mindenekelőtt, hogy az az erő, amelyet az *ly* több száz éves töretlen hagyománya jelent, „az idő előrehaladtával csak növekedett, s a közhasználatba teljesen fölivódott”. Igaz, hogy a betű helyes használatának megtanítása nem könnyű feladat, de az *ly* eltévesztése „a helyesírási hibáknak csak igen kis százalékát eredményezi”. Figyelembe veendő volt az is, hogy az *ly*-hoz ragaszkodók tábora „éppen nem csekély” (i. m. 54). De olyan gyakorlati nehézségeken kívül, mint amilyen például valamennyi iskolai tankönyv újra való kiadása, nyelvészeti megfontolások sem tették még teljesen megokolttá az *ly* kiküszöbölését. A *jászol ~ jászolj*, *válu ~ váju*, *zsemle ~ zsemje*-féle alakpárok azt mutatják, hogy „köznyelvi kiejtésünk fejlődése az *ly* (*l ~ j*) tekintetében sem záródott le teljesen”; továbbá „nagy számú *ly*-es névmásunk *j*-vel való átírásában gondot okozna a köznyelvi gemináció problémája: nyelvtanilag nem volna teljesen megnyugtató sem a *mej*, *mejek*, *mejet* stb., sem a *mejj*, *mejjek*, *mejjet* stb. típusú átírás” (i. m. 55). „A nehézségeket, ellenérveket számításba véve — írja BENKŐ cikke idevágó részének befejezésekként — a bizottság még 1952-ben az *ly* hagyományos írásmódjának megtartása mellett döntött, s a kérdést a további tárgyalások napirendjéről levette. Ma [= 1955-ben], néhány év elmúltával úgy látszik, hogy ez a döntés helyes volt. A végleges ítéletet persze majd a jövő fogja kimondani, s ma még korántsem lehet, sőt szükségtelen is jóslásokba bocsátkozni olyan irányban, hogy idővel meg fog-e történni a magyar írásrendszer *ly* betűjének eltörlése avagy sem.” (Uo.) — Az *ly* reformjától való elállásról PAIS DEZSŐ is nyilatkozott, s annak egyik okát „a közvéleménynek nem éppen igenlő alakulásá”-ban jelölte meg (Csillag 1955: 425).

B) A Helyesírási Bizottság 1954 utáni tevékenysége során mindössze egy alkalommal hozott olyan határozatot, amely kapcsolatos az *ly* problémájával. Az 1961. március 21-i határozatnak 1962. május 30-án kiegészített szövege a következő: „Ha a s z e r b h o r v á t h e l y e s í r á s szerint írt nevek végén a magyarban nem használatos betű (*ć, đ, đ, ě, dž, lj, nj, š, ž*) van, ezek teljes hasonulása [helyesen: a *-val*, *-vel* rag *v*-jének teljes hasonulása] a következőképpen jelölendő: *ćty*(al), *djgy*(al), *đgy*(al), *čcs*(al), *dždzs*(al), *ljly*(al), *njnny*(al), *šs*(al), *žzs*(al); például: *Pandurovićtyal*, *Župančićcsal*, *Kardeljlyal* stb.” (I. OK. XIX, 286.)

Az AkH. 1954.-nek és az imént említett határozatnak az *ly*-ra vonatkozó állásfoglalása nem keltett nagyobb visszhangot. Nem esett szó erről az írásproblémáról sem NAGY J. BÉLÁNak és e sorok írójának a szabályzattal kapcsolatos polémijában (MNy. LI, 102—19, 491—5, LII, 84—9), sem az ún. HIK.-vitában (NytudÉrt. 9. sz.). TAKÁCS ETEL és LŐRINCZE LAJOS korábban említett cikkeihez hasonló jellegű írás nem jelent meg a sajtóban, csupán a bizottság irattárából került elő néhány olyan levél, amely a szóban forgó kérdéssel (is) foglalkozik. Csak egy van közöttük olyan, amelynek írója, K o z m a J á n o s (1956-ban) „örömmel hajt fejet az Akadémia Helyesírási Főbizottsága és a szabályzat szerkesztői előtt, hogy ezt a nyelvi értékünket [értsd: az *ly*-t] megmentették, és föl nem áldozták a kényelmeskedők közvéleményének”. Nézete szerint az *ly* kiküszöbölése helyett inkább arra kell törekednünk, hogy a vele jelölt hang helyes ejtését, „a művelt magyarok hagyományos, tiszta kiejtését” ott is elsajátíttassuk, ahol már „veszendőbe jutott”. — Más levélírók továbbra is az egységes *j*-s jelölést sürgetik. Közülük is S z a t m á r i A n t a l n é gyógypedagógiai tanár vonultatja fel (1960-ban) a legtöbb érvet az írásreform szükségessége mellett. A korábbiól már ismert argumentu-

mokon (elsősorban a köznyelvi *j*-zésen és a helyesírás-tanítás érdekeinek szolgálatán) kívül olyant is említ, amelyről az *ly* ellenzői még nem szóltak. „Ezzel az újítással [ti. az *ly* eltörlésével] termelési, anyagi költségmegtakarítást is érhetünk el — írja. — Pl. a Népszabadságnál 11 nyomtatott oldalt véve alapul, 570 sorból 22 sorral kevesebbre van szükség. Ez pénzértékben kifejezve a fenti lap egy példányánál 0,2 fillér megtakarítás. Napi 650 ezer példány esetében naponta 1300 Ft, évente . . . a megtakarítás közel 400 ezer Ft. Vagy: egy ezer oldallal megjelenő, 62 Ft értékű könyvet véve alapul, 10 ezer példányánál 2400 Ft megtakarítás érhető el. A tankönyveknél pedig ez a megtakarítási arány sokkalta nagyobb.” Úgy véli, hogy az *ly* „további megőrzése nem hagyományhűség, hanem fejlődésellenesség.” — Újabb érveket nem említve foglal állást a *j* egyeduralma mellett K e l e c s é n y i I v á n csehszlovákiai levélfíró (1970-ben). — F e n y ő Gy ö r g y nek nincs kifogása az *ly*-nak a magyar szavakban való megtartása ellen, de nehezményezi az 1961-ben, illetőleg 1962-ben kodifikált *Kardeljlyal*-féle írásmódot. Az *ly* hangértéke *j*, és csak „hagyományos alapon” írható. A *Kardeljlyal* forma azért esik kifogás alá, mert „újabb hagyományt kreál”.

3. A *rögtön* típusú szavak. — A) A nyelvfejlődésnek számos esetben természetes velejárója a szóelemek elhomályosulása. Ennek következményeként a nyelvtudat bizonyos idő elteltével alap-, illetőleg egyszerű szónak minősít származékokat, illetőleg összetételeket. Amíg a helyesírás szabálya az effélékben a szóalak egészének kiejtését tükrözőt hangjelölés helyett a csupán történeti elemzéssel megállapítható morfémaék feltüntetését követeli meg, a hagyományos írásmód területére tartozó jelenségekkel van dolgunk.

Az akadémiai helyesírás története folyamán az ilyen szavak közül néhány fonetikus írásúvá lett. Az *agat*, *szagat*-félék mai írásformája 1879 óta, a *menyegző*-é 1901 óta, az *éjszaka*, a *lagzi*, a *lélegzik* szőé a legutóbbi szabályozás óta van érvényben. Számos szavunk azonban mindmáig megtartotta történetileg kialakult írásmódját. Az AkH. 1954. 118. pontja ugyan csak négyet említ közülük (*kapzsi*, *mindjárt*, *mindnyájan*, *rögtön*), de — mint a példasort záró „stb.”-ből is következik — ennél jóval több van. Ide tartoznak a következők is: *asztán*, *biztos*, *esd*, *hágcsó*, *hagyján*, *játszik*, *közt*, *különb*, *metsz*, *obsz*, *ósdí*, *tetszik*; továbbá a *pünkösöd*, amely abban különbözik az előtte felsoroltaktól, hogy a történeti elemzés szerint is töszó. A szóelemek elhomályosulása az említett szavakban különböző fokú. A *rögtön* például az átlagos nyelvtudat számára teljességgel elemezhetetlen, a *kapzsi*-ban ellenben még bizonyára sokan felismerik a *kap*-szótövet, ha a *-zsi* végződés értelme nem világos is számukra. (Vö. DEME: NytudÉrt. 54. sz. 23.)

A felsorolt hagyományos írásmódú szavak közül egyik-másikkal a szakirodalom is foglalkozik.

1. A *különb*-nek *m*-es írását HUNFALVY (NyK. VII, 256) és SIMONYI (Nyr. XII, 268, XXII, 18, XXIX, 544) helyeselte, ZOLNAI GYULA (MNy. XXX, 44) nem kifogásolta, SZARVAS GÁBOR ellenben „az általános irodalmi használat” *n*-es alakjára hivatkozva nem látott okot az *m*-es írás bevezetésére (Nyr. XXIII, 569). Az akadémiai szabályzatok közül az 1901-inek és újabb kiadásainak szójegyzékében egyenrangú változatként szerepel a *különb* és a *külömb*. Ezt a kettősséget azonban az AkHJ. 1915. az *n*-es forma javára szünteti meg, az *m*-eset határozottan tiltva. Ettől kezdve csak az *n*-es alakot találjuk szabályzatainkban.

2. A *rögtön* etimologikus írását többen kifogásolták. Így SIMONYI (Nyr. XXII, 18, XXVIII, 96) és SZARVAS is (Nyr. XXIII, 569). ZOLNAI GYULA nem kívánja *k*-val helyettesíteni a *g*-t, de elismeri, hogy „mai nyelvérzékünk előtt a szó elemezhetetlen s az amúgy is csak tájdivatos *rögvest*-tel igen kevesen érezhetik összefüggését” (Nyr. XXV, 42). Az akadémiai kiadványok közül egyetlenegy, az AkHJ. 1900. tesz kísérletet a *röktön*-nek legalább vaglyagos alakként való bevezetésére, de nézetét már az AkHJ. 1901.

sem teszi magéévá, s utána is valamennyi szabályzat a *g*-s alakot kodifikálja. Az AkH. 1954. készítésének időszakában is javasolták a kiejtésnek megfelelő írásmód elrendelését (így BENKŐ: MNy. XLVII, 92 és LŐRINCZE: Nyr. LXXXV, 194), de a szabályzat nem változtatott elődeinek állásfoglalásán.

3. A *mindjárt* határozószót a mai alakban közli már az AkH. 1832. (s valamennyi újabb kiadása) is. Ennek az írásmódnak a helyességét csak az AkHJ. 1900. tagadja: „*Mindjárt* többé nem jogosult szóalak, mert se *mind*, se *jár* fogalmat nem érezünk benne. Már Petőfi és Arany helyesen írták: *minggyárt*, és példájuk utánzást érdemel.” (I. m. 10.) Az AkHJ. 1901. és az AkH. 1901. azonban a hagyományos forma mellett foglal állást, bár szójegyzékébe — kevésbé ajánlatosnak minősítve — mindkettő fölveszi a *minggyárt* alakot is. Csak a hagyományos írásmódot ismeri el helyesnek az AkHJ. 1915. Ettől kezdve a *mindjárt* sorsa a *rögtön*-éhez kapcsolódik: *dj*-s, illetőleg *g*-s írásukról közös pontban rendelkeznek a szabályzatok, s akik az ötvenes évek elején a kiejtés szerinti írásmód bevezetését javasolják, szintén együtt említik őket.

B) Mint fentebb már volt róla szó, az AkH. 1954. az addig hagyományos írásmódú szavak közül hámat a kiejtés szerint írandók közé sorolt át. Írásszabályuk megváltoztatása csak az *éjszaka* esetében nem aratott csztatlan sikert. Nyelvészeink közül PAIS DEZSŐ (MNy. I, 192–8, Nyr. LXXX, 409–10) és NAGY J. BÉLA (MNy. LIII, 239–40) határozottan helytelenítette, sőt — mint DEME LÁSZLÓnak egy cikkéből (Nyr. LXXX, 295–300) értesülünk — pedagógus körökben is volt olyan nézet, hogy „az *éjszaka* *t*-jének elvetése csak a parasztságnak és kiejtésének lenézésével magyarázható, mással nem” (i. h. 295).

A hagyományos írásmódúnak megmaradt szavakról nemigen esik említés a szabályzattal kapcsolatos megnyilatkozásokban. A *pünkösöd*-ről azt mondja e sorok írója a szabályzat kritikájában, hogy megértené, „ha ezentúl *pünkösöd* formában kelle[ne] írunk” (MNy. LI, 109); TEMESI MIHÁLYNAK a HIK.-vitát bevezető előadásában nyilvánított véleménye szerint pedig egy újabb szabályozás alkalmával „fel kell vetnünk még legalább [!] a *mindjárt* szóalak fonetikus írásának lehetőségét” (NytdÉrt. 9. sz. 11). Ez minden.

4. A régies írásmódú családnevek. — A) A családnevek írására vonatkozó akadémiai álláspont az első szabályzat idevágó regulája óta — „A’ nemzeti nevek megtartják régi írásmódjokat” (AkH. 1832. 7) — lényegében változatlan. Az említett írásszabály a családnév legfőbb nyelvi-jogi funkciójának, az azonosításnak a felismeréséről tanúskodik. Bár az AkHJ. 1856. különbséget akart tenni e tekintetben az élő és a kihalt családok neve között, az előbbiekre az eredeti formák megtartását, az utóbbiakra a köznevekben szokásos (kiejtés szerinti) írásmódot javasolva, ezt az elvet soha egyetlen szabályzat sem juttatta érvényre. A gyakorlat mégis több történelmi nevezetességű személy nevének írását „korszerűsítette”. Így lett például a *Zrinyi*-ből *Zrínyi*, a *Rákoczy*-ből *Rákóczi* (vö. FÁBIÁN: HIK. 79).

A családnevek hagyományos írásának elsajátítása — mint minden kivételes jelensége — természetesen bizonyos nehézséget jelent. Nem véletlen tehát, hogy az AkH. 1954. készítésének időszakában éppen a pedagógusok adtak hangot annak a kívánságnak, hogy az Akadémia — ha nem szünteti is meg teljesen a hagyományos írásmódot — könnyítésül legalább az *y*-t, a *cz*-t és a *th*-t törölje a nevek írásában (I. LŐRINCZE: Nyr. LXXXV, 195). Az AkH. 1954. azonban a családnév azonosító funkciójának védelmében nem tért le arról az útról, amelyen elődei jártak. A javasolt reform megvalósítása rengeteg zavart okozott volna — hogy csak egy területet említsünk — az anyakönyvezésben, és egyébként is kívül esik az Akadémia jogkörén (vö. DEME: Nyr. LXXVIII, 290).

B) A régi magyar családnevek helyesírásának problémájával az utóbbi húsz év

alatt csak egy jelentősebb tanulmány foglalkozott, a KLANICZAY TIBORÉ (MNY. LXII, 480–6). A szerző annak előrebocsátása után, hogy ezek a nevek „az új helyesírás mostohagyermekői maradtak” (i. h. 481), megállapítja, hogy az eredeti írásformák megtartásának szabálya „esupán a XVIII. század vége, illetőleg a XIX. század eleje óta használatos családnevek tekintetében érvényesült következetesen. A XVI–XVIII. századi nevekre vonatkozóan ugyanis az eredeti írásmód elve a nevek nagy részében sohasem érvényesült, ma sem érvényesül, sőt sok esetben nem is érvényesíthető” (i. h. 482). Véleménye szerint „az eredeti írásmód megőrzésénél sokkal lényegesebb . . . a régi családnevek hangalakjának a megtartása, illetőleg az utóbbinak a mai helyesírás által való kifejezésre juttatása” (i. h. 483). Ezért helyeselhető a Szepesi *Csombor* Márton és *Péceli* Király Imre korszerűsített írásmódú alakok használata a néviselők által alkalmazott, eredeti *Czombor* és *Péceli* forma helyett. Az eredeti helyesírás modernizálása azonban csak addig helyénvaló, amíg ezt a célt szolgálja. Ha „nincs szó . . . sem az eredeti ejtés biztosításáról, sem pedig az olvasást és érthetőséget zavaró jelenségek kiküszöböléséről, akkor . . . nincs ok további modernizálásra” (i. h. 484). Helyeselhető tehát az eredeti *Comyathy* alaknak *Komjáthy*-ra változtatása, a *Komjáti*-t azonban semmi sem indokolja.

Különösen történetiellenek tartja KLANICZAY a szóvégi *y*-ok megváltoztatását. Rámutat, hogy *Bocskay* István fejedelem és családjának minden tagja, továbbá az ecsedi *Báthoryak* is *y*-nal írták nevüket, az akadémiai helyesírásba mégis mindkét családnév *i*-vel került be. (Tegyük hozzá: a *Báthori* 1915-ben, a *Bocskai* 1931-ben.) Úgy véli, hogy a *Rákóczi i*-jén már aligha lehetne változtatni, a „*Bocskay* és *Báthory* írásmódhoz való visszatérés azonban még megvalósítható” (uo.). Megállapítja, hogy a ma használatos *Szenczi Molnár Albert* névforma első eleme nem az eredeti *Szenci*-t, hanem a XVIII. századi ortográfiát konzerválja; az *Apáczai Csere* alak pedig „nem is eredeti, nem is modern, s bár az . . . *Apácai Csere* sem azonos a név viselőjének írásmódjával, legalább összhangban lenne a mai helyesírás szabályaival” (i. h. 485). Azt is ki kellene mondani a szabályzatban, hogy „a *Szenci Molnár* típusú nevek ma már elválaszthatatlan egységeseknek tekintendők, s ezért . . . fordításban sem változhatnak meg” (i. h. 486). Tehát például német szövegben az *Albert Szenci Molnár* a helyes forma, nem pedig az *Albert Molnár von Szenc*.

5. J a v a s l a t o k. — A hagyományos írásmód területére tartozó felsorolt jelenségek a magyar helyesírás első és legfontosabb elvének, a tőszavak írásában érvényesítendő fonetikus elvnek a k i v é t e l e i. Mivel ortográfiánk történeti fejlődmény, melynek az egyes szabályozások időpontjával megjelölhető stádiumaiban mint alapot mindenkor ott találjuk az addigi eredményeket is, természetes, hogy kivételek mindig voltak benne. Kivételek nélküli helyesírást csak kialakult rendszerének teljes felforgatása árán lehetne létrehozni. Ezt józanul senki sem kívánhatja. Az azonban nagyon is ésszerű kívánság, hogy az olyan kivételek, amelyeknek megszüntetése nem okozna zavart az írás funkciójának teljesülésében, s a helyesírás rendszerszerűségét erősítve hozzájárulna elsajátításának megkönnyítéséhez, valóban megszűnjének.

Hogyan alakuljon tehát a hagyományos írásmód fejezete egy eljövendő újabb szabályozás alkalmával?

A kérdésre válaszolva először azokkal az írásproblémákkal foglalkozom, amelyekről az AkH. 1954. 117–119. pontja szól, majd két kiegészítő indítványt terjesztek elő.

A) 1. Az *ly* ügye egy esetleges írásreformnak kétségtelenül igen kényes kérdése. Kényesebb — és alapjában véve más jellegű is —, mint amilyen annak idején a *cz* problémája volt. Az *ly* védelmében régebben és újabban is elhangzottakhoz hasonló érveket (területenként különböző hangérték; kétféle kiejtés közötti áthidaló szerep; a köznyelvi kiejtés bizonyos irányban való fejlődésének lezáratlansága) a *cz*-vel kapcsolatban föl

sem lehetett vetni. A funkció nélküli z elhagyása csak a kétjegyűek számának csökkenését jelentette, nem az egész betűállományét.

Az *ly* további sorsáról döntve elvi és gyakorlati szempontokat egyaránt tekintetbe kell vennünk.

Mindenkinek, aki nem eleve a „Ha én megtanultam, tanulja meg más is!” álláspontjáról szól a kérdéshez, be kell látnia, hogy az *ly* közszavakban való eltörlésének ma már elvi akadálya nincs. Helyesírásunk a köznyelvi kiejtéshez igazodik, ez pedig általános. A közül a három alakpár közül, amelyet BENKŐ említett két évtizeddel ezelőtt (HIK. 55) a köznyelvi kiejtés ingadozásának szemléltetésére, kettőnek egyik változatát (*jászoj, válu*) az ÉrtSz. ritkának és népnyelvinek, illetőleg tájnyelvinek (tehát már nem köznyelvinek!) nyilvánítja, de a *jászol*-nak, a *zsemle*-nek és még néhány szónak közvetlen előzményként *ly*-re visszamenő *l*-je sem cáfolja az előbbi tételt. (Vö. erre BENKŐ, *LyTört.* 76.) — Az sem lehet akadálya az egységes *j*-s jelölésnek, hogy ezáltal egy sor írásbeli homonima keletkezik — a NAGY J. BÉLÁTÓL felsoroltakat (Msn. III, 16: *hej, bojt, fogja*) még meg is toldhatjuk az ilyenekkel: *csukja, estéje, fojt, sújt, szabja* —, hiszen ezek a homonimák a beszédben máris megvannak, s ha ott nem okoznak zavart, miért okoznának az írásban? — A *mely* névmásnak és társainak magánhangzóval kezdődő toldalékos alakjaiban jelentkező „köznyelvi gemináció” jelölése (vö. BENKŐ: HIK. 55) aligha okozna súlyos problémát. Ha meggondoljuk, hogy a *híján, híjával* határozóragos és a *nőjön, lőjön*-féle felszólító alakoknak is van (véleményem szerint köznyelvinek minősülő) geminált *j*-s ejtésük is, akkor a *mejek, mejet* írásforma sem lenne akadálya a *mejjék, mejjet* olvasásnak, illetőleg ejtésnek. (Az ÉrtSz. szerint egyébként a *mejet* és a *mejjet* egyaránt köznyelvi ejtésváltozatok.)

Mindent egybevéve: az elmondottak az *ly* megtartása ellen szólnak. De megvannak-e eltörlésének egyéb feltételei is?

Azok a gyakorlati szempontok, amelyek nagyon fontos motiválói az esetleges írásreformnak, részint gazdasági, részint társadalmi természetűek.

Ami a gazdasági tényezőket illeti, egyre már BENKŐ rámutatott, megállapítva, hogy az *ly* kiküszöbölése „megkívánná legalábbis az iskolakönyvek újra való kiadását” (HIK. 54). Ez kétségtelen. De a tankönyveket időnként a helyesírás módosításaitól függetlenül is újra ki kell adni, s különösen ez lesz a helyzet néhány év múlva, amikor — mint ismeretes — a folyamatban levő tantervi reformmunkálatok eredménye alapján az általános iskolákban is, a középiskolákban is új tankönyveket vesznek majd használatba. — Mint referátumom megfelelő helyén említettem, a bizottság irattárából előkerült egyik levél írója (Szatmári Antalné) viszont azzal érvel, hogy az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítése a könyv- és lapkiadásban számottevő anyagi megtakarítást jelentene. Hogy a tételének igazolására szánt példáknek mekkora a bizonyító erejük, azt — laikus lévén az említett területen — nem tudom megállapítani; ennek megítélését a bizottság illetékes szakembereire kell bíznom.

A gazdasági szempont természetesen nagyon fontos, de — úgy vélem — ebben az esetben legfontosabb a társadalmi. Az elvileg végrehajtható reform gyakorlati megvalósítását ugyanis mindenekelőtt attól kell függővé tenni, hogy mennyire igényli az az író-olvasó társadalom, amelynek érdekeit a reform szolgálni kívánja. Erre vonatkozólag azonban nincsenek biztos adataink. Tudjuk, hogy vannak, akik szívből óhajtják, s olyanok, akik különféle okokra (elsősorban a beidegzett szokásra) hivatkozva egyértelműen elutasítják még a gondolatát is, de a két tábor aránya iróllal nincs határozott képünk. Mielőtt tehát a bizottság az *ly*-nal kapcsolatban bármilyen lépésre (a betűnek akár eltörlésére, akár megtartására) szánna el magát — véleményem szerint — biztos információk birtokába kell jutnia. Népszavazás méretű közvélemény-kutatásra természetesen nem gondolok, de annál a körleveles tájékoztodás-

nál, melyet 1950 tavaszán az akkori VKM Nevelésügyi Főosztálya 263 pedagógustól szerzett, s amelynek az *ly*-ra vonatkozó adatait LŐRINCZE LAJOS ismertette (Nyr. LXXIV, 94), feltétlenül jóval szélesebb körűt tartok kívánatosnak. A pedagógusok nyilatkozata igen fontos, de korántsem elegendő; szükség van mindazon szakmák minél több képviselőjének véleményére, amelyek szorosabb kapcsolatban vannak az írással. Íróknak, tudósoknak, újságíróknak, szerkesztőknek, korrektoroknak és a nyomdaipar más dolgozóinak idevágó közlései mellett igen nagy fontosságot kell tulajdonítani azok nézeteinek is, akik csak alkalmilag írnak, hiszen a helyesírás szabályai nekik is szólnak, és ők vannak túlnyomó többségben.

Tájékozódásunk eszköze olyan kérdőív lehetne, amelyen az adatközlő — nevének és foglalkozásának feltüntetésével — csupán két kérdésre válaszol: 1. Helyesnek tartaná-e, ha a magyar szavakban — a családnevek kivételével — *j-t* íránk az *ly* helyett? 2. Miért? — Ha a bizottság egyetért ezzel a javaslattal, akkor a kérdőívvel kapcsolatos minden további problémát külön kell megtárgyalni.

2. A *rögtön* típusú szavak közül azoknak az írását lehetne fonetikussá tenni, amelyeknek morfémaí az átlagos nyelvtudat előtt teljesen elhomályosultak. Ilyen kettő van: a *mindjárt* és a *rögtön*. (A *mindnyájan* esetében a *d* megőrzését a rokon értelmű *mindannyian* támogatja; vö. NAGY J. BÉLA: MNy. XLVII, 303.) — Megfontolandó a *pünkösöd* tőszó *s*-ének megtartása is. Azokat az érveket, amelyeket NAGY J. BÉLA a hagyományos alak védelmében vonultatott fel (MNy. LI, 117–8), nem tartom eléggé meggyőzőnek. Az elavult, illetőleg nyelvjárási *pünköst*, a *Pünkösti* családnév, a *Segesd*, *Varasd* típusú földrajzi név, a *kösd*, *üsd*-féle felszólító alak, de még a korábbi *prezbiter-t* 1940-ben felváltó *presbiter* sem elég erős támasza a *pünkösöd*-nek. (A *presbiter* esetében is inkább azon kellene gondolkodni, hogy helyes volt-e a fonetikus írásmódnak „hagyományos”-sá való visszaváltoztatása.)

3. A régi magyar családnevek írása tekintetében nagyon megszívlelendőnek tartom KLANICZAY TIBORNak azokat az észrevételeit, amelyeket referátumom 4. B) pontjában ismertettem. Helyesnek valloam azt a nézetet, hogy a hagyományos írású családneveknek azokat a régies egy- és kétjegyű betűit (*w*, *y*, *gh*, *th*, *ts*, *tz*), amelyeknek hangértéke általában ismeretes a nyelvközösség iskolázott tagjai előtt, nem szabad a megfelelő modernekre átváltani. Megtartandó a *cz* is, ha *c* hangértékben szerepel a névviseelő használta eredeti formában, s természetesen megtartandó volna az *ly* is, ha egy írásreform a közszavakban esetleg eltörölné ezt a betűt. A mondottak értelmében tehát nem volt szükség az AkH. 1950. *Batsányi* alakját az AkH. 1954.-ben *Bacsányi*-ra, a régebbi szabályzatokban (így például az AkH. 1934.-ben) még *y*-os *Werbőczy-t* a HTSz.-ban *Werbőczy*-re változtatni. Meg kellene fontolni, nem lehetne-e eredeti formájában, vagyis *y*-nal íratni a jelenleg *i*-s *Báthori* és *Bocskai* nevet, s általában felül kellene vizsgálni — az eredeti formákkal való összevetés alapján s a szaktudományok képviselőinek bevonásával — mindazoknak a neveknek az írásmódját, amelyeket különféle, az akadémiai szabályoktól (s néha egymástól is) eltérő alakban vetnek papírra a történészek és az irodalomtörténészek.

B) Az AkH. 1954. a hagyományos írásmód fejezetében három jelenségtípust szabályoz. DEME is (Nyr. LXXVIII, 295), BENKŐ is (HIK. 55) utalt rá azonban, hogy a tárgyaltaikon kívül másfajta szóalakjaink is vannak, amelyeknek írásmódját a hagyomány ereje tartja életben, s így írásszabályuknak a szóban forgó fejezetben is helye volna. Csatlakozva véleményükhöz, javasolom, hogy egy újabb szabályozás alkalmával két ponttal egészüljön ki a hagyományos írás fejezete.

1. Az egyik pont az *utca* és a *szabadkozik* szóról nyilatkozzék mint olyanokról, amelyeknek a gyakorlatban erős gyökeret vert írásmódja nem a kiejtést követi, hanem téves szóelemzésen alapszik. (A szabályzatok 1946-ig külön pontban — a 61.-ben —

szóltak róluk, közéjük sorolva a *tálcá*-t is. Ez azonban a mai köznyelvi kiejtés alapján nem jelent helyesírási problémát. Ugyanezért mellőzném itt a *viszálykodik* megemlítését is, akár megmarad *ly*-osnak, akár *j*-sre változik.)

2. A másik pontban a *bólint*, *kacsint*, *tekint* ige gyakorító képzős alakjának tekintetű *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget* írásával kellene foglalkozni, megmagyarázva a *-gat*, *-get* képző előtti *t* hiányát. (Vö. erre BENKŐ: MNy. L, 185–6.) Erre a szabálypontra azonban csak akkor volna szükség, ha a bizottság a jelenlegi írásmód érvényben tartásával úgy döntene, hogy még nem érkezett el az ideje annak, hogy a megfelelő igepárokban „az egyre erősebb alaktani összekapcsolódást a helyesírás is tudomásul vegye” (DEME: Nyr. LXXVIII, 295).

6. A Helyesírási Bizottság állásfoglalása. — Az MTA Helyesírási Bizottsága 1974. április 2-i ülésén megvitatta a fenti referátumot, s annak egyes részleteivel kapcsolatban az alábbi állásfoglalást alakította ki:

1. Az *ly* eltörlése mellett felsorakoztatott érvek kétségtelenül racionálisak, bizonytalan azonban, hogy e fontos reform végrehajtásának megvannak-e a szükséges társadalmi feltételei. Éppen ezért tovább kell folytatni az *ly* kérdésével kapcsolatos tájékozódást. Csak megfelelő adatmennyiség birtokában tud a bizottság egyrészt előzetes javaslatokat kidolgozni, másrészt a felsőbb szervek is csak kellőképpen adatolt előterjesztés alapján hozhatnak — ha szükséges — politikai döntést. A bizottság az *ly*-ra vonatkozólag tervtanulmányok lezárása után fog részletesen tájékozódni a közönség körében.

2. A referátumban „*rögtön* típusú szavak”-nak nevezett kategória teljes megszüntetése nem valósítható meg, néhány egyede (*míndjárt*, *rögtön*, *pümkösd*) írásmódjának fonetikussá változtatása pedig nem érné meg azt a bizonytalanságerzetet, amely a közönségben keletkezne. Ezért a bizottság a jelenlegi gyakorlat módosítását nem tartja szükségesnek.

3. Egyes történelmi nevezetességű családnevek írásmódjában valóban nemkívánatos különbség van az akadémiai előírások meg a történészek és irodalomtudósok gyakorlata között. A bizottság ezért úgy határoz, hogy a szabályzat esetleges újabb, 11. kiadása előtt a szaktudományok illetékeseinek meghallgatása után egyenként dönt a régi nevek írásmódjáról.

4. Az *utca* és a *szabadkodik* írásformájáról nem szükséges külön pontban nyilatkozni a szabályzatban. E szavak az átlagember tudatában az *út*, illetőleg a *szabad* származékai; a téves etimológia fejtegetéséből nem származnék semmiféle gyakorlati haszon. — Megfontolandó ellenben, hogy egy következő szabályozás alkalmával nem volna-e célszerű a *t* nélküli *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget* formáknak *t*-sekre (*bólintgat* stb.) változtatása, hiszen — mint a helyesírási tárgyú előadások tapasztalatai mutatják — egyre nehezebb megértetni a közönséggel, hogy ezekben az igékben miért nincs helye a *t*-nek.

SZEMERE GYULA

NYELVJÁRÁSOK

Gondolatok a tájszótárakról

A közeli múltban két olyan dialektológiai tárgyú, elméleti-módszertani igényű cikk is napvilágot látott, amelyek gondolkodásra — esetleg vitára — ösztönözhetik a nyelvjárásban munkásait a jövőben készítenő tájszótárak módszerét illetően. Kétségtelen ugyanis, hogy nem csupán a szűkebb értelemben vett nyelvjárásban, hanem az

egész magyar nyelvtudomány — annak mind a leíró, mind a történeti ágazata — számára, sőt néhány rokon tudomány, így elsősorban a folklór szempontjából igen nagy nyereség lenne, ha a már meglevők mellé újabb regionális szótárak készülénének a magyar nyelvterület minél több részéről vagy legalábbis néhány fontos nyelvjárástípusból. Kétségtelen tény ugyanakkor azonban az is, hogy a rövidesen valószínűleg megjelenő — MARKÓ IMRE LEHEL gyűjtötte és szerkesztette — „Kiskanizsai szótár”-on kívül más, előrehaladottabb állapotban levő regionális szótárról nincs tudomásunk.

Ennek okát nyilvánvalóan nem az érdeklődés hiányában, a regionális szótárak jelentőségének fel nem ismerésében vagy lebecsülésében kell keresnünk, hanem sokkal inkább abban, hogy a regionális szótárak elkészítése túlságosan is időigényes, a tapasztalatok szerint több évtizedig is elhúzódó feladat. Így egy ilyen, több szempontból eléggé hálátlannak látszó munkára — ahogy erre B. LŐRINCZY ÉVA (NyK. LXXVI, 456) is rámutatott — elsősorban azok vállalkoznak, akiket a szakmai érdeklődésen túl bizonyos szubjektív tényezők is kötnek a kutatott tájhoz: ott születtek, ott élnek, vagy hosszabb ideig ott éltek. Ezt a magyar regionális szótárak esetében CSÚRY BÁLINT, KISS GÉZA, KERESZTES KÁLMÁN, BÁLINT SÁNDOR, PENAVIN OLGA, IMRE SAMU és MARKÓ IMRE példája egyaránt igazolja, s egyedül YRJÖ WICHMANN személye az „ellenpélda”.

Éppen ezért nagyon fontos és jelentős minden olyan kísérlet, amely ehhez a sok türelmet kívánó és csak igen távoli sikereket ígérő munkához akar segítséget adni. Ilyen munkáknak tekinthetjük BALOGH LAJOSnak „A tájszó fogalma” címen a magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadását (NytudÉrt. 83. sz. 70—4) és KISS JENŐ „Gondok jövőendő regionális nyelvjárási szótáraink körül” című cikkét (MNy. LXIX, 501—7).

A „tájszó fogalma”, tehát az, hogy egy nyelvjárási szó milyen kritériumok alapján tekintendő tájszónak, elméleti szempontból is érdekes kérdés, de a tájszótárak összeállítása esetében messzeható gyakorlati jelentősége is van, hiszen az anyaggyűjtés megvalósítása, a gyűjtendő anyag körülhatárolása elsősorban ettől az elméleti állásfoglalástól függ. Jól mutatja ezt a készülő Új Magyar Tájszótár példája is, amelynek — az 1940-es évek végén kialakult s mai ismereteink szerint nem egészen helyes — gyűjtési elvei alapján kimaradt a szótár anyagából többek között egy olyan jelentős és nyelvföldrajzi szempontból is meglehetősen bonyolult jelenségnek a számbavétele, mint az *i*-zés. (Mentségül és magyarázatként azonban azt is meg kell ez esetben említenünk: az a tény, hogy az *i*-zés mértéke, az *i*-ző morféimák állománya területileg igen eltérő lehet, elsősorban a nyelvatlasz elkészültével vált teljesen világossá a szakemberek előtt.)

BALOGH LAJOS lényegében a SZINNYEI-féle tájszófelosztást teszi részletesebbé, és finomítja — szerintem is jó irányban, fő vonásaiban elfogadható módon. Egyetértek vele abban, amikor a „lexikai negatívum” (negatív tájszó) fogalmát külön kiemeli, Csúryval együtt hangsúlyozva, hogy „a köznyelv és egy-egy nyelvjárási szókincsének összehasonlítása során azok a szavak is érdekesek, amelyek nem élnek a nép ajkán” (i. h. 72). Úgy gondolom azonban, hogy a negatív tájszókkal való foglalkozás csak a különböző jellegű szókincsvizsgálatokban kaphat bizonyos szerepet, a regionális szótárak összeállításában nem. Ugyanakkor viszont hangsúlyoznám azt, hogy a köznyelv és egy-egy nyelvjárási szókincsének összehasonlítása során a tájszavakkal azonos fontosságú a nyelvjárási szókincsének a köznyelvvél megegyező anyaga. Sőt a nyelvjárási belső rendszere szempontjából a „tájszavak” merev határral el sem különíthetők a „nem tájszavak”-tól.

BALOGH leszögezi, hogy a tájszó meghatározása szempontjából „Első és alapvető kérdés a viszonyítás kérdése. Mihez viszonyítsuk, mihez hasonlítsuk egy-egy nyelvjárási szókincset? Nemigen lehet vitás: a köznyelvhez” (i. h. 70). Ez az állásfoglalás — elvileg — szerintem is helyes. De azonnal meg kell mondanunk azt is — BALOGH is utal

rá —, hogy gyakorlatilag mégsem tudja mindig egyértelműen eligazítani a tájszótár összeállítóját, mégpedig nem is csupán az alaki tájszavak esetében.

A mai magyar nyelvnek két kitűnő szótári feldolgozása van: a hétkötetes és az egykötetes értelmező szótár (ÉrtSz., ÉKsz.). De lényegében egyik sem a k ö z n y e l v, tehát anyanyelvünk magas szintű beszélt változatának, hanem mindkettő — de különösen az ÉrtSz. — az i r o d a l m i n y e l v, elsősorban a szépirodalom nyelvének szótára. S szerintem nyilvánvaló, hogy az ÉrtSz. anyaga a maga teljes egészében nem azonosítható a mai köznyelv szókincsével, amit egyébként a szótár különböző minősítései is elég jól mutatnak.

Aligha járna el tehát helyesen az a tájszótárkészítő, aki a két említett szótár címszóanyagát, az ott megadott jelentéseket eleve mechanikusan kizárná tájszótára anyagából. A kérdés megítélése ugyanis nemegyszer sokkalta bonyolultabb.

De nézzük meg ezt a kérdést egy-két konkrét példán is! B. LŐRINCZY ÉVA a „Felsőőri tájszótár”-ról írt bírálatában (NyK. LXXVI, 457) kifogásolja, hogy belekerült szótáramba a „köznyelvi” *dalárda* szó. A szót valóban mindkét értelmező szótár tartalmazza, s csupán erről az oldalról nézve a kérdést, nyilván igaza van neki. Én viszont tapasztalataim alapján úgy láttam, hogy a mai köznyelvben a *dalárda* szó az *énekkar* mellett már nem használatos, a köznyelv passzív rétegébe szorult. Felsőőrben viszont a szó a fogalom egyetlen, általánosan használt megnevezése, tehát függetlenül attól, hogy a szó benne van az értelmező szótárakban, helye van a „Felsőőri tájszótár”-ban is. Hasonló megfontolásból vettem fel a B. LŐRINCZY által szintén kifogásolt 'folyóvíz lassan árad' jelentésű *dagad* szót. Az ÉrtSz. közli ugyan a szónak ezt a jelentését is, de — szerintem — ma a *Dagad a Duna* típusú mondatok az *Árad a Duna* típusúak mellett teljesen háttérbe szorultak (ha egyáltalán használatosak). A felsőőri nyelvjárásban viszont ennek a fogalomnak a jelölésére csak a *dagad* szó szolgál, az *árad* ismeretlen.

Mindezeket elsősorban azért mondtam el, hogy világosan rámutathassak: amikor a köznyelvet elfogadjuk — mert el kell fogadnunk — a tájszavak megítélését illetően viszonyítási alapnak, tisztában kell lennünk azzal is, hogy ez a viszonyítási alap nem mindig teljesen szilárd, nem mindig tekinthetjük a két értelmező szótárt sem megfellebbezhetetlen mércének, s abban a kérdésben, hogy egy szót tájszónak tekintsünk-e vagy sem, a nyelvjárás teljesebb szókincsének ismeretében, az illető szónak a nyelvjárás szókincsletében betöltött szerepét is figyelembe véve kell döntenünk.

BALOGH leírja azt is, mit tekint — hangtani vonatkozásban — alaki tájszónak: „A köznyelvvvel azonos a jelentésük, a tájnyelvi alakban azonban egy vagy több fonéma helyén más fonéma található. Ide sorolnék valamennyi hangváltozást, a hangalak rövidülését, hosszabbodását, a hangátvetést, a nyelvjárásokban található hangtani törvények vagy tendenciák megnyilvánulásait, függetlenül attól, hogy a jelenségek szórványosan vagy nagy területen fordulnak elő, kevés vagy sok morfémát érintenek” (i. h. 71). BALOGH-nak ez az állásfoglalása — számomra — nem eléggé világos. Nem tűnik ki belőle teljesen egyértelműen, hogy csak a fonológiai jellegű eltérések alapján tekint-e egy nyelvjárási szóalakat hangtani vonatkozású alaki tájszónak, vagy pedig figyelembe veendőnek tart-e bizonyos fonetikai jellegű eltéréseket is; „a nyelvjárásokban található hangtani törvények vagy tendenciák megnyilvánulásai”-ba ugyanis ezek az utóbbiak is nyilvánvalóan beleférnek. S ezt a bizonytalanságot növeli további okfejtése is, amikor meggondolandónak tartja effajta típusoknak is a hangtani vonatkozású alaki tájszavak közé való sorolását, mint: a magánhangzó rövidülése (*biró*), az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása (*ökör*), a mássalhangzó rövidülése, illetőleg nyúlása (*regél*, *szallag*).

Szerintem a hangtani vonatkozású alaki tájszavak körülhatárolását két módon kísérelhetjük meg: a) Hangtani vonatkozású alaki tájszónak azokat a nyelvjárási szavakat tekintjük, amelyeknek jelentésük teljesen azonos a köznyelvvvel, alakjukban azon-

ban fonológiai vonatkozásban eltérnek a köznyelvi formától. Fonémahiány vagy -többlet jelentkezik bennük, egy vagy több fonéma helyén más fonéma található, eltérő a szóban a fonémák sorrendje. (A hosszú : rövid ellentét a magánhangzók és a mássalhangzók körében egyaránt fonológiai eltérésnek tekintendő.) b) Hangtani vonatkozású alakú tájszónak tekintendők azok a nyelvjárási szavak is, amelyeknek jelentésük azonos a köznyelvivel, és alakjukban is csak fonetikai vonatkozásban térnek el a köznyelvi formától.

A magam részéről az a) pontban leírt felfogást látom elfogadhatóbbnak. Azért, mert a fonológiai jellegű eltérések általában az egyes szavakra (morfémákra) jellemzők; a fonetikai jellegű eltérések pedig elsősorban az egyes fonémákra, s az illető fonémát magában foglaló szó (morféma), a hangkörnyezet, a szó struktúrája a fonémarealizációt csak bizonyos határok között színezi, módosítja. Másrészt azért is, mert fonetikai vonatkozásban maga a mai köznyelv sem egységes, és ezért e tekintetben mint viszonyítási alap különösen ingatag. A b) pontban leírt felfogás alkalmazása esetén viszonyítási alap csak az írott nyelvi norma lehetne, ami viszont újabb, más jellegű, de szintén súlyos problémákat vetne fel.

KISS JENŐ cikke más jellegű, mint BALOGH LAJOSÉ. Ő már erősebben gyakorlati problémákkal foglalkozik: a regionális nyelvjárási szótárak készítésének gondjaival. Számos helyes megállapításával, jó, gyakorlatilag is felhasználható elképzelésével, tanácsával csak egyet lehet érteni. Az elméletileg is képzett, gyakorlatilag is jó ismeretekkel rendelkező dialektológus nézetei ezek, amelyeket itt most nem is ismételtek meg. Inkább néhány olyan javaslatával foglalkozom, amelyekkel — elsősorban gyakorlati okokból — nem értek egyet.

Ilyen mindenek előtt a „Hogyan gyűjtsünk?” kérdése. Elvi síkon maradva még e tekintetben is teljes az egyetértés közöttünk. A feltett kérdést ugyanis KISS JENŐ lényegében így válaszolja meg: Ahogy lehet. Sajátítsuk el a szakirodalom gazdag eredményeit. Élünk a passzív és az aktív kérdező módszerrel egyaránt (vö. i. h. 503).

Az utóbbira már részletes útmutatást is ad: „Minél több szótárt használunk, annál jobb. Ha például ma az ÉrtSz. vagy ÉKsz., valamint a SzamSz., OrmSz., SzegSz., SzlavSz. és a MTsz. anyagát »kikérdeztük«, azonkívül minden lehető orvanyagot följegyeztünk, joggal mondhatjuk: megtettük a magunkét. Fölvetődik azonban a kérdés: nem maximalizmus-e ezt óhajtánunk? Hogy fér bele mindez a gyűjtő idejébe, aki gyűjtési munkáját nem »főállásban« vagy »mellékállásban« végzi, arról nem is beszélve, hogy a hosszú távon ugyancsak egyhangú gyűjtési-lejegyzési munka előbb-utóbb belefáradást szül? Ideális esetben azonban mégis csak így kellene történnie a gyűjtésnek. Hogy ideális és reális ez esetben milyen közel vagy távol vannak egymáshoz, illetőleg egymástól, az más kérdés, amelyet a gyakorlat fog eldönteni.” (I. h. 503.)

Ahogy e sorok is mutatják, javaslatainak teljesen helyes voltát KISS maga sem tartja vitathatatlannak. Szerintem már az is problematikus, hogy ez a javaslat valóban „ideális”-e. De ezen talán még lehetne vitatkozni. Azt azonban mindenképpen súlyos hibának tartanám, ha az időre és a gyakorlatra bízánk e javaslat reális voltának eldöntését. Számos tény ismeretében és gazdag tapasztalataink birtokában felelősséggel kimondhatjuk, hogy ez a javaslat teljesen irreális. Ezzel a gyűjtési módszerrel egyetlen regionális nyelvjárási szótár sem készülhet el, és nagy kár lenne, ha tapasztalatlan és lelkes fiatal kutatók esetleg ezen az úton indulnának el, mert az eredmény csak teljes fiaskó és nagymértékű kiábrándultság lehet.

A KISS JENŐ által felsorolt szótárak kidolgozott címszóanyaga együttesen eléri — vagy meghaladja — a kétszázézetet, az értelmezés nélküli származékokkal együtt — már pedig ezek is „szavaknak” tekintendők a regionális nyelvjárási szótárak szempontjából — ennél is jóval több. (Ugyanakkor egy nyelvjárási adatközlő szókincse aligha lehet

több tíz-tizenötezer szónál.) Az egyes szavak jelentéseit, jelentésárnyalatait is figyelembe véve — ezek a „kikérdezés” során szintén nem sikkadhatnak el — a kérdezendő anyag milliós nagyságrendűvé növekszik. KISS — elvileg helyesen — megkívánja az egyes szavak különböző szempontú minősítését is: kihalt, kihalóban-visszaszorulóban, terjedőben levő; gyermek- és dajkanyelvi, népköltészeti, tréfás, gúnyos-pejoratív, szépítő-eufemisztikus, állatszólító, katonai; szaknyelvi, argó, egyéni. Hogy mindezeket csak hozzávetőlegesen is el lehessen végezni, a teljes anyagnak legalább kétszeri, az anyag tekintélyes részének háromszor, négyszer, esetleg még többször való kikérdezése szükséges — figyelembe véve a generációs különbségeket is.

A gyűjtőlelektani nehézségeket maga KISS is említette. De még ennél is súlyosabb kérdés az adatközlőké. Magam megpróbáltam — kitűnő adatközlőtől — szótár alapján ábécérendben gyűjteni. Az eredmény siralmas volt. Egy-két órai gyűjtés után a válaszok teljesen megbízhatatlanokká váltak, három-négy órai munka után a szó szoros értelmében vett pszichikai undor jelentkezett az adatközlőben. S egy hasonló jellegű próbálkozásnak óriási többségük másodszer már nem is volt hajlandó kötélnék állni. (De — mint szóbeli közléséből tudom — hasonló tapasztalatai voltak LŐRINCZE LAJOSNAK is.)

Felvet azonban ez a módszer számos más, már erősebben nyelvi vonatkozású problémát is. A szótárakból történő direkt rákérdezéssel — hatalmas idő- és energiárfordítással — a vázolt nehézségek ellenére is valahogy összeállítható a szótár c í m s z ó j e g y z é k e. Ilyen módszerrel semmiképpen sem alakítható azonban ki — szerintem — az egyes szavak jelentésstruktúrája. (Nem olvashatom fel a szótárból a szó egyes jelentéseit, megkérdezve, hogy ismeri-e azt az adatközlő. Ha ezt tennem, az így kapott eredmény gyakorlatilag szinte teljesen megbízhatatlan, tehát értéktelen lenne. Nem tükrözné az illető szónak a vizsgált nyelvjárás szókinésében betöltött helyét, a szó igazi életét.)

Én úgy gondolom, ha valóban eredményeket akarunk elérni a regionális nyelvjárás szótárak dolgában, sokkalta szerényebb célokat kell kitűznünk. Teljesen egyetértetek KISS JENŐVEL abban, hogy nagyon hasznos lenne, ha minél több regionális nyelvjárás szótárunk készülné, tehát olyan szótárak, amelyek — legalábbis elvben — a nyelvjárás t e l j e s szókinését mutatják be. A tapasztalat azonban azt bizonyítja, hogy egy ilyen szótár összeállítása a nyelvjárást jól ismerő gyűjtő számára is, a KISS által javasoltaknál jóval szerényebb célokkal is — évtizedeket vesz igénybe. Ugyanakkor a tapasztalat azt is kétségtelenné teszi, hogy az egyre gyorsuló társadalmi-gazdasági-kulturális fejlődés következményeként nyelvjárásaink rohamosan pusztulnak sajátos szókinésükben, morfológiai, fonológiai-fonetikai sajátosságaikban egyaránt, tehát mindenben, ami regionális jellegüket sajátosan hordozza.

Éppen ezért én ma egy még szerényebb cél megvalósítását tartom elsődleges fontosságúnak: nem regionális nyelvjárás szótárak, hanem regionális táj-szótárak készítését — az erősen és szükségszerűen pusztuló nyelvi értékek megmentésének a jegyében. Azt hiszem ugyanis, teljes joggal félhetünk attól, hogy a két-három évtized múlva elkészülő, — ismétlem: elvileg helyesen — egy-egy nyelvjárás teljes szókinését bemutatni kívánó szótárakból a szókészletnek éppen ez a rétege vagy legalábbis ennek jó része fog majd hiányozni.

Vagyis: az elvileg gazdagabb, teljesebb szótárak gyakorlatilag jóval szegényesebbek lesznek. Egyes területeken esetleg olyannyira, hogy elkészítésük szükséges volta is kérdésessé válhat.

A regionális tájszótárak gyűjtésére is vonatkozik természetesen az „ahogy lehet” elve. Itt is fel kell — és fel lehet — használni a passzív megfigyelést, a hangfelvétel készítését, az aktív indirekt, sőt szükség esetén az aktív direkt módszert is, a nyelvjárás ismer-

retében a gyűjtő által összeállított kérdőívek alapján. S ezekhez a gyűjtő természetesen felhasználhatja — és jó is, ha felhasználja — a Kiss által említett forrásokat is.

Sok hasznos, jól felhasználható tanácsot ad Kiss Jenő a szótárszerkesztésre, az anyagközlésre vonatkozóan. Ilyen irányú kísérletet magam is tettem „Felsőőri tájszótár”-amban, ennek eredményeit azonban cikkének megírásakor Kiss még nem vehette figyelembe.

Különösen fontosnak tartom az anyagközlés gazdaságosságára való törekvést. Az alaki tájszavak esetében — ha jelentésstruktúrájuk teljesen azonos a köznyelvvel — a jelentésmegadás elhagyható. (De csak ebben az esetben! Ha a szónak a köznyelvi szótárakban feltüntetett bizonyos jelentései nem élnek a nyelvjárásban, az egyes jelentéseknek más a szerepük a szó életében — a szó jelentésstruktúráját már meg kell adni. Tehát nem csupán akkor, ha új, „táji” jelentése is van a szónak.) Az előbb említett títushoz példamondat sem szükséges; a paradigmaticus alakokból csak azt kell feltétlenül megadni, ami eltér a köznyelvitől. Bizonyos típusú származékok, összetételek értelmezés nélkül felsorolhatók az alapszó szóikkéneke végén. El tudnám képzelni azt is, hogy bizonyos típusú származékok (pl. igenevek, sorszámnevek, *-hat/-het* képzős formák) közléséről még ilyen formában is lemondjunk; e téren azonban nem mennék el olyan messzire, mint Kiss, aki még az *-ás/-és*, *-ság/-ség*, *-gat/-get*, *-an/-en* stb. képzős származékok felsorolásáról is lemondana. Ezek a kérdések azonban még további megfontolást igényelnek. Hasonlóképpen néhány, a tájszótárak szerkesztésére vonatkozó — Kiss által is említett — kérdés is.

Nem látom viszont megokoltnak azt a javaslatot, hogy — „gépelési, tipográfiai szempontok” miatt — hagyják el a tájszótárak a kettőshangzók jelölését. Jelölésük semmiképpen sem okoz több gépelési és tipográfiai nehézséget, mint pl. az *ā*, *ē* jelé, nyelvjárási vagy nyelvtörténeti közleményekben a különböző mellékjeles betűk. Elhagyásuk egy nagyon sajátos jellegzetességtől fosztaná meg a nyelvjárást.

Nem értek egyet Kiss Jenőnek azzal a gyakorlatával sem, hogy a példamondatokban a névelő *z*-jét következetesen a névelő utáni szóhoz kapcsolja (*a zujjam*). Ez a jelölésmód csak akkor elfogadható, ha valós ejtést tükröz abban az értelemben, hogy a névelő és az utána következő névszó között szünet van. Ez pedig nem általános sem nyelvjárásainkban, sem a köznyelvben. Sőt ez — a szem számára erősen föltűnő — jelölésmód a nyelvjárásokat kevésbé ismerő olvasó számára azt sugallhatja, valamiféle, a köznyelvtől erősen eltérő nyelvjárási sajátosságról van szó. Pedig ez sem így van. Igaz, hogy a névelő és az utána következő névszó általában egy szólambda esik, az is igaz, hogy a névelőnél általában nagyobb nyomatékot kap a rákövetkező névszó első szótagja, de az *a zujjam* írásmód egyik jelenséget sem tükrözi. És mindez nem is valami különös nyelvjárási sajátosság; ez így van lényegében a köznyelvben is. Egyébként is, ha a szóképek szerinti tagolást-egybeírást kívánánk kérvényre juttatni akár nyelvjárási, akár köznyelvi szövegekben, nagyon furcsa eredményekre jutnánk.

A regionális nyelvjárási szótárak, illetőleg a regionális tájszótárak készítése több okból is súlyos gondja nyelvtudományunknak. Mindnyájunk kötelessége, hogy külön-külön és közösen keressük a legjobbnak ígérkező megoldást, hogy elmondjuk véleményünket, javaslatunkat és aggályainkat, s ha kell — vitatkozzunk is.

IMRE SAMU

S Z E M L E

Jelentéstan és stilisztika

Szerkesztette: IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN és SZŰTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974. Nyelvtudományi Értekezések 83. sz. 685 l.

1. A magyar nyelvészek szegedi, 1972. augusztus 22-e és 25-e között tartott, második nemzetközi kongresszusának célja az volt, hogy a magyar nyelvtudomány hazai és külföldi művelőinek alkalmat adjon a jelentéstan és a stilisztika körébe vágó újabb kutatásairól való beszámolásra.

A kongresszus anyagát tartalmazó testes kötetben a szerkesztők előszava (3), TAMÁS LAJOS akadémikus megnyitó beszéde (7—9), ORTUTAY GYULA osztályelnök üdvözlő levele (10—1), továbbá KÁROLY SÁNDORNAK a magyar jelentéstani (12—22) és SZATHMÁRI ISTVÁNNAK a magyar stilisztikai (23—39) kutatások utolsó huszonöt évéről szóló beszámolója, valamint SZATHMÁRI ISTVÁN záró szavai (40—2) után 118 előadás található.

Mint a szerkesztők előszavukban jelzik, céljuk az volt, hogy az utókort a kongresszusról „a lehető leghívebben” tájékoztassák. Ennek érdekében az előadásoknak csak ténylegesen elhangzott szövegét tették bele a kiadványba, elhagyták — szerintem is jogosan és helyesen — egyes szerzőknek a kéziratához csatolt kiegészítő jegyzet- és bibliográfiai anyagát.

Ami az anyag elrendezését illeti, némiképp sajnálom, hogy a szerkesztők — számos, tőlem is méltányolt okból — a szerzők nevének betűrendjében közölték az előadásokat. A mechanikus sorrend miatt gyakran igen távol eső témák vannak egymás szomszédságában, rokon témák pedig messze kerültek egymástól, és címük nem mindig jelzi, hogy összetartoznak. Valamiféle „szerves rendszerre” természetesen én sem gondolnék (egy ennyire heterogén anyagnál illet kialakítani lehetetlen lett volna), de a jelentéstani meg a stilisztikai csoportot el lehetett volna különíteni egymástól, s ez már megkönnyítette volna a kötetben való tematikus eligazodást. — A magam megítélése szerint (figyelmen kívül hagyva most azt, hogy sok téma ide is, oda is tartozhat) a 118 előadásból 60 volt jelentéstani, 58 pedig stilisztikai tárgyú.

2. Arra itt most természetesen nincs mód, hogy a kongresszusi előadásokat (akár csoportokat alkotva belőlük, akár más módon) dicsérő vagy elmarasztaló megjegyzésekkel illessem. Az ismertető ez esetben nem tehet mást, mint hogy SZATHMÁRI ISTVÁNNAL egyetértve megállapítja a kongresszus rendkívüli témagazdagságát, azt, hogy sem a jelentéstannak, sem a stilisztikának szinte egyetlen területe sem maradt említés nélkül Szegeden (vö. 41). A két tudományág jellegéből következik, hogy a jelentéstani megnyilatkozások inkább elvi, a stilisztikaiak pedig inkább gyakorlati-módszertani síkon mozogtak. SZATHMÁRI zárószavában elismeréssel említette a kongresszuson uralkodó élénk vitaszellemet (uo.). Ebből, sajnos, a kötet olvasói semmit sem érezhetnek: a viták közlésére nem volt lehetőség. Egyetlen kivétel van csak: a kötet tartalmazza BÁNHIDI ZOLTÁNNAK KÁROLY SÁNDOR jelentéstani helyzetképre tett megjegyzését, amely szerint KÁROLY túlságosan kedvezően ítéli meg a jelentéstan állapotát az 1950-es években. Anélkül, hogy bíró akarnék lenni a perben, jelzem, hogy én — ha pl. MARTINKÓ ANDRÁSNAK kéziratban maradásra kárhözottatott kiváló jelentéstani munkájára gondolok — inkább BÁNHIDI véleményének elfogadására hajlok. — A kötet egyébként hú tükre a magyar (és az egész világ) nyelvtudományja jelenlegi állapotának: „mindenki újakra készül”. Mert nemcsak az ún. modern nyelvészeti irányzatok művelői részéről tapasztalható a más utak, a több és megbízhatóbb eredményekkel kecsegtető módszerek keresése, hanem

az ún. klasszikus nyelvészet tudósai is erre törekednek. Nem egy előadásban már a szintézis lehetősége is felszöklik.

3. Korunknak sajátos jellegzetessége az a kettősség, hogy a differenciálódás, a szakosodás meg a sok szempontú, komplex vizsgálódás iránti igény egyszerre jelentkezik a tudományokon belül. A szegedi kongresszus — igen helyesen — egyszerre akart lehetőséget adni a jelentéstani és a stilisztikai részletkutatások megvitatására is, meg arra is, hogy két témakörének szoros és szerves összefüggése, továbbá a stilisztikának az irodalomtudománnyal való összefonódottsága folytán sor kerülhessen interdiszciplináris, komplex témák bemutatására, illetőleg a témáknak ilyen jellegű megközelítésére; ahogyan ezt TAMÁS LAJOS elnöki megnyitójában kívánatosnak mondotta (vö. 8). — Minthogy részletkutatásokban általában nincs hiány, veszély nyelvtudományunkat inkább csak az interdiszciplináris, a komplex szempontok érvényesítésének elmaradása miatt fenyegeti. Javulást jelent-e ebben a tekintetben a szegedi kongresszus? — Ami a jelentéstani és a stilisztika kapcsolatait illeti, igen. Az előadásokban ennek tömörkedése jele van. A két tudományág viszonyából természetesen következik, hogy különösen a stilisztikai előadások szerzői törekednek az új jelentéstani és szemiotikai eredmények felhasználására, a jelentéstani előadásokban pedig kevesebb a stilisztikai vonatkozás. Nem látszanak viszont rendben levőnek a dolgok a stilisztika és az irodalomtudomány között. Legalábbis erre mutat az, hogy Szegeden csak két irodalomtudós adott elő, holott a stilisztikának köztudomásúan számos kiváló irodalmár-esztétikus művelője él és alkot hazánkban. Nem lehet eldönteni, hogy csak szervezési fogyatékoság következménye-e az irodalomtudósok feltűnő távolmaradása a kongresszusról, avagy ama fel fogásuknak a jele, ami ellen SZATHMÁRI ISTVÁN oly határozottan küzdött a stilisztikai kutatásokról szóló beszámolójában; hogy ti. kétféle stilisztika van: egy irodalmi meg egy nyelvészeti (vö. 36—7). Reméljük, csak az előbbi esetről van szó, és irodalomtudósaink zöme is egyetért SZATHMÁRIVAL abban, hogy „ha egyáltalán szóba jöhet a fenti megkülönböztetés, akkor legfeljebb egyféle stilisztikának, stíluselemzésnek hangsúlyban eltérő két változatáról beszélhetünk” (37). A szegedi kongresszusi stilisztikai előadások mindenesetre azt bizonyítják, hogy nyelvész, ha irodalmi műhöz közelít, az irodalmi szempontok figyelembevételét sohasem hanyagolja el. S ez a találkozásához raegteendő útnak feltétlenül a megkezdését jelzi! A komplex szemlélet érvényesüléseként tarthatjuk számon a néprajztudósok és a régészek képviselőinek sikeres szereplését is.

4. Egy olyan kongresszus, amilyen a szegedi is volt, nemcsak anyaga, a tárgyalt témák, a bemutatott módszerek, hanem tudománypolitikai jelentősége miatt is fontos esemény.

Ebből a szempontból elsősorban TAMÁS LAJOS akadémikus elnöki megnyitójának azokra a részleteire kell felhívni a figyelmet, amelyekben a magyar nyelvészek nemzetközi kongresszusainak „menetrendjét” vázolta: az 1966-i debreceni kongresszus tematikájába („A magyar nyelv története és jelene”) még a legkülönbözőbb tárgyú és jellegű kutatások belefértek; az 1972-i szegedi kongresszus már leszűkítette a tematikát, hogy a gondolatok, az erőfeszítések nagyobb hatékonysággal irányuljanak a jelentéstanra és a stilisztikára, mint két, nálunk eddig viszonylagosan kevésbé művelt tudományterületre. A szervezők elképzeléseit a kongresszus valóra váltotta: a szegedi előadások kétértelműen jelentősen gazdagították mind jelentéstani ismereteinket, mind pedig a magyar stilisztikát. De hogyan lépünk tovább? TAMÁS szerint „a fejlődés dinamikája mintha azt sugallná, hogy . . . immár csak egyetlen témakört állítsunk a harmadik kongresszus középpontjába, ez pedig a grammatika, a nyelveírás elmélete lehetne” (7). Hogy a tematika további szűkítése helyes elképzelés, az nem kétséges. Úgy látom azonban, hogy a harmadik nemzetközi kongresszus tengelyébe nem a grammatikában, a nyelveírásban

óhajtott szintézis megteremtését kellene állítani (ez 1978-ban még nem látszik elérhetőnek), hanem inkább annak bizonyítását kellene célul kitűzni, hogy egy adott, illetőleg bármely témakörben a leíró és a történeti nyelvvizsgálat összefüggése nemcsak lehetséges, de nyelvtudományunk egészséges fejlődése érdekében múlhatatlanul szükséges is. Ezt a szempontot azért tartom szükségesnek nyomatékosan hangsúlyozni és a leendő harmadik kongresszus szervezőinek figyelmébe ajánlani, mert a 118 szegedi előadásból csak mintegy 15 volt történeti jellegű. Ez az arány ugyanúgy egészségtelen (csak fordított előjellel), mint ahogyan nem volt szerencsés a történetiség túlsúlya sem a két világháború közötti időszakban.

A másik dolog, amire tudománypolitikai szempontból emlékeztetni kell, az — ORTUTAY GYULA osztályelnököt idézve — a kongresszus nemzetközisége: „Ma már egyszerűen kell mondanunk, hogy a magyar nyelv tudományos vizsgálata nemzeti ügy . . . de ugyanakkor . . . nemzetközi érdeklődést vált ki, szinte nemzetközi keretek között folyik. [Nyelvünk külföldi kutatói között] vannak külföldön élő magyar kutatók, s a magyar nyelv iránt érdeklődő, tudományunkat értékes eredményekkel gazdagító, nem magyar tudósok is” (10). Nem érdektelen tudnunk, hogy 10 külfországból 29 kollégánk adott elő Szegeden (Csehszlovákiából 4; az Egyesült Államokból 9; Franciaországból 1; Hollandiából 1; Jugoszláviából 2; az NDK-ból 1; az NSZK-ból 3; Olaszországból 1; Romániából 3; a Szovjetunióból 4), és rajtuk kívül kb. még 30 külföldi tudós vett részt a tanácskozásokon (vö. SZATHMÁRI, Zárószó 40). Szereplésük feltétlenül megerősítette azt az elismerést, amely a magyar nyelvtudomány külföldi művelőinek munkásságáról bennünk kialakult, s amelynek ORTUTAY GYULA meleg szavakkal adott hangot a kongresszust üdvözlő levelében (vö. 11). Tudva azt, hogy irodalomtudományunknak és néprajztudományunknak is számos jeles művelője él és alkot hazánk határain kívül, s hogy a kapcsolatok velük is egyre szorosabbak, elérkezettnek látszik az idő egy nemzetközi magyar tudományos társaság létrehozására. Ebben a nyelvtudomány szerepe azért lenne különösen nagy, mert nyilvánvaló, hogy kultúránk bármely területe megismerésének és a vele való foglalkozásnak a magyar nyelv a kulcsa. Ezért öröndetes, hogy a kongresszuson a magyarnak mint idegen nyelvnek tanítási problémáiról is több előadás szólt.

5. Végül még egy rövid megjegyzés keretében köszönet mondandó a kötet három szerkesztőjének példás munkájukért. És nemcsak a technikai „alakítás”-ért! Bizonyos ugyanis, hogy nem kevés fáradságot takar a szerkesztői előszónak ez a mondatrészlete: „a kényszerűen elhagyott jegyzetek és külön bibliográfiák egy részét beépítettük magának az előadásnak a szövegébe”. Nyilván ennek a tevékenységnek is köszönhető, hogy a kötet (külön bibliográfiák nélkül is) gazdag tárháza az érintett témakörök legfrisebb szakirodalmának.

FÁBIÁN PÁL

Általános nyelvészeti tanulmányok X.

(A nyelv hangdomíniuma) Szerk. TELEGDY ZSIGMOND és SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1974. Akadémiai Kiadó, 316 l.

Általános Nyelvészeti Tanulmányok sorozatunk elérkezett tizedik kötetéhez, melyet a nyelv hangdomíniumának szentelt. A cím ugyan kissé szokatlan és idegen még a szakirodalomban is. A fogalmat SZENDE TAMÁS igyekszik a kötet egyik tanulmányában körülhatárolni. Végeredményben a hangtan interdiszciplináris voltára utalva a szerkesztők a fonetika, fonológia, foniátria, akusztika, pszichológia és logopédia művelőinek dol-

gozatait e mindent magában foglaló címmel kötötték egy csokorba. Magának a témának komplex feldolgozása a hazai szakirodalomban újszerű és e sorozatban továbbra is követendő példa. A kötet tizennyolc tanulmányt és tizenhárom recenziót, valamint egy bibliográfiai összeállítást tartalmaz e szakterületről. A részletekbe menő tárgyalástól eltekintünk, és inkább a problémafelvetést ismertetjük a kötet tanulmányai sorrendjében (szerzők szerinti abc-sorrend, minden különösebb szakrend helyett).

BARTÓK JÁNOS „Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hanglejtésben (Egy kísérlet tanulságai)” című tanulmányában (5–19) az egyre jobban fejlődő hanglejtéskutatás igen érdekes munkájába enged bepillantani. BARTÓK a nyelvészeti értekező próza egyik mondatát vizsgálta tíz kísérleti alany olvasatában, és ezen mutatta be a köznyelvi hanglejtés társadalmilag érvényes normáit és ennek egyéni változatait. Kár, hogy megelégszik a „puszta füllel” való elemzéssel, nem ártott volna némi műszeres ellenőrzés is, bár ez nem növelte volna jelentősen megfigyeléseinek eredményét. A tanulmány a rövidere szabott keretek ellenére is kitér a bonyolult beszédhangjelenségek akusztikai problémáikájának vázlatos elemzésére és a hanglejtés egységes jelölésének kérdésére. Nagyon szemléletes és mindenki számára világosan érthető a vizsgált mondatnak mind a tíz olvasatot összesítő, összehasonlító hanglejtési táblája (18. l.).

FRINT TIBOR „Hangképzés-patológia” (21–31) és HIRSCHBERG JENŐ „Foniátria és orvostudomány” (33–43) című tanulmányai szinte szervesen kapcsolódnak egymáshoz. A hangképzés funkciózavarainak gyógyításán túl a zavar végső okának felkutatását tekintik a foniáter főfeladatának. Bár a szerzők nem mondják ki, de a hangképzés zavarainak gyógyításánál a nyelvészeti fonetika mint az egészséges állapot normajelzője szerepel a háttérben. E dolgozatok szemléletesen bizonyítják, hogyan működnek közre a társtudományok képviselői az egészséges hangképzés és beszédképesség kialakításában.

KASSAI ILONA „A prozódiai oppozíciókról (Hosszúság-rövidség)” szóló tanulmányában (45–57) megpróbálja megragadni a fonémák és a prozódiai elemek közötti különbségeket, illetőleg azonosságukat. Ezt a kül- és belföldi szakirodalom alapján vizsgálja, végül is 19 pontos taxonimikus felsorolásban foglalja össze és magyar példatár-ral egészíti ki megállapításait.

KISS SÁNDOR a szótag fonológiáját tanulmányozva (59–74) a funkcionális oldalról igyekszik megközelíteni a kérdést, mivel az sem fiziológiai, sem akusztikai szempontból nem határozható meg egyértelműen. Így eljut egy absztrakt szótagfogalomhoz, melyet egy kötelező centrális fonéma és a köréje rendeződő nem kötelező marginális fonémák együttese alkot. Érdekes megállapítása, hogy a szótagstruktúra — funkcióját tekintve — a fonémák szintagmatikus elrendeződésének legáltalánosabb elve, a szótag pedig az a legkisebb egység, amely e szerint az elv szerint épül fel. Konkrétabb az a meghatározása, hogy a szótag egyúttal a hangsor ritmikai alapegysége.

V. KOVÁCS EMŐKE az öröklött beszédgyengeség kérdését tárgyalja (75–81) főleg LUCHSINGER és ARNOLD alapján. Saját kutatásainak több teret kellett volna szentelnie e tanulmányban, még ha ezek egyeznek is a külföldi kutatók eredményeivel.

A végtelen számú helyes nyelvi megnyilatkozás véges számú eszközzel történő létrehozásának szabályait, törvényszerűségeit feltáró CHOMSKY-féle generatív grammatikának hazánkban is számos ismerője és művelője található. Közéjük tartozik MÁRTONFI FERENC is, aki jelen tanulmányában — „A fonológia kreatív alkotórésze (Fonológiai automata a generatív grammatikában)” (81–114) — a generatív grammatikai modell hiányosságának, aszimmetriájának feltárását, a csupán értelmező szerepű fonológiai komponens kiegészítését, végső soron a módosított, jobb modell kialakításának kérdéseit tárgyalja. — A fonológiai automata — (MÁRTONFI ötlete) előnyeinek, gyakorlati hasznának és szükségességének bizonyítása után megkísérli némileg konkretizálva felvázolni tervét, anélkül azonban, hogy az esetleges (némelykor egymást kizáró) megoldási lehe-

tőségek bármelyike mellett állást foglalna. A technikai kérdésekre még vissza óhajt térni.

MONTÁGH IMRE a nyelv hangdomíniumának gyakorlati kérdését tárgyalja „A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája” című dolgozatában (115—29). A gyakorlott pedagógus biztonságával foglalja össze azokat a tudnivalókat, amelyeket a színpadi beszéd tanítása során szerzett. Nem a „katedréről” szól diákjaihoz; játszik velük jó humorú, friss hangvételi gyakorlataival (ezekben a legjobb ritmusú költészetet és a nagylélegzetvételi prózát is felhasználja). A művészi átélést belülről ismerő szerzőre mutat az az észrevétele, amely az egyensúly megteremtésének nehézségére hívja fel a figyelmet, amikor az átélés már a formát zavarhatja meg, és fordítva, a formára való gondos odafigyelés az átélést. MONTÁGH cikke különösen a légzés, a hangadás és az artikulációs gyakorlatok részletes leírásával segíti a versmondást vagy a színpadi beszédet oktató pedagógust.

PAPP FERENC „Számológépes vizsgálatok fonetikai-fonológiai síkon (Tények és lehetőségek)” (131—9) című beszámoló jellegű közleménye távirati stílusban ismerteti a debreceni egyetemen folyó nyelvi irányú számológépes kutatómunkákat, azok módszereit. Alapjában véve egy némi fonetikai alapismeretekkel „kiművelt” számológép működéséről-működtetéséről van szó, amelynél „bemeleg a szöveg a szokásos helyesírási alakban és kijön fonetikai vagy fonológiai átírásban”. Ezekből szívesen láttunk volna mintát! — A címbeli fonetikai sík korlátozását tapasztaljuk a közleményben: „berendezésünk egyelőre fonémákat és nem hangokat észlel”. Ezt úgy is fogalmazhatnók: ez a gép „látja” a betűket, a hangok jeleit, de nem vesz tudomást azokról az esetileg változható viszonyokról, amelyek a betűk és hangok között lehetségesek minden nyelvben. Föltesszük a kérdést: nem lenne-e egyszerűbb a gépnek már fonetikai átírásban átadni a vizsgálandó szövegeket? Az APhI-jelek segítségével sok munkát lehetne megtakarítani. — Érdekes PAPP megállapítása cikke függelékében: „már a fonémák szintjén lehet bizonyos szerzőségi kijelentéseket tonni, bizonyos szerzőket ki lehet zárni az 'apaság' vélelméből; nagy valószínűséggel lehet állítani, hogy ez vagy az a szöveg például nem Ady-tól való”. Mindez nagyon érdekes, de egyelőre kevés ahhoz, hogy határozottabban és egyértelműbben nyilatkozhasjunk.

SZENDE TAMÁS „A beszédhang-domínium fogalma (Problémavázlat)” (141—52) meghatározásában a beszédhangok bonyolult strukturáltságára való tekintettel a komplex leírást tartja szükségesnek. Maga a hangdomínium tulajdonképp a beszédhangok érvényességi körének terjedelme, a hangtulajdonságok összessége (azaz a beszédhang fiziológiai—akusztikai—percepciós viszonylatában értve az emberi beszédszervek fiziológiai működése, a beszédhangok akusztikai jelenségei, a beszélő szubjektív kapcsolata a beszédhangokkal, az időbeli kiterjedés: elasztikus időstruktúra). A szerző szól a beszédhangnak a beszédhangon túli érvényéről is (a beszédhang realizációjának módosulása, affinitása, statisztikai érvényessége). Összegezésül maga a szerző is megállapítja, hogy a *hangdomínium* szót csak a beszédhangra koncentráltá, és csak a legalapvetőbb összefüggéseket igyekezett körvonalazni. Az egészben alapjában véve az újszerű csoportosítás és főképp az idegen elnevezés az új.

SZÉPE GYÖRGY, a generatív grammatika egyik jeles magyar művelője „Az alsóbb nyelvi szintek leírása” (ÁNYT. VI, 359—466) és számos más, a generatív grammatika egy-egy részproblémájával foglalkozó cikke után most „A magyar betűállomány fonológiai szerkezetének elemzéséhez” című terjedelmes tanulmányát (153—79) — egy angol nyelvű cikkének kibővített magyar nyelvű változatát — teszi közzé. A szerző a megkülönböztető jegyes fonológia keretében elemzi a magyar írás szerkezetét, amely a magyar nyelv hangrendszere és írásrendszere között van (a teljes magyar grafematikai rendszer leírásának igénye nélkül). Megismerkedünk az alapteretek bővítési lehetőségeivel, gra-

fematikai jegyeivel, valamint SZÉPE 12 pontba foglalt tapasztalataival, eredményeinek a gyakorlatban történő hasznosításával. Lehet, hogy cikkének angoltól magyarra fordítása az oka túlzott idegenszó-használatának?!

TARNÓCZY TAMÁS a magánhangzók akusztikai vizsgálatainak problémáit kutatva (181–96) rövid áttekintést ad a korszerű módszerekről, egyben kitér az értékelés nehézségére. A magyar magánhangzók formáns-szerkezetét vizsgálva összeveti saját adatait MAGDICSÉVAL (A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Bp., 1965.). A magánhangzó-kvalitásokat bemutató ábrák hasonló szórásképet mutatnak TARNÓCZYNÁL és MAGDICSÉVAL egyaránt (MOLNÁR idevágó ábráját nem említi; l. A magyar beszédhangok atlasza. Bp., 1970. és 1973. 34. l.). TARNÓCZY kiegészítésül még korábbi (1961.) kórusfölvételeinek elemzését is bemutatja, ezzel is bizonyítva, hogy az együttes ejtés esetén az egyéni jellegek elmosódnak, és az adatok jobban tömörülnek (kisebb a szórás). Az egyéni hangok átfedései (különösen a második formáns tartományában) a gépi hangzófölismerés biztonságát veszélyeztetik. A biztonság kedvéért a szerző megvizsgálja a rövid/hosszú, valamint a hangsúlyos/hangsúlytalan ellentétpárokat is, de a problémák csak növekednek. Megismétli GOMBOCZ — félévszázadon át állandóan idézett, híres példájának — *tát-tátog-tátogat-tátogatók-tátogatóknak* — időmérését korszerű műszerrel (mingográf). Az eredmény TARNÓCZYT magát is megdöbentti, nem várt ily nagy mérvű eltérést az adatokban (kb. 50%-os). Az eltérés fő okául az akkori följegyző berendezések tohetetlenségét tartja, és csak második lehetőségként említi meg, hogy ma talán gyorsabban beszélünk. A mi saját méréseink inkább a második érvet támogatják: e század eleje óta nyelvünk beszédtempója jelentősen megnőtt. Erre a tényre az egzakt időméréseken túl egyéb nyelvi jelenségek is következtetni engednek. Végeredményben számos problémával kell az akusztikusnak megküzdenie, hogy a biztos ítéletű, gépi hang-, illetőleg beszédfölismerést teljesen automatikussá tegyék. Nem volna szabad például figyelmen kívül hagyni éppen a magánhangzóknál az egyes formánsfrekvencia-sávok egymáshoz való arányviszonyát.

VÉRTES O. ANDRÁS az ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről ír (197–202). A mai magyar nyelvből kiindulva fölteszi, hogy nyelvünk hangjainak formáns-szerkezete, illetőleg ezek egymáshoz való viszonya az ómagyar korban lényegében olyan, mint ma. E föltézés alapján a mai magyar beszédhangok akusztikai struktúrájában (egzakt adatokat idézve) „bizonyítja be” a nyíltabbá válás *á* felé mutató irányát. Közben azonban eltekint annak magyarázatától, hogy az első formáns frekvenciái miért nőnek és a második formáns frekvenciái miért csökkennek a hangváltozás során. Mindenképp helyes lett volna, ha a klasszikus kutatásokban és elemzésekben kiválóan járatos szerző a hangváltozások fiziológiai szempontú elemzését helyezi frekvencia-vizsgálódásai elé, e meghatározásai sokkal egyértelműbbek és helytállóbbak: „A nyelv és az ajakműködés változása az *á* irányába mutat.” — Vitathatatlan tény, hogy a hangképző mozgások változása okozta a nyíltabbá válást és a labializációt, azaz e hangok formáns-frekvencia- és -szerkezet-változását. Ezért az akusztikai tényezők segítségül hívása egy olyan kor hangváltozásainak leírásában, melyből írásos emlékünk is alig maradt, eleve kérdéses.

WACHA IMRE „Az elhangzó beszéd főbb akusztikai stíluskategóriáiról” szólva (205–16) módosítja a korábbi felfogást, miszerint „a mondat nem minimális egysége a beszédnek, hanem maximális egysége a nyelvnek”. A mondathoz a beszédmű egésze felől közeledik, s a mondatfonetikai eszközökről terjeszti ki a szövegfonetikai eszközökre. Ez a felfogása találkozik a művészek tapasztalatával, amelyet Egressy Gábor már a múlt században megfogalmazott. — WACHA a gyakorlat, a művészet oldaláról fölvetett kérdésre megkísérli az elmélet, a tudomány választát megadni. Elemzi a hangszín, a hangmagasság, a hangerő, a beszédtempó és a szünet jellemzőit. Négy fő stíluskategóriát állapít meg az elhangzó beszéd vizsgálatá során: 1. a spontán, kötetlen beszéd; 2. a felolvasás; 3. a reprodukív vagy interpretatív beszéd; 4. a félreproduktív beszéd. Előnyös,

hogy szemlélete nem merev, mindenütt utal az átmenetekre, és elemzi a stílus kategóriák jellemzőit. A szerző megfigyeléseire alapozza rendszerezését. Egyik meggondolkozató megjegyzése, melyet kísérlettel igazolt, hogy az akusztikus stílus létrehozásában erősebb a nyelvi forma szerepe, mint a szövegmondó egyénisége. *WACHA* tanulmányát haszonnal forgathatják a beszédművelők és a pedagógusok.

Végeredményben az Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. kötetével új színfoltal gazdagodott az általános nyelvészet. Bár a hangtan jellegzetes interdiszciplináris voltát nem tudta teljes mértékben bemutatni, így is tanulságos és érdekes olvasmány nemcsak a nyelvtudomány, hanem a társtudományok szakemberei számára is. Éppen ezért fájó szívvel szólunk arról a mindinkább elharapódzó jelenségről, hogy a szerzők tanulmányaikban egyre több idegen szót használnak. Ez a káros divat hovatovább nemcsak a megértés, hanem a tudomány kárára megy. A hagyományos fogalmakat és a magyar elnevezéseket újszerű csoportosításban és idegen elnevezéssel látjuk viszont; ez különösen a társtudományok szakembereit riasztja el, de bizonytalanná válik a szakaszavak (terminus technici) egyértelmű használata is.

Dicsérendő kezdeményezés, hogy e kötet tizenöt jelentős kül- és belföldi fonetikai, fonológiai tudományos mű ismertetését is közli, valamint a függelékben *BŰKY BÉLA* „Beszédkutatás, halláskutatás és ezek rokonterületei Magyarországon 1960—1969 között” című, hatszázhatvan művet (címléírást) tartalmazó bibliográfiai összeállítását.

MOLNÁR JÓZSEF

Nyelvföldrajz, dialektológia és nyelvtörténet Лингвогеография, диалектология и история языка

Издательство «Штиинца», Кишинев, 1973. 265 lap.

A fenti címet viselő könyv tulajdonképpen cikkgyűjtemény, amely a különböző típusú nyelvatlaszokról, a dialektológiai kutatások elvi és módszertani kérdéseiről, valamint a nyelvtörténet periodizációjáról szóló írásokat tartalmaz. A nyelvföldrajz és dialektológia tárgyköréből 19, a nyelvtörténet kérdéseiről 18 cikk, ezenkívül hét kisebb, a felsorolt témákat érintő tanulmány található a kötetben. A szerzők a SzuTA és a szövetségi köztársaságok tudományos akadémiáinak kutató intézeteiben, egyetemeken és pedagógiai főiskolákon működő nyelvészek. Kutatásaikat konkrét nyelvi anyagon (szláv, román, török, indoiráni és mongol nyelvek) végezték. A könyv felelős szerkesztője R. I. AVANYESZOV, akinek írását ugyancsak megtalálhatjuk a könyvben.

A Szovjetunióban folyó nyelvföldrajzi kutatások különösen az utóbbi évtizedben fejlődtek nagy mértékben. A különböző nyelvjárási szótárak, regionális nyelvatlaszok és a Szovjetunió területén élő népek nemzeti atlaszai mellett nagy jelentőségű vállalkozás indult: az Általános szláv nyelvatlasz (Общеславянский лингвистический атлас), rövidítve ОЛА. A munkában több ország vesz részt: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia, NDK, Románia. Az atlasz munkálatainak előkészítéséről, az alapvető feladatokról, az elméleti és módszertani kérdésekről a SzuTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának ülésén R. I. AVANYESZOV számolt be, mint az ОЛА bizottságának elnöke. Az előzetes tervek szerint a munka három szakaszban megy végbe: 1. az atlasz elméleti alapjának kidolgozása, a dokumentáció (kérdőívek, kérdőfüzetek) összeállítása, a kutatópontok kiválasztása, az anyaggyűjtésre vonatkozó utasítások, valamint a nyelvjárási anyag fonetikai átírásának kérdése; anyaggyűjtés; 2. ellenőrzés a kutatópontokon; 3. térképezés. V. F. KONNOVA a munka jelenlegi menetéről tájékoztat bennünket. Bár még folyik az anyaggyűjtés, már megkezdték a próbatérképek készí-

tését. Ez azért volt hasznos, mert számos elméleti és módszertani kérdés tisztázódott menetközben. Tervbe vették, hogy 32 próbatérképet jelentetnek meg a szlavisták VII. nemzetközi kongresszusáig. (A kongresszust 1973-ban Varsóban tartották.) A térképek egyik részét a lexikának, szemantikának és szóképzésnek szentelték, másik részük fonetikai és grammatikai jelenségeket rögzít. Az anyag elsődleges feldolgozását a nemzeti bizottságok végzik, a továbbiakban pedig a különböző országok szlavistáinak — a szláv nyelvek mindegyikét képviseli valaki — közreműködésével állítják össze a térképeket. Mindebből jól látható, hogy az Általános szláv nyelvatlasz a nemzetközi munkaközösség nagyszabású, jelentős alkotása lesz.

Magától értetődő, hogy egy Kisinyovban megjelent könyvben szó essék a moldovai nyelvatlaszról is. Hat cikkben olvashatunk az Атласул Лингвистик Молдовенеск-рөл. R. JA. UDLER a moldovai nyelvjárások felosztásának kérdéséről írt. Az atlasz alapján négy nagyobb és két kisebb csoportot különböztethetünk meg: a központi, a délnyugati, az északkeleti és északnyugati, valamint az észak-bukovinai és a kárpátaljai nyelvjárást. V. A. KOMARNYICKIJ a moldovai nyelvjárási szóképzés metaforikus jellegét vizsgálta a nyelvatlasz anyagában. V. Sz. SZORBALE a 'kilincs, fogantyú, nyél' jelentésű nyelvjárási szavak elterjedését kutatta ugyancsak az atlasz segítségével. (Íme a jó példa arra, hogy a nyelvatlaszokban érdemes búvárkodni. A miénkben is!) A. N. DUMBREVIANU a moldovai személynevek nyelvjárási alakjait vizsgálva a variánsok fonetikai sajátosságaira figyelt fel. V. K. PAVEL „Etimológia és statisztika a nyelvöldrajzban” című cikkéből megtudhatjuk, hogy a moldovai nyelvjárásokban a földművelés szakszókincsének 0,43%-a magyar eredetű. Régészeti, történeti, néprajzi, irodalmi és nyelvészeti emlékek tanúsítják, hogy a juhtenyésztés ősidők óta fontos szerepet játszott a moldovai nép életében. V. V. KORCSMARNAK a moldovai juhtenyésztés szakszókincséről szóló írásában olyan ismerős szavakra bukkanunk, mint a *бербек* 'berbécs', *цъгау* 'cigája', *каракулы* 'karakul'. Természetesen ez nem véletlen, hiszen a két előbbi román eredetű nyelvünkben.

A többi nemzeti nyelvatlasz közül még a lettről és a litvánról esik szó ebben a kötetben.

A nyelvtörténettel foglalkozó írások központi kérdése az egyes irodalmi nyelvek korszakolása; nevezetesen az azerbajdzsánié, örményé, beloruszé, litváné és a török népeké. A cikkírók (T. I. GADZSIJEV, G. B. DZSAUKJAN, A. I. ZSURAVSZKIJ, I. I. PALIONIS, N. A. BASZKAKOV) azt a helyes álláspontot képviselik, amely szerint a nyelvi tények mellett a társadalmi tényezőket, a történelmi változásokat is figyelembe kell venni a nyelvtörténet korszakbeosztásánál. Az irodalmi nyelv kialakulása a nyelvet beszélő nép kulturális, gazdasági és politikai fejlettségének függvénye. A belorusz vagy az azerbajdzsáni irodalmi nyelv például éppúgy a nemzetté válással egyidőben jött létre, akár csak nálunk. Egyesek szerint az irodalmi nyelv fejlődése a történelmi fejlődéssel teljesen egybeesik, de ez a felfogás téves. Mások viszont abba a hibába esnek, hogy az egyik nyelvtörténeti korszakot csak nyelvi, a másikat csak társadalmi jelenségek alapján határolják el. Külön kell szólnunk V. I. SZOBINNYIKOVA cikkéről, aki a mai szláv nyelvek kialakulásának törvényszerűségeit a szláv etnikum történetének tükrében vizsgálta meg. Példákon mutatja be, hogy az etnikai egység felbomlása milyen nyelvi változásokkal járt. R. I. AVANYESZOV írása nemcsak a szerző személye miatt hívja fel magára a figyelmet. Az orosz irodalmi nyelvben mind a mai napig meglevő ógyházi szláv nyelvi örökségről már sokan írtak, de úgyszólván senki sem foglalkozott az utóbbinak az élő, népi nyelvre gyakorolt hatásával. AVANYESZOV szerint az óorosz írásbeliség nyelve és az óorosz nyelvjárási nyelv ugyanazon közösség nyelvének különböző formái, vagyis az egyik a normatív forma, amely az egyház, kultúra és irodalom nyelve volt, míg a másik a mindennapos érintkezés eszközeként funkcionált. A régi korok írástudói tehát a köznapi beszéd-

ben a nem normatív, népi formát használták. Érdekes megfigyelni azt is, hogy az irodalmi nyelvben inkább délszláv, a népi, nyelvjárásiban viszont keleti szláv archaizmusok őrződtek meg, majd a későbbiek folyamán a kettő egymással összefonódott, és — a szerző kifejezésével élve — sajátos ötvözetként jelent meg.

Ismertetésemben nem eshetett szó a tanulmánykötet minden írásáról, ezért elsősorban azokat említettem meg, amelyek számunkra is szolgálhatnak elméleti és módszertani tanulságokkal. Ezenkívül, ha csak nagy vonalakban is, bepillanthattunk a Szovjetunióban folyó nyelvföldrajzi, dialektológiai és nyelvtörténeti kutatásokba, amelyek nemcsak az említett területekkel foglalkozó nyelvészeknek, hanem a szlavistáknak, romanistáknak, turkológusoknak stb. is sok újat tudnak mondani.

POSGAY ILDIKÓ

Wolfgang Dressler, Einführung in die Textlinguistik

Tübingen, 1973. Max Niemeyer Verlag, 136 lap

Egy nemrégiben a nyelvtudományon belül kibontakozott új szakterület, a szöveglingvisztika rövid összefoglalásának szánta ezt a könyvét WOLFGANG DRESSLER, a bécsi egyetem fiatal nyelvészprofesszora. E részdiszciplína megszületése és önállósulása annak a szükségszerű felismerésnek a következménye, hogy a nyelv legnagyobb egysége nem a m o n d a t, hanem a s z ö v e g, hiszen az ember nem mondatokban beszél és ír, hanem szöveg formájában fejt ki gondolatait. A csak mondatgrammatikára korlátozott korábbi nyelvtudomány számos problémát nem tudott megoldani, elsősorban olyan szemantikai és morfológiai kérdések maradtak megválaszolatlanul, amelyek túlmutatnak a mondathatárokon, és csak nagyobb összefüggés, a kontextus ismeretében válnak érthetővé.

A szöveglingvisztika előfutáiraiként három szellemi irányzatot szoktak megnevezni. Elsősorban a r e t o r i k á t, amely a klasszikus görög—római kortól napjainkig a művészi, politikai szónoklat kérdéseivel foglalkozik; azután pedig a s t i l i s z t i k á t. Ez utóbbit azért, mert a grammatika szinte teljes egészében kizárta vizsgálati köréből a szövegalkotás kérdéseit, és átengedte azt a stilisztikának. (Magyar vonatkozásban az előzmények közé sorolhatnánk a NÉGYESY LÁSZLÓ által kidolgozott szerkesztést.) Igen jelentős impulzust kapott a szöveglingvisztika attól a harmadik áramlattól is, amely már a mi századunkban keletkezett, nevezetesen a népköltési alkotások szövegének s t r u k t u r á l i s a n a l í z i s é t ő l. Ennek az irányzatnak az orosz formalisták voltak a képviselői, a folklorista V. PROPP, az irodalomtörténész V. SKOLOVSKIJ, az Amerikában élő nyelvész R. JAKOBSON, továbbá a francia strukturalista és ethnologus, C. LÉVI-STRAUSS.

A mai értelemben vett szöveglingvisztika kialakulásához az alapvető indítékot HARRIS 1952-ben megjelent munkája, a „Discourse analysis” szolgáltatta, amelyben a szerző az amerikai disztribucionalizmus strukturális módszereit a fonológia, a morfológia és a szintaxis területéről átvitte a szövegelemzésbe is. HARRIS a mondategységekhez (főmondat, mellékmondat) hasonlóan a szöveget is részegységekre bontotta, az egyes részek között pedig szemantikai és formai hasonlóságok alapján ekvivalenciát állított fel. Európában a téma—réma kérdéseivel foglalkozó prágai iskola volt a szöveglingvisztika szorgalmazója, ugyanis a téma (mint ismert dolog) és a réma (mint új információ) elhatárolása csak a mondaton túl, nagyobb összefüggésekben valósítható meg. Viszonylag korán felismerték a nyelvészetben belüli új részdiszciplína szükségességét a strukturális grammatika kelet-berlini műhelyében BIERWISCH, MOTSCH, HARTUNG, HEIDOLPH, ISENBERG és STEINITZ, az NSzK.-ban WUNDERLICH, THÜMMEL, VATER, KUMMER és RIESER, Hollandiában pedig VAN DIJK. Az NSzK.-ban Münsterben alakult ki a szöveglingvisztika

egyik központja HARTMANN vezetése alatt, aki azonban később átköltözött Konstanzba, és ott hozott létre kutatócsoportot. Nagyobb centruma van a kutatásoknak még Bielefeldben is. E csoportok tevékenységére, fontosabb témájuk ismertetésére is sort kerít Dressler a könyv bevezetőjében, mi azonban térjünk vissza a tárgyalt téma tartalmi kérdéseihez, egy-két fontosabb vizsgálati módszer bemutatásához.

Mint ahogy a grammatikának lényeges kérdése a mondatmeghatározás, ugyanígy a szöveglingvisztika is felteszi a kérdést, egyelőre még megválaszolatlanul, hogy mi is valójában a szöveg, mi különbözteti meg például Dante „Isteni színjáték”-át az olyan pszeudoszövegektől, mint a különféle szótárak, lexikonok, idézetgyűjtemények stb. A szövegdefiníció igénye mellett azonban egyéb problémák is felmerülnek, amelyek többnyire szintén nyitott kérdések maradnak a könyvben. Mikor tekinthető lezártnak egy szöveg? Szükséges feltétele-e a szövegalkotásnak az, hogy minden mondata befejezett legyen? (Az élő beszédben ugyanis sok a hiányos, elkezdett, de le nem zárt mondat.) Milyen viszony van szöveg és beszédszituáció között, milyen kontextusban van értelme egy-egy szövegnek? Hogyan érti meg a hallgató vagy az olvasó a szöveget? Rövid és hosszabb idő alatt mennyi marad meg belőle az emlékezetében? (Bár ez az utóbbi inkább pszicholingvisztikai probléma!) Milyen relációk jönnek létre szöveg és mondat között? Milyen közbeeső, hierarchikus fokozatok léteznek még (fejezet, bekezdés, paragrafus, szakasz, nyilatkozat, mondatcsoport stb.)? Felveti azt a lényeges, grammatikai indítatású kérdést is, hogy milyen funkciójuk van a különböző nyelvi elemeknek a szövegben. Itt elsősorban azok a formaszók (névelők, kötőszók, névmások, határozószók) kapnak kiemelt jelentőséget, amelyek a mondatokon túli grammatikai viszonyítás eszközei.

Ezekből és ehhez hasonló kérdésfelvetésekből adódnak a szöveglingvisztika különféle kutatási területei. A jelentés és tartalom kérdéseivel a *s z ö v e g s z e m a n t i k a*, a nyelven kívüli kontextussal a *s z ö v e g p r a g m a t i k a*, a szintaktikai realizáció kérdéseivel pedig a *s z ö v e g s z i n t a x i s* foglalkozik. De nem ismeretlen a *s z ö v e g f o n e t i k a* sem, amely — hasonlóan a mondatfonetikához — a szövegkonstrukció fonetikai jeleit és jellegét vizsgálja. Két kutatási területet, a szemantikát és a szintaxist közös néven *s z ö v e g g r a m m a t i k á n a k* neveznek. Ennek megfelelően Dressler könyve is két lényeges fejezetre tagolódik, a szöveggrammatikára és szövegpragmatikára, továbbá egy zárófejezetre, amelyben a tudománysszak interdiszciplináris szerepéről esik szó, arról, hogy milyen kapcsolata van többek között a szociológiával, a szociolingvisztikával, az irodalomtudománnyal, a stilsztikával, a folklorisztikával, a teológiával (bibliaszövegek elemzése révén), a retorikával, a logikával, a pszichológiával, a fordításelmélettel és az oktatással.

Meglehetősen nehéz lenne a szűkre szabott ismertetőben összefoglaló képet adni az említett két fejezetről, ezért inkább egy-két jellegzetes problémafelvetést és vizsgálati módszert szeretnék röviden bemutatni. Mindenekelőtt a szöveg szemantikáról essék néhány szó! Ennek feladata — Dressler szerint — az, hogy bemutassa egy adott szöveg vagy szövegrész jelentésstruktúráját, különösképpen pedig azokat a szemantikai relációkat, amelyek az egyes mondatok jelentésstruktúrájából következnek. Alapvető fontosságot tulajdonít a szemantikai *k o h e r e n c i á n a k*, amely nélkül nincs valódi szöveg.

Amikor a beszélő vagy az író valamit közölni akar, nem rendelkezik még teljes és határozott szemantikai programmal. Tudja, hogy miről fog beszélni, és körülbelül azt is, hogy mivel kezdi el a mondanivalóját, de nem tud semmit a befejezésről, és nincs felkészülve a beszéd lefolyása során bekövetkező változásokra sem. A közlő fél előzetesen csak a témát ismeri, amelyről valamit mondani akar. A *t é m a* tehát a szöveg szemantikai bázisának a magja, amely gyakran egy egyszerű vagy bonyolult mondat formájá-

ban valahol közvetlenül is kifejezésre jut. Esetleg a cím azonos a témával, noha még nem eldöntött kérdés a kutatók körében az, hogy vajon a cím része-e a szövegnek vagy sem. Ilyenformán a szövegalkotás folyamata valójában a téma szemantikai expansiójaként is felfogható. (Egyes dél-amerikai indián nyelvekben van olyan partikula, amely előre felhívja a hallgató figyelmét arra, hogy jól figyeljen, mert a beszédben most lényeges rész következik. Más nyelvekben inkább prozódiai eszközök — például az intonáció — játszanak ebben jelentős szerepet.)

A továbbiakban a szemantikai kohézió néhány eszközét szeretném röviden bemutatni. Egyik legegyszerűbb eszköz a *rekurrenencia*, amely többnyire szóismétlés formájában valósul meg: *Láttam egy autót. Az autó kék volt.* — Ide tartozik még a mondatismétlés is, és a beszédtevékenység ilyen gyakori fordulatai, mint: *Nem hiszem el neked azt, hogy . . . Érdekesnek tartom, amit mondtál, hogy . . .* A rekurrenencia felhasználása különösen a szépirodalmi művekben igen széleskörű, ahol például a szóismétlés önálló stilisztikai eszköz. Rekurrenencia a refrén is, vagy az olyan visszatérő lírai kompozíció, amelyben a költő a vers végén megismétli a kezdő sorokat. Egyéb formái például a fonetikai (rím és alliteráció), a grammatikai (párhuzamos mondat szerkesztés) és a zenei rekurrenencia.

A *parafrázis* is lényegében szintén ismétlés, csak nem ugyanazokkal a szavakkal, mondatrészekkel, hanem szinonimákkal (*autó—kocsi*). Mondatrész megismétlése: *Nálam lakik. Az én fedelem alatt.* — Szintaktikai transzformációnak nevezi Dressler a parafrázisnak azt a változatát, amikor ugyanaz a szó a következő mondatban más lexikális alakban, más szófajú szóként jelenik meg. Erre egy latin példát idéz: *Regem occidunt. Occisum sepeliunt.* (A királyt megölik. A megöltet eltemetik.) — Szemantikai parafrázis a rekapituláció is, az, amikor a beszélő (vagy író) az elmondott gondolatok vezérmotívumait röviden megismétli.

A szöveggrammatika egyik legtöbbet tárgyalt problémaköre a *koreferencia*, az *anafóra* és *katafóra* körül csoportosul. Nagyon gyakori ugyanis, hogy egy azonos denotátum a szöveg különböző részein többször is szóba kerül, vagy ugyanazzal a szóval, vagy pedig különféle helyettesítő elemekkel (pro formákkal) megnevezve. Legkézenfekvőbb talán a névmásokkal történő helyettesítés. A pronominalizáció azonban csak lineárisan következhet be, vagyis az első mondatban kell lennie a konkrét megnevezésnek, és utána valahol a helyettesítő szónak. Igét többnyire egy-két általános jelentéstartalmú igével helyettesítünk (*tesz, csinál*): *Horkol Péter? — Bizony azt teszi! — Mellé knevek helyett áll az ilyen, olyan mutatónévmás.* Ez esetben azonban újra ki kell tennünk a jelzett szót vagy az annak megfelelő magasabb osztálykategóriába tartozó szinonimát: *Péter látott egy fekete pulit. Nagyon szereti az ilyen pulit / kutyát / állatot.* — Határozókat helyettesít az *arra, akkor, annál, így, úgy, itt, ott* stb. A pro formák gyakran egész mondatot vagy mondatcsoportokat is képviselhetnek: *Erik marihuánát szív. Ezen sokan megbotráncognak.*

Különböző kísérleteket végezhetünk azzal, hogy például mi történik a koreferenciával tagadás esetén; vagy akkor, ha a valóság világából átlépünk a nem létező dolgok világába (itt már fordítás nélkül közlöm Dressler példamondatait, mert a szerkezeti viszonyok a magyarban másképpen alakulnak): *Ich habe keinen Wagen. Er|Der Wagen ist blau.* A koreferencia szétesett, mert az autó az első mondatban nem létező tárgy, tehát a másodikban sem állíthatok róla semmit. — De nézzük a következő mondatokat, amelyekben szintén erről a nem létező tárgyról van szó: *Ich möchte einen Wagen. Er muß | sollte | würde blau sein.* A kapcsolás most megint helyes. — Milyen lesz vajon ugyanez a szöveg tagadó változatban: *Ich möchte keinen Wagen. Er müßte | sollte | muß | würde blau sein.* Az első két esetben (*müßte | sollte*) elfogadható a szöveg olyan feltételezés mellett, hogy az üzletben csak kék kocsikat lehet vásárolni, és én éppen ezért nem akarok autót. A másik kettővel (*muß | würde*) a kapcsolás illogikus.

A névmásokkal történő helyettesítés, illetve a denotátum azonossága néha félreértésre is adhat okot. Például ez a mondat: *I love my wife. So does Harry* — kétféleképpen is értelmezhető: a) Harry is szereti a feleségét; b) Harry is szereti az én feleségemet. Az oroszban ez a kettőség a birtokos névmás segítségével válik egyértelművé: Я люблю мою / свою жену. Иван тоже.

Számos problémát említhetnénk még Dressler könyvéből, a szövegkezdetet és zárást, a fonetika, a fonológia és az intonáció szerepét, az írásbeliséget, a direkt és indirekt beszéd szöveggrammatikai vonatkozásait stb. A dialógus is részletesebb elemzést igényelne, hiszen szokványos megjelenési formája a hétköznapi nyelvnek. Van-e például a párbeszédnek szemantikai programja? Ha vitavezető irányítja a beszélgetést, akkor igen, és abban az esetben is, ha az egyik fél csak kérdez, a másik pedig többnyire válaszol (tanár és diák a vizsgán). Teljesen bizonytalan lehet olyan beszélgetéseknek a kimenetele, amelyeknek nincs semmilyen programja.

Az említett sokrétűség azonban nem érénye Dressler könyvének, mert túlságosan is elaprózza a problémákat, nincs ideje és lehetősége arra, hogy a szöveglingvisztikával ismerkedni akaró olvasót valóban „bevezesse” e tudományzak rejtelmeibe. Mindvégig a felszínen marad, és ha egy-egy részletkérdésben valaki bővebb elmélyülést igényelne, akkor csak a gazdagon megadott szakirodalomra támaszkodhat.

Hazai vonatkozásban elsősorban a beszélt nyelvi kutatások terén kellene nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk a szöveglingvisztikának. Írott nyelvi szövegek grammatikai elemzése főleg gyakorlati és statisztikai szempontból nálunk sem ismeretlen (l. DEME, ELEKFI, KELEMEN stb. munkáit). Ahhoz azonban, hogy a beszélt nyelvi vizsgálatokban is előbbre haladjunk — pedig egyre inkább sürgeti ezt a magyar köznyelv kutatásának elhanyagoltsága, a regionális köznyelvek felmérésének igénye és a nyelvjárási mondatlan kidolgozatlansága —, feltétlenül túl kell lépniünk a mondatközpontú szemléletmódon. Hagyományos grammatikánk szinte teljes egészében írott nyelvi szövegekre, nagybetűtől pontig tartó, mesterségesen konstruált mondatokra épül. Éppen ezért vajmi keveset kezdetünk vele a beszélt nyelvben, ott, ahol nem is tudjuk, hogy hol van a mondat eleje és vége, hova is tartozik egy-egy predikatív szerkezet, ahol nagyon sok a szerkesztettség nélküli „félmondat” vagy mondatzerű utalás. Ebben valóban lényegesen többet nyújt az eddigieknél a szövegelemzés, a mondatnál nagyobb egységek szemantikai és grammatikai összefüggéseinek módszeres felderítése.

BALOGH LAJOS

Szemere Gyula, Az akadémiai helyesírás története (1832—1954)

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974. 300 lap. (Nyelvészeti Tanulmányok 17. szám)

Mint a nagyon is evidens, fontos megállapításokat általában, azt is sokszor vagyunk kénytelenek elismételni, hogy i r o d a l m i n y e l v ü n k kialakulásának sokoldalú és modern kutatása lényegében csak az 1952-i szegedi (II.) országos nyelvészkongresszuson indult meg. A magyar nemzeti nyelv írott változatának egységesülését biztosító helyesírás fejlődésének pontos feldolgozását többé-kevésbé szintén az ott elhangzottak lendítették föl. Gondoljunk csak PAIS Dezsőnek idevágó szavaira: „Az irodalmi nyelvnek mint nyelvtípusnak a kialakulása elsősorban nyilván az érzékelhető: a füllel és szemmel felfogható mozzanatokban indul meg és megy végbe, vagyis a hangtanban és a helyesírásban” (MNYTK. 83. sz. 126); „a helyesírás és a hangtanon át lehet legkönnyebben megfogni az irodalmi nyelv fejlődését” (185).

Hogy milyen szükség volt e ma természetesnek ható megállapítások hangsúlyozására, azt hadd igazoljam egy apró tudománytörténeti mozzanattal. Az éppen PAIS DEZSÓ kezdeményezte (s végül ő is szerkesztette) „Nyelvünk a reformkorban” című kötet eredetileg az 1948-i centenáriumi ünnepekre készült, bár megjelenése 1955-ig húzódott el. Nos, még ebben a kötetben sem szenteltünk egészen nagy, önálló részt a helyesírás egységesítésének, holott a kor irodalmi nyelvi alakulásában nyilván az első akadémiai szabályzat megteremtése (1832.) volt a korszakos, az alapot biztosító lépés. (Persze DEME LÁSZLÓnak a kötetbe írt, „Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások” című átfogó dolgozatában azért az ortográfia egy bő ívnyi tárgyalást kapott, s némelyik idevágó részletkérdés más helyen is szóba került.) S bár KNEZSA ISTVÁNNak már 1952-ben két helyesírás-történeti munkáját olvashattuk, az irodalmi nyelv végleges egységesülése szempontjából fontosabb, átfogóbb (A magyar helyesírás története) ebben az évben még csak vázlatos tájékoztatást nyújtó, rövid tankönyv lehetett.

A másik nagy ösztönzést az adta helyesírás-kutatásunknak, hogy a gyakorlati életnek, a társadalom mindennapi munkájának a segítése mind nagyobb súlyt kapott a nyelvtudomány tervfeladatai közt. Az 1954-ben megjelent, 10. kiadású szabályzat a további fejlesztés előkészítésére egy nagy sor kérdés tüzetes feldolgozását tette időszerűvé. (Részben az elhangzott bírálatok reális voltának tisztázása végett is szükség volt e történeti alapú kutatásokra.) A munkák egyik eredményeként jelent meg tudvalevőleg 1955-ben a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című, a múltat s a valószínű jövőt egyaránt számba vevő tanulmánygyűjtemény, majd 1956-ban ennek vitája is (Nyelvtudományi Értekezések 4., illetőleg 9. sz.) — hogy a kisebb-nagyobb különálló cikkekről már ne szóljak.

Az irodalmi nyelvi kutatások kiemelkedő terméke volt BENKŐ LORÁND széles társadalom- és tudománytörténeti háttérű monográfiája a hazai felvilágosodás korai évtizedeiről (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1960.), melyben a helyesírás alakulására is igen erős hangsúly esett. Az ortográfiára vonatkozólag őt folytatta FÁBIÁN PÁL, aki pontosan A' Magyar Tudós Társaság első, de máig is ható 1832-i rendezésének előtörténetét tisztázta (Az akadémiai helyesírás előzményei. 1967.). Bár az irodalmi nyelvi egységtörekvéseket mint háttérrel ő is megtartotta, összeállításával egyúttal a mai szabályozó munkát kívánta erősebben támogatni. Erre vall, hogy részletes anyagát a ma érvényes AkH.¹⁰ fő részeinek a rendjében csoportosította.

S itt vette át a stafétabotot SZEMERE GYULA, a helyesírás elvi és gyakorlati kérdéseinek régi szakértője, oktatója és a tudománynépszerűsítésben is fáradhatatlan munkása. A címben megnevezett könyv rendkívül gondos kritikai összeállításban közli és értékeli az AkH. 1—10. kiadásának (s lenyomataiknak, sőt előkészítésüknek és utólagos vitáiknak) történetét és részletes anyagát 1832-től egész 1954-ig, sőt még az utolsóira vonatkozó szakirodalmat tovább: 1968-ig is figyelembe vette. A szabályzatok 122 éves alakulásának anyagát, FÁBIÁN PÁLT követve, ő is a ma érvényes AkH.¹⁰ fő címei szerinti elrendezésben tárgyalja. (Ezek: Helyesírásunk alapelvei. A betűk. A kiejtés szerinti írásmód. A kezdőbetűk. A különírás és az egybeírás. A tulajdonnevek írása. Az idegen szavak és tulajdonnevek írása. Az elválasztás. Az írásjelek. A rövidítések. Egyéb tudnivalók.)

A beosztás tehát világosan a m á n a k szóló tanulságokat állítja előtérbe, s a j ö v ő b e n folytatandó szabályozást kívánja megkönnyíteni. A könyv Befejezés című része (287—94) világosan össze is foglalja a szerző idevágó fő mondanivalóját: hogy a szabályzatok s o r a s z e r v e s e g y s é g e t alkot; s hogy a mai szabályok i s r e n d s z e r b e tartoznak, melynek továbbfejlesztésére, tökéletesítésére a f ő i r á n y o k a t bizonyos fokig már az eddigi történet, illetőleg az 1954-i kiadást követő viták kijelölték.

SZEMERE tehát nem az egész írásbeli nyelvhasználat egységesülését tárgyalja, mint BENKŐ munkája, hanem címének megfelelően ennek csak egy fontos részét. De azt olyan távlatbiztosító rendszerességgel és finom árnyalással teszi, hogy a fő tanulságokat is, a kiesinyes akadémiai csoportharcokat is jól megláttatja; művéből helyenként még a nyomdászati, az újságírás, a pedagógia stb. növekvő súlyú hozzá- és beleszólása is szépen kirajzolódik. S az anyag elrendezése ugyan a mai szabályzatot veszi alapul, de a szerző azért a szükséghez mérten a korábbiak eltérő beosztását szintén vázolja: azaz jól érzékelteti ezek egyedi „rendszer”-eit is. A más kiindulás, az eltérő cél mégis természetessé teszi, hogy az akadémiai helyesírásnak közműveltségünkre, illetőleg a műveltek írott nyelvére tett rendkívüli hatása véglegesen jobban kidomborodni, ha ez a téma állna a középpontban. Hiszen az akadémiai irányítással végleg megszűnt a helyesírás felekezeti vagy regionális megoszlása, s ez a nemzetté válásnak is fontos mozzanata lett; az újságok kezdeményei pedig a polgári (tőkés) viszonyok befolyásának jelei is voltak. De már az állami népoktatás föllendítése, a magyarnak államnyelvvé tétele szinte csak követhette-kísérhette az ortográfiai egységesítést. Az ilyenféle nagyobb összefüggések — ismétlem — általában szóba kerülnek SZEMERE feldolgozásában (legfőként SIMONYI reformtörekvéseinek s tudománypolitikai hátterüknek rajzában), de a másfajta tárgyválasztás, anyagbeosztás és célok miatt kisebb súllyal és kevésbé részletesen.

Ugyancsak nem a szerző módszeres eljárását bírálnám, amikor a feldolgozott korhatárai okozta problémára utalok. Az 1954-i AkH.¹⁰-t a Helyesírási Bizottság további működése során nem utolsósorban a nyomdaipar szakembereivel való még szorosabb együttműködés eredményeként immár elég sok újabb kiadásítás, módosítás követte, s ezek helyesírás-történetünkben legalább olyan jogosan kapcsolódnak az AkH.¹⁰-hez, mint az egyelőre rendszeresen még munkába se vett következőhöz. (A kettő közti „senki földje” hovatarozását persze ezzel nem intéztük még el.) Ha tehát SZEMERE 1974-ben megjelent műve egy kissé tovább ment volna a már vényes szabályok figyelembevételében, nyilván többet megmutathatott volna az 1954 utáni irányzatokból. Dehát teljesen megszüntetni úgysem lehetett volna a korszakolásnak ezt a nehézségét, akárhol vonta volna meg a határt; s igazat kell adnunk neki abban is, hogy az 1954-i AkH. jelentősége szerint mindenképp eléggé természetesen zárja le a tárgyalás anyagát (11).

Aki az akadémiai helyesírási szabályzatok múltjában nem ennek vagy annak a gyakorlati nehézségnek régibb vagy újabb elhárítására kíváncsi, hanem arra a felelősségteljes és céltudatos közművelődési, sőt nemzetformáló munkára, amelyet fő tudományos testületünk 122 év alatt e téren végzett, annak kétségkívül a Bevezetés húsz lapja (13–32) kínálja a legértékesebb olvasnivalót. Itt kapunk ugyanis összefoglaló képet a társaság belső szakmai vitáiról, az idevágó szervezeti kérdésekről, egyes előrevivő vagy haladásgátló csoportharcokról. Ebbe van beágyazva a nagyobb korszakok (például a reformkor, a Horthy-rendszer) vagy világrengető események (mondjuk az 1848-as szabadságharc; az első világháború és a forradalmak; a második világháború és a felszabadulás) és az akadémiai szabályozás összefüggéseinek vázolása. Sőt itt olvasható a szabályzatok és lenyomataik, a megvalósult s az elvetelt vagy elhalszított javaslatok sorrendje — s mindezek rövid jellemzése stb. is.

Nyilvánvaló, hogy a sok igazán fontos kérdésnek ilyen kis helyen való ábrázolása még Szemere meglepően ökonomikus feldolgozásában is eléggé zsúfolt; s ha a későbbi fejezetek részlettartalma hol ezt, hol azt a történeti vonatkozást ki nem egészítené, akkor igazán sajnálnunk kellene ezt az anyagbeosztást. Végre is a szerző nemcsak az újabb helyesírás-történeti szakirodalmat tanulmányozta át ez általános fejlődésrajzhoz, hanem az egykorú évkönyveket, folyóiratokat, albumokat, de még az ülések és szakbizottságok jegyzőkönyveit s egyéb iratait is lelkiismeretesen feldolgozta.

A változó tudományos szemléletről így az első részlet tárgyalásakor, a „Helyesírásunk alapelvei” cím alatt több olyan történeti összefüggést is bemutat a szerző, amely a nyelvre és az írásra, az utóbbit is befolyásoló kiejtés és szóeredeztetés koronként, sőt néha szakértőnként is változó felfogására vonatkozik, s a vitafelek elméleti iskolázottságával, esetleg meghatározott tudományos irányzatokhoz való tartozásával függ össze. Az írásmód demokratizálódásáról pedig „Az idegen szavak és tulajdonnevek írása” című egységben — tehát a mű végső harmadában — szinte többet tudunk meg, mint a Bevezetésben, holott ez mint tendencia a helyesírás egész rendszerén és történetén végigvonuló elvi mozzanat.

Az egyes fejezetekben kivált lenyűgöző Szemere Gyula gondos aprómunkája: nincs a mai, egyre bonyolultabb valóságnak olyan 1954-ig fölvetődő helyesírási vonatkozása, amelyet első szabályozásától a végső megoldásig végig ne kísérne. Ha pedig a dolog még 1954-ben sem jutott el a kívánt rendezésig (mint a hosszú *dz* : *ddz* hang írása, illetőleg elválasztása), akkor a jövő teendői közt is számba veszi az ügyet. S az effajta részletek egységes, áttekinthető feldolgozása — meg a páratlanul célszerű és pontos tárgy- és szómutató — annyira megkönnyíti a mai gyakorlati felhasználást, hogy végül is teljesen igazolva látjuk a szerző tárgyalási rendjét, fejezetbeosztását.

A „megyék neve” címszónál megadott lapokon (91—2) például mindazt együtt találjuk, ami a mai kezdőbetűzés, külön- vagy egybeírás, kötőjelhasználat előzményeként csak számba jöhet; még azt is, hogy mikor milyen ellentmondást, következetlenséget tartalmazott a hivatalos rendezés. — Kétszeresen fontos ez a pontos és elvi áttekintést is biztosító elrendezés azokban a részletekben, amelyeknek súlya korunkban is növekvőben van, mint a szóróvidítések és mozaikszók körében.¹

Végül még szeretném kiemelni Szemere Gyula tárgyaló hangnemének tudományos méltányosságát. Bármilyen világosan elválasztja is az előbbre vivő, a társadalmat szolgáló mozzanatokot az akadémikuskodásoktól, sohasem felejt el a vitázók álláspontját az a k k o r i viszonyokhoz mérten is megvizsgálni; s a jóhiszemű tévedést, a hajdan értetető nézetek esetleges időszerűtlenné válását nem cseréli össze a haladásellenes gánacoskodással vagy a sötét agyak konokságával.

A monográfia tehát beláthatatlan segítséget biztosít mindenkinek, aki valamely mai helyesírási szabályunk előzményeit, szakirodalmát stb. akarja megismerni, elsősorban persze magának a Helyesírási Bizottságnak a szabályzat továbbfejlesztéséhez. De még a nyelvtudománynak (s a közönségnek) helyesírási felfogása és az MTA szabályozó munkája is világosan kirajzolódik a hatalmas történeti anyagból. Az irodalmi nyelvi és közművelődési viszonyok alakulásának végső egy- és negyed századára vonatkozólag pedig legalább igen értékes részlettanulságokat nyújt.

TOMPA JÓZSEF

K Ü L Ö N F É L É K

Emlékezés Árvay Józsefre

Ez év januárjában kettős veszteség érte a magyar névtudományt. Szeretett munkatársunk és barátunk, Mikesy Sándor mellett, szinte kísértetiesen azonos időben és azonos körülmények között hunyt el Sepsiszentgyörgyön Árvay József, a magyar helynévkutatás régi bajnoka. Míg Mikesy Sándor itt élt körünkben, s a budapesti egye-

¹ Arról már szóltam, hogy a munka az akadémiai szabályozást 1954-ig regisztrálja, tehát egy-két kisebb kérdésben olyan végső szabállyal zárja a fejlődést, amelyet a Helyesírási Bizottság azóta olykor már jelentősen tovább vagy éppen másként rendezett. (Ez újabb szabályokat l. I. OK. XIX, 277—87 és XXVIII, 399—407; továbbá Helyesírási és tipográfiai tanácsadó² 46—72.)

tem tanszékén, a Társaságban és folyóiratunknál betöltött helyzete, szerepe révén szinte minden hazai nyelvessel szoros kapcsolatban állott, addig Árvay József személye és részben valószínűleg neve is kevésbé volt ismert a ma magyar nyelvészei, különösen tudományunk ifjabb képviselői előtt. Elszigeteltségét, kissé talán elfelejtettségét is a történelem sodra mellett egyéni sorsának, tudományos pályájának alakulása magyarázza. Pedig érdemei helynévkutatásunk történetében elévülhetetlenek.

Mint anyyiunkat, őt is a magyar helynévkutatás tudománytörténeti szerepű egyéniségének, Szabó T. Attilának a tanítványnevelő, szervező tevékenysége irányította pályájára. A harmincas évek végén, negyvenes évek elején kinevelődött erdélyi helynévkutató gárdának — mestere után — legelső képviselője volt, aki még 1937-ben kezdte meg gyűjtő tevékenységét Erdélynek történetileg, néprajzilag, nyelvileg egyik legérdekesebb vidékén, a Barcaságban, s az akkori idők nehéz körülményei közepette többrendbeli megszakítással évekig folytatta nemesak a helyszínen, hanem írott forrásokat is felkutatva. E munka eredményeit terjedelmében és színvonalában impozáns kötetben tette közzé az Erdélyi Tudományos Intézet kiadásában „A barcasági Hétfalu helynevei” címen (Kolozsvár, 1943. 247 lap). E műben egy kiváló filológus mintaszerű anyaga áll előtünk, a földrajzi nevek komplex vizsgálatával: az élő nyelvi és történeti anyagnak nemcsak közlésével, hanem magyarázatával, mélyen szántó nyelvészeti, néprajzi, település- és népiségtörténeti megvilágításával.

E fő művén kívül számos cikket tett még közzé, jórészt az Erdélyi Múzeum hasábjain. Bár elsősorban a helynévkutatás volt a mestersége, figyelt a nyelvtudomány egyéb ágazataira is. Különösen a nyelvművelés vonzotta. Lelkes hangú cikkben üdvözölte például a Kodály Zoltán kezdeményezte kiejtési versenyeket (A budapesti egyetem a jó és a szép magyar kiejtés érdekében: ErdMúz. XLVII, 272—4), s a kolozsvári Nagy József könyvének méltatásán keresztül szemmel tartotta és értékelte az Erdélyben akkor kibontakozott iskolai nyelvművelő mozgalmat (Egy újabb erdélyi nyelvvédő könyv: ErdMúz. XLII, 566—7).

A második világháború után a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum, majd az ottani Állami Levéltár vezetőjeként működött. A nyelvtudomány eredményeit továbbra is élénk figyelemmel kísérte, de alkotó tudományos tevékenységének e téren már nem volt több látható jele.

Ehhez a kedves, szelíd, halkszavú, nagytudású emberhez pályám kezdetéről nagyon sok személyes emlékem fűződik. Mesterünk, Szabó T. Attila őt bízta meg azzal, hogy engem a helyszíni földrajzinév-kutatás módszereibe, rejtelmeibe bevezessen. Még most is előttem van a kép, amint hátizsákkal a vállunkon bandukolunk az első betanítási terepre, a Kolozsvártól gyalog nem is olyan kis távolságra levő Kajántóra (mert akkoriban még jórészt nem a mai modern közlekedési eszközökkel folyt a népnévkutatók terepmunkája . . .). Az ő könyvének ismertetése volt tudományos életemnek első kinyomtatott produkciója (A barcasági Hétfalu helynevei: ErdMúz. XL, 148—9); most, hogy e szomorú alkalomból elővéve újra elolvastam a róla, munkájáról írt sorokat, oly fájdalmas és mégis olyan jó volt visszaemlékezni fiatalságunkra, régi barátságunkra.

Azóta, amikor Erdélyben, közelében jártam, sohasem mulasztottam el fölkeresni. Utoljára két éve láttam; a szokottnál is esőndesebb volt, már nem a régi: megtörte a sors, és már láthatóan benne bújkált a kegyetlen kór.

Most már csak egyetlen lehetőségünk s egyszersmind kötelességünk van vele kapcsolatban: hogy nyelvészeti tevékenysége s benne különösképpen a névkutatás terén elért tudománytörténeti jelentőségű eredményei ne maradjanak emlékezet nélkül.

BENKŐ LORÁND

Egy régi magyar nyelvész: Somogyi Gedeon

„Az újítás, valamint a társadalmi, állami életben, szintúgy az irodalmi nyelv életében is, . . . hol lassúbb, hol gyorsabb. Nálunk magyaroknál a ’nyelv-újítás’ a XVIII. század utolsó s a XIX. század első két negyedében forradalmi arányokat öltött; sok gyöngy mellett sok szemetet is dobott a fölszínre; sok jó dolgot művelt, de sok törvényteleniséget is követett el; sokat rombolt és pusztított, de sokat épített is. Sokan dicsérték és sokan gyalázták, mind a két részről szörnyű túlzással . . .” (SZILY KÁLMÁN, A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, 1908. V.)

A magyar nyelv történetének egyik legmozgalmasabb, eseményekben és eredményekben egyik leggazdagabb korszaka volt a nyelvújítás. Már középkori írásos emlékeink tanulmányozása során is tanúi lehetünk valamelyes mesterséges szóalkotásnak, s ezek az elszórt próbálkozások a felvilágosodás és a reformkor évtizedeiben mozgalommá terebélyesedtek. Az irodalmi nyelv megújítása a felvilágosodás eszméit magukénak valló, haladó írókra és költőkre várt. (Vö. BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza. 292—3.)

A reformkor társadalmi mozgalmának a következtében az egységes nemzeti nyelv kialakulása vált a nyelvi fejlődés központi kérdésévé. Ez a törekvés nem öncélú volt, hanem igen szorosan összefüggött a magyar nép nemzeté formálódásának, függetlenne válásának a megvalósításával. A gazdasági, politikai, műveltségbeli egység elérésének legelső feltétele volt a nyelvi egység megteremtése. Ennek az eszköze volt a Kazinczy által eszményített irodalmi nyelvi norma kialakítása.

Amikor a nyelvújításról esik szó, többnyire a neológusok oldaláról közelítjük meg a kérdést. Ez érthető is, hiszen a magyar nyelv megújításáért vívott küzdelemben ők jutottak — méltán — győzelemre. Kazinczy Ferenc és a körülötte csoportosuló neológus írók és költők a „nyelvi ideált” s ezzel a nemzeti nyelv kialakulását szolgálták. De az ő törekvéseik korántsem lettek volna ilyen eredményesek, ha nem kellett volna szüntelenül harcolniuk a túlzó újítás és a konok maradiság ellen, mivel az egymást keresztező vélemények tüzeben kristályosodott csak ki az eredmény, amely egész nyelvünk újjászületését jelentette. A nyelvújítási küzdelmekben ugyanis három tábor állt egymással szemben, s Kazinczy és köre éppúgy nem azonosult a szélsőséges neológusok törekvéseivel, mint ahogy elítélte az elfogult ortológusok szűklátókörűségét és értetlenségét. A mérsékelt újítók álláspontját híven tükrözi Kazinczy Neologizmus című epigrammája a Tövises és virágok (1809—1811.) című gyűjteményből (I. Kazinczy Ferenc Válogatott művei II., Budapest, 1960. 60.):

„Az új miért jobb mint a’ régi?
 ’S a’ régi mért jobb mint az új?
 A rossz, bár régi, rossz marad:
 Az új, ha új is, jó, ha jó . . .”

Ha az ortológusok oldaláról vizsgáljuk a nyelvújítási mozgalmat, meg kell emlékeznünk S o m o g y i G e d e o n ról, a Mondolat írójáról.

Somogyi Gedeon 1783-ban született a Veszprém megyei Tótvázsonyban. Apja, Somogyi István, balatonfüredi birtokos nemes, református lelkész volt. Iskoláit Pápán kezdte, majd 1806-tól a pozsonyi királyi Akadémia jogi fakultásán tanult. A joggyakorlatot Veszprém megyében, Kun László első alispán mellett végezte. Az ügyvédi vizsga letétele után Veszprém megye levéltárnokaként működött 1821-ben bekövetkezett haláláig. (Vö. Magyar Irodalmi Lexikon III, 77 és Magyar Életrajzi Lexikon II, 644.)

FÁBIÁN GÁBOR a Figyelő 1876. évfolyamában (15. lap) „Adatok Somogyi Gedeon életéről” címmel meleg hangú méltatást közöl az ismerősei körében oly kedvelt és köztiszteletnek örvendő „Gedi bácsi”-ról. Alakját emberi közelségbe állítva elmondja róla,

hogy csinos külsejével, megnyerő modorával, szilárd, férfias jellemével, sokoldalú műveltségével és széles körű tudományos képzettségével már a kollégiumban kivált a „collegiumi vulgus tömegéből”. Fő szenvedélye az irodalom — s ezen belül is a költészet — volt. Különleges szorgalommal tanulmányozta a latin, görög és német klasszikusok műveit. Fordításokkal is próbálkozott (elsősorban Kleist, Wieland és Goethe műveiből), sőt fiatalabb éveiben maga is írt néhány költeményt. Minden társaságnak szívesen látott vendége volt, ennek ellenére betegsége, amely fiatal kora óta makacsul kísérte, visszavonult életre kényszerítette.

Somogyi Gedeon nem ellenezte a józan és mérsékelt nyelvújítást, tehát nem volt szemellenzős ortológus, de — mint az élet minden más területén is — ellenezte a túlzásokat: „Nem vagyok ugyan az elkerülhetetlen újítástól is idegen; csak hogy az, a' Horatiustól ajánlott mérsékléssel történjen; de ha a' gondolatot esmeretes szókkal is kifejezhetem; csak azért burkóztatni ujjabbakba, hogy az Olvasó hosszas gyötrődés nélkül értelmekhez ne juthasson — soha nem törekedtem. Nem szégyennek, sőt nyereségemnek tartván: ha írásomat . . . a' közrendű Magyar, a' mennyiben t. i. elméjével felfoghattya, világosan megértheti; csak hogy a' mellett a' pallérozottabb rész is, megelégedéssel olvashassa.” (SOMOGYI GEDEON, Értekezés a magyar verselés módjáról. Veszprém, 1810. 60—1.) Ez az álláspontja indította arra, hogy kibővítsé és kiadja a Mondolatot. Ez a nyelvújítás-ellenes röpirat ugyanis eredetileg Kazinczy barátjának, SZENTGYÖRGYI JÓZSEF debreceni orvosnak a tollából származott (1808—1809.), s a tehetségtelen írók és ízléstelen újítók ellen irányult. Azok ellen, akiket Kazinczy maga is lenézett és elítélt.

A Mondolat nem az első ortológus gúnyirat volt, amely nyomtatásban megjelent. Már 1787-ben kiadtak egy újításellenes cikket Bécsben, a „Magyar Musa” lapjain. Ezt követte 1795-ben a bécsi „Magyar Mercurius”-ban SZAKLÁNYI SIGMOND nagyváradi prédikátor gúnyirata, amely már nemcsak Barczafalvy ellen irányult, mint az előző cikk, hanem más túlzó nyelvújítókat is célba vett (Dugonicsot, Révait, Benkő Józsefet). 1796-ban Pethe Ferenc „Gazdaságot tzelező ujság”-jának a hasábjain jelent meg egy újabb gúnyolódó írás a nyelvújítók ellen (Vö. SZILY KÁLMÁN, Gúnyirat a nyelvújítók ellen 1795-ből. Budapest, 1901.)

A nyílt harcot az ortológusok és a neológusok között Kazinczy „Tövisek és virágok” című epigramma-gyűjteménye és Vitkovics-hoz írt episztolája indította el 1811-ben. Az ezekre válaszoló gúnyiratok közül LÁCZAI SZABÓ JÓZSEF irománya volt a legdurvább hangú (l. SOMOGYI GEDEON, Mondolat. Dicsalóm, 1813. Bev. és kiad. BALASSA JÓZSEF. Függelék: LÁCZAI SZABÓ JÓZSEF Gúnyirata Kazinczy Ferenc ellen. Budapest, 1898.).

A Mondolat első formájában már évek óta ismert volt Debrecenben és környékén, mire eljutott a Dunántúlra, Somogyi Gedeon kezébe. Somogyi tehát csak a meglévő vázát öltöztette fel és — eredeti célját a visszájára fordítva — Kazinczy-ellenessé tette a röpiratot. Kezében a Mondolat gyökeresen átalakult. „Ajánlat-Levéllal” és Vezérszóval látta el, s bár szó szerint közölte SZENTGYÖRGYI JÓZSEF szövegét, alaposan kibővítette jegyzetekkel, és az újonnan gyártott kifejezésekből ezerszavas gyűjteményt mellékelte hozzá. (A Mondolatról l.: SOMOGYI GEDEON, Mondolat. Dicsalóm, 1813. Bev. és kiad. BALASSA JÓZSEF. Budapest, 1898.; Magyar Irodalmi Lexikon II, 273; BÉKÉSI EMIL, Ki írta a Mondolatot?: Figyelő, IV. 126; BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1966. 294; RUBINYI MÓZES, A Mondolatról és nyelvújításunk egy elhanyagolt forrásáról: Nyr. XXXII, 1.)

A Mondolatnak kétségtelenül voltak hibái, de rengeteg pozitívummal is rendelkezett. Hibája az volt, hogy nemcsak a valóban nyelvgyötrő újdonságokat vetette el, hanem igen gyakran a szokatlan, de jó alkotásokat és az olyan régies vagy népies kifejezéseket is, mint pl. az *adáz, báj, év, fickó, golyó, hős, igézet, iv, íz, komorna, kör, lidérc,*

maszk, nő, őszinte, zamatos stb. Hiányossága, hogy figyelmen kívül hagyta azt, hogy sok, általa megrótt új szót már Kazinczy is elítélt. Kazinczy és Berzsenyi műveiből kiszakított egyes részeket, és elfordítva eredeti formájukat, gúnyja elé céltáblának állította őket. Teljes egészében helytálló volt azonban gúnyos hangja, amikor Fölmesics Lajosnak azt a próbálkozását bírálta, amely arra irányult, hogy nyelvünkbe bevezesse a nyelvtani nemek megkülönböztetését. S ugyanígy jogos volt Barczafalvy „Busongó Amor”-jának vagy Vandza Mihály ízléstelen újításainak a kipellengérezése. Óriási jelentősége volt a Mondolatnak, hogy egy olyan vitát indított el, amely végül is a nyelvújítás kérdéseinek a tárgyilagos és józan mérlegeléséhez vezetett. Nyelvtörténeti értéke, hogy megmentette a feledéstől azokat a nyelvújítási szavakat is, amelyek nem váltak szokincsünk alkotóelemeivé, valamint az is, hogy létrejöttük idejére is biztos adattal szolgál. (Vö. BALASSA JÓZSEF Bevezetője: SOMOGYI GEDEON, Mondolat. Dicsalóm, 1813. Budapest, 1898.)

Arra, hogy a Mondolat éle Kazinczy ellen irányult, a címkép és az ajánlás vall. Már a címben utal Kazinczyra: „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített ujjszótárral együtt. Angyalbőrbe kötve, egy Tünet-forint. Dicsalóm, 1813.”, sőt az ajánlás Kazinczy nevének az anagrammája: „Zafyr Czenezinek”. A jeligét a „Tövises és virágok”-ból idézi a mű elején: „Szent Adrastéa, mérj bosszút ez otromba beszédért!”, s a címkép a széphalmi vezér karikatúrája. (Bár Somogyi tagadta, hogy a rajz Kazinczyt ábrázolná: „A Mondolat előtt álló R é z - l a p o n szamaragló Mú'sa is kit példázzon? a' Recensens egész bizonyossággal akarja tudni; midőn azt egyenesen egy meghatározott személyre erőlködik alkalmaztatni: ő lássa . . . Nékem leg alább sem gondolatom, sem czéлом soha nem vólt; de a' Mondolat' t e n d e n t i á j á b o l sem lehet azt kihozni: hogy az a' kép különösen egy bizonyos Személyt vagy Literátort jelentene; — a' ki érzi, hogy reá nem illik, ne piruljon, 's ne vegye azt magára! . . . Közönségesen azt hiszik ugyan, 's a' világgal is azt akarják elhitetni az Ellen-felek: hogy a kép egyenesen a' fent-említett S z é p h a l m i Tudóst veszi czélba; s ezen hitből erőlködnek a' Személyértés' mocskos vétkét reám kenni. De hibás lévén a' feltétel, látni való, hogy hibás a' következtetés is . . .” (L. SOMOGYI GEDEON, Értekezés a' magyar verselés módjáról . . . Veszprém, 1810. IX). Ezért a képért haragudott a legjobban Kazinczy, és az bántotta a leginkább, hogy Somogyi egy sorba állította őt azokkal, akiknek nyelvi csiszolatlan-ságát, ízléstelenségét ő maga is elítélte. „Azért, hogy szerencsétlen újítások is esnek a nyelven, nem következik, hogy minden újítás szerencsétlen és minden újítás tilalmas” — írta egyik levelében Szentgyörgyinek 1814. február 27-én Kazinczy. (Idézi: BALASSA JÓZSEF, Bevezetés a Mondolathoz 20.)

A címképen kívül Kazinczyra nézve sértő nincs más a Mondolatban. Kazinczy hívei ennek ellenére felkészültek az ellentámadásra. SZEMERE PÁL és KÖLCEY FERENC vállalkozott arra, hogy megírja a Feleletet, amely 1815. júliusában jelent meg. „A Felelet a Mondolatra egy kegyetlen replica lón, mindazon tekintetlenséggel, mit az ifjú hév s az ügy szeretete magával hord.” (KAZINCZY GÁBOR, Emlékbeszéd Szemere Pál felett 30.) És bár a jó szándék kétségbevonhatatlan, a röpirat hangneme igen durva és sértő válasz a Mondolat lényegesen enyhébb gúnyolódására. BALASSA JÓZSEFTŐL tudjuk, hogy például „Berzsenyinek . . . nem nagyon tetszett a Felelet. Noha a Mondolat őt is gúnyolja, s Kazinczy mellett első sorban ép őt vette czéltáblául, mégsem tartotta az ügyhöz méltónak Szemere és Kölcey gúnyolódását. ”Olvastam az Antimondolatot is — írja Kazinczynak 1815. decz. 2-án. — Csudálom, hogy Szemere a kámpoló gyermeket visszakámpolja. Azt vagy dorgálással, vagy hallgatással kellett volna büntetni. A debreczeni poesis és grammatika jól meg van gúnyolva, de Somogyit, úgy gondolnám, helyesen gúnyolni nem is lehet, mert, a mit mondott, nagy részben igaz . . .” (L. SZEMERE PÁL—KÖLCEY FERENC, Felelet a Mondolatra. Pest, 1815. BALASSA JÓZSEF Bevezetője 12.)

A Feleltre Somogyi Gedeon 1819-ben megjelent „Értekezés A Magyar Verselés módjáról és Fordításokról” című S. Petronius-fordításának a bevezetésében írta meg a választ. Először a személyét érintő sértésekre reagál: „Akármelly Szépséget, 's elméséget találjanak végre a F e l e l ő k . . . a' bo, „lond; ostoba; pedant; gázság; korbácsolni kellene; bá, „mul mint a' borju az ujj kapunál; tanulj tinó, ökör lesz „belöled; ugatnak mint az eb a' garádján; felvan vága a' „dögrovásra; megittatják vele a' czoki poharat” 's több e'féle g o r o m b a kifejezésekben: én részemről azt tartom, hogy azok, minden képzelt elméségek mellett — inkább egy faragatlan betyár, vagy V e r b u n g o s' Szójába; mint egy eszén járó L i t e r á t o r' könyvébe illenének!” (I. m. XII.) Kölcsény sértő megjegyzéseit, amelyekkel az Somogyi Gedeon származását illeti, így utasítja vissza: „Én valaminthegy részről senkinek fényes, vagy alatsony Származásátul Személyes becsét soha mérni nem szoktam; . . . úgy más részről, egy hivatalának megfelelt Predikátortól való Származásommal mindenkor megelégszem; — avagy csak azon tekintetből is: hogy a' P r e d i k á t o r o k, köztudomány szerént, a' Hazai L i t e r á t o r o k közt eleitől fogva nem utolsó helyet érdemlettek.” (I. m. XIV.) Szellemsen és logikusan érvel, amikor igazát bizonyítja az ellene támadókkal szemben. Lássuk néhány mondatát: „Hogy a' f o r m á l t Szók' ellen erőszakosán kiáltak; például Szolgáljon a' H i t l e n Tűzbe jön a' Recensens — heveskedve bizonyít még az öreg Z s o l t á r b o l is: de cui bono? hiszen a' Mondolat' Szótárjában nem is találattik a' H i t l e n Szó; mit vagdal kozik hát az üres levgövel? . . . Hogy az öszvetett Szóknak ellene mondok; mint: á l l á s p o n t, é v k ö n y v, . . . holott nem az öszvetétel, hanem a' fordítás miatt (Standpunkt, Jahrbuch) valának azok ott felhozva . . . Hogy a' f o r d i t o t t Szókat nevettségre teszem-ki; holott magam is fordítottok, még pedig öszvetéve is. Ez azt bizonyította, hogy tehát az öszvetételnek ellene nem mondok; . . . ha magam is fordítottok, nem lehetek hát m i n d e n, talám csak n é m e l y fordított Szók ellen; . . . A' felhozott É g e s z (Astronomus) p. o. jó Szó ugy e'? mert csak ilyen, mint Ö k r é s z : így a' Psychologist L e l k é s z n e k, a' Martyrt T ü r m é s z n e k helyesen fordithatni ugy é? — De »ha így folytatódik a' dolog (azt mondja VIRÁG, P o é t i k á j á n a k 21. Lapján) elbujhatnak a' R ó m a i a k : ök nem tudtak D e á k u l ki-tenni minden G ö r ö g Szót!» (I. m. XIV—XVI.) Az a megállapítása, hogy „Az Ujj Szók közül mellyek legyenek k o h o l t t a k, mellyek pedig h e l y e s e k? sem én, sem a' Recensens meg nem határozhattuk; több tudós Literátorok' megegyező itéletétől függnek azok . . .” (i. m. XVII), arra vall, hogy Somogyi nem volt híve az önkényes nyelvalakításnak. Ezt bizonyítja a következő idézet is: „. . . 's ki fosztja meg ötet vagy akárkit is azon jussától, hogy ujj Szókat ne gondolhasson? Én ugy tartom: senki se! ujj Szókat g o n d o l n i más; más meg' a' gondoltakat erővel valakire kötni . . .” (I. m. XVIII.) A Mondolat célját és eredményét pedig ebben látja: „Elég nékem az a' nyugodt érzés: hogy a' Nyelv' épségére vigyázóbbakká tétetett Hazafiak, senkit ezután olly függetlenül, mint eddig — d i k t á t o r o s k o d n i nem engednek.” (I. m. XXI.)

A S. Petronius-fordítás bevezetésében Somogyi a vers és a próza különbségéről és a fordítás kérdéseiről szóló véleményét is kifejtette. Elvei a fordításról minden egyéb-nél jobban bizonyítják, hogy Somogyi Gedeon tudatos művelője volt nyelvünknek: „A V e r s . . . külső formáját tekintve abban különbözik a' F o l y ó b e s z é d t ő l: hogy itt csak a' soroknak hosszabb rövidebb voltokra, a' szótagoknak több kevesebb számára, a' hangoknak mérséklésekre, 's egyeztetésekre való legkissebb figyelmeztetés nélkül. A m o t t ellenben a' gondolatok' velős, és pompás kifejezésén kívül, mind a szótagok' száma; mind a hangok' mértéke bizonyos törvényekhez van kötve, — 's ezért k ö t ö t t b e s z é d n e k is mondatik.” (I. m. 10.) A fordításról a következőképpen vélekedik: „. . . Nyelvünk' mindenképpen lehetővétehető nézve felette szükségés . . . t e l y e s s z a b a d s á g o t engednünk kinek-kinek mind a' V e r s - i r á s-

ban, mind pedig a' Vers-olvasásban. Annyival is inkább; mivel a versnek nem csak oktatni, hanem egyszersmind gyönyörködtetni is kötelessége..." (I. m. 43.) S ahhoz, hogy a vers ezt a rendeltetését betölthesse, az idegenből átültetett költeménynek is az eredeti élmény varázsát kell nyújtania: „... azt tartom fő czélnek; hogy (a görög, római verseket) Nyelvünkre által véve, mintegy egészen tulajdonunkká tehesük; 's minden tökéletességeikkel vagy fogyatékosságaikkal egygyütt, még az eredeti Nyelvekkel esmeretlen Hazafiaknak is oly valóságosan kezekbe adhassuk, mintha csak magát az Originált olvasnák. Ezen célra pedig, azt hiszem, egyedül a' szoros fordítottás által juthatunk-el." (I. m. 51.)

Végezetül ismét Somogyi Gedeont idézem a nyelvújításról, nyelvünk jövőjéről írt néhány sorával. Ezek a gondolatok az előbb elhangzottakkal együtt minden másnál hívebben bizonyítják, hogy nyelvünk megújulásának ügyét a mérsékelt ortológusok éppúgy szolgálták, mint a mérsékelt neológusok, s hogy Somogyi a magyar nyelvújítás történetének egyik igen jelentős alakja volt: „A' mi engem' illet, ámbár azon Hazabeli ujjítóknak, vagy ugymondott Neologusoknak, kik egynehány esztendőktől fogva, Anyai Nyelvünknek... szükséges bővítésén, 's csinosításán vetekedve dolgoznak: eléggé tapasztalt szorgalmokat, 's vas álhatatosságokat, egy részről nem csak felette becsülöm; hanem a' jó, 's valóban dicséretes czélnek méltán örvendek is: más részről mindazáltal el nem titkolhatom, hogy a' heves erőlködések' küszködő zajjai közt dicső Nyelvünknek bukdosó hánykódását gyakorta rettegéssel szemlélem! — Azonban valamint épségben leendő fenn-maradását, minden igaz Magyar Hazafiakkal egygyütt, én is szivemből óhajtom: ugy mostani bizonytalan sorsának jobbrafordulását nyughatatlanul várván, méltó aggodásaimat leginkább a' kecsgetető jövendő'k' édes reményével enyhítetem." (I. m. 64.)

FELDE GYÖRGYI

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Adatok a *kuruc* szó XVIII. századi használatához

I. Az alábbiakban — adatközlésként — levéltári kutatásaim során előkerült néhány 1716., 1718., 1740. és 1753. évi esetről kívánok beszámolni, mely Heves és Külső-Szolnok megye területén: Eger városában és a Szolnok melletti Szanda pusztán (ma Szandaszőlős) történt, és a *kuruc* szónak e korszakban való használatát, illetve értelmezését kívánja teljesebbé és színesebbé tenni.

Mint az alábbi adatok is egybehangzóan bizonyítják, ekkor a *kuruc* már kifejezett becsületsértő jelleget is öltött, és használatáért a sértett fél jogi elégtételt kérhetett, sőt kapott is. Akadt olyan személy, aki amikor valakit súlyosan meg kívánt sérteni, illetve alázni, egyéb becsületsértő kifejezéseit e szóval tetézte még meg. Sőt már 1716-ban megjelenik a nőknek e szóval való becsmérése is.

Megállapítható azonban a feltárt levéltári adatok alapján, hogy a *kuruc* szó a XVIII. század dereka táján, a jobbagymozgolódások időszakában ismét hangsúlyozottabban visszanyeri „rebellis” jelentését. Sőt például 1753-ban az egri korcsmában mulatozó férfiak, — kétségtelenül borgőzös fővel! — magukat büszkén titulálják *kuruc*-nak, amiért csakúgy megbüntették őket, mintha e szóval másokat illeltek volna.

Egerben az 1716—18-as években különleges gonddal kezelték ezeket a peres eseteket, hiszen maga az egri püspök: gróf Erdődy Gábor 1717-ben úgy vélekedett az akkori *kurucokról*, hogy „az ilyes szikrából hazánkban újabb tűz” támadhat. (Károlyi csa-

lád levéltára. Litteraemissiles. 1717. június 9.: Erdődy Gábor egri püspök levele Károlyihoz.)

A levéltári adatokat időrendi sorrendben közlöm.

2. 1717. Eger. Egy egri koresmáros tanúvallomásából: „... hallotta Kropner Jánostúl, hogy azokat az kikkel voltak áristomban, a feleségét Sellymának, Pernahaidereknek és *kurucz*nak mondotta és Szitta...”

2. 1717. Eger. Egy rágalmazó, becsületsértő per során egy tanú vallomásából: „... ezen Tanu hallotta Joanna Dorothea Maierné Aszon Szájából, hogy Roszenbergki Miklóst ujjban Hunczfutnak, *Kurucz*nak és Rebellisnek Szitta az uczán...”

3. 1718. Eger. Egy becsületsértő, rágalmazó per kapcsán tett tanúvallomásból: „... Mocskolta, mondván Németül te *Kurucz* hunczfut Selyma, priczpuly...” (Megjegyzésem: *Spitzbub*).

4. 1753. Eger. Négy egri „hóstyai legény”, miután „az Koresmán meg itasodván” a cigányok sátrait támadták meg éjjel 1 óra tájban, „földdel, fával és kővel ostromolván... pajkosságból... Mivel semmi valóság ellenek Ki nem Sülne, az *Kurucz* Nemet is magoknak tulajdonították... hogy tehát mások is tanulnyanak rajta, minémü ártalmas név légyen az *Kurucz* név, azért másoknak példájára és ezen névtül óvássára Elöttünk álló Együtt István 40 Kemény Pálca Ütésekre ítéltetik.”

5. 1740. Szanda pusztá. Kiegészítésként egy érdekes esetet közlök, mely a „veszedelmes” *kuruc* szónak még a kiejtése elkerülését is igazolja, egy másik kulcsszó használata által. Egy per során foganatosított tanúkihallgatás szerint levél jött Bécsből: „... oda fel a felsőbb Potentiák, ugymind: Francia, Spanyol és Anglus Öszve állattak volna, s félő ne talán oda fel nagyobb háboruságh ne következzen, mint ide alá vala... elől Számlálván ez mostani Kemény télre való nézve, minden féle Marháknak bé Szorulását, s nyomoruságát, subjungálta ezen szókat Levelében: ne talán a *Kukoricza* megh ne rugdallya a fekete Sast... azt vallyá, hogy kérdezvén mit kell érteni az *Kukoricza* által, arra Vida István és Szolnoki Nótárius nevetve mondták, hogy *Kurucz*ságot kell érteni...”

Kétségtelen, hogy a *kuruc* fedőszavaként a jelen esetben használt *kukoricza* eredete nem más, mint e szó német megfelelője: *Kurucz*.

SUGÁR ISTVÁN

Szótörténeti adalékok*

rác csótár. — 1742: „Két *rac* ocska *sujtár*” (polg. t. ir. 9/1747).

rác os 1870: CzF. — 1744: „Egy fél Sellem ocska *Raczos* kötény” (Szarvas ir. 1. cs.) | 1784: „fekete... hajú, kit is elől *Raczossan* bé fonyva szokott hordozni” (k. ir. 403) | 1785: 1. *magyarság* a.

rajthuzli 'lovaglónadrág' 1800: DOLw. — 1830: „kilentz Lóhátos emberek, kik közül ketteje *Rajthuzliba*... volt” (Mgy. jk. 32) | 1851: „*rájthózliba* [jár]” (Mgy. 120: 43).

rakoncaszarvú. — 1785: „[A tehén] *rakonca* szarvú” (k. ir. 1028/1786. 14).

rám 'ráma' 1770: MNy. LXV, 472. — 1816: „kiss tükör aranyozott *rám*al” (Cs. ir. 130. cs.) | 1816: „négy kép, széles *rám*al” (uo.). — Vö. ném. *Rahm* 'ua.' 1838: Tzs. *rám*a a. — L. *ablakrám*, *rám*os.

*rám*os 'rámás'. — 1809: „*rám*os 's üveges képek” (Cs. ir. 129. cs.) | 1816: „I. vagdaló *rám*os deszka” (Cs. ir. 130. cs.).

* L. MNy. LXX, 89—97, 222—8, 350—3, 474—9, LXXI, 120—8.

r á n g a d o z á s 'rángatódzás'. — 1815: „[A veszett kutya] mindég *rángadozó*-sok . . . kőzött, orditozván dőglük meg” (Mb. 24: 307).

r á n g a t ó d í k 'rángatódzik'. — 1761: „a keze kezdett *rángatódni* . . . utóllýára egész teste *rángatodott*” (úrisz. ir.).

[*r e j t e d z i k*] *e l r e j t e d z i k*. — 1832: „Plat György né szobájába *elrejtetzett*” (Mgy. 5: 29).

r e j t ő d z i k 1810: SIMAI. — 1788: „az vetésekben, s kenderekben *rejtődött* elötte” (k. ir. 3757).

r é k l i 1807: MÁRTON; alakv. *reklit* 1780: MNy. LVIII, 227. — 1771: „kék és feje *reklit* . . . visel” (Ö. 28: 21) | 1771: „kék *Réklit* . . . visel” (uo.) | 1773: „egy rövid *rékl*” (Fgy. 28: 21) | 1775: „Német Aszony ruhában, *Rikliben* jár” (k. ir. 36) | 1802: „fehér *Lekribe* [jár]” (Ngy. 12: 61) | 1813: „Tzitz és kék selyem *lekri*” (Mgy. árv. 103).

r e n g ő 'karos, hátas fapad' 1874: MTsz. — 1775: „hoszszú *tölyfa Lócza* [,] *rengő*” (OL. P. 418. U 74) | 1798: „a *rengőre* ült az ágyunk előtt” (Ö. ir. 8. cs.) | 1814: „2. hosszú veres *rengő*, edgy kék . . . karszék” (Mgy. árv. 112). — Vö. *karosrengő*.

r e n g ő l ó c a 'ua.'. — 1775: 1. *rengő* a. | 1817: „egy *rengő lóza*” (Mgy. árv. 177).

r e n k e s z 'zömök' 1832: MTsz.; vö. *rönkőc* 1786: MNy. LXV, 474. — 1812: „Alatson *renkesz* természetű, jég szörű, tsákó [ökör]” (k. ir. 505; Cs. ir. 129. cs.).

r e n y h e 1792: NyŰSz., 1803: NySz. — 1782: „*renyhe* járásu” (Or. 488: 89).

[*r i d e g m a r h a* 1870: CzF.] *r i d e g m a r h a g u l y a*. — 1829: „az ugy nevezett *Rideg marha gulyának* pásztorát kérdőre vette” (Mb. 25: 493).

r i g l i 'retesz' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1786: „[A zárba] Uj *rigli* tettem” (k. ir. 1965) | 1787: „[A zár] *riglijét* ki forrasztottam” (k. ir. 539).

r i s k a 'vörösés' 1807: MÁRTON; 'vörösés fajta, apró szarvú szarvasmarha' 1838: Tzs. — 1815: „*Riska* fekete hitvány, rövid szarvú [marha]” (Ö. 43: 24) | 1818: „*Riska* ökör” (Ö. 46: 90) | 1826: „Egy . . . fehér szörű *riska* ökör” (Mgy. 113: 28) | 1838: „*Riska* Tehén” (Mgy. 116: 323) | 1849: „egy szóke *riska* ökör” (Ngy. 14: 400).

r i s k ó 'riska'. — 1849: „Egy kékes hízott *riskó* ökör” (Mgy. 119: 153).

r i z i k ó 'kockázat' 1865: BABOS. — 1788: „Én tartozni fogok [a gabonát] Martélytól Futakig a magam *Risicójára* szállítani” (k. ir. 1229).

[*r o m o l ó d i k* 'romlik'] *e l r o m o l ó d i k*. — 1785: „hogy el ne vesszék, s *el ne romolódjék*” (Fgy. 31: 51).

r o s s z 'szerető, kurva'. — 1814: „Sovári Klára [panaszolja] . . . hogy ötöt Mihálik Jósefné férje *rosszának* kiáltotta” (Mgy. 1/1: 4).

r o s s z t e v ő 'gonosztevő' 1881: MTsz. — 1786: „szőkevény *rosztévőknek* meg fogása” (B. 8: 75).

r o v á s 'a kút bélésfája' 1840: MTsz. — 1783: 1. *kútrovás* a. — Vö. *farovásos*.

r o z s d á s 'ragyás' 1870: CzF. — 1786: „[A dohánylevél] *rosdás* . . . ne légyen” (B. 9: 135).

r ö g t ö n 1822: MNy. XLVI, 275; alakv. *rökkönt* é. n.: MTsz. — 1810: „a midőn azt [ti. az időjárást] alkalmatosnak találják, akkor *rökkent* az egész erejeket arra [ti. a vesszővágásra és fasinakészítésre] fordítsák” (Mgy. 109: 6).

r ö g t ö n i. — 1831: „a *rögtöni* segedelemnek sikere nem lehetett” (Ngy. 3: 94) | 1842: „ezen *rögtöni* befizetés miatt” (Mgy. 12: 12) | 1845: „a *rögtöni* segítségre oda ment szomszédok” (Mgy. 131: 1).

r ö v i d e c s k e 'kissé rövid' 1870: CzF. — 1802: „babos zöld *rövidetske* szoknyába” (Fgy. 49: 27).

r u c a 1760: OklSz. — 1743: „ell küldette [küldötte] az Helységben Ludat, *Ruczát* Lopatni” (úrisz. ir.) | 1756: „elsőben kért Ludat, annak utánna *ruczát*” (uo.).

r ú d r a v a l ó k e n d ő; vö. *rúdravaló* 'lábnyi széles kelmevégek finom hímezéssel borítva' 1876: MTsz. — 1735: „[Elvittek] két *rudra való kendőt*” (k. ir. 65—10/b).

- rúgtat* 'vágat' 1870: CzF. — 1807: „a Nemes Urak a Hintó eleibe *rugtatván*” (k. jk. 587. sz.) | 1816: „A marháknak ára . . . még fellyebb *rugtatott*” (Mgy. 110: 190).
- ruháskosár* 1873: BALL., TeljSz. — 1795: „*ruhás kosár*” (OL. P. 418. U 93).
- ruhászárasztó kötelé*; vö. *ruhászárasztó fn.* 1743: OklSz. — 1735: „*ruha szaraszto ketel*” (k. ir. 65—9).
- ruhatisztító borosta* 'ruhakefe'. — 1735i „*egy ruha Tisztító borosta*” (k. ir. 65—9).
- rumburger* 'rumburgi vászon'. — 1838: „*rumburger imeg*” (k. ir. 424; Cs. ir. 138. cs.).
- rumburger gyolcs.* — 1839: „Öt és fél róf *Rumburger gyólts*” (k. ir. 693).
- rumburger vászon.* — 1788: „*Rumburger Vászonból fain lepedők*” (k. ir. 826).
- rumburgi vászon.* — 1838: „Uj ferfi ing *rumburgi vászon*[ból]” (Fgy. 65: 6).
- rusznyák* 1795: KNEZSA, SzlJsz. — 1785: „Orosz és *Rusznják* nyelven jól beszél” (Gyo. 14: 82) | 1789: „visel *Rusznákok* szokása szerint, fehér dolmánt, s- fehér nadrágot” (k. ir. 432) | 1791: „Lengyelül, s *Rusnyáku*l beszél” (Ö. 37: 9).
- salétrom*; alakv. *slétrom* 1881: MTsz. — 1809: „a *slétrom* főzését . . . elő segélleni kívánván” (Fgy. 53: 90).
- salétrom készítő* 'salétromfőző'. — 1809: „a *Slétrom készítő*k” (Fgy. 53: 90).
- sallag* 'levágott erdőréssz, vágás'; alakv. *salak* 'ua.' Békés m. Doboz, Sarkad. — 1815: „veszsző vágás . . . Vári erdőben . . . új Esztendő előtt az arra ki nevezett *Schallagban* meg nem engedtetett” (Mgy. ir. febr. 17.). — Vö. *sla*g.
- [*sallang*; alakv. *sarlang* 1800 k.: NySz.] *sallangos* 1832: NySz. — 1783: „itt hagyott egy . . . Lovat Tsikós *sullángos* nyereg szerszámmal” (k. ir. 4) | 1784: „feyér *Sallángos* Juh-bőr Bundába” (k. ir. 479) | 1784: „a nyergeknek hosszu *sallángos* szijakkal való fel készítésében” (Fgy. 30: 49) | 1816: „a nyereg szerszáma . . . *sarlangos*” (Mgy. 110: 209).
- [*sápad*, *sáppad* 1792: SzófSz.] *sápadt*. — 1785: „*sáppott* himlöhelyes ábrázatú” (B. 9: 20) | 1786: „A Bátyánál *sápottabb*” (B. 8: 41).
- sápadta* s 'kissé sápadt'. — 1799: „*sapottas* barna ábrázatu” (Mb. 16: 37) | 1838: „*sápadtos* hosszas ábrázatú” (k. ir. 424; Cs. ir. 138. cs.) | 1841: „*sáppattas* arcz szín” (Mgy. 117: 147).
- sapka* 'sapka'. — 1845: „avult zöld posztó *sapka*” (Mgy. 118: 56).
- sapósüveg*. — 1775: „Egy fekete *chapeau süveg*” (Ö. 31: 17).
- sárit*; alakv. *sárhút* 'belegt werden' 1807: MÁRTON. — 1788: „[abban] a gondolatban voltam, hogy minek utána [a kanca] itt *sáritott* volna, talán eleni jött volna ezen pusztára” (k. ir. 826).
- megsárit*; alakv. *megsárhút* 'ua.' 1807; MÁRTON. — 1785: „kanczáikat . . . ollyas Hellyekre ne tsapják, a hol . . . *meg sárithatnak*” (Fgy. 31: 28).
- sáritó*. — 1826: „a hol *sáritó* kancza van, Békésre vezetessék [ménlóhoz]” (Ngy. 12/1: 212).
- saroglya*; alakv. *saráglya* 1685: NySz. *seráglya* 1835: KUNOSS, Gyal. 95, *serágla* XIX. sz. 2. f.: MTsz., *soroglya* 1792: KNEZSA, SzlJsz. — 1735: „*soroglyajaru*l való Lanczot [vitt el]” (k. ir. 65—9) | 1768: „Lónak való *Sarágla*” (k. ir. 29) | 1768: „A Ló Istállóba a *serágla*ba három kötő vasat [csináltam]” (uo.) | 1830: „uj Kotsi, elő[l] hátul lántzos *seréglára*” (k. ir. 109; Cs. ir. 135. cs.).
- satul* 'doboz'. — 1786: „[A briliántok] a bőrös Ládikában voltak egy különös [külön] *satulban*” (Fgy. 35: 3).
- selype* s 'kissé selyp' 1669: NySz. — 1755: „beszedjeben *selpes*” (k. ir. 61) | 1759:

„*serpes* batortalan beszédü” (k. ir. 72) | 1772: „*Selypessen* beszél” (Ö. 29: 14) | 1785: „kevéssé *sellypes*” (B. 9: 53) | 1787: „*szelpessen* beszél” (k. ir. 1906) | 1823: „egy kevéssé *sejtessen* beszél” (Ö. 51: 41).

selypít 1789: SzófSz. — 1786: „egy kevéssé *selypít*” (Ö. 33: 127).

serdülő 'serkedező'. — 1838: „barna *serdülő* bajuszú” (k. ir. 957; Cs. ir. 138. cs.) | 1853: „*serdülő* szöke bajuszú” (Mgy. 121: 56).

sikló 'csukló'. — 1829: „[A ló] két hátulsó körme a *siklojaig* kesely” (Gyo. 40: 17). — Vö. *csukló*.

silkrot 'teknősbéka(csont)'. — 1776: „ezüstben foglalt *silkrot* pixis” (Cs. 120: 16) | 1785: „Egy ezüst sebbe való órát [lopott el], kinek kapsulája, *Silkrot* forma volt” (Fgy. 31: 51) | 1788: „Az... óra... *Schilkrot[nak]* neveztetett csonal meg van boritva” (k. ir. 3127). — Vö. ném. nyj. *Schilkrot* 'Schildkröte'.

sírmléder (*Schirmleder*) 1865: BABOS. — 1849: „sapka *simléder* nélkül” (Ngy. 14: 400).

sírmléderes, *simléderes*. — 1835: „*sírmléderes* sapkába [járt]” (Mgy. 115: 227) | 1840: „ujj *simlede*res sapkába [jár]” (Mgy. 116: 497).

sirup 'szirup' 1767: PPBl. *sirupus* a. — 1784: „Verhenyeges *Syrup*” (Fgy. 30: 71).

sirupus 'ua.' — 1788: 1. *jülep* a.

skófiom 'arany- és ezüstfonal'; alakv. *skófiom* 1724: MNy. LVIII, 228, *szkófiom* 1689: NySz., *szkófiom* 1673: uo. — 1765: „arany vagy ezüst *Szkófiom*” (k. ir. 72: 25) | 1769: „Ezüst és Arany *Szkófiomból* drága kötéseket és paszamányokat szokott kötni és szóni” (Ö. 27: 42) | 1772: „Farkas bőr Bundában, arany *skofium* gombkötő munkára” (k. ir. 260) | 1772: „Gombokra való *Scofiomból*” (Ö. 29: 7).

skófiomgomb 'skófiommal készített gomb'. — 1765: „*Szkófiom gomb*” (k. ir. 72/1766) | 1785: „[A mentén] selyem *skófiom gombak* voltanak” (k. ir. 310).

[*skófiomos* 'aranyfonáll szőtt'; alakv. *skófiomos* 1809: SIMAI] *skófiomos gomb*. — 1772: „rajta hét arany *skófiomos* Németh *gombokis*” (k. ir. 8).

slag; alakv. *slág* 'levágott erdőréz, vágás' 1878: MTsz. — 1853: „fel vallaltak Remetén a ki mutatott *schlagba* tölgyfakat vágni” (Gy. 171: 60). — Vö. *sallag*.

[*slepp* 'a szoknya uszálya'; alakv. *slep* 1816: GYARM., Voc.] *sleppes kurva*. — 1816: „feleségének testvérjét minden igaz ok nélkül *sleppes kurvának* [kiáltotta]” (Mgy. 1/1: 42).

slézinger gyolcs 'sziléziai gyolcs'. — 1787: „*Slezinger gyolcz* három vég” (k. ir. 577).

sléziai vászon. — 1848: „Öt gatyá, *sléziai vászonból*” (id. biz. ir. 567).

sléziai gyolcs. — 1818: „*Sleziai Gyólts*” (Mb. 24: 603) | 1818: „*Sléziai Gyólts*” (Mgy. 111: 101).

slingelt. — 1821: „1 fejez ág terített *slingelt* fodorral” (Mb. 25: 180). —

kislingelt. — 1828: „ki *schlingelt* fodor fehér fél-kendő” (Mgy. 113: 97).

slingolás; vö. *slingolt* 1872: MTsz. — 1838: „Félingre való fehér *slingolás*” (k. ir. 301; Cs. ir. 138. cs.).

smukk 'ékszer, dísz'; *schmuck* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1776: „Aszszonyi ékeségeit, mellyek *Smuknak* neveztetnek... el lopván” (Ö. 31: 52) | 1784: „hamis *smukok*” (Fgy. 30: 90) | 1786: „Egy sziv formára készült *Schmuk*” (B. 9: 267).

sodorított 1721: NySz. — 1786: „*sodorított* Huneczfutkát visel” (k. ir. 825).

sonkolyos 'sonkolyszédő' é. n.: MTsz. — 1847: „Maezko György *sonkolyos* hátra maradt vagyonjai” (Fgy. ir. 26. cs.)

sonkolyos tót 1873: BALL., TeljSz. — 1831: „Egy *sonkolyos Tóth*” (Gy. ref. akv. 25).

- soványkás*. — 1786: „*sovánkás* ábrázatú” (Fgy. 33: 15).
- soványos* ’kissé sovány’. — 1774: „szőke *soványos* ábrázatú” (Fgy. 27/1: 17) | 1784: „*kitsiny, soványas* . . . ábrázatú” (k. ir. 307) | 1784: „nagy *soványos* termetű” (Fgy. 30: 52).
- söntés*; alakv. *sentés* 1838: Tsz., id. MTsz. — 1786: „ment egyenesen a *Sontes* [áthúзва, helyette:] Kármentőhöz” (k. ir. 559/1787).
- spájzkamara*. — 1846: „a deszka *speisz kamarából*” (Mgy. jk. 68).
- spanyolbors* (borsfajta) 1873: BALL., TeljSz. — 1786: „az vörös *spanyol* vagy Török *Bors*” (k. ir. 21. 2).
- sparher* ’tűzhely’; *spar-heerd* ’takaréktűzhely’ 1865: BABOS. — 1846: „*sparher*hez hozott vastáblák” (Mgy. kár. II: 91).
- spenát* 1873: BALL., TeljSz.; *spenat* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1795: „Tsalánt meg főve, öszve vagdalva, mint *spenátot* ell készítve” (Or. 495: 39).
- stafíroz*. — 1785: „A Dolmány . . . Veres szattyánal *stafírozva*” (k. ir. 775).
- stafírungi staffirung* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1788: „minden Házi *Stafirungjai* ot vannak” (k. ir. 3792).
- stájer*; vö. *stájertánc* 1760: NySz. — 1776: „*stajer* nyelven szóll” (Ö. 31. cs.) | 1783: „*Stai*er forma fekete Hosszu szürben” (k. ir. 341) | 1809: „*stajer* pantlika” (Cs. ir. 129. cs.).
- stájerkocsi*. — 1820–26: „*Steuer kotsi*” (Ngy. 12/1: 71) | 1849: „elvittek tölle . . . egy *steier kotsit*” (Mgy. 119: 154).
- stelázs* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1844: „egy ruha tartó *stelás*” (Mgy. árv. 334).
- stelázs*i. — 1809: „Boltban lévő fenyő fából tsinált *stelázs*i” (Cs. ir. 129. cs.).
- stemplírozott* ’bélyegzővel ellátott’. — 1830: „a nem *stemplírozottak* [ti. a le nem bélyegzett bankjegyek] hamisaknak tekintődjenek” (Ngy. 12/1: 442) | 1831: „egy *stemplírozott* Czédula adódjon fel irván arra nevét és a helyet hová mégyen” (Mgy. 114: 287) | 1836: „nyomatott és *stemplírozott* marhás passus” (Ö. 87: 3).
- stikkel*; *stickel* 1835: KUNOSS, Gyal.; alakv. *stikkol* 1799: ТÓTH, Ném Div. 501. — 1821: „hoszszu ujju ruha, egészen *stikkelve*” (Mb. 25: 180).
- stikkelő ráma*. — 1837: „egy *stikkelő ráma*” (Mb. ir. 4. cs.).
- stikkelt*. — 1818: „*stikkelt* vapőr ruha” (Mb. 24: 602) | 1818: „*stikkelt* kendő” (Fgy. 57: 93) | 1821: „egészen *stikkelt* . . . fejér ruha” (Mb. 25: 180) | 1849: „[Elloptak] 2 fehér vászon zsebkendőt . . . fejjérel *stikkolt* . . . betükkel” (Ngy. 14: 341).
- struk* (ruhanagy). — 1847: „öltözete állott . . . kék és barna csikos *Struk* féle nadrágból” (Mgy. 118: 358) | 1847: „viselt . . . csikos pantallont *strukból*” (uo. 397). — Vö. ném. *Struck* ’ein Wollenzeug (meist mit gerippten Streifen)’ (HEYSE, Fwb.¹⁶).
- sublót* ’fiókos szekrény, almárium’; alakv. *subládi* 1797: MNy. LX, 489, *sublad* 1838: Edvi: Kézikönyv III, 197. — 1. ’Kihúzható szekrényfiók’ 1785: „jó Üveg Pohár szék alatta lévő 3 *sublatokkal* együtt” (OL. P. 418. U 93) | 1830: „gyermek nyoszoja egy *schubláddal* együtt” (Mgy. árv. 287). — 2. ’Fiókos szekrény’ 1814: „a Deszkának hoválett Fordítása: . . . *Sublodra* és egy asztralra” (k. ir. 1481) | 1814: „Egy *suplodott* Vasaltam harom plehvel” (uo.) | 1816: „Egy dió fa 3. fiókos *schuplát*” (Cs. ir. 130. cs.) | 1823: „Egy *suplót*” (Or. jk. 1: 235 | 1823: „1. *Schublad*, 1. Tükör” (Ngy. 5. cs. júl. 21. | 1827: „1 *sublád*” (Mgy. árv. 259 | 1846: „Négy fiokos Politérozott *Sublót*” (uo. 338).
- sublótalmárium*. — 1837: „*Sublót Almárium*” (Mb. ir. 4. cs.).
- sublót kaszli*. — 1833: „*Suplót kaszli* és rajta üveges Pohár Szék” (Cs. ir. 136. cs.).
- sublót* ’fiókos’. — 1819: „3. *schublatos* [háromfiókos] . . . almáriom” (Mgy. árv. 212, más adat uo. 210).
- suna* ’lekonyuló?’, vö. *sunya* ’konya fülű’ 1839: MTsz. — 1786: „*kitsiny* lapos-sas *súna* orrú” (k. ir. 1667) | 1786: „*kicsin* lapos *suna* oru” (Gyo. 18: 72).

[*s u p r i k á l* '(a vászonból) szálakat húz ki, azután kivarrja' 1894: MTsz.] *k i s u p r i k á l*. — 1838: „egy *kisupprikált* rumburger imeg” (k. ir. 424; Cs. ir. 138. cs.).

s u s z t e r 1816: GYARM., Voc. 70. — 1784: „*suster*” (Fgy. 30: 51) | 1786: „O Vallásu *Suster*” (B. 9: 208) | 1837: „*Suster* mesterségen levő” (Mgy. 116: 146) | 1840: „*suszterek*” (uo. 488) | 1841: „*Szuszter*” (Mgy. 117: 149).

s u s z t e r i n a s. — 1823: „*Schuster inas*” (Mgy. 1/1: 296) | 1835: „*Schusztter Inas*” (Mgy. jk. 74).

s u s z t e r l e g é n y. — 1835: „*Susztter Legény*” (Mgy. jk. 74) | 1838: „*Suster Legény*” (Mgy. 116: 362).

s u s z t e r m a j s z t e r. — 1835: „a nevezett *Susztter Meisztter*” (Mgy. jk. 74).

s u v a d t. — 1788: I. *c s u h a d t*.

s ü g é r h á t ú. — 1830: „*sügér* vagy görbe *hátu*” (Mgy. 114: 198).

s ü l y h e l y (sülhely) 'a súly helyén maradt forradás'; vö. *himlőhely*. — 1812: „[Az ökör] torka alatt *sühel* láttszik” (k. ir. 505; Cs. ir. 129. cs., uo. más adat is).

s ü t - f ő z 1870: CzF. — 1756: „*sütötte főzte* a tökött” (úrisz. ir.) | 1797: „*sütött, főzött* Vásár után való Más nap” (OL. P. 418. U 98).

s z a b a d s z e r '(soron) következés', vö. *szer* 'sorrend (pl. a malomban)' 1838: MTsz. — 1802: „hizelkedvén arra birta a Malom Mestert Hajdu Josefné hogy Nánási előtt *szabad szert* az örölésre . . . kapott; mellyet a Malom Mester kérésére meg is engedett Nánási András is noha ő lett vala a *szabad szeres* Hajdu Josefné előtt” (Mgy. 1: 63) | 1802: „az apjának *szabad szert* nem engedett' (uo.).

s z a b a d s z e r e s (soron) következő'. — 1802: I. *s z a b a d s z e r a*.

s z a b d a l 1792: SzófSz. — 1784: „a felesége . . . *Csöcsümös* [csecsemős] gyermekével egygyütt sokfelé *szabdaltatot*” (k. ir. 463).

s z á j a s k o d i k 1835: SzófSz. — 1787: „leginkább pedig K. J. V:Notárius *szájaskodott*. (k. ir. 423. 5).

[*s z a j h á z* 'szajhának nevez' 1838: Tzs.] *m e g s z a j h á z*. — 1833: „Feleségét . . . a Tanats színe előtt is vakmerően *meg szajháztá*” (Ngy. 3: 117) | 1833: „[A] Birónak feleséget . . . *meg szajházni* nem átalotta” (uo.).

s z á j o n g 'bámézkodik, száját tátja' 1807: MÁRTON. — 1801: „[A strázsza] hol köpönyegben, hol bundában *szájongott* a tömlözt előtt” (k. jk. 180. sz.).

s z a k a j t ó k e n d ő. — 1795: „szakajto kendő” (Ol. P. 418. U 93).

s z a k a j t ó k o s á r 1799: MNy. LX, 490. — 1795: „*Szakajtó kosár*” (OL. P. 418. U 93).

s z á r c s a 'hóka, fehér foltos (láb)'; vö. *szárcsi* 'ua.' 1871: MTsz. — 1824: „[A ló] két hátulsó lába *sártsa* vagy-is fehér” (Mgy. 112: 78) | 1824: „két hát: [hátulsó] lába *sártsa*” (Ö. 52: 28).

s z á r c s a o r r ú 'hóka orrú'. — 1787: „fekete Csödör . . . *Szartsa Órú*” (k. ir. 1216) | 1787: „fekete paripa . . . *Szartsa Órú*” (uo.) | 1815: „*szártsa orú* Csödör” (Ö. 43: 31) | 1831: „Sült szőrű kantza, *sártsa orrú*” (Mgy. 114: 247).

s z a r v a s p e j 1838: Tzs. — 1786: „[A] Harmadik [ló] 2 esztendő *szarvaspej*” (B. 9: 194).

[*s z e l e l*] *e l s z e l e l* 'elillan' 1807: NySz. — 1792: „a Kódmönnyébülis kibujt [,] *el szelelni* szándékozott” (OL. P. 418. U 88).

s z é l e s e s 'kissé széles'. — 1788: „*széleses* kerek ábrázatu” (B. 12: 152).

s z é l e s k é s 'ua.'. — 1785: „Végin *széleskés* orrú” (k. ir. 131).

s z e l í d e s. — 1837: „józan *szelídes* természetű” (Mgy. 116: 82).

s z e m ő k 'nagy szemű' 1688: OklSz. — 1818: „Szökés *szömök* Tehén . . . *Szömök Tinó*” (Ö. 46: 104).

s z e m ő k ő s 'kissé nagy szemű'. — 1786: [Személyleírásban:] „*szemőkös*, . . .

tiszta képü" (B. 8: 104) | 1823: „szömökös hoka Juh" (Ö. 77: 1) | 1848: „szőke szemökös . . . bárány" (Mgy. 119: 56).

szemölcs; alakv. *szömölcs* 1767: NySz. *szömölcs* 1870: CzF., *szümölcs* 1807: MÁRTON. — 1786: „az homlokán egy kis *szömöltse* vagyon" (B. 9: 157) | 1786: „az orczáján egy nagy *szümölcs* vagyon" (uo. 229) | 1788: „jobb szeme alatt *szömölcs* vagyon" (k. ir. 141).

szemölcsény; alakv. *szömölcsény* 1833: MTsz. — 1822: „a jobb orczáján . . . vagyon nekie egy *sömölcsényje*" (Cs. ir. 132. cs.).

szemölcső 'ua.'.; alakv. *szömölcső* 1676: NySz., *szömörcső* 1886: MTsz. — 1786: „a bal szeme alatt egy szőrös *szömölcső* [van]" (Fgy. 35: 24) | 1787: „az orra allatt látnik egy jegy, a melly a *Szömölcsönél* egy kevéssé hosszab" (k. ir. 2480) | 1788: „[Ábrázatán] egy *szömölcső* vagyon" (B. 12: 56) | 1848: „egy *szömörcső* látható . . . bal czombja belső részén, felül pedig egy hüvelknyi *szömörcső* nagyságú sebhely létezik" (id. biz. ir. 418).

szemölcsök 'ua.'. 1755: MNY. LX, 490. — 1787: „az Allán egy Kiss jel, vagy is *szömörtsök* vagyon" (k. ir. 3175) | 1787: „az állán egy kis . . . *szömörtsög* vagyon" (Fgy. 37: 63).

szepe 'szürkésfehér' 1685: OklSz., 1838: Tzs. — 1773: „Egy fejér *szepe* kantza Ló" (Ö. 30: 25) | 1786: „Egy *szepe* szürke paripa" (Gyo. 18: 57) | 1787: „*Szepe* vén herélt [ló]" (Ö. 34: 45) | 1798: egy *szepe* turhos hátú . . . ló" (Békésszentandrás ir. 1. cs.).

szervirozó 'felszolgáló'. — 1843: „nagy *szervirozó* táczta" (Mgy. 117: 341).

szerszet 'teremtés, fajzat, fajta' XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1748: „akkoron el ment valami *szörzett* . . . a Fatens Haza ablakaig" (úrisz. ir.).

szeszli 'szék, Sessel'. — 1830: „4. bőröss *Szesszli*" (Mgy. árv. 287) | 1832: „Hat *szeszli*" (uo. 315) | 1840: „Egy pár kőrözs fa *szeszli*" (uo. 324).

szilke 'kis cserépfazék' 1807: MÁRTON. — 1780: „1 *Szélkét* 1 Csuprot és 1 korsót [vettünk]" (k. ir. 284) | 1818: „3. kiss tserép *szülke*" (Mgy. árv. 185).

szilvapálinka 1870: CzF. — 1791: „1 Ittze . . . *Szilva Pálinka*" (Fgy. 43: 7).

szirup. — 1784: 1. *sirup*.

szirupus 'ua.'. — 1788: 1. *jülep a*.

[*szitkolódik* XIX. sz. 2. f.: MTsz.] *szitkolódás*. — 1840: „meg támadván, *szúkolódások* közt fel pofozta" (Mgy. 10: 103).

[*szívódik* 'allmählig ankommen' XVIII. sz. e.: NySz.] *beszívódik* 'lassanként behúzódik, beszívárog' 1838: Tzs. — 1799: „a Helysegekbe *bé szivodván* az ollyatén . . . szolgálat nélkül való személyek" (Mb. 47: 52).

szkófium. — L. *skófium*.

[*szólakodik*] *összeszólakodik* 'összeszólalokozik'. — 1764: „egykorban itt a Csárdán beszid köszt *öszve szolakodtál* bizonyos vidéki legínyel" (t. ir. 3).

[*szólalkodik*] *öszveszólalalkodik* 'ua.'. — 1749: „P. Mártony B. Mihállyal *öszve szóllálkodott*" (t. ir. 10).

összeszólalokodás. — 1724: „Kiesoda volt az oka a veszekedes és *öszve szolalkodásnak*" (OL. P. 418. U 3) | 1770: „[Vele] *öszve szóllalkodásunk* iránt mag meg békéllettem" (t. ir. 1).

[*szögellik* 'szöget, szögletet alkot'] *megszögellik*. — 1752: „Ezen határnál *meg szegellik* a kakucsi pusztá" (OL. P. 418. N. 36. 2) | 1752: „Ezen határnál *meg szegeleni* mondották a kakucsi határt" (uo.).

szőkés szemű 'kissé szőke szemű'; vö. *szőke szemű* 1750: MNY. LX, 491. — 1785: „*szőkés szemű*" (B. 9: 20).

szőnyeg; alakv. *szűnyög* 1888: MTsz. — 1794: „Veres tarka *szőr szűnyög*"

- (OL. P. 418. S 183) | 1810: „Az ebédlő Asztalon ... egy *szünyög*” (Mgy. árv. 13).
szőre szállán; vö. „*szőren szállán*” elveszett” 1848/52: FOG.³. — 1787: „Tehe-
 ne ... el veszett azon regvel *szőri szállán*” (k. ir. 168).
szurtos 'mocskos, szennyos' 1807: MÁRTON. — 1774: „minthogy *szurtos* vól-
 tam [a trágyától] a Bírák gyanuba vettenek” (k. ir. 152) | 1786: „*szurtos* fekete ingben ...
 szökött el” (B. 8: 98).
szutykos 1835: MTsz. — 1788: „*szutskos* németh nadrág” (B. 12: 148).
születtével megszid. — 1756: „meg szidta a Hóhért születével” (úrisz.
 ir.).
tácé 'tálca'. — 1810: „Egy Kávés *Tátzé*” (Mgy. árv. 13) | 1833: „l. ezüst kop-
 pantó ezüst *tacézal*” (Ngy. 13: 104).
[takar] feltakar 'betakarít'. — 1769: „marháink tavasztul fogva ugar
 földökön járnak addig, még *fel* nem *takarják* az életet” (OL. P. 418, S 177) | 1833: „[A]
 Búza vetést ... közösen *fel takarván* s el is nyomtatván” (Mgy. jk. 53).
[takarodás 'takarás'] betakarodás. — 1770: „*be takarodás* után [mar-
 háinkat] a tallókba, és kaszálókra [bocsátjuk]” (OL. P. 418. S. 178).
takaródzó 'takaró' 1749: NySz. — 1756: „magát *be takarta* a *takaróczóval*”
 (úrisz. ir.).
takaródzó lepedő. — 1735: „egy *Takaroczo Lepedő*” (k. ir. 65—9).
takarózó pokróc. — 1806: „l. *takarózó pokrócz*” (Mgy. árv. 26).
tálas mérték; vö. *tálos font* 'serpenyős mérleg' 1883: MTsz. — 1767: „egy
tálos mérték” (k. ir. 558. 1).
talpak 'keresztfákkal tutajjára összekötött szálfák' XVIII. sz. e.: NySz. —
 1786: „néhány *talpok* a Dunának habjaitól [hullámaiktól] meg szabadítottak” (Ö. 33:
 114) | 1786: „az *Talpok* gazdái” (uo.) | 1829: „A Berettyó Sár rétjén keresztül . . ezen
 Canalis létesítésére meg kívántató munkákat, a legnagyobb lápokban a nádasok között
talpak segítségével kellett végbe vinni” (Gyo. 40: 20).
tanyabeli 'tanyai'. — 1830: „a fejer körös parton a *tanyabéliekkel* a körös
 partot a fáktól tisztították” (Mgy. 114: 213).
tanyás fn. 1879: MTsz. — 1787: „mostan Aradon lakik, ez elöt pedig . .
Tanyás volt” (k. ir. 236) | 1831: „ezen kutban egy *Tanyásnak* gyermeke bele halván”
 (Ngy. 3: 93).
tányéros fn. 'tányértartó' 1841: MTsz. — 1812: „egy közönséges konyhába
 való *Tányéros* 3 polera” (Mb. ir. 2. cs.).
tányéroszék 'ua.'. — 1775: „l. *Tányéros szék*” (OL. P. 418. U 74).
tapot se 'tapodtat se'. — 1799: „az Kutasi Csapszék-túl *egy tapot se* mentem”
 (Cs. 126: 60) | 1818: „Az In [Isten] *egy tapot sem* vigyen ha a leg kisebbbe is vagyok
 részes” (Mgy. 97: 36).
[tarack (növény)] 1767: NySz.] tarackos 1874: CzF. — 1770: „a [szántó]-
 föld *Taraczkos*, perjés, és *Lenge nádas*” (OL. P. 418. S 178).
tarifa 'díjjegyzék'; alakv. *tariffa* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1782: „[az] 1776.
 Esztendőben ki-hirdetett *Tariffa* meg-maradgyon” (k. ir. 198) | 1785: „azon Portékák . .
 az említett *Tariffában* nem foglaltatnak” (B. 8: 31). — Vö. 1783: hazai lat. „*Tariffa*
 vectigalis” (k. ir. 161).
[tavaszlik 'tavaszodik'] 1838: Tzs.] kitavaszik. — 1814: „még most
 is a midőn az idő *ki tavaszlott*” (Fgy. 56: 125).
téglázó fn. 'vasaló' 1848/52: FOG.³. — 1786: „*réz téglázó*, Vasak nélkül” (k. ir.
 1820) | 1810: „Egy *réz téglázó*, 2 vassaival” (Mgy. árv. 14).
tejkérni. — 1716: „estve oda jün *tejj kirni*” (t. ir. 7).
[tenyészedik 1767: NySz.] eltenyészedik 'elszaporodik'. — 1754:

„a gonosz tévő rossz embereknek az lopásokban meg rögzött gonosz erkölcsök annyira ellenyészedett, hogy. . .” (k. jk. IX, 195).

térdel 1779: NyÚSz. — 1770: „hátára térgyeltek, s úgy nyomták a deresbe s úgy verték” (t. ir. 1/1769. 44) | 1770: „vállaira térdelvén, a Deresben nagy erővel vissza nyomattatott” (uo. 45) | 1770: „az hátára térdelvén, ismét le nyomta” (uo. 45).

megtérdel. — 1818: „hajánál fogva terítette a földre a hol ismét meg térgyelte” (Ö. 72: 14).

térdes. — 1839: „[A marha] a jobbik lábára térdes” (Mgy. 116: 424).

teremfájátl. — Vö. *teremtőfáját.*

teremtőfáját; vö. *istenfáját, kutya-fáját.* — 1827: „... a teremőfádat” (Doboz jk. 59: 46).

terpetin 1781: MNy. LX, 492; alakv. *terpetény* 1809: SIMAI; 1873: *terpetin*, 1873: BALL., TeljSz. — 1797/98: „[Ló sebének] Gyógyítása végett vett *Terpetényre*” (Mgy. sz. 89) | 1844: „*terpetin* öntetik belé” (Mgy. 117: 408-d).

tészta nyújtó deszka 'nyújtódeszka'. — 1776: „*Tészta Nyújtó Deszka*” (OL. p. 418 U. 79).

tészta nyújtó fa 'nyújtófa'. — 1741: „fogék egy *tészta nyújtó fát*, s azzal. . . megh ütögettem” (OL. P. 418. U 48).

tímárláp 'a tímárok parthoz rögzített kis deszkatutaja, melyhez a vízben ázó nyersbőröket kötik'. — 1836: „Vólnér Timár. . . a körösön a *Timár lépba* fel akadva meg találta a. . . fiokott” (Mgy. jk. 45).

tisztás 'reinlich' 1848/52: Fog.³. — 1789: „ábrázattában Soványos, de *tisztás*” (k. ir. 1139) | 1847: „*tisztás* ábrázatú” (Mgy. 118: 391).

tisztartóskodik 1807: MÁRTON. — 1749: „még akkoris két egyházán *tisztartóskodott*” (OL. 418. C 17) | 1787: „miotta itten *Tisztartoskodom* olyan nevezetű eselédem soha sem volt” (k. ir. 388).

tojáskérni. — 1756: „eczer *tojas kérni* ment a Fatenshez” (úrisz. ir.).

tolmácskodás. — 1786: „Oberster Ur ide jövetelével fogja őket szollítani az vélle való *Tolmácskodásra*” (B. 9: 110).

tolvajbanda 1874: CzF.; vö. *banda* 'ua.' 1788: TESz. — 1775: „*Tolvai Banda*” (Fgy. 27/1: 54).

tolvajbarlang 1838: Tzs.; vö. *barlang* 'tolvajtanya' 1795: MNy. LX, 218. — 1815: „ott bort mérvén tsupa *tolvaj* s kurva *barlang* a tanyája” (Mgy. ir. okt. 24.).

tolvajkulcs 1799: NyÚSz. — 1785: „*tolvaj kulcsal* [az] almariumot fel nyitván” (Fgy. 31: 51).

tolvajlékos 'tolvajkodó'. — 1827: „az illető Tttes Törvény székek leg inkább a *tolvajlékosok* meg bírálásával. . . kéntelenek. . . foglalatoskodni” (Mgy. 113: 40).

tolvajoz 'tolvajnak nevez.'. — 1769: „sok izben uttza hallattára *Tolvajozta*, és *hamis lelküzte*” (OL. P. 418. U 94) | 1776: „Gábor Istvánt *tolvajozván*” (úrisz. ir.).

tombol. — 1757: l. *dombolt* a.

tompak 1761: NySz.; alakv. *angolytompák* 1807: MÁRTON; *tombak* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1769: „sebbe való *Tompak* óráját. . . el lopta” (Fgy. 27: 8) | 1773: „zsebbe való óra. . . *Tompák* készüllettel” (Fgy. 28: 20) | 1775: „fejér *tompák*ból szegletesen készültt csattra cipőt visel” (Ö. 31: 16) | 1785: „*Tombak*, és Czínbül tsináltt pixisek” (Or. 489: 39).

tompákos. — 1785: „bádogos, rezes, *tompákos* és czines pixissek” (Fgy. 31: 17).

tompás 'kissé tompa'. — 1834: „*tompás* órrú” (Mgy. 115: 130).

[*torlódik* 1792: NyÚSz.] *feltorlódik* 1838: Tzs. — 1858: „a malomra pedig kétt selyiben [zsilipen] eresztvén a vizet, a többi [víz] *fel talódik* a gátnak magos-sága végett [miatt]” (k. ir. 14).

- tornyos* 'toronyór' 1838: Tzs. — 1832: „a lármára a *Tornyosok* a Harangokat félre vervén” (Mgy. jk. 38).
- torva* 'durva, vad' 1807: NySz. — 1787: „*torva* tekintetű” (k. ir. 3373).
- torz* 'borzas, torzomborz'. — 1839: „*torz* bajuszú” (k. ir. 693).
- torzas* 'borzas' 1838: Tzs., 'mereven felálló hajú' 1877: MTsz.; vö. *torzasborzas* 1628: NySz. — 1837: „*torzas* geztényes bajuszú” (Cs. ir. 138. cs.).
- többszöröz* 'többször megismétel' 1790: NyÚSz. — 1770: „haragosan *öszve hamissítván* a Fatenst, *többszörözve* mondotta, hogy hazudna” (t. ir. 1/1769. 31).
- tőke* 'tőrzsgulya'. — 1787: l. *tőkemarha* a.
- tőkemarha* 'a törzsgulyához tartozó marha'. — 1787: „midőn [a gazda [halála után] a *Tőke Marha* bizonyos örményeknek el adódott, a *Tőkével* együtt el ment az özvegy négy tehene is]” (k. ir. 486).
- [*tökít* 1838: Tzs.] *eltökít* 'ellop, eltulajdonít' 1807: MÁRTON. — 1818: „2 fa villáját és kaszáját *el tökített*” (Mgy. 1/1: 125) | 1829: „gazdájától több mint 500. frtokat s egyéb holmikat *el tökítvén*, meg szökött” (Mgy. 114: 14).
- tölcséres orrú*; vö. *tölcsérorrú* 1838: Tzs. — 1772: „hosszas *tötséres orrú*” (Fgy. 27: 86).
- tölygyfa*; alakv. *tölyfa*. — 1775: „*Tölyfa* Gerenda” (OL. P. 418. U 74) | 1775: *tölyfa* l. *rengő a*.
- tömlöcöl* 'tömlöcöz, börtönöz'. — 1795: „több rendbéli lopásaiért. . . hosszú ideig *tömlözöltetett* [!]” (Fgy. 44: 26).
- tompás* 'kissé tömpe, tompás’. — 1787: „*tömpés* Orrú” (k. ir. 519) | 1830: „*tömpés* orrú” (Mgy. 114: 215).
- törkölypálinka* 1807: MÁRTON. — 1791: „l Ittze *Törköly*. . . *Pálinka*” (Fgy. 43: 7).
- trajdrót* 'háromnyüstös vászonfajta'; alakv. *trejdrót* 1784: MNy. LX, 493. — 1787: „magával vivin. . . két Réklit, egyiket vörös *Trajdrótt* Matoriából, másikat fekete Kartonybul” (k. ir. 2201). — Vö. *cvajdrót*.
- tudomány* 'tudomás' 1838: Tzs. — 1744: „Magának *tudománya* iránta nincsen” (OL. P. 418. C 10).
- [*tudósodik*] *kitudósodik* 'kitudódik'. — 1789: „ez. . . a mint *ki tudósodott*. . . Eschelbachba. . . született” (k. ir. 1587).
- tupé* 'a fül táján gömbölyűre sodort hajcsomó, dupé'. — 1773: „sárga hajú, mellyen elől *Tupe* vagon vágva” (Fgy. 28: 21) | 1788: „H. János. . . Metzett *Tupét*. . . visel” (k. ir. 2018) | 1789: „[Az asszony] az haját előre *Tupéra*. . . hordozta” (k. ir. 2603). — Vö. ném. *Toupet* 'gekräuselter Schopfhaar' (ADELUNG, Hwb.⁵). L. *dupé*.
- tüllanglé*. — 1846: „Egy *tüllanglé* gallér” (Mgy. 118: 189).
- uniforma* 'katonaruha, egyenruha'. — 1760: „egész *Uniformára* való *Boritást*, *Sujtást*, és. . . *Sinórokat*” (k. ir. 54) | 1760: „Egy *Uniformára* valo. . . *Selem Posztótt*” (uo.).
- urna*. — 1839: „Ezüst ibrik. . . Római *urna* formájú” (Mgy. 116: 464).
- uszu* 'valamely hatóságnak megbízottja, küldöttje' 1901: MTsz. (Szentés). — [Csúfolószóként:] 1844: „ötet [a város eselédjét] a vádlott. . . koponak *uszu* szolgának s város seprejének nevezte” (k. ir. 2782: Szarvas).

(Folytatjuk.)

IMPLÓM JÓZSEF

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárzsi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár; 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetében. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. **A Magyar nyelv története és rendszere.** (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu** és **Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc:** A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. **A nyelvtudomány a haladásért.** (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölesönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. **Dolgozatok a hangtan köréből.** Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. **Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia.** Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. **Nyelvészet és gyakorlat.** (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentéstan és stilisztika.** (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédei rovásemlék. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700–1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakfélmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945–1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emléktünnepség és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conerip-tiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekérdi József–Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mon-dattana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

- Zilahi Lajos: A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában.;1970. 122 lap.
- Mátrai Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kó-dexben. 1971. 206 lap.
- Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekek-ben, mondákban. 1971. 106 lap.
- Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján.) 1971. 88 lap.
- Szabó Géza: Szempontok az *e-zés* vizsgálatához. Doboz község *e-zése*. 1971. 135 lap.
- A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmány-gyűjtemény. 1971. 242 lap.
- Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
- Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
- Sz. Erdi Éva: Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizs-gálatához. 1972. 180 lap.
- Beneze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílus. 1973. 103 lap.
- Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírás-tanításban. 1973. 136 lap.
- Posgay Ildikó: Rábaesának személynévei. 1973. 146 lap.
- Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
- Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.

A füzetek sokszorosítottással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kap-hatók, illetőleg utánvéttel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjá-rástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portó-költséget számíttunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI.

ÉVFOLYAM

1975.

3.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, NYÍRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : A magyar nyelv jelleme	257
<i>Dezsd László</i> : A magyar nyelv típusa	268
<i>Szathmári István</i> : Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben	274
<i>Balázs János</i> : A magyar nemzetfogalom nyelvtörténeti előzményei	288
<i>Balassa Iván</i> : A tokaj-hegyaljai borkéleségek terminológiája	299
<i>Tompa József</i> : Melléknveink -ulj-ül toldalékos alakja a mai szinkroniában.....	308
<i>Nyomárkay István</i> : Érzelemmel kombinált érzékelést, észlelést, gondolkodást jelentő igék az összetett mondatokban	318
<i>Dóka Péter</i> : Szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavaink kérdéséhez	325
Kiseb b közlemények. <i>Nyíri Antal</i> : Újabb adalékok „A walesi bárdok”-hoz. — <i>Kiss Jenő</i> : Magyar szavak a finnben és az észtben	331
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bálint Sándor</i> : Zsidórus. — <i>Bereczki Gábor</i> : Mentek kicsit, mentek sokat. — <i>Posgay Ildikó</i> : Trianon. — <i>Takács Lajos</i> : Fákat koszorúz	337
Nyelvművelés. <i>Végh József</i> : A földrajzi nevek helyesírásának kérdéséhez.....	340
Nyelvjárások. <i>Bartók János</i> — <i>Balogh Lajos</i> : Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben	349
Szemle. <i>Kálmán Béla</i> : Gyula Décsy, Die linguistische Struktur Europas. — <i>Mező András</i> : Hajdú Mihály, Magyar becézőnevek (1770—1970). — <i>Imre Samu</i> : Márton Gyula, Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. — <i>Hajdú Mihály</i> : Néhány nehezebben hozzáférhető névtani munkáról	364
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok	381
Társasági ügyek. <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	383

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiái Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXI. ÉVF.

1975. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A magyar nyelv jelleme

I. Köztudomású, hogy minden egyes művelt nyelvnek, melyek különben egyaránt alkalmasak a gondolatok és érzelmek minden változatának közlésére, vannak különféle, sőt különböző általános jellemző tulajdonságai, melyek sajátos szint és egyben különleges értéket adnak a kérdéses nyelveknek mint művészi anyagnak. Kétségtelen, hogy e tulajdonságok megítélése nem kevés mértékben szubjektív, de minthogy e jellemvonások főképpen a nyelv szerkezetéből, nyelvtani rendszeréből, egész felépítéséből, tehát nyelvi tényekből következnek, tárgyilagosan is lemérhetők. Így az egyik nyelvet a tömörség, a szintetikus szerkesztésmód jellemzi feltűnően, mely kevés szóban, sűrítve fejezi ki a gondolatot, egy másik lazább szerkesztésmóddal, a szerkezeti elemek világos megkülönböztetésével, áttekinthető logikus mondatalkotással, analitikus jellegével emelkedik ki. Van, amelyet szó- és szóláskészletének pazar bősége avat képessé a közlendő hangulatának színes és elegáns érzékeltetésére, ismét más a képző- és igekötőrendszer gazdagsága, az árnyalatok finom, olykor sejtelmes megkülönböztetése tesz különösen alkalmassá a költői stílus hajlékonyságára. Van, amelyet hangzása, a beszéd szövevényét alkotó hangok változatossága és főleg keveredési aránya emel ki, továbbá természetes ritmus csillogtat. És sok más ilyen nyelvi értéket jelentő vonás jellemezhet még, sőt gyakran több is egy-egy nyelvet. És természetesen minden nyelvnek megvannak a fogyatékoságai is, mint például azonos hangzású, de eltérő jelentésű vagy funkciójú szavak és szerkezetek túlságosan nagy bősége, kusza mondat-szerkesztés, kellemetlen mássalhangzó-torlódások gyakorisága stb. Ilyen a sok százéves nyelvi műveltségre visszatekintő nyelvek nagy mértékű kopása, elhasználódása, melyet természetesen vagy elszigetelődött kövületekkel vagy új nyelvi tények teremtésével pótol szakadatlanul maga a nyelvhasználat. Ezek hatására a nyelv szerkezete lassan átalakulhat, de a benne felhalmozódó motiválatlanná vált elemek elvonttá, élettelené szűrhetőek (másképpen esetleg éppen színessé, sajátos ízűvé fejleszthetik). Persze maga a kopás a nyelv használatának föl sem tűnik.

Minthogy mind az értékes jellegzetességek, mind az esetleges gyér fogyatékoságok nyelvi tényeken alapszanak, melyek megfelelő vizsgálattal több-kevesebb biztonsággal kiválogathatók, mód nyílik arra, hogy szubjektív benyomásuktól lehetőleg függetlenül megközelítsük a tárgyilagosságot.

Minden magyar ember, aki valamely idegen nyelven ért és minden idegen, aki magyarul megtanult, különleges nyelvészeti ismeretek nélkül megállapíthatja, hogy a magyar nyelv nagyon lényegesen különbözik mind szókinésében, de főleg felépítésében, nyelvtani szerkezetében az Európa-szerte — de egyebütt is — használatos idiómáktól. Mindazonáltal kissé tüzetesebb vizsgálattal

könnyű meggyőződni arról, hogy nincsen a magyar nyelvnek egyetlen olyan, fontosabb, jellegzetes vonása, amely ha nem is azonos súllyal, valahol, valamely más nyelvben elő nem fordulna. Így a legjellegzetesebbnek látszó tárgyias igeragozás, mely az idegeneknek annyi nehézséget okoz, nemcsak rokon nyelvekben van meg (más eszközökkel kifejezve), hanem egyebütt is föllelhető; a birtokos személyragozás, mely szintén igen jellemző nyelvünkre, nemegy más nyelvben is előfordul; ugyanúgy az igeszemlélet színes kifejezőmódjának jellegzetes eszköze, az igekötőrendszer nagyon sok nyelvben megtalálható megközelítőleg azonos funkcióban; a határozott névelő használata, a birtokos jelző szórendje, a melléknévi jelző és a jelzett szó viszonyának kifejezése stb. mind fölbukkannak másutt is, hol itt, hol ott, elszórva, egymástól gyakran függetlenül. Nincsen tehát nyelvünknek egyetlen olyan szerkezeti vonása, mely csak benne fordulna elő, minden más nyelv kizárásával, nem lehet tehát egyetlen olyan nyelvi tényt, szabályt kiragadni, mely egymagában jellemezné nyelvünket és elhatárolná más idiómáktól. Viszont e szerkezeti vonások együtt és olyan módon, olyan tartalommal, mint a magyarban, sehol másutt nem találhatók. Tehát, ha egyetlen kiragadott szerkezeti tény alapján nem lehet elválasztani a magyar jellegét a többi nyelvtől és ezzel jellemezni, viszont egy bizonyos számú vonás már meghatározhatja egyéniségét. Minél több ilyen szerkezeti tényt veszünk figyelembe, annál teljesebben rajzolhatjuk meg a magyar nyelv sajátos arculatát.

Ha teljességre törekszünk, azt kell mondani, hogy nyelvünket elválasztja a többitől és jellemzi egész múltja, teljes mai anyaga és szerkezete, a szókincs, a hangállomány és a nyelvtani rendszer együtt. Ilyen hatalmas, minden részletre, minden apró nyelvi tényre kiterjedő összehasonlításra persze gondolni sem lehet. De nem is szükséges. Teljesen kielégítő eredményt adhat, ha a nyelv tárházából néhány általánosabb érvényű, jól megválogatott szerkezeti vonást emelünk ki, s ezek alapján próbálunk nagy vonalakban általános jellemzést adni nyelvünkről.

Arra lehetne gondolni, hogy a magyar nyelv igazi jellegzetességét, mintegy magyar mivoltát az adja meg, amit az ősök finnugor alapnyelvből örököltünk, ez teszi igazán magyarrá. E szempont teljesen nem mellőzhető, hiszen valóban nyelvünk ma is kétségbevonhatatlanul finnugor jellegű nyelv, tulajdonságai, erényei a finnugor ősöktől örökölt anyagból épültek, ámde az alapnyelvből való kiválásunk óta legalább mintegy két és félezer esztendő telt el, nyelvünk e hosszú múlt alatt is élt, virágzott, terebélyesedett, csiszolódott, s ez a múlt is a mienk, jellemző nyomai most is megtalálhatók nyelvünkben. Igeragozásunk, sőt egész nyelvtanunk voltaképpen az ősmagyar korban épült ki, tehát a magyar nyelv külön életében, igaz, finnugor elemekből és gyakran finnugor szerkezetek folytatásaként. Nyelvünk szerkezete jórészt ekkor kapta azt az egyéni arculatát, mely mindmáig jellemzi. De e hosszú idő alatt népünk műveltsége igen jelentős változásokon ment keresztül; teljes műveltségváltás következményeihez idomult nyelvünk, s azonfelül nemcsak egyes korszakokban sűrítve szenvedett idegen hatást, hanem állandóan kulturális hatások kereszt-tüzében élt, s mindezek nyomot hagytak nyelvén is, mely hűen őrzi kultúrája egész történetének emlékét. S e történelem éppúgy a mienk, mint az eredet, melyer különben szintén nem volt kezdet, hanem sok-sok ezer vagy inkább tízezer éves fejlődés eredménye, s eredetnek csak azért nevezhetjük, mert kiszakadva egy nagyobb, laza nyelvi közösségből, a magyarság ekkor indult el önálló életútjára, ekkor vált csak magyarrá. Nem iktathatjuk ki tehát nyelv-

vünkből a belső fejlődés okozta változásokat, gondoljunk például a nyelv-újítás hatalmas nyelvgazdagító és csiszoló mozgalmára, mely majd egy századon át az egész magyar közvéleményt lázban tartotta, s melynek vagy 10 000 maradandó alkotása nélkül ma beszélni is alig tudnánk; vagy az ezt követő nyelvi ortológia irányzatára, mely a selejttől megtisztítva visszavezette nyelvünket a legegészségesebb forráshoz: a népi nyelvhez. Vagy megtagadhatnánk-e olyan szólásokat, mint *kivágta a rezet, kitesz magáért, egy bordában szőtték, bagóhiten élnek, egy gyékényen árul vele, csapja a szelet*, csak azért, mert nyelvünk külön életében keletkeztek? De nem mellőzhetjük az idegen eredetű elemeket sem, melyek évszázadokon, olykor évezredekken keresztül szolgálták társadalmunkat, teljesen magyarrá váltak, s nélkülük rendkívül hiányos lenne az a kép, melyet nyelvünkről rajzolnánk.

Az iráni, török, szláv, latin, német, francia, olasz jövevényszavak éppúgy hozzátartoznak nyelvünk arculatához, mint bármely más eleme, a szókincs ősi részei. A magyarság története során több nagy művelődési cserét hajtott végre, újabb kulturális közösségbe illeszkedve be, szakítva az előzővel, s ez természetesen nemcsak életmódját, hanem gondolkodásmódját, fogalmi kincsét igen lényegesen átalakította, s ezek a nagy változások mind visszatükröződnek a szókincsben, sőt bizonyos fokokig a mondatalkotásban is.

Nyelvünk jellegzetességeit semmiképpen sem szabad történetének bármely régi szakaszában keresnünk, noha természetesen a nyelvi hagyományok nagyon is számottevő szerepet kapnak akkor, amikor e jellegzetességeket próbáljuk megrajzolni; mégis elsősorban mai nyelvünkre gondolunk, arra a mindennapi eszközre, mely művészi alkalmazásában irodalmunknak is alapanyaga, röviden, amely számunkra a gondolatok és érzelmek természetes kifejező eszköze, társadalmunk mindennapi, legszükségesebb összetartó kapcsa és hűségesebb kiszolgálója.

Nyelvünk jellegzetes arculatának kibontásakor tehát két fontos pillérre támaszkodhatunk, egyrészt a nyelvi hagyomány vizsgálatára, mely nemcsak a legősibb örökségünk továbbélése, hanem a nyelv életében évezredek során kialakult és halmozódott tulajdonunk. A másik ilyen pillér a mai magyar nyelv anyaga és szerkezetének boncolása.

E kettő nem áll szemben egymással, nem ellentmondásos, minthogy az előbbi hozta létre az utóbbit, tehát egymással szorosán összefüggnek. Föl kell azonban vetnünk még egy harmadik szempontot is. Minthogy a nyelvnek legmagasabbrendű funkciója az, hogy az irodalomnak művészi anyagául szolgáljon, igen fontos annak a vizsgálata, hogy e követelménynek mennyiben és milyen tulajdonságai révén felel meg, milyen esztétikai értékei (vagy hiányosságai) vannak.

2. A magyar hangrendszer a leggazdagabbak közé tartozik. Magánhangzóinak változatos sorát legföljebb a francia (az orrhangúakkal) meg a török (a veláris *i*-vel) múlja kissé fölül, de ezekben hiányzik a hosszúak és rövidek oly jellegzetes szembenállása, mely nyelvünknek egyszersmind értékei közé tartozik, mert jórészt ezen alapul az időmértékes verselés, mely a magyarban éppoly művészi és tökéletes, mint az eredeti klasszikus nyelvekben. A palatalisok vannak kissé többségben, a beszéd a szájüreg elülső részében alakul és színeződik; ez az artikulációt világossá teszi. Az *e* hang gyakoriságát fogyatékoságnak róják fel, de ez az elburjánzott helytelen ejtés következménye, mely a zárt *ě* hangot nem különbözteti meg. Azt nem is sajnáljuk, hogy a honfoglalás táján a veláris *ǰ* kipusztult. A hangzók tisztán artikuláltak, redukált, elmosó-

dott hangok nincsenek. Ezért súlyos hiba a fiataloknál gyakran tapasztalható hadaró beszéd, mely nyelvünknek ezt a jellegzetességét kezdi ki, és sajnos fiatal színészeink beszédében is igen gyakran megfigyelhető. Az ómagyarban voltak tökéletlenül képzett magánhangzók, de nyelvünk ezeket szerencsésen kivetette magából. A magánhangzó-harmónia és -illeszkedés olykor kissé egyhangúvá teheti a nyelvet (főleg hosszú szók esetében), másrészt azonban fontos nyelvépítő és nyelvszínező eszköznek bizonyul a palatalis—velaris szembenállás kihasználásával: *az — ez, itt — ott, kever — kavár, csucsorít — csücsörít, döng — dong, dörren — durran, cseléd — család* stb. — Mássalhangzó-rendszerünk a leggazdagabbak közé tartozik, talán a leggazdagabb Európában. E hangjaink túlnyomórészt a szájüreg elülső részében képzettek, s ezzel hozzájárulnak nyelvünknek inkább — túlzás nélkül — palatalis jellegéhez. Nyelvünk fejlődésének utóbbi ezer éve szinte állandóan arra irányul, hogy az artikuláció előbbre húzódjék. Ezáltal tűntek el a χ meg a γ hangok, melyeket nincs okunk sajnálni. A magánhangzók és a mássalhangzók aránya, eloszlása igen kedvező. Három mássalhangzó találkozása viszonylag ritka, de kettő gyakran kerül egymás mellé (kivéve a szó elején), hogy ezáltal tarkítsa a magánhangzó — mássalhangzó egyhangúan gyöngyöző sorakozását. A találkozó mássalhangzók rendszeren kellemes hangzásúak, aránylag ritka a nem éppen szerencsés *ck* kapcsolat (*barack, palack* stb.). A magánhangzók és a mássalhangzók aránya kedvező. 100 magánhangzóra 142 mássalhangzó jut, pontosan, mint a franciában. A magánhangzók tiszta artikulációja, melyet a hangsúly nem befolyásol, éppúgy mint a hosszú — rövid szembenállás, szintén hozzájárul az időmértékes verselés művészi kialakulásához. A hangsúly elosztása kellemes ritmust ad, szegényes azonban a hanglejtés, legalábbis a köznyelvben, mert nyelvjárásaink sokkal színesebb lehetőségeket nyújtanának.

Ami a nyelv hangzását illeti, itt megállapíthatjuk a kopásnak némi jelét. Eltűntek bizonyos mássalhangzók a beszéd folyamán (χ , γ), azonban — mint láttuk — ezek eltűnése nem volt kedvezőtlen nyelvünk hangzására, mert kemény, érdes, velaris mássalhangzóitól szabadította meg. Sokkal lényegesebb kopási jelenség a kétnyíltszótagos tendencia működése, melynek következtében két vagy több, egymást követő nyílt szótagban az egyiknek a magánhangzója elhull. E magánhangzó-pusztulás mértéke nem nagy, és szerencsés következményekkel járt, főleg ez tette lehetővé, hogy olykor, elég gyakran, két mássalhangzó találkozzék egymással, tehát a könnyen egyhangúvá válható (CVCVCV) típus helyébe változatosabb (CVCCVCV) típusú hangsorokat kevert. Eltörölte azonfelül a nyelvfejlődés a kettőshangzókat. Szubjektív dolog, hogy ebben veszteséget vagy nyereséget érzünk-e, de e tény segített kiteljesíteni — kiegészítve a hosszú magánhangzó-rendszerrel — a hosszú meg a rövid szembenállását, mely — mint láttuk — nyelvünk igen jellemző és értékes vonása, a különleges nyelvi ritmus kialakítója. Persze, ha a kettőshangzók megmaradtak volna, a hosszú — rövid szembenállásba simán beleilleszkedhetek volna, bár kevésbé világos rendszerben. Kopásnak tekinthető a tökéletlenül képzett szóvégek pusztulása. Ha ehhez hozzávesszük, hogy még a kétnyíltszótagos tendencia magánhangzó-pusztítása is inkább javára volt nyelvünknek, azt kell mondanunk, hogy a kopás nem volt jelentékeny, és inkább előnyös eredménnyel járt.

3. A magyar nyelv anyagát, mint más nyelvekét is, legnagyobb mértékben a szókincs teszi. Ez egyszersmind a legváltozatosabb, a legtöbb forrásból táplálkozó anyag, mely a legközvetlenebbül tükrözi a nyelv fogalmi kincsében

beállott változásokon át a nép művelődésének, világnézetének, szellemi és anyagi életének alakulását. A finnugor eredetű szavak, tehát legősibb nyelvi örökségünk részesei, látszólag csekély számúak, azonban ha figyelembe vesszük a gyalogos, halász-vadász-gyűjtőgető finnugor népek műveltségi fokát, meg kell értenünk, hogy e műveltség kifejezője, a szókinccs a mai fogalmi kincs nyelvi vetületéhez képest igen csekélynek látszik. A gyakorlatban azonban korántsem olyan jelentéktelen, mint gondolnók. Ezek egyrészt a legkezdetlegesebb fogalmakra vonatkoznak; névmások, mint *te, ő, mi* stb., *ez, az* (és belőlük az *itt, ott, innen* stb.), *mi? ki? hány?*; számnevek, mint *egy, két, három, négy, öt, hat, hét, húsz, harminc, negyven, száz* stb., testrészek nevei, a lélekre, testre és ezek tulajdonságaira vonatkozó szavak, mint *lélek, ész, agy, fej, fül, szem, orr, száj, ajak, fog, íny, nyelv, torok, váll, hón(alj), mell, szív, máj, lép, epe, in, vér, ér, kéz, ujj, öl, bőr, var, könny, nyál, szarv, (láb)szár; íjju, agg, ó, vén, sovány; van, él, szül, hal, eszik, iszik, ásít, nyál, fúj, nyel, szí, alszik, hál, megy, fut, jön, úszik, tesz, fél, felejt, mond, hall, néz, tud, áll, ül* stb.; rokonságnevek, mint *anya, atya, ős, fiú, leány, nő, férj, meny, had* (nagy család, nemzetség) stb.; természeti tárgyak és jelenségek nevei, mint *ég, menny, víz, tó, ár, hab, láp, hegy, domb, orom, hold, csillag, fény, tűz, felhő, köd, hó, jég, fagy, esik, év, tavasz, ősz, tél, hamu, szén, ég, izzik* stb.; ásványok nevei, mint *arany, ezüst, ólom, ón, vas, kő*; növényekre és állatokra vonatkozó szavak, mint *fű, fa, tő, levél, kéreg, ág, vessző, fenyő, rügy, nyár(fa), nyír(fa), szil(fa), meggy, hárs* stb.; *nyúl, róka, sün, egér, eb, hatyú, holló, lúd, sas, toll, kígyó, hal, féreg, lepke, légy, hangya, méh, vaj, méz* stb.; életmódra vonatkozó szavak, mint *falu, lak, ház, küszöb, ajtó, ágy, szeg, háló, kés, nyél, nyárs, nyaláb, fog, ló, fen, farag, fúr, szúr, vág, főz, fazék, nyárs, kenyér, köles, lé, fon, köt, sző, varr, mos, mez, öv*; sok más, fogalmi csoportokba nehezen sorolható szó, mint *ének, csók, név, lyuk, rés, haszon, ügy, szag, jó, fekete, keserű, lágy, meleg, nyers, kemény* stb.; *dob, fáj, hagy, hord, kér, keres, nevet, hat, emel* és több száz egyéb. Ezek mind igen egyszerű, alapvető fogalmak jelölői, melyek a beszédben gyakran fordulnak meg, tehát a nyelv hangzásának kialakításához lényegesen hozzájárulnak.

Bármilyen szerény ez a finnugor—ugor eredeti szókinccs, mégis a magyar nyelv alapszínét adja meg. Ez ősi elemekből ugyanis igen sok új származékező sarjadt, így például az egykori *al* főnévből *alá, alatt, alant, alél, alul, alig, aláz, alázatos, alázkodik, alj, aljas, alom, almoz, alsó, alacsony, alany, alap, alapoz, alapít, alapítvány, alattomos, alattomban*, és számos összetétele: *alfél, alvilág, alperes, altiszt, alávaló, alattvaló, alföld* stb. Az *el* főnévnek több mint 40 közkeletű származéka él nyelvünkben, a *forr* igéből kb. ugyanannyi, mindennap használt közkeletű származék használatos lényegesen más jelentésben, mint *forog, ferde, fürge, fürdik, fertő, fetreng* stb., a *fő ~ fej* főnévből mintegy 30, de általában számos finnugor gyök fejlesztett ki gazdag családot. Így bár finnugor tőszavaink száma ZSIRAI-val kb. ezerre tehető (FgrRok. 47), ami bármily csekélynek látszik, más nyelvekhez viszonyítva igen tekintélyes hányad, de ha származékaikkal együtt vesszük őket tekintetbe, kiderül, hogy ma is szókinccsünk alapszínét adják. VERMES STEFÁNIA szerint a Magyar Szófejtő Szótár alapján 1172 szó bizonyul finnugornak (NyK. LI, 435), igaz, hogy ebben a számban egy-egy tőnek több hajtása is külön szóként szerepel. Am amint láttuk, ezeknek jelentékeny része hatalmas szócsaládok kiinduló pontjával szolgált, úgyhogy a nyelv szövevényében a finnugor lexikális elemek aránya jóval nagyobb. TOLNAI statisztikája szerint 1000 szó közül 650 bizonyul finnugornak a szótári felsorolást véve alapul, ellenben szövegben 100 000 közül

88 440 az eredeti (MNy. XX, 50). Igaz, e statisztika nem egészen meggyőző, mert nem tudni, hogyan minősítette TOLNAI az ismeretlen eredetű szavakat, melyek száma eléggé tekintélyes. A nagy számok törvényei azonban elég jól érvényesülnek, és más, pontosabb számítások alapján is megközelítően hasonló eredményt adnak. Így ZSIRAI szerint a Szózat első két versszakában 3 idegen és 4 bizonytalan eredetű szón kívül mindegyik finnugor származású, saját megállapításom szerint a Himnusz első versszakában 21 a finnugor, 6 az idegen és 6 a bizonytalan eredetű szótó. A finnugor szavak, melyek így szókinsünk alapját alkotják, finnugor jellegét biztosítják, mint gyökök nagyrészt egytagúak, tehát alkalmasak a sarjadásra, rövidségüknél fogva hozzájárulnak a nyelv hajlékonnyá, rugalmassá tételéhez és tömörségéhez, tehát minden szempontból fölülte értékesek.

Természetesen ezeken kívül szép számmal vannak olyan szavaink, melyek a magyar nyelv külön életében keletkeztek, idegen elemek nélkül, elsősorban az ún. kifejező szavak, a hangutánzók, mint *zúg, dörög, füttyül, cseng, bong, ropog* és rengeteg más, és a hangulatfestők, mint *ici-pici, lötyög, caplat, billeg, ballag, hadonász, hömpölyög*, és igen sok más. Csak a z-vel kezdődők (kis szótári betű) közül ide tartoznak ilyenek, mint *zakatol, zendül ~ zeng, zene, zene-bona, zihál, zizzen ~ zizeg, zokog, zörren ~ zördül ~ zörög, zöttyen ~ zöttyög, zúdul ~ zúg, zuhan ~ zuhog* és még néhány. Fontosak az ilyenek nemcsak nagy mennyiségüknél fogva, hanem azért is, mert jórészt még ma is érezzük bennük az ábrázoló erőt, a hangulatot, a képszerűséget, tehát ezek nagymértékben hozzájárulnak a magyar nyelv egyik legjellegzetesebb tulajdonságának, a képszerűségnek, a színes kifejező erőnek kialakításához, bár e tulajdonságoknak közel sem egyetlen hordozói.

Külön meg kell emlékeznünk mai magyar szókészletünk egy igen hatalmas és jellemző csoportjáról, melyről egykor sok rosszat mondtak, de amely örök dicsősége, hatalmas emlékműve a magyarság élniakarásának és tetteirejének. Ez pedig a nyelvújítás heroikus küzdelmének eredménye: a magyar nyelvújításnak mintegy 10 000 szava, azé a küzdelemé, melyet immár teljesen tudatosan és elvszerűen vívott meg értelmiségünk a nyelv fölemelése, ki-művelése és a legszélesebb társadalmi rétegek számára közkinccsé tétele érdekében, mert világosan megértették, hogy enélkül a magyar művelődés nem tud felzárkózni a nyugati kultúra szintjéhez, és nem tudja pótolni a mostoha századok kényszerű elmaradását. Az a sokezer szó, melyet a nyelvújítás öntött mindennapi nyelvünkbe, emelkedett költői stílusunkba, tudományos terminológiánkba, ha nem is mindig kifogástalan alkotások, mégis megbecsülhetetlen értékei nyelvünknek, nélkülük mai beszédünket, kultúránkat el sem tudnók képzelni. Alkotásukba nemegyszer csúszott hiba, nem szándékos történetietlenség, szakítás az értékes hagyományokkal, de az eredmény így is lenyűgöző. Akadna-e valaki, aki ki akarná iktatni nyelvünkéből az ilyen szavakat, mint *állam, anyag, bizottság, cím, cukrász, csőr, dísz, diadal, emelet, érdek, folyóirat, gyár, határozat, hatóság, intézet, irodalom, járvány, jelenség, jog, kalandor, képez, képzelet, kérvény, költő, könyvtár, közönyös, láz, lég, magtár, másolat, mérnök, minta, műszó, növény, nyilvános, otthonos, öltöny, önzés, ötlet, példány, pótlék, regény, rém, rom, sajtóság, sürgős, szabály, szélcsend, szobrász, tanár, tekintély, térkép, viszonz, zárlat* stb., hogy csak néhányat említsek a ma közkeletű nyelvújítási szavak ezreiből. Ezek alapján a nyelvújítás nagy jelentőségét hangsúlyozni immár fölösleges. Nyelvújításunkra büszkéek lehetünk. Ez volt az utolsó, de egyszersmind teljesen tudatos, elv-

szerű alapokat kutató és találó erőfeszítés arra, hogy nyelvünk és ezáltal nemzetünk teljesen beleilleszkedjék az európai műveltség korszerű formáiba. A nyelvnek története folyamán már többször hozzá kellett hangolódnia egy idegenből átvett műveltség tartalmának igényeihez, s ez mindig súlyos, bár ritkán tudatos problémát jelentett, s így töltődött fel török, szláv, német, latin jövevényszavakkal, de soha sem oldotta meg az ilyenszerű problémát olyan szerencsésen, mint akkor, amikor önerejéből, hatalmas erőfeszítéssel és imponáló akarással valósította meg a szükséges átalakulást, és így biztosította nyelvének, nyelve európai rangjának és ezáltal saját műveltségének fennmaradását és jövő fejlődését. Ha az ilyen tömeges szóteremtésben akadtak helytelen, a nyelvi hagyományokkal szembenálló alkotások is, ezeket a használat szentesítette, és önmaguk is hagyománnyá váltak, ma hozzátartoznak nyelvünk sajátos arculatához.

4. Népünk azonban többezer év óta él idegen népek tengerében, melyek sajátos, az övétől eltérő művelődési körbe tartoznak, életmódjuk, világnézetük különbözött az övékétől. Ilyenkor elkerülhetetlen, hogy az idegen műveltség ne hatoljon be és ne színezzé át az eredetileg különállót. S az ilyen művelődési hatás mindig nyelvi következményekkel jár. Az átvett új fogalmakra, eljárásokra, életmódra új szavak szükségesek, bár olykor a nyelv magából is kitermel ilyeneket, de ezeket az új ismereteket nagyrészt az idegenből a fogalommal együtt átvett szavak is követték. E kölcsönös kulturális hatás állandóan tart, de különösen erős volt a nagy műveltségváltások idején, a török lovas nomád kultúrába való beilleszkedés korszakában a török, a honfoglalás után pedig a nyugati keresztény művelődés átvételével szláv, német, latin, olasz, francia forrásokból merített elemeket szókincsünk. E jövevényszavak, melyek azóta hozzáidomultak nyelvünkhöz, és sokszáz éven át annak sorsát követték, éppoly becses kincsei a magyar művelődésnek, melynek emlékét őrzik, mint múltunk egyéb hagyományai. Így a honfoglalás előtt török nyelvekből kerültek át ilyen szavak, mint *ács, alma, apró, árok, árpa, bér, béke, báj, barom, bator, betű, bika, bocsát, bor, borít, borjú, borsó, bosszú, bölcs, búza, csavar, dara, dél, eke, érdem, gyapjú, gyarló, gyász, gyáva, gyenge, gyertya, gyöngy, gyűr, gyűl, gyümölcs, gyűr, gyűrű, gyűszű, harang, homok, idő, ige, iker, ír (ige), kecske, kapu, kender, kép, késik, kín, kor, kis, kölcsön, körte, ok, ól, ökör, öröl, sár, sárga, sátor, söpör, szakál, szám, szán (ige), szék, szél, szeplő, szökik, szőlő, szűcs, szűnik, tenger, törvény, tűr* stb. Tág kapuk nyíltak a másik nagy műveltségváltással, a kereszténység, a nyugati államrend és társadalmi szervezet átvételekor. Ekkor legnagyobb részben szláv szavak hatoltak be nyelvünkbe, mert a szláv népek voltak a legközelebb a nyugati, keresztény kultúra képviselői közül. Ugyanekkor számos régibb szavunk, intézmények, szokások, eszközök nevei elhulltak mint fölöslegesek a megváltozott viszonyok következtében. Szláv szavak például, melyek nem mind a kereszténység felvételekor kerültek nyelvünkbe, hanem a századok folyamán a szomszédság okából, *ablak, asztal, baj, bab, barack, barát, bárány, beszéd, buja, család, cseléd, csoda, dajka, dinnye, drága, ebéd, ecet, gabona, gally, gát, gerenda, gomba, gonosz, goromba, görbe, hála, iga, iszap, jászol, kakas, kalács, kapál, kocka, koma, kocma, kormány, kovács, kulcs, lánc, lencse, nátha, néma, olaj, oszlop, pad, palack, palota, pecsét, penész, péntek, pénz, pöröl, pince, pogácsa, poloska, ponyva, puszta, rab, rend, rozsdá, ruha, sétál, szabad, szalma, szemét, szerencse, szoknya, szolgál, szombat, tészta, tiszta, tompa, vádol, vihar, zab, zászló.* Más nyelvek szintén hozzájárultak szókincsünk gazdagításához, így a német, mint

billikom, bitang, bognár, borbély, bükköny, céh, cél, cövek, érc, erkély, erszény, fánk, farsang, fillér, fortély, frigy, fuvar, gallér, hódol, kehely, kóborol, komp, korhely, lék, ostrom, páncél, pék, perec, polgár, sáfár, súrol, tánc, tarsoly, trágár, vándorol, zsémbel, zsinór stb. Minthogy a szellemi élet nyelve főleg a latin volt, természetes, hogy ennek a szókincse is nyomot hagyott nyelvünkön, így *angyal, árboç, bugyelláris, cifra, garádics, cikornya, iskola, kar, kápolna, mód, ostya, petrezselyem, téglá, tinta, virgács* stb. Korai kapcsolataink voltak a franciákkal, s innen kaptuk *kilincs, lakat, mécs, paréj, szekrény, tárgy* stb. szavainkat, valamint az olaszból a *füge, forint, csemete, golyó, kagyló, kandalló, mandula, narancs, paizs, piac, pálya, szerecsen, trombíta* stb. szavakat. Mint látjuk első pillanatra, ezek túlnyomórészt művelődési szavak, gyakoriságban nem hasonlíthatók a fentebb felsorolt kis finnugor mutatványhoz, s azonfelül ritkán és szerényebb mértékben váltak egy-egy szócsalád kiindulópontjává. Azt is megfigyelhetjük, hogy ezek a szavak hozzáidomultak a magyar hangrendszerhez, annak szabályaihoz, és hangalakjukban sokszor igen nagy mértékben megváltoztak, átalakultak, annál jobban, minél régebb idő óta sodródnak eredeti szavainkkal együtt a nyelv története folyamán, és igen gyakran jelentésük is annyira módosult, hogy olykor nem is könnyű az eredeti jelentésre visszakövetkeztetni. Bár e jövevényszavak új hangkapcsolatokat is hoztak be nyelvünkbe, új színeket is vegyítettek bele. Viszonylag kevesebbet változtak török eredetű jövevényszavaink, mert a török nyelvek hangállománya és hangrendszere (magánhangzó-harmónia) közelebb van magyarhoz, mint a nyugati nyelveké. Így a szláv *služba* 'szolgálat' a magyarban *szolozsma* lesz, *ostyni*-ből 'hegyes bot'-ból *ösztön*, *brekynja*-ból *berkenye*, *vlasi*-ből *olasz*, *dvor*-ból *udvar*, *milost*-ból *malaszt*, a német *schlecht*-ből *selejt*, *torkel*-ből *törköly*, *kelch*-ből *kehely*, *katzer*-ből *kacér*, az olasz *saraceno*-ból *szerecsen*, a francia *clinche*-ből *kilincs*, *hasart*-ből *házsárt(os)*, a latin *cicoria* 'sallangos levelű katáng' *cikornya*, *schola*-ból *iskola* és rengeteg más. Ilyen megváltozott hangalakban és ilyen módosult jelentéssel ezek már mind magyar szavak, szerencsésen színezik nyelvünket, semmi okunk sincsen tehát megtagadni őket.

5. A szókincsen kívül igen becses kincsünk szóláskészletünk, mely változatosan színezi nyelvünket, képszerűséget vegyít bele. Így a *lógós* vagy *szélhámos* eredetileg a szélről befogott harmadik ló, amely csak úgy tesz, mintha húzna, de nem erőlteti meg magát; *kötélnek áll* eredetileg ugyancsak a kocsiba fogott ló, mely beletörődik sorsába; *nagy feneket* egykor a kazalnak kerítették, alapozásul, esetleg a hordónak méretezték túl a fenekét; *amit a réven nyer, elveszti a vámon*, ezt nem kell magyarázni, eléggé szemléletes; *egy gyékényen árul valakivel* a régi vásárokat idézi, hol gyékényre rakták ki a portékákat, az egyetértők közös gyékényre; *az ördögnek is kell gyertyát gyújtani*; *egy bordában* (a szövőszék egy alkotórésze) *szótték* a takácsmesterségből vett kép; *bekerült a csávába* viszont a régi tímármesterségre emlékeztet; *kirúg a hámból* a makrancos, tüzes ló; mindnyájan érezzük, hogy a *begyében van* nem éppen jóindulatot árul el; az egykori kivallatásra mutat a *körömszakadtáig tagad*, az *elcsigáz*, a *szíjat hasít valakinek a hátából*; stb. Igen sok van, melynek eredete ma már nem élő babonás hiedelemben kereshető, mint *tartoztam az ördögnek egy úttal*; *megfeji az ágast*, *megköti a nyelvét*; *lóvá tesz*; *megnyergel*; *megoldja a nyelvét*; *minden hájjal meg van kenve*; és száz meg száz más, melynek értelme még ma is világos, vagy melynek régi szokásokban, életmódban van a magyarázata, esetleg valami anekdotikus történetben, melynek eredetét ma már hiába kutatnók. Számuk igen nagy, ha a nyelvjárásokat is figyelembe vesszük,

szinte végtelen gazdagságot találunk, de magát a köznyelvet is sok-sok száz tarkítja, teszi változatosabbá, színesebbé. (L.: KERTÉSZ, Szokásmondások; CSEFKÓ, Szállóigék, szólásmódok; O. NAGY GÁBOR, Mi fán terem?; Magyar szólások és közmondások.)

6. Egyik legértékesebb kincse a magyar nyelvnek képzőink gazdag bősége, mely az árnyalatok oly szivárványát képes megkülönböztetni, hogy annak párját más nyelvben nemigen találjuk. Például csak gyakorító képzőnk van a 9 ősi, elemi képzőn kívül 30 összetett, s ezek más és más szint, hangulatot, értelmi árnyalatot különböztetnek meg, így például a *szállong*, *szálldos*, *szálldogál* és *szállingózik*, sőt *szállal*; más-más árnyalat az *ugrosik*, az *ugrál* meg az *ugrándozik*; és sok hasonló példát idézhetünk. De ugyanilyen változatosságot mutatnak a mozzanatos, a műveltető és a kicsinyítő képzők: *szökell* : *szökken*; *rezdül* : *rezzen*; *hunyorít* : *hunyorint*; *szakít* : *szakajt* : *szakaszt*; *nyomat* : *nyomtat* : *nyomaszt* : *nyomint*; *cselekmény* : *cselekvény*; *házacska* : *házikó*; *farkacska* : *farkinca*; *kövérés* : *kövércs* : *kövércske* : *kövérecske*; stb. Azonfelül ugyanaz a képző más és más szemantikai értékű lehet az alapszó jelentésétől függően, így pl. *fenyves*, *nádas* – *tizedes*, *asztalos* – *kövérés* – *zöldes* – *harapós* stb. — *Julis*, *Maris* stb. Az elhasználdás a képzőkben igen jelentékeny, legnagyobb részükkel ma már nem lehet új szavakat alkotni, de igen nagy számú képzett szóban funkciójuk a mai nyelvérzék számára is világos. A megmaradt eleven képzők kissé egyhangúbbak, mint a régi nagy bőség, keletkeznek viszont újak, és olykor a régiek fölelevenedhetnek. Így ahogy van, az egykori gazdagságból még elég maradt, hogy nyelvünk egyik fő jellemvonását, az árnyaltságot kellő mértékben elősegítse.

Természetesen a nyelvnek nem ez az egyetlen eszköz áll rendelkezésére, hogy új szavakkal gazdagítsa a készletét. A képzés helyett mai nyelvünk inkább az összetételt használja, főleg a tudományos, a műszaki és a közéleti stílusban, mert az pontosabb, árnyalás helyett szinte meghatározását adja a kifejezendő fogalomnak, mint *repülőgépszárny*, *földmarkoló* stb. Vannak azonban egyéb eszközeink is, melyek az árnyalatok változatosságát vannak hivatva fokozni, így a már említett hangrendi átcsapás, mint *forogatag* : *förgeteg*, *tompa* : *tömpe*, *dulakodik* : *tülekedik* stb. Sok más, újabb nyelvi eszköz között (új képzők, mint az *-i*: *fagyai*, *csoki* stb.; elvonás: *zaba*, *kaja* stb.) főleg a szórövidítések, betűszók terjednek. Ez különben nemzetközi jelenség, de nálunk is mind nagyobb mértékben terjed.

A képzőkön kívül rendkívül fontos az igekötők árnyaló, jelentésmódosító szerepe, mely szintén nagy mértékben hozzájárul a színes árnyaltság kifejezéséhez. Egy-egy igének a jelentése jelentékenyen bővül, színesedik, sőt lényegesebben is megváltozhatik egy-egy igekötő hatására, így pl. *ázik*: *megázik*, *szétázik*, *főlázik*, *leázik*, *átázik*, *összeázik*, *kiázik*, *beázik* és még néhány. Ezek az igéket rendkívül tömör és több mozzanatot, szint együtt kifejező elemmé alakítják. Az igekötők, bár egyikük-másikuk már a honfoglalás előtt is megvolt, csak az utóbbi századokban szaporodtak el s kárpótolnak a képzők elhalásáért.

A szóösszetételek előnyös volta nincsen minden kétségen felül. A fogalom pontos kifejezése ugyan előnyös főleg a szaknyelvek számára, amellet szolgálja a magyar nyelv alapvető erényét, tömörségét, sőt azt is el lehet mondani, hogy benne ősi szó szerkezeti típus továbbélése üdvözölhető, a jelöletlen tárgyias vagy birtokviszonyos – *kézfogás*, *főhajlás*, *vadölő* stb. — , sőt a jelöletlen határozós összetételek, mint *kármentő*. Másrészt azonban hosszú szószörnyetegek

alkotására csábít, és sem a kellemes hangzásnak, sem a világos szerkesztésnek nem támogatója.

Szerencsés mód volt a nyelvújítók szóalkotási eljárása, az elvonás, mely könnyed, rövid szavakkal gazdagította a szókincset, mint *taps, bók, tan, karc, eszme, vizsga* stb.

7. Rendkívül fontos része a nyelvnek a nyelvtani szerkezet, a különféle ragozási rendszerek, melyek a mondatalkotást, a szavak egybeépülését szolgálják. Ezek a gondolkodás sajátos mechanizmusának, illetve e mechanizmus nyelvi vetületének az eszközei, tehát a legjellemzőbbek a nyelvet beszélő nép gondolatfűzésére, a fogalmak sajátos kapcsolására, azaz magára a nyelvre. Jellemző a magyar nyelvre a birtokos személyragozás, a névmási birtokost nem birtokos névmásokkal, hanem birtokos személyjelekkel fejezi ki: *házam, házaim* stb. E rendkívül tömör szerkesztési mód, mely ősi finnugor elemekből épül és ősi finnugor szerkezetek folytatása, nyelvünknek (valamint a rokon nyelveknek) egyik legjellemzőbb vonása. Érdekes megfigyelni, hogy a gondolkodás fejlődésével hogyan módosul, színesedik a birtokviszony kifejezése. A legősibb kifejezőmód volt a jelöletlen birtokviszony, mint pl. *székláb* (e szerkezet ma már csak a birtokos jelzős összetételekben használatos mint megőrzött régiség). A honfoglalás ideje táján ezt a laza, szerkezetlen kifejezőformát felváltja a birtokszón birtokos személyjellel jelölt kifejezés, *a szék lába*, s ez mindmáig a leggyakrabban használt szerkezet. Az Árpádok korában azonban erősödik az a tendencia, hogy az összetartozó két szó kapcsolatát mindegyiken kifejezzék valamilyen kitevővel, és megszületik a mind a birtokszón, mind a birtokoson jelölt birtokviszony: *a széeknek a lába*. Ez a nehezebbnek látszó forma nagy előnyököt rejt magában, rugalmasabb a többinél, mert a szórend felfordítását is lehetővé teszi: *lába a széeknek*, de főleg mert a két összetartozó szó egymástól való elválasztását teszi lehetővé, anélkül, hogy egybetartozásuk egy pillanatra is kétséges volna, tehát például: *a széeknek már a múlt héten kitört és csak ideiglenesen megjavított lába*. Ez a kifejezőmód arra mutat, hogy a gondolkodás immár hatalmas tudattartalmakat tud összefogni, és szükségét is érzi az ilyen tömör kifejezőmódnak. Viszont amikor erre nincsen szükség, tehát leggyakrabban a fürgébb és elegánsabb *szék lába* típust használjuk. A birtokviszony kifejezése a sűrítő tömörség ősi tendenciáját testesíti meg.

Ugyancsak a tömörséget szolgálja a külön tárgyas igeragozás; *a látlak* vagy *látom* a maga egy szavával az analitikus nyelvek három szavával egyenlő értékű: *Je te vois, Je le vois, Ich sehe dich, Ich sehe ihn, I see you, I see him* stb. De nemcsak a tömörséget valósítja meg ez a szintetikus kifejezőmód, hanem egyszersmind igen sok finom árnyalat megkülönböztetését teszi lehetővé. Ugyanakkor ebben a jelenségben is megfigyelhetjük a gondolkodás fokozatosan kialakuló vonását, mely az összetartozó mondatrészek mindegyikét igyekszik világos kitevővel ellátni, s így összetartozásukat félreérthetetlenül kifejezni. S ez megint azt a célt szolgálja, hogy igen nagy terjedelmű tudattartalmakat fogjon át a gondolat, és fejezzen ki szoros, összetartozó szerkezetben. Pl. e mondatban: *Láthatja mindenki, aki egyáltalában látni akar és tud, az emberiség legnagyobb szellemeinek évszázadokon át kifejett és minden eredménytelenségük ellenére makacsul meg-megújított erőfeszítéseit ... A láthatja és az erőfeszítéseit* összetartozása első pillanatra készen áll a beszélő tudatában, s a kapcsolat a hallgató tudatában is minden kétségen felül megteremtődik.

8. Ismeretes, hogy a magyar nyelv a határozói viszonyokat nem prepozíciókkal, hanem ragokkal és névutókkal fejezi ki. Ami a határozók kifejezés-módját illeti, nyelvünk igen szegényes poggyással indult önálló életútjára, s ősi ragjaink csak a legegyszerűbb, differenciálatlan helyviszonyokat fejezték ki, így a hol? kérdésre az *-n*, *-t*, a honnan? kérdésre az *-l* egyszerű ragok szolgáltak, de csak általában fejezték ki a kérdéses helyviszonyt, mint ma például a *valahol*, *valahonnan* határozók, nem téve különbséget a *valamiben*, *valamin*, *valamitől*, *valamiről*, *valamiből*, *valaminél*, *valami mellett*, *mellé*, *előtt*, *elé* stb. között. A gondolkodás igényei azonban növekedtek, és egyre pontosabb helymegjelölést kívántak, majd az ok, a cél, az idő stb. kifejezését is. Mindez a magyar nyelv külön életében fejlődött ki ősi finnugor elemek segítségével, és egyben a gondolkodás erőteljes kibontakozására, fejlődésére vall, s végül mai hatalmas rag- és névutórendszerünk kialakulására vezetett. A fejlődés itt is egyenes vonalú: a ragok szószerkezetekből alakulnak ki névutókon át. Sok esetben azonban a névutók még nem jutottak el a raggá válásig, és állandóan újak is keletkeznek.

9. Fontos szerepe van nyelvünk árnyalásában a szórendnek. Szórendünk nincsen mereven megkötve, de mégis szabályok fegyelmezik, logikailag mennyi árnyalatot fejez ki a mondat a szórend megváltoztatásával: *Tegnap este váratlanul vendégeink jöttek Pestről. Vendégeink váratlanul jöttek tegnap este Pestről. Tegnap váratlanul jöttek vendégeink este Pestről. Tegnap este jöttek váratlanul vendégeink Pestről. Pestről jöttek tegnap este váratlanul vendégeink.* A szórendnek ez a rugalmas kihasználása igen egyszerű eszközökkel szolgálja a finom értelmi és érzelmi megkülönböztetést.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy nyelvünk értékes tulajdonságai között kell számon tartanunk ritmikus jóhangzásán kívül tömörségét, kifejezőképességét, képszerűségét és finom árnyaltságát.

10. Érték azonban nyelvünket veszteségek és idegen hatások. A tömörséget plasztikusan megvalósító igeneves szerkezetek igen megfogyatkoztak, így a *mondván* típus már egészen ritka, a *menette* 'miközben ment', a *mondvám*, *mondvád* stb. 'amikor vagy ahogyan mondtam, mondtad' stb. régóta eltűnt, és csak a *mondva* típus maradt eleven. A HB. *hadlaur chollat* ma csak így volna mondható: *hallotta (hallá)*, *hogy meg fog halni*. Idegen nyelvek vagy inkább az ezek közvetítette idegen gondolkodásformák hatására idegen, analitikus jellegű szerkesztésmódok szivárogtak be a nyelvbe. Átmenetileg latin szerkesztésmódok váltak közkeletűvé, mint a számnév után többes szám: *három forintok*; a föltételes mód az időhatározó mondatokban: *mikoron eljött volna az ő ideje*; ugyancsak a feltételes mód célhatározó mondatokban: *Elébe járula, hogy üdvözlőné*; stb. Ezeket azonban a nyelv levetkőzte. Csak látszólag nagy veszteség, hogy a régi gazdag magyar igeidőrendszer összeomlott, mely megkülönböztette a múltban folyó cselekvést vagy állapotot (*vár vala*), a történelmi eseményt (*vára*), a múltban befejezett, de a jelenbe átnyúló hatású cselekvést (*várt*), és egy másik múltnál régebbi múltat (*várt vala*). Ez igeidőket ugyanis a nyelv előnyösen helyettesítette a gazdag igekötőrendszer kifejlesztésével.

Ezek a nyelv egész rendszerét érintő módosulások nem okvetlenül hátrányosak. Ha egy hagyományos nyelvi eszköz elavul, a nyelv azonnal teremt pótlására valami újat, és így a magyar mondat alakulása, fölépítése a hagyományok és az újító törekvések állandó harcából alakult ki és van továbbra is alakulóban. Egyes idegenszerű gondolkodást tükröző szókapcsolatok, mint

gondolkodni vagy *érteni valami alatt* és más hasonlók nem éppen örvendetesekek, de ezektől talán még meg lehet szabadulni. Fájdalmasabb az igenevek eltűnése, ezt el kell könyvelnünk veszteségnek. Érdekes megfigyelni, hogy a veszteségeket, elhasználódásokat hogyan pótolja a nyelv. Például a képzőállomány szegényedését jelentékeny mértékben pótolja az igekötők nagy számbeli növekedése és értelemmódosító szerepe, azonfelül azonban az igeidőrendszer fölbomlását is kárpótolja az igeidők akció-kifejező feladatvállalása. A ritmikus jóhangzason, kifejező tömörségen, finom árnyaltságon és képszerűségeen kívül meg kell még nyelvünk egy kiváló tulajdonságát említenünk, s ez a bizonytalan sejtetés képessége, melyet igékben és képzőkben oly gazdag anyaga tesz lehetővé. Ez a bizonytalanság, sejtelmesség teszi a nyelvet a lírai költészetre oly kiválóan alkalmassá, ezáltal tudja megvalósítani a verlainé-i szabályt, „De la musique avant toutes choses . . . où l'imprécis au précis se joint”. Ezt a követelményt tökéletesen megvalósítja nyelvünk, szinte minden vonása ezt segíti elő, az árnyaltság, a képszerűség, a lüktető ritmus, a sejtető bizonytalanság. Ez magyarázza a magyar lírai költészetnek világviszonylatban oly magas színvonalát. Ezt elsősorban a nyelvnek köszönhetjük.

BÁRCZI GÉZA

A magyar nyelv típusa*

I. Minden nyelv egyéniség. A magyar, amely gazdag kultúra és civilizáció létrehozását tette lehetővé, gazdag egyéniség, hosszú múlttal, amely jellemét olyanná alakította, amilyenek ma ismerjük. Akármilyen nagy egyéniség is legyen egy ember, egy nyelv, bármilyen megismételhetetlen legyen is jelleme, fő vonásai nem egyediek, másoknál is megtalálhatók, csak éppen nem ugyanabban a kombinációban, és olyan egyedi vonásokkal kiegészítve, amelyek másra nem jellemzők, addigi élete, története magyarázza csak őket.

Míg a magyar nyelv jellemének megrajzolásában BÁRCZI GÉZA magyar nyelvészeti irodalmunkra és benne is elsősorban jeles könyvére támaszkodhatott, nekünk sok kisebb-nagyobb tanulmányra, cikkekre kellene hivatkoznunk, amelyek magyar és külföldi szerzők tollából jelentek meg az általános tipológia és a nyelv egyes részrendszereinek tipológiája köréből, de ettől a tudományos apparátustól eltekintünk, mert összefoglaló munkák híján a dolgozatok tucatjaira kellene hivatkoznunk. Igazában egy könyvre való ismeretet kell tömören közölni, egy könyvét, amelyet még nem írtak meg a magyar nyelv tipológiai jellemzéséről, s aligha fognak addig, amíg nem készül el egy tipológiai összefoglaló munka.

A magyar nyelv tipológiai sajátosságait bizonyos sorrendben fogjuk vizsgálni. Elsőnek az állítmány szerepében elsődlegesen fellépő ige kérdéseiről beszélünk: az igeszemléletről, igeidőről, igekötőről, képzőkről. Utána következik a határozottság kifejezésének elemzése, amelyben összekapcsolódik az ige és a főnév kérdésköre, mivel ezt anyanyelvünk az ige tárgyas ragozásával és a főnévhez járuló névelőkkel fejezi ki. Majd szólunk a főnévragozásról: a ragokról és névutókról, amelyek segítségével kifejezzük az alanyat, tárgyat és határozó-

* Ez az írás BÁRCZI GÉZA „A magyar nyelv jelleme” című cikkének gondolatmenetét folytatja, és így feltételezi annak az ismeretét, amiről BÁRCZI cikkében szó van.

kat, ezt követi az igeneves szerkezetek és a mellékmondatok vizsgálata, amelyek ugyan mondatrészt fejeznek ki, de mondatértékűek. A nyelvtani jelenségek elemzését a sorrendiség vizsgálata zárja, amelynek során szó lesz a mondatrészek sorrendjéről a mondatban, a főnévi csoport (névelő, jelző, főnévi jelzett szó) szórendjéről és a szó morfémainak (képzők, ragok és jelek) sorrendjéről.

A szókincs és szóképzés kérdéseit csak röviden említjük meg, mert velük az általános tipológia eddig keveset foglalkozott. A hangtanról nem lesz szó cikkünkben.

2. A magyar ige egyik legjellemzőbb, de kevésbé tanulmányozott kategóriája az igeszemlélet, amely az igekötő segítségével fejeződik ki. Anyanyelvünk gazdag igekötőrendszere lehetővé teszi, hogy a legkülönbözőbb helyi viszonyokat pontosan és szemléletesen fejezzük ki: *bead, kiad, felad, lead, odaad, visszaad, összead* stb. Az igekötők lehetőséget adnak arra is, hogy a különböző helyviszonyokon kívül számos másodlagos jelentés is kifejeződjék, amely többé-kevésbé megváltoztatja az ige jelentését. Az igekötő ugyanakkor az ige előtt állva az igei cselekvés befejezettségét is tudatja: *Pista feladja a levelet* vagy *Pista feladta a levelet*. Ebben megegyezik a szláv nyelvek igekötőivel, amelyek az igehez járulva befejezetté teszik a folyamatos igéket. A szláv-tól eltérően azonban a magyarban nincsenek olyan képzők, amelyek az igekötős befejezett igékből másodlagosan folyamatosakat képeznének; pl. az orosz *писа́л* 'ír' jelentésű igéből képezhető *выписа́л* 'kiír' jelentéssel, amely befejezett cselekvést jelöl, s ebből képzővel újabb folyamatos ige hozható létre: *выписыва́л* azonos jelentéssel. A magyar igekötő hátravetésével azonban elérhető, hogy az ige és az igekötő együttesen már nem befejezett, hanem folyamatos cselekvést jelöljön: *János éppen írta ki az adatokat, amikor Mária belépett*. A magyar hátravetett igekötő azonban ebben az esetben nem egyszerűen megszünteti a cselekvés befejezettségét, hanem folyamatos, egy másik cselekvéssel egyidejű cselekvést jelöl, s ez már több, mint amit az orosz folyamatos ige kifejez, és az angol folyamatos igeidőknek felel meg a szerepe. A magyar igeszemléletben tehát megvalósítható a befejezettség jelölése igekötők segítségével, akár az oroszban, de a befejezett igék folyamatossá tételének nincsenek meg olyan sajátos eszközei, mint a szláv képzők, amelyek egyértelműen nem befejezett s ilyen értelemben folyamatos cselekvést fejeznek ki. A hátravetett igekötős ige viszont már azt is tudatja, amire az angol sajátos igeidőket használ, azonban ez sem történik olyan következetesen, mint az angolban. Az igeszemlélet árnyalt kifejezése tette feleslegessé az igeidőknek a múlt század magyar irodalmában még meglévő rendszerét, de hasonló változás ment végbe a szláv nyelvek többségében is. A magyar nyelv tehát történeti fejlődése során bonyolult igeidőrendszert használó nyelvből igeszemléletet kifejező nyelvvé vált, s ennek lett a következménye, hogy az igeidők rendszere leegyszerűsödött, és az igeszemlélet kialakulása jelentősen előrehaladt, bár nem érte el azt a fokot, amely az angol vagy az orosz igeszemléletre jellemző. Mindkettőből részesült bizonyos fokig, mindkét aspektustípussal rokon: érzékeltetni tudja az ige befejezettségét, és ehhez megvan az igekötő-rendszere, akár az oroszban, de a cselekvés folyamatosságának érzékeltetésére is vannak eszközei, ha ezek nem is alakultak rendszerré, mint az angolban. Ezenkívül a magyar ige gazdag képzőrendszerrel rendelkezik a gyakoritás kifejezésére, vannak mozzanatos képzőink, tehát a különböző igemódok gazdagon kifejezésre juttathatók nyelvünkben, s ez egyik jellemző vonása.

A magyar nyelv a tárgy határozottságának kifejezésére már igen korán rendelkezett sajátos, tárgyias ragozással, amely nemcsak egy ismert, a szituációban adott tárgyat jelöl ki: *A fiú kéri ezt a labdát*, hanem egy csoport tetszőleges elemének azonosítására is szolgál: *Melyik labdát kéred?* A további fejlődés során azonban lehetőség nyílt arra, hogy a határozottság ilyen általános és széles kifejezőmódját tovább finomítsuk a névelőrendszer segítségével, és minden egyes főnévről, legyen az alany, tárgy vagy határozó, meg lehessen állapítani, hogy adott, ismert vagy nem az, tehát határozott vagy határozatlan: *A fiú keresi a labdát; A fiú keres egy labdát*; de lehetőség van arra is, hogy bizonyos esetekben eltekintsünk a főnév azonosításától: *A fiú levelet ír*. A magyar ily módon egyrészt azokkal a nyelvekkel került egy típusba, amelyek képesek a tárgy bizonyos fokú határozottságát kifejezni, kifejezésformáját illetően azokkal elsősorban, amelyek erre az igeragozást használják föl, s így nincs szükségük a tárgy névmással való helyettesítésére, mint a franciának vagy a szerb-horvátnak. De a további fejlődés, a névelőrendszer kialakulása a névelős nyelvek típusába sorolta be a magyart, bár a névelőhasználat nyelvünkben nem olyan jellegű, mint például az angolban, ahol minden megszámlálható főnévről el kell döntenünk, hogy határozott-e vagy sem.

A magyar ezenkívül rendelkezik a határozottság egy másik kifejezési lehetőségével, a birtokos személyraggal: *házam, házad, háza* stb., amely megvan a nyelvek jelentős részében, és a határozottság sajátos változatát képviseli, azt, amikor a birtokot jelentő főnevet a birtokos révén azonosítjuk. Két főnév, illetőleg névmás és főnév valós vagy lehetséges kapcsolatát jelöli, s így mondattanilag bonyolultabb szerkezetet tételez fel: *az (apa) háza, az (ő) háza, az (én) házam*. A tárgyias ragozás és a birtokos személyrag kifejezését tekintve azonban rokon annyiban, hogy mindkettőhöz ragokat használunk, tehát szintetikus megoldáshoz folyamodunk a birtokos jelölésére, nem pedig sajátos névmás fajtához: ang. *the father's house, his house, my house*.

A mondatrészek főnévvel történő kifejezése alapvetően különbözik a magyarban, az angolban vagy a franciában, mert anyanyelvünkben ragos alakokat, névutós vagy ragos-névutós főneveket használunk, míg az angolban csak az előjárók használatosak a mondattani viszonyok jelölésére, a szórenden kívül, amely szintén alaktani szereppel rendelkezik; pl. *A fiú levelet írt a szobában*, angolul *The boy was writing a letter in the room*. De a magyar a főnévragozó oroszától is különbözik annyiban, hogy a magyar sokkal több esetragot tart számon, mint az orosz főnévragozás, és a magyar névutók zöme a főnév ragtalan alakjához járul, míg az oroszban — de ugyanezt találjuk a latinban és a németben is — minden előjáró ragozott főnévvel áll; pl. az előbbi mondat az oroszban így hangzik: *Malčik pisał pis'mo v komnate*. Az orosz mondat helyhatározója *v* + előjárós esettel fejeződik ki, míg a magyarban csak *-ban* ragos főnevet találunk. A magyar és az orosz főnévragozás két különböző típust képvisel, de van egy harmadik főnévragozási típus is, amely ugyanannak a tendenciának a folytatásaként jött létre, amely a magyar deklinációt létrehozta, csak a fejlődés tovább ment, és a névutók túlnyomó része raggá vált. Így a ragok száma megközelíti az ötvenet, és ragos főnév fejezi ki azokat a viszonyokat is, amelyek a magyarban névutóval fejeződnek ki. A magyar főnévragozás anyanyelvünk külön élete folyamán alakult ki, de hasonló típusú ragozás jött létre a finnben és az észtben is. A különböző ragozási típusok megegyeznek egymással bizonyos típusajátosságban, függetlenül attól, hogy a deklináció melyik típusát képviselik. Így a magyarban

nem jött létre a parciális és totális esetek oppozíciója, mely oly jellemző a finnre és az észtre, és közelíti őket a litvánhoz, amely pedig az oroszsal azonos főnévragozási típusba tartozik, de a részelést és teljességet kifejező esetek szembenállása lényeges jellemzője, míg a szláv nyelvekben ez már háttérbe szorult.

A mondatrészek nemcsak főnévvel fejeződhetnek ki, hanem mellékmondatokkal és igeneves szerkezetekkel is. A magyarban megtaláljuk mind az igeneves szerkezeteket, mind a mellékmondatokat, tehát mindkét eljárás jellemző rá. Vannak azonban olyan nyelvek, amelyek vagy csak az igeneves szerkezeteket, vagy csak a mellékmondatokat ismerik, illetőleg részesítik előnyben, tehát a két eljárás egyike jellemző rájuk. A magyarban a mellékmondatok történetileg másodlagosak, és később jelentek meg, mint az igeneves szerkezetek, amelyeknek egyes típusai el is tűntek nyelvünkéből, éppen a mellékmondat-rendszer kialakulásának következtében. Az egyes nyelvekre jellemző, hogy az igeneves szerkezeteket és a mellékmondatokat milyen arányban, milyen mondatrészek kifejezésére és mely feltételek mellett használják. A magyarral egyező fejlődés ment egyébként végbe a szláv nyelvekben: a beszélt nyelvben háttérbe szorultak a jelzői melléknévi igeneves szerkezetek, de mivel nagy tömörséget biztosítanak a mondatalkotásban, megkönnyítik a bonyolultabb mondatok áttekintését, az írott nyelvben az igeneves szerkezetek megőrződtek.

A mondat különböző részeinek kifejezését áttekintve röviden szóljunk a mondatrészek sorrendjéről a mondatban, a jelző és a jelzett szó és a főnévhez tartozó többi elem (névelő, névutó) sorrendjéről, valamint a morfémák rendjéről a szóban. A magyar mondat szórendjében két típus van képviselve a lehetséges négy közül: az egyik közülük ősi, a mondatrészeknek a finnugor alapnyelvből örökölt rendje, amelyben az ige a mondat végén áll, és előtte sorakoznak a többi mondatrészek: *A fiú levelet ír* vagy *A fiú tollal ír* vagy *A fiú tollal levelet ír*, de megtalálható az a szórendi típus is, amelyben az alany után az igei állítmány következik, s ezt követik a többi mondatrészek: *A fiú írja a levelet a szobában* vagy *A fiú megírta a levelet a szobában*. Ha jobban szemügyre vesszük mondatainkat, látjuk, hogy az ige a bővítményeit akkor előzi meg, ha olyan igekötővel jár, amely az ige előtt áll, s a névelős tárgy jobbára követi az igét. Nem tekinthetők alapszórendűnek a következő mondatok: *A fiú levelet ír meg* vagy *A fiú a levelet írta*, és csak sajátos szövegösszefüggésben helyesek, főleg az előbbi. Az alany, igei állítmány, tárgy típusú szórend tehát akkor használatos, ha az ige előtt igekötő áll, vagy a tárgyat névelő előzi meg. Mivel mind az igekötő, mind a névelő másodlagos a magyarban, ebből következik, hogy ez a szórend is későbbi fejlemény. A magyar fejlődését nem követték legközelebbi rokon népeink, amelyek megőrizték az alany, tárgy, igei állítmány szórendi típust, viszont hasonló fejlődésen ment át a finn és az ész. A tárgy és igei állítmány szórend esetén a domináns szó a második helyen áll, míg az igei állítmány és tárgy típusú szórendben az első helyen; a mondatrészek ilyen elhelyezése a *rectum + regens* vagy *regens + rectum* elvet követi.

A mondatrészek és a főnévi csoport szavainak elhelyezése e két elv alapján közös nevezőre hozható, azonos szempont szerint tipizálható. Ha a melléknévi, számnévi vagy birtokos jelző megelőzi a jelzett szót: *a szép lány*, *két szép lány*, *az apa könyve*, akkor a *rectum + regens* rend figyelhető meg, ha a jelző és jelzett szó sorrendje fordított volna, akkor a *regens + rectum* elv

érvényesülne (pl. a franciában a melléknévi jelző általában követi a jelzett szót, és ugyanez történik birtokos jelzős szerkezet esetében is, tehát a második elv érvényesül). Az általános tipológia megállapította, hogy a mondat olyan szórendje, amelyben az ígét megelőzi a bővítője, igen gyakran együtt jár a jelző és jelzett szó sorrenddel, vagyis a *rectum* + *regens* elv érvényesül. Nem számítanak már önálló mondatrészeknek a névutók és a prepozíciók, valamint a névelők, de a főnév és ezen szófajok sorrendi kérdéseit is egybe lehet kapcsolni a mondatrészek sorrendjének vizsgálatával. Megállapítást nyert, hogy a birtokos jelző és jelzett szó sorrendnek általában a főnév + névutó szórend felel meg, ha nem is teljes következetességgel. A magyarban ez a sorrendi összefüggés mindenestre megvan: *az apa házában és a ház felett*. Ennek a magyarázata általában az, hogy a főnév és névutó egy birtokos jelző és birtok szerkezetből jött létre, s a két elem sorrendje megmaradt akkor is, amikor a birtokos szerkezet már névutós kapcsolattá alakult át. A névelők közül a határozott névelő általában a mutató névmásból, a határozatlan pedig az 'egy' számnévből jött létre, és ez magyarázza, hogy egybevethető a jelzős szerkezetek, valamint a névelő és főnév sorrendje, bár nem okvetlenül van köztük megfelelés, hiszen a szerepváltozással együtt sorrendi változás is történhet (pl. a bolgárban, ahol a mutató névmás megelőzi a főnevet, míg a határozott névelő követi).

A következő sorrendi kérdés: a morfémák rendje a szón belül már nem kapcsolódik közvetlenül az előző kettőhöz, s nem ismerjük pontos összefüggését a mondat és a főnévi csoport szórendjével. A magyarban mindenestre azt találjuk, hogy a viszonyító elemek a szó végén helyezkednek el, követik a szó tövét szemben olyan nyelvekkel, amelyekben megelőzik a szótövet, pl. a szuahéliben, így a viszonyító elemek — legyenek névutók vagy ragok — egyöntetűen követik az alapszót, illetőleg a szótövet. Nem világos, hogy a morfémák rendje milyen szabályok szerint kapcsolható össze a főnévi csoport és a mondat szórendjével, egyelőre nincsenek erre vonatkozó általános tipológiai megállapítások. Csak gyanítható, hogy a *rectum* és *regens* összefüggése kiterjeszthető a szó elemeinek a rendjére is, de sajátosan; pl. a magyarban *levelet ír, szép leány*, tehát *rectum* + *regens* elv az első elem hangsúlyozásával jár, a morfémák rendjében ez a nyomatókosítási elv úgy érvényesül, hogy a nyomatókos alapszó kerül az első helyre, s a képzők, jelek és ragok követik. A szuahéliben fordítva az ígét követi a tárgy, a jelzett szót a jelző, és a ragok és jelek megelőzik a tövet (bár a képzők követik), a nyomatók az utolsó előtti szótagon van. Az általános szabályok megállapítását nehezíti az a körülmény, hogy több tényezőt kell figyelembe venni, s ezek egy része történetileg megváltozhatott, míg a többi nem.

A szókinés és szóképzés területén a tipológia még csak a kezdeti lépéseknél tart. Annnyit már tudunk, hogy a nyelvek különböző típusokba oszthatók aszerint, hogy az új szavakat elsősorban szóképző eszközökkel hozzák-e létre vagy pedig nélkülük, azáltal, hogy új jelentést kap egy már meglévő szó, jövevényszó vagy szókapcsolat képviseli-e az új jelentést. A magyarra a szóképző eszközök gazdagsága jellemző, de gyakran kap a főnév melléknévi jelentést: *apa, apai*, de *fa¹, fa²* (nincs *fai*). Az angol ez utóbbi eljárást kiterjeszti a főnév = ige viszonyra is, pl. *bed¹ 'ágy', bed² 'ágyaz'*, de gyakran nem ad a meglévő szónak újabb jelentést, hanem egy jövevényszóval fejezi ki azt, amire a magyarban képzett szót használunk; pl. *apa* és *apai* angolul *father* és *paternal*, bár az angol is gyakran él a szóképzés lehetőségével, és a *paternal* mellett megvan a *fatherly* melléknév is némileg különböző jelentéssel. A szóképzést helyet-

tesítheti szókapcsolat is bizonyos nyelvekben, pl. a szuahéliben nincsenek képzett melléknevek, és a nekik megfelelő jelentést szókapcsolatok fejezik ki. Még nem tudjuk, mi az összefüggés a szóképzés és a nyelvtan rendszere között, a magyarban mindenesetre gazdag rangrendszernek fejlett képzőrendszer felel meg, míg az angolban a ragok rendszere igen erősen, a képzőké jelentősen redukálódott a történeti fejlődés során.

3. Az eddigiek során a magyar nyelv egyes tipológiai sajátosságait vizsgáltuk meg, egész röviden szembesítve más nyelvek megfelelő jelenségeivel. Jobbára csak elszigetelt jellemzőkről volt szó, amelyek összességükben meghatározzák ugyan a magyar nyelv tipológiai arculatát, de nem volt világos, hogyan fűgnek össze egymással. A tipológia, egyre jobban megismerve a nyelvek egyes típusajátosságait, igyekszik komplex típusokat kialakítani, de ezek egyelőre bizonyos sajátosságok együttes meglétének megállapítására szorítkoznak. Nem világos, hogy szükségszerűen együtt kell-e megjelenniük, mert nem tudjuk, mi magyarázza együttes előfordulásukat. Mindenesetre a komplex típusok vizsgálata alkotja a tipológia egyik leglényegesebb soron következő feladatát, amelynek megoldása során elemezni kell azokat a javaslatokat, amelyeket egyes tipológusok tettek: ellenőrizni kell, hogy valóban szükségszerűen fordulnak-e elő az adott jelenségek, és ha igen, ez mivel magyarázható.

Cikkében BÁRCZI GÉZA a magyar nyelv általános jellemzőjének a szintetikus kifejezésmódot tartotta, szemben az analitikussal, amely anyanyelvünkre kevésbé jellemző. A szintézis tömörséget biztosít a nyelvnek, míg az analízis lazább szerkesztésmódot eredményez. A BÁRCZITÓL javasolt kritériumot a tipológia ismeri, és mi most elsősorban ennek a megnyilvánulását vizsgáljuk a magyarban. A magyar nyelv tipológiai sajátosságainak a szintézis és analízis szempontjából történő elemzésében azt a sorrendet követjük, amelyben eddig is vizsgáltuk a magyar nyelv jelenségeit.

Az igei állítmány kategóriái közül az igeszemlélet az igekötő és az ige kapcsolatában fejeződik ki: ha a cselekvés befejezett, az ige előtt álló igekötő egybeolvad az igével, míg folyamatos cselekvés esetén az igét követő igekötő elválik. Az igei cselekvés módjait, az igeidők egy részét szintetikusán képzők és jelek fejezik ki, míg a jövő idő és a feltételes mód analitikusan jut kifejezésre. A határozottság eszközei közül a tárgyas ragozás és — ha ide soroljuk — a birtokos személyrag szintetikus, míg a névelő analitikus. A főnévi paradigmában a ragok szintetikus, a névutók analitikus eszközök. Az igenevek és mellékmondatok csoportosítása is elképzelhető ebből a szempontból, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a szintézis nagyobb tömörséget biztosít, mint az analízis. Az igeneves szerkezet tömörebb, mint a mellékmondat, s ezt alátámasztja az is, hogy az igenév magában foglalja a mellékmondat vonatkozó szavát azáltal, hogy jelzőként áll a jelzett főnév előtt, és ezzel azonosul vele: *a szobában levelet író fiú*, míg a mellékmondat vonatkozó névmása függetlenebb: *a fiú, aki a szobában levelet ír*.

Kérdéses a szórend ilyen szempontú értékelése. Figyelembe veendő itt az a tipológiai tény, hogy a tárgy az igével és a jelző a jelzett szóval, tehát a *rectum + regens* szórendben álló szerkezetek a polyszintetizáló nyelvekben egybeolvadhatnak, egy szót alkothatnak, míg ez az igei állítmány és tárgy szórendben ritkán lehetséges. A csukcs nyelvben, amely mindkét szórendet ismeri, a tárgy és igei állítmány szórendben az ige bekebelezi a tárgyat, míg az igei állítmány és tárgy szórendben ez nem lehetséges: magyar példával ezt

úgy szemléltethetnénk, hogy a *fát vág* szórendben lehetséges egy szintetikus szó létrehozása: *favág*, míg a *vágja a fát* szórendben erre nem kerülhet sor. Bekebelező szerkezetek a csukcsban csak akkor jönnek létre, ha a tárgy nincs azonosítva, akár a magyarban (vö. *A fiú fát vág*), míg az azonosított tárgy, amely az ige után áll, nem inkorporálódik (vö. *A fiú vágja a fát*).

Ha a vizsgált jelenségeket történeti szempontból elemezzük, azt látjuk, hogy a magyarban a szintézisre irányuló tendencia idővel helyet adott az analízisnek. Erről tanúskodik az a körülmény, hogy a határozottság kifejezésében a szintetikus jellegű tárgyaz ragozás kiegészült a névelő használatával, de talán ide sorolható az igeszemlélet kifejezésében a befejezettséget jelölő ige-kötős igék használatának kiegészülése a hátravetett ige-kötő használatával, amely az előtte álló igével együtt a cselekvés folyamatosságának eszköze. A birtokos személyragok, amennyiben a határozottság kifejezéséhez soroljuk őket, szintén analitikus eszköznek tekinthetők. A főnévragozásban a ragok kialakulása megállt, bár így is elég sok van belőlük, és a névutók jelentős része már nem olvadt egybe a tőszóval, hanem attól elválva analitikusan használódik. Így itt is helyet ad a szintetikus eljárás az analitikusnak. Az igeneves szerkezetek kiegészülése és helyettesítése mellékmondatokkal — amennyiben az igeneves szerkezetet szintetikusnak, a mellékmondatokat analitikusnak tekintjük — hasonló tendenciát mutat. A szórendben az alany, tárgy, igei állítmány sorrendű mondatok kiegészülése alany, igei állítmány, tárgy szórenddel szintén kapcsolatba hozható a szintézis és analízis egymást követő fejlődésével.

DEZSŐ LÁSZLÓ

Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben*

1. Három évtized elenyészően kicsi idő a nyelvek életében. Egy-egy nyelv ugyanis hosszú évezredek alatt alakul ki, és hogy létének alapját, legfőbb szerepét betölthesse, vagyis hogy a társadalom létezését biztosító társas érintkezést, a beszédet, mai divatos műszóval: a kommunikációt lehetővé tegye, ahhoz az szükséges, hogy az egymást váltó nemzedékek ajkán alapjaiban ne változzék. Ugyanakkor azonban a nyelvnek mint a gondolkozás eszközének — az előbb említett szerepéből következően is — föltétlenül lépést kell tartania külső és belső világunk megismerésével, a jelenségek közötti új meg új összefüggések felfedezésével stb., vagyis meghatározott módon változnia, fejlődnie kell. Tehát állandóság és változás, megőrzés és továbblépés érvényesül benne sajátos dialektikával.

Az eddig mondottakhoz mindjárt hozzátehetjük, hogy a nyelv egyes részlegei más-más módon tesznek eleget ennek a dialektikának. Nyilvánvaló, hogy a nyelvnek — és mellé vehetjük: a gondolkodásnak — az alapjait jelentő nyelvtani, közelebről alak- és mondattani rendszer, valamint a nyelv közvetlen anyagi bázisát alkotó hangtani struktúra lassabban, hosszabb idő alatt módosul. Például a magyar igeidőrendszert illetően „csupán” annyi történt az utóbbi két-háromszáz év alatt, hogy a *mondá*, *monda* alakú, úgynevezett elbeszélő múlt, továbbá a *mondottam volt* típus — amely két múlt idő közül az előbb történt kifejezésére szolgált, mint a francia plus-que-parfait — kiszorult az

* Elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem ünnepi közgyűlésén, 1975. március 27-én (rövidített formában).

irodalmi és köznyelvből, ugyanakkor a költői-írói nyelv stíluselémévé vált, illetőleg megmaradt nyelvjárási szinten például a székeleyknél; ez utóbbit jól tükrözi Tamási Áronnak, valamint Sütő Andrásnak annyira magával ragadó prózája. Hasonlóképpen archaikus stílusesszék lett a Petőfinél még viszonylag gyakori *-and*, *-end* jeles jövő idő (pl. *látand*, *látandja*), viszont — legalábbis az írott nyelvben — megerősödött és különböző stílusárnyalatot kapott a *fog*-os jövő idő (pl. *adni fog*), amely igazában csak Geleji Katona István 1645-i Magyar Grammatikáskájában fordul elő mint az *-and*, *-end* jeles forma variánsa. — Hangállományunk alakulására talán jól rávilágít a veszprémvölgyi apácák 1002 előtti görög nyelvű adománylevelében található *σαμτὰν* (olv. *szamtay*) szó, amely az 1109-i latin nyelvű megújító levélben *zamtu* (olv. *szamtou*), később — és ma — pedig (az irodalmi és köznyelvben) *szántó* alakban szerepel. Ez többek között azt mutatja, hogy a csaknem ezer év alatt irodalmi és köznyelvünkben eltűnt az *ā* és a *γ*, vagyis az ajakkerekítés nélkül ejtett, az *á* rövid párjának tekinthető és az indoeurópai nyelvekre jellemző *ā*, továbbá az arab beszédből ismert sajátos torokhang: a *γ*; az *-aγ* szóvégből lett kettőshangzó (*ou*) pedig egy hosszú hanggá: *ó*-vá változott.

A nyelv természetéből következik, hogy a gazdasági, társadalmi, művelődésbeli viszonyokat, továbbá az egyes tudományokat, szakmákat érintő változásokra a leggyorsabban a szó- és kifejezőképlet reagál. Egy kissé leegyszerűsítve a dolgot: ha egy új tárgy, módszer stb. születik, ha új összefüggést fedezünk fel, annak valamilyen módon — szóképzés, szóösszetétel, úgynevezett tükörszó-alkotás, idegen szó átvétele stb. vagy éppen körülírás útján — neve is lesz. Majdnem azt is mondhatnánk: csak az létezik, aminek neve van. Amikor például mintegy másfél évtizede az ember kezdte meghódítani a világot — jóllehet nem vagyunk úrhajós nemzet —, egyik napról a másikra olvashattuk az újságokban a következő — egyébként igen szerencsés — megnevezéseket: *úrhajó*, *úrhajós*, *úrséta*, *úrrandevó*, *köldököksinór*, *holdkomp*, *sőt úrbébi*. Néha persze — rendszerint a műveltségben való nagyfokú elmaradás vagy egyszerűen műveltségváltás idején — mesterséges úton kell létrehozni a szavaknak és kifejezéseknek egész tömegét. A mi páratlanul sikeres nyelvújításunk idején — azért páratlanul sikeres, mert más európai nyelvújító törekvésekkel szemben belülről, azaz szóképzés, szóösszetétel, valamint tájsszavak bevonása és régi, elfeledett szavak felelevenítése révén — olyan, ma is nélkülözhetetlen szavak jöttek létre, mint *anyag*, *állam*, *bizottság*, *cím*, *cukrász*, *csőr*, *emelet*, *folyóirat*, *gyár*, *határozat*, *hatóság*, *intézet*, *irodalom*, *járvány*, *jog*, *képezni*, *kérvény*, *költő*, *könyvtár*, *lég*, *másolni*, *mérnök*, *növény*, *öltöny*, *ötlet*, *példány*, *regény*, *rom*, *szabály*, *szobrász*, *tanár*, *térkép* stb. (l. részletesebben: BÁRCZI GÉZA, Anyanyelvünk magyarsága: Nyr. LXXX, 5–6). — Ugyanakkor természetesen a használatból kiment tárgyaknak, a megszűnt tisztségeknek, az idejét múlt cselekvéseknek stb. a nevei elavulttá válnak, majd el is tűnnek a nyelvhasználatból, legfeljebb archaikus stíluselémként bukkannak fel a szép-irodalomban, mint például a két világháború közötti Magyarország osztálytársadalmának intézmény- és tisztségnevei stb. Szabó Magda prózájában vagy Fejes Endre Rozsdatemető című regényében.

A szókézleten kívül nyelvi anyagukban a mindenkori gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli viszonyok által meghatározott nyelvi rétegek (az irodalmi és a köznyelv, a nyelvjárások, a csoportnyelvek stb., l. BENKŐ, Nyjt. 5–7), továbbá a szintén a mindenkori társadalmi érintkezés különböző területein érvényesülő közlésmódok, a stílusrétegek (a tudományos, a sajtó-

nyelvi, a hivatalos, a szépirodalmi, illetőleg a társalgási, az előadói és a szónoki stílus, I. SZATHMÁRI, MStilÚ. 513 - 4) tükrözik igen hamar és hathatósan az élet valamennyi szférájában bekövetkezett változásokat.

Az utóbb mondottakból érthető, hogy ha az említett gazdasági, társadalmi, művelődésbeli stb. változások valamilyen oknál fogva felgyorsulnak, mint például tárgyalt korunkban, a felszabadulás óta eltelt három évtizedben, — akkor mindenekelőtt a szókinésben, valamint a nyelvi és stílusrétegekben ugyancsak nagymértékű nyelvi módosulásokkal kell számolnunk.

2. Szükségképpen rövid előadásomban az „állandóság és változás” jegyében kívánom áttekinteni nyelvünk felszabadulás utáni alakulását, mégpedig úgy, hogy először felsorolom a nyelvi változásokat kiváltó tényezőket, majd néhány kiragadott példával illusztrálom, hogy a magyar nyelv egyes részlegei milyen fontos sajátosságokat őriztek meg a múltból, és milyen új jelenségeket teremtettek, természetesen rámutatva a vadhajításokra, hibákra is.

A legjelentősebb — ha nem is mindig közvetlen — nyelvi hatása kétségtelenül a társadalmi és gazdasági alap megváltoztatásának, szocialistává tételének volt. Ezzel járt ugyanis együtt a kollektív gazdálkodás bevezetése, a gyors iparosítás, a városiasodás biztosítása, a művelődési lehetőségek kiterjesztése, továbbá az a körülmény is, hogy megnőtt azoknak az embereknek a száma, akiknek a munkaköréhez szorosan hozzátartozik a nyelvnek szóban vagy írásban való használat, valamint hogy napjainkban a közügyekkel kapcsolatban a véleménynyilvánítás szinte általánossá vált.

Második helyen szólhatunk a tudományos-technikai forradalom néven emlegetett jelenségről, amely különösen a természettudományoknak és az egyes szakmáknak soha nem tapasztalt fellendülését és egyáltalán a szakmai ismeretek széles körű elterjedését eredményezte.

Harmadszor: nem feledkezhetünk meg a tömegkommunikációs eszközöknek (a rádióknak, a televízióknak, a filmeknek, a sajtónak stb.) az igen nagy arányú — többek között: nyelvi — hatásáról.

Végül e tekintetben szintén számolnunk kell az életttempó mérhetetlen és hozzátéve: föltétlenül káros — felgyorsulásának, valamint még a külföldre járásnak, egyáltalán az idegen nyelvek hatásának a következményeivel is.

Külön utalok arra, hogy nyilván nem kis mértékben hat a jelzett irányban — tudniillik nyelvünk alakulását, sőt alakítását illetően — a felszabadulás után megizmosodott magyar nyelvészet s benne különösen az alkalmazott nyelvtudomány egyik legfontosabb ága: az éppen szintén ebben az időben magára talált, korszerű módszerekkel dolgozó és nagy tömegek nyelvi tudatát felébresztő nyelvművelés (I. SZATHMÁRI: Nyr. XCVII, 400—3).

Bár csak a szépirodalomra, ott is inkább a költői stílusra van hatással, mégis hadd említsem meg azt a gyakran furcsállható irodalmi törekvést, irányt, amely a versben például a szavakat (a mondatokat) részre bontja stb., és különböző nyelvi játékokkal igyekszik bizonyos hangulatot kelteni. Weöres Sándor — aki joggal próbálkozott meg az efféle eljárásokkal is — így nyilatkozott erről „Az emberi szó jelene és jövője” című ankét során: „Magam arra töreksem, hogy a magyar nyelv lehetőségeit minden elképzelhető irányban kikapogassam. Egyrészt visszamegyek például most készülő Psyché versciklusomban a magyar nyelv 150—200 évvel ezelőtti, Kazinczy-kori állapotába, másrészt montázstechnikával igyeksem a mai költői vagy prózai nyelvet egészen a mondatok és szavak szétDarabolásáig hajlékonyá tenni. Nagyon lényegesnek

érzem a szótt, font, kígyózó mondatokkal való kísérletezést, mert úgy érzem, ez gazdagítja leginkább a nyelvet.” (Új Írás 1971. 3. sz.; egyébként l. a „Dob és tánc”, a „Tapéta és árnyék”, a „Téma és variációk” és a „Kuli” című verseit.)

A fentebb felsorolt tényezők nyelvi hatása — ezeket részben még érinteni fogjuk — mindenekelőtt három területen mutatkozik meg: a) a szó- és kifejezés-készletnek olyan mérvű gyarapodásában, hogy már-már második nyelvújítás-ról beszélhetünk (vö. TársSzle. 1974. 2. sz. 94); b) a nyelvi és stílusrétegek határozottabb elkülönülésében és önállósodásában; c) és irodalmi nyelvünk még teljesebb egységéé válásában.

3. BÁRCZI GÉZA nemrégiben — igen találóan — így nyilatkozott nyelvünk múltjának és mai állapotának a kapcsolatáról: „Anyanyelvünk, a mai magyar nyelv mindent tud, amit ebben a világban tudni kell. Nyelvünk a finnugor alapnyelvből olyan rugalmas örökséget hozott magával, hogy különösebb megrázkódtatások nélkül hozzá tudott idomulni a gyakori műveltségváltozásokhoz. Közben ugyan fölvetett jövevényszavakat, ez minden nyelvben természetes, de az új fogalmak jelentékeny részét régi szókincséből is ki tudja fejezni. Ugyanakkor a szerkezete hallatlanul makacs, ma is nagyjából azt az ige- és névszóragozást használjuk, mint a honfoglaló magyarok. Egyfelől tehát a makacs konzervativizmus, másfelől az új igényekhez való idomulás képessége egyszerre adja nyelvünk maradandóságát és rugalmas hajlékonyságát, s ez tette lehetővé, hogy elszigetelten is fennmaradhatott, és kicsinyiségében is fölemelkedhetett a »nagy« nyelvek színvonalára.” (Köznevelés 1975. 2. sz. 5.)

A) Hogy most már közelebbről a hangalakját illetően mit hozott magával a magyar nyelv a múltból a mába, arra vonatkozólag ismét BÁRCZI GÉZÁNAK az „Anyanyelvünk magyarsága” című szép tanulmányából idézhetünk: „Mai hangrendszerünk rendkívül gazdag és változatos. Mind magán-, mind mássalhangzói tisztán artikuláltak, s e vonás esztétikailag határozottan előnyös. Nyelvünk magánhangzó-rendszere a leggazdagabbak és legváltozatosabbak közé tartozik, s e változatosságot és a vele kapcsolatos kifejező képességet még növeli a hosszú és rövid magánhangzók éles szembeállítása (*korok, kórok, kórók*) . . . Különösen szerencsés azonban a magyarban a magánhangzók és mássalhangzók eloszlása, kapcsolásmódja. Kettőnél több mássalhangzó torlódása, mely nehezebb zökkenőt jelent, viszonylag ritka, másrészt két mássalhangzó gyakran találkozik, s ez szint és változatosságot visz a nyelv hangzásába, sűrűn meg-megtörve az egy magánhangzó — egy mássalhangzó pergését. Ezek a vonások (valamint a hosszú és rövid magánhangzók pontos megkülönböztetése) teszik lehetővé az időmértékes verselést a legtökéletesebb zeneiséggel, ami igen kevés európai nyelvben lehetséges, és sehol oly könnyedséggel, mint a magyarban . . . A hangsúly a magyarban tudvalevőképpen a szó első szótagján van; erősen dinamikus és több-kevesebb erővel szinte a mondat minden szaván érezhető. Ennek következtében a szavak nem mcsódnak egymásba, s e ténynek a mindig kissé torzító gépi beszédben (mozi, rádió, beszélőgépek) nagy előnye van, mert a megértést megkönnyíti. A hangsúly azonban nem nyomja el a hangsúlytalan szótagokat, ezek világosan megtartják hangszínüket, csengésüket.” (Nyr. LXXX, 8, 9, 10.)

És mi változott a legutóbbi időben? Szaporodott például a *dz* hangok száma a *hallgatózik* ~ *hallgatódzik* típusú képzett igékben. Az 1954-es Helyesírási szabályzat ezért vesz fel az effélékből nagy számban kettős alakokat (l. DEME LÁSZLÓ, Magyarázat Helyesírási szabályzatunk új kiadásához. Bp.,

1955. 39, 51–65). Nem jelent negatívumot az sem, hogy az *-l* végű igék esetében az *l* után a *j* kezdetű végződés *j* elemét sokan csaknem teljesen, hasonulás nélkül kimondják, tehát — úgy látszik — *éljen* lesz az *éjjen* helyett (vö. korábban is a névszók viselkedését: *gólja*; l.: DEME LÁSZLÓ és mások megjegyzései: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ és SZATHMÁRI ISTVÁN, Bp., 1967. 47–8, 91, 126–7, 197, 258, továbbá WACHA IMRE, A beszéd hangzásának stílusa. Bp., 1974. Kézirat. 47, 54–5). Az viszont már baj, hogy több oknál fogva mind az írásban, mind a beszédben a hosszú *í, ú, ű* helyzete gyengül, ez pedig magánhangzó-rendszerünket alapjaiban rendíti meg. Nagy kár, hogy az úgynevezett zárt *ë* (pl. *embër*) használata — ismét több, itt nem részletezhető ok miatt — csökken, s ez — mivel ilyenformán a kétféle *e* hang egybeesik, és a magánhangzók 25 százalékát alkotja — az egyhangúság felé viszi nyelvünket. Legalább azt kellene elérni, hogy azok, akik nyelvjárásukból, regionális köznyelvükből magukkal hozzák, tartsák is meg, bárhová kerülnek. Határozottan el kell ítélnünk viszont a hosszú mássalhangzók megrövidítését (pl. *kelemes* [*~ kellemes*], *látam* [*~ láttam*]¹, az úgynevezett betűejtést (pl. *látja*, a helyesen kiejtett összeolvadásos *láltya* helyett), a hangok el- és egybeesését az artikulációját, továbbá a hadarást s különösen ennek következtében egyes hangok, sőt szótagok elnyelését (pl. *irodalom*, *naon jó*, *szocializmus*, *vállalat* [= *vállalat*], *szakszeti* [= *szakszervezeti*]), valamint összetett szóban a második vagy harmadik tagnak, illetve jelzős főnév esetén a jelzett szónak a hangsúlyozását (pl. *mezőg a z dasági*, *ház t a r tás*; *kiváló d o l gozó*), továbbá az idegenes kiejtést az efféle szavakban: *fran* (helyesen magyarul: *frank*), *pári* (= *Párizs*), *landn* (= *London*), végül pedig bizony sokkal többet kellene tennünk azért, hogy a pöszte, raccsoló, sesegő-susogó stb. beszédhibások száma ne szaporodjék, mert immár hivatalos bemondóktól, országos szavalóversenyeken is hallani efféle beszédet.

B) Természetesen legjelentősebb mértékben a *s z ó k é s z l e t* gyarapodott. Ezt mutatja az Értelmező Szótár „új” stílusminősítésű szavainak az igen nagy száma, és még inkább jelzik a különböző — két- és egynyelvű — szakszótáraknak mind sűrűbben napvilágot látó vaskos kötetei.

Hogy a szóképzőkben való gazdagság egyik jellemzője nyelvünknek, azt már SYLVESTER JÁNOS megfigyelte 1539-ben kinyomtatott nyelvtanában. BÁRCZI GÉZA említett dolgozatában „a képzők fényűző bőségét” kitűnő példával érzékelteti: „... az igék gyakorítását — írja — 7 egyszerű és több mint 30 összetett képző fejezi ki, ... pl. bár mind gyakorító, más és más árnyalatot éreztet a *szállong*, a *szálldos*, a *szálldogál* és a *szállingózik*” (i. h. 10). Nem csodálkozhatunk hát, ha nyelvünk az elmúlt évtizedekben is élt — jóllehet nem a kívánt arányban — ezzel a lehetőséggel. Néhány példa: *traktoros*, *szolgáltatás*, *rendezvény*, *pontosít*, *szalagosít*, *vegyszerez*. — Keletkeztek új szavak — ez esetben a kívánatosnál nagyobb arányban — a szóalkotás másik gyakori módjával, összetétel útján is: pl. *építőtábor*, *háztáji*, *szolgáltatóház*, *számítógép*, *irányítószám*, *tollaslabda*, *célgép* 'meghatározott munkadarab megmunkálására vagy egy bizonyos művelet végzésére való gép' (ÉKsz.). — Találkozunk továbbá — nemegyszer a szokottnál nagyobb mennyiségben — a szóalkotásnak viszonylag ritkább módjaival. Az úgynevezett szóelvonással jött létre például a *tupír* (< *tupíroz*), a *nagytakarít* (< *nagytakarítás*), a *táv-*

¹ A példákat illetően — itt és a következőkben — felhasználtam „A mai magyar nyelv állapota” című középtávú tervmunkának (vezetője Grétsy László) az anyagát.

irányít (< távirányítás), a tréfás hatású *főszerkeszt* (< *főszerkesztő*). A szó megrövidítésének köszönhetik létüket az effélék: *tulaj* (< *tulajdonos*), *labor* (< *laboratórium*), *trolí* (< *trolibusz*), *baci* (< *bacillus*), *presszó* (< *eszpresszó*), *kösz* (< *köszönöm*), illetve a szó megrövidítésén kívül valamilyen képzőt is kaptak a következők: *fagyí*, *fusi*, *föci* ('földrajzóra', a diáknyelvben), *pulcsi* stb. Az ötvenes években — főként idegen hatásra — túlságosan gyakorivá váló úgynevezett betűszó-, illetve mozaikszó-alkotás az utóbbi években megtalálta a helyes egyensúlyt; egyébként ennek a szóalkotási módnak az eredményei a következő szavak: *tsz*, *tv*; *ENSZ*, *BKV*; *közért*, *trafó*; stb. Érdekes, hogy még úgynevezett népetimológia, azaz a nyelvérzék számára elemezhetetlen (pl. idegen) szónak egy hozzá hasonló hangalakú szóval való „értelmessé” tétele útján is keletkezett néhány új lexikai elem: *lekoppint* (a *lekopíroz*-ból), *mankópénz* (a francia *manque* 'hiány' szóból).

Az eddig tárgyalt jelenségekkel kapcsolatban nyelvhelyességi-stilisztikai tekintetben két zavaró, mondhatnánk: negatív tényezőt kell megemlítenem. Az egyik az arányok kérdése. Kár például, hogy új jelenségek, fogalmak kifejezésére — főként a szaknyelvekben — a képzett alakoknál sokkal több összetétel jön létre. Pedig a képzett származéknak nagy előnye a rövidség, a tömörség, a sokféle árnyalat kifejezésének a lehetősége, a továbbképezhetőség (pl. a *daráló* főnév jelölheti azt a személyt, aki éppen darál vagy darálni szokott, továbbá a darálásra használt gépet, eszközt, valamint azt az építményt, ahol a gép el van helyezve és végül — pl. *tsz*-ben — az illető üzemszerűség; vö. ÉrtSz.). A szórövidülés és szóelvonás egyes fajtái szintén nagyobb mértékben fordulnak elő, mint amilyen szolgálatot tesznek a nyelvnek; egyébként sok közöttük az alantas (durva, sőt trágár) stílusárnyalatú.

A másik tény, amiről szintén nem feledkezhetünk meg: a hibáztatható vagy éppen hibás alakulatok nem elhanyagolható száma. A magyar — mint ismeretes — az úgynevezett analitikus és szintetikus nyelvek között körülbelül a középúton van. Semmiképpen sem kedveli tehát az összetételek között a többtagú, már-már áttekinthetetlen szószórnyetegeket (egyébként a nagyon hosszú többszörösen összetett szavakon a tagoló kötőjel inkább csak a szemnek segít valamit). Tehát például még rendjén való szóalakulat a *munkaerőhelyzet*, a *nép-gazdaság-fejlesztési*; elfogadható a *takarmánytejjor-termelés* is (bár ez esetben lényegesen „simább” a birtokos jelzős szerkezet), de a *forgóeszközállomány-növekmény* és az *átlaglétszám-irányszám*-félék már — olvasva és hallva egyaránt — riasztóak (az utóbbiban a fölösleges ismétlés is negatív irányban hat). — Továbbá: a *nagytakarít*, *gyorsír* típusú elvonásban is van erőltettség, a *bérelszámol*-féle tárgyias összetételt meg joggal vetik el nyelvművelőink, az összetétel megszüntetését ajánlván (*bérelszámol* helyett *bért számfejt* vagy *elszámol*).

Külön emlékezem meg a szókincsen belül az *i d e g e n s z a v a k r ó l*, mivel ez a nagyszámú csoport jelentős hányadában nyelvünk fejlődését tekintve — sajnos — negatívumot képvisel. Nyilvánvaló — különösen napjainkban, a tudományos-technikai forradalom, valamint az egyes népek sokoldalú és gyakori érintkezése idején —, hogy a létrejövő új tárgyakkal, jelenségekkel stb. együtt azok nevét is átvesszük, jóllehet sokkal kifejezőbb — szakembernek, nem szakembernek meg éppen — a magyar nyelvű elnevezés. De még az úgynevezett nélkülözhetetlen idegen szótól is (amely helyett nincs megfelelő magyar szavunk) feltétlenül megkívánjuk, hogy hangzásában, felépítésében illeszkedjék bele a magyar nyelvbe. Ilyenformán bevált, hasznos idegen szónak tarthatjuk az újabbak közül a *televízió*-t (hús évvel ezelőtt a

képrádió, képszóró, távolbalató stb. szavakat ajánlották helyette), ilyen továbbá a *norma*, a *dízel*, *dízelesít*, és még sorolhatnánk tovább. Főlölesleges viszont a *komputer*, mert van *számítógép*, és főlöleslegesek a következő — újabban főként angol — szavak: *digest* (= tallózás, válogatás, ill. tallózó folyóirat), *design* (= ipari formatervezés), *protest song* (= tiltakozó dal), *marketing* (= piacszervezés), *stewardess* (= utaskísérő) stb. És vajon miért kell a nagyközönségnek, az egyszerű olvasónak is szánt egyetlen napilap néhány cikkében efféle idegen szavakkal találkozni: *koordinálás, kommunális, kapacitás, program, infrastruktúra, szektor, delegáció, kontingens, kooperáció, finanszíroz* stb., amikor mindegyiknek megvan az egyértelmű, egyszerre felfogható anyanyelvi megfelelője.

C) Mint fentebb utaltam rá, a nyelv alak- és mondatnana nehezebben, lassabban változik. A magyar nyelv ősi örökségei: szóragozásunk szintetikus tömörsége (l.: birtokos személyragozás, tárgyias igeragozás, a határozók zömének raggal való jelölése, a jelző ragtalan volta), továbbá a mondaton, sőt a szövegen belül az összetartozó elemek kapcsolatának világos és lehetőleg kétoldalú kifejezése (l.: birtokos szerkezet; határozott tárgy és tárgyias igealak; rámutatószó és kötőszó összefüggése; alaki egyeztetés; az elbeszélésben és leírásban a folyamatosság biztosítására használt *azután, majd*-féle határozószók; stb.), valamint a rendkívül rugalmas és mégis kifejező szórend mai nyelvünknek is fontos pozitív vonásai (l. BÁRCZI i. h. 11–4). Csupán néhány olyan alak- és mondatnani változást sorolok fel, amely már korábban megindult, de ma is hat, vagy éppen az utóbbi évtizedekben hat nagyobb mértékben.

Az alaknana területén említsük meg az úgynevezett „suksük” nyelvet. Ez — mint ismeretes — azt jelenti, hogy a *-t* végű igéknek kijelentő mód egyes szám 3., továbbá többes 1. és 3. személyében is a megfelelő felszólító módú alakokat használják, tehát *lássa, lássuk, lássák* formákat a *látja, látjuk* helyett (pl. „Nem *lássa* a fától az erdőt.”). Mivel ez a jelenség a két mód közötti — fontos — funkcionális különbséget elmossa, s egyébként is igemódrendszerünk már régen megszilárdult, ezt az irodalmi és a köznyelv egyaránt elutasítja. Nyelvművelőink küzdelmének az eredményét igazolja, hogy ennek a hangalakilag se szép jelenségnek a terjedése napjainkra megállt, kevesebbszer találkozunk vele, mint korábban. — Ikes ragozásunk — mivel már régen elvesztette eredeti szerepét (ti. azt, hogy az igét szenvedővé vagy visszahatóvá tette, vö. még ma is: *tör ~ török, nyúl ~ nyúlik*) — mind jobban kiszorul az írott és beszélt nyelvből egyaránt. Úgy látszik azonban, hogy az irodalmi nyelv a kijelentő mód jelen idő egyes 1. személyében meg fogja őrizni az eredeti *-m* személyragos alakot (pl. „*eszem* valamit”). Ez utóbbit bizonyítja az, hogy az ismert normának, szabálynak a — mintegy — túlhajtásaképpen (persze helytelenül) egyszer-másszor nem ikés ige is ikés személyragot kap az 1. személyben, pl. *edzem, könnyű bort iszogatom* (ehelyett: *edzek, iszogatok*).

A mondatnana területén mostanában jelentkező változások közé számíthatjuk a befejezett melléknévi igeneveknek névszói állítmányként való használatát, abban az esetben is, ha igei jellege az uralkodó. Különösen a sajtó nyelvében olvashatunk efféléket: „Sajnos nem *megoldott* a szálláshelyek biztosítása sem”, helyesen: *nincs megoldva*, illetőleg az egész mondatot élétké téve: „Sajnos a szálláshelyeket nem tudtuk biztosítani.” (E kérdés részletes tárgyalását l. RÁCZ ENDRE: Zalai Tükör 1975. 2. sz.) — Korunk terméke számos névutó: *kapcsolatban, tekintetben, értelmében, következtében, alapján, során,*

folyamán, útján, terén stb. Létrejöttük azt mutatja, hogy gondolkodásunk, hely-, mód-, állapot- stb. megjelölésünk összetettebbé, árnyaltabbá vált, szaporodott az elvont határozók száma. Túlzott és a korábbi névutókat kiszorító használatuk azonban — amely mindenekelőtt az újságnyelvre jellemző — körülményeskedővé teszi a stílust. — Az ötvenes évektől alakult ki, különült el más-más jelentéssel az *iskolában* és az *iskolán* helyhatározós változat. Az első mindenekelőtt az általános és középiskolát jelenti, a második pedig valamilyen tanfolyam jellegű oktatási formára utal. (L. még: „a *konyhában*, ill. a *konyhán* dolgozik”.) — Terjed — gondatlanságból, sietségből stb. — a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának a mellőzése olyan esetekben, amelyekben éppen ez biztosítja az egyértelműséget, illetve az azonnali megértést. Pl. „A kormány megtárgyalta az építésügyi és városfejlesztési *miniszter* és a Minisztertanács Tanácsai Hivatala elnökének a jelentését . . .”, helyesen: „. . . *miniszternek* . . .”. — Természetesen a korábbi időkhöz hasonlóan ezekben az évtizedekben is baj van az alany és állítmány egyeztetésével; a határozott és határozatlan tárgyak melletti igealakokkal; a *húsz év előtt* (helyesen: *húsz évvel ezelőtt*) típusú időhatározóval; a határozott és határozatlan névelő elhagyásával, illetve fölösleges kitételével; a *négy kerület, 1969 évben, kettő újságot* alakú helytelen számnévhasználattal stb. (ezeket l. MNyh., MMNyR. passim és a nyelvművelő könyvekben, valamint a Nyr.-ben).

D) Szólnunk kell még a szókincsen, a hang-, alak- és mondattanon túlmutató olyan nyelvi, stilisztikai, továbbá a szerkesztéssel és fogalmazással kapcsolatos jelenségekről, amelyek inkább az újonnan alakuló szövegelmélet vagy szövegnyelvészet körébe tartoznak. E jelenségek között igazán új alig van, de a gyakoriságuk változott, és mivel szinte kivétel nélkül negatív hatásúak, talán nem érdektelen a rövid bemutatásuk.

Mai nyelvünk, fogalmazásunk egyik sajnálatos jellemzője a *sablonosság*, más szóval a színes, változatos, az illető műfajtól függően egyéni hangvételi stílus hiánya. Jól mutatja ezt az agyonhasznált, éppen ezért mármár semmitmondó szavak, továbbá a frázisok, közhelyek számának növekedése. Vajon a *döntő, lomoly, jelentős, alapvető, konkrét, operatív* stb. mit őrzött meg az eredeti — nagyon is „alapvető” — jelentéséből? Azt hiszem, nyugodtan mondhatjuk: szinte semmit vagy legfeljebb némi homályt. Hasonlóképpen a közhelyek. Ezt a sajátos jelenséget „A magyar stilisztika útja”-ban így határozta meg: a közhely „olyan, képet is tartalmazó körülírás, szólás vagy szókapcsolat, amelyben a képnek valójában nincs szerepe, mert csak bővebb kifejtése egy magában a közhelyben is megadott fogalomnak anélkül, hogy — szemben a szólásokkal — asszociációkat ébresztene az olvasóban, hogy gondolkodásra készítené. Pl.: *az álom karjai közt van ’álmodik’; lerója a hála adóját ’meghálál’; a távozás hímes mezejére lép ’eltávozik’.*” (472.) További példák: „Úgy még sohasem volt, hogy sehogy sem lett volna.”; „szerény véleményem szerint”; „rohamléptekben halad”; „a művet haszonnal forgathatják”; és efféle erőltetett szellemeskedések, valójában ferdítések: „Nem látja az erdőből a fát.”; „Munka helyett édes a pihenés.”; „Ép testben épphogy élek.” És vajon mi van a közhelyek használata mögött? Röviden: az önálló ítéletalkotásra és kifejezésre való képtelenség vagy éppen kényelmesség, lustaság; továbbá bizonyos értelemben vett eredetieskedés, az olcsó siker vágya; valamint nemegyszer éppen a homályosságra való törekvés. Kerüljük a közhelyeket! (L. részletesebben HERNÁDI MIKLÓS könyvét: A közhely természetrajza. Bp., 1973.)

Mai írásunk, beszédünk másik sajnálatos jellemzője, hogy gyakran homályosan, nehézkesen, körülményesen, egyszerűen: nem elég világosan fejezzük ki magunkat. A mondanivaló összetettebbé, bonyolultabbá válásának megfelelően — érthető módon — szaporodnak a többszörösen összetett mondatok, amelyekben ráadásul az egyes tagmondatok is több mellé- és alárendelt szerkezetet tartalmaznak. Sajnos azonban ezzel együtt — mindenekelőtt a tudományos nyelvben, a szakmai szövegekben, de még a sajtóban is — nő az agyonzsúfolt, áttekinthetetlen és ezért homályban maradó mondatok száma. Zavaros például — bár egyszerű mondatról van szó — a következő híradás: „A Minisztertanács megtárgyalta továbbá az Országos Tervhivatal elnökének az 1976 – 1990 közötti évekre szóló hosszú távú népgazdasági tervezés munkarendjéről, módszeréről és programjáról szóló előterjesztését.” A stílust még homályosabbá — néha ezenkívül már-már nevetségesse — teszi a mind sűrűbben előforduló úgynevezett képzavar. Ismeretes, hogy a képek, szóképek — amelyekben szintén igen gazdag a magyar nyelv — mennyire színessé, változatosná, hangulatossá teszik a stílust (pl. *zsákutca*, *nyakigláb*, *gurul a nevetéstől, hálni jár bele a lélek* stb.). De ha a kép erőltetett vagy zavaros, vagy oda nem illő, vagy éppen különböző szólások keverednek benne stb., akkor már képzavar, mindenképpen negatív hatású stílusesezköz keletkezik. Példák az újságnyelvből: „Megannyi kérdőjel *tornyosul* a kiöregedő sportolók előtt” (helyesebben: *áll, van*). „A szövetkezet szekere egy helyben *topog*” (világosabban: „A szövetkezet szekere *egy helyben áll vagy nem halad*”). „*Ott hagyta a foga fehérjét*” (ebben két — egyébként kifejező — szólás keveredett össze furcsa módon: „*Kimutatta a foga fehérjét*” és „*Ott hagyta a fogát*”).

Napjainkban általában arra panaszkodnak, hogy nem jut idő semmire. Ennek ellenére a mai stílusra nemegyszer éppen a szószaporítás, a bőbeszédűség, azaz bizonyos fölösleges szavak, nyelvi elemek használata is jellemző. Ennek legközönségesebb formája az úgynevezett pleonazmus, például: „*Ma már jelenleg* három országba exportálunk ilyen berendezéseket.”; „*Gyors kapkodással* semmit sem lehet elérni”; továbbá: *ennek következtében tehát*; stb. — A szószaporítás körébe tartoznak az úgynevezett terpeszkedő kifejezések is. Az ilyen alakulat — pl. *befejezést nyer* 'befejeződik', *kifizetést eszközöl* 'kifizet', *átvétellel kerül* 'átveszik' — egy ragos névszóból és igéből álló szókapcsolat, amelyben az igei elemnek nincs önálló jelentése. Egy efféle híradás: „Javítani kell a színvonalat, s ennek biztosítására [a vállalat] megfelelő *intézkedéseket tett*” (helyesebben *intézkedett*). — Ebbe a körbe tartozik a szintén elég gyakori fölösleges ismétlés is. A szószervezet- vagy mondatismétlés hatásos stílusesezköz, de csak akkor, ha tartalmilag vagy érzelmileg megokolt: pl. „*Sok-sok* vendég érkezett.”; „*Jó, nagyon jó* filmet láttunk.”; „*Szebbnél szebb* ruhákban jelentek meg a lányok.”; „*Se füle, se farka* nem volt a beszédének.”; „*Miért ment el, miért ment el* tőlünk?!” A mi nyelvünk azonban — más nyelvekkel szemben — egyáltalán nem tűri a funkció nélküli, tehát fölösleges ismétlésnek semmilyen megnyilvánulását (még az *és* kötőszónak a többszöri előfordulása is sérti a fülünket!). Lássunk néhány példát, és mutassunk rá a helyes megoldásra is: „A bírság *összegét* a jogtalan előny vagy okozott kár *összegén* felül kell megállapítani...” (Az *összegét* formát helyettesítsük ezzel: *nagyságát*). — „*Felhívjuk az előterjesztőket, hogy az engedélyezési eljárás során továbbra is megfelelő szigorúsággal járjanak el...*” (Az *eljárás* szó elmaradhat, tehát az *engedélyezési eljárás* során helyett ez kerül a mondatba: az *engedélyezés* során.)

Végül: nyelvünk még a hasonló hangalakú szavaknak, sőt ragoknak, képzőknek, jeleknek a többször egymás utáni előfordulása ellen is tiltakozik (hát még ha az ismétlés következtében valamilyen ritmusérzetünk támad!) — illetőleg effélék előfordulása esetén azonnal (nem kívánt) szerepet, hatást tulajdonítunk nekik. Példák: „... már szilveszteri utazásokat tervez és szervez az IBUSZ...” (helyesebben: „... tervez és készít elő...”). 1973-ban a *Kortársban* megjelent *dolgozatomban* írtam róla. (A *dolgozatomban* helyett jobb: *cikkemben*.)

A negatív vonások lezárásaképpen meg kell állapítanunk, hogy a körülményeskedés, a homályos, nem egyértelmű megfogalmazás mögött egyszerűen a fogalmazó felelősségének elhárítása vagy legalábbis elhomályosítása húzódik meg. Hogy ez mennyire így van, azt jól kiemeli a következő három mondatváltozat: „Az illetékes előadó (X. Y.) az ügyet nem intézte el” — ez a megállapítás így hangzik a cselekvő (pontosabban ezúttal éppen a nem cselekvő) személy megnevezése nélkül: „Az ügy nem intéződött el”; illetőleg az említett terpeszkedő kifejezéssel még jobban elhomályosítva: „Az ügy nem került elintézésre”.

4. Szólnunk kell a továbbiakban a nyelvi és stílusrétegeknek, valamint — külön is — a társadalmi és közművelődési szempontból legfontosabb nyelvi rétegeknek: irodalmi és köznyelvünknek az e korbéli változásáról. Mivel a jelzett részlegek egy és ugyanazon nyelvnek — anyanyelvünknek — a megjelenési formái, és ennél fogva nemcsak szorosan összefüggnek egymással, hanem gyakran nem is könnyen választhatók széjjel, — együtt tárgyalom őket, és némileg önkényesnek látszó sorrendben teszek a ma legfontosabbakkal kapcsolatban néhány megjegyzést.

A) Irodalmi nyelv, köznyelv; nyelvjáráások és regionális köznyelvek. — Ismeretes, hogy irodalmi nyelven nem a szépirodalom nyelvét értjük, hanem az igényesebb írásbeliségben, elsősorban a szépirodalomban kicsiszolódott, a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív írott nyelvi típust. Ez úgy jön létre, hogy az egyes népekben fejlődésük során a megfelelő gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli stb. tényezők hatására feltámad az igény egy olyan egységes(ebb) nyelvi típus kialakítására, amely az addig kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvi változatban beszélőknek és íróknak különböző társas (elsősorban írásbeli) érintkezését megkönnyíti. Azt is tudnunk kell továbbá, hogy a nyelvi egységesülés és normalizálódás egy kis magból kiinduló folyamat, amelynek során előbb az úgynevezett formai (tehát a helyesírási, hangtani és alaktani), majd — jóval később — az úgynevezett tartalmi (vagyis a szókészleti, frazeológiai, mondatjelentéstani és stilisztikai) jelenségek egyes változatai kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, és lassanként e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak ki. Ami most már a mi irodalmi nyelvünket illeti — az eddigi kutatásokra támaszkodva és nagyon summázva —, a következőt állapíthatjuk meg: nálunk az irodalmi nyelvvé egységesülés és normalizálódás intenzívebben a XVI. század második negyedében indult meg éppen a korviszonyok, a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezők (az ország három részre szakadása; a magyarországi humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a literátusréteg létrejötte; a település- és népiségtörténeti változások; az önálló és felvirágzó Erdély; stb.) hatására, és alapja minden bizonnyal az északkeleti területeken, azaz az akkori Kassa — Sárospatak — Debrecen kör-

nyékén beszélt nyelvjárás volt. A továbbiakban a felvilágosodás és vele együtt a nyelvújítás, majd a reformkor - s benne Vörösmarty, Arany, Petőfi stb. — sokoldalú hatásának köszönhető, hogy a múlt század közepére alapjaiban kialakult irodalmi nyelvünk.

Hogy nyelvünk későbbi alakulását megérthessük, meg kell határoznunk, mi a köznyelv: a k ö z n y e l v az irodalmi nyelv beszélt változata, a normatív beszélt nyelvi forma, amelyen általában az iskolázott, műveltebb emberek igényesebb — élőszóbeli — nyelvi érintkezése folyik. A múlt század második felében és e század első évtizedeiben az irodalmi (írott) nyelvnek volt nagyobb hatása a köznyelvre, a beszélt nyelvre, mintegy az előbbi adta a normákat az utóbbinak. Századunk harmincas éveiben, különösen pedig az ötvenes évektől napjainkig — éppen a társadalom jelzett átalakulása következtében — fordított a helyzet: a köznyelv, a beszélt nyelv hat igen erősen az irodalmi nyelvre (szakszavak tömeges köznyelvvé válása; zsargon és argó elemek beszüremkedése; lazább, pongyolább fordulatok, továbbá sablonok, közhelyek, az alantasabb, familiárisabb beszélt nyelvben előforduló jelenségek behatolása; stb.); — ez utóbbiakkal kapcsolatban l. a fentebb mondottakat és alább, az egyes stílusrétegekről mondandókat). Ugyanakkor azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy napjainkban az úgynevezett tartalmi jellegű elemeknek (szavaknak, kifejezéseknek, a legkülönbébb stilisztikai jelenségeknek) korábban szinte soha nem tapasztalt gazdagodásának vagyunk a tanúi (erről l. a fentebbieket és az alábbiakat is).

Visszatérve az irodalmi nyelvre — különösen ami a formai (a hangtani, a helyesírási és az alaktani) oldalát illeti — azt mondhatjuk, hogy éppen az általános és az anyanyelvi műveltség emelkedése következtében, továbbá az egy kézben levő, központi irányítású nyelvművelés hatására, valamint a tömegkommunikációs eszközöknek az eredményeként is — igazi, teljesnek mondható e g y s é g e most valósul meg, és — jóllehet a nyelvjárások (természetes módon bekövetkező) visszaszorulásával — a normarendszer napjainkban terjed el igazán a magyar anyanyelvűek mind szélesebb köreiből, beleértve lassan a legkisebb falvakat és tanyákat is.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy egyrészt a n y e l v j á r á s o k — bár kétségtelenül mind mennyiségileg, mind minőségileg visszaszorulnak — nem jelentenek valami megvetendő, alsóbbrendű nyelvhasználati formát, inkább olyan — mondhatnánk — kincsesbányát, amelyből nemcsak a szép-irodalom (különösen a művészi próza) meríthet állandóan, hanem amely — elsősorban szó- és kifejezőképességével, sajátos nyelvi-stilisztikai fordulataival, valamint változatos hanglejtésével — gazdagíthatná irodalmi és köznyelvünket is. Másrészt azt is látnunk kell, hogy azért — szerencsére — nem olyan hirtelen tűnnek el mindenestül a magyar nyelvjárások, mint korábban, éppen a felzabálás után sokan gondolták. Nemegette elemük például — gyakran enyhítve a nyelvjárási jeleget — az úgynevezett r e g i o n á l i s k ö z n y e l v b e n kap helyet.

Mi ez a sajátos jelenség? „Regionális köznyelven a beszélt nyelvváltozatoknak azt a típusát értjük, amely ... az irodalmi nyelv igényes beszélt változata (a köznyelv) és a nyelvjárások között helyezkedik el; tehát tipikusan átmeneti kategória” (IMRE SAMU: MNy. LXIX, 257). Hogy egy kissé a létrejöttükbe is bepillantassunk, megemlítem a következőket: „ha a nyelvjárási sajátságok változnak, bomlanak, a változás, bomlás közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat; azaz: az újabb forma vagy azonos a köz-

nyelvvel, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi, tipikusan nyelvjárási alak” (IMRE: ANyT. VIII, 93), és mindjárt tegyük hozzá, az újabb formák igen gyakran elterjednek egy-egy város vonzáskörében vagy éppen nagyobb területen, vagyis a regionális köznyelv elemeivé válnak. Természetesen a jelzett változás folyamata sokrétű: „a köznyelv hatása bizonyos nyelvi sajátságokra erősebb, másokra gyengébb” (IMRE: i. h. 92). Egyes nyelvjárási jelenségek szigorúan tartják magukat a regionális köznyelv szintjén (pl. az *ä, e* a Dunántúl jelentős részén, Kaposvárott is; a kisebb-nagyobb erősségű, záródó *ou, öü, éi* kettőshangzók a keleti részeken; ugyanitt és még másutt is az *eszek, iszok*-féle iktelen ragozású alak; stb.). Vagy például az *ö-zés* — IMRE SAMU helyes megállapítása szerint: „Szeged vidékén jellemző a regionális köznyelvre is, az *i-zés* azonban nem jutott el az egyik legtipikusabb vidéken, Debrecen környékén sem erre a szintre. Ennek ellenére az *ö-zés* bomlása ma erősebbnek látszik, mint az *i-zésé*” (i. h. 92). Ezzel szemben hadd jegyezzem meg hat évi megfigyelésem alapján, hogy viszont Szegeden a műveltek és műveltebbek nyelvhasználatában, vagyis a szegedi regionális köznyelvben erősödik — egyébként ugyanezt tapasztaltam például Debrecenben a záródó diftongusokat, az *l, r, j* nyújtó hatását illetően. Végül hangsúlyozni szeretném azt, hogy nálunk a regionális köznyelvek sajátosabb és jelentősebb helyet foglalnak el a nyelvi rétegek között éppen irodalmi nyelvünk ötvözéses eredete és jellege miatt (vö. BENKŐ: AnyMűv. 222), továbbá mert a magyar irodalmi nyelv sohase szakadt el a nyelvjárásoktól, a népnyelvtől (vö. BÁRCZI: Nyelvjárás és irodalmi stílus: StilTan. 72–105).

B) És most lássuk röviden, mi jellemzi a napjainkban — néha túlzott mértékben is — önállósodó legfontosabb nyelvi és stílusrétegeket.

a) Szaknyelv és tudományos nyelv. — Talán az eddig mondottakból is kiviláglik és természetesnek látszik: egyrészt hogy roppant nagy számban és igen gyorsan születnek új műszavak, szakkifejezések; másrészt hogy — bár számos szakszó általánosságban elterjedtté válik — az egyes szakmák, tudományágak meglehetősen elkülönülő fogalmi és nyelvi rendszert építenek ki.

És hol mutatkoznak a hibák, negatívumok? Mindenekelőtt a fölösleges idegen szavak (a példákat l. fentebb) használatában, továbbá az ugyancsak fölösleges szakszógyártásban (pl. ilyen a *kiszerelel, kiszereelés*, tudniillik a *csomagolás, adagolás, palackozás, töltés* stb. helyébe lépett), valamint az agyonzsúfolt és többszörösen összetett mondatokat tartalmazó körülményes, nehezen vagy szinte egyáltalán nem érthető megfogalmazásban (erre csaknem minden szakfolyóiratban könnyen találni példákat), amely gyakran szakzsargonhoz vezet. Ha van is némi túlzás a következő megállapításban, sok mindenre figyelmeztet a teendőket illetően: „A specializáció egyre szűkebb szakaszokra bomlasztotta fel a tudást, a tudomány művelői között mind nehezebb a kommunikáció, és a Tudósok Köztársasága elszigetelt szubkultúrákra hasadozott, amelyeket csak vékony kommunikációs szálak fűznek össze. Ez a helyzet szellemi polgárháborúval fenyeget. A tudás egészének ezt a bomlását az okozta, hogy a specializáció folyamán maguk az információk befogadói is specializálódtak. Tehát fizikusok csak fizikusokkal beszélnek, közgazdászok csak közgazdászokkal, sőt ami még rosszabb — magfizikusok csak magfizikusokkal . . . Néha eltűnődik az ember azon, nem válik-e végül a tudomány a befalazott remetek gyülekezetének birtokává, akik sajátos különböző nyelveken mormolnak maguknak valamit, amit csak ők maguk értenek meg . . .

A specializált siketség terjedése azt jelenti, hogy valaki, akinek tudni kellene valamit, amit valaki más tud, nem képes azt felfogni általános érvényű hallóképesség hiánya miatt.” (KENNETH E. BOULDING, Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza. Management Science 1956. áprilisi szám. Rendszerelmélet — Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969. 96—7; idézi CZÚNI ISTVÁN „Korunk és a szaknyelv” című érdekes tanulmányának bevezetéseképpen: Nyr. XCVII, 403, l. még uo. 403—16.)

b) *Hivatali nyelv.* — Azt hiszem, teljes mértékben egyetérthetünk BÁRCZI GÉZÁNAK a szélesebb értelemben vett mai hivatali nyelvre vonatkozó értékelésével: „A magyar hivatalos nyelv levetkőzte a régi, nehézkes, idegenszerű latinus mondatfűzést, a *-tatik*, *-tetik*-es szóhasználatot, de hozott helyette egy másfélét, amelyik a nagyképű, körmönfont, körülményeskedő kifejezéseket kedveli. Ez azért kedvezőtlen, mert sokan ebben látják az elérendő nyelvi eszményt, és valahányszor a nyilvánosság előtt kell szólniuk, igyekeznek a hivatalos nyelvhez igazodni — ezáltal a rádión és a televízión keresztül akaratlanul is terjesztik ezt a nemkívánatos nyelvhasználatot.” (Köznevelés 1975. 2. sz. 3.) És lássunk mindjárt egy példát is: „Az Egészségügyi Minisztériumhoz küldött levelével kapcsolatban tájékoztatom, hogy az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV-es törvény értelmében kivizsgálás elrendelésére teendő intézkedésre illetékes Fejér megyei Tanács V. B. Egészségügyi Osztály vezetőjének továbbítottam. A vizsgálat eredményéről, tett intézkedésről fenti szerv vezetője fogja tájékoztatni Önt.” (Idézi GRÉTSY LÁSZLÓ: Magyar Nemzet 1974. III. 16. Anyanyelvünk rovat.) Talán a magyarázat fölösleges is (egyébként l. az idézett helyen).

c) *Sajtónyelv, publicisztikai stílus.* — Az ugyancsak szélesebb értelemben vett mai sajtónyelv (tehát ide értve a rádió, a televízió stb. nyelvhasználatát is) szintén közelebb áll a helyes, természetes beszédhez, mint például a századeleji (l. BÁRCZI idézett nyilatkozatát). De — mint fentebb példákat hoztunk rá — még mindig sok benne a fölösleges idegen szó, a hatásvadászó kifejezés, a divatszó, a közhely, a sablon és a bőbeszédű (pl. terpeszkedő kifejezésekkel megtüzdelt) vagy éppen körmönfont megfogalmazású, homályos értelmű mondat. Itt is van bőven tennivalónk.

C) *A szépirodalom nyelve, a költői és prózai stílus.* — Erről azért beszélek külön, mert kétségtelenül egyik legfőbb tere a nyelvi normarendszer kialakulásának, megerősödésének és elterjedésének (ezért nem véletlen, hogy sokan irodalmi nyelven „csak” a szépirodalom nyelvét értik), továbbá a legátfogóbb stílusréteg, amely a nyelvet mint művészi anyagot használja fel, és amely stilisztikai eszközként minden nyelvi és stílusréteget értékesít.

Az ötvenes évek stiláris egyhangúsága, sőt nemegyszer szürkésege, sematikussága után *költészetünket* a hatvanas évektől napjainkig a gazdagodás, a sokféle szín jellemzi, természetesen vitatható eredményekkel is. Illyés Gyula, Nagy László, Juhász Ferenc, Weöres Sándor, Tandori Dezső nevével utalva a legfontosabb alkotói vagy — még inkább — alkotástípusokra, közvetlenül ezeket a nyelvi-stiláris vonatkozású jelenségeket emelem ki: a szókinccs mérhetetlen kitérülése (l. például Juhász Ferencnek a makro- és mikrokozmoszt a legapróbb részleteiben magába olvasztó sajátos szóösszetételeit); a nagyon áttételes (gyakran szürrealista), úgynevezett komplex képek, sőt képsorok térhódítása; a hangtani jelenségek (hangszimbolika, alliteráció, szimultán verselés stb.) előtérbe kerülése; az extralingvisztikus eszkö-

zöknek (központozás, kisbetűs–nagybetűs írás, nyomdatechnikai eljárások, kalligrammában való ábrázolás stb.) sokkal nagyobb – pozitív vagy éppen negatív – szerepe; a nyelvi játékoknak, kísérleteknek, például szavak, mondatok – sokszor önkényes és túlzó – szétbontásának széttördelésének a kedvtelése. – A s z é p p r ó z á n a k talán az az egyik fő nyelvi-stilisztikai jellemzője, hogy – a „nouveau roman” hazai betörésével, a dokumentum, valamint szociografikus jellegű írások elterjedésével, egyáltalán a hétköznapi bemutatásának az előtérbe kerülésével is – nem kis mértékben bővült a szókincs, többek között a sokszínű argó, de ezzel együtt a durva, sőt trágár nyelvi elemek használata irányába is.

Bár kétségtelen, hogy a költőnek, írónak joga, sőt kötelessége a nyelvi és stilisztikai lehetőségek minél teljesebb kihasználása, – úgy gondolom – mégsem mondunk lehetetlent, ha azt tartjuk kívánatosnak, hogy szépirodalmunk nyelvi és stiláris eszközrendszere – a hagyományokhoz és a jelenhez egyaránt alkalmazkodva, valamint a jövőre is gondolva – a legkifejezőbb irányban fejlődjék.

5. Talán e rövid előadásban sikerült valamelyes képet adni nyelvünk legutóbbi változásairól és mai állapotáról. Összefoglalásként megismétlem BÁRCZI GÉZA szavait: „Anyanyelvünk, a mai magyar nyelv mindent tud, amit ebben a világban tudni kell”. Azért mégis mindehhez tegyük hozzá: sokrétű teendő vár a tudományra, sőt a tudományokra, az egyes intézményekre és az egész társadalomra, a társadalom valamennyi tagjára, hogy nyelvünk még teljesebb mértékben betöltse fontos szerepét.

És vajon mi a mi feladatunk itt az Eötvös Loránd Tudományegyetemen? Mindenekelőtt az, hogy a magyar irodalmi és nyelvészeti tanszékek a modern irodalom- és nyelvtudományi eredményeket felhasználva, de – a beszédművelés és a retorika bevezetésével is – anyanyelvünk történetét, mai állapotát és működését biztosan ismerő tanárokat, fordítókat, szerkesztőket stb. bocsássanak ki a magyar közművelődés számára. Feladatunk továbbá az is, hogy elsősorban valamennyi leendő pedagógus, de a jogászok is megfelelő anyanyelvi ismeretekkel felvértezve kezdjék meg a magyar nyelvvel elsőrendű eszközként élő munkájukat. Végül pedig mivel – mint láttuk – az anyanyelv ismerete és művelése az általános műveltségnek nem egyszerűen része, hanem a műveltség minden más ágát meghatározó alapja, oda kell hatnunk, hogy minden oktatónk, minden hallgatónk – az is, aki nem tanár, fordító vagy ügyvéd stb. lesz – felelősséget érezzen saját nyelvi felkészültsége, kifejezőmódja, anyanyelvi kultúrája iránt, továbbá elérhessük, hogy például a legcélszerűbb, legmegfelelőbb szaknyelvek, illetve az ugyancsak legcélszerűbb és legmegfelelőbb hivatali nyelv kialakításában, formálásában a természet- és jogtudományokkal foglalkozó professzoraink és tudósaink is részt vegyenek.

Még tágabban fogalmazva: az lenne a kívánatos, hogy minden magyarul beszélő – mutatis mutandis – kövesse Nagy Lászlónak, a költőnek a vallomását, ahogyan a „Versben bujdosó” című szép kötetében (Bp., 1973.) megfogalmazta: „... megnyugtató bizonyosság: hiszek a szóban. Kötelességem figyelni a szóra. Bánnom a szóval: odaadás és felelősség.”

SZATHMÁRI ISTVÁN

A magyar nemzetfogalom nyelvtörténeti előzményei

1. Másfél évtizede folyik immár a vita — mindmáig inkább csak történelemszeink és irodalomtörténelemszeink között — arról, hogy hogyan alakult ki a mai magyar nemzetfogalom, s hogy milyen szálak és hogyan fűzik össze a modern nemzetet, valamint a nemzeti öntudatot ezeknek történeti előzményeivel. E viták során ismételten szóba került, hogy mind a népünk eredetére vonatkozó mondákban és nézetekben, mind pedig a „nép” fogalmával kapcsolatos korai történeti forrásokban, 1100 táján jelentkezik egy olyasféle szemlélet, amely lényegesen különbözik az ekkori európai keresztény és feudális koncepcióktól. Ekkoriban ugyanis — mint legutóbb SZŰCS JENŐ kimutatta — a „*genus Hungarorum* fogalmát a territoriális tényezőtől, alattvalói viszonytól, társadalmi-jogi kondíciótól függetlenül a nyelv és eredet, származás (*lingua et natio*) képzetei határozták meg” (Nemzet és társadalom. Bp., 1974. 349). SZŰCS szerint ez a fogalom minden tekintetben eltér az ekkoriban uralkodó népszemléletől, melynek kategóriái a *populus* és a *gens*. A *genus Hungarorum* fogalma ebben a formájában szerinte egy ősbibb fogalmi rendszert tükröz. Ennek az archaikus szemléletnek a kialakulását kutatva szerzőnk hivatkozik arra, hogy a *genus* ómagyar megfelelője *fajzat*, illetőleg *nemzet* volt. Maga a *nemzet* származék viszont már az ősmagyarban létrejött, ’nemzés’, illetőleg ’a nemzés eredménye’ jelentéssel. Ez a szavunk még az ómagyar korban is elsősorban a rokonsági terminológia része volt, egyfelől ’szülött, ivadék, sarj’, másfelől pedig, csoportra vonatkoztatva, ’rokonsági csoport, nemzetség’ (*genus, stirps, progenies* stb.) értelemben (uo.). Mindez többé-kevésbé éppúgy összhangban áll nyelvtudományunknak ezzel kapcsolatos eddigi megállapításaival, mint szerzőnknek az az ugyanitt csupán zárójelben említett megjegyzése is, hogy maga a *nem* tő „valószínűleg iráni eredetű”.

Mivel a magyar nemzetfogalom kialakulásának történeti előzményeire vonatkozó s napjainkban is folyó vitákban a *nem*, *nemz*, *nemzet*, valamint a *faj* és *fajzat* szavaink eredetére és kinyomozható legősibb jelentésére vonatkozó nyelvtörténeti kutatásoknak mindenképpen fontos szerepük van, illetőleg lehet, úgy gondolom, érdemes, sőt szükséges is e kérdéskört újból megvizsgálnunk.

2. Hogy milyen eredetű *nem* szavunk, mely — mint tudjuk — először a Halotti Beszédben fordul elő, arra nézve mindmáig nincs megnyugtató magyarázat. A TESz. szerint esetleg alán jövevényszó, mint BABOSS R. ERNŐ vélte, az oszét nyelvjárások *нæмуг* (*nämüg*), *нæмиз* (*nämiz*) ’зерно, пуля’, ’Kern, Korn, Kugel’ jelentésű szavaiból származtatva e szavunkat. Ezeknek *-ig*, *-ug* eleme kétségkívül képző, s így *nem* ’genus stb.’ szavunkat szerinte e képzők leválasztása után nyerhető ó-oszét **nam-* ’Kern stb.’ alapszóval lehet összevetni. A jelentésfejlődés párhuzamaként *mag* szavunk példáját említi, amelynek ’semen’ jelentése mellett ’sperma’ jelentése is járatos, a *mag sertés*, *mag ló-félékben*. Ha a *nem* esetében is ezt a ’sperma’ jelentést tekintjük a jelentésfejlődés közbeeső fokának, ebből szerinte a ’posteri’, majd a ’genus’ jelentést is könnyen megmagyarázhatjuk. Olyan párhuzamok, mint BécsiK. 10: „Iudañac *maǵuabol*” — „Judae, de *semine*” ~ uo. 285: „Judanac *nēmēbol*” — „de *tribu* Iuda” stb. szerinte ezt a fejlődést kellőképpen magyarázhatják (MNY. XXXV, 229). Ennek a származtatásnak a legfőbb nehézségét a TESz. (II, 1009) — teljes joggal — abban látja, hogy az említett oszét **nam-* alapszó nincs kimutatva. Az is nehézséget jelentett, hogy 1970-ben, amikor e szótárkötet megjelent, még ennek az oszét alapszónak a rokonságáról sem lehetett

semmi bizonyosat tudni. Azóta azonban megjelent V. I. АВАЕВ oszét etimológiai szótárának második kötete is, mely a 'зерно, ягода, пуля' jelentésű *нæмуг/нæмиг* szavakat egy eredetibb, kezdetben 'ягода', vagyis 'bogyó' jelentésű **нæмуг* alakból származtatja, amit viszont a balkár 'bogyó, málna' jelentésű *nanəq* szóval s ezeknek egyéb török nyelvekben is meglevő megfelelőivel egyeztet, idézve oszét példát más, hasonló *n* → *m* változásra is. АВАЕВ lehetségesnek tartja azonban, hogy a fenti oszét szavak esetleg a 'бить; üt, csépel' jelentésű *нæм-* oszét igetőből származnak, s így eredeti jelentésük 'вымолагиваюмое из колоца', vagyis 'az, amit a kalászból kicsépeltek' lehetett. (V. I. АВАЕВ, *IsztEtSzlOszetJaz.* Moszkva—Leningrád, II. [1973.], 168). Mármost bármelyik magyarázatot fogadjuk is el, *nem* szavunkat többé aligha származtathatjuk az említett oszét szavak állítólagos **nam-* tövéből. Ha ugyanis az említett oszét szavak előzménye végső soron valóban török jövevényszó, akkor ennek *nam-* alakú töve sohasem létezett. Ha pedig belső fejlődés, akkor a kérdéses tő egy 'ver; csépel' jelentésű igetővel azonos, mellyel a magyar *nem* névszót szintén nem lehet kapcsolatba hoznunk. Így tehát az alán eredeztetést — alighanem végleg — el kell ejtenünk.

3. Van azonban más lehetőség is. NAGY GÉZA, az alapos - yelvészeti képzettségű, igen éles szemű régész és etnográfus már nyolcvan évvel ezelőtt megpendítette, hogy *nem* szavunk végső soron valószínűleg *név* szavunknak egy korai előzményéből származik. Ezt a véleményét ma is figyelmet érdemlő érvekkel okolta meg. Rámutatott arra, hogy a leszármazást már a nomád népek is nemzedékekre visszamenően számon tartják. A kirgiz gyerekeknek már kis korában hibátlanul meg kell tanulnia hét őse nevét. Ez azért volt régtől fogva ennyire fontos, mivel az, akinek apja volt, vagyis az apját név szerint is ismerte, s így meg tudta nevezni, „különbnek tartotta magát annál, kinek csak anyai leszármazása volt ismeretes s az előkelő osztálynak szemben a néppel egyik megkülönböztető jele volt az apai leszármazásnak nyilvántartása” (Ethn. V, 229). Majd megemlítve, hogy a római *patricius* megjelölés is olyan személyre utalt, akinek (ismert és elismert) apja van, fejtegetéseit azzal folytatja, hogy ehhez hasonlóan a magyar *nemes* szó is „kétségtől annak a nagyon régi kornak az emléke, midőn a magyarság szociális fejlődése azon pontra jutott, hogy a nőági és férfiági leszármazottak közti megkülönböztetés szükségébe állt” (uo.) Majd pedig fölteszi a kérdést, hogy vajon mit is jelentett valójában, ha ebben az ősi korban „valaki azt mondhatta magáról, hogy *neme van*” (uo.) Véleménye szerint ez a szó voltaképpen ugyanaz, mint az osztják *nem*, a finn *nime* stb., „vagyis 'név', s eredetileg olyan embert értettek a *nemes* alatt, akinek már volt apjától örökölt neve, ami a leányági leszármazás mellett [...] egyszerűen lehetetlenség” (uo.).

NAGY GÉZÁnak ez a szófejtési kísérlete csakhamar visszhangra is talált. MUNKÁCSI BERNÁT 1901-ben felhívta a figyelmet az óind *nāmá* 'name; név' szóra, amely 'geschlecht, art, erscheinungsform, weise' jelentésben is járatos, mint azt az *ārya nāmá* 'árja nemzetség', *dāsasya nāmá* 'barbár [nem, népség]'-féle szókapcsolatok is mutatják. Űgy véli, hogy éppen ilyen szó a magy. *nēm* 'progenies, genus, species; Geschlecht, Art, Gattung' is, igen lehetségesnek tartva, hogy „ez nem más, mint a név szó árja eredetijének valamely újabb (azonban természetesen így is elég régen) átkerült mása, mely korbelti különbség az átvételben a hangzóközi *m* megmaradását, valamint a hangzó nyíltsági fokában való különbséget (*neve*, nyílt, *nēm* zárt *ë*-vel) is igazolhatja” (ÁKE. 484—5).

Ez a két megfajtési kísérlet azonban a későbbiek során nem talált tetzésre, s helyettük inkább az alánból való, fentebb ismertetett származtatás került előtérbe. A NAGY GÉZÁTÓL és MUNKÁCSITÓL javasolt szófejtések új etimológiai szótárunk szerint „elsősorban jelentéstani okokból nem fogadhatók el” (TESz. II, 1010). Mégis úgy látom, hogy — az alább kifejtendő okokból — éppen ez a két etimológia tartalmaz olyan utalásokat, amelyek a helyes irányt mutatják.

4. Mint fentebb láttuk, már NAGY GÉZA rámutatott arra, hogy a nomád népek körében a *n e m z e t s é g h e z* való tartozás igazolása és származtatása szempontjából milyen nagy fontossága volt a *n é v n e k*. Hogy pedig egy 'név' jelentésű szó — nyilván e szoros kapcsolatnál fogva — magát a *n e m e t*, a *n e m z e t s é g e t* is jelölheti, azt a MUNKÁCSITÓL fentebb idézett szanszkrit szókapcsolatok is igazolják. Akadnak azonban bőven más, ezekhez hasonló, bizonyító erejű példák és érvek is. Legközelebbi rokonaink, a vogulok és osztjások nemzetségi szervezetének történeti fejlődését vizsgálva V. N. CSERNYECOV megállapítja, hogy ezeknek körében a nemzetséget mint vérrokonok csoportját más csoportoktól egyfelől az exogámia ténye különíti el (s egyben fűzi össze), másfelől pedig, a származásközösség tudatából folyó ismertető jel, maga „az a név, amellyel a *n e m z e t s é g ö n m a g á t n e v e z i*” (Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. Bp., 1949. 3. — Én ritkítottam. B. J.). Nyilván a félreérthetetlen megjelölésre való törekvés folyamánya e rokonainknál, hogy — mint CSERNYECOV megjegyzi — „minden nemzetség olyan nevet visel, amely csak nála szerepel” (uo.).

CSERNYECOV szerint az obi-ugor nemzetségnevek történeti szempontból tekintve igen tarka képet mutatnak, ami érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy e társadalmakban az ősi nemzetségek már erősen szétbomlóban vannak. A fejlődés sokrétűségére lehet következtetnünk abból is, hogy e rokonaink nemzetségneveinek különféle típusai vannak. Ilyen megkülönböztető névként ugyanis egyes esetekben a totemállatnak (-madárnak), máskor valamely őznek a neve használatos, megint máskor viszont valamely ragadványnév. CSERNYECOV szerint föltehetőleg ez utóbbiak a legfiatalabbak, az állatösről való elnevezések pedig minden bizonnyal a legrégebbek (uo.).

Míg az obi-ugor nyelvekben 'frátria' és 'nemzetség' értelemben a *sir* szó közkeletű, ugyanekkor 'nemzetségnév', 'családnév' értelemben az *opariš-name* kifejezés járja (i. m. 1); vö. (KT. 67) Ni. *š. nem* 'Geschlechtsname, Beiname, Familiennamen'. Az ennek a névszói kapcsolatnak (összetételnek) első tagjaként szereplő, 'Großvater des Vaters, Geschlecht' jelentésű *᠓ᠦᠷᠠᠰ* névszó szintén összetétel; első tagja, *᠓ᠦᠷ* a magyar *apa* szóval egyeztethető, *-rás* eleme viszont az osztják (KT. 809) Vj. *rätš*, VK. *rät* 'alter Mann, Greis' szóval azonos (KARJALAINEN: FUF. XIII, 224; MSzFgrE. I, 89). Mindebből számunkra fontos tanulság, hogy *név* szavunk osztják (obi-ugor) megfelelője 'nemzetségnév' jelentésű kapcsolatokban mutatható ki.

Figyelmet érdemel még az is, hogy a CSERNYECOVtól — minden bizonnyal joggal — legrégebbi típusúnak tartott obi-ugor totemisztikus nemzetségnevek között gyakoriak az olyasféle *n é v p á r o k*, amelyek voltaképpen egymással többé-kevésbé rokonítható állatok vagy madarak neveiből keletkeztek. Ilyenek a Vach egyik mellékfolyója mellett lakó osztjások körében használatos *pupi sir* 'medve-nemzetség' ~ *ᠨᠣᠶᠠᠰᠢᠷ* 'jávorszarvas-nemzetség'. A Ljapin folyó melletti egyik helységben lakó *kukin* nemzetség neve 'szárnyas

ős népe'. Totemük a sas, amelynek képmását is őrzi a telep. A vogulok egy másik településén lakók 'uhu-nép'-nek nevezik magukat (i. m. 3–4). Még több párhuzamra bukkanunk, ha e nemzetségeknek totemisztikus eredetű tamgáit is szemügyre vesszük. A vaszjugáni adókerülethez tartozó osztjások nemzetségi jelként a h ó d sematikus rajzát használták, amit egyikük szokott alkalmazni az egész csoport nevében. Ez a jel — mint CSERNYECOV megjegyzi — „változatlan formában megismétlődik a szibériai hatóság több más iratán is” (i. m. 6). Egy másik, a larjaki adókerülethez tartozó osztják nemzetség hasonló rendeltetéssel a v i d r a jelét szokta tenni az ügyiratokra. Ugyanígy a második lumpukolszki adókerületben az adózó emberek jele az u h u, a harmadikban a c o b o l y. A Ljapin folyó melletti egyik településen a k u p i n nemzetség tamgája — sematikusán — madártalpat ábrázol, mivel ősük a b a g o l y volt. A medve talpának hasonlóan változatos jele más osztják nemzetségek tamgájaként arra utal, hogy ezek ősüket m e d v é t ő l származtatták. A nyugati kerület osztják nemzetségeinek tamgáiként a n y í r f a j d k a k a s, s z a r v a s, c o b o l y, valamint a f e n y ő szerepel a hatósági iratokban, s mint a kutatók megállapították „[az osztjások] adókerületi jelei teljes valószínűséggel összeesnek a nemzetségi pecsétekkel” (i. m. 8). Ezzel kapcsolatosan fontos még CSERNYECOVnak az a megállapítása is, hogy obi-ugor rokonaink „az alapján véve totemállatokat ábrázoló tamgákat” nemcsak okiratokon, hanem föltehetőleg „a házon, mindenekelőtt a bejárat felett is alkalmazták” (i. m. 8), sőt testükre is rátetoválták (i. m. 9).

A Ljapin folyó mellett lakó vogulok nemzetségei közül némelyek f a r k a s, mások s á r g a b a r á z d a b i l l e g e t ő, u h u b a g o l y, s a s, illetőleg c s u k a képében elképzelt (és ábrázolt) őstől származtatják magukat. Megint mások egyszerűen *тогльмь сир* 'szárnyas nemzetség' néven szerepelnek. A Szoszva felső folyása mentén lakó vogulok nemzetségneveiben ugyanígy a j á v o r s z a r v a s, a z u h u b a g o l y, a f a j d t y ú k, valamint a s z i t a k ö t ő neve járatos (i. m. 13). CSERNYECOV szerint ezeknek a nemzetségi ősöknek fából, ritkábban fémből készült képmásait a nemzetség telephelyein és szentélyeiben szokták elhelyezni. Más nemzetség tagjainak ide tilos belépniük. „A tabu — olvassuk e többször idézett értekezésben — nemcsak a képmásra és az épületre vonatkozik, hanem kiterjed a szentély körüli egész területre. Idegen nemzetségbelieknek itt nemcsak hogy vadászniuk és halászniuk nem szabad, hanem még a szomszédos tóból vagy patakból vizet inni sem, vagy csónakjukból a partra kiszállni, evezővel a feneket érinteni stb.” (I. m. 14.)

5. Kérdés mármost, hogy ki tudunk-e mutatni hasonló, totemisztikus eredetű m a g y a r nemzetségneveket is. Hogy ilyenek valóban voltak, ahhoz GOMBOCZ alapvető kutatásai óta aligha férhet kétség. Ő mutatta ki először módszeresen, hogy egyes Árpád-kori személyneveink, illetőleg bizonyos, ekkori nemzetség-, illetőleg törzsnevek is török eredetűek, s ezeknek jelentős része, mely az iszlám előtti korra nyúlik vissza, minden bizonnyal totemisztikus jellegű. Arra is felhívta a figyelmet, hogy az effajta nevek a magyarságba olvadt kozárok, besenyők és kunok körében is járatosak voltak. A mi szempontunkból fontos körülmény, hogy a török személynevek leggazdagabb csoportját á l l a t n e v e k teszik. A ragadozó állatok közül az o r o s z l á n, tigris, hiúz, párdúc és a farkas, a madarak közül pedig a k a r v a l y, k e s e l y ű, s ó l y o m és a h é j a neve a leggyakoribb. GOMBOCZnak feltűnt az is, hogy „az oghuzoknál valamennyi törzs totemje

ragadozó madár: sas, sólyom, héja, karvaly stb.” (MNYTK. 16. sz. 7). Mármost aligha lehet véletlen, hogy Árpád-kori, Gombocztól török eredetűnek magyarázott személy- (és nemzetség-) neveink legnagyobb része (*Ákos, Karcsa, Kartal, Tiván, Bese, Torontál, Turul* és *Zongor*) szintén ilyen ragadozó madarak nevéből ered: a sólyom, sas, héja, turul, keselyű a ragadozók nemzetségének egyes fajtái.

Már GOMBOCZ rámutatott arra is, hogy a török személynévnek csak egy része hozható kapcsolatba a totemkultusszal (i. m. 19–20). NÉMETH GYULA 1930-ban szintén megállapította, hogy a törökök és a magyarok körében egyaránt nyomai vannak a totemizmusnak, mint ezt az előbbieket arany farkasfejes zászlai, az utóbbiaknak pedig turult ábrázoló címerei és a Turul-nemzetség eredetére vonatkozó mondái is bizonyítják. Szerinte mégis túlzás volna „ezekre a jelenségekre akár a magyarságnál, akár a törökségnél, egy totemisztikus névadó rendszert felépíteni” (HonfKial. 70).

A török totemisztikus nevek kérdésére NÉMETH GYULA nemrégiben ismét visszatért. A moszkvai Lenin Könyvtárban áttanulmányozta a két világháború közt ezzel kapcsolatosan közzétett s nálunk hozzáférhetetlen szovjet irodalmat. A szovjet szerzők általános felfogása NÉMETH szerint az, hogy „a totemisztikus nevek kérdésében nem kell túlzott óvatossággal eljárni” (NytudÉrt. 70. sz. 232). A mi szempontukból a NÉMETH GYULÁTÓL ismertetett újabb adatok közül a szagajok totemisztikus nemzetségnevei érdemelnek különleges figyelmet. RADLOFF szerint a szagajok második felének egyik nemzetsége *Čätti Pürü*; BORGOJAKOV feljegyzéseiben pedig a következő szagaj nemzetségnevek szerepelnek: *Aχ-Püür, Xara-Püür, Xasxa-Püür, Čit-Püür, Toğis-Püür*. A *püür* jelentése 'Farkas', s így a felsorolt nevek értelme 'Fehér-Farkas', 'Fekete-Farkas', 'Fehérhomlokú (lovat kedvelő) Farkasnemzetség', 'Hét-Farkas', 'Kilenc-Farkas' (uo.). Már most jegyezzük meg, hogy e nemzetségnevek közül azok, amelyekben színnevek szerepelnek, a farkasok fajtát differenciálják. Címeres ábrázolásuk éppúgy alkalmas lehetett egy-egy nemzetség megjelölésére, mint a szám szerinti, 'Hét-Farkas', 'Nyolc-Farkas'-féle megnevezések, illetőleg ezeknek képszerű szimbolizálása.

A szamojéd totemisztikus népnevek között — mint HAJDÚ PÉTER tanulmányából megtudjuk — tíz madárnév, hat halnév és tíz emlősnév szerepel (MSFOu. 54. sz. 104 kk.).

Mint a későbbiekből is kitűnik, a nemzetségnevek kialakulása szempontjából tekintve lényegtelen, hogy ezek mindegyike totemisztikus eredetű-e (ami eleve valószínűtlen), vagy hogy ezek teljes rendszert alkotnak-e. Mint mindenféle névadásban, a nemzetségeknek név szerint való megjelölésében is minden bizonnyal minden nép körében többféle korszak hagyott nyomot, többféle típus alakult ki és rétegeződött egymásra, mint ezt fentebb idézett tanulmányában az obi-ugor nemzetségneveket történeti szempontból elemezve már ČSERNYECOV is hangsúlyozta (i. m. 3). Az mindenesetre igen valószínűnek látszik, hogy a nemzetségnevek közül minden nép körében a többkevesebb joggal totemisztikusnak tekinthetők a legősibbek közé tartoznak. Így tehát, amikor GARİPOV és KUZJEJEV egy legújabban közzétett tanulmányában a baskir törzs- és nemzetségnevek között a totemisztikus eredetűeknek tartottak sorában olyan állat- és madárneveket találunk, mint 'medve', 'farkas', 'jávorszarvas', 'róka', illetőleg 'sas', 'kereset', 'sólyom', 'daru', 'holló', továbbá a halnevek csoportjában 'küllő', 'menyhal', a növényekében pedig 'csalán', 'fenyő', 'cserje', 'erdő', 'fű', 'mag' stb. (vö. Problema obscs-

nosztyi altajszkich jazükov. Leningrád, 1971. 215), joggal hihetjük, hogy ezek e névadási rendszer legarchaikusabb elemei közé számítandók.

Az egyes nemzetségfőktől származtatott Árpád-kori magyar nemzetségek címeralakjait (s a s, f a r k a s, o r o s z l á n, s ó l y o m, h a t t y ú) vizsgálva GYÖRFFY GYÖRGY megállapította, hogy e nemzetségek „általában totemállatnak is használatos állatalakokat, főként ragadozó madarakat viselnek címerükben”, továbbá, hogy „a honfoglaláskori magyar társadalom — legalábbis részben — totemnemzetségi szervezet volt” (Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. 4–6).

Fontos az is, amit GYÖRFFY a X. századi magyar törzsnévi helyneveket elemezve a nemzetségi szállásterületek határáról, illetőleg elhatárolásáról mond. Hivatkozik LÁNG JÁNOSNAK Ausztrália és Óceánia gyűjtőgető és vadász nemzetségeit vizsgáló értekezésére, amelyből megtudjuk, hogy az egyes csoportoktól cserkészett területek határait a többi csoportok elismerték, tiszteletben tartották, s hogy az ilyen terület használata nemzedékről nemzedékre öröklődött. Rubruk 1253-ban följegyezte, hogy a tatárok nemzetségfői szintén ismerték legelőik határait. Mindezt figyelembe véve GYÖRFFY a következőket állapítja meg: „Sokkal indokoltabb volt a nemzetségi szállásterület elhatárolása a X. századi Magyarországon, ahol a legelőterület összeszűkülte, ahol az itt talált lakosság hovatartozása más módon, mint határokkal nem volt eldönthető” (i. m. 17).

GYÖRFFY legújában, a honfoglaló magyarok települési rendjét vizsgálva — a mongol és más altaji nomadizáló törzsek téli és nyári szálláshelyeire vonatkozó adatok analógiái, valamint a magyar helynevek és történeti feljegyzések elemzése alapján — meggyőzően mutatta ki, hogy a IX. és X. században a magyar uralkodók és főemberek, valamint önálló családtagjaik országszerte fölváltva hol téli, hol pedig nyári udvarhelyeiken tartózkodtak, s a két település között rendszerint vízi utak (folyók) mentén közlekedtek. Ezek helyét „általában a főemberek nevéből képzett helynevek árulják el, s ilyenét funkciójukat valószínűsíti sajátos földrajzi helyzetük és bizonyos települési környezet...” (ArchÉrt. XCVII, 200). Ennek megfelelőleg olyan nevek, mint *Üllő*, *Fajsz*, *Jutas*, *Szabolcs* stb. nemcsak az egyes vezéreket, hanem ezeken házanépet, udvarát, nemzetségét, valamint szálláshelyeiket is jelölték. Mivel pedig mindegyiküknek bizonyosan volt címere is, s ezeket mint törzsük, illetőleg nemzetségük jelképét, pontosan meghatározott területű udvarhelyeiken is minden valószínűség szerint szimbolikusan használták, *n e v ü k* és ennek sematikus ábrája *n e m ü k r e* és *s z á l l á s h e l y ü k r e* egyaránt utalt.

6. Régi személyneveink jelentésanyagát tárgyaló jeles értekezésében, GOMBÓCZ fent említett kutatásaihoz kapcsolódva PAIS DEZSŐ már 1922-ben megállapította, hogy kivált „az állatok azok, amelyek némely emberi tulajdonságokkal összevethető fajai sajátosságaik révén egyes emberi jellemvonások képviselőivé válnak és ilyen jelképi szerepükben *n e v ü k e t* is átszolgáltatták az illető jellemvonással feltűnő személyiségnek” (MNY. XVIII, 30. — Én ritkítottam. B. J.). PAIS ugyanitt azt is említi, hogy az Álmos születésénél szerepeltetett keselyű, valamint Kézainak az a helye, amely szerint Árpád és Álmos a Turul nem(zetség)ből („de genere Turul”) származnak, totemisztikus hagyományunk nyomát őrzi (uo.).

Hogy PAISNAK a fajai sajátosságok szimbolizálására vonatkozó fenti észrevétele mennyire előremutató, s hogy a később kifejtendő szempontjából

milyen fontos, menten kitűnik, ha áttanulmányozzuk a totemizmus mibenlétére és a totemisztikus nevek eredetére vonatkozólag az elmúlt másfél évtizedben megjelent fontosabb műveket. Ezek közül különösen CLAUDE LÉVI-STRAUSS egyik monográfiája érdemel figyelmet. Ebben egyebek között arról van szó, hogy a totemisztikus nevek között a világnak egymástól gyakran igen messze eső tájain is miért éppen az állat- (s kisebb részben a növénynevek) szerepelnek elsősorban. A világhírű szerző, sorra véve és cáfolva a különféle, erre vonatkozó nézeteket, újszerű magyarázatában végül is A. R. RADCLIFF-BROWNNak egy rövid utalásából indul ki. Az utóbbi, végigtekintve az állatnevekből keletkezett totemisztikus nemzetségnevek során, megállapítja, hogy „ezekben az állatvilág egyeteme olyasféle társadalmi viszonyok formájában tárul elénk, mint amelyek az emberi társadalomban érvényesülnek” („l'univers de la vie animale est représenté sous forme de relations sociales, comme celles qui prévalent dans la société des hommes” (idézi CL. LÉVI-STRAUSS, *Le totemisme aujourd'hui*. Párizs, 1962. 126). Mint fentebb láttuk, PAIS már 1922-ben lényegében ehhez hasonló felismerésre jutott, amikor a totemisztikus állatnevek eredeti értelmét kutatva az állatok fajai sajátosságait az emberi jellemvonások megtestesítőiként értelmezte. Ám LÉVI-STRAUSS még ennél is mélyebbre igyekszik hatolni. Hivatkozik BERGSONra, aki egyik értekezésében azt a módot elemzi, ahogyan az ember a növényeket és az állatokat érzékeli. Ezenközben BERGSON arra a mélyen szántó felismerésre jut, hogy az állatvilág nem egyedeiben, hanem fajtáiban tárul elénk. Egy-egy embert akkor ismerünk fel, ha meg tudjuk különböztetni a többi embertől, míg egy-egy állatot felismerni rendszerint annyi, mint felidézniünk magunkban azt a fajt, amelyhez tartozik. Bármennyire konkrét és egyedi is valamely állat, valójában mégis úgy tűnik fel, mint valamely tulajdonság (= *qualité*), lényegében úgy is, mint valamely faj. „En même temps que la nature de l'animal semble se concentrer en une qualité unique, on dirait que son individualité se dissout dans un genre. Reconnaître un homme consiste à le distinguer des autres hommes; mais reconnaître un animal est ordinairement se rendre compte de l'espèce à laquelle il appartient . . . Un animal a beau être du concret et de l'individuel, il apparaît essentiellement comme une qualité, essentiellement aussi comme un genre.” (Idézi LÉVI-STRAUSS i. m. 134.) A francia filozófus szerint ennek alapján érthetjük meg a totemisztikus nemzetségnevek kialakulását. Mert ha csak annyit mondánánk, hogy valamely nemzetség ezzel vagy azzal az állattal azonos, ezzel még nem sokat nyernénk. De hogy ugyanazon törzs két nemzetségének szükségképpen két különféle állat nevét kell viselnie, az már sokkal érthetőbb. Mert ha mondjuk azt kell kifejezésre juttatnunk, hogy ez a két nemzetség, a szó biológiai értelmében véve, két fajt képvisel, az egyiket egy bizonyos állat nevével nevezhetjük meg, a másikat pedig egy másikéval. E nevek mindegyike, külön-külön véve, csupán megnevezés. Együttesen azonban azt fejezik ki, hogy e két nemzetség különböző vérből ered. („Qu'un clan soit dit être tel ou tel animal, il n'y a rien à tirer de là; mais que deux clans compris dans une même tribu doivent nécessairement être deux animaux différents, c'est beaucoup plus instructif. Supposons, en effet, qu'on veuille marquer que ces deux clans constituent deux espèces, aus sens biologiques du mot . . . on donnera . . . à l'un des deux le nom d'un animal, à l'autre celui d'un autre. Chacun de ces noms, pris isolément, n'était qu'une appellation: ensemble,

ils équivalent à une affirmation. Ils disent, en effet, que les deux clans sont de s a n g d i f f é r e n t.” (Idézi LÉVI-STRAUSS i. m. 134—5.)

LÉVI-STRAUSS fejtegetéseiből megtudjuk még azt is, hogy 1754-ben a fajok egyenlőtlenségének eredetéről írt értekezésében ehhez hasonló gondolatokat már ROUSSEAU is pedzett, megemlítve, hogy míg az ember lényegéhez tartozik az önmagának és fájának tökéletesítésére irányuló törekvés, az állat mint egyed és mint fajta is ilyesmire képtelen, mivel évezredek óta mindig ugyanaz marad, mint volt azelőtt s mint amilyen rövid élete folyamán: „[L’aptitude de l’homme à se perfectionner] ... faculté qui ... réside parmi nous, tant dans l’espèce que dans l’individu; au lieu qu’un animal est, au bout de quelques mois, ce qu’il sera toute sa vie, et son espèce, au bout de mille ans, ce quelle était la première année de ces mille ans.” (Idézi LÉVI-STRAUSS i. m. 144.)

Hasonló gondolatok azonban a filozófiai irodalomban már ennél sokkal korábban, az ókorban is fölmerültek. LÉVI-STRAUSS figyelmét — úgy látszik — elkerülte PLATÓN Kratüloszának az a híres fejezete, amelyben arról folyik a vita, hogy milyen összefüggés van az egyes (állat- és növény-)fajok elnevezése és a természetes leszármazás, illetőleg a nemzés között. Az ezzel kapcsolatos elmélgedések közül a tőlünk felvetett probléma megoldása szempontjából különösen az alábbi részlet érdemel figyelmet: „S o k r a t e s: Azt hiszem ugyanis, helyénvaló, ha az oroslán fiát oroslánnak, a lóét pedig lónak hívják. Nem arról beszélek, ha különös csodaként a ló mást hoz világra mint lovat, hanem arról, amikor az újszülött természetsszerűleg a saját fajtájának újszülöttje. Ha természetellenes módon egy ló egy tehénnek újszülöttjét, egy borjút hozna világra, akkor ezt nem csikónak, hanem borjúnak kellene nevezni. És ha egy embernek nem emberi újszülöttje lenne, akkor ezt sem kellene embernek nevezni; csak akkor helyes az elnevezés, ha a gyermek normális emberi újszülött. És ugyanez érvényes a fákra is, meg a többire mind . . .” (Platon összes művei. Bp., 1943. I, 512. — SZABÓ ÁRPÁD fordítása.) Szókratész a későbbiek során kifejti, hogy ugyanez az elv érvényesül a személyek és dolgok egyes fajtáinak (nemeinek) meg-, illetőleg elnevezésében is: „S o k r a t e s: No és nem érvényes talán ez a királyra is? Mert a királytól király, a jótól jó és a széptől szép származik, és így van ez általában minden esetben, hogy t. i. az újszülött minden fajtánál ugyanahhoz a fajtához tartozik, mint elődje, ha persze valami csoda nem történik; ezért hát aztán ugyanazzal a névvel is kell nevezni . . .” (I. m. 514—5.) Íme, a nem és a nemzés, illetőleg a név és a (meg-, illetőleg el-)nevezés közti szoros kapcsolat világos felismerése!

Mármost ha mindezt fontolóra vesszük, korántsem találhatjuk képtelenségnek vagy jelentéstani okokból eleve elfogadhatatlannak NAGY GÉZA és MUNKÁCSI BERNÁT fent idézett ötletét, miszerint *nem* szavunk végső soron *név* szavunkkal függ össze!

7. Már több ízben bebizonyosodott, hogy a magyar szófejtésekben is milyen gyümölcsöző lehet az onomasziológiai szempontok alkalmazása, vagyis ha abból indulunk ki, hogy még ismeretlen eredetű szavaink megalkotásában milyen elnevezés- és megnevezésbeli feladatok megoldása játszhatott szerepet. Ennek a módszernek a segítségével felelhetünk meg szerintem arra a kérdésre is, hogy mi *nemzet* szavunk *nem* tövének etimológiája, illetőleg hogy e szavaink létrejötté hogyan érthető és magyarázható.

Ha a totemisztikus nemzetségek kialakulásával kapcsolatosan fentebb elmondottak lényegét summázni akarnók, azt lehetne mondanunk, hogy

minden olyan társadalom tagjainak, amelyben nemzeti csoportok kezdenek kialakulni — a zavartalan megértetés (vagyis a sikeres kommunikáció) érdekében — előbb-utóbb két onomasziológiai problémát kell megoldaniuk. Egyfelől ugyanis valamiféle elnevezést kell kitalálniuk a közös (ök)től való származás alapján együvé tartozó csoportra, létrehozva valamely szót a 'genus' fogalmának megjelölésére. Másfelől pedig, mint ezt BERGSONNAK a probléma lényegére tapintó, fentebb idézett megállapításai is jelzik, az egyes nem (zetség)eket külön-külön is meg kellett nevezni valamiképpen, hogy a társas érintkezés folyamán egyértelműen kitérjék, melyikről van szó, illetőleg hogy e csoport tagjai meg tudják mondani, milyen ős leszármazottjai. Könnyű belátnunk, hogy az első esetben a 'genus' fogalmának megnevezéséhez — onomasziológiai szempontból tekintve — valamely alkalmas fogalom szó (= köznévi) megalkotása vált szükségessé, az utóbbi esetben viszont — az azonosítás sikere érdekében — valamely tulajdonnévi funkciót betöltő elnevezés létrehozása volt a megoldandó feladat.

Eleink vajon hogyan találtak ezekre megoldást? Ha szemügyre vesszük MÉSZÖLYNEK *faj* szavunk szóhasadásos eredetére vonatkozó szellemes magyarázatát, mely szerint a *faj* egy töről sarjadt *fi* szavunkkal, mégpedig alkalmasint úgy, hogy az utóbbi „az ugor alapnyelvnek abból a nyelvjárási szavából lett, melyből a vogul *piy* fejlődött, a *faj* pedig az ugor alapnyelvnek abból a nyelvjárási szavából lett, melyből az osztják *poχ* is fejlődött” (Nyr. LXXIX, 94), azt mondhatjuk, hogy e szófejtés onomasziológiai és jelentéstani szempontból is a legteljesebb összhangban van a fentebb kifejtettekkel, különösen a PLATÓN Kratüloszában Szókratész szájába adott fejtegetésekkel. A *faj* és *fajzat* ugyanis kétségkívül úgy jön létre, hogy valamely ősnek fiait és ezek további leszármazottjait együvé tartozónak tekintik. E szófejtéssel kapcsolatosan véleményem szerint már legfeljebb csak egyes hangtani részletkérdések várnak megoldásra vagy az eddigieknél megnyugtatóbb magyarázatra. MÉSZÖLY azonban — úgy látom — a lényegét illetően helyes úton járt. Az imént felsorolt jelentéstani érvek mellé ugyanis egyéb fontos bizonyítékok is sorakoztathatók, így elsősorban az, amit a TESz. is kiemel, hogy a *fiú* és a *faj* párhuzamos származékai jelentésükben is feltűnően egyeznek: *fias* : *fajos*, *fiatlan* : *fajtalan*, *fiazik* : *fajzik* (*faj* a.).

Ha *faj* szavunk valóban így keletkezett, ami — úgy hiszem — nagyon valószínű, akkor e *fiú* ~ *faj* hasadás, mint a TESz. is megállapítja, nyilván igen régen, föltehetően még az előmagyar vagy talán már az ugor korban végbement. Mármost véleményem szerint lényegében ugyanígy, vagyis szóhasadással jött létre *nem* 'genus' szavunk is, *név* szavunknak ugorkori **nēm* előzményéből, melynek ilyen formában való ekkori meglétét a vog. T. *nem*, valamint az osztj. V. *nem* stb. kétségtelenné teszik. Erre a szóhasadással kialakított változatra minden bizonnyal azért volt szükség, mert — nyilván már az előmagyar korban — valamely alkalmas szóval azt is kifejezésre kellett juttatni, hogy — mint fentebb említettük — a vér szerinti leszármazás alapján számon tartott *faj* egyes tagjait más hasonló csoportokkal szemben, mintegy jelképesen, sokszor tamgaszerűen ábrázolt név is egybefűzi. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a *faj* szó, mint köznévi, tehát fogalomszó a közös őstől származó csoportot csupán általánosítva jelölhette. Egy-egy ilyen közösség egyedítésére, félreérthetetlen azonosítására már valamely tulajdonnévi funkciójú megnevezés, vagyis név kellett. A *faj*t (nemzetséget) pedig —

mint a mi ősi, totemisztikus eredetű tulajdonneveink is tanúsítják — legcélszerűbben a különféle állat- (madár-), illetőleg növényfajok *n e v é v e l* lehetett legkönnyebben és legtalálóbban megjelölni. Amikor pedig a különféle *f a j o k* megnevezésének ez a módja meggyökeresedett, mindenki abba a *n e m z e t b e* tartozott, amelynek a *n e v é t* viselte. Más szóval: *n e m é r e* mindig *n e v e* utalt, s a *n e v e z e t* egyben a *n e m z e t e t* is megnevezte. A *nem* szó ennek folytán szintén a közös őstől származók csoportját jelölte, akárcsak a szóhasadással létrejött *faj*, de más szempontból.

Hogy a *nem* és *név* valóban így függhet össze, s hogy ezek széthasadása *fi* és *faj* szavainkéhoz hasonlóan mehetett végbe, arra meggyőzően utal ezek származékainak feltűnő párhuzamossága is: *nēm* : *nēmēs*, *nēv* : *neves*, *fiū* : *fias*, *faj* : *fajos*; *nēmtelen* : *nēvtelen*, *fiatlan* : *fajtalan*; *nēmz* : *nevez*, *fiazik* : *fajzik*; *nemzet* : *nevezet* : *fajzat*.

Hogy a *n é v*, *n e v e z e t* és a *n e m* (*z e t s é g*) mily szorosan összefüggött, jól mutatja Rút könyvének alábbi részlete is, melynek legrégebb magyar fordítása így hangzik: „Es Moabitidiay Rutthot Malonnac fêléségét hazafflagba vottê hog feltamaziam a megholtnac neuèt o o2oklêtêbèn: hog onèuèzètê o nēmèbøl z o atfaiayebol z ânèpbøl lèné tozlfêfêc” : „et Ruth Moabitidem, uxorem Maalon, in coniugium sumserim, ut suscitem nomen defuncti in hereditate sua, ne vocabulum eius de familia sua ac fratribus et populo deleatur” (BécsiK. 9). A *n e m z é s* ezek szerint eredetileg egyben *n e v e z é s* is volt, hiszen az ős nevét fiainak és utódainak *n e m z e t s é g e* is örökölte, és persze fordítva is: az *n e v e z t e*, vagyis látta el névvel a közösség tagjait, aki *n e m z e t t e* őket, s így ki milyen *n e v ű* lett, olyan *n e m ű v é* is vált. Mindenki szükségképpen olyan *n e m z e t ű* lett, amilyen *n e v e z e t ű* volt, származásának megfelelően. Aki ezáltal különösen nagy becsben tartott *n e v e t* örökölt, az nemcsak *n e v e s s é* vált, hanem idővel *n e m e s s é* is.

Miközben így a *név* ~ *nēm* hasadása a *fi* ~ *faj*-éval párhuzamosan bekövetkezett, a *nēm*-nek fölthető korábbi nyílt tőhangzós **neme* előzménye egyes nyelvjárásokban zártabbá lett. Hogy az így előállott ingadozások mindmáig fennmaradtak, azt jól mutatja, hogy gyakran ugyanazon a nyelvjárásterületen (így a dunántúli nyelvjárásokban is) egymás mellett található olyan alakok, mint *nēm*, *nēmēs* és *nemzet*.

Pápa vidékén, ha valakinek a (vezeték)neve felől érdeklődnek, ma is gyakran mondják: *mi nevezetű?* Mivel pedig a fentiek értelmében a *nevezetű* végső soron a *nemzetű* párja, melyre régi adatunk is van (vö. Radv: Csal. III, 350: „Hogyha lehet, istenfélő ifjúhoz mehessen, ha nem leszen is oly gazdag, csak jó *nemzetű*, isten megáldja őket”: NySz.), úgy hiszem, idetartozónak tekinthetjük a GyulGl. sokféleképpen magyarázott és rejtélyes *nemzetűi* szavát is. Ennek *ü*-je ezek szerint nem tövégi magánhangzó, hanem képző, s a fenti szó értelme: 'nemzetűje; a vele azonos nemzetségből származó', ami a szövegbe kitűnően illik is. A HB. *intetvinec*, *ildetuitvl*, *kinzotviatvl* alakjai s más, későbbi alakok is a KT.-ből és a KTSz.-ből (ezekre: B. LŐRINCZY, KTSz. 102—3), szerintem ugyanígy magyarázandók. De ennek további fejtegetése már nem tartozik ide.

8. Többféleképpen is próbálták már megmagyarázni ómagyar kori személynevekből (törzsnevekből) keletkezett helyneveinket, melyek minden bizonnyal a X. századig nyúlnak vissza. KNEZSA ISTVÁN 1938-ban közzétett, immár klasszikusnak számító értekezésében tárgyalta először behatóan és rendszeresen a *Tarján*, *Nyék*, *Keszi*, *Megyer*, *Kürt* típusú, több település

nevében is fönmaradt földrajzi neveket (Szent István-Eml. II, 456 kk.). Ezek keletkezésének legvalószínűbb magyarázata BÁRCZI szerint az, hogy a nomád vagy félnomád népek körében a szállás helye még nem állandósul, ezért tehát valamely tulajdonos lakóhelyét „nem valamely földrajzi pontnak, hanem a birtokosnak a neve után való kérdezősködéssel lehet meglegni, ez az egyetlen jellegzetes benne. Innen a személy neve mintegy azonosul a birtok, település nevével . . .” (Szók.² 158. — Lényegében ugyanígy: KÁLMÁN, NevVil. 158.) Ez a típus a magyar és a török helynévadásra jellemző, a környező népeknél azonban ismeretlen.

Ha felidézünk, amit fentebb főleg GYÖRFFY GYÖRGY említett tanulmányai alapján a totemisztikus nemzetségnevek kialakulásáról, az állat-, madár- és növényfajtákat ábrázoló tamgakról, valamint címerekről mint az egyes körülhatároltnak és elkülönültnek tekintett szálláshelyek jelképeiről elmondottunk, még világosabbá válik számunkra e névadás létrejötte. A baranyai *Turony* (a XIII. században még *Turul*) község neve — mint tudjuk — a totemisztikus, török eredetű *turul* madárnévből keletkezett személynév volt eredetileg (vö. legújabban: KÁLMÁN i. m. 160). Mivel az efféle nemzetségneveket címerszerűen, még régebben pedig tamgaként is ábrázolták, alkalmasint a gyakran változtatott szálláshelyeken is, érthető, ha e nevek nemcsak viselőjükre és azok nemére, illetőleg törzsére, hanem megtelepedésük helyére is utaltak.

Nemrégiben LÁNG JÁNOS, az ausztráliai bennszülöttek totemisztikus hiedelmeit pszichológiai szempontból elemezve arra a felismerésre jutott, hogy az ezek mondáiban szereplő „ős *neve* (egy meghatározott hanginger) feltételes ingere két különböző érzékeléshez, egyrészt az emberhez, másrészt bizonyos állathoz, növényhez, élettelen tárgyhoz vagy jelenséghez fűződő ingeryomoknak (emlékeknek). Más szóval: az a szó, ami a mondai ősz jelzőingere, egyúttal valami másnak a jelző ingere is. A »sas« szó pl. egyaránt feltételes reflexkapcsolatban van úgy azokkal a központokkal, amelyekben az emberek, mint azokkal, amelyekben egy bizonyos madárral összekapcsolt ingeryomok lokalizálódnak. A szubjektív pszichológia nyelvén kifejezve: az ősz neve asszociációs kapcsolatban van úgy az ősznek, mint annak a másvalaminek a fogalmával, amit ugyancsak az ősz nevével fejezünk ki.” (Ethn. LXXV, 392—3.) LÁNG ezután hivatkozik arra, hogy a magyarban is a *róka* szó, mint állatnév, ezzel az állattal kapcsolatos, mint személynév pedig az emberrel, az ember tulajdonságaival stb. kapcsolatos emlékyomokkal társul. Hogy pedig a t o t e m n é v hogy válhatott n e m z e t s é g n é v v é, majd pedig h e l y n é v v é is, azt így fogalmazta meg: „A férfiágon átöröklődő azonos totemnevek viselői a patrilineális település általános rendjének megfelelően közös földterületen éltek, egy területi csoportot alkottak. Ilyen módon az azonos totemnevet viselő személyek egyik csoportja egybeesik a területi csoporttal; azok, akik apai ágon örökölték a totemnevet, ugyanazok a személyek, akik patrilineális település mellett a területi csoportot alkotják.” (Ethn. LXXV, 400.) Íme, így jelölhette a t o t e m n é v egyfelől a n e m (z e t s é g) e t, másfelől a s z á l l á s h e l y e t is! Az tehát, hogy oly sok pusztai személynévből alakult régi helyneveink volt, közvetve szintén annak a bizonyítéka, hogy *nem* szavunk a *név*-ből szóhasadással keletkezett, s hogy a *nemzet* kezdetben olyasmit jelentett, mint a *nevezet*, a *nemes* pedig, mint a *neves*.

De hogy a *Turul*-féle nevek madárfajt, személyt, nemzetséget vagy törzset, továbbá szálláshelyet is jelölhettek, azon egyébként sem lepődhetünk meg. Oly mai szavaink, mint *üzem*, *gyár*, *iroda*, *szövetkezet*, köztudomás szerint

1. 'szervezet', 2. 'e szervezethez tartozók összessége', sőt 3. 'ezek telephelye' jelentésben is használatosak (ÉrtSz.).

9. Ha a *nëm* és *nemzet* szavainak eredetére vonatkozó fenti magyarázat helytállónak bizonyul, akkor az imént kifejtettek némiképpen arra is rávilágíthatnak, hogy a SZŰCS JENŐTŐL újszerűen elemzett archaikus magyar nemzet-fogalom milyen előzmények nyomán formálódott ki.

BALÁZS JÁNOS

A tokaj-hegyaljai borfélések terminológiája

Gombocz Zoltán halálának
40. évfordulójára

1. A szőlő és bor terminológiájának a magyar nyelv szókincsében elfoglalt fontos szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint GOMBOCZ ZOLTÁN tanulmánya (A bor: MNy. II, 145–52, 193–9), mely hét évtizeddel ezelőtt jelent meg. Azóta a tanulmányok, adatközlések egész sora tette teljesebbé ismereteinket. Ezek közül kiemelem KISS LAJOS munkáját (Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei: NyK. LXX, 397–407; felsorolja a legfontosabb irodalmat is, ami engem felment e köteleességtől), melyből világosan kitetszik, hogy olyan sok előmunkálat után is mikrofilológiai módszerekkel mennyi részletet lehet és kell tisztázni. Tokaj-Hegyaljával kapcsolatban meg kell említeni BAKOS JÓZSEF összeállítását (A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincse: Az egri Pedagógiai Főiskola Füzetei 121. Eger, 1959.), melyben sajnos az adatok egy részének forrását nem lehet megállapítani, így ez a munka használatát akadályozza. Eddig ismert, de jórészt nem használt, illetve általam feltárt források alapján jól kirajzolható az a rendszer, mely a XVI–XIX. században Tokaj-Hegyalján kialakult borfélések terminológiájában tükröződik.

2. A borok felosztása. — 1697: „Azért én szedettem szemem szedett Asszuszlótt Hatod fél Hordóval, és az Várhegyi Tizenkét hordó Bort azon Aszuszlóvel Eperjest jól *megh csinálván* az Feleségem, lett abból Aszu szőlő Borunk Huszon nyolcad fél Átalaggal” (Sátoraljaújhely: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez [továbbiakban: Adalékok] 1898. 282); 1699: „Ezidén *csináltattam* Eött Átalag Aszu Szőlő Bort . . .” (Tolcsva: Adalékok 1898. 180); 1705: „Scememen (sic!) szedett Aszu szőlő H. 7. abból *csináltunk* Aszu szőlő Bort Ált. 30” (Erdőbénye: Adalékok 1900. 240); 1711/1776: „. . . mind az rendszerint való avagy *közönséges Borokk Szüretezése*, ugy az *Aszu szöllő Borokk és Lörekk tsinálása* mi általunk vitetett itt Tállyán véghez . . .” (Országos Levéltár [továbbiakban: OL.] Rákóczi-Trautsohn Lt. Acta Liqu. Fasc. 18. Nr. 124); 1770: „. . . aszszú szöllő bort *csináltak* három négy hordóbul . . . Mászlás borokat . . . *csinált* pedig hat hordóval” (Sátoraljaújhely: Sátoraljaújhelyi Állami Kazinczy Ferenc Levéltár [továbbiakban: SÁL.] Polgári perek 58. csomó. Loc. 29. Nr. 248); 1790: „. . . tiltja az asszú-szőlő bornak *tsinálását*” (Pézteli J.: Mind. Gyűjt. IV, 286: NSz.); 1795: „. . . a' mászás, vagy asszu szőlő bor *tsinálását* el-nem kellett mulatni” (Festetits Urod. Instr. 87: NSz.); 1796: „. . . die verschiedenen Gattungen der *angemachten Weine*, die unter den Namen Ausbruch und Maschlasch in der Welt bekannt sind. Und

der Most blosser Trokenbeere heisst Essentz" (Fuker, F. J.: Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebürges. Wien); 1798/1807: »Minden ezen Országban lako 'Sidó, akár-melly hegyen termett asszú szőlővel leendő, vagy-is Máslás, és Auszbruch *tsinálásátul* . . . egészében eltiltatik . . ." (Adalékok 1910. 302); 1799: „ . . . híres szőlő hegyei igen jó borokat *teremnek*, asszú szőlő bort is *tsinálnak* elegendőt . . ." (Vályi A.: Magy. Orsz. II, 473: NSz.); 1820: „ . . . a' Zsidóságnak a' Hegyallyai *tsinált Borokkal* való szabad kereskedése és bánása . . ." (SÁL. Közgyűlési jkv. Nr. 1767); 1827: „ . . . Asszúk bé lopása, és a *Csinált borok* meghamisítása . . ." (Tarcál: SÁL. Jegyzőkönyvek); 1853: „ . . . midőn az idő töpödt szőlő alakulásának nem kedvez, és *aszubort csinálni* nem lehet, legjobb *közönséges* — ordinári — *bor szüretik*. Azt is tudják a tapasztaltabb hegyaljai bortermesztők, mikép az aszuval *csinált bor* annál jelesebb szokott lenni mennél tisztább formint-lé töltetik fel az aszura" (Gazdasági Lapok [továbbiakban: GL.] 420); 1854: „A *csinált*- vagy *aszumustnak* hordóba szürésekor arra vigyáznak, hogy a hordó színig ne töltessék . . ." (GL. 361); 1855: „Hegyalján az úgy nevezett *csináltbor* készítésénél putton számra (egy putton 36 itcze) szokták az aszúszőlőszemeket a nyers musthoz venni . . ." (Szabó D.: Okszerű Bortermelés Hegyaljai Kézikönyve. Pest. 106); 1858: „Tokaji bor. E név alatt értetnek átaljában a Hegyalján minden aszú borok, melyek az egész Hegyalján készítettnek, s melyeket az ottani kifejezés szerint *kövér-csinált-boroknak* hinak" (Gyürki A.: Borászati vegytan. Pest. 62); 1861: „A későn *szűrt borok* azonban tökéletesek, nem hiányzik azokból sem erő, se zamat, se cukortartalom, olyanok mint bár mely más évi közönséges — vagy szamorodni borok" (Olaszliszka: GL. 203); 1864: „ . . . 2 hordó *kövér must* és 2 hordó szamorodni must . . ." (GL. 720). [A kiemelés tőlem. B. I.]

Anélkül, hogy a régibb vagy újabb adatokat tovább szaporítanám, ennyiből is megállapítható, hogy a XVII. századtól kezdve Tokaj-Hegyalján jellegük és készítésük szerint két alapvető borfajtát különböztetnek meg:

1. *Bor, szűrt bor, közönséges vagy ordinári bor, termett bor, szamorodni.* Ezeket csömöszölték, taposták, esetleg sajtolták (*sajtolás*), de a maga természetes valóságában szűrték a hordóba. Ezek után kellett kilencedet és tizedet adni.

2. A *csinált borok* között két különböző formát találunk: a *kövér csinált bor* a különböző *aszu*-kat foglalja magába, a *sovány csinált bor* a *máslás*, amit gyakran az előző kategória első részébe soroltak, továbbá a *fordítás*, a *lőre*, az *olaszbor* stb. Mindezekből, legalábbis a törvények és rendelkezések értelmében, nem kellett volna tizedet adni, bár sok esetben az ilyen rendelkezések csak papíron maradtak. A *csinált bornak* itt nincs az a pejoratív értelme, mint a mai magyar köznyelvben, csupán azt jelenti, hogy a *bor* több fázisban készült.

Mindezek ismeretében a terminológia egyes kérdéseit könnyebben meg lehet világitani.

3. A *szűrt borok*. — A) a) '*Bor*. Tokaj-Hegyalján az állandó lakosság nyelvén (kivéve természetesen a szakképzett szőlészeket, borászokat) úgy tapasztaltam, hogy a bornak nemcsak 'Wein', de 'kisajtolt szőlőlé; Most' jelentése is van. Ezt a történeti forrásokból is ki lehet mutatni: 1571: „Nemel heleben meg szokták sajtolni az törkelt és az kádnak fenekét meg fűrni, hogy az törkelyen *bor* ne legyen . . ." (Olaszliszka: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle [továbbiakban: MGTSz.] 1897. 27); 1636: „ . . . ismet jövendő szüretkor Isten azt advan erniek egi hordo bortis ad . . ." (Sárospatak: Román J.: A sárospataki szőlőművelés XVI–XVII. századi történe-

tének forrásai. Sárospatak, 1964. 96); 1643: „... Jambor Pal Vasarbir oleven, volt szöleje az Uyheli Veres haraszton, az ki megh nem dezmalvan, *borait* hogy haza hozta ...” (uo. 101); 1684: „... ha valameljk Szőlő Pasztort megh latod, hofi ... *Bort* vagi Lőret Czinal, igazan be mondod” (uo. 136); 1696: „... megh egyeztenek Egy Hordos *borban* mellyet ... mostani szűretkor keszek voltanak megh adni ...” (uo. 150); 1699: „... szűretkor penigh azon szőlő *borabul* egyet mingyart tartozik adni” (uo. 154); 1710: „azokból csináltak Aszu szőlő *Bort* Alt. 18. ment reájok Tolevai *Bor* Hordo 8.” (Adalékok 1902. 272–3); 1711: „... az Nyirjes szöllőből el hozatott Prefectus Ur, abbúl szűrtünk harmadfél hordó *Bort* ...” (Tálya: OL. Rákóczi-Trautsohn Lt. Acta Liqu. Fasc. 18. Nr. 12/4); 1746: „az Aszszú Szöllőre töltöttek negyedfél hordó *Borbúl* állott” (Monok: SÁL. Polgári perek. 83 csomó. Loc. 40. Nr. 293); 1780: „Szűretben Répási Jutka mindvégig dolgozván ... egy hordó *bort* adván ...” (Bodrogkisfalud: SÁL. Bodrogkisfalud Prot. 143); 1829: „... az ára szűretben egy hordó *bornak* 15 16 for” (Mád: SÁL. Mádi Prot. 837); 1852: „Ha silány a *bor*, mindjárt és nagyon kiforolja magát” (Tálya: Baráth M.: GL. 727); 1864: „... a szőlőt a szőlős alatt kizsákolva, annak törkölyét, *borát* estvére a borházba haza hordatták ...” Mással már érzi a szaknyelvvél való ellentétet: „... az egész napi szedés *bort* vagyis mustot a hordókból a kádban lévő törkölyre forgatják ...” (Tolcsvai Nagy L.: Jegyzetek a Tokaj-hegyalja borászatához. Sárospatak, 32–6).

A fenti adatok egy részéből, melyek számát még tovább lehetne szaporítani, közvetlenül kitetszik, hogy e területen a *bor* a 'must' fogalmát is magába foglalta. Ha ehhez tudjuk, hogy „Aszubor Hegyalján csak musttal készül, nem pedig borral is” (Sz. D.: GL. 1854: 361), akkor adataink másik része is a fentebb mondottakat támasztja alá. Pillanatnyilag nem tudom megállapítani, hogy ez hegyaljai jelenség-e kizárólag, vagy a nyelvterület más részén is előfordul, a kezem ügyében levő máshonnan származó forrásokból nem tudtam eddig ilyen jelenséget kiolvasni.

Mindenesetre a *bor* esetében nem tettek éles különbséget az édes és kiforrott formája között. A különbségtétel feltehetően nyugat felől érkezett, és a Hegyaljáig nem jutott el, éppen úgy, mint a forrásban levő bor (must) sokféle megnevezése (vö. DÉCSY GYULA, A *murci* és társai: Nyr. LXXX, 374–8).

A hegyaljai borok közötti legáltalánosabb s talán legrégebbi megkülönböztetés az *i d ő s z e r i n t i*. Eszerint megkülönböztettek *új* vagy *idei bort*-t közvetlenül a kiforrás után: 1618: „*új* ürmös *bor* általaggal 1” (Tokaj k.: Radv: Csal. III, 66); 1780: „... hagyok ... *idei Ordinarium borokat* tizen hatott fél Hordóval” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek. 134 csomó. Loc. LXV. Nr. 329); — *tavalyi bort*-t a szűrést követő évben: 1706: „Hegyallyai *tavallyi Bort*...” (Tolcsva: Adalékok 1901. 43); — *óbor*-t a második évtől kezdve: 1618: „*Ó bor* általaggal 1” (Tokaj k.: Radv: Csal. III, 66); 1635: „... az *o bort* nem akarják innya, az más részről penigh jo *új borokat* arulnak” (Mád: Makkai L.: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1611–1648. 90. Bp., 1954.); 1707: „*Bor*, hordója Fl. 20; *Bor, ó-bor* hordója Fl. 36” (Adalékok 1915. 251); 1780: „Hagyok *ordinarium ó Bort* Ötett fél Hordóval ...” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek. 134. csomó. Loc. LXV. Nr. 329); a további példákat mellőzhetőnek tartom.

b) *Ordinarium, ordinare, ordinári* 'közönséges bor'. A bor kategórián belül további megkülönböztetés csak akkor vált szükségessé,

amikor a különböző borfélések már széles körben elterjedtek: 1734: „... öt hordo Hegy allyai *ordinarium* borr...” (Bodrogkeresztúr: SÁL. Polgári perek. 31. csomó. Loc. 14. Nr. 128); 1758: „Quartum vini genus, nobile quidem, & saepe dulce, sed & qualitibus, & precio antecedentibus postponendum *Ordinarium* est...” (Dombi S.: Dissertatio... de vino Tokaiensi. 15. Trajecti ad Rhenum); 1759: „... el adódot kilencz hordó *ordinarium* öt aranyával...” (Tálya: SÁL. Szirmay—Kazinczy-féle történelmi iratok. IV. 1/b. 162. csomó. Loc. 95. Nr. 15); 1780: „... hagyok *ordinarium* ó Bort...” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek. 134. csomó. Loc. LXV. Nr. 329.); 1790: „*Ordinari Bor*” (Fuker, J. F. i. m. 97); 1796: „Az *ordinarium* must hamar kezdett forrani...” (Derczeni Dercsény J.: A tokaji bornak természetéről szűréséről és forrásáról. 21. Kassa); 1798/1807: „*Ordinariumot*, úgy a’ Szőlő birtokos Keresztyéneknek asszuval is koscheroztatni nem tiltatik...” (Adalékok. 1910. 302); 1803: „1801dik Esztendőbéli *Ordinarium* hordó Ó borai...” (Tálya: SÁL. Jegyzőkönyvek); 1807/1894: „... *ordinarium borunk* sok lesz” (Sátoraljaújhely. Kazinczy: Lev. V, 208: NSz.); 1808/1894: „... mind egy, akár Tokait igyon, akár *ordinariumot*, csak bor legyen” (Kazinczy: Lev. V, 435: NSz.); 1825: „... a’ múlt esztendőkbén termett *ordinarium boroknak* meglehetősen felhágott az árok” (TudGyűjt. I, 74); 1828: „... Tischwein, was selbst der Ungar allgemein *ordinari Bor* nennt...” (Mohl, J.—Lasz gallner, A. G.: Das Tokayer Weingebirge und dessen Umgebung 169. Kassa); 1834: „... a’ nem Hegyallyai *Ordinarium Bornak* be vihetését kivéve...” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok IV—1/p/33. I. terem); 1842: „De az ugyis csak a közönséges, *ordinare bornak* a keletét kevesíti” (uo.); 1845: „*Ordinári borok*” (MG. 566); 1853: „... midőn az idő töpött szőlő alakulásának nem kedvez, legjobb közönséges — *ordinári* — bor szüretik” (GL. 420); 1853: „... valljon jó számítás-e az, hogy a Hegyalján kiszedetvén a termésből a töpött szőlő, két végleges (extrem) értékű termény állittatik elő, úgy mint az aszubor... és az ugynevezett *ordinári*” (Havas J.: GL. 479); 1856: „... szamorodninak nevezik, de nem egyszer a túlzott jóságú *ordinarium bor* is így címeztetik” (Balásházy J.: A pincegazdasátról, borkereskedésről 40. Pest); 1859: „... *ordinarium*...” (Havas J.: GL. 2); 1887: „A tokaji szamorodni és *ordinarium* borok legyenek kizárólag az új iskola tulajdonai...” (Borászati Lapok [továbbiakban: BL.] 268).

Az *ordinarium* minden kétséget kizárólag elvonás a *vinum ordinarium*-ból. Ilyen formában csak a latinus műveltségű nemesi réteg használta. Ebből keletkezett rövidítés az *ordinári bor*, *ordinári*. A TESz. szerint „Közvetlen latin származtatása nem valószínű”, viszont a szónak borral kapcsolatos jelentését nem említi. A borhoz fűződő *ordinári* azért is kialakulhatott, mert ebben az időben már nagy területen ismeretes volt ’közönséges’ jelentése (pl. 1821: „A cseléhdházban 2 *ordinári* nyoszolya”: Mezőberény története I, 171. Mezőberény, 1973.). Az *ordinare* forma valószínűleg németből való átvétel: 1810/1832: „Aus Mangel an Trockenbeeren konnte kein Ausbruch gemacht werden, aber desto besser war der wenige *ordinäre* Wein” (Schams F.: Ungarns Weinbau I, 98. Pest). A magyar szövégi *e* azzal magyarázható, hogy a német szót beszédben ragozott formában használták. A múlt század második felétől kezdve az *ordinaré* ~ *ordinári* egyre inkább pejoratív tartalmúvá vált, és a korábbi ’rendes, szokásos; közönséges’ jelentése helyett ’gyenge, rossz minőségű’ tartalma került előtérbe; ezért a század utolsó negyedében a borral kapcsolatos jelentése egyre inkább eltűnik, helyette szaknyelvben az *asztali bor*

(német tükörszó: *Tischwein*), illetve egyszerűen hegyaljai tájnyelvben *bor* használatos.

c) *Közönséges bor*. 1618: „...közönséges és asztal borok költenek el hordókkal 92” (Tokaj k.: Radv. Csal. III, 66); 1711/1776: „... az rendszerint való avagy közönséges Borokk Szüretezése...” (Tálya: OL. Rákóczi-Trautsohn Lt. Acta Ligu. Fasc. 18. Nr. 12/4); 1826: „... a’ hegyaljai közönséges bor” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok IV—1/p/33. I. terem); 1835: „Ha p. o. 1823-ikban egy külföldi a’ szüretkor 100 hordó közönséges bort megvett volna...” (Kesselbauer K. V.: Észrevételek a’ tokaji borról és a’ tokaji borkereskedésről. Kassán; a könyv német változatában: *ordinäre Weine*); 1842: „... a közönséges... bornak a keletét kevesíti” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok. IV—1/p/33. I. terem); 1853: „... legjobb közönséges... bor szüretik” (GL. 420); 1861: „A későn szürt borok... olyanok mint bár mely más évi közönséges — vagy szamorodni borok” (Óliszka: GL. 203).

A *közönséges bor* a *vinum ordinarium*, der *ordinäre Wein* magyar tükörszava, de ez mindig megmaradt jelzős összetételnek. A múlt század második felében a *közönséges* belső tartalma pejoratívvá vált, ha nem is olyan mértékben, mint az *ordinaré*, *ordinári*, de ahhoz ez is elegendő volt, hogy a használatból ez a megjelölés eltűnjön.

d) *Színbor* 'a kitaposott szőlő tiszta mustjából forrt bor'. 1585: *Színbor* (C); 1636: „A szentírás bora forrott és megtisztított *színbor*” (NySz. I, 284); 1695: „Pohár az ur kezében, szín borrhál tellyes elegyüléssel” (NySz. I, 284); 1700: „... valamennyi *szín-bor* lészen, a dominus terrestris számára ötödél tartoznak” (Tokaj: MGTSz. 1897. 525); 1701: „... tsak a’ *színbort* kellett Consideralni...” (Tarcal: SÁL. Dévai F. Könyve LIV); 1734: „Hány hordó *szín bor* és sajtolás hány lett belőle” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek. 34. csomó. Loc. 22. Nr. 77); 1746: „harmad fél hordó *Szín Bornak* gondollya lenni” (Monok: SÁL. Polgári perek. 83. csomó. Loc. 40. Nr. 93); 1767: „Sajtolatlan *szín bor*” (PPBI.); 1780: „... azokba tsupa *szín Bort* egy néhány hordókba töltsenek” (Prónay P.: Szóllók. 45: NSz.); 1792: „... *Színbor*, ... az-az tiszta, minden keverék nélkül való” (Bartzafalvi Szabó: Tudományok 50: NSz.); 1801: „*Színbor* = a’ java, a’ mi a’ sajtóból tiprás-nélkül foly” (Molnár J.: Könyvház XIV, 396: NSz.); 1806: „Egy Gönczi hordó *színbor* ez idén... 120 Rhforinton is elkölt” (Kultsár: HazaiTud. 386: NSz.); 1807/1893: „A bor nem lesz rossz, egy hordó *színbor* egy hordó asszúra van töltve” (Kazinczy: Lev. IV, 472: NSz.); 1852: „Jelesen csináltam volna... egy hordó szőlő alatt taposott *színbort*...” (Baráth M.: GL. 1112).

A *szín* 'főle, java valaminek' jelentéssel a XV. századtól ismeretes (SzófSz.). A borrhál való összetétele nemcsak Tokaj-Hegyalján, de a nyelvterület más részein is ismeretes. *Szín-bor* 'a kitaposott szőlő mustjából lett jóminőségű bor' (Tinnye Pest m.: MTsz.). E borfélések jelentősége addig volt nagy, amíg Tokaj-Hegyalján a különböző más eljárások el nem terjedtek, mert addig a legjobb minőségű bort jelentette.

e) *Sajtolás, sajtó bor* 'a borsajtóból kifolyó mustból forrt bor'. 1572: „Az *sajtó bort*... az dézsmás meg vegye...” (Torna: MGTSz. 1897. 28); 1628: „... mind a sajtolás előtt való borokat, mind a *sajtolásból*... igazán megszámlálják” (Szilágyi S.: Történelmi Tár. 1895. 128); 1646: „[2 köből] *sajto borral* [is tartoznak]” (Abaújszántó. Makkai L. i. m. 384); 1734: „két hordó Szín bort hoztak bé, de *Sajtolásból* mennyi lett nem tudhattya” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek. 34. csomó. Loc. 22. Nr. 77); 1746: „egy két

köbölnyi híjával lévő *Sajtolt borát*” (Tálya: uo. Polgári perek. 83. csomó. Loc. 40. Nr. 293); 1797: „Valamig a' Borok egészen ki nem fornak a *Sajtolásból* a' híját helyre kell tölteni . . .” (Nagyváthi: Instr. 102: NSz.); 1798: „*sajtolás*, *sajtolt bor*” (Szirmay A.: Adalékok 1905. 106); 1828: „Darum wird hier auch unter Schöpf- und Presswein (*Saitolas* sprich Schaitolasch) kein weiterer Unterschied gemacht, als dass gewöhnlich der letztere schon darum, weil er weniger Weinhefen enthält, zum Füllen der übrigen Weine verwendet wird” (Mohl, J. — Laszgallner, A. G. 168); 1856: „Ezen *sajtolások* rendszerint töltelékül használatnak” (Balásházy J. i. m. 40).

A *sajtolás*, *sajtolt bor* ritkán maradt meg önálló borként, leginkább az apadó hordók feltöltésére használták, vagy a többihez keverték. A *sajtolás* 'a sajtóból kifolyó must, bor' elnevezés Tokaj-Hegyalján általánosnak látszik. A fogalom máshol is ismeretes, neve: *satu bor*, *sajtolt bor* (NySz. I, 284); formában is legközelebb áll ehhez a *sutulás* 'ua.' (Gyöngyös, Eger: MTSz. II, 337).

f) *Kóserbor* 'az izraelita vallás előírásainak megfelelő bor'. 1727/1902: „. . . a *kóser bor* bérlője bizonyos Salamonovics Mihály . . .” (Hegyalja: MGTsz. 1902. 478); 1758: „néhai Mosko Szatsuri Sido, egy hordo *Koser bort* szürte” (Kistoronya: SÁL. Polg. perek. 32. cs. Loc. 16. Nr. 7); 1760: „*Kosser Bornak* megszüréseinek alkalmatosságával” (uo.: SÁL. uo.); 1779/1932: „alig tarthattak meg valamit egyebet a lúdhúsnál, halbélnél, melyekre, ha megették, *kósert* isznak” (Bessenyei Gy.: TESz.); 1798: „Aszszú-szöllővel *Koscher Bort* akármely 'Sidónak maga számára, vagy el-adásra tsinálni szabad nem leszen” (SÁL. Zemplén vm. jkv. Nr. 962.; l. még Adalékok 1910. 302); 1807: „ac etiam vini '*Koscher-Wein*' dicti ceonfectio ultronee admittantur” (Adalékok 1908. 331. Országgyűlési határozat); 1808: „Zsidónak Asszú Szőlő Bort Csinálni légyen az *Kóser* vagy nem, szabad nem leszen” (SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei Nr. 522). — Magát a műveletet a *kóseroztat* ~ *kóseroztet* igével jelölték: 1798: „Ellenben valamint a' 'Sidónak ordináriumot, úgy a' Szőlő birtokos keresztyéneknek asszúval-is *kóseroztatni* nem tiltatik” (SÁL. Zemplén vm. Nr. 962); 1852: „A zsidó *megkóseroztet*i a bort, vagyis zsidó taposóval szüreti el” (GL. 1209); 1856: „Az izraeliták . . . a szőlőtermést és mustul vásárolt boraikat, többnyire *kóseroztetik*, nemcsak a magok szükségletére valót, de a keresztyének számára yettet is” (Balásházy J. i. m. 7); 1967: „. . . *kóserbor* csak annyiban különbözött a trefnyitól, hogy a zsidó kereskedők maguk taposták ki és szűrték el a bort, annak a gazdának a házána, akitől a szőlőt vásárolták” (Paládi-Kovács A.: Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban 21. Debrecen).

A *kóserbor*, *kóser* egészen a legutóbbi időkig általános, illetve ismert volt Tokaj-Hegyalján. Valamennyi borféleséget lehetett *kóseroztatni*, így ez nem jelentett egy speciális borfajtát, csupán vallási előírásokat megtartók számára készült. A *kóser* jiddis eredetű (TESz.); a Hegyalján a XVIII. században egyre nagyobb számban bevándorló zsidók honosították meg.

B) a) *Főbor* 'az aszúszemek kiszedése nélkül készített mustból kiforró jó minőségű bor'. 1618: „Illésházy u. ő ngsának *fő ó bor* 1. — Vízkelety ur ő ngának *fő ó bor* 1” (Tokaj, Vámosújfalú stb.: Radv: Csal. III, 66); 1618: „. . . ó és uj borok, *fők* és közönséges asztali *borok* költenek el-hordókkal 92” (Tokaj: Radv: Csal. III, 66); 1626 — 27: „Zugolodott a vőlegény ellen, és miért kellett utolra hadni az olyan *fő bort*, tudakozta” (NySz. I, 283); 1632: „. . . *igen feo*, vini vasa no 1” (Tarcal: Makkai L. i. m. 237); 1632: „. . . fekete zolőnek maga leve, egy *feő veresbor*” (uo.); 1674: „. . . mindenűnnen mind G(ene)rális számára, mind magára egy-egy hordó *fő Bort* Ptendálván . . .”

(Tarcal: Adalékok 1900. 139); 1683: „... a Hegyaljai Nemesség 200 válogatott *fő* hordós *Boroknak* a felét a Tokaj Várbeli Hajduknak (adta)” (Tarcal: Adalékok 1901. 10); 1686: „... harmad naponként egy egy átalag *fő Borral* ... kellett gazdálkodniok” (Tarcal: Adalékok 1901. 110); 1689: „... minden napra egy egy hordó *fő Bort* egy egy hordó Lőrét ... extorqualt rajtok ...” (Tarcal: Adalékok 1901. 208); 1692: „... mind ujjabb mind frissebb drága pénzen vett s veendő *fő Tartzali jóféle Borokból* kívánt italára Asztali Bort. ...” (Adalékok 1901. 300); 1740 k.: „Ihatnak, mert *Fő Bor* terem hegyeiken // A felettök lévő Hegyeiken, völgyeken” (Tarcal: Adalékok 1915. 93); 1782: „Rend szerint való *fő bor*. ... a' nyers fzőlöknek jobb-jobb neveit ki-választva, a' közönséges mód fszerint abból fszürik” (inkább Sopronra vonatkozik; Mátyus I. V, 203); 1798: „*Fő Bor*termő Szöllő hegyek vannak az Határban” (Mezőzombor: SÁL. Mezőzombor úrbéri iratai); 1842: „A ... termésnek nem harmatban 's nem esőben, de száraz időben leendő szedetését a' józan ész a' *főbornak* ... megkívánván” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok. IV—1/p/33. I. terem); 1831—32: „*főbor*” 'feiner Wein' (KRESZN.).

DONGÓ GYÁRFÁS G. az *aszúbor* szinonimájának tartja (Adalékok 1901. 208; 1915. 93). Kétségtelen az, hogy az átlagosnál jobb minőségű borról van szó, de mégis borról és nem aszúrórl. Emellett szól az is, hogy egy kivételtől eltekintve hordóban és nem átalagban tartják. A szó jelentését Keler P. német nyelvű munkájában találjuk meg (Beschreibung der vornehmsten Wein-gebürge in Ungarn. In: Jaenichius: Meletemata 1726. Tom. III, 256—78. Erre az adatra LIPPÓCZY NORBERT hívta fel a figyelmemet), aki *Hauptwein*-nek nevezi azt a bort, amikor a leszedett fűrtőkben az aszúszemeket bennehagyják, és azzal együtt tapossák ki, ami a *főbor* német tükörszava, és lényegében a későbbi *szamorodni* elnevezésű bornak felel meg. Ettől Keler pontosan elkülöníti az aszúból készített bort. Leírja, hogy a fűrtökből kiszemelik a töppedt szemeket, ezt péppé tapossák, és a legjobb musttal felöntik, ami az *aszúszőlőbor*-t adja, amit ugyancsak pontos fordítással *Trocken-Beer-Wein*-nek nevez. További tisztázásra szorul, hogy tarcali, tokaji, mezőzombori, tehát dél-hegyaljai jellegzetesség volt-e a *főbor*, vagy csak a források elégtelenségéből következik ottani csaknem kizárólagos jelentkezése.

b) *Szamorodni* 1. 'az aszúszemek kiszedése nélkül készített mustból kiforrott bor'; 2. 'az aszúszemek kiszedése nélkül készített mustot néhány órára visszaöntik törkölyére és úgy szűrik le'. KISS LAJOS adatait (NyK. LXX, 398—9) az alábbiakkal egészítem ki: 1828: „... besonders in Jahrgängen, wo das Aussuchen der Trockenbeeren nicht lohnend genug ausfiel, so werden die sogenannten *Szamorodne* (selbst gewachsen) ein Mittelding zwischen ordinären und angemachten Weinen ... erzeugt” (Mohl, J.—Lasz gallner, A. G. i. m. 159); „... Unsere wackeren pohlnischen Nachbarn wissen dagegen seinen Geist zu schätzen, und *Szamorodnye* (wo nämlich die Trockenbeere nicht ausgesucht worden), ist bey ihnen besonders angenehm” (uo. 189); 1835 előtt: „Der sogenannte *Szamorodnyi* ist der geringste Wein aus dem Gebirge” (Hellenthal's Weinbuch 321); 1845: „*Szamorodni borok*” (Sátoraljaujhely. Magyar Gazda [továbbiakban: MG.] 366); 1853: „... valamint csak ott akadtam ... az úgy nevezett *szamorodni*-ra, miszerint azon kezelésre, mellyet a francziák 'marier les vins' kifejezéssel jelentenek ki” (Sárospatak: Havas J.: GL. 480); 1854: „Ezt nevezik *szamorodninak*” (GL. 361); 1855: „*Szamorodni borok*” (Sátoraljaujhely: GL. 566); 1856: „Jelenben is, miután az úrbéresekkeli szőlőszedetés a munkás kezeket megkevesítette, több nagy szőlőbirtokosok, néhány gönci

hordó vagy ántalag kövér bort készítettve, a többi bort mind *szamorodninak* csináltatják, mely rendszerint kétannyi áron kél, mint egy hordó közönséges bor” (Balásházy J. i. m. 41); 1857: „... közönséges borai közül is kiemelkedőnek határozták, mint jelest, csupa furmintból és gohérből szűrt *szamorodni borát*, mellyből az aszu nincs kiszedve” (Falusi Gazda [továbbiakban: FG.] 354); 1859: „... a hegyaljai birtokosok közt alig tudok egy-kettőt, a kik igyekeznek, hogy boraik, legalább minden neme magában, tehát az aszúbor, a *szamorodni* s az ordinárium egyenlő minőségűek legyenek” (Havas J.: GL. 2.); 1861: „A későn szűrt borok azonban tökéletesek, nem hiányzik azokból sem erő, se zamat, se czukortartalom, olyanok mint bár mely más évi közönséges — vagy *szamorodni borok*” (Óliszka: GL. 203); 1861: „Hegyalján a legfinomabb eszenciától kezdve 5-4-3-2-1 putonyos aszumáslás, a *szamorodnin* lefele, egészen az ordináriumig igen nagy variációja létezik e világhírű bornak, miről más vidék mit sem tud” (GL. 683); 1863: „Czélszerű-e a jelenleg divatba jönni kezdő azon módja a bortermelésnek, miszerint nagyobb szőlős gazdáink leginkább *szamorodni borokat* készítenek? A válaszmány, azon oknál fogva, mert éppen a *szamorodnik* külkereskedésben a legkeresettebbek, de itt bent is a legőhajtottabb eladási forgalomnak örvendenek, igenlően véleményez” (GL. 299); 1864: „... 2 hordó kövér must és 2 hordó *szamorodni must* vetessék össze hasonlító kezelés végett...” (GL. 720); 1864: „A *szamorodni bor* hajdani készítmódja iránt gyermekkoromban [1830 körül. B. I.] sokszor hallottam atyám intését, hogy a ki *szamorodni bort* akar készíteni, óvatos legyen, mert nem minden évbéli *szamorodni bor* jó” (Tolcsva: Tolcsvai Nagy I. i. m. 32.); 1867: „... a *szamorodni* vagy *szomorodni* minősége a fürtökön levő több vagy kevesebb aszúszemek mennyiségétől ... függ” (Szabó J.—Török I.: Tokaj-hegyaljai album. Pest. 76); 1887: „... a többi eladásra szánt boraikat *szomorodninak* csinálják” (BL. 67).

Korábban csak akkor készítették ezt a borféleséget, ha az aszúszemeket nem volt érdemes kiszedni, így a jó évek ordináriumától alig különbözött. Önálló, jó minőségű borrá az 1820-as évektől vált. Jó években az aszú szintjét is elérték, a rosszakban alig haladták meg az ordináriumot (vö. Balásházy J. i. m. 40—1).

A Kiss által említett (NyK. LXX, 400) szlovák származtatásra már korábban is találunk példát: 1856: „*Szamurodni*, szláv vagy is tót kifejezés, magyarul egy szóval ki nem mondható, s jelenti a termésnek természetes állapotában borrá alakítását = magában termett bor” (Balásházy J. i. m. 40). Ez azonban ritkább, mert kezdettől kezdve a legtöbb helyi forrás a lengyelekkel hozza kapcsolatba (vö. TudGyűjt. 1825. 1: 74.; Mohl, J.—Laszgallner, A. G. i. m. 189). A lengyel származtatásban feltétlenül igaza van KISS LAJOSnak, annál is inkább, mert a magyar *szamorodni* szót a lengyelek is lengyel eredetűnek tartják (LIPPÓCZY N. Tarnow és K. KWAPIENOWA Krakkó szíves közlése).

Eddig megoldatlan a *szamorodni* *i* véghangja *e* helyett, hiszen a lengyelben *wino*-val kell egyeztetni. KISS LAJOS (i. h. 400) feltételezi a *maślacz*-al történő egyeztetését; így a *samorodny maślacz* eredetileg ’mesterkéletlen tokaji aszú’-t jelentett volna. Mohl, J.—Laszgallner, A. G. i. m. 159, 189 ezt a két alakot találjuk: *Szamo rodne*, *Szamo rodnye* ’selbst gewachsen’. Ez pedig a magyaros írásmód ellenére is kétségtelenül tükrözi az eredeti lengyel alakot, és a *wino*-val történő egyeztetésről tanúskodik. Éppen ezért egy másik eredeztetési lehetőségre is rámutatok, még akkor is, ha egyelőre ezzel kapcsolatban időbeli nehézségek merülnek fel.

A lengyel *samorodne* egy magyar kifejezés tükörszava, amit ki lehet mutatni: 1835/1842: „Amidőn a gazda a nem tökéletes asszut ki szedetni restelli, vagy sokasága a jónak az épp szőlő szemhez képest ki szedetését feleslegessé teszi, vagy a rossz idő nem engedi u. m. 1835be akkor *termés bort* csinál, az egészét öszve tapostatván” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok IV—1/p/33. I. terem); 1842: „... a *termés bornak* (a felső vidéki szőlő birtokosok nyelvökön) és az asszuval csinált jó bornak seprőjén leendő tartása” (uo.). Mivel a kezdeti időszakában a *samorodni* a közönséges bor egy jobb változatának számított, amit a köznyelv a németből kölcsönözve *ordináre*-nak, de általánosan a latin elnevezést rövidítve *ordinári*-nak mondott. A *samorodni* lengyel alapjelentését nem értők a magyarban ehhez igazodva az *e > i* változást könnyen véghez vihették. Talán ilyen irányba hatott a népetimológia is, mely szavunkat 'sich betruben' jelentéssel azonosította, és ennek megfelelően *samorodni* alakban is használta. Külön megvizsgálandó, hogy a lengyel *madzar* ~ *madziar*, *wegier*, *wegrzyn*, *wegrzynek*, *tokaj* 'hegyaljai bor' jelentésű szavak hogyan viselkednek jelzős összetételben (TUWIM, J., *Polski słownik pijacki i antologja bachiczna*). Ezek a szavak a XVIII. században egyre inkább csak a 'tokaji aszú'-t jelentették. Végül meg kell jegyezni, hogy a *samorodni* kezdetben készítési technikájában az *ordináriummal* (közönséges bor) egyezett meg, de a későbbiekben a mustnak törkölyre való felöntésével az aszúhoz közeledett.

C) a) *Essencia* 1. 'az egymásra öntött aszúszemekből kicsepegő sűrű lé'; 2. 'az ebből kiforrott édes, alacsony szesztartalmú bor'. 1707 k.: „Bor *essentiáját* kedvesen vette a czár” (TESz.); 1711/76: „Az Aszszú Szőlőnek maga levébül való *essentiát* penig egy átalaggal” (Tálya: OL. Rákóczi-Trautsohn Lt. Acta Liqu. Fasc. 18. Nr. 4/12); 1746: „... egy atalag Aszú Szőlőből magából le folyt *essentiát*, nem külömben más edényekben levő ugyan circiter 30 ittze *essentiát*” (Monok: SÁL. Polgári perek. 83. csomó. Loc. 40. Nr. 293); 1780: „Hagyok ... Egy atalag *Essenciát* ...” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek. 134. comó. Loc. LXV. Nr. 329); 1782: „... *Essentia*, melyet nagyobbára az említett Augfter nevű Izőlőnek meg-választott fzeimeiből készitenek” (első-sorban Sopronra vonatkozik; Mátyus I. V, 202); 1783: „Egy hordó *essentia* közre maratt” (Tálya: SÁL. Polgári perek. Loc. 70. Nr. 556); 1791: „*Essentiát* árulni telyességgel szabad ne légyen, annak eltávoztatására: hogy az Aszu Szőlőt ne áztassák az ily *Essentiát* áruló emberek” (SÁL. Tokaj jkv. 114); 1791: „Ritka oly jó Esztendő, a' mellyben termett *Essentiát* egyréhány Esztendeig el-lehetne tartani, Etzetesedés, és zavarosság, vagy szine veszteség nélkül” (Nagyváti J.: A Szorgalmatos Mezei Gazda 106. Pest); 1796: „Ha az aszszú-szöllöt ... hordóba be tsinállyák ... de elébb, az *esszentiáját* leszedvén ...” (Derezeni J. i. m. 34); 1797: „Az Asszu Szőlőt Kádra töltse és annak fenekét meg-furván szedje edénybe azon *essentiát* a' mély az Asszu szőlőből minden nyomás vagy törés nélkül ki-szivárog” (Nagyváthi: Instr. 100); 1798: „... *Essentia* Vásárlástúl, és az illyenekkel való kereskedéstől egészen el-tiltatik ...” (SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei. Nr. 962); 1801: „... *Essentiának*, az Asszuról való lehuzattatása és különösen való el-adatása ... keményen tilalmaztatik” (SÁL. Uo. Nr. 391); 1807: „... az *Essentia* helyett, Mustnak az Asszura való töltése mind a' Boroknak soványításával ... gyakoroltatni tapasztaltatott” (Adalékok 1911. 195); 1826: „Az asszuval az ugy nevezett *essenciának* lehuzása (eltiltatik) ... kik illy módon az *essenciát* lehuzván, iccénként, átalagokban vagy hordókban és akármi módon is eladják ... büntetessenek meg” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok. IV—1/p/33. I. terem);

1836: „... az asszu szőlőből, és az abból kitepejő nedvből *essentiából* ezental sehol semmi dėsma nem fog adatni” (Sátoraljaújhely: SÁL. IV.1/p/44. Vegyes közgyűlési iratok); 1852: „... ha az asszu taposatlan sokáig áll, átmelegszik, forrásba jön, és a közte leszivárgó *essentia* savanyodást kap” (Bernáth M.: GL. 728); 1853: „(Bretzenheim pince) ... tartalma ... kezdve az 1796-iki *essentiánál*...” (Sárospatak: Havas J.: GL. 480); 1854: „... az asszu nemes nedve, a(z) ... *essentia*, a fenekére szivárogo...” (GL. 361); 1856: „Az igen kövér aszúborok, az *essentiak* is nehezen tisztúlnak, de azért jóízűek maradnak homályos állapotban is” (Balásházy J. i. m. 9); 1856: „A leszemezett aszú megfűrott fenekű hordók- vagy kádakra öntetik, a lyuk alá a *essentia* felfogására kádacska vagy fordító tétetik...” (Hudacsó Gy.: FG. 181); 1861: „Hegyalján a legfinomabb *eszenciától* kezdve ... igen nagy variációja létezik e világhírű boroknak...” (GL. 683); 1864: „Az *essentiát* magában eltenni nem czélirányos, mert sokszor 10–12, sőt 20 év alatt is alig bírja magát kiforrni...” (Tolcsvai Nagy I. i. m. 46); 1867: „Az *essencia* fejlett állapotában is túlédés maradván, inkább mint különös, semmint rendes ital jöhet tekintetbe” (Szabó J.—Török I. i. m. 72); 1869: „... a lecsöpögő *essentia* eleje kevésbé sűrű s *ugrásmak* nevezetik Hegyalján” (Entz F.—Málnay I.—Tóth I.: Magyarország borászata. Pest. 80–1).

Az *essencia* csak akkor tűnik fel, amikor az aszúszőlő külön szedése szélesebb körben kezdett elterjedni. Feltehetően a középlatinból került át, a magyarosan ejtett *s*-es alak a latin átvétel mellett szól (vö. TESz.). A szó napjainkig ismert és használatos.

b) *Nektár* 'ua.'. 1796: „... *nektár* lesz a' bor és másolás a löre” (Csokonai: Diétai Múza 27: NSz.); XIX/1862: „Borág köríti mostan homlok; // Ott, hol Tokaj nyújt *nektárt* isteneknek” (Kazinczy F.: CzF. I, 733); 1823: „Tokaj szőlővesszein // *Nektárt* csepegtetél” (Kölcey F.: Hímnusz); 1842: „... 's nem a pezsgő bornak, de szeszés állandó *nektár* természetési célja meg kívánván...” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok. IV—1/p/33. I. terem). A szó a latin—görög *nektar*-ból származik, de csak az irodalmi nyelvben használták (vö. TESz.).

c) *Borlényeg* 'ua.'. 1854: „... mialatt a szemek kölcsönös nyomása miatt az asszu nemes nedve, *borlényeg* = *essentia*, a fenekére szivárogo” (GL. 361). Nyelvújítási szó, mely a közhasználatba nem került át (a NyÚSz. nem ismeri ezt az összetételt; a *lényeg*-gel kapcsolatban l.: NyÚSz. 208.; TESz.).

d) *Legfőbb bor* 'ua.'. 1842: „... *legfőbb bort* — régtől való *nektár* névvel megkülönböztetett bornak tekintve...” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok. IV—1/p/33. I. terem).

(Folytatjuk.)

BALASSA IVÁN

Mellékneveink *-ul/-ül* toldalékos alakja a mai szinkroniában*

5. Most egy kevésbé megszakítom a mai szóanyag csoportjainak deskriptív szempontú elemzését, s egy-két általánosabb kérdésre térek át.

Ismeretes mindenekelőtt, hogy mikor megkíséreljük a szinkron nyelvi rendszer kategóriáiban elhelyezni a különféle, korábbi nyelvfejlődési fokonon megrekedt (s az idegen nyelvi interferencia folytán jelentkező, gyökértelen)

* L. MNy. LXXI, 132–42.

egyedi jelenségeket vagy kisebb rendhagyó csoportokat, nem mindig juthatunk teljesen megnyugtató eredményre. A nehézségek csökkentésére s a nyelvi bonyolultság dialektikusabb számbavételére én is régóta szívesen hivatkozom ilyenkor a *t m e n e t i* osztályokra, határsávokra (pl. MNy. XXXVIII, 254–67; MMNyR, I. 44 kk.), egymásnak a *l á - f ö l é r é t e g z ő d ő* stb. jelenségcsoportokra, s nemegyszer inkább kitérek a túlságosan éles — értsd: karddal való, salamoni — „döntések” elől. Az egnél több szófajú lexikai egységek szórványos kétlaki előfordulásaiban is el tudom gondolni, hogy nem határoljuk el egymástól mindig élesen az elválaszthatatlan együtteseben jelentkező szófajiságot (vö. Nyr. LXXXIX, 356–7).

Sőt: elvi fönntartásaim ellenére akkor sem beszélnék morfológiánkat megbénító tévedésről, ha bizonyos részletek elengedhetetlen tisztázása után az I. pontban érintett nagy szófaji kérdésekben *á t t é r n é n k* az indoeurópai nyelvtanokban bevált kategória-rendszerre; de szerintem csupán a modális-essivusi s a multiplicativusi alakokat illetően nem járna ez igen súlyos gyakorlati nehézségekkel. Tehát ahol az a *l a k i* eltérés teljes vagy legalább eléggé jelentékeny, ott inkább megoldható a dolog. Hanem az *-ul/-ül* toldalékos alakok esetében — úgy látom — ez az áttérés csak jóval több bajt okozna, akár bevalljuk, akár nem. S ez igen zavarná a határozószói kategorizálást a többinek az esetében is.

Jónak, szükségesnek persze nem tartanám az említett mértékű szemléleti-osztályozásbeli átértékelést sem. S ettől a mi elmosódóbb határú, mérhetetlenül sok alakból álló (és a névutós szerkezetek tömbösödése-rövidülése miatt egyre tovább gazdagodó) főnévragozási paradigmánk még mindig nem válnék olyaná, mint az indoeurópai nyelvek szoros, kis deklinációs alaksorai. (És az összehasonlító-történeti nyelvtudomány az egykori *-n* és *-l* elemet akkor is ragnak volna kénytelen számítani, ha mi egyik-másik mai reprezentációját képzőnek mondjuk; de ez valóban nem okozna lényeges nehézséget a nyelvléírásban.) Nem akarom újra azt sem bizonygatni, hogy ha a magyarban az ősi *-n* rag mára egyrészt a főnévi superessivusi, másrészt egy melléknévi stb. határozói toldalékká hasadt szét, ha az ősi *-l* rag ugyanígy egyfelől a főnévi *-ul/-ül* ragban él tovább, másfelől egy melléknévhez stb. járuló, de közeli rokon funkciójú határozói toldalékban szokásos a mi korunkban, s ha a fiatal multiplicativusi *-szor/-szer/-ször* elődje szintén az utóbbiaknak édestestvére volt (vö. *hármul ~ többül*) akkor nem lehet nyelvi univerzálé, hogy nincs nem főnévi rag. S nem felel meg a tényeknek, hogy a magyarban csak főnévi ragozás lehetséges. — Egyébként a *-nak/-nek* és a *-vá/-vé* „esetrag” például bizonyos határozókban szintén hozzákapszolható tisztán melléknévi stb. tövekhez: *soknak tart* 'sokall', *kisebbé alakít* 'kisebbít'. Ezt a kérdést tehát ugyancsak tüzetesen föl kellene dolgozni egy tanulmányban. — És hát Lortz János a strukturalizmus egyik alapelvét is így fogalmazta meg: „Az elemzés meghatározott számú különálló [nyelvi] egységet tár fel . . . Ezek az egységek egy viszonyrendszer kölcsönösen függő részei, s minden nyelvre jellemző a maga belső rendje” (Nyr. XCVII, 206; én ritkítottam: T. J.).

Az *-ul/-ül* tudvalevőleg főnévi „esetragként” is kifejezhet állapotban létre, illetőleg cselekvési módra utaló határozói minősítést: *gyermekül (élt ott)*, *emberül (küzdött)*. Jelentésében, határozói funkcióiban tehát eleve olyanféle volt, mint melléknév utáni helyzetében. Nem csoda hát, hogy **3—4.** pontunk szerint igen nehéz olykor megállapítani, meddig főnév s mettől melléknév

egy mai *betyáru*, *marháru*, *piszokul*, *rongyul*, *szarul* stb. töve. Ám ez a kategóriák összefolyásának csak egész kis töredéke volt! Hisz egy sereg további fő- és melléknévnek egyaránt lehet *hazugul*, *restül* stb. alakja. Ki és hogy dönti el mármost, hogy mikor kerül elének az egyik, s mikor a másik szófaj? Mert itt a toldalékok funkciója is rendszeren összeolvad! De még ahol az ÉrtSz. a melléknévi szóváltozathoz nem közöl határozóragot (így a *virtuóz* esetében), ott sem tudjuk néha, hogy az *-ul/-ül* előtt a fő- vagy a melléknév tőalakjával számoljunk-e. Sőt egyszer-egyszer kétségem van a szótár minősítését illetően is: a *rokon* fő- és melléknév például az utóbbi szerepben *-ul* ragot kap a szótár szerint, én azonban a *rokonul* alakot általában (még?) inkább főnévnek tekintém.¹

Biztos formai fogódzónak azt vegyük, hogy a főnévi esetrag t ö b b e s j e l e s (és személyragos) tőhöz is járulhat, a melléknévi toldalék meg c s a k f o k j e l e s h e z? No de a melléknévi tövűnek tartott *magyarul* típusban — láttuk — fokjel sem igen állhat az *-ul/-ül* előtt; s minthogy ez 'magyar nyelven' értelmű, magyar nyelv pedig csak egy van, itt még az sem bizonyít semmit, hogy többesjel után nem járul ilyen értékben a toldalék. A *haza* szó főnév, mégsem függesztjük többesjeles alakjához az *-ul* ragot, mert nekünk csak egy hazánk lehet!

Mielőtt a melléknévből alakult *rosszul*, *rendetlenül* típusnak a számhasználatát elemezném, szeretnék egy kis kitérőt tenni. A több személyre értett *póru*l járna*k*, *csehül* állna*k* határozója egyes számú marad, pedig eredete szerint inkább főnév lehetett, mint melléknév. Pontosan úgy, mint a hagyományosabb h a t á r o z ó i e g y e z t e t é s t mutató *katonának mennek*, *jónak látszanak*, (*derék*) *szakmunkássá váltak*, *lová tettek bennünket*, *emlékezetessé lettek* szerkezetbeli determinánsok is, lényegében függetlenül a szófajuktól és ragjuktól. Az egyeztetett *katonának vitték őket*, *jóknak látszanak*, (*derék*) *szakmunkásokká váltak*, *emlékezetessé lettek-félék* határozói viszont egy mostanság is terjedő, másféle szemlélethez illő kongruenciát követnek. (Vö. NytudÉrt. 46. sz. 93 kk.)

A *póru*l járna*k*, *csehül* állna*k* szólássá vált, határozós kifejezések megtartották a régi, egységet-többséget figyelmen kívül hagyó számhasználatot; a *diszpécserékül alkalmazták (őket)* determinánsa ellenben az újabb mondat-szerkesztő típusba tartozik. De ennek elég kevés köze van ahhoz, hogy a tő itt főnév, s így az esetragot pluralisban is felveheti! Igaz persze, hogy a melléknévi tő szemantikai okokból sem kívánja különösebben a többesbe tételt, de a *józanul jöttünk haza*, *nyomorultul pusztultak el*, *restül heverésztünk* határozója elsődlegesen mégis azért áll singularisban, mert a számfogalomra utalás régebbi: zérus fokú típusát őrizte meg. Ilyen a HB. állítmányi *járu* vagyunk egyeztetése is, a mai *járu*k vagyunk elődje; s többen is csak *részegeskednek*, *tanárkodnak*, nem *részegesek-kednek* stb. Abban tehát, hogy a *rosszul*, *rendetlenül* típusban ma is csupán singularisi tőhöz járul az *-ul/-ül*, általános nyelvészeti szempontból az a lényegesebb ok, hogy itt megőrződött a korábbi,

¹ Szemantikailag az „esetragos” főnévi határozók esetében tudvalevőleg többnyire éppúgy eléggé világos a szokásos tőjelentés meg az őt szintaktikailag kiegészítő ragjelentés pulzusa, mint a névutós szerkezetekben: *orvosság-ként* ~ *orvosság gyanánt*. A határozósók körében ez a tagolás rendszeren már nem ilyen világos: az egykori tő és toldalék jelentéspulzusa legalábbis tömbösödőben van: *hanyatt*, *szerfelett*. Mármost a tárgyalt melléknévi alakulat szabályos jelentéspulzusai szerintem inkább az első főtípus követik: *díszkrétül* (~ *díszkrét mód*); *hanyagul* (~ *hanyag módra*). De persze ez a kérdés is rendkívül bonyolult.

„számtalan” szemlélet. Ettől ugyan lehet ez az -ul/-ül is rag! — Az indoeurópai nyelvek mintájára a régen singularisi (vagy inkább numerustalan?) *nyolc* szó helyett művészi csoportosulást jelölve, ma így mondjuk: *a nyolcak* (*Nyolcak*); egyébként mégsem tesszük szokásosan többes számba a főnévi szerepű, „esetragos” számnevet sem: *nyolcat*, *nyolchoz*. A *nyolcan* alak töve tehát nem azért nem lehet többesjeles, mert az -an nem „esetrag” egy grammatikusi felfogás szerint, hanem mert ez a hagyományos numerus-felfogás tükröződik benne. Itt persze a vele származása szerint egytestvér *nyolcon* superessivusi ragja sem csatlakozhatna többesjeles tőhöz, kivéve a csoportot jelentő *nyolcakon* (*Nyolcakon*) formát.

Egyébként a mai esetrendszert az újabb általános nyelvészetben többen inkább szintaktikai-igevonzati stb. megközelítéssel igyekeznek értelmezni, s akkor talán ismét más rendszertani javaslatokat kell a mi kérdésünkben is számba venni. De ebbe nem mennék bele most mélyebben. (Vö. H. MOLNÁR ILONA: ÁNyT. IX, 127, 138.)

Abból, hogy egy mai toldalék valaha rag volt, nem következik, hogy most is az. De ha a *tag-ul* és a *józan-ul* toldaléka egyaránt az ősi -l határozóragból való, s a kettőnek nyelvi-nyelvtani funkciója is közeli rokon, akkor kétszeresen meg kell gondolnunk, hogy milyen súlyosak a kategorikus elhatárolás indokai, s hogy milyen nehézségekkel hogyan birkózhatunk meg legjobban. (Nehézségekkel mindenképp számolnunk kell.) — Hanem addig nem is látjuk a kérdést teljes összefüggés-rendszerében, amíg ennek az -ul/-ül-nek mai használatát, főként alternánsi-variánsi helyzetét pontosabban föl nem mérjük.

6. Most tehát a tárgyalt toldalékolásnak még szorosabban a l a k i, jórészt morfofonológiai vonatkozású kérdéseire térek.

A) a) S z ó f a j i tekintetben mindenekelőtt azt kell számba vennem, hogy mely szófajú tövek esetén engedi át a terepet az -ul/-ül a szinonim m o d a l i s i toldalék alakváltozatainak.

Érdekes, hogy bár valaha eléggé szabályos volt az -ul/-ül multiplicatívusi szerepben s z á m n é v e n i s (1. főleg a 2. pontot), ma ezt a funkciót egészen a -szor/-szer/-ször toldalék s a névutóvá fejlődő *izben* vette át; a számbeli állapot meghatározását pedig a konkurrens, szintén ősi rag eredetű -an/-en látja el. Sorszámnev után ugyan amaz is előfordul („*Elsőül* vagy *másodikul* kerültél ki a versenyből?”), de ilyenkor talán inkább ráértéses főnévi szerepű a számnév (vö. „*Győztesül*, *bajnokul* kerültél ki a versenyből?”).

A p a r t i c i p i u m o k közül csupán a -t, -tt képzős veszi föl bizonyosan a tárgyalt -ul/-ül-t, az is csak olykor (az igenévi jelleg több-kevesebb elhomályosultával?), s rendszeren sajátosan túlzó fokhatározói szerepben, nem éppen választékos stílushangulattal: *hervadt-ul*, *veszett-ül* (1. alább). Egyébként valamelyik alternánst használjuk: *fájó-(a)n*, *bántó-lag*; *megbántott-an*, *megtört-en*; *tisztázandó-an*(?). Figyelmet érdemel viszont, hogy a deverbalis fosztóképző bizonyos fokig melléknévi igenévszerű alakulatokat hoz ugyan létre, szokásos mód- és állapothatározója ma mégis -ul/-ül (vagy zérus) toldalékos — függetlenül attól, hogy az -an/-en elhomályosulva már benne van a képzőben: *ártatlan-ul*, *sértetlen-ül*. (Vagy éppen az -anan, -enen szóvég elkerülésére?)

Melléknévi n é v m á s h o z szintén nemigen járul ez a formans — hacsak nem értjük rá alkalmilag valamelyik főnév értelmét. Az *ilyen-ül* (pl. 'érvül') járuléka ugyanis éppúgy a főnévi rag, mint az 'érvekül' jelentésű *ilyenek-ül-é*. De ez természetes: a megfelelő névmási határozószói *így*, *ekkép-*

p(en), *ekként* s a névutós *ily mód(on)* — ez már gyakran egybeírva is — tömörebben és hagyományosabban fejezi ki ugyanazt az értelmi vonatkozást. (Egyébként az *igy* stb. határozószó fokjeles *igyebben* ~ *igyébül* használatában mintha a tőnek némi melléknévisége ütne át.)

b) A t ő t í p u s o k h ő z v a l ó k a p c s o l ó d á s nem sok problémát vet föl, mivel a melléknévi tövek, amelyekhez az *-ul/-ül* járul, a tővégi *a : á* változtatókat nem nézve körülbelül mind egyalakúak: *procc-ul, rest-ül*. A *csúnya : csúnyá-ul* alak viszonya pedig egészen olyan, mint a főnévi *préda : prédá-ul-é*. Palatális melléknévi toldalékolásra az ÉrtSz.-ban nem találtam idevágó példát, de a *hülyé-ül (bezsongott)* típus azért nem ismeretlen előttem. (A *hülye* melléknévhez az ÉrtSz. csak a valóban szokásosabb *hülyén* ragos alakot közli.)

A főnévragozásban a hangzóhiányos tőváltozatúak jobbára szintén a nem szótári tőalakhoz vennék az *-ul/-ül*-t: *jutalm-ul, élelm-ül*. Ha azonban ilyen melléknév kapja a toldalékot, a szótári (egyalakú?) tő lép előtérbe: *lator-ul, vacak-ul* (l. ÉrtSz.). A főnevekhez képest így várható eltérés azonban itt sem igen érhető tetten, mert a főnévi *lator-ul, vacok-ul*-ban ma már szintén inkább ez: a szótári tő járja; a *vacok* mellett más szó is, mint a vele etimológiailag egy test, egy vér *vacak*.

A régies *préda-ul* kapcsolódásra a mai melléknévi tövek köréből nincs példám; de ha volna, az sem támogatná súlyos alaktani érveléssel, hogy egészen más a főnévi, mint a melléknévi *-ul/-ül*.

B) Bonyolultabb az a problémakör, hogy mely melléknevek veszik grammatikai szabályosság szerint a modális *-n* stb. toldaléknak megfelelő *a l t e r n á n s k é n t* az *-ul/-ül*-t, melyekben *v a r i á n s* a kettő, s végül hol változhat az *-ul/-ül* a zérus morfémával.

a) Az ÉrtSz. szerint *c s a k i s -ul/-ül*-lel járó címszói melléknevek (vagy több szófajú szók melléknévi változatai) eléggé jelentékeny részben újabb kori *i d e g e n* szók. Nem ügyelve most az alakváltozatokra, a rag esetleges zárójelére vagy „ritk” stb. minősítésére, ilyen például a szótár anyagában a *bizarr, dilettáns, fair, fá(j)in, indirekt, intakt, jassz, klassz, kokett, link, modern, paradox, patent, pornográf, procc, profán, puritán, renegát, snájdig, spontán, stramm, szimultán, sznob, szuverén, trágár, trehány*. S minthogy az *-ul/-ül* az alábbi nagy csoportokban is sűrűn jelentkezik ilyen lexémákon, nyilvánvaló egyúttal, hogy toldalékunk melléknévi tő után jócskán *t e r m é k e n y*. Ez azonban nem áll élesen szemben a főnévi *-ul/-ül* kisebb produktivitásával. Hiszen igaz: ez több funkcióban megosztva használatos a *-nak/-nek*, a *-ként* stb. ragos vagy a *mint* kötőszós, sőt nem is egy divatosabb névutós határozóval, de azért amaz is előfordulhat merőben új szavainkon: *irodasegédül, diszpécserül, miniszterhelyettesül ; rekordul, csúcsteljesítményül, üzemi részesedésül ; antennául, hűtőszekrényül, úrhajóul ;* stb.

Ugyancsak szemet szúr a csak így toldalékolt ÉrtSz.-beli címszók között a bizonyosan vagy valószínűleg főnévi eredetűeknek (pl.: *betyár, bitang, csúf, duhaj, galád, gaz, kaján, kontár, korhely, lator, melák, orv, pecsovic, rongy* stb.), illetőleg a fő- és melléknévi — *k e t t ő s* — *s z ó f a j ú a k n a k* nagy száma (az előbbieik jó része ide is tartozik; vö. még: *bal, balog, balfasz, bolond, cudar, hanyag, hazug* stb.).

Már ebben a kis csoportban is meglátszik továbbá, hogy az *-ul/-ül* toldalék használatában sok *e g y e n e t l e n s é g*, illetőleg *i n g a d o z á s* mutatkozik. Hiába várjuk, hogy ha — mondjuk — a *dilettáns* ide tartozik, akkor az *arrogáns* szintén ilyen, mert ennél az ÉrtSz. az *-an* vagy *-ul* formánst egya-

ránt lehetségesnek mondja; az *elegáns*-nál szintén, de az *-ul*-t zárójelbe téve; az *impertinens* stb. mellett viszont az *-ül* után az *-en* variáns kerül zárójelbe; az *impotens*, *intranszigiens*, *konziliáns* és társaik pedig csupán *-an*/*-en* raggal vannak számba véve. S minthogy — ismétlem — a szótárkészítők sok kiváló szakku-
tató ismereteire s igen gazdag írott forrásanyagra támaszkodhattak, az effajta jelzésbeli ingadozás még akkor is a nyelvi valóságot tükrözi, ha valaki az egyik vagy a másik esetben éppen egyéb toldalék fölvételét (is?) ajánlaná. — Ugyan-
így érdekes, hogy az *-atag*/*-eteg* képzős melléknevek közül csak az egyetlen *sápatag* szó után van ez a toldalék megadva; az *-ánk*/*-énk* képzősek sorából meg csupán az egy *falánk* után. — Az is figyelemre méltó, hogy az idegen participium perfectumoknak megfelelő *-t* (*-kt*) végű kölcsönzött melléknevek közül mindössze kettőnél — az *indirekt* és az *intakt* esetében — kapjuk így az *-ul*/*-ül*-t. A *kompakt* után azonban zárójelben ott van az *-an* is, és így tovább. (Az ingadozásokra a következő alpontokban még visszavisszatérek, bár az egyedi jelenségeket nem kívánám hiánytalanul elsorolni.)

b) Vizsgáljuk meg most azt a csoportot, amelyben az *-ul*/*-ül* toldalékos melléknév a zérus morfémájával váltakozhat. Itt már nem haladnék annyira az ÉrtSz. nyomán, mint az imént. Egyrészt most is a terminológiában térek el: ott rendszeresen „hsz” (határozószó) minősítés felel meg annak, amit én a MMNyR. módján zérus toldalékos vagy jelöletlen határozói használatnak nevezek. Másrészt erősebben támaszkodom az újabb, többé-kevésbé argó-szerű társalgási nyelvből előttem ismert alakokra. (Írott szövegből való példáimat most sem kívánom mindig pontosan idézni, s csupán itt-ott utalok egy-egy leőhelyre).

A legnagyobb ilyen halmaz nyilván a f o s z t ó k é p z ő s melléknevek közül kerül ki. Ezek száma az ÉrtSz. címszóanyagát feldolgozó — s a kétjegyű mássalhangzóbetűk jegyeinek külön-külön ábécé-értéke ellenére — rendkívül jó gyakorlati segítséget nyújtó VégSz. a tergo összeállítására szerint így alakul. A *-talan*, *-tlan* (*-lan*) és *-hatatlan* (*-hatlan*) végűek száma — levonva a *káptalan*, *katlan*-félüket — 362; a *-telen*, *-tlen* (*-len*) és *-hetetlen* (*-hetlen*)-végűeké nem nézve a *rostlen* típusú szavakat — 357; összesen tehát 719 elem jön számításba. Persze ezek közt is van egy-két csak főnévi minősítésű (*csereingatlan* stb.) s több túlnyomóan főnévi használatú lexéma (mint *ingatlan*), illetőleg pusztán határozószóinak jelzett szó (például a *minduntalan*). Akad aztán néhány annyira ritka alakulat is, hogy alig fordul elő a valóságban (ilyen a *hítlen*, *kezdetlen* stb.). A döntő többség azonban ma is él melléknévi használatban, s ezek legeslegnagyobb részénél föl is van tüntetve az *-ul*/*-ül* rag. Egy nagy hányad mellett egyben megtalálhatjuk a „hsz” szófaji minősítést is, azaz a jelöletlen határozói használatra való utalást. A *feltétlen* szócikkében például a „hsz” jelzés és a „mn”-hez csatolt *-ül* határozórag azt mutatja, hogy a *feltétlenül* s a *föltétlen* (*eljön*) határozói használat egyaránt közönséges. A valóságban azonban — legalább szórványosan: a választékos írott fogalmazásban s az öreges beszélt nyelvben — akkor is nemegyszer előfordulhat szerintem az *-ul*/*-ül* nélküli határozói alkalmazás, amikor a szótár nem adja meg a „hsz” szófaji minősítést, mint: *kifogyhatatlan* (*áramlott a nép*); *kíméletlen* (*elpusztították*); *munkátlan* (*élni*); *pénztelen* (*maradt ott*); *szótározatlan* (*hagy*). És persze ugyanígy megvan a két lehetőség igen-igen sok olyan ritkább (vagy potenciális?) fosztóképzős szavunk esetében, amely már egyáltalán nem kapott helyet a szótár címszavai közt, mondjuk a *kéretlen*, *kirakatlan*, *méretlen*-féléknél. A jelöletlen határozó tapasztalatom szerint általában csak a „fentebb” irodalmi stílusban

— s kivált lírai versekben — gyakori; a beszélt nyelv — néhány így megkövetett határozószót (pl. *hirtelen*) nem nézve — inkább a toldalékos formával (*tétlenül nézi*) vagy legföljebb mindkét lehetőséggel él (*meztelenül* vagy *meztelen feküdt le*; még a *hirtelen* is váltakozik egyszer-egyszer az *-ül* végű alakkal). Talán csak adnominalis nyomosító fokhatározói szerepben hatásosabb egy kevésbé az élőbeszédben is a jelöletlenség: *hallatlan (erőssé)*; *töméntelen (sokan)*. Az ilyen szerkezetekben azonban a determináns az alaptag fokozó minőségjelzőjével összefolyó típusú; máskor pedig a toldalékos fokhatározó sem volna kevésbé emfaticus: *elviselhetetlenül (komisz)*; *végtelenül (jólesően)*.

A nem fosztóképzős szavak közül a 4. pontban már találoztunk néhány *á l l a t n é v v e l*, amely bizonyos szófaji eltolódás után adverbális nyomosító fokhatározós szerkezetben ugyan csupán *-ul/-ül* toldalékkal használható (*disznóul lustálgodtam*), adnominalis szerkezetben azonban a főnti típushoz hasonlóan, e nélkül is (*disznó* vagy *disznóul lusta*). Ebben a körben azonban nem a rövidebb forma hagyományosabb, mint a fosztóképzősek esetében többnyire, hanem az *-ul/-ül* morfémájú: *kutyául (fájdalmas)*; *disznóul (önző)*.

A *-t, -tt* képzős — inkább csak egykori — *i g e n e v e k* tudvalevőleg nem *-ul/-ül*, hanem *-an/-en* morfémával szokták formálni határozói alakjukat: *felháborodottan, megtörtén*. A fokozó értékű *roppant*, *veszett* s néhány még ingadozóbb társuk azonban fokhatározóként mégis *-ul/-ül*-lel, vagy pedig az előbbieken módján zérus morfémával járja: *roppant* vagy *roppantul (közel, sok, erős; megnő)*; *veszett* vagy *veszettül (sok, erős)*, de igével csupán így: *veszettül (kiabál, siet)*. Az utóbbinak mintáját követi ez is: *őrült* vagy *őrületen (sok, erős, soká)*, de csak *őrületen (siet)*: tehát az adverbális és az adnominalis fokhatározói használat némileg eltérően alakulhat egyfelől a *roppant(ul)*, másfelől a *veszett(ül)* s egy-két más ilyen alakulat esetében. Igen ritkán, de hallottam, de hallottam az utóbbi módon használva a *nyamvadt* szót is: *nyamvadt* vagy *nyamvadtul (beteg, kevés)*, de csak *nyamvadtul (néz ki)*; s még halványabban rémlik egy-két további ilyen argó elem. Megjegyzendő azonban: a *bomlott*, *nyamvadt*, *őrült*, *veszett* stb. a szinonim toldalékkal is ismeretes: *nyamvadtan (kevés)*; *őrületen (bosszankodik)*; *veszetteen (kapkodott)*; ugyanígy a *keshedt*, *hervadt* stb. szó (?). Tehát mint egy-két korábbi állatnév, ez a néhány példa is beletartozik egyúttal következő, c) jelzésű csoportunkba.

Nem kívánám a vizsgálatot egyedi példákra is tovább folytatni. Egy apróságot — a *perfektül : perfektén : perfekt (beszél finnül)* esetét — már említettem is; de minthogy az effélék mindig eltérhetnek a főnti grammatikai viselkedéstől, tárgyalásuk úgyszólván inkább a szótár körébe esik. (Az ingadozás persze ezek közt sem szokatlan.)

Mint érdekes negatívumot megemlítem még, hogy a feltűnően *i d e g e n* jellegű szavakra a most tárgyalt (*-ul/-ül* : zérus) vagylagosság rendszeresen *n e m* jellemző; mint sajátos egyedi lehetőségre ismét csak az iménti *direkt* hármas határozói formájára utalok. A *korrekt*, *adekvát* stb. (*megoldottam*) határozói használatot meg inkább az újabb idegenszerűségek között tartanám számon. — Még jóval ritkább a zérus morfémájú határozó a fosztóképzős melléknevek *f o k j e l e s* alakja esetén.

A típus tárgyalásának lezárásául arról mondanék egyet-mást, hogy mit tapasztaltam egyetlen szövegnek, Németh László Irgalom című regényének fosztóképzős melléknévi határozóit áttekintve. A használat gyakoriságát igazolja, hogy az ÉrtSz.-ban címszóként nem szereplő, részben egészen alkalmi származékokkal is találkoztam: *fölcserélhetetlenül (terjeng-: I, 205)*, *irigység-*

telenül (mond- : II, 23), kielégítetlen (hagy- : I, 105 és II, 404). Az ÉrtSz.-ban „hsz” jelzet nélküli melléknevek közül is -ul/-ül nélkül fordul elő határozóként ez a néhány: akaratlan (tanúja lett : I, 219), boldogtalan (értem haza : I, 67), eszméletlen (feküdt : II, 9), észrevétlen (kihúzódjék : I, 250; óvni : 292; merült alá : 364), feneketlen (rosszakaratú : I, 392), kielégítetlen (hagy- : I, 105; II, 404), megtorlatlan (marad : II, 9), szokatlan (gyengéd : I, 67; ruganyos : II, 128). Idézeteinkben is, a nem idézett ragos határozókban is egyaránt vannak igei és névszói-határozószói alaptagúak. S ha a mindig jelöletlen — határozószói jellegű — szavakat nem nézem, a pusztá tóalakban s az -ul/-ül-lel való kapcsolat gyakorisága nagyjában azonos. — A két határozói forma vagylagosságát kiemeli, hogy több szóegyed mindkét módon előfordul: váratlan (I, 21, 43, 72, 78, 354, 375; II, 25, 97, 280, 292, 371) és váratlanul (I, 77, 128, 214, 245, 348, 354, 375; II, 20, 142, 246, 250, 251, 305); hasonlóképp az akaratlan(ul), észrevétlen(ül), szótlan(ul), tétlen(ül).

c) Csak viszonylag tekintélyes azoknak az ÉrtSz.-beli melléknévi címszóknak a száma, amelyek a szótár szerint mind -ul/-ül, mind -n stb. határozóraggal használatosak. Mindenekelőtt lássuk ezeket, a ritkának mondott vagy csak külön stílusminősítéssel, esetleg zárójelben közölt toldalékvariánst egységesen * jellel különböztetve meg:

Az -ul/-ül szerepel első helyen ezek mellett: absztrakt, ádáz, bigott, csalárd, duhaj (-an*), flott, fukar, fulmináns, hazárd, impertinens (-en*), inkorrekt, jámbor, józan (-ul, -on; vö. alább), komisz, naív, nyomorult, ocsmány, parázna, pazar (-on*), pedáns, pittoreszk, prepotens, ravasz, renitens, szilaj (-ül, -on, -an), színjózan (-ul, -on, -an), torz (-ul, -an, -on*), torzonborz, vad (-ul, -on, -an*), virgonc (-an*). — Az -n stb. kerül első helyre a következők után: álmatag (-ul*), arrogáns, balga, balgatag, bamba, blazírt (-ul*), boldog (-ul*), bomlott, botor, briliáns (-ul*), burleszk (-en*, -ül*), buta (-ul*), butus, csúnya (-ul*), dekadens, dévaj, diszkrét, egzakt, elegáns (-ül*, de mint „hsz” van elegánsan is), érzékeny (-ül*), fád, félszeg (-ül*), finom, fősvény, frappáns, frigid, gáláns, gonosz, goromba, groteszk, gyermektegy, hitvány, impozáns, indifferens, indiszkrét, indolens, inkompetens, jeles¹ (a jelesen s a jelesül külön címszó!), kacér, kemény (-ül*), komplex, konfidens, konzonzáns (-ul*), konzekvens (-ül*), korhatag, korrekt (-en és -ül mellett -an* és -ul is van jelezve), lagymatag, marha, mord, nyamvadt, nyomorék, ostoba, penetráns, perfid, perverz, pregnáns, prima, ripők, romlatag (-ul*), serény, silány, szegény (-ül*), szekáns, szilárd (-ul*), szokott, szuggesztív, vak (-ul*), veszett (az -ül csak némely jelentésben), vehemens, virtuóz, zord (-an mellett -on*, -ul*).

A legszembetűnőbb tanulság, ha az iménti csoport két típusát egymással vagy az a), illetőleg b) szakasz példáival összehasonlítjuk, ismét csak a nyelv-
szokás nagyfokú e g y e n e t l e n s é g e, ami persze az i n g a d o z á s t is eleve valószínűsíti. Hiszen például a korrekt toldalékai közt az -en áll az -ül előtt, ha a palatalis ragot használjuk; de már az -an csak zárójelben előzi meg az -ul-t, ha a velarisat vesszük számításba. Az inkorrekt esetében viszont csak velaris rag van jelezve, -ul vagy -an sorrendben! — A vad melléknév -ul vagy -on, régiesen -an határozóraggal szerepel a szótárban; ám a félvad mellett csak az -an van fölvéve. Ismét hangsúlyozom: nem a szótárt akarom felelőssé tenni a nyelvi tényekért; csak arra utalok a szembeállításokkal, hogy a valóságos nyelvhasználatban okvetlenül számolnunk kell ilyenkor az analógiás kiegyenlítődéssel is. (S persze a félvad utótagja nem is tökéletesen pontos megfelelője a vad egyszerű szó melléknévi változatának.) — Ugyanilyen kis eltérés mutat-

kozik a *józan* és a *színjózan* ragvariánsainak a sorrendjében is (l. föntebb). A toldalékok *v a g y l a g o s s á g a* kivált akkor szembetűnő, ha egyetlen műben is azonos értékben fordulnak elő. Vö. Németh László idézett regényében: „aki ilyen *komiszan* kapkod” (I, 314), de: „Ágnes . . . *komiszul* nézegetett” (II, 67); „*ravaszan* kiagyalt gyöngédség” (II, 104), ám: „tette hozzá *ravaszul*” (II, 246).

Már az a szakasz tárgyalásakor kitűnt, hogy az *-atag|-eteg* képzős melléknevek közül az ÉrtSz. szerint egyedül a *sápatag* jár mindig *-ul* határozóraggal. (Én ugyan inkább *-on*-nal mondanám, sőt a költői nyelvben zérus ragos határozói használatát sem furcsálnám, de itt nem ez a kérdés.) Most hozzátehetem: az *álmata*g szó után „*-on* v. (ritk.) *-ul*” a jelzés; a *balgata*g után meg „*-on* v. *-ul*”; a *gyermete*g mellett szintén „*-en* v. *-ül*” olvasható; a *korhata*g, *lagymata*g-hoz ugyancsak „*-on* v. *-ul*” van feltüntetve; a *romlata*g után pedig az *-on*-t csak zárójelben követi az *-ul* variáns. De ehhez tudnunk kell még azt is, hogy a főnti listából hiányzó *ásata*g melléknév mellett nincs határozóragos „szerelés”; az *avata*g, *bágyata*g, *bomlata*g, *csüggete*g, *élvete*g, *hallgata*g, *hervata*g, *ingata*g, *lankata*g, *lengete*g, *olvata*g, *omlata*g, *porhata*g, *reszkete*g, *révete*g, *roskata*g, *tévet*g után pedig csak az *-on*, illetőleg *-en* rag van megadva. S ez a sokféleség egészében itt is a valós képet idézi! — Az *-ékony|-ékeny* képzős melléknevek közül ismét csak egyetlen egynél (*érzékeny*) szerepel *-en* mellett, legalább „(ritk.)” jelzéssel, az *-ül* rag; a többinél tehát szokatlan volna az *-ul|-ül*.

Az *i d e g e n s z a v a k* közül az *-ns* végű, latin vagy neolatin (ál-latin) participium imperfectum típusra visszamenő és a *-t* (*-kt*) végű, participium perfectum típusra visszamenő részhalmazok néhány apróbb ingadozása már szóba került: az itteni, c) alatti anyagból is ki-ki további példákat sorolhat hozzájuk.

Ugyancsak érintettem már, hogy a deverbális *-t, -tt* képzős szók közül csupán egypár kaphat akár *-ul|-ül-t* is; a *dühödt-ül, rohad-t-ul* stb. szintén ilyen. De láttuk, hogy a nagy többséghez csak az *-n* stb. kapcsolódhat; meg hogy a *nyomorult-ul*-félékben összerosódhat a tőnek fő- és melléknévi jellege.

A két szinonim toldalék megkülönböztetése némelykor *j e l e n t é s e b e l i e l t é r é s t* érzékeltet. Részben más a *jelesen*, mint a *jelesül*; l. az ÉrtSz.-ban. A *marhán* : *marhául* homályosabb viszonyáról a 4. pontban volt szó. A (*fél*)*vad* ragos alakjaiban mutatkozó kettősséget épp az ímént említettem; a *veszeten* : *veszettül* esetleges értékkülönbségét pedig a főnti b) szakaszban. Az egész kérdéskör feldolgozása azonban önálló tanulmányt igényelne, s ugyanígy az, hogy mikortól számíthatunk egy-egy ilyen eredetű szóalakot már a hagyományos szófaji rendszerben is határozószónak. (Vö. az előbbi *jelesül, roppantul, veszettül* stb. problémáját.)

Mint hogy a fő- és melléknévi szóegyedeken az *-n* stb. toldalék ma általában jobban kiemeli az egyes számú tő melléknévi értékét az *-ul|-ül*-nél, a stílus művészi vagy értelmi á r n y a l á s á r a a toldalék megválasztása ilyen tekintetben is jó eszköz lehet. Az *egész* melléknév például *-en* vagy zérus morfémával fokhatározó szóvá is lett; ha tehát valaki *-ül*-lel kapcsolja, a főnévi határozói 'egészként, egészében' értékre utalhat vele. Vö.: „A fiatal, szocialista irodalomnak kivált gondja, hogy nemegyszer olyan mesterektől tanul, akikben *egészül* nem hisz” (Üngvári Tamás: Új Írás 1962/6: 579). A *bárány* szót meg — láttuk a 4. pontban — köznyelvünk nem ismeri egészen melléknévi értékben; annál kifejezőbb tehát, ha egy író — regionális vagy egyéni ízzel — mégsem *-ul* raggal alkalmazza, hogy adjektívummá varázsolja: „aki olyan

bárányan [‘mulyácskán’] hagyta kifosztani magát” (Németh László i. m. II, 143). Pedig a *konokul* : *konokon* : *konokan* sor pusztán zenei szempontból is mutatja a változatok értékét. (Az ÉrtSz. csak az -ul ragos alakot vette föl.)

A fölmerülő sok kisebb-nagyobb kérdés tárgyalását ezzel meg is szakítom. Megnyugtatóan lezárni úgy sem bírnám. Tudom, például külön, részletes feldolgozást érdemelne az is, hogy a *k ö z é p*- és a *f e l s ő f o k ú* melléknévből való alak szabályosan ugyanazt a toldalékot kapja-e, amelyet az alapfokú. (Úgy látom, hogy csak nagyjában: ilyen voltaképp a *jól* : [*leg*] *jobban* viszonya; a *rosszul* mellett sem csupán a [*leg*] *rosszabbul*-t ismerem, hanem a ritkább [*leg*] *rosszabban* alakra is van példa; s a szokásos, ÉrtSz.-ban is megadott *idiótán* mellett szintén előfordul az *idiótábbul*, vö. Boldizsár Iván: *Élet és Irod.* 1966. dec. 17. 7; sőt még Németh Lászlónak föntebb közölt *bárányan* szava mellett is akad — mégpedig ugyanónála — *bárányabbul* : *Égető Eszter* 495.) Pedig ez azért is hasznos tájékoztatás volna, mert sem tudományos szótáraink, sem leíró nyelvtanaink nem szoktak kitérni rá. Dehát egyéni munkában rendkívül időrabló volna a megnyugtatóan gazdag adattár összeállítása.

7. Mindezek helyett megkísérlem az előző pontban szerzett általános tapasztalatokat a *m a i n y e l v l e í r á s s z e m p o n t j á b ó l é r t é k e s í t e n i*, kiegészítve így az 5. pont elméleti anyagát.

A melléknévből való határozói alakformálásban az -ul/-ül-lel való toldalékolás sokkal gyakoribb, mint a zérus morfémás megoldás, de elmarad a modali-essivusi formáns használata mögött. A legtermékenyebb melléknévképzők után — a fosztóképzőket nem nézve — ugyanis -n, -an/-on/-en/-én szokott állni; a latin vagy ál-latin -ns, -us, -is végű melléknevek után szintén; stb. Eleven használatát mégis eléggé igazolja, hogy egy nagy sor újabb, idegenből átvett melléknévhez analógiaérzékünk ezt (vagy ezt is) kapcsolja: *proccul, snájdígul ~ sneidígül, tipp-topppul*; *diszkréten* vagy *diszkrétül*; *idiótán* mellett *idiótábbul* is; stb.

Hanem azért igen erősen összeszövődött a használata az -n-félékkel: részint mint egymást kizáró szinonim járulékokkal, részint mint szabadon váltogatható megfelelőkkel; vö. egyfelől: *pompás-an*, de *vacak-ul*; másfelől: *balgatat-on* vagy *balgatat-ul*. Az tehát súlyos ellentmondásra vezetne, ha a modali-essivusi toldalékot a határozószó-képzők közé sorolnánk, a melléknévhez járuló -ul/-ül-t meg nem. De az utóbbi morfémájú melléknév viszont igen sokszor homonim — sőt eredete szerint azonos is — a megfelelő főnév egyes számú, többnyire rokon értelmű *essivusi -m o d a l i s i* ragos alakjával (*fukarul, kajánul, kutyául, restül, rokonul, szentül, virtuózul*): tehát ezt a kettőt sem szabad ma egymástól nagyon távol eső kategóriákba sorolnunk.

Ilyenformán még mindig azt tartom legtanácsosabbnak, hogy a *n é v s z ó i v i s z o n y r a g o z á s o n* belül tartsuk meg külön a *f ő n e v e k r e* jellemzőbb alak-, illetőleg ragost (ide véve a *tag-ul, tagok-ul* formát), s külön a csak *m e l l é k n e v e k r e* stb. jellemző alak-, illetőleg ragost. Az utóbbi azonban saját régebbi eljárásomhoz képest is *k i e g é s z í t e n é m*: a modali-essivusi -n, -an/-on/-en/-én és -lag/-leg, továbbá a multiplicativusi -szor/-szer/-szőr ragos formán kívül most a várható nehézségek ellenére már ide sorolnám a melléknévi fő utáni essivusi-modalisi -ul/-ül alakulatait is. Az utóbbi rag tehát *k é t h e l y t* is szerepelne. Ez megfelelne a hajdani -l rag eredeti egységének, s megmagyarázná a mai *fukarul* stb. formák kétféle értékét is, az összemosódó: melléknévi-főnévi tövű *magyar-ul, finn-ül (beszél)* típus furcsa kétlakiságát is. De egyúttal reálisan egy nyelvtani szintre hozná az egymásnak

oppozícióban megfelelő vagy egymással váltakozó (melléknévi tövű) *-n* stb. és *-ul/-ül* ragos alakulatokat is; vö. egyrészt: *téves-en: helytelen-ül*; másrészt: *balgatag-on* vagy *-ul*.

A főnévi és a melléknévi *-ul/-ül* ragnak ilyen mértékű elkülönítését — régebbi nézetemmel ellentétben — most főleg két jelenségre alapítom. Az egyik az utóbbinak a modalsi, azaz főnévhez nem járuló *-n* stb. elemmel való párhuzamossága; a másik pedig az, hogy a főnévi *-ul/-ül* nem váltakozhat zérus raggal, a melléknévi azonban az *-ul/-ül*-lel használatos tövek nem kis része után olykor variánsa lehet a zérus toldaléknak.

Anélkül, hogy az egyik idézett régi példához illően „bagolyul huhogat”-nék, bizonyosra veszem: homályos vagy ellentmondó egyedekkel is szemben fogjuk találni magunkat. Nézetem szerint mégis így maradunk leghívebbek a magyar nyelvi valóságához: nem csupán a maihoz, hanem a történetihez is. De nem kerülünk ellentétbe az általános nyelvészet helyes tétéleivel sem.

Persze elgondolható, hogy egyszer majd a melléknévi tövű *-ul/-ül* toldalékos alak (még) messzebb kerül a főnévitől: akkor talán időszerű lesz ezt a különbséget a terminológiában is jobban hangsúlyoznunk.

Az altípusok mai kuszább, részben új, olykor egymásnak ellentmondó nyelvtani tanulságaitól pedig nem kell megriadnunk. Ezek a tények a nyelvben vannak, s örökké tovább változhatnak. Nem a grammatika találja ki őket, nem változtathatja meg a minősítésüket sem, csak ha a sok oldaltól összefüggések pillanatnyi rendje úgy kívánja. De akkor meg szükségképpen alkalmazkodnia kell a módosuló nyelvi viszonyokhoz, figyelembe véve a régebbi típusok megritkulását vagy átrendeződő helyzetét, a régen nem szokásos jelenségek fokozatos felhalmozódását stb. is.

S számomra ez a fajta vizsgálódás teszi a leíró rendszerezést történeti távlatúvá, a történeti fejtegetést meg a mai nyelv szempontjából is tanulságossá, a sok rész-diszciplínára szakadt nyelvészetet pedig viszonylag szerves egységgé. A modern módszereknek így ki-ki megtalálhatja némely értékes csíráját egyik vagy másik régi tudósunk eljárásai közt, s egyúttal (talán?) azt is észreveszi, hogy mégis mennyire másként járunk el ma. Mert — Kazinczy szavait kitekerve — „jól és tanulságosan az kutatja a nyelvet, aki tüzesen védi az értékes nyelvtudományi hagyományt, s tüzes híve az értékes újnak egyszersemind, s ezért egységességben s ellenkezésben van önmagával — és másokkal — egyaránt.”¹

TOMPA JÓZSEF

Érzelemmel kombinált érzékelést, észlelést, gondolkodást jelentő igék az összetett mondatokban

1. Egyik régebbi cikkemben az érzellemmel kombinált beszélést jelentő igéket gyűjtöttem össze, s mutattam be szerepüket az összetett mondatokban. Ezek az igék kettős szerepet töltenek be. Egyrészt függő beszédet vezetnek be, másrészt a bennük rejlő érzelmi momentum okának megjelölését is várják. Hasonló a helyzet a címben említett típusba tartozó igék esetében is, melyek amellet, hogy tág jelentéskörüknel fogva tartalmat várnak, a bennük rejlő

¹ Itt jegyzem meg, hogy ELEKFI LÁSZLÓnak némely, munkámmal érintkező gondolatát (vö. NytudÉrt. 83. sz. 125 kk.) csak utólag ismerhettem meg, s hogy szakmai beszélgetéseink során több hasznos tanácsot kaptam RÁCZ ENDRE barátomtól.

érzelmi komponens okának kifejtését is megkívánják. Jelen cikkem anyagának gyűjtéséhez és feldolgozásához is HADROVICS LÁSZLÓnak „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című műve adott ösztönzést, sőt iránymutatást is. Így tehát ez az írás is kísérlet akar lenni: hogyan lehet a HADROVICS felvette szempontokat alkalmazni, hogyan lehet ezzel a módszerrel a kutatást továbbvinni.

A példaanyag összeállításakor arra törekedtem, hogy példáim zömét napjaink magyar irodalmából merítsem. Miközben tehát egy szempontból (a nyelv egyfajta színességének, árnyaltságának szempontjából) áttanulmányoztam az utóbbi évek magyar epikáját, két folyóiratunk, a Kortárs és az Új Írás átböngészésével rájöttem arra, hogy nehéz fába vágtam a fejszemet. Fokról fokra tudatosult bennem, hogy mai írónk nyelve — legalábbis az engem érdeklő szempontból, ami azonban nézetem szerint korántsem elhanyagolható — meglehetősen színtelen. Sokkal kevesebb fáradsággal járt volna mondataimat a magyar próza klasszikusaitól gyűjtenem, nyelvük annyival árnyaltabb, színesebb. Hogy csak kisebb mértékben vettem példáimat mégis tőlük, erre a már eleve kitűzött cél ad magyarázatot. Azt hiszem azonban, hogy kifejezetten szinkrón leírások esetében is megengedhető klasszikusaink (Mikszáth, Gárdonyi, Móricz vagy akár Jókai) nyelvének felhasználása, ha az idézett példák nem elavultak. Ilyen esetben végső fokon úgy sem az a döntő, hogy ezt vagy azt a mondatot mikor ki írta le, hanem az, hogy az idézett szöveget el lehetne-e ma is ugyanúgy mondani, vagy le lehetne-e ugyanúgy írni. A következőkben részletezem az érzellemmel színezett érzékelést, észlelést, gondolkodást jelentő igéket, jelentés szerint csoportosítva őket.

2. A) Az ige a csodálkozás, kíváncsiság komponensével színezett: *bámul, báméskodik, álmélkodik, ámul, ámuldozik, csodál, csodálkozik, elálmélkodik, elhül, elkábul, elképed, elképeszt, frappíroz* ('meglep', 'meghökken' jelentésben; ritka), *hüledezik, lenyüggöz, megbódít, megbódul, megcsodál, megdöbben, megdöbent, meghökken, meghökken, meglep, meglepődik, megrökönyödik, megütközik, megütődik, visszahökken, visszahökken, visszahököl, kíváncsiskodik*.

Az igéktől — mint a következő példák is mutatják — egyaránt függhetnek kijelentések, kérdések és felkiáltások. HADROVICS utal rá, hogy „a főmondatban az értelmi és érzelmi kettősség” gyakran két kifejezésben ölt testet (i. m. 220). Effajta nyelvi megformálásokkal főképp Móricznál találkoztam: „. . . a legátus *csodálkozva látta*, hogy az összes tányérokon mekkora gúlákat halmaztak fel a vendégek” (Kivil. 68); „Zoltán *nem bírta betelni a gyönyörű csodálkozással*, hogy hol szed fel ez a lány ilyeneket” (Úri 167). Ez az utóbbi mondat egyúttal azt is illusztrálja, hogy a kérdés és a felkiáltás között a határ el is mosódhat. Ugyanez áll a kijelentő és felkiáltó mellékmondat közötti különbségre is. Az alább idézendő példák között több olyan lesz, amelyet csak akkor érzünk felkiáltásnak, ha az élő szó erősen színezett, nyomatékos hanghordozását is hozzáképezzük.

Függő kijelentések: „*Csudáalom*, hogy nem fél egymagában a világ végén” (Új Írás 66/5: 67); „. . . *csudálta*, hogy Tábori nem látta az előadást (Új Írás 71/8: 41); „. . . *csodálkozott*, hogy lejött a bemutatóra” (Új Írás 71/8: 26); „Nagyon *meglep*, hogy Makróczy után még semmi panamát nem látok . . .” (Rok. 241); „Az is újra és újra *meglepte*, hogy a tanároknak is lehet családja, sőt gyereke, aki iskolába jár” (Új Írás 71/3: 54); „. . . kellemesen *meglepett*, hogy rendgyakorlatok és politikai foglalkozások töltötték ki a délelőttöt . . .” (Új Írás 65/12: 59); „*El volt képedve*, hogy a felesége nem veszi olyan tragiku-

san a dolgot, mint ő” (Rok. 249). — Fügő kérdés: „Látom, *csodálkozol*, hogy mennyi mindent tudok rólad” (közny.). — Fügő felkiáltás: „...*őszintén elcsodálkozott*, mennyi hülyeséget képesek összegereblyézni...” (Új Írás 71/5:18); „Anyja *ámuldozott*: micsoda strigókkal jár együtt az ő kislfia” (Új Írás 71/3: 57).

Teljesen mindegy tehát, s a mondanivaló szempontjából közömbös, hogy tárgyas vagy tárgyatlan, igekötős vagy igekötő nélküli igével szerkesztünk mondatot, a bevezető mondat igéje mindenképpen a már említett kettős funkciót látja el.

B) A bevezető mondat igéjét az idegesség, izgalom, nyugtalanság, habozás, kényelmetlenség érzelme színezi: *aggaszt, aggódik, aggodalmaskodik, idegeskedik, idegesít, izgat, izgul, nyugtalanít, feszeng, habozik, húzódozik, vonakodik*.

Példák a fügő kijelentésre: „*Aggasztotta* ugyanis, hogy ilyen fontos dologról, mint a kapu bezárása, elfeledkezett volna” (Új Írás 72/6:15); „*Az sem aggasztott*, mikor idézést kaptam a bírósági tárgyalásra” (Körkép 70/41); „*De én ehhez nem értek és nagyon aggodom*, hogy Erika sem ért...” (Új Írás 72/5: 15); „*Az is nyugtalanított*, hogy Tamás egyedül jött be hozzám, a kislány nélkül” (Új Írás 73/7: 74). — Tetszés szerint alkothatók fügő kérdések és felkiáltások is: „*Leginkább az izgatta*, hogy mért ezek ketten a kiválasztottak” (Új Írás 71/3: 16); „*Aggodom*, hogy miért jössz haza mindig ilyen későn?”; „*Aggodom*, hogy már megint ilyen későn jöttél haza!”; „*Nyugtalanokodom*, hogy miért nem írtál hetek óta!”; „*Nyugtalanokodom*, hogy már olyan rég írtál!” A közlésen semmi csorba nem esik, ha az *aggódik* helyébe az *aggaszt*, a *nyugtalanokodik* helyébe pedig a *nyugtalanít* igét helyettesítjük.

C) A tartalomváró igét a levertség, szomorúság érzése hatja át: *bán, bánt, búslakodik, búsul, csügged, csüggeszt, emésztí magát, elkámpicsorodik, elkedvetlenedik, elkeseredik, elkomolyodik, elkomorodik, elszomorít, elszomorodik, könnyezik, lehangol, lehangolódik, lever, lesújt, megkeseredik, megkeserít, megrendít, megrendül, nekikeseredik, pityereg, sajnál, sóhajtozik, szomorkodik, tépelődik*.

A példákat megint két olyan irodalmi nyelvi adattal kezdem, melyekben az erős érzelmi töltés két, illetőleg három kifejezésben fogalmazódik meg: „*Szegény Marvucsánné oda volt bánatában*, hogy semmiből se eszik...” (Mik. 7: 131); „*Elfacsarodott a szíve*, hogy ezt a drága magyar fajt így elszórva, így tönkre züllesztve látta” (Rok. 401). Stilisztikai elemzés feladata lehetne — s így ennek a dolgozatnak a témakörén jóval túl mutat — annak kiderítése, hogy a mai magyar irodalomból miért hiányoznak például a fentiekhez hasonló, érzelmileg erősen színezett és nagy hangulatteremtő erejű kifejezések, vagy legalábbis miért alkalmaznak belőlük íróink olyan keveset? Nem kívánok ennek okáról megjegyezni semmit, beérem azzal, hogy teljes mértékben igazolva látom azokat a HADROVICS által is hangoztatott megállapításokat, melyek a modattan és a stilisztika közötti kapcsolat sürgős szorosabbra fűzését szorgalmazzák.

Példák a fügő kijelentésre: „*Szörnyen bántott*, hogy nem volt nálam cukor vagy egy darab szalonnahéj, amivel megkínálhattam volna” (Kortárs 69/8: 184); „*Bántott* egy kicsit, hogy nem mondja meg, mi baja...” (Körkép 70/76); „*Még mindig bánom*, hogy nem vittem be irodára” (Új Írás 69/9: 59); „... *bánkódtam*, nagyon *bántam*, hogy még huszonkettő sem vagyok...” (Új Írás 69/9: 28); „*Török üzent: igen fájlalja*, hogy nem lehet jelen” (Kortárs 69/8: 1258) (nem foglalkozom e dolgozatban a *bánt*, *fájlal*, *sajnál* stb. igék elemzésével azokban az esetekben, mikor ezek az igék csak mint üres, semmitmondó,

ál-udvariassági frázisok szerepelnek, jóllehet az utolsó példa már közel áll ehhez a szerephez); „...én *sajnál*tam, hogy errefelé tereltem a beszélgetést” (Új Írás 72/1: 33); „*Sajnálom*, hogy hiába fáradt” (Új Írás 74/4: 28). — Fügő kérdések: „Egyre csak *búsul*, hogy a gyerekei miért látogatják meg olyan ritkán?; „*Elkedvetlenedtem*, hogy miért is nem tudunk az idén nyaralni menni?” (közny.). — Fügő felkiáltások: „Az osztályvezetőt nagyon *lesújtotta*, hogy most megint nem kapta meg a várt jutalmat!”; „Nagyon *bosszant*, hogy Kovácsnak persze mindig minden sikerül!” (közny.).

D) A bevezető mondat igéje a félelem vagy a gyanakvás érzésével színezt: *fél, attól tart, tart tőle, ijedezik, ijeszt, ijesztget, kétségbeesik, (kővé) dermed, megijed, megijeszt, megretten, megrettent, összerezzen, remeg, reszket, rémül, rémít, megrémül, megrémít, retteg, rettent, elrettent, riad, megriad, riaszt, megriaszt, elriaszt, szorong*.

Fügő kijelentés: „Bár ők igyekeztek . . . , mert *féltek*, hogy a rettenetes hőség után valami borzasztó zivatar talál lenni . . .” (Új Írás 72/2: 68); „Persze *nem félt*em attól, hogy megteszi” (Új Írás 72/1: 36); „*Edit attól tartott*, hogy ezek a tünetések megismétlődnek, sőt fokozódnak . . .” (Új Írás 65/12: 51): „Ezt a naív szólást nem azért idéztem, mintha *tartottam volna attól*, hogy a Szovjetunióban eladnak . . .” (Új Írás 72/3: 8); „S Wagnerka *kétségbeesett*, hogy az előkészített hangversenye dugába dől, s megrántotta a főkapitány kabátja szárnyát” (Uri 256); „*Hirtelen megijedt*, hogy most leplezte magát . . .” (Rok. 197); „A szállásadónóm, úgy látszik, *megijedt*, hogy sose látja viszont a pénzét” (Kortárs 69/12: 1889); „*Megijesztette* az anyját, hogy be akarja magát soroztatni a haditengerészethez” (Uri 127); „*Megrémített*, hogy te is bitang vagy, zavarosban halászod a szerencsédet” (Balga II, 173); „. . . a csontom velejéig *meg vagyok rémülve attól*, hogy a ballábam sarka ki van repedve” (Új Írás 73/7: 24); „*Márti megrettent*, hogy negyvenéves korára ő is ilyen öreg lesz” (Új Írás 64/9: 1032); „*Mariska megrettent*, hogy most melléfekszik ez a csunya, kövér öregasszony” (Balga I, 86); „A gyerek hallgat, mert *retteg*, hogy utoléri” (Új Írás 72/3: 61); „. . . mindenki attól *rettegett*, hogy jönnek a vendégek, s így találják őket” (Kivil. 18); „*Szorongtam*, hogy . . . ilyen kemény megbízást kaptam” (Új Írás 69/9: 20). — Fügő kérdés: „. . . ő azonban utóbb *kissé megijedt*, vajon Tünde nem vette-e zokon e vaskos viccelődést” (Új Írás 71/8: 36). — Fügő felkiáltás: „*Néha megijedtem*: ez már nem is normális, ahogy mi szeretjük egymást” (Új Írás 72/1: 34).

E) A bevezető mondat tartalomváró igéjét az utálat, iszonyat és az unalom érzése színezi: *borzad, borzadozik, borzaszt, eliszonyodik, elrettent, elszörnyed, irtózik, iszonyodik, megundorodik, megutál, rühell, szörnyed, szörnyülködik, undorít, undorodik, un, beleun, elun, megun, untat, utál, viszolyog*. — Fügő kijelentések: „. . . *irtóztam* attól, hogy ismét alárendeljem magam a katonai fegyelemnek . . .” (Új Írás 65/12: 39); „. . . *iszonyodva gondolta*, hogy Elzát be is temethette volna a föld . . .” (Új Írás 67/1: 24); „Egy-két dolgot csak azért nem néztem meg, mert *viszolyogtam* attól, hogy éljek a külföldinek járó előnyökkel” (Új Írás 72/3: 7). — Fügő kérdések: „*Undorodott*, hogy miért neki kell a legpiszkosabb munkát is elvégeznie” (közny.). „A járókelők *elszörnyedtek*, hogy miért is kellett annak a szegény embernek átfutnia a villamos előtt (közny.). — Fügő felkiáltás: „*Utálok*, hogy mind ismerni kell [ti. a rokonokat], s hogy az olyan természetes és magától értetődő, hogy nekem mindenről gondoskodni kell . . .” (Rok, 449).

F) A bevezető mondat tartalomváró igéjét az irigység, békétlenség sére-

lem, felháborodás, harag, düh érzése színezi: *apprehendál, békétlenkedik, bosszankodik, bosszant, durcáskodik, dühösködik, dühöng, felindít, felindul, felbőszít, felbőszül, feldühödik, feldüh(ös)ít, felháborodik, felháborít, felingerel, gyűlöl, gyűlölködik, meggyűlöl, háborog, haragszik, ingerel, irigyel, irigykedik, kesereg, keserít, megharagit, megharagszik, mérgesít, neheztel, zabol* (argo), *sérelmez, sért, megsértődik*. — Fügő kijelentések: „Józsikát bosszantotta, hogy Perényi úy nézegeti őket . . .” (Új Írás 71/6 : 54); „Bosszantotta, hogy nem tudja felidézni a mozdulatot” (Új Írás 72/6 : 15). A közlés tartalmának legkisebb csorbulása nélkül alkalmazhatunk a bevezető modatban tárgyatlan igét: *bosszankodott* — tehát valóban semmi értelme annak, hogy az első esetben tárgyi, a másodikban pedig okhatározói alárendelést állapítsunk meg, ez nem visz közelebb a közlés lényegének megértéséhez. További példák: „Bosszankodott aztán magában, hogy olyan nagy borralalót adott” (Új Írás 74/4 : 28); „Az altábornagy *meg is haragudott*, hogy egy paraszt szembe mer vele szállni” (Új Írás 72/1 : 34); „Talán *haragudott* is rám, hogy akkor délelőtt félrevezettem” (Kortárs 69/8 : 1245); „*Felháborította*, hogy az édesanyja hetven éves korára idegenekre kénytelen dolgozni . . .” (Új Írás 71/6 : 12); „Marát *felbőszítette*, hogy idegen esernyője alá bujik” (Balgá II, 174); „. . . s valósággal *meg is csókolta* a kezét, amivel hallatlanul elragadta a nénit, aki éppen *apprehendált* már, hogy az utóbbi időben az Annus igen nagylányos kezd vele szemben lenni” (Kivil, 25); „*Meg is sértődött*, hogy neki nem a főtéren ajánlanak fel egy emeletes házat . . .” (Rok. 237); „Roppant *sértette*, hogy elébb Kardics bácsi úy ült le mellette, mintha nem is volna köztük semmiféle tárgyalás” (Rok. 434); „. . . egész testében *remegett a dühtől*, hogy egy vőlegényjelölt úy merészel öelötte beszélni” (Kivil. 118). — Fügő kérdés: „Bosszant, hogy miért nem nekem szól először”; „Az öregasszony *felháborodott*, hogy a vezető miért nem mondja be a megállókat”; „Csak azt *sérelmezi*, miért nem mondták, hogy nincsenek megelégedve a munkájával”; „Egyre *kesereg*, hogy miért ilyen küzdelmes az élete” (mind közny.). — Fügő felkiáltások: „*Felháborít*, hogy megint háttérbe akarnak szorítani!”; „Osztálytársai *irigylík*, hogy neki bezzeg van új farmerja!” (közny.).

G) A bevezető mondat tartalomváró igéje a sajnálat, könyörület, megbékélés érzelmi komponensét tartalmazza: *fájlal, megsajnál, megszán, sajnál, sajnálkozik, szán, szánakozik, könyörül, megkönyörül, belenyugszik, beletörődik, kibékül, megbékül, megengesztelődik, kiengesztelődik, kiengesztel, megnyugszik, megnyugtat, megkönnyebbül, (meg)vigasztal, (meg)vigasztalódik*.

Fügő kijelentés: „Szomorúan néz rám, mintha *sajnálna*, hogy olyan gyakran eljárók hazulról” (Új Írás 72/3 : 28); „. . . nem is képzeled, hogy *megnyugtat*, hogy van valakim ebben az életben, akivel legalább meg tudom értetni magamat” (Rok. 369); „Nagyon szeretném, ha megvennék, mert akkor *meg volnék nyugodva*, hogy kedves emberek örülnének az én nagy munkámnak” (Rok. 439); Nem birtak *belenyugodni*, hogy a gazda feléjük se nézett” (Úri 39); „Azóta *beletörödtem*, hogy a világ váltott meg engem” (Kortárs 69/8 : 1213); „Na, nem baj, *bele kell törödnöm*, hogy nem tartozom a győztes néphez” (Kortárs 69/8 : 1214); „S csak az *vigasztalta* Gábort és Sárít, hogy mégis nem szenvednek az aratás alatt . . .” (Új Írás 72/2 : 67). — Fügő kérdés: „*Sajnálkozott*, miért nem szóltam előbb” (közny.). A megvigasztalódást, megbékülést, megnyugvást jelentő igék fügő kérdéseket nem vezetnek be. — Fügő felkiáltások: „Mindenki *sajnálta*, hogy ilyen fiatalon veszette életét!”; „*Megnyugodott*, hogy mégis neki van igaza!”; „Az öreg lakatos *kiengesztelődött*,

hogy a fiatalok még ma is sokszor kérnek szakmai tanácsot tőle!"; „*Megkönnyebbültünk*, hogy végre elmúlt a veszély!” (mind közny.).

H) A tartalomváró ige érzelmi velejárója a góg, lenézés, felfuvalkodottság: *dicsekszik, elbizakodik, felfuvalkodik, fennhézáz, fumigál, lenéz, lekicsinyell*.

Függő kijelentések: „Már nagyon is kezdte *elbízni magát*, hogy ma minden körülötte forog” (Úri 29). A lenézés és góg komponensét tartalmazó igéktől függő mondatok — szemantikai okokból — közelebb állnak a felkiáltáshoz, mint a kijelentéshez. Jól megfigyelhetjük ezt a következő köznyelvi példákban is: „*Dicsekszik*, hogy rengeteg pénze van”; „*Lenézi* vendéglátóit, hogy ő sokkal szebb lakásban lakik”; „*Elbizza magát*, hogy eddig még minden vizsgája kitűnően sikerült”. — Függő kérdés: „*Lenézi* barátait, hogy miért nem vesznek már kocsi” (közny.). — Függő felkiáltás: „Folyton *dicsekszik*, hogy mennyit keres”; „*Lenézi* a fiatalokat, hogy még új bútorra se tellett nekik” (közny.).

I) A tartalomváró bevezető mondatbeli ige érzelmi velejárója a szégyen, restelkedés érzése: *restell, restelkedik, szégyell, szégyenkezik, megszégyenül, megszégyenít, pironkodik, blamája magát*.

Függő kijelentések: „S ezek az emberek, akik valamikor *szégyellték*, . . . hogy adósságuk van . . .” (Új Írás 72/2: 73); „*Szégyeltük*, hogy éhesek vagyunk” Új Írás 72/7: 71); „*Szégyeltem magam*, hogy olykor azért meg-megvádoltam hangtalanul” (Kortárs 69/8: 1247); „Valahogy *röstellte*, hogy az anyja nem jön” (Balga I, 84); „Gregorics Pál igen *megrestellte*, hogy őt knikkernek tartják” (Mik. 7: 37); „Gyuri ajkaiba harapott, *megrestellte magát*, hogy ismét hangosan gondolkozott” (Mik. 7: 142). — Függő kérdés: „*Szégyenkeztem*, hogy miért is nem vettem fel jobb ruhát magamra”; „A tanár *megszégyenítette* az egész osztály előtt, hogy miért nem készült alaposabban” (közny.). — Függő felkiáltás: „. . . *röstellte*, hogy már annyiszor eldicsekszik evvel a ma közt sógorsággal” (Rok. 201).

J) A vidámság, jókedv színezi a bevezető mondat igéjét: *felvidít, felvidul, felderít, felderül, jó kedvre derül, mosolyog, mulat, nevet, örül, örvend(ezik)*.

Függő kijelentések: (gyakran előfordul, hogy az érzelmileg színezett észlelést az írók valamelyik „közömbös”, észlelést, észrevevést jelentő igével és az érzelem külső tükröződését jelentő ige határozói igenevével fejezik ki): „Mravucsánt gyenge, hanyatló embernek találta, s *mosolyogva vette észre*, hogy ez szinte kellemesen érinti” (Mik. 7: 122). További példák: „*örülök*, hogy sokat keresnek . . .” (Új Írás 72/7: 67); „S együtt *örvendezhetünk* annak, hogy a dolgok megírhatóságának területe . . . megnövekedett” (Új Írás 71/6: 64); „*Mulatott* rajta, hogy azon kapta magát, hogy egészen a polgármester hangján ismételte a szavakat” (Rok. 208). — Az érzelmi komponens kizárja a függő kérdéseket e csoport igéinél. — Függő felkiáltások tetszés szerint szerkeszthetők: „Egészen *felvidított*, hogy annyi jó viccet meséltél!”; „*Jót mulattunk*, hogy milyen remekül utánozta néhány színészünket a parodista” (közny.).

K) Színezheti az észlelést, érzékelést a meghatottság, elfogódottság érzése is: *elérzékenyül, elfogódik, ellágyul, megilletődik, meghat, meghatódik*.

Függő kijelentések: „Az öreg *meghatódott*, hogy volt munkatársai meglátogatták”; „A nagymamát egészen *meghatotta*, hogy az unokák megemlékeztek születésnapjáról”; „*Megilletődött*, hogy az igazgató nyilvánosan is megdicsérte” (közny.); „Pedig *a szíve megmelegedett*, hogy legalább egy rokon már megszólalt a legelső levelek közt, s eszébe jutottak jó gyermekkori emlékek” (Rok. 179). — A függő kérdés szemantikai okokból ennél a csoportnál is kizárt. — Függő felkiáltás: „*Meg lesz hatva*, . . . hogy a levelének ilyen vissz-

hangja volt” (Rok. 255); „A nagymamát egészen *meghatotta*, hogy az unokák most sem feledkeztek meg születésnapjáról!” (közny.).

L) Az érzelmi komponens a szó jó értelmében vett büszkeség, gyönyörködés, elragadtatás: *büszkélkedik, büszke rá, el van ragadtatva, imponál, gyönyörködik, kigyönyörködői magát, kedvel, szeret*.

Függő kijelentések: „. . . *elragadtatással tölt el*, hogy öreg vagy középkorú parasztasszonyok . . . vonatra vagy repülőgépre ülnek . . .” (Új Írás 72/1: 33); „*Gyönyörködöm* benne, hogy olyan szépen játszanak a csapatok”. — Függő kérdések itt sem lehetségesek. — Függő felkiáltás: „Tábori némi *büszkeséggel zsebelte be*, hogy íme, milyen fényesen igazolták az antik kultúráját” (Új Írás 71/8: 38).

N) A negatív emocionális velejárok külön kis csoportját alkotják a csalódás, kiábrándulás és megbotránkozás érzésével színezett igék: *csalatozik, csalódik, kiábrándít, kiábrándul, megbotránkozik, megbotránkoztat*. — „*Kiábrándított*, hogy ilyen ridegen viselkedtél” (közny.); „Az egész család *mebotránkozott* rajta, hogy néha elment a piacra, és virágot vett” (Balga I, 24).

Függő kérdés: „Mind nekirontottak, mind *mebotránkoztak*, hogy mi akar ez lenni . . .” (Mik. 8: 30). — Függő felkiáltás: „Mindekit *mebotránkoztattál*, hogy ilyen illetlenül viselkedtél!”; „*Csalódtam* benned, hogy még ezt a kicsiséget sem tudtad megtenni!” (közny.)

O) Látszólag érzellemmel színezettek az olyan tartalomváro igék, mint *bizakodik, reménykedik, kételkedik*. Ezeknél azonban egyrészt az érzelmi színezés nagyon enyhe, másrészt meg a *bizakodik, reménykedik* mindig valamilyen még csak bekövetkezendő dologra vonatkozik, és így a még be nem következett dolog csak nagyon áttételesen lehetne oka valamilyen érzelmi momentumnak. Nemigen találunk itt olyan jövőbe mutató példát, mint más csoportokban az ilyenek: „*már előre ujjongott, hogy . . .*”, vagy: „*már előre rettegetem, hogy . . .*” Ami pedig a *kételkedik* igét illeti, ebben igazi érzelmi mozzanat nincs is. Ez csak a *nem tud, bizonytalanságban van, nem biztos benne* s hasonló kifejezések csoportjába tartozik, és mint tartalomváro ige főleg a függő kérdés bevezetője lehet.

3. Megkíséreltem rendszerezni az igéknek egy csoportját, melyek valamilyen érzelmi momentummal színezett érzékelést, észlelést vagy gondolkodást jelentenek. Funkciójuk tehát — mint említettem is — kettős: egyrészt a bevezető mondat tartalomváro igéiként szerepelnek, másrészt igénylik az érzelmi komponens okának megvilágítását is. Az összetett mondatokban való viselkedésük megegyezik az érzellemmel kombinált beszélést jelentő igékével. A szemantikai szempontú rendszerezésen túl az ilyenfajta csoportosítás és vizsgálódás alkalmas arra, hogy szorosabbra fűzze a szálakat a mondatban és a stilisztika között, de színesebbé teheti az anyanyelv oktatását minden fokon, sőt megkönnyítheti az idegen nyelvek tanítását is, mivel megteremti egy szemantikai alapú kontrasztív oktatás feltételeit.¹

NYOMÁRKAY ISTVÁN

¹ A következő rövidítéseket használtam: Karinty = Karinty Ferenc: Leányfalu és vidéke. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. — Mik. (kötet/lap) = Mikszáth Kálmán Összes Művei. Kritikai kiadás. — Uri = Móricz Zsigmond: Uri muri. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. — Kivil.; Rok. = Móricz Zsigmond: Kivilágos kiviradrig. Rokonok. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962. — Balga = Móricz Virág: Balga szűzek I—II. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.

Szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavaink kérdéséhez

1. Számtalan gondot okoz alárendelt összetételeink egy napjainkban már beláthatatlan méretűvé duzzadt csoportjának, az első ízben B. LŐRINCZY ÉVA által szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételeknek nevezett szavaink csoportosítása, rendszerezése, de nyitott kérdés még történeti múltjuk, kialakulásuk is (l. MNy. LX, 63–75). Legutóbb GÓSY MÁRIA adott közre dolgozatot e téren, amelyben rendszerező törekvéssel lépett fel, de rendszerének bizonytalansága miatt — mint azt a későbbiekben tárgyalom — meg kell kérdőjeleznünk néhány megállapítását. (L. GÓSY MÁRIA, A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavaink rendszere: MNy. LXXI, 47–57.)

A dolgozat elméleti részében B. LŐRINCZY munkájára épül. B. LŐRINCZY ÉVÁNAK még bizonyítania kellett a téma jelentőségét, mert észrevételei a *munkaverseny*, *célprémium* típusú szavakat illetően úttörő jellegűek voltak. Fölvetette több, addig kizárólag jelöletlen határozós szerkezetként elemzett összetett szavunk többféle értelmezhetőségét, felfigyelt arra a jelenségre, hogy tárgyias összetételeink nagy része birtokos jelzős szerkezetüként is értelmezhető, de gondolatainak középpontjában mindvégig a *munkaverseny* típusú, három vagy több szó kapcsolatára felbontható összetételek álltak.

GÓSY lényegében átvette B. LŐRINCZY csoportbeosztását, de míg ez az előbbi dolgozatban kutatásra indító feltételezésként szerepel, addig GÓSY MÁRIÁNÁL a rendszer alapjait jelenti. A cím szó szerinti értelmezéséből következnek mindkét munka elsődleges hiányosságai. A leggyengébb pont mindkét dolgozatban a túlságosan tág értelmezés, amelynek következtében a minden kétséget kizáróan idetartozó szavak háttérbe kerülnek.

2. GÓSY továbbvive B. LŐRINCZY megjegyzését a tárgyias szerkezetek többségének birtokos jelzősként is lehetséges értelmezéséről, rendszerének első nagy csoportjába, amely az általa gyűjtött szóanyag mintegy egyharmadát tartalmazza, bevonja ezeket az összetételeket. Többek között olyan tárgyias összetételek egyértelműen tárgyias voltát kérdőjelezi meg, mint: *dohánytermelő*, *favágó*. Felállít egy tételt, miszerint: ha az összetétel élőlényt jelent, mint például a *kütfűró* esetében, akkor tárgyias szerkezetüként kell inkább felfogni, s ha valamilyen tárgyat jelent (pl. *cipőfűző*), akkor inkább birtokos jelzős összetételként. A *barlangkutató*, *teafőző* szavak esetében azonban úgy véli, hogy a birtokos szerkezetre való felbontás a helyes, s ezt a *barlangkutató* esetében a cselekvés tárgyának az embernél sokkal nagyobb méretével magyarázza, a másik esetben pedig azzal, hogy a *teafőző* nem tud tehát főzni, hiszen tárgy.

Nem a méretek döntenek azonban, s nem a tárgyak cselekvésre való képtelensége, hanem a nyelv saját szabályai. A *barlangkutató* szó ezek bizonyítására tökéletesen megfelel. Mindenekelőtt: aki valamit cselekszik, az annak a cselekvője. Példánkban mindaddig érvényes ez a szabály, ameddig az adott szó - s az összes hasonló szerkezet — utótagját eredeti folyamatos melléknévi igenév jelentésében fogjuk fel. A folyamatos melléknévi igenevek a cselekvőnek éppen folyó cselekvését jelölik, de abban a pillanatban, mikor a cselekvő személyére vetítjük őket, főnévi tartalmat kapnak, s mint ilyenek, birtokos jelzőt is fölvehetnek. Pontosán ez történt a *barlangkutató* szó utótagjával: önálló főnévvé vált. Ez a más összefüggésekben megtalálható főnévi jelentése visszasugárzik ugyan az előtagra, de amíg az első, eredetibb, melléknévi jelen-

tés létezik, csak zavart okozhat, kétértelműséget nem. Gondoljunk a folyamat utolsó fázisát reprezentáló *hegyhágó* szóra, ahol az utótag már olyan mértékben főnevesült, hogy kézenfekvő a birtokos szerkezetre való felbontás. Az egykori konkrét jelentés, amely a hegyre felkapaszkodó utat megszemélyesítette, teljes mértékben elhalványult.

Nem mesterségesen megkonstruált törvények — a szó élőlényt vagy életelen dolgot jelentő volta, a cselekvőhöz mért nagyságviszonyok — határozzák meg az ilyen típusú összetételek tárgyias vagy birtokos jelzős elemezhetőségét, hanem az előbb elmondott, a nyelv s nem a mindenkori egyén logikáját tükröző törvényszerűségek. A példákat lehetne folytatni a *darukezelő*, *bankrabló* szavakkal, ahol a birtokos jelzős szerkezetre való felbontás a helyes GÓSY álláspontja szerint, mert az előtag fogalmai „hatalmasabbak” az embernél, holott mindössze arról van szó, hogy a főnévvé vált, illetve váló *kezelő* és *rabló* utótagok új szófajuk sajátosságait belesugározzák a szóösszetételbe.

Összefoglalva az eddigieket: az idesorolt összetételek kétféle felbontásága sajátos fejlődés eredménye, amely az utótagban játszódik le, s különálló szavak elemzésekor bizonytalanságot okozhat, de szövegösszefüggésben egyértelműen megállapítható a tárgyias vagy birtokos jelleg. A *zászlótartó az élen menetel*. — *A zászlótartó a falon függ*. — Nyelvtani gyakorlatunkban azonban az utóbbit is tárgyasként elemezzük, tehát nem tekinthetők pontosan nem elemezhető összetételeknek.

Az első csoport II. kategóriájába, a közvetlen alárendelésű összetételek közé sorolja a szerző azokat a jelöletlen határozós összetett szavakat, amelyek birtokos jelzősként is elemezhetők. Itt találjuk többek között a *fészeklakó*, *futballrajongó* szavakat, továbbá a *-kereskedő* utótagú összetételeket: *bor-*, *marha-* stb. Megállapítja ugyan, hogy többségükben a határozós szerkezet a valószínű, de birtokos jelzősként is elemezhetőnek tartja őket: 'bor kereskedője', 'marhák kereskedője'.

GÓSY leíró szempontokat tart mindvégig szem előtt. De a leíró nyelvtan sem engedheti meg azt, hogy olyan lehetőségekről beszéljen, amelyek bizonyíthatóan sosem voltak. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár XVIII. századi adatok alapján *lóval kereskedő*, *rabszolgákkal kereskedő* jelölt határozós szerkezeteket említ. Birtokos szerkezetre sem korábbról, sem későbből nincs adatunk. Az igazi probléma nem az esetleges kétféle értelmezhetőség, hanem ezeknek jelöletlenné válása, esetleges idegen eredetük (szemléletileg), s problematikájuk kizárólag ezen a síkon kapcsolható a valóban nem elemezhető mondatsűrítő, szókihagyó összetételekhez.

A cím szó szerinti értelmezéséből eredőnek tekintem mind a tárgyias, mind a jelöletlen határozós szerkezetek idesorolását. Ilyen meggondolásból „szintaktikailag nem elemezhetőnek” kellene tekintenünk alárendelt összetett szavaink túlnyomó részét, hiszen közös sajátosságuk, hogy többet fejeznek ki, mint tagjaik összege, vagyis egy adott grammatikai viszonyt alkotó szókapcsolat mellett még körülírással is felbonthatók. A *hegyhát* nemcsak birtokos szerkezetüként fogható fel ebben az esetben, hanem a 'hegy hátszerű része'-ként is, az *iskolavezető* nemcsak 'az iskola vezetője', hanem 'az iskola élére választott (kirendelt, helyezett) vezető' is, a *diófa* nemcsak jelzős összetétel, hanem 'diót termő fa', a *képeskönyv* 'képes oldalakat tartalmazó könyv' is; a *hátzető* nemcsak 'a ház teteje', de 'a házat borító tető' is, s végül *napsütötte* szavunkra rámondhatjuk ilyen megokolással, hogy alanyos és határozós összetétel: 'naptól süttött.'

Valahol ki kell jelölni a határt, mert az ilyesfajta kísérletek nyelvtani szemléletünk alapjait kérdőjelezik meg, azokat az alapokat, amelyek nyelvünk törvényszerűségeinek felismeréséből születtek, s rendszerük igaz voltát éppen a nyelv bizonyítja.

3. A határok kijelöléséhez vezető első lépésnek a valóban csak közbeékelt szóval, szavakkal, illetve mondattal felbontható összetételeink vizsgálatát tartom, mert míg az eddig tárgyaltak régi magyar nyelvünk rendszerében is tömegesen megvoltak, addig ez a csoport bizonyíthatóan új keletű. Látszólag varázsütésre keletkeznek olyan szavak, mint *iskolatelevízió*, *úrhajó*. Mindannyiunk előtt ismert az *iskolatej* összetétel, amely mintegy három évvel ezelőtt keletkezett. Egy szerkesztési mód, amelyet nyelvtanaink nem magyaráznak, s az újabb egyetemi jegyzetekben is csak megemlítettként szerepel.

Felvetődik a kérdés, miért tűnik nyelvtudományunk e területen ennyire készületlennek? Egyetlen reális válasz lehetséges: új nyelvi jelenséggel, vagy egyszerűen már létezett, s most újra feléledő összetételi móddal állunk szemben.

Többségükben századaink fogalmait tükröző összetételekről van szó: *bombatalálat*, *élmunkás*, *munkaközösség*, *népgazdaság*, *szőnyegbombázás*, *telefonasztal*, *testvérváros*. A régiségben nagyon kevés ilyen adat lelhető fel. A továbbiakban a régiségben meglévő adatok vizsgálatánál kizárólag a B. LŐRINCZY által az NySz.-ból gyűjtött adatokra támaszkodom (MNY. LVI, 63–75), továbbá SIMONYI régi cikkének adataira (Nyr. XLVII, 49–53). Eszerint a számba jöhető szavak: *adománylevél*, *cselédház*, *gyászruha*, *gyermekjáték*, *menedékhely*, *rejtekhely*, *szalmazsák*, *fejfa*, *hópénz*. A *borház* szót nem vettem ide (SIMONYI), mert a mai *borospince* szerkezeti rokonának, jelzős összetételnek tartom. Az ilyen típusú összetételek ezt követően a nyelvújítás korában jelennek meg tömegesebben. A NyÚSz.-ban igen sok található: *államférfi*, *arckép*, *csatakiáltás*, *életveszély*, *emlékirat*, *évezred*, *hitrege*, *honvágy*, *irattár*, *jutalomjáték*, *káröröm*, *kórház*, *kortárs*, *vándorbot*. A múlt század végéig nagy gyorsasággal szaporodtak ezek az összetételek, de igazi virágkorukat ma élik. Csak néhányat említek: *célprémium*, *békekölcsön*, *erőmű*, *munkafegyelem*, *munkaverseny*, *műanyagellátás*, *nyugdíjkorhatár*, s végül a legújabbak egyike, az *iskolatej*.

A fordulópont a nyelvújítás. Köztudott, hogy sok eredeti magyar felújítás, megoldás mellett mennyi tükörfordítás született. Az általam felsorolt szavak többsége teljes mértékben ennek az eredménye. Feltűnő a német *Schaden-freude* s a magyar *kár-öröm*; a n. *Heim-weh* s a m. *hon-vágy*, a n. *Kampfruf* s a m. *csata-kiáltás*, a n. *Zeit-genosse* s a m. *kor-társ* azonos felépítése. Természetesen ezek az egyezések még nem bizonyítékok idegen nyelvi eredet mellett, mert analógiára is alakulhattak.

4. A következő lépés tehát megvizsgálni a régebbi adatokat. Két kivétellel — *fejfa*, *rejtekhely* — valamennyi rendelkezik pontos német mással.

Az *adománylevél* történetileg a honfoglalás utáni Magyarország kifejezése, a feudális államban a király adományát megerősítő okirat. Szavakat, formulákat s a társadalmi berendezkedést készen vettük át a már feudális hagyományokkal rendelkező Nyugattól. Az összetételnek ezt a módját a számba jöhető nyelvek közül csak a német és a görög ismeri. Valószínűnek látszik, hogy a n. *Donationsurkunde* mintájára alakult a megfelelő magyar összetétel. A levél eredetibb jelentése 'okirat', így az utótagok is szó szerint egyeznek egymással.

A *szalmazsák* esetében könnyű dolgunk van, mert az utótag a n. *Sack* szó átvétele (az előtag szláv eredetű), s ez már eleve kizárja a régi magyar eredetet (nem a szemléletet tekintve), s valószínűsíti, hogy *szalma-zsák* szavunk a n. *Stroh-Bach* tükörfordítása.

A *hópénz* a feudális kori hadseregek kifejezése. Hazánk sok évszázadon keresztül háborúk színtere volt, s a németek ellen, illetve a velük szövetségben vívott harcok alatt bőségesen volt idő a kifejezések átvételére. A *Monatsgeld* és a *hópénz* azonos szerkezetűek.

A *menedékhely* s a *rejtekhely* jelentésükben hasonlóak. A *menedékhely* előtagja önmagában is jelentheti azt, amit az egész összetétel: 'védelmet nyújtó hely, körülmény' (vö. TESz. *menedékhely* a.). Valószínű, hogy a jelentés szempontjából felesleges utótag (*hely*) éppen a német *Zufluchts-ort* mintájára került az alapszóhoz. A *menedékhely* és a *rejtekhely* jelentésükben közel állnak egymáshoz, s az is megegyezik, hogy a *rejtekek* önmagában is 'rejtekhely' jelentésű. A németben nincs megfelelője, ezért valószínűnek látszik, hogy a már német mintára alakult *menedékhely* hatására vált összetett szóvá, tehát analogikus hatásra.

Egyezést találunk a *gyász-ruha* (*Trauer-kleid*), *gyermek-játék* (*Kinderspiel*), *cseléd-ház* (*Knecht-haus*) esetében is. E szavakkal egyértelműen nem lehet bizonyítani, de nagy valószínűséggel tükörfordításnak tekinthetők.

A régiségből marad bizonyítékként a *fejfa*. A szónak nincs német megfelelője (*Grabholz*), s szókihagyó összetételként való felfogását látszólag még a nép nyelve is alátámasztja: *főtülvalófa* (vö.: TESz. *fejfa* a.).

Amikor elemezni akarjuk ezt a szót, a mai szemléletet alkalmazzuk, tehát a holttest fejénél leszúrt fára gondolunk, amely mintegy az elhúnytra emlékeztet. A valóság, a régi valóság egészen más. Nem a kegyelet, hanem a félelem sugallta a *fejfa* állítást. A félelem a halott lelkétől, amely visszatér. A kutatások tanúsága szerint a mi népcsoportunkba tartozó népek a halottat utánzó szobrok állítottak fel, előbb a házban, majd hogy nyugton maradjanak, a síron. Ezek a szobrok a halottnak ahhoz a részéhez állítottak, ahonnan várható volt a lélek eltávozása, ez pedig a fej volt. (A halott lelkének nem kellett kóborolnia, másokat zavarnia, mert ott volt lakhelyeül a halottat utánzó faragott szobor.) Később stilizált formák váltak uralkodóvá, megelégedtek a lényeges vonások kifaragásával, s legvégül csak a fej kifaragása volt szükséges. (Mai kopjafáink egy csoportja is tanúsítja ezt. A *fej-fa* tehát mintegy 'fejes fa' jelentésben szerepelt, jelzős összetételként. A népnyelv adata ez esetben félrevezetővé válhat (*főtül való fa*), valójában az előbb elmondottakat bizonyítja. Nem a *fejfa* eredeti fölbontását adja, hanem a szó eredetibb jelzős összetételű voltának s ezzel egyidejűleg eredeti szerepének elhomályosulásával párhuzamosan jelentkező újraértelmezési kísérletet. A népnyelv a *fejfa*-t nem fogadta el összetett szónak, hibásnak érezte, miután jelzős volta feledésbe merült. De konkrét példák is bizonyítják, hogy nyelvszemléletünknek idegen volt a szókihagyó összetétel (vö. NySz. *zsebbe való óra*, *zsebbe való kés*).

A felsorolt adatok és a nyelvújítás megindulása között nyelvtörténeti mértékkel mérve kicsi az időkülönbség. A nyelvújítás a szó szoros értelmében elmosta ezeket az alakokat. Nem lehet határozottan kijelenteni, hogy a nyelvújítók tudatosan vettek volna át idegen mintákat ebben az esetben. Számos régi magyar sajátosságot felelevenítettek, s számukra ezek sorába tartozhatott az összetételnek ez a módja.

Az előbbieken bizonyítottam, hogy a régi adatok nagy részét tükörfordításként kell kezelni, s a fennmaradókról is nagy valószínűséggel megállapítható, hogy azok.

Milyen magyar nyelvi sajátosság az, amely nem hagy nyomot, amelynek múltját nem tudjuk körvonalazni? Az analógiának lehetett szerepe, de ha magyar nyelvi előzményt nem találunk, akkor az analógia lehetőségét is ki kell zárunk ebben az irányban.

A csak szókihagyó vagy mondatsűrítő összetételként elemezhető szavak—tények. Nyelvünkben elfogadott szabály, hogy ily módon is alkothattunk új szavakat (*iskolatej*). Ha elfogadjuk is, hogy idegen szemlélet meghonosodásának eredményei, tény: nyelvünk nagyon könnyen fogadta be ezt a szemléletet. Ha az ellentmondást ki akarjuk küszöbölni, fel kell tételeznünk, nyelvünk szemlélete és a német nyelv é egy ponton érintkezett. Véleményem szerint ez a pont az anyagnévi előtagú jelzős összetételek és a hasonló határozós összetételek kérdése. (Természetesen más hasonlóságok is vannak, de azok más irányba mutatnak.)

Minden nyelvnek az egyértelműsége törekvés az egyik fő jellemzője. A németben ezt a törekvést az esetragok lekopása gyöngítette, a magyarban a kifejlődő ragrendszer erősítette. A ragrendszer megléte gátló tényezőként hat: ragozott, jelezett szöveg érintkezik a következő szóval. A tárgy ragjának s a birtokos személyragoknak az elhagyása az összetételekben, illetve a szó szerkezetekben nem okoz kétértelműséget, mert csak egy felbontási lehetőség van: tárgyas vagy birtokos. A határozóragok azonban nagyon sokféle körülményt fejeznek ki, s elhagyásuk csak ott indokolt, ahol a szó ragtalan alakban is határozós jellegű. Ilyen az önmagában is időegységet jelentő *nap* szó időhatározói funkciójában. BÁRCZI példának említi a régi magyar népnyelvből a *kármentő* 'kártól mentő' s a *kesztű* 'kézre tevő' szavakat. Más összefüggésben említi a *karmantyú* szót is mint a Mondolat által kicsúfolt „csinálmányok” egyikét (A m. nyelv életrajza 310). A *karmantyú* azonban nem nyelvújításkori, több tájszótárban megtalálható, s a tájszótárak együtt említik a *kármentő* szóval (vö.: MTsz.; KRIZA, Erdélyi tájszótár).

Összefüggést kell keresnünk a *kármentő*, *karmantyú*, *kármentő* szavak között, s ez jelentésüket figyelembe véve nem nehéz. Az MTsz. meghatározása szerint: *Karmantyú*: aratók karját védő hosszú vászon-újj (vö. *kar-mentő*). A *karmantyú* szó esetében tehát, amelyet a NySz. a XVIII. századból adatol, olyan változáson ment át az utótag, mint a *kesztyű* szóban. *Kármentő* és *karmantyú* etimológiailag egymás megfelelői, mindkettő tárgyas összetétel. Az eddigi megállapítások fényében *kármentő* szavunk ide sorolása is fölmerül. Mindhárom szóban közös, hogy mentést, védelmet, megóvást jelent. (A *kármentő* fő jelentései: 1. 'a boroshordó csapja alátett edény, mely a csepegő v. kicsorduló bort felfogja'; 2. 'kocsmában lécekkal elkerített hely, hogy verekedés esetén ne károsodjon az italkészlet' (vö. ÉrtSz.).

Valószínű, hogy az eredetileg a kart valamitől védő jelentésű *karmantyú*-nak a nép által történt újraértelmezésével állunk szemben, s ez esetben a *kármentő* nem bizonyíték jelöletlen határozós összetételek meglétére.

Marad a másik példa, a *kesztyű*. Szokásos felbontása: *kézre tevő*. Ugyanolyan utótagú összetétel, mint a *kármentő*, s jelentésükben is sok közös vonás van. A *tesz* ige számtalan jelentése között 'formál, alakít' jelentéssel is találkozunk (l. NySz. *tesz* 3. jelentés). A szó további kutatást igényel, de annyi már biztos, hogy a *kezet* (valamilyenné) *tesz*, *formál*, *alakít* felbontás való-

színüése nagyobb, mint az utótagot főnevesítő (*tevő* főnevet föltételező) megoldás.

Szükséges volt ez a kitérő, mert régi nyelvünk jelöletlen határozós szerkezeteit megkérdőjelezte, s ezáltal őket a magyar és a német nyelv hasonló összetételeinek vizsgálatából kizárta.

5. Nézzük meg, milyen gyakorlati érvekkel támasztható alá az anyagnévi előtagú jelzős, továbbá a hasonlító határozós összetételekről tett előbbi megállapítás.

Az anyagnévi előtagú jelzős összetételek finnugor örökségnek tekinthetők szemléletüket nézve (vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, *A magyar nyelv története* 451). A *vasszeg*, *vashid*, *aranylánc* kézenfekvő felbontása a *való* szócska közbeékelésével történik. A szó szerkezet előtagja ('vasból való', 'aranyból való') így egyidejűleg melléknévi és határozói jellegű, de a milyenség jellegének nagyobb érvényre jutása miatt a jelzős összetételek között tartjuk számon őket. Éppen előtagjuk erős jelzői jellege teszi lehetővé nyelvtani szempontból, hogy határozórag s közbe ékelődő szó nélkül is használhasuk őket. A rag elmaradásával az egyértelműség itt nem szenved csorbát, mert: 1. ezek a ragok nem igazi határozós viszonyokat fejeznek ki (hely, idő, mód, állapot stb.); 2. mindig ugyanaz a szó marad el: a létige folyamatos melléknévi igenévi alakja, amely már a múltban is csak a valahol, valamikor, valamiből stb. levőséget jelentette, tehát csak grammatikai funkciót betöltő szó volt. Közvetve ez is érv mellett, hogy a magyar a valódi szókihagyó összetételeket nem ismerte.

Éppen látszólagos szókihagyó volta miatt szolgálhatott „szálláscsinálólóként” a *bérmunkás*, *célprémium* típusú szavak számára, s innen már csak egy lépés az *iskolatelevízió*-féle mondatra felbontható összetétel. Az előbbiektől főleg az választja el, s ez szintén az egyértelműsége törekvés bizonyítéka, hogy míg belső keletkezésű összetételünk csak egyetlen grammatikai értékű harmadik szóval alkot rendszert (minden anyagnévi előtagú összetételünk csak úgy bontható fel), addig azoknál a szavaknál, amelyeket idegen szemlélet eredményének tekintek, a felbontáshoz használt töltelkyszavak jelentése, szófaja, alakja rendkívül változatos, s csak annyiban alkotnak rendszert, hogy több szóra bonthatók.

A másik típus, amely az idegen szemléletű szavak befogadását elősegíthette, a hasonlító összetételek csoportja: *galambosz*, *hófehér*, *kőkemény*, *narancsízű* stb. Minden esetben a galamb, a kő, a narancs stb. szembetűnő tulajdonságát emeljük ki, s ezt a szembetűnő tulajdonságot valamire átviszszük. Nyelvünkben a főnévi előtagú jelzős összetételek szabályosan, mondatból alakultak ki, főnév is állhatott s állhat ma is jelzőként: *gyermekkor*, *fiúgyermek*. Ilyen értelemben állhattak egymás mellett a mondatban alkotórészeik: a hó fehér, a kő kemény stb., s ezt követően a képzületben összeforrihattak. (Valamiről megállapítottam a számomra lényegeset, s a többi hasonló dolgot mostmár a kapott megállapítással nevezem meg.) A felbontás itt is határozós, illetve jelzős szerkezetet eredményez, de mivel keletkezésükhöz a nyelv csak lehetőséget adott (a mondatban megállapítható jelleggel egymás mellé kerülhettek), de az összetétel maga a logika szabályai szerint történt, egyik csoportba se illenek bele tökéletesen. Szókihagyó szerkezetre való felbonthatóságuk (*hóhoz hasonlóan fehér*) pedig témánkhoz kapcsolja őket, s az előbbi esethez hasonlóan a különbséget is jelenti a minden esetben érvényesülő egyértelműség. Ha ugyanilyen alapokon akarnánk fölállítani szókihagyó,

de főleg mondatsűrítő összetételeink rendszerét, szinte annyi kategóriát állíthatnánk fel, ahány ilyen szavunk van.

E két csoportról sajátosságaik alapján az elsőre — az anyagnévi előtagú összetételekre (vö. *vasszög*) — már az Ómagyar Mária-Siralomból van adatunk, valószínűnek tartom, hogy egyfajta lehetőségként szolgáltak német tükörfordításaink számára.

6. Dolgozatomban hangsúlyt kapott a GÓSY MÁRIA által felállított rendszer bírálata, amelyben a szerző a B. LŐRINCZY ÉVA által lehetőségként említetteket reális tényként értelmezte. Helytelennek tartom tárgyias összetételeinknek a témába való bevonását, erőltetettnek és történetietlennek az általa felsorolt jelöletlen határozós összetételek birtokos jelzősként való értelmezését. A címből, annak szó szerinti értelmezéséből eredő megállapítások ezek, amelyeket maga a nyelv cáfol meg. Helyesebb tehát szókihagyó, illetve mondat-sűrítő összetételekről beszélni, mert ezek a kifejezések leíró nyelvtani szempontból is meghatározzák az idetartozó összetételek alapsajátosságát.

Szükségessé vált a történeti múlttal való foglalkozás, mert a hibásnak érzett megállapításokat csak ennek segítségével lehetett kizárni.

A vizsgálódás eredményeként megállapítható, hogy a tisztán szókihagyó mondatértékű összetételek magyar nyelvi eredetét nem lehet bizonyítani; nagy valószínűséggel idegen szemlélet eredményei, s nyelvünk rendszerébe való beépülésüket a hozzájuk sok tekintetben közel álló, de belső nyelvi képződmények, a hasonlító határozós s az anyagnévi előtagú jelzős összetételek segítették.

DÓKA PÉTER

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Újabb adalékok „A walesi bárdok”-hoz

A Televízió 1974. március 10-i adásában Arany Jánosnak „A walesi bárdok” című méltán híres balladáját elemezte, magyarázta KERESZTÚRY DEZSŐ és NÉMETH G. BÉLA irodalomtörténész, valamint SZABÓ GYÖRGY történész, szépen jellemezve a ballada keletkezésének történeti, politikai hátterét és körülményeit, Arany János Bach-korszakbeli magatartását, „A walesi bárdok” művészi szépségeit és politikai jelentőségét.

Hadd egészítsem ki egy-két fontos ténnyel mindazt, amit a szép televízióbeli előadásban hallottunk. SOLYMOSSY SÁNDOR „Arany János népiessége” című kitűnő tanulmányának megcáfolhatatlan és fontos eredményei (Ethnographia XXVIII, 7. kk.) megérdemelnék, hogy belekerüljenek a köztudatba, és iskoláink is tudomást vegyenek róla. Kétségtelen ugyanis, hogy a harmadik welszi bárd, aki vakmerőn, hivatlanul áll elő, maga Arany János, ezt SOLYMOSSY kétségtelenül bebizonyította. De idézzük csak fel ezeket a fontos sorokat:

De vakmerőn s hivatlanul
 Flóáll harmadik:
 Kobzán a dal magára vall,
 Ez ige hallatik:

„K o b z á n a d a l m a g á r a v a l l . . .” Tehát az a harmadik dalnokra vall, a harmadik welszi bárdra jellemző, amit énekel. Figyeljük meg tehát, mit énekel a harmadik welszi bárd, mert ezzel elárulja kilétét is:

„Elhullt csatában a derék —
No halld meg Eduárd:
Neved ki diccsel ejtené,
Nem él oly welszi bárd.”

„Emléke sír a lanton még —
No halld meg Eduárd:
Átok fejedre minden dal,
Melyet zeng welszi bárd.”

A harmadik welszi bárd tehát azért nem dicsőítheti Edwárdot (= Ferenc Józsefet), mert „elhullt csatában a derék” — Petőfi Sándor a szabadságharcban —, akinek az „emléke sír a lanton még”, tudniillik a harmadik welszi bárdnak, kétségtelenül: Arany Jánosnak a lantján. Ez vall a vakmerőn, hivatlanul előálló harmadik welszi bárdra.

Arany László, a nagy költő fia, édesapjának „Hátrahagyott Íratai és Levelezése” című gyűjteménye bevezetésében (III. kötet VII—X. lap) rámutat arra, hogy „Négy költemény van az ő emlékének — Petőfiének — szentelve: Emléklapra, A honvéd özvegye, Emlények, Harminc év mulva”. Megemlíti Arany László azt is, hogy édesapjának sok más versében is elő-előtűnik az elveszett jóbarát, Petőfi emléke; például a Letészem a lantot, Névnapi gondolatok, Egressy Gáborhoz, A dalnok bújá, Plevna című költeményeiben, de másutt is (hivatkozik ezekre SOLYMOSSY is fent idézett tanulmányában).

„A dalnok bújá” című költeményében Petőfiről így emlékezik meg:

Láttam Marathon győzedelmét,
Spárta leányi honszerelmét,
Xerxes özön hadát,
Leonidást Thermopylaeben,
És Tyrtaeust, lanttal kezében
Buzdítani a csatát.

Nyilvánvaló: az egész versszak a szabadságharera vonatkozik, és benne Tyrtaeus nem más, mint Petőfi.

Semmi kétség sem lehet az iránt, hogy „A walesi bárdok”-nak ez az értelme: Hogyan kívánhatnák a költőtől Ferenc József dicsőítését, mikor az ősz bárd is — nyilván az idősebb költőnemzedék képviselője —, az ifjú bárd is — az ifjabb költőnemzedék megszemélyesítője — elutasítja a zsarnok dicsőítését, sőt a máglyahalált is magukra vállalnák a dicsőítés megtagadásáért. Így hát ő is, Arany János is előáll „vakmerőn, hivatlanul”, és reá valló érveléssel átkozza meg a zsarnokot (jegyezzük itt meg, hogy az eredeti skót balladában csak két bárd szerepel!); lantján Petőfi Sándornak, a magyar Tyrtaeusnak fájdalmas emléke még mindig fel-feltör; annak a Petőfinek az emléke, akinek a zsarnok császár elleni szabadságharcban kellett elpusztulnia. Hogyan lennének az Arany János és Petőfi Sándor síron túli barátságá és a nagy költő, a jóbarát elvesztét sirató versek összeegyeztethetők azzal, hogy Arany dicsőítő költeményt írjon a magyar nép szabadságát elnyomó és Petőfi halálát okozó Ferenc Józsefről? Nyilvánvaló, hogy Arany János egyéniségével, életével és költészetével csak az lehetett összehangban, ha az osztrák császár dicsőítése helyett átkot szór a magyar szabadságharc eltiprójára: „. . . Átok fejedre minden dal, melyet zeng welszi bárd.”

Ez „A walesi bárdok” értelme.

Amikor SOLYMOSSY SÁNDORNAK már idézett, de agyonhallgatott, nagyon meggyőző fejtegetését több mint húsz évvel ezelőtt elolvastam, elhatároztam, hogy „A

walesi bárdok" föltehetőleg még konkrétebb háttérét, a rejtettebb vonatkozásokat megkísérlem, ha lehet, napvilágra hozni. Úgy okoskodtam ugyanis, hogy ha a harmadik welszi bárd maga Arany János, ismerve a nagy költő gondolatvilágát, érzelmeit, stílusát, képes beszédét, szerkesztő-művészetét, lehetetlennek látszik, hogy az első két welszi bárd valóban welszi és nem magyar. Szinte megdöbbenve jöttem rá arra, hogy „A walesi bárdok” nemcsak a skót balladák egyik versformájában van megírva: rímes négy soros, 4—3—4—3 jámbus-lejtésű, abcb rímképletű verssorokban, hanem megegyezik ennek strófaszervezete Vörösmarty Szózatának versszerkezetével is!

Hazádnak rendületlenül	Edwárd király, angol király
Légy híve, ó magyar;	Léptet fakó lován:
Bölcsöd az s majdan sírod is,	Hadd látom, úgymond, mennyit ér
Mely ápol s eltakar.	A welszi tartomány.

Arany Jánost tehát nem csupán Petőfi iránti és a szabadságharc meg a nemzeti függetlenség iránt való erkölcsi elkötelezettsége készítette „A walesi bárdok”-ban kifejezett kemény állásfoglalásra és elutasításra az elnyomó osztrák császárral szemben, erkölcsi tilalomfát jelentett számára Vörösmarty szabadságharcbeli magatartása, Bach-korszakbeli sorsa és egész hazafias költészete is (1860-ban írja Arany: Hallottad a szót: „rendületlenül —”), sőt talán Berzsenyi és Kölcsey is, mert ezeknek a szavai is visszhangzanak „A walesi bárdok”-ban.

És kik lehettek az ifjú bárd mögött Arany képzeletében?

Általában az ifjabb magyar költő-nemzedék. Ott lehetett Arany János gondolatvilágában Tisza Domokos alakja is, Tisza Lajosnak a fia, akinek 1851-ben és 1852-ben Arany János volt a tanítója, s főképpen Arany János hatására hazafias és egyéb verseket is írt. Ismeretes az is, hogy Tisza Domokos összegyűjtött versei 1857-ben (és 1889-ben) Arany János gondozásában és előszavával jelentek meg.

Tisza Domokos után kutatva így jutottam nyomára Tisza Domokos kéziratos verseinek és Arany Jánoshoz írt leveleinek az Akadémia kézirattárában. Tisza Domokosnak Arany Jánoshoz írt levelei újabb meglepetésekkel is szolgáltak; nevezetesen azzal, hogy Tisza Domokos Arany Jánoshoz írt két leveléből kitűnt: Ferenc József a Bach-korszakbeli első magyarországi látogatása alkalmával, tehát 1852-ben járt Bihar megyében is, sőt Nagyszalontán is!

1852. június 13-án ugyanis ezt írta Tisza Domokos Gesztről Arany Jánosnak Nagykőrösre: „Édes Aranybácsi! Most is, midőn anyi fajta érdekel és érzelmek tolong körülöm, 's a' császár jövetelén az egész megye vagy kerület, a' nagy kászolódásokban elveszté eszét (Ny. A. kiemelése), én, én, ... ráérek lantom pengetni, az az plajbászszal verseket firkálni.”

És milyen dalokat pengetett Tisza Domokos lantja akkor, amikor „az egész megye vagy kerület... elveszté eszét” a császár fogadására való „nagy kászolódásokban”?

Hazafias verseket. Ezek ugyan nem nagy versek, inkább afféle poétikai próbálkozások, de becsületére válnak a 15 éves Tisza Domokosnak, aki ekkor a „Kardcsörrenés” című versét írta meg, melynek utolsó versszaka így szól:

Gyávák panassza még soha
Egy népet meg nem menthete,
De ám igen kardcsörrenés,
E szép férfias zene.

Az előbbi levélben jelzett nagyszalontai császári látogatás 1852. június 18-án történt meg; erről Tisza Domokos Gesztről 1852. június 29-én így számol be Arany

Jánosnak: „A’ mi a’ Szalontai Ceremoniákat illeti, az egész elfogadtatás [= fogadtatás] ilykép ment végbe. A’ piac közepén, melyet több házak lerombolása által megnagyítottak, egy nagy leveles szín volt felállítva. Ebbe hajtatott be ő fels. f. hó 18kán 10 1/2 órakor. A’ papok, bíró, stb. ott várták.

Balogh Péter szónokolt, illendőképén, mire felelt a’ császár »remélvén, hogy a’ mit szóval ígérek, tettel is be fogják bizonyítani.« Ezután kérdezősködött a tűzről, iskoláról, templomról, ’s ezalatt be lévén fogva a’ négy ló, elment, a’ mint jött.

Én magam nem voltam ott, de ezeket Pap bácsitól tudom, ki is egész lelki pásztori díszöltönyben, megjelent, a’ többi papokkal együtt.”

Íme tehát: Edward — Ferenc József 1852. június 18-án Nagyszalontán volt, és semmi kétség sem lehet az iránt, hogy a császárnak ez a látogatása és ennek itt idézett leírása Arany János legnagyobb balladájának keletkezésében — az egyéb, ismert mozzanatokon kívül — szintén döntő szerepet játszott, és ettől kezdve érik Arany János lelkében ez a remekmű. Nem nehéz kimutatni, hogy Tisza Domokos levelének az a részlete, melyben a császár nagyszalontai látogatásának, üdvözlésének, a császár válaszána és távozásának leírása van, teljesen magában hordozza Arany remek balladájának tárgyi és hangulati csíráját.

Hogy ettől kezdve érik Aranyban ez a ballada, azt bizonyítja Tisza Domokos 1853. február 22-i, Pesten kelt levele is Arany Jánoshoz: „... Ujság nincs. Nem is lehet. Mi az irodalmat illeti, azt jobban tudja ön Kőrösön, mint én Pesten. Rozgonyi Cicelle óta megpendültek a balladák ’s mint hallám, épen Arany bácsi megint küld egyet skótot, Sir Patrick Spens, bárcsak Edwardot is lefordítaná...”

Tehát már ekkor is szó volt Edward balladájáról!

Amikor azután 1857-ben, a császár második magyarorsági látogatásának előkészítésekor Arany Jánost felszólították az üdvözlő vers megírására, az 1852. óta a költőben forrongó gondolatok és érzelmek ebben a csodálatos balladában egyszerre öntődtek a művészi legalkalmasabb formába.

Sokkal mélyebben, személyesebben érintette tehát Arany Jánost az osztrák császár Bach-korszakbeli látogatása és a dicsőítésre való felhívás, mint ahogy a köz tudatban benne van, és ezért is lett olyan kemény a nagy költő válasza. Erre céloz, mint ahogy SOLYMOSSY is mondja, Arany Jánosnak „A hazáról” című verse, melynek célzásait Arany barátai minden bizonnyal jól megértették, de a nagyközönség már aligha, mint ahogy ma is kevesen tudják ezeket az összefüggéseket:

A hazáról egy merész szót	Most! ... mikor szabad sajtó van,
Én is ejték hajdanába’,	És üvölt a pajkos gyermek,
Mikor annyit is nehéz volt:	S vén asszony az utc’ajtóban
Most közömbös lettem s gyáva.	Nagy-bátran fülébe ordít
	A királynak, miniszternek.

Ezt a versét Arany 1877. július 1-én írta.

Mindezeket bővebben szándékoztam kifejteni akkor, amikor erre talán több időm lett volna. Most ez az 1974. március 10-i televízióbeli előadás megérelte azt az elhátározásomat: nem várok én azokra az időkre, amikor talán több időm is lenne a szélesebb fejtegetésre, hanem közzéteszem úgy, ahogy feljegyzéseim még megvannak.

NYÍRI ANTAL

Magyar szavak a finnben és az észten

1. „Indított-e útnak a magyar nyelv is olyan szavakat, melyek a szomszédokon túl, de legtöbbször azok közvetítésével távolabbi népek nyelvében is meghonosodtak? Nem is éppen keveset. Egyikük-másikuk végső forrása nem a magyar ugyan, de széles körű elterjedésüket, vándorszóli rangjukat a magyarnak köszönhetik” (KISS LAJOS: MNy. LXII, 181). Az alábbiakban azokat a szavakat kívánom röviden bemutatni, amelyek nyelvünkől az említett módon északi rokonainknak, a finneknek és az észteknek a nyelvébe kerültek.

Forrásaim szótárak, szójegyzékek, cikkek, illetőleg finn és észt anyanyelvű személyek közlései voltak (l. alább). Az előbbieik segítségével a vizsgált szavak szótározottságának tényét és fokát, az utóbbiak révén mai elterjedtségüket, szociális érvényüket igyekeztem megállapítani. A szótárakban található szavakat a szótárak megjelenésének időbeli rendje szerint csoportosítva közlöm. A jelentést a kétnyelvű szótárak adatai után csak akkor adom meg, ha az idegen szónak a magyar eredetivel való azonossága nem vagy csak nehezen ismerhető föl (például finn *sapeli* 'szablya'). A finn értelmező szótár (észt nincs még) jelentéseit magyar fordítás kíséretében közlöm.

2. F i n n: LÖNNROT, E., Finskt-svenskt lexikon (1866—80.¹, 1930.², 1958.³): *husari*, *sapeli* 'szablya'; SZINNYEI, J., Finn—magyar szótár. Bp., 1884.: *sapeli*; LAKÓ, GY., Unkarin lukemisto. Helsinki, 1940. (109 lapos, magyar—finn szójegyzék alapján): *husaari*, *paprika*, *pusta*, *székely*; KATARA, P., Suomalais-saksalainen sanakirja. Porvoo—Helsinki, 1957.: *heitukka* 'hajdú' (vö. ném. *Heiduck*, svéd *hejduk* 'ua. '), *husaari*, *madjaari*, *paprika*, *pusta*, *sapeli*, *tokaiji* (*tokaijinviini*); PAPP, I., Finn—magyar szótár. Bp., 1962.: *forintti*, *gulašši*, *husaari*, *madjaari*, *paprika*, *priimas*, *pusta*, *sapeli*; HIRVENSALO, L., Saksalais-suomalainen sanakirja. Porvoo, 1963.: *csarda* (a szótárban tévesen *esarda*: *Tsch* a.), *csárdás*, *dolmaani*, *gulašši*, *hajdu* (a szótárban tévesen *hadju*: *Heiduck* a.), *heitukka* (*Heidin* a.), *husaari*, *madjaari*, *paprika*, *priimas*, *pusta*, *sapeli*, *tokaiji*, *tšakoo*; NYIRKOS, I., Unkarilais-suomalainen sanakirja. Helsinki, 1969.: *csarda*, *fillér*, *forintti*, *hajdu*, *husaari*, *paprika*, *paprikaasi* 'paprikás', *priimas*, *pusta*, *sapeli*, *székely*, *tšakoo*, *tšardaš*; Nykysuomen sivistyssanoja. Vierasperäiset sanat. Toimittanut Nykysuomen Laitos. Porvoo—Helsinki, 1973.: *csárda*, *csárdás*, *csikós*, *dolmaani*, *filleri*, *forintti*, *gulašši*, *heitukka*, *husaari*, *madjaari*, *paprika*, *priimas*, *pusta*, *sapeli*, *šabrakki* 'csáprág' (l. TESz. *cafrang* a.), *székely*, *tokaiji*, *tšakoo*. A finn értelmező szótár (Nykysuomen sanakirja. Helsinki, 1951—1961. I—VI.) a következő szavakat tartalmazza: *csárdás* 'unkarilaisten kansallistanssi; a magyarok nemzeti tánca', *dolmaani* 'lyhyt, naubakoristeinen husaarintakki t. -turkki; rövid, zsinóros díszítésű huszármente vagy -bunda', *gulašši* 'paprikalla maistettuja, lievästi ruskeutettuja sian- ja naudanlihakuutioita; paprikával fűszerezett, gyengén süttött disznó- és marhahúsdarabok', *heitukka* 'eräänlainen unkarilainen sotamies; vieraan maan palveluksessa oleva (unkarilainen) palkkasoturi; palvelija, käsyläinen, lakeija; halpamaiseen t. rikolliseen työhön palkattu henkilö, kätyri; egy fajta magyar katona; idegen ország szolgálatában álló (magyar) zsoldos; szolgáló, szolgálta, lakáj; közönséges vagy gonosz munkára fogadott személy, ügynök', *husaari* 'kevyen ratsuväen sotilas; a könnyűlovasság katonája', *madjaari* 'unkarilainen; magyar', *paprika* 'turkin-, espanjanpippuri; török-, spanyolbors', *paprikaasi* 'unkarilainen, paprikalla maustettu liharuoka; paprikával fűszerezett magyar húsétel', *priimas* 'mustalaisorkesterin johtajana toimiva ensiuvilun soittaja; a cigányzenekart vezető első hegedűs', *pusta* 'Unkarin tasangon aroalue; a magyar Alföld pusztasága', *sapeli* 'käyrä yksiteräinen miekka; görbe, egyélű kard', *tokaiji* 'eräs väkevä unkarilainen viini; erős magyar borfajta'.

ZOLNAI GYULA 1936-ban közzétett, „Magyar szók a finn nyelvben” című tanulmányában (MNy. XXXII, 96—100, 171—80) azt írta: „Az én tudomásom szerint a finn irodalmi és társalgási nyelvben . . . a következő magyar szók előfordulását lehet kimutatni” (i. h. 97): *betyár* (Petőfi-fordításokban), *csárda*, *csárdás*, *gulašši*, *hirlappi* ~ *hirlappu* 'zúglap', *honveedi*, *husaari*, *magyar* ~ *magyari*, *paprikaashi* 'paprikás', *pusta*; de — mint hozzáfűzte — „inkább idegenszóknak, mintsem igazi jövevényszóknak tekintetők” (i. h. 171).

A forrásul használt szótárak és ZOLNAI cikke alapján a következő magyar szavakat mutathatjuk ki a finn nyelvből: *betyár*, *csákó*, *csáprág*, *csárda*, *csárdás*, *csikós*, *dolmány*, *fillér*, *forint*, *gulyás*, *hajdú*, *hírlap*, *honvéd*, *huszár*, *magyar*, *paprika*, *paprikás*, *primás*, *puszta*, *szablya*, *székely*, *tokaji*.

Ma a felsorolt szavak közül — ESKO KOIVUSALO szóbeli közlése (1974.) alapján — a következők tekinthetők általánosan ismertnek Finnországban: *csárdás*, *gulašši*, *husaari*, *madjaari*, *paprika*, *pusta*, *sapeli*, *tokaiji*

3. É s z t: WIEDEMANN, F. J., Ehstnisch—deutsches Wörterbuch. St. Petersburg, 1869.: *hüzär*, *hüzäri* (1402. lap), *säbel* 'szablya' (1117), *tolpats*, *tolpatsi* (1293; vö. ném. *Tolpatsch* < m. *talpas*); TAMM, J., Eesti—vene sõnaraamat. Tallinn, 1955.: *dolman*, *guljašš*, *madjar*, *paprika*, *saabel*, *tšaardaš*; LAVOTHA, Ö., Észt nyelvkönyv. Bp., 1960. [mintegy 7 ezer szót (I. P. PALMEOS, Keel ja Kirjandus 1974. 420) tartalmazó észt—magyar szójegyzék a 149—224. lapon]: *husaar*; NURM, E.—RAIET, E.—KINDLAM, M., Õigekeeluse sõnaraamat. Tallinn, 1960.: *dolman*, *filler*, *forint*, *guljašš*, *haidukk* 'hajdú', *husaar*, *madjar*, *paprika*, *primas*, *pusta*, *saabel*, *tokai*, *tšaardaš*; KLEIS, R.—SILVET, J.—VÄÄRI, E., Vöörsonade leksikon. Tallinn, 1961.: *dolman*, *filler*, *forint*, *guljašš*, *haidukk*, *husaarid*, *paprika*, *primas*, *pusta*, *saabel*, *tokai*, *tšaako*, *tšaardaš*, *tšikoš*; SILVET, J., Estonian—English Dictionary. Tallinn, 1965.: *guljašš*, *husaar*, *madjar*, *paprika*, *saabel*, *tšaardaš*; KANN, K.—KIBBERMANN, E.—KIBBERMANN, F.—KIROTAR, S., Estnisch—deutsches Wörterbuch³. Tallinn, 1972.: *guljašš*, *husaar*, *madjar*, *paprika*, *saabel*, *tšaardaš*; KOKLA, P.—LAANPERE, H.—MÄGER, M.—PIKAMÄE, A., Eesti—soome sõnaraamat. Tallinn, 1972.: *guljašš*, *husaar*, *madjar*, *paprika*, *pusta*, *saabel*, *tšaardaš*.

VIRÁNYI ELEMÉR „Ungari sõnad ja ungari kohta käivad väljendid eesti keeles” (Magyar szavak és magyarra vonatkozó kifejezések az észt nyelvben) című tanulmányában (in: Litterarum Societas Esthonica 1838—1938. Liber saecularis. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. Tartu, 1938. XXX/2: 854—9) a következőket elemzi: jól ismertként („hästi tuntud”: i. m. 855) *dolman*, *guljašš*, *hónved* (!), *husar*, *madjar* ~ *madjari*, *paprika*, *puszta*, *tokai*, többé-kevésbé, illetőleg csupán bizonyos körökben ismertként: *betyár* (a Petőfi költeményeit ismerők körében), *csárda*, *kuruc*, *labanc*, *paprikás* (ez utóbbit a Magyarországon járt észttek ismerik). Vö. még R. NURKSE: Keel ja Kirjandus 1962: 190.

Fölhasznált forrásaink alapján a következő magyar szavakat mutathatjuk ki az észt nyelvből: *betyár*, *csákó*, *csárda*, *csárdás*, *csikós*, *dolmány*, *fillér*, *forint*, *gulyás*, *hajdú*, *honvéd*, *huszár*, *kuruc*, *labanc*, *magyar*, *paprika*, *paprikás*, *primás*, *puszta*, *szablya*, *talpas*, *tokaji*.

Ma a bemutatott szavak közül — THU és PAUL KOKLA szóbeli közlése (1974.) alapján — a következőket tekinthetjük általánosan ismertnek észt rokonaink körében: *forint*, *guljašš*, *husaar*, *madjar*, *paprika*, *primas*, *pusta*, *saabel*, *tokai*, *tšaardaš*.

4. A jelen közleményben meghatározott források segítségével kutattam magyar szavak után két rokon nyelvünkben. Bizonyos, hogy a találtakon kívül — talán csak kérész életű jövevényekként, de — más magyar szavak is eljutottak a vizsgált nyelvekbe. Ennek a teljesség igényével való földerítésére azonban csak finnországi és észtországi kollégáink vállalkozhatnak.

Figyelman kívül hagytam az idegen nyelv(ek)ben továbbképzett szótípust: m. *kocsi* > ném. *Kutsche* 'ua.' (KLUGE, DtEtWb.²⁰), továbbképezve a németben: *Kutscher* 'kocsis' (KLUGE, uo.) > svéd *kusk* 'kocsis' (HELLQUIST, SvEtOb.² I, 529) > finn *kuski* 'kocsis' (SKES. II, 248); ész. *kutsar* < ?

Némelyik szó — mint láttuk — közvetlenül: fordítások, nálunk járt finnek, észtek révén, újabban a magyar konyha, illetőleg éttermek készítményein keresztül, mások — nagy részük — idegen nyelvek (német, svéd, orosz stb.) közvetítésével jutottak el északi rokonainkhoz. A vonatkozó etimológiai vizsgálatok hiányában (ész. etimológiai szótár még nincsen,¹ a finn etimológiai szótár eddig megjelent kötetei csak a *sapeli* 'szablya' szót tárgyalják (SKES. IV, 970), a TESz. csak a finn *gulašši*-ra utal (I, 1105 *gulyás* a.)) nem lehet pontos felvilágosítást adnunk e szavak finnbe, illetőleg ész. be kerülésének mikéntjéről.

Kívánatos lenne monografikusan feldolgozni a finn és az ész. — illetőleg valamennyi számba jöhető, a magyarral nem szomszédos nyelvek a — „magyar” szavait is: mikrofilológiai vizsgálatban részesítve valamennyi szót, földértve a kölcsönzés irányát, a meghonosodás, elterjedés, viaszszorulás útját-módját, szótörténeti dokumentációval, részletes etimológiai bizonyító anyaggal. Szeretném, ha cikkem ösztönzésül szolgálhatna az ilyen irányú kutatások számára.

KISS JENŐ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zsidórus. Pár éve talákoztam először a somogyi Zákány falunak e föltűnő hangzású helynevével. Származékait „Somogy megye földrajzi nevei” (Bp., 1974. 200. helység; 35., 49., 108. szám) *Zsidórus-patak*, *Zsidórus-högy*, *Zsidórus-alatti földek* néven sorolja föl, amelyeket a múlt században PESTY FRIGYES, illetőleg a régi kataszteri térkép még *Izidórus-patak*, *Izidórus-högy*, *Izidórus alatt* alakban örökített meg. A mai gyűjtő szerint a Zsidórus-hegyen valamikor vár, illetőleg templom állott. Romjaiból még van valami. Nem kétséges, hogy ez a templom azonos azzal az elenyészett Szent Izidor-kápolnával, amelyet a XVIII. században állítottak, és amely a fönti helyneveket magyarázza.

A spanyol származású Izidor (†1170.) jámbor életű parasztember volt, akit az Egyház 1622-ben szentté avatott. A névnapján évenként ismétlődő madridi kormányok Spanyolországnak máig legnagyobb ünnepi látványosságai közé tartoznak.

Ismerve a délnémet barokknak spanyol kapcsolatait (SCHREIBER, GEORG, Deutschland und Spanien. Düsseldorf, 1936. 338), érthető, hogy patrónusként való tisztelete az osztrák és bajor parasztság körében is meghonosodott. Egész természetes az is, hogy innen más kultuszokhoz hasonlóan, ritka nyomokban hazánkra, a barokk Dunántúlra is áterjedt.

Tudomásom szerint Tüskevár népe kápolnát emeltetett a tiszteletére (1774.), és Izidor napját egészen a legutóbbi időkig fogadalmi ünnepként ülte meg. Egy másik, föltehetően szintén fogadalmi kápolna volna a zákányi, de építésének közelebbi körülményeiről már a mondai hagyomány sem tud.

BÁLINT SÁNDOR

¹ Örömmel adok hírt — PAUL KOKLA tájékoztatása alapján — arról, hogy Észtországban egy ész. etimológiai szótár elkészítését tervezik (l. tőle: Keel ja Kirjandus 1975: 41—4). Az előkészítő munkák már megindultak. E nagy vállalkozáshoz sok sikert kívánunk, s érdeklődéssel várjuk a szótárral kapcsolatos híreket s majdan a mű megjelenését.

Mentek kicsit, mentek sokat... Az obi-ugor népköltészetben — különösen a vogulban — gyakori jelenség, hogy a bizonytalan időtartamot a következőképpen fejezik ki: Vog. *χosa ōls man wāti ōls*. 'Sie lebte lange Zeit oder lebte kurze Zeit.' (KÁLMÁN BÉLA, Chrestomathia Vogulica 53); *χosa minas, wāti minas*... 'Sie fuhr lange Zeit, fuhr kurze Zeit vorwärts...' (uo.). — Osztj. *χου ιπερησ, χαν ιαερησ*. 'Hosszú ideig ment, rövid ideig ment'. (PÁPAY JÓZSEF, Északi-osztják nyelvtanulmányok I, 5); *χαν manlænen, χου manlænen*... 'Rövid ideig mennek, hosszú ideig mennek...' (uo. 14). A példákat mindkét nyelvből tömegével idézhetnénk.

Az obi-ugor nyelveken túl a cseremiszen is találunk hasonló kifejezéseket: JT. *šw·kū ša·yal li·žēš, rē·βe ku·škēn šw·eš*. 'Egy idő múlva [tkp. sok, kevés (idő) lesz], a répa megnő'. (BEKE ÖDÖN kéziratos cseremiszi nyelvjárási szótárából); U. *šw·kē ša·yal li·žēš ta maska· mönge·š lekte·š*. 'Einige zeit vergeht [eig. viel (zeit), wenig (zeit) wird es], und der bär kommt zurück.' (WICHMANN, TscherT. 39.)

Megvan a szóban forgó kifejezés a magyarban is. Molnár Anna balladájának több változatában sikerült ráakadnom: *Addig mentek kicsit sokat*,¹ | *Míg egy bukros fához juttak*. (KALLÓS ZOLTÁN, Balladák könyve. Bukarest, 1970. 108); *Addig ment ő kicsit sokat*, | *Míg a hazájába juta*. (uo. 114); *Addig mene kicsit sokot*, | *Míg a hazájába jutott*. (uo. 114.)

Az eddig felsorolt példák mind gyimesiek. Jól egészítik ki őket a háromszéki változatok: *Mentek kicsit, mentek sokat*, | *Míg egy bukros fához értek*... (Háromszéki népballadák. Bukarest, 1973. 63); *Mentek, mentek kicsit, sokat*, | *Míg a nagy fa alá juttak*. (uo. 64); *Menyen, menyen kicsit, sokat*, | *Míg a hazájába juta*. (uo. 65.)

A rokon nyelvi és a magyar kifejezések között oly nagy fokú a hasonlóság, hogy bizvást tarthatjuk őket közös ősi szemléletbeli egyezés eredményének.

A cseremiszi kifejezés és az orosz nyj. (DAL) *многoль-малoль; много-малo* 'сколь-ко-нибудь' kapcsolatba hozhatók egymással, de az efféle összetétel nem jellemző az oroszra, hanem sokkal inkább a finnugor nyelvekre, s könnyen lehet finnugor szubsztrátum eredménye. BERECZKI GÁBOR

Trianon. A versailles-i parkban álló két királyi kastély neve az I. világháborút követő békeszerződés révén került be a történelembe, de magának a *Trianon* névnek a története jóval korábbi időkbe nyúlik vissza.

Már a XII. században lakott hely volt. Első említése 1175-ből *Triasmus* alakban Maurice de Sully-től való, aki a Chaalis-i apátságnak írt végrendeletében említi (MICHEL ROBLIN, Le terroir de Paris. Paris, 1971. 250). ROBLIN szerint a név kelta eredetű, s talán a *Civitas* határát jelölte (i. h.). Trianon ebben az időben szerény kis település volt, amelyet a párizsi Sainte-Geneviève apátság földművesei laktak. Igazi jelentőségre akkor tett szert, mikor XIV. Lajos Versailles-t királyi székhelyé emelte. Trianon területét is ő vásárolta meg, hogy ott egy kisebb kastélyt építtessen, majd ennek helyén készült el 1687—1688 között a később *Nagy Trianon (Grand Trianon)* nevet viselő barokk épület. Nem messze tőle áll kicsinyített mása, az 1762—1766 között épült *Kis Trianon (Petit Trianon)* (vö. Larousse du XXe siècle. Paris, 1933. VI, 798). A XVII—XVIII. században szerte Franciaországban versailles-i mintára építkeztek, s ekkor terjedt el az a divat, hogy a kastélyok parkjában, a főépülettől távol eső, magányos kerti lakot, *pavillon*-t építettek, és ezt *trianon*-nak nevezték (LITTRÉ, Dictionnaire de la langue française. 1878. IV, 2340; WARTBURG, FEW. XIII/2: 251; Larousse du XXe siècle. VI, 798).

¹ Helyesen vesszővel kellene elválasztani a *kicsit sokat*.

Trianon-t tudomásom szerint nálunk HÜBNER említi először, 1817-ben (Lex. V, 220), de ő csak e g y épületről ír. A leírás szerint *Kis Trianon*-ról van szó: „kir. mulató vár Franc. orsz.ban nem messze Versailles-tól, csak egy emeletű, de a' külső tarka márvány borítéka miatt igen szép 's gyönyör tekintetű”. Az építkezési mód elterjedését és az elnevezés közkeletűvé válását HÜBNER is megemlíti (i. m. i. h.): „Francz. orsz.ban ezen mód szerént készült épületek, nevezetképpen a' szabadon álló mulató, nyári, 's vadász kastélyok valamely vadás kertben, mellyek a vártól, vagy fő épülettől távól esnek, Trianon nevet viselnek”.

A *Trianon* kastélynév helynévi eredete ma már a feledés homályába merült. Nem szerepel egyébként sem DAUZAT-nál (Les noms de lieux.⁵ Paris, 1947.), sem a francia helynévszótárban (DAUZAT—ROSTAING, Dictionnaire des noms de lieux de France. Paris, 1963.).

POSGAY ILDIKÓ

Fákat koszorúz. A hajdani technológiáknak, melyekkel a földet művelték, s a szántót erdőkből, mocsarakból, bozótból előkészítették, pontos áttekintése, feltárása nem könnyű, bár ezek kutatásánál olykor biztos fogódzót kaphatunk a szórványosan máig is fennmaradó népi gyakorlatból. Jóval nehezebb számunkra az egykori gyakorlatot kísérő, kifejező terminológia pontos értelmezése és rögzítése, hiszen gyakran a hajdani szakkifejezés ma egészen más értelemben használatos. Ilyen esetben kétségkívül a kifejezés és technika gondos szembesítése lehet segítségünkre, amelyet a legjobban korabeli történeti adatok segítségével végezhetünk el. Ezt próbáljuk most is megtenni azzal a kifejezéssel, mellyel a XVIII. századi szövegekben nem egyszer találkozhatunk, amelyet azonban az élő nyelvben ma már hiába keresnénk. A kifejezés: *fákat koszorúz, fák koszorúzása, koszorúzott fák* formában tűnik elénk ismételtén a XVIII. századi irtáspererek szövegeiben.

A terminus, amint a szövegekből kiderül, foglalással birtokba vett és irtásra szánt erdőterületeknek elhatárolási módját jelölte. A Zala megyei Bebesi pusztán 1775. aug. 18-án tartott helyszíni megyei vizsgálat jegyzőkönyve szerint is a kérdéses erdőben „a fák rész szerint kereszttekkel meg jelöltettek, rész szerint *meg koszorúztattak* . . .” (ZML. Test. 17/42). De még világosabb annak az egeri Deli Jánosnak a szavai szerint a fenti kifejezés jelentése, aki 1760. jún. 6-án Dióskálón tartott tanúkihallgatás során tett vallomást a következőképpen: a kérdéses „erdő sem meg kerengetve, sem pedig foglalásképen *ell koszorúzva* nem volt, — s mint hozzáfűzte — soha nem is hallotta, hogy egyéb eránt valaki közét tartotta volna hozzá . . .” (ZML. Inqu. 56/64).

A koszorúzás tehát a fentiek szerint a foglalás egyik jele, akár a *keresztkezés*, azaz a fáknak keresztrel való megjelölése, vagy akár a *kerengetés*, ami pedig a fa héjának kis darabon körben való lefejtését jelentette. A fentiek alapján a *koszorúz* kifejezés mögött valamilyen új foglalási módot gyaníthatnánk, esetleg olyant, melynek során — a szó mai jelentésének megfelelően — a fát valamivel körben, koszorúszerűen bevonták.

Erről azonban a korabeli adatokban szó sincs, sőt olykor úgy tűnik, mintha e kifejezést a *kerengetés* párjaként, annak értelmében használnák. Ezt gyaníthatjuk a fent említett dióskáli per egy másik tanújának, a 36 éves egeri Bencze Istvánnak szavai-ból is, aki elmondta, hogy a vitatott erdő korábban erős, nyers erdő volt, és „semmi, leg'kisebb kerengetést a'vagy *ell koszorúzást* azon plágában nem tapasztalt” (Inqu. 56/64). Vagy a Kustán-szegen 1769. aug. 31-én tartott kihallgatás egyik tanúja, a salomvári Festi Mihály is elmondta, hogy „látta, Ns Kustáton György jelen létében néhai Németh Jánosnak, leg elsőben is kezdette kerengetni (ti. az erdőt), és hogy annak előtte semmi *koszorúzott fák* benne nem voltak . . .” (ZML. Inqu. 74/77).

De a kétféle kifejezés azonos, vagy legalábbis hasonló tartalmára leginkább olyan peranyagból következtethetünk, hol több tanú is nagyjából ugyanazt mondja el egymás után, és vallomásuk szövegében hol a *keringet*, hol pedig a *koszorúz* fordul elő. Ilyen per zajlott le 1769. máj. 17-én a Zala megyei Patai-Kürtösi pusztán, melynek első tanúja a szentbalázi 56 éves Gaál István elmondta, hogy a többiekkel együtt ő is keringetett, mégpedig olyképpen, hogy „az ag és nyers fáknak az éltetőségét méll bé vagdalással ell vévén, el száradni kintelenek (voltak); közben közben igen ritka ép fa maradt ell, mely *keréttellen* hagyatott volna ell.” (ZML. Inqu. 74/57.) A perben kihallgatott Szedres Göncz János csaknem ugyanezt vallotta, kivéve az utolsó mondatot, mely így hangzott vallomásában: „igen ritka ép, keréttellen fa maradt ell közben, mely *koszoruzatlan hagyatott* volna”. S míg közben egyes tanúk ismét „keréttellen hagyatott” fákról szóltak, Csizmadia György vallomása szerint is csak kevés fa maradt, „mellyet *meg nem koszoruztak* volna”; Molnár Ferenc szerint ismét „melly *koszoruzatlan hagyatott* volna ell” (uo.).

De akad olyan vallomás is, melyben a két szó erősen egyező jelentéstartalma egészen világossá válik. Így pl. az ugyancsak szentbalázi Gaál László vallomásában a következő áll: „négy egész napi időt aszalásban töltött annyira, hogy közben közben igen ritka ép fa maradt ell keréttellen s oly *mély kerengetések*ett, hogy az *meg koszoruzott* nyers *fáknak* elszáradni szükség . . . [volt]” (uo.). Vagy az ugyancsak szentbalázi Gál János vallomása szerint: „e Tanunak méll *be vágása és koszoruzása* után ell száradni kölletik [ti. a fáknak] s igen ritka ép és nyers fa maradt ell, mely keréttellen hagyatott volna ell . . .” (uo.).

A fenti vallomás szövegei tehát a *koszorúz* igét mintegy a *keringet* megfelelőjének használták, ami a fák héjának kör alakban történő bevágását jelentette. Ezáltal a fák természetesen kipusztultak.

Ez az utóbbi mozzanat viszont, mintha hiányozna a *koszorúz* kifejezéssel kapcsolatban, minek alapján azt gyaníthatjuk, hogy a koszorúzás módszere azért némileg különbözött a keringetésétől. Az egyik, 1769. júl. 24-én Kőtcésén tartott határper anyagának tanúsága szerint ugyanis a „koszorukkal” jelölt fát még ki is lehetett „aszalni”. A per egyik tanúja, a kereki Varga István ugyanis elmondta, hogy a határ, a „Poczai irtások széliben egy réghi *koszoruzott* három ágú nagy *tölgyfát* is elhagyván menne egy nagy *koszoruzott Tölgy fára* . . . Onnand menne egy nagy réghi keresztekkel is jelölt, de már kötcseiektől ki aszaltatott, két ágú Nagy Tölgy fára . . .” (Széchenyi lt. IV/17, 229/C).

A *koszorúz* kifejezés — és tovább képzett alakjai — tehát igen közeli jelentésű lehet a *keringet*-tel, csakhogy az előbbit pusztán a foglalt erdő s általában a birtokhatár egyik speciális jelölésmódjára alkalmazták, mely során a fák kérégt részben bevagdoshatták, de nem feltétlenül annyira, hogy a fa el is pusztuljon. Kerengetésnél viszont ezt oly mélyen kellett elvégezni, hogy a fa feltétlenül el is pusztuljon. Ez utóbbinak ez volt elsődleges célja.

TARÁCS LAJOS

NYELVMŰVELÉS

A földrajzi nevek helyesírásának kérdéséhez

1. Az Akadémia Névtudományi Munkabizottsága 1974. június hó 13-án FÖLDI ERVIN és HÖNYI EDE referátuma alapján foglalkozott a földrajzi nevek írásának kérdésével. A vitán másnemű, hivatalos elfoglaltságom miatt nem vehettem részt. Noha úgy értesültem, hogy a bizottság álláspontja az volt, hogy a földrajzi nevek írásán lényeges változtatást ne hajtsunk végre, az alábbiakban megteszem észrevételeimet. Ezen kívül

közlöm azt is, hogy ezutáni kiadványainkban milyen kisebb változtatásokat óhajtunk eszközölni. Ezek célja, előre is jelzem, hogy a kartográfusok és a mi gyakorlatunk közti eltérések számát csökkentjük.

A földrajzi nevek írása 1963-ban vált gondomná és fontos feladatommá, amikor Zala megye földrajzi neveinek közzétételével és szerkesztésével kezdtünk foglalkozni.

Ismeretes, hogy régebben a magyar névkutatók közül többen, így BENKŐ LORÁND, KÁZMÉR MIKLÓS, INCZEFI GÉZA a neveket általában egybeírták. Nagy gondot nem csináltak ebből a kérdésből. Persze ők egy viszonylag kisebb terület névanyagát tették közzé.

Zalai kötetünk szerkesztésekor mi igyekeztünk az akadémiai helyesírási szabályzat (a továbbiakban AkH.) elveihez igazodni.

Az AkH. 248. §-a azt írja: „Ha a két főelemből álló összetett földrajzi név utótagja köznévi, a nagy kezdőbetűs tulajdonnévi vagy köznévi előtaghoz általában kötőjellel kapcsoljuk a kis kezdőbetűs köznévi utótagot: *Aral-tó, Csepel-sziget, Lajta-hegység, János-dűlő, Széchenyi-hegy; Szentgotthárd-hágó; Csendes-óceán* [minden példát nem sorolok fel; V. J.] . . . Egybeírjuk azonban a szorosabban összeforrt kapcsolatokat: *Gellért-hegy, Margitsziget, Nagyerdő, Népliget.*”

Az AkH. megadja a gyakrabban előforduló földrajzi nevek írását, a belterületen pedig kimondja, hogy az *út, utca, tér* tagot kötőjel nélkül kell az előtaghoz kapcsolni. Ámde a kb. 30 000 földrajzi nevet tartalmazó zalai kötetben sok olyan névtípus szerepel, amelyek írására az AkH. szabályzatának megalkotói nem gondolhattak. PAPP LÁSZLÓ szerkesztőtársammal együtt igyekeztünk tehát egy olyan írásmódot kialakítani, amelyik az AkH.-t követi. Noha az AkH. nem mondja ki nyíltan, mi annak idején 1963-ban úgy láttuk, hogy a földrajzi nevek írásának fő szabálya többemű nevek esetében a kötőjel alkalmazása. Az ilyen jellegű nevek egybe-, illetőleg különírása kivétel (a jelölt birtokos összetétel szintén külön íródik).

Ezért mi a zalai kötet szerkesztésekor úgy döntöttünk, és ezt a bevezetőben jeleztük is, hogy a tulajdonságjelzős összetételeket kötőjellel írjuk: *Cigám-part, Temetőji-dűlő* (i. h. 18).

Hogy a kötőjeles írásmód mennyire fontos elve és szabálya a többemű földrajzi nevek írásának, erre szeretnék néhány idevágó idézetet említeni. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” (HIK.) című vitaanyagban FÁBIÁN PÁL ezt írja: „Hogy mégis kötőjellel írjuk az ilyen típusú neveket (mint *Fekete-tenger*), annak az az oka, hogy a legtöbb esetben még nem haladt bennük annyira előre a jelentésfejlődés, hogy teljes egybeírás szükséges volna. A kötőjel tükrözteti mind a tulajdonnévi jelleget, mind a szókapcsolat jelentésbeli viszonyait.” (I. OK. IX. 121.)— „Helyesírási rendszerünk” című tanulmányában DEME LÁSZLÓ 1966-ban ezt írja: „A név terjedelmének jelölésére, a tagok egybefogására másik lehetséges eszköz a kötőjelezés. Ezt főleg a földrajzi nevek írásában használjuk akkor, ha az utótagnak vagy az utótagoknak kettős funkciójuk van: egyrészt szervez részei a névnek, másrészt viszont őrzik még eredeti jelentésüket . . . A kötőjeles kapcsolásnak másik, az előbbihez hasonló funkciója, hogy az eredeti név és a hozzájáruló előtét egységét s egyben viszonylagos önállóságát tünteti fel az ilyenekben: *Kelet-Magyarország, Alsó-Ördög-rét* . . . A kötőjelezés tehát a nevet alkotó tagok összetartozásának s egyben bizonyos fokú önállóságának jelölésére szolgál, s így olykor magának a névvé válásnak eredménye.” (Nyr. LXXXVIII, 358.)

1965-ben, tehát a zalai kötet megjelenése után készült el „A földrajzi nevek és megjelölések szabályai”. Az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság megbízásából kidolgozta és összeállította FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN és HÖNYI EDE. E szabályzatnak 13—23. §-a foglalkozik a kötőjellel írandó elemek kérdésével. Helykímélés végett csak hivatkozom rájuk. Ellenben idézem DEME

LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, BENCZÉDY JÓZSEF „A magyar helyesírás rendszere” című tanulmánykötetéből (NytudÉrt. 54. Bp., 1966.) DEMÉnek és FÁBIÁNNak néhány, a kötőjelre vonatkozó megjegyzését.

„A kötőjeles írás tehát az egybeírással egyértékű — írja DEMÉ —, annak sajátos árnyalatok kifejezésére szolgáló változata... c) Kötőjellel tagoljuk az olyan egybeírandó kapcsolatokat, amelyekben a tagok bizonyos fokú önállósága alaki viselkedésükön vagy jelentésükön még érezhető; meg az olyanokat, amelyek kettőnél több szóból állanak, s az egészen belül szorosabban összetartozó kisebb csoportokra bomlanak. Például összetételt alkot Egy földrajzi név, s tulajdonképpen egybeírandó volna a *Csendes-óceán*, és utótagján világosan érezhető, hogy nemcsak olyan értékben van jelen, mint a név része, hanem eredeti jelentésében is, mint az alakulat minőségét jelölő földrajzi köznévi.” (I. h. 25.)

FÁBIÁNTól némi rövidítéssel és kihagyással idézem a következőket: „Kötőjellel írjuk két vagy több tagból álló földrajzi neveink legnagyobb részét. A kötőjel azt fejezi ki, hogy két vagy több szó együttesen alkot földrajzi nevet; de a tagok tartják még önállóságukat.

A kötőjeles földrajzi nevek főbb csoportjai a következők:

a) Valamilyen közszó és egy ún. földrajzi közszó (*hegy, völgy, gerinc, tető, forrás, patak, tó, öböl, fok, part, rét, szőlő, tölgyes* stb.) kapcsolata: *Márvány-tenger . . .*, *Zsivány-barlang* [a példákat mind nem idézem sem itt, sem a következőkben; V. J.].

b) Valamely tulajdonnév és egy földrajzi köznévi kapcsolata: *János-dűlő, Széchenyi-hegy, Dosnya-nyerges*.

c) Valamely közszó és egy földrajzi tulajdonnévi kapcsolata: *Holt-Tisza, Hármas-Körös . . .*

Különírjuk azokat a kapcsolatokat, amelyeken az első tag önmagában is megjeleníti azt a földrajzi fogalmat, amelyet a kapcsolat együttesen jelöl, így az utótag nem szerves része a névnek: *Fertő tó, Bükk hegység*.” (I. h. 40.)

2. A kötőjeles írásra vonatkozó sok idézetet azért írtam ki, hogy védjem a mi eljárásunk jogosultságát. De egyúttal azt is kijelenthetem, hogy a kötőjeles írásmód nem kevés gondot is okoz a földrajzi névgyűjtemények közlétevéőinek.

Zalai kötetünk bevezetőjében már kimondtuk: „Ha azonban a név a köznyelvben is előfordul, és a köznyelvi helyesírási szabályzat szerint egybeírandó, ezt mi is meghagytuk. Egybeírtuk tehát a *halastó, sóstó, bikaistálló, kőlikak, dögtemető, döghút, csordajárás* típusokat”. (I. m. 18.)

A zalai, a hevesi és a somogyi kötetünk szerkesztése közben jöttem rá, hogy a legtöbb gondot és fejtörést az okozza, hogy mit tekinthetünk valóban egyéforrt összetételnek, mit írhatunk egybe, és mit kell kötőjellel írunk. A hevesi és a somogyi kötetben én már több többemű nevet, amelyek jelöletlen birtokjelzős összetételek, egybeírtam. Ezekre még visszatérek.

Nagyon világosan fogalmazta meg az egybeírás és különírás nehézségeit (természetesen nemcsak a földrajzi nevekre vonatkozóan) BÁRCZI GÉZA: „Azt hiszem, a szabályzat legkevésbé megoldottnak tekinthető kérdése a különírás-egybeírás: itt marad fönna a legtöbb kétely, bizonytalanság, egyéni megoldások tág lehetősége, nem beszélve olyan, elvileg csak rabulisztikával magyarázható különösségekről, hogy pl. *aranygyűrű*-t írunk, de *alumínium kariká*-t, *Margósziget*-et, de *Fülöp-szigetek*-et, *Gellérthegy*-et, de *Szent Gotthárd-hágó*-t és más hasonlókat” (I. OK. IX, 139).

Nagy együttérzéssel hallgattam 1970 szeptemberében SEBESTYÉN ÁRPÁD előadását: Földrajzi neveink írásához, amely az MNnyj.-ben (XVII, 159—71) jelent meg. SEBESTYÉN itt igen meggyőzően mutatja ki, hogy a FÁBIÁN, FÖLDI, HÖNYI-féle FÖN-

MISZ. sem oldotta meg a földrajzi nevek írásának sok problémáját: „... mind a napi sajtóban, mind a magasabb szintű szakirodalomban sok a zűrzavar és a következetlenség a nevek írásában” (i. h. 160).

Azok a debreceni példák, amelyeket SEBESTYÉN felsorol, ékesen bizonyítják, hogy meglevő szabályaink nem mindig adnak határozott útbaigazítást. Így nem fogadhatók el FERENCZY Gézának a FÖNMISZ.-ből vett érvelései (l. Hajdú-Bihari Napló 1970. április 26. 10. 1.). De lássunk néhány példát! A *Zöldfa utca* típus szinte minden nagyobb tisztántúli községben, városban gyakori. Magam a *Zöldfa utca* írásmegoldást választanám, noha nem egészen bizonyos, hogy az utca zöldellő fái miatt kapta a nevét, más utcában is vannak zöldellő fák. Még az sem biztos, hogy abban a debreceni utcában volt-e valamikor egy *Zöldfa* nevű vendéglő. — Egybeírnám Debrecenben az *Egymalom, Kétmalom, Hévezér* utca nevét is. A névadás szemléleti módja itt valóban a kérdéses utcákban található régi malmok száma, illetőleg a magyar törzsfők emlékének megőrkötése. Sajnos jelenleg még nem tudunk olyan helyesírási szabályzatot alkotni, hogy ne engednénk beleszólást „a tulajdonnevek esetében a denotátum történeti vonatkozásainak vagy a környezeti és helytörténeti ismereteknek” (SEBESTYÉN: MNyJ. XVII, 161). SEBESTYÉN környezeti ismertetése alapján magam is Debrecenben a *Külső-vásártér utca* megoldást választanám.

3. Somogyi kötetünk bevezetőjében én a FÖNMISZ.-t logikusnak tartottam (i. m. 15). Ma is ez a véleményem. De hozzá kell fűznöm azt is, hogy sok esetben nem könnyű e szabályokat alkalmazni.

SEBESTYÉN fent idézett előadásából erre vonatkozóan idézem a következőket: „A kiadvány [ti. a FÖNMISZ.] szabályzati részében különleges jelentőségűvé válik a »földrajzi köznevek« és a »földrajzi jellegű jelzők« terminussal jelzett két fogalom. A több elemből álló nevek írásmódját ugyanis az szabja meg, hogy k ö z ö n s é g e s közszóvi vagy földrajzi köznévi (tulajdonnévi) utótagúak, illetőleg előjelzőjűek-e. És ráadásul maguk a „földrajzi köznevek” is két csoportra vannak bontva: egyik részüket kötőjellel kell kapcsolni, másik részük külön írandó. És e két csoport szavainak elvszerű elkülönítése nincs kielégítően megoldva. Nem könnyű például belátni, miért kell kötőjellel írni az *árok, átjáró, csatorna, delelő, gurdaj, kapu, kert, sorok, tanor* stb. névelemeket, és miért külön a *gurdony, kapaszködő, kaptató, sor, szer, tekeres* stb. szavakat, vagy milyen kritériumok alapján, mely esetekben írjuk egyszer kötőjellel, másszor külön a két módon is írhatókat, mint a *csapás, csúsztató, derék, dobogó, járó, lénia, linka, szoros, szugoly, tanorok, töltés* stb. Az ilyenfajta megkülönböztetések a hétköznapi névhasználó számára szinte megjegyezhetetlenné teszik a szabályzatot. Igaz, a kiadvány függelékében listába szedve találjuk »a kötőjellel kapcsolandó földrajzi közneveket«; »az út, utca, tér stb. jelentésű különírandó földrajzi köznevek«-et és a »kötőjellel kapcsolandó, gyakrabban előforduló földrajzi jellegű jelzők«-et (41—9).” — írja SEBESTYÉN (I. h. 165.)

4. De nemcsak a most felsorolt nehézségek miatt nem vettük át hevesi és somogyi kiadványunkba a FÖNMISZ. írásmódját, hanem azért sem, mert bár szabályzatuk példatárul szolgáló anyaga nem kevés, kb. 1000 címszó, mégsem tartalmazzák azokat a névtípusokat, amelyek földrajzi neveinkben előfordulnak.

Az alábbiakban néhány szokatlan szerkezetű és típusú földrajzi nevet sorolok fel a zalai, a hevesi és a somogyi kiadványunkból. Hogy ilyen szokatlan jellegű földrajzi neveink nem kis számban vannak, magyarázható talán azzal is, hogy a kartográfusok alkotta nehézkés szerkezetű nevek egy része a népi használatba is bekerül. Más esetekben viszont az eredeti nevek torzulhattak el, a lakosság nyelvi tudatában már e nevek egy részének nem ismeretes a jelentése. A névadás szemléleti alapját, okát, módját sok esetben nem is ismerjük.

Z a l a m e g y e: 3/27. *Pörgő-rítka* Ds, sző, gy, ka| 3/89. *Éty-hódak* S, sz| 4/18. *Ker-köz-düllő* Ds, sz| 4/22. *Márkusi-kut-árok* S, sz| 5/13. *Urasági-vadas* Ds, e| 5/36. *Hosszsjak uttya* U| 5/44. *Főső-rítka* S, sz| 5/60. *Máti-mérés* Ds, sz| 5/70. *Gödrös-mérés* Ds, z, e| 7/86. *Vágot-erdeji-út* S, sz Ú| 7/100. *Béka-rokka* Ds, gy| 8/38. *Páli-mellék* S, sz| 9/13. *Kócián* Lh.; *Kócián* nevű tulajdonosáról| 56/30. *Kucogijak* [*Kucogi*] Ds, sz.; a *Kucogi* nevű család egykori tulajdonosáról| 10/14. *Kilencedés* S, sz| 10/29. *Fahíd-vizi* P| 11/20. *Hosszjak* S, sz| 12/33. *Új-kút-főli-düllő* Ds, sz| 16/27. *Föl-út* S, sz| 17/23. *Fiskáros: Szala-járó* D, D, ak.; tagosításkor a mérnököket és az ügyvédet nem tudták kifizetni, ezért ezt a területet az ügyvéd fogta fel magának| 19/52. *Kéd-Bagod-között* Ds, sz| 19/71. *Zalára* S, r| 23/17. *Baglása* S, sz| 23/75. *Kuc-cég* [*Kútszeg*] S, r| 24/41. *Asó-más-Ságod* S, sz| 25/79. *Tekéncs* D, sző, gy, ka, e| 31/71. *Bódok-szé* S, sz| 32/32. *Szarkád-alaji-fődek* S, sz| 37/56. *Barátossa* Ds, e| 43/48. *Kécs-csánc-köz* [*Két sánc köz*] S, r| 43/84. *Hosszi-Bucsaji-düllő* S, sz| 46/48. *Sárga-ló-kereste-főd* D, sz.; *Hörcsög* nevű ember kapta a mérnöktől, mivel az sárga lovával hazavitte Lendvába| 50/90. *Határoki-fődek* Ds, sz| 51/74. *Major-aluli-keleti* [*Major alóli keleti*] Ds, sz| 5/103. *Kámán-ugrás-gödör* G.; *Kámán* nevű egykori tulajdonosáról| 58/78. *Hosszi-némés* Ds, sz, sző, gy, ks| 59/34. *Tuli-rét* S, r| 61/57. *Bik-ódó* Ds, e| 62/63. *Konyha-szér* Ds, sz, s, r| 65/94. *Középső-Petend* Ds, sző| 68/42. *Égét-házi-út* Ú| 72/179. *Bak-szakállasi-vőgy* Ds, e, r| 84/17. *Nagy-Oroklán* Ds, sz| 87/64. *Magyarat-határi* Ds, sz, r| 89/35. *Alsó- Hátuszeged* S, sz.

H e v e s m e g y e I.: Az egri járás: 1/143. *Daróc vőgye-tető* D, sz| 1/203. *Kis-vőgyed-fenek: Kis-vőgyed ajja* Ds, sz| 1/290. *Disznó-kosár-lápá* H, e| 1/390. *Mély-sár-bérc* H, e| 2/197. *Kelemen-szék pällágá* H, e, r| 4/229. *Száráz-vermés-fár* H, e| 5/118. *Fárkásszá-árnyék* Vö, l.; régen farkastanya volt| 7/35. *Sétél-lápá-álsó* Ds, e| 8/94. *Musákrá-fekvő-bőcs* Ds, e| 8/125. *Szöllő mēgi-bérc* D, sz| 8/144. *Nagy-File-lápá* Ds, e| 7/70. *Hámász-szó-fő* D, ak| 7/66. *Kő-köz-bérc* Ds,le| 7/47. *Kis-lugzós* Ds, e| 8/165. *Eresztés-vőgy-dőllő* Hs, sz, l| 9/199. *Porozs-lázsz tetéji* H, sz| 10/197. *Sziháalom-álsó orma* Hcs, e| 10/204. *Telek berke-előtt* Vö, r, ka| 10/367. *Tőgátrá-járó-rét* S, r| 10/403. *Hálották-lápá-előtt: Kis álsók* Vö, r, ka, sz| 10/439. *Vájás heggyessé* H, sz| 10/478. *Csárdán-kívül* S, sz| 11/50. *Ádám-hád güdri* H, l, sz.; ragadványnévről| 13/34. *Pápodáalom-tető* Ds, sz| 13/46. *Csigá-tubulykáss: Tubulykás* Ds, sz| 13/54. *Tehen-tánc* Ds, Mo.; a pihenő tehenek a legyek csípése miatt sokat mozogtak| 13/127. *Órkő-hát* H, e| 14/128. *Igázvőgy-fő* Ds, e| 21/134. *Bulyá-hegyi-bérc* H, l, r| 20/132. *Belső-sírmány* L, sz| 19/77. *Felső-págygyákrá* Ds, sz.

S o m o g y m e g y e: 1/205. *Katykó, -ba* Vö, e| 1/206. *Gál-rétek* S, r| 2/187. *Álgyaberék: Álgya- Mejszsnēr-legellő* S, l| 2/232. *Irma-pusztá: Csománé* M| 3/68. *Hármas-uszó* T.; három ága volt a víznek| 5/46. *Len-kut* Kú.; nem használják| 5/131. *Pali dőngő: Skelészfai-dőngő* Doo, p.; Skelecz Pál tulajdona volt| 6/32. *Vad-tő-tető* 8/97. *Ökör-nyelv* S, az.; alakjáról| 13/119. *Cigányok, — felé* S, r| 14/56. *Gyura lika*; előbb barlang, majd alagút a part oldalában; egy *Gyura* nevű legény bújta be először| 15/34. *Ló-hegy* S, sz| 15/68. *Látatlan, -ba: Csillag-pusztá* S, sz, e| 16/24. *Fővenyűső* S, l| 18/182. *Nyugatsó-szívás* Ds, sz| 20/48. *Képi-düllő: Pótlék-düllő: Pótléki düllő* S, sz.; tagosztáskor 'tagosításkor' mindenki kapott itt valamennyi földet| 22/89. *Török-hagyás*; templomrom, 89/92. *Külső-hagyott-uti-düllő* S, sz| 123/229. *Pácsa-Turós-Lénia* Ú.; a végében ilyen nevének volt földje. *Pácsa* ragadványnév.

5. Nem sorolom tovább a példákat. A szokatlan típusú és szerkezetű nevek helyes írásmódját keresve lettem egyre kételkedőbb és bizonytalanabbá. Nehéz megtalálni a logikus, könnyen megérthető és alkalmazható szabályt. Soká fennáll még az, amit DEME írt le (és SEBESTYÉN is idézi) hogy „a helyesírás nem pusztán az értelem dolga, hanem az értelemé és a megegyezésé együtt” (Nytr. LXXXVIII, 374). Egyelőre nem reménykedem abban, amit SEBESTYÉN ÁRPÁD ír: „Mégis arra kell törekednünk, hogy az értelem — itt az elvszerű és egyszerű szabályrendszer — legyen uralkodó, és a megegyezés — értsd:

megalkuvás — minél szűkebb területre korlátozódják, és ott se a szabályokkal homlok-egyenest ellenkező formulákat szentesítse” (MNYj. XVII, 164).

Egyre jobban látom a sok-sok példa alapján — eddig mintegy 100 000 földrajzi név leírásával volt dolgom —, hogy a földrajzi nevek bizonyos csoportjának írását tudjuk csupán szabályba foglalni, logikus és könnyen alkalmazható szabályokat alkotni. A nevek egy jókora csoportjának írásában megegyezhetünk (= megalkudhatunk), és még mindig marad egy egész sereg probléma, amit a közzétevőnek, méginkább a szerkesztőnek kell megoldania. Ezért javasoltam a somogyi kötet bevezetőjében, hogy nem volna-e jobb gyökeres egyszerűsítést végrehajtani (pl. a neveket egybeírni a személynévhez kapcsolódó közzsók kivételével). Nem véletlenül hangoztatták a kartográfusok is, hogy a FÖNMISZ. alkalmazása nehéz.

Nyelvészeink azonban nem tartják szerencsés megoldásnak a nevek egybeírását. Nagyon hosszú nevek is vannak. Továbbá nehéz elkülöníteni, hogy mi valóságos név, és mi csak helymegjelölés.

6. FÖLDI ERVIN és HÖNYI EDE a Somogy megyei kötet bemutatója alkalmával rendezett vita után egy Heves megyei (Sirok) és két Somogy megyei (Ráksi és Rinyaszentkirály) község névtárát megvizsgálták abból a szempontból, hogy a mi földrajzinévgyűjteményeink közzétételének helyesírása mennyiben egyezik meg és mennyiben tér el a FÖNMISZ. szabályzatától. FÖLDI és HÖNYI ezen referátuma alapján foglalkozott az Akadémia Névtudományi Munkabizottsága 1974. június 13-án a földrajzi nevek helyesírásának kérdéseivel.

A vizsgált három községben 799 név van, 179 esetben találtak FÖLDI ERVINÉK eltérést, ez 22,4%-ot jelent. Ez az összehasonlítás igen örvendetes eredményt mutat. „Feltételezve — írja FÖLDI és HÖNYI —, hogy az adattári résszel szemben a mutató adja a helyesebb írású formákat.” Ki kell azonban jelentenünk kötetünk használóinak, így a térképészeknek is, hogy a mi kiadványainkban az adattári részben található alak írása pontosabb. Az adattárban a népi név írása a mi helyesírási gyakorlatunk szerint történik, az írásos névanyagot eredeti helyesírásuk szerint közöljük. A mutatóban a történeti anyag írását nagyjából a mai helyesírási elvek szerint adjuk meg, sok esetben azonban az eredetivel megegyezően. Tudományos célokra tehát kiadványaink használói az adattári részt használják fel.

FÖLDI és HÖNYI referátumuk 5. lapján azt írják: „Véleményünk szerint a Zala, Somogy és Heves megyei gyűjtésekben és a további hasonló kötetekben az adattári és a mutatóbeli egybe-, külön-, kötőjeles, nagy és kis kezdőbetűs írás eltéréseinek megszüntetése lényegesen emelné az anyag színvonalát”. Ebben FÖLDIÉKNEK teljesen igazuk van. Sajnos azonban eddigi gyakorlatunkban külön lektoráltuk, szerkesztettük az adattárat és külön a mutatót. Erre a semmiképpen sem helyes eljárásra azért voltunk rákényszerítve, mert a különböző beadási határidők siettettek bennünket, az egyes kötetek megjelenése forgott kockán. Csak a tördelt korrektúra alkalmával volt egyszerre a kezünkben az egész anyag, adattár és mutató. Ekkor csupán egy pár száz eltérést volt módunkban megszüntetnünk. Remélem, sikerül végre munkatársainkkal és a kiadás anyagi fedezetét biztosító megyékkel és járásokkal a gyakorlat rendkívül helytelen voltát megértetnem, továbbá azt is elérnem, hogy vidéki munkatársaink a korrigálást úgy intézzék, hogy a szerkesztőknek is elég idejük maradjon éppen a fent említett eltérések számának csökkentésére.

Ezen gondjainkat néhány munkatársunk tudja, de szükségesnek tartom, hogy a nagyobb nyilvánossággal is közöljem ezt.

Ezek után válaszolni igyekszem FÖLDI és HÖNYI referátumára.

FÖLDI és HÖNYI öt csoportba foglalja a mi közlésünk és a FÖNMISZ. közötti eltéréseket. A legnagyobb csoportot, az összes eltéréseknek 28,9%-át az képezi, hogy mi

a külterületen az *út* névelem elé kötőjelet tettünk (a belterületen az AkH.-nak megfelelően nem). Tekintve, hogy ez okozza az eltérések legnagyobb számát, ezen a jövőben változtatunk, a belterületi és a külterületi írásmód között nem teszünk különbséget (l. alább). A *hid* névelem elé azonban kötőjelet teszünk, mert a *hid* és az *út*, *utca* kategóriája véleményünk szerint elkülönül. Éppen így kötőjelet teszünk a *kereszt*, a *kapu* és más, az ember készítette tereptárgyak neve elé. (Sajnos a *kút* írásában az AkH. és a Helyesírási Tanácsadó Szótár sem jár el egyöntetűen: *gémeskút*, de *kerékes kút*.)

„A következő nagy csoport — írja FÖLDI és HÖNYI — a földrajzi megjelöléseké (17,8%). Itt lényegében arról van szó, hogy [a PAPP—VÉGH-féle] névgyűjtések helyesírása a kötőjellel kapcsolt földrajzi nevek körét szélesen értelmezi.” (I. h.) Valóban így jártunk el. Így írjuk: HMF. 33/133. *Siroki-vár* | SMF. 121/114: *Dült-malom*, 221/56. *Zöld-hóstand*, 221/114. *Kis-ház*. Mi ugyanis a tulajdonságjelzős összetételeket kötőjellel írjuk. Igaz, ez az eljárás sematikus és kevésbé logikus, de szívesebben vállaljuk a sematizmus vádját, mert fenti helyesírási elvünk a gyakorlatban könnyebben megjegyezhető.

Az eltérések harmadik csoportját (12,2%) a településnevek, főleg a helységnév-tárban is jelzett külterületi lakott helyek alkotják. Itt a külterületi lakott helyek írásában kezdetben valóban ingadoztunk (l. lejjebb). A községneveket mindig is egybeírtuk.

A negyedik csoportban az ún. illetményföld és -ház típusú szavak tartoznak (8,9%). Mi ezeket a FÖNMISZ.-tól eltérően megegyezés alapján egybeírjuk. Itt az az elgondolás vezet bennünket, ha csak lehet, csökkentjük a kötőjeles írásmódok számát. SEBESTYÉN is ír arról, bár nem e szócsoporthal kapcsolatban, hogy a helyesírási nehézségeken könnyítene, ha a kötőjeles formákat ritkítanánk (MNyj. XVII, 168). A kötőjeles formák ritkításának kérdésére még visszatérek.

„Az ötödik csoportot (8,0%) azok a többelémű nevek alkotják, melyekben egy második vagy további tag tulajdonnév, tulajdonnévnek tekinthető, magyar szempontból elemezhetetlen szó, vagy pedig egy másik földrajzi névből bővítéssel került át. Erről a csoportról említést tesz a SMF. bevezetője is: »Ha azonban a második elem tulajdonnév (vagy tulajdonnévből képzett -i képzős melléknév), továbbá, ha a mai nyelvérvek számára nem érthető, akkor e neveket nagybetűvel írtuk.« Ez a szabály szándékában a FÖNMISZ. elveit követi, megfogalmazása azonban kevésbé sikerült . . .” — írja FÖLDI és HÖNYI (3).

Mi e szabályt a FÖNMISZ. elkészülte előtt, a Zala megyei kötetben is alkalmaztuk. A későbbi kötetekben is így jártunk el. FÖLDIÉK érvelése e pontban, amit nem idézek, erőltetett, nem tartom szükségesnek, hogy cáfoljam. Szóvá kell azonban tennünk, hogy a tulajdonnévből képzett melléknévet is nagybetűvel írjuk. Ebben az egy pontban tér el a mi gyakorlatunk az AkH. szabályaitól. Mi azonban kénytelenek vagyunk így eljárni, mert jelezni akarjuk, hogy itt az *i*-képzős származék tulajdonnévből való. Más lehetőségünk nincs ennek jelzésére. Pl. SMF. 153/74. *Küsd-Csányi-berök*. Ezen eljárásnak is van előzménye. Megbeszéléseinken több ízben felmerült a gondolat, hogy a földrajzi tulajdonnév *-i* képzős származékát — mint egy földrajzi egység szerves részét — helyesebb lenne nagybetűvel írni.

FÖLDI—HÖNYI kifogásolja, hogy hevesi kötetünkben kötőjellel írtuk a *Közbérc* és *Közorom* neveket: 33/57. *Köz-bérc*, 33/83. *Köz-orom*. Nos én e szavakban nem érzek teljes egybeolvadást. Van nekünk Szentdomonkosról *Köz-köz-bérc* adatunk is (7/66.). Somogy megyei kötetünkben kifogásolják FÖLDIÉK a 221/51. *Hamuházi-Kopola* névből a *Kopola* szó nagybetűs kezdését. Mi azonban szándékosan írjuk a köznyelvben ismeretlen földrajzi közneveket nagybetűvel.

Természetesen néhány apróbb kérdésben igazuk lehet FÖLDIÉKnek. Néhány esetben sajnos mi sem tartottuk meg saját szabályunkat, jobban mondva elkerülte a figyelmünket a közzevető írásmódja, és nem helyesbítettük azt.

FÖLDI és HÖNYI nagy gonddal és jó szándékkal készített referátumának még egy pontjára válaszolok. „Jellegzetes hibának tartjuk a földrajzi nevek helyesírásában azt a tényt, hogy [ti. PAPP és VÉGH] a szabályokat mereven, szinte dogmatikusan értelmezik, és ilyen alapállásból jutnak arra a következtetésre, hogy a FÖNMISZ. szabályai nehezen alkalmazhatók. Felhívjuk a figyelmet pl. az FÖNMISZ. általános alapelveinek C) pontjára, mely a tereptárgy és az íráskép összefüggésére utal: *Hűvös-völgy* (domborzati név), *Hűvösvölgy* (városrész) stb., vagy a függelék G) pontjához írt bevezetőre: . . . a köznevek és jelzők felsorolása önmagában nem döntheti el az írásmódot . . .” (Referátum 5.)

Nos ez az a pont, amelyben semmiképpen nem tudom elfogadni a FÖLDI–HÖNYI-féle álláspontot. Roppant nehéz közétevőnek, nyomdásznak, a nyomda házi korrektorának, szerkesztőnek megjegyezni, hogy melyik esettel állunk szemben. Én a „merev, dogmatikus”, sematikus eljárásunkat alkalmasabbnak tartom. Ezzel persze nem mondom azt, hogy a mi helyesírási módunk tökéletes, de jobbat nem tudunk csinálni.

7. A következőkben azokkal a módosításokkal foglalkozom, amelyeket ezután kiadványainkban végre akarunk hajtani, illetőleg helyesírási elveinket bővebben kifejteni, amire egy kiadvány bevezetőjében nincsen lehetőség. Kisebb módosításaink célja, mint fentebb már jeleztem, hogy a FÖNMISZ. és a mi gyakorlatunk közti eltérések számát csökkentjük.

A) Megszüntetjük a különöséget a belterület és a külterület írása között. Tehát az *út, utca, dűlőt* (és ennek megfelelően a *tér, park, szög (szög), köz, síkator, temető, iskola, kert, liget* elé nem teszünk kötőjelet sem a külterületen, sem a belterületen. — A *dűlő* Dunántúlon általában határrészt jelöl, tehát kötőjelet teszünk eléje: SMF. 62/24. *Kilátó-dűlő* Ds, sz, gy. Ha azonban a *dűlő* mégis utat jelöl, az ritkán fordul elő, akkor nem teszünk eléje kötőjelet. Eddig így írtuk: SMF. 221/13. *Méhes-dűlő* Ú. Ezután így: *Méhes dűlő* Ú.

Ha az *út* névelemből jelző lesz, akkor az *úti* elé kötőjelet rakunk: SMF. 28/44. *Kisbézsényi-úti-dűlő* Ds, sz.

A *kert* szó elé nem teszünk kötőjelet. Ellenben egybeírjuk a *Csemetekert* nevet, mert ez a köznyelvben is, továbbá az ilyen típust: SMF. 137/146. *Báránkert* S, sz. A *kert* itt valamikor 'kerítés, bekerített hely' fogalmat jelölt, az kifejezés az állattartással kapcsolatos, és szintén összetett szónak fogható fel (l. ezt bővebben a B) pont alatt).

B) Az ember által létesített tereptárgyak (*híd, kereszt, kapu, kút* stb.) elé kötőjelet teszünk: SMF. 2/104. *Vasúti-híd* Híd, 2/166. *Koca-köröszi* állítatója családnévéről | 117/162. *Legelő-kút* Kú. A *kút* szó azonban az állatnevekkel kapcsolatban egybeíródik: SMF. 2/203. *Birkakút* Kú (l. a C) pont alatt).

C) Egybeírjuk — megegyezésünk, megállapodásunk szerint — a háziállatokkal kapcsolatos többemű neveket, noha ezek a köznyelvben kevésbé ismeretesek, de a helyi lakosok nyelvi tudatában (és a néprajzosokéban is) összetett szónak tűnnek föl. Ilyen a már fentebb idézett *Báránkert*, továbbá SMF. 3/380. *Bikarét*, 2/112. *Bikaistálló*, a somogyi kötetben gyakran előforduló: *Csikóakol*, *Csikóállás*, *Csikóistálló*, *Csikókút* típus; SMF. 23/40. *Csikójárás* Ds, le | 26/395. *Báránjárás* S, le. A *járás* szó itt legelőt jelent.

Noha az állatnév ritkán a *hegy* és a *domb* szóval is alkot nevet, ezt nem írjuk egybe, hanem kötőjellel: SMF. 15/34. *Ló-hégy* S, sz | 125/122. *Pujka-domb*, Ds, sz.; pulykalegelő volt.

D) Az AkH.-val egyezően egybeírjuk a *dinnyeföld*, *kenderföld*, *krumpliföld* típusokat.

E) A köznyelvben egybeírjuk a *hegyoldal*, *hegyhát*, *hegytető*, *domboldal*, *dombtető* kifejezéseket. Ha ez önmagában földrajzi névként szerepel, akkor egybeírjuk: SMF. 202/435. *Hegyódal*. Eddigi gyűjteményeinkben ritkán fordul elő (persze a közétevő használja a térszinforma jelölésére). De ha a *hegytető* egy többemű név egyik részeként

szerepel, akkor már nem járhatunk úgy el, mint a köznyelvi helyesírás teszi. Ilyenkor már tagolunk. Zalai példát említek. Dobronhegyen van 47/26. *Örek-héty-tető* D, szó, Gy, ka. Itt ez az írásmód azért jó, mert van ugyanebben a községben 47/21 *Öreg-hégy* D, szó, e, sz, gy, ka is. Ha ezt így tagolnánk: *Öreg-hégytető*, akkor ez azt jelentené, hogy 'Nagy-hegytető'. A zalai nyelvjárásban az öreg 'nagy' jelentésű. Pedig nem a hegytető nagy, hanem az *Örek-hégy* 'nagy hegy' egyik része az *Öreg-héty-tető*. Szintén Zalában 4/39. *Gont-héty-ódal* Ds, e, 4/43. *Gont-héty-tető* S, sz, e. E községben ugyan nem szerepel a *Gont-héty*, de a fenti tagolás fejezi ki mégis jól a név jelentését. — A *Hegyhát* szó, ha egymagában szerepel, akkor egybeírjuk névként is, de a *hát* szó már más összetételben külön íródik: SMF. 45/83. *Cser-hát* Ds, sz.

F) A jelöletlen birtokosjelzős összetételek közül azokat, amelyeket lehet, egybeírjuk: *Határárok*, *Határkő*, *Várárok*, *Vársánc* 'várárok', *Várhegy*, *Várhely* 'ahol vár volt', *Templomdomb*, *Várdomb*.

G) Egybeírjuk a külterületi lakott helyeket, akár szerepelnek a helységnévtárban, akár nem. Tehát *Móricpuszta* S, sz.; egykor major volt| *Terézmajor*, *Teréztanya*, *Jónás-major* (a külterületi lakott helyek írásában eleinte ingadoztunk). E lakott helyek egybeírásával a FÖNMISZ. elveihez igazodunk.

H) Ha egy személynév (család- vagy keresztnév) egy meghatározóval, appellatívummal együtt alkot nevet, akkor a személynév után kötőjel irandó: SMF. 89/149. *Fisér-högy* Do, szó, gy, ka| 89/133. *Kósi-lap* S, ak, l. Ez a szabályunk változatlan. Eddig is így jártunk el. Azért emeljük ki, hogy a személynév és a közső egybeírása csak a G) ponban jelzett kategóriára vonatkozik.

I) A kartográfusok eljárásától eltérően — megállapodásunk szerint — egybeírjuk az illetményföldet, -rétet, -erdőt és -házat. Ez a szabály könnyen megjegyezhető, és ezzel lényegesen csökkentjük a kötőjellel írt nevek számát. Példák a somogyi kötetből: *Mestérház*, *Kovácsház*, *Intézőház*, *Jegyzőréti*, *Paphégy*, *Paptag*, *Papföld*, *Paperdő*, *Mestérföld*, *Tanítóföld*, *Égyházeréti*, *Bíróréti*, *Templomréti*. — Ha azonban nem illetményföldről van szó, akkor kötőjelet használunk: SMF. 202/309. *Pap-föld* S, sz. Nem egyházi kezelésű föld, hanem *Pap* nevű személy tulajdona.

Ha *Bíró*, *Pap*, *Kovács*, *Mester* nevű személyről van elnevezve a határrész, ház stb., akkor ezt gyűjtőink, közzétévőink jelzik is. Így e szabálynak a megtartása számunkra nem nehéz.

Ha a templom után *sarok*, *kanyar* szó következik, akkor az *út* kategóriájának megfelelően ezután utána nem teszünk kötőjelet. Tehát *Templom sarok*, *Templom kanyar*.

De szólanunk kell a *Pap-hégy*, *Pap-dűlő*, *Pap-gát* kategóriáról. E neveket kötőjellel írjuk továbbra is, tekintve, hogy az illetmény jelleg itt nem állapítható meg könnyen. Különben nagyon ritkán fordulnak elő ilyen típusú nevek.

J) Eddigi gyakorlatunk szerint kötőjellel írjuk a népi használatba bekerült, az indzsellérek alkotta nehézkes szerkezetű neveket: SMF. *Külső-hagyott-úti-dűllő* S, sz.

K) Eddigi gyakorlatunk szerint a névutók és névutós szerkezetek (határozórag és névutó) közé szintén kötőjelet tettünk: SMF. 148/167. *Szürük-fölött* S, sz| 28/41. *Vidámházi-csapáson-fölül* S, sz. Ezután a névutó és a főnév közé nem teszünk kötőjelet. Tehát: *Szürük fölött*. — De ha az *alatt* névutóból -i képzővel jelző lesz, akkor az *alatti* (és hasonló) szó elé is kiteszük a kötőjelet: SMF. 8/48. *Part-alatti-legelő* S, lh.

L) A jelölt birtokos jelzős összetételeket külön írjuk: SMF. 2/182. *Kert ajja* S, az. De ha az *ajja* és hasonló tagból -i melléknévképzővel jelző lesz, akkor az *ajjai* elé kötőjelet teszünk: SMF. 5/147. *Erdő-ajjai-kút* Kú.

M) Ha a földrajzi névben személynév (és ragadványnév) fordul elő, eddig a személynév elemei közé kötőjelet tettünk: SMF. 132/91. *Bíró-Gyura-ház*| 132/65 *Ecötös-Balogpince*| 139/66. *Peti-Laci-horhó*| 145/158. *Pista-Jóska-sziget*. A jövőben a kartográfusok

gyakorlatához igazodva a személynevet, ha több tagból áll is, egy elemnek vesszük, és csak a hozzacsatlakozó köznévi és tereptárgy közé teszünk kötőjelet: *Bíró Gyura-ház, Ecőtös Balog-pince, Peti Laci-horhó, Pista Jóska-sziget.*

N) Településnevek esetén, vagy ha megállapítható, hogy egykori települést jelöl, akkor a *Szent* névelemet egybeírjuk a hozzátartozó szóval: SMF. 137/153. *Szentkirály* 169. *Szentbalázs*, de ha ezt nem tudjuk megállapítani, akkor különírjuk: SMF. 104/81. *Szent András-rét*; itt a *rét* appellativum is jelzi, hogy határrészről van szó.

Ny) Ha gyűjtő és ellenőrző munkánk során meg tudjuk állapítani, hogy egykori településnévről van szó, akkor egybeírjuk: SMF. *Kadarkút*. Különböző összetett nevet kötőjellel tagoljuk; SMF. 115/22. *Rövid-Magyaród : Kuruc-Magyarót* Doo, sz.

O) Egyébként a zalai, a hevesi és a somogyi kötetünkben alkalmazott írásmódot használjuk ezután is.

Az ún. történeti vagy más szóval írásos anyag (Croquis, kataszteri térkép) neveit eredeti, több esetben a mai írásmódtól eltérő módon közöljük, vagyis úgy, ahogy a kutatók az eredeti forrásból kiírták. A mutatóban az utóbbiakat is, ha lehet, a mai írásmód szerint tesszük közzé.

A most felsorolt kisebb helyesírási módosításokat szűkebb munkatársi gárdánkkal: BALOGH LAJOS, HAJDÚ MIHÁLY, KIRÁLY LAJOS, ÖRDÖG FERENC, PAPP LÁSZLÓ, PESTI JÁNOS, RÓNAI BÉLA, SZABÓ JÓZSEF is megtárgyaltam. Ők ezeket elfogadták.

Ismételten el kell mondanom, hogy ez a közlési mód sem tökéletes a mi felfogásunk szerint sem, de talán e kisebb egyszerűsítések megkönnyítik munkatársaink és a magunk munkáját is. Sajnos azt sem ígérhetjük, hogy ezután kiadványainkban kisebb hibák, következetlenségek nem fordulnak majd elő. Mindenesetre azon leszünk, hogy ezek számát a minimumra csökkentsük.

Ha bárki újabb egyszerűsítéseket és könnyítéseket javasol, és azok megvalósíthatók, azokat szívesen és köszönettel vesszük. VÉGH JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben

1. Hogy könnyebben eligazodhassunk a magyar nyelvjárási beszéd típusokban használatos csoportos hangsúlyok között, és közelebből is meghatározhassuk a többségében itt először dokumentált intonációs képződmények lényeges megkülönböztető jegyeit, körültekintő bevezetés helyett vázlatosan jellemezzük a magyar beszédben leggyakrabban előforduló fő hangsúlytípusokat.

GOMBOCZ ZOLTÁN nyomán (Összegyűjtött művei II. kötet, 1. füzet, Hangtan. Bp., 1940. 49) *genetikusnak* (történetinek) nevezzük azokat a kisebb vagy legfeljebb közepes hangossági fokú hangsúlyokat, amelyek a nyelv intonációs alkatához tartoznak, és egyúttal a hangképzés fiziológiai velejárói is. A folyamatos beszédhangsorban akkor is hallhatók, ha segítségükkel a beszélő sem kíván különösebben kiemelni. Ez a típus jelenik meg általában minden tartalmasabb szó első szótagján vagy a folyamatos hangképzés megszakításával keletkező *s z a k a s z o k o n* (ARANY JÁNOS-nál és ARANY LÁSZLÓNál „ízületek”-en; l. ARANY LÁSZLÓ, Hangsúly és rhythmus. In: Arany László tanulmányai. I. rész 1901. 319—56). Az esetek többségében jelzi a szóhatárokat is. Másik lényeges szerepe még, hogy alapja a kötetlen beszéd szabad ritmusának. Ha a genetikus hangsúlyok kis hangossági fokát a beszélő közepes erejűvé emeli, ezáltal rámutat azokra a szavakra, amelyek gondolatának fő hordozói. Tehát rajtuk nyugszik a magyar beszédre jellemző mérsékelt hangossági fokú hangsúlyozás. A gyenge

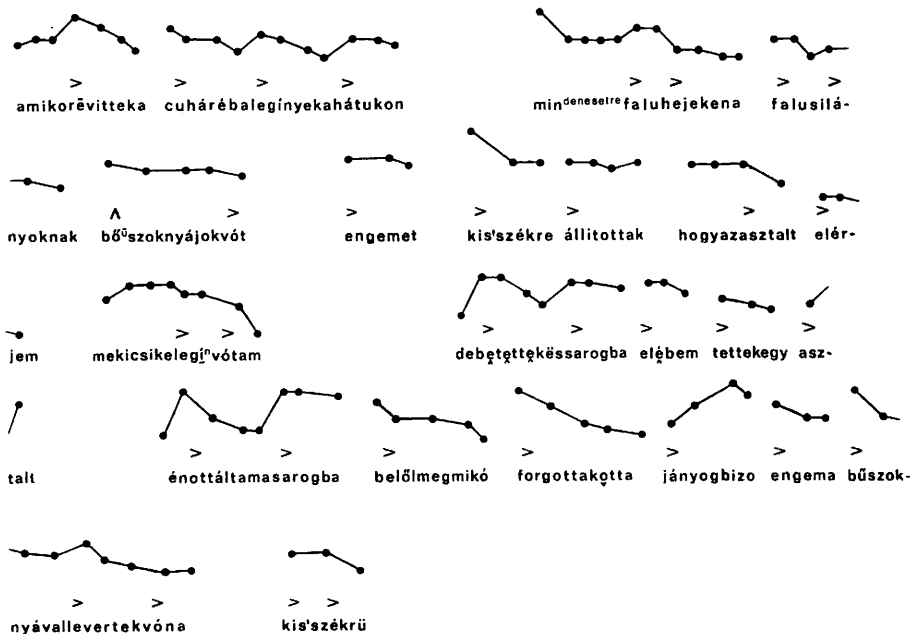
és középerejű hangsúlyok között végtelen sok az átmeneti fok, hiszen maga a hangsúlyozás is igen sok árnyalatra képes eszköze az intonálásnak. Egy középhosszúságú hangsorban, amely lehet akár bővítményes egyszerű mondat, akár összetett mondat, több középerős genetikus hangsúly is előfordulhat egymás semlegesítése nélkül.

A másik fő típus, a személyes hangsúly (a fonetikai irodalomban „mondathangsúly”) jóval ritkábban hallható, gyakran több mondat is elhangzik nélküle. Egyik fő ismerve a kimagasló hangossági fok. Egymás közelében többnyire csak kettő lehet belőle (kivételek az ún. hármas hangsúly a nyelvjárási beszédben). Hatása akkor a legnagyobb, ha viszonylag hosszabb hangsoron egymaga uralkodik. Másik ismertető jele, hogy megjelenése a beszélő szándékától függ, éppen ezért neveztük el személyes hangsúllynak. Amíg a középerős genetikus hangsúlyok valamennyire rekonstruálhatók az írásra fordított beszédből (az írott nyelvből), addig a személyes hangsúly az írott szövegből csak korlátozottan következtethető ki a szöveggörnyezet alapján. A most tárgyalásra kerülő nyelvjárási csoportos hangsúlyok esetenként hol a genetikus, hol pedig inkább a személyes hangsúlytípushoz tartoznak.

Egyéb, itt először használt terminussal menet közben ismertetjük meg az olvasót, a magyar hangsúlyozás kérdéseivel pedig majd egy későbbi cikkben is foglalkozunk.

2. A hangsúly fentebb ismertetett két fő típusát, egymáshoz való viszonyukat és általában a hangsúlyozás lefolyását előljáróban egy példával is bemutatjuk. A következő, tíz tagmondatból álló összetett mondatban a hangsúlyok szokványos alapállásukban jelennek meg; a közönségestől való lehetséges eltérések a példában nem fordulnak elő. Hogy az akusztikai elképzelést megkönnyítsük, közöljük a hangmagasság változásait, a szakaszokra való tagolódást, és amennyire lehetséges, a tartalmi viszonyokat is, de teljes intonációs elemzést nem adunk, csak röviden a lényeges hangsúlyjelenségekre hívjuk fel a figyelmet. Az átírásnál használt jelek magyarázatát a 4. pont alatt találja meg az olvasó.

1. ábra: Sarkadkeresztúr (Békés):

A bemutatott példában az általános paraszti-nyelvjárási beszédintonációnak megfelelően majdnem minden tartalmas szó hangsúlyos. Csak a *kicsike* és az *én* hangsúlya csökkent oly elenyészővé, mint a kevésbé tartalmas szavak apró hangsúlyai. Ezért nem is jelöltük őket. Ugyanezért mellőztük a kötőszavak és a mellékhangsúlyok kis nyomatókának jelölését is. Egy kivétellel az összes hangsúly genetikusan négy (*évittek*, *bégtettek*, *bűszoknyával*, *léverték*) emelkedik ki a többinél energikusabb képzetével, de hangosságai fokban egyik sem éri el a *bűszoknyájok* kimagasló személyes hangsúlyát. Ez a négy energikusabb hangsúly is megfelel a beszédkonvencióknak, a tartalmasabb szavak szokásos hangsúlyozásának. Ha nem lenne a közelben, a szorosabb tartalmi összefüggésen belül egy nagy hangsúly, egyikük sem vehetné át a „mondathangsúly” szerepét, hiszen egymáshoz viszonyítva nagyjából egyenlő hangosságúak, például az *évittek* éppen úgy magára vonja a hallgató figyelmét, mint a *léverték*. Ugyanis a „mondathangsúly”-t¹ (javaslatként használt műszavunk szerint a „személyes hangsúly”-t) mi a kizárólagosság értelmében használjuk, és előfordulását a hallgató oldaláról ítéljük meg. Ha a hallgató minden kétség nélkül a hangsúly alapján rögtön felismeri, hogy mi a beszélő fő gondolata, akkor ez a beszédész akusztikailag és funkcionálisan is elkülönül a kisebb-nagyobb erejű genetikusan hangsúlyok típusától. Ha nem így lenne, akkor tagadnunk kellene azt, hogy hangsúllyal a beszélő rá tud mutatni valamire, ami elméjét pillanatnyilag leginkább betölti. A személyes hangsúly mögött a beszélőnek az élethez való egyéni viszonyulása áll, amelynek kielégítő (közlő értékkel érvényesülő) kifejezése is csak egyéni lehet. Azok, akik az eredeti felvételt meghallgatták, kivétel nélkül felismerték a személyes hangsúlyt, könnyen megkülönböztetve azt még a hangosabban intonált genetikusan hangsúlyoktól is.

3. A hangsúlyok minden nyelvben a legáltalánosabb beszédstílusokban sorozatosan, csoportosan fordulnak elő. Gyakoriságuk és egymáshoz való lazább vagy szorosabb viszonyuk igen eltérő lehet, megjelenésüket kötetlenség, szabálytalanság jellemzi. Kivétel a költői nyelv, a művészi igényű beszédformálás, ahol a hangsúlyok valamilyen rend szerint követik egymást. Az utóbbi nem tartozik vizsgálataink körébe, minthogy kizárólag a kötetlen beszédformák egyes hangsúlyviszonyait igyekszünk feltárni.

A hangsúlyokat a kötetlen beszédben akkor tekintjük csoportosnak, ha azok együttesen közös fonetikai és más jegyeik alapján első hallásra könnyen érzékelhetően elkülönülnek az összes többi hangsúlytól. (A csoportos hangsúlyok közös jellemző jegyeit nyelvjárási szinten, például alátámasztva közelebről meghatározza BARTÓK JÁNOS, A beszédintonáció eszközei a sárréti nyelvjárásban. 1971. Kézirat, kandidátusi értekezés, az MTA könyvtárának kéziratára: D/5590.)

A csoportos hangsúlyok közös fonetikai jegyei: a) nagyjából azonos hangosságai fok; b) azonos hangszínezet; c) gyakran azonos magassági zóna; d) a három és háromnál nagyobb számú csoportoknál valamilyen metrikus ritmikái lüktetés; e) legtöbb változatuknál a hangsúlyozott szavak (szótagok) szorosan egymás után következnek, más hangsúlyos szó nem ékelődik közéjük, és általában szünet sem választja el egymástól a csoporttagokat.

Eddigi megfigyeléseink szerint az élénkebb beszédstílusok és a folyamatos beszéd kedvező a megjelenésükre, ellentétben a rövidebb és megszakított részekből álló párbeszéddel, amely eleve akadály a szélesebb ívelésű dinamizmus kifejlődésének. Egy-

¹ „Gyakoribb azonban az olyan mondatfajta, amelyben egyik-másik szakaszhangsúly erősen a többi fölé emelkedik, s mintegy uralkodik az egész mondaton. Az ilyen különösen kiemelkedő szakaszhangsúlyt ezért *mondathangsúlynak* nevezük.” (MMNyR. II. 465.)

aránt fonetikai és tartalmi tulajdonságuknak tekintjük, hogy egyes egyedei egymás között mellérendelők, de a csoport maga feltűnően elkülönül, és domináló az összes többi hangsúllyal szemben.

Tartalmilag (kommunikációs szempontból) a csoportos hangsúly leglényegesebb vonása, hogy mindenkor egy homogén tartalomra mutat, tulajdonképpen egy gondolatot hangsúlyoz. Más módon kifejezve: a csoportos hangsúly csak képzését és akusztikai valóját illetőleg több, nyelvileg egy hangsúly. Az egy hangsúlynak több hangsúlyra való széttöredezése sajátos kényszer következménye. A kényszer abból fakad, hogy a beszélő nem rendelkezik azzal az egy szóval, amely a kiemelésre szánt gondolatát megközelítően kifejezné. Ezért egymásra vonatkoztatott több szó szorosabb intonációs összefűzésével segít magán. Az így egymás mellé kerülő szavak mindegyikének jelentés-tartalma nélkülözhetetlen a teljes gondolat kifejezésénél.¹ Lényegében az intonálásnak kell meggyőznie a hallgatót arról, hogy a csoportos hangsúlyokkal összefűzött szavak a lehető legszorosabb tartalmi viszonyban állnak egymással.

4. Átírásaink jelzésrendszerénél a lehetőség szerint egyszerűsége törekedtünk. Amit csak lehetett, átvettük az eddigi gyakorlatból, másrészt takarékoskodtunk az új jelekkel. A magyar gyakorlatban is — bár éppen nem következetesen — meghonosodott SÉRÁLÁ-féle hangsúlyjeleket mellőznünk kellett, mert azok távolságot foglalnak le a horizontális tengelyen, amelyen mi — ha elnagyoltan is — a tartamot és a szünet hosszúságát jelezzük. A mennyiségek és méretek jelzésénél a közvetlen hallás átlagos érzékelő képességét vettük alapul: csak azt jelöltük, ami ténylegesen hallható, műszeres méréseket nem végeztünk. A nyelvjárási hangjelenségek jelölésére a mai magyar dialektológiai gyakorlatban szokásos jeleket alkalmaztuk. A hangsúlyokat és más intonáló eszközöket az alábbiakban értelmezett jelek, illetőleg az itt kifejtett elvek szerint jelöltük.

A) A csoportos hangsúlyokhoz tartozó erősen kiemelkedő hangsúlyok egységes jele: $\hat{\cdot}$. Ezt a jelet használtuk a személyes hangsúly jelölésére (l. 1. példa), de ezt kell használnunk a csoportos hangsúlyoknál is, mert azok is — tekintet nélkül arra, hogy funkciójukat és származásukat illetően melyik fő hangsúlytípushoz tartoznak — akusztikailag mindenkor feltűnően kiemelkednek a környezetükből. Összetartozásukat az átírásban azáltal is érzékeltetjük, hogy a szegmentális sor alatt $\uparrow \uparrow \uparrow$ nyilakkal hívjuk fel a figyelmet az elhelyezkedésükre. A kisebb-nagyobb hangerejű genetikus hangsúlyok jele: $>$. Minden hangsúlyjel közvetlenül a hangsúlyozott szótag fölött van.

B) Jelöljük a hangsor szakaszokra való tagolását. Amit a beszélő egybemondott, azt a helyesírási gyakorlattal szemben egybeírjuk. Számítunk arra, hogy ez az írásmód első látásra szokatlan lesz az olvasó számára, de nem mondhattunk le a szakasz ily módon való, egyébként egyszerű jelöléséről a szegmentális sorban sem, mert a szakasz (hangsúlyozási szakasz, hanglejtési szakasz) lényeges intonáló eszköz, és szoros összefüggésben van más intonáló eszközökkel. A hangsúlyozási szakaszt a mindenkori tényleges beszédhangzásnak megfelelően alárendeltük a hanglejtési szakasznak. A kisebb hangsúlyok nem mindig bontják meg a nagyobb hanglejtési szakaszokat, vagyis az egybemondáson belül hangzanak.

C) A szüneteket nem külön szünetjelekkel, hanem az egyes szakaszok között hagyott kisebb vagy nagyobb távolsággal jelezzük az időt kifejező horizontális tenge-

¹ „Az elmében találkozó tartalmak egyformaságuk mértékének arányában igyekeznek egyetlen tartalommal egyesülni. Az ily egyesülésre törő, egyforma elemek elkülönült felfogása ezen egyesülési tendenciájuknak megfelelő gátlásba ütközik, viszont az egy tartalommal vált több elem közösségében, világosságában, érvényesülési képességében a többi elemmel szemben hatékonyabbnak mutatkozik.” (RANSCHBURG PÁL, Az emberi elme. Az értelem. Pantheon. Budapest, 1923. 217.)

lyen, az egyes példák ábráit koordináta-rendszernek értelmezve. Minthogy műszeres méréseket nem végeztünk, ezért sem követhetjük HEGEDŰS LAJOS (On the Problem of the Pauses of Speech: *ALingu.* III, 1—36) néhány szövegközlésében alkalmazott gyakorlatát, aki az abszolút tartamot a szünet helyén zárójelbe tett számokkal század vagy ezred másodpercekben adta meg. A szakaszok közötti szünetjelző távolságokat szubjektív becsléssel állapítottuk meg. Átírásainkban a szakaszok közötti távolságokat aszerint méreteztük, hogy az üresen hagyott helyen az aktuális beszédsebességet alapul véve mennyi átlagos tartamú szótag férne el. Egy szótag síktávolságra vetített tartamánál két egyjelű betű helyfoglalását vettük alapul. (Eszerint például az 1. sz. átírásban a *mekicsikeleg²rvótam* és az utána következő *debet²ttgk²essarogba* szakasz között 8 szótag férne el a két szakasz átlagos sebességét figyelembe véve.

D) A csoportos hangsúlyok egyes változataira jellemző lehet a hanglejtés menete. Ezért is jelöljük a példák teljes hanglejtését, de csak az ez alkalommal megfelelőnek látszó, szintező vonalak nélküli, szakaszhatárokat is jelző, lebegő pontsorokkal. Ez a jelölési mód az egyes pontoknak egymás közötti távolságával elnagyoltan a beszéd ritmusát is jelzi. A tényleges időviszonyok szabatosabb jelzése tipográfiailag és az olvasás szempontjából is felesleges bonyolultságokhoz vezetett volna. Az időben is rövidebb szótagoknál és a több betűjelből álló fonémajeleknél keskenyebb betűtípust kellett volna használnunk. Elsősorban ennek hiánya okozza, hogy az egyes szótagok betűjelei és a magasságot jelző pontok olykor nem kongruensek.

E) Tempót, szótagon belüli magassági mozgást (szótaghanglejtést), a beszélő egyéni hangszínezetét, hangszínváltásokat és a hangsor rövidebb vagy hosszabb szelvényeinek általános hangossági fokát nem jeleztük. A csoportos hangsúlyokat igyekeztünk mindig akkora szöveggörnyezetben bemutatni, amely elégséges háttérrel ad a beszélő szándékának felismeréséhez, és érzékelteti a hangsúlysorozatnak a többi hangsúlyhoz való viszonyát. Példáink egy része mégis kifogásolható ebből a szempontból, mert egyes hangsúlycsoportok nyelvi indítéka és akusztikai helyzete csak a mondaton túlmenő nagyobb szövegi környezet alapján érthető meg teljesen.

5. A páros hangsúly. — Páros hangsúlynak tekintjük azt a hangsúlyozási jelenséget, amelynek során a szabályos beszédmenetben kiemelkedik két, nagyjából azonos erősségű, egymástól többnyire csak néhány szótagnyi távolságra levő hangsúlycsúcs. Nem az a jellemző sajátága, hogy olyan szótagra esik a kezdő vagy befejező része, amely egyébként a konvencionális beszédfolyamatban hangsúlytalan lenne, hanem az, hogy mindkét eleme erősen uralkodó jellegű a környezetében levő egyéb hangsúlyok fölött. Létrejöttét nagy részben a beszélő mondanivalójának tartalma indokolja. Egyes típusai személyes indítékúak, hiszen gyakran a beszélőtől függ, hogy a mondat melyik részét tartja lényegesnek, mely szavakat emel ki a szokásostól eltérő intonáció segítségével. Néha éppen abban jut kifejezésre a személyes jellege, hogy a közlő fél olyan szót vagy szavakat hangsúlyoz, amelyek fölött a hallgató figyelme egyébként átsiklana.

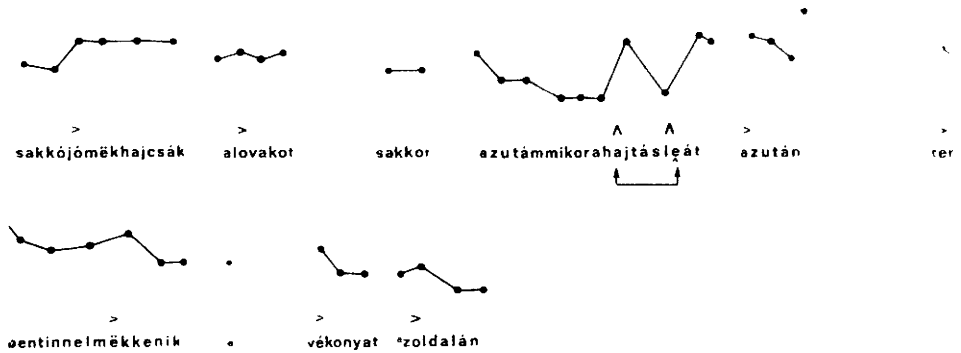
Páros hangsúlya lehet a mondatban kevésbé lényeges szavaknak is, például a kötőszóknak, vagy a két hangsúlycsúcs egyetlen szón belül is jelentkezhethet, úgy hogy a kezdő fele a szó első szótagján, a lezáró része pedig valahol a szó vége felé, többnyire valamelyik toldalékformáján (de nem feltétlenül az utolsó szótagon!) helyezkedik el.

Több változatát különböztetjük meg, aszerint, hogy milyen szó szerkezetekben vagy milyen szófajú szavakon jelenik meg. Megjegyezzük azonban, hogy az itt bemutatásra kerülő típusok nem tartalmaznak a páros hangsúly valamennyi lehetséges előfordulását, hiszen e tanulmányunkban csupán néhány kiválasztott példát dolgoztunk fel. További anyaggyűjtés természetesen még egyéb változatokat is felszínre hozhat. Egye-

sek a köznyelvi beszédben is többször előfordulnak, az eddigi szakirodalom is nyilván-tartotta őket, de intonációs önállóságukat nem eléggé domborította ki. Mások viszont erősen nyelvjárási színezetűek, köznyelvi beszélőktől nemigen hallunk hozzájuk hasonló hangsúlyozási módokat. Erre a lényeges tényezőre a példák felsorolásánál még külön is kitérünk.

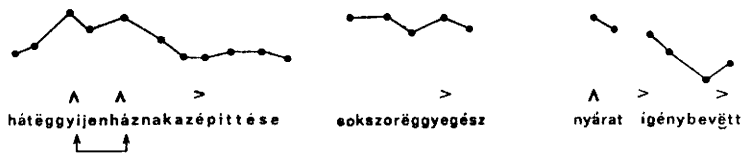
A) A szószerkezetekben jelentkező páros hangsúlyok. — Egyik előfordulási lehetősége a páros hangsúlynak az, amikor a két hangsúlyesűcs első eleme az alany első szótagján, a másik pedig az állítmány első szótagján helyezkedik el. A szokásos köznyelvi és nyelvjárási hangsúlyozásban inkább a mondat alanya kap erősebb nyomatótkot, az állítmány csak ritkábban. Az viszont már kivételes, a szabályoktól eltérő személyes hangsúly, ha a beszélő mind az alanyt, mind az állítmányt egyforma erős hangsúlyval kiemeli, és a kiemelt mondathangsúly egyenlő erőelosztásban e két fontos mondatrészen helyezkedik el. Előfordulása a köznyelvben és a nyelvjáráásokban is lehetséges, de meglehetősen ritka.

2. ábra: Atyha (Udvarhely), néprajzi kikérdezés a ló gyógyításáról. A közvetlen szövegeleményben arról van szó, hogy amikor a ló nem tud vizelni, szódavízzel vegyített seprőpálínkát öntenek a bal orrlyukába:

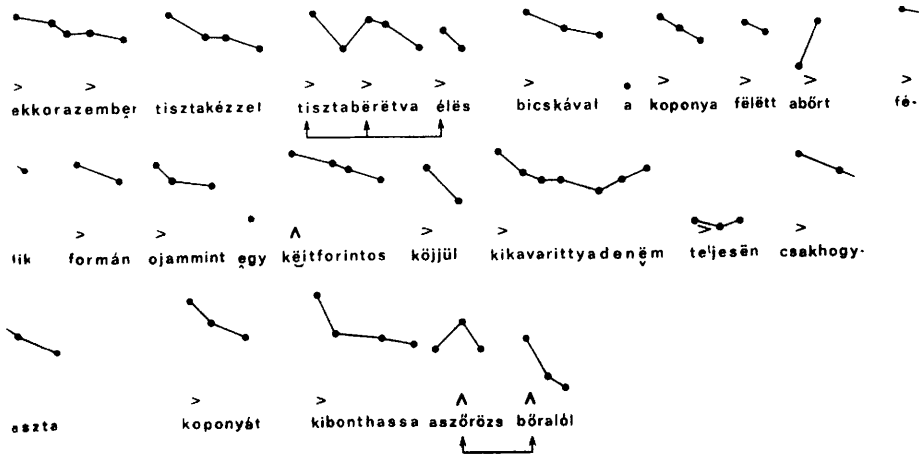

Ismert hangsúlyozási szabály a köznyelvben az, hogy „a jelzős szerkezetekben az elül álló (egyszavas vagy bővítményes) minőség- vagy mennyiségjelző hangsúlyos, a jelzett szó pedig hangsúlytalan” (MMNyR. II, 460). Néha azonban előfordul, hogy a jelzett szó is hangsúlyos, ha az „a jelzővel azonos mértékben új” (uo.). A jelzett szónak a jelzővel azonos mértékben történő hangsúlyozását szintén a páros hangsúly esetei közé soroljuk, hiszen a beszélő az általános szabályoktól eltérően a tartalmi szempontból fontosnak ítélt szavakat a szokásosnál erősebben hangsúlyozza. Ez a hangsúlyozási mód is megtalálható a paraszti beszédben, a lejegyzett anyagunkból két példával illusztráljuk.

3. ábra: Atyha (Udvarhely) néprajzi kikérdezés a házépítésről:

4. ábra: Zsadány (Békés), az adatközlő a kerge birka koponyájának meglékelését mondja el:

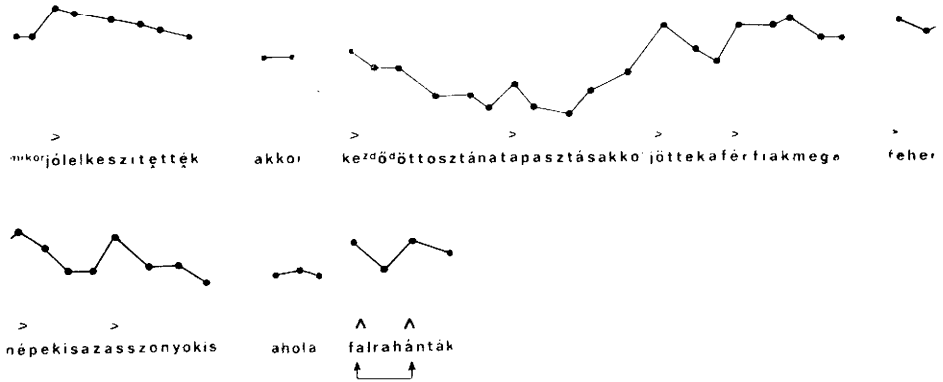

Említettük már, hogy a személyes hangsúlyok egy-egy szövegrészletben leggyakrabban a mondathangsúly szerepét töltik be. Előfordul azonban — mint ezt a 4. sz. példa is mutatja —, hogy az ilyen megosztott mondathangsúly mellett jelentkezik még egy másik, hozzá hasonló erősségű hangsúly is a közeli szöveggörnyezetben. A bemutatott beszédrészletben a *kétforintos* szó első szótagján elég erős mondathangsúly van. Ez a szó egyébként egy közbeékelt hasonlító mellékmondat legtartalmasabb szava, amely újdonságként hat a koponya meglékeléséről szóló elbeszélésben. Még az egyéni, elbeszélő stílus élénkítése szempontjából is indokolt tehát az erős hangsúllyal történő kiemelése.

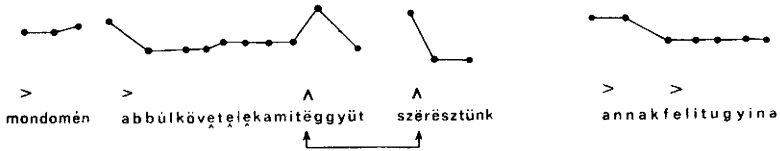
Vannak jelzős szerkezetek, amelyek a köznyelvi kiejtésben szinte kötelezően két hangsúllyal jelennek meg. Ilyenek például a mértékjelzőként álló szavak szószerkezetei, amelyekre VISKI KÁROLY említ néhány köznyelvi példát „Székely hangsúlyozási különlegesség” című cikkében (Nyr. XXXVIII, 8—10): *egy kősar fától | egy üveg pálinkát*. (Ettől eltérő, sajátos székely hangsúlyozási különlegességnek tartja azt az esetet, amelyben a jelzett szó hangsúlytalan marad: *egy kősar fától | egy üveg pálinkát*.) Megítélésünk szerint a VISKI által bemutatott köznyelvi példák szintén páros hangsúlyok, annak ellenére is, hogy általános hangsúlyozási szabályszerűség eredményeként jönnek létre.

Általában hangsúlyos a köznyelvben és a nyelvjárásokban az igei állítmány előtt álló határozó is (l. MMNyR. II, 461). Páros hangsúly ebből akkor keletkezik, ha mind az állítmány, mind a határozó hangsúlyt kap, és a személyes hangsúlyokra jellemzően erősen kiemelkednek a beszédkörnyezetből. Három nyelvjárási példával szemléltetjük ezt a típust, közülük kettőben a határozó az állítmány előtt, egyben pedig az állítmány után áll.

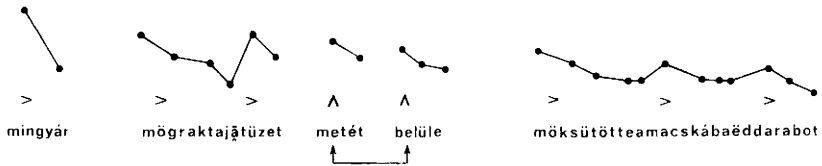
5. ábra: Atyha (Udvarhely), néprajzi kikérdezés a házépítésről:

6. ábra: Füzesgyarmat (Békés), bírósági tárgyalás:

7. ábra: Szabás (Somogy), történet elbeszélése:

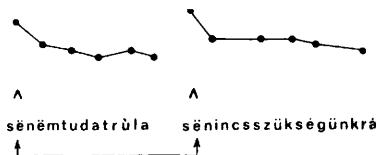

A 6. ábra alatt bemutatott *égyüt szerésztünk* határozós szerkezet hangsúlyai érzelmiileg erősen motiváltak. A bírósági tárgyalásnál alkalmilag ingerültebbek a beszélők, ezért a genetikus szóhangsúly minden első szótagon megjelenik, és a két leglényegesebbnek tartott szóét erősíti fel a panaszos kiemelt, személyes páros hangsúllyá.

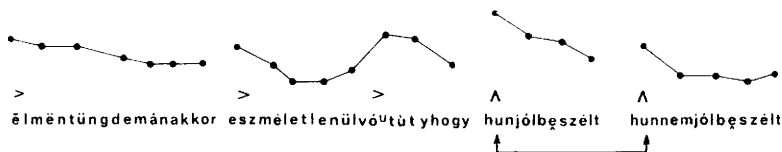
B) A páros kötőszók hangsúlyozása is elég gyakori jelenség mind a köznyelvben, mind a paraszti beszédben. Az MMNyR.-ből idézzük: „hangsúlyos lehet a kötőszó is, ha páros; vagy kivételesen, ha az érzelmi telítettség úgy kívánja” (II, 460). Ezt a hangsúlytípust szintén a páros hangsúly esetei közé soroljuk, bár meg kell jegyeznünk, hogy valamennyi közül ez a legkevésbé egyéni színezetű, hiszen a két kötőszót nem is igen szoktuk másképpen ejteni, csak kettős hangsúllyal. Abban is különbözik az itt tárgyalásra kerülő többi páros hangsúlytól, hogy a mondat szerkezetétől függően, ha a kötőszóval bevezetett tagmondat bővítményeket tartalmaz, a két hangsúlypólus között még néhány egyéb szó is elhelyezkedhet. Ebben az esetben a két hangsúlyt nagyobb hangsorrészlet választja el egymástól. A paraszti beszédben azonban nem kerülhetnek olyan messze, mint egyes esetekben az írott szövegben. A paraszti beszélő ugyanis ösztönösen ügyel arra, hogy ne legyen túlságosan sok bővítmény a mondatban, mert akkor a két hangsúly akusztikai hatása nem érvényesül, és a kiemelő funkciója is gyengébb lesz.

A pólusok közötti nagyobb távolság rokonságba vonja ezt a hangsúlytípust a később sorra kerülő szimmetrikus hangsúlyokkal, és fölveti azt a lehetőséget, hogy esetleg inkább hangsúlyszimmetriának fogjuk fel a jelenséget. Hogy miért tekintjük mégis önálló típusnak, annak legfőbb oka a hangsúly szóhoz kötöttsége. Nem lehet máshol, csak a páros kötőszó egyik és másik elemén, és azt, hogy milyen távol állnak egymástól, szintén nem a beszélő személyes szimpátiája dönti el, hanem a tartalmi mondanivaló, a mondatot terhelő bővítmények mennyisége. Két nyelvjárási példán mutatjuk be a jelenséget.

8. ábra: Füzesgyarmat (Békés), bírósági panasz:

9. ábra: Körösladány (Békés), bírósági panasz:

A 8. sz. alatt bemutatott példában a *sē, sē* kötőszók hangsúlyai elég erősen ki-magaslanak a mondatkörnyezetből. A 9. sz. példája viszont akusztikailag nem tűnik ilyen erős kiemelésnek, a *hun, hun* mindkét esetben csak egy kevéssel kap erősebb hang-súlyt, mint általában a mondat többi hangsúlyozott része.¹ Ha a hangsúlyok gyengé-bek, akkor ugyanis nem dinamikai eszközök segítségével tudatosodik a hallgatóban a két szó összetartozása, hanem azzal a negatív tényezővel, hogy közöttük a több szótag-nyi távolság ellenére sincsen hangsúlyos szótag, és ilyen környezetben a normál hangsúly is kiemelésnek tűnik.

Páros hangsúly természetesen egyéb kötőszókon is megjelenik. A közbeszédben leggyakoribb a vagylogosság esete: *vagy... , vagy...*, erre azonban itt nem adunk példát.

C) Ha az igekötő az ige után áll, akkor a köznyelvben és a paraszti beszédben is az igei állítmány kéthangsúlyos, mert az alapszó és a hátravetett igekötő egyaránt hangsúlyt kap. A jelenség azonban csak akkor következik be, ha az állítmányi funkció-ban álló ige egyébként is hangsúlyos a mondatban.

FUTAKY ISTVÁN egyik tanulmányában — a felsőöri nyelvjárásból vett példákon — eszközfonetikai felvételek segítségével is bemutatja az igekötő hátravetésével kelet-kező hangsúly kettőzést (UAJb. XXXVII, a 2. és a 3. lap között Abb. 1: Sprecher M. P. és Abb. 3: Sprecher J. B.). Első példájában az igei alapszó hangsúlytalan, csak az ige-

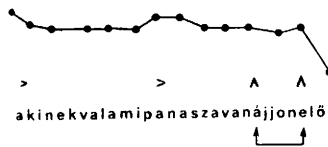
¹ Itt említjük meg, hogy a különböző hangsúlyok erősségének érzékeltetésére alkalmazott három fokozat (jelöletlen = hangsúlytalan, > = középérs, Λ = erős hang-súly) átlagértékeket jelöl. (L. a 4. A pontot is.) A valóságban természetesen nemcsak ez a három változat fordul elő, hanem jóval több, árnyaltabb különbség is létezik. Fino-mabb erősségi különbségek jelölését azonban még e dolgozatban sem tartottuk szüksé-gesnek. A többi szótagnál csak kicsivel erősebben hangsúlyozott *hun, hun* azért kapta mégis az erős hangsúly jelét, mert a valamivel erősebb dinamika mellett még tartalmi tényezők is hozzájárulnak a kiemeléséhez.

kötő hangsúlyos, ezért páros hangsúlyról ebben az esetben nem is lehet szó: „Ha *nēm* teccik, hogy a lovamék *od* vannak, ereszt *kü*.” Ezzel a szövegrészlettel a szerző tulajdonképpen a normál és az emfatikus hangsúly közötti különbséget akarja érzékeltetni: „An diesem zusammengesetzten Konditionalsatz läßt sich der Unterschied zwischen normaler und emphatischer Betonung gut studieren. Im vorangestellten Nebensatz liegt auf dem Ortsadverb *od* (= *ott*) ein Akzent von — nach subjektiver Beurteilung — mittlerem Stärkegrad, während das Wort *kü* (= *ki*) im Satzauslaut besonders stark betont ist.” (I. h. 33.) A harmadik sz. példájában viszont az alapszó is hangsúlyos, tehát a morfológiai szerkezeten belül egy páros hangsúly jött létre: „De ü *aszonta*, hogy én *kísérgyem kü*.” (I. h. 34.)

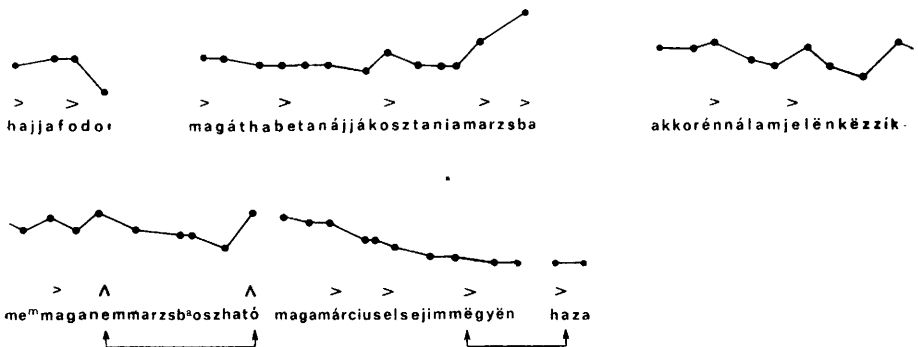
Korábban GYOMLAY GYULA is foglalkozott a hátravetett igekötő hangsúlyozási kérdéseivel a „Szórend és hanglejtés a feltételes-megengedő mondatokban” című cikkében (MNY. XXXIV, 16—26). Vele összefüggésben különösen az *is* nyomósító szócska rossz szórendi helyét és helytelen hangsúlyozását kifogásolta jeles íróink szóhasználatában és a hétköznapi beszédben. Szerinte, a fővárosi beszélők terjesztik azt a hibás szórendet és hangsúlyformát, amelyben állító mondat esetén csupán csak az igekötő hangsúlyos: *ha felistesszük*, tagadásnál pedig a *nem* tagadószó: *ha nēmistesszükfel*. Vidéken született és ott élő írókról — akik írásaikban használják ugyan ezt a szórendet — feltételezi, hogy ők nem így ejtenék ki a leírt szöveget, mert az ígét vagy tagadó mondatban a hátravetett igekötőt is hangsúlyosnak érzik. Jobbnak tartja azonban az alábbi szórendet: *ha nēm látszik is meg* vagy *ha meg nēm látszik is* (i. h. 21). GYOMLAY jó érzékel mutatott rá a hangsúly és a szórend összefüggéseire. A csoportos hangsúlyt mint önálló hangsúlytípust ugyan nem ismerte fel, de konkrét megnevezése nélkül is felfigyelt néhány jellemző tulajdonságára. A fővárosi és vidéki írók szembeállításával pedig szándék nélkül is utalt az intonáció területén mutatkozó nyelvjárási eltérésekre.

Az igekötős ígéken jelentkező páros hangsúlyt saját anyagunkból két példán mutatjuk be.

10. ábra: Szeghalom (Békés), beszélgetés a katonaságról:

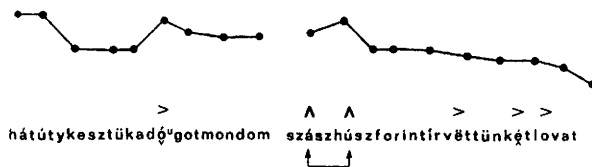
11. ábra: uo.:

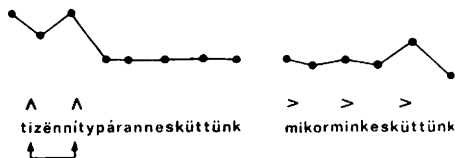
A 11. sz. példában a *mégyén haza* két hangsúlya nem emelkedik ki a környezetből, a beszédtevékenységből szabályosan következő történeti hangsúlyok között azonos erősségi fokon helyezkedik el.

D) Nincsenek összehasonlító adataink, csupán spontán megfigyelés és nyelvjárási szövegfelvételek lehallgatása alapján tételezzük fel, hogy a paraszti beszédben a köznyelvinél jóval gyakoribb az összetett számnevek kettős hangsúlya. Nem iskolás felsorolásra gondolunk, hanem egyedül álló számnevekre, amelyeket többszörös összetétel esetén is legalább két hangsúllyal ejt a paraszti beszélők legnagyobb része. Magyarázhatjuk ezt a jelenséget azzal is, hogy a számoknak igen nagy szerepe van a beszédben, a hallgatónak a kommunikáció során minden morfémaelemére ügyelnie kell, hogy a nagyságát felfogja és megértse. Tartalmi szempontból logikusabb a kettős hangsúly, mert így a beszélő sokkal határozottabban kiemeli a kisebb számegységek szóelemeit is. Gyakori, hogy ez a számnevekben jelentkező csoportos hangsúly átlagon felüli erősségű.

12. ábra: Szeghalom (Békés), kötetlen beszélgetés:

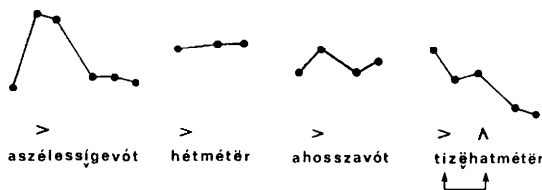

13. ábra: Dévaványa (Békés), beszélgetés az esküvőről:

A következő példánkban a hangsúlyok nem egyenlő arányban oszlanak meg a számnév két elemén, az első szóelem gyengébben, a második erősebben hangsúlyos. A szövegrészlet egyúttal azt is szemlélteti, hogy az erősebb hangsúly nem jár együtt szükségszerűen magasabb hangfekvéssel, a gyengébben hangsúlyos szótag néha magasabban helyezkedhet el a dallammenetben, mint az erősen hangsúlyos.

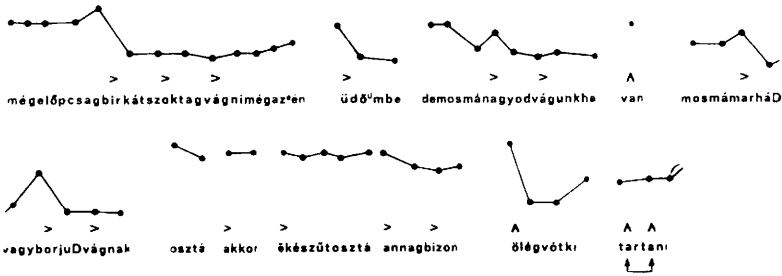
14. ábra: Atyha (Udvarhely), beszélgetés a házépítésről:

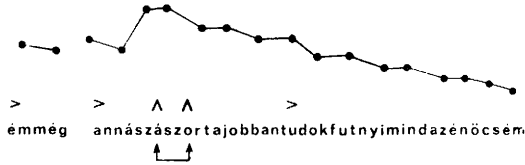
E) Igen erősen egyéni színezetű az a hangsúlyozási mód, amelynek során a páros hangsúly mindkét eleme egyetlen szón helyezkedik el. Inkább az érzelmileg gazdagon előadott beszédrészletekben fordul elő. Főként a beszélő egyéni adottsága, érzelmi telítettsége határozza meg, hogy mennyire él ezzel a különleges hatást keltő intonációs

eszközzel. Előfordulása a köznyelvi beszédben szórványosabb. Két nyelvjárási példán mutatjuk be a jelenséget.

15. ábra: Kaposgyarmat (Somogy), beszélgetés a lakodalomról:

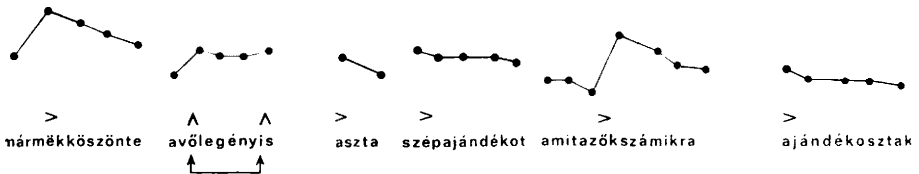
16. ábra: Szabás (Somogy), mese. A főszereplő egy cigány, aki versenyez az ördöggel, és azt bizonygatja, hogy ő nagyon jó futó. Az öccse, akiről a példaszövegben is szó van, tulajdonképpen egy nyúl:

A 15. sz. példa különlegességeként említjük meg, hogy a hangsúlytalan igeikötőt körülbelül egy szótagnyi szünet választja el az alapszótól. Ezáltal az igeikötő, amely egyébként a szabályos szakaszolásnál szervesen az igehez kapcsolódik, most itt szokatlanul az előző beszédszakaszba került át.

F) Ritkán fordul elő az az intonációs jelenség is, hogy a páros hangsúly egyik eleme tartalmaz szót, a másik pedig egy nyomatékosító szócskán helyezkedik el. A jelenséget bemutató példánkban különleges, patetikus, prédikáló stílusnak tekinthető az efféle előadásmód.

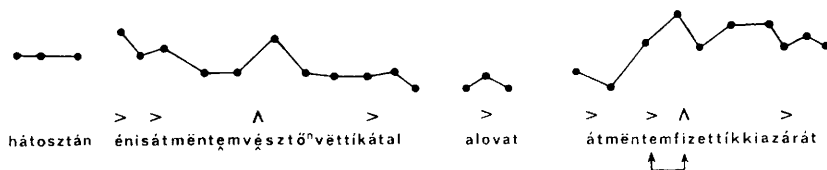
17. ábra: Csángó felvétel, néprajzi kikérdezés a lakodalomról:

G) A szabályos dallammenetben egy-egy tagmondat végén az utolsó szótagok hangmagassága emelkedik vagy lebegve azonos szinten marad a többivel akkor, ha folytatásként egy újabb tagmondat vagy kapcsolt mellérendelt mondat követi az előzményeket. Ez a dallamvezetésben megnyilatkozó intonációs jelenség néha a hangsúly területére is áttolódik, különösen akkor, ha a belépő újabb tagmondat vagy kapcsolt mellérendelt mondat uralkodó, erős hangsúllyal indul. Ilyenkor az erős kezdőhangsúly szinte kettéhasad, felét vagy legalábbis a dinamikájának egy részét megkapja az előző

tagmondat utolsó szótagja is. Tehát egy folytatást jelző páros hangsúly jön létre, amely szerves kiegészítője az ugyancsak folytatást jelző emelkedő hanglejtésnek.

18. ábra: Szeghalom (Békés), kötetlen témájú beszélgetés:

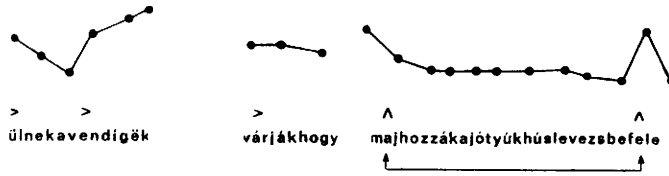
H) A páros hangsúlyok egyik fontos, utoljára hagyott típusaként említjük a szimmetrikus hangsúlyokat. A szimmetrikus hangsúly többnyire hosszabb beszédszakaszt fog át, kezdő és befejező eleme egyaránt erős dinamikájú. Közöttük rendszerint nincs semmilyen egyéb genetikus hangsúly, vagy ha van is, akkor az csak gyengén érezhető képződmény. Egymástól való nagyobb távolságukat a hanglejtés hidalja át, tehát az eddig tárgyaltaktól eltérően a két hangsúlypár összefogásában a dallammenetnek igen nagy jelentősége van. Ahogy nincs a két pólus között kiemelkedő hangsúlycsúcs, ugyanúgy nincs közöttük nagyobb hanglejtésbeli ingadozás sem. Az első pólustól többnyire magas hangfekvésben indul a dallam, fokozatosan ereszkedik, és ha hosszabb a beszédszakasz, akkor egy szinten marad a második hangsúlycsúcsot megelőző szótagig. A második hangsúlycsúcs dallama kisebb vagy nagyobb mértékben megint fölugrik, a kezdő hangmagasságot azonban csak ritkán haladja túl. Hangsúly és hanglejtés intonációs egységét fokozza még az a szakaszolási jelenség is, hogy a közbezárt szavakat többnyire beszédszünetek sem szakítják meg.

Egyik típusát „éneklő hangsúly” néven tartja számon a korábbi szakirodalom. (L. BALASSA JÓZSEF, Az 'éneklő hangsúly': Nyr. XIX, 70—73.)¹ Jellemző sajátysága, hogy az ereszkedő, majd lebegtetve egy szinten tartott hanglejtés a beszédszakasz utolsó előtti szótagján hirtelen felugrik. Ugyanezen a szótagon van a szimmetrikus hangsúly második eleme is. A szólamvég leginkább a kérdő mondat befejező részének lejtésmenetéhez és hangsúlyozásához hasonlít. Előfordulása a köznyelvi beszédben ritka, nyelvjárási elterjedéséről nem készült pontos felmérés. BALASSA szerint (i. h.) Debrecen környékén és a székelységben gyakran hallható. Ugyancsak BALASSA a felsőtiszai nyelvjárást jellemző sajátységének tartja ezt a hanghordozást. (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891. 67.) Csűrny is említi a szamosháti nyelvjárást hanglejtésformái között, ő azonban elsősorban ritmikailag közelíti meg a kérdést, és a prózaritmus egyik megjelenési formájának tekinti a hangsúly ilyen jellegű szabályos helyhez kötöttségét: *Megmondalak zdesapám:nak.*

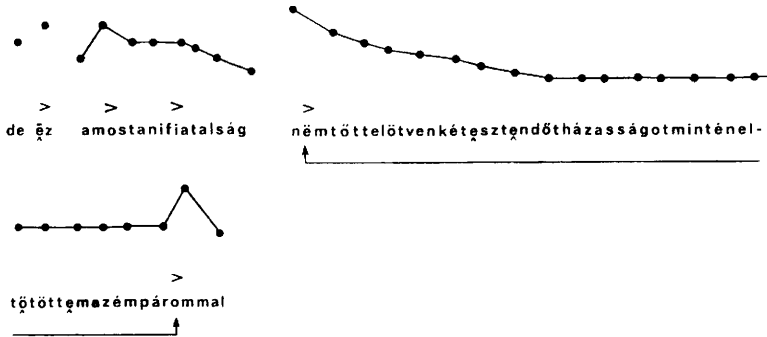
Három nyelvjárási példán mutatjuk be a jelenséget, mindhárom egy helyről és egyetlen adatközlőtől való. Ez a tény bizonyos mértékig még arra is utal, hogy a közlés tartalma, az előadásmód és a beszélő egyéni intonációs eszközeinek a gazdagsága is befolyásolja a megjelenését. Nem kötelező hangsúlytípus még az adott nyelvjárási szinten sem, hanem csupán olyan intonációs lehetőség, amellyel mint hatásos stilisztikai eszközzel saját belátása szerint él a beszélők több vagy kevesebb része.

¹ Balassa idejében — nyilván a külföldi irodalom hatására — a hanglejtés is a hangsúly fogalmába tartozott. Erről FÜTAKY ISTVÁN így ír: „Hangsúly» (Akzent) war zu dieser Zeit [a múlt század végén! B. L.] in der ungarischen Fonetik ein Terminus, der den Stärkekzent und die Tonhöhenbewegung im Satze zusammenfaßte, während der Hervorhebungsakzent allein »nyomaték« genannt wurde.” (U.A.Jb. XXXVII, 2.)

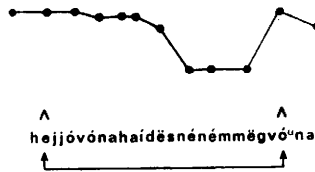
19. ábra: Dévaványa (Békés), beszélgetés a lakodalomról, a házasságról és az adatközlő már meghalt, áldott jó emlékezetű anyósáról, akit *idős néném*-nek nevez:

20. ábra: uo.:

21. ábra: uo.:

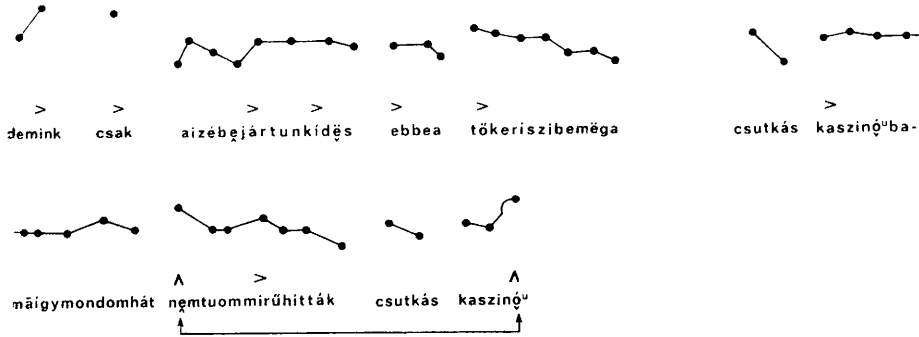
A szimmetrikus hangsúlyok másik típusaként említjük azokat a szó szerkezettől független, többnyire nagyobb beszédszakaszt átfogó páros hangsúlyokat, amelyeknek jellemző sajátága, hogy a befejező elem a szakasz utolsó szótagján helyezkedik el. Tartalmilag és a beszélő szempontjából is sokféle indíték befolyásolja az utolsó szótag felkapását. BALASSA ezt a típust is az éneklő hangsúlyok között tartja számon: „*Me-gyek apá-mék*” (Nyr. XIX, 72). Egyes előfordulásai valóban stílusértékben is nagyon hasonlítanak a 19–21. ábrával kapcsolatban tárgyaltakhoz.

22. ábra: Dévaványa (Békés). Az előzményekben arról van szó, hogy lakodalom után az új menyecskének sokat kellett dolgoznia, az anyós azonban mindig morgott, pittedt-pattogott vele. A menyecske hetyke, rátarti véleményét rögzíti a példánk:

Nagyobb hanglejtésmozgás, közbeékelte rövid szünetek és a végén az indításnál magasabbra emelt hangsúlyos szótag jelzi, hogy az eddigiektől eltérő szimmetrikus hangsúlyt találunk a 23. sz. példában.

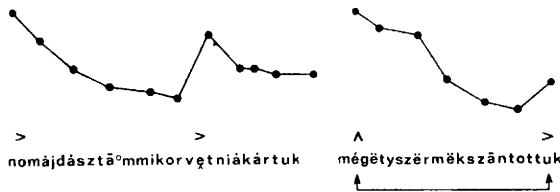
23. ábra: Dévaványa (Békés). Arról folyik a beszélgetés, hogy régen a fiatalok hová jártak szórakozni:

Mintha folytatást jelző dallamemelkedés lenne itt az utolsó szakasz végén, a *kaszinó* szón, amelyből hiányzik a ragmorféma. A szöveg azonban lezárul, nincs további mondanivalója a beszélőnek. Így jön létre egy szabálytalan, szokatlan páros hangsúly, amelynek két pólusa szimmetrikusan összefügg, a hallgató is könnyen felismeri az összetartozásukat, de a dallammenet nem igazodik kellőképpen a hangsúlyozáshoz.

A következő, 24. sz. példában a kezdő hangsúly a *még* szótagon magas hangfekvésben indul, az aránylag kis emelkedés pedig a mondatszakasz végén a befejezettség érzetét kelti. Idősebb férfi a szántás-vetésről beszél, és a lassú előadásmód sajátos, egyéni intonációs eszközöként többször is hangsúlyozza a grammatikailag lezárt beszédszakaszok utolsó szótagját. Ha a hangsúlyozott zárószótagnak az előzményekben megfelelő hangsúlypárja van, akkor a jelenség szimmetrikus páros hangsúlynak minősül.

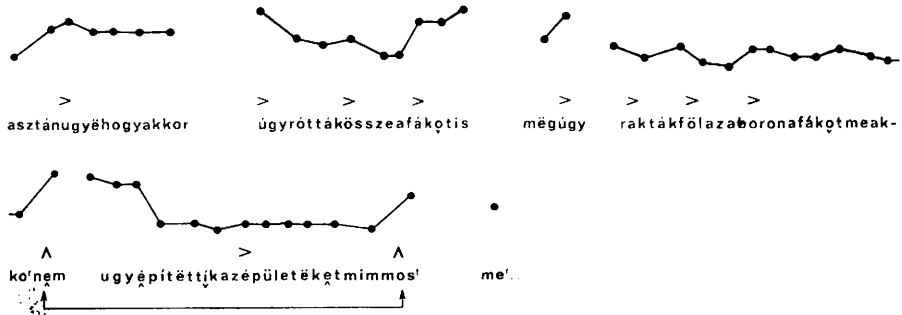
24. ábra: Szuhogy (Borsod):

Ritkábban az is előfordul, hogy tartalmilag más funkciójú hangsúlyból adódik a szimmetrikus hangsúly egyik párja. Például a beszédszakasz végén a folytatást jelző hangsúly, amely egyébként majdnem mindig erős dinamikával jelentkezik, befejező eleme lehet szimmetrikus hangsúlyoknak is (l. a 25. sz. példát). Bár funkciójánál fogva elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy a beszédközlés még nem zárult le, kötőszóval bevezetve újabb mellékmondat következik, ennek ellenére a két nyomatókos hangerővel ejtett szótag a hallgatóban mégis a csoportos hangsúly benyomását kelti. Ezt az összefüggést emeli ki többek között a hanglejtés is, az a negatív intonációs tényező, hogy a két erősen hangsúlyos szótag között nincs nagyobb lejtésingadozás, számottevőbb szünet, és genetikus hangsúly is mindössze csak egyetlen szón jelenik meg. A beszélő tartalmi szempontból a mondatban az összes többi szónál a *nem* tagadószót és az időt

kifejező *most* határozószót tartotta a legfontosabbnak, ezért emelte ki őket a páros hangsúly segítségével. A szórend azonban nem tette lehetővé, hogy a két hangsúlyos szó közelebb kerüljön egymáshoz, emiatt volt szükség több intonációs eszköz igénybevételére az összetartozás egyértelmű kifejezésre juttatásához.

25. ábra: Atyha (Udvarhely), néprajzi kikérdezés a házépítésről:

(Még egy folytatást jelző és egyúttal szimmetrikus páros hangsúly található a 11. sz. ábrán is.)

(Folytatjuk.)

BALOGH LAJOS—BARTÓK JÁNOS

S Z E M L E

Gyula Décsy, *Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit—Gegenwart—Zukunft*

Wiesbaden, 1973. 300 l.

Az európai nyelvek „külső” történetének, mai helyzetének és jövőjének képét mutatja be ez a páratlanul gazdag és olvasmánynak is lebilincselő könyv.

A bevezetés (1—9) után vázolja a két legfontosabb európai nyelvcsalád: az indoeurópai és az uráli jelentőségét. A történeti részben megemlíti a két nagy műveltségi nyelv — a latin és görög — ma is érezhető hatását, majd az európai kultúrákban egy latin és egy görög-szláv típus — kialakulását.

Ezután (28—153) sorra veszi az ún. nagy európai nyelveket (német, francia, angol, olasz, orosz), majd földrajzi—kulturális nyelvi csoportok szerint tárgyalja a többi: viking csoport (dán, norvég, izlandi, faeröri, ír, skót-gael, kymri, breton, svéd, lapp, finn, vepsze), tengerparti (fríz, holland, baszk, spanyol, portugál, máltai), pejpuszi (észti, vót, lív, lett), rokitnói (lengyel, litván, belorusz, ukrán, kasub), dunai (ceh, szlovák, magyar, szlovén, szerb-horvát), balkáni (román, moldován, bolgár, macedon, albán, görög, török), kámai csoport (csuvas, cseremis, tatár, baskir, votják, mordvin, zürjén, jurák, kalmük), végül a sziget- (luxemburgi, rétoromán, szorb, gagauz) és a diaszpóra-nyelveket (jiddis, ladino, karaim, cigány, örmény) veszi sorra.

A következő (153—96) rész az európai nyelvek külső körülményeivel foglalkozik: nyelvhatárok, nyelv és nemzet, nyelv és állam, állam nélküli nyelvek, az államok nyelvi homogeneitása, nyelvi kisebbségek (*cuius regio, eius lingua*), diglossia, kultúrnyelvek, nyelv és nyelvjárás, nyelvkeveredés, purizmus, a nyelv viszonya a valláshoz, személyiséghez, tájhoz, nyelvtervezés.

Egy rövidebb fejezet (196—229) azokat a nyelvi sajátságokat próbálja jellemezni, amelyek jellegzetesek az európai nyelvekre.

A harmadik nagy rész (229—58) az európai nyelvek jövőjével foglalkozik. Ez a nyelvi futurologia elsősorban a nyelvi határok áttörésével, egy európai második nyelv bevezetésével foglalkozik.

A könyvet igen érdekes és egyébként nehezen hozzáférhető statisztikai táblázatok egészítik ki (259—300). Ezek a következők: Európa nyelvei betűrend szerint (62 nyelv). Európa nyelvei a beszélők száma szerint. Összehasonlítás az 50 év előtti adatokkal. A nyelvhatárok hossza és minősége. Az európai országok területe, lakossága, nyelvi képe. Állam nélküli nyelvek. Országok a nyelvi homogeneitás sorrendjében. Európa nyelvei nyelvcsaládok szerint. Nem európai eredetű nyelvek elterjedése. Idegen nyelvek ismerete Európa országaiban.

Már a pusztán tartalmi felsorolás is képet ad arról, milyen gazdag, érdekes és ma is elevenen ható problémákat tár föl a könyv. Azt is látjuk, hogy ezer év alatt mennyi vizsály forrása volt Európa nyelvi tarkasága, és hogy a mai napig is mennyi még a megoldatlan kérdés, a nyelvi problémák mennyire nem mellőzhetők a gazdasági-politikai rendezések során sem. A szerző igyekszik teljesen tárgyilagos képet festeni az európai nyelvek helyzetéről. Vannak részek, amelyekkel vitába lehet ugyan szállni, de a tárgyilagosságra való törekvés egészében nem vonható kétségbe.

Noha Európa nagyságra nézve a negyedik világrész, területe az egész szárazföldnek csak 8,8%-a, de az egész világ lakosságának 17,5%-a lakik itt. Erős tagoltsága, hosszú tengerpartja, mérsékelt éghajlata, változatos felszíne, termékenysége az emberiség történetében, de még jelenében is kiemelkedő jelentőséget biztosít neki. Mindezek a körülmények tették lehetővé, hogy több kulturális központ alakulhasson ki, és hogy ezek egymással kapcsolatba is kerülhessenek. A szerző Európa keleti és délkeleti határának az Urál hegységet, az Urál folyót és a Kaukázus északi lábát tekinti. Így a Kaukázus nyelvi problematikáját kirekeszti vizsgálódásai köréből.

Nem tekinti külön nyelvnek a katalánt, szárdot stb. Így összesen 62 európai nyelvet tárgyal. Ezek közül ötöt sorol a „nagy” nyelvek közé (a beszélők száma 50 millió felül): orosz, német, angol, olasz, francia, hetet nevez „közép” nyelvnek (10—50 millió): ukrán, lengyel, spanyol, holland, román, szerb-horvát, magyar, 24 nyelv tartozik a „kis” nyelvek sorába (1—10 millió); a következő kategóriát a százezertől—egy-millió beszélőig terjedő 17 nyelv alkotja, 9 nyelvet pedig az ún. „törpe” nyelvek kategóriájába sorol (százezer beszélő alatt). A sorrend persze mindjárt megváltozna, ha tekintetbe vennénk az európai nyelvek más világrészekeken való elterjedését is, mert így a „közép” nyelvek sorába tartozó spanyol és a „kis” nyelvek közé került portugál a „nagy” nyelvek sorába kerülne.

A szerző is hangsúlyozza azonban, hogy a nyelveknek ilyen csoportosítása nem jelent értékkülönbséget: „Im Hinblick auf das Ausdrucks-Volumen . . . stehen die kleinen Sprachen den hochentwickelten Deutsch, Englisch, Russisch oder Französisch kaum nach: nicht nur in der Belletristik, sondern auch in den technischen Wissenschaften oder in den Stilbereichen der Konversation. In den kleinen Sprachen Europas kann man in der Tat beinahe alles so gut ausdrücken wie in den großen — ein wohl einmaliges Phänomen in der Sprachwelt der fünf Kontinente.” (3.) A bevezetés utolsó bekezdésében úgy véli, hogy az európai nyelvek közt főleg a fonetikában és a szókincsben van különbség, a frazeológia és a mondatlan „madártávtól” közösnek mondható.

A történeti fejezet bemutatja az őshonosnak tekintett indoeurópai és uráli nyelvcsaládot, majd az indoeurópai nyelvek terjeszkedését az uráli és egyéb őshonos nyelvek rovására. A továbbiakban vázolja a latin nyelv elterjedését a római birodalom terjeszkedésével, majd az egyház útján. Az egykori római provinciák akkor romanizálódtak,

ha legalább három évszázadig római közigazgatás alatt álltak. A többi — ha nem is romanizálódott — az egyház útján legalább a XVI. századig elfogadta az egyház, tudomány és közigazgatás nyelvének a latint. Érdekes, hogy hivatalos nyelvként a latin legtovább két nem latin eredetű népnél maradt fenn: Lengyelországban és Magyarországon.

A görög nyelv olyan tekintélyt vívott ki kultúrnyelvként, hogy a rómaiaknál nem is számított művelt embernek, aki nem tudott görögül. A rómaiak csak politikailag tudták a görögöket hatalmuk alá hajtani, de a latin nyelvű műveltség is nagyrészt a görögön alapul. A kelet-római császárságban hamarosan a görög nyelv kerekedett felül. A görög a kereszténységet a szlávok felé terjesztette, de nem görögül, hanem egy görög műveltséggel átítatott balkáni szláv nyelven. Ez a balkáni szláv műveltség még a romanizált trákokra is átterjedt, és a románokról csak a XVIII. században derült ki, hogy nem szlávok.

Így alakult ki egy nyugati latin-germán katolikus-protestáns, valamint egy görög-szláv pravoszláv kulturális kör Európában, amely nyelvcsaládokat is átvágott. A nyugati művelődési tartomány magába foglalja a germán, kelta és újlatin nyelvű népeket, a finnugor magyarokat, finneket, észteket és a balti népeket, a nyugati szlávokat, valamint a szlovént és horvátot. A keletibe tartoznak a görögök, albánok, a keleti szlávok, a szerbek, bolgárok és macedonok, valamint az oroszokkal körülvett finnugor népek. A protestantizmus a keleti kulturális tartományba nem tudott betörni. A protestánsokhoz elsősorban germán népek tartoznak, valamint a finnek, észtek, részben a magyarok és a baltiak közül a lettek.

Az európai nyelvek jelenével foglalkozik a könyv legnagyobb része.

A nagy nyelvek elsősorban azzal váltak nagygyá, hogy számos más nemzetiségű lakosságot olvasztottak gyakran igen kíméletlen módszerekkel magukba, így a német nyugati szlávokat és baltiakat, a francia kelta és germán törzseket, valamint baszk nyelvű lakosságot, az angol keltákat, az orosz pedig finnugorokat, baltiakat és török nyelvű népeket, néptöredékeket. Ismertetésem messze túlnyúlna a megengedhető határon, ha csak futólag is érinteném a 62 nyelv történetére, jelenére és jellemzésére megírt tömör fejezeteket. Mindegyik külön-külön is izgalmas olvasmány.

A következő fejezetben foglalkozik a nyelvhatárok egyszerűnek látszó, de mégis hallatlanul bonyolult kérdésével. Az egymással nem vagy csak távoli rokonságban álló nyelvek esetében a nyelvhatár könnyen meghúzható (pl. magyar/szlovák, finn/svéd, olasz/német, észt/orosz, albán/szerb). A közeli rokon nyelvek azonban fokozatosan olvadnak át egymásba, gyakorlatilag sokszor lehetetlen megállapítani, hol csap át a mennyiségi különbség minőségibe (pl. macedon/bolgár, német/dán, német/holland, spanyol/portugál).

A közös nyelv a római birodalom bukása után mindig jelentős szerepet vitt Európában az államalakulások idején. A népvándorlás viharai után kialakuló német-római császárság a germánok többségét foglalta egy államba. A romanizált keltákra és a később ugyancsak romanizált germán törzsekre épült a francia állam. Keletebbre valamivel később ugyancsak nyelvi alapon alakult meg a cseh, lengyel, orosz (ukrán), magyar és szerb állam. A közös nyelv még a XIX—XX. században is jelentős államalakító erő volt, kisebb egynyelvű államok integrálódásából alakult ki Németország és Olaszország. Az Osztrák—Magyar Monarchia első világháború utáni felosztásakor több új állam keletkezett nyelvi alapon, mint Csehszlovákia, Magyarország, Ausztria, részben Lengyelország és Jugoszlávia.

A századfordulón még csak húsz állam volt Európában, a második világháború óta (a Szovjetunió szocialista és autonóm köztársaságait is beleszámítva) 55, tehát majdnem megháromszorozódott a számuk. A többlet elsősorban az akkori sok nemzeti-

ségű országok (Oroszország, Törökország, Osztrák—Magyar Monarchia) területének rovására történt.

A néhány nem nyelvi alapon keletkezett állam különleges történeti okoknak köszönheti létét. Területük Európa területének összesen 1,6%-a, lakosságuk 3,8%-a. Közülük kerül ki az öt törpeállam (Andorra, Liechtenstein, Monaco, San Marino, Vatikán város), valamint Ausztria, Svájc és Belgium.

Noha így az európai államok zöme ún. nemzeti állam, az államhatárok a tengeri határokon kívül úgyszólván sehol sem esnek egybe a nyelvhatárokkal, még ott sem, ahol ez vitathatatlanul megállapítható. Így az ún. nemzeti államok is majdnem mind rendelkeznek több-kevesebb idegen anyanyelvű nemzetiséggel. A szerző ezek szerint megkülönböztet: 1. nyelviileg nagyon homogén (nemzetiségek 5% alatt); 2. homogén (5—10%); 3. kevésbé homogén (10—20%); 4. többnyelvű (20—50%); 5. kisebbségi (50% fölött) államokat vagy tagállamokat, mert a föderatív államalakulatokban (pl. Nagy-Britannia, Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia) külön veszi az utóbbiakat. Az első csoportba tartozik: Anglia, Izland, Luxemburg, Dánia, Olaszország, Norvégia, Bulgária, Görögország, Hollandia, Ausztria, Portugália, Lengyelország, Csehország, (a két) Németország, Svédország, Magyarország, Szlovénia, Albánia. A másodikba: Franciaország, (európai) Törökország, Spanyolország, Faer-öer, Málta, Orosz SZSZK, Jugoszlávia szerb-horvát nyelvű tagállamai. A harmadikba: Finnország, Románia, Belorusz SZSZK, Szlovákia, Ukrán SZSZK, Észk SZSZK, Litván SZSZK, Macedónia. A negyedikbe: Lett SZSZK, Csuvas ASZK, Permják AT, Moldvai SZSZK, Mari ASZK. Az ötödikbe: Tatár ASZK, Nyenyec AT, Mordvin ASZK, Udmurt ASZK, Kalmük ASZK, Komi ASZK, Írország, Wales, Baskir ASZK, Skócia.

Van Európában több olyan nyelv, amely sehol sem államnyelv, mint a breton, baszk, fríz, kasub, szorb, gagauz, lapp, vepsze, lív és vót, valamint a szétszórtan élő nyelvközösségek, mint a cigány, jiddis és ladino.

Az európai államok többsége főleg a XIX. század óta és talán még fokozottabban a XX. században arra törekszik, hogy az államhatárokat egyben nyelvi határokká is tegye. Ez a törekvés nem humánus, mert így népcsoportok anyanyelvük miatt hátrányos helyzetbe kerülnek a hivatalos államnyelvet anyanyelvként beszélőkkel szemben. Ilyen törekvések egyik módszere a tudatos asszimiláció, amely — a szerző szerint — gyakorlatilag majdnem minden európai államban megvan, hiszen az államnyelv beszélőinek százaléka évtizedről évtizedre mindig nagyobb mértékben nő, mint a nyelvi kisebbségé. A nyelvi egységre való állami törekvés legembertelenebb módja az erőszakos eltávolítás, tehát a törzslakosság tömeges áttelepítése, szétszórása más országrészbe vagy kiűzése az országból.

Ez az 1914-es a törökországi örmény kitelepítéssel kezdődött a Kaukázusból Szíriába, majd folytatódott a Balkánon és a második világháború után több országban (napjainkban Ciprus szigetén).

A nyelvi kisebbségek (a Szovjetunió tagállamaiban élő oroszok és a brit tagállamokban élő angolok kivételével) szinte mindenütt hátrányos helyzetben vannak, mert ma már rendszerint megkövetelik tőlük az államnyelv anyanyelvű szintű ismeretét. Nagy többségük őslakos az illető területen, tehát ők már sok-sok nemzedék óta ott élnek, s csak a határok változtak és a határokkal együtt az államnyelv. Európában hátrányos nyelvi kisebbségi sorban 27 millió ember él, közülük mintegy 5 millió állam nélküli nyelvű (pl. breton, baszk). Nem számítja bele ebbe a számba a szerző a kelta tartományokban vagy országokban (Wales, Skócia, Írország) élő angolokat és a Szovjetunió tagállamaiban élő oroszokat. Kivehetné még a finnországi svédeket is, akik teljes kulturális autonómiával rendelkeznek, és akiknek nem kötelességük a finnt megtanulni, hiszen az államnyelv a svéd kisebbség miatt kettős: finn és svéd, a svéd többségű településeken és területeken (pl. Ahvenanmaa-Åland) pedig csak svéd.

Az európai nyelvek kulturális helyzetét három csoportba osztja: Kultúrnyelvek az államalkotó nyelvek, amelyeknek fejlett szépirodalma, tudományos irodalma és anyanyelvi közigazgatása van, ahol a politika, katonaság, törvénykezés, ipar, sport, felsőoktatás, technika nyelve egyaránt az anyanyelv, ez a hivatalos nyelv. Ide sorol 27 európai nyelvet. — A „fejlődő” nyelvek közül tízet tart számon a szerző. Ezek fejlett szépirodalommal rendelkeznek, de az élet előbb felsorolt ágai közül nem mind-egyikben sikerült még az anyanyelvet uralomra juttatni egy nyomasztóan fölényben levő nagy nyelv hatása miatt (angol, francia, orosz). — A harmadik csoportba 25 (főleg egymillió beszélőn aluli) nyelvet sorol a szerző. Ilyenek a nem államnyelvek, vagy ahol valamelyik nagy kulturális nyelv hatása olyan régi és erős, hogy nem tudnak vagy akarnak annak hatása alól kikerülni.

A többi világrészhez mérten meglepően sok a kultúrnyelvek száma Európában, és ezek nem kész importnyelvek, mint Észak-Amerikában az angol, Latin-Amerikában pedig a spanyol és a portugál, hanem a saját, eredeti, helyi nyelvből fejlődtek ki.

Európában az egységesedés mellett elkülönülési tendenciák is fellelhetők, így a spanyol-katalán, francia-okcitan. Hivatalosan éppen a XX. században ismerték el önálló nyelvnek az ukránt (1905.) és beloruszt (1920.), amelyek addig orosz nyelvjárásnak számítottak. 1930 körül vált ki a tatárból a baskír, 1945 körül a moldvai a románból és a macedon a bolgárból.

A mai európai nyelvek óriási többsége autochton, Európában alakult ki. A más világrészekből származó európai nyelveket beszélők száma csak 2%-ot tesz ki. Ezek egy része Ázsiából került át, mint a török nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek (baskír, csuvas, gagauz, karaim, tatár), az egyetlen európai mongol nyelv a kalmük, a hindu eredetű cigány és a máltai (arab).

Érdekes a purizmusról szóló fejezet, amely tárgyilagosan sorakoztatja fel az ellene és mellette szóló érveket.

Nem térhetek ki a „linguistique intérieure” rendkívül tömör, de óriási ismeretekkel és kitűnő rendszerező készséggel megírt fejezeteire (hangtan, írás, alaktan, mondat- tan, szókinés, névtan). Ezekben jellemzi, mi a közös és mi a különböző az európai nyelvekben.

A harmadik fejezet Európa nyelvi jövőjével foglalkozik. Úgy véli, hogy az elkövetkező negyedszázadban nem kevesbedik az európai nyelvek száma. Megvalósul a kisebbségi nyelvek teljes egyenjogúsága (bár a próféta szólna általa!). Lesz olyan bizottság, amely igyekszik a helyesírásokat közelebb hozni egymáshoz. Szerinte Kelet-Európa az ezredforduló táján áttér a latin betűs írásra, de ekkor már az írás jelentősége lényegesen csökken. Az oktatásban egyre inkább az audio-vizuális módszerek szorítják ki a betűket. A legfontosabb irodalmi alkotásokat és a történelmet képernyőre dolgozzák át. A lakosság jelentékeny részének már fölösleges lesz az írni-olvasni tudás. A levelezés szerepét átveszi a telefon és a magnó-levél, mint ahogy az újságok és folyóiratok számos országban már ma válsággal küzdenek, mert a rádió és televízió „elveszi a kenyérüket”. Még az irodalom közvetítését is nagyrészt átveszi az utóbbi kettő a nyomtatástól.

A két- és többnyelvűség nem terjed lényegesen eddigi határain túl, de még az eddiginél is jobban föllendül a tolmács-hálózat. Jelentősen kibővül a nemzetközileg egységes jelentésű piktogramok, szimbólumok és az ideogramok jelentősége (autójelzések, tilos a dohányzás, kutyát bevinni tilos, poggyász megőrző, hideg-melegvíz stb.). Az ideogramok (pl. számjegyek, vöröskereszt, orvos, segélyhely) mértéktelen felduzzasztása veszélyes volna, mert visszafelé lépést jelentene a szóírás'hoz, amely a kinaiban 4000—50 000 jelig terjedhet. Ott viszont az egységes szóírás — ha más-más kiejtéssel is, de 750 millió embert tart össze. Ha áttérnének a hangírásra, a kínai „nyelv” legalább négy külön-külön sok milliós nyelvre (kuo-jü, kantoni, vu és min) bomlana föl.

Elengedhetetlennek tartja az elkövetkező negyedszázadban egy európai második nyelv bevezetését. Lehetőségeként a franciát, orosz, németet, eszperantót, latint és angolt említi. Sorra vesz tíz tulajdonságot (anyanyelvi és másodnyelvi beszélők létszáma, elosztás, tekintély, veszélyesség, tengerentúli haszon, nemzetköziség, jóhangzás, helyesírás, tanulhatóság). A szerző szerint első követelmény volna, hogy élő nyelv legyen, és nagy legyen a beszélők száma. Szerintem mindjárt ez a követelmény támadható. Indokolatlan előnyt biztosítana ugyanis akár az angol, francia, német vagy orosz anyanyelvűek számára, és előny volna az illető államok kisebbségeinek is. Hátrányos viszont a többi államnak, főleg a többi állam nyelvi kisebbségeinek, mert azokat háromnyelvűségre kényszerítené. Így tehát a pontozásban inkább az eszperantónak és latinnak kellene előnyt biztosítani, mert az senkinek sem anyanyelve. Igaz, hogy ezek európai bázisú nyelvek, de a többi javasolt nyelv is az, még akkor is, ha az egykori gyarmatokon és Szibériában Európán kívül is ismertek.

A második nyelvet tanítanák az iskolában, de nem érintené az államnyelv elsőségét. Anyanyelvi maradna az iskoláztatás, közigazgatás, a hazai ipar és szolgáltatás. Az európai második nyelven folya a külkereskedelem, szállítás, hírközlés, helyet kapna a tömegkommunikációban, a nemzetközi sajtóban. A századfordulóban talán még a természettudományok iskolai oktatási nyelveként is előfordulhat. Lennének Európában olyan egyetemek, amelyeknek ez lenne az egyedüli oktatási nyelve.

Ezután sorra veszi a második európai nyelvként számbavehető nyelveket. Itt azonban elhagyja a szerzőt eddigi tárgyilagossága. A franciáról szóló fejezet vádirat a franciák ellen, a németről szóló védőbeszéd, az angolokról szóló apoteózis. Keményen megrója a franciákat, hogy nem tudnak idegen nyelveken: „Er (der Franzose) erwartet zwar, daß der Fremde exakt nach den Regelungen der Académie française französisch spricht, andererseits ist aber er selbst kaum in der Lage, eine fremde Weltsprache einigermaßen zu erlernen” (246). Ami halálos bűn a franciáknál, az — úgy látszik — még bocsánatos sem az angoloknál. A szerző statisztikája szerint (294) ugyanis az 57 millió angol közül 2 millió beszél franciául, 1 millió németül (összesen 3 millió), az 53 millió francia közül pedig 4 millió németül és 2 millió angolul (összesen 6 millió). A nyelvi kisebbségekkel szembeni türelmetlen magatartásra példaként többször is pellengérré kerülnek a franciák; pl.: „rücksichtslose Franzöisierungspolitik” (35), vagy „... gewähren die Franzosen ihren Sprachminderheiten . . . nicht einmal auf Papier eine kulturelle Autonomie . . .” (246). Az angoloknál azonban ettől is el lehet tekinteni: „Wenn man von den unschönen Erscheinungen absieht, die das Vordringen des englischen in den keltischen Gebieten der britischen Inseln begleiteten (Eroberung von Wales und Irland), dann kann man behaupten, daß die Engländer in der Neuzeit in Europa nie als Eroberer auftraten” (255). Ugyanakkor (50—1) olvashatjuk, milyen kíméletlen és erőszakos módon asszimilálták az ír, enyhébb stílusban, de hasonló eredménnyel a skót és welszi (welsh) nyelvű kelta lakosságot (52—3).

A részrehajlás a pontozásban (294) is megnyilvánul, mert míg a tengerentúli 25—30 millió francia anyanyelvű (247) csak egy pontot kap, a 30—32 millió német anyanyelvű kettőt. A „Maß der Internationalisiertheit”, vagyis a nemzetközi szavak számának versenyében a francia és német azonosan 2—2 pontot, a latin, eszperantó és az angol 4—4 pontot kap, pedig a francia újlatin nyelv, az angol pedig latinizmusainak nem is jelentéktelen részét a franciából merítette. Így nem is csodálhatjuk, ha a pontversenyben csak az utolsó hely jut neki. A verseny eredménye: francia 18, orosz 20, német 21, eszperantó 26, latin 26, angol 30. Az angol máris nyert a szerző szerint, és győzelmét főleg annak köszönheti, hogy a Szovjetunió is az angol mellett döntött gyakorlati szempontból. Az angol mellett egyik fő érv elterjedtsége és most már nem agresszív magatartása (Európában). A szerző szerint az angol gyakorlatilag máris átvette

a második nyelv funkcióját, csak még egyszerűsíteni kellene (második nyelvként) nyelvtanát, helyesírását. Egyben felhívja a figyelmet arra, hogy nyelvművelés fő célja ezután mindenütt az volna, hogy az anyanyelvet az angollal szemben megvédjék (257).

A könyvnek igen hasznos és máshonnan nehezen hozzáférhető, értékes része a statisztika. Főleg hivatalos forrásokból merít, de helyenként becslésre van kényszerítve. Ott is elég megbízható, bár úgy hiszem, hogy a lappok 40 ezres létszáma túlzott, 32—34 ezerre szokták becsülni számukat. Ugyancsak kevesebben vannak a vótok 500-nál. Legjobb ismerőjük, ARISTE szerint — sajnos a kihalás legvégső stádiumában vannak, csak öregek beszélnek, számuk 40 körül van, talán ma már ennyi sincs. Szórványmagyarok több ezren élnek Franciaországban, Svédországban, Olaszországban, Ausztriában (az utóbbiban a 279. lapon fel is vesz 12 ezret, de a 267. lapon nem számol velük) stb. A 260. lapon 220 ezer magyarországi németet tart számon, de a 282.-en már 300 ezret. A Magyarországon élő magyarok száma a 267. és a 282. lapon 9 600 000, a 288.-on 9 800 000.

Nagyon érdekes az 1972-es adatok összehasonlítása az 1922-es (TESNIÈRE-féle) adatokkal. Innen megtudjuk, hogy az átlagnövekedéshez (30%) viszonyítva nyelvcsaládok szerint a szláv nyelvek +7,6, a germánok —14,6, az újlatin nyelvek +8,3, a baltiak —16,3, a kelták —26, a különálló indoeurópai nyelvek (görög, albán, cigány) +15,7, tehát az indoeurópai nyelvek összesen —1, a finnugorok +0,2, a török nyelvek +22,6, az egyéb (bask, arab-máltai, kalmük-mongol) nyelvek +5%-kal növekedtek az átlag fölött, illetőleg alatt. A germán nyelvek alacsony növekedési százalékát a jiddis nyelvnek szinte teljes pusztulása okozta a 2. világháború után.

Az egyes nyelvekre néhány példa (itt is a 30%-os európai növekedéshez kell hozzáadni vagy belőle kivonni) a legerősebben növekvő nyelvekről: izlandi +80, albán +68, bolgár +46, szlovák +45, szerb-horvát +39%; átlagos növekedésű nyelvek, pl. cseh +1, svéd —1, görög —4, magyar —5%; stagnáló nyelvek: lett —26, kalmük —32, észt —33%; fogyó (erősen asszimilálódó) nyelvek: fríz —38, rétoromán —40, skót —63, welszi —68, lív —93, jiddis —122%. A „nagy” nyelvek növekedési aránya: orosz +11, francia +3, angol —9, német —10.

A nagyobb nyelvek másodnyelvként való elterjedése becslésen alapszik. Nem tudom, mi szolgált a becslés alapjául, de alig hiszem, hogy Olaszországban az angolul tudók száma ne érné el a százezret. Ukrajnában viszont nagyon sokallom az ötmillió angolul tudót. Akkor minden kilencedik ukránnak kellene angolul tudnia, és mivel falun aligha lehet angol tudással számolni, a fővárosban minden negyedik-ötödik emberre jutna egy angolul tudó. Tapasztalataim nem ezt mutatják. Hasonló túlzás a 15 millió angolul tudó orosz (minden hatodik), és bár közismert az észtek hallatlan nyelvi fogékonysága, széleskörű nyelvtudása és a felsőbb iskolát végzetek igen magas arányszáma, túlzás, hogy minden második tudna angolul. De szeretném látni a százezer angolul tudó baskíriait is. Ha a Baskír ASZK 3,8 millió lakosából 2 millió orosz, akkor a maradék 1,8 millió nem orosz közül nem lehet 3 milliónak orosz a második nyelve. Ez a statisztika, úgy látszik, illuzórikus, nagyon túlbecsüli szinte minden ország nyelvtudását. A nyelvhatárokon mindenütt vannak kétnyelvűek, de a nagy világnyelvekkel nem határos országokban szinte az iskola az egyetlen forrás az idegen nyelvek tanulására. Az alsófokú iskola elvégzése igen ritkán elég ahhoz, hogy bármilyen idegen nyelvet el lehessen akár alacsony szinten sajátítani. Ehhez legalább középiskolai végzettség kell, sőt — ha nincs rá további szükség, a középiskolában tanult nyelv tudása elfakul, és egy évtized múlva csak halvány emlékei maradnak. Márpedig minden európai országban jelentős azoknak a száma, akik csak alsófokú oktatásban részesültek. Ezek közül kevés akad, aki idegen nyelven tűrhetően tudna. Bár a népszámlálási adatok adhatnának bizonyos konkrét alapot. Ilyenkor ugyanis minden diák beírja beszélt nyelvként azt a nyelvet, amit az iskolában tanul, még a latint is.

Bizonyos vitatható, de akkor is meggondolkoztató részletek mellett DÉCSY GYULA könyve végig lenyűgözően érdekes olvasmány, a nyelvészociológia egyik iránymutatóan átfogó, közérthetően megírt összefoglalása. Nagyon tömör, de óriási tömegű ismeretet, világos rendszerezést ad elméleti és gyakorlati kérdésekben egyaránt. Egy igen nagy műveltségű, éles szemű, a sok kényes kérdésben is tárgyilagosságra törekvő tudós szintézise, amely a szakemberek széleskörű tömegének állandó kézikönyve és további kutatások kiindulópontja lesz.

KÁLMÁN BÉLA

Hajdú Mihály, Magyar becézőnevek (1770—1970)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 363 lap: Nyelvészeti Tanulmányok 18. sz.

1. Napjainkban a magyar tulajdonnév-kutatás önálló tudományággá szerveződésének egyre több bizonyítékát ismerhetjük föl. MELICH, KNIEZSA, PAIS, MOÓR és mások munkássága megteremtette azt a nyelvtudományi és történettudományi alapot, LŐRINCZE és BENKŐ pedig megmutatta azt az utat, amelyre építve és amelyen haladva egyre jobban kiteljesedik a névtudomány önolvósága: világosan megfogalmazódnak a kutatás céljai, elhatárolódik és letisztult kategóriarendszere, a pontosan megjelölhető kutatási területhez igazodnak vizsgálati módszerei és módszeres eljárásai. Lassan beérik, az alkalmasságát és elkötelezettségét bizonyító folyóiratcikkek, tanulmányok után ma már monográfiákkal jelentkezik az a fiatal kutató nemzedék, amelynek szerveződését BENKŐ LORÁND (NytudÉrt. 70. sz. 9) már 1969-ben, a második névtudományi konferencián megállapíthatta. Különösen örvendetes, hogy az utóbbi években föllendült a személynév-kutatás is, s napjainkra számos kiváló színvonalú dolgozat, a fölvetett kérdések száma, súlya és a megválaszolás minősége révén fölzárkózott testvére, a földrajzinév-kutatás mellé. A személynévvizsgálat tematikai gazdagodását mutatja, hogy ma már a történelmi és jelenkori névadás elemzésére, a vezeték- és keresztnévek megfigyelésére, rendszerezésére, a becézőnevek, a ragadványnevek, az iskolai és katonai szólítónevek stb. tanulmányozására egyaránt avatott kutatók vállalkoznak, s a szorgos tevékenység olyan dolgozatokban csúcsonyul ki, mint ÖRDÖG FERENCnek egy kisebb táj legsajátosabb névadási szokásait feltáró munkája (Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Budapest, 1973.) és HAJDÚ MIHÁLYnak a becézőnévadás és -használat legáltalánosabb törvényszerűségeit tárgyaló és a magyar becézőnevek alakrendszerének megállapítását elvégző, előttünk levő könyve.

2. A szerző a tárgymutatónak is beillő terjedelmes tartalomjegyzék (5—16) után bevezetesként hitet tesz a névtudomány önolvósága, önálló tudományág volta mellett (17), és ismerteti dolgozata megszületésének körülményeit (17—8). Alapos tájékozottságra vallóan és jó kritikai érzékkel tekinti át a kutatási előzményeket (18—25), s témája szempontjából RÁCZ ENDRE és SZABÓ T. ATTILA munkásságát ítéli a leghasznosabbnak. Ezután a kutatópontok ismertetésére tér át (25—8). A kiválasztást a Magyar Nyelvtanulmányok alapján végezte, illetőleg az abban fölvetett helységek közül kihagyásos módszerrel választotta ki a következőket: Patak, Nógrádmarec (Nógrád m.), Agyagos-szergény, Völcsaj (Sopron környéke), Szentgyörgyvölgy, Csöde, Nagyrákos (Őrség), Old, Kovácsida, Cún (Ormánság), Doboz, Köröstarcsa (Békés m.), Panyola, Tiszakóród (Szatmár). Megvizsgálta továbbá a Bukovinából Dunántúlra települt székelyek névadási szokásait, végül a falvak és városok névhasználati különbségeinek bemutatására három várost is kutatópontul választott (Eger, Veszprém, Csongrád).

Ha a kutatási területeket térképre vetítjük, azt látjuk, hogy a szerző előnyben részesítette a mai Magyarország peremvidégeit, másutt csak alkalmi gyűjtést végzett,

illetőleg csak szórványos megfigyelésekre támaszkodott. Mivel munkájának egyik célja az volt, hogy rámutasson a becézőnévadás területi különbségeire, s ezek a távoli vidékek anyagának összevetésében jobban megmutatkoznak, érthető HAJDÚ eljárása. Magam azonban a kutatópontok ilyen kiválasztását nem tudom helyeselni. Azok az etnikai, történelmi és társadalmi—gazdasági szempontok ugyanis, amelyek a nyelvatlaszkészítőköt a bázishelyek kiválasztásában irányították, a becézőnévadás és -használat szempontjából indifferensek, vagy legalábbis nagyon nehezen és ritkán foghatók meg. Az ugyancsak kiemelt vizsgálati szempont, a névhangulat kutatása történeti anyagon rendkívül nehéz, hiszen az még ma is — mint a szerző több helyen utal rá — elsősorban pszichikai tényezők függvénye, amelyek között elsőrangú a névhasználóknak a név viselőjéhez fűződő viszonya, s kérdés, hogy e tényezők nem hoztak-e létre tanulmányozásra érdemes sajátosságokat az ország középső területein. A becézés különféle formáinak divatját is ma már olyan tényezők irányítják, amelyek nem nyelvjárási, legfeljebb regionális köznyelvi különbségeket hoznak létre, s amelyek nemcsak a peremvidékeken érvényesülnek. A névadás és névhasználat területi sajátosságainak vizsgálatához a nyelvjáráskutatókéi helyett szívesebben látnám tehát a névtani szempontok szerint kiválasztott kutatópontokat, amelyek alapján bizonyára jobban tekintetbe kellene vennünk az ország közbülső területeit is.

A becézőnevek mai rendszerének megállapítása nem sikerülhet a közvetlen előzmények feltárása nélkül. Ez a helyes felismerés irányította a szerzőt abban, hogy az anyaggyűjtő munkát a legutóbbi kétszáz évre vonatkozóan végezze el. „A vizsgált kor indoklása és tagolása” című fejezetben (29—32) meggyőzően igazolja eljárását, s bemutatja azokat a tényezőket és okokat, amelyek az 1770-től 1970-ig tartó idő öt történeti (1770—1895.) és három jelenkori (1896—1970.) szakaszra való felbontására készítették. Csak helyeselhető, hogy a szakaszok határaiul azokat a történelmi—társadalmi fordulópontokat, művelődéstörténeti eseményeket tette meg, amelyek nagy hatást gyakoroltak a névhasználatra is. A vizsgálat határainak és céljának higgadt, körültekintő megállapításához hasonlóan elmélyültségről és lelkiismeretességről tanúskodnak az anyaggyűjtés és feldolgozás módszereit bemutató fejezetek is (32—6, ill. 36—8). Tiszteletet parancsoló az a táblázat (34), amely a feltárt történeti adatok területi, időszakonként és nemenként való megoszlását mutatja be. A 87 488 valódi becézőnévből több mint 80 000 a női nevekre vonatkozott, s hogy ez az arány nem véletlen, azt a szerző „mai nyelvjárási kutatásai” is igazolják: a női nevek becézése sokkal gyakoribb és változatosabb. Kár, hogy a mai becézők számáról nem tudunk meg adatokat, de ez az adattár tanúsága szerint többszöröse lehet a történetiekének.

Hajdú könyvében több helyütt megfigyelhetjük, hogy a szerző mennyire fontos feladatának tekintette a rendteremtést a kategóriákról és a terminológiában. A becézőnevekre vonatkozó legfontosabb fogalmakról „A becézőnevek funkcionális rendszere” című fejezetben (38—43) foglalta össze nézeteit. Az „alakváltozat”, az „alapnév”, a „teljes név”, „becézőnév”, „babusgatónév”, „kedveskedőnév”, „megszólítónév”, „említőnév”, „tréfás név”, „gúnynév” a személynévkutatás roppant fontos kategóriái, s meggyőződésem, hogy a szerző körültekintő állásfoglalásai és a terminus technicusok alkalmazásában való következetessége hozzájárulnak annak a terminológiai zűrzavarnak megszüntetéséhez, amelyről éppen a személynévkutatásra vonatkozólag FEHÉRTÓI KATALIN, ÖRDÖG FERENC és magam is már több ízben szóltunk.

Az értekezés legterjedelmesebb és alaposan kimunkált része „A becézőnevek alaki rendszere” címet viseli (45—193). A rendszer kiépítése, a korábbi próbálkozások összehangolása, a sok új becézőnév besorolása — bevallottan (45) — igen sok gondot okozott a szerzőnek. De a szakirodalomban való alapos tájékozottsága, a hangyaszorgalmat igénylő aprómunka vállalása s nem utolsósorban ötletgazdasága sikerre juttatta

vállalkozását: becézőneveinknek olyan alaki rendszerét tárta elénk, amelyet a további kutatások bátran alkalmazhatnak, s csak kevés helyen tudnak majd kiegészíteni, helyesbíteni. A rövid „Összefoglalás”-t (195—7) a terjedelmes, világosan szerkesztett névcikkekből álló, előbb a férfi-, majd a női neveket tárgyaló „Adattár” (199—319) követi. E fejezetek tartalma, tagolása annyira gazdag, hogy csak a főbb csoportok és alcsoportok felsorolása is több lapot igényelne, ezért a recenzensnek meg kell elégednie néhány további megjegyzés előadásával.

3. Nem kevés tépelődést okozhatott a szerzőnek, amíg eldöntötte, hogy bevonja vizsgálódásába a név helyett álló közzavak, egyéb magyar és idegen tulajdonnevek kategóriáit is. És hogy helyesen járt el, nemcsak az igazolja, hogy e legtöbbször tréfás vagy gúnyos hangulatú nevek létrejöttét a teljes nevekhez való hasonlóságuk indukálta, hanem megtaláljuk a hozzájuk vezető lépcsőfokokat az egyéb becéző alakulásmódokban is: az ikerítésben, a becézőnév + köznév kontaminációjával alkotott nevekben (*Árpi* + *picur* = *Árpicur*) és más csoportokban is. Tény azonban, hogy az *Antibiotikum* (*Antal*), *Farkatlan*, *Farkinca* (*Farkas*), *Karamella*, *Kajsi* (*Károly*) stb. névtípus egyéb problémákat is felvet, és alig választható el a vezetéknevek motiválta becéző formáktól, amelyeket az „iskolai ragadványnevek” kategóriájában tárgyalt az eddigi irodalom. De ezek felvétele túlságosan elvezette volna a szerzőt eredeti céljától. Helyes, hogy — az iskolás gyermekek körében még oly gyakori előfordulásuk ellenére is — becézőnév-rendszerünkben periferikus névalkotási módként értékeli őket, mert elterjedésük rendkívül szűkkörű, életük viszonylag rövid, sőt keletkezésüket is legtöbbször alkalmi és egyéni képzetársításoknak köszönhetik.

A teljes nevek után következő *-a* képzőről azt is fölteszi (62), hogy alakulásukban „nagy része lehetett az idegen, elsősorban a latin hatásnak”. Megfontolandó, hogy mivel az *Esztera*, *Judita*, *Matilda* nevek előfordulása és használata „zömmel Nógrád vidékére esett” (uo.), latin helyett nem inkább szlovák hatást kell-e föltennünk, a szlovákban ugyanis ma is ezek az alapnévi formák. Itt jegyzem meg, hogy a *Matilda* becézőnév nyilván elnézés folytán kimaradt az adattárból (304), ott csak a *Tilda* szerepel, illetőleg a Nógrádból adatolt s az előzőkkel egyféleképpen értékelendő *Margita* (300) névalakról az értékelő részben nem esik szó. — De az *-a* képző egyéb problémákat is felvet. A szerző is megjegyzi a három- és kétszótagú zárt rövidülések tárgyalása után, hogy sok idesorolt névben „az *-a* végződés aligha képző funkciójú” (63). Ha pedig így van, kérdéses, hogy engedni kell-e a leíró szemlélet diktálta rendszerkényszernek, s a névvégi rövidüléssel és néveleji csonkulással alakult becézőnevek analógiájára nem lenne-e célszerű fölvenni a „közbülső szótagot vesztő nevek” csoportját, ahová besorolhatnánk a *Polixénia* > *Polixéna*, *Polexina*, *Polixina*, *Teofília* > *Teofila*, *Alojzia* > *Alojza*, *Otília* > *Otilla*, *Rozália* > *Rozala* stb.-féle eliziós névalakulásokat. — Érdekes az a megállapítás, hogy az *-a* és *-e* képző nem korrelatív párjai egymásnak (65; később ugyanezt vallja a *-ka* és *-ke* képzőről is: 102, 104), mivel az *-a* palatalis magánhangzójú tövekhez is járulhat. Az itt felsorolt példák egy részénél azonban figyelembe kell venni, hogy az alapnévi formák vegyes hangrendűek, s ez is befolyásolhatta a becézőképzőt (illetőleg más tényezőkkel is számolni kell): *Bertalan* > *Berta* (törövidülés is lehet), *Miklós* > *Mikla*, *Szilveszter* > *Szilva* (a szerző szerint is lehet köznévi helyettesítés), *Ernesztina* > *Erna*, *Ildikó* > *Ilda* stb.

Nyelvünkben az emberek becézésének rendkívül változatos formái alakultak ki, és különösen csodálatos a gyermekek névalkotó fantáziájának működése, merész képzetársításaik tükröződése a becézőnevekben. A rendszeralkotót sokszor zavarba is hozzák, mert pl. az ikerítések esetei sokszor „két-három csoportba is beosztható”-k (159). Így a „Mássalhangzóval kezdődő nevek ikerítései” csoportból a *Gyuszi-Puszi*, *Jankó-Pankó*, *Kakó-Pakó*, *Márta-Párta*, *Frici-Mici*, *Katyi-Latyi*, *Sári-Mári*, *Zsuzska-Fruszka* (nem

Fruska?) neveknek helyük lett volna az „Utótagjukban köznevet vagy más tulajdonnevet tartalmazó ikerítések” csoportjában is (158—9).

Olykor nem kevés fantázia kell ahhoz, hogy egy-egy becéző formában az alapnév indukáló hatását ismerjük föl, a két névtést ugyanis sokszor egyetlen hangjában vagy még annyiban sem azonos; pl. *Imre* > *Bikó*, *Binci*, *Bincsi*, *Binkó*, *Binyus*, *Binyusz*, *Binyász*, sőt *Banyusz*, *Bagyusz* vagy *Magdolna* > *Pancsi* (162—3). E jelenség összefügghet a kedveskedés szándékának erőteljes érvényesülésével. Amint a szerző mondja: „Minél kevesebb marad meg a teljes név hangtestéből, tehát minél nagyobb a rövidülés mértéke, annál feltűnőbb benne a becéző szándék” (61). És ugyanezzel magyarázható, hogy bizonyos helyzetekben egyetlen hangnak is lehet a személyt azonosító információs tartalma: „Budapesten egy Sára nevű lányt az *s* hang, egy Zsuzsa nevűt pedig a *z* hosszú, folyamatos ejtésével szólítanak meg néha” (88). Az ezekhez hasonló finom megfigyelések és árnyalt állásfoglalások hosszú sorát idézhetnénk még Hajdú könyvéből.

4. Az értekező részben megvizsgált nevek visszakeresését a nagy gondal összeállított mutató könnyíti meg (321—60), majd pedig a rövidítések jegyzéke következik (361—3). Talán túlzott az a pedantéria, amely nemcsak a nyelvtudományban közismert rövidítések feloldására készítette a szerzőt (ÉrtSz., MNy., NyK., Nyr. stb.), hanem szerepel a jegyzékben az i. h., az i. m., sőt a stb. is.

A dolgozat stílusa egyszerű, világos értekező próza, amely így nem csupán a már beavatott névtani kutatók, hanem a kezdő szakemberek számára is jól felhasználható kézikönyvvé avatja Hajdú munkáját, sőt kielégítheti a kívülről olvasó érdeklődését is. Csak néhány nyelvhelyességi hibát, idegenszerűséget találtam (pl.: „hasonló hibát vétett”: 40; „feltételezése szerint”: 47; „k ö z e l százezer”: 125; stb.), s ugyanígy nagy gondosságra vall a sajtóhibák kis mennyisége; de kettő közülük értelemzavaró: „*t-típusú* képzők és *palatális változataik*” (9; helyesen: *palatális* *z ált*, vö. 126), a *-ki* képző alatt *Kati* (< *Katalin*) becézőnevet találunk (104), ez nyilván *Kaki*-ra javítandó.

5. HAJDÚ MIHÁLY könyve névtudományunk komoly teljesítménye és az egész nyelvtudomány nyeresége. A kitűnő adattár és a ráépített rendszer bizonyára azzal a gyakorlati haszonnal is jár majd, hogy segít megbolygatni a köznyelvi becézőnév-állománynak még LADÓ JÁNOS Magyar Utónévkönyvében is tükröződő monotonosságát. A kitűnő érzékkel választott téma, a gondos anyaggyűjtés és a magas színvonalú kivitelezés olyan művé avatja a most ismeretett könyvet, amely méltán kapott helyet a Nyelvészeti Tanulmányok rangos sorozatában. Az eredetileg kandidátusi értekezésnek készült munka terjedelmét alaposan leszűkítették a kiadói korlátok, s nyilvánvaló, hogy a szerző nem csupán az adatok újraválogatásával, hanem az elméleti mondanivalók egy részének elhagyásával volt kénytelen végrehajtani eredeti dolgozata csonkítását. A tanulmány azonban így is kerek egész, s híű képet alkothatunk belőle kétszáz év nyolc metaszetének magyar becézőneveiről. Reméljük azonban, hogy hamarosan fórumot kapnak a most kényszerűségből kihagyott adatok és elhallgatott elméleti fejtegetések, és a szerző jóvoltából újabb magas színvonalú művel gazdagodik névtudományunk.

MEZŐ ANDRÁS

Márton Gyula, Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban

Kriterion Kiadó. Bukarest, 1974. 288 lap

A jelenségmonográfia a dialektológiában a CsűRY-iskolának volt egyik jellemző műfaja. Hangtani és alaktani jelenségtanulmányok tekintélyes sora született a harmincas-negyvenes évek fordulóján. Egységesen jellemzi e munkákat, hogy viszonylag gazdag, saját gyűjtésű anyagot dolgoznak fel — általában a módszerkeresés jegyében. Találunk közöttük olyanokat, amelyek szigorúan leíró jellegűek; olyanokat, amelyek a tárgyalt jelenség történeti vonatkozásait is vizsgálják; olyat is, amely a leíró és a történeti szempontot egymástól elválasztva próbálja alkalmazni; s végül olyanokat is, amelyek már bizonyos rendszertani szempontokat is igyekeznek bevinni a vizsgálatba. (Részletesebb elemzésüket l.: SULÁN BÉLA: MNyj. I, 9; DEME LÁSZLÓ, NyjKérd. 26—8; IMRE SAMU, MNyjR. 24—6.)

A jelenségtanulmányok készítése azonban, anélkül, hogy a műfaj korszerű módszertani eljárásai kialakultak volna — egyrészt CsűRY Bálint korai halála, másrészt a háborús eseményeknek a tudományos kutatómunkát gátló alakulása miatt — megszakadt. S a második világháború után újraeledő nyelvjárás-kutató munka középpontjába idehaza is, a nagy dialektológiai hagyományokkal rendelkező kolozsvári munkaközösségben is más műfaj, a nyelvatlászok készítése került.

Nagy örömmel üdvözölhetjük tehát MÁRTON GYULA legújabb művét, a moldvai csángó nyelvjárás igitöveiről, az igei jelekről és személyragokról írt munkáját, amely ennek a hasznos műfajnak a korszerű megújulását jelentheti.

Márton a közeli múltban is igen jelentős eredményeket felmutató romániai magyar nyelvjárás-kutatóknak egyik legtekintélyesebb egyénisége, egyik leginkább elismert szakembere. Széles körű tudományos eredményei mellett kiemelkedő szerepe van a romániai magyar nyelvjárás-kutatók nevelésében is. Monográfiáját — többek között — ezért is megkülönböztetett figyelemben kell részesítenünk, hiszen szinte bizonyosra vehető, hogy műve ösztönzőleg hat majd egykori és mai tanítványainak széles táborára is.

Márton Gyula a nagy tapasztalatokkal és mély tárgyi ismeretekkel rendelkező kutató biztos érzékével választotta ki a feldolgozandó területet: a moldvai csángó nyelvjárás. Egy olyan nyelvjárás, amely sajátos történelmi-társadalmi körülmények folytán számos régi sajátságot őrzött meg, tehát egészében erősen archaikus jellegű; amely nyelvi anyagában erős pusztulást mutat, tehát mai állapotának rögzítése sürgetően fontos feladat a magyar nyelvtudomány számára. A nyelvjárás egészén belül az igeragozás rendszere pedig különösen is érdemes a részletes vizsgálatra, hiszen jóval gazdagabb, mint mai irodalmi nyelvünké vagy mai nyelvjárásaink többségéé. S végül: szerencsésnek mondható a téma kiválasztása azért is, mert a nem nagyon távoli múltban több részlettanulmány is készült ebben a témakörben ebből a nyelvjárásból. Tehát a céltudatosan és módszeresen végzett újabb gyűjtések igen gazdag anyaga mellett régebbi feldolgozások is a szerző rendelkezésére álltak. Így módjában volt a nyelvi mozgásváltozás bizonyos fokú bemutatására is.

Márton módszertani vonatkozásban — az anyag bemutatásában, tárgyalásában, rendszerezésében — nem ragaszkodik a kitaposott utakhoz. De — érezhetően — nem törekszik arra sem, hogy mindenáron új módszertani eljárásokat kövessen. Józan mértékletességgel igyekszik kialakítani a feldolgozás legjobbnak vélt módszerét. S ezt a nem éppen könnyen elérhető célt sikerrel közelíti meg; úgy, hogy munkája jó kiinduló pont lehet a jövőben készítendő, hasonló jellegű tanulmányokhoz is.

Nem látom értelmét annak, hogy a szerző munkáját tartalmilag — akárcsak vázlatosan is — ismertessem. A munka címe annyira világos és egyértelmű, hogy szakemberek számára a mű tartalma sem lehet problematikus.

Ismertetésemben — amelynek terjedelme egyébként is eléggé korlátozott — inkább néhány olyan, főképpen módszertani jellegű kérdést vetek fel, amelyek ebben a nem egyszerű és nem könnyű műfajban talán elősegíthetik a további előrelépést, a még célravezetőbb eljárások kialakítását. Más szóval: azt kívánom elmondani, hogy — elismerve Márton koncepciójának előremutató voltát — ha ezt az anyagot én dolgoztam volna fel, mit csináltam volna részben vagy egészben másképp, mint ő.

1. Munkájában a szerző tárgyalja WICHMANN Csángó szótárának a tanulmány körébe vágó anyagát, CSÚRY BÁLINT és SZABÓ T. ATTILA gyűjtését-feldolgozását, valamint a kolozsvári munkaközösség által gyűjtött anyagot.

De: WICHMANN 1906—7-ben gyűjtötte a maga anyagát, CSÚRY BÁLINT, illetőleg SZABÓ T. ATTILA a húszas évek legvégén és a harmincas években, a kolozsvári munkaközösség az 1950-es évek folyamán. Úgy vélem, joggal tehető fel a kérdés, hogy ez a három anyag egy nagyon részletes tudományos feldolgozás számára nyelvjárástani szempontból valóban szinkrón jellegűnek tekinthető-e. Véleményem szerint aligha.

Viszont: Márton általában táblázatban mutatja be a régebbi gyűjtések (CsángóSz., CSÚRY, SZABÓ) anyagából kirajzolódó toldalékrendszert. Ilyen táblázatot saját gyűjtési anyagukról nem ad. De szintén táblázatban közli a régebbi és az újabb gyűjtések összesített anyagát. Ennek az eljárásnak a helyessége — vagy legalábbis a célszerűsége — szerintem vitatható. Ugyanis: az összesítő táblázat adatai általában nem vetíthetők vissza mechanikusan a múltba, de ez a táblázat nem tükrözi feltétlenül híven a mai élő rendszert sem.

2. A toldalékrendszer vizsgálatában a szerző megadja minden toldalék minden hangtani jellegű változatát is, lényegében semmiféle különbséget nem téve az alaktani (morfofonológiai) értékű és a hangtani jellegű változatok között. Például a feltételes mód jelének leírásában a szerintem is alaktani értékű *-ná, -né; -nó, -nő; -na, -ne;* stb. típusú formák mellett, velük teljesen azonos rangú változatként szerepelnek ilyen hangtani variánsok is, mint *-nă, -nê, -nê, -nê; -nyô, -nyüô; -nq, -nq;* stb. Ez az eljárás egyrészt igen nagy mértékben nehezíti a tulajdonképpeni alaktani rendszer áttekintését. Illetőleg: ezt a rendszert az olvasónak magának kell a fenti módon közölt anyagból összeállítania. Ez elvégezhető ugyan, de csak meglehetősen nagy munkával, és a részletes fonológiai ismeretek hiánya esetén a tévedés nem kevés lehetőségével. Nem látom tehát szerencsésnek ezt a megoldást gyakorlati okokból. Úgy vélem azonban, hogy elméleti szempontból is vitatható a két más jellegű nyelvi síknak minden megkülönböztetés nélkül való egy szintbe hozása.

Még jobban zavar azonban engem — a rendszertani áttekinthetőség szempontjából — a szerzőnek az az eljárása, hogy minden hangtani jellegű változatot közöl a tő-típusok bemutatásában is. Például az *öröl*: *örö-* tőtípusra a székely csángóból (egyes szám 1. sz.) a következő adatsor található: *örölök ~ öröök ~ öröleek ~ öllök ~ öröleek ~ örleek ~ örleek* (58), ahol a két fő tőtípus adatainak besorolása is nem alaktani, hanem hangtani kritériumok alapján történt.

Én ezekben az esetekben úgy jártam volna el: megadom a vizsgált módjel, illetőleg törendszert alaptípusait, tehát ismertetem a tulajdonképpeni alaktani rendszert; majd ettől teljesen elkülönítve — mintegy adattárként — közöltem volna a nagyon értékes, közlésre mindenképpen méltó hangtani változatokat is. Így jártam volna el abból a megfontolásból, hogy ezek a hangtani változatok — általában és elsősorban — nem a vizsgált morfémaakra, hanem az illető morfémaiban található fonémákra jellemzők.

3. A fentebb ismertetett eljárásnál is problematikusabbnak látom MÁRTON következő állásfoglalását: „A magánhangzó-váltakozást mutató tövek második alcsoportjába azokat soroljuk, amelyeknek a köz- és irodalmi nyelvben csak hosszú magánhangzót tartalmazó tövük van, a moldvai csángóban azonban emellett rövid magánhangzós tövel is rendelkeznek. A rendelkezésünkre álló anyagban ilyen az *ír*, a *sír* és a *néz*” (25). E tő-típus első csoportjába az *adok*: *ád*, *kelek*: *kél* típusú igéket sorolja a szerző.

Ezt az osztályozást azért látom problematikusnak, mert szerintem — alaktani szempontból — ezeket az igéket csak akkor volna reális a „magánhangzó-váltakozást mutató ige-tövek” közé sorolni, ha a rövid és a hosszú magánhangzó jelentkezésének valamiféle többé-kevésbé megfogható alaktani kötöttsége lenne, úgy mint az *adok*: *ád*, *kelek*: *kél* típusnak, vagy mint a *híd*, *-ja*, *-ra*: *hídat*, *-ak*, *-am* típusú névszónak a köznyelvben, illetőleg egyes nyelvjárásokban. Ilyen vagy ehhez hasonló kötöttség azonban — ahogy az anyagból látom — a moldvai csángóban nincs. A rövid és a hosszú magánhangzós tő tetszőlegesen váltakozhat a paradigmásor minden tagjában, legfeljebb a gyakoriság szempontjából mutatkozik némi eltérés a két változat között — esetleg a vizsgált nyelvjárási egységekben is más-más módon.

Egy köznyelvi példát véve alapul: nem hiszem, hogy — alaktani-rendszertani szempontból — helyesen járnánk el akkor, ha a *csoda* ~ *csuda* szót a tövében jelentkező *o* ~ *u* tetszőleges váltakozás miatt más tőtípusba sorolnánk, mint a *ruha*, *csorda* stb. szavakat, hiszen alaktani szempontból egységesen a szóvégi *a*:*á* kötött felhasználása jellemző rájuk.

Ha az *ír* ~ *ir*, *sír* ~ *sir*, *néz* ~ *néz* ~ *nez* típusú igéket mégis el akarnám különíteni azoktól, amelyekben ilyen jellegű váltakozás nincs, az „egyalakú ige-tövek” egy sajátos alcsoportját alakítanám ki belőlük. Ahogy a szerző maga is említi őket ebben a csoportban (13).

4. Az egyes igéknek a különböző tőtípusokba való besorolását illetően a következőket olvashatjuk a szerzőtől: „... a tövek és a toldalékok bemutatását egyaránt leíró alapon végzem. A tőtípusok tárgyalása során is mindig az irodalmi nyelv rendszeréhez viszonyítok, itt-ott azonban a magyar nyelvjárásokban nagyon elterjedt tőtípusokat sem hagyhattam figyelmen kívül. Így az *adok/ád*, *hagyok/hágy*, *kelek/kél* tőtípust külön tárgyalom, nem sorolom be az egyalakú tövek csoportjába, jöllehet a csángóban, mint látni fogjuk, a hosszú magánhangzós tő mindössze egy-két ténnyel adatolható. Más tőtípus esetében is előfordul, hogy egy-két ige a csángóban, illetőleg annak valamelyik alegységében egyalakú, vagy egy másik tőtípushoz tartozik, mégis a magyar nyelvjárásokban elterjedtebb csoportban hagytam, hogy így a tájékozódást és az esetleges nagyobb szintézis számára az eligazodást megkönnyítsem.” (10—1.)

Teljes mértékben egyetértek Márton Gyulával abban, hogy a csángó nyelvjárás ige-töveinek és -toldalékainak bemutatását leíró alapon kívánja elvégezni, s abban is, hogy a nyelvjárási rendszert az irodalmi nyelvhez kívánja viszonyítani. A leíró szempont alkalmazásában azonban én másképpen jártam volna el. Csak olyan tőtípusokat tárgyaltam volna, amelyek a vizsgált nyelvjárásban valóban élnek. Így azután nem került volna bele az általam összeállított rendszerbe az *adok/ád*, *kelek/kél* típus; az *iszik* ige pedig a nem ritka *id*-tő (*idnám*, *-nád*, *-ná* stb.) alapján az „sz-es tövel váltakozó *v*-s ige-tövek” csoportja helyett az „sz-es és *d*-s tövel váltakozó *v*-s ige-tövek” csoportjában tárgyaltam volna; sőt ide vettem volna az *eszik* ige-t is, bár a *d*-s töve jóval ritkábbnak látszik, mint az *iszik*-é. Vagyis az egyes igék csoportosításában, osztályozásában a vizsgált nyelvi egység saját belső rendszerét vettem volna egyedüli alapnak.

Viszont: egy külön fejezetben összehasonlítottam volna az így kialakult tőrendszert (és toldalékrendszert) az irodalmi nyelvvel, pontosan megrajzolva az egyezéseket és az eltéréseket.

5. S végül még egy megjegyzést! MÁRTON a múlt idő *-t* jelével kapcsolatban megállapítja: „Nem egy esetben járulhat magánhangzóra végződő tőalakhoz a *-t* jel is. Így a *volt* múlt idejű alakjaiban *-t* az időjel az *l* kiesése után is: *vót* . . . Nagyon elterjedt a csángóban a *kel* ige nyelvjárási *kótt* alakjának rövid *t*-vel való ejtése” (169—70). S úgy véli, hogy ezek „nyilván román hatásra visszavezethető rövidüléssel” (170) keletkeztek. Az etimológiailag rövid mgh. + *l* + *t* hangkapcsolatból keletkezett hosszú mgh. + *t*-s változatok (*vót*, *mëkhót*, *mëkhāt*, *kēt*, *kót* formák) a magyar nyelvterület minden részén eléggé általánosak. S bár a román nyelv mássalhangzórendszere a hosszú : rövid ellentét megőrzését illetően kétségtelenül negatív irányban hat a csángó nyelvjárásokra, a fenti példák esetében aligha számolhatunk reálisan csak román nyelvi hatással.

Ahogy mondtam: ha a moldvai csángó nyelvjárás anyagát én dolgozom fel, néhány esetben másképpen járok el, mint ahogy a szerző eljárt. Röviden kifejtettem azt is, hogy miben és miért. Hangsúlyozni szeretném azonban azt is, hogy ezeket az elképzeléseimet nem akarom Márton Gyula jól átgondolt koncepciójával szembeállítani, inkább csak azok mellett kívántam felvetni, abban a reményben, hogy ezekből a részben talán bizonyos szempontból antitézis jellegű elképzelésekből egy, az egész magyar nyelvjárás-tudomány számára hasznos szintézis alakulhat ki.

S őszinte öröömre szolgálna, ha MÁRTON GYULA kitűnő műve arra serkentené a romániai magyar dialektológusokat, hogy mielőbb összeállítsák a moldvai csángó nyelvjárás névszótöveinek és -toldalékainak monográfiáját is. S szívből örülnék annak is, ha szerény megjegyzéseimből ennek a megírandó monográfiának a szerzője valamit is hasznosíthatna.

IMRE SAMU

Néhány nehezebben hozzáférhető névtani munkáról

1. A magyar névkutatás örvendetes föllendülését nem csupán a nyelvészeti folyóiratokban megszorodott cikkek száma és minősége, valamint a nagy kiadványállatok (Akadémiai, Gondolat stb.) önálló névtani kiadványainak megjelenése jelzi, hanem a különböző vidékeken folyó és helyi kiadásokban napvilágot látó értékes munkák sora is bizonyítja. Mivel ezeknek a publikációknak nagy része nem is kerül könyvtárosi forgalomba, és még a kiadás helyén való megvásárlása is nehézségekbe ütközik néha, érdemes fölhívni rájuk a névtudománnyal foglalkozók figyelmét addig is, amíg egy régóta szükséges, de a közeli jövőben meg nem jelenő névtudományi bibliográfia számba nem veszi ezeket a műveket.

2. Gyors egymásutánban jelent meg Békés megyében két községi monográfia, amelyeknek mindegyike tartalmaz helynevekről szóló részeket.

Közülük az első „Mezőberény története” (Szerk. SZABÓ FERENC. Mezőberény, 1973. I—II.), amelynek két fejezete is foglalkozik a község földrajzi névanyagával. Az egyik ADAMIK MIHÁLYNÉ és MOLNÁR AMBRUS munkája (Mezőberény határának története és helynevei II, 119—53). Pontos és a filológiai módszereket szigorúan megtartó levéltári kutatás alapján mutatja be a község határának növekedését, változását. A sok értékes XVIII. század eleji névadat mellett itt található a község 1768-ból való határleírása, amelyben nemcsak a névtudomány, hanem a gazdaságtörténet, művelődéstörténet, néprajz számára is olyan értékes neveket találunk, mint *Bodzás*, *Rókás Halmok*, *Nyári út*, *Ugar*, *Szöllők*, *Nyomás*, *Szállási földek*, *Büngösd vize* stb. (120—1).

A történeti névanyag áttekintése után a nevek jelentéstani fölosztása következik. Összesen 238 nevet vizsgálnak a szerzők, s ez, ha a község huszonötezer katasztrális

holdnál nagyobb területét vesszük alapul, elég kevés, de az alföldi helynévadási szokások ismeretében mindenképp teljesnek tekinthető. Különös azonban, hogy noha háromnyelvű a község, csak magyar neveket találtak a kutatók. Az egyes jelentéstani kategóriák kialakítása alapján véve jó, de nem hagyható szó nélkül, hogy a tulajdonnévi előtagok és a földrajzi köznevek, az utótagok elkülönítése nem történt meg határozottan. Míg általában csak az utótagok jelentésével foglalkozik a fősztás nagyobbik része, a befejező két szakasz (125) a személynévi eredetű előtagoknak különböző utótagokhoz való kapcsolatát vizsgálja röviden.

Kétségtelenül legértékesebb része a munkának a „Külterületi helynevek szótára” (126—52). Ebben az egyes határrészekben belül betűrendben közlik a neveket (forrásjelzetükkel és részletes magyarázatukkal, szövegkörnyezetükkel azokat, amelyek már kihaltak). A köznyelvi alak után a térképmellékleten levő szám, (ha eltérő) a nyelvjárási alak, a hol? kérdésre válaszoló helyhatározóragos forma és a népnyelvi példamondatokkal is megtűzdelt részletes magyarázat következik. Ilyen gazdag szerelésű adattárral ritkán találkozunk a névtudományi irodalomban. A mellékelt térképlap (153) részletes, áttekinthető, jó tájékoztatást nyújt, de az adatok számozásának újrakezdése minden egyes határrész esetében nem a legjobb megoldás. A dűlők betűrend szerinti számozása is sok bonyodalmat, nehézséget okoz az azonosításkor. (Be kell vallanom, hogy nem sikerült megtalálnom a térkép I. 58, 88; II. 59, 60, 61 stb. pontjának névadatait, valamint nem tudtam a térképen lokalizálni például Félhalom nevei közül a *Hartel József tanyája*, *Sovány dűlő*, *Tót sor* stb. adatokat.) Mindezeknek a lényegében technikai jellegű kifogásoknak ellenére a munka igen értékes és nagyon érdekes kiegészítője az ország-szerte folyó helynévi kutatásoknak, s történeti szemlélete, adatainak gazdagsága, aprólékos, de föltétlenül szükséges részletekbe menő pontossága kiemeli az egyszerű adatközlések sorából.

3. Ugyanebben a mezőberényi kötetben (155—78) jelent meg MOLNÁR AMBRUS „A belterület története és helynevei” című, az előzőhöz hasonló értékű tanulmánya. Ezt is áthatja az a helyes és hasznos településtörténeti megközelítésű szemlélet, amely a két kötet mindegyik tanulmányára jellemző, és a szerkesztő SZABÓ FERENC hozzáértő tevékenységét, lelkiismeretes és hatékony irányító munkáját dicséri.

A belterület fokozatos növekedésének módjáról, az utcák számának szaporodásáról és eredeti nyomvonaláról ad számot az első rész. Itt nemcsak az utcák történetéről, hanem a jelentősebb épületek és egyéb létesítmények, piacok, vásárok helyéről, elhelyezésük változásáról is olvashatunk. A falurészek adatainak, történeti fejlődésének áttekintése után az utcanevek történetével foglalkozó igen értékes rész következik. Közli az 1751-es, az 1927-es, majd falurészenként a mai utcaneveket és egyéb belterületi helyneveket történetükkel, névváltoztatásaikkal, névmagyarázatukkal együtt. A község területi növekedését, a piacok, vásárok elhelyezkedését, valamint a falurészek határait egyaránt jól szemléltető térképek zárják le ezt a történeti, néprajzi és névtani szempontból is értékes fejezetet.

4. A másik nagy Békés megyei monográfia „V é s z t ő t ö r t é n e t e” (Szerk. SZABÓ FERENC. Vésztő, 1973. 547 lap). Ebben a helynevekről szóló fejezet (Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei 385—435) DOMOKOS ZSUSZA munkája. Ez a dolgozat technikailag jobban beilleszkedik a mai magyarországi helynévközzétételek sorába, s ebből következőn történeti kutatásai kevésbé mélyrehatóak, a névanyag földolgozása szűkszavúbb. Elsősorban a névanyag megmentése céljából készült adattárat közöl a szerző, de ezt ellátta minden szükséges, a modern helynévgyűjtésre jellemző szereléssel. Bevezetésében utal a népetimológiai magyarázatokra, gyűjtési módszereire. Külterületi adattára a köznyelvi alak után közli a nyelvjárási ejtést, a szükséges hely- és gazdaságtörténeti magyarázatokat, az esetleges névfjtéseket, az általa kutatott történeti anyag-

ban (elsősorban HAÁN LAJOS, Békés vármegye hajdana. I—II. Pest, 1870.) való előfordulásokat és végül a névnek a jól szerkesztett térképen (389) szereplő lokalizációs számát. A névanyag földolgozása hasonló a mezőberényiéhez.

A belterületi nevek adattára mindazokat az értékeket tartalmazza, amelyek külterületi adattárára jellemzőek. Meglepően gazdag ez a névanyag. (A 289 külterületi névvel szemben 383 a belterületiek száma!) Ennek következtében az egy lapra (410) zsúfolt térkép kevésbé áttekinthető. Az utcanevek földolgozása néhány jelentős aránytalanságra hívja föl a figyelmet. Így például az „emlékeztető nevek” (személyekről, eseményekről kapott nevek) kategóriájába tartozik a hivatalos utcanevek 80,6%-a! A megmaradó 19,4%-ot már nem tartotta érdemesnek a szerző kisebb jelentés-tani egységekre bontani. Érdekes és tanulságos a falurészneveknek külön történő felsorolása (433—5), ahol a *Kecskés-zug*, *Pardi-telep*, *Tóth-kert* stb. ismertebb típusok mellett *Zsebengő*, *Nagyszülér*, *Tarlódomb*, *Babilon*, *Kopraló* stb. jellegzetes helyi alakulatokkal is találkozunk.

5. Úgy vélem, többünk számára ismeretlen a TIT Magyar Nyelvi Választmányának kiadványsorozata, amelynek 1974. évi 2. számaként jelent meg RÁCZ ENDRE „M a g y a r b e c e n e v e k” című tömör összefoglaló tanulmánya (Bp., 1974. 40 lap). A becézés fogalmának tisztázása után sok példával és tudományos megalapozottsággal, de olvasmányos formában mutatja be az egyes alakulásmódokat. Különös értéke a munkának, hogy a történeti kutatások anyagát is fölhasználja, s így a mai állapotot az előzmények ismeretében értheti meg az olvasó. A népköltészetben, irodalomban, történelemben és a közéletben szereplő személyek nevére való utalásai nemcsak szemléletesebbé, hanem több szempontból is tanulságosabbá teszik a munkát. Az alakulásmódok ismertetése után a becézőnevek különböző keresztnemekhez való csatlakozásáról, a becézőképzők egyes időszakokra jellemző mesterséges feminizáló szerepéről olvashatunk. Nagyon fontos, hogy utal ennek a törekvésnek az idegenszerűségére, fölöslegességére. Különösen érdekesek, a szakemberek számára is tanulságosak a becézőnevek hangulatáról, köznévvé, családnévvé és önálló utónévvé (keresztnévvé) válásáról szóló fejezetek. Névtani irodalmunknak jelentős állomása, a szerző kutatásainak és a magyar becézőnevekről való ismereteinknek jó összefoglalása ez a munka. Kár, hogy a „nehezebben hozzáférhető” névtani kiadványok között kellett ismertetnem.

6. Névtudományi szempontból is jelentős vállalkozás FEKETE ANTAL „K e r e s z t n e v e i n k , v é d ő s z e n t j e i n k” című könyve, amely az Ecclesia Kiadónál jelent meg (Bp., 1974. 261 lap). Figyelemre méltó már az egyházi cél is, amely tulajdonképpen az új, hivatalos, LADÓ-féle utónévjegyzékhez való alkalmazkodás, annak a lehetővé tétele, hogy az egyházi anyakönyvekbe valamennyi mai hivatalos keresztnév bejegyezhető lehessen, ami tulajdonképpen a keresztségben kapott nevek számának az állami törvények adta lehetőség szélső határáig való kiterjesztése. Mint a szerző maga vallja, a könyv „a nevek felől közeledik a szentekhez, nem pedig fordítva” (11).

A munka névadattári része (15—235) betűrendben közli előbb a férfineveket, azután a női neveket. Nyomdatechnikailag is különbséget tesz az „ősmagyar”, „megmagyarosodott” és az „idegen” nevek között. Az egyes névcikkek fölépítése a következő. A név hivatalos formája után az etimológiai tudnivalók (esetleges morfológiai megjegyzések, eredetre utalás, jelentés) szerepelnek. „Rokon nevek” megjegyzéssel felsorolja az alapnévnek hivatalos névként elfogadott származékait is. Majd a javasolt védőszentre, illetőleg védőszentekre vonatkozó megjegyzések következnek. Mindegyik mellett föl van tüntetve annak ünnepnapja is.

Az etimológiák többsége talán túlságosan is megegyezik a LADÓ JÁNOS könyvében (Magyar utónévkönyv. Bp., 1971.) is közltekkel. Kár, hogy még az egyházi szakirodalom

ismeretében minden bizonytalansággal megfejtendő bibliai nevek bizonytalannak megadott jelentéseit (pl. *Ámos*) és a jelentés nélkül szereplő neveket sem fejt meg további kutatással, pedig sok névre (pl. *Ányos*, *Ármin*, *Artúr* stb.) található volna elfogadható adatot a modern külföldi szakirodalomban. Alig néhány esetben tér el csak a fönti könyvben megadott etimológiától. Így például az *Ádám* sumérből megadott eredzetét nem fogadja el, az *Adolár* névben — a német névszótárakkal egyetértésben — a 'sas' jelentést föltételezi, az *Aladár* esetében a valószínűbb szláv eredzetetét vallja stb.

A munka névtani jelentőségét azonban én elsősorban nem ezekben látom, hanem abban, hogy a későbbi keresztnévdivat-kutatások katolikus egyházi hatásaira vonatkozó vizsgálataihoz lehet majd fontos forrás, ha a plébániahivatalok ezután ennek szellemében foglalnak állást a szülők névválasztásával kapcsolatban, illetőleg ennek alapján ajánlanak keresztnévet az újszülöttek névválasztóinak: szülőknék, keresztszülőknék.

7. Egyéb névtani munkákról legközelebb kívánok számot adni.

HAJDÚ MIHÁLY

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

vadménés. — 1788: „azon Bucsai Pusztán meg fért 2 Gulya, *vadménés*, Ökör Csorda” (k. ir. 4209).

vajasbödön; alakv. *vajasbedény*, tehát az EtSz. 1833. évi *bedény* adata mellől a kérdőjel törlendő. — 1776: „*Vajas Bedény*” (OL. P. 418. U 79). — Vö. *bödön*.

vájdling. — 1812: „Egy kívül belől mázos *Vaidlingnak* ára 51 xr.” (Mb. ir. 2. cs.) | 1816: „*vajdlink*” (Cs. ir. 130. cs.).

vakszeg 'tengelyvégszeg' 1879: MTsz. — 1811: „Két ujj Srófos *vakszeg*” (B. ir. 6. cs.) | 1812: „Egy tengellybe való *vakszeg*” (Mgy. 109: 125).

vaktöltés 1874: CzF. — 1812: „szünet nélkül lövöldözzenek *vak tötéssel*” (Fgy. 56: 27).

valamintségesen 'valamint' 1860: MTsz. — 1803: „*Valamintségesen* akár melly Contribuens [adófizető, jobbágy] Farkast talál ell löni, [jutalmat kap] . . . ellenben őzet löni szabad nem lészen” (Mgy. 105: 12) | 1810: „*valamintségesen*” (Mgy. 108: 143).

vámolófuka. — 1796: I. *fuka* a.

vánda 'satnya, hitvány, csenevész' 1838: Tzs., 1883: MTsz. — 1843: „általános lett az oltó orvosok panasza a *vánda* s csekély himlőkről” (k. ir. 2605/1844).

vasfüzér 'fűzérvas'. — 1808: „egy *vas fűzér* 17 akora valo” (Mgy. árv. 58).

vaskos; alakv. *vacskos* 1781: MNy. LVIII, 231. — 1778: „Közép *Vacskos* termetü” (k. ir. 105) | 1787: „az egyik [ló] herélt tömött *vacskos*” (k. ir. 2619).

vastagétel 'főzelék' 1873: BALL., TeljSz. — 1833: „két *vastag ételhez* való kanál” (Ngy. 13: 104).

vászna 'vászonnal bélelt' 1838: Tzs. — 1787: „viselt zöld *vásznyos* németh Kabatot” (k. ir. 3373).

vászontarisznya. — 1735: „két uj *Vaszon tarisznya*” (k. ir. 65—9).

veszős 'csíkos, stráfós, sávós' 1782: MNy. LVIII, 231, 1807: MÁRTON. — 1772: „Ezüst Nyelű késsek, . . . melyeknek az nyelei *veszősök*, vagy rovatkosak” (k. ir. 8) | 1772: „kanalok ugyan[csak] *veszős* Nyélel” (uo.) | 1776: „Veres *Veszős* Közönséges abrosz” (OL. P. 418. U 79) | 1782: „83 Species Tallér *veszős* vászony Zacskóba” (k. ir. 31).

* L. MNy. LXX, 89—97, 222—8, 350—3, 474—9, LXXI, 120—8, 247—56.

- veszti* 'mellény, Weste'. — 1785: „Német ruhában fekete *Czaig* bugyogóban Laibliban és *Vesztiben*” (B. 9: 44) | 1786: „ezüst színü poszto *vesztit* [visel]” (Or. 490: 76).
- vesztlí* 'ua.' — 1835: „5 db. mellény (:vestli)” (Fgy. ir. 25. cs.).
- [*vetkezik* 'vedlik' 1807: MÁRTON] *megvetkezik* 1655: NySz. — 1814: „A másik [l6] pedig egészen még *meg* nem *vetkezett*” (Mgy. 110: 105).
- vetkezetlen* 'meg nem vedlett, vedletlen'. — 1851: „Egér szőrü *vetkezetlen* [l6]” (Mgy. 120: 197).
- vezér* 'az eketaliga rúdja' 1873: MTsz. — 1717: „Eke taliga, *vezérrel*, tengellyel” (Mgy. árv. 171).
- vészna* 1792: SzófSz.; *vészna* 1620: MNy. LXI, 481. — 1792: „Fiatal *Vézne* [l6]” (k. ir. 22, uo. más adat is).
- viaszkolt*. — 1786: „néha *viaszkolt* Sarutis [visel]” (B. 8: 104).
- kiviaszkolt*. — 1787: „visel egy *ki viaszkolt* kalapot arany rojtal” (Fgy. 36: 47).
- viaszkos* 1874: CzF. — 1785: „*viaszkos* stibli” (Fgy. 32: 27) | 1786: „hoszszu *viaszkos* Stifliben” (B. 9: 265).
- viaszos*. — 1783: „*viaszszas* stiblibe szököt el” (Fgy. 30: 19).
- vivendő*. — 1788: „a Szabatkára *vivendő* szénát . . . köztetvén” (k. ir. 8) | 1788: „[A] Szent Marjára . . . *vivendő* szénát mentül elébb . . . el indítsák” (k. ir. 346).
- világos kivirradtig*; vö. *világos virradtig* 1874: CzF. — 1820: „majd szinte *világos* — *ki-virattig* a muzsika szó mellett *korhelykodnak* a Lakosok” (Mgy. 111: 214). — Vö. *kivilágos-kivirradtig*.
- virslis* 'virslikészítő'. — 1843: „Franczi nevű *Virslis* (Mgy. ir. nov. 16.) | 1851: „*virstlis*” (Mgy. 120: 198) | 1851: „mesterségére *virstlis*” (Ngy. 16: 21).
- vízárjában* 'árvíz idején' XVIII. sz. k.: NySz. — 1769: „szántó földeink, mellyeknek . . . *viz árjában* . . . nem vehettyük hasznát” (OL. P. 418. S 177).
- vízfészek* 1838: Tzs. — 1788: „azon puszta is *viz fészékké* változott” (k. ir. 4209).
- víziperje*. — 1769: „a szénánkknak pedig nagyobb része sás, és *vizi perje*” (OL. P. 418. S 177).
- víziperjés*. — 1770: l. *héjagazos a*.
- vízjárta*. — 1770: „a *viz járta* helyeken . . . későn lehet kaszálni” (OL. P. 418. S 178).
- vízmeríteni*. — 1748: „kuttjokra menvénn a *Fatens viz meriteni*” (úrisz. ir.)
- vontatókötél* 1773: MNy. LX, 495. — 1735: „egy *vontato ketelet* [vittek el]” (k. ir. 65—9).
- vontatva* 1838: Tzs. — 1788: „*vontatva* szokott beszélni” (k. ir. 353).
- [*vonul* 1788: SzófSz.] *vonult*. — 1771: „hoszszan *vonnyult* szömöldökü” (Fgy. 27: 55).
- volentérekedik* 'volentéreként szolgál'; vö. *volentérekodik* 1769: MNy. LX, 495. — 1769: „Pest várossában *volentérekedett*” (Fgy. 27: 15).
- volonus* 'önkéntes, szabadcsapatbeli katona' 1810: „A *Volonus* Tisztek” (k. jk. 809. sz.) | 1813: „A mely Helység a reájok vetett *Volonusok* számát eddig ki nem állította” (Mgy. 110: 24) | 1825: „[A] H. [Helytartó] Tanács a *Volonusoknak* (:önkéntes katonaságnak): még 1809. Esztendőben . . . adottakról . . . való Dokumentumoknak felküldetését kegyessen rendelni méltóztatott” (Mb. 25: 375) | 1825: l. *drótoskatona a*.
- [*zajdul*] *összezajdul* 'összeszólalkozik' 1752: MNy. LIII, 519. — 1756: „adósságát kérvén Nagy Mártonnétól, *öszve zajdúltak*” (úrisz. ir.) | 1787: „K. József *öszve zajdúlt* volt S. Mátyással” (k. ir. 423. 7).
- [*zajlik* (a jég) 1792: SzófSz.] *zajlás*. — 1788: „A Marosig . . . el jöttem, a hol is a víznek erőss *zajlása* miatt . . . keresztül nem mehettem” (k. ir. 4622).

[*zimankó* 1846: SzófSz.] *zimankós*. — 1823: „a *Zimankós* idő esetében” (Gyo. úrb. ir. 1. cs.)

zomok 'köpcös, zömök' 1566: NySz. — 1785: „alacson, vastag, *zomok*, busa termetű” (k. ir. 494) | 1786: „*zomok* termetű” (k. ir. 2394).

zömök 1767: PPB. — 1775: „[A ló] *Zömöd* [!] Testű” (k. ir. 177) | 1785: „*zömök* busa termetű” (Fgy. 31: 83) | 1838: „*zömög* termetű” (Mgy. 116: 320) | 1836: „*közép zömeg* termetű” (Mgy. 116: 52).

zömökös 'kissé zömök'. — 1786: „*szömökös* alacson termetű” (k. ir. 325) | 1786: „*szömökös* alacson Termetű” (k. ir. 338. mell. 2).

zuhogó 'a gátnak, zsilipnek az a része, ahol a víz lezúhog' 1897: MTsz. — 1786: „Ács Pallérját hozzánk ki hozatván . . . az *Zuhogónak* . . . csinálására” (k. ir. 2351) | 1821: „*zuhogó*” (vízimolnár-mesterszó) (Fgy. 59: 25).

[*zúzódik*] *összezúzódik*. — 1835: „az első újján a csont valaha *öszve-zúzódott*” (Ngy. 13: 184).

zsebbevaló 'zsebkendő' 1840: MTsz. — 1789: „két *zebbe való*” (k. ir. 2404) | 1789: „*Egy Zebbe való*” (k. ir. 2407).

zebbe való kendő 'ua.'. — 1735: „egy *zebbe való* kendő” (k. ir. 65—9) | 1758: „6. *sebbe való kendő*” (k. ir. 150).

zebbe való keszkenő 'ua.'. — 1735: „egy *zebbe való keszkenő*” (k. ir. 65—9) | 1775: „5 tutzet '*sebbe való* selyem *keszkenő*” (Fgy. 27/1: 63).

[*zsebelő* 'zsebtolvaj' 1838: Tsz.] *zsebelő tolvaj* 'ua.'. — 1817: „mint *Zsebelő Tolvaj* . . . H. F. zsebéből a pénzének ki lopásánn rajta kapattatott” (Mgy. 1/1: 69) | 1818: „*Zsebelő Tolvaj*” (Mgy. 97: 46).

zsebjátékos 'Taschenspieler'. — 1764: „*Zsebjátékos*” (B. 8: 111) | 1786: „*Zsebjátékos*” (Or. 490: 76).

zsebmetsző 'zsebtolvaj' 1874: CzF. — 1770: „erszény és '*seb mettző*” (Fgy. 27: 28).

zsebvágás 'zsebmetszés'. — 1818: (Mgy. 97: 46).

zombékhaaj. — 1770: „[Az a széna] a mit ott kaszálunk, tiszta *zombokhaj*, és sás” (OL. P. 418. S 178). IMPLOM JÓZSEF

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1974. január 8. B. LŐRINCZY ÉVA, Az Új Magyar Tájszótár munkálatainak állása és a készülő szótár várható arculata. — Az előadás a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében a BÁRCZI GÉZA nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett ünnepi ülésen hangzott el. — A téma ez alkalommal azért volt különösen aktuális, mert — mint ismeretes — az Új Magyar Tájszótár munkálatait 1950-ben BÁRCZI GÉZA indította meg a Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. — Az előadó először röviden áttekintette a munkálatok történetét, jelezve, hogy immáron csak három — négy év választ el bennünket a szótár első kötetének megjelenésétől. A továbbiakban főbb vonásokban ismertette azokat a szerkesztési elveket, amelyek a szótár arculatát meghatározzák. Amennyire ez előszóban lehetséges, a szótár anyagából vett nyelvi példákkal igyekezett a hallgatóságához közel hozni a szerkesztés bonyolult munkájának problematikáját, valamint ugyanilyenekkel illusztrálni azokat az eljárásokat, amelyeket a szerkesztőség e rendkívül gazdag lexikai anyagnak a minél ökonomikusabb és minél célszerűbb közzététele érdekében kialakított.

1974. február 12. Szlavisztikai és magyar szakosztály. TOMICS LJUBOMIR, Magyar hatások a modern szerb helyesírás kialakításában. — A XVII. század végén és a XVIII. század elején a nemzeti fejlődés aktuálissá tette a szerbekenél a népnyelven alapuló nemzeti irodalom és az ennek alapját képező helyesírási rendszer kialakítását. Mint ismeretes, ezt a munkát Vuk Stefanović végezte el. Kevésbé ismeretes Vuk előfutárainak szerepe (Obradović, Orfelin, Mrkalj, s különösen Luka Milovanov Georgijević). Utóbbi jelentős műve az „Opit”, amely csak halála után jelent meg nyomtatásban. Mivel Luka Milovanov iskoláit részben Magyarországon végezte, s Pest-Budán élt — éppen a magyar nyelvújítás korában —, feltételezhető és valószínűsíthető az előadó szerint, hogy helyesírási reformjavaslatában — amelyet Vuk átvett — magyar hatások érvényesültek.

1974. február 19. Nyelvoktatási szakosztály. RÁCZ ENDRE, Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. — L. Nyr. XCVII, 443—54.

1974. február 26. Névtudományi szakosztály. MIZSER LAJOS, A testi-lelki tulajdonságra utaló magyar vezetéknevek típusai. — Az előadó ismertette kutatásának módszereit és csoportosításának főbb szempontjait. A csoportosítás szempontjai: I. Testi tulajdonságon alapuló vezetéknevek. Nagyság: *Kis, Nagy, Apró*. Testtartás, alak: *Görbe, Vastag, Csontos*. Testi erő: *Erős, Gyenge, Markos*. Járás, mozgás: *Ballagó, Hamar, Medve*. Testrészek tulajdonsága: *Csipes, Kónya, Nyakas*. A bőr színe és tisztasága: *Retkes, Fekete, Száraz*. Haj, szőrzet megléte, színe: *Hajas, Göndör, Szőrös*. A szem tulajdonsága: *Szemes, Szemök*. A fej tulajdonsága: *Hegyes, Nagyfejű*. Arc, tekintet: *Szép, Veres, Csinos*. Testi hiba: *Balog, Csonka, Siket*. Ruházat: *Czifra, Süveges*. Egyéb testi tulajdonság: *Szusza, Girhiny*. II. Lelki tulajdonságon alapuló vezetéknevek. Uralkodó jellemvonás, természet: *Bátor, Merész, Udvarias*. Kedélyállapot: *Víg, Bús, Szomorú*. Gyakori cselekvés: *Verasztó, Dullos, Kóbor*. Esemény: *Jónyer, Ótott, Papráza*. Szójárás: *Apjok, Megadja, Bezzegh*. Étél, ital, ízesítő vagy fűszer kedvelése: *Pálinkás, Kása, Borsos*. Ész, tehetség: *Eszes, Okos, Tompa*. Valamihez ért vagy nem ért, képzettség: *Kontár, Cseszkó, Mester*. Hitélet: *Istenes, Pogány, Bálványos*. Egyéb lelki tulajdonság: *Vén, Boromissza*. Befejezésül foglalkozott az előadó a vezetéknevek eredeti szófajának kérdésével, valamint a vezetéknevek alaktani (képzés, összetétel) és helyesírási problémáival.

1974. március 5. Finnugor szakosztály. MOLNÁR FERENC, Finnugor filológiai tanulmányok. — Az előadás azt példázza, hogy a finnugor filológia területén is lehet még új és tudományos jelentőséggel bíró magyar vonatkozású adatokra bukkanni. Az előadó az első részben olyan utazókról szólt (az utazásról szóló rövid beszámolókat is ismertetve), akiket a nyelvészeti szakirodalom nem tart számon. A második részben röviden összefoglalta, helyesbítette és számottevően kiegészítette a Reguly-fordítás-töredékről eddig publikált irodalmat, majd bemutatott egy régi Kalevala-példányt, amely — bejegyzéseinek tanúsága szerint — bizonyára Regulyé volt. A harmadik részben Rényi Ferenc magyar szabadsághős legendájának születését és más külföldi irodalmakban való feldolgozását ismertette. (Ennek az a finnugor vonatkozása, hogy Kaarle Krohn is írt egy, a finneknél ma is elég jól ismert verset Rényiről.)

Összeállította KESZLER BORBÁLA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

55. Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetében. 1966. 16,— Ft.
56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A Magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967. 95,— Ft.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét—absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesfrásáról. 1969. 12,— Ft.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesfrásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlay Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvben. 1972. 14,— Ft.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés és stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. 1974. 69,— Ft.
84. Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovás emlék. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Concriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekerdi József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilsztika. 1974. 12,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. Zilahy Lajos: A zárt *é*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában.; 1970. 122 lap.
2. Mátrai Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az *Iszony* első fejezete alapján.) 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *e*-zés vizsgálatához. Doboz község *e*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Erdi Éva: Ányos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvújrástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. I. III. em. 10.) Postai szállítást esetén + 2 Ft portó költséget számítunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI.

ÉVFOLYAM

1975.

4.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felolós szerkesztó:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztó bizottság:

**†BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, NYÍRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Apáczai Csere János és a magyar nyelv	385
<i>Pusztai István</i> : Azonos-e a nyelvi norma a nyelvi szabvánnyal?	397
<i>Voigt Vilmos</i> : Új jelenségek a szóláskutatásban	404
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A <i>kelletik</i> igéről	410
<i>Balassa Iván</i> : A tokaj-hegyaljai borféleségek terminológiája	417
<i>Rot Sándor</i> : A kárpátizmusok és a magyar jelentéstan nyelvtipológiai jelenségei	424
<i>Szende Tamás</i> : Magánhangzóközi affrikátáink természete	432
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar labialis ö, ő, ü, ű hangok megfelelései a szlovákban	438
<i>Torma István</i> : A földrajzi nevek gyűjtése és a régészet	448
Kisobb közlemények. <i>Kálmán Béla</i> : Pusztá helynevek családnévként. — <i>Fehértői Katalin</i> : Genealógia és névkutatás	453
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>K. Palló Margit</i> : Józan. — <i>Posgay Ildikó</i> : Tani. — <i>Somogyi Béla</i> : A <i>kontra</i> jelentéstartalmához. — <i>Villó Ildikó</i> : Dobva-fakadva	458
Nyelvművelés. <i>Deme László</i> : A magyar betűállomány időszerű kérdései	466
Nyelvjárások. <i>Balogh Lajos</i> — <i>Bartók János</i> : Csoportos hangsúlyok a nyelv- járási beszédben	475
Szcmle. <i>Kálmán Béla</i> : Az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszéké- nek centenáriuma. — <i>Kiss Jenő</i> : Hajdú Mihály—Kázmér Miklós, Magyar nyelvjárási olvasókönyv. — <i>T. Lovas Rózsa</i> : P. Dombi Erzsébet, Őt érzék ezer muzsikája. — <i>Hajdú Mihály</i> : Néhány nehezebben hozzáférhető névtani munkáról. — <i>Reuter Camillo</i> : Észrevételek Schram Ferencnek „XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár »Urbaria et Conscriptiones« gyűjteményében” című adatközléséhez	483
Nyelvtörténet. <i>Németh K. Bódog</i> : Két XVI. századi végrendelet	501
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXI. közgyűlése.— <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	504

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. I. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
mélyszóves fájdalommal tudatja, hogy

BÁRCZI GÉZA

akadémikus, nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár,
a Társaság elnöke, a Magyar Nyelv szerkesztő bizottságának tagja
1975. november 7-én, 82. életében váratlanul elhunyt.

Társaságunknak több mint másfél évtizeden át volt elnöke, folyóiratunknak 1923 óta egyik legtermékenyebb, legsikeresebb munkatársa. Személyében a kimagasló érdemű tudóst, a páratlanul eredményes nevelőt, a tanítómestert és a jóbarátot gyászoljuk, s emlékét kegyelettel őrizzük.

MAGYAR NYELV

LXXI. ÉVF.

1975. DECEMBER

4. SZÁM

Apáczai Csere János és a magyar nyelv*

I. Apáczai Csere János életművének méltatói már régóta észrevették s mindmáig hangoztatják, hogy a XVII. századi magyar szellemi élet e nagy egyéniségének a tevékenységében a nyelvkérdés s azon belül is az anyanyelv ügye meghatározó jelentőségű. Hogy Apáczai nevéhez a magyar nyelv életútjának valóban fontos mozzanatai kapcsolódnak, az vitán felül áll. Az ő nyelvi szerepében azonban mégis van valami szokatlan: olyasmi, ami működését bizonyos mértékben más síkra helyezi, mint azokét a személyiségeket, akiket nyelvünk múltjának alakulása, alakítása szempontjából számon szoktunk tartani, s akik jórészt vagy a szépirodalmi, vagy a grammatikai tevékenység vonalán, vagy éppen mindkettőn helyezhetők el. Csere János nem volt korának nyelvművésze, aki irodalmi munkáinak magyar nyelvi szépségeivel, erejével kápráztatta volna el kortársait, s gyakorolt volna hatást nyelvünk későbbi művelőire. Bár Enciklopédiájában tervezett egy nyelvi-retorikai részt (ami végülis nem készült el), ténylegesen nem írt sem grammatikát, sem ortográfiát, s nem szerkesztett egybe szótárt sem, tehát nem hozott létre olyan műveket, amelyek a magyar nyelvi eszmény, nyelvi norma tudatos alakítását célozták volna.

Mi hát akkor az, ami szereplését az anyanyelv vonatkozásában oly rendkívüli módon kiemeli, ami a nyelvtörténet oldaláról nézve is különleges ízt, jelentőséget ad működésének? Erre a feleletet egyrészt az anyanyelv szerepéről vallott felfogása, másrészt az anyanyelv használatában való gyakorlata adja meg, melyek elsősorban a „Magyar encyklopaediá”-ban realizálódnak, csúcsoadnak ki, de másutt, egyéb műveiben, beszédeiben is megnyilvánulnak. Születésének három és fél évszázados fordulója alkalmat ad arra, hogy mindezeket felidézzük.¹

* Elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai-emlékünnepein, 1975. március 24-én.

¹ Az Apáczai Csere János műveiből a továbbiak során idézendő szövegek, példák a következő kiadásokból valók: A „Magyar encyklopaediá”-nak (1653., a továbbiakban: Enc.) az előszótól az V. részig bezárólag terjedő szakaszát a LÁZÁR GYÖRGY szerkesztette kiadásból (Akadémiai Kiadó, Bp., I. köt. 1959.; II. köt. 1961.) idézem. Az innen vett idézeteket a lapszám melletti kötetszám külön is jelzi. Igen nagy kár, hogy ennek a mintaszerű jegyzetanyaggal s a betűhívség lehetőség szerinti figyelembevételével készített kiadásnak III. és IV. kötete már nem jelent meg. Az Enciklopédia VI—XI. részének idézeteit, például a BÁN IMRE—GYENIS VILMOS-féle kiadásból (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1959.) veszem, mely ugyan kevésbé betűhív, de teljes és a maga keretein belül szintén jó, korrekt közzététele. Az innen származó idézeteket a pusztá, kötet-szám nélküli lapszámok tüntetik föl. — A „Magyar Logicsatska” (1654., a továbbiakban: Log.) hivatkozásait HORVÁTH CYRILLnek „Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai” című munkájából (Pest, 1869.) adom, a HORVÁTH-kiadás lapszámával. — Apáczai két latin nyelvű munkájából: a „De studio sapientiae” (1653., a továbbiakban: Sap.) és a „De summa scholarum necessitate” (kézirat 1656-ból, a továbbiakban: Schol.) címűekből a magyarra áttett idézetek HEGEDÜS ISTVÁNNak „Apáczai Csere János paedagogiai munkái” (Bp., 1899.) című egybeállításából valók, az itteni lapszámozással.

2. Azt az elvi felfogást, amellyel Csere János a nyelv kérdéseire közlekedett, mindenekelőtt Enciklopédiájának latinul írt bevezetőjéből ismerjük. Nyelvi, közelebbről anyanyelvi felfogásának megismerése szempontjából is igen nagy kár, hogy a mű nyelvi-retorikai része nem készült el. Igaz ugyan, hogy az előszónak azon a helyén, ahol Apáczai forrásairól beszél — s ahonnan végeredményben tudjuk, hogy a 12 részre tervezett, de csak 11 részben elkészült mű hiányzó fejezete kimondottan a nyelvvel foglalkozott volna — mind az általános, mind a konkrét (görög, latin, héber és arab) grammatika és retorika vonatkozásában, általános szokásához híven, csak külföldi szerzőket említ (Enc. I, 36); s az is nyilvánvaló, hogy ha e rész elkészül, valóban az említett szerzők tételeinek közvetítője lett volna. Mégis érdekes lett volna tudnunk egyrészt azt, hogy Csere János akárcsak adaptációs jelleggel is mely nyelvi-retorikai kérdésekre összpontosít, másrészt talán — mint néha egyebütt is — egy-egy magyar vonatkozás itt is becsúsztatott volna szövegébe. Hogy az Enciklopédiából éppen a nyelvtudományt közvetlenül érintő és érdeklő rész hiányzik, azt ma már természetesen legfőlőbb sajnálhatjuk; mint ahogy mi, maiak végeredményben már azt is inkább csak találgathatjuk, hogy mért éppen ez az egy rész nem került bele a műbe. BÀN IMRE nagy filológiai apparátussal megírt könyvében (Apáczai Csere János. Bp., 1958. 179–81) arra utal, hogy az Enciklopédia utolsó fejezetei már idehaza — föltehetően sietve — készülhettek, s alkalmilag jutottak ki Hollandiába, ahol a művet nyomtatták. Tegyük ehhez hozzá, hogy talán nem egyedül a sietség okozhatta e feltűnő kimaradást, hanem forráshiány is: egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy — amennyiben a nyelvi rész kidolgozására már valóban csak idehaza került sor — akár Kolozsvárt, akár Gyulafehérvárt mind rendelkezésére állhattak azok a külföldi munkák, amelyek szándékai szerint mondanivalójának alapját képezték volna. Lehet, hogy a IX., történeti rész („Az ekkedég megtörtént dolgokról”) feltűnő ösztövérségében is közrejátszhattak efféle okok; a nyelvi rész egyébként feltehetőleg éppen a történeti mellett foglalt volna helyet (vö. BÀN i. m. 170, 301).

Az Enciklopédia előszava mindenesetre bepillantást enged Apáczai Csere János nyelvszemléletébe, közelesen a magyar nyelvvel kapcsolatos felfogásába. Az derül ki ugyanis innen, amit maga az Enciklopédia is mint egyetemes műveltségisményt célzó és kifejező mű egész jellegével bizonyít: Apáczainak a nyelviségről, közelebbről a nemzeti nyelv szerepéről vallott nézetei nem elvont és elszigetelt, a nyelv egyes részletkérdéseire vonatkozó tételek, hanem egy átfogó művelődési program szerves részei. Felismeri egyfelől azt, hogy a nemzeti nyelvnek milyen hatalmas, semmivel sem pótolható szerepe van a nemzeti műveltség megalapozásában és terjesztésében, másfelől azt, hogy e szerep kiteljesedésének két legfontosabb tényezője a könyv és az iskola. Tudatosítja továbbá, hogy a nemzeti nyelv csak akkor töltheti be műveltség-hordozó és műveltség-terjesztő szerepét, ha kilép abból az elmaradottsági állapotból, amely gátolja ebbéli szerepének érvényesülését.

Nem férhet hozzá kétség, hogy e felismerések egyik fő eredőjét azok a tapasztalatok szolgáltatták, amelyeket Apáczai hollandiai tanulmányai idején, a művelt Nyugat viszonyaiból merített. Míg a XVII. század első felének magyarországi tudományosságában, illetőleg e tudományosságot közvetítő magyar nyelvű szakirodalmában a teológia játszotta a főszerepet, addig a különféle nemzeti nyelveken bőven szóló nyugat-európai tudományos irodalom tematikája lényegesen tágabb volt, s főként a természettudományok körében

terebélyesedett nálunk akkor elképzelhetetlen méretűvé. S míg francia, olasz, angol, német stb. nyelven viszonylag könnyen lehetett értekezni a legkülönbözőbb tudományos témákról, a magyar nyelv akkoriban minderre fölöttébb alkalmatlannak vagy legalábbis kiműveletlennek tűnt. Mind e különbségeket a széles látókörű Apáczainak nem volt nehéz észrevennie. Az Enciklopédia előszavában világosan nyilatkozik is erről: „... különféle népeknek különféle, anyanyelven írott könyveire bukkantam. Igen nagy és tartós csodálkozással jóideig lapozgattam bennük előre és hátra, s rájöttem arra: nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják... De mi szükség szavakra, ahol a tények bizonyítanak? Hát nem tanít-e minket mindennapos tapasztalat arra, hogy mindezek a népek, külön-külön mindegyik — honfitársaink szégyenére — bővelkednek tudós férfiakban? Ennek bizony nem a legutolsó, hanem éppen a legelső oka az — ha minden érzékem meg nem csal —, hogy vannak mindenféle, anyanyelven írott tudományos könyvek.” (Enc. I, 20.) — Erre a nem azonos viszonyok egybevetéséből fakadó felismerésre más műveiben is visszatérően utal, például a Logikácska I. Rákóczi Ferencnek ajánlott bevezetésében: „Mióltától fogva... a több keresztény nemzeteket a magyar nemzettel egybe kezdtem hasonlítani: csodálkoztam erősen rajta, hogy a tudomány dolgában mindazoktól olyan messze maradtunk... E gonosznak én a többi között három okait találván, tudniillik a jó, okos és hűséges tanítóknak, a jó tanítás módjának, és végezetre a magyar nyelven írott könyveknek (kiváltképen a melyek a scholai állapotot néznék) rettenetes szűk voltát;...” (Log. 33.)

E felismerésből fakadóan formálja meg nyelvi-művelődési programját: az akkori tudományok enciklopedikus ismeretanyagának magyar nyelven való közlétevéését. „De mi haszna — mondja —, ha könnyes szemmel csupán szemlélem a távolból hazám áldatlan sorsát? Orvosság, orvosság! — azt kell keresni ide!... minden gondolatot az a vágy foglalta le, hogy segítsek szülőhazámon. Ezért nekidühödtem az írásnak, és — első kísérletképpen — hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak valamit.” (Enc. I, 20.) Ámde programjának végrehajtását éppen az a tényező nehezítette, amelynek érdekében cselekedni akart: „De amikor a [magyar] nyelv nagyfokú szegénysége és sívársága már a küszöbről riasztó látványként tárult elém, megkezdett munkámat legott abbahagytam, míg a sors rendeléséből kezembe nem akadt Theodorus Gaza könyve...” (Enc. I, 20–2.)

Az Enciklopédia előszavában hosszan idéz Gazától, akit műve megvalósításában mintegy ösztönzőül állít be. A XV. század e jeles görög humanistájának, aki természettudományi munkáját görögből tette át latinra, saját eljárására való hatását például ekképpen summázza Apáczai: „Ki sem lehet mondani, hogy szavai mekkora önbizalommal, lelkesedéssel és bátorsággal töltötték el szívemet, úgyhogy így gondolkoztam: ami Gazának latin városban, görög származása ellenére nemcsak hogy nem volt tilos, hanem amint látom, minden tekintetben nagy hasznára is volt maguknak a latinoknak, azt énnekem, amikor saját anyanyelvemről van szó, tulajdonképpen nemcsak hogy szabad megtennem, hanem égetően szükséges is. Ezért erősen föltettem magamban, hogy ha a jóságos és hatalmas Isten néhány esztendő elteltéig megnyújtja és meghosszabbítja életem fonalát, nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat.” (Enc. I, 24.)

Az Apáczai-kutatás régóta felfigyelt arra, hogy Theodorosz Gaza nem

annyira ösztönzője, irányítója volt a magyar tudós nagy próbálkozásának, hanem inkább csak tekintélyes igazolója (l. pl.: SIMAI: MNy. IV, 15; BÁN i. m. 359–61). Apáczai inkább csak a terminus technicusok fordításának részproblémájában kaphatott Gazától elméleti alapvetést, de — mint később látni fogjuk — ott sem kizárólagosan. Nyelvszemléletének egészét, illetőleg a műveltség hordozásában és terjesztésében a nemzeti nyelv szerepének felismerését szélesebb körű hatások biztosították. Mégpedig a művelt Nyugat fentebb említett példáján kívül nem kis mértékben hazai ösztönzők is.

Azoknak a törekvéseknek az ismeretében ugyanis, amelyek a magyar nyelv előtérbe állítására és állapotának kiművelésére irányultak, Csere János nem tekinthető a nemzeti nyelvi műveltséghez abszolút úttörőjeként. Jól ismeretes tény, hogy a magyar nyelv szerepe már XV. századi írásbeliségünkben, a kolostori fordításirodalomban erősen megnövekedett, majd a XVI. században, a protestantizmus révén akkori társadalmi-műveltségi viszonyainkhoz és lehetőségeinkhez képest óriási mértékben kiszélesedett. E spontánnak látszó nyelvi folyamatot hamarosan tudatos törekvések is kísérték és támogatták, amelyek a XV. században még ugyan megfogalmazatlanul, de már ott rejtőztek a kódexirodalom nyelvi újításaiban, a XVI. században pedig konkrét kifejezést nyertek egyrészt Erdősi Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás grammatikájában, illetőleg ortográfiájában, másrészt azokban a megnyilatkozásokban, melyeknek hosszú sorát Pesti Mizser Gábor nyitja meg Aesopusfordításának (1536.) előszavában, s amelyek az anyanyelv fejlesztését, csinosítását a haza iránti szent kötelességnek tekintik.

E nyelvi-művelődési fejlődés irányát és jellegét hosszú időn keresztül szinte kizárólagosan a magyarországi protestantizmus szabta meg, amely elsősorban nyomdászata és iskolái révén hatott, s amelynek középpontjává mindinkább a protestáns Erdély vált (a kérdésre l. részletesebben L. BENKŐ, *Die Rolle der Protestantismus bei der Herausbildung der ungarischen Literatursprache: Congressus secundus internationalis fenco-ugristarum. Helsinki, 1968.* 65–9). Apáczai idejében, a XVII. század közepi Erdélyben már valószínűs nyelvművelő-nyelvújító mozgalom bontakozott ki, mely ugyan ösztönzést kapott nyugat-európai, főként német nyelvművelő törekvésektől, mégis okaiban és céljaiban, jellegében és hatásában sajátosan erdélyi és magyar volt (l. SIMAI ÖDÖN, *Nyelvújítók a XVII. század közepén: MNy. IV, 12–9, 108–14; l. még: JANCSÓ BENEDEK, A XVII. század nyelvművelése: Abafi Figyelője VII, 292 kk., VIII, 40 kk.; BÁN i. m. 357 kk.*). E mozgalom Geleji Katona Istvánnak és körének munkálkodásában csúcsosodott ki, de ott állt mögötte a felvilágosodás koráig elható óriási nyelvi tekintélyével Szenczi Molnár Albert is. Apáczai Csere János is a kor protestáns Erdélyének volt hű fia, ebben a magyar nyelviséget ápoló, fejlesztő légkörben nevelkedett és dolgozott, s szoros szálak fűzték az erdélyi nyelvművelés élharcosaihoz, Geleji Katona Istvánhoz, Medgyesi Pálhoz, Mikolai Hegedűs Jánoshoz, Bihari Ferenchez stb. (vö. SIMAI: i. h. 15–6). Hatásuk alól nem tudta, de nyilván nem is akarta kivonni magát, nyelvszemléletének rugói tehát nem kis mértékben itt keresendők. Hogy Enciklopédiájának előszavában erről lényegében nem tesz említést, sőt még Geleji Katonát is csak mint pártfogóját, hollandiai ösztöndíjának biztosítóját emlegeti (Enc. I, 18), annak valószínű oka a kor szellemében, hivatkozási szokásaiban keresendő: Gaza, Fortius, Ramus és a többi külföldi humanista emlegetése, idézése adhatott elsősorban hitelt, tekintélyt művének.

Ha Apáczainak egész nyelvszemlélete, különösképpen a nemzeti nyelv

szerepével kapcsolatos felfogása szerves része is volt egy már akkor régóta tartó magyarországi, azon belül is elsősorban erdélyi nyelvi-művelődési folyamathoz, ez nyelvi felismeréseinek jelentőségéből vajmi keveset von le, sőt ebbéli szerepét éppen e folyamatban emeli ki. Nyelvi felfogása ugyanis több ponton mélyebb és szélesebb volt előzményeinél és kortársainál. Senki sem előtte, sem akkoriban nem fogalmazta meg hozzá hasonló egyértelműséggel a nemzeti műveltség és a nemzeti nyelv szoros kapcsolatát, az anyanyelvnek műveltségteremtő és műveltségfejlesztő szerepét. Ő mondja ki nálunk először általános érvennyel azt a tételt, hogy az anyanyelvűség a műveltség megszerezhetőségének feltétele s egyszersmind eszköze. Ugyancsak nem szóltak addig még csak megközelítő felismeréssel sem arról, hogy az anyanyelv közvetítésével megszerezhető műveltségnek mik a keretei, mely tudományok tartoznak e műveltségeszménybe. Pontosabban az Apáczai előtt e témáról nyilatkozók jobbára csak a teológia és a szépirodalom kereteiben gondolkoztak, s a magyar nyelv kiművelését is csupán ide vonatkozóan látták fontos nemzeti feladatnak. Ő viszont igen jelentékenyen kiszélesíti ezt a kört, tágítva a humán tudományok területeit is, de főként újszerűen vetve föl a természettudományok magyar nyelven való közvetítésének szükségességét. Végül, de nem utolsósorban Csere János volt az, aki világosan fölismerte és hangoztatta, hogy a tudományok magyar nyelvű terjesztésének a könyv mellett az iskola is eszköze; aki jól átgondolt iskolaügyi programjában kijelölte a magyar nyelvű iskoláztatás helyét, szerepét is.

3. Az anyanyelvi iskolának sem az elvi problémafelvetése, sem a tényleges működése természetesen nem Apáczaival kezdődik Magyarországon. Már a korai latin–magyar szójegyzékek jelzik, hogy a magyar nyelvnek valamilyen, ha jobbára csak alárendelt, a latin tanításának függvényeként jelentkező szerepe volt a késő-középkori hazai iskolázásban. A XVI. században egyes városi iskolákban – főként a latinból való fordítások nyelvi-stiliztikai vonatkozásaival kapcsolatban – a magyar nyelvi fogalmazás dolga is fölmerül; erről szépen vall például az a XVI. és XVII. század fordulójáról származó iskolai jegyzetfüzet is, amely MÉSZÁROS ISTVÁN kiadásában közelesen jelenik meg a Nyelvtudományi Értekezések számaként. A XVI–XVII. század református kollégiumainak (a sárospataki, debreceni, gyulafehérvári, kolozsvári stb. iskoláknak) az oktatási rendszerében a latinnal szembeállított anyanyelvnek szintén megvolt a maga helye. A XVI. században már néhány elejtett megjegyzést is olvashatunk az anyanyelv iskolai szerepéről, Szenczi Molnár Albert meg már egyenesen a leánygyermek magyar nyelvű iskolázásának szükségességéről ír (vö. BÁN i. m. 510). Mindezek azonban lényegében csak szórványos jelenségek. Aki először szól átfogóan és mélyen átgondoltan a magyar nyelv iskolai helyéről, részletes pedagógiai program keretébe helyezve a kérdést, az kétségtávol Apáczai.

Csere János a nyelvkérdést az iskola szintjén is középpontba állítja. Ez már abból a látszólag formális tényből is kiviláglik, ahogyan az iskola-típusokat osztályozza. „A schola azért vagy anyai, vagy idegen nyelven való” – mondja az Enciklopédiában (Enc. 366). Midőn a kolozsvári kollégium igazgatóságát átveszi, bemutató beszédében részletesen is taglalja az iskola-típusokat, megkülönböztetve az általános (vulgáris), a középfokú (trivialis) és a felső fokú (akadémiai szintű) iskolákat. Alsó szinten teljes mértékben az iskola anyanyelvi jellegét vallja: „... amaz alsó iskolák a közönséges (vulgáris) iskolák, mint a melyekben leginkább az anyanyelven olvasást, írást

és helyes beszédet (a vallás elemeivel) művelik, ezért anyanyelvűeknek is hivatnak.” (Schol. 116.) Hogy ezeknek az iskoláknak a szó szoros értelmében vett népi szintjéből, népközelségéből indul ki, s a magyar nyelvi ismeretközlést itt kizárólagosan kötelezőnek tekinti, az kiválglik efféle megjegyzéseiből is: „Az anyai skoláknak helye a városokon imitt-amott a város utcáiban lehet legjobban, a falukon pedig ugyan a scholamesternél is meglehet, csak hogy ne abban a házban, amelyben a deákul tanulók vagynak.” (Enc. 366.) Ezt az iskolatípust az egész magyar oktatási rendszer alapjának, kiindulópontjának tekinti. Világosan megmondja, hogy az alsó fokú, anyanyelvi iskolák nemléte vagy gyér volta a közművelődés terjedésének legszámottevőbb gátja: „Az ilyen scholáknak tartások s felállítások oly szükséges, hogy valamely országban, tartományban s városban nincsen, megcsalhatatlan jele, hogy az ország, tartomány és város a temérdeki tudatlanságnak tengerébe borult be...” (Enc. 367.) E felismerés alapján buzdít oly hevesen az anyanyelvi iskolák létesítésére. Szavai nyilván az erdélyi fejedelemnek is szólnak, amikor ennek az iskolatípusnak a fundamentális jellegéről beszél: „Minekokaért szintén olyan szükséges a keresztyén s hazáját szerető fejedelmeknek effélét [ti. anyanyelvi iskolát] állítaniok, mint másféle scholákat, holott azoknak is az a fundamentomok.” (Enc. 367.) Az e tekintetben is elmaradt hazai viszonyokat, az anyanyelvi iskolák nem kellő számú voltát egyébként teljesen szókimondóan is bírálja, s változtatást követel: „Tehát ideje felébredned, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép!... Kelj föl, mondom és állíts végre alsó iskolákat...” (Schol. 119.)

Amikor az anyanyelvi iskoláknak az alapműveltségi programjáról, az anyanyelven való írás, olvasás, helyes beszéd megtanításáról szól, mondani-valója valósággal költői magaslatokra emelkedik, jelezve, mennyire szívéhez nőtt ez a kérdés: „De a beszéd helyes kiejtését és írását az iskolákban tanuljuk meg. És jó isten! maga az írás és az írás olvasása valóban mily csodálatra méltó dolog. Hogy már az egyszerű vonások lelkünkben a gyönyörnek és fájdalomnak, a szeretetnek és a gyűlöletnek, a békének és a háborúnak, a csöndnek és a viharnek képzeteit és fogalmait keltik föl.” (Schol. 117.)

Csere János nyelvi programjának jelentősége tehát alsó iskolai szinten elsősorban ennek az iskolatípusnak a kiterjesztését, általánosan szükséges voltát követelő jellegében, s ezzel együttjáróan a magyar nyelvű képzés és a magyar nyelvben való jártasság kiszélesítésében van. Programja azonban túlmutat az elemi fokú iskolán, s az anyanyelven való tanulás igényét a középfokú iskola felé is kiterjeszti. A kor középfokú oktatásának szokásait, a latinitás elsődlegességét természetesen nem tudja és nem is akarja áttörni, de ez abban az időben nem is lett volna mindenben szerencsés mozzanat, hiszen az akkori, jórészt latin nyelvű tudományosságtól való elzárást jelentette volna. Korszakos jelentőségű, sőt korát megelőző jellegű volt azonban az a felismerése, hogy a műveltség elemeit ezen az iskolai fokon is anyanyelven lehet a leghatékonyabban terjeszteni. Akkoriban rendkívülien forradalmi gondolatnak minősült ugyanis az, hogy mindenfajta tudományt, nemcsak a társadalmi-bölcséleti, hanem a természettudományi ismereteket is magyar nyelven kell a tanulók számára közreadni. Apáczai kifejezetten ennek a célnak az érdekében írta meg magyarul az Enciklopédiát, amelyet — egy korszerű műveltségesszmény általános kifejezőjének és előmozdítójának a szerepén túlmenően — mindenekelőtt iskolai tankönyvnek szánt, műveltségideálját a magyar nyelvű iskolai tanítás keretében akarván a magyarság közkincsévé tenni. „Arra törekedtem -- mond-

ja a mű előszavában — hogy erőmhöz képest enyhítsek azon a hatalmas hiányon, mely hazai nyelven írt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, melyből az egész műveltség szövedékes szárait legombolyítja, mégpedig anyanyelvén.” (Enc. I, 30.) Az Enciklopédiát, mint „magyar nyelven írott scholai könyv”-et (l. Log. 33) a középfokú iskola alsóbb osztályai számára készítette, az akkori 13–16 éves diákoknak szánta, és a gyulafehérvári Bethlen-kollégiumban akarta tanítani (vö.: JAUSZ BÉLA: PedSz. X, 139; OROSZ LAJOS: PedSz. X, 149; BÁN i. m. 511). Az alsó fokú iskola anyanyelvi programjának továbbviteléről van itt szó, amelyet egyébként Apáczai világosan meg is mond: „Felette nagy tehát a mint látjátok, éles eszű hallgatóim, az alsó iskolák haszna, majdnem életbevágó szüksége. Mindazonáltal ha tovább nem törekszik és a középiskolákba nem nyúlik át, mások felett alig lenne érezhető valami műveltség, mely ez iskolákból háromolnék bármely nemzetre.” (Schol. 119.)

Az Enciklopédiával nemcsak magyar nyelvű tankönyvet ad, hanem didaktikai utasításokat is: „Most már nincs más hátra — írja az Enciklopédia előszavának vége felé — minthogy könyvem használatára is rámutassak. A nagyobb érthetőség kedvéért vázolni fogom röviden azt a módszert, amelynek szem előtt tartására törekedném, ha lennének valaha tanítványaim.” (Enc. I, 42.) Az utolsó félmondat egy kicsit már arra a megérzésre is rámutat, hogy az Enciklopédia — sajnos — végeredményben nem vált tankönyvvé. Nem vált tankönyvvé nemcsak Csere János korai halála miatt, hanem azért sem, mert nyelvisége, jellege, tartalma, a benne tükröződő műveltségismény meghaladta korának magyar viszonyait és lehetőségeit.

Apáczai mindenesetre nagyon világos didaktikai utasításokat adott arra nézve, milyen sorrendben kell tanítani, illetőleg tanulni az Enciklopédiát. Kitűnő pedagógiai érzéssel látta meg, melyek a könnyebb és melyek a nehezebb fejezetei művének, s a könnyebbtől a nehezebb felé haladás elvét pontosan érvényesítette tanácsaiban, nem törődve a mű fejezeteinek tényleges sorrendjével (Enc. 44). Erről a látszólag egzaktszerű didaktikai problémáról azért kell Csere János nyelvszemléletével kapcsolatban legalább rövid utalást tenni, mert azok a részek, amelyeket a szerző mint didaktikailag könnyebbeket és előbb tanítandókat jelöl meg (földrajz, ásványtan, növénytan, állattan stb.), nyelvileg, a bennük foglalt magyar terminológia jellegét tekintve is könnyebbek, mint a véleménye szerint később tanítandó fejezetek (matematika, geometria, fizika, logika stb.). E problémakörre nyelvezetének tárgyalása során még kissé bővebben is visszatérek; most csak az a lényeges, hogy Apáczai didaktikai sorrendezése mögött nyilvánvalóan ott van a nyelviség, a terminológia nehézségi fokának kérdése is, amelyet mint kiváló pedagógus bizonyos mértékben önkritikusan is érzékelt.

4. Bár Apáczai nyelvszemléletének középpontjában kétségtelenül az anyanyelv kérdése áll, s az Enciklopédia magyar nyelvűsége önmagában is világos hittételnek számít az anyanyelv mindenek előtt való műveltség-hordozó szerepe mellett, Csere János a magyar nyelvre sohasem tekint provincialisztikusan vagy éppen elfogult módon. Az ő műveltségideáljában a magyar mellett nemcsak megférnek az idegen nyelvek, hanem a lehető legnagyobb mértékben mutat rá e nyelvek megtanulásának szükséges voltára éppen az egyetemes emberi műveltség birtokbavételének céljából. Elsősorban az akkori világnyelvek (görög, latin, héber, arab) elsajátítását tartja a művelt ember számára elengedhetetlennek, és több alkalommal is részletes didaktikai-metodikai tanácsokat

ad az idegennyelv-tanulást illetően (pl. Enc. I, 44—50, Sap. 94—100, 108, 112 stb.). Ezekben a tanácsokban néhány hozzá illően korszerű, sőt korát meghaladó elv tükröződik; ilyen például a száraz, öncélú, szabálymagoló jellegű grammatizálással való szembenállás, a beszédgyakorlatnak, az oda-vissza való írásbeli fordításnak a szorgalmazása stb. Ezek közül az elvek közül bizonyára több minden érdekes módon tükröződhetett volna az Enciklopédia nyelvi-retorikai fejezetében, — amennyiben ez elkészült volna.

Azok a követelmények, amelyeket Apáczai az idegen nyelvek tanulását illetően a közép- és felső fokú iskolai szinteken a tanulók elé állít, föltétlenül túlzóak (vö. BÀN i. m. 518). Maximalizmusát azonban lényegében itt is ugyanaz a progresszív törekvés, ugyanaz a magas fokú igényesség szülte, amely az anyanyelv dolgában is irányította elképzeléseit. Egyébként ő e téren is nemcsak másoktól követel többet, sokat, hanem maga jár elől példával. Kortársai előtt jól ismeretes volt igen kiterjedt nyelvtudása: Bethlen Miklós önéletírásában arról emlékezik meg, hogy több keleti nyelvben „ment volt csodálatos nagy perfectiora”; egy halálát sirató gyászvers meg éppen azt állítja róla, hogy tizenkét nyelven beszélt (l. BÀN i. m. 142, 539; l. még HEREFER: MKsz. LXXXII, 40—3). Számos jelből lehet arra következtetni, hogy ezek a vélekedések aligha lehettek túlságosan messze a valóságtól.

5. Apáczainak a nyelvhez fűződő viszonyáról természetesen nemcsak műveiben leszögezett elvei vallanak, hanem maga az a nyelvi gyakorlat, amely műveiben realizálódott. E tekintetben kétségkívül a legfontosabb kérdés a „Magyar encyklopaedia” nyelvhasználata, azon belül is a különféle tudományokkal kapcsolatos terminus technicusok jellege.

Csere János az Enciklopédia megírásakor óriási mértékű nyelvi nehézségekkel találta magát szemben. Szövegét igen nagy részben idegen, főként latin nyelvű munkákból fordította-kivonatolta, s azokban legtöbbször olyan terminológiát talált, amelynek vagy egyáltalán nem, vagy csak részlegesen és bizonytalanul volt magyar nyelvi megfelelője. Apáczai természetesen e téren sem járt teljesen ismeretlen utakon, hiszen a tudományok mindenkori szintjén jelentkező latin terminológiai elemek a különböző jellegű fordítási kísérletek révén korábban is gyakran kaptak valamilyen magyar megfelelőt. Ez az áttelezés már középkorvégi latin—magyar szójegyzékeinkben tetten érhető, tovább folytatódik a XVI. század lexikológiai munkáiban, majd Molnár Albert szótárában. A kódexirodalom, majd a XVI. századi protestáns vallási irodalom fordításai, ha csak egy viszonylag meghatározott fogalmi körben is, de számos új, gyakran mesterségesen alkotott terminológiai elemet honosítanak meg a magyarban. A XVII. század erdélyi nyelv művelői, Geleji Katona, Medgyesi és társaik sokszor merész újításokkal is kísérleteznek (vö. SIMAI: MNy. IV, 15—6, 108—9). Ennek ellenére még e század fordítói is ismételtlen panaszolják, hogy a magyar nyelv ilyen szempontból való fejletlensége folytán mekkora nehézségekkel kell küzdeniük (vö. BÀN i. m. 160—1, 357—8). Mindezek a terminológiai újítások azonban jobbára azokra a fogalmi körökre korlátozódtak, amelyek a teológiához, illetőleg a teológiában felhasznált ismeretkörökhöz kapcsolódtak. Csere János Enciklopédiája viszont ezt a kört igen lényegesen kiterjesztette, ezért egyes tudományterületek magyar terminus technicusait szinte a semmiből kellett megteremtenie.

Apáczai a legnagyobb mértékben tudatában volt annak, hogy Enciklopédiájában a terminus technicusok mennyire kulcsszerepet játszanak. Felfogása e kérdésben sem nélkülözi az elméleti megfontolásokat, amelyekről

műve előszavában is részletesen ír. Világosan kinyilvánítja, hogy a fordítás névadási problematikájában Theodorosz Gaza elvei alapján áll. Ilyeneket idéz például Gazától: „Ehhez járul még az újonnan alkotandó elnevezések megfelelő feltalálása is. Mivel erre fordítás közben igen gyakran szükség van, azért itt valóban nélkülözhetetlen a filozófiai képzettség. Ennek segítségével jól látjuk a dolgok igazi természetét, és új neveket alkotunk ugyan, az eredeti elnevezéseket azonban — már amennyire a józan ész meg tudja ítélni — teljes hűséggel kifejezzük velük. Mert a dolgok neve olyan, amelyet a névadók tetszése szabott rájuk. Nevet adni pedig minden időben egyformán szabad. El sem képzelhető, hogy jöhet valaha olyan idő, amikor akár új dolgok feltalálása, akár új nevek adása megszűnnék. De ezt a feladatot nem szabad rábízni a nagy tömegre, amelynek vaktában minden dolog a kedvére való, hanem bizony csak filozófiailag képzett emberre, aki a számba jöhető érveket felkutatja, hogy az elnevezésekben ésszerűség is legyen, s aki úgy adja a neveket, ahogy a legjobbnak látja, noha döntését a szembenálló érvek súlya határozza meg.” (Enc. I, 22.) Apáczai — mint látni fogjuk — gyakorlatában is több tekintetben követi Gaza elveit, így például az eredeti terminusoknak a lehető legpontosabb, szó szerinti fordításában, a terminusok „filozófiai” meghatározottságú, a nyelvi bonyolultságot is magában rejtő szabatoságában stb.

Bármennyire nyilvánvaló, hogy a terminus technicusok vonatkozásában Apáczai nemcsak elveket kölcsönzött Gazától, hanem ezekhez az elvekhez gyakorlatában alkalmazkodott is, mint egész nyelvszemléletében, a terminológiai újításokban követett megfontolásaira, valamint maguknak a terminusoknak a használatára is erősen hatott a korabeli erdélyi nyelvművelő mozgalom. E tekintetben föltétlenül figyelembe kell venni, hogy a kortárs nyelvművelők, mindenekelőtt Geleji Katona István a fordításokkal kapcsolatos magyar szóalkotásoknak egész elméletét dolgozták ki (vö. SIMAI: MNy. IV, 16—8, 109—10; vö. még SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink... 248 kk.), s ezek pontosan ismertek voltak Csere János előtt is. Fordítói gyakorlatának számos jele mutat arra, hogy sűrűn forgathatta Gelejinek 1645-ben megjelent „Magyar grammatikátská”-ját, s a latin és a magyar terminusok közti viszony megítélésében, illetőleg a magyar kifejezések megalkotásában annak elvei szerint járt el.

Elsősorban gyakorlati segítség volt az, amelyet az Enciklopédia terminológiai megoldásaiban Szenczi Molnár Albert szótárából kaphatott, noha az ottani példákból analógiás vezérelveket is leszűrhetett új kifejezései megalkotásához. Azt az egyébként is magától értetődő föltevést, hogy Molnár Albert szótárát munkaeszközként használhatta, alátámasztják azok az — egyébként nem feltűnően nagy számú — egyezések is, amelyek a szótár és az Enciklopédia frazeológiája közt fönnállnak (vö. még BÁN i. m. 362 kk.).

E megemlékezés keretében természetesen nem lehet szerét ejteni annak, hogy az Enciklopédia terminusaival kapcsolatos részleteket taglalni lehessen, akár latin megfelelőikhez, akár magyar előzményeikhez fűződő viszonyukat vetve latra, akár pedig az egyes fogalomkörök terminológiai sajátosságait boncolgatva. E külön részlettanulmányokat kívánó problémák tüzetes bemutatása helyett itt tehát csak néhány általánosabb vonatkozást emelnék ki.

Apáczai terminológiai magatartásában az egyik legjellemzőbb vonás a nagyfokú purizmus. Az Enciklopédián végigvonul az idegen szavak és szókapcsolatok gondos kerülése, illetőleg a mindent magyarul kifejezni akaró

igyekezett. Ez az eljárása természetesen teljes összhangban áll egyrészt nyelvi-művelődési törekvéseivel, az Enciklopédiának szánt szereppel, másrészt a terminológia problémáiról vallott felfogásával és az e tekintetben őt ért hatásokkal. E következetesen végigvitt purista eljárás mégis feltűnő, ha megfontoljuk, hogy az általa a magyarba százával, sőt ezrével áttett latin tudományos terminusok között számos olyan volt, amely nemcsak a nemzetközi latinitásban, hanem a magyarországi latinságban is általánosan használt közszónak számított, s nemegyszer a magyarba is átkerült valamilyen jelentésben. Az a néhány szó, amely e sorban mai szemmel nézve látszólag kivételt jelent (II, 17: *summa*, II, 73: *regula*, 278: *linea*, *cirkalom*, 355: *ecclesia*, 366: *praedicatorio* stb.), valójában nem számítható idegenszó-használatnak, mivel az akkori magyar nyelv teljesen bevett, közhasználatú eleme volt, melynek idegen voltát a szerző nem is érezhette. Ebből a purista nyelvi-terminológiai magatartásból csak nagyon ritkán esik ki Apáczai, például a tizedik rész XXXII. fejezetében (367–9), amikor egész sor idegen szó jön — talán tudatosan, talán tudatlanul — tolla alá.

Hatalmas számú terminológiai magyarításának nyelvi jellegét és egyúttal értékét is nem lehet teljesen egyértelműen megítélni. Terminusainak sajátosságai nagy mértékben függenek attól, hogy az Enciklopédia mely részében, illetőleg milyen tárgykörrel kapcsolatban szerepelnek. Azokban a tárgykörökben, amelyek közelebb állanak a mindennapi élethez, s így a magyarság ismeretkörébe valamilyen fokon már korábban is beletartoztak, terminológiája viszonylag természetes, egyszerű, az akkori magyar nyelv szokásaival egyező.

Így például a „Földi dolgokról” (161–277), „A csinálmányokról” (278–307), „Az embernek magaviseléséről” (327–69) című fejezetekben: az emberi testről, az orvoslásról, az állatokról, a növényekről, a mezőgazdaságról, a háztartásról, a családról, a törvénykezésről szóló fejtegetésekben alig találni mesterkéltséget, nehezen érthető szakkifejezéseket; terminusai az akkori és a mai olvasók előtt egyaránt felfoghatóknak mutatkoznak. Ezek a részek azok, ahol a közmagyar szók, kifejezések mellett nemegyszer még tájjellegű lexikai elemek is feltűnnek, többnyire erdélyi provincializmusok, anyanyelvjárásának tartozékai: 182: *kegyelet* 'szivárvány', 184: *buz* 'comb', 185: *gömböc* 'gyomor', 205: *zákány* 'üledés', 218: *hurutás* 'köhögés', *gyakdos* 'szúr', 222: *fuallás* 'szél', 235: *kacola* 'kanca', 240: *szulak* 'tüske', 244: *pipe* 'kisliba', 248: *fikarty* 'rost', 289: *esztena* 'juhkarám', 290: *cigolya* 'fűzfa', *száldok* 'hársfa', 292: *tekeres* 'görbe', 293: *olló* 'gödölye', *disznópajta* 'disznóól', *gölye* 'koca', 294: *szupolyka* 'karcsú', *vápás* 'bemélyedt', 295: *csütkő* 'csikó', 297: *cobok* 'kakasláb', *készántag* 'ferdén', 298: *pislen* 'kiscsibe', 304: *cáp* 'kecskebak', 306: *regel* 'brekeg', *büzleg* 'szagol' stb.

Az Enciklopédia olyan részeiben azonban, ahol a tárgyalta tudományág elvont jellegű, nincs közvetlen kapcsolata a nép életével, és amelyekkel a magyarság nem vagy alig ismerkedett meg addig, a terminológia meglehetősen nehézkes, körmönfont jellegű, a felhasznált magyar szavak ellenére is gyakran alig érthető. Ezeknek nagy részét Csere Jánosnak magának kellett megalkotnia, magyar nyelvre áttételeznie. A legtöbb esetben úgy próbálta megoldani a dolgot, hogy a latin szót vagy kifejezést szó szerint adta vissza, gyakran alkalmazva szókapcsolatokat. Néhány példa „A mennyiségnek megméréséről” című geometriai részből: II, 92: *hanyottlott szegelet* = *angulus obliquus* 'ferdeszög'; II, 106: *szélyes vonási forma* = *figura plana* 'síkidom', II, 128: *mellékes vonású négyszegéletű forma* = *parallelogrammum* 'parallelogramma'; 137: *hosszúka mellékes forma* = *oblongum* 'téglalap'; II, 171: *hegyes gömbölyeg* = *coni-*

cum 'kúp', suta gömbölyeg = cylindraceum 'henger'; II, 173: langszabású = pyramis 'gúla'; II, 175: egybeszorított langszabású = prisma 'hasáb'; II, 177: mellékes sima szénű hatsíkjú, asztalkaszabású hatsíkjú = trapezium 'trapéz'; II, 188: toronyszabású = conus 'kúp alakú', oszlopszabású = cylindrus 'henger alakú'; stb. Ugyaneffélék vannak tömegével a logikai, filozófiai, matematikai, csillagászati fejezetekben. A csillagászatban ez részben feltűnő is, mert itt alkalma lett volna jópár akkor már nyilván élő magyar népi csillagnév felhasználására, de ő inkább szó szerint fordítja a neveket: 146: Szamárkák = Aselli, Királyka = Regulus, 147: Nagymedve = Ursa maior, Berenics üstöke = Coma Berenices, Kégyótartó = Serpentarius, Csitkó-(ló)-fej = Equuleus stb. (vö. még BÁN i. m. 227). Az Enciklopédiának mindazok a részei, amelyekben a terminológiának ez a nehézkes, papírízű, csinált jellege tűnik szemünkbe, egyúttal érzékeltetik azt a súlyos küzdelmet is, amelyet a szerző magyar nyelven szokatlan, előzménytelen tárgyával vív.

6. A terminológiai problematika voltaképpen rányomja bélyegét az Enciklopédia egész nyelvére és stílusára, mivel a mű szövegének jellege bizonyos mértékben aszerint változik, hogy milyen tárgyról ír, illetőleg a tárgyhöz milyen terminológia kapcsolódik. Hasonlítsunk össze például két olyan szövegrészt, amelyek közül az elsőben nem kellett megbirkóznia különleges terminus-áttételi nehézségekkel, a másodikban viszont szembetalálkozott ezekkel:

„A méhek egész napotló napestig mind munkálkodnak, kamrácskáikat csudálatos ácsmesterséggel csinálják; az öregek honn munkálkodnak, az ifjabbak odaki; amely fűre szállanak, megbántás nélkül vészik annak mézét el; amelyek terhesen térnek az ő kosarakba, azokat hárman-hárman vagy négyen ürítik ki; nappal az ajtókon, mint a táborban órálás vagyon, éjjel mind virradtig nyugosznak, akkor osztán egy, kettős avagy hármas zúdulással a többit felserkenti; ha eszkebe vészik, hogy jó idő leszén, a dologra kimennek, de ha szelet avagy esőt éreznek, mindnyájan benn a kosárban maradnak, a kimentek közül ki virágot s ki cseppeket hoz; . . .” (Enc. 245.)

„Annakokáért a kívánatnak találása vagyon csak szinte a sokfélékben, úgymint mellyeknek első határos jegyek lehet egység; a nemeknek más rendjeiben pedig nem, úgymint mellyekben sem az egység nem lehet első határozó jegy, sem az előmenetel vég nélkül egytől fogva elébb-elébb nem vitettethetik. De ha valaki közönségessé akarja tenni, így mondja ki: ha a számlálási elemenetel határos számai az egységtől fogva a mérési elemenetelnek a második-tól fogva osztán tovább megfelelnek, a két mérésitől löttnek az első által elosztatott osztottya leszen az ő elemenetelének határos száma eggyel nagyobb, mint a megsokasítottaknak megfelelő egyszersmind mindenikje.” (Enc. II, 79–80.)

Ha a két szövegrész megítélésében nem is lehet számításon kívül hagyni az állattani és a matematikai tárgy általános különbségeit és ehhez kapcsolódóan felfoghatóságuknak eltéréseit, teljesen nyilvánvaló, hogy míg az első szöveg sem a mai, sem a XVII. századi olvasó számára semmi nehézséget nem okoz, addig a második megértése mindenkor igen problematikus lehetett, mindenekelőtt a benne foglalt szakkifejezések nehezen felfogható tartalma miatt. Hogy az Enciklopédia egyes részei közti nyelvi-stiláris különbséget s ebből következően a felfoghatóság különbségeit már a régiek is tudatosították, arra tanú BOD PÉTER, aki a „Magyar Athenas”-ban (1766.) így ír az Enciklopédia nyelvéről és műszavairól: „. . . nagy rélfzin a' Deákul nem tudó olvasó, vagy ha Deákul tud-is, de a' felsőbb tudományokban épülete nintsen, nem érti

a' mit olvas Magyarúl. Mert Iok Magyar Ízokat ujjonnan tsinált, és mint-egy elsőben jeget akart törni a' Tudományok' meg-értetélekre ... Az a' része értelmelebb, a' melly Hiftoriát és Geográfiát foglal magában." (12.)

Ilyen okok miatt érthető, hogy a szakirodalomban gyakran felbukkan az a megállapítás: Apáczai nem volt szerencsés nyelvi újító. KORNIS GYULA például bölcséleti műszavait tárgyalva azt írja, hogy „Apáczai valójában nem érthető; csak a legnagyobb elmefeszítéssel s folyton a latin egyértékű szavakat szem előtt tartva tudjuk olvasni.” (MNY. III, 102.) Ez a megállapítás azonban — mint láttuk — csupán az Enciklopédia egyes részeire igaz, — de ezekre a részekre vonatkozóan sem teljesen igazságos, tekintve azokat az akkoriban szinte legyőzhetetlen tudományos nyelvi-terminológiai nehézségeket, amelyekkel Csere János a magyarra fordításban szemben találta magát.

Az Enciklopédián egyébként — az egyes tárgyak jellegéből, illetőleg terminológiai sajátosságaikból következő különbségeken túlmenően — viszonylag egységes és tudatos stílusterelvés vonul végig: a tudományos tankönyvi próza megteremtésének szándéka. Ez akkor lényegében nyelvi kísérletnek is számított; párját előtte, de jóideig utána sem találjuk a magyar tudományos irodalomban, azon egyszerű oknál fogva, hogy ezen a szinten, a tudományok enciklopedikus összefoglalásának igényével nem írtak magyar nyelvű tankönyveket. Apáczai szándékosan, átgondoltan, célszerűen alakította az Enciklopédia szövegét olyanná, amilyenné lett: tömörre, vázszerűvé, szinte kivonat jellegűvé (vö. BÀN i. m. 384). Ez a korabeli prózai stílus legjellemzőbb díszítő jegyeitől eltekintő, mintegy lemeztelenített nyelvi kifejezőmód nyilvánvalóan a tankönyv-próza általa elképzelt ideálja volt. Erről az Enciklopédia előszavában maga is nyilatkozik: „Ha a dicsőség vágya vezetett volna e könyv kiadásakor, meg tudtam volna bizony írni mindezt sokkal mutatósabban is, ... De ettől nem lett volna a könyv nagyobb hasznodra, kedves olvasóm! A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze...” (Enc. I, 38—40.) Mindehhez természetesen hozzá kell tenni, hogy az Enciklopédia szövegének sűrítő, vázlatos, csak a legszükségesebbre kitérő voltát Csere János joggal feltehető tankönyv-nyelvi eszményén kívül még két másik tényező is magyarázza. Az egyik az, hogy a szerteágazó hatalmas tárgykört csak ilyen sűrítő tárgyalásmóddal, a legnagyobb fokú nyelvi tömörséggel lehetett egy könyv kereteiben elhelyezni, s a terjedelemnek feltehetően nyomdai-pénzügyi korlátai is voltak. A másik az, hogy a mű valóságosan is kivonat, idegen nyelvi munkák mondanivalójának vázlatos tömörítése. Jellemző, de a kor és a körülmények ismeretében teljesen érthető, hogy magát e sűrítő, kivonatos vázlatot is előbb latinul írta meg Csere, s csak aztán tette át magyarra: „A jobb hírű szerzők alapján azokat a dolgokat, melyeket legszükségesebb tudni, és amelyek hasznosak az emberi életre, előbb természetes sorrendbe szedem, és táblázatokba foglalom, hogy miután így latinul az egész elrendeztem, aztán könnyebben átültethessem azt egy másik nyelvre: a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre.” (Enc. I, 24.)

Hogy Apáczai tudott másképpen, kora stíluseszmenye szerint is írni, arra egyéb műveinek nyelve kézzelfogható bizonyosság. Mégpedig nemcsak a latin nyelvű munkák, amely nyelvben oly kiválóan jártas volt, hanem a magyar nyelvűek is, melyeknek nyelvezete teljesen beillik a kor szokásaiba, nem jobb és nem is rosszabb az akkori átlagnál, s rendelkezik mindazokkal a stílusjegyekkel, amelyek a kor értekező prózáját jellemezték. E szövegek ilyen nyelvi

természete csak még jobban kiemeli az Enciklopédiának a korhoz viszonyított nyelvi különlegességét, egy bár megannyi problémával terhes, de mindenestre sajátos és korát meghaladó nyelvi kísérletet állítva elénk.

7. Apáczai Csere János magyar nyelvi gyakorlatáról szólva nem lehet eltekinteni annak a kérdésnek a föltevésétől, hogy miképpen illeszkedett bele nyelvhasználata a kor irodalmi szintű írásbeliségének szokásaiba, azaz hogy mi a viszonya az akkori magyar irodalmi nyelv normájához.

E kérdést DEME LÁSZLÓ tanulmánya (Apáczai Csere János nyelvhasználata: MNy. LVI, 21–31) részletesen taglalja, főként formai: hang- és alaktani tekintetben vizsgálva, összegyűjtve Apáczainak jellemző — a mai köznyelvtől eltérő — megoldásait. Hasznos és pontos adatösszeállításához itt a részletekre nézve nincs mit hozzátennem. Egyet lehet érteni azzal a hangtani szempontú megállapításával is, hogy „Apáczai nem anyanyelvjárásban írta munkáit, hanem valami olyan más nyelvtípus felhasználásával, amely sok tekintetben hasonló — esetleg mint előzmény — mai irodalmi nyelvünkhöz; de azért hangállapotában nem mentes anyanyelvjárásának nyomaitól sem.” (I. h. 24.)

Ezt a véleményt azonban ki szeretném egészíteni azzal, amelyet arról a bizonyos „valami más nyelvtípusról” ma már nagy valószínűséggel tudunk. Az az irodalmi nyelvi változat, amelynek normáit Apáczai inkább többé, mint kevésbé minden magyar nyelvű művében kötelezőnek érezte követni, az északkeleti-keleti magyar regionális típusokra épülő és a kor protestáns íróinak gyakorlatában kifermálódni kezdő nyelvi eszmény, amelyből végülis a mai magyar irodalmi nyelv kinőtt. Csere János élet- és művelődés-körülményei teljesen világossá teszik, hogy az ő nyelvi gyakorlata is ide kapcsolódott, mégpedig az akkori nyelviséghez mérten viszonylag nagy hűséggel és következetességgel, hiszen az ezt a normát áttörő, itt-ott felbukkanó táji elemi, székelyes nyelvjárási sajátosságai számbelileg eltörpülnek az említett egysegesülő és eszményesülő nyelvi típus norma-elemeinek felhasználása mellett.

8. Körülbelül ennyi az, amit Apáczai Csere Jánosnak, a XVII. század magyar világából eszméi és cselekedetei révén kiemelkedő egyéniségnek nyelvszemléletéről, különösképpen az anyanyelvhez fűződő viszonyáról ez alkalommal kényszerű vázlatossággal el lehetett mondani. A kérdés tanulmányozását azonban ezzel a vázlattal természetesen nem lehet lezártnak tekinteni; főként az Enciklopédia terminológiai jellegzetességei és előzményei kívánának még további részletvizsgálatokat. A mostani összefoglalás azonban arra talán elegendő volt, hogy megvilágíthassa, milyen egyedülálló szerepe volt Csere Jánosnak a magyar nyelvű művelődés előmozdításában, a tudományok anyanyelvi megismerése, megtanítása szolgálatában. „Ha ez az ember tovább élhetett volna — írja BOD PÉTER (MÁth. 14) — úgy lehet ítélni, hogy a' tudományok-is jobb lábra állottak volna; mivel néki a tanítáiban nagy földön mása nem volt”. A nyelviség oldaláról nézve is így igaz. BENKŐ LORÁND

Azonos-e a nyelvi norma a nyelvi szabvánnyal?

1. A nyelvtudományi irodalom (legalábbis a magyar) ritkán használja kutatása tárgyával kapcsolatban a *szabvány* szót, helyette vagy talán nem is helyette, hanem tudatosan megkerülve, szinkronikus leírásokban inkább *nyelvtörvények-ről*, *szabályok-ról*, *normák-ról* beszél. Mégis nem kisebb tekintélytől,

mint PAIS DEZSŐTől is tudok idézni olyan helyet, ahol ezt a szót használta, minden valószínűség szerint 'norma' értelemben: „[A szórványok] Így minden-
 esetre okot és módot szolgáltatottak olyan szabványok kialakulására, amelyek
 bizonyos mértékben hozzájárultak valami egységesülő nyelvtípus megalapo-
 zásához” (MNyTK. 83. sz. 130). Hogy itt a *szabvány* 'norma' vagy 'szabály'
 értelmű, azt ugyanebből a dolgozathból egy másik idézettel támogatom: „Az
 iskolai nyelvtan — mondtuk — normatív természetű. Az iskola a maga szank-
 cióival nyelvtana szabályai értelmében követendő példát állít oda, és a szabá-
 lyaiba ütköző »hibák« kerülésére késztet” (uo. 160). Nyilvánvaló, hogy itt
 a nyelvi szabvánnyal, illetőleg a nyelvi normával van dolgunk. Mi hát a
nyelvi norma? Erre a választ BENKŐ LORÁND művéből vesszük: „... a nyelvi
 norma megnyilvánulási formájának tekinthetjük azokat a nyelvelemeket
 (illetőleg — adott esetben, egészen fejlett fokon — azoknak a nyelvelemeknek
 összességét, rendszerét), amelyek a nyelv egészében mint az igényesebb nyelv-
 használat részei szélesebb körben azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak,
 és — legalábbis potenciálisan — a nyelv egészében való továbbterjedésre és
 ezzel együttjáróan a nyelvi egység előbbrevitelére alkalmasak, sőt hivatottak”
 (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.
 1960. 46).

A két mű megjelenése között a nyelvi norma az érdeklődés homlok-
 terébe kerül. BÁRCZI GÉZA kijelenti, hogy „A nyelvművelés normatív termé-
 szetű... Ezzel szemben a nyelvtudomány az újgrammatikusok óta nyomaték-
 kal nem normatív” (MNy. XLIX, 121), DEME LÁSZLÓ pedig a XVI. századi
 nyelvi norma kérdéséről értekezik (NytudÉrt. 20. sz. 1959. különösen: 90).
 BENKŐ idézett művének megjelenése után a nyelvi norma kiegészül a láthatólag
 azonos jelentésű *standard* vizsgálatával: „Minden nyelvi társadalom életében
 időszerűvé válik a fejlődésnek egy bizonyos szakaszában az, hogy az irodalmi
 és a köznyelvet, azaz a nyelvhasználat központi normáját képviselő, fő típusát
 jelentő nyelvi s t a n d a r d o t rögzítse...” (DEME LÁSZLÓ: Nyr. XCIV, 270).
 PAPP LÁSZLÓ, bár „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakor-
 latában” címmel ír dolgozatot, mégis kételkedve jelenti ki: „A nyelvjárások
 fölé rétegződő egységes nyelvi típus jelölésére a »Normalsprache« és a »standard
 language« megfelelőjét megalkothatnánk ugyan, de ezek a terminusok szerin-
 tem nem megfelelőek a magyarra, sőt voltaképpen a németre sem, ... mert
 kiejtési normái nincsenek kodifikálva”; ti. szerinte a Bühnenaussprache nem
 érvényesül a németben (NytudÉrt. 25. sz. 7).

A *nyelvi norma* műszót mind BENKŐ (i. m. 45), mind SZENDE TAMÁS
 (Nyr. XCVII, 315) H. PAULTól (Prinz.⁴ 405 kk.: *Norm*) származtatja (mindkét
 műben bő irodalom). BENKŐ ugyanebben a munkájában a külföldi kutatók
 véleményének ismertetése során a *szabványos* terminus technicust azonos
 értelemben használja a *normalizált* terminusszal: „Egy másik elnevezési cso-
 portban a szóban levő nyelvi alakulatnak [irodalmi nyelv, nemzeti nyelv]
 a s z a b v á n y o s, n o r m a l i z á l t j e l l e g e domborodik ki: *lingua norma-
 lizzata*, *lingua normale*, ... *standard language* ... , *normalizovannii* (*nacionalnii*)
jazik...” (i. m. 58).

A BENKŐTől idézett idegen elnevezéseken kívül szükségesnek tartok
 még két véleményt figyelembe venni. Mindkettő a nyelvi norma mibenlétére is
 utal, és talán közelebb visz az eddig határozottan fel nem tett kérdés meg-
 válaszolásához: beszélhetünk-e nyelvi szabványról és ezzel összefüggésben a
 nyelv szabványosításáról?

Egy szovjet műbeli vélemény szerint a nyelvi norma (nemzeti nyelv) nem annyira spontán folyamat eredménye, mint inkább „mesterséges kiválasztás és ebbe a spontán folyamatba való beavatkozása” (Voproszi formirovanija i razvityija nacionalnik jazikov: Trudi insztituta jazikoznania Akademii Nauk SZSZSZR. Moszkva, 1960. 302).

KAREL HAUSENBLAS cseh kutató a pécsi nyelvművelő konferencián kifejtette, hogy a spontaneitás maga a nyelvhasználat (úzus), tekintet nélkül arra, hogy helyes-e vagy sem; a norma az objektív létező, a kollektív nyelvi érintkezésben kifejlődött szabályok összessége, amelyeket a beszélők k ö t e l e z ő n e k éreznek; a kiválasztás és k o d i f i k á c i ó, a norma felismerése, rögzítése és törvényessé tétele szótárakban, grammatikákban, helyesírási és kiejtési szabályzatokban valósul meg (BENKŐ LORÁND szerk.: Anyanyelvi műveltségünk. 1960. 248).¹

Ugyanez a véleménye a nyelvi norma kialakulásáról BENKŐnek is. Ő is a spontaneitás mellett nagyobb szerepet ad a tudatosságnak. A tudatosság és a mesterséges kifejlesztés megnyilvánulási formájának a rendszerint az egész nyelvre kiterjedő igénnyel történő nyelvi szabályozást tartja, amely az írott, nyomtatott „nyelvtanok”-ban és a körükbe tartozó helyesírási szabályzatokban jut elsősorban kifejezésre (i. m. 46). Rendkívül fontos megjegyzések ezek annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy szabványnak tekinthető-e a nyelvi norma.

Hogy a nyelvtudományban egyre több szó esik a nyelvi normáról, illetőleg a nyelvi szabványról, az nyilván kapcsolatban áll a nyelvről kialakult mai nézettel: „a beszéd eszerint mondatok végtelen sorából áll. A nyelv viszont azoknak az elemeknek és szerkesztési szabályoknak összessége, amelyeknek birtokában a közösség tagjai létrehozzák és megértik ezeket a mondatokat, a beszédet; . . . ezért a nyelvet egészében is szabálynak, a beszéd szabályának szoktuk minősíteni” (TELEGDI ZSIGMOND, Bevezetés a nyelvtudományba. I, 1972. 8). Ha a nyelv szabályok összessége, akkor ebben a meghatározásban benne van a szabályok maradék nélküli meghatározásának lehetősége is. Ez azonban még nem sikerült senkinek. Valószínűleg azért, mert a nyelv nem a benne uralkodó szabályok egyszerű matematikai összege, hanem azok rendszere, tehát egymással bonyolult viszonyban vannak: feltételezik egymást, de ellent is mondanak egymásnak.

2. A fenti idézetekben előforduló *norma*, *normalizált*, *normatív*, *szabvány*, *szabványos*; *Norm*, *Normalsprache*; *lingua normale*, *lingua normalizzata*; *normalizovannii* (*nacionalnii*) *jazik*; *standard*, *standard language* nagyjából azonos értelműek, és a szövegösszefüggésből kihámozható értelmük megfelelhet az ÉrtSz.-ban mind a *norma*, mind a *szabvány* címszóhoz fűzött értelmezésnek: „**norma** 1.(vál) Vmire vonatkozó (rend)szabály, irányelv, amely megszabja vmi végrehajtásának, elvégzésének, vki magatartásának módját. *Érkölcsi, jogi, nyelvi* ~”; „**szabvány** 1.(hiv) Ált. vmely egységesen és következetesen alkalmazandó eljárást, megoldási módot, formát törvényesen v. hivatalosan megszabó, szabályozó előírás v. ajánlás.” A (*Műsz*) stílusminősítésű jelentésárnyalatot nem veszem figyelembe egyik szónál sem, hiszen a nyelvtudomány számára hasznosítható értelmezésből kell kiindulnunk, tehát abból a tudományból, amelynek képviselőitől vettük az értelmezendő szavakat.

¹ A nyelvszokás és a nyelvi norma viszonyáról értekezik LŐRINCZE LAJOS: MNy. LXIX, 266—8.

A mai értelemben vett szabványosítást megelőző időben a szabványt nagy szótáraink így értelmezték: BALLAGI (1867.): „Zsinórmérték, mutatványul szolgáló szabály, mely szerint valamit végezni, tenni kell”; CzF. (1870.): „Zsinórmérték, vagy példány, mely szerint tenni kell, mely a maga nemében mintegy mutatványul szolgál. (Norma)” (idézi PALÁGYI GÁBOR: *Nyr.* XCVIII, 105). Az értelmezett szó jelentése CZUCZOR—FOGARASI óta lényegében nem változott — legalábbis MÉRŐ ÉVA véleménye szerint nem (*Nyr.* XCVIII, 106). A szabványosítás szakemberei és a jogászok ezt a megállapítást mindenesetre vitatnák (erre nézve l. alább).

3. A szabvány fogalmára nézve eltérőek a szakmai vélemények. OTTO KIENZLE például a következő meghatározását adja: „A szabvány ismétlődő feladatnak meghatározott, bizonyos csoport által elismert módja” (*Grenzen der Normung: VDIZ, Bd. 92. [1950.] 622*); H. VAN HÜLLEN szerint „az ismétlődő, lényegileg hasonló tényállások (pl. nyelv, írás, erkölcsi normák, műszaki normák, jogi normák) esetén gyakorlással, megegyezéssel vagy törvénnyel szabályozott emberi cselekvés a szabvány” (*Normung ist Ordnung: Beilage zu DIN-Mitteilungen Bd. 34. [1955.], H. 11.*). A két meghatározás túl bőnek bizonyul, mert minden ismétlődő cselekvést szabványnak tart; ugyanakkor a szabvány kötelező erejét önkéntes elfogadáshoz és nem szankcionált jogszabályokhoz köti (a második meghatározásban a törvény vagyilagosan fordul elő a megegyezés és a gyakorlás, tehát az előbb nyelvésztől is idézett úzus mellett). Ez a két definíció semmiképpen sem zárja ki a nyelv szabványosításának lehetőségét, illetőleg — a nyelvet az anyanyelvre szűkítve — annak valamely változatának szabványként való felfogását. A második a nyelvet kifejezetten az „ismétlődő, lényegileg hasonló tényállások” közé sorolja.

Szűkebben értelmezi a szabványosítást az ISO (International Organization for Standardization) műszaki-tudományos elvekkel foglalkozó bizottsága: „A szabványosítás . . . célja egy adott területen a tevékenységek rendszerezése, kiváltképpen az optimális gazdaságosság elérésére, figyelembe véve a rendeltetészerű működést és biztonsági követelményeket” (idézi: DUKÁTI FERENC, *Szabvány és minőség. Egyetemi jegyzet. 1969. 18.*). Az optimális gazdaságosság elérése és a biztonsági követelmények csak nagyon közvetetten kapcsolhatók össze a szabványosított nyelvvel, de a nyelvi részsabványok ilyen céllal való megalkotása nem lehetetlen (pl. anyagmegnevezések szabványosítása a hatékony készletgazdálkodás érdekében; vö. VINCZE OSZKÁR: *Nyr.* LXXVIII, 197—202).

A magyar szerzőktől való meghatározások is — a tőlünk keresett választ illetően — ez utóbbi következtetést engedik meg: „A szabvány törvényesen meghatározott eljárással, az érdekelt szervek közreműködésével létesített, írásba foglalt és közzétett előírás, amely meghatározott tárgykörökben ismétlődő feladatok egységesen és következetesen alkalmazandó megoldásmódját tartalmazza”, és hogy a tárgykör se legyen kérdéses, kimondja: „A szabványosítás tárgykörei: A) Ipari és mezőgazdasági termékek és létesítmények . . . d) megnevezése, megjelölése . . .” (KERTES RÓBERT—ZIEGLER VILMOS, *A szabványosítás feladatai és módszerei. 1954. 23, 26.*) Ha a nyelvet, illetőleg annak alkalmazását is rendszeres és ismétlődő feladatnak tekintjük, akkor DUKÁTI FERENC legújabbán adott meghatározásába is beleérthető a nyelv szabványosítása: „A szabványosítás valamennyi érdekelt javára és együttműködésével tervszerűen végzett, központilag jóváhagyott munkafolyamat szabályok rögzítésére, amelynek célja megadott területen valamely rendszeres és ismét-

lódó feladatnak bevezetése” (Adalék a szabványosítás logikai megalapozásához: *Ipargazdaság* 1973. 10. füzet 19).

4. A felemlített meghatározások — amelyek egyébként nem a nyelvtudomány képviselőitől származnak — tehát a nyelv szabványosításának lehetőségét és az annak eredményeként létrejött szabványosított nyelvet — legalábbis elvben és egyértelműen nem tagadják. Az egyik, magyar szerzőtől származó meghatározás a nyelvi szabványosítást mindenestre csak a megnevezésekre, tehát a szak kifejezésekre korlátozza. A nyelvtudományi értekezésekből idézett *szabvány* szó arra utal, hogy használói a heterogén nyelvváltozatok fölé emelkedő nyelvi úzust, különösen annak felismert és kodifikált, tehát objektívált formáját nemcsak normának, de szabványnak is tekintik. A szótárakból idézett értelmezések közül különösen a múlt század végéről valók egyáltalán nem akadályozzák ennek a nyelvtudományi felfogásnak az érvényesülését. Ha mégis cáfolni akarnánk ezt, akkor hivatkozhatnánk az ÉrtSz.-ban a *szabvány* címszóhoz fűzött értelmezésnek arra a megszorító jelzőjére, amely a szabványt „törvényesen v. hivatalosan megszabó” előírásnak tekinti. Ez az érv is megdönthető azonban azzal, hogy a kodifikált nyelvi szabályoknak is megvan a maguk intézményi háttere (nálunk a Magyar Tudományos Akadémia), amely ha nem is szankcionált jogszabályokkal, de mindenestre intézményi tekintéllyel alkot vagy fogad el nyelvet illető szabályokat (helyesírási szabályok, nyelvhelyességi szabályok) a nyelvi egység fenntartása érdekében. E szabályok jogszabályoknak még részeivé sem válnak, de mindenestre a jogszabályok alkotása közben figyelembe veszik őket (a jogszabályokat is az MTA helyesírási szabályai szerint írják le, és ugyancsak az MTA által elismert nyelvhelyességi szabályok szerint fogalmazzák meg).

Mindezek ellenére a szóban forgó nyelvészeti terminusok értelmének határozott megítélése nem könnyű feladat idegen nyelvi megfelelőik poliszémiája miatt. A német *Norm* jelentése lehet 'norma' is meg 'szabvány' is (HALÁSZ ELŐD, Német — magyar szótár. 1967.), az angol *standard* szőé pedig — sok egyéb mellett — 'előírás' és 'szabvány'. Az angol *standard language* jelentése 'köznyelv', a *standard English*-é 'helyes/köznyelvi angolság' (ORSZÁGH LÁSZLÓ, Angol — magyar szótár. 1960.), és nem 'szabvány nyelv' vagy 'szabvány angol'. A szabvány kibocsátására feljogosított szerv a Német Szövetségi Köztársaságban (Deutscher Normen-Ausschuss) *Deutsche Norm*, Nagy-Britanniában (British Standard Institution) *British Standard* néven hozza forgalomba kiadványait.

Az idegen szavak poliszémiája a magyarban — legalábbis a magyar nyelvészeti irodalomban — a nekik nyelvünkben megfelelő *norma* és *szabvány* szavak szinonimikus használatát engedi meg, és meggyőződésem szerint erről van szó. Semmiképpen nem tartható ugyanis valószínűnek az, hogy a nyelvtudományi értekezések szerzői, amikor nyelvi szabályokról szólnak, olyan szabványokra gondolnának, amelyeket a Szabványügyi Hivatal elnöke vagy más erre feljogosított szerv *szabvány* néven bocsátott ki bárkire nézve is kötelező erővel, de különösen nem a jogszabály erejénél fogva.

A szabványosítást ugyanis rendelet szabályozza [29/1968. (VII. 13.) Korm. sz. rendelet a szabványosításról]. A rendelet a következőket mondja ki: „1. §. (1) A szabványosítás célja rendszeresen ismétlődő műszaki-gazdasági feladatokra az érdekeltekkel egyeztetett egységes megoldási módok meghatározása és ezek következetes alkalmazása”; „(3) A szabványosítás tárgyai: . . . d) műszaki és gazdasági tevékenység körében használt kifejezések és fogalmak,

ezek jelölése, jelképe, ábrázolás- és írásmódok, műszaki mérési és számítási módok”; „2. §. (1) Állami szabványt a Magyar Szabványügyi Hivatal... elnöke, valamint a gazdasági és államigazgatási ágazatokat vezető miniszterek és országos hatáskörű szervek vezetői... bocsáthatnak ki.”

A szabványosítás jogszabályi értelmezése tehát közvetetten tagadja a nyelv teljes terjedelmű szabványosítását vagy a kialakult nyelvi norma (nemzeti nyelv) szabványként való felfogását: a) A műszaki-gazdasági feladatok egységes megoldási módjai közé nehezen volna besorolható a nyelvi tevékenység szabályozása, hiszen a nyelv nemcsak a műszaki-gazdasági feladatokat szolgálja, hanem annál lényegesen többet. b) A rendelet csak a műszaki-gazdasági tevékenység körében használt kifejezéseket és fogalmakat tekinti a szabványosítás tárgyának, nem a nyelvet, de még a műszaki nyelvet sem, amelynek csak szókincese vagy egyes kifejezéseinek értelme tér el a köznyelvtől, de egyéb nyelvi eszköztára nem.

5. Ezek az érvek természetesen nem elegendők annak kijelentésére, hogy nyelvszabvány nincs vagy a nyelv szabványosítása lehetetlen. A nyelv — eltekintve a most idézett jogszabályból levont következtetéseinktől, melyek egyébként is csak külső (nem tartalmi) érveknek tekinthetők — különböző viszonylatokban szabványként fogható fel. Az alkalmazott nyelvtudomány négy fő ága: a lexikográfia, a helyesírás, a normatív nyelvtan és az ezekkel szorosan összefüggő nyelvművelés (vö. BÁRCZI: MNy. XLIX, 121–2)¹ kodifikációs munkája során valójában szabványosít, mert „rendszeresen ismétlődő feladatok egységes megoldására” ad szabályt, és munkája eredménye szabványnak tekinthető, hiszen nem hiányzik sem az érintettek (a szabály alkalmazására kötelezettek) egyetértése, sem az intézményi (akadémiai) támogatás. A felsorolt négy fő ágazat csak látszólag fogja át a teljes nyelvet. Még a teljes nyelvre kiterjedő helyesírási szabályzat is csak részsabványnak minősíthető a nemzeti nyelv szempontjából, hiszen annak csak írott változatára terjed ki, és egyik-másik szaknyelvben csak bizonyos korlátozásokkal érvényes (pl. a köznyelvi *széndioxid* kémiai értelmezésben használt szakkifejezésként *széndioxid*-nak írandó). A normatív grammatika és vele összefüggésben a nyelv-helyességi szabályok sem ölelik fel a nyelvi viszonyok összességét. Nem határoznak meg például minden nyilatkozatra érvényes mondatrendet vagy szórendet. A szótárak nem küszöbölnék ki minden homonimát és szinonimát, nem szüntetik meg valamennyi szó poliszemiáját, vagyis nem teszik a nyelvet sem egzakttá, sem tökéletesen egységessé. Mit jelentene egy teljes mértékben szabványosított nyelv? Nyilvánvalóan azt, hogy ugyanazt a gondolatot a nyelvközösség minden tagja egyformán fejezné ki. Ilyen módon szabványosított nyelven értelmetlen lett volna a 20-as években rendezett híres költői verseny Goethe *Wanderers Nachtlied* című verse körül, mert a mindenre kiterjedő nyelvi szabványok szerint készült „mű” fordítások a forrásnyelvi szöveg (tehát a gondolat) azonossága miatt egyformák lettek volna.

6. A teljeskörűen szabványosított nyelv utópia. Nyelvi szabványok (tehát részsabványok) vannak, de szabványosított nemzeti nyelv nincs. Bizonyos szempontból a nemzeti nyelvet szabványnak lehet tekinteni, de nem lehet azt mondani, hogy a nemzeti nyelv teljes szabvány. Az ilyen módon értelmezett nyelv az anyanyelv mellett segédnyelvvé, műnyelvvé, szimbólum

¹ Ennél lényegesen tágabban értelmezi az alkalmazott nyelvészet tevékenységét SZÉPE GYÖRGY: MNy. LXVII, 264.

nyelvvé vagy szekunder nyelvvé válna, amelynek főleg informatív ereje lenne, de kommunikációs célokra kevésbé volna alkalmas. Azért szükséges ezt megjegyezni, mert az érdeklődés a második világháború után — nyilván összefüggésben a tudományos — technikai forradalommal — modern szellemi életünknek egy olyan jelensége felé fordult, amelyet *nyelvszabványosítás*-nak, illetőleg szűkebben *műszaki nyelvszabványosítás*-nak nevezünk. Ez a gondolat vetette fel azt a kérdést, vajon itt a nyelvnek, tehát a világnak is technikai eszközökkel való legyűrési kísérletének kifejezéséről van-e szó, vagy a tradicionális nyelvi eszközök alkalmazásáról a technika területén (HEINZ ISCHREYT, Studien zum Verhältnis von Sprache und Technik. Düsseldorf, 1965. 13.). És hogyan választották meg? „Az igazgatott világ (verwaltete Welt) nemcsak technikailag igazgatott világ. De a technikai szervezethez egyik oldala az igazgatott világnak. És a nemzetközi technika már megegyezett nemcsak a dolgok szabványosítása, hanem a nyelv szabványosítása felől is. A szabvány technikai megállapítás.” (KARL KORN, Sprache in der verwalteten Welt. Olten und Freiburg i. Br., 1959. 134; idézi ISCHREYT i. m. 13.)

A nyelvnek technikai eszközökkel való „legyűrését” célozza az a műszaki szakemberek körében elterjedt nézet is, hogy jelekkel és ábrákkal is lehetséges a fogalomközlés, amelynek ráadásul még megvan az az előnye is, hogy nem lévén nyelvhez kötve, megértése a különböző anyanyelvű szakembereknek sem okoz gondot. Ez ellen a nézet ellen érvelve idézi egyik szabványosítási módszertanunk (KERTES—ZIEGLER i. m. 65) Sztálin jól ismert szavait: „Bármilyen gondolatok keletkeznek is az ember fejében. . . A gondolatok realitása a nyelvben nyilvánul meg” (Marxizmus és nyelvtudomány. A Marxizmus — Leninizmus Kis Könyvtára 63. sz. 21—2). Van a műszaki tudományok magyar képviselői között is, akinek az a nézete, hogy korunkban a szónyelv visszaszorul (vö. Nyr. LXXXVII, 504), és hogy az egzakt tudományok szimbolikus nyelve (képletek, grafikonok, műszaki rajzok, egyezményes jelek) kiszorítja az emberi nyelvet (vitatja e nézet helyességét FODOR ISTVÁN: Nyr. XC, 374). Ez nem más, mint a nyelv technicizálásának elismerése vagy követelése. C. F. WEIZSÄCKER ezt a nézetet valamivel korábban hangoztatott nagyon is kézenfekvő érveivel már tagadta: „Az ún. egzakt tudomány soha semmilyen körülmények között sem nélkülözheti a kapcsolatokat ahhoz, amit természetes nyelvnek vagy köznyelvnek (Umgangssprache) neveznek. Mindig csak annak a nyelvnek talán túlzásba vitt átalakításának a folyamatáról van szó, amelyet beszélünk és értünk. És éppen ezért egy tökéletesen egzakt nyelvnek az elképzelése legalábbis olyan tudományokban, amelyek — ahogy ezt mondani szoktuk — reális dolgokkal foglalkoznak, tiszta fikció.” (Die Sprache der Physik: Sprache und Wissenschaft. 1960. 140.) Ezt a kapcsolatot FODOR ISTVÁN — WEIZSÄCKER nézetét nem említve — azzal példázza, hogy a képleteket is nyelvi alakzatok fogják össze (i. h. 374). A nyelv tehát az ún. egzakt tudományokban is nélkülözhetetlen. Szerepét REFORMATSKIJ a következőképpen jelöli meg: „a) A tudományban a nyelv nem véletlen ingrediens, hanem a struktúra egy eleme; a különböző tudományok különös jelei csak szurrogátumai a nyelvnek. b) A nyelv strukturálisan, mindenekelőtt mint terminológia jelentkezik a tudományban, de van egy másik megjelenési formája is a nyelvnek a tudományban (például a lingvisztikai argumentáció metódusai a logikai és nyelvi szintaxis együttműködésének eredményeképpen). c) Figyelembe kell venni, hogy minél tudományosabb egy tudomány, annál nagyobb súlyt kap struktúrájában a nyelv, és annál jelentősebb a terminológia problémája.”

(Csto takoe termini terminologia; Voproszi terminologii. Moszkva, 1961.; idézi ISCHREYT i. m. 47.)

7. Jeleztem, hogy a műszaki terminológia tudományának művelői gyakran használják a *nyelvszabványosítás* és *műszaki nyelvészabványosítás* kifejezést. E. WÜSTER korai művében is ezzel a megnevezéssel élt (Internationale Sprachnormung in der Technik. 1931.), és későbbben az ISO terminológiai bizottságának (TC 37, Terminology) titkáráként is Technische Sprachnormung címen értekezett (Sprachforum 1955. 51–62). A cím ellenére WÜSTER maga is hangsúlyozza, hogy a műszaki nyelvészabványosítás nem egyéb, mint terminológiai szabványosítás, azaz csak a szakkifejezések szabványosítása. Szerinte a szakkifejezések szabványosítása lehetséges is, meg szükséges is. A technikai gondolkodómunka mai sokrétűsége és termékenysége mellett a szakkifejezések nem szabályozott kiválasztása már nem elegendő, hogy egységes és célszerű nyelvhasználatot alapozzon meg (i. h. 51).

Ha tehát nyelvészabványosításról nem beszélhetünk is, mégis találkozunk a nyelv szférájában a szabványosítással, illetőleg a szabvánnyal, bár ez legfeljebb a szakkifejezések szabványosítását jelenti. Ez a nyelvi szabvány azonban nem azonos a magyar nyelvtudományi irodalomban használt nyelvi normával, de az itt-ott felbukkanó szabvánnyal vagy standarddal sem. Ez a tartalmi különbség azonban hasznos: mást jelölhetünk a *nyelvi norma* kifejezéssel, és mást a *nyelvi szabvány*-nyal. Csak egyet nem tehetünk: a két kifejezést nem használhatjuk egymás helyett.

PUSZTAI ISTVÁN

Új jelenségek a szóláskutatásban

O. Nagy Gábor emlékének

1. A szólás (közmondás, nemzetközi tudományos néven *proverbium*) sokrétű jelenség: egyszerre érdeklí a nyelvtudóst, a folkloristát és az irodalmi műfajok kutatóját. A magyar szóláskutatásban is e három szempont volt mindig megfigyelhető. Az utóbbi időben mind a nemzetközi, mind a hazai szóláskutatásban (nemzetközi tudományos néven *parömiológiá*-ban) olyan új jelenségek bukkantak fel, amelyek szükségessé teszik, hogy áttekintsük őket. Számunkra szerencsés módon a hazai és nemzetközi kutatás korszakai egybeesnek — a szólásvizsgálat új módszere, azt is mondhatnánk: fordulata egyazon időben bukkant fel különben és nálunk.

2. Eltekintve egyedi és módszerben esetenként különböző szólásmagyarázatoktól, nálunk a szólások vizsgálata egészen a legutóbbi időig O. NAGY GÁBOR munkásságának középpontjában állt. Először a szólás nyelvtudományi meghatározását adta (Mi a szólás? Bp., 1954.: MNyTK 87. sz.), mintaszerű szólásértelmezéseket tett közzé (Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete 1. kiadás 1957., 2., részben átdolgozott kiadás 1965.), végül terjedelmes szólásgyűjteményt szerkesztett egybe (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.). Munkásságának ezt a szakaszát jól jellemzi SZATHMÁRI ISTVÁN (Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról: MNy. LXII, 504–511.), aki áttekinti e korszakot, és azt „frazeológia” néven jellemzi. Ez utóbbi minősítés ugyan némi korrekcióra szorul, és e témára később még visszatérünk, most csupán azt szeretnénk leszögezni, hogy nyelvészeti szóláskutatásunk mérlegelése mintegy évtizeddel ezelőtt történt meg.

3. Több évtizedes szünet után ekkor indult meg újra a magyar folklorisztikai szóláskutatás, mégpedig kezdetektől fogva a nemzetközi folklorisztikával szoros kapcsolatban. 1965-től, elsősorban a helsinki folklorista professzor, KUUSI kezdeményezésére megindult a nemzetközi szóláskutatás folyóirata (Proverbium — Bulletin d'informations sur les recherches parémiologiques), amelyben csakhamar beszámoló jelent meg a magyar szóláskutatásról (Rapports locaux: La Hongrie; in: Proverbium No. 3 [1965.] 56—7) SZEMERKÉNYI ÁGNES tollából. 1966-ban jelent meg „A magyar népköltészet” című egyetemi jegyzet, amelyben „egyéb epikus műfajok” fejezetben VOIGT VILMOS foglalta össze a szólásműfajokat. Ez az első olyan rendszerezés, amely a nemzetközi parömiológia gyakorlatát követi folklorisztikánkban. (A jegyzet 1969-ben új, bővített kiadásban és azóta több új levonatban jelent meg. Legutóbbi formája: DÖMÖTÖR TEKLA—KATONA IMRE—ORTUTAY GYULA—VOIGT VILMOS, A magyar népköltészet. Bp., 1974. 176—83.) Az itt kialakított műfaji vizsgálat elveit követte SZEMERKÉNYI 1968-ban elkészített szakdolgozatában (A szóláshagyomány műfajai), amelyből eddig semmi sem jelent meg. E rövid korszakban több értékes adatközlés és szólásmagyarázat is napvilágot látott, szinte kizárólag nyelvtudományi folyóiratok hasábjain. Ezek módszerükben sok újdonságot nem kívántak, nem is hoztak, felsorolásukat ezért mellőzzük.

4. A nemzetközi szóláskutatás a mondott időben több fontos kérdést is napirendre tűzött. A Proverbium köre előbb a szólások felépítésének morfológiai-strukturális vizsgálatát kezdeményezte. Itt az alapvető cikk KUUSI tollából „Javaslat a parömiológiai struktúravizsgálat terminológiájára” címmel jelent meg (Proverbium No. 5 [1966.] 97—104, magyar fordításban az Ethnographia 1975/4. száma közli). Ebben megkülönbözteti a proverbiumokat a l a p g o n d o l a t — s z e r k e z e z e t — é p í t ő m a g s z e r i n t, és az azonosnak tekinthető fajtákat az előbbi sorrendben s z i n o n í m — h a s o n l ó s t r u k t ú r á j ú — h a s o n l ó é p í t ő m a g ú szólásokként tárgyalja. KUUSI rendszerét továbbfejlesztette, és előbb az afrikai szólások mindmáig legfontosabb gyűjteményét adta ki (Ovambo Proverbs with African Parallels. Helsinki, 1970.: FFCommunications No. 208., magyar ismertetése Ethn. LXXXII, 286), majd a szólások nemzetközi osztályozásának új rendszerét javasolta (Towards an International Type-System of Proverbs. Helsinki, 1972.: FFCommunications No. 211.). Egy nemzetközi szólástípus-katalógus elkészítése csakugyan a parömiológia legfontosabb feladatai közé tartozik. Több mint tíz évvel ezelőtt KUUSI professzor egy balti finn (finn, karjalai, észt stb.) gyűjtemény formájában kísérelte a feladatot megoldani. A készülő kéziratba (közreműködéssel) a magyar anyagot is bizonyos fokig bedolgozták, időközben azonban a nemzetközi kutatás sokkal szélesebb távlatokra, elsősorban a nem európai proverbiumok vizsgálatának fontosságára mutatott rá, így a terv kiszélesedett, egyszersmind megvalósítása elhalasztódott. Később még e témakörre is visszatérünk.

5. Az új gondolatok először az amatőr szovjet szóláskutató, G. L. PERMJAKOV munkáiban jelentek meg. Ő a hatvanas évek végére több tanulmányban foglalkozott a keleti népek szólásainak rendszerezési problémáival. Mintegy 7000 szólást tartalmazó antológiát állított össze, amelynek anyagát logikai és formai szempontok alapján rendezte. Gyűjteményének egyaránt érdeme a minden korábbinál következetesebb logikai apparátus, valamint a korábbi szóláskutatásból rendszerint hiányzó ázsiai és afrikai adatok felsoro-

lása (Г. Л. Пермяков, Избранные пословицы и поговорки народов Востока. Москва, 1968.). Ennek előszavában fejti ki a szólások logikai-szemiotikai, téma szerinti és nyelvészeti beosztására vonatkozó elveit, amelyeket három cikkben is közzé adott a Proverbium 1968—1969. évi 10—11—12. számaiban (225—35., 276—85., 325—30. lapokon). Voltaképpen ezek tették nemzetközi körben ismertté elgondolásait. Nálunk SZEMERKÉNYI dicsérendő gyorsasággal ismertette e rendszert (A proverbiumok logikai-szemantikai összehasonlító vizsgálatához: Népi kultúra — népi társadalom II—III [1969.], 225—33.), tulajdonképpen a záró cikk megjelenése előtt. ПЕРМЯКОВ a későbbiekben további tanulmányokban és két könyvben tette közzé műfajelméleti elgondolásait. Előbb az egyszerű kijelentéstől az elemi formáig terjedő műfajok tartalmi és formai jellemzőit tekintette át (Г. Л. Пермяков, От поговорки до сказки. Заметки по общей теории клише. Москва, 1970.; ugyanez angolul: G. L. ПЕРМУАКОВ, From Proverb to Folk-Tale. Notes on the General Theory of Cliché. The Hague, 1975.: Approaches to Semiotics. Vol. 48.). Ezt a témát a szerző kliséelmélet néven említi, voltaképpen azonban egy műfajelméleti frazeológiától sem áll távol. Legutóbb a ravasz hőskről szóló történetek antológiáját adta ki, ennek bevezetése és beosztása, valamint az idézett szólások voltaképpen befejezik a korábbi munkát: ezúttal is főként az Európán kívüli anyag rendszerezett közzététele fontos (Проделки хитрецов. Мифы, сказки, басни и анекдоты о прославленных хитрецах и шутниках мирового фольклора. Сост.: Г. Л. Пермяков, Москва, 1972.). ПЕРМЯКОВ munkásságának mind összehasonlító távlatait, mind műfaji és formai vizsgálatait helyesnek tartjuk, és kívánatos, hogy a hazai parömiológia továbbra is figyelembe vegye ezeket.

6. A magyar folklorisztikai szóláskutatás, figyelembe véve az említett nemzetközi kezdeményezéseket, voltaképpen egyetlen témát állított érdeklődése középpontjába: a szólások változatokban megnyilvánuló rétegelméletét. Előbb gyakorlatban dolgozták ki a szólások összefüggő, kontextuális gyűjtési módszerét, majd a szólások változásainak szintjeit mutatták be (SZEMERKÉNYI ÁGNES—VOIGT VILMOS, A termelés és a nyelv kapcsolata a szólásműveletekben: Ethn. LXXXI, 350—62; némileg kibővített formában: The Connection of Theme and Language in Proverb Transformations: A Ethn. XXI, 95—108; VOIGT VILMOS, A szólások változatainak szintjei: Nyr. XCV, 29—34, francia változata: Les niveaux des variantes de proverbes: ALingu. XX, 357—64.). Ezek az elgondolások igen kedvező visszhangra találtak a nemzetközi szóláskutatás körében. (Vö. az Archer Taylor-Emlékkönyv cikkét: VOIGT VILMOS, Variantenschichten eines ungarischen Proverbiums: Proverbium No. 15 [1970.] 125—8., illetve a Kuusi-Emlékkönyv cikkét: VOIGT VILMOS, Sananlaskujen variantit kielen eri tasorakenteissa: Kalevalaseuran Vuosikirja LIV, 529—38.) E tanulmányok közös mondanivalója az, hogy az egyes szólások élete és variálódása az egyes „szinteken” külön-külön értelmezendő, és csak e teljes folyamat leírását nevezhetjük elégséges folklorisztikai parömiológiának. A szintek a következők: **s z ö v e g v a r i á n s o k** (nyelvi variánsok) — **f o r m u l a v a r i á n s o k** és **f o r m a v a r i á n s o k** — **j e l e n t é s v a r i á n s o k** (a nyelvi jelentés és a szólások értelme szerint) — **f u n k c i ó v a r i á n s o k**. Amint látszik, ez az elgondolás már felhasználja a strukturális szemantika néhány alap gondolatát (jelentésrétegek, funkciók elkülönítése), mindazáltal e téren még sokban továbbfejleszthető. SZEMERKÉNYI ÁGNES megkísérelte, hogy a szólásokban megtalálható közvetlen kommunikációs kifejezőeszközöket is külön vizsgálja, tanulmányában azonban

ezt alkalmazott módszerként használta fel, és nem foglalkozott külön a kérdéskör elméleti összefüggéseivel (A proverbiumok történeti formáinak a változásához: Népi kultúra — népi társadalom IV [1970.] 147—59.) Legutóbb a magyar szóláskutatásban határozott jeltudományi elgondolások is megjelentek, erről azonban később szólunk.

7. A nemzetközi szóláskutatás a legutóbbi időben elsősorban az összehasonlító szemiotikai szóláskutatás terén lépett előre. Több kutató (pl. A. M. CIRESE, S. GOLOPENȚIA-ERETESCU, H. JASON, I. LEVIN, G. B. MILNER és mások, akiknek műveire a később idézendő szerzők hivatkoznak is) érintette egyes szólástípusok szerkezetének, funkciójának kérdéseit. Határozottabban merült fel az új szemlélet szükségessége az 1971 szeptemberében Helsinkiben tartott finn—észti szóláskutató megbeszélésen. Itt az észti ARVO KRIKMANN javasolta a „metanyelvi” és szintkutató elvek alkalmazását nemzetközi szólásrendszerezések elkészítésekor (vö. Proverbium no. 17 [1971.] 624—6). KUUSI már említett nemzetközi rendszerekor főként e kifogások miatt nem tartotta alkalmazhatónak PERMJAKOV megoldását. A maga javaslata (FFC. 211) 1970-ben még a balti-finn anyagra terjedt ki, majd főként az afrikai példák bevonásával általánosabbá vált, ugyanakkor a közzétett anyag csak 26 szólás variánsait sorolja fel, inkább hagyományos, tartalmi beosztásban, a formai sajátosságok és szintek elemzése nélkül. A modern nyelvészeti és irodalomtudományi elméletek hívei azonban nem adták meg magukat. N. BARLEY (Proverbium No. 20 [1972.] 737—50) angolszász anyagon a különböző szólásműfajok struktúraelemzését adja. B. KIRSHENBLATT-GIMBLETT (Proverbium No. 22 [1973.] 821—7) a jelentésnek funkcionalista, néprajzi meghatározását adja, utal az amerikai folkloristák (DUNDES, ABRAHAMS és mások) folklór-retorikai és műfajelméleti kutatásaira. Az elbeszélő-népköltészet-kutatók 1974 júniusában Helsinkiben tartott kongresszusán külön ülésszak foglalkozott a szóláskutatás kérdéseivel. Ennek fő témája már az úgynevezett szemiotikai szólásvizsgálat volt. (Az előzetesen beküldött anyag a Proverbium 23., a konferencián elhangzottak a 24. számában jelentek meg.) Az igen sokrétű anyagban KRIKMANN bírálta PERMJAKOV és KUUSI korábbi rendszerezési kísérleteit; ezek szerinte túlságosan egyszerűsítik a szólások szemantikai mezőit, és beosztásuk is önkényes. Mások a szólások műfaji, frazeológiai, szintaktikai vonásaira utaltak. KUUSI professzor a maga válaszmegjegyzéseiben utalt az ellenvetések néhány gyengeségére, de maga sem tagadta, hogy a nemzetközi szólásrendszerezés kérdései mindmáig nyitottak maradtak, és ez a probléma a legszorosabban összefügg a szólások elméleti definícióinak hiányosságaival. A szóbeli vita leginkább SZEMERKÉNYI előadása (A Semiotic Approach to the Study of Proverbs, i. h. 934—36) körül bontakozott ki. Ebben a szólások négy rétege (absztrakt, tematikus invariáns — konkrét, szó szerinti értelem — szemiotikai szint — pragmatikai szint) szerepel, és ezek pontos megnevezését, illetve kapcsolatát tekintve a jelenlevők nem is értették egyet. A megbeszélés eredményeként a lehetőség szerint nemzetközi együttműködés keretében különválasztva kívánnak a jövőben néhány témakörrel foglalkozni: a parömiológia terminológiája — egy nemzetközi szólástípuskatalógus elkészítése — a szólások elméleti kutatása. E témákról legutóbb az 1975. szeptemberében Budapesten rendezett finnugrista kongresszus alkalmával került szó.

8. Külön szemlét igényelne az újabban világszerte megélnéült frazeológiai kutatások bemutatása. Most csupán arra hivatkoznék, hogy a

szószerkezetek vizsgálatát sokáig csak nyelvészeti szempontból folytatták, e témakörnek a parömiológiába bevonása csupán a legutóbbi időben történt meg. Főként az úttörő jelentőségű szovjet nyelvészeti frazeológia eredményeit használta fel a finn ANNA-LEENA KUUSI (aki a vele csak névrokonságban levő professzorának, MATTI KUUSINAK a kívánságára készített) disszertációjában (Johdatusta suomen kielen frazeologiaan. Helsinki, 1971.: Suomi CXV, 4) először próbálta rendezni ezt az anyagot folklorisztikai-műfaji szempontok szerint. Ez a téma felmerült az 1974. júniusi helsinki parömiológiai megbeszélésen (vö. Proverbium No. 23 [1974.] 895–904), ahol is a szerzőnő a frázisok szintekre és műfajokra bontó elemzését javasolta. Ez új fejlemény a folklorisztikai frazeológiakutatásban. Érdekes, hogy az újabb szovjet kutatások (különösen a Szamarkandban kialakult frazeológiai iskola) elég hevesen támadja a korábbi szovjet frazeológia elveit, és hasonlóan a funkcionális szemantika irányában keresi a további kutatások kibontakozási lehetőségeit. (Vö. Вопросы фразеологии. I. (Новая серия) Ред.: Л. И. Ройзензон – И. В. Абрамец – Р. И. Могилевский. Самарканд, 1972.) Nálunk is hasonló gondolatok merültek fel. 1961-ben, az Értelmező Szótár munkálatainak befejezésekor O. NAGY GÁBOR megbízatást kapott egy magyar szinonimaszótár elkészítésére (terveiről beszámol MNy. LX, 16–31), és ennek során több szemantikai, lexikai, szótárelméleti kérdéssel foglalkozott. A szótár ugyan szerzőjének korai halála miatt késve jelenik meg, és gazdag tanulságait másoknak kell megállapítani, mindazáltal szerencse, hogy a munka alapgondolatát a nemzetközi közvélemény számára is összefoglalhatta a szerző (vö. Über das Synonymwörterbuch des Ungarischen: ALingu. XXII, 171–9), és mintegy 17 000 szinonimát tartalmazó szótárának rendezési elveit átvette (!) a készülő német szinonimaszótár is. Életének utolsó éveiben egy funkcionális jelentésű főbb témáinak kidolgozásával foglalkozott, és e posztumusz munka (Abriss einer funktionellen Semantik. Bp., 1973.) több olyan kérdéssel (kontextustípusok, jelentésváltozatok és főként a frazeológiai egységek elmélete) foglalkozik, amelyek a modern parömiológiai vizsgálatokban is fontos szerepet játszanak. A szinonimaszótár persze nem oldja meg a frazeológiakutatás minden kérdését, célja is más, mindazáltal szószerkezet- és szóléstípusaink megállapításához nélkülözhetetlen segédeszköz. (A nemzetközi frazeológiai kutatás rendszerezési elveiről röviden tájékoztat a Világirodalmi Lexikon 3. kötetében (Bp., 1975.) a *frazeológia* címszó.) Ezt a munkakört is folytatni kell.

9. A voltaképpeni szemiotika több iskolája foglalkozott a szólások vizsgálatával. Az Egyesült Államokban nyelvtudományi, Franciaországban irodalomelméleti, Olaszországban folklorisztikai, Németországban szövegelméleti kiindulópontból haladtak előre, és érdekes részeredményeket értek el, de nagyobb összegezést eddig nem hoztak. (Voltaképpen erről tájékoztat a s z ó l á s definícióinak a vizsgálata is: vö. ALBERTO MARIA CIRESE, I proverbi – struttura delle definizioni. Urbino, 1972.) A szovjet parömiológiai kutatás újabban hozzákapcsolódott az úgynevezett tartui szemiotikai iskola munkásságához. Több más tanulmányon kívül ennek legújabb és legjelentősebb eredménye KRIKMANN két kis füzeté (On Denotative Indefiniteness of Proverbs és Some Additional Aspects of Semantic Indefiniteness of Proverbs, mindkettő Tallinn, 1974.), amelyekben a szólások szemantikájának lényeges kérdéseit kutatja. Véleménye szerint a szólások kutatásában háromféle szempont (tisztá szemantikai – pragmatiko-szemantikai – szintaktiko-szemantikai) érvényesülhet, aszerint, hogy a szólások jelentését, szerkezetét vagy használá-

tát tekintjük legfontosabbnak. Úgy látja, a denotáció (vagyis a „közvetlen” jelentés) kutatása a legsajátságosabb feladata a parömiológiának, és itt a denotációs, modális (funkcionális és pragmatikai), szituacionális, textuális „meghatározatlanság” jelenségeit mutatja be. Fentebb, a hasonló magyar tanulmányok bemutatásakor már érintettük ugyanezeket a szinteket. A magyar kutatók azonban a szólások formáit nem absztrakt szemiotikai rendszerekként, hanem valódi variánsokként fogták fel. Még így is nagy az érdeme KRIKMANN tanulmányainak, az általa idézett-bírált elődök (főként PERMJAKOV és KUUSI) elgondolásaihoz képest is sokkal pontosabb megfogalmazásban vonultatja fel a szólások elméleti kérdéseit. Ez az irány látszik a jövő parömiológiájában a leghasznosabbnak.

10. Tulajdonképpen akárhonnan indulnak ki a szóláskutatók, ha anyagukat tüzetesen feldolgozzák, ugyanazokhoz az alapvető kérdésekhez jutnak el. Eddig nem említettünk irodalomtudományi szólászvizsgálatot. A nemzetközi kutatásban hosszú ideig nagy volt ezek száma, de különösebb elméleti eredmények nélkül. Újabban azonban éppen a német szövegelmélet és a francia—amerikai szemiotika eredményeit sokan megpróbálták a kisműfajok, elsősorban a szólások és találós kérdések vizsgálati körében is alkalmazni. GREIMAS és mások úttörő kísérletei után e téren a legjelentősebb munka eddig KANYÓ ZOLTÁN „Zur Theorie der einfachen Formen (Sprichwörter)” című, 1974-ben megvédett disszertációja. („Az egyszerű formák vizsgálata — szóláselmélet” címmel a dolgozat parömiológiai összegezés megjelenik az *Ethnographia* 1975/4. számában, egyes részei pedig a *Helikon* és az *ÁNyT*. hasábjain, valamint nemzetközi fórumokon láttak napvilágot.) KANYÓ a modern irodalomtudomány és nyelvtudomány módszereit alkalmazza német szólások kutatásában, folklorisztikai összegezést nem ad. Mivel a generatív grammatika módszerét követi, az általa „egyszerű formának” tekintett szólások egyetlen alapszerkezetet (ezt $[f(x) \supseteq g(x)]$ alakban írja le, ami szerint a szólásokban egy univerzális operátortól függő konnektív implikációt találunk) mintegy 35–40-féle szerkezeti változatának tekinthetők. A terjedelmes munka egyébként nem elégszik meg ezzel az általános formulával, fejezetenként részletezi a szólások mélyszerkezetét, az ezzel kapcsolatos transzformációs-generatív jelenségeket, majd külön a retorikai és poétikai kód és megformálás kérdéseit. Ily módon, ha az egyes szólások konkrét változataival (ide értve a jelentésváltozatokat is) nem is foglalkozik, munkája mégis a szólások felépülésének eddigi legrészletezőbb, igen pontos leírása.

11. Összegezésként azt állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi évtizedben a magyar szóláskutatás a nemzetközi parömiológia élvonalába került. Sokrétű, egymástól is eltérő módszereket alakított ki, amelyek egymással mindenben összeegyeztetése nemcsak szükségtelen, de lehetetlen feladat is lenne. Nyelvtudományunkban a kész szinonimaszótár megjelentetése, folklorisztikánkban egy néprajzi elveken alapuló szólás- (és rövidműfaj-) antológia közzététele lenne a következő feladat. Irodalomkutatóink bevonásával sort kellene keríteni a proverbiumok retorikai-poétikai vizsgálatára. A kialakult nemzetközi kapcsolatokat még szorosabbra kell fűzni. A már említett 1975-ös budapesti megbeszélésen kívül ezt mintegy garantálja, hogy 1974 óta a Proverbiumnak magyar szerkesztője is van.

VOIGT VILMOS

A *kelletik* igéről

1. Mai nyelvjárásainkban közönséges a címben jelzett ige, de a nyelvtörténet kutatója megállapíthatja, hogy nemcsak ma, hanem a régiségben is gyakran találkozhatunk vele. A TESz. a Jókai-kódexből közli az első adatot: 89: „*kelletek* ty attyatoknak adnya orzagat nektek”; „A Bécsi Kódex nyelvtana” közel 30 előfordulását tartja számon: 52: „mēt onèkie *kèllètik* vala megékéféitètuen . . . kiralnac haylakaba mènç vala”; 135: „Azert *kèllètet* ènnèkem ÷dikalnom”; stb. De rendkívül gyakori a beszélt nyelvhez közelebb álló XVI. századi levelekben is. A következő példák a Dunántúli missilisek a XVI. században című kiadványból valók (MNYTK. 121. sz.): 1561: „fel *Kelletekh* fiethnè” (22.);¹ 1567: „Kÿth ennehè megh *kellethjk* Nekÿe adnõ” (25.); 1576: „Ne *kellijessek* wÿonnaÿd Ide faradnom” (3.); 1576: „Ne *kellethnek* az Nags: Ittalloyaban lowaÿmat keottetthnem” (70.); 1591: „mas fel Zaz ako borth *kellethjk* Nekj wÿzza adnwnk” (10.); 1592: „Kdeth . . . Megh Talalnom *kellethek*”, „Indwlathwnknak lenny *kellethnek*” (33.). — Adatok az OL. Batthyany-levéltárából: Akács István leveleiből: 1570: „oda *kellethjk* mennem” (145. és 163.); 1573: „oth *kelletek* hadny . . . azt *kelletek* elew wennÿ” (157.). Bagodn András leveleiből: 1575: „Zabragra *kellethjk* Mennÿ” (1281.); „mjt *kelljethjk* mjwelnwnk” (1286.); „kochj . . . Laÿos deak ala *kellethjk*” (1319.); 1576: „ha el *kellethjk* Mennwnk” (1327.); „az Len Magh olaÿ Sokra *kellethjk*” (1334.); „oth *kellethjk* Lennjek” (1338.). Egyéb levelekből: 1572: „fa *kellethjk* Nagdnak” (23979.); 1595: „Eß fele Nierefegheß Mennj faratfaggall Vigiaßaffall *kellethjk* Juttnj” (49596.). — Adatok a HÁZI JENŐ kiadta XVI. századi soproni levelekből: 1561: „Nem Thudom Mÿwel *kellessek* oztan . . . elnõnk” (12.); 1570: „ne *kellessek* . . . megj karofethanj” (39.); 1581: „ne *kellessek* be Jeÿniek” (90.); 1584: „myt *kellenek* chelekednj” (112.); 1588: „Gerÿngh wram weresegeben *kellethnejk* nekÿ megh halny” (139.); 1589: „Erwl *keletek* kdeth megh talalnom” (147.) stb. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fenti források nem élnek következetesen a *kelletik* formával, gyakran ugyanabban a levélben előfordul a *kell* képzőtlen alakja is.

A *kelletik* további (mintegy két évszázaddal későbbi) sorsát R. HUTÁS MAGDA munkájában (Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában: Nytud-Ért. 78. sz.) követhetjük nyomon. HUTÁS a szenvedő igék cédulázása során külön figyelmet szentelt a *kelletik* alaknak. Könyvéből kiderül, hogy a XVIII. és XIX. század fordulóján a nyugat- és közép-magyarországi írók túlnyomó többsége (köztük olyanok, mint Faludi, Rájnis, Virág, Dugonics, Csokonai, Kazinczy) használja a *kelletik* igét. Nem találunk viszont egyetlen példát sem rá az erdélyi írókat feldolgozó részben.

A *kelletik* használatában nemcsak az a különös, hogy a nyelvjárásokban mennyire természetes ez a szenvedő képzés, hanem az is, hogy maga a képzésmód, a passzívum is szabálytalan ezzel az igével kapcsolatban. A szenvedő igealak ugyanis nemcsak a magyar, hanem más nyelvek grammatikája szerint is csakis tárgyias igéből hozható létre, márpedig a *kell* egész története folyamán mindig intranszítív volt.

2. Ám ha a régiségben alaposabb gyűjtést végzünk, megállapíthatjuk, hogy kódexeinkben a *kelletik* nem áll egyedül ezzel a szerkesztésmódjával:

¹ A továbbiakban az idézet utáni zárójelbe tett számok a levelek kiadásbeli, illetve levéltárbeli sorsszámát jelzik.

számos adat idézhető, melyben tárgyatlan igéhez csatlakozik a szenvedő ige képzője. Leggyakrabban *-ul, -ül* képzős ige az intranszitiv alapszó. Ezek egyrészt elhomályosult tőből keletkeztek: *borul, feszül, fordul, gyógyul, háborul, indul, mozdul, rémül, tántorul* stb.; pl.: JordK. 377: „az hayoczka *el burwltatnek* az habok myatt”; JókK. 19: „Ew es ew tarsy valanak mend *meg fezewltettek*”; JordK. 907: „Az ew sebe *megh gyógyvltateek*”; JókK. 10: „honnat te zegenes emberke *haborultatol*”; MünchK. 123: „Irgalmassaggal *mozdultatuan* (motus) ő raita, monda ő neki, ne akarih sirnod” (NySz.). Más, nagyobb részük denominalis verbum: *bővül, búsul, bizonyul, dicsőül, egyesül, ékesül, elégül, fehérül, feketül, erősül, gazdagul, gonoszul, homályosul, igazul, izesül, öregül, pusztul, szabadul, tisztul* stb.; pl.: ÉrdyK. 370: „Tekeelleteseknek zentseeges volta *meg bizonyvltatyk* abbol”; CornK. 196: „Batorsagonk *meg bevevltesseek*”; KulcsK. 7: „Ees *dychewvltethnek* the benned myndenek”; Szék: Zsolt. 92: „Az en kezem *erössvltetöt* ű raitta”; KulcsK. 157: „Holwal *meg feyrvltethnek*” ’nive dealbabuntur”; ÉrsK. 222: „Thy yo hyretek newethek wala myneemő dohossagal *megh ne fekevltesseek*”; MünchK. 123b: „Bodog, ki *megnem gonozvltatic* en bennem”; KulcsK. 151: „*Meg gyapywsvltatnak* yohoknak kosy”; PeerK. 31: „Uacoc latnak wala, őrdongósók *zabadolthatnak uala*”; Apork. 13: „Tűzzel múnket *meg tizteitottal* mikent *meg tizvltatik* ezüst” (NySz.).

Az *-ul, -ül* képzős igeiken kívül gyakori az *-l* képzős intranszitivék passzívuma, például: *fesletik, hajlatik, háromoltatik, harcoltatik, himletik, oszlatik, romoltatik*: BécsiK. 283: „Ne *feslessenec* *meg* te kezeid” ’non dissolvantur manus tuae’; Gosárv. MagyB. A2: „Valamelly rend ezekre nem *haylatnéc* törrel annac teste kette *váगतnéc*”; ÉrsK. 244: „Ha embernek tagja *eloszlatandyk* az egheez testtől”; Szék: Krón. 58: „Az ő birodalma *neg reszre oszlatnec*”; ÉrsK. 199: „az gonozoknak egyenlőséghek *el romlassek*” (NySz.). Előfordul *-z* képzős ige is a szenvedő képző: *ágasztatik, gyökereztetik, lakoztatik*: ÉrdyK. 35: „Orzaag wta kyről myndden varasokra kylemb kylemb ősweenyek *agasztatnak*”, 34b: „Az kerezttyen lelkeknek hyedelmes nywgodalmassaghy vannak *gyökereztetween* az isteni ysmeretnek lakodalmaban” (NySz.). Ritkán *-d* képzős ige is idézhető szenvedő alakban: a Bécsi Kódexben például a *vigadtatik*, a Müncheni Kódexben a *maradtatik* fordul elő: 98: „Nem *marattatic* kő kőuón” (NySz.).

Két jellemző vonásra figyeljünk fel már előljáróban az itt felsorolt igékel kapcsolatban. Az egyik az, hogy szinte kivétel nélkül mindegyik valamiféle állapotváltozást jelent, tehát mediális ige, a másik ebből következik, hogy tudniillik úgy érezzük, a szenvedő képző nem változtatta meg a szó alapjelentését, a passzívum ugyancsak a történést fejezi ki, egyszerűbb és természetesebb lett volna tehát a *gyógyvltatik* helyett *gyógyul*, a *fehérvltetik* helyett *fehérül*, a *hajlatik* helyett *hajol*, a *maradtatik* helyett *marad* stb. igét használni.

3. A jelenség magyarázatára többféle feltevéssel kísérletezhetünk.

Minthogy legtöbbször éppen a kódexekből idézhetőek az efféle példák, felvetődhet a latin nyelv befolyása. KLEMM így vélekedik a kérdésről (Tört-Mondt. 59): „A latin szövegek fordítói a történéss megengedését, eltérését kifejező műveltető igékből természetesen fejlődött szenvedőt átvitték más esetekre is, sőt még az át nem ható és a ható igékre is (az ver *megsem allat-hatykuala* EhrK. 68. . . *el merew ltetettuala* EhrK. 55, *elzavadultatic* NádK. 229, *megh tizvltattath* KomjSzP. 29. . .) s általában a latin szenvedő fordítására használták föl. A közönséges beszédben azonban ez a használat sohasem kapott

lábra... Csak néhány szenvedő kifejezés került bele a közönséges beszédbe a bibliából... Egyes nyelvjárásokban... gyéren előfordulnak más szenvedő igealakok is... Kelletik... Költetett ez neked?" Ezzel kapcsolatban a következő arányokat ismertetjük: a Bécsi Kódexben közel 200 különböző ige áll passzívumban, s közülük mintegy 30 tárgyatlan. A XVI. századi missilisek anyagának három és félszáz szenvedő igealakja mintegy 130 különböző alapszóból képződött, s ezek közül mindössze 5 intranszitiv, a többi tranzitív ige. Az intranszítívok közül igen gyakran, közel negyvenszer fordul elő a *kelletik*, négyszer az *indultatik*, kétszer az *osztatik* s egyszer-egyszer az *öregbültetik* és a *romlatik*. Az a tény, hogy ezek a passzívumok eredeti szövegekben — nem pedig latinból való fordításokban — szerepelnek, azt bizonyítja, hogy a tárgyatlan alapigéből képzett szenvedők mégsem írhatók egytől egyig a latin rovására, s különösen nem a *kelletik* ige, mely gyakoriságával a mindennapok nyelvhasználatára vall.

A másik magyarázati lehetőség az lehetne, hogy ezek a szenvedő igék nem is az intranszitiv alapszóból képződtek, hanem azok műveltető képzős tranzitív változatából. Tehát a *feszültetik* egy *feszültet*, a *fehérültetik* egy *fehérültet* alapszó származéka volna. Így magyarázta ezt RÉVAI is (ElabGramm. III, 169 kk.), aki külön fejezetet szentelt a factitiv igék passzívumának (Verba factitiva passiva), s paradigmái között nemcsak cselekvő tárgyas alapszóból alkotott factitiv-passzív igék szerepelnek (*Terheltet* — *Terhelteti* — *Terheltetik*, *Hivat* — *Hivatja* — *Hivatik* stb.), hanem tárgyatlan és történést jelentő igék (verbum neutrum) is („... quae sint de verbis, non tantum activis, sed etiam neutris formata”: *Éheztet* — *Éhezteni* — *Éheztenek*, *Tsonkültat* — *Tsonkültatja* — *Tsonkültatik* stb.). Ezek után RÉVAI nagy példatárral igazolja, hogy ez a fajta passzívum a régiségben igen gyakori volt: „Usum hunc factitivorum notione passiva, facta etiam de neutris formatione, olim valde viguisse probant veterum exempla frequentissima.” Adatait három csoportban mutatja bñ: „De neutris simplicibus, et auctis aliqua intensione” (Mária *ülteték*, a füst *elosztatik*, Judéa *lakoztatik* stb.); „De mutativis neutris” (a király hada *megréműlteték*, békeség *sokasultassék*, *megfejejűltetnek* stb.); „De reflexis primum neutro passivis” (*kinlódttassam*, *gyötrődttessék*, *gyülekezettetek*).

Magyarázhatnánk a jelenséget azzal is, hogy amilyen elfogadott volt a régiségben az intranszitiv (-ul, -kod stb.) képző és a tranzitív (-tat) képző kapcsolódása (*fehérültet*, *munkálkodtat*), ugyanilyen természetesen kaphatott intranszitiv alapszó szenvedő képzőt is. De akkor is felmerül a kérdés, mi lehetett a funkciója egy ilyenfajta igei építkezésnek, s miért lehetett oly népszerű ez az igei struktúra.

Összegegyített adataink — amint már kiemeltük — azt mutatják, hogy e szavak szinte kivétel nélkül mind valamiféle állapotváltozást, történést jelentenek. Az állapotváltozás esetében pedig egyaránt fontos lehet, egyaránt érdekelhet bennünket az, hogy ki vagy mi okozza, idézi elő az állapot megváltozását, másrészt, hogy valóban beállt-e a megváltozott állapot. S ez az igealak egyidejűleg képes mindkettő kifejezésére. A *fehérültetik* ige ugyanis, szemben a *fehérül* igével, a maga -*tetik* képzőjével utal arra, hogy valakitől, valamitől kiindult a cselekvés; másrészt a *fehérültetik*, szemben a *fehérítetik* igével, a maga -*ül* képzős változatával a cselekvés, okozás következtében beálló állapotot is hangsúlyozza.

A következő néhány példa az állapotváltozás előidézőjét is megnevezve a változás következtében létrejövő állapotot úgy fejezi ki, hogy lényegében

mégis a történésszerű jelleg hangsúlyozódik: JordK. 711: „Az Jezus, *wr ystenttől megh bizonyultat* ember”; ÉrdyK. 135b: „Ky *megh* akar *gyogyultathny wr istentől*, halgassa *wr* istennek zent *ygheeyeet*”; Szék: Zsolt. 62: „Az vőlgec *meg ekesültetne* *gabanaual*”; ÉrsK. 222: „Thy yo hyretek newethek wala myneemő *dohossagal megh ne fekethtullessek*” (NySz.). Sokszor azonban a cselekvő külön megnevezése nélkül csak a képző utal a kettős szerepre: Keszth-K. 88: „Ehsegnek ydeyen *meg elegultetnek*”; ÉrdyK. 133: „Az ygazak *megh dychóultetnek*” (NySz.). Az *oszlatik* ige egy végrendeletből való: 1589: „Ha pedig mind a kettenek holta törtennejek tehát ket fele *oszlassék* mind”, „Poki Soffia oztozzek az Katha leanyomtul *megh* maradoth gyermekekkel. keet fele *oszlassék*” (SoprLev. 149.). A *két felé oszlassék* igéje ugyanúgy utal a cselekvőre, mint az *oszt* alapszó, de az osztás cselekedetének hangsúlyozása mellett a cselekvés előidézte állapotot is előlegezi.

Mindezen tényezők egybejárásuk mindenesetre elősegíthette az intranzitív ige *-atik*, *-tatik* képzős származékainak elterjedését.

4. De úgy tetszik, még mindig nem akadtunk rá e szenvedő igének arra a funkciójára, amelynek segítségével a *ketletik* ige is magyarázatot nyerhetne. Hogy tovább léphessünk, vegyük számba az *indul* ige passzívumait.

A NySz. arról tanúskodik, hogy bár a régiségben az *indultatik* alak nagyon népszerű, mégsem használható minden esetben. Az aktív cselekvést, a mozgást jelentő *indul* sohasem áll szenvedő alakban: VirgK. 60: „Menywnk oda, az houa *indultontk*”, 79: „Mind az világ vtannad *indult*” stb. stb. Csak az 'animo moveor, commoveor' jelentés alatt találunk, ott viszont igen gyakran, passzív alakokat: ÉrdyK. 458b: „Nagy ayoytatussagall *yndultatwnk* ewtet zolgalny”; RMNy. II, 115: „Bekesegnek okairt egyenessegre my altalwnk *indultatanak*”; VirgK. 134: „Kegyetlenesegre ne *indultasal*”; Born: Préd. 388: „Honnet *indultatot* Christus en nec mondasara”; Helt: Krón. 9b: „az isten czodalatos okot vete eleykbe, melly miat *indultattanac*”; Szék: Zsolt. 61: „Az en szam dicziretre *indultatic*” stb.; 1598: „az actor mýnemew tanáchbwl *Indultathwan* merészlewte...”, „Nem thudatik michoda gonoz zandekbwl arra *Indultattanak*” (SoprLev. 207.). A NySz.-ban nincs rá példa, de a XVI. századi misszilisek anyagában egy peres ügy kapcsán előfordul 'kezdődik' jelentésben is, s akkor is passzívumban: 1594: „Az dologh penýgh a' mýnt az kętfel kewzewt *Indwltatot*” (SoprLev. 183.).

Mindezekből a példák közül az derül ki, hogy a szenvedő alaknak speciális funkciója volt. Az *indul* ige önmagában mind aktív cselekvést ('megy'), mind pedig történést ('lélekben felindul, megindul'; 'elkezdődik') egyaránt jelenthetett. Úgy látszik, a nyelvérzék igyekezett elkülöníteni a két jelentést, s a történést kifejező igéhez alaki megkülönböztetőként a passzívum képzőjét tette hozzá, ezzel kívánta az ige medialitását külön is hangsúlyozni. Az *-ul* képző ugyan általában önmaga is kifejezi ezt, de ha ugyanannak az igének aktív jelentése is volt, mégis szükség lehetett az attól való megkülönböztetésre. Az *-ik*, mely az *-ul*, *-ül* mellett a másik olyan végződés, mely az ige nem cselekvő, történést kifejező jellegére rámutat, nem járulhatott hozzá az *-ul*-hoz, ez képzett igéink egyik kivételként jellegzetességét bontotta volna meg. Egyetlen képzőnk marad tehát, mely az ige aktivitásának megszüntetésére szolgál, a *-atik*, *-tetik*: ez járul az *indul* igéhez olyan esetekben, amikor az nem aktív, nem cselekvő értelmű.

Hasonló funkciót tulajdoníthatunk a *mozdultatik* és a *borultatik* igék szenvedő képzőjének. A cselekvő *mozdul* igétől való megkülönböztetésre hasz-

nálja a passzívumot a MünchK. 123: „Irgalmassaggal *mozdultatuan* (motus) ő raita, monda ő neki, ne akarih sirnod”. A régiségben a *borul* igének is volt egy cselekvő 'beborít' jelentése: NagyszK. 37: „Orchamnak zep zynet seteth homallyosság *beborultavala*”; Hoffgr. 306: „Sőtet homal *be burultta* mű szemeynket”. Így már valószínűnek látszik, hogy a korábban a JordK. 33-ról idézett „az hayoczka *el burultatnek* az habok myatt” passzívuma ugyancsak az ige mediális, nem aktív jellegének kiemelésére szolgál.

5. Véleményem szerint tehát a történeést kifejező igék jelentésének alaki kitevővel való megtámoatása volt az intranszitiv igék szenvedő képzőjének legfontosabb funkciója. Akkor is, ha az ige nem adott félreértésre okot.

Ebben a szerepben találjuk meg a *kelletik* igealakban is az *-etik* képzőt. Semmiképpen sem aktív: passzív szembenállásról van itt szó, hanem éppen arról, hogy a *kell* ige személytelen, elvont történésre (viszonyulásra) vonatkozó (a MMNyR. megfogalmazása: I, 483–4), minden aktivitást nélkülöző, mediális jellegét hangsúlyozza a képző.

Hogy a *kelletik* alakot a nyelvérzék sohasem érezte igazi szenvedőnek, legjobban talán az bizonyítja, hogy míg az egyéb intranszitiv ige + szenvedő képzős alak csak szórványosan (három és félszáz szabályos passzívum mellett csak nyolcszor) fordul elő a dunántúli missilisekben, s ott is elsősorban a hivatalos ügyekkel foglalkozókban, addig a *kelletik* ige roppant népszerű, közel 40 adatom van rá, s éppen a XVI. századi mindennapi beszélt nyelvet tükröző levelekben. Sőt az a benyomásom, nemcsak hogy nem érezték szenvedőnek (hivatalosnak, latinosnak), hanem ellenkezőleg, akárcsak ma, már a XVI. században is vulgárisnak, nyelvjárásinak hathatott. Míg a valódi passzívumok az irodalmi és a hivatalos stílus jellemzői (vö. ABAFFY: MNyj. XIX, 17–26), a *kelletik* a nyelvjárás sajátja lett. Ezzel magyarázható talán, hogy míg a mindennapi levelezésben elég gyakori, addig Wathay Ferenc, aki a XVII. század első éveiben kimutathatóan igényesebb nyelven írta Önéletrírását és Énekeit, s talán éppen ezért előszeretettel használja a szabályos passzívumokat (több mint 200 adat van rá), a *kelletik*-et olyan gonddal kerüli, hogy csak egyszer-egyszer csúszik ki a tolla alól: „az Hiueknek ... Niomorusagott *köllessek* szenuedniek”, „azt ... Haborusagh altall *kölletik* el uenny” (RMKT. XVII. sz. I. 141); „Ha megh terünk hosza Petar nem *keölletik*” (188); „mitth *keöllessek* miuelnöm” (221); „az Dunan holl kj *kellessek* kelnöm meg nezem” (550). R. HUTÁS eredményei viszont azt tanúsítják, hogy a *kelletik* történetében lehetett olyan időszak, amikor az az irodalmi írásbeliségben is elfogadott volt.

6. Mi lehet az oka annak, hogy a *kelletik* alak, ha csak nyelvjárási szinten is, de mindmáig fennmaradt, ugyanakkor a többi intranszitiv ige szenvedő változata eltűnt a nyelvhasználatból? Csak átmeneti lett volna a mediálisok jelölésének tőlünk feltett igénye? Úgy hisszük, nem erről van szó — az igény továbbra is fennáll, sőt napjainkban is hat —, hanem arról, hogy a medialitást a passzívum képzője helyett más eszközökkel fejezzük ki. Vegyük sorba ebből a szempontból a dolgot elején közölt példát. Amint láttuk, leggyakrabban az *-ul*, *-ül* végződést toldották meg a régiségben a szenvedő ige képzőjével. Ez azért meglepő, mert felfogásunk szerint a deverbális *-ul*, *-ül* magába foglalja a finnugor visszaható $-\beta$ képzőt, így az *-ul*, *-ül*-nek természetétől fogva alkalmasnak kellett lennie a medialitás kifejezésére. Úgy látszik azonban, hogy ez a funkció az elhomályosult (*borul*, *indul* stb.) és a denominalis (*fehérül*,

dicsőül stb.) képzésekben megerősítést kívánt. Talán azért is, mert a valódi deverbális képzés maga is rendkívül ritka volt (*nyomul, vonul*). Mi segíthette végül is a nyelvet az *-ul, -ül* mai, továbbképzés nélküli s mégis egyértelmű használatához? Két tényező: egyrészt a képzett szó jelentése: a származékok túlnyomó többsége valamilyen állapotváltozást, történést jelent; másrészt az *-ul, -ül* képzővel rendszerszerűen szembenálló *-ít* képző reflex hatása. A *bővít* : *bővül, feketít* : *feketül, pusztít* : *pusztul* s ezekkel együtt az elhomályosult töből képzett *borít* : *borul, feszít* : *feszül* stb. szópárok mindig a 'valamilyenné tesz' : 'valamilyenné lesz' kifejezésére szolgálnak, s a kétoldali szembenállásnak ez a sorozata feltétlenül megerősítette a képzők funkcióját. Ezért nem volt szükség a későbbiekben arra, hogy az *-ul, -ül* egy intranszitiv képzőelemmel még újabb megerősítést nyerjen.

7. Ehhez hasonló rendszerszerű szembenállás az *-l* végű igék egy csoportjában is létrejöhetett: a *bont* : *bomol, ont* : *omol, ront* : *romol*, valamint a *dűt* : *dül, sűt* : *sül, hűt* : *hül, fűt* : *fül* típusra gondolunk. Láttuk, hogy közülük jónéhányat szintén előszeretettel láttak el korábban szenvedő képzővel. A szó jelentése és a causativ *-t*-vel való antonimia hatására itt is kialakulhatott az *-l*-nek bizonyos medialis funkciója, de a régi nyelvi adatok arról tanúskodnak, hogy az *-l* képzős igék a későbbiekben is külön medialis kitevőt kaptak, csak a korábbi *-atík, -tatík* helyett az *-ik* végződést. Az *-ik* különösen alkalmas volt erre a célra, hiszen — amint MÉSZÖLY klasszikus tanulmányából tudjuk (NyK. LI, 1–13) — éppen olyan mondat típusból alakult, amelyben a tárgy vált alannyá, a cselekvés pedig ennek következtében ezen az alanyon végbemenő történéssé. A történést kifejező igék legpregnansabb jelölésére tehát mindenképpen az *-ik* szolgálhatott. Azt is tudjuk, hogy az *-ik* igen gyakran jelentkezik éppen az *l* végű igéken. Ennek kettős oka lehet. Egyrészt az, hogy az *-l* egyszerűsmind éppen az egyik leggyakoribb denominális képzőnk, márpedig ez természeténél fogva gyakran hozhat létre aktív, cselekvő, tárgyas származékokat is: *vasal, gondol, szól*. Tehát az egyértelműség kedvéért is szükség lehetett arra, hogy a cselekvő és nem cselekvő (vagy a tárgyas és tárgyatlan) igéket egymástól megkülönböztessék, s ez éppen az *-ik*-nek a történést jelentő igékhez való csatolásával sikerülhetett leginkább. Ezért igényelheték az *-ik* végződést az *ont* : *omol* típusú szembenállás állapotváltozást (történést) kifejező igéi. A *fesletik* helyett már a XVI. században megjelenik a *feslík*; a *hajlatik* alakot 1767-ben váltja fel először írásban a *hajlík*; az első *omlík, romlík* és *oszlík* Zrínyinél található.

S hogy az *-ik* valóban a medialitás jelölésére szolgálhatott, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy néha még az *-ul, -ül* után is feltűnik: 1682: „A hajó orra meg-akadván, mozdíthatatlan vala ugyan, a hátullya pedig *elborulik vala* a tengernek erejétől” (Ill: SzÉlet II, 37); 1605: „talán *megbolondulnám bumban*” (LevT. II, 115) (NySz.).

Sőt jónéhány régi, illetve mai nyelvjárási adat arról tanúskodik, hogy a *kelletik* helyett is próbálkoztak *kellik* változattal. Éppen Wathaynál vannak ilyen kísérletek: i. m. 166: „Engeztelnöm miuell *kelnek* nagy haragodath”, 187: „De magunkat mostan meg *kelnek* alazny”, 221: „Keserues Banatban houa *kelliek* terülnöm”. R. HUTÁS Révainál talál hasonló igealakot: „... közös szóval *kellenék* élnünk”, „*így kellenék* mondani” stb. (i. m. 76). Arankától és Bartsaitól a *kellenék*, illetve *kenék* (i. m. 131), Bethlen Imrétől pedig a *kék* („rendbe *kék* lenni” i. m. 129) adatot idézi. A mai nyelvjárásokban is akadnak hasonlóak. A közismert *kék* 'kell' alakot STEINER ZSIGMOND (Nyr. III, 66) a

kellik, HORGER (MNy. XXX, 249) a *kellenék* összevonásának tartja. Hetésből a *könik* 'kellenék (egyes szám 3. személy)' adatot idézik: „aután asztán gyovasho (javas asszony) *könik* vünnyi” (Nyr. II, 133).

A XVI–XVII. századtól egyre több történet jelentő ige kerül az *-ik* vonzaskörébe. Az *-l* képzős igékkal párhuzamosan terjed át a denominalisként ugyancsak eleven *-z* képzős igékre. Az *ágaztatik* helyett már 1590-ben az *ágazik*, Faludinál pedig az *ágazódik* tűnik fel. A cselekvő tárgyias igével való szembenállást hangsúlyozza az alaki kitevő a *nyit valamit* mellett élő nyelvjárási *nyitik a virág* (Nyr. V, 331), a *terem valamit* mellett a *termik a szőlő*, a *kiold valamit* mellett az *oldik kü* 'kioldódik' (Nyr. III, 4) ikes igékben. Más esetekben pusztán a történés jelölésére szolgál az *-ik*: már a Winkler-kódexben ingadozik a *betegl* és *beteglik* változat; a *fogy* mellett a *fogyik* először az Érsekújvári Kódexben tűnik fel, s a mai köznyelvben és a nyelvjáráásokban is számos bizonyítékát találjuk a medialis kitevő terjedésének: *nyúl valamiért* : *nyúlik valami*, *az ember lehajol* : *az ág lehajlik*; a nyelvjárási *csattanik*, *pattanik*, *elbillenik* a köznyelv számára sem hangzik idegenül, ahogy szintén elfogadhatónak tartjuk, ha nem is használjuk a *hullik*, *fagyik*, *fájik*, *forrik* (Nyr. XXXIV, 343) alakokat is. (Egészen más kérdés, hogy a funkcióját veszített *-ik* analogikusan cselekvő, tárgyias igékre is átterjed.)

8. Érdekes megoldásokat produkált a nyelv a bevezetőben utoljára említett *-d* végű intranszitiv igék esetében. A BécsiK.-ből ismert *vigadtatik* vagy a MünchK. *maradtatik*-féle passzívumai a későbbiek során elmaradnak, helyükben fel-feltűnik egy-egy ikes alak: 1688: „Az ő hosszsúsága *terjedik* 140 mérföldnre” (Konst. 32); 1584: „meg sem *fonnyadhatik*” (Born: Préd. 237) (NySz.), de végül is a medialitás jelölése a különböző típusokban különbözőképpen történik. A *-d* képzős igék jó része rendszerszerűen szemben áll az *-sz* causatív képzővel, s éppen ezek az igék általában történetét fejeznek ki: *áraszt* : *árad*, *fáraszt* : *fárad*, *hervaszt* : *hervad* stb. Ezekben a szembenállásokban ismét adaptáció történhet, a *-d* képző önmagában is medialis funkciót nyerhetett, illetve ez a szerepe megerősödhetett, felesleges volt tehát az *-ik* felvétele.

Amikor azonban a szembenálló causativum nem *-sz*t, hanem például *-ít* volt (amely egy másik, az *-ít* : *-ul* antinomia tagja), megbomlott az egyértelmű rendszer, s ezért ilyenkor szükség lehetett a *-d* funkciójának az *-ik*-kel való alaki megerősítésére: *enyhít* : *enyhedik*; ÉrsK. 143: „daghallya *megh ehnyedik*” (az *enyhül* csak 1624-ben jelentkezik először). Ilyenek a *bizonyít* : *bizonyodik*, *szomorít* : *szomorodik*, *csillapít* : *csillapodik* igepárok.

Olyan esetben, mint a *füröszt* : *fürdik*, amikor a szembenállás jelentés-tilag nem tökéletes, a *-d* képzőt ugyancsak *-ik*-kel kellett ellátni.

S végül azok a *-d* képzős történetet jelentő igék, amelyekhez egyáltalában nem tartozik műveltető-causatív szembenálló igepár, még inkább igénylik alapjelentésük alaki kitevővel való megerősítését. Ilyen például az *alkonyodik*, *hajnalodik* típus. (Ezt az egész problémakört érdemes volna egy sokkal teljesebb anyaggyűjtés alapján alaposabban megvizsgálni.)

9. Még egyetlen — bár bizonyára szaporítható — példán igazoljuk, hogy az ige medialis jelentését korábban szenvedő képző, később pedig az *-ik* vagy ennek különböző képzőkkel bővült változata fejezi ki. A példa annál érdekesebb, mert tárgyias igéről, a *kezd*-ről van szó, ahol természetesebb a passzívum. A 'kezdődik' jelentést a kódexek korában a *kezetik* fejezte ki: BécsiK. 177:

„It kezdetic Ozyas pphetanac konuq”; JordK. 615: „Az ynnep nap el kezdetyk vala”; Pázm: Préd. 186: „Fején kezdetik a hálnak büszhődése” (NySz.). A későbbiek során, a XVIII. században itt is próbálkoznak az egyszerű *-ik* formánsal: Bethl: Élet. 266: „hogy tavaszodni kezdék”; Mik: MulN. 247: „K. beszédbe erede vele és tudakozódni kezdék” (NySz.). A NySz.-ban nincs rá adat, s talán ezért nem veszi fel a TESz. sem a *kezdődik* változatot, amely végső megoldásként kínálkozott a passzívum helyett a történés kifejezésére. Én a XVI. századból idézhetek rá példát: 1581: „16 napyan Marciusnak *kezdedet* betegsege” (SoprLev. 88.).

10. Összefoglalva tehát: A régen elég gyakori intranszitiv alapszó + *-atik*, *-tatik* szenvedő képzős igestrukturákból arra következtettünk, hogy nyelvünk a történést kifejező medialis igéket formai kitevővel is igyekezett elkülöníteni az aktív, cselekvő igéktől. Erre eleinte (talán latin hatásra is) a szenvedő ige képzőjét, később inkább a pusztá *-ik* elemet használta. Ezekon kívül az *-ít* : *-ul*, *-ül*, illetve az *-sz* : *-d* műveltető : causatív képzőkkel való rendszerszerű szembenállásban másodlagos ráértéssel az *-ul*, *-ül* megerősíthette, a *-d* képző pedig elnyerhette medialis kifejező funkcióját. A régi nyelvi és a mai nyelvjárási *kelletik* alakot úgy értékeljük, mint e folyamatba tartozó elemet, képzőjének tehát semmiféle passzív szerepet nem tulajdonítunk, azt csupán az ige elvont történést kifejező, személytelen jellegének kiemelésére szolgáló végződésnek tartjuk. Érdekessége, hogy a régi passzívumok közül egyedül ez maradt meg nyelvtörténetünk teljes folyamán: a Jókai-kódextől kezdve a XVIII. század végi irodalmi írásbeliségen át napjaink nyelvjárásiáig. A passzívum helyett jelentkező *kellik* a szintén tájnyelvi *kék* alakban él tovább. Mai köznyelvünk azonban csak a pusztá *kell* igét használja.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A tokaj-hegyaljai borfélések terminológiája*

A Tokaj-Hegyalja szűrt, természetes borai így következtek egymás után: *bor* (*ordinarium*, *közönséges*) → *főbor* (*samorodni*, *termés bor*) → *legfőbb bor* (*eszencia*, *nektár*, *borlényeg*). Ez az a gerinc, melyre valamennyi borfélések fel-fűzhető, még akkor is, ha valami — ma már nehezen megállapítható — ok miatt belső fejlődésű vagy kölcsönszót kapott is egyik vagy másik fajtája.

4. A csinált borok. — A) a) *A szú szőlő bor, a szú bor, a szú*. Az elvonás rendkívül lassan következett be, hogy ezt pontosan érzékelni lehessen, az adatokat elválasztom egymástól.

A szú szőlő bor. 1576 (1590): „*Aszszu szőlő Bor*” (a *Bor*-t az eredetiben ~ helyettesíti. SZIKSZF. 54. Mivel Szikszai Fabricius 1576-ban meghalt, ezért halála évét tekinthetjük a kézirat keletkezési évének; l. még TESz.); 1632: „... *aszu zebleő bora* egy általagh...” (Tarcál: Makkai L. i. m. 236); 1640: „Dobainak egy palack *aszuszőlő bornál* több nincsen...” (Szilágyi S. i. m. 64); 1686: „Obrister Timnek Kassai Comendantnak egy általag *Aszú szőlő Bort*” (Adalékok 1896. 328); 1696: „Két általag *aszú Szőlő Bort*” (Adalékok 1898. 217); 1697: „... lett abból *Aszu Szőlő Borunk* Huszon nyolcad f’él Általaggal” (Sátoraljaújhely: Adalékok 1898. 282); 1699: „Harmadévi két általag *Aszú szőlő Bort* attam ell. Ladomérszky urk fl. 153” (Adalékok 1898.

*L. MNy. LXXI, 299–308.

182); 1700 k.: „Adjon Zidosiczki lengyel úrnak egy átalag *asszú-szöllő-bort*” (NySz. I, 282); 1701: „Szemen szedett Aszu szőlőt szedettünk közel egy Hordóval. Azért egy Hordó Várhegyi Bort arra fordítván csináltunk *Aszu szőlő Bort* Altalag 3” (Sátoraljaújhely: Adalékok 1899. 203); 1702: „... csináltunk *Asszu szőlő Bort* négy átalaggal...” (Sátoraljaújhely: Adalékok 1900. 16); 1707: „... csináltunk *Aszu szőlőbort* Alt. 12...” (Erdőbénye: Adalékok 1901. 113); 1711/1776: „... csináltunk és szürtünk közönséges *Asszú szőlő Bort* húsz átalaggal” (Tálya: OL. Rákóczi-Trautsohn Lt. Acta Liqu. Fasc. 18. Nr. 12/4); 1712: „... csináltattunk *Asszú Szőlő Bort* Alt. 29” (Tarcal: Adalékok 1903. 215); 1714: „Hatvan aranyrul, mellyeket . . . egy átalag *aszu szőlő borért* egészen leváltam” (Tokaj: Adalékok 1927. 104); 1739: „... 5 Átalaggal *Aszu szőlő Borokat* . . . el adatvan” (Adalékok 1910. 361); 1743: „Vettem 30 forinton egy átalag *asszú szőlő borát*, mellyben vagyon 81 itze szín bor” (Maróthi: Arithm. 103: NSz.); 1758: „Vásárlottam . . . *asszú Szőlő borokat* . . .” (Tokaj: SÁL. Polgári perek. 61. csomó. Loc. 30. Nr. 31); 1759: „... egy átalag *asszú szőlő bort* adott Zsujtai András Uram az adósságában” (Erdőbénye: SÁL. Polgári perek 47. csomó. Loc. 24. Nr. 13); 1770: „*asszú szőlő bort* csináltak négy hordóbúl az essentiával” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek. 58. csomó. Loc. 29. Nr. 248); 1781: „Nem ditsekedhetünk . . . a sok és édes *asszú szőlő borral*” (M. Hirmondó 20: NSz.); 1782: „... a' Vinum Paffum vagy Paffulatum. Németül Ausbruck; mi *affzu-szőlő bornak* hívjuk” (Mátyus I.: Ó és Új Diaet. V, 203); 1791: „Az *Asszú-szőlő-bort* így készítik hires helyeken” (Nagyváti J. i. m. II, 107); 1792: „... 5 átalag jóféle *asszú szőlő borok* töltelék nélkül . . .” (Tálya: SÁL. Hadnagyszéki Prot. 12); 1796: „... kellemetes ézü *asszú-szöllő bor* lesz, ha avúlni kezdett hordóba töltetik” (Derczeni J. i. m. 34); 1803: „... a' mi Világ szerte kedves és betses Tokaji borunknak olly . . . nyomorék 's hoszszú neve van. *Asszúszőlőbor*” (Csokonai: Anakreoni dalok, jegyzések 22: NSz. L. teljes szövegét Kiss: NyK. LXX, 401); 1806/1893: „... a Hegy aljai jó ó *asszú szöllő* vagy essentia *Borra* barátimnak igen nagy szükségek vagyon” (Kazinczy: Lev. IV, 261: NSz.); 1807: „Tokai, az az Hegyaljai *Asszú Szöllő Bor*” (Kultsár: Hazai Tud. I, 244: NSz.); 1808: „Az *Asszú-szöllőbort* csinálás módját . . . előadom itt . . .” (Sopron: Pethe F.: Pallérozott mezei gazdaság. II, 541); 1838: „*aszúszőlőbor*, l. *aszúbor*” (TSz.); 1846: „Hogy ha az *aszúszőlőbor* készítésének idejét . . . vizsgálat alá vesszük . . .” (MG. 1491); 1862: „*Aszúszőlőbor*, l. *Aszúbor*” (CzF.); 1879: „... a jó *aszúszőlőborok* mellyeket a gazda gyomorerősítőnek kínálgatott” (Déryné Naplója I, 251: NSz.).

A s z ú b o r. 1823: „Itt készül a' Császár' legjobb *asszú bora*” (Farkas A.: Szür. kösz. 24: NSz.); 1831: „Ausbruch Wein *Asszúbor*” (Bitnicz: Gazd. szót. 5: NSz.); 1832: „4 átalag *asszú bort* küldött volna fel nékie Pestre” (Irod. Közl. VI, 486: NSz.); 1834: „*Aszúbor*: der Ausbruch” (Kunoss E.: Szófüzér 6: NSz.); 1835: „... egy hordó 5 puttonos *aszúbor* árra a' költségekkel együtt legfeljebb 55 ezüst frtra menne fel . . .” (Kesselbauer K. V. i. m. 61.); 1838: „*aszúszőlőbor*, l. *aszúbor*” (TSz.); 1845: „*Aszu borok*” (MG. 366); 1846: „... tökéletesebb lehetne *asszúbor*, ha csupán jobb fajta . . . szőlőnek mustját önti összetaposott aszujára” (MG. 1068); 1851: „A megoldandó tárgy a hegyaljai *aszúbor* készítésének előadása volna” (GL. 360); 1852: „... csak a hegyaljai *aszúbor* az mit máshol minden mesterkedéssel sem lehet előállítani” (GL. 1208–9); 1854: „Az *aszúbor* erjezése legtöbbsnyire fenn, a sajtó- vagy borházban szokott végbe menni . . .” (GL. 361); 1856: „Az *aszúbornak* egy formaságára törekedve,

az ügyes borászok az aszút is, a feltöltendő bort is úgy alkalmazzák, hogy a szőlőnek aljától a tetejéig egyforma mértékben keverik össze . . .” (Balásházy J. i. m. 38); 1856: „*Aszúborkészítés*” (FG. 181); 1859: „Az *aszúborok*, . . . néha több évet vesznek igénybe, míg annyira kiforranak, hogy maguktól leülepednek . . .” (GL. 2); 1860: „. . . három puttonos *aszúbor* a múlt évről . . .” (GL. 734); 1861: „. . . az *aszúborokat* meg lehet az utóerjedés rosz következtetésétől óvni . . .” (GL. 763); 1862: „Hazánkban különösen híresek a hegyaljai *aszúborok*” (CzF. I, 214); 1864: „. . . 400,000 akó bor ebből 1 vagy 2 %-it *aszúbornak* lehet számítani . . .” (GL. 162); 1867: „. . . a kinyomott *aszúbor* az elkészített hordóba töltetik” (Szabó J.—Török I. i. m. 72—4); 1887: „. . . készül el a gyógyerejű valódi tokaji *aszúbor*” (BL. 66); 1882: „Elmondja, hogyan . . . készül az *aszú bor*” (Ábrányi K.: Erősebb 115: NSz.).

A s z ú. 1858: „A tokaji *aszú* . . . hosszabb idő alatt forrhat csak ki . . .” (Gyürky A. i. m. 41); 1863: „. . . külvideki borok s *aszúk* a valódi tokaji megvesztegetésére szüret alatt a Hegyalja területére be ne hozassanak . . .” (GL. 13); 1867: „Sok édes *aszút* ivott” (Lévay J.: Shaks. IV. Henrik II, 170: NSz.); 1870: „ezt a kupa *aszút* köszöntöm rád” (Lőrinczi Zs. Shaks. VI. Henrik II, 45: NSz.); 1887: „A valódi tokaji *aszú* kétféle” (BL. 258); 1900: „ráfördítoták a zárat kincset érő *aszúval* telt pinczék vasas ajtajára” (Vay: Társasélet II, 466: NSz.).

Megjegyzem, hogy az *aszú* nem található meg az MTsz.-ban, talán azért, mert közszónak értelmezték. Az *aszú szőlő bor* teljesebb alak egyeduralkodó egészen a XIX. század első negyedéig, tehát megjelenésétől több mint két és fél századon keresztül. E hosszú összetétel megmaradását az indokolta, hogy *aszú* 'száraz, töppedt' jelzővel többféle gyümölcsöt illettek e tájon: 1587: „Berkenye es azzw *zylwa*” (Oklsz.); 1618: „*Asszú szilvákat* is vett Reýner uram . . .” (Királyhelme: Radv. Csal. III, 29); 1642: „*Asszú szilva*, ~ *baraczk*, ~ *cseresznye*, ~ *megy*, ~ *vad gyümölcs*, ~ *kökény*, ~ *som*” (TörtTár. 1895. 191—2); 1713: „Tavallji *aszú Szilvát* el attam” (Adalékok 1904. 21). De nemcsak gyümölcsöt, hanem az elszáradt fát is ezzel a jelzővel illették: 1632: „Mikor a Longrul *aszufát* szabad volt annak előtte hordani” (Sárospatak: Mak-kai L. i. m. 189). De már a szomszédos Szerdahelyről ezt írják: 1775: „. . . száraz dült fa az Jobbágyoknak fogh engedtetni azis tsak magok házi szükségekre . . .” (SÁL. Polgári perek 129. csomó. Loc. 62. Nr. 136). Az *aszú* jelző a gyümölcsökkel kapcsolatban az *aszáló* 'Darrhaus' hatására egyre jobban terjedt az *aszált* helyett. Ezt elősegítette az is, hogy az *aszúszőlő*, melyből legalábbis a törvények szerint nem kellett kilencedet és tizedet fizetni, fontos kereskedelmi cikké vált. Éppen ezért, ha korán találkozunk egyedülálló *aszú* szóval, akkor az többnyire nem bort, hanem szőlőt jelent: 1807: „A' Vásárlásban a' Földes Uraság mellett levő Elsőség, hogy az *Asszút* vagy Bort el-adni kívánó Jurisdictionatusnak kárára nem legyen . . .” (Adalékok 1911. 195); 1862: „*Aszú* . . . Mint főnév különösen jelent *aszúszőlőt*” (CzF. I, 214). Itt is kétségtelenül *aszúszőlő*-ről van szó. Az *aszú* magánhangzó közötti *sz* hangja sok esetben geminálódott, ami az írásmódban szinte napjainkig kifejezésre jut. A XVIII. század végétől sok esetben a három szót összeírják.

Mikor az *aszúszőlő*-t kezdték csak *aszú*-nak nevezni, a múlt század elején egyszerre feltűnik az *aszúbor* elnevezés, mely a szaknyelvben 1840 körülről általánossá válik. Uralma azonban nagyon rövid életű, mert csakhamar teljesen kiszorítja az *aszú* megjelölés, mely a múlt század utolsó évtizedeitől a köz- és szaknyelvben egyeduralkodó. Így *aszú*-nak, tehát 'száraz'-nak nevezzük a

legédesebb, legnehezebb, legkövérebb borunkat, ami a magyar nyelv belső nyelvfejlődésének egyik legérdekesebb, de a fentiek alapján jól megmagyarázható jelensége.

Az *aszú szőlő bor* — Csokonai által is kifogásolt — nehezen történeti kiejtése miatt ezt a szót tőlünk a XVI—XIX. században más nyelvek nem vették át. A lengyelben részben: *madziar, tokaj, mászlacz*, a németben a XVII. század elején *Wermuth*-nak mondták, majd *Ausbruch, Ausbruck, Auslese* néven jelölték. Az *Ausbruch* nemcsak a lengyelben, ukránban, oroszban nyert polgárjogot, hanem helyenként a XVIII. század végén a magyar kereskedelmi és törvénykezési nyelvbe is behatolt: 1798/1807: „Minden ezen Országban lakó 'Sidó, akár-mely hegyen termett asszú szőlővel leendő bor, vagyis Mászlás, és *Auszbruch* tsinálásától . . . egészben eltiltatik . . .” (Adalékok 1910. 302). A tokaj-hegyaljai borféléseknek a különböző nyelvekben, de különösképpen a lengyelben, ukránban, oroszban, németben kialakult terminológiáját egy külön tanulmány keretében lenne érdemes vizsgálni.

B) *M á s l á s*. Tokaj-Hegyalján a *mászlás* értéke állandóan emelkedett, ennek megfelelően az alábbi jelentéseit lehet megkülönböztetni: 1. 'a törkölyre felöntött vízből kiforrott, gyenge minőségű bor; Nachwein, vinum secundarium'; 2. 'az aszú törkölyére felöntött mustból, ritkábban borból kiforrott jó minőségű kövér, édes bor'; 3. 'az aszú könnyebb minőségű változata 1—4 puttonyosig'; 4. 'a lefejtett aszú, esetleg szamorodni seprejére felöntött bor'. 1638: „*Maslas* leöre” (Oklsz.); 1643: „A szőlő magokból avagy törkölyökből löre avagy csiger, *mászlás* (lora seu posca) lészen” (NySz. II, 703); 1758: „Vásárlottam . . . *Mászlások*at, és ordinariumokat” (Tokaj: SÁL. Polgári perek 61. csomó. Loc. 30. Nr. 31); 1759: „. . . egy hordo *mászlás*” (Tálya: SÁL. Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok. IV.1/b. 162. csomó. Loc. 95. Nr. 15); 1770: „*Mászlás* borokat . . . csinált pedig hat hordóval” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek 58. csomó. Loc. 29. Nr. 248); 1780: „Hagyok huszon ött Hordó *Mászlás* Borokat . . .” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek. 134. csomó. Loc. 65. Nr. 329); 1781: „. . . a kik tsináltanak is valami keveset (bort?), alább-való a múlt esztendőbelinek a *mászlásánál* is” (M. Hírmondó 20: NSz.); 1781: „. . . jó reménységet ad a *Mászlás* felől” (M. Hírmondó 699: NSz.); 1783: „A Szirmaiba (pince) két *mászlást*” (Tálya: SÁL. Polgári perek. Loc. 70. Nr. 556); 1785: „. . . meg-jön még a' jó Aszszu-szöllő-bornak és *mászlásnak* az ára” (M. Hírmondó 446: NSz.); 1788: „Közönséges Tokai Bor, és *Mászlás*” (Harm. Rendt. 271: NSz.); 1790: „. . . aszszú szőlő borokat, *mászlást* . . . isznak” (Gvadányi: Tör. háb. 84: NSz.); 1790: „. . . die verschiedenen Gattungen der angemachten Weine, die unter den Namen von Ausbruch und *Maschlasch* in der Welt bekannt sind” (Fuker, J. F. i. m. 97); 1791: „. . . a' mostani szedés sokkal jobb bort fog adni az előbbeninél, ugy hogy a' mostani, *mászlás* lehet amahhoz képest” (M. Kurir 1465: NSz.); 1791: „Közönségesen ugyan a' Hegyallyán azt nevezik *Mászlásnak*, mikor minden egy puttonra egy hordót töltenek, 's bornak szürik” (Nagyváthi J. i. m. 108); 1795: „. . . a' *mászlás* . . . tsinálását el-nem kelletik mulatni” (Nagyváthi J.: Uradalmi Instr. 87); 1796: „Ellenben pedig a szölleimnek, alsó s felső részeiről került, egy-egy puttonos *mászlásom*, egy esztendő alatt, igen tiszta, erős, és minden édesség nélkül való bor lett” (Derczeni J. i. m. 20); 1798: *Mászlás* (Szirmay A.: Mont. Zempl. 43. NSz.); 1806/1893: „. . . egynehány általagot is csinállok ugyan, de a' többit két putton aszúval *mászlásnak*” (Kazinczy: Lev. IV, 373: NSz.); 1808/1894: „. . . ez idén is 2. puttonos *mászlások* a borai” (Kazinczy: Lev. V, 327: NSz.); 1808:

„... lehet egy putton asszú-szöllőhöz 1 1/2, 2 sőt 3 akót is venni: mindekor jó, de kevesebb betsü bor lesz belőlle, s a *máslás* annál alábbvaló lesz” (Pethe F. i. m. 543); XIX. sz. e. f.: „... kereskedek Lengyelországba, *máslásokat* készítek...” (Adalékok 1909. 77); 1823/1846: „1823-ban az atyám társaságában szüreteltem, és *máslást*, valamint asszúborokat csináltam” (MG. 1530); 1824: „... Három Hordó Bor *máslás* 4 puttonos...” (Erdőbénye: SÁL. Prot. I. 139); 1828: „Es gibt daher einbuttige, zweibuttige und dreybuttige *Máslás*...” (Mohl, J.—Lasz gallner, A. G. i. m. 173); 1835: „... azért sokszor megtörténik, hogy egy hordó 1 vagy 2 puttonos *máslás* 6—8 aranyon vásároltatik meg... ha mi a’ 3 puttonos *máslásinkat* 8 aranyról 14-re emelnék fel...” (Kesselbauer K. V. i. m. 67); 1840: „... az asszú és kövér *máslás* borok” (Figyelmező 760: NSz.); 1841: „... előttök az erős tokaji *máslás*” (Kovács P.: Munk. II, 54: NSz.); 1853: „Nállunk a 1, 2 és 3 putton asszuval készített mustból lett bor, nem hivatik asszubernak, hanem *máslásnak*” (GL. 494); 1854: „A megmaradt (aszú) törkölyre pedig ujólag bizonyos mennyiségű must töltetik fel, a mi 24—48 óráig hagyatván együtt leszüretik. És ezt nevezik *máslásnak*” (GL. 361); 1854: „... a Hegyalján most más az eljárás az asszúbor készítésénél, mint volt a legközelebb mult század végén, erre látszik mutatni az is, hogy most a két vagy három puttonos asszúort nevezik *máslásnak*...” (GL. 278); 1856: „... a *máslások*... némelyek szerint a cukrosság által meg nem gyengített erejöknel fogva felülmulják az essentiát és ausbruchokat is... A *máslások* sorába vélem fölveendőnek, midőn az asszúborok seprűjokról levonatva, ezekre ismét közönséges jó borok öntetnek...” (Balásházy J. i. m. 42); 1861: „Hegyalján... 5—4—3—2—1 puttonyos *aszú-máslás*...” (GL. 683); 1864: „... 25 hordó vékony *másláshoz* egy zsákoló elég...” (Tolcsvai Nagy I. i. m. 43); 1867: „*Máslás*. Ezen borfajta inkább pinczekezelés... szüleménye” (Szabó J.—Török I. i. m. 76); 1867: „*Máslás*... 1. Az asszútörkölyre, melyről már egyszer leszürték a finom bort, másod izben töltött és ebből készült bor” (CzF. IV, 132); 1869: „*Máslás*, midőn a szomorodni vagy asszúborok lefejtése után azok söprűjére közönséges bort öntenek fel...” (Entz—Málnay—Tóth i. m. 83); 1897: „Tokajból... nemrég kaptam egy átalag *máslást* is” (Tóth B.: Dervis 266: NSz.); 1911: „A kipréselt aszunak törkölyét új bornak felöntésével ezen bor javítására is még felhasználják s az ily módon készült bort hívják *máslásnak*” (Mezőgazdasági Lexikon I, 66); 1973: „Különleges tokajhegyaljai bor készítési technológia eredménye a *tokaji máslás*, amikor az első fejtés alkalmával az asszú vagy a szamorodni bor seprűjére bort öntenek...” (Kádár Gy.: Borászat 371).

A *máslás* 1.-re viszonylag kevés és bizonytalan adataink vannak Tokaj-Hegyaljáról, ahol ezt a legrégebb kortól *lőré*-nek (l. ott) nevezték. A 2. jelentés kezdettől kezdve napjainkig kimutatható. A 3. jelentés a lengyel visszahatásaként jelentkezett, ahol a német *Ausbruch* mellett kezdettől kezdve inkább ezt használták: 1646: „*O maslaczu czteroputowym*” (= négyputtonyos asszú: Komoróczy Gy.: Borkivitelünk észak felé 284. Kassa, 1944.; a kérdést részletesen l. KISS LAJOS: i. h. 400—1). A lengyel átvétel nemcsak tartalmilag, hanem formailag is visszahatott a magyarra az írott és helyenként ejtett *máslás* formában. A 4. jelentés a múlt század közepétől kezdve bukkan fel, és a *fordítás* fogalmával történő összekeveredésből adódhat.

Eredetere a TESz.: „... kialakulását a *más* alapszónak ’második’ jelentése segítette elő”. Ezt támasztja alá a *harmadlás* borfélése is: 1808: „Ha ismét egyegy akót töltünk a már kétszer kisajtolt soványabb törkölyre, s 3

napi hevertetés után kisajtóljuk: ebből olyan *Harmadlás* lesz, mely minden közönséges bort meghalad . . .” (Pethe F. i. m. 543); 1828: „. . . *Harmadlás* . . .” (hasonló meghatározással Mohl, J.—Lasz gallner, A. G. i. m. 177—8).

C) *Fordítás* 1. 'az aszú vagy más bor seprejére felöntött bor'; 2. 'az aszú törkölyére feltöltött bor'. 1826: „Bor *fordítás*” (Sárospatak: Oláh J.: Föld- és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében: Agrártörténeti Szemle VI, 215); 1842: „. . . az újra is taposott asszu törkölyre fel töltött *fordítás* jó szüretkor hasznosabb, mintsem annak ki sajtolása” (SÁL. Vegyes közgyűlési iratok. IV—1/p/33. I. terem); 1845: „*Fordítások*” (Sátoraljaújhely: MG. 566); 1852: „Jelesen csináltam volna . . . egy hordó törkölyre fordított bort, ugynevezett *fordítást* . . .” (Tálya: GL. 1112); 1854: „Máslás készül — a mit sajátlag *fordításnak* neveznek — akkor is, midőn az óbórnak . . . fennmaradt seprejére közönséges bort öntenek” (GL. 361); 1855: „*Fordítások*” (Sátoraljaújhely: GL. 566); 1867: „. . . a zsákban maradt édes törköly pedig vagy *fordításra* használtatik, vagy kisajtoltatik” (Szabó J.—Török I. i. m. 74); 1869: „*Fordítás*. Ha az aszu törkölyét a zsákokból ismét kádakra kifordítják, azt újból musttal felöntik . . .” (Entz—Málnay—Tóth i. m. 82); 1967: „Jellegzetes borkészítmény volt a *fordítás*” (PALÁDI-KOVÁCS A. i. m. 21; szerinte szamorodni törkölyére mustot öntöttek). — Jellegzetes tokaj-hegyaljai megjelölés, mely a XIX. század első felében alakult ki, abból a szemléletből, hogy a törkölyre vagy seprőre a mustot vagy bort ráöntik, *ráfordítják*.

D) a) *Lőre* 'a közönséges bor törkölyére felöntött vízből erjesztett ital'. 1571: „. . . borért *lőrét* ne vegyen avagy vizes bort . . .” (Olaszliszka: MGTSz. 1897. 26); 1618: „. . . es az Harom hordo *Leore* Kerek giarto Matiasé . . .” (Sátoraljaújhely: Adalékok 1909. 47); 1618: „*Lőréje* egy hordóval” (Királyhelme: Rad: Csal. III, 24); 1618: „. . . Botka Istuanadot egi Atalag *lőrét* kőuago Lazlonak . . .” (Sárospatak: Román J. i. m. 49); 1620: „. . . megh beoczwlven, mind Boratt *Leorejett*” (Sátoraljaújhely: Adalékok 1912. 70); 1623: „. . . egy kupa *Lőre*” (Bodrogkeresztúr: Sárospataki Kollégiumi Levéltár [továbbiakban SKL.] Vízitációs jkv. 10); 1631: „. . . *lőre* vas no. 1 . . .” (Szerencs: Makkai L. i. m. 85); 1632: „. . . bor czégére volt penig, mégis *lőrével* sem gazdalkodott” (Borsi: TörtTár. 1906. 272); 1633: „Abronczal az uýheliek tartoznak, azokhoz az *leőrekhez* valo hordok keötésere . . .” (Sátoraljaújhely, Végardó: Makkai L. i. m. 193); 1634: (a szőlőt) „. . . három hordo boron es egi hordo *leőren* atta” (Sárospatak: Román J. i. m. 92); 1648: „11 hordó míveseknek való *lőre*” (Tarcál: 'Makkai L. i. m. 96); 1660: „Mivel azért Bor nincsen, *Lőrét* sem kaphatni . . .” (Tokaj: Adalékok 1909. 299); 1680: „. . . ha korczmára való Bort vagy *Lőrét* vesznek . . .” (Tolcsva: Adalékok 1899. 279); 1685: „. . . hordos Borok, es *Lőrék*, hatvan négy hordóval” (Román J.: Források Sárospatak település- és építészettörténetéhez 108. Sárospatak, 1965.); 1684: „. . . Bort vagi *Lőrét* Czinál . . .” (Sárospatak: Román J. i. m. 136); 1688: „Vagyon . . . egy hordó *lőréim* . . .” (Olaszliszka: SÁL. Végrendeletek VII/2, II/325); 1689: „A *lőrét* egyáltalában csak régi hordókba kell szűrni” (Sárospatak: MGTSz. 1900. 18); 1698: „*Lőre* korcsmáimon költ ell Hordó 5” (Adalékok 1898. 78); XVII. sz.: „. . . az napi számossoknak *leőrénel* egebet Innia adni ne mereszellien . . .” (Adalékok 1913. 167: Hegyalja); 1701: „. . . külön hagyván a' Turkulatumot, melly egetudaltatik a Dezmatul szabad volt azzal a' Gazda ha *Lőrének* hagyta is . . .” (Tarcál: SÁL. Dévai F. könyve LIV); 1706: „*Lőrét* Tolcsván ell attam . . .” (Adalékok

1901. 43); 1711/1776: „... Borok törkölerül tsináltunk és szűrtünk... hatvan hordo *löret*” (OL. Rákóczi-Trautsohn Lt. Acta Liqu. Fasc. 18. Nr. 12/4); 1720: „... még *Lőrémet* is bornak mondották...” (Tokaj: SÁL. 334); 1726: „Szabó Pál halála után bizonyos számú borokat és *lőréket* [elvitt]” SKL. Városi prot. Sárospatak); 1733: „... egy hordó boron és egy hordó *lőrén*” (uo.); 1733: „Átalagra szűrt *Lőrét* is Átalgot edgyet” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek 66. csomó. Loc. 33. Nr. 115); 1759: „... azt mind azáltal jól tudja, hogy többnyire borral és *Lőrével* élt” (Erdőbénye: uo. 47. csomó. Loc. 24. Nr. 13); 1775: „... három hordó *lőrébe* töltötte” (Szerencs: SÁL. Acta Criminalia 2. Fasc. 351. Nr. 16); 1805/1905: „... a' Hegyalján szél-tében 14, 16, 18 x az újbor, a' *löre* pedig 5 xr” (ItK. XV, 330–1.: NSz.); 1811/1902: „*Lőrét* árúlok...” (Kazinczy: Töv. Vir. 24.: NSz.); 1851: „Jobb a szín bor mint a *löre*” (uo.); 1856: „A törkölyre vezet öntenek, egy napi rajtaállítás után leszürki, ez neveztetik *lőrének*” (Hegyalja: FG. 181); 1887: „... abból a mustból, bármit mutat a fok, ha kiforr, *löre* lesz” (Hegyalja: BL. 299).

A *lőré*-nek néhány változatát érdemes megemlíteni, amit jelzős összetétellel jeleznek. Ezeket a *máslás*-tól, *fordítás*-tól mindig az különbözteti meg, hogy a felöntés vízzel történik. *Előlőre* 'kisajtotatlan törkölyre vezet öntenek, majd a leszűrés után kiforr'. 1638: *Eleő leőre* (Oklsz.); 1730: „... örökös Cseré képpen toldván a Cserét Gáborjányi Ur, hat forintokkal, és egy Hordó *elő Lőrével*” (Sárospatak: SKL. Városi prot.). — *Főlőre* 'az aszú törkölyre vezet öntenek, majd ez leszűrés után kiforr'. 1770: „... az asszu szőlők törkörből szoktak *feő Lőréket* csinálni” (Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek 58. csomó. Loc. 29. Nr. 248). — *Másláslőre* 'a máslás törkölyére vezet öntenek, mely a leszűrés után kiforr'. 1638: „12 hordó *löre*, 5 hordó *máslás löre*, 1 hordó *harmad-lás löre*” (Borsi: Makkai L. i. m. 312). — *Sajtollőre* 'a kisajtolt törkölyre vezet öntenek, mely a leszűrés után kiforr'. 1705: „Hegy Allján egyszer *Sajtólt Löre* H 8 (kétszer sajtólt H 9)” (Adalékok 1902. 40).

A *löre* az egyik legrégebb borfélések Tokaj-Hegyalján, melynek német eredetét (TESz.) aligha lehet vitatni. Már latin elnevezését (*lora*) a XV. század végétől, XVI. század elejétől ki lehet mutatni. Fontosságát és nagy mennyiségét indokolja, hogy a szőlőművelők (napszámosok, szakmányosok) ezt kapták munka közben italként.

Itt említem meg, hogy az egész Tokaj-Hegyalján a *löre* szinonimáját: *csiger*, *icsar* 'ua.' sem a történeti forrásokban, sem az élőbeszédben nem találtam meg. Így a *csiger*-t minden további nélkül ki lehet kapcsolni vizsgálódásomból. Az *icsar* egyetlen adata 1838-ból származik (Tsz.) Hegyalja megjelöléssel. Ennek török eredetét igyekezett bizonyítani előbb MUNKÁCSI (NyK. XXXII, 272), majd GOMBOCZ (MNy. II, 196), aki először az egyetlen adat miatt is kétségbe vonja (BTLw. 226). Mind a két szót a tokaj-hegyaljai borfélések közül törölhetjük, és ennek megfelelően korrigálásra szorul ezzel kapcsolatos az a megállapításom, mely szerint a két szó a magyar szőlőművelés török hagyományait őrzi, melyek különösen Tokaj-Hegyalján erőteljesebben maradtak meg (Ágrártörténeti Szemle XV, 1).

b) *Olaszbor* 'vörösbor törkölyére felöntött vízből szűrt és forralt bor' (?). 1618: „Italok peniglen minden napra *olasz bor* volt... mindenféle mivesekre tizenegy hordóval vas No 11, úgy mint *olasz borok*” (Királyhelmec Zemplén m.: Radv. Csal. III, 25, 27); 1711/1776: „Ezen fellül Specificalt Borok törkölerül tsináltunk és szűrtünk kilencz hordo *olasz Bort*...” (Tálya:

OL. Rákóczi-Trautsohn Lt. Acta Liqu. Fasc. 18. Nr. 4/12); 1732: „*Olasz Bort* Hordót 1 . . . Egy Atalag *Olasz Bort* is 1” (Szöllőske, Sátoraljaújhely: SÁL. Polgári perek 66. csomó. Loc. 33. Nr. 115).

Közelebbit nem tudunk róla, de a források egy részéből világosan kiderül, hogy a *lőre* kategóriájába tartozó bor, amit a napszámosoknak, kőműveseknek adtak. Mivel a *lőre*-től megkülönböztették, így arra lehet gondolni, hogy a Tokaj-Hegyalján, a XVI–XVIII. században előforduló vörös szőlők törkölyéből készült.

5. A fentebb tárgyalt borfélések Tokaj-Hegyalján a döntő többséget alkotják, ami nem jelenti azt, hogy néhány mennyiségileg jelentéktelen terminus ne fordult volna elő (vö. BAKOS J. i. m.). Mivel feladatomnak a terminológia változásának fő vonalát tekintettem, ezért a ritka és egyedi esetekkel csak akkor foglalkoztam, ha azt a korábbi nyelvtudományi irodalom állásfoglalása indokolta tette.

A XVI. század második felétől a tokaj-hegyaljai szőlők művelésmódjában jelentős fejlődés következett be, ami a termés differenciálódásában is megmutatkozik. Megjelenik az *aszúszőlőbor*, majd a *főbor* és a *máslás*. Ehhez csatlakozik a korábbi közönséges *bor*, amit csak időben különböztetnek meg: *új*, *tavalyi*, *ó bor*, míg a törkölyre felöntött vízből a *lőre* forr ki. Ez majdnem az egész terminológiát jelenti, de mégsem egyszerre terjedt el. A XVII. században még korántsem általános, csak a XVIII. század első felére vált azzá, amikor a fentiekhez még az *eszencia* is járult. A következő változás a XIX. század első felére esik. Ekkor a fentiekhez csatlakozik a *fordítás*, továbbá a korábban ismert borfélések, a *szamorodni*, mely a század második felében fontos önálló borfajtvá vált, de csak később alakult ki *száraz* és *édes* változata. Manapság a nagyüzemekben nem érződik a szűrt és csinált bor közötti különbség. A termelt borfélések: *bor* (asztali) — *szamorodni* (száraz, édes) — *aszú*. A többi fajták eltűntek, a kis szőlőparcellák tulajdonosai ma is készítik a *lőre*-t.

A különbségtétel az eljárás módok szerint történt, és sohasem a szőlőfajták szerint, ami rendkívül újkeletű. Manapság, de ennek csak a század elejéig nyúló előzménye mutatható ki: *furmint*, *hárslevelű* mint asztali bor szerepel.

A tokaj-hegyaljai borfélések terminológiájának döntő többsége belső fejlődés eredménye. Kivételt csupán a már korán átvett *lőre* és a késői jövevény: a *szamorodni* alkot. Az utóbbival kapcsolatban sikerült ugyan néhány kérdést tisztázni, de még így is bőven maradt kutatnivaló.

BALASSA IVÁN

A kárpátizmusok és a magyar jelentés-nyelvtipológiai jelenségei

1. A magyar nyelv jellegzetes szemantikai sajátosságainak vizsgálatában (vö. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentés-nyelvtan. Bp., 1970. 334), a magyar szavak jelentésváltozásai „legpezsgőbb életének” (vö. SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv. Bp., 1905. 323) tanulmányozásában nem elegendő, ha csak belső nyelvi rekonstrukciókra, különböző nyelvek izoszemantikai törvényszerűségeire (l. erről részletesen V. SZTARINYIN, K voproszu o szemanticheszkom aszpektye szravnyityelno-iztoricseszkogo metoda i izoszemantyi-

cseszkije rjadü Sz. Sz. Mejszela 1: Szovjetszkoje vosztokovegyenyije 1955. No 4. 99—111) szorítkozunk, hanem messzemenően figyelembe kell vennünk az interlingvisztika (vö. O. JESPERSEN, *A New Science: Interlinguistics*. Cambridge, 1930) vagy másképp: nyelvi kapcsolatok, nyelvi kontaktusok (ezt a szakkifejezést A. MARTINET francia nyelvész alkotta), nyelvi kölcsönhatás; régebben pedig: nyelvi keveredés tanúságait is.

Az interlingvisztika problémáinak tanulmányozása több évszázados múltra tekint vissza. De az e problémakörhöz tartozó kérdéseket csak napjainkban kezdik behatóan vizsgálni. Különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak a kutatók az úgynevezett nyelvi interferenciának, amelynek tanulmányozása a modern nyelvészet egyik legizgatóbb problémájává vált. De e kérdések tisztázása folyamán olykor ellentétes, sőt polárisan szembenálló nézetek születnek. Így a nyelvészeti irodalomban már évek óta élénk vita folyik arról, hogy milyen mélyen hatolhat be az átvevő nyelv rendszerébe a nyelvi kontaktusok által bekerült idegen elem, s milyen nyelvi szintekbe képes egyáltalában behatolni (l. erről részletesen a *Slavica* VII [1967.], valamint a *Studia Slavica* XIII [1967.] és XVII [1970.] folyóiratokban megjelent tanulmányaimat).

A keleti szláv és a magyar (l. A. M. ROT, *Vengerszko—vosztocsnoszlavjanszkije jazükovüje kontaktü*. Bp., 1973.), valamint a közép- és délkelet-európai és elsősorban a kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások (l. A. M. ROT, *Oszobennosztvi vzejemogyejstvija jazükov i gyialektov Karpatszko areala*. Uzgorod, 1973.) kölcsönhatása avagy kontaktusai eredmények tanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvi interferencia dinamikája, hatékonysága, a nyelvi szintekbe való behatolás mértéke a nyelvek genealógiai és tipológiai alkatától, a nyelvi kontaktusok típusától, intenzitásától, időtartamától és más extern és intern nyelvi tényezőktől függ. Igaz, egyes ellentétes nézetek abból erednek, hogy a nyelvészek különféleképpen határozzák meg a nyelvi interferencia fogalmát. Ez főleg abból fakad, hogy — V. M. RUSZANYIVSZKIJ és K. K. CILUJKO szavaival — a kutatók gyakran „nem különböztetik meg a nyelvi kontaktusok folyamat ezek eredményeitől” (l. *Tipi movnih kontaktiv i metodi jih vivcsenya: Metodolohicsnyi pitannya movoznavsztva*. Kijiv, 1966. 136).

A nyelvi kontaktusok eredményei pedig a nyelvi interferenciában nyilvánulnak meg; ezen gyakorlatilag a nyelvi kölcsönhatás okozta nyelvi eltéréseket kell értenünk.

Az interlingvisztika, a nyelvi interferencia elméleti problémáinak tisztázásához: V. I. ABAJEV, P. ARISTE, BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, BIHARI JÓZSEF, H. BIELFELT, I. K. BILOGYID, A. I. BAUDOUIN DE COURTENAY, DEME LÁSZLÓ, DEZSŐ LÁSZLÓ, J. D. DESERIJEV, W. DOROSZEWSKI, J. O. DZENDZELIVSZKIJ, ERDŐDI JÓZSEF, H. FOTT, GOMBOCZ ZOLTÁN, B. V. GORNUNG, HAJDÚ PÉTER, E. HAUGEN, HUTTERER MIKLÓS, R. JAKOBSON, JUHÁSZ JÁNOS, KÁLMÁN BÉLA, A. MARTINET, G. MELIKA, A. MEILLET, H. A. MENONSCSIKOV, F. J. OINAS, J. V. OPELBAUM, H. PAUL, E. PETROVICI, RÉDEI KÁROLY, A. ROSETTI, V. J. ROSENTSVEJG, K. SCHÖNFELDER, B. A. SZEREBRENNYIKOV, A. SAUVAGEOT, SIMONYI ZSIGMOND, TEMESI MIHÁLY, W. VEENKER, U. WEINREICH, J. M. VERESCSAGIN, A. VON WEISS, V. VILDOMEK, J. O. ZSLUKTENKO és mások tanulmányai járultak hozzá messzemenően. Valamennyien a nyelvi interferencia konkrét megnyilvánulásainak tanulmányozását szorgalmazzák. De sajnos a nyelvészeti irodalomban még a „nyelvi kontaktusok” (nyelvi kapcsolatok, nyelvi kölcsönhatás, interlingvisztika) fogalmát különféleképpen értel-

mezik. Így pl. U. WEINREICH (Languages in Contact. New York, 1953.), E. HAUGEN (Language Contact: Proceedings of the 8th International Congress of Linguists. Oslo, 1958.), V. J. ROSENSTVEJG (O jazükovüh kontaktah: Voproszü jazükoznanyija 1963. No 1.), J. O. ZSLUKTENKO (Movnyi kontakti. Kijiv, 1966.) és mások a „nyelvi kontaktusokon” — „egy és ugyanazon személy által két vagy több nyelv használatát” értik. Így tehát a nyelvi kontaktusok problémáinak vizsgálatát a bilingvizmus és multilingvizmus jelenségeinek a tanulmányozására szűkítik le.

Voltak olyan kísérletek is, hogy a „nyelvi kontaktusok” fogalmát a szubsztrátum jelenségeire korlátozzák (pl. R. A. BUDAGOV, Vvegyenyije v nauku o jazük. Moszkva, 1958. 395).

O. JESPERSEN (A New Science: Interlinguistics. Cambridge, 1930.), B. A. SZEREBRENNYIKOV (Vzaimogyesztvije jazükov: Voproszü jazükoznanyija 1955. No 1.), J. V. OPELBAUM (Vosztocsnoszlavjanszkije lekszicseszkiye elementü v nyemeckom jazüke. Kijev, 1971.) és mások a „nyelvi kontaktusok” fogalmát szélesebben értelmezik. Mindennemű nyelvi érintkezést vagy kapcsolatot értenek rajta, amely két vagy több nyelv, illetőleg nyelvjárás között jött létre. A „nyelvi kontaktusok” e tágabb értelmezése tükrözi vissza szerintem legjobban a nyelvi kapcsolatok legkülönbözőbb megnyilvánulásait (vö. A. M. ROT, A nyelvi kontaktusok kérdéseiről: NyK. LXXIV, 51—70).

A nyelvi kontaktusok típusainak kérdésében a nyelvészek álláspontjai még jobban eltérnek egymástól. Ez azzal magyarázható, hogy ezeket a legkülönbözőbb extralingvisztikai, kevésbé interlingvisztikai kritériumokból kiindulva határozzák meg.

A keleti szláv és a finnugor, valamint a közép- és délkelet-európai és elsősorban a kárpáti areában funkcionáló nyelveket és nyelvjárásokat tanulmányozva, külső és belső nyelvi tényezőkből kiindulva néhány jellegzetes típusú nyelvi kapcsolatot emeltem ki. Ezeket jellegük, a nyelvi interferencia dinamikája, időtartamuk és intenzitásuk különbözteti meg egymástól (l. erről: A. M. ROT, A magyar nyelv fejlődése. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev—Uzsgorod, 1968. 142—72; uő., Oszobennosztvi vzaimogyesztvija jazükov i gyialektov Karpatszskogo areala. Uzsgorod, 1973.).

A nyelvi kapcsolatok típusai között sok fontos és érdekes tanulságot mutatnak fel a legkevésbé tanulmányozott multilaterális (sokoldalú) nyelvi kontaktusok.

2. A kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások szinkrón metaszetének az elemzése, ezek egybevetése arról tanúskodik, hogy sok bennük az azonos nyelvi jelenség, strukturális-tipológiai nomenklatúra, elem és modell, kommutatív törvény mind kifejezési, mind tartalmi síkon. Ezeket *k á r p á t i z m u s o k n a k* nevezzük.

Mik azok a tényezők, amelyek a kárpátizmusok kialakulásához hozzájárultak? Hisz a kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások között genealógiailag különböző eredetű (finnugor: magyar; szláv: bolgár, lengyel, szlovák, ukrán; újlatin: román; germán: német), tipológiai más-más struktúrájú (különböző altípusú: szintetikus és analitikus, flektáló és agglutináló stb.) nyelvek vannak, és ezért kizárólag spontánul kibontakozó nyelvi változásokkal ezek kialakulását megmagyarázni nagyon nehéz.

Az immár egy évtizeden át végzett kutatásaim (l. A. M. ROT, Oszobennosztvi vzaimogyesztvija jazükov i gyialektov karpatszskogo basszejna i vengerszko—ukrajinszkaja jazükovaja interferencija: Studia Slavica XIII,

247–68; uő., Oszoblivosztvi vzajemín mov ta gyialektyiv pivdenokarpatszkoho arealu ta rol' ukrajinszkih elementyiv u jih rozvitku: Movoznavsztvo 1967. No 6.; uő., Sztrukturino-typologiceszkije oszobennosztvi jazükov i gyialektov Karpatszkogo areala i problemü jazükovogo szrodsztva: Szimpozium po problemam karpatszkogo jazükoznanyija. Moszkva, 1973.; uő., Oszobennosztvi vzaimogyejsztvija jazükov i gyialektov Karpatszkogo areala. Uzsgorod, 1973.) arról tanúskodnak, hogy Dél-Lengyelországtól a Dráváig, valamint a Duna középső és alsó folyásáig és a Morva folyótól a Dnyeszterig a kárpáti areában (másképp kárpáti-Duna areában) funkcionáló bolgár, lengyel, magyar, német, román, szlovák, ukrán nyelvben vagy ezek nyelvjárásaiban levő kárpátizmusok keletkezésében nagy szerepük volt az extralingvisztikai tényezőknek: a) kárpáti-balkáni (trák-illír-dákomiz-szerű) nyelvi szubsztrátum behatásának; b) az attrakciószerűen működő multilaterális nyelvkontaktusok interferenciájának; c) az itt funkcionáló nyelvek és nyelvjárások hordozóinak sok évszázados egymás mellett élése folytán létrejött közös gazdasági, történelmi, néprajzi jelenségeknek, földrajzi tényezőknek, azonos pszichikai szemléletnek és az ezzel kapcsolatos, tipológiailag azonos nyelv-tükröképek képződésének.

Eme extralingvisztikai tényezők működésének nagy intenzitása miatt a kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások rendszerének nyelvi síkjai „megingettak”, a nyelvi fejlődést biztosító tényezők hierarchiája megváltozott, és ezáltal belső nyelvi tényezőikre, a nyelvi fejlődés célszerűségének elveire közvetlen hatást gyakoroltak.

3. Vizsgáljuk meg ezen extralingvisztikai tényezők konkrét szerepét a kárpátizmusok kialakulásában.

Ami a kárpátizmusok kialakulásában egy kárpáti-balkáni (trák-illír-dákomiz-szerű) nyelvi szubsztrátum behatásának konkrét megnyilvánulását illeti, hangsúlyozni szeretném, hogy e nehéz problémakör fontosabb kérdéseit megkíséreltem egy másik tanulmányomban megvizsgálni (l. A. M. ROT, Oszobennosztvi vzaimogyejsztvija jazükov i gyialektov Karpatszkogo areala. Uzsgorod, 1973.) Itt csak röviden annyit, hogy e sohasem rögzített és már régen holt nyelvi szubsztrátum kontaktusainak az interferenciája a kárpátizmusokban ott található, ahol egy-egy kárpátizmus izoglosszája egy-egy balkánizmus izoglosszájába átmegegy, vagyis egy kárpátizmus-balkánizmus makroizoglosszával van dolgunk, ahol egy-egy kárpátizmus kialakulását a többi extralingvisztikai tényező működésével nem magyarázhatjuk meg.

Kutatásaim arról tanúskodnak, hogy ezek az ősi, a kárpáti-balkáni szubsztrátum interferencia révén keletkezett kárpátizmusok java része a VI–X. században jött létre, és különböző lexikai-szemantikai mikrostruktúrárt ölel fel, de főleg a hegyi (nomád) pásztorkodásra vonatkozó szavakat; pl. bolg. *sztröga*; lengy. *straga*; magy. *esztrenge* ~ *sztrunga*; német nyj. *suturunga*; rom. *strunga*; szl. *strunga*; ukr. *sztrunga*: 'hegyvidéki legelőn vesszővel, náddal vagy deszkával elkerített hely a juhok pihentetésére és fejésére': vö. még: alb. *shtrungë*; szerb-horv. *strunga*; szlov. *strunga* 'ua.': < kárp.-balk. szubsztr. **stronga*, **strunga* 'ua.'; – bolg. nyj. *cáp*; lengy. *cap*; magy. nyj. *cáp*; ném. nyj. *tsap*; rom. nyj. *řap*; szl. nyj. *cap*; ukr. *cáp*: 'bakkecske'; vö. még: alb. *cap* ~ *stap*; szerb-horv. *cap*; szlov. *cap* 'ua.' < kárp.-balk. szubsztr. **zapp*, **sap* 'ua.'; – bolg. *dzer*; lengy. *dzer* ~ *dzera*; magy. nyj. *zer* ~ *zara* ~ *dza*; ném. nyj. *zer* ~ *dzer*; rom. *zarä* ~ *dzar* ~ *dzär* ~ *zär*; szl. *dzér*; ukr. *dzer*: '(tej)savó; zablisztból készült étel'; vö. még: alb. *ziarm* 'ua.' < dákomiz és más kárp.-

balk. szubsztr. *zer < i. e. *gherm-; 'ua.': — bolg. *urda*; lengy. *urda* ~ *wurda* ~ *hurda*; magy. nyj. *orda*, *urda*; ném. nyj. *urda*; rom. *urdă*; szl. *urda*; ukr. *urda* ~ *vurda*: '(tej)savóból készült túró'; vö. még: alb. *uees* 'ua.' < dákomiz **uroda*, más kárp.-balk. szubsztr. **uridus* (mellékn.) és más.

A konkrét felgyűjtött anyag elemzése arról tanúskodik, hogy a lexikai kárpátizmusoknak mintegy 62%-a multilaterális (sokoldalú) nyelvi kontaktusok interferenciájára vezethető vissza. Mielőtt annak vizsgálatára áttérnék, hogyan járult hozzá az attrakciószerűen működő multilaterális (sokoldalú) nyelvi kontaktusok interferenciája a kárpátizmusok kialakulásához, hangsúlyoznom kell, hogy noha ennek az interferenciának a dinamikája a kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások minden nyelvi szintjén kimutatható (l. A. M. ROT, Oszobennosztyi vzaimogyejstvija jazükov i gyaiektov Karpatszkiego basszejna i vengerszko—ukrajinszka jazükovaja interferencija: Studia Slavica XIII, 251—62), mégis itt is, akár más nyelvi kontaktusok típusánál, a leghatékonyabbnak a lexikai (szemantikai) szintjükön bizonyult.

Az A. GRAUR által megfogalmazott sokszoros etimológiai elemzés (l. A. GRAUR, Etimologie multiplă: Studii de lingvistică generală. București, 1960. 68—75), V. ARVINTE, BALECZKY EMIL, BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, SZ. BERNSTEJN, D. CRÂNJALĂ, DEME LÁSZLÓ, DEZSŐ LÁSZLÓ, J. O. DZENDZELIVSZKI, HADROVICS LÁSZLÓ, M. A. HRICÁK, V. M. ILLICS-SZVITICS, IMRE SAMU, I. IORDAN, KÁLMÁN BÉLA, E. KALUŽNIACKI, SZ. I. KÓTYUK, L. MAŁINOWSKI, KIRÁLY PÉTER, KISS LAJOS, G. P. KLEPIKOVA, V. LATTA, P. M. LIZANYEC, LŐRINCZE LAJOS, MELICH JÁNOS, F. MIKLOSICH, MÁRTON GYULA, N. NITSCH, P. ONDRUS, I. A. PANYKEVICS, PAPP LÁSZLÓ, E. PETROVICI, I. ROBCIUC, A. ROSETTI, J. STANISLAV, SZABÓ T. ATTILA, VÉGH JÓZSEF, S. WĘDKIEWICZ, E. WEIGAND, I. V. ZÉKÁNY, F. T. ZSILKO és mások szövegdrajzi vizsgálatai arról vallanak, hogy bizonyos esetekben a jövevényszó vagy lexikai behatolás átvételének történelmi forrása nem egy, hanem több nyelv és nyelvjárás lehet. Itt többszörös átvételről van szó (pl. magy. *borona* ~ *barana* ~ *barona* ~ *baránya* ~ *baranya* ~ *bárna* ~ *baruna* ~ *berána* ~ *beránna* < óorosz *borona*, a IX. századból; magy. *brána* ~ *bránna* ~ *bránnya* < szlov. *brána*, a XI. századból: 'a felszántott föld porhanyítására stb. használatos mezőgazdasági eszköz'; l. erről részletesen A. M. ROT, A magyar nyelv fejlődése. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok 193, 218.

De azonkívül egy nyelv dialektusai ugyanazon fogalomra az egy regionálisban működő különböző nyelvekből és nyelvjárásokból származó nyelvi tükörképet egyidejűleg átvehetik (pl. a magyar nyelvjárások a 'szurokból készült kocsikenőcs' fogalomra átvették: a *dohot* ~ *duhat* ~ *dohat* ~ *dahott* ~ *dohos* szavakat (erdélyi magy. nyj.) < rom. nyj. *dohot* ~ *duhot* 'kocsikenőcs'; a *dekec* ~ *dehec* szavakat (kárpátukrán magy. nyj.) < ukr. nyj. *dechec* 'kát-rány, kocsikenőcs'; a *gyehec* ~ *gyehéc* szavakat viszont (kelet-szlovákiai magy. nyj.) < keleti szl. nyj. *dechec* ~ *dzechec*-ből 'kát-rány, kocsikenőcs' (vö. TESZ. I, 603—4).

A kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások multilaterális (sokoldalú) kontaktusai révén az ilyen jellegű nyelvi interferencia a lexikai (szemantikai) szinten a legtermészetesebb jelenség, és a lexikális kárpátizmusok lényegét alkotja. Így pl. a magyar nyelv kárpátizmusai között levő *brindza* ~ *bronzza* ~ *berenze* ~ *boronza* ~ *brénza* ~ *brinza* 'juhsajt, juhtúró' szó átvételének a történelmi forrásai: a román, a bolgár, a kárpátukrán és a szlovák nyelvjárások voltak. Ezzel magyarázható, hogy a lexikális kárpátizmusoknak a

magyarban és a kárpáti areában funkcionáló többi nyelvben és nyelvjárásban oly bonyolult, szövevényes izoglosszái vannak, és átlag 2,7-szer több fonetikai variánsai funkcionálnak, mint egy marginális vagy intraregionális nyelvi kapcsolatok révén átvett szónak.

Az általam felgyűjtött nyelvészeti anyag vizsgálata azt mutatja, hogy a bolgár, a lengyel, a magyar, a német, a román, a szlovák, az ukrán nyelvben vagy ezek kárpáti nyelvjárásaiban mintegy 620–714 lexikai kárpátizmus funkcionál, amelyek multilaterális (sokoldalú) nyelvi kontaktusok, interferencia révén keletkeztek. Ezek a lexikai kárpátizmusok különféle lexikai-szemantikai mikrostruktúrát képeznek. a) Hegyi (nomád) pásztorkodás; pl. bolg. nyj. *nelepka* ><¹ lengy. nyj. *nelipka* ~ *nelepka* >< magy. nyj. *nelapka* ~ *nelipka* ~ *nelyáпка* ~ *nalapka* >< ném. nyj. *nelepkə* ~ *nelipkə* >< rom. nyj. *nelepcă* ~ *neleapcă* ~ *nelipca* >< szl. nyj. *nelepka* ~ *nelipka* >< ukr. nyj. *nelipka* ~ *nelepka*: 'juh, amely 2 éves koránál hamarabb fiazik'. — b) Állattenyésztés; pl. bolg. nyj. *kolasztrá* ~ *kulásztrá* ~ *korásztrá* ~ *kurásztró* ~ *gulasztra* >< lengy. nyj. *kulastra* ~ *kurastra* ~ *kuraszta* ~ *gurastra* >< magy. nyj. *gulászta* ~ *kurászta* ~ *koraszta* ~ *kurásztró* ~ *gulasztró* >< német nyj. *kulastra* ~ *kurastra* ~ *gurastra* >< rom. *coraslă* ~ *colastra* ~ *culastra* >< szl. nyj. *kulastra* ~ *kurastra* ~ *korastra* ~ *kolastra* >< ukr. nyj. *kulasztra* ~ *kulejsztra* ~ *kolasztra* ~ *kurasztra* ~ *kolajsztra*: 'fecstej, előtej'. — c) Mezőgazdaság; pl. bolg. *mezszda*, nyj. *medzsa* ~ *mezsa* >< lengy. *miedza*, nyj. *meża* >< magy. *mezsge*, nyj. *mezsa* ~ *mezszda* >< német nyj. *meža* ~ *mežda* >< rom. nyj. *mejdie* ~ *mejdă* ~ *mejă* >< szl. *medza*, nyj. *meža* >< ukr. *meža*: 'mezsge, földek közti választóvonal'. — d) Erdészet, fakitermelés, famegmunkálás; pl. bolg. nyj. *špán* ~ *špona* >< lengy. nyj. *szpana* ~ *szpona* >< magy. nyj. *span* ~ *spana* ~ *spon* >< ném. *Span*, nyj. *špon* >< rom. nyj. *špan* ~ *spană* ~ *šponă* >< szl. nyj. *špon* ~ *špona* ~ *špana* >< ukr. nyj. *špon* ~ *špan* ~ *špona*: 'fatuskó, amelyből zsendelyt készítenek; vékony hasított falemez'. — e) Mindennapi élet, ruházat, étel; pl. bolg. nyj. *áldomáč* ~ *áldomáš* >< lengy. nyj. *aldomasz* ~ *aldomasz* ~ *aldomasz* >< magy. *áldomás*, nyj. *áldomás* >< ném. nyj. *aldomasz* >< rom. nyj. *aldămaş* ~ *aldumaş* >< szl. nyj. *aldomasz* ~ *aldumaş* >< ukr. nyj. *áldomás* ~ *áldomás*: 'pohárürítés vásárcsökéskor, búcsúpohár'. — f) Növények; pl. bolg. nyj. *afyna* ~ *jafyna* >< lengy. nyj. *afyna* ~ *jafera* >< magy. *áfonya*, nyj. *afonnya* ~ *áfannya* ~ *áfinnya* ~ *jafina* >< ném. *Affenbeere*, nyj. *afinə* ~ *hafinə* ~ *jafinə* >< rom. nyj. *afină* ~ *afin* >< szl. nyj. *jafira* ~ *jafura* ~ *hafera* ~ *hafura* ~ *jafina* >< ukr. nyj. *jafyna* ~ *jáfyra* ~ *afina* ~ *jafinya*: 'áfonya(bogyó); vaccinium'. Stb. A bemutatott lexikális kárpátizmusok kívül a kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások multilaterális kontaktusainak nyelvi interferenciája a lexikai (szemantikai) szinten különféle azonos tükörszó képzésében is jelentkezik.

A nyelvi interferencia okozta tükörszók képzésének elmélete csak napjainkban kezd kibontakozni, noha nagyon régi, a nyelvi kölcsönhatással egykorú jelenséggel van itt dolgunk. Ennek az elméletnek a kibontakozásához hozzájárult CH. BALLY, W. BETZ, BUGÁT PÁL, L. A. BULAHOVSKIJ, I. H. CAMPE, E. ENGEL, HEXENDORF EDIT, F. MAUTHNER, A. J. MATVEJEV, E. MARTINS, A. MEILLET, P. PAPAHAJI, L. A. PONOMARENKO, E. SAPIR, S. SINGER,

¹ >< = a multilaterális (sokoldalú) nyelvi kontaktusok interferenciája.

K. SANDFELD, L. V. SCSEBBA, TOLNAI VILMOS, F. TRÁVNIČEK, B. O. UNBE-
GAUN, J. VENDRYES és mások munkássága.

Megkülönböztetünk: a) népnyelvi; b) könyvnyelvi tükörszóképzést (l. erről részletesen A. M. ROT, Oszobennosztji kalkirovanyija lekszicseszkih innovacij russzkogo jazüka szovjetszkogo obszesztva v vengerszkom jazüke: *Studia Slavica* XVI, 237–44).

A kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások sok évszázados multilaterális kontaktusainak nyelvi interferenciája főleg népnyelvi tükörszók képzésével jelentkezik. Az általam felgyűjtött nyelvi anyag elemzése mintegy 1065 tükörszó-kárpátizmus használatát mutatja a bolgár, a lengyel, a magyar, a német, a román, a szlovák, az ukrán nyelvben avagy ezek kárpáti nyelvjárásaiban. Ezek: a) Strukturális-szemantikai tükörszók; pl. bolg. *kiszelo mljako* >> lengy. nyj. *kwadne mleko* >> magy. *savanyútej* >> ném. *Sauermilch* >> rom. nyj. *laptie acru* >> szl. *kyselé mlieko* >> ukr. *kiszle moloko*, nyj. *kwadne moloko*: 'aludtej', mintegy 52–64%. — b) Szemantikai tükörszók; pl. bolg. nyj. *szvrce* >> lengy. nyj. *srdczo* >> m. nyj. *szív ~ szivecske* >> ném. nyj. *hertsal* >> rom. nyj. *inimă* >> szl. nyj. *serce ~ šerce* >> ukr. nyj. *szerce ~ szerdečko*: 'az állat nyakára kötött csengettyűnek a nyelve', mintegy 31–46%. — c) Hybrid tükörszók; pl. bolg. nyj. *abkazvam* >> lengy. nyj. *obkazati* >> magy. nyj. *apmond* >> ném. nyj. *opsogon* >> rom. nyj. *apzice* >> szl. nyj. *abmietnuť* >> ukr. nyj. *opkazati*: 'lemond', mintegy 1,6–1,8%.

A kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások sok évszázadot felölelő multilaterális kontaktusainak nagy intenzitása hozzájárult ahhoz, hogy a nyelvi interferencia e nyelvekben és nyelvjárásokban nemcsak lexikai (szemantikai), hanem fonetikai, fonológiai, szintaktikai, szóképzési, sőt morfológiai szinten is kárpátizmusok alakuljanak ki (l. erről részletesen a *Studia Slavica* XIII., a *Movoznavszto* 1 [1967.] folyóiratban megjelent tanulmányaimban, valamint az Oszobennosztji vzaimogyejsztvija jazükov i gvialektov Karpatszckogo areala. Uzsgorod, 1973. című könyvemben).

A multilaterális kontaktusok nyelvi interferenciájának hozzájárulásával létrejött kárpátizmusok kialakulásában kivette részét a kárpáti areában funkcionáló minden nyelv és nyelvjárás. Az általam feltárt és megvizsgált szavak mintegy 21%-ának a magyar nyelv volt a genetikai avagy elsődleges történeti forrása.

A kárpáti areában funkcionáló nyelvek és nyelvjárások hordozói sok évszázados egymás mellett éléséből létrejött közös gazdasági, történelmi, néprajzi jelenségeknek, földrajzi tényezőknél azonos pszichikai szemléltetése és a kárpátizmusok kialakulásában az ezzel kapcsolatos tipológiailag azonos nyelvi tükörképek szerepének tanulmányozása az areális nyelvi tipológia problémáinak a vizsgálatához vezetett.

A tükrözési elmélet, a modern strukturális nyelvi tipológia alapján megkíséreltük feltárni a kárpáti areában funkcionáló nyelvek avagy nyelvjárások strukturájának és alstrukturáinak egymás közötti determináló kapcsolatait. A feltárt strukturális-tipológiai jelenségek vizsgálatához megmodelleztük a kárpáti area nyelvetalonját, amely az ebben a nyelvi kontinuumban funkcionáló nyelveknek avagy nyelvjárásoknak a matematikai logika módszereivel megalkotott és kifejezett nyelvi invariánsa. Ez lehetőséget adott megállapítani az elemzés által leltározott tipológiai nomenklatúrák, elemek, kategóriák, strukturák (a szófaji és mondatrészi osztályozáson belül) variánsainak mivól-

tát, jellegét, létezési okát. E vizsgálatunk eredményeinek összegezése megmutatta, hogy a kárpáti areában funkcionáló nyelvek avagy nyelvjárások strukturális-tipológiai sajátosságai mintegy 34–56%-ban eltérnek a genealógiailag megfelelő alapnyelvük strukturális-tipológiai mivoltától. A magyar nyelvben ez az eltérés a finnugor alapnyelvtől mintegy 49%. (L. erről részletesen A. M. ROT, Oszobennyoszyi vzaimgojejsztvija jazükov i gyialektov Karpatszkgogo areala 55–74).

A kárpáti areában funkcionáló nyelvek avagy nyelvjárások strukturális-tipológiai sajátosságai mintegy 47–74%-ban azonosak a megmodellezett kárpáti area nyelvetalonja strukturális-tipológiai jelenségeivel, ami lényegében a kárpáti affinité-nek (N. S. TRUBECKOJ, R. JAKOBSON) a megnyilvánulása.

A kárpáti area nyelvetalonja modellezése folyamán megkíséreltem az areális nyelvi univerzálék megállapítását.

A nyelvi univerzálék kérdése a modern nyelvtipológiai szakirodalomnak egyik kedvenc témája. De sajnos általános, sokszor triviális jellegű megállapításokon kívül, mint pl. „minden nyelvben vannak fonémák” vagy „az ember, aki egy nyelvet tud, elsajátíthat egy másik nyelvet”, nem sok komolyan megalapozott korlátlan (abszolút) nyelvi univerzáléval találkozunk. De nem is olyan könnyű az ilyen nyelvi univerzálékat empirikusan feltárni, mert a világ mintegy 2796 önálló nyelvének csakis kb. 8%-ára vannak körültekintő, komoly nyelvészeti tanulmányaink, adataink. Így igaz van CH. HOCKETTnek, amikor ezt írja: „Egyetlen a nyelvvel kapcsolatos hasznos általánosítás az induktív generalizáció. Ez a premissza nyilvánvalóan fontos abban az értelemben, hogy mi nem akarjuk a nyelvi univerzálékat kieszelni [dedukciószerűen — R. S.], hanem feltárni” (l. *Universals of Languages*, sec. ed., Cambridge, Mass., 1961. 1). Tehát a korlátlan (abszolút) nyelvi univerzálék feltáráshoz járható út az areális nyelvi univerzálék tanulmányozásán keresztül vezet.

Az induktív generalizáció segítségével megkíséreltünk néhány areális nyelvi univerzálét feltárni. Ezek az areális univerzálék visszatükröznek minden tanulmányozott nyelvünk és nyelvjárásunk lexikai (szemantikai), fonetikai, fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szóképzési nyelvi szintjére érvényes generalizációkat (pl. a kárpáti areális lexikai nomináció jellegét; a kárpátizmusok lexikai egységei jelentésváltozásainak mechanizmusát; ennek törvényszerűségét; a kárpáti rotacizmus jellegét; a kárpátizmusok fonomorfológiai jelenségeit; a kárpáti Vocativ jellegét; egyes reflexív igék passivumi funkcióit; a kárpáti possessivumi funkcióit; a kárpáti analitikus alakok jellegét; a kárpáti $N^1 + N^1$ „agglutinatív” jellegű szóképzési modellnek a mivoltát stb.).

4. A strukturális-tipológiai elemzés lehetőséget adott ahhoz, hogy megkíséreljük a magyar jelentéstan egyes kérdéseit új szemszögből megvizsgálni.

Ismeretes, hogy a magyar szavak előtörténete után kutató nyelvészek az etimologizálás folyamán gyakran olyan probléma előtt állnak, lehet-e az egybevetett szavak megváltozott jelentéseit egyeztetni, szabályszerű-e az ilyen jelentésváltozás. Így pl. a TESz. szerzőinek, mielőtt a magy. *akar* szónak jelentését összevethették a manysi *ãñkwéti* ~ *añgurmäti* 'tekint, pillant', a chanti *õnkãrta* 'tekint', *õngãrtã* 'megnéz', *ãñkãrmãtã* 'feltekint' jelentésű szavakkal, válaszolniuk kellett, elfogadható-e az etimologizálásnak ez a jelentéstani kritériuma, vagyis törvényszerű-e egy ugor alapnyelvi **ãñk3-* 'tekint, pillant' jelentésváltozása a magy. *akar* szó 'szándékozik, készül vagy kész valamit tenni' jelentésig. És miután sikerült megállapítaniuk, hogy ez a jelentésváltozás megtalálható más nyelvekben is, pl. ném. *absehen auf etwas* 'valamire tekint,

ránéz' → *Absicht* 'szándék'; lat. *spectare* 'megnéz → törekszik valamire', kijelentették, hogy jelentéstani tekintetben az egyeztetés megállíthatja a helyét, és a magy. *akar* szó „talán ősi örökség az ugor korból” (TESz. I, 114). Ez így nagyon helyes, mert a jelentésváltozások pezsgő életében izoszemantikai törvényszerűségek léteznek, főleg az egy areában funkcionáló nyelveknél és nyelvjárásoknál, ahol a nyelvek hordozóinak azonos mentalitása a szavak jelentésváltozásaiban is visszatükröződik.

Az ugor **ānk3*- → magy. *akar*, a ném. *abschen* → *Absicht*, a lat. *spectare*¹ → *spectare*² jelentésváltozásokban az európai mentalitás van visszatükrözve (CH. BALLY). De az ugor **ānk3* → magy. *akar* jelentésváltozásának törvényszerűsége elfogadhatóbb lenne, ha az ilyen izoszemantikai megfelelés a kárpáti areában funkcionáló többi nyelvben vagy nyelvjárásban is feltehető lenne, vagyis az ugor **ānk3* → magy. *akar* jelentésváltozásban a kárpáti mentalitásnak a visszatükröződése lenne.

KÁROLY SÁNDOR (NytudÉrt. 58. sz. 115–121) módszereit felhasználva megkíséreltem a TESz. és a SzófSz. által egyaránt uráli, finnugor, ugor örökségnek minősített magyar szavakból (VERMES S. adatai szerint [NyK. LI,435] a SzófSz.-ban összesen 1172 ilyen címszó van), valamint a honfoglalás előtti török, iráni, mongol, óorosz jövevényszavakból (tehát mintegy 1250 szóból) 50 olyan szót kiválasztani (pl. *ágy, agy, bőr, fül, homok, híd, halom* stb.), amelynek az alapnyelvi vagy az átadó nyelvi elsődleges fogalmat fedő nyelvi tükörképe a kárpáti areában funkcionáló többi nyelvben vagy nyelvjárásban is megvan. A NySz. segítségével próbáltam megállapítani a kiválasztott magyar szavak jelentésváltozásait. E kiválasztott magyar szavak mai jelentését az ÉrtSz. alapján állapítottam meg. A kiválasztott magyar szavak sok évszázados jelentésváltozásainak 84%-ában izoszemantikai megfeleléseket találunk a kárpáti areában funkcionáló többi nyelvben vagy nyelvjárásban, tehát e jelentésváltozások a multilaterális (sokoldalú) nyelvi kontaktusok interferenciájának (szemantikai interferencia) vagy a kárpáti mentalitásnak a megnyilvánulásai.

ROT SÁNDOR

Magánhangzóközi affrikátáink természete*

1. Az affrikáták terjedelmes szakirodalma — hosszú és kemény viták után — a legfontosabb kérdésekben véglegesnek látszó megállapításokat tételezett (a szakirodalom történeti áttekintésére l. KÁZMÉR, A magyar affrikáta-szemlélet: NytudÉrt. 27. sz. Budapest, 1961.). Ezek közül is a kettő leglényegesebb bizonynyal: 1. az affrikáták monofonemikus jellegének és 2. képzési akusztikai heterogenitásának fölismerése. Az elmúlt évtized kevés újdonsággal szolgált. Az első pont tekintetében a leglényegesebb fejlemény a magyar affrikátáknak (a magyar fonémarendszeren belüli) bináris oppozíciókban való megfogalmazása (SZÉPE, Az alsóbb nyelvi szintek leírása: ÁNyT. VI, 359–466). Fölmerült ezenkívül — a magyar mássalhangzó fonémák rendszerének ártértékelésére tett kísérlet keretében — az a lehetőség, hogy a fonemikusan

* Ez a tanulmány, valamint az alapjául szolgáló mérések a Koppenhágai Egyetem Nyelvészeti és Fonetikai Intézetében készültek. Szeretném ez úton is kifejezni hálás köszönetemet ELI FISCHER-JØRGENSEN professzorasszonynak és BØRGE FRØKJÆRJENSENnek szíves segítségükért, munkám támogatásáért.

hosszú affrikátákat a magyar mássalhangzórendszer ugyanolyan teljes értékű elemének tekintsük, mint rövid párjaikat (SZENDE, A beszédhangok időtartama és a hosszúság: Nyr. XCVI, 461–7); ez utóbbi — noha LAZICZIUSnak egyetlen megnyilatkozásától (Bevezetés a fonológiába: MNyTK. 33. sz. Budapest, 1932. 47) eltekintve tiszteletlenül szakított a magyar hangrendszer klasszikus leírásának hagyományával — szintén bizonyos megértésre talált, PAPP FERENC (Hang, fonéma, betű és a teljes magyar ábécé: Nyr. XCVII, 324–31) a helyesírásra vonatkozó konzekvenciákat is levont belőle. A fonémarendszer és a beszédhangok viszonyával kapcsolatban LOTZ JÁNOSnak volt fontos gondolata, amelynek értelmében az affrikáták ejtése aszerint is eltér egymástól, hogy egyetlen fonéma vagy fonémakapcsolat realizációjáról van-e szó. Így a /ts/ a *léc*, illetőleg a *lát*sz szavakban nem tekinthető azonosnak, mivel egyik esetben /ts/-nek, a másikban /t/ + /s/-nek felel meg (vö. LOTZ, Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés: MNy. LXII, 257–66).

Az affrikáták fonetikai karakterisztikumainak föltárásában általában olyan eredmények születtek, amelyek inkább csak megerősítették a korábbi ismereteket (MOLNÁR JÓZSEF, Zur Frage der ungarischen Affrikaten: Zeitschr. f. Phonetik XVI, 149–55; FÓNAGY—SZENDE, Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe: NyK. LXXI, 281–344; FÓNAGY IVÁN—FÓNAGY ÉVA, Szájüregi nyomásmérések: NytudÉrt. 67. sz. Budapest, 1969. 17–44). Bár a vizsgálati módszerek, különösképpen az elektroakusztika a második világháború után ugrásszerűen fejlődött (FÓNAGY, A beszéd mérése és értékelése: I. OK. XXIV, 59–91; E. FISCHER-JØRGENSEN, What can the new techniques of acoustic phonetics contribute to linguistics?: Psycholinguistics. (Szerk. S. SAPORTA) New York, 1961. 112–41), az affrikáták ugyanazok maradtak, s képzésük mechanizmusának, valamint akusztikai arculatuknak legfőlőbb részletdúsabb, árnyaltabb mozzanatait láthattuk meg. Az érzékenyebb berendezések, finomabb regisztrátumok csak azt tükrözhetik, amit kezdetlegesebb készülékek is mint lényegeset meg tudtak mutatni. Új ismeretek csak az új méréseredmények másfajta interpretációjától, a tárgy újszerű kontemplációjától várhatók el.

2. Beszédfiziológiai tekintetben az affrikáták az egész magyar hangállományban sajátos helyet foglalnak el. Sajátos jellegük abban van, ahogy képzésük mozzanatai ejtésükben el vannak rendezve. Míg egyéb hangok a beszédfolyamat más elemeitől azáltal különülnek el, hogy egységes, egynemű képzési jegyeket mutatnak teljes időtartamuk középső (nem átmeneti) szakaszaiban, az affrikáták képzésében több mozzanat egyszerűen van jelen, az úgynevezett zárszakasz „intermittens” (l. BUTLER, Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatahoz: NyK. LXIV, 309–28), amely egy speciális energiaeffektus, a légpárnahatás felhasználásának következménye (l. SZENDE, A nyelv akadályképző szerepéről: NyK. megjelenőben).

No és a dolog akusztikai része?

3. Az affrikáták időtartam- és intenzitásviszonyaiban „áttekinthetetlen” ingadozásokat találunk. Ezen nincs mit csodálkozni, mivel például a részelemek időtartam-eltolódásai alatta vannak az észlelési határ küszöbértékeinek — ezt I. LEHISTE (Suprasegmentals. Cambridge/Mass. — London, 1970. 13) a beszédhangokra vonatkozólag 1–4 csec-ban adja meg. Nem várhatjuk tehát, hogy az emberi agy „rendet teremtsen” ott, ahol — az észlelés

korlátozott volta miatt — erre nincs is szükség. A hallgató az affrikáták rész-elemeinek összességét fiziológiai adottságainak megfelelően rendszeren egységes egésznek hallja.

A beszédhelyzet viszont megkívánhatja, hogy a beszélőnek a hallgató számára ki kell fejtenie a fonemikus alapalakot elmosó hangjelenségből magát ezt a fonemikus alapalakot. Tegyük föl, hogy egy bizonyos szituációban fontos a *kétséges* szó etimologikus ejtése: *Az álláspont egységes, de a döntés kétséges.* A *kétséges* szó kiejtése szabályosan $[ke:tf:e:gef]$ ~ $[ke:tf:e:gef]$ (ELEKFI, Beszédhangjaink kapcsolódása: Nyr. XCII, 379—89). Ha a beszélő visszatér a fonemikus alapalakhoz, az ejtés: $[ke:t | se:gef]$, illetve $[ke:t | se:gef]$, a $|ke:t + se:gef|$, illetve $|ke:t + se:gef|$ mátrixnak megfelelően. Ilyenkor a beszélő az affrikátát nem 'elemeire' bontja (különválasztva annak turbulencia- és explóziós szakaszát), hanem az etimologikusan tagolt szóképet az erre fölépülő fonemikus minta szerint valósítja meg, tehát $[t]$ + $[f]$ -t mond. Ezek persze többé-kevésbé megint összerosódhatnak, de mindenképpen két fonémát ejt egy beszédhangban. Ha ez nem így volna, nem mutatkoznék különbség a $|c:|$ -nek (mint *hattyúk*), a $|t|$ + $|j|$ -nek (mint *látja*), valamint a $|t|$ + $|c|$ -nek (mint *hat tyúk*) megfelelő $[c:]$ realizációiban.

A $[c:]$ -ejtésekre vonatkozólag viszont az alábbiakat találjuk. $[c:]$ ($\leftarrow |c:|$) és $[c:]$ ($\leftarrow |t| + |j|$) időtartamviszonyaik tekintetében igen közel esnek egymáshoz, $[c:]$ ($\leftarrow |c:|$) explóziója kétszer olyan intenzív, mint $[c:]$ ($\leftarrow |t| + |j|$)-é. Ezzel szemben $[c:]$ ($\leftarrow |t| + |c|$) turbulenciaszakaszának időtartama nagyobb, egy ötöddel (az arány 118 : 100, illetőleg 120 : 100), mint a másik kettőé (l. 1. táblázat). $[c:]$ három esete ilyenformán vagy az időtartam-eloszlásuk (egész pontosan a zárszakaszuk időtartam-eloszlásának) szempontjából, vagy — másfelől — intenzitásuk (pontosabban explóziós fázisuk intenzitásának) tekintetében különbözik (l. 1. táblázat). Ezek a különbségek önmagukban nem elégségesek fonemikus elhatároláshoz, tehát $|c:|$ és $|t| + |j|$, továbbá $|t| + |c|$ elkülönítéséhez, de nagyban hozzájárulnak a beszédfolyamat szintaktikai tagolásához.

Úgy látszik tehát, hogy a beszélő az (intervokális) affrikáták ejtésekor nem pusztán ejtési automatizmusokat gyakorol, hanem módot talál arra, hogy a fonémák szintjén is érvényt szerezzen közlési intencióinak. Az említett megkülönböztetéseket a beszélőnek mindazonáltal egyetlen fonéma, illetőleg egy speciális, affrikátát eredményező fonemakapcsolat realizációjának keretein belül kell elvégeznie. Affrikátákról lévén szó, ennél mi sem egyszerűbb: a két ejtési tényező, a turbulencia s ennek kioldása, illetve ezek viszonyának módosítása bő lehetőséget biztosít különféle változatok létrehozására. A változatok száma túlságosan is nagy. Az egyes fonémáknak ilyenformán rengeteg „mutációja” jön létre, közöttük olyanok is, amelyek — akusztikai paramétereik szerint — hangkapcsolatértékűek. A hangkapcsolatszerűen ejtett affrikata „elemei” később fonemizálódhatnak (ilyesmire egyéb helyen is találni példát, l. SZENDE TAMÁS — SZENDE VIRÁG, Az utca hangja: Nyr. XCIV, 189—203, különösen 202), s akkor már semmi sem áll útjában annak, hogy hangátvetés történjék (így *mádzag* → *mádzag*). A metatézis alapfeltétele mindenképpen két fonéma előzetes megléte, vagyis egy $[dz]$ ($\leftarrow |dz|$)-ből először föltétlen $[dz]$ ($\leftarrow |d| + |z|$)-nek kell lenni. A $|c:|$, $|t| + |j|$, valamint $|t| + |c|$ ejtésének paraméterei között mutatózó eltérések arra utalnak, hogy az ejtéstényezők eltolódásai kelhetnek ilyen zavarokat a fonemikus alapalakban. Arra a kérdésre, hogy miért éppen

az affrikáták azok, amelyek ilyenfajta átváltozásokra képesek, a válasz egyszerű. A beszédhangoknak nincsen még egy olyan csoportja, amelynek artikulációs és akusztikai szerkezete ennyire összetett, egyszersmind változékony lenne.

1. táblázat. $[c:] - [t] + [j] - [t] + [c]$ realizációjának viszonyához

1. Időtartam

a fonéma, ill. fonémakombináció	turbulencia	explózió ejtési szakasz
$[c:]$	0,163 sec	0,038 sec
$[t] + [j]$	0,160 „	0,040 „
$[t] + [c]$	0,192 „	0,040 „

2. Intenzitásviszonyok

a fonéma, ill. fonémakombináció	a turbulencia- és az explóziószakasz intenzitáskülönbsége
$[c:]$	16 dB
$[t] + [j]$	8 „
$[t] + [c]$	14 „

A zörejszakasz időtartama, illetőleg a turbulencia és az explózió időtartamának aránya kimutathatóan közömbös az affrikáta zörejszakaszának intenzitása szempontjából. Az, hogy a turbulencia kioldása az affrikáta teljes időtartamának melyik pontján kezdődik, nem befolyásolja a zörejelem viszonylagos hangosságának alakulását. Ez sokkal inkább az egész frázis intenzitásarányaival függ össze. Az affrikátának a mondaton, pontosabban szólva frázison belüli elhelyezkedése lényeges szerepet játszik mind az időtartam, mind az intenzitás meghatározásában. Vegyük például az alábbi két $[tʃ]$ -t! Az egyik egy a többihez viszonyítva hosszabb és gyorsabb frázis elején, a logikai hangsúlyt hordozó szót megelőző pozícióban van: *Látszott a pici léce a lócán || hacsak egyszer is;* a másik egy rövid és lassú frázis végén fordul elő: *A kicsi cica || nem csacsog a || csúcson.* Az átlagértékek: $[tʃ]$ (*hacsak*); időtartama átlagosan: 0,082 sec; az explózió relatív intenzitása: 10,6 dB. — $[tʃ]$ (*csúcson*); időtartama átlagosan: 0,135 sec; az explózió relatív intenzitása: 17,5 dB. (A 10,6 és a 17,5 dB-értékek különbségének érzékeltetése végett megjegyezzük, a *hacsak* esetében $[tʃ]$ explóziójának és a követő $[a]$ -nak intenzitáskülönbsége átlagosan 13,5 dB, míg $[tʃ]$ explóziójának és ugyanabban a szóban $[o]$ -nak az intenzitáskülönbsége mindössze 7,5 dB. Ez másként megfogalmazva: a hosszabb affrikáta explóziója annyival hangosabb a rövidebb affrikáták explóziójánál, mint amennyivel a mondatzáró szótag magánhangzója a megelőző affrikáta explóziójánál hangosabb.)

Ha a vizsgálati anyagban olyan szélsőséges eseteket választunk ki, mint *hacsak*, illetőleg *csúcson* volt, vagyis, ha egyik oldalra rendezzük azokat az affrikátákat, amelyek viszonylag hosszabb és gyors frázisban fordulnak elő, míg a másik oldalra azokat gyűjtjük föl, amelyek ezzel szemben rövid, egyben lassúbb frázis elemei, akkor az eredmények hiánytalanul dokumentálják megfigyeléseinket.

2. táblázat. Az intervokális affrikáták ejtéstényezőinek alakulása a beszéd folyamatban elfoglalt helyük szerint

Gyors, hosszabb frázis, hangsúlytalan szóban	Lassú, rövidebb frázis
<i>[tʃ] kicsi</i>	<i>[tʃ] csúcson</i>
időtartamátlag 0,105 sec	időtartamátlag 0,135 sec
intenzitásátlag 11,4 dB*	intenzitásátlag 17,5 dB
<i>[ts] pici</i>	<i>[ts] Laci</i>
időtartamátlag 0,098 sec	időtartamátlag 0,126 sec
intenzitásátlag 9,7 dB*	intenzitásátlag 8,4 dB
<i>[c] atya</i>	<i>[c] lotyó</i>
időtartamátlag 0,105 sec	időtartamátlag 0,120 sec
intenzitásátlag 5 dB**	intenzitásátlag 8,5 dB*
<i>[ʃ]***</i>	<i>[ʃ]***</i>

* 10-re egy eset jut, ahol a turbulencia és az explózió elválaszthatatlanul összerosódik, annak jeleként, hogy a két ejtési fázis egyidejűleg következik be és folyik le;

** 10-re 4 eset jut, ahol a turbulencia és az explózió párhuzamosan következik be;

*** nem mutatkozik különbség sem az időtartam, sem az intenzitás tekintetében, ami [ʃ]-nek a hangfolyamatba való teljes beolvadásának következménye.

Azt látjuk tehát, hogy az affrikátának a beszéd folyamaton belüli helyzete messzemenően meghatározza az affrikáta ejtésének alakulását. Kettős értelemben is. Egyfelől azáltal, hogy a lassú és rövidebb affrikáták hosszabb időtartamúak lesznek, explóziójuk viszonylagos intenzitása megnő a rövid és gyorsabb frázisban előforduló párjukéval szemben. Másfelől — és talán ez még fontosabb — a beszéd folyamat fölgyorsulása vagy lassulása döntő befolyással van az affrikáta teljes ejtési és ennek következtében akusztikai szerkezetének alakulására (a tempó és a hangminőség összefüggésére l. KUBÍNYI LÁSZLÓ, Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről: MNy. LIV, 213—32, különösen 225—9). Ha megfigyeljük (l. ismét 2. táblázat), azokon a helyeken, ahol az intervokális affrikáták a közlésszakasz kisebb energiahányadát foglalhatják csak le, a turbulencia alacsonyabb intenzitású, kevésbé stabil, a két fázis egymásba csúszik, még inkább: már a turbulencia szakaszában megkezdődik a megemelt levegőnyomás csökkentése; a légáramtorlódás és ennek feloldása a levegő kibocsátása folytán — paradox módon — folyamatosan, egymással párhuzamosan következik be. Ebből mellesleg végzetes konzekvenciák adódnak annak a deskripciónak — szó szoros értelmében — „kép”-telenségére nézve, miszerint az affrikáták (így a szóban forgó intervokális affrikáták is) egy zár- és egy részszakaszból tevődnek össze.

Ha az intervokális affrikáta a beszéd folyamat gyorsabb szakaszaira esik, gyakrabban következik be az ejtési struktúra kisebb arányú vagy nagyobb mérvű, esetleg teljes átformálódása. Mint a 2. táblázat mutatta, a gyorsabb és hangsúly nélküli helyeken előforduló affrikáták hozzávetőleg hatszor nagyobb arányban vannak kitéve ejtési karakterisztikájuk részleges/teljes megbontásának, mint azok a megfelelőik, amelyek az élőbeszéd kisebb sodrású helyein jelennek meg. Másrészt az is világosan kitetszik ugyanezekből az adatokból, hogy egyes affrikáták ellenállóbbak a beszédíram és a hangsúlyhelyzet lazító hatásaival szemben, míg mások esendőbbek. Az általa-

nos tendencia az, hogy a beszéd folyamatnak olyan pontjain, amelyekben az elemek egy következő, például hangsúlyos vagy egyéb módon kiemelt részét mintegy előkészítik (ezek a gyorsabb szakaszok), az artikuláció veszít stabilitásából, az egyes fonémák realizációjára fordított energiamennyiség arányosan csökken, s a többletet a kiemelt részek intenzívebb artikulációja emészti föl. Ugyanez az effektus jut érvényre, amikor a közlemény tagolási határai nagyobb számú ejtendő fonémát különítenek el kevesebb számú fonémát tartalmazó frázisoktól, illetőleg részfrázisoktól. Ez a magyarázat mindenestre abból a ki nem mondott feltételből indul ki, hogy egy teljes közlemény kimondásának energiaeloszlása egyenletes. A valóság ugyan az, hogy a közlőnek módjában áll egy teljes közlemény nagyobb egységei között is növelni vagy csökkenteni az ejtési energiárfordítást, ám a kisebb egységeken belül (frázisok vagy legalábbis szintagmák között) a nagyobb tagolási egységre megszabott ejtési erőárfordításban mindenkor kimutathatók differenciák. Enélkül aligha lehetne magyarázatot találni az intervokális affrikáták ejtésének ingadozásaira.

Föltételezésünk szerint azonban az egyes magánhangzóközi affrikáták, amelyeket összevetettünk, egyformán vannak „gyöngö” vagy „erős” pozícióban, következésképpen sajátos, hogy ha ez a hatás fennáll, mitől változókonnyabbak egyesek, s miért nem fut össze képzésük két meghatározó mozzanata másoknál. A szűkre szabott vizsgálati anyag is ad egy fontos támpontot. *[c]* ejtési konzisztenciája sebezhetőbbnek bizonyul *[ts]*-ével összehasonlítva, *[ts]* kevésbé ellenálló a beszéd arányos energiacsökkenéseivel szemben, mint *[tʃ]*; *[ʃ]* és *[dz]* igen keveset tart meg inherens jegyeiből, ha tempónövekedés vagy gyenge helyzet következtében kevesebb energiautánpótlást kap, spektruma úgyszólván összefolyik a környező magánhangzókéval. Ezek a differenciák minden bizonnyal maguknak az egyes affrikátáknak ejtési immanenciájából vezethetők le. Ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy az egyes beszédhangok, köztük az affrikáták is eltérnek egymástól a nyelv akadályképző szerepe szempontjából, akkor azt találjuk, hogy például *[tʃ]*-nek van, *[ts]*-nek azonban nincs egy második, pótlólagos képzési mozzanata (vö. SZENDE, A nyelv akadályképző szerepéről: NyK. — megjelenőben). Nem kétséges, hogy nagyobb számú ejtési tényező stabilabbá teszi a hangokat kevesebbel rendelkező társaikkal szemben.

4. Összefoglalásképpen a következőket állapíthatjuk meg.

A) Az affrikáták monofonemikus természetének semmi nem mond ellent. Ahol valami okból a képzési jegyek úgy alakulnak, ahogy egy affrikátát eredményező mássalhangzó-kapcsolat esetében szokás, ott sincs egyébről szó, mint a turbulencia és az explózió, vagyis az egy hanghoz szükséges képzési tényezők viszonyának elmozdulásairól, hasonlóan a zárhangok zárjának és a felpattanási zörejnek viszonyában bekövetkező toleranciákhoz.

B) Azonos beszédhangok, (intervokális) affrikáták ejtéstényezői között specifikus különbségek lépnek föl, ha a szóban forgó hangnak eltérő fonemikus alapalak felel meg (például *[c:]*-nek *[c:]* vagy *[t] + [j]*, illetőleg *[t] + [c]*). A magánhangzóközi affrikáták képzési jegyeinek alakulása — bizonyos határokon belül — függ a beszélő „fonemikus szándékaitól”.

C) Az affrikáták képzési jegyeinek, akusztikai faktúrájának alakulását messzemenően meghatározza a beszéd folyamaton belül elfoglalt pozíciója. Minél nagyobb az affrikátát magában foglaló

frázis viszonylagos ejtési energiája, annál teljesebben valósulnak meg az affrikáta inherens képzési jegyei, és megfordítva.

D) Ugyanakkor az (intervokális) affrikáták különböző mértékben ellenállók a beszéd folyamatbeli helyzet eltéréseivel szemben. Valószínűleg képzési szerkezetük összetettségének arányában változnak kevésbé: minél több és összetettebb képzési mozzanatot tartalmaz egy (intervokális) affrikáta, annál kisebb mértékben hajlamos a változásra a beszéd folyamat energiaingadozásainak hatására.

SZENDE TAMÁS

A magyar labialis *ö, ő, ü, ű* hangok megfelelései a szlovákban

1. Nem új keletű kérdésre óhajtok az alábbiakban röviden választ adni. Hiszen aki a magyar–szlovák nyelvi kapcsolatokat a szóátvétel szémszögéből csak egy kicsit is vizsgálta, az óhatatlanul szembekerült a magyar *ö, ő, ü, ű* hangok szlovák realizációjának problematikájával. A teljesség igénye nélkül megemlítem JOZEF SZABÓ (Maďarské elementy v slovenských nárečiach v Gemerí: *Linguistica Slovaca* I–II, 183–90), MÁRKUS MIHÁLY (A bokortanyák népe. Budapest, 1943.), JOZEF ŠTOLC (Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava, 1949.; Reč Slovákov v Juhoslávii. I. Bratislava, 1968.), PAVEL ONDRUS (Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike. Bratislava, 1956.), JÁN STANISLAV (Dejiny slovenského jazyka. I.² Bratislava, 1958.), SIPOS ISTVÁN (Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges. Budapest, 1958.) munkáit, amelyek kisebb-nagyobb mértékben érintik az említett hangok viselkedését a magyar eredetű szlovák szavakban. De önálló cikkek keretében is írt már a kérdéstről például ZOE HAUPTOVÁ (MNy. LVI, 180; Slavica VI, 9–12), DRAHOS ÁGOSTON (SzegTanFőiskKözl. 1963: 103), GREGOR FERENC (StudSl. XII, 157–9), mégis úgy gondolom, hogy bizonyos pontatlanságok és helytelen általánosítások indokolják az ismételt tárgyalást.

2. Eddig az egész szlovák nyelvre s nem csupán nyelvjárásokra vagy kisebb nyelvi egységekre vonatkoztatva a legrészletesebben ZOE HAUPTOVÁ foglalkozott a magyar hangok szlovák megfeleléseivel. Lényegében a korábbi véleményekkel megegyezően megállapította: miután a szlovákban nem volt labialis *ü, ű, ő, ő*, ezért a szlovák nyelv mindkét hangpárt *i, u, e, o* hangokkal helyettesítette. Ezután a következőket emeli ki: „a XVI. és XVII. századbeli szlovák okiratok a magyar labialis magánhangzókat általában elég szigorúan megtartják. Így például találunk az oklevelekben *esküt, fűghű, mele-gítű, főkapitány* és ehhez hasonló szavakat. Úgy látszik, hogy ennek a ténynek két oka van: először is az, hogy ez a korszak a legszélesebb kétnyelvűség kora, másodsor pedig az, hogy ezeket a szavakat inkább úgynevezett lexikális idézeteknek (mint például a mai nyelvben *à jour, idée fixe, raison d'être*) kell tekinteni és nem jövevénytavaknak. Nem is kell hangsúlyoznom, hogy ezeknek a kifejezéseknek a későbbi szlovák irodalomban már nyomuk sincs. Pedig ezekből a lexikális idézetekből még a XVIII. századi magánlevelezésben és magánokiratokban rengeteg volt.” (MNy. LVI, 180.)

Az idézet mondanivalójával általában egyetértek; néhány megjegyzést azonban mégis kell tennem.

HAUPTOVÁ ezt a tételét később részletesen is kifejtette (Slavica VI, 3–21), s ennek során több helyes megfigyelés mellett olyan kijelentéseket is tett, amelyek részben megalapozatlanok, részben pontatlannak minősíthetők. Mint alább az egyes eseteknél látni fogjuk, ilyen jellegű pontatlanságokkal más szerzőknél is találkozunk, de HAUPTOVÁNÁL ez különösen sajnálatos, mert ő behatóan foglalkozott a szlovák nyelv magyar jövevényszavaival és ennek kapcsán az egyes hangtani jelenségekkel is. Jól mutatott rá, hogy a jövevényszavakban a hangváltások szabályainak megállapítása összetett feladat (l. Slavica VI, 4), s a hangátvételt, illetőleg a hanghelyettesítésre vonatkozó sorai ugyancsak helytállóak: „Wie bereits gesagt, werden fremde Phoneme in lexikalischen Entlehnungen in den meisten Fällen durch einheimische, ihnen in den meisten Fällen durch einheimische, ihnen in Artikulationshinsicht nächststehende Phoneme ersetzt; zuweilen bleibt das fremde Phonem im Lehnworte als Zeichen der Expressivität oder überhaupt eines absichtlich zitierten fremden Ausdrucks erhalten. Zur Phonologisierung der fremden Phoneme kommt es selten, in der Regel wirkt hier noch eine andere Sprache mit. Beim Vertreten eines Phonems durch ein anderes ist die Artikulationsnähe entscheidend . . .” (Slavica VI, 5.)

Jogos tehát a követelmény, hogy az egyes szavak átvételi körülményeit külön-külön kell megvizsgálni, mert csak ennek alapján tudunk általánosabb érvényű szabályokat megállapítani. Nem helyes ezért kijelenteni, hogy a magyar labialis ö, amely részben az *u* [!] — helyesen *ü* — nyíltabbá válása, részben az *ë* labializálódása révén keletkezett, a szlovákban *e*, illetőleg *i*, *u*, *o* hanggal helyettesítődik (HAUPTOVÁ: Slavica VI, 10). Az egyes szavak nyelvtörténeti elemzése ugyanis azt mutatja, hogy a magyar ö helyén valójában a szlovák nem használt sem *u*, sem *i* hangot, amint ezt tulajdonképpen maga HAUPTOVÁ is jól megvilágítja a magyar örök szó szlovák változatainak (*irek*, *urek*, *orek*, *erek*) vizsgálatánál. Helyesen mutat rá ugyanis, hogy *e* szó átvételi ideje az *ü/ö* váltakozó ejtésének periódusára (főként XIV–XV. század) tehető, amikor is a magyar ö hangból *e*, *o*, az *ü* hangból pedig *u*, *i* lett. (A magyar örök szó ukrán, román, szlovák, szlovén meghonosodásáról l. BALECZKY: StudSl. XI, 45–70). A középszlovák nyelvjárából ismert s az irodalomban állandósult és fennmaradt *irečity* 'örök, örökös' melléknév *i* hangja is kétségtelenül a magyar *ü* fonémát helyettesíti (HAUPTOVÁ: Slavica VI, 10–1).

A magyar 'hereditarius, possessio; erblich, inhabendes Gut, Besitz' jelentésű *örök* (vö. NySz. II, 1189) szónak a szlovákban meghonosodott azonos jelentésű változatai a XVI. század első felétől kezdve bőségesen adatolhatók, például: 1540: „ze swuoy *vrek'*neb statek pozemny . . .” (Jazykovedné štúdie VI, 226); 1564 e.: „Item czo se dotycze *vreku* meho, ten *vrek*, ktery ga mam v Brtomelowycz” (i. m. 232); 1603: „ze je to *jerek* hrahovskih panov” (StudSl. IV, 395); 1607: „to polye wiss opisane *orekem* csinim na tejze cirkwý Fol[warskej]” (StudSl. XI, 54); 1636: „kúpil sobe i svojim potomkom od Eliáš Petra polovice vinice *Erek*, která se menuje stanočkovská vinica” (Slovenský národopis XVIII, 617); 1636/1801: „pak geho *Irečytim* Debnarom nebil” (Egyetemi Könyvtár Céhlevelek LXV, 6); 1644: „kteru kopanyczu Gyuro Holečka, Holečka Mihalowy gest p(r)edal na *Irek*” (Sborník Pedagogického inštitútu v Nitre I, 147); stb. A második szótag ö hangja helyén általában *e* áll, de nem kivétel nélkül, amint ezt HAUPTOVÁ (Slavica VI, 10) állítja, vö. például: 1598: „swogim detom na *erok* kupil” (Sborník Matice slovenskej XVI–XVII, 133); 1699: „Kapustne zahrady z *uročitej* častky”

(Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I—II. Na vydanie pripravili Richard Marsina a Michal Kušík. Bratislava, 1959. II, 490); 1773: „znamo jest to dobre slavnej verchnosti jakožto uročenym panom našim” (P. HORVÁTH, Listy poddaných z rokov 1538—1848. Bratislava, 1955. 168). Rá kell azonban mutatnunk, hogy az *o* ez esetben nem a magyar *ö* hangot helyettesíti, hanem valószínűleg a honi eredetű *úrok* '(birtoktól járó) évi bér; határidős fizetés; kamat' (vö.: HVOZDIK I, 1383; МАЧЕК, EtSlČ. 670) *o* hangjának analógiás hatására került be ebbe a magyar jövevénytiszta szóba.

A magyar *örök* > szlovák *erek* esetében egyébként okkal tehetjük fel, hogy valójában nincs is szó *ö* — *e* helyettesítéséről, hanem a régi magyar *ë-s* változat (*ërök*) átvételéről, ahogyan erre HAUPTOVÁ (Slavica VI, 10) is gondolt. Tegyük még hozzá, hogy általában a magyar *ö* hangnak *e*-vel történő helyettesítését a megközelítő hangzáson kívül elősegíthette az a tény, hogy a régiségben nagyon sok magyar *ö*-vel ejtett szónak volt *ë*-vel ejtett változata is (*ë*-zés), s a köznyelvi *ö* az északi nyelvjárások nagy részében általában ma is *ë* hanggal realizálódik (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971. 216). Általában érvényes szabályként lehet megállapítani, hogy a rövid magyar *ö* helyén a szlovákban *e* (ez néha később *a*-ra változik), ritkábban *o* használatos azokban a magyar jövevénytiszta szavakban, amelyek teljesen meghonosodtak a szlovák nyelv valamely területén. Ilyenek a sok közül például (zárójelben az általam ismert legkorábbi előfordulás és leléhely): *čerege* 'csörege' (XX. század eleje: Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti XI, 41), *genc* 'gönci hordó' (1686: Országos Széchényi Könyvtár Quart. Slav. 53), *geregdiňa* 'görögdinnye' (1624: O. L. Fejérpataky család levéltára), *gerheň* 'görhe' (1807—1808: Jazykovedné štúdie IX, 103), *herčog* 'hörcsög' (ДРАГОС i. m. 108), *kelčik* 'költés, kiadás' (1587: Slovenský letopis IV, 76), *kopeň* 'köpeny, köpönyeg' (1629: Dictionarium quatuor lingvarum . . . Viennae Austriae 1629: 428) ~ *kepenek* 'köpönyeg' (1644: O. L. Nádasdy család nádasladányi levéltára Okir. I. 333), *ketička* 'kötés; meander' (1708: O. L. Balassa család levéltára Vágbesztercei urad. 2. cs.), *tenkel* 'tönköly' (1620: O. L. NRA 1702: 27), *terkel* 'törköly' (1731: Sborník Pedagogického inštitútu v Nitre I, 161) stb.

Éppen ezért nyelvtörténeti szempontból feltétlen ide kell sorolni a szlovák nyelvjárási *bečelovat* 'becsül, kedvel, tisztel' (KÁLAL 19) szót is, amely tulajdonképpen nem a magyar *becsül* szóalak átvétele (l.: KIRÁLY: StudSl. III, 81; SIPOS i. m. 122), hanem egy korábbi *becsöl*, esetleg *becsel* (l. TESZ. I, 266) változaté. A szlovák szó a XVII. század első felétől kezdve bőségesen adathozható, következetesen *e-s* alakban, például: 1630: Árva: „ktery ani sveg Vrchnosti *bečelovati* neumegi” (Slovenský letopis I, 241); 1637: Ilava: „techdi geho M[i]l[o]stj dawa se autoritas, abj communi aestimatione dal *wibečelovat*” (O. L. Nádasdy család nádasladányi levéltára Okir. I. 333); 1745: „v tom *bečelovne* odpitugem” (Slovenský letopis VI, 69); stb.

Sok olyan szó van, amelyekben az eredeti magyar labialis *ö*, *ő* hang megőrződött a szlovákban is. Az ilyen szavak — lényegében a XVI. századtól kezdve egészen napjainkig — azonban csak a két nyelvű szlovákság körében használatosak. Ide sorolhatók a Magyarország területén élő szlovák lakosság ilyen jellegű magyar jövevénytiszta szavain kívül (erre l. a felsorolt irodalom megfelelő fejezeteit) egyebek között a következő kifejezések: 1697: „My w Slawneg Stoliczi *Gömörskéeg* Obiwatele Ochtinszky” (Sborník Pedagogického inštitútu v Nitre II, 304); 1683: „Wšelijakowé zlorečenstwý, obzwláštné pak

láni Strelu, a jake si jíz y pospolite, bud umie, bud nie kdo Uhersky y lecy gako šušomat u običeij wzawši, *Eördögh* atta, *Eördögh* teremtette láti . . .” (Slovenský letopis I, 301); 1678: Trencsén: „Stare popruhy štyri. *Feöbrantoszy* dva” (Historické štúdie III, 396); 1937: Jolsva: „*Küldönci* ljatali hora dló” (Linguistica Slovaca IV–VI, 338); 1818: Pelsőc: „*Lőcső* jeden par” (Slovenský národopis IX, 291), *vitézkötés* (1704-től, l. StudSl. XV, 234–5); stb.

Ezzel kapcsolatban azonban szeretnék rámutatni egy jelenségre, melyre eddig nem fordítottak kellő figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a szlovák nyelvtörténet során számos olyan szóval találkozunk, amelyeket írásmódjuk alapján egyszerűen kirekesztettek a jövevényszavak közül. Gondolok itt az olyan kifejezésekre, mint például *esküt*, *fűghű*, *melegitű*, *főkapitány*, *ördök*, *ördökova*, melyeket ZOE HAUPTOVÁ lexikális idézeteknek (MNY. LXV, 180), esetleg erős expresszív hangulatú kölcsönzéseknek minősít (Slavica VI, 12).

A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Meggyőződésem, hogy a XVII–XVIII. századi szlovák iratok és magánlevelek írásmódja nagyon gyakran nem megbízható az ejtést illetően. Vagyis sok esetben éppen az elterjedt magyar írásnorma következtében elsősorban az írások a labialis magyar ö, ő, ü, ű segítségével írták le a szavakat, noha azok már a szlovák beszédben is használatosak voltak. Nagyon valószínű, hogy az ilyen ö, ő, eő, ü, eü, ű írásjelnek a szlovákban az adott szóban e, o, u, i, í hangértéke volt. Így lehetett ez főleg egyes szakmai szavak esetében, hiszen aligha képzelhető el, hogy például a szakszókincsben gyakran használt magyar eredetű szavakat a szlovák mesterek, céhtagok, más vonatkozásban bizonyos körökhöz, néprétegekhez stb. tartozó személyek ne szlovákosan ejtették volna. Ennek ellenére az írásos emlékekben az ilyen kifejezések magyaros alakjukban kerültek lejegyzésre, de azért imitt-amott fölbukkannak a szlovák ejtésről árulkodó formák is. Ha tehát például a nemesi udvarházak háztartásai révén annyira elterjedt magyar *fűszerszám* szó a szlovák szövegekben rendre *fűsersam* ~ *föserszam* ~ *feöserszam* stb. alakban szerepel, mégis biztos, hogy az ejtése *fisørsám* ~ *fisørsám* ~ *fisørsám* stb. volt. Vagyis az első szótagban *i* ~ *i* (< magyar *ű* ~ *ü*) hangnak kellett hangzania, amint ez az 1683. évi adatból igazolódik is. Néhány példa csupán a sok közül: 1625: Szomolány: „Stareg Paneg *feöserszamu* tolko sme byli . . . tam zanechali” (O. L. Fejérpataky család levéltára); 1672: Lietava: „stroweno Rib, Masa, *Fűszerszamu* a Piwa . . .” (O. L. Batthyány család körmendi levéltára Lad. 27. Rsz. 67. Fasc. 7.); 1676: Bitcse: „pre czeled Pywa, Kolaczý a *FöBerBamu* . . .” (O. L. Esterházy család levéltára Rep. K. Rep. 27. Fasc. N. Nr. 28.); 1678: Trencsén: „*Fűsersamova* truhlička polamana” (Historické štúdie III, 414); 1683: „Sudy s *Fűsersanom* Numero 2” (O. L. Nádasdy család nádasladányi levéltára Okir. I. 289/B: 617b); stb.

Ugyanez érvényes a *burešham* 'bórhám, bőrső hám (lőszerszám)', *esküt* 'esküdt', *fiember* 'főember, előkelő úr, férfi', *fuštelu* ~ *fištelu* 'fűstőlő', *ketevaš* 'kötővas', *leketes(ij)* 'lekötőszij', *terhelusi(ij)* ~ *terhelosi(ij)* 'terhelőszij' stb. szavak esetében is, melyek mind egy-egy szakterület gyakran használt kifejezései voltak. Csak valóban néhány példát idéznék ennek igazolására: 1703: Szokolca: „ktomu Magsterštuk, gakoszto Rzemenarzj magu, totiz takowito. *Bürés Ham* . . .” (O. L. Helytartótanácsi levéltár Acta mechanica Lad. A); 1703: „. . . Jakoz take' na *bürés hamu* feje'lis ma byt . . .” (uo.); 1798: „Sl. Stolicy Gömör. ord. *Eskütt* Ratkay András” (Slovenský letopis II, 82); 1813: „Pani solgabirove a pani *es-kutove*” (Slovenský národopis IX, 285); 1656:

„prissel geho W. P. Mikluss prisslo Celedi zgeho Welkomo[žnym] *Fiemberie* . . . P. Tibany P. Turoci . . .” (O. L. Nádasdy család nádasladányi levéltára Okir. I. 289/A); 1663: „Na *Fõe'mbersky* stuol” (i. h. Okir. 289/B), 1678: „Wedle tegto Porkolabskeg yzba *Fiemberska*” (i. h. Okir. I. 829); 1683: „Zlatic h mis co sa pani Ujafalosszinemu Weselu Pre *Fi embera* dala spravit” (i. h. Okir. I. 289/B); 1720: Vágbeszterce: „Na *Füembe'rskiy* chlieb a na warenge čeladý” (O. L. Balassa család levéltára Vágbesztercei urad. 4. cs.); 1703: Szokolca: „*ketúvase'* napodobnye' magu býť tuplowane farastowane'” (O. L. Helytartótanácsi levéltár Acta mechanica Lad. A); 1703: „kdiz polozý . . . *ketóvas*” (uo.); 1656: „kupil sem na pansku stranu zwazek Tanýster . . . Item dwa *lekóteó szejé*” (O. L. Nádasdy család nádasladányi levéltára Okir. I. 632); 1702: Liptóújvár: „popruhow par No 1 *Leketú Szi* par No 1” (i. h. Okir. I. 620); 1654: Lietava: „*Terhelüssi* No 1 . . . Hanzar strýbrný No 1” (O. L. Batthyány család körmendi levéltára Lad. 27. Fasc. 7.); 1692: Zólyom megye: „par stremeny z *terhelősziom* z szermedaznami” (Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti XII, 47), „Uhersky *Terheloszi* na podwodneho kona” (uo.); 1642: Ilava: „opet hnetky zledunkuw *tütisse* prebiral” (O. L. Nádasdy család nádasladányi levéltára Okir. I. 333); 1656: „pelhakuw, lodingow, *tótesow* . . .” (uo.); 1677: Liptóújvár: „*Tutissou* naplnenich prachom N 20” (i. h. Okir. I. 620); stb. Az ilyen kifejezések tehát nagyrészt magyaros írásmódjuk ellenére sem tekinthetők csupán lexikális kölcsönzéseknek, hanem ezek igenis a szlovák nép-, szak- vagy csoportnyelvi szókinccs egykori tartozékai voltak. Nyilvánvaló, hogy előfordultak — esetleg nem is olyan ritkán — magyarból vett alkalomszerű idézetek (vö.: HAUPTOVÁ: MNy. LVI, 180; GREGOR: StudSl. XV, 229–30, XVI, 200, XVII, 112–3), de ezeknek kijelölése nagyon gondos mérlegelést kíván. A fentiek alapján például semmiképpen sem sorolandók közéjük az *esküdt*, *főkapitány*, *ördög* szavak szlovákban előforduló alakjai, mert mind ejtésmódjuk, mind felhasználási területük bizonyos meghonosodott állapotról tanúskodik.

3. A hosszú magyar *ő* hang szlovák realizációjának rövid összefoglalása előtt ismét HAUPTOVÁT kell idéznem: „Keine kleineren Schwierigkeiten bereitet uns das Problem, wie die Wiedergabe von ungarischen langem *ő* zu erklären ist, und zwar um so eher, als wir im Slowakischen nur drei Belege besitzen: *bivný, belčov, mertuk* || *mertuch*” (Slavica VI, 11). Ezzel szemben tény, hogy a három adat akár harminc is lehetne, ha már mindenképpen számszerűen akarnók kifejezni a jövevényszavak nagyságrendjét. Arról nem is beszélve, hogy a *mertuk* nem is tartozik ebbe a sorba (ezt l. alább).

Jobban megközelíthetjük a valóságot, ha az *ő* viselkedését fonológiai helyzete alapján vizsgáljuk, szem előtt tartva az időrendet is. Egyrészt abból kell kiindulni, hogy szó belsejében levő *ő* vagy szóvégi *ő* hangról van-e szó, másrészt valóban *ő* volt-e az a hang, amelyet a szlovák helyettesített.

A) Példának okáért a hangzóközi magyar *ő* szlovák megfeleléseire a nyelvjáráscsokból a következő adatokat sorolhatjuk föl: *čéder* ~ *čejder* (< *cső-dör*) 'csődör', *čés* ~ *čejs* (< *csősz*) 'csősz', *perkét* (< N. *pörkött*) 'pörkölt' (az irodalmi nyelvben *perkelt* van, l. SISJ., ez a *pörkölt* átvétele), *fejnek* (< *fő-nők*) 'főerdész', *hedeštór* (< *hegyestór*) 'hegyestór', *ketéfik* ~ *ketejfik* (< *kötő-fék*) 'kötőfék' (a szlovák nem érzékelte a szóösszetételt, tehát az *ő* nem szóvégi hangként kezelendő), *lejč* ~ *lěč* (< *lőcs*) 'lőcs', *sékavi* ~ *sejkavi* (< *sző-ke*) 'szőke (szarvasmarha)', *tejteš* (< nyelvjárási *töttés*) 'töltés, gát' stb.

A *čéder*, *čés*, *perkét* (és még több itt nem közölt szó is) elsősorban a

magyarországi szlovák nyelvjárások szókincséből ismeretes (vö.: DRAHOS: SzegTanFőiskKözl. 1963: 108, GREGOR: StudSl. XII, 157, XVI, 210), a többi részben Szlovákia különböző vidékein is él, részben már kipusztult. Így például a Felső-Garam vidékén van meg a *fejnek* (Slovenský národopis XIII, 274) és a *lejleš* (G. HORÁK, Nárečie Pohorelej. Bratislava, 1955: 171), ez utóbbit Gömör megyében *tétéš*, *téléš* változatban is használják (SZABÓ i. m. 184). A *kötőfék*-et a mai napig *ketefik*-nek mondják még fent Árvában is (I. A. HABOVŠTIAK, Oravské nárečia. Bratislava, 1965. 478), amely egyébként nyelvtörténeti gyűjtéséből a XVII. századtól kezdve bőségesen adatolható: 1676: Bitcse: „Kupeno na Sywé Koné Ketefikow N 6” (O. L. Esterházy család levéltára Rep. K. Rep. 27. Fasc. N. Nr. 28); 1714: Vágbeszterce: „Za trý Retiasky pre p. Praefectussowj konie na ketöfiky” (O. L. Balassa család levéltára Vágbesztercei urad. 4. cs.); 1775 k.: „Ketefjk, Capistrum” (StudSl. III, 90); „kötő-fék, . . . ketefik” (Jancs.); stb. A XVI. század közepe óta kimutatható *leuč*, *lejč* és változatai a nyugat-szlovák nyelvjárás kivételével mindenütt el vannak terjedve (kifejtését I. GREGOR: StudSl. XVI, 209–11), a tudomásom szerint 1713-ban először följegyzett *sejkavi* ~ *sékavi* egyes nyelvjárásokban ma is él (I. StudSl. XVI, 210), a *hedeštér* (írva rövid *e*-vel) a fegyver elavulása következtében szintén kipusztult. A régiségben azonban nagyon gyakran szerepel a szlovák szövegekben: 1621: „miserne hediesterem pres poly prebodeny” (O. L. Fejérpataky család levéltára); 1675: „pryskocywse wyterhnut chtel geho hogyestör [a szó átjavítva: *hegyester* alakra]” (O. L. Szunyogh család levéltára 1675: 19); 1685: „Sskodna Zbrog gest Meč (Paloss) kord (*hedesster*) a ssabla” (Com: Orb. 287); 1703: Szokolca: „Me'czirský pak Magister Stuk takowy bude' přzedne' Hedester” (O. L. Helytartótanácsi Levéltár Acta mechanica Lad. A); stb. A *ketefik* és a *hedeštér* története egyébként két dolgot is jól példáz. Először azt, hogy a magyaros írásmód (különösen gyakori ez a *ketefik* esetében) alapján nem lehet az adott szót a szlovák szókézsletből kirekeszteni. Másodszor meg azt, hogy egy-egy kifejezés szélesebb körű elterjedését, illetőleg évszázados használatát meggátolta a vele jelölt fogalom kiveszése.

A hangzóközi helyzetű hosszú *ő* hang az adatok többségében, mint a példákban is láttuk, a szlovákban *é* fonémával helyettesül, a közép-szlovák nyelvjárásokban ezzel szemben nagyon gyakori az *ej* realizáció, amely később esetleg *aj*-ra változhat. Az ilyen eseteket időben és térben nyomon követve külön-külön meg kell vizsgálni, s az eredményeket összegezve lehet majd megállapítani, hogy valójában nem egy magyar nyelvjárási *őj* (~ *öj*) változat szlovák realizációjával van-e dolgunk, vagy pedig tényleg *ő* > *ej* hanghelyettesítésről kell beszélnünk (erre vö. SULÁN: MNy. LIII, 164). A második alternatíva esetében az *ej* magyarázata a közép-szlovák nyelvjárások fonéma-rendszerének törvényszerűségeiből következnek.

Nem beszélhetünk szóbelseji *ő* – *i* hanghelyettesítésről a *ríf* 'rőf' és *bederíki* < *bögyörő* (SZABÓ i. m. 184) esetében. A szlovák *ríf* szó előzménye ugyanis egy magyar *réf* változat, a *bederíki* 'bögyörő' hosszú *i* hangja pedig a nagyon produktív szlovák *-ik* kicsinyítő képző behatolásának az eredménye.

B) Szóvégi helyzetben a szóvégi magyar hosszú *ő* a szlovákba átkerült szavakban különböző módon viselkedik. A közép-szlovák nyelvjárásokban a leggyakrabban *ou* ~ *ov* hangkapcsolattal realizálódik: *bölcső* > *belčou* ~ *belčov*, *herőke* > *herouka* ~ *herovka* (itt is szóvégi helyzetről kell beszélnünk, a *ke* végződést ugyanis a szlovák nyelvérzék a hazai *-ka* kicsinyítő képzővel azo-

nosítja; helytelenül magyarázza a szlovák szó keletkezésének útját ŠTOLC, Reč Slovákov 58), *képvišelő* > *kípvišelov*, *reszelő* > *reselou* ~ *reselov*, *temető* > *temetou*, *tömlő* > *temlov* stb. E szavak nagy része a magyarországi és jugoszláviai szlovák települések nyelvében él (vö.: MÁRKUS i. m. 84, 105–6; ONDRUS i. m. 20; DRAHOS i. m. 107; ŠTOLC, Reč Slovákov 58–9), de például a *temetou* megvan Gömör megyében is (l. SZABÓ i. m. 184), és a *belčov* 'bölcös' (KÁLAL 21), *temlov* 'tömlő; bendő' (KÁLAL 711) Szlovákia területén szintén megtalálható. A *belčov* jövevényszóra a XVII. század végétől kezdve vannak nyelvi adataim: 1692: Zólyom: „Na *belčou* remene” (Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti XII, 48); 1704: Besztercebánya: „Sprostý *belčov*” (i. m. XI, 159); stb. A *temlov* szót is viszonylag korán, anyagomból először 1655-ből tudom idézni: „po Kostolnim Dudkowsy za *Temlov* fl. 1” (O. L. Nádasdy család nádaszládányi levéltára Okir. I. 289/A).

E szavak általában későbbi átvételek, s így valószínű, hogy az *ó* végződéshez hasonlóan a közép- és kelet-szlovák nyelvjárásokban *ov* < *ou* (< *eu*) hangkapcsolattal realizálódnak (vö.: ŠTOLC, Reč Slovákov 59; HAUPTOVÁ: Slavica VI, 12). De azért e csoportnál sem hanyagolható el a korábbi, középkori átvétel lehetősége (*belčov*, *temlov*) vagy éppenséggel a későbbi magyar nyelvjárási kettőshangzók esetleges befolyásoló szerepe; vö. például *čengej* 'csengő' (MÁRKUS i. m. 105), *čengeu* (SZABÓ i. m. 22) < magyar N. *csengő*?

Az *ő* végződésű szavak tárgyalásánál szólnunk kell a *bivnýj* < magyar *bő*, *kalavnýj* < magyar *kellő* és *meravýj* < magyar *merő* melléknevek problémájáról. Közülük HAUPTOVÁ (Slavica VI, 11) csupán az elsőt említi meg, amely szerinte a magyar *bév*, *bív* változathoz kapcsolódva már a kettőshangzók monoftongizálódása után honosodott meg a szlovákban, valószínűleg a XVII. századnál nem korábban. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy a szót már a XVII. század első felétől kezdve adathozhatjuk, mégpedig az *i* helyén *je* kettőshangzóval: 1624: „Menteka . . . y dluchssja y *biewneysjsja*” (O. L. Fejérpataky család levéltára). A szlovák viszonylatban korainak mondható előfordulás és a *bievny* (olv. *bjevni*) alak alapján bizonyos, hogy az átvétel sokkal hamarabb, esetleg a XV. században megtörtént, s az előzmény egy magyar *ëü* ~ *öü* diftongus lehetett.

A *bivnýj* szóval azonos időben és módon vette át a szlovák a magyarból a *meravýj* 'merek' (KÁLAL) melléknevet. Amíg a szót legkorábban csak a XVIII. század második felétől kezdve tudtuk adathozni, addig a magyar *merek* átvételére gondoltam (l. StudSl. VIII, 101), azóta azonban korábbi előfordulása is bebizonyosodott: 1626: „. . . ten *meravey* ssige cžlowek Paluczky Boldižar citowal y mne” [= Paluczky Boldižar, az a merek nyakú ember, engem is citált] (O. L. Fejérpataky család levéltára). Ennek alapján valószínűbbnek tartom, hogy az átvétel már akkor megtörtént, amikor a szlovákban használatba került szó a magyar *merő* középkori ejtésére támaszkodott. A magyar jövevényszóban a várható *eu* ~ *ou* (> *ov*) hangkapcsolatból egyéb melléknevek gyakori *-avýj* (vö. *bolavýj*, *čaptavýj*, *smradlavýj* stb.) képzőjének analógiás hatására keletkezett az *avýj* végződés.

A *kalavnýj*, *kalabnýj*, *kalebnýj* stb. 'ügyes, megfelelő, alkalmas, kiváló, udvarias, fess' (KÁLAL 226, 227; J. STANISLAV, Liptovské nárečia. Turč. Sv. Martin, 1932. 110–1) többeli *a* hangja viszont kétségtelenül arról tanúskodik, hogy a magyar *kellő* már valamikor a XII–XIII. században, azaz diftongusos (*ëü* ~ *öü*) alakban került át a szlovákba. A többeli *a* fonéma ugyanis csak azon jövevényszavak *e* magánhangzójának a helyén szerepelhet, amelyek

egy *ä* segítségével az említett korban honosodtak meg a szlovákban. Az ilyen *ä* hangból azután a szlovák hangfejlődésnek megfelelően később *a* lett (l.: STANISLAV, Dejiny 397; E. PAULINY, Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, 1963. 115). A *ný* a *hodný*, *slušný* 'alkalmas, megfelelő' melléknevek alapján került a szó végére (l. MACHEK, EtSlČSl. 188), az *av* pedig úgy jött létre, mint a *meravý* esetében.

Néhány nyelvjárásban az újabb átvételekben a szlovégi magyar *ö* hosszú *é* hanggal helyettesül; vö. Gömör megyei *cipéhúzó* < *cipőhúzó*, *gerhé* < N. *görhő*, *karketé* < *karkötő* (SZABÓ i. m. 187). De ilyen helyzetben is rövid az *e* a kelet-szlovák nyelvjárásban, ahol a hangrendszer a hosszúságot nem teszi lehetővé, például *bedere* < *bögyörő* (Výživa a zdravie XIV, 233).

4. A labialis magyar *ü*, *ű* hangokat az adatok tanúsága szerint a szlovák az *u*, *i*, *í* segítségével helyettesíti. Ez a 2. pontban bemutatott példákön kívül még sok továbbival is igazolható. Éppen ezért teljesen érthetetlen HAUPTOVÁ (Slavica VI, 10) kijelentése, amely szerint csupán három [!] olyan szó van az anyagában (*kynteš*, *eškut* || *eškut*, *fűgű* || *feögő*), amelyben eredetileg *ü*, *ű* volt a magyarban, s ezek közül is az utolsó lexikális idézetnek tekintendő. Az 1613-ban egyazon iratban kétszer lejegyzett *feögű*, *fűgű* (Slovenský letopis III, 81) valóban lexikális idézetnek mondható, de az *ü*, *ű* – *u*, *i*, *í* helyettesítésre felsorolhatjuk még például a következő szavakat: *bintetovaľ*, *čepeluša*, *ďunda*, *ďumbír*, *fergetu*, *kerul*, *mertuk*, *mihel*, *šildov* stb.

E szavak jellemzője, hogy túlnyomó többségükben csak a népnyelvben, illetőleg valamelyik nyelvjárásban használatosak. Így a *bintetovaľ* 'büntet' ismert volt Sáros megyében: *bintetovaný* 'büntetett', *binteš* 'büntetés' (V. PEŘINKA, Veselé putovanie po Slovensku. 1934. 482), s él az alföldi szlovákság beszédében: *bintetovaľ* (ONDRUS i. m. 20). A *fergetu* 'fergettyű' Zemplén megyéből idézhető (l. Slovenský národopis XIX, 395, 403), a *šildov* 'süldő' elsősorban az alföldi szlovákság között használatos (l. KIRÁLY, V studiów z filologii polskiej i slowianskiej. Warszawa, 1965. 333), a *kerul* 'kerülő, mezőőr' kelet-szlovák nyelvjárási szó; 1856: Finta: „od každého statku budzeme povine *kerulyske* 15 den. vstriblye . . . zaplacitz” (O. L. Dessewffy család levéltára Possessionaria 3. cs.), *kerul* (KÁLAL; SIPOS i. m. 122, 258). A *mihel* ~ *mihel* '(iparos) műhely' a nyugat- és közép-szlovák nyelvjárások szava: 1709: Modor: „podle' starodawneg obýcage' w swe'm *mihelý* podluzen bude Šýt” (Egyetemi Könyvtár Céhlevelek XXXIII, 4.); 1728: Verbó: „Aby . . . ostatnich Mystruw sklepy a neb *Mihelý* prehledol” (O. L. Helytartótanácsi Levéltár Acta mechanica Nyitra megye Lad. A. Nr. 1.); 1771: Nagyszombat: „do czuczich *Mihelow* choditý” (Egyetemi Könyvtár Céhlevelek XXIX, 23); Pukanec: *mihel* 'cipész-, fazekasműhely' (Slovenský národopis V, 622, XII, 189), de megvan a magyarországi szlovák nyelvjárásokban is (l. ONDRUS i. m. 20, StudSl. XII, 159). Az 1775 k. lejegyzett *čepeluš(k)a* 'cipellős' (StudSl. III, 83) ma már ebben a formában nem ismeretes, a *cipel(a)* azonban napjainkban is él, főként a magyarsággal közvetlenül érintkezett vagy érintkező szlovákok nyelvében. A *čepeluša* előzménye nem a magyar *cipellős* szó volt, hanem annak *cipellüs* változata (erre l. TESZ. I, 444). Mindezek a szavak aránylag késői átvételeknek látszanak. Ezzel szemben bizonyos, hogy például a *ďumbír*, *ďunda*, *mertuk* már a középkorban honossá lett a szlovákban.

HAUPTOVÁ (Slavica VI, 7) szerint nem tudható, hogy a szlovák *ďumbír* ~ *ďumbier* szó *u* magánhangzója egy magyar nyelvjárási *o* vagy pedig a köznyelvi *ö* hangot helyettesíti-e. Az eddigi fejtegetések alapján bizonyos, hogy

egyiket sem. Nem pontos tehát az én korábbi megfogalmazásom sem, amikor is figyelmen kívül hagyva az időrendi tényezőket, a szlovák *ďumbír* forrásául a magyar *gyömbér* alakot jelöltem meg (l. StudSl. XII, 157). Az *ő, ó* helyén ugyanis nem ejt a szlovák *u* hangot (l. a 2. pont példáit és a *čepeluša*-t), másrészt az *o > u* változás ritkán következik be, de ha mégis, akkor rendszerint nem hangtani magyarázata van. Nem meggyőző a HAUPTOVÁ (Slavica VI, 6–7) által analóg példaként említett *tarsoly > taršula (taršola)* jövevényszó esete, mivel ebben nyilván a szlovák *-uľa* képző befolyására hatolhatott be az *ola* végződésbe az *u*.

A *ďumbír*, közép-szlovák *ďumbier* tehát egy zártabb fokú magyar *gyömbér* változatnak a meghonosodása (vö. még MELICH: Ethn. L, 109). Ez esetben az *ü – u* és az *é – í* (– *ie*) hang helyettesítés teljesen megfelel a szlovákban kialakult gyakorlatnak. A szlovák szó egyébként már a XVII. század első felétől kezdve bőségesen adathozható, ami szintén a középkori átvételre utal. Csak néhány példa az előfordulására: XVII. század első harmada: „*gyumbieru* 1. lot” (DÉCSY GYULA, Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert. Budapest, 1956. 237); 1647: „*wten cas dal som werdunk koreni, a gyumbyeru loty 4*” (O. L. Nádasdy család nádasladyai levéltára Okir. I. 289/A); 1653: „*Trowilý za korengé za Ğumber . . .*” (Országos Széchényi Könyvtár RMK II. 793: kéziratos bejegyzés); stb. (egyéb adatokat l. StudSl. VIII, 96).

A XVI. század előtti átvétel a *ďunda* szó is, amely főleg állandósult formában – *hoja, ďunda, hoja* alakban – a népi hídjátékok szövegében fordul elő. A szlovák *hoja, ďunda, hoja* refrén a magyar *haja gyöngyöm haja* sor átvétele, amint ezt egyéb feltevések cáfolataként MELICH JÁNOS (Ethn. L, 90–111, LI, 84–6) részletesen és meggyőzően kifejtette. A kérdést újabban összefoglalta és néhány észrevétellel kiegészítette ÚJVÁRY ZOLTÁN (Slavica I, 211–9).

Az említett gyermekjátékhoz kapcsolva a *ďunda* kifejezéssel először BARTHOLOMAEIDESNÉL (Memorabilia Provinciae Csetnek. Neosolii, 1798.) találkozunk, aki a szerinte XV. században keletkezett verssort így közölte: „Hoga dunda! Hoga!” (i. m. 52), de például 1801-ben BOHUSLAV TABLIC, majd 1818 körül GYURIKOVITS GYÖRGY Trencsén megyéből *haja ďunda haja* változatot jegyzett föl, és ezt mindketten magyar eredetűnek tartották (l. MELICH: Ethn. LI, 84–6).

Ezen az állandósult *ďunda* ~ *dunda* < régi magyar *gyüngye* (vö. MELICH: Ethn. L, 109) kifejezésen kívül a magyarból ered a Besztercebánya környéki és kelet-szlovák nyelvjárási *dundík, dundíček* ‘kedves, barát’ (J. KOLLÁR, Národné spievanky. I–II. Bratislava, 1953. I, 38; KÁLAL 122) szó is, amely a ‘kedves’ jelentésű magyar *gyöngyöm* becézés átvételén alapszik (vö. MELICH: Ethn. L, 109). Ugyanakkor volt – s lehet, hogy ma is van – ellenkező, azaz rosszálló értelmű használata is az alapszónak. Kiszakadva ugyanis a gyermekvers egészéből, s méginkább a *hoja, ďunda, hoja* formulából, a társtalan *ďunda* egyes vidékeken a ‘lehetetlen, rossz, alaktalan stb. személy, tárgy’ fogalmának jelölője lett; 1840: „*Stojí ako Ğunda*” [= áll, mint egy ütődött, – mint a faszent] (Slovenské pohľady XI, 508), „*Stojí ako Hoja Ğunda*” (A. P. ZÁTURECKÝ, Slovenská prisloví, porekadla a úsloví. Praha, 1896. 235).

Nagyon valószínűnek látszik, hogy a XVI.–XVII. században ezt a magyar eredetű szót a szlovák népnyelvben sokkal jobban ismerték és használták, mint a későbbi időszakban. Bizonyíthatom ezt a következő, 1613-ból szár-

mazó adattal: „Druhy fűgű zlatý *dunlavj*” (Slovenský letopis III, 81); magyarul: „Másik arany *gyöngyös* függő”. Véleményem szerint ugyanis a *dunlavj* melléknév, melyre tudtommal eddig senki sem fordított figyelmet, a jövevény *dund(a)* ~ *dund(a)* származéka, amelyben az *l* éppen olyan epentetikum, mint például a *denglavj* < magyar *gyenge*, *vendlíky* < magyar *vendég*(oldal) esetében (erre l. GREGOR: StudSl. XVI, 215–6). A *g* lehet a magyar írásmód hatása, ekkor a hangértéke *d* és a helyes olvasás *dundlavi*, de lehet távolsági elhasonulás eredménye, ekkor a hangértéke *g*, tehát a szó *dunlavj* ~ *dunlavj*. Mindenesetre a XVII. század elejéről adatolható származék a magyar *gyüngy(e)* jóval korábbi meghonosodására enged következtetni.

S végül a régi magyar *gyüngy* > szlovák *dund* ~ *dind* realizációjára hadd említsem még meg a *Gyöngyös* helynév analóg esetét. Likaváról idézem 1627-ből a következő adatokat: „Wyno *dundeske* . . .” (O. L. Batthyány család körmendi levéltára Lad. 25. Fasc. 28); „za Wyna kupene na *dýndessu*” (uo.). A *gyüngy*-ből keletkezett magyar *Gyöngyös* tehát ugyanabban a szlovák szövegben a XVII. század első felének közepén egyszer *du-*, egyszer pedig *dy-* tövel íródott. Mindkét változat csak egy magyar szókezdő *gyü-* alakból magyarázható. A szomszéd népek közül korán átvették a magyar szót a horvátok is, amit a XVI. század óta ismeretes nyelvi adatokon kívül éppen a korábbi zártabb fokra utaló horvát *u* bizonyít (vö. HADROVICS: Melich-Eml. 111).

Ami a szlovák *mertuk*, *mertuk*, *mertuch* stb. 'mérték, mérőeszköz' (KÁLAL, SISJ. II, 134) eredetét illeti, abban igaza van HAUPTOVÁNAK (Slavica VI, 12), hogy a közvetlen forrás nem lehetett a magyar *mérték* szóalak, hanem csak annak egy régebbi **mértük* változata. Éppen ezért helytelen a *mertuk*, *mertuch* szót a magyar *ő* hang szlovák megfeleléseinél kiemelni, ahogyan ezt HAUPTOVÁ teszi (Slavica VI, 11), hiszen a szlovák *u* nem a magyar *ő*, hanem az *ü* hangot helyettesíti. A *mérték* származék — első előfordulása 1416 u./1450 (TESZ. II, 497) — régies képzés eredménye (vö. KNIEZSA, SzlJsz. 693; a *-k* képzőre l. összefoglalóan BARTHA, Szóképz. 71–3), s egy korábbi **ük* végződés feltevése teljesen jogos.

A szlovákban a *mertuk* (és változatai) azon ritka magyar jövevénytiszta egyike, amelynek használata már a XV. századtól kezdődően kimutatható: 1473: „bud loktem krátkým . . . nebo nespravedlivým *mertukem*” (Fr. RYŠÁNEK, Slovník k Žilinské knize. Bratislava, 1954. 290); 1575: „vas poddaný mlýnar dal bol *mertuk* mogýmu kovaczový” (Slovenský letopis II, 171); 1624: „Pohanczewska wissnye dwa *mertukj*” (O. L. Fejérpataky család levéltára: 1624); 1656: Ludány: „pusskarsky *mertek* w puzdre” (O. L. Nádasdy család nádaslányi levéltára Okir. I. 633); 1664: Árva: „Place nič menej na širynu i na zdlzost jednakim *mertyukom* maji pomerati” (Slovenský letopis V, 167); 1644–1768: Csejkő: „try *Mertyaky*” (Sborník Pedagogického inštitútu v Nitre I, 146); Gömör megye: *merčuk* (Slovenský národopis XIII, 342, 376); stb.

Az 1656-ból idézett *mertek* újabb átvétele a magyar szó nyíltabb fokának, a ma is általános *mérték* alaknak. Puskamértékről lévén szó, ebben esetleg szerepe lehetett annak, hogy a szlovákban a katonasággal, fegyverzettel kapcsolatos kifejezések jelentős hányada a hódoltság idején magyar eredetű volt. A csejkői *mertyak* viszont szlovák fejlemény, nyilván a produktív *-ák* eszköznévképző analógiás hatására keletkezett.

A magyar szó a szlovákon kívül behatolt a környező szláv nyelvekbe (l. KNEZSA, SzlJsz. 693) és a románba is (TAMÁS, UngElRum. 529). A horvátban a *mertuk* például a XVI. század óta adatható, s az *u* éppúgy XV. század előtti átvételre mutat (vö. HADROVIC: Melich-Eml. 111), mint a szlovákban.

Egyes esetekben a szlovák népnyelvben látszólag a magyar *ő* is realizálódik *u* (*ú*) hanggal. Valójában azonban ilyenkor is *ü* – *u* hanghelyettesítésről van szó. JOZEF ŠTOLC (Nárečie 49) kifejtette, hogy a bizonyos helyzetben erős ajakkerekítéssel ejtett magyar *ő* hangot a szlovák fül *ü*-nek hallja, s ezt az *ü*-t azután *u*-val helyettesíti: *egy, kettő, három* > szlovák *et, ketu, harom*. Tegyük ehhez hozzá, hogy az ilyen esetekben ténylegesen *ü, ú* fonéma ejtését hallhatjuk, szemben a köznyelvi *ő, ó* hanggal. A köznyelvi *ő, ó* helyén ugyanis nyelvjárásaink nagy részén *ü, ú* használatos (l. IMRE i. m. 103–5, 174–7).

Ez a tény is alátámasztja a fent említett feltevésemet, hogy tudniillik a nyelvtörténeti adatokban szereplő *ü* írásjel, amely gyakran a magyar *ü*-zés visszatükröződése, csupán a magyar írásmód hatása, lényegében azonban *u* hangértéke van.

GREGOR FERENC

A földrajzi nevek gyűjtése és a régészet

(Tallózás a "Zala megye földrajzi nevei"-ben)

1. A „Zala megye földrajzi nevei”-t nem kell bemutatni, a kötetről a Magyar Nyelv hasábjain is többször esett már szó. Az alábbiakban a kötet földrajzi neveinek és a hozzájuk fűződő népi hagyományoknak a régészeti kutatásban történő felhasználási lehetőségeit szeretnénk bemutatni.

2. A nagyüzemi gazdálkodás a gépi művelés következtében igen sok régészeti leletet és lelőhelyet tesz tönkre, ezért a régészetben is felmerült annak szükségessége, hogy a teljességre törekedve összegyűjtsük a pusztuló lelőhelyeket. Ennek egyik megvalósítási módja a régészeti terepbejárás, amelynek során a régész dűlőről dűlőre járva megfigyeli a felszínen látható egykori települési maradványokat, kő- és tégláépületek romjait, tapasztott falú házak patiosos töredékeit, tűzhelyek és betöltődött hulladékgödrök elszíneződött foltjait stb., összegyűjti az ezekben található korhatározó leleteket.

A terepbejárások közben és a feldolgozás folyamán figyelembe vesszük a lelőhelyek népi eredetű földrajzi nevét is. A régészeti felhasználható földrajzi nevek két fő típusba sorolhatók. Az első típusba tartozók középkori, főleg a török hódoltság korában elpusztult falvak emlékét őrizték meg. Ezek jelentőségét az adja meg, hogy elsősorban segítségükkel azonosíthatjuk lelőhelyeinket a középkori oklevelekben szereplő falvakkal. A második típusba azokat a neveket sorolhatjuk, amelyek valamilyen régészeti objektumról vagy leletről kapták nevüket. A népi megfigyelés élességétől, a hagyományok és hiedelmek erejétől és egyéb tényezőktől függően sokféle név tartozhat ide. Csupán mutatóban közlünk ezekből néhány jellegzetesebbet. Elpusztult falvak helyére utal a *Faluhely, Pusztafalu*. Épületek, építmények nyomát jelzik a *Pusztatemplom, Töröktemplom, Rätzenkirche, Törökvár, Pogányvár, Bolondvár, Gradiste, Türkenschanze* típusú nevek. Régészeti leletek előkerüléséről tudósítanak a *Tűzköves, Feuersteinacker, Kőkoporsódomb* jellegű elnevezések. A *Kincsesás, Pénzsás* kincskereső turkálás emlékét őrzi. A második típusú nevek a

terepbejárás előtt felhívják a figyelmünket az alaposabban átkutatandó területekre. Az ugyanide sorolható *Török-*, *Pogánytemető*, illetve *Török-*, *Pogánysír* elnevezések pedig a felszínen legtöbbször megfigyelhetetlen temetők helyére adnak útbaigazítást.

A régészeti lelőhelyek összegyűjtése sok időt vesz igénybe, a tapasztalatok alapján eredményes, megbízható munkát csak szakember tud végezni, emiatt nem mindig jut idő a régészetileg értékelhető földrajzi nevek megkeresésére. Ezért üdvözölhetjük különös örömmel az olyan nagyszabású földrajzinévgyűjteményt, mint amilyen Zala megyéé.

Mielőtt rátérnénk az ilyen jellegű Zala megyei nevek bemutatására, meg kell jegyeznünk, hogy természetesen sem a nevek számát, sem fajtáit illetően nem törekedhetünk teljességre.

A „Zala megye földrajzi nevei” megjelenése óta — elsősorban terepbejárások eredményeire támaszkodva — két egyetemi szakdolgozat is foglalkozott a megye egy részének régészeti lelőhelyeivel (HORVÁTH JOLÁN, *Az Alsó-Zala-völgy és környéke őskori településtörténete*. Bp., 1970., kézirat; VÁNDOR LÁSZLÓ, *A Mura-völgy magyarországi szakaszának településtörténete*. Bp., 1972., kézirat). MÜLLER RÓBERT pedig a göcseji szegek vidékének régészeti topográfiáját készítette el (*Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik*. Zalaegerszeg, 1971. 122 lap). Mindhárom munka felhasználta a földrajzi neveket.

3. CSÁNKI DEZSŐ munkája alapján a mai Zala megye területére eső, a törökkorban elpusztult falvak számát legalább 300-ra tehetjük. Ezek jelentős részének fekvéséről CSÁNKI csak hozzávetőleges meghatározást tudott adni. A földrajzi nevek legtöbb elpusztult falu emlékét megőrizték. Behatóbb elemzés nélkül is mintegy 100 olyan falu helye határozható meg a Zala megyei földrajzi nevek segítségével, amelyeknek fekvését CSÁNKI egyáltalán nem vagy csak hozzávetőlegesen ismerte. Ez a szám önmagában is érzékeltetheti a földrajzi nevek fontosságát.

MÜLLER RÓBERT terepbejárásain csaknem kivétel nélkül megtalálta a középkori településnyomokat a földrajzi nevek által kijelölt helyeken vagy azok közvetlen közelében. Csak a terepbejárásra alkalmatlan erdőkben, legelőkön, réteken fekvő lelőhelyeknek nem sikerült megtalálni felszíni nyomait. A szegek vidékén végzett kutatás legfontosabb eredménye a földrajzi nevek hasznosítása szempontjából az, hogy a régészeti adatok és a földrajzi nevek összevetésével sikerült több olyan középkori település létezését és nevét megállapítani, amelyek pedig nem fordulnak elő az írott forrásokban. A mintegy 10 ilyen közül lássunk egy példát: Becsvölgye határában a *Takószér* (Zala 72/72.) területén a felszíni megfigyelésre alkalmatlan körülmények ellenére is sikerült Árpád-kori és késő középkori edénytöredékeket gyűjteni. A *Takó* család 1542-től szerepel az adóösszeírásokban. Ez a kismemesi család lehetett a régészeti leletekkel és földrajzi névvel igazolható település névadója (MÜLLER 21, 13. lelőhely).

Csáfordon egymás közvetlen szomszédságában találjuk az 1513-as adóösszeírásban is együtt szereplő *Fényesháza* és *Bagota* (CSÁNKI III, 31) emlékét őrző hasonló neveket (Zala 98/109., illetve 98/110. és 97, 103.). A dűlőnevek ismerete nélkül terepbejárás esetén nem tudnánk a két közel fekvő falu felszíni nyomait szétválasztani.

Fontosak azok a népi hagyományok, amelyek a régi településekhez fűződnek, mert ezek a nagyobb területet jelző földrajzi nevek esetén is pontosan

meghatározzák az egykori települések helyét. Almásháza határában a *Böcsföldi horgos* (Zala 106/58.) és *Böcsföldi út* (Zala 106/63.) között emelkedik a *Bük-tető* (Zala 106/60.), amelyen a hagyomány szerint valamikor templom állt. A helyet azonosíthatjuk az egyik középkori *Becs völgyé*-vel (CSÁNKI III, 34). Itt jegyezzük meg, hogy számunkra minden esetben rendkívül fontos még az igen rövid utak irányának feltüntetése is, hiszen abban az esetben, ha csak ezek őrzik valamely falu nevét, az elpusztult települést az út irányában kell keresnünk.

(*Fehér*)*Pálháza* (CSÁNKI III, 91) nevét Zalasombatfa határában a Kebele K-i oldalán fekvő *Pálháza dűlő* (Zala 146/36.) őrzí, a falu azonban a helyiek szerint a pataktól Ny-ra emelkedő *Furján-dombon* (Zala 146/37.) volt.

Több olyan középkori falunevet továbbvivő elnevezést találunk, amelyek az adattár szerint csak a kataszteri térképről ismertek. Ilyenek: *Isabor* (Zala 80/61.), *Izsóföld* (Zala 141/74.), *Törpönyi dűlő* (Zala 61/57.), *Nemesterpenyi dűlő* (Zala 61/61.). Véleményünk szerint a kataszteri térképek elnevezéseit az ilyen esetek többségében ismeri a lakosság, ezért jó lett volna — márcsak a népi alak és ejtés megismerése céljából is — a ritkábban vagy egyáltalán nem használt hivatalos elnevezést külön megkérdezni az adatközlőktől. Ez lehetővé tette volna a kataszteri térképen szereplő adatok ellenőrzését is. A nagykapornaki kataszteri térképen szereplő *Geszti rét* helyett az adatközlők *Gesztérét*-et mondtak (Zala 52/75.). Ez a névalak és a *Gesztéréti-patak* (Zala 52/79.) az 1264-ben és 1271-ben szereplő „terra *Gueztered*” (CSÁNKI III, 55) emlékét őrzí. A kötetbe bekerült *Geszté-rét* tagolás tehát a kataszteri térkép hibás adatának hatására jött létre.

4. Az elpusztult középkori templomok romjai sokáig megmaradtak, legtöbbjük a XVIII–XIX. században hordták szét építkezésekhez. Helyükön ma is gyakran vet fel az eke törmeléket, a templom körüli temetőből származó csontokat. Érthető tehát, hogy ezek a földrajzi névadásban is szerepet kaptak. A közzétett anyagban 21 templomra utaló *Szentegyház*, *Pusztaszentegyház* elnevezést találunk (Zala 81/85., 127/54., 131/24., 26/4., 38/26., 194/43., 119/49., 219/104., 242/95., 15/18., 61/49., 222/32., 44/9, 15, 17., 130/65., 256/85., 259/21., 173/32., 175/37., 176/99., 232/37., 104/2.). Ezek nagyobb részéről a népi hagyomány ma is tudja, hogy helyükön egykor templom állt. Többségük közelében megtaláljuk a középkori falu nevét továbbvivő elnevezéseket (pl. a 81/85.-höz: *Aszuvölgy* 81/88.; a 130/65.-höz: *Medes* 130/45.; a 256/21.-hez: *Ság* 256/83. stb.).

A *szentegyház* szó ma már nem használatos templom jelölésére, a földrajzi nevekben is megfigyelhető a *templom* szó térhódítása. A Kálócfa kataszteri térképén szereplő *Szentegyház dűlő*-t ma *Templom alja*-nak nevezik (Zala 127/54.). A mai falutól távol fekvő *-templom*, *Templom-domb*, *Templom-erdő* stb. neveket átvizsgálva további nyolc középkori templom nyomát sikerült megtalálni (Zala 96/17., 200/96., 189/30., 23/49., 30/20., 109/31., 245/68., 119/104.). Belezsnán a régészeti terepbejárás bebizonyította, hogy a hasonló jelentésű *Na cirkvisce* horvát dűlőnév (Zala 258/39.) a hagyománynak megfelelően a középkori Szentháromság falu templomának helyét jelzi (VÁNDOR 59–60).

Nyelvészeti szempontból is eredménnyel járt volna, ha minden *szentegyház* és *templom* típusú névnel és a faluhelyként számon tartott helyeknél érdeklődtek volna az elpusztult falu neve iránt, ami önálló földrajzi névként esetleg már nem él, de a hagyomány még ismeri.

Zalatárnokon az a hiedelem él, hogy a Szentegyház dűlőben (Zala 81/85.)

állt templom harangját a törökök a közeli Búdöstókába (Zala 81/84.) dobták. Másutt úgy tudják, hogy a törökök elől rejtették kútba a harangot. A harang elrejtésének meséje országosan elterjedt. Zala megyében is sokfelé megtaláljuk, 9 esetben előfordul a monda hatására keletkezett *Harangos-kút* elnevezés is (Zala 38/99., 33/154., 35/43., 72/192., 76/42., 85/51., 135/46., 144/27., 241/26.). Természetesen nem áll szándékunkban ezekben harangot keresni, de az a tény, hogy többségük közelében középkori falunevet is találunk, arra enged következtetni, hogy a többiek közelében is a siker reményével kutathatnánk elpusztult középkori falu után.

Igen sok névben szerepel a *vár* szó. Ezek közül csak azokat vettük figyelembe, amelyeknek összetételéből vagy a hozzájuk fűzött magyarázatból minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy valóságos várnak vagy erődítménynek velt objektumot jelöltek: *Várdomb*, *Pogányvár*, *Törökvár*, *Gradiscse* stb. Így is 39 helyet sikerült összegyűjtenünk, ami még akkor is soknak számít, ha egy részükről kiderül, hogy más építmény, pl. templom rejtőzik az elnevezés mögött (Zala 3/84., 90/23., 190/9., 198/153., 198/170., 198/168., 247/71., 258/85., 25/38., 35/26., 39/74., 82/40., 85/102., 111/54., 119/90., 120/74., 157/44., 190/16., 219/31., 245/66., 253/61., 254/23, 27., 15/11., 55/47., 35/65., 71/124., 222/48., 225/44., 256/31., 180/54—55., 102/17., 66/41., 208/62., 17/62., 142/61., 173/10., 206/42., 202/290.). A felsorolásban szerepelnek a biztosan középkori várak is, pl. a pölöskei (71/124.), a salomvári (35/65.), a szemenyei (198/153., vö. VÁNDOR 20). Egy részük a néphittel megegyezően a török elleni harcok idején épült kisebb erődítmények maradványát jelzi. A *Pogányvár*-ak minden esetben a középkornál régebbi eredetű földvárat jelölnék.

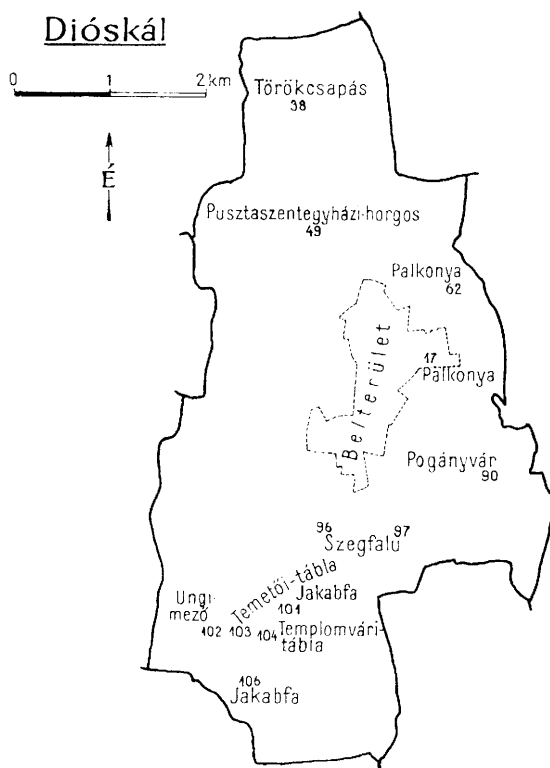
A zalaszentiváni földváron NOVÁKI GYULA több őskori kultúra emlékményét tárta fel (Zur Frage der sogenannten „Brandwalle“ in Ungarn: Acta Arch. Hung. XV/, 120—31).

A letenyei *Várszél* (Zala 202/290.) a régészeti kutatás szerint valójában Apáti falu maradványaira vonatkozik (VÁNDOR 31). A molnári *Grad*, *Gradiscse* [Vármellék] elnevezés (Zala 206/23—24., 52—53.), pedig a XIV. században említett *Vár* falu nevét rejti magában (VÁNDOR 53).

A kötet nyomán közreadjuk Dióskál egyszerűsített térképét (Nagy Ernő rajza, l. a következő lapon), amelyen jól szemlélhető csaknem minden olyan jelenség, amelyről a fentiekben szó esett.

5. A letenyei járásból közzétették a régészeti leletek előkerülésére vonatkozó adatközléseket is. A 24 lelőhely 12 község között oszlik meg (Zala 178/163., 180/14., 180/54., 180/69., 181/92., 181/118., 181/127., 183/61., 184/53., 184/64., 185/14., 185/136., 185/147., 185/245., 194/43., 195/27., 195/96., 196/4, 5, 53., 197/79, 91, 202/22, 38., 202/181., 202/212., 202/277., 203/27.). Valószínű, hogy a gyűjtő és az adatközlők érdeklődése esetén a többi faluból is kaptunk volna ilyen adatokat. A gyűjtés számszerű eredményével így is nagyon elégedettek lehetünk. A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság ÉRI ISTVÁN összeállításában 1962-ben kifejezetten régészeti lelőhelyek iránt érdeklődő kérdőívet küldött szét a megye minden falujába. Az érdeklődők bevonásával kitöltött veszprémi kérdőívek aránylag csak kevéssel több lelőhelyet szolgáltatottak.

A földmunkák közben előkerülő épületmaradványok, csontok, a maitól eltérő formájú és díszítésű edények töredékei felhívják magukra a figyelmet. A parasztok, emlékeztükben tartva a ténylegesen előkerült leleteket is, rendszerint magyarázni igyekeznek azokat, kapcsolatba hozzák a hagyományban megőrzött történelmi eseményekkel. Nemzedékek során azután a lelethez, lelő-

helyhez fűződő mondák kiszínesednek, eközben a leletek is mesés értékű kincssé változnak.

A letenyei járásban összegyűjtött adatok inkább még a jó megfigyelő készségről tanúskodnak. 6 esetben középkori falu nevét őrző helyen kerültek elő a leletek: *Nyírlakosa* (Zala 181/92.), *Pákaszeg* (Zala 181/118.), *Haraszi* (Zala 185/245.), *Béci utca* (Zala 202/38.), *Hergyó* (Zala 202/277.), *Kislak* (Zala 203/27.). Templomról, régi temetőről tudósít 6 adat. Szavahihetőnek látszik az is, hogy Lasztonyán, a *Vár dombja* közelében (Zala 180/54.) két cserépedényben régi pénzeket találtak. Azoknak a helyeknek egy részénél, ahol sok a kő, téglá és „zsindely”, római kori villatelepülésre is gondolhatunk. Letenyén a *Lapuleveles dűlő*-ben (Zala 202/181., a kataszteri térkép szerinti elnevezés!), ahol az adatközlés szerint sok téglá, cserép, gerendák és csontok kerültek felszínre, PARÁDI NÁNDOR 1964-ben egy románkori kerektemplom alapjait és a körülötte fekvő középkori temető nagy részét tárta fel. Az ásatási dokumentáción egyébként a helyiek által is jobban használt *Szentkereszt dombja* szerepel, ami viszont a templom titulását őrizte meg.

A régészet számára feltétlen hasznot jelent a leletek találására vonatkozó adatok közlése. A nyelvészet számára sem érdektelen talán, ha pl. a Zalában nagy számmal képviselt *Haraszt*, *Haraszi* elnevezésből a régészeti leletek segítségével sikerül kiválasztani a középkori *Haraszi* falu (CSÁNKI III, 59) nevét őrzőt.

6. Úgy véljük, hogy a néhány példa bemutatásával sikerült felhívni a figyelmet a földrajzi nevek településtörténeti és régészeti hasznosításának lehetőségeire. A régészeti kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a földrajzi nevekhez kapcsolódó hagyományokban a földrajzinév-gyűjtők aggodalmával ellentétben (vö.: Zala 19—20; Nyr. XCII, 95) több a megbízható információ, mint a folklorisztikus elem. Megjegyzendő azonban, hogy a történeti mondák is csaknem minden esetben olyan helyhez kötődnek, ahol egykor tényleg valamilyen település állt.

A régészeti lehetőségek következetes kiaknázása céljából a Zala megyei-hez hasonló földrajzinév-gyűjtésekbe jó lenne régészt is, elsősorban középkori településekkel foglalkozó szakembert is bevonni, amint ezt MORVAY PÉTER is javasolta (MNy. LXIV, 482).

Az eredményes gyűjtés érdekében a kérdőív régészeti leletek iránt érdeklődő pontjait is részletezőbbé kellene tenni. A részletezést lehetőleg a területet jól ismerő régész végezze.

Az ellenőrzés során a régész hitelesítheti a régészeti vonatkozású adatokat, így azon túlmenően, hogy szaporodnának a régészeti lelőhelyek, a kötetbe megbízható adatok kerülnének, a nyelvészet számára is értékes eligazításokat nyújthatnának egyes nevek keletkezésének okáról és idejéről.

7. Végezetül néhány nem régészeti jellegű észrevétellel és javaslattal szeretnénk hozzájárulni a földrajzi nevek gyűjtésének kérdéséhez. Az előkészítés során, a gyűjtés eredményességének növelése végett és a közzététel céljából érdemes községenként összeállítani röviden, 4—5 mondatban, a földrajzi nevek keletkezését meghatározó és befolyásoló tényezőket. A földrajzi viszonyok ismertetése mellett elsősorban a falu és a lakosság régiségének és a korábbi birtokviszonyoknak a feltüntetetésére gondolunk. Különösen fontos a régebbi nemzetiségi viszonyok tisztázása; a vegyes nemzetiségű és elmagyarosodott falvakban olyan adatközlőket is kell keresni, akik ismerik a nemzetiségi neveket is. Szepteneken (250. sz. község) 1892-ben 537 magyar, 1108 német, 746 horvát anyanyelvű lakos volt (Hnt. 1892.). Egyéb adatok híján az adatközlők nevéből is hasonló összetételre gyanakodhatunk (*Balázs, Balázsovits, Fischl, Pfeifer*), az összegyűjtött földrajzi nevekben azonban a magyar nevek mellett csak horvátokat találunk.

Nemessándorházát Misefától a *Láncsás-patak* választja el (Zala 61/32.), az 57. számú Misefán azonban hiába keressük ezt a patakot. Szilvágyon folyik keresztül a *Berek-melléki-patak* (Zala 131/23.), amely a sajnos csak a borítólapon közölt közigazgatási térkép szerint Kustánszeg határában ered, itt viszont hiába keressük. A hasonló hiányok kiküszöbölésére ajánlatos a kataszteri térképeket vízrajzi szempontból pontosabb térképpel összevetni, és a pótlásokat átvezetni.

TORMA ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Pusztá helynevek családnévként

1. „Némelyeknek úgy tűnhet, hogy példáimat és a belőlük levont következtetéseket »ad absurdum« vittem . . .” — írja FEHÉRTÓI KATALIN (MNy. LXIX, 203). Sajnos, én is ezen „némelyek” közé tartozom. Érdekes és gondolatébresztő, de egyben vitára is készítő cikke (MNy. LXIX, 197—203 és LXX, 113—7) csak mérsékelten győzött meg,

még akkor is, ha SZABÓ ISTVÁN véleményéből indul ki, és ha idéz MELICH, BENKŐ és BÁRCZI műveiből példákat. Félreértés ne essék! Én nem a típus meglétét (puszta helynevek családnévként) próbálom tagadni vagy cáfolni, hiszen ilyenek voltak és néhány közülük ma is él. Tényeket nem szabad tagadni, és nem lehet cáfolni. Csak a kellő helyére tenném a típust, és vitába szállok a típus erőszakos kiterjesztésével, és „ad absurdum” vitelével. Az említett szerzők sokkal óvatosabban jártak el, mint a két részes cikk írója. Tőle idézem: „Már MELICH . . . megemlítette e . . . csoportot . . . , de megjegyezte, hogy »a régiebb korokból« nem sok van . . . BENKŐ . . . a XV—XVI. századból idézte a *Deveszer, Kolos, Verebél, Léva* . . . alakokat mint puszta helynévből alakult másodlagos neveket. BÁRCZI . . . is rámutatott a földrajzi névből alakult családnévek -i képző nélküli csoportjára, de e kérdésben óvatosságra intett . . . ” (197). Noha SZABÓ ISTVÁN útmutatását követi a szerző, de azért SZABÓ is óvatosabban ír az idézett részben: „ . . . az -i képző csak azért hiányzik, mert a lajstromíró keze alatt vagy éppen a valóságban is leszakadt az alapszóról” (198). Az idézett szerzők tehát a „nem sok van”, „másodlagos”, „óvatosságra int”, „a lajstromíró keze alatt” megszorításokkal kifejezésre juttatják óvatosságukat. Más irányú óvatosságra int a szerző: „Ez azt jelenti, hogy a jövőben egy esetleg sorra kerülő nagyobb családnévanyag vizsgálata során a nézetem szerint mechanikusnak ható tipizálással — személynévből, helynévből, közszezből származó családnévek — óvatosabban kell eljárni” (uo.).

2. Erről a csoportról az a véleményem, hogy vanni van, de . . .

A) Ellenkezik a magyar nyelv rendszerével. Tudom, hogy a tulajdonnevek nem mindig viselkednek a köznevekkel azonos módon, hogy idegen hatások érhetik minden nyelv rendszerét is. Hiába ellenkezik a finn és észti nyelv rendszerével a keresztnév — vezetéknev sorrend, hivatalosan mégis így használják: *Matti Laurila, Pekka Järvinen*, illetve *Juhan Saare, Teele Raja*. Mikor azonban a vezetéknevek használata kötelezővé vált, mindkét nép idegen uralom alatt állt, és nyelvi sajátságait a hivatalos sorrendben nem érvényesíthette. Az is tény viszont, hogy a népnyelvben és a bizalmas beszédben nemcsak a szórend, hanem a nyelvi szerkezet is megváltozik a finnben: genetivusra vált át (és ez értelmileg megfelel a mi -i képzőnknek), tehát *Laurilan Matti, Järvisen Pekka*. A helynévből származó észti vezetéknevek óriási többsége már eleve genetivusban áll, tehát a nyelvtani szerkezet észti, csak a sorrend idegen, de nem hivatalosan ott is *Saare Juhan* és *Raja Teele* használatos. Ha a puszta helynév pótolhatná az -i képzős melléknevet, akkor előfordulhatna **Buda út*, **Fehérvár templom*, **Érd szőlők* is.

B) Éppen ezért nem kellene figyelmen kívül hagyni SZABÓ ISTVÁN már idézett megjegyzését „a lajstromíró keze alatt’ . . . ” (mint egyik lehetőséget!). Így talán világosabb volna számára, mit értek azon, hogy „a képzőtlen helynevek e g y i k e - m á s i k a t a l á n [én ritkítottam, K. B.] nem is volt élő név . . . ” Ugyanezt értem, mint SZABÓ ISTVÁN, hogy a latin *de* vagy a magyar -i képző n é h o l benne is maradhatott az írrok tollában, ha tehát a *Chery~Cheri~Ceri* alakok m e l l e t t előfordul a *Cher* alak is, vagy a *Bachy~Bachi* mellett a *Bach*, — talán nem túlságosan merész az a feltevés, hogy helyenként elírással van dolgunk, hiszen egyéb jellegű elírások is találhatóak minden lajstromban.

C) A mai *Bakony, Zemplény, Ivány, Regöly, Karácsony, Károly* és bizonyára némely *Király* stb. név eredhetett egy *Bakoni, Zempléni, Iváni, Regöli, Karácsoni, Károli* és *Királi* vagy akár *Bakonyi, Regölyi* stb. ejtésű alakból is, akárcsak a *Baththyány* család neve, amelynek ejtése ugyancsak *Battyáni* vagy *Battyányi*.

D) A kétségtelenül puszta helynévi eredetű nevek száma a magyarban nem nagy, a tőlem vizsgált anyagban a 23%-nak 10%-a, tehát összesen 2,3%, és még kiemelem, amit a szerző nem tett meg a rám való hivatkozáskor: „Puszta falunév a nevek (értsd: a helynévből keletkezettek) mintegy 10%-a, ami elég tekintélyes mennyiség. Nagy részük

egymás mellett fordul elő képzős és képzőtlen alakban, mint *Bács ~ Bácsi, Bogdán ~ Bogdáni, Baranya ~ Baranyai, Békés ~ Békési, Buda ~ Budai, Hagyó ~ Hagyai, Sár ~ Sári, Sopron ~ Soproni*” (MNy. VII, 36; az alakpárokat mai helyesírásban közöltem, mint ez az olvasó előtt nyilvánvaló.)

E) A szerzőtől (200) felsorolt ma is élő puszta helynévből származó családnevek a következők: *Baksa, Bakony, Bánd, Csenger, Doór, Dömös, Göncz, Tornyos, Vál, Valkó, Tas* stb. Ezek ma viszonylag ritka nevek. Gyakoribbak a *Baksai, Bakonyi, Csengeri, Gömöri, Gönczi, Valkai*. Az említettek közül néhány talán másképp is magyarázható, hiszen egyesek személynévként is használatosak, pl. *Dömös* (< *Dömötör*), vö. *Antos, Dános, Petes, Martos, Andos, Mikes, Benes*. A *Valkó* helynév egy szláv eredetű személynévből származott, ez személynévként is élhetett tovább. A puszta helynév családnévként elég népszerű volt a névváltoztatásban, tehát — mint erre a szerző is utal — ezeket nem szabad tekintetbe venni. A legtipikusabb helységnevek, a *-falu* (*-falva*), *-vár*, *-ház(a)*, *-telek*, *-föld(e)* végződésűek sohasem és a leggyakoribb *-i* képzős helységnevek alig fordulnak elő családnévként, én legalábbis nem ismerek *Szala, Somogy, Baranya, Pozsega ~ Pozsga, Szalmár, Debrecen, Szeged, Győr, Pécs* nevű embereket. Ugyanakkor a németben egészen közönségesek a *Tiefenbach, Brockhaus, Königsfeld, Müttendorf* típusú családnevek.

F) Az adattárban (MNy. LXX, 113—7) felsorakoztatja azokat a személynéveket, melyekben: 1. a megkülönböztető elem minden kétséget kizáróan puszta helynévből alakult; 2. a megkülönböztető elem vizsgálatakor nem lehet kizárni a helynévi eredetet sem („Deutungskreuzung”); 3. egyéb magyarázat hiányában felmerülhet a puszta helynévi eredet lehetősége. A felsorolás nem jelöli meg, vajon a szerző az egyes tételeket melyik kategóriába sorolja, így nem vitázhatok vele, csak megállapítom, hogy az egyébként másutt is gyakori nevekben hol nem tenném első helyre a képzőtlen helynévi eredeztetést: *Zekeres* (113), *Kyrthus, Bak, Dobos, Kvuago, Mor, Tarcha* (lehet *Tarcsa* olvasata is), *Zaaz, Bagdan, Kalaz, Nemeth* (114), *Sandor, Takács, Vargaw, Kun, Marton, Zilwas, Taar, Zewth, A Chergew* olvasata: *Csergő*, ezt hangtani okokból nehéz volna a *Csorgó ~ Csurgó* helynévből származtatni, és miért nem a Fejér megyei *Csorgó ~ Csurgó* községet (vö. CSÁNKI III, 323) említi? Az *Echy* miért nem *-i* képzős? *Was, Ban, Benche, Chygan* (115), *Pap, Soos, Zanizlo, Zantho, Székely, Karachon, Kurwa, Orros, Paap, Naghfay* (kiejtése lehet *Fáji*, mint a *Fáy* névé), a *Zylagy* olvasata lehet szerintem *Szilágyi, Adorján, Babos* (116), a *Chany* olvasata lehet *Csányi* is, *Demeter, Dobos, Gyewrgy, Kanya, a Kyraly* (olvasata bizonyára: *Királi*), *Cozma, Molnar, Penthek, Pethe, Pether, Poka, Zantho, Zegy, Thamas, Thorma, Wayda, Sydo* (117).

G) Anélkül, hogy kétségbe vonnám a *Thamas, Penthek, Pethe, Pether* stb. nevek esetleges közét a *Tamásfalva ~ Tamásháza, Péntekfalva, Petefalva ~ Peteháza, Péterfalva ~ Péterföldre* típusú névadó személynévekkel, nem merném a helynévből magyarázni a *Tamás, Péntek, Pete, Péter* családneveket, hiszen ilyen nevű emberekről nevezték el a falut, ezek természetesen névrokonságban voltak a többi hasonló nevű családdal, esetleg vérrokonságban is. Ha szabályosan nevezték volna el őket a faluról, akkor *Tamásházi, Péntekfalvi, Péterföldi* volna a nevük, de alig hihető, hogy az *i*-vel együtt elvesztették volna a házat, földet, falut is.

H) A *Jánosi, Réti, Szegi, Apáti* típusú neveknek az *-i* képzős alakjuk azonos a képzőtlenel. Egyformán lehet ide is, oda is sorolni. Ma sincs és nem is volt **jánosi*, **réti*. Hogy képzőtlen vagy képzős, az nem dönthető el, mint ahogy azon is kár volna vitatkozni, vajon a *das Haus* vagy a *le renard* alanyeset vagy tárgyeset, hiszen szövegösszefüggésből derül csak ki, de a *Jánosi, Réti* típusú helynevekről még ott sem.

I) A kapuknak a puszta helynevek felé való teljes kitérésével nagyon ingoványos talajra kerülünk. Így a személynéveknek talán a felét is lehetne első, második vagy harmadik megoldásként puszta helynévből magyarázni. Kár volna egy valóban létező ágacs-

kát (fattyúhajtást) fatörzssé növelni. A *Varga, Német, Pap, Péter, Kun, Tar, Sós, Tamás* stb. annyira közönséges nevek, és annyira egyszerű és természetes a magyarázatuk, hogy egy ezrelék valószínűség sincs, hogy pusztá helynevekből vagy a *Péterháza, Paptelke, Tamásfalva, Németfalva* községnevekből való elvonással magyarázzuk őket. Ha én is „ad absurdum” vinném a dolgot, akkor a *Sós* személynévet — ha Buda környékén fordul elő — a *Sóskút* falunévből is származtathatnám. Volt Zala, Veszprém és Fejér megyében is *Gerencsér* nevű helység. A népi keramikust Dunántúlon *gerencsér*, a nyelvterület keleti részén *fazekas* néven emlegetik. *Fazekas* helységnévről nem tudok. Így tehát *Gerencsér* ~ *Gelencsér* ~ *Gölöncsér* nevű családok neve keletkezhetett volna pusztá helynévből, de az azonos jelentésű *Fazekas* ~ *Fazakas* családnév csak foglalkozásnévből. A baranyai és tolnai *Varga* családnév pusztá helynévből is keletkezhetett, de a többi *Varga* csak foglalkozásnévből.

3. FEHÉRTÓI KATALINNAK tökéletesen igaza van abban, hogy nagyon sok helynevet többféleképpen lehet magyarázni. Eddigi igen szép és értékes dolgozatait nagy örömmel olvastam. Kitűnő filológiai érzékkel és nagy tájékozottsággal rendelkezik az oklevelekben. Egy olyan korba kalauzolt el (XIV—XV. század), amikor a családnévek valóban „in statu nascendi” működtek. Nemcsak hallatlanul értékes anyagot hozott eddig felszínre, hanem sok szempontból fényt derített a megkülönböztető nevek családnévvé való alakulására, fogódzót nyújtott az időrendre és a társadalmi osztályok (nemesesség, polgárság, jobbágyosság) névadási különbségeire (különösen „A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek” című könyve. Bp., 1969.: NyttudÉrt. 68. sz.). Most megjelent és idézett cikke is értékes, érdekes gondolatot vet fel, alapjában véve igaza is van, de a felismerés bővületében — véleményem szerint — túlságosan messzire ment el, és ez készített vitára. Remélem, hogy megjegyzéseimmel nem gátolom, hanem segítem további munkájában.

KÁLMÁN BÉLA

Genealógia és névkutatás

„Egy rokonságot jelölő középkori szóról” című írásomban (MNY. LVI, 327—31) a XIV—XV. századi *Papuj, Koloswy, Geurgwy, Pakochwy, Herbartvy* nevekben előforduló *uj* elem magyarázatát kíséreltem meg.

Feltevésém szerint a nevekben az *uj* utótag azonos a szláv eredetű *uj, uja* 'avunculus', 'nagybátya' szóval, és a középkorban hasonló rokonságot jelölő funkciója volt, mint az igen gyakori *-fi, -fia* képzőszerű utótagnak. Hivatkoztam a BesztSzj. *avunculus vya* adatára és KNIEZSA ISTVÁNRA, aki a szót *uja* alakban vette fel munkájában (SzlJSz. 541).

A fenti nevek fordítása, értelmezése a következő lehetett pl. az 1405-ből származó Reznek-i *Herbartvy* (dictus) Ferenc Zala megyei nemes esetében (ZsigmOkl. II/1: 430/3626): 'Rezneki Ferenc, kinek nagybátyja Herbart', illetőleg 'Herbart nagybáttyal bírónak mondott Ferenc'.

A tényleges rokonságot egyetlen egyszer sem tudtam kimutatni. A magyarázatot logikai úton kíséreltem meg. 1355-ben ugyanis *Anda dictus Papuj filius Jacobi* egy más helyen *Andreas frater Pap* néven szerepelt (vö. MNY. i. h.). A latin *frater* szónak 'fiútestvér' jelentésén kívül volt 'nagybáty' jelentése is. Ezért, ha a személyt egyszer *Anda dictus Papuj*-nak, máskor *Andreas frater Pap*-nak nevezik, ebből következhet az *uj* utótag rokonságot jelölő 'nagybáty' jelentése.

Feltevésemet a genealógiai kutatások igazolták.

FÜGEDI ERIK „A Szentgyörgyi Vincze család” című tanulmányában (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. Veszprém, 1972. 261—8) a történészek körében

ismert XV. századi dunántúli középbirtokos, nemes család származását, birtokszerzeményeit és házassági politikáját ismerteti. Jelen alkalommal bennünket a család leszármazása és nevének magyarázata érdekel.

„A szóban forgó családot történeti irodalmunk mind a mai napig Szentgyörgyi Vinczének nevezi, s az összetélt más hasonló eseteknek megfelelően úgy magyarázza, hogy a család kiemelkedő tagja, mondhatnánk megalapítója egy bizonyos Vincze volt, a Szentgyörgyi pedig a nemesi birtokról vett család névnek felel meg” (FÜGEDI i. m. 261).

FÜGEDI okleveles anyag alapján bizonyítja, hogy „az a Vince, aki magát fehérvár bírájának és polgárának (*condam iudex et civis Albensis*) nevezi, 1382-ben végrendekezett, s vagyonát unokaöccsére Szentgyörgyi Imre fiára, Tamásra (*Thomas filius Emerici de Sancto Georgio, germanus meus*) hagyta” (i. h.).

Amint én az új 'avunculus' magyarázatában a *frater* szó második 'nagybátya' jelentéséből indultam ki, FÜGEDI a *germanus* szó jelentését veszi alapul. „A rokoni kapcsolat kérdésének megoldását a *germanus* szó teszi lehetővé. Úgy látszik, hogy ez a kifejezés a 15. század folyamán értelmét változtatta. A század végén a szó szoros értelmében vett édestestvért, tehát ugyanazon apától és anyától származó testvért jelentett. A 14. század végén azonban *germanus* alatt unokaöccsöt kell értenünk, mégpedig a nővér fiát, szemben a *nepos*-szal, amely a fivér fiát jelentette . . . A *germanus* kifejezés használata azonban azt jelenti, hogy Vince maga nem volt »Szentgyörgyi«, hanem nővére ment férjhez egy Imre nevű Szentgyörgyi nemeshez és lett Tamás anyjává.” (I. h.)

FÜGEDI szerint bizonyítottanak látszik, hogy Vince, akiről a család nevét kapta, Szentgyörgyi Tamásnak nagybátyja volt.

A Szentgyörgyi Vincze család nevének általam ismert első előfordulása FÜGEDI állítására és az én feltevésemre, a nevekben előforduló új elem 'nagybátya' jelentésének igazolására egyaránt döntő bizonyítékul szolgál.

1391. aug. 21-én „A fehérvári káptalan előtt Wgal-i György fia János elzálogosítja a fehérmegyei Moha birtokon levő részbirtokát Zentgyurgh-i Imre fiainak: *Vinceui (dictus) Tamás* fehérvári bírónak, Bálitnak és Benedeknek 110 frtért . . .” (ZsigmOkl. I. 243/2190; NytudÉrt. 68. sz. 154; vö. FÜGEDI i. m. 266).

A *Vinceui (dictus) Tamás* olvasata: *Vinceuj (dictus) Tamás*, jelentése pedig 'Tamás, kinek nagybátyja Vince', illetőleg 'Vince nagybátytal bírónak mondott Tamás'.

Az idézett adat szerint Tamásnak — Vince nevű nagybátyja végrendelete (feltehetően halála után) 9 évvel — 1391-ben még *Vinceuj* megkülönböztető neve volt, azaz ekkor még jelezték nevében azt, hogy Vince tulajdonképpen a nagybátyja volt.

A Vince név végéről az új 'nagybáty' jelentésű utótag lekopott, és a későbbiekben a Vince megkülönböztető elem (szerintem már nevezhetjük családnevek is) állandósult.

1399: „Zenthgyug-i *Vinche (dictus) Tamás*” (ZsigmOkl. I, 663/5988; vö. NytudÉrt. 68. sz. 154). — 1405: „*Johannes, Benedictus et Valentinus dicti Vinche*, necnon *Johannes filius Ladislai* similiter *Vince nominatus* de Zenthgywrgh” (CD. X/4: 455). — 1406: „*Vinche Tamás* mester nemes” (ZsigmOkl. II/1: 552/4481). — 1406: „*Thomas Vinche filius Emerici de Sancto Georgio iudex civitatis nostre Albensis*” (ZsigmOkl. II/1: 611/4902). — 1407: „Zenthgywrgh-i *Vynche (dictus) Tamás*” (ZsigmOkl. II/2: 24/5364). — 1407: „*Thoma dicti Vinche* de Sengyvrgh” (i. m. 16/5310). — 1407: „Zenthgywrgh-i *Wynche (dictus) Tamás*, Bálint és Benedek” (i. m. 78/5677). — 1409: „*Thomas dictus Vinche filius Emerici de Zenthgywrch, Benedicti et Valentini similiter Vinche dictorum filiorum eiusdem Emerici, ac Ladislai filii Johannis modo simili Vinche nominati* de eadem Zenthgywrch” (CD. X/4: 780—1). — 1410: „*Valentinus, Ladislaus et Johannes Vinche dicti* de Zenthgywrch” (CD. X/5: 95).

A felsorolt adatok alapján az a valószínű, hogy a Vince család név a XIV—XV. század fordulóján alakult ki, és a XV. század első évtizedében már állandósult.

Az eddig elmondottak azonban az alábbi szempontokra hívják fel a középkori nevekkel foglalkozók figyelmét:

1. A *Vince* keresztnév után álló *uj* 'nagybáty' jelentésű egyetlen bizonyító adat megléte szinte véletlennek és szerencsének fogható fel. FÜGEDI ERIK gondos genealógiai kutatása nélkül bizonyításra sor sem kerülhetett volna. A *Koloswy*, *Geurgwy*, *Herbartvy* stb. névformák esetleges családnévvé válásában is valószínű az *uj* utótag gyors eltűnése. Ezért a középkori, személynévi eredetű családnévek magyarázata alkalmával nem kell szükségszerűen apanévre gondolnunk, vagy valamely egyenesági ős nevére. A családnév alapjául szolgáló személynév tulajdonosa lehetett a család — valamilyen oknál fogva — kiemelkedő tagja, és tartozhatott az oldalági rokonok közé is.

2. Az *uj* elem gyors eltűnése és a többször előforduló *Papuj* név (vö. NytudÉrt. 68. sz. 124), melyben a fentiek értelmében a *Pap* a személy nagybátyjának foglalkozását jelentette, a középkori foglalkozásnevek óvatosabb elbírálására intenek.

FEHÉRTÓI KATALIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Józan. 1. Az első ízben személynévként adatolt (1401: „Clementem *Jozan*”: OklSz.) ismeretlen eredetű melléknévünk jelentése: 'megfontolt, mértéktartó, világosan gondolkodó <személy>'; 'megfontolt emberre jellemző <magatartás, tulajdonság>', illetőleg másodlagosan: 'nem iszákos, nem ittas' (TESz.). Eredetének késedelmes megfejtése annak következménye, hogy megrögzött hangtani megállapítások gátolták a helyes irányú tájékozódást. Ha ugyanis Gombocz több mint fél évszázaddal ezelőtt tett kijelentését: „Urtürk. *d* wird im Ungarischen durch *d* vertreten . . . die Berührungen müssen also schon vor dem tschuw, *d* > *r* (bzw. *δ* > *r*) unterbrochen sein” (BTLw. 168) kritikával fogadjuk, és feltesszük, hogy a huzamos bolgár-török — magyar érintkezés folyamán átvett jövevényszavaink egy része az óbolgár *d* > *δ* > *r* hangfejlődés középső szakasza idejéből való is lehet, illetőleg, hogy a két nép kapcsolata még ebben a korban is fennállott, akkor nyitva állt az út a *józan* szó eredetének megvilágítása előtt (vö. UAJb. XLIII, 84).

Ebből a valószínű feltevésből kiindulva feltűnik, hogy a szókezdő *j* sehogy sem lenet a *józan* szó szerves része, mert pl. *győz* igénk tanúsága szerint is: *győz* < óbolgár **žeyäd* < ótörök *jegäd* 'besiegen' (NyK. LXXI, 137–8), az óbolgár *d* > *δ* hangváltozás idején már *ž* képviselte az ótörök szókezdő *j*-t. — Ezt a körülményt és az óbolgár *δ*-nek mai csuvas *r* képviselőjét is tekintetbe véve az átvett hangalakot csak *j* nélkül, magánhangzós szókezdettel: *ada(n)*-féle hangalakban rekonstruálhatjuk. Vö. csuv *urä* 'trezvij; józan' (AŠm. III, 276).

2. A csuv. *urä* 'józan' török etimológiai hátterére tulajdonképpen már AŠMARIN rámutatott, amikor a feltűnő csuvas *r* ~ köztörök *j* gyakori megfeleléssel kapcsolatban többek között a csuv. *aräl* 'protrezvet; kijózanodik' és a köztörök *ajil* 'ua.' igék összetartozására utalt (Materialy 59). RAMSTEDT pedig figyelemmel a csuvas *r* és köztörök *j* közös előzményére — a csuvas *urä* 'nüchtern' és a köztörök *ajiq* 'ua.' szavakat egy feltehető ótörök *adiy* alapalakra vezette vissza, ide vonva a vele összefüggő mong. *ažiq* 'Aufmerksamkeiten, Wachsamkeiten' szót is (Stellung 25). RAMSTEDT feltevését igazolja a Behdset-ül-Lugat csagatáj szótárnak — a maga korában már archaizmusként ható — *atiq* 'okos, józan' hangjelölése is (vö. THURY: AkÉrtNy. XVIII, 4. sz. 31). Ha az említettekhez hozzávesszük még Káshgari köztörök *adiy* 'nüchtern, nicht betrunken' (BROCKELMANN) adatát, előttünk áll a köztörök *d* > *δ* > *j* hangfejlődési tendenciát

tükröző teljes példasor: *adiy* > *adiy* > *ajiq*, amihez hozzájárul a bolgár-török ág hang-törvényszerű és azonos jelentésű *urā* adata.

3. Ha tehát nem zárjuk ki a magyar–óbolgár érintkezés lehetőségét a szóbanforgó hangváltozás középső szakaszának idején sem, nincs hangtani akadálya a *józan* < óbolg. *adan* > csuv. *urā* egyeztetésnek azzal a feltevéssel, hogy a kikövetkeztethető *ad-* > *ad-* igekötőnek egy nominalis származékával van dolgunk. Az átvett *józan*, illetőleg *adan* morfológiailag azonban nem lehet a mai csuvas *urā* közvetlen előzménye, amely egy ótörök *adiy adiy* > *urā* fejlődés eredményeképpen jött létre. Az átvett *adan* legvalószínűbben ugyanazon igető participiumaként fogható fel: *adan* < *adyan*, amely esetleg egy jelzős szerkezetből kiválva lett önálló melléknévvé. Párhuzamul utalok a kaz. tatár nyelv azonos jellegű származékaira: *ajgin* ~ *ajgun* (< *adgin*) 'protrezvevsij; kijózanodott' (Dialektologik Suzlek I. Kazan). A magyar és csuvas megfelelők eltérő morfológiai alakulása ismételten azt bizonyítja, hogy bolgár-török jövevényszavaink, legalább is egy részük, nem abból a nyelvjárásból való, amelyből a mai csuvas nyelv lett.

A *józan* szó egyedi történetéből arra lehet következtetni, hogy jelentése idővel elhomályosult, talán csak nyelvjárási szinten élt, s amint az nem világosan érzett jelentés esetében nem egyszer megtörténik, a szó népetimológia útján kapott újra határozott értelmet: *jó* + *adan* ~ *azan* > *józan*. Az idegenből átvett szó meghonosítása olyan kiválóan sikerült, hogy új alakjában nemcsak megőrizte az eredeti török 'besonnen, nüchtern' alapjelentést, hanem az eufemisztikus 'jó' hatásával még fokozta is a melléknév pozitív tartalmát (vö. NÁDAI PÁL, A magyar népetimológia: NyF. 27. sz.).

4. A *józan* szó 'megfontolt' → 'nem iszákos' irányú jelentésfejlődése a törökségben is pontosan így jelentkezik. Mellsőzöm a köztörök példák tanúságát, csak a bennünket közelebből érdeklő csuvasból idézek. Az elsődleges jelentést tükrözi pl. AŞMARIN következő példamondata: *urā puşlä, tasa şuăşlä, ıra jerkele şin* (III, 277) 'józan fejű, világosan gondolkodó, jószándékú ember'. A másodlagos jelentést, a részegség határozott ellentétét domborítja ki a következő csuvas találós kérdés: *şurri urā, şurri üser* 'odna polovina trezvaja, drugaja pjanaja (zatučka u bočki); egyik fele józan, a másik részeg (dugó a hordóban)' (SIRÓTKIN).

Szólnunk kell még végül a nyelvjárási *rózan* változatokról. Ezek nyilván már a másodlagos 'nem ittas' jelentés kifejlődése után, talán tréfás célzattal, a 'részeg' hangtani hatására keletkezettek. Mindenképpen sporadikus hangváltozásról van szó, éppen úgy, mint a *gyózan* esetében is (vö. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: MNy. X, 350).

K. PALLÓ MARGIT

Tani. Az *Antal* név számos becéző alakja (*Anta, Antalka, Antalkó, Anti(ka), Antó, Antók, Antóka, Antu, Antus(ka), Antuskó, Toncsi, Tóni(ka)*): LADÓ, Magyar Utónévkönyv 131) közül kevésbé ismert a Nyugat-Dunántúlon használatos *Tani*. Maga az alapnév is az ország északnyugati részén volt különösen kedvelt 1851 és 1895 között (vö. HAJDÚ MIHÁLY, Keresztneveink és becézőneveink! újabtkori vizsgálata [1770–1970]. Kandidátusi értekezés. Kézirat 494), népszerűsége azóta egyre csökken. Az említett becézőnévi forma főleg Sopron környékén gyakori (HAJDÚ i. m. 1028; uő.: MNyTK. 128. sz. 16, 21; POSGAY ILDIKÓ, Rábacsanak személynevei: ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 12. sz. 102, 120, 124, 126, 128), de Zalában is ismerik (MNy. X, 237; ÖRDÖG FERENC, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Budapest, 1973. 90, 215, 220, 312).

Legkorábban KRESZN. szótárában fordul elő. Innen veszi át az EtSz., amely német eredetűnek tartja a *Toni*-val és a *Tóni*-val együtt. A *Toni* ~ *Tóni* valóban német átvétel (MELICH: MNy. X, 101; TOLNAI: MNy. XXIII, 171). Leíró szempontból a tő-

csonkulással + képzéssel alakult becézőnevek közé illik, és egyéb becenévképzőt is kaphat (HAJDÚ: MNyTK. 128. sz. 16; POSGAY i. m. 120; ÖRDÖG i. m. 90). A *Tani* alakulásmódja már nem ilyen világos. HAJDÚ MIHÁLY (i. m. 920; uő., Magyar becézőnevek 1770–1970. 167) az ikerítésből kivált és *t* előhangzót kapott *Tanti* (< *Anti-Tanti*) névből származtatja. Elgondolását támogatja az a körülmény, hogy valóban talált Sopron megyében *Tanti* nevet az *Antal* becézőjeként. ÖRDÖG FERENC szerint (i. m. i. h.) „számolni lehet egyrészt a *Tóni*, *Toncsi* × *Anti* kontaminációval, másrészt a *Dandi* (< *András*) típusú becézés belejátszásával is.” Az említett magyarázatokban fontos szerep jut az *Anti* becézőnévnek, és éppen ez teszi bizonytalanná számomra, hogy valóban így jött-e létre a *Tani*. A kérdéses becézőnevet én a Győr–Sopron megyei Rábacsanakon hallottam, ahol nem használják az *Anti* nevet. Az *Antal* nevű személyek szólító- és említőneveként az alapnév, a *Tani* és a *Tyoni* a szokásos forma. Azt is megtudtam, hogy a *Tani* csak az idősebbek megnevezésére szolgál, az 50 évesnél fiatalabb férfiak a *Tyoni* nevet viselik (l. POSGAY i. m. 126).

Az elmondottakból következik, hogy a *Tani* név eredetére vonatkozóan más magyarázatot kerestem. Abból a gondolatból indultam ki, hogy a *Tani* nem más, mint a *Tóni* alakváltozata (l. VARGA KATALIN, Becéző keresztnéveink 24). A m. *Tani* (< ném. *Toni*) egyszerű nyíltabbá válással alakulhatott ki, amit a Nyugat-Dunántúlon amúgy is meglévő *a*-zás (vö.: EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET, Sopron megye nyelve a XVI. században. Budapest, 1965. 44; IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971. 230) csak segített. Köznévi példák (saját gyűjtésem): *alcsó*, *bagla*, *barbúl*, *barona*, *calos* 'colos', *kalbász*, *mast*, *matyolla* 'motolla', *pakruc*, *partika*; és két név: *Bariska*¹ és *Damonkos*.

Felmerülhet az a kétség, hogy *o* ~ *a* változás a ném. *Toni* > m. *Tani* esetében nem jöhetett létre, mivel a német név *o*-ja kiejtésben hosszú. Ez igaz (vö. Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher. Mannheim, 1968. 201), de éppen a németből átvett nevek bizonytalan ejtésére jó példa a napjainkban divatos *Mónika*, amelynek *o*-ja a németben hosszú (vö. Lexikon der Vornamen 156), de nálunk az ejtése is, írása is ingadozó (a „Magyar utónévkönyv” a *Mónika* alakot fogadta el). Visszatérve a *Tani*-ra, annak sincs akadálya, hogy e névforma létrejöttét *ó* ~ *a* váltakozással magyarázzuk, mivel a sok archaikus vonást őrző felsődéri nyelvjárásban ezzel az esettel is találkozunk: *makkus*, *hādvas* 'hódvas < egy erős csapdafajta vasból >' (IMRE SAMU: NytudÉrt. 72. sz. 38). Nem elsősztógi *ó* ~ *a* váltakozásra Rábacsanakon is találtam példát: *sublat* 'sublót', *kíla*, *kílamètèr* (vö. IMRE SAMU: NytudÉrt. 72. sz. 39).

Összegezve az elmondottakat: az 1831 óta adatolható *Tani* becézőnév a németből átvett *Toni* ~ *Tóni* nyelvjárási változata, amely csak az ország nyugati részén ismert, de már ott is kizorulóban, eltűnőben van. Öregesnek, falusiasnak érzik, ezért helyette az országosan elterjedt *Tóni*-t használják.

POSGAY ILDIKÓ

A kontra jelentéstartalmához. 1. A kártyajátékok egy részében bizonyos számú ütésre vagy pont megszerzésére vállalkozik a felvevő. A bemondott vállalkozást az ellenfelek megkontrázhatják, ha úgy látják, hogy a felvételt a felvevő nem tudja teljesíteni. A *kontra* bemondásával a konvenció szerinti jutalmat vagy büntetést kétszeresére emelik. A vállalkozás értékét megduplázhathatják pl. az alsósban, a bridzsben, lórumban, a tarokban, az ultiban. (A *kontra*-nak ezt a kártyanyelvi jelentését adja meg az ÉrtSz. és az IdSz.)

¹ A *Bariska* *a*-ja lehet az eredeti első szótagbeli magánhangzó (<: *Barbara*) megőrzése is.

2. A rendelkezésekre álló szakirodalom a bridzsjátékban alkalmazott kontrák alábbi fajait tárgyalja:

alternatív kontra: „Az *alternatív kontra* szabad választást enged a védőtársnak. Ha akarja, passzol, ha helyesebbnek véli, licitálja a legjobb színét.” (WIDDER LAJOS, Az ultitól a bridzsig. Bp., 1957. 168.)

büntető kontra: „... az ellenjáték aktív licitálási formája, vagyis tényleges kontra... Egyrészt tagadása annak, hogy a konkrét esetben a saját játék a célszerű, másrészt tagadása annak, hogy az ellenfél játéka a fennálló esetben bármily variációban is sikeres lehet.” (LEITNER FERENC, Bridge. Szórákkozás — Tudomány — Sport. Bp., 1932. 98.) „A *büntetőkontra* célja az ellenfél kontraktjának megbuktatásával a védővonal számára biztosítani a játszmában elnyerhető legmagasabb pontszámot.” (ZÁNKAY PÉTER, Bridge kézikönyv. Bp., 1958. 324.) „... jellegzetesen védekező értékeket mutat be, és figyelmezteti a partnert, hogy ennek megfelelően licitáljon.” (Bridzsélet. 1971. 94.)

egyensúlyozó kontra: „Más jellegű információs kontrák fordulnak elő újraindító helyzetben. Ezek bizonyos típusát ma *egyensúlyozó kontráknak* (balancing double) nevezik.” (Bridzsélet. 1971. 94.)

hívásirányító kontra: „... olyan büntető kontra, amellyel valamelyik védő utasítást ad arra nézve, hogy társa milyen szint játsszon ki az ellenjáték megindításánál...” (Dr. WIDDER LAJOS, Versenybridzs. Bp., 1957. 188.)

információs kontra: „... azt jelzi a partnernek, hogy nem az ellenfél színében akarjuk lejátszani a játszmát... nagyon is alkalmas a partner legjobb színének támogatására.” („Kék könyv”: CULBERTSON, Contract Bridge. Blue Book. Bp., 1935. 93.) „Minden olyan kontra, amelyik egy szanzadu vagy legfeljebb kéttrikkés színlicit után hangzik el, *információs kontrát* jelent, feltéve, hogy a partner előzőleg nem licitált.” (CULBERTSON i. m. 94.) „... tulajdonképpen a kontra fogalmának teljesen mesterséges felhasználását jelenti. Bemondója felkéri a partnert, hogy mondja be leghosszabb színét. Teszi ezt olyan helyzetben, amikor logikusan nem lehet arra következtetni, hogy kontrája a bemondás klasszikus értelmezésének megfelelően büntető célzatú.” (ZÁNKAY i. m. 312.) „A kontra általában *információs kontra* és a védő társat színének és erejének közlésére hívja fel... a nem licitált színekben találkozást ígér és keresi az esetleges nemes színű találkozást.” (WIDDER, Versenybridzs 183.) „A nálunk *információs kontrának* nevezett kontra az angol (elsősorban amerikai) szaknyelvben »takeout doublet» néven ismert. Ennek a szó szerinti fordítása »kitevő kontra», azaz olyan licit, amely arra kényszeríti a partnert, hogy valamilyen szint vagy szanzadut licitáljon.” (Bridzsélet. 1971. 92.)

késleltetett információs kontra: „... böcs dolog lehet passzolni egy olyan kézzel, amely elég erős az információs kontrához, de nem teljesíti annak az elosztásra vonatkozó követelményeit.” (Bridzsélet. 1971. 129.) A szóban forgó játékos a második körben kontráz.

kontrával végződő licitsorozatok: „Általában igen jó politikának bizonyul úgy tervezni a licitsorozatunkat, hogy az egy információs kontrával végződjön... felkínálja a partnernek az esetleges büntetőpassz lehetőségét is.” (Bridzsélet. 1971. 96.)

kooperatív kontra: „A töredékbemondások kontrája.” (ZÁNKAY i. m. 325.)

könnyű kontra: Büntető kontra „olyan töredékbemondás ellen, amely még kontrázott teljesítésnél sem eredményez gémet.” (ZÁNKAY i. m. 325.)

kulcslicit-kontra: „Az összes információs kontrák közül a *kulcslicit-kontra* az, amelyet a legritkábban szokás lepasszolni, meggyőződésünk szerint soha.” (Bridzsélet. 1971. 131.)

küzdelmi kontra: „... a következő elven alapszik: amikor mindkét oldal küzdelmileg emel egy szint, akkor az előállt helyzet fő vonásai azonosak azzal, amelyek a maximális közbeszólási kontrát hatásossá tették...” (Bridzsélet. 1971. 157.)

maximális közbeszólás kontrája: „Amikor az ellenfelek maximális közbeszólást és emelést alkalmaztak, az indulónak nincs lehetősége géminvitre egy szín mesterséges licitje segítségével: a *maximális közbeszólás kontrája* éppen ezt a hiányt pótolja. Ebben a helyzetben a kontra mesterséges géminvitet jelent...” (Bridzsélet. 1971. 132.)

negatív kontra: „... elnevezés 1915 és 1930 között az információs kontra meghatározására szolgált, szemben a büntető kontrával.” (Bridzsélet. 1969. 97.) „A klasszikus licitelmélet szerint, ha a partner egyszer licitált, nincs többé információs kontra, csak büntető. Az első kivétel e szabály alól a *negatív (szputnyik) kontra*.” (Bridzsélet. 1971. 130.) L. még *szputnyik kontra*.

opcionális kontra: „Ezeket a nagyobb magasságokra vonatkozó (információs) kontrákat éppen azért *opcionálisnak* nevezik.” (Bridzsélet. 1971. 93.)

pozitív kontra: „... büntető (vagy *pozitív) kontra* pedig feltétlenül meg akarja buktatni a felvevőt.” (Pesti Hírlap Vasárnapi melléklete. 1933. ápr. 2.)

responsive kontra: „Alapvető követelmény, hogy partnerünk információs kontrája után a jobboldali ellenfél az induló színét emelje. Ha új szint mond: 1 pikk — kontra — 2 kör, akkor a kontra már büntető. A *responsive kontra* tehát csak akkor alkalmazható, ha a partnerünk információs kontráját az ellenvonal egyszerű vagy ugró emelése követi.” (Bridzsélet. 1969. 56.)

szabad kontra: Büntető kontra „gém- vagy szlemm bemondás ellen.” (ZÁNKAY i. m. 325; Bridzsélet. 1964. 27.)

szoros kontra: Büntető kontra „olyan töredék bemondása ellen, amely teljesítés esetén gémet jelent az ellenfél számára.” (ZÁNKAY i. m. 325.)

szputnyik kontra: „... megoldja mindazokat a helyzeteket, amelyekben a válaszolónak nincs kielégítő és biztonságos bemondása... A szerzők csak akkor alkalmazzák, ha az induló nem limitbemondással indult... az új »fegyvert« *szputnyiknak* nevezték, mert bevezetése időben szinte egybeesett Gagarin korszakalkotó űrrepülésével.” (Bridzsélet. 1969. 97.) L. *negatív kontra*.

tájékoztató kontra: Az információs kontra szinonimája. (Pesti Hírlap Vasárnapi melléklete. 1933. dec. 17.)

újra nyitó kontra: Az induló (nem a védővonalé) kontrája a második körben. (Vö: Bridzsélet. 1971. 95.)

3. Végigtekintve a kontra különböző válfalainak főbb meghatározásain, megállapíthatjuk, hogy a bridslicitben két fő típusa jött létre: a *büntető kontra* és az *információs kontra*. A *büntető kontrá*-ban, amelynek fő célja a kontrázott játékos megbuktatása, a kontrának az eredeti kártyanyelvi jelentése él tovább. A *büntető kontra* szinonimája a ma már elavultnak minősíthető *pozitív kontra* elnevezés. A licitrendszer tökéletesedésével párhuzamosan kialakultak a büntető kontra fajtái is: a *könnyű kontra*, a *szoros kontra*, a *szabad kontra*. Az újonnan keletkezett kontrák jelentéstartalma gazdagabb, jelentésköre pedig szűkebb. Megkülönböztető jegyeik elsősorban arra vonatkoznak, hogy milyen szintű felvételt kontráznak. Eszerint fokozati eltérés van közöttük. A *könnyű kontra* és a *szoros kontra* egyaránt töredékfelvétel kontrái, közös nevük: *kooperatív kontra*. Fogalmi alárendeltségi soruk: *büntető kontra* — *kooperatív kontra* — *könnyű kontra* és *szoros kontra*. A fogalmi alárendeltségi sor jelentéskörük szűkülésének útját is mutatja. A büntető kontrák csoportjába soroljuk még a *hívásirányító kontrá*-t. Ebben az esetben a büntető jelleg kiegészül még egy igen lényeges mellékjelentéssel, az ún. *hívásirányító* jelzéssel.

4. A kontra eredeti kártyanyelvi jelentése mellé a bridzsjáték történetének elég korai szakaszában teljesen új értelmezést vett fel. Konvencionális jelentésváltozásnak lett az eredménye az *információs kontra*, amelynek bemondója laperejéről tájékoztat és partnerét licitálásra (színenek a bemondására) hívja fel. Az olyan konvencionális jelentés, amely eltér a szó tulajdonképpeni jelentésétől, nem ritka a bridzsjátékban sem. Pl. az *egy treff* a treff-konvenció szerint nem treff szint jelent, hanem indító erőt egyenletes elosztással, a *négy szan* pedig a Blackwood-konvenció szerint az ászok számát kérdezi. Ez a jelentés is beleilleszkedik a licitálás szabályai közé, a tágabb értelemben vett konvenciók rendszerébe, amelyek összessége egy adott licitrendszerrel azonos.

Mi indította el a szó jelentésében végbemenő változást? Licitálás közben gyakran kerültek a játékosok olyan helyzetbe, amikor a *kontra* büntető értelmezése hatástalan volt. Felfedezték, hogy az adott licitálási helyzetben hasznosabb, ha a *kontra*-t eredeti jelentése helyett más célra használják fel, új funkcióval ruházzák fel. Különböző típusainak definícióiból megismerhetjük továbbfejlesztésük irányát, alkalmazásuk útjait. Megalkotói, népszerűsítői és alkalmazói szerint célszerűbbek, konstruktívabbak és hajlékonyabbak, mint a büntető kontrák.

Ezúttal csak néhány megkülönböztető jegyet emelek ki, amelyek az egyes típusokat különösen jellemzik: rugalmasság (*késleltetett információs kontra*), büntető passz lehetősége (*kontrával végződő licitsor*), erős kényszerítő jelleg (*kulcslicit-kontra*), küzdelmi jelleg (*küzdelmi kontra*), géminvit-bemondás helyett (*maximális közbeszólás kontrája*), támadó vonal bemondása (*újranyitó kontra*).

5. Az elmondottak alapján láthatjuk, hogy a *büntető kontra* és az *információs kontra* alapjelentése (buktatás — tájékoztatás), funkciója között milyen lényeges a különbség. A két kontratípus közé azonban eltérő jelentésük ellenére sem húzhatunk éles határvonalat. Sőt hangsúlyoznunk kell az *á t m e n e t* kérdését. Jóllehet igen gyakran az *információs kontra* a *büntető kontra*-t váltotta fel vagy szorította ki, különböző fajai továbbra is kisebb-nagyobb mértékben büntető éllel, büntető jelleggel rendelkeznek. Az *információs kontra*-k tulajdonságai között említettük a rugalmasságot, ami elsősorban azt jelenti, hogy a licitálás során választási lehetőséget nyújt a partnernek. Ha a partner passzol (*büntető passz*), akkor az *információs kontra* átalakul *büntető kontra*-vá. A partner ebben az esetben úgy ítéli meg, hogy jobb üzlet a buktatás, mint a felvevő játék. Párját *bennehagyja a kontrában*. A licitek egymást követő sorozatában egyébként is állandóan változik a bemondások értéke, konkrét jelentése, e két kontratípus viszonya, megkülönböztetése a bridzslit egyik legbonyolultabb problémája, mely pontos definíciókat, szabályokat, általánosan elfogadott értelmezést és alkalmazást kíván.

6. A bridzs szókincsében jelentős az idegen nyelvekből átvett szavak aránya. A kontrafajták elnevezései általában szintén *k ö l c s ö n z é s e k*, s a bemutatott jelentésváltozások során született új fogalmak, terminus technicusok tükörszavakként kerültek a magyar nyelvbe (*balancing double* — *egyensúlyozó kontra*, *free double* — *szabad kontra*). A bridzs a sakkhöz hasonlóan nemzetközi jellegű játék, nemzetközi versenyeket tartanak, a résztvevő csapatok megküldik licitrendszereiket a rendezőségnek, s az induló együttesek tanulmányozzák az egyes konvenciókat. A *responsive kontra* bemutatását, amely eddig ismeretlen volt hazánkban, a prágai ifjúsági Európa-bajnokságra való felkészülés követelte meg. (Bridzsélet. 1969. 54.) Egy-egy jelentős, a bridzs továbbfejlesztését szolgáló külföldi eredmény gyakran az idegen nyelvű tanulmány lefordításával, tolmácsolásával jut el a hazai bridzsezőkhez. A modern információs kontrákról a Bridge World hasábjain 1968-ban megjelent cikket a Bridzsélet közölte (i. m. 1971. 92—6, 129—34, 157—61).

A magyar bridzsirodalom szerény volta a fordítót is komoly feladatok elé állítja. Számos, világszerte már használt szakkifejezés híján kénytelen saját belátása szerint

fordítani (Bridzsélet. 1971. 92). Így lett a nyelvi közvetítés eredményeként a *delayed informatory double*-ből *késleltetett információs kontra*, az *ending with a double*-ből *kontrával végződő licitsor*, a *the cue-bid double*-ből *kulcslicit-kontra*, a *completive double*-ből *küzdelmi kontra*, a *the maximal-overcall double*-ből *maximális közbeszólás kontrája* stb.

A nemzetközi jelleg illusztrálásához hadd soroljam itt fel a két fő kontratípus néhány idegen nyelvű megfelelőjét: *büntető kontra* angol: *business double*, *penalty double*, *doubling for penalties*, francia: *le contre de pénalité*, lengyel: *kontra karna*, német: *s Strafkontra*; *információs kontra* angol: *informative double*, *informatory double*, *take out double*, francia: *le contre d'appel*, lengyel: *kontra wywołujqnce*, *kontra wywoławca*, német: *s Herausnahme-Kontra*, *s Informationskontra*.

7. Röviden összefoglalva az elmondottakat: a *kontra* a *bridzslicit* egyik legfontosabb terminus technicusa. A szakszó eredeti kártyanyelvi jelentésében a *büntető kontra* használatos. A *büntető kontra* mellett létrejött egy újabb, ún. konvencionális jelentése is: az *információs kontra*. Mindkét típusból a licittechnika tökéletesedésével további kontrafajták alakultak ki. A két fő kontratípus viszonya, valamint az idegen nyelvekből való kölcsönzés a licit bonyolultságát és a játék nemzetközi jellegét is tükrözi.

SOMOGYI BÉLA

Dobva—fakadva. A címben szereplő határozószói értékű kifejezés, amelyet az alábbiakban tüzetesen szemügyre veszek, a köznyelvben ismeretlen, csupán nyelvjárásainkban él. Az MTsz. és az ÚMTsz. adatai szerint elsősorban az Alföldön járatos, ott viszont meglehetősen sokféle változatban. Az MTsz. adatai: *döbbehakadva* és *dogvakadva*; az ÚMTsz. ennél gazdagabb választékot kínál: *dobva-fakadva*, *dobbakadva*, *dobbā fakaddā*, *döbve-fakadva*, *dudvā-fakadvā* adatokat találunk benne, s idetartozik a *dühbe fakadva* változat is. A kifejezés jelentése mindenütt: „mérgösen, bosszúsan, dülva-fúlva”. A második tagban világosan felismerhetjük a *fakad* ige határozói igenévi alakját, s ez, legyen bármennyi változata a kifejezésnek, mindig változatlan marad, legföljebb jelentéktelen és az egyes nyelvjárások törvényszerűségeibe illeszkedő hangjelenségek érhetők tetten rajta. Nem így állunk azonban az első taggal, amelynek nemcsak hogy sok változata van, de a jelentése is homályos. A *-va* képző igének mutatja, az egész szerkezetet pedig két igéből összeforradt ikerszónak, bár egyes alakjai még így sem magyarázhatók meg egykönnyen. A nyelvtörténeti adatok azonban egészen mágra vallanak.

A NySz. a XVI. század közepéről Tinóditól és a XVII. század elejéről Veresmartitól idézi a kifejezés őst, amely eredeti alakjában szólás volt. Tinódinál *dobjok fakadva* alakot találunk, Veresmartinál pedig egy *dobja fakadva* szerkezetet. A jelentés: „mérge-sen, indulatosan, dülva-fúlva”. Az adatok tanúsága szerint tehát eredetileg alanyi szó-szerkezettel van dolgunk. Ilyesfélét — összetétellel tapadva — mai nyelvünk is ismer: *lélekszakadva*, *szívszorongva*, *szívodobogva*, *szívrepesve*, *szívszakadva*. Ezek az összetételek eredetileg ugyancsak szó szerkezetek voltak, jelölt birtokos személyraggal, vö: a NySz. *szíve szakadva* és *szívünk szakadva* adatait. Ez az út, az összetétellel forradás lett volna törvényszerű a *dobjok fakadva* ~ *dobja fakadva* esetében is, tehát egy *dobjakadva*-féle alak. Ezt egyébként LEHR ALBERT meg is alkotta (MNy. I, 235), de csupán egy meg nem valósult nyelvi lehetőséget váltott valóra, mesterségesen-logikusan. A szó valójában egészen más utat járt be, összetétellel tapadására sehol sem találunk példát.

Nézzük meg alaposabban az eredeti szó szerkezet jelentését. Első tagja 'dobhártyá'-t jelentett (éppen a *dobhártya* szó őrzi, illetve újította fel a nyelvújítás jóvoltából ezt a jelentést.) Második, igei tagja pedig az eredetibb, '(meg)reped' jelentést aktiválta. Tanulságos összevetésül kínálkozik az ugyancsak nyelvjárási, ma is élő *fakadozik* az *épeje* szólás, jelentése 'módfellett bosszankodik' (NyF. 10. sz. 39). A *dobja fakadva* szólás

jelentése tehát képekre lefordítva: 'olyan mérgea, hogy a dobhártyája majd megreped az indulattól'. A Veresmartinál olvasható *dobja fakadva* forma azért is figyelemreméltó, mert itt már nem találunk egyeztetést, a szólás láthatólag megrögződött ebben az alakban, vagy legalábbis a legjobb úton van efelé: „... *dobja fakadva bocsássák* [ti. *öket*], *hogy bosszankodjanak*". Ez az alak vélhetően azután a későbbi változatok forrásává. A *dob* főnév jelentése lassanként elhomályosult, s éppen ezért az ige hatására hovatovább főnévi jellege is. Hiszen a *fakad* igét, jelentését, szófaji hovatartozását is „védte”, magyarázta a vele együtt élő 'indulatos szavakban kitör' jelentésű *kifakad*, valamint a nyelvjárásokban élő, rokonértelmű *fakad*, *fakaszt*, *fakajt* igék megléte. Így aztán nagy valószínűség szerint a mind alakilag, mind jelentés tekintetében világosabb *fakad(va)* indukálta az első tag változásait, s a népetimológia azt is igévé formálta, mivel igének érezte (vö. MNy. I, 235). Így keletkezettek a *dobva-fakadva* és *dobbá-fakaddá* alakok. Kétségtelenül idetartozik az utóbbi, Gombán (Pest m.) feljegyzett alak is, amelyben a határozói igenév a nyelvjárásainkban nem ritka és legalább az adat lejegyzésének idején Pest megyében is használatban volt *-val*, *-vel* alakját örzi, hasonult formában, az *-l* lekopása után megnyúlt magánhangzóval (vö. NyF. 10. sz. 33).

A morfológiai hatásokon kívül valószínűleg közrejátszottak a kifejezés változatainak kialakulásában lexikai tényezők is. Ilyen például a már említett, a *fakad* családjába tartozó igék hatása; de az adott nyelvjárások szókinésében más igékre is találhatunk, amelyek analógiát szolgáltattak az egyes változatokhoz. Könnyen elképzelhető, hogy a népes családdal bíró *dobog*, *döbög*, *dübög*-féle hangutánzó igék is szerepet játszottak a *dobbafakadva*, *döbbehakadva*, *döbve-fakadva*, de a *dobva-fakadva* alak létrejöttében is. (Bár a *döbbehakadva* változatot egyszerű elhasonulás is magyarázhatja, a *döbve-fakadva* alakot pedig ezenkívül még a morfológiai analógia is, ezek a tényezők nem zárják ki azért a hangutánzó igék hatását sem.)

Az ÚMTsz. berhidai adata pedig kétségtelen bizonyítékot szolgáltat a hangutánzó igék szerepére. A berhidai *dudvā-fakadvā* adat egy 'zsörtölődik, mérgesen morog' jelentésű *dudog* igével él együtt a nyelvjárásban, a szólás itteni alakját tehát ennek analogikus hatása is formálta. Arra nézve, hogy itt is határozói igenév-képzős szerkezettel van dolgunk, az ÚMTsz. kéziratot forrásában (KOVÁCS ALAJOS, Peremarton és környéke nyelvjárása 38) találunk igazolást: a képzőnek itt *-val*, *-vel* alakja járatos, hasonulatlan formában, tehát: *kapval*, *rakval* stb.

A fentiekből látható, hogy a népetimológia első renden igécsíttette a szólásban rejlő, eredeti jelentését vesztett főnevet, mégpedig részint az igei tag analógiájára, részint pedig a vele egy környezetben élő *dudog* és feltehetőleg még a *dobog*, *döbög*-féle igék hatására. A vizsgált kifejezés esetében azonban a népetimológia másodlagosan is közrejátszott, s továbbalakította a nyelvérzék számára újra elhomályosult értelmű szerkezetet. Már a *dobbafakadva* alak is sejteti, hogy az első tagban a *-ba* határozóragot vélték felismerni, hiszen ezen a vidéken nem ismeretes a határozói igenév hasonult *-val*, *-vel* alakja. Ilyesféle kiindulása lehetett az ÚMTsz.-ben Hajdúnánásról, illetve Hajdúböszörményről közölt *dühbe fakadva* változatnak, amely immár nem csupán alakilag, de lexikailag is „értelmezett” szerkezetet mutat. A szólásban benne rejlő *düh* főnév az egyéb változatok *dob* ~ *döb* tagjánál önállóbb lévén, hiszen tagonkénti jelentéssel bíró határozói szó szerkezetet hoz létre, a szólásnak ilyen használatát is megtaláljuk: *nagy dühbe van fakadva*, amit a *dobbafakadva*, *döbbehakadva* stb. alakoknál természetesen nem tapasztalunk. A spontán nyelvérzék tehát itt újra szembekerülve egy homályos jelentésű szerkezettel (alkalmasint a *döbbehakadva* alakkal), teljes mértékben önálló szerkezetet hozott létre. Ebben esetleg ismét csak szerepe lehetett a *dühbe gurul*-féle szókapcsolatok analógiás hatásának.

VILLÓ ILDIKÓ

NYELVMŰVELÉS

A magyar betűállomány időszerű kérdései*

1. A magyar betűállomány kérdésében vallott legmaibb nézeteinket nem „A magyar helyesírás szabályai” című összefoglalásunkból idézem (a 10. kiadás 1954-ből), hanem egy azóta született feldolgozásból. „A magyar helyesírás rendszere” ugyanis (NytudÉrt. 54. szám, 1966) szabályzatunk előírásait teljes mértékben változatlanul hagyta, közlés- és közelítésmódját azonban korszerűsíteni igyekezett.

Itt a „Helyesírásunk rendszere, jellege, elvei” című részben ezt olvassuk:

„1. A magyar helyesírás betűíró rendszerű és hangjelölő jellegű írásrendszer. — Helyesírásunkat betűíró rendszerűnek nevezzük, mert legkisebb egysége nem a szót vagy szótagot tükröztető írásjegy, hanem a hangot tükröztető betű. A szavak és egyéb szóelemek jeleit az őket alkotó hangok betűjeleiből rakjuk össze.”

Az itt elhagyott részekben a szöveg arra is utal, hogy vannak betűíró, de nem hangjelölő helyesírási rendszerek is. Példának az angolt hozza fel, amely történeti okokból betűjegyekből álló „szóképeket” ír, s e szóképhez mint egészhez kapcsolódik a kifejtett alak mint egész; tehát nem az írásjegyeknek van rögzített hangértékük, hanem a belőlük álló írásképek.

„A betűk” című részben a következő szöveg áll:

„A magyar írás a latin betűs írások közé tartozik, de a latin betűkészletet többféle módosítással vettük át: egyes betűink mellékjelesek (azaz pont vagy vonás van rajtuk), mások több jegyűek (azaz jelkombinációból állnak), bizonyos latin betűket pedig nem használunk. Így sajátos magyar betűsor, „magyar ábécé” alakult ki, amelynek elemeit írásjegyeknek, egy-egy hangot jelölő (s egy vagy több írásjegyből álló) egységeit pedig betűknek nevezzük . . .

4. Minden magánhangzót egyjegyű betűvel jelölünk. Magánhangzót jelölő betűink ékezet (mellékjel) nélküliek vagy ékezetesek (mellékjelesek). A rövid magánhangzók ékezete a pont, a hosszúaké a vonás . . .

5. A magyar mássalhangzókat egy- vagy több jegyű betűvel jelöljük. Mássalhangzós betűink mind ékezet (mellékjel) nélküliek . . .”

A feldolgozás tehát szellemében tökéletesen megfelelt szabályzatunknak. Néhány — abban is tükrözött — vonást azonban határozottabban kiemel nála. A fontosabbak a következők:

a) Egyik részről a hang és a betű összekapcsolódó elkülönítése (egy itt kihagyott részben); másrészről a betű és írásjegy viszonyának élesebb tisztázása.¹

* Eredetileg előterjesztésnek készült a helyesírási bizottság 1974. április 2-i ülésére. A szöveget — hosszabb fontolkodás után — végül is úgy adom közre, amint az ülés előtt a bizottsági tagok kezébe került. Néhány része ugyanis élénk vitát — egyesek részéről éles ellenzést — váltott ki. Nem tartottam azonban illendőnek, hogy az ellenvéleményt magam foglaljam össze, esetleg szándéktalanul eltorzítva; s ezzel elvegyem azt a lehetőséget, hogy ki-ki saját szövegezésében közreadhassa a magáét, mégpedig a változatlan alapszöveghez kapcsolódva. Ezért az utólag ide iktatott néhány lapalj jegyzet csak utal a vitára, de nem kíván elébe vágni.

¹Világos és határozott az AkH.¹⁰ megfogalmazása is: „Az írásban különféle írásjegyeket használunk. Egy-egy hangnak egy vagy esetleg több írásjegy felel meg. Az egy-egy hangot jelölő írásjegyet vagy írásjegycsoportot betűnek nevezzük.” (2. pont.) A MHírRendsz. lényegében ezt részletezi: „Tehát amit ejtünk, az hang, amit írunk, az betű. Önálló, egy írásjegyből álló betű az *n*, az *s*, a *z* stb.; de már pl. az *sz* nem *s* és *z* betűből, hanem *sz* írásjegyből áll, és önálló *sz* betű. Ebből is világos: a magyar ábécében *y* betű nincsen, csak *y* írásjegy, amely része az *ny*, *gy*, *ty* stb. betűnek (s önálló

b) A szabályzatbelinél határozottabb jelzése annak, hogy a magánhangzók jelölésében az egyjegyű mellékjeles elv érvényesül következetesen (mind a minőségi megkülönböztetésben, mind az időtartam jelölésében), a mássalhangzókban pedig a jelszaporítás (több jegyes, mellékjel nélküli) elv (a minőségi megkülönböztetésben és az időtartam-jelölésben egyaránt).

c) A sorrend visszafordítása a mássalhangzók hosszúságának jelölését tárgyalva. Szabályzatunkból ugyanis a csonkított kettőzés tűnnék alapformának, s a teljes kettőzés eltérésnek ettől (ez gyakorisági viszonyainak megfelel, de az elvszerűségiékné nem). Új összefoglalásunk szerint a teljes kettőzés az „alapállás”, és a csonkított ennek módosulata, melyet az egyszerűsítés elve magyaráz.

d) Ez utóbbihoz kapcsolódva, már a betűk fejezetében van utalás arra, hogy három azonos mássalhangzós betű vagy kötőjellel frunk le egymás után, vagy — az egyszerűsítés elve alapján — kettősre redukáljuk e csoportot.

Helyesírási szabályzatunk a betűk készletében sorolja fel a hagyományos (első sorban családnévi) alakok régies betűit, s külön az olykor használt idegen betűket. Ez utóbbi csoport az újrendszerezésben az ábécé felsorolása után áll, első sorban elemeinek besorolása miatt tárgyalva; az előbbi a hagyományos írás esetei között, s főleg hangértékükre tekintettel.

Ez az elhelyezési eltérés elvszerű. Úgy éreztük: a magyar betűkészlet felsorolásának nem kell kötelezőszerűen tartalmaznia minden olyan (idegen vagy régies) elemet, amely alkalmi használatban magyar szövegű nyomtatványba kerülhet.¹

Mint nemrégiben kiderült (erről később), nem ártana a betűkről szólván egy ilyesfajta megjegyzés:

„A tulajdonnevet, mondatot stb. kezdő nagybetűknek — ha több jegyűek — csak az első írásjegyét változtatjuk nagyra. Tehát: *Cs, Sz, Dz, Ny, Ty, Dzs*; stb. Ugyanígy a — különben ritkán szókezdő — kettőzötteket: *Sszl* (indulatszó); *Lloyd* (idegen tulajdonnév). — Más eset a csupa nagy (verzál) írásjeggyel alakult tulajdonnévi betűszóké; azokban minden írásjegy egyforma típusú. Tehát *MSZMP, SZÖVOSZ* (ugyanúgy, ahogyan pl. minden írásjegy félkövér vagy dőlt a különleges szedésekben).”

J a v a s o l o m a helyesírási bizottságnak, hogy fontolja meg az itt említett két problémát: az idegen és régies betűk szabályzatbeli elhelyezésének kérdését; s más részről a nagybetűk alakjára vonatkozó szabályrögzítés szükségét.

hangértékű elemként csak régies és idegen írású alakokban, vendégbetűként fordul elő.” (7–8. lap.) — Az itt kiemelt — s többek által helytelenített — „újítás” tehát jó 20 esztendő. S változatlanul jobbnak tartom, mint az ezt megelőző megfogalmazást: „A magyar írás a szóhangok jelölésére n e g y v e n betűt alkalmaz. [Felsorolásuk.] . . . A szóhangokat tehát legnagyobbbrészt egy betűvel jelöljük, néhányat kettővel, egyet pedig hárommal.” (AkH. 8. kiadás 4. lenyomat; 1946.; a ritkítás eredeti, a dőlt kiemelés tőlem.) Ebből ugyanis az derül ki, hogy a *gy, dz, dzs* stb. egy-egy betű, de mindegyikük több betűből álló betű. (Kritikáját l. már HIK. 24; ennek szellemét helyeselve javasol szövegkiegészítést TEMESI: HIK-vita 11.)

¹ A bizottsági vitán többen kifogásolták, hogy az AkH.¹⁰ a — „szűkebb”-nek nevezett — magyar ábécé után egy „teljesebb” ábécét is számításba vesz (15., ill. 21. pont). Ez utóbbiba ugyanis implicite belekerül minden — mellékjeles vagy többjegyű — idegen betű, amely alkalmilag magyar szövegben állhat. Így a „teljesebb ábécé” parttalanává válik, s véletlen elemei mintegy elnyomják a gyakoribb vendégbetűket. — Jeleznem kell: a MHírRendsz. már csak egyféle („magyar”) ábécével számol. A többi betűről ezt írja: „Írásunkban olykor előfordulnak azok a latin betűk is, amelyek a magyar ábécébe nem kerültek bele: *q, w, x, y*. Ezeknek sorrendi helye: . . . — A rajtuk kívül előforduló idegen betűk vagy többjegyűek vagy mellékjelesek.” S ezt követik a betűrendi besorolásukra vonatkozó alapszempontok (i. m. 9. lap).

2. Rátérek azokra a módosítási javaslatokra, amelyek betűkészletünkkel, betűformáinkkal és betűállományunkkal kapcsolatban újból és újból felvetődnek. Legtöbbük régi probléma, de a 11. kiadás előkészítésekor nem árt újra megvizsgálnunk őket.

A) Az első kérdés szerkezeti: a kétjegyű mássalhangzós betűk egyjegyűsítésének gondolata. Erre már a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című gyűjteményben ezt írhattam:

„A többjegyű betűk egyjegyűre való kicserélésének gondolata, amelyet valamikor Révai, Gyarmathy, Vörösmarty, Fogarasi, majd Hunfalvi, Budenz, Szarvas és Simonyi neve fémjelzett (vö. KNEZSA i. m. 23 és az ott idézett irodalom, továbbá FOGARASI JÁNOS, Művelt magyar nyelvtan. Pest, 1893. 20—1) ma már főleg csak magánlevelekben fordul elő javaslatként”.

E gondolat azóta is meg-megjelenik. Komolyan foglalkozni egyre kevésbé érdekes vele: egy ilyen változtatás — kulturális és népgazdasági kihatását most nem is említve — hangjelölésünknek mai rendszerét csak összezavarná. Mert az — mint másutt (A magyar helyesírás rendszere, és főleg: Helyesírási rendszerünk logikája 5—6) jeleztem — felemás ugyan, de logikusan és következetesen felemás. Hiszen a magánhangzók jelölésében (minőségi és időtartambeli megkülönböztetésre) egyaránt az egyjegyű mellékjeles elv érvényesül, a mássalhangzókéban ugyanezzel a következetességgel a jelszaportás módszere. — Tegyük fel, hogy mássalhangzós betűnket nagy gonddal — és áldozattal — egyjegyűsítjük, ami a minőségi megkülönböztetést illeti; hogyan alakítanánk hosszúságuk jelölését? Ha kettőztetéssel, az továbbra is elvszerűen elválasztaná őket a magánhangzóktól. Ha meg mellékjelezéssel (pl. vízszintes vonással), akkor más problémák kerülnének elő. Például: hogy hosszúaknak jelöljük-e az alaktanilag két fonéma értékűket (tehát az *ejem* mellett *lállam* vagy *látam* álljon-e), s mit tegyünk az elválasztásban (tehát az *ejem* elválasztva *e-jem* vagy *et-tem* legyen-e). Nem is szólva most az olyan bonyolult kérdésekről, hogy akkor a *bottal* típus milyen szerkezetűnek számítsunk-e: hasonulásosnak (s akkor *boál*), vagy *-tal* alternánst tartalmazónak (s akkor a *lálltam* mintájára *bottal*; a kérdésre vö. MHírRendsz. 16).

Nem javasolnám mindezért, hogy a helyesírási bizottság e gondolattal az itteninél alaposabban kívánjon foglalkozni.

B) Az egyjegyűsítés kérdéséhez kapcsolódik, de el is választható tőle az a minduntalan visszatérő gondolat, hogy az *ly* betűt iktassuk ki hangjelölési rendszerünkől, s a vele jelölt hangot — mai kiejtésének megfelelően — írjuk *j* betűvel. A pro és contra érvek eléggé felhalmozódtak az utóbbi évtizedekben (pl. Msn. X, 129, XII, 94; Nyr. LXXIV, 88, LXXV, 94, 394; I. OK. III, 204); s a 10. kiadás megjelenése óta is elő-előbukkan a kérdés. Javaslatként szerepelt egyébként a 10. kiadás előkészítésekor is e változtatás; de — elsősorban a gondolat hírére felkavarodott tömeghangulat miatt — lekerült a napirendről: az *ly* betűt a közvélemény mintegy hagyományos „nemzeti értékünk”-ként vette védelmébe.

A változtatás föltétlenül racionális volna. Az *ly* kiküszöbölése a helyesírás-tanítást nagyban könnyítené: az egyféle módon ejtett *j* hang kétféle írásának elsajátíttatása rengeteg erőfeszítést kíván. A két betű megoszlására ugyanis csak empirikus, logikailag vagy strukturálisan meg nem közelíthető, mechanikus úton memorizálandó szabályok találhatók. Azt mondhatjuk: az *ly* használatának megtanítása csak „idomítás”, azaz begyakoroltatás útján érhető el.

Társadalmunk felnőtt rétegeiben azonban e betűvel kapcsolatban igen sok a felhalmozódott irracionális, érzelmi töltésű elem. Félő tehát, hogy e változtatás végrehajtásának már a gondolata is rengeteg fölösleges szenvedélyt kavarna fel; nem szólva most esetleges végrehajtásának olyan szükségyszerű kihatásairól, mint a tankönyveknek azonnali, és sok egyéb közérdekű műnek hamarosan való újrakiadása; az átidegzés-

sel járó — egy-két nemzedéket föltétlenül végigkísérő — állandó bosszankodás; stb. — Tapasztalatból merem mondani: a kérdés nem helyesírási, nem nyelvi, hanem könnyen politikaivá váló. Ezt a változtatást egyszer végre kell hajtani persze; de ennek időzítése messze meghaladja a mi illetékességünket.

Javasolnám tehát a helyesírási bizottságnak: kellő megfontolás után is gondosan tájékozódjék, hogy most, a 11. kiadás előkészítésekor van-e itt rá a kedvező és egyben kényszerítő alkalom.

C) Az *ly* kiküszöbölésének nehézségei eléggé nyomasztóak, noha itt csak annyiról volna szó, hogy eltüntessünk egy jelölési különbséget, amelynek ma igen kevesek számára van valóságos hangfedezete; s helyette azt a betűt írjuk, amely a ma ejtett hangot más esetekben amúgy is jelöli. Azaz: nem a *j*-re való „részoktatás” volna a nehéz, hanem az *ly*-ről való „leszoktatás”.

Szándékosan ennek fényében és függvényében említtem a következő kérdést: a kétféle *e*-hang megkülönböztetésének, vagyis a zárt *e* kétpontos jelének bevezetését, a magyar betűkészletbe való beiktatását. A gondolat korántsem új, felvetésére akadémiai szintű történeti példák vannak (idéztem őket: HIK 24; vö még BENKŐ: Nyr. LXXXVII, 3—20). Ejtett hangként való megmentését sokszor szorgalmazta BÁRCZI GÉZA (pl. MNY. LXII, 132), mint korábban NAGY J. BÉLA is nemegyszer. Azt pedig, hogy a magyar ábécébe, s mindenekelőtt az ábécés könyvekbe vegyük be, KODÁLY ZOLTÁN sürgette nemrég — utolsó nyelvművelő megnyilatkozásaként — az egi kiejtési konferencián (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 246).

Az utóbbi időkben engem is sokat idéznek e kérdésben, s többször is mintegy szembeállítva önmagammal. Ebből is látom, hogy a kérdésben van valami zavar. Más ugyanis e hangnak kiejtésében való megtartását — akár terjesztését — ajánlani (mint kiejtésvizsgáló, magam is ezen az oldalon állok); s ismét más azt javasolni, hogy az *e* hangot jelölő betűt vegyük be a magyar betűkészletbe, akárha csak „tetszőleges” használatát ajánlva. Ez utóbbi gondolatra — mint a helyesírás felelős szabályozóinak egyike — csak ezt mondhattam: „Az a gondolat, hogy vezessük be a helyesírásba, tanítsuk, terjesszük: ideálisnak látszik, de reálisnak egyáltalán nem” (Helyes kiejtés ... 257).

Két oldalról kell érvelnem e gondolat ellen; mindkettő statisztikai tényekre alapszik.

Először is: *e* hangot a központi köznyelvet beszélőknek többsége nem ismeri, nem használja. Ez szerény számítás szerint is másfélmillió ember. Nincs meg az észak-keleti-keleti nyelvjáróterületen sem. Ez az előbbi számot megkétszerezi. S akik anyanyelvjárásukból ismerik (az *é*-zők) vagy anyanyelvjárásuk alapján „átszámítással” meg tudnák közelíteni (az *ö*-zők), azok is legfőljebb ha 80%-ban használják azonosan; *e* hang terheltsége ugyanis vidékenként változó (vö. ELEKFI LÁSZLÓ írásait: Nyr. LXXXV, 159 és Lexikográfiai tanulmányok; más oldalról: IMRE SAMU, A magyar nyelvjárások rendszere 212—21). Mint más helyeken is jeleztem: a fő probléma nem annak megtanítása, hogy *e* hangot hogyan ejtsük, hanem hogy hol, melyik *e* hangok helyén. Betűjelének bevezetése tehát nagyobb nehézségek elé állítaná helyesírás-tanításunkat, mint az *ly* beidegzése, mert annak legalább történeti és társadalmi hagyománya van.

Másodszor: egy statisztikai ellenérv egy gyakori statisztikai érvre. Sokszor olvasuk ugyanis a kétféle *e* írásos — vagy legalábbis kiejtésünkben kötelező — megkülönböztetésének ajánlójától: azért volna erre szükség, mert az (egyféle) *e* nyelvünkben eléggé túlterhelt, s ez afféle „mekegő” jelleget ad hangzásának. Nos: van ebben igazság; s ezért vagyok magam is amellet, hogy tartsa meg, aki a megkülönböztetést hazulról ismeri. — Ám a tárgyilagosság kedvéért hozzá kell tennem: az *e* megterhelése (VÉRTES EDIT szövegstatistikái alapján) kb. 26%-nyi a magánhangzók összességéhez képest. Ám az *a*

alig marad el ettől a maga kb. 24%-os részesedésével! S az azért még — szerencsére — senkinek sem jutott eszébe, hogy a változatosság szolgálatában írjuk be az ábécébe az illabialis variánst is; mondjuk olyan részfunkcióval, amelyet a Szigetközben és néhány más nyelvjárási foltban visel, azaz *á* előtti változatként (tehát: *kapa*, de: *kápál*).

S még egy mozzanatról! E megkülönböztetés támogatói gyakran hivatkoznak arra, hogy a kétféle *e* egymással szemben hangtest-megkülönböztető szerepű, tehát ellentétük fonematikus. Ez igaz persze; de azokra áll, akik ismerik, használják. Akik viszont nem, azok *e* hiányának nem látják semmi kárát: a köznyelvet meg az északkeleti-keleti nyelvjárásokat beszélők nemigen szokták egymást emiatt félreérteni.

J a v a s o l o m tehát a helyesírási bizottságnak, hogy a zárt *e* betűjegyének az ábécébe való beiktatását — ha fájó szívfel is — vesse el: felmérhetetlen — és racionálisan indokolatlan — nehézséget támasztana ezzel a helyesírást tanuló gyermekek és a helyesírás szabályait alkalmazni kívánó felnőttek számára egyaránt; azaz nemzetnyi mértékben.

D) Betűállományunkat érintő kérdés — s ugyancsak nem új, hanem vissza-visszatérő gondolat — az, hogy szüntessük meg az *i*, *u*, *ü* és a nekik megfelelő hosszú változat közötti különbség jelölését. (Összefoglalta BENKŐ LORÁND: Nyr. LXXIV, 257).

A kérdés sokágú, s inkább tartozik a kiejtés szerinti írásmód problémakörébe, mint ide. De minthogy betűállományunkat — s ezen keresztül hangállományunkat — is érinti, azért itt is rámutatnék némi következményeire; egymás mellé téve a magyar fonémáknak — önálló betűkkel tükrözött — jelenlegi és javaslat szerinti állományát.

A mai rendszer			A javasolt rendszer						
rövid részrendszer			hosszú részrendszer			rövid részrendszer			hosszú részrendszer
<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	— — —
<i>o</i>	<i>ö</i>	↑	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>	<i>o</i>	<i>ö</i>	↑	<i>ó</i> <i>ő</i> <i>é</i>
<i>a</i>			<i>á</i>	↓		<i>a</i>			<i>á</i> ↓

(A nyilak azt jelzik, hogy az adott tagok kétértékűek; az *e* fonetikai-fonológiai természetében alsó, de morfonológiailag középső értékű is; az *é* épp megfordítva. Ezért lehetnek egymással egyszerű rövid-hosszú viszonyban; s ezért váltakozhat toldalékokban az *e* az *o*-val és *ö*-vel, az *é* pedig az *á*-val: *-hoz/-hez/-höz*, illetőleg: *-nál/-nél*.)

Nyilvánvaló: a rövid és a hosszú részrendszer ma teljes megfelelést mutat. A hosszú részrendszer felső sorának eltüntetése írásunkból siettetné azt a csonkulási folyamatot, amely a kiejtésben kétségkívül megindult máris; — és serkentené azt, hogy a hosszú rendszer bomlása további tagokra is ráterjedjen. (Részletezőbben lásd: NyFK. 213; Magyarázat... 17—8.)

Változatlanul az t j a v a s o l n á m tehát, amit az itt idézett helyeken is: a helyesírási bizottság utasítsa el ezt a — nem épp alaptalan, de legalábbis túl korai, s most csak káros — gondolatot. Itt nem egy már eltűnt fonéma üressé vált betűjelének kiiktatásáról van szó (mint az *ly* esetében), s nem is egy csak félig-meddig ismert hangkülönbség sohasem volt jegyének újként való beiktatásáról (mint a zárt *e* esetében). Ez a változtatás olyan különbségsort likvidálna, amely íráshagyományunkban szilárd, kiejtésünkben is elég nagy méretű még, fonetikus horderejében meg rendszertani értékű; s így az ajánlott módosítás elébe vágna egy — talán még meg is állítható — változásnak, utat nyitva hosszú részrendszerünk teljes lebomlásához.¹

¹ Megvitatás közben néhányan utaltak az írógépek felelősségére abban, hogy az *i*, *ü*, *ű* jelölése nem szilárdul a kívánt mértékben közigénné. Említették az *e* betűket végre tartalmazó írógéptípusnak azt a hibáját (a *w* és *q* elhagyását), amely a különben helyes újítás népszerűségét nagyban veszélyezteti. (A kérdést korábban KELEMEN

E) Szabályzatunk 10. kiadásának fontos újtása volt, hogy a *dz* és *dzs* kérdését továbbindította a mai helyzetet tükröző végleges rendeződés útján. Írásmódja, kettőzése és elválasztása tekintetében e két affrikáta sorsa elég zavaros volt e reformig; viselkedésük az egyeshang és a hangkapcsolat logikátlanul keveredő jegyeit mutatta. A 10. kiadás e két hangot — illetőleg többjegyű betűjelüket — véglegesen beiktatta az ábécébe; s ennek megfelelővé alakította kettőzésüket is (első jegyük megismétlésével) meg elválasztásukat is, ahol lehetett (a mássalhangzó utániét: *lán-dzsa*, a kettőzöttét: *edz-dze*).

Ám ez csak indulás volt a végleges megoldás felé. Az alapformákban ugyanis az elválasztást is csak a hagyományos (a hangkapcsolatos szemléletből született) formával lehetett megoldani (*mad-zag*, *hod-zsa*; *ed-zem*, *brid-zselő*).

Azt, hogy e megoldás csak átmeneti lehet, már szabályba iktatásakor tudtuk. Az új kiadás megjelenését szinte azonnal kísérő „Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához” (1954; először a Nyr.-ben) már ezt tartalmazza róla:

„Teljes és jó megoldás csak az lehet, ha majd áttérhetünk az e hangokat tartalmazó alapszókknak fonetikus írására (*boddza*, *hoddzsa*; de: *brindza*, *lándzsa*) . . . s akkor az alapszókban szereplő *ddz* és *ddzs* természetesen *dz-dz* és *dzs-dzs* formában lesz elválasztható” (i. m. 32).

Nemsokára (1955-ben) alkalmam volt megadni a késeletetés okát is: hogy a helyesírási bizottság 1954-ben nem akart még elébe vágni egy el nem végzett vizsgálatnak: az *-ódzik/-ődzik* képző viselkedésének. Egyesek a bizottságban úgy látták ugyanis, hogy a képző *dz*-je csak hosszú lehet, hiszen magánhangzók közti helyzetű. Magam viszont úgy észleltem:

„A *lopódzik*, *kérődzik*-félüket . . . talán nagyobb erőszak nélkül meg lehetne hagyni rövidnek: ilyen kiejtésük is van, ha egyelőre talán ritkább is a hosszúnál; s támogatná még az a tény, hogy rövid *z*-vel (*lopózik*, *kérőzik*) váltakoznak. Ekkor csak alaktani okokból megnyúlt formájukat kellene kettőznünk (*lopóddzék*, *kérőddzenek*); s elválasztásuk persze — mivel rövidnek tekintjük őket — *lopó-dzik*, *kérő-dzik* lenne, mint ezeknek: *lopó-zik*, *kérő-zik*” (HIK. 26; egyetértően idézi TEMESI: HIK-vita 12).

Az egyéni véleményeknél biztosabb alapunk azonban nem volt a kérdés eldöntésére. Ezért még 1964-ben is ezt kellett írnom:

„de ezzel talán érdemes volt várni, mert időközben a *-dz(ik)* végű, illetőleg képzős igékben (a rövid *z*-vel való váltakozás alapján) esetleg a rövid *dz*-s kiejtés kerülhet túlsúlyba, ami a hasonult hosszú alakok megkülönböztethetősége miatt nem volna éppen előnytelen . . .” (Helyesírási rendszerünk logikája 37).

Nos: e kérdésnek azóta megtörtént egy egzakt vizsgálata is. Mégpedig — szerencsés módon — úgy, hogy aki elvégezte, maga nem a helyesírási vetület befolyásolásának szándékából indult ki, pusztán csak a köznyelvi kiejtés-változatok megoszlását vizsgálta. Így meg sem gyanúsítható azzal, hogy felmérő munkájában bármiféle előfeltevés befolyásolta volna. A munka G. VARGA GYÖRGYIÉ: „Alakváltozatok a budapesti köznyelben.” E fonémák időtartamának a kérdését a szerző csak az időtartam-átváltás szempontjából vizsgálta (tehát az előző magánhangzó rövidülésével korrelációban); s maga is meglepődött, mikor művének adattári része alapján összeállított eredményeimet közöltem vele.

JÓZSEF foglalta össze: NytudÉrt. 75. szám 103–21.) — Szóba került a hosszú *i* nagybetű párjára vesszőt kívánó szabályunk is (e kérdés vitáját SZEMERE GYULA és NAGY J. BÉLA között I. MNy. LI. és LII. évf., több menetben). A bizottság változatlanul helyeselte az előírást. Arról, hogy a rövid *i* (és a *j*) nagybetű párjáról a szokás eltörölte a pontot, többen megjegyeztük ismét: ez nem „logikátlanság”, hiszen e pontok a kisbetűkön olyan grafikai sajátságok, amelyeknek — más betűk pontjaival s a hosszú *i* vonásával ellentétben — semmiféle megkülönböztető funkciója nincsen.

A műnek betűrendes adattárában (219—45) ugyanis négy kérdőszó van a -z képzőnek -dz-vel is váltakozó alapformájára (*gyűrűkőzik*, *rejtőzik*, *rángatózik*, *vakarózik*), s négy a „hasonulásos” felszólító alakra (*rejtőzzék*, *hallgatózzanak*, *takarózzanak*, *fogózzanak*). Maguk a dz-s megoldások (a z-sekkel szemben) változó arányúak, ezt itt főlegesen is vizsgálunk. Annál fontosabb azonban, hogy a dz-s változatok hogyan viselkednek e kétféle alaktani helyzetben időtartam-megoldásuk tekintetében.

A kép a következő:

	<i>ddz</i>	<i>dž</i>	<i>dz</i>
<i>gyűrűkőzik</i>	1	3	8
<i>rejtőzik</i>	1	0	3
<i>rángatózik</i>	13	31	44
<i>vakarózik</i>	23	22	93
összesen	38	56	148
részarány	15,7%	23,1%	61,2%
<i>rejtőzzék</i>	1	0	1
<i>hallgatózzanak</i>	27	18	7
<i>takarózzanak</i>	46	9	6
<i>fogózzanak</i>	77	5	0
összesen	151	32	14
részarány	76,7%	16,2%	7,1%

Az alaktani okokból nem kettőzött esetekben (az alapformákban) a rövid megoldás közelíti a 2/3 arányt; az alaktani okokból kettőzött (felszólító) formákban viszont a hosszú megoldás van 3/4 fölött. S ha az első csoportban a félhosszúakat is a rövidekhez adjuk, az így alkotott közös „nem hosszú” kategória 84,3%-os részesedésű. Ha meg a második csoportban a félhosszúak a hosszúakkal kerülnek össze, e közös „nem rövid” kategória 92,9%-os részesedésű.

Mindezzel a vizsgálat igazolta előfeltevésünk jogosságát. Sőt mellette azt is, hogy a szükségeses várakozási idő tulajdonképpen letelt. A fenti dominanciák alapján bizvást eldönthető, hogy a -dz(*ik*) képző ejtésének köznyelvünkben a rövid mássalhangzós változat az alapformája, a nem rövid ejtés kisebbségbe jutott, a hosszú változat meg egyenest eltörpülő jelentőségű, mellékes forma; — a hosszú ejtés csak az alaktani okokból kettőződő formát jellemzi, azt viszont nagy fölényel.

A probléma tehát megoldható úgy, hogy az alapforma írása rövid (pl. *fogódzik*), mint dominánsan a kiejtése is; a felszólító alaké viszont hosszú (tehát: *fogóddzék*), mint dominánsan az ejtése is. S akkor egyenesbe jutunk az elválasztásukkal: az alapformáé *fogó-dzik* (mert rövid benne a *dz*), a felszólító alaké *fogódz-dzék* (mert hosszú benne a *dz*). Ez azt jelentené: az alapforma írása kiejtés szerinti, a felszólító alaké szóelemzés szerinti, mindkettő fonematikus, egyiké sem hagyományos, azaz nem kivételes.

S akkor tovább is mehetünk. Akkor lehet végre *madddzag* és *hodddzsa* az, amit úgyis így ejtünk; s persze elválasztásuk: *madz-dzag* és *hodzs-dzsa*. S akkor természetesen már alapformájában hosszú volna a *peddz* és a *briddds*, így a (hasonult elemet nem tartalmazó) toldalékos alakokban *peddzi* és *bridddsért*. Hasonulásos toldalékképzetet tartalmazó formákat pedig éppúgy az egyszerűsítés elve alapján íránk három helyett kettőzött mássalhangzóval, mint most is a hosszú mássalhangzóra végződő töveket. Tehát: *eddze*, *peddzük* (mint: *fedd meg*, pedig = *fedd + d*); és: *bridddzel* a határozói alak (mint: *rosszá*, bár = *rossz + szá*).

A *dz* és *dzs* hangot tartalmazó szavaknak tehát már az alapformáját átírhatnánk kiejtésük szerint. A *-dz(ik)* képzősekét rövid *dz*-vel, mert ez az ejtésformájuk az uralkodó; a *dz* előtt mássalhangzót tartalmazókat is rövid *dz*-vel (pl. *brindza, lándzsa*), mert rövid ejtésük kényszerű; a magánhangzóközi helyzetű meg szóvégi *dz*-t és *dzs*-t tartalmazókat viszont hosszú hangot jelölő kettőzött betűvel (pl. a fent említetteket), mert ez felel meg kiejtésformájuknak. — Csak azt kellene még figyelembe venni, hogy nem minden intervokalikus helyzetű *dz* és *dzs* hosszú; megfigyeléseim szerint a hosszú magánhangzó utániak nem azok. Tehát — a kiejtést követve — ilyen formák születhetnének: *maharaddzsa*, de: *rádzsa*; s választanunk kellene az ilyen párokban: *taddzszik*, de *tádzszik*. (Csak megjegyzem: talán az *-ódzík/-ődzik* rövid mássalhangzós kiejtésének felerősödésében is szerepe volt annak, hogy a *dz* előtt hosszú magánhangzó van; a mássalhangzó rövid írásával mintegy e magánhangzó időtartamát is védjük.¹

E kérdésben tehát^f a z j a v a s o l n á m: fontolja meg a helyesírási bizottság az elmondottak alapján: nem most volna-e az ideje annak, hogy a *dz* és *dzs* írásproblémáinak területén kiküszöböljük végre a mai felemás és átmeneti megoldásokat. Éppen 20 éve ígérjük már!

3. Szándékosan hagytam utoljára annak a kérdésnek taglalását, amelyet PAPP FERENC vetett fel legutóbb (Nyr. XCVII, 324—31), s amely szabályzatunknak „A betűk” című fejezetét sarkalatosan érintené.

Előre megmondom: az általam nagyra becsült szerzőnek ezt az írását szellemesnek tartom, de az előzményeket illetően nem elég körültekintőnek, mondanivalójában nem eléggé kiérleltnek, s következtetéseiben sem eléggé megfontoltnak. A szerző két alapvető munkát figyelmen kívül hagyott (Helyesírási rendszerünk logikája: MNyTK. 110. sz.; A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez: Nyelvészeti Dolgozatok 108. sz.). Ebből adódik, hogy a „hagyományos” álláspontot csekélylően és torzítóan foglalja össze; s hogy olyan gondolatokat vet fel érvelésként, amelyeknek már kifejtettebb formáját is alapos cáfolat érte.

PAPP FERENC javaslatának lényege: hogy ideje volna feladnunk nemzeti abécénket, hiszen egyes nemzetek ki sem alakították a magukét. Azaz: tekintsünk minden írásjegyet (sőt minden írásjelet is) önállóan betűnek; s a belőlük álló leírt alakokat ne hangok szerint vizsgáljuk, hanem „a maga saját egységei szerint” (i. h. 327). A példa az angol, amelyben minden szónak van leírt alakja és kiejtett formája, de az utóbbi az előbbivel csak úgy hozható kapcsolatba, mint egész az egészszel. A fő érv: hogy szótárak és egyéb művek gépi feldolgozása és felhasználása lényegesen megkönnyebbednék ez által. A hátsó gondolat: hogy a „nemzeti abécé” csak afféle provincializmus lehet, ha nekünk van, a nagy nyugati nemzeteknek meg nincsen.

Nos: más területeken is megeshet, hogy a mások nyomora gazdagságnak látszik, mert eltér attól az állapottól, amiben mi vagyunk. A mesebeli parasztember is elszörnyűködött: micsoda nyomorban élhet a király, hogy egyetlen oldal szalonna sem lóg az éléskamrájában! — Ám kérdés: érdemes-e feladnunk azt a hagyományt, amely nyelvünk valóságát híven tükrözi, mert mások nem jutottak még odáig, vagy nem tudtak lépést tartani saját fejlődésükkel!

A magyar helyesírásnak alapvető jellemzője az, hogy szoros egységben van benne az írott forma a beszélttel; s általában is: a nyelvi forma a grammatiko-szemantikai tartalommal. Azaz: nyelvünk alapvetően morfémaszintetizáló; helyesírásunk pedig alapvetően értelemtükröző jellegű. Ez megmutatkozik abban, hogy az alapelemek (a mor-

¹ E hangok kérdésére l. még: Anyanyelvünk az iskolában III, 125. — A bizottsági vitán kívánatosan jelezték további felmérések elvégzését. Magam is örülnék, ha valaki vállalkoznék rá. De kiemelném: az itt közölt számítások is 242 + 197 = 439 adatra alapulnak, s ez a felmérés a kérdés szemszögéből teljesen pártatlan volt.

fémákat) fonematikusan jelöljük; együtteseiket (a morfémakomplexumokat) morfonematikusan (ami a fonematikus jelölés fenntartása, folytatása a több elemből álló alakulatokban). Megmutatkozik abban, ahogyan megkülönböztetjük (külön- és egybeírással) a szókapcsolatokat és az összetett szavakat egymástól. S hasonlóan az elválasztásban (amely mást ír elő a toldalékos alakokra mint az összetett szavakra, mert a szemantikai, de a morfonológiai megoldások is mások); nemkülönben a betűrendbe sorolásban. De az értelem-tükrözés az alapja interpunkciós eljárásrendszerünknek is; és még folytathatnám tovább.

Csak egyet képzeljünk most el PAPP új ábécéje — illetőleg „betűszemlélete” alapján: *-val/-vel* ragos alakjaink szabályait! Azt kellene mondanunk: mássalhangzó utáni helyzetben a *-v* helyett meg kell kettőznünk az utolsó betűt; illetőleg az utolsót, ha . . . (!), de az utolsó előtti, ha . . . (!), sőt kivételesen az utolsó előtti előtti, ha . . . (!) — Vagy adjuk meg az elválasztás rendszerét! Hogy a mássalhangzós betűk csoportjaiból csak az utolsó tagot vesszük át; illetőleg az utolsót, ha . . . (!), de az utolsó kettőt, ha . . . (!), illetőleg az utolsó hármát, ha . . . (!) . . .

Talán nem folytathatnám. A gépnek persze ez lehetne egyszerűbb (ebben sem vagyok bizonyos), mert nem tud „emberül”; s a külföldinek is, mert nem tud magyarul. De az-e a megoldás, hogy akkor az ember tanuljon meg „gépül” látni és gondolkodni (illetőleg hát: nem gondolkodni!)? Elvessük a valóságnak a maga belső természete szerint való feltárását, látását, megismerését; s térjünk át „algoritmikus” szemléletére? S mindezt azért, mert vannak társadalmak, amelyek még nem jutottak el a marxizmus igazságáig, s ezért felületi látszatrendszerrel és technicista áltudományossággal közelítenek minden kérdéshez? Szálljunk le a gépek szellemi színvonalára, mert nem tudjuk őket a magunkéra emelni? — Nem volna jó. Pedig úgy látom: egyes területeken máris tovább mentünk ebben az irányban, mint amennyire ez marxista igényű társadalmakban megengedhető volna.

PAPP szerint az idegen többjegyű betű (angol *ch, sh*, német *sch*, francia *eau* stb.) „csak a magyar felfogás szerint betű” (i. h. 329). Ami a „felfogást” illeti, abban igaza van: ők maguk még mindig nem fogták fel, hogy nem a latin ábécét használják, hanem mindannyian nemzetit (ki jobbat, ki gyengébbet). De a tények attól, hogy nem ismerték fel őket, még tények maradnak. S miért épp az az ostobaság mindig, amit mi szűrünk ki a gyakorlatból? Miért az az eleve rossz, amit mi mondunk és mi látunk másképpen, mint ők?

Igenis: a francia *ç* nem latin betű, hanem a nemzeti ábécé tagja. S a francia *ch*, az angol *ch, sh, th*, a német *sch* és *ie* stb., stb. mind többjegyű betűi egy nemzeti ábécének, akár annak mondják, akár nem. Mert hogy annak *t a r t j á k*, az tény: ki túrné közülük, hogy az elválasztásban együtt ne maradjanak az elemeik? Ezt a mi szabályaink is az ő szokásaik alapján írják elő. — Ha — PAPP FERENCCEL — két- vagy hárombetűs kapcsolatoknak tekintenénk őket, abból csak *Art-hur, Fisc-her* elválasztásforma jönne ki.

Nem tudom: PAPP végigfontolta-e mindezt, s vállalná-e, ami belőlük következik.

A magyar betűszemlélet ellen szánja érvnek azt is, hogy a nagybetűknek a kétjegyűeknél csak az első jegyét nagyítjuk. Ám ez a kérdés nem elvi, csak meghatározási. Mint az első részben jeleztem: le kell szögezni, hogy a többjegyű betűk nagybetű formája az első írásjegy nagyításával alakul (amint a csonkított kettőzésben is csak az első jegyük ismétlődik).

Furcsállja PAPP FERENC, hogy a hosszú magánhangzóknak önálló „betűjük” van, a hosszú mássalhangzók jegycsoportját viszont „kettőzött betű”-nek tekintjük. De hát idézett munkámban kimutattam (s utaltam rá már a MMNyR.-ben is): a kettő más és más. Ezért ez nem pusztá írássajátság, és szemléletileg sem afféle logikátlanság; ellenkezőleg: a fonematikus valóság logikus tükröztetése.

Nézzük csak! A hosszú magánhangzó nem a rövidnek megnyújtott változata, hanem önálló egyed, amely a rövid részrendszerbeli tagnak helyértékében megfelel, de

fonetikai tartalmában esetleg korántsem. Például eltérő fonetikai részjegyeket hord az *e és é*, az *a és á*. Ezért két azonos magánhangzó összekerülve nem is olvad össze egy hosszúvá (pl. a *kiirt*, *hamuurna* nem: *kirt*, *hamúrna*). — Más a helyzet a hosszú mássalhangzóval: az a rövidnek időtartamában megnyúlt változata. Ezért a két azonos hang itt össze is olvad egy hosszúvá (pl. *áttesz*, *zsebbélés*). De ez a hosszú — fonematikus értékében — többször kettőzött, mint hosszú (az előbbi példákban is). Ahol nem, ott prozódiailag kettőzött értékű, hiszen kettébomlik a szótagolásban (pl. *manna*, *hosszú*). S ahol nem, mert szóvégi, ott is benne lappang potenciálisan a kétszótagúság (hiszen: *petty*, *rossz*; de ezeknek *pettyes*, *rosszak* alakjában már kétszótagos). — Tehát mássalhangzóink hosszú változatukban nem egy önálló hosszú részrendszer tagjai; fonematikus értékükben pedig kettőzöttek. (Vö. Nyelvészeti Dolgozatok 108. szám.)¹

Ezért nem javasolom — sőt határozottan nem is ajánlanám —, hogy a helyesírási bizottság komolyan foglalkozzék betűszemléletünk megváltoztatásának gondolatával. Ezzel csak tudatosan elhomályosítanánk fonetmatikus írásrendszerünk tudatos tükröztetését. Csak azért, hogy hasonlítsunk a gépekre; vagy akár azokra a nemzetekre, amelyek a tények — vagy csak tényszemléletük — területén ennyivel szegényebbek nálunk.

DEME LÁSZLÓ

NYELVJÁRÁSOK

Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben*

6. Azt a három egymást követő hangsúlyt, amelyek a beszélő átlagos hangsúlyaival szemben kiemelkedő erősségűek, hármas hangsúlynak nevezzük. E három kiemelkedő erősségű hangsúly hangossági foka egymás között általában egyenlő. Viszont az is előfordul, hogy a három hangsúly dinamizmusa fokozódik, ezért ilyenkor az első csak éppen valamivel erősebb, mint a közönséges, megkülönböztető kiemelést nem szolgáló hangsúlyok átlagos hangossági foka. De a hármas hangsúly ilyen akusztikai-képzési lefolyás esetén is feltűnik homogén megjelenésével, még a más típusú kiemelő hangsúlyok közeli szomszédságában is.

Ha a hármas hangsúly első részének hangossági foka viszonylag kisebb, akkor a csoportos hangsúlyok egyéb jegyei döntik el, hogy kettős vagy hármas hangsúllyal van-e dolgunk. Vagyis felmerülő kétség esetén legtöbbször a hangsúlyok magassági zónája, a hármas hangsúllyal kiemelt hangsor hangfekvése és a csoportos hangsúlyokra általában jellemző tartamviszonyok az eligazítók. A hármas hangsúly rendszerint a beszélő hangterjedelmének felső felében hangzik, és lüktetése metrumos. A három *ictus* általában két azonos idejű tartamot határol el. Jellemző lehet még a hármas hangsúllyra, hogy a beszélő elől-hátul kisebb szünettel is elválasztja a hangsor többi részétől. Viszont az egyes hangsúlyok (hangsúlyszakaszok) között az eddig megfigyelt példákban szünetet nem találtunk.

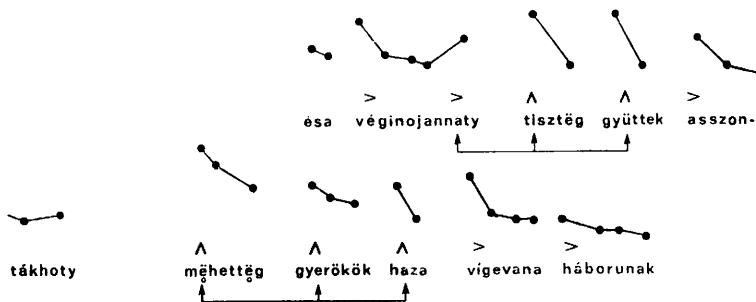
¹ E kérdés körül nagy vita alakult ki a bizottsági ülésen, s várhatóan folytatódik a MNy. hasábjain is majd. A hozzászólók főleg az idegennel vegyes anyagok betűrendbe sorolásának problémái miatt gondolták helyesebbnek az „írásjegy = betű” elv alkalmazását. — Egyelőre annyit: a betűfelfogás szemléleti kérdés, a betűrendbe sorolás technikai. Egyszerű szabállyal kimondható volna, hogy az idegennel vegyes anyagok besorolásában nem a betű, hanem az írásjegy a minimális alapegység, s így a magyar betűk e helyzetben írásjegyekre bontandók. Ezért még nem kellene elvetni azt a betűszemléletet, amely nélkül viszont egyéb — nagyobb súlyú és gyakoriságú — kérdések válnak megoldhatatlanná (pl. az elválasztásé, de a csonkított kettőzése is).

* L. MNy. LXXI, 349–64.

Néhány — mondhatni — meggyőző példa ellenére a hármas hangsúly létezését jóval nagyobb számban való felmutatásukig valószínűségnek tekintjük. Ugyanis eddig semmiféle okot és magyarázatot nem találtunk arra, hogy a szavak mikor és milyen feltételek között csoportosulnak a beszélő tudatában úgy, hogy a nyilvánvalóan egy gondolat tartalmi fontosságát esetenként éppen három és nem kettő vagy négy akusztikai hangsúllyal jelzi a beszélő. Döntő lehet a fontosnak tartott szavak száma. De akkor miért nincs négyes hangsúly? Hiszen egyugyanazon gondolat (fogalom) kifejezésére adott esetben négy szóra is szükség lehet. A hármas hangsúlyban foglalt szavak grammatikai viszonyának elemzése — tetemes példaanyagon — idővel esetleg a jelenség magyarázatához vezethet. Mai ismereteink szerint a hangsúly-hármas a paraszti-nyelvjárási beszédre jellemző, a köznyelvben csak elvétve hallottuk.

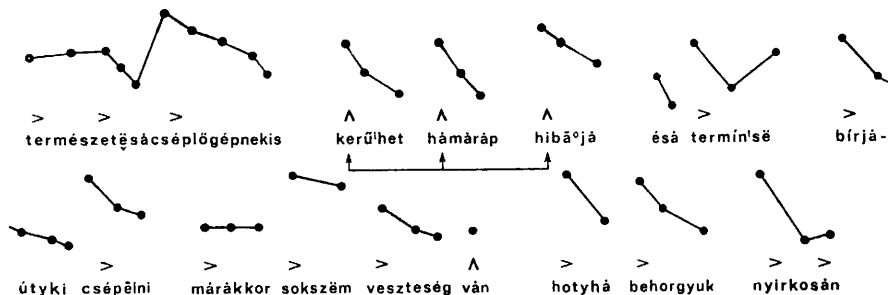
Ide tartozó első példánkban egy fiatalabb asszony előző éjjeli álmát mondja el. Beszédmódja dinamikus, változatosan intonál, beszédsebessége nagy. A hangsúlyozott közlés — azonos főmondatról függő két tárgyi mellékmondat közül az első — állítmányból, alanyból és az állítmány határozójából áll. Az állítmányt magas zónába vetéssel még külön is kiemeli a beszélő. Az elválasztó szünetek itt egybeesnek a tagmondatokat elválasztó szünettel. A példaképpen bemutatott részletben még egy hármas hangsúly is van, ez azonban kevésbé meggyőző, mert az első hangsúly erőssége kisebb az utána következőknél, és az általa kiemelt szó (*náty*) az előző szakaszhoz tartozik.

26. ábra: Szabás (Somogy):

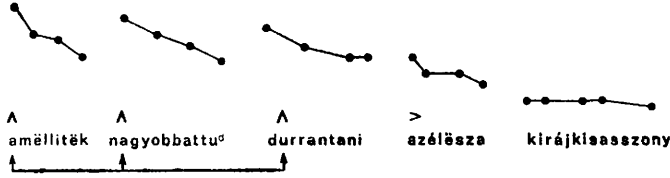
Foglalkozásának tapasztalatairól beszélő férfi mellérendelt bővítő tagmondatban az állítmányt, annak határozóját és az alanyt hangsúlyozza. Az alany birtokos jelzős szó szerkezet tagja, a birtokos az előzményekben van. A hangsúlycsoportot szünetek határolják. A példa egyéb érdekessége még egy alsó hangfekvésbe került személyes hangsúly (*ván*), kissé távolabb a hangsúlycsoporttól. A kétféle kiemelt hangsúlyozás azonban egymás hatását nem csökkenti.

27. ábra: Szuhogy (Borsod):

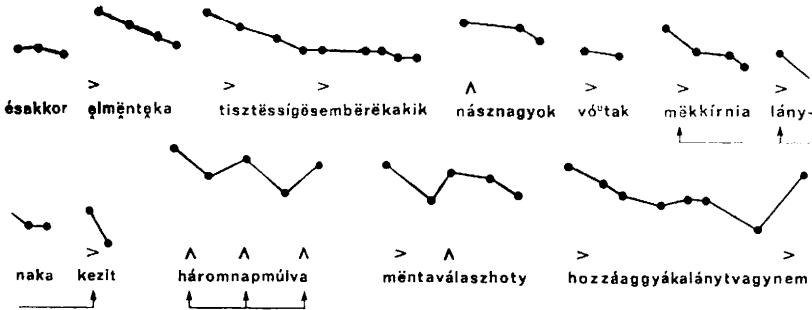
A hármass hangssúly intonációs-akusztikai önállóságára mutat, hogy alkalmilag négy tartalmasabb szót is képes összefoglalni. Egy meséből vett részletben az állítmány határozói tárgya magához ragadta az állítmány hangssúlyát; két szó egy hangssúly-hanglejtési szakaszban akusztikailag és képzésileg is egy szóként jelenik meg. A hangssúly-csoport magassági menete fokozatosan ereszkedő, a hangssúlyi fok azonban nem csökken.

28. ábra: Szabás (Somogy):

A magyar beszéd intonálásának egyik legtartósabb és a nyelv minden tagozatára kiterjedő jegye az első szótagi hangssúly. Ha ez alkalmilag eltolódik a szó valamelyik n-edik tagjára, akkor annak jelentős oka van, a beszélő az eredeti helyéről kimozdított hangssúly feltűnést keltő hatását valaminek a jelzésére akarja hasznosítani. Következő példánkban az igen erősen kiemelő hármass ritmikája mozdította el a *múlva* hangssúlyát eredeti helyéről.

29. ábra: Békés (Békés):

A fenti példában a beszélő nemcsak élénken intonál, hanem a régebbi helyi házas-sági szokásokat mint valami érdekes történetet előadja. A hármass hangssúlyal feltűnővé tett időhatározón kívül a közeli alanyt is erősen hangssúlyozza, az azt közvetlenül követő mellékmondatot pedig szimmetrikus hangssúlypárba foglalja. Maga a hármass hangssúly egy hanglejtési szakasz, és a szakaszon belül a nagy hangssúlyok a hangkötést nem szakítják fel. Az előzményekben még egy kevésbé meggyőző hármass hangssúly is előfordul. A *háromnapmúlva* hangssúlyait metrizáló hangssúlytípusként is lehetne értelmezni; az intonáció általános lefolyása azonban inkább a hármass hangssúlyok közé állítja.

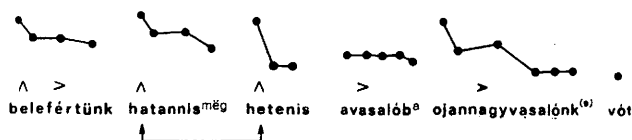
A 35. ábrán is találunk hasonló hangssúlyeltolódást: *évóta nászú tyok*. Megfigyelhetjük, illetőleg egybevetethetjük a kétféle intonálást.

A 4. ábrán halmozott mondatrész (*tisztabérétva élés*) alkot hármass hangssúlyt; ezt határesetnek foghatjuk fel a hármass hangssúly és a halmozott mondatrész csoportos hangssúlytípusa között.

7. A csoportos hangsúlyok minden tekintetben kevésbé bonyolult típusa a **halmozott mondatrészek sorozatos hangsúlya**. A rá vonatkozó szabályt így lehetne felállítani: ha egy halmozott mondatrészekből álló szócsoporthoz első tagját a beszélő kiemelő hangsúllyal intonálja, akkor a csoport többi tagja is rendszerint megkapja a kiemelő hangsúlyt. Azonban a csoporton belül az egymásra következő hangsúlyok erősségi foka általában csökkenő. A csoportos hangsúly dinamikai jellegzetessége így sem vész el, mert a hangsúlytípus más kísérő jegyei megmaradnak, és akusztikailag egybetartják a csoportot. A halmozott mondatrész hangsúlyát a köznyelvi beszédből is ismerjük, lefolyása ugyanolyan, mint a nyelvjárásokban.

Valamikor hortobágyi pásztor kérdésekkel irányított visszaemlékező szavaiból idézünk egy kéttagú hangsúlycsoportot.

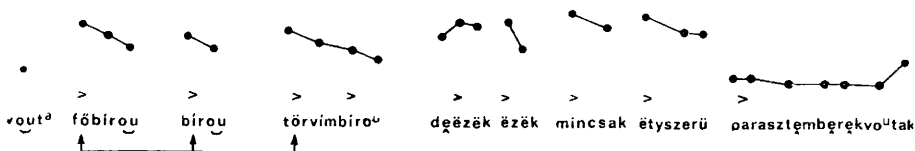
30. ábra: Szeghalom (Békés):

Az ábrán jól látható, hogy a számhatározókat közvetlenül megelőző állítmánynak is kiemelt nagy hangsúlya van; ennek ellenére mégsem tekintjük a sorozatot hármas hangsúllynak. A *belefértünk* ritmusa és mellékhangsúlya ugyanis nem egyezik a hármas hangsúllyal.

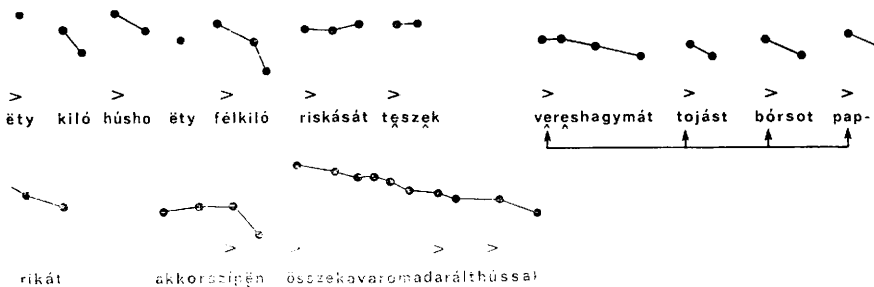
Ez a példa és más példák is azt mutatják, hogy a hangsúllyal kiemelt halmozott mondatrészsorozat egyedeit tevő egyes szóelemek önálló hangsúlyozási-hanglejtési szakaszok, amelyek egymást szinte utánozzák.

31. ábra: Gyula (Békés):

Egy másik elbeszélés egyik mondatában tárgy a halmozott mondatrész:

32. ábra: Sarkadkeresztúr (Békés):

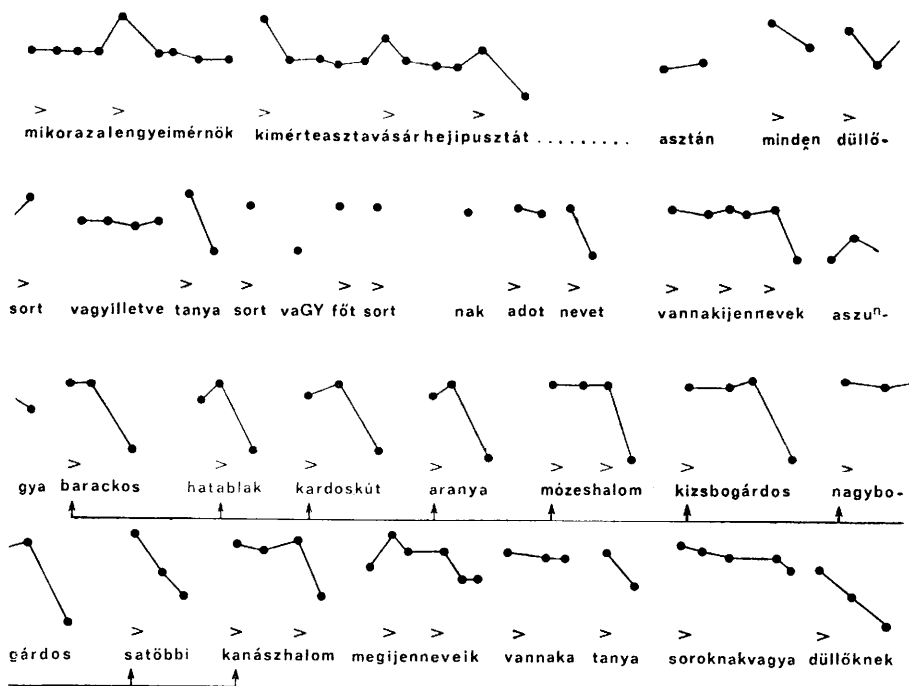

¹ *vasaló* 'nádfallal elkerített hortobágyi pásztorépitmény' Főzésre, közös étkezésre használták (A magyarság néprajza II. Bp., 1934. 146—7).

Ha a két utóbbi és a következő, 33. ábra hanglejtésmenetét is tüzetesebben megvizsgálja az olvasó, meggyőződhet arról, hogy a hangsúllyal kiemelt halmozott mondatrész lejtésmenete és magassági zónája legtöbbször ugyanaz, abban az esetben, ha a sorozat nem mondatzáró helyen áll.

Egy hosszabb életrajzi elbeszélés egyik részletében idősebb férfi dűlőneveket sorol fel (alanyesetben). A kilenc szóegyedből álló csoport egyes egyedeinek hangsúlya nem különösebben erős, ha nem sorozatban jelennének meg, csupán a hangsúlyjukkal nem is keltenének figyelmet. Azonban jelen vannak a sorozatos hangsúlyokat kísérő más intonáló jegyek: azonos a kilenc hangsúly erősségi foka, hangszínezete és az elkülönített hangsúly-hanglejtési szakaszok lejtésmenete.

33. ábra: Orosháza (Békés):

A hangsúlyok alakulását ebben a sorozatban egyéb körülmények is bonyolítják. Az összetett szavak egy részénél az összetétel második tagja — a nyelvjárási hangsúlyozásnak megfelelően — megtartotta eredeti hangsúlyát. Az *r* nyújtó hatása az előtte álló egyébként is hosszú *á*-t még megnyújtotta; a nyújtás a hangerőt felfokozta. Az ily módon hosszasan hangoztatott *á* a *kizsbogárdos* és *nagybogárdos* hangsorokban egyféle hangsúly benyomását kelti. Az egyik első szótagi hangsúlyt az összetétel második tagjának hangsúlya magához ragadta (*hatablak*). Azonban mindezek együttvéve sem homályosítják el a hangsúlysorozat típusjellegét, intonációs önállóságát.

8. A *metrumos* hangsúlyok természetesen csak a kötetlen beszédben válhatnak a tartalmi fontosság jelző eszközévé, önálló sorozatos hangsúlytípussá. Viszonylag hosszabb sorokra is kiterjedhetnek, azaz a beszélő akár egy bővítményes mondatot is intonálhat metrumos hangsúlyokkal úgy, hogy a sorozat nem veszi el figyelemkeltő

hatását. Ez azért lehetséges, mert a beszélő — igazodva a kötetlen beszéd metrum nélküli alkatához — egy-egy kiemelt rész után mindenkor visszatér a nem metrumos, a hangok és szótagok adott tartamai szerint változó kötetlen ritmusképletekhez.

Hogy a ritmusviszonyok alakulását könnyebben követhessük, alábbi példánkban zenei ritmusjelzést alkalmazunk, és az ellentét szemléltetésére a metrumos rész után a szokásos kötetlen ritmussal intonált hosszabb szöveggörnyezetet is csatoljuk:

34. ábra: Gyulavári (Békés):

The image displays musical notation and pitch contours for the Gyulavári (Békés) dialect. It consists of two rows of examples. The top row shows two measures with tempo markings of 114 and 100. The bottom row shows six measures with tempo markings of 114 and 100. Each measure includes a rhythmic notation with notes and rests, a pitch contour line with dots, and a line of text with accents above it. The text includes words like 'deot nemvó', 'sénkia', 'zé', 'gvilá', 'goncsakén', 'körülbelőlojan', 'kéjt', 'kilométer', 'lehe-', 'retvagy', 'niggyagyötémber', 'kaszált', 'csakuccsillogota', 'kaszahoty', and 'szipensütöttanap'.

A metrumos rész ritmusjelzése elé akár ki is lehetne tenni a szokásos 2/4 vagy 4/8 taktuselőjegyzést. A példa a metrumot (adott időtartamok szabályos ismétlődését, a metrum kötelmét) elsőrendűen szemlélteti. A hatodik nyolcadtartam (a *vi* tartama) egy tizenhatod értékkel megrövidült. A tartamkiesést azonban a beszélő azzal pótolta, hogy beszédének sebességét a *vi* után következő szótagoknál átmenetileg csökkentette. Ennek következtében a $\downarrow = 100$ metronom jelzés alatti triola abszolút tartama annyi-val növekedett, amennyivel megrövidült a *vi* metrumban kötelező nyolcadnyi ideje. Ez a kiegyenlítés is a metrumos lüktetés sajátossága.

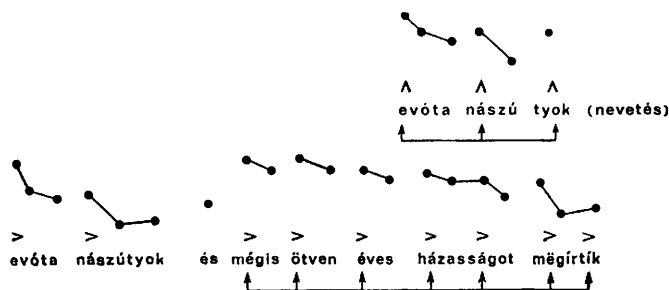
A metrumos rész után következő kötetlen ritmusok jelzése természetesen durva, a merev zenei ritmusjelző rendszer ugyanis nem tudja pontosan kifejezni a tényleges tartalmi viszonyokat, amikor nincsen metrumos lüktetés. A hosszabb összefüggő történet előadója csak ritkán használta ki a metrumos lüktetést az intonálás élénkítésére.

A sorozatos hangsúlyok egyik-másik típusát a beszélők — egyelőre így látjuk — tetszőlegesen használják. Az egymást követő gondolatok és azok nyelvi megformálása mai ismereteink szintjén nem gyaníttat olyan helyeket, ahol — csak az írásra fordított kötetlen beszédet ismerve — valószínűsíthető lehetne egy-egy hármas hangsúlyt vagy metrumos hangsúlysorozatot. Utóbbinál esetleg feltételezhető, hogy a beszéd rögtönzése során keletkező egy-egy hangsorrészlet az adott tartamviszonyaival eleve felkínálja vagy talán éppen vonzza a metrumos lüktetést. Ilyen esetben a beszélő pillanatnyi szándékától függhet, hogy a soros gondolat kiemelésére a metrumos lüktetést használja-e fel, vagy más intonáló eszközzel hívja fel hallgatója figyelmét a lényegesebbnek tartott részletre.

Egy házasság történetét anekdotikusan összefoglaló elbeszélésen feltételezhetjük, hogy a beszélő szívesen használta ki a metrizálás lehetőségét. A közvetlen előzőkben azt mondja el a beszélő, hogy az új házasság eleinte csak lassan szoktak össze. Amikor a fiatalasszony ebédet vitt ki az urának a mezőre, az úton szembetalálkoztak: kocsin a

hazatérő férj, gyalog kifelé menőben a feleség. A férfi megállt a kocsival, és azt kérdezte:
 >h>é>aszongya >n>ēm >k>ocsor >j>ulis >v>ónál >as>zongya >h>át >k>end>et >n>ēm >ber>enc >g>áb>ornak >h>í>ják >ā>nnak>ē>n>
 >n>a 'k>or >ū>j>ē>la >k>ocsira >os>z >m>ē>nn>y>ū>nk >h>a>za (Ezután következik a 35. ábrán megadott
 szöveg.)

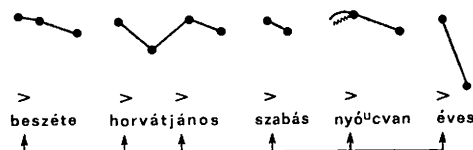
35. ábra: Békés (Békés):

Feltevésünk lehet téves, de bármilyen indítéka ezen a helyen a metrumos hangsúlyszorozatnak, a beszélő a hangsúlytípus váltásával fenn tudta tartani az intonálás élénkségét. Ezt bizonyítja az is, hogy nem sokkal előbb hármassal emelte ki egyik megállapítását.

A metrumos hangsúlyoknak ismerjük egy kisebb jelentőségű altípusát is. A beszélő számára valójában közömbös adatok vagy bármilyen más felsorolásnál az intonálás összeszűkül, a hangsúlyok motorikus akusztikai sztereotípiákként hangzanak. A beszélő ugyan metrumos lüktetéssel ritmizál, holott semmit sem kíván kiemelni. Példánk egy előre megbeszélt közlés felmondása:

36. ábra: Szabás (Somogy):

Ez a fajta hangsúlyozás inkább a köznyelvi beszéd egyes típusaiban honos, a nyelvjárási beszédben periferiális, alkalmi intonáció.

9. Az általunk most bemutatott hangsúlytípusokat az eddigi szakirodalom tüzetesebben nem vizsgálta, egyes csoportokról még csak említés sem történt az intonációs tanulmányokban. A jelenség feldolgozatlansága miatt még nem látjuk időszerűnek a téma lezárását vagy a jellemző sajátságok végleges megfogalmazását. Mi is csak ízelítőt adtunk a főbb típusokból, jelezve azt, hogy a bemutatott hangsúlycsoportok léteznek, előfordulásukkal legalábbis parole nyelvi szinten számolnunk kell. Tanulmányunk — mint már a címe is bejelenti — nyelvjárási anyagra épül, köznyelvi szöveget a példatárba nem iktattunk be. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csoportos hangsúlyok csak a nyelvjáráásokban léteznek, hiszen általánosabb formái mind a paraszti, mind a köznyelvi beszédben gyakori intonációs eszközök. Annak felderítése, hogy a különböző magyar nyelvjárásterületeken milyen a gyakoriságuk, még igen sok további vizsgálatot és kutatómunkát igényel.

Válogatásunk a példatár összeállításakor nem volt rendszerszerű, többnyire az éppen kezünkbe került vagy valamilyen más célból lehallgatott szövegfelvételekből

emeltük ki az egyes beszédrészeket. Éppen ezért a földrajzi megoszlás is esetleges, nem állítjuk egyetlen hangsúlyformáról sem azt, hogy az egy meghatározott nyelvjárás tipikus intonációs eszköze. Eddigi tapasztalataink szerint e hangsúlytípusok nem nagyon köthetők területhez, a megjelenésük inkább egyes beszédhelyzetek függvénye. Előfordulásukban igen jelentős tényező a beszélő egyéni alkata, közlésmódjának kifejező ereje és dinamizmusa. Többek között ezért soroljuk legnagyobb részüket a személyes hangsúlyok csoportjába.

Mint általában minden nyelvi jelenség értékelésében, a csoportos hangsúlyok megítélésében is vannak határesetek, amikor nehéz eldönteni, hogy kiemelt, egymással összefüggő hangsúlyjelenségről van-e szó, vagy pedig szokványos, genetikusan halmazáról. Kísérleti elemzésünk során most csak olyan példákat vettünk fel, amelyek az akusztikai hangzás és a hallgatóra tett benyomás alapján az egyes elemek összefüggése jól felismerhető volt.

A nyelvjárások intonációs jelenségeinek feltárása közismerten elhanyagolt területe a magyar fonetikai és dialektológiai kutatásoknak. Minden bizonnyal vannak olyan általános hangsúlytípusok vagy hanglejtésformák, amelyeknek a vizsgálata fontosabb lenne, mint csupán csak az előadásmódot élénkítő, talán kissé periférikus stilisztikai eszközök számító csoportos hangsúlyoké. Ahhoz azonban, hogy egy átfogó intonációs szintézis elkészüljön, több évi munkára, anyaggyűjtésre és számos kutató összefogására van szükség. A részlettanulmányok azonban a feltárt eredményekkel és a vizsgálati módszer kidolgozásával sok vonatkozásban hozzájárulhatnak egy nagyobb munkálat elindításához. Talán szerény adalék ehhez a mi tanulmányunk is.

10. Az ábrákon bemutatott példák technikai adatai (a szövegeket a gyűjtők magnetofonnal rögzítették, az adatközlők kivétel nélkül mind földművesek): 1. Sarkadkeresztúr (Békés), Csimbók Varga Gábor (64), gy. Bartók János, 1962. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 769. sz. — 2. Atyha (Udvarhely), Deák Balázs (70), gy. Pusztai Jánosné, 1969. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 695. sz. — 3. Atyha (Udvarhely), Simon Bernát (67), gy. Pusztai Jánosné, 1969. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 695. sz. — 4. Zsadány (Békés), Juhász Tóth Sándor (kb. 50), gy. Bartók János, 1966.; a gyűjtő tulajdonában. — 5. Ua., mint a 3. sz. ábráé. — 6. Füzeggyarmat (Békés), név nélküli férfi (kb. 50), gy. Bartók János, 1967.; a gyűjtő tulajdonában. — 7. Szabás (Somogy), Horváth János (80), gy. Bartók János, 1962. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 828. sz. — 8. Ua., mint a 6. sz. ábráé. — 9. Körösladány (Békés), Bak Imréné (kb. 55), gy. Bartók János, 1967.; a gyűjtő tulajdonában. — 10–12. Szeghalom (Békés), Fodor Lajos (79), gy. Bartók János, 1966.; a gyűjtő tulajdonában. — 13. Dévaványa (Békés), Csatári Imréné (75), gy. Balogh Lajos, 1962. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 301. sz. — 14. Ua., mint a 3. sz. ábráé. — 15. Kaposgyarmat (Somogy), Takács Sándorné (73), gy. Balogh Lajos, 1961. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 130. sz. — 16. Szabás (Somogy), Tóth Ferenc (48), gy. Bartók János, 1962. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 828. sz. — 17. Csángó felvétel, idősebb asszony, gy. Hegedűs Lajos. — 18. Ua., mint a 10. sz. ábráé. — 19–23. Ua., mint a 13. sz. ábráé. — 24. Szuhogy (Borsod), Molnár István (68), gy. Végh József, 1961. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 267. sz. — 25. Ua. mint a 3. sz. ábráé. — 26. Szabás (Somogy), Bergovec Jánosné, sz. Perók Mária (30), gy. Bartók János, 1962. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 828. sz. — 27. Ua., mint a 24. sz. ábráé. — 28. Ua., mint a 16. sz. ábráé. — 29. Békés (Békés), Ilyés Lászlóné, sz. Virág Mária (72), gy. Bartók János, 1961. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 827. sz. — 30. Szeghalom (Békés), P. Tóth Gyula (66), gy. Bartók János, 1966.; a gyűjtő tulajdonában. — 31. Gyula (Békés), özv. Hidvégi Imréné, sz. Krasznai Rozália (68), gy. Bartók János, 1962. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 768. sz. — 32. Sarkadkeresztúr (Békés) Csimbók Varga Gáborné, sz. Oltván

Róza (60), gy. Bartók János, 1962. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. 769. sz. — 33. Orosháza (Békés), Fekete Sándor (76), gy. Bartók János, 1967.; a gyűjtő tulajdonában. — 34. Gyulavári (Békés), Dobra Lajos (62), gy. Bartók János, 1966. MTA Nyelvtud. Int. nyelvj. hangarch. — 35. Ua., mint a 29. sz. ábrái. — 36. Ua., mint a 7. sz. ábrái.

BALOGH LAJOS—BARTÓK JÁNOS

S Z E M L E

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékének centenáriuma

1972. szeptember 18—20 közt ünnepelte az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszéke fennállásának századik évfordulóját. Az évfordulón elhangzott előadások az elmúlt évben jelentek meg az ELTE évkönyvében: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*, tomus V. Redigit I. Szathmári adiuvantibus J. Balázs, G. Bereczki, M. Fogarasi, L. Hadrovics, C. J. Hutterer, Gy. Kara. Budapest 1974. p. 4—152. A kötet többi része (153—211) egyéb közleményeket tartalmaz.

A tanszék története bizonyos fokig a magyar finnugrisztika története, hiszen majdnem húsz esztendeig volt a finnugrisztika egyetlen magyarországi (sőt az egész világon első) műhelye. Az ünnepségen részt vettek a finnugor nyelvtudományok hazai képviselői és számosan a külföldiek közül, több intézmény pedig táviratban üdvözölte a jubiláló tanszéket. Az ünnepségek folyamán a tudományos ülésszak résztvevői megkoszorúzták a tanszék elhúnyt vezetőinek sírját. Az ünnepi ülésszakon jelen voltak és előadásokkal is szerepeltek a rokon tanszékek, valamint az ELTE rektora és bölcsész-kari dékánja.

A kötet bevezetője LAKÓ GYÖRGY írása (5—9). Tudósít az ünnepi ülésszak megrendezéséről, megindokolja az előadások tematikáját, és belőle értesülünk az ünnepség lefolyásáról.

Az ünnepség BENKŐ LORÁND rektorhelyettes megnyitó beszédével kezdődött (11—2). Üdvözlő szavaiban hangsúlyozta, hogy a jubiláris tanszék volt az első igazi nyelvészeti tanszék az egyetemen, és a finnugor nyelvtudomány művelőin kívül innen került ki a magyar, török, szláv nyelvek kutatóinak egy része is. Fontos szerepet töltött és tölt be a magyar szakos hallgatók képzésében, de mióta az önálló finnugor szak is megindult, további számos tehetséges fiatal finnugor nyelvészt képzett ki.

„József Budenz und die zeitgenössige vergleichende Sprachwissenschaft” című előadásában (13—42) LAKÓ GYÖRGY Budenz Józsefnek, a tanszék első vezetőjének tudományos munkásságát értékeli a korabeli európai nyelvtudomány tükrében. Végigkíséri Budenz tudományos pályáját, értékeli a nagy tudós két fő művét a maga korában, de azt is hangsúlyozza, hogy — majdnem egy évszázad távlatából is — nemcsak tudománytörténeti értékük van, hanem ma is nélkülözhetetlen forrásmunkák. Részletesen bemutatja Budenz személyi és tudományos kapcsolatait a külföldi — elsősorban finn, észt és orosz — tudósokkal. Ebből az is kiderül, milyen nemzetközi tekintélyt vívott ki magának és személyén át a magyar nyelvtudománynak. Kitűnő tudósgárdát nevelt ki, akik az ő ösztönzésével és támogatásával a helyszínen is gazdag nyelvi anyagot gyűjtöttek, és bevitték a tudomány nemzetközi vérkeringésébe máig is értékes részlet-tanulmányaik és nagy szintéziseik útján.

A következő előadás SZ. KISPÁL MAGDOLNÁÉ: *Die Geschichte des Lehrstuhls für finnisch-ugrische Sprachwissenschaft an der Universität Budapest (43—81)*. A fiatal Budenz 1868—72-ig mint magántanár tartott az egyetemen előadásokat, 1872-től

kezdve pedig élete végéig húsz éven át oktatta a finnugor és altaji nyelvészetet. A tanszék vezetői az elmúlt évszázad alatt a következők voltak: Budenz József (1872—1892.), Szinnyei József (1893—1928.), Zsirai Miklós (1929—1955.) és Lakó György (1956-tól), a második finnugor tanszék vezetőjeként pedig Beke Ödön (1953—1962.). A szerző így foglalja össze a négy korszakot: Budenz véglegesen megoldotta a magyar nyelv hovatartozását és meghatározta a rokon nyelvek körét. A nyelvi források kibővítésére nagyszabású és sikeres tanulmányutakat szervezett. Szinnyei az újgrammatikusok szigorú módszerével felülvizsgálta és rendszerezte az elődök munkáját. Vele kezdődött meg a gyűjtött anyag feldolgozása. Zsirai kibővítette a finnugrisztikát őstörténeti és művelődéstörténeti tanulmányokkal. Kifejlesztette a finnugor tanszék, és megteremtett egy tanszéki kutatógárdát. Ő kezdte meg az első kollektív munkákat. Lakó javasolta az egyetemi finnugor szak bevezetését. Ez tette lehetővé, hogy már az egyetemen tervszerűen képezhessünk ki fiatal finnugor kutatókat. Függeléként közli a száz év alatt a tanszéken megvédett doktori értekezéseket (56), a tanszék magántanárait (8) és finn lektorait (10).

SZATHMÁRI ISTVÁN „József Budenz und die zeitgenössige ungarische Sprachwissenschaft” címen (83—95) a nagy tudóst mint magyar nyelvészt mutatja be. Budenz nemcsak a finnugor nyelvészetet emelte világszínvonalra, hanem az ő működésének köszönhető, hogy a szorosabban vett magyar nyelvészet is tudományos rangra emelkedett. Sorra veszi azokat a területeket, amelyekben Budenz a magyar nyelv-történetet alkotóan fejlesztette tovább: etimológia, hangtörténet, történeti jelentés, összehasonlító alaktan, történeti mondattan. A leíró és alkalmazott nyelvtudomány területén: fonetika, nyelvjáráskutatás és nyelvművelés.

A nemzetközi tudományban helyezi el a tanszék munkásságát BALÁZS JÁNOS tanulmánya: Der Lehrstuhl für finnisch-ugrische Sprachwissenschaft Budapest und die internationale Finno-ugristik (97—108). Noha Budenz a 60-as években még maga is ingadozott abban, vajon a magyar nyelv a török vagy a finnugor nyelvesaláddhoz áll-e közelebb, a 70-es években már tudományos meggyőződése egyértelműleg a finnugor rokonság mellett döntött. Bár az újgrammatikus irányzat csak Budenz életének utolsó szakában bontakozott ki, a tudós nem zárkózott el az új tanok elől, noha maga nem vette át őket. A tanszék — már fennállásának első két évtizedében — széleskörű európai tekintélyt vívott ki magának. Budenz munkái még ma sem érvültek el, a finnugor etimológiai és alaktani munkákban egy évszázad múltán sem lehet figyelmen kívül hagyni őket. A finnugor nyelvtudomány egyetlen műhelye volt Budenz életében a budapesti egyetem „altaji” tanszéke, hiszen a helsinki egyetem finnugor katedrája csak 1893-ban létesült. Ugyanabban az évben alakult meg Kolozsváron is a finnugor tanszék, amelyet Budenz tanítványai: Halász Ignác, majd Szilasi Móric töltöttek be. A budapesti tanszék továbbra sem vesztette el vezető szerepét a magyar finnugrisztikában, és voltaképpen ma sincs egyetlen bel- és külföldi tudós, akinek ne lett volna személyes kapcsolata vele.

SZIFR ENIKŐ a tanszék ismeretterjesztő munkáját mutatja be: Die Rolle des budapester Lehrstuhls für finnisch-ugrische Sprachwissenschaft in den Diskussionen um den finnisch-ugrischen Charakter der ungarischen Sprache (111—6). 1791 óta van a pesti egyetemen magyar nyelvi tanszék, de ez Vályi András, Révai Miklós és utódai alatt főleg a magyar és más nyelvek különbségeivel foglalkozott (vö. kontrasztív nyelvészet napjainkban, K. B.), a reformkorban pedig a nyelvújítás és a délibábos etimologizálás volt a fő téma, bár Horvát István már a török jövevényszavak vizsgálatával ért el eredményeket. A cikk azután az „ugor-török háború”-val, majd Szinnyei tudomány-népszerűsítő munkásságával foglalkozik, végül bemutatja a tanszék vezetőinek állásfoglalását a turanizmus és a sumér rokonítás kérdésében.

ERDŐDI JÓZSEF (József Budenz und die Erforschung der wolga-finnischen Sprachen: 117—23) hangsúlyozza, milyen nagy szerepe volt Budenznak és tanítványainak abban, hogy Reguly anyagának közzétételével, valamint az akkor rendelkezésre álló cseremisiz és mordvin anyag feldolgozásával Magyarországon is megalapozták e nyelvek tudományos kutatását.

BERECZKI GÁBOR (Der finnisch-ugrische Lehrstuhl für die Erschließung der Literatur der finnisch-ugrischen Völker: 125—31) arra hívja fel a figyelmet, hogy a tanszék vezetői és oktatói egyre inkább törekedtek arra, hogy a finnugor népek páratlanul gazdag népköltészetét és némelyik finnugor nép (főleg a finn és az észti) irodalmát is megismertessék és népszerűsítsék hazánkban.

MÉSZÁROS HENRIETTA (Der Lehrstuhl für finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und das ungarische Bildungswesen: 133—44) arról számol be, mit nyújtott a tanszék a magyar szakos hallgatóknak, mennyire mélyítette és szélesítette ismereteiket bizonyos finnugor tantárgyak kötelező hallgatása, és az a kötelességük, hogy ismereteikről be is számoljanak. E cikk tárgyalja bővebben a tanszék oktatóinak a helyesírásban, a nyelvművelésben, a tudománynépszerűsítésben és az iskolai oktatásban elért eredményeit.

VELENYÁK ZSÓFIA (József Budenz, der Professor und Mensch: 145—9) Budenzről mint tanárról és emberről szól. A szerző Budenz hagyatékának, főleg levelezésének és előadás-vázlatainak eddig fel nem tárt anyaga alapján rajzolja meg a tudós egyéniségét. Az utóbbiból megtudjuk, milyen szigorú tervszerűséggel és józan bölcsességgel bővítette egyre előadásainak tárgykörét, hogyan igyekezett mind a finnugor, mind a török nyelvekre szakembereket nevelni, hogy vonta be az órákon töprengéseibe tanítványait, hogy adott egy-egy kiváló tanítványának különórákat is. Szól Budenz naplójáról, amelyből az is kiderül, hogy a tudós milyen tájékozott volt kora irodalmában, milyen rendszeresen látogatta a színházakat.

A záróbeszédet (Schlußwort) TOMPA JÓZSEF tartotta a jubiláris ünnepségen (151—2). Kiemelte többek közt, hogy Budenznek abban is nagy érdeme van, hogy a pesti egyetemen 1878-ban megalakult a magyar nyelv számára egy külön tanszék (addig ugyanis közös volt az irodalommal). Ennek élére Budenz egyik legkiválóbb tanítványa, Simonyi Zsigmond került.

Örömmel és érdeklődéssel olvashattuk ezt a jelentős tudománytörténeti tanulmánykötetet. Örömmel az sem zavarja, hogy — bár ez nem tartozott az ünnepség programjába — csak egyetlen előadó említette egy félmondatnál a kolozsvári finnugor tanszékét (Halász Ignác, Szilasi Móric), de sem ennek utódáról, a szegedi, sem a legfiatalabb, a debreceni tanszékről nem történt említés, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetéről sem. Pedig bizonyára csak növelte volna a pesti tanszék tekintélyét, ha egy félmondatban valamelyik előadó azt is megemlítette volna, hogy a vidéki egyetemek oktatói közül több a budapesti egyetemen végzett, és ott kapott ösztöndíjat arra, hogy életét a finnugor nyelvtudománynak szentelje.

A kötet külön értéke, hogy végig érdekes stílusban van megírva, számos új megállapítást tartalmaz, és színesen, sokoldalúan mutatja be a tanszék egy évszázados tevékenységét: elsősorban a tanszék megalapítójának jelentőségét, tudós és oktatói munkáját, rokonszenves emberi vonásait. Csak egy ilyen nagy egyéniség lehet még most is, több nemzedék után elevenen ható erő a finnugor és magyar nyelvtudományban. A tanszék tagjainak további eredményes munkát kívánunk!

KÁLMÁN BÉLA

Hajdú Mihály—Kázmér Miklós, Magyar nyelvjárási olvasókönyv

Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. 293 l.

Kettős rendeltetésű az ismertetendő munka (így rövidítjük: NyjOlv.): a magyar szakos tanárképzést s a tudományos igényű nyelvjárási szövegfeltárást, illetőleg -vizsgálatot van hivatva szolgálni. Szükségességét, időszerűségét mind a külföld példája, mind dialektológiánk jelenlegi helyzete jól mutatja: kisebb-nagyobb nyelvjárási szöveggyűjtemények szinte minden európai nemzet dialektológiai irodalmában találhatóak; a nálunk eddig közzétett kettő közül az egyik még 1903-ban jelent meg (SIMONYI, Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv), tehát nem modern, a másik egyrészt erdélyi nyelvjárásokra összpontosít, másrészt nem szerezhető be (VÖÖ ISTVÁN, Magyar nyelvjárási szövegek. Kolozsvár, 1970.); a nyelvatlasz-munkálatok következtében föllendült s a technikai eszközök felhasználásával egyre tökéletesedő nyelvjárásgyűjtés révén új, megbízható forrásanyaghoz jutottunk, amely több irányú feldolgozásra vár; fontos körülményként említendő az egyetemi, illetőleg főiskolai magyar szakos tanárképzés ilyen irányú szükséglete; s ha arra is gondolunk, hogy a nyelvjárásokkal való foglalkozás nemcsak nyelvészek, de a nyelvészettel ismerkedők számára is milyen hasznos — hadd utaljak itt a finn példára, l. NyK. LXXI, 458 —, a című írt munka megjelentetése nem is szorul megokolásra.

A könyv bevezető-tájékoztató részében (5—14) tömör összefoglalásban a munka feladatáról, előzményeiről, anyagáról, a válogatás szempontjairól, a lejegyzés kérdéseiről olvashatunk, s itt találjuk a fonetikus átírásról szükséges tudnivalók szöveges, illetőleg táblázatos összefoglalását is. Ezt a szövegek (15—287), majd a kutatópontokat közlő tartalomjegyzék (289—291), illetőleg egy térképlap (293) követi. A szövegek végén olvasható a felvételt készítő neve és a felvétel éve, az adatközlő neve és életkora, valamint a lejegyző neve és a lejegyzés éve.

A bevezetőnek a magyar nyelvjárási szöveggyűjtés történetére vonatkozó sorai arra figyelmeztetnek, mennyi még a tennivaló, hiszen csak három helyről van tüzetesebb feldolgozásra is alkalmas nyelvjárási szöveggyűjteményünk (7). A nyelvészeti érdekű szöveggyűjtés valóban hangtan-központú, legfőbb célja pedig a fonetikus hűség volt (6). Talán megemlítsre méltó lett volna az a tudománytörténeti tény is, hogy századunk első felében a nyelvtudományt elsősorban a kisebb nyelvi egységek vizsgálata kötötte le, a szöveggyűjtésnek pedig a mondatközpontú szemlélet kedvez. Az sem elhanyagolható tényező, hogy amíg nem álltak technikai eszközök a kutatók rendelkezésére, tudományos igénnyel hosszabb szövegeket nem lehetett lejegyezni sematizálás nélkül.

A szöveggyűjteményt a szerzők „több elvi és gyakorlati szempont összehangolásával” (7) állították össze. A legfontosabbak ezek voltak: a magyar nyelvterület egésze nyelvjárási állapotának hangtanilag pontosan lejegyzett szövegeken való bemutatása; a kutatópontok földrajzilag arányos hálózatot alkossanak. A földrajzi elvet érvényesítették a szövegek rendezésekor is: mechanikus földrajzi sorrendben, nem nyelvjárás-területek szerint közlik a szövegeket (Északnyugat-Dunántúl: Hegykő a kiinduló, egy moldvai csángó település: Zsoszény a végpont). Helyesen tették a szerzők, hogy viszonylag nagy számú, határainkon kívüli magyar nyelvjárásból is közöltek szöveget. A 86 kutatópontból 34 határainkon kívüli: 16 romániai, 8 csehszlovákiai, 7 jugoszláviai, 2 szovjetunióbeli, 1 ausztriai. A kutatópontok térképét tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a szerzők minden nagyobb nyelvjárási egységre tekintettel voltak. (A hagyományosan rábaközinek nevezett nyelvjárásból is szívesen vettem volna egy szöveget — l. például a BALOGH LAJOS közölte szilsárkányit: MNyj. XII, 197—9 —: a sűrűn

lakott Rábaközéből és a történeti Győr megyéből ugyanis nem közöltek szöveget a szerzők.)

Egyidejű-e a kötet anyaga? Alkalmas-e szinkrón egybevetésekre? (A kérdés azért jogos, mert a nyelvjárásokkal ismerkedő hallgatók eleve összehasonlítanak: a köznyelvet a nyelvjárásokkal s a nyelvjárásokat egymással.) A legrégebb lejegyzésű szöveg 1939-ből, a legújabb 1972-ből származik, köztük 33 év a különbség. A szövegek túlnyomó része újabb keletű azonban. Egy szöveg származik 1939-ből (3., Felsőőr), egy 1941-ből (20., Szentgál), egy 1943-ból (51., Békés), egy 1945-ből (47., Kisújszállás), egy 1947-ből (28., Egyházaskozár), az időrendben következő már 1955-ből. 1960–1963 közötti 51, a szövegek majdnem 60%-a. Eltekintve az említett öttől, valamennyi szöveg fenntartás nélkül alkalmas szinkrón egybevetésekre (egybevethető természetesen az említett öt is, az 1945 óta rohamosabb köznyelviesség miatt azonban legyünk óvatosak. Kivétel lehet Felsőőr, amely kívül esik a magyar köznyelv hatáskörén).

A szövegek témája változatos és érdekes, alkalmas a hagyományos falusi élet legfontosabb területeinek bizonyos fokú bemutatására s az olvasók érdeklődésének a fölkeltesére, illetőleg lekötésére: élettörténetek, ünnepek, lánykérés, lakodalom, mulatóságok, fosztó, szövés-fonás, sütés-főzés, aratás, nyomtatás, cséplés, kukoricaszedés és -fosztás, szőlőművelés, szüret, állattartás, disznóölés, méhészet stb.

Nem állt módomban az eredeti felvételeket a lejegyzésekkel egybevetni, ezért erről érdemben mitsem mondhatok. A lejegyzők azonban kivétel nélkül gyakorlott nyelvjárásgyűjtők, ezért lejegyzésükben megbízhatunk. A lejegyzés — jól tudjuk — nehéz, fáradságos és időrabló munka, különösen akkor, ha — mint ebben az esetben — finom hangtani különbségeket is jelöltek a lejegyzők. Több esetben is találunk gyanús alakokat a szövegekben. Elvileg háromféle magyarázat lehetséges: 1. köznyelvi hatásra létrejött keverékforma vagy köznyelvi forma az „igazi” nyelvjárási alak helyett; 2. sajtóhiba; 3. lejegyzési hiba. Az utóbbit a főntebb írtakra való hivatkozással bizvást törölhetjük. Sajtóhibát elenyészően keveset találhatni (publikált szövegek újraközlésekor, például *készültt* a helyes *készültt* s *akkor* a helyes *akkor* helyett: 284, vö. MNyj. VI, 155). Annál több az olyan forma, amely a köznyelv behatolásának, a nyelvjárást beszélők kétnyelvűségének, nyelvjárásuk következtlen használatának a következménye: a nem „igazi” nyelvjárási alakok. KÁZMÉR helyes megfogalmazásában azonban: „Egy-egy nyelvjárás, ha nem is pontosan ilyen, de feltétlenül ilyen is” (9). Ezek az alakok jó lehetőséget nyújtanak konkrét nyelvi változások vizsgálatára az egyetemi oktatásban is.

A szövegek megértését segítő nyelvi magyarázatok szögletes zárójelben a magyarázandó szó után állnak. Típusaik: a) a tájszó jelentésmegadása: *pakulár* ['juhász'] (263); b) a köznyelvi megfelelő idézése: *u tartoták* [= úgy tartották] (138), *mihádzs* [= mihelyt] (68); c) a valamely okból gyanús forma magyarázata: *Szabolcs* [nyelvbortlás!] (26), *Betűgék* [emfatikus ejtés] (27); d) figyelemfelhívás hibás vagy nem világos adatokra: *méksémmisul* [!] (212), *éccör* [?] (126). A tájszavaknál a jelentést zömmel locus nélkül, néhányszor locusszal is közlik, például *polostojást* ['záptojást' l. MTsz.] (173), továbbiakra l. 34, 47, 138, 172 stb. Néhol hiányolható a jelentésmegadás, mint például a *szo* (29), *pampos* (71), *duhá* (137; magyar szakos hallgatók — reméljük — ismerik hangátvetési példaként), *nyuszolók* (121), *ésőp* (122), *észvata* (169) esetében. Pilenkor a korábban már publikált szövegekbe is ajánlatos lett volna a szerzőknek belenyúlniuk: *mín*, *ácuvájra* (179), hogy a szövegek olvasását megkönnyítsék.

A szerzők a nyelvatlasz gyakorlatát követve a diftongusok elemeinek csak minőségét és időtartamát jelölik (11). A szakirodalomból átvett szövegekben előfordulnak azonban nyomaték-jelöléses diftongusok is, mivel ezeken — helyesen — nem változtattak (ahogy máson sem, az erdélyi szövegek *w* betűjének β -re való átirása kivételével).

KÁZMÉR a központozástól függetlenül minden, HAJDÚ csak a mondatfonetikai funkciójú szüneteket jelölte. Didaktikai szempontból helyeselhető az is, hogy a szövegek között vannak bonyolultabb és egyszerűbb átírásúak. Kérdés, a hangtani finomságok jelölésében „nem ment-e túlságosan messzire” a könyv, ahogy KÁZMÉR a kérdést fölveti (9). Ha e könyv gyakorlatát a hasonló finn (Näyteitä suomen murteista. Helsinki, 1964. Tietolipas 34. sz.) és észt (Eesti murded I–III. Tallinn, 1962–70) munkával egybevetjük, megállapíthatjuk, e könyv hangjelölése az egyszerű finn és a viszonylag bonyolult észt hangjelölés között áll, de jóval közelebb az észthez.

Az ismertetett könyv hézagpótló, fontos munka, amely több irányú — néprajzi — felhasználására is alkalmas, el nem avuló, modern forrásanyagot tartalmaz. Jól szolgálja mind a dialektológiát, mind a felsőoktatást. Köszönet és elismerés illeti megalkotóit: a gyűjtőket, lejegyzőket s szerkesztőket egyaránt.

KISS JENŐ

P. Dombi Erzsébet, *Öt érzék ezer muzsikája*

A szinesztézia a Nyugat lírájában

Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974. 240 l.

1. P. DOMBI ERZSÉBET könyve az első a magyar stílustörténet irodalmában, mely átfogó, minden elméleti szempontra kiterjedő áttekintést ad a szinesztéziák életrajzáról. Ezért kapta címül Babits Free trade-jének jellemző sorát. Vizsgálódásait a Nyugat lírájához kapcsolja, mert mint az előszóban írja: „a szinesztézia világszerte a szimbolisták és az impresszionisták kezén vált domináns stíluseszközzé”. Ady Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc költészetének teljes szinesztézia anyagát feldolgozta, de igen sok példát találunk művében Balázs Béla, Nagy Zoltán, Szép Ernő, Dsida Jenő, Illyés Gyula, Weöres Sándor költeményeiből is. Kétsoros kézi peremlyukkártyával, egyéni kódrendszerrel így csaknem tízezer adathoz jutott, s ennek birtokában más előnyök mellett személetes módon és hitelesen használhatta a statisztikai módszert is. Örömmel emelem ki a szerzőnek ez utóbbi eljárását, mert noha nyelvi statisztika nélkül ma már stílustanulmány is alig képzelhető — különösen ha csak egy-egy jelenségről van szó —, némely kutató mégis vagy teljesen lemond a statisztikai összegezésekről, vagy némileg l'art pour l'art alkalmazza őket.

A könyv nyolc fejezetéből hat a szinesztézia elméleti kérdéseivel foglalkozik, a hetedik külön-külön tárgyalja a hat „nagy nyugatos” szinesztéziáit költői stílusuk fejlődésébe ágyazva, s végül a nyolcadik stílustipológiai összegezést ad. Bár mindegyik fejezet megérdemelné a részletes ismertetést, most csak azokat a megállapításokat emelem ki, amelyek a szerző állásfoglalása szempontjából a legfontosabbak.

2. A szinesztézia nyelvi vetülete annak a pszichofiziológiai ténynek, hogy egy bizonyos érzékszervre ható inger egy másik nem specifikus agyterületen is kiválthat ingerületet, tehát pl. egy hangérettel egyidejűleg látáséret is felvillanhat. E jelenség nyelvi megnyilvánulásait természetesen többféleképp ítélik meg a kutatók. A szerző a szinesztéziát szemantikai jelenségnek tartja, de pontosan elhatárolja felfogását más, szintén szemantikai jellegű nézetektől. Így nem fogadja el W. WUNDT véleményét, aki szerint a szinesztézia körébe tartozik egy konkrét érzet s egy elvont fogalom kapcsolata is (pl. *fekete bánat*). Ő ST. ULLMANN megállapításához csatlakozva az utóbbi jelenséget álszinesztéziának tartja. Kizárja az olyan érzetkombinációkat is, amelyeknek

tagjai azonos érzékelési alapon kapcsolódnak (pl. *vak fény*). Valóságos szinesztéziának tekinti azonban ULLMANN véleményével szemben az enallagét, vagyis azt a jelenséget, midőn a költői stílusban a szándékosan hibás mondatbeli tagolás szinesztéziát hoz létre. (*A nap arany illata* képbén pl. a logikus szerkezet *az arany nap illata* volna.) Az egyéb apró disztinkciókat elhagyom, csupán a végső definíciót idézem: „a szinesztézia két vagy több, különböző érzéktérületről vett fogalmat megnevező, szemantikailag összeríhhetetlen nyelvi elem szintaktikai kapcsolata”.

Ugyanebben a fejezetben tekinti át a szerző a műszóhasználati kérdéseket. Az összes költői nyelvi érzettársítások jelölésére a *szinesztézia* műszót használja, s az egyes érzettársítási típusokat a bennük szereplő érzéktérületek nevének kapcsolatával nevezi meg (pl. *íz* → *hang szinesztézia*), a kapcsolat összetevőit *elsődleges*, ill. *másodlagos* vagy *kísérő érzet* néven említi. Maga a jelenség, az egyetlen inger kettős érzethatása a *szinesztézis* nevet kapja.

3. A „szinesztézia-kutatás története” című fejezet két részlete: a WUNDT-féle asszociációs elmélet és a vele szemben álló BLEULER fiziológiai alapon álló felfogása rendkívül fontos a mai szinesztézia-kutatás szempontjából, de minthogy a műben más vonatkozásban erre visszatér a szerző, inkább ott ejtek róla szót.

4. „A szinesztézia a stílustörténet korábbi korszakaiban” című szép fejezet egy-egy példáját alig tudom szinesztéziának elfogadni. Az „Érezhessem jó *illatját* gyenge *csókoknak*” verssorban ugyan a *csók* felfogható tapintásérzetnek is, ám a mindennapi nyelvhasználatban ez a jelentésárnyalat már elveszett, s az *illat* így általában a test illatára vonatkozik. Ha az Ősszelből vett idézet elé odatesszük az előző sort: „Mint a madár, ki bús, ki rab . . .”, a *fázik* szó már inkább a madárra vonatkozik, s erősen csökken a szinesztézia határfoka. A *ködös homályos ének*-ben az *ének* nem hangérzetet jelöl, hanem a költői opuszt.

Ami itt igazán új: végre valaki felfigyel arra, hogy Czöbel Minka mennyire modern, s milyen közvetlenül kapcsolódik a nyugatosokhoz. Alig másfél lapon sokszínű elemzést kapunk a „Fehér dalok” méltatlanul elfeledett írójának szinesztéziáiról, s hogy az utóbbiak mennyiben felelnek meg az impresszionizmus és a szimbolizmus jellegzetességeinek.

5. „A szinesztézia jelentéstani struktúrája” című fejezet kétségtelenül a tárgykör legsúlyosabb problémájához nyúl, hiszen még a legújabb szerzők némelyike is — esetleg bizonyos megszorításokkal — a metaforák közé sorolja. A mű jó áttekintést ad azokról az elméletektől, melyek a szinesztézia keletkezésének lélektani és jelentéstani alapjait kutatják. Kiemeli többek közt WUNDT érzelmi-asszociációs felfogását, melynek értelmében a szinesztézia a komplikációs jelentésváltozások egyik altípusa, s hangulati hasonlóság alapján jön létre. Minthogy a benne szereplő érzetek diszparát szférához tartoznak, teljes összeolvadásuk nem mehet végbe. Ezt az elméletet hirdette a szinesztéziával kapcsolatban GOMBOCZ ZOLTÁN is, azzal a különbséggel, hogy a jelzős szinesztéziákban nagy szerepet tulajdonított a tapadásnak, melyet az állandó kapcsolatban való használat elősegít.

Jómagam jelentéstani tárgyú szakdolgozatom írásakor konok BLEULER-követő voltam, s természetesen — mint később is — hittem abban, hogy a komplikációs jelentésváltozások esetében megvan ugyan a hangulati rokonság a kapcsolt képzeteknek között, de van valami *reális* *abban*, *megfogható* *is*: az, hogy valamely szemléleti összképben együtt kapjuk az érzetelemeket, amelyeket új, komplikációs egységekké állíthatunk. Mint P. Dombi helyesen látja, kedves impresszionistáim is ezt az állásfoglalásomat támogatják. Ma komoly szakemberek megállapításai alapján elhiszem ugyan, hogy valóságosan létezik pl. *audition colorée*, de én még nem találkoztam senkivel, akinek

ilyen élménye lett volna. Magam szenvedélyesen gyűjtöttem gyerekkorom óta az érzékelés minden árnyalatát, én is szeretném „szájjal, szemmel, füllel, orral fölfalni az egész világot”, de akár a természetben, akár emlékképeimben jól elkülönítve élnek az egyes érzet-, illetőleg képzetelemek. Nekem is vannak persze szinesztézia-élményeim. Bekapcsolom a rádiót: Bartók Kékszakállúja szól. Ebben a pillanatban mély sötétkéket látok. Milyen jól illik hangulati szempontból ez a szín a zenéhez! Ám rögtön tudom: ez az opera díszletének sötétkéik bársony körfüggönye. Egy összképzet emlékéből emeltem ki, és így kapcsoltam össze egy hallás- és egy látásképzetet. Más. Új gyógyszerzt kóstolok. Kellemesen kesernyés az íze. Az ízérzettel egyidőben lila orgonasövény merül fel. Először nem értem, de aztán rájövök: az az orgona gyerekkorom kertjében virágzott, s én mindig beleharaptam kesernyés levelébe. Az ilyen élmények bizonyosan érintkezési képzettársításon alapulnak. Ez persze nem zárja ki azt, hogy másoknál egy inger két diszparát képzetet váltson ki, de hiszem, hogy azok között, akik tudatosan figyelik érzékelésük élményeit, gyakran hasonló a helyzet. És még valamit! A költészettel, a művészi kifejezésmódokkal foglalkozók annyira át vannak itatva, emlékezetük, mint jómagamé is, annyira meg van mérgezve pl. a szinesztézia kifejezési sémáival, hogy már sajátjuknak érzik a legexcentrikusabb kapcsolatokat is. (ULLMANN szinesztézia-elmélete különben némileg támogatja az elmondottakat.) — P. Dombi J. PELC metaforakutatásaiból kiindulva azt vallja, hogy a szinesztéziában nincs teljes jelentésátvitel: ez csak a diakroniában jöhet létre két érzet, illetőleg képzet között. A költői szinesztézia pedig szinkronikus jelenség, elemei nem válthatják fel egymást.

A szerző megfogalmazásában „A szinesztézia jelentéstani vizsgálatának végső célja, hogy földerítse a képelemek közti szemantikai összeférhetlenség jellemzőit.” FODOR és KATZ, illetőleg WEINREICH után indulva ehhez szükségesek a szinesztézia elemeinek tematikus szótára és bizonyos projekciós szabályok. ULLMANN nyomán hat osztályszámát különböztet meg: látás, hallás, szaglás, ízlelés, hőérzékelés, tapintás. A feldolgozott költők szinesztéziáinak tematikus szótára alapján a szerző rendkívül sokféle és sokatmondó százalékos statisztikai táblázatot állít össze.

Ki kell emelnem azoknak a szavaknak a jegyzékét, amelyek az egyes költők egyéni gyakorlati jegyzékében témaszó értékűek, majd a százalékos táblázatot, mely egyesítve összegezi, hogy e témaszók főként a látás, a hallás és a tapintás körébe tartoznak. Megállapítja a szerző, melyek a vizsgált költők szinesztéziáiban gyakrabban használt, úgynevezett kulcsszavak. A felsorolás maga olyan érdekes, hogy legszívesebben mind idemácsolnám. A százalékos táblázatról leolvashatjuk, hogy Ady kulcsszavainak csaknem 50%-a hallásérzetre utal, Babitsnál a hallás, Kosztolányinál a hőérzékelés, Szabó Lőrincnél és Juhász Gyulánál a látás, Tóth Árpádnál pedig azonos szinten a látás és a hallás kulcsszavai dominálnak.

Meilőzöm a projekciós szabályok ismertetését, mert ezt alig lehet táviratstílusban megcsinálni, meg kell említenem azonban, hogy a szinesztetikus összeférhetlenség alapján tizenöt szinesztézia-típust kapunk. Mindegyik típus elemei kétirányúak: a látás → hallás (*ezüst csönd*) és a hallás → látás (*halk ezüst*) azonos típusúak, így tehát 30 szinesztetikus kapcsolódási lehetőség van. A szerző itt külön táblázatba foglalja a hat érzékterület harminc szinesztetikus kapcsolódási típusát az egyes költőkre jellemző gyakorlati számok feltüntetésével. Fontos következtetése, hogy figyelembe véve a szinesztézia múltját líránkban, a szinesztéziák aránya növekedőben van, valószínűleg azért, mert a merész asszociációk jellemzőek a modern lírára.

Utóbbi tételét más nyelven író lírikusok munkáinak szinesztézia-vizsgálatával is igazolja. M. MANKAŞ műve alapján kiszámítja a román V. Alecsandri, M. Eminescu, M. Sadoveanu és T. Argehei szinesztéziáinak összeférhetlenségi mutatóját, s ezek hasonló tendenciát jeleznek. Ilyen jellegű fejlődés a francia lírában is megfigyelhető.

6. „A szinesztézia alaki sajátosságai és nyelvtani kifejezésformái” című fejezet ismét új szempontot visz a kutatásba. Először is megcáfolja, hogy — mint MANCAŞ állítja — vannak úgynevezett elliptikus szerkezetű szinesztéziák is, melyek egymaguk képesek „egyszerre két képsíkot is felvillantani.” Lényegileg a szinesztézia legalább kéttagú, s az egytagúnak látszó képhez a szöveggörnyezetben kapcsolódik a második, különböző szférához tartozó érzet, illetőleg képzet. A szinesztézia grammatikai formája tehát szintaktikai kapcsolat, a szófajiság csak ezen belül érvényesül. A legutóbbi időkig a szinesztézia alapformájának a bináris minősítő jelzős szintagmát tartotta a magyar stilisztikai szakirodalom, legföljebb egy-egy megjegyzés utal rá, hogy ez a jelenség más grammatikai viszonylatban is létrejöhet.

A szinesztézia grammatikai formája lehet összetett szó, szó szerkezet, egyszerű és összetett mondat és kompozicionális egység. A szerző minden variációját kidolgozza a szinesztéziás összefüggések lehetőségeinek, százalékos megoszlásban, táblázatokkal szemléltetve, s mindig összevetve, hogy a kérdéses típusnak melyik költőnél, milyen stílusirányban van kisebb-nagyobb szerepe. Különösen érdekes, izgalmas olvasmány a mondatnál nagyobb terjedelmű szövegegységekben létrejövő szinesztéziák elemzése és a több elemű szinesztéziák tíz csoportjának összeállítása. Sok újat mondanak a képelemek szövegbeli távolságáról írottak is, de hát mi nem közöl valami újat ebben a fejezetben?! Itt a szerző a továbbiakban is a stíluselemzés új útjait nyitogatja.

7. A szinesztézia stilisztikai funkciói közül itt csak a legfontosabbakat emelem ki. Igen érdekes az összekapcsoló, egyesítő funkció, mert a költészetben ez a legalkalmasabb különleges lelkiállapotok kifejezésére, melyek kábítószerek, alkohol hatására, félálomban, transzféle állapotokban keletkeznek. Az esztétikai jelleg itt a szinesztézia hangulatkeltő képességében rejlik. Tulajdonképpen ez is a megérezkítő funkció egyik megnyilvánulása, noha az utóbbi éppen a félálom — fél ébrenlét ellentétét is kifejezheti. Szabó Lőrinc pl. a szagérzékelés felfokozására használja itt: „az ernyős bodza szinte *füstöl a szagtól*”. Babitsnál és Szabó Lőrincnél nemegyszer az a szerepe a szinesztéziának, hogy ráébredsen érzéki és tudati megismerés kapcsolatára. Ezt nevezi a szerző intellektuális funkciónak, melyet igen gyakran hív elő a zene: Szabó Lőrinc „...csodát, | zenét akar: arányt s szimmetriát.”

Az egyesítő, a megérezkítő és az intellektuális funkció mellett lehet a szinesztéziának szimbólumteremtő szerepe is. Csak Ady *fehér csönd*-jére utalok. Az impresszionista lírának egyik legjellemzőbb tulajdonsága éppen a szinesztéziák funkciógazdagsága.

8. Az utolsó két fejezet: az „Egyéni sajátosságok a nyugatosok szinesztéziáiban” és a „Stílustipológiai összegezés” voltaképpen azt jelzi — sajnos, igen sommásan —, hogy mit kezdhet a kutató a költői szövegek elemzésében, stílusirányok meghatározásában azzal, hogy egyetlen jelenségről és annak a többi stíluselemhez való viszonyáról nagyon sokat tud.

T. LOVAS RÓZSA

Néhány nehezebben hozzáférhető névtani munkáról*

1. Vaskos kötetben adta ki Szeged megyei város Tanácsa V. B. Igazgatási Osztálya PÉTER LÁSZLÓnak „Szeged utcanevei” (Szeged, 1974. 392 lap + 1 térk.) című munkáját. Széleskörű és mélyreható településtörténeti, helytörténeti, néprajzi, nyelvészeti és névtudományi kutatásokra épül a könyv. Az általános és a magyar névtan területére egyaránt jellemző, értékes törvényszerűségeket ismer föl és mutat be a szerző. A szegedi utcanevek történetére, összetételére, struktúrájára vonatkozó megállapításából az egész magyar hivatalos névrendszerre érvényes következtetéseket vonhatunk le.

* Vö. MNy. LXXI, 378–81.

A könyv bevezetésének terjedelme (7–84) is sejteti, hogy nem szorítkozik benne csupán az anyaggyűjtés és földolgozás módszereinek a bemutatására, a várostörténet összefoglalására, hanem ezek mellett jóval többre: állásfoglalásra és iránymutatásra is vállalkozik. A történeti anyag vizsgálatakor megállapítja a nevek keletkezésének legfontosabb módjait. Így például az 1522-es tizedjegyzék utcaneveiről leírja, hogy közülük a legtöbb „az utcában lakó gyakoribb vagy tekintélyesebb család nevével” (7) ered. A változásokról, rövid életű nevekről és összeírási szemléletmódokról ír a török defterek adatai alapján (9–11). A korai hatósági névadás személynevekről való utcanegnevezéseire ad három példát egy 1814-ből való térkép alapján (12). A város történetének végigkísérésekor tulajdonképpen a magyar hivatalos utcanévadás történetét is bemutatja a bevezető első része. A később: — csak tervezett vagy meg is valósult — átkeresztelésekkel kapcsolatban soha nem hagyja el a szerző saját állásfoglalásának kifejtését, s szigorúan elítéli a történeti múltat, hagyományokat figyelembe nem vevő javaslatokat, változtatásokat, még ha oly nagynevű és általa is tisztelt személyektől eredtek is, mint Móra Ferenc vagy Juhász Gyula. Kifejezi elégedetlenségét a közelmúlt vagy a napjainkban folyó átkeresztelési eljárásokkal kapcsolatban is. Méltán sajnálja a *Korona utca*, *Halpiac*, *Híd utca*, *Polgár utca*, *Dóm tér*, *Kálvária utca*, *sor*, *út*, *Vásárhelyi sugárút*, *Szentháromság utca* stb. nevek eltűnését, de kissé elnézően ítéli meg az újonnan adott neveket.

A könyv névtanilag legértékesebb fejezete a „Névtani csoportok” címet viseli (45–57). A 606 jelenkori szegedi utcanévet veti ebben jelentéstani vizsgálat alá a szerző. Először különválasztja a földrajzi köznévi utótagokat, s gyakorisági sorrendben közli őket. Figyelemre méltó közöttük az *út* és *sugárút* aránya (19 : 7). Viszonylag kevés — szerencsére — a birtokos személyragos alak: *utcája* (1), *tere* (1), *útja* (3). Elég sok a *sor* (44), de kevés a *köz* (6) utótag.

Az előtagok vizsgálata igen aprólékos, lelkiismeretes. Noha viszonyszámait nem lehet teljesen reálisaknak elfogadni, mivel a több csoportba is besorolható neveket föl is veszi valóban több csoportba (így például a *Farkas* utcanév az állatnevek között szerepel leíró szempontból, a családnevek között pedig történeti szempontból), összeveti ezeket más városok utcanévanyagának viszonyszámaival. Az egyik behatóan vizsgált részesedési arány a személynévi eredetű utcaneveké (25%), s ez más helységekkel való összevetésben valóban nem sok (Budapesten is hozzávetőleg ugyanez az arány), meglepő azonban, hogy ezeknek mintegy kétharmada kisebb-nagyobb helyi nevezetességű személyről ered. (Ide sorolva a szegedi családnevekből lett utcaneveket is.)

Külön problémát jelent a földrajzi nevekből lett utcanevek csoportja. Nem csupán ebben a tanulmányban találkozunk a nem Magyarországon fekvő magyar helységnevek, folyó- és hegynevek utcanévben való szereplésének megítélési bizonytalanságával vagy éppen téves szemléletű elítélésével. Többször előfordul az „irredenta” jelző egy-egy ilyen utcanév mellett, illetőleg a fölösleges mentegőzés, az 1880-ban elnevezett *Kikinda utca*, *Kolozsvár utca*, *Ruszt utca* neve mellett a „nem irredenta” kitétel. Ebben a kérdésben a szinkrón és a diakrón szemlélet szétválasztásának hiányát érzem. Annak a leszögezése mellett, hogy az 1920-as, 1930-as években kétségtelenül nacionalista céllal adtak országszerte a trianoni békeszerződés értelmében Magyarországtól elcsatolt területeken levő helyneveket, leíró szempontból ezeket nem kell, sőt nem szabad ma is irredenta neveknek tekintenünk. (Mint ahogyan a szerző sem tekinti annak a fönt említett, 1880-as névadási példákat.) Először is ezek a nevek jól beilleszkednek a névanyagba, másodsor kétségtelenül magyar nevek, s ha egy helységnevének van magyar megfelelője, azt kell használnunk. (Senkinek sem jut eszébe *Wiener utca*-nak nevezni a *Bécsi utca*-t, s nem gondol irredentizmusra a *Lipcse utca* névvel kapcsolatban.) Továbbá a *Bártfa*, *Csáktornya*, *Eperjes*, *Érsekújvár*, *Fogarás*, *Kolozsvár*

stb. nevű utcákról ma már a legtöbb embernek nem a közelmúlt nacionalizmusa jut az eszébe, hanem inkább a régebbi múlt magyar történelme. Ezeknek a neveknek nagy részéhez jelentős magyar történeti események vagy személyek életrajzi adatai kapcsolódnak, és a róluk elnevezett utcák nevének megváltoztatása nem csupán vagy már éppen nem a többször és határozottan elítélt két világháború közötti irredentizmus tagadását jelentené. Természetesen nem PÉTER LÁSZLÓNAK, a magyar tudósNAK kellett elmondanom a föntieket, hanem egy olyan szemléleti bizonytalanságot szeretnék — akár vitában is — tisztázni, amely különösen a következőkben ismertetett könyvre jellemző, de amelynek néhány éve még magam is részben hatása alatt voltam, mikor Budapest utcaneveiről szóló dolgozatomat készítettem (NytudÉrt. 87. sz.).

Mélységesen egyet lehet érteni a szerzőnek az irányjelző utcaneveknél elmondott véleményével: „Természetesen ennek az utcanévtípusnak akkor van értelme, ha a tájékozódást valóban segíti, nem pedig tévútra viszi a keresőt” (56). Fölsorolásnál valóban alig lehet többet adni a fa-, virág-, gyümölcs-, állatnévi stb. eredetű utca-
neveknél, s ezt kapjuk a következő lapokon (56—7).

Ha volna névtudományi orgánunk, a „Rendezés, fejlesztés” című fejezetet (58—81) ott szóról szóra közzé kellene tenni, és széleskörű vitát kellene folytatni róla. Lehet, hogy a rendezés módjainak és a továbbfejlesztés lehetőségeinek részletkérdéseiről esetleg lennének ellenvélemények, de az utcanévadás irányelveinek nevezett és 10 pontban összefoglalt gondolatokat minden névtani szakember magáévá tenné. Sőt eddig is ezeket az elveket vallotta, csak még ennyire tömören és rendszerezetten nem foglalta össze senki. Ilyen pontokat találunk ezek között az irányelvek között: „4. Új nevet lehetőleg új utcák kapjanak. . . 5. Személyről csak halála után tíz év múltával lehet utcát elnevezni. . .” (59). Talán nem túlzott kívánság, hogy ez a „tízparancsolat” ott függjön minden utcaelnevezéssel foglalkozó községi és városi tanács falán, vagy legalábbis — akár központi utasításra — vegyék figyelembe névadó tevékenységükkor az ebben foglaltakat.

A könyv második nagy része, az „Utcanevtár” (85—372) betűrendben tartalmazza Szeged történeti és mai utcaneveit, elmondva róluk megfelelő hivatkozással minden fontos és lehetséges adatot, tudnivalót, magyarázatot. Névtani irodalmunknak ez az első igényes és nagyszabású alkotása követésre méltó példa minden nagyvárosunk számára.

2. Az előzőhöz nagyon hasonló elvi és technikai módszerek szerint készült FEKETE JÁNOS könyve, „Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története” (Kiskunfélegyháza, 1974. 167 lap + 1 térk.).

A bevezetésből megtudjuk, hogy a kötet része a VÉGH JÓZSEF által szervezett nagy országos helynévgyűjtő munkának, s előre láthatólag követi majd a külterületi névanyag is. Nagyon hasznosak a névtudomány számára is a településtörténetről elmondottak, közben azzal a kis kitéréssel, amely a városnevet magyarázza. Négy *Felédhaz* adatára támaszkodva (amelyeknek azonban sajnos csak hozzávetőleg közli a lelőhelyét) személynevet keres az előtagban, de helyesen összegzi a szakirodalomnak és saját kutatásainak eredményeit: „Félegyháza helynévének jelenleg elfogadott magyarázatát nem szabad lezártnak tekinteni.” (12.)

Hallatlanul érdekes „A város belső fejlődésének rövid áttekintése” című fejezet (17—21), valamint az ezt követő történeti—néprajzi—településtörténeti rész (21—36). A névtudomány számára azonban legértékesebb a „Kiskunfélegyháza utcaneveinek történeti áttekintése” (37—47). Olvashatunk a XVIII. században használt körülírásos utcanevekről, az 1850-es hivatalos névadásról, a házzámozásokról stb. Tárgyilagos értékelést találunk az egyes utcanévjegyzékek anyagáról, az utcanévtáblák minőségéről, esztétikai jellegéről stb. Néhány kitételével vagy inkább fogalmazásmódjával

lehetne vitatkozni. Így például nem csupán egyetlen időszakban lett az utcanév a politika „függvénye és kiszolgálója”, hanem az emlékállítás — minden területen, tehát az utcanevekben is — mindig a politika függvénye volt, és az is marad. Még nemes lokálpatriotizmustól áthatva is túlzás „történelmi érdem”-nek nevezni néhány utcaelnevezési javaslatot. Az 1959-es új kiskunfélegyházi utcaelnevezéseket nem lehet egyértelműen lelkesedéssel fogadni. Egyrészt legalábbis anakronizmus 1959-ben „irredenta” jelzővel illetni a *Vajdahungad*, *Fehéregyháza*, *Marosvásárhely*, *Fiume*, *Arad*, *Déva*, *Eszék* stb. neveket, másrészt az ekkori elnevezések egy-két kivétellel mind a személyekről elnevezett utcák számát gyarapították, amelyek arányszáma egyébként is igen nagy Kiskunfélegyházán. (Saját számításom szerint 71,5%.) Mindezek mellett számtalan alapos megfigyelésen alapuló történeti és jelenkori névadási gyakorlat törvényszerűségének a leírása található a bevezető részben, s ez sokkal jellemzőbb erre a fejezetre, mint a fenti néhány megjegyzés.

A névtudomány számára leghasznosabbá az egyes utcák elnevezési történetének nyomunkísérése, a filológiai pontosságú forrásjelzetekkel ellátott részletes utcanévtörténet válik (49—141). Az első névelőfordulásoktól a mai napig mutatja be betűrendben az egyes utcákat. Leírja elhelyezkedésüket, különböző neveik keletkezési idejét és legtöbbször indokát, az elnevezési jegyzőkönyveken kívül a korabeli sajtóvéleményeket, s — különösen személyek esetében — a névadóról való legfontosabb tudnivalókat. A könyvet a mellékleten kívül három történeti térkép és az 1950., 1900., 1929., valamint az 1972. évi utcajegyzék gazdagítja.

3. A Zalai Gyűjtemény II. kötetében (Zalaegerszeg, 1974. 3—16) és különnyomatban is megjelent MARKÓ IMRE LEHELNEK „Zalai helynévfajtési problémák” című kiváló tanulmánya. A szakirodalom teljes ismeretével és biztos kezelésével, mégis a nem szakmabeliek számára is érthetően magyarázza *Kanizsa*, *Túrje* és *Egerszeg* nevét. Különösen értékes a téves helynévmagyarázatok cáfolata, s az az aprólékos, kézenfogva vezetett kifejtési módszer, ahogyan az olvasót a legnehezebben megérthető hangtörvényszerűségek és etimológiák, alakváltozatok és jelentésmegfelelések elfogadására képessé teszi. Nemcsak a választott három nevet, hanem a téves és helyes névfajtési gyakorlatot, sőt a jegyzeteket is megmagyarázza, számtalan példával teszi világossá. Ezeknek a didaktikai értékeknek a következtében a felsőfokú oktatás is eredményesen használhatja a tanulmányt az önálló hallgatói munka előkészítése és eredményesebbé tétele érdekében.

Mindazon túlmenően, hogy a szerző összegyűjti és összefoglalja a különböző helyeken megjelent utalásokat, részeredményeket, mind a három név esetében tovább is megy: pontosítja, új megvilágításba helyezi és kiegészíti saját kutatásának eredményeivel eddigi ismereteinket.

4. Vaskos névtudományi tanulmánykötettel lepte meg a szakembereket a Pécsi Tanárképző Főiskola és a Baranya megyei Állami Levéltár. Címe a belső lapon: „Névtudományi tanácskozások Pécsen. 1973, 1974. (Szerk. PESTI JÁNOS és TEMESI MIHÁLY. Pécs, 1974. 115 lap).

A kötet első tanulmányát ÖRDÖG FERENC írta „Tapasztalatok Dél-Dunántúl földrajzi neveinek gyűjtés és feldolgozó munkájában” címmel (1—13). Részletesen foglalkozik az írásbeli és szóbeli nevek rendszerével, egymásra való hatásukkal, betűhív, illetőleg fonetikai pontosságú lejegyzésével. Fölsorolja a gyűjtés célját, a gyűjtemények névellettani, településtörténeti, nyelvjárási és régészeti fölhasználhatóságát. VÁRKONYI IMRE kivonatossan közölt hozzászólása (13—5) a Somogy megyei névgyűjtés hasznosságáról, néhány tanulságáról szól. KIRÁLY LAJOS „A dűlőnevek jövője” (16—22) címmel tartott előadásának megjelentetett szövege a somogyi gyűjtés tapasztalatai alapján

beszél a kis parcellák megszűnésének, a táblásításnak, életformaváltásnak névpusztító következményeiről. Részletesen foglalkozik a hivatalosan használt dűlőnevek számának fokozatos csökkenésével, a térképekre fölkerülő nevek megfogyatkozásával is. Jogosan kifogásolja az egyre terjedő betűkkel, számokkal való táblamegjelöléseket az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben.

VADAS FERENC a folyamatban levő Tolna megyei gyűjtésről számol be (23–34). A mintaszerű tervezés és előkészítés munkálatainak ismertetése példa lehet bármely megye számára, ahol majd még csak ezután kezdik meg a gyűjtést. A technikai jellegű tudnivalókon kívül a névtudományi, nyelvészeti, néprajzi, régészeti és helytörténeti problémák részletes bemutatásáról és a Tolna megyei gyűjtésben történő megoldásukról is olvashatunk.

PESTI JÁNOS a Baranya megyében végzett munkálatokról és a további tervekről, feladatokról ír (35–44). REUTER CAMILLÓNAK „A névgyűjtés sajátos problémái Baranyában” című beszámolója (45–56) saját gyűjtőtapasztalatai alapján sok jó módszertani tanulsággal egészíti ki az eddig elhangzottakat.

A második tanácskozás (1974. február 25.) a helynévgyűjtések ellenőrzésének kérdésköréről folyt. PESTI JÁNOS részletes előterjesztése (57–70) a Baranya megyei névgyűjtés ellenőrzéseiről szólt. Hangsúlyozta, hogy az ellenőrzés tulajdonképpen a névgyűjtés megisméltése, kiegészítése, s a kiadvány jellegét, értékét az ellenőrzők munkája határozza meg. (Ezzel kapcsolatban hadd jegyezzem meg, hogy legjobb esetben ellentmondónak érzem azt a gyakorlatot, mely egyrészt az alapgyűjtés minőségétől függetlenül értékeli az ellenőrző–közzétevő munkáját, másrészt pedig a különböző értékű, minőségű alapgyűjtést végzőket is azonos kategóriában tünteti föl az anyag közlésekor. A Somogy megyei gyűjtés ellenőrzése alkalmából például a leggazdagabb névanyagú Gamás esetében az alapgyűjtést végző TÓTH ISTVÁN, vagy a Tolna megyei gyűjtésben a legnagyobb határú Bonyhád községben SOLYMÁR IMRE olyan lelkiismeretes, pontos és értékes munkát végzett, hogy az ellenőrzés szinte jelképes volt, alig igényelt időt. Ugyanakkor voltak olyan községek, ahol nemcsak a névegyeztetést, hanem az alapszámozást, a lokalizálást, a névanyag kiegészítését, végeredményben valóban a teljes gyűjtést újra el kellett végezni.) A továbbiakban PESTI JÁNOS kitér az íróasztal melletti és a terepmunkára, a tanácsolásra és a levéltári kutatásra, a cédulázásra és a kéziratkészítésre is. Külön pontokba foglalva közli az ellenőrzés módszertani alapelveit, s ezt minden helynévgyűjtőnek (kezdő kutatóknak, szakdolgozóknak stb.) figyelembe kell venni.

PAPP LÁSZLÓNAK „A földrajznev-gyűjtemények ellenőrzéséről” című hozzászólását kivonatossan közli a tanulmánykötet (71–3). Ebben a több falu határában is előforduló nevekről, a helyesírásról, a laza szerkezetű nevekről, közsőből alakult nevekről stb. olvashatunk. KIRÁLY LAJOS (74–82) a somogyi tapasztalatok alapján beszélt az ellenőrzés fontos névanyag-kiegészítő, egységesítő stb. munkáiról. BALOGH LAJOS (83–4) a fonetikus lejegyzés vitás kérdéseiben foglalt állást. Hangsúlyozta, hogy az idegen neveket is a magyar fonetikai átírási rendszerrel kell közölni, hiszen elsősorban a magyar névtan és nyelvtudomány céljait szolgálják a gyűjtések. PESTI JÁNOS másik előadása (85–95) a szinkrón gyűjtemények történeti adatolásáról szólt. Az eddig megjelent jelentősebb kiadványok és névtárak áttekintése után levonja a tanulságokat, és példákon közli a helyesnek tartott és a Baranya megyei gyűjtés közzétételekor kívánatos gyakorlatot. BEZERÉDY GYŐZŐ a levéltári források hasznosításának lehetőségeiről szólt (96–8).

A kötet zárótanulmánya személynévi témájú. 1973. december 5-én Pécsen tartott előadásában ÖRDÖG FERENC a Zala megyei személynévkutatásokról, ezek eredményeiről számolt be, s ezt teszi közzé a gyűjtemény (99–111). A személynévkutatás

történeti áttekintése után foglalkozik a cikk az új utakkal és módszerekkel, a szinkrón gyűjtemények jelentőségével és sajátágaival. Az írásbeli és szóbeli nevek megkülönböztetésének különböző módszerekkel történő és eltérő eredményeket adó gyűjtéséről, földolgozásáról, alaki és szerkezeti vizsgálatokról, stílusértékekről, hangulatokról sok példával és statisztikai adattal szemléltetve ír.

Összegezéssel megállapíthatjuk, hogy a névtudomány számára igen értékes és jelentős tanulmánygyűjteményt kaptunk a tanácskozások szervezőinek és a kiadóknak a jóvoltából, ha bár néhány ponton már ismert tényeket, dolgokat is érintettek. Ezért tudományágunk nevében és személyesen is köszönetet mondok.

HAJDÚ MIHÁLY

Észrevételek Schram Ferencnek „XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár »Urbaria et Conscriptiones« gyűjteményében” című adatközléséhez

SCHRAM FERENC munkáját — mint minden újabb, a Kárpát-medencére vonatkozó történeti helynévközlést — köszönettel fogadtuk. Az alábbiakban elmondottak inkább kérések a jövőre, a jövő további kiadványaihoz.

Tekintettel arra, hogy a munka a Kárpát-medence helynévanyagára nyújt bőséges adattömeget, nyilvánvaló, hogy adatközlését határainkon kívül is bizonyára élénk érdeklődéssel, sőt vizsgálattal fogják forgatni. A helynévtudomány világszerte fokozódó fejlődése, de nem utolsósorban hazánkban is gyakran a tudományos viták kereszttüzeiben álló helyzete szükségessé teszi, hogy egy alapvetőnek ígérkező adatközlés anyagát megvizsgáljuk. Elsősorban azért, mert hazai levéltári adatok publikálása, s így a külföldiek az ellenőrzést el sem végezhetik, vagy csak korlátozott módon. Szükséges, hogy használói megismerjék azt a mértéket, mennyiben támaszkodhatnak rá.

Alábbi vizsgálódásom módot nyújt, hogy Baranya megyén és Pécs városán kívül Abaúj, Gömör és Ugocsa megyékre terjedjen ki tüzetesebben, mert ezekhez volt elegendő ellenőrző adatom. A többiekre csak egy-két megjegyzést óhajtok tenni, amelyre gyűjtésben adat akadt.

Bár a szerző indokolni óhajtja, mégis sajnálatosan elhibázottnak kell mondanom, hogy a közreadott anyagnak forrásjelzetét — csak a fasciculust és numerust — nem közölte. Ma — amikor az OL. előzékenysége folytán igen kényelmes és olcsó módja a levéltári anyag használatának a mikrofilmes olvasás, nagyon is szükséges a forrásjelzet közlése. Ennek ismeretében — minden további kutatás nélkül — megrendelhető lenne a kutatót érdeklő anyag. Mint az alábbiakban látjuk, az adatok további névtudományi felhasználásához erre nagyon is szükségünk van.

A szerzőnek nyilvánvalóan nehézséget okozott annak megállapítása, hogy az általa forgatott összeírás mely mai vagy elpusztult (összeolvadt) községre, esetleg községpárok (Alsó-, Felső-, Kis-, Nagy- stb.) közül melyikre vonatkozik. Ennek jogosan ad hangot műve 7. lapján. Azonban az a meglátásom, hogy nem lehet elfogadni azt az álláspontját, hogy a község nevét, amelyre adatokat közöl, nem állapítjuk meg pontosan. Igaz, hogy ez fáradságos, de e l k e r ü l h e t t e n feladat. Enélkül adatait nem tudjuk érdemlegesen rögzíteni, majdnem hasznavehetetlenek. A XVII—XVIII. századi összeírások még rengeteg olyan községnevet (lakott hely nevét) tartanak nyilván — különösen a töröktől felszabadított területeken —, amelyek később pusztanévvé vagy csak határnévvé visszafejlődve már helynévtárakban fel sem bukkannak. Adattárának helyneveit azonban csak földrajzi helyhezkötés esetén értékesíthetjük kellőképpen. Az OklSz. sok ezer helynévének is ez a gyöngéje, de ott legalább a lehetőségig pontos levéltári jelzet útján nyomra juthatunk.

Kívánatosnak és szerencsésnek mondható SCHRAM FERENC azon törekvése, hogy történeti helységneveket igyekezett az 1913-as helységnévtár segítségével egységesíteni. Jómagam is a gyakorlatból tudom, hogy milyen szükség lenne a történészek és egyéb kutatók számára egy a Kárpát-medence helységneveire vonatkozó többnyelvű konkordanciára. A tudományos kutatók már érzik ennek hiányát, mert az utóbbi 150 évben olyan tömege fordult elő a névváltoztatásoknak, községegyesítéseknek, hogy ember legyen a talpán, aki kiismeri magát, illetőleg nem vét hibát a névazonosításokban. Az elsők a jugoszlávok voltak (az autonóm Vajdaságra [Bács-Bodrog és Temesköz] készítettek), míg nemrégén a szlovákok Szlovákia [Felvidék] 1945-ös határain belüli területére dolgoztak ki ilyent. Neves kutatóink (például KNEZSA ISTVÁN) munkáiban is gyakran csak fáradtságos munkával tudunk nyomára jönni annak, hogy — SCHRAM FERENC példájánál maradjunk — melyik *Újfaluról*, *Novaves-ről* vagy *Neudorf-ról* is lehet szó. Ennek hiányát nemcsak a helynévkutatással, gyűjtéssel foglalkozók érzik, hanem érzi valamennyi tudományág művelője, aki eredményeit földrajzilag helyhez óhajtja rögzíteni. Elsősorban a régészek, művészettörténészek, történészek, zoológusok, botanikusok, néprajzkutatók stb.

Javasolható azonban, ha már az 1913-as helységnévtár lenne a bázis, hogy a közigazgatási (megye-) határoknál is ezt vegyük figyelembe.

Sajnos az adattár eléggé nagyvonalúan tartalmazza a községek meghatározását. Csak Baranyánál maradvá a helységnevekben elkövetett tévedést soknak tartom. Igaz, hogy a modern államigazgatási-közigazgatási névgyűjtésű törekvések már sok jóakarató helytörténészt hoztak zavarba. *Cseledoboka* helység nevéből a községnév csupán a *Doboka*, a *Csele*- csak közelebbi földrajzi tájékoztatást (*Csele-patak*) nyújtó jelző. A zárójelben közölt „*Czelna, Cselni* alias *Csele*” nevek ismereteim szerint helyesen „*Czelina, Cselin* alias *Csele*” olvasatok lehetnek. A vidék egykori délszláv lakosai nyelven — a ma már elpusztult *Csele* falu neve — volt *Cselin* ~ *Cselina* (vö. 1732: „territ. . . *Cselin* . . . C-u Barany.”: Pécsi kápt hh. It. fasc. 7. nr. 3.; de volt *Cselna* néven falu Sellye mellett is: 1734: „ . . . per poss.-bus et praediis . . . *Cselna* . . . in Barany.”: uo. fasc. 7. nr. 7.). A Mohács melletti volt *Csele* falura mutat a közölt *Földvári tó* helynév is, amely ma is létezik az egykori falunak Mohács határába olvadt részén.

Amennyiben *Drávaszentmárton* Baranyában feküdt, úgy az ma csak *Alsószentmárton* lehet. *Felsőszentmárton* 1736-ban Somogyban fekszik — bár azt is nevezték *Drávaszentmárton*-nak. Súlyosabb tévedés a Dráva menti *Bisztrinci* községnek azonosítása a mai *Kisbeszterce* (Baranya megye hegyháti járása) helységgel. *Bisztrinci* helynév a régi magyar *Beszter* község emlékét őrzi (vö.: GYÖRFFY I², 284; 1687. VI. 13.: „*Bösztör* . . . in distr. Nagy Harsanÿ”: OL. U. & C. fasc. 56. nr. 41; RÁSONYI L., *Beszter*: MNy. LXII, 164—5). *Nyárád*-nak *Kisnyárád*-dal való azonosítása hibás, az adatközlés nyomán biztosan *Nagynyárád*. Előttem is ismeretlen adatot közöl az *Uj To* alias *Ispital* második része, amennyiben helyes olvasat. Dél-Baranya magyarságának súlyos pusztulása fűződik *Újtó* nevéhez, ahol 1687-ben igen nagy harcok folytak az átkelésért (vö. FEKETE L., *Siyáqat* I, 404—5). 1730-ban talán az egykor *Újtó* helyén állt hadikórház megőrzött nevét azonosították *Újtó*-val. Régi átkelőhely egyébként (vö. BARABÁS S., Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és iratok. Bp., 1899. II, 31, 491—2). Természetesen egy adatgyűjtés és adatközlés feladata nem lehet a részletes feltárás, magyarázat. Még újkori iratanyag forgatásánál sem dönthető el azonnal, hogy ma is létező helységről van szó. Miután a helységnevek közlése elmaradt, az az érzésünk, hogy számos ma már helynévvé devalválódott helységnév közlése is elmaradt, ami igen sajnálatos veszteség. Viszont ellenkezőjét bizonyítja a *Cselin, Bisztrinci* nevek felvétele. Csak rámutatok arra, hogy az első, a Baranyavári kerületből közölt helynevek: *Sárákány, Hály, Sudaras, Henye, Babonya* [recte: *Habonya*], *Gátha* — bár erdőknek jelzi, mind helységnevek! Az elpuszt-

tult *Szarkánd, Hál, Szederjes, Henye, Abony* és *Gata* helységek nevét közli (a *Pahla* névvel, ha jó olvasat, egyelőre nem tudok mit kezdeni). Az adattárt használó szemével nézve: ha tehát az iratban község vagy praediumként szerepel — nem közli, ha ellenben már helynévvé módosult, szerepel. Sajnos a XVII—XVIII. század fordulóján igen gyakori az összeírásokban stb. szereplő olyan helységnév, amely korunkban már legfeljebb helynév, vagy még úgy sem ismert. Feltétlenül kívánatos ezért valamennyi helységnév közlése is. Éppen — a töröktől süjtött — Baranyában a legkisebb adat is nyomravezető lehet. Nemrégén jelent meg HORVÁTH J. GYULA—TIMÁR GYÖRGY tollából „XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéből (1542, 1551, 1564)” című dolgozat (Baranyai helytörténetírás 1972. Pécs, 1973. kny. 7—127 + térkép). Miután a szerzők segítségére voltam adatgyűjtéssel, jól tudom, hogy nemegy esetben az U. & C. iratanyag határleírása nyomán volt azonosítható. Például 1542: „*Beregd*” Dica: 38/2; 1712: „*praed. Berki* Begranirt mit *Ternyelb*, *Ocsárd* undt *Nézér*, ist aber ganz kleines Desertum, mit Wasser umgeben.” OL. U. & C. fasc. 15, nr. 54, fol. 9. Ma pedig *Berkimező, Berki-parlag, Berkivölgy* helynevek őrzik Babarcszöllös község határában. Az 1506-ban említett *Wezer* (CSÁNKI II, 536), 1542-ben *Wezer* (Dica 27/4), 1712-ben — bár hibás írással — „*praed. Nezer* — Begranzendt mit dem Palfisches Dorf *Baborcz Szöllös* undt *Berki*, hat schöne Földter undt wenig Waldung” (OL. uo.) leírásban tűnik föl. Ma még dűlőnévként sem ismerem, s talán majd a most folyó Baranya megyei helyszíni gyűjtés tud rá választ adni. Az utolsónak közölt *Vörönd* a mai *Versend* helység ő-ző névváltozata.

Kistótfalu-val kapcsolatban meg kell említenem, hogy feltehetően nemcsak Kistótfalu, hanem jóval nagyobb terület (Bisse, Nagytótfalu) adatait tartalmazza.

A jövőre vonatkozólag feltétlenül szükségesnek látom, hogy az iratanyagokban említett községnév alatt — valamennyi helységnévvel (possessio, praedium, desertum stb.) együtt közöljük a helyneveket. A földrajzi lokalizációt pedig bizzuk azokra, akik annak a vidéknek, helységnek helyneveit tüzetesen ismerik. A szerző ezzel esetleg egy fáradságos és mégis hálátlan, nagy hibalehetőséget tartalmazó feladatot vállalna magára.

Az a meglátásom, hogy Baranyán kívül is a mű eléggé nagyvonalúan tartalmazza a községek meghatározását. Például *Baska* (Abaúj m.) megállapítása *Baxa* név hibás olvasata alapján történt, *Baxa* = *Baksa* helyett (*Baska* régen csak *Bask* volt; vö. GYÖRFFY I², 67—8). A *Szilva vize* név nyomán *Szentistvánbaksá*-val azonosítható! E címszó alatt a szerző ugyancsak 1691-ből közli a *Baska* címszó alatt közöltek jó részét (réteket). — Hogy ugyanazon összeírásról van-e szó — csak sejtem —, nem állapítható meg a levéltári jelzet hiánya miatt. További problémát okoz az elpusztult, pusztává süllyedt vagy beolvadt községek meghatározása. Sajnos, itt sem megoldás az a megjegyzés, hogy „a helységnévtár nem tartalmazza”. *Gyanda* ma Tomor határában pusztá (GYÖRFFY I², 90). *Hermány* (*Sztanka*-, *Tapoly*-) Sáros megyében van, *Herlány* pedig nem ezekkel, hanem *Ránkfüred*-del (szlovákul *Herlany*) azonos. *Marcinfalu* ma Abaújszántó része (GYÖRFFY I², 117—8). *Somos* viszont Sáros megyében fekszik. *Szikszóújfalu* hibás olvasat lehet *Szilvásújfalu* helyett. *Bereg* ma *Nagybereg*, *Csalánfalva* helyesen *Colánfalva* (KÁZMÉR, Falu 162). *Dobroka Beregdubróka*, *Kalnik* pedig *Kálnik*, *Beregsárrét*. *Kutkofalu* helyesen *Kutkafalu* (KÁZMÉR, Falu 169), *Munkácsújfalu* is KÁZMÉR kitűnő munkája nyomán azonosítható *Kis*- vagy *Munkácsújfalu*-val (i. m. 148).

Csak egy-két további esetet említek még, amelyek kételkedést ébresztenek az iránt, hogy a helynevek községhatárok szerinti lokalizációjában megbízhatunk. Sáros megyében *Cserenyica* helyesen *Vörösvágás* (szlovák *Červenica*), a felsorolt helynevek jó részét felismerjük *Vörösvágás* címszó alatt is. *Gombosfalva* szabatos neve *Gombosszentgyörgy* (szlovák *Gombošovce*), *Kelemes* helyesen *Kellemes*, *Sernyék* pedig helyesen *Senyék*. *Szent Miklós* (Sopron m.) — a helynevekből jól azonosíthatóan — *Fertő*- és nem *Lajtaszentmiklós*! Ugyanigy a 96. lapon említett *Szerdahely* is *Fertőszentmiklós*-ba olvadt. A fel nem

lelt *Vikér* [!] pedig hibás olvasat *Viker* 'Újkér' helyett. *Tagy* sem tartozik Szabolcs megyébe, hanem Szamosdob pusztája Szatmárban. A Szepes megyei *Dravecz* azonos *Szepesdaróc*-cal.

Az így felvillantott helyesbítések is azt mutatják, hogy a jövőben feltétlenül nagyobb gondot kell fordítanunk a helység-meghatározásokra hasonló kiadványokban, mert könnyen félreértés, helytelen lokalizálás áldozatai leszünk az adatfelhasználásban, nem is beszélve arról, hogy a településtörténet, esetleg a névfejtés is vakvágányra fut. Különösen külföldi kutatók lehetnek zavarban az adatok gyanútlan felhasználása nyomán, pl. az említett *Lajtaszentmiklós* esetében.

A szerző a „Bevezető”-ben mondja el, hogy az OL. Kamarai Levéltár E 156 törzsszámú, több mint 250 fasciculusnyi anyagát kutatta át [teljesen?]. Ez anyagot tömören ismerteti KOSÁRY DOMOKOS (Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Bp., 1970. I, 169). Csak sajnálatosnak tarthatjuk, hogy Schram Ferenc nem említi meg, hogy e 46 fm iratanyagból értékes és jelentős közlések történtek (SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye. Bp., 1937.; ILA BÁLINT, Gömör megye. Bp., 1944. 1946. és 1969., valamint a MAKSAY FERENC szerkesztette, 1959-ben megjelent „Urbáriumok XVI—XVII. század” című kiváló kiadvány). Ez a sajnálatos feledékenység azután, ha figyelembe vesszük, hogy a szerző szerint „Munkánk, amely az OL. »Urbaria et Conscriptiones« anyagának földrajzi neveit közli” [teljesen?] összehasonlító és ellenőrző alapot kapott, más kisebb kiadványokkal együtt, nem kedvezően üt vissza a munkában közöltekre.

SZABÓ ISTVÁN „Ugocsa megye”-jével történő összehasonlítás — figyelembe véve az elhunyt kiváló tudós életművének elismert értékét — olyan zavarba hozza a munka használóját, hogy felmerül annak a kétsége, használható-e a sok-sok összegyűjtött adat ellenőrzés nélkül? Ismét azonnal felmerül annak az igénye, hogy miért nem közli a levéltári jelzetet (fasc. és nr.) legalább, pedig az oldaljelzet is kívánatos egy-egy vaskosabb összeírásban. Például az ugocsai *Fancsika* esetében SZABÓ ISTVÁN szerint 1739-ből az U. & C. 15: 59 és 148: 1 jelzet alatt is van összeírás. Természetes, hogy olyat is közöl (például Halmi 1602, Feketeadárd 1689 stb.), amelyet SZABÓ nem használt, nem említ. Feltétlenül érdemes lett volna közlés előtt adatait SZABÓ helynévkiadásával összevetni, s csak azt közölni, amely olvasathelyesbítést nyújt, illetőleg amelyeket SZABÓ munkájában nem közölt.

Schram adatainak megbízhatóságát másrészt igazolni is tudom. Édesapám 1900 körül szüleinél *Somodi* községben (Abaúj m.) lakott, s mint egyetemi hallgató összegyűjtötte és térképen ábrázolta a falu helyneveit. Ha az élőnyelvi helynévgyűjtést összevetjük az 1791-ből közölt adatsorral, látjuk, hogy igen értékes és pontos, földrajzilag is jó sorrendben közölt, megbízható helyneveket nyújt a szerzőtől közölt összeírás névsora. Így (zárójelben az élőnyelvi gyűjtés 1900 körülről): *Jonép Földe* (Alsó-, Közép jónépföld, Jónép rét), *Vasár hely* (Vásárhely), *Kissa Föld* (Kisaföld), *Extirpatica* (Ortvány, Széles ortvány, Hosszú ortvány), *Hoszu Föld lab* (Hosszú földek), *Papszék Tabla* (Papszék csimája), *Meszeje* (Mezei), *Aproszlás* (Aprószlás), *Pedei Hoszu* (Péderi hoszszúk), *Arostelek* (fekvésileg és sorrend szerint a *Háztelek* helynévvel azonosíthatom), *Pusztá mezeje* (?), *Utatoti* (Utataly), *Kender föld* (Alsó-, Felsőkenderföld), *Nagyiday Tabula* (Alsó-, Középső nagyidayi), *Pallo eleje* (Palló eleje), *Kertallya* (Kertallya) stb. stb.

Az adatközlésben megnyilvánuló kettősség, megbízható és megbízhatatlan, kétes keveredése az, ami a munka használóját arra indítja, hogy Schram adatait csakis ellenőrzéssel használhatja.

Külön kitérek Pécs 1687. VI. 13-án készített összeírására. Különösen azért, mert a vonatkozó „OL. U. & C. fasc. 56. nr. 41.” jelzetű iratot mikrofilmen magam is használtam, másrészt PETROVICH EDE „Pécs utcái és házai 1687-ben” címen (Baranyai helytörténetírás 1969. Pécs, é. n., BAML. évkönyve) részben kiadta. Természetesen nem az olvasatbeli eltéréseket hangsúlyozom, ez szakmailag és emberileg is érthető. Azonban a

kimaradt számos nevet fel kell vetnem, mert ez dolgozatának használójában azt az érzést kelti, hogy a szerző csak kalászott, de nem közölt mindent! A nevek sorozata: *Platea Ally effendy* (zárójelben PETROVICH közlése: *Platea Aly Effendi*), *Meydar Utca* (*Aleydan Utca*), ? („Platea denominationem a Czarova Porta”), ? (*Platea chavorja*), ? („In Platea Dervis Bég Utca), *Platea Fürdő Utca* („Platea Fürdő utca vocata”), *Platea Keskeny Utca* (*Platea Koskony* [az összeírás helyesírása szerint *Kösköny*-nek olvasandó] utca), ? (In *Kis utca platea*), *Martalocz Utca* (In *platea Martalocz Utca dicta*), *Magna Platea* (*Magna Platea*), ? („Ad fontem quatuor canalium vulgo Nagy Csatornya”), *Platea Omeraga* (*Platea Omeraga*), *Platea Puszta Charna* („In platea puszta Charova vocata”), ? („In platea Szigethy Kapu Utca”), *Szent Utca Platea* („In Szoros utca platea vocata”), ? („Item a Monte Portam Vaskapu dictam versus seu Czarova Vrata”). Most — eltekintve PETROVICH EDE adatainál a nyomda gondatlanságából származó, de olvasási eltérésnek látszó különbségektől, jól látható az elég nagy számbeli adatközlés-eltérés is. A válogatott adatközlés felveti az aggodalmat a megkívánt teljességgel szemben. Miként, miért, milyen alapon hagyogattott ki a szerző és mely községeknél egyes helyneveket? — Egyéb-ként ez az 1687-ből származó összeírás (rossz magyarsággal, rossz írással) sok-sok értékes helységnévből helynévvé süllyedt földrajzi néven kívül számos igen nagy értékű viz-nevet is tartalmaz a Dráva-mentérről!

A másik, igen hasznos és jelentős összehasonlító anyagot szolgáltató megye: Gömör. ILA BÁLINT immár örvendetesen folytatott háromkötetes munkája — SZABÓ ISTVÁN Ugocsájához hasonlóan — összevethető a megjelent kiadvánnyal. Természetesen nem kívánom tételesen a hat lapra terjedő gömöri anyagot összehasonlítani, de csak egyes helységek adatainak vizsgálata is igen érdekes eredményt hoz. — Mindjárt az első — *Ajnácskő* — felveti azt a kérdést, hogy ezen 1589-ből származó adatsor ILA munkájában miért nem szerepel? Különösen akkor, amikor *Ajnácskő*-re 1740 előtt egyetlen helynévi adat van. Schram közlése tehát feltétlen nyeresége helynévkutatásunknak. Ugyanígy új az *Alsóbalog* határából közölt adat. De egészen más kérdést vet föl *Alsósajó* adatsora. Ezt mindkét munka tüzetesen közli, így adataik összevethetők: *Pod banszku czestu Galikovszka* (Schramnál, továbbiakban zárójelben: *Pod Banszki czestu Galikovszka* és egy *Pod Banszku czetu* adat), „*Za vodu, olim za hrbom dicta*” (*Za vodu za hrbom*), *Od Henczkovszkeho* (*Od Henczkoroszkelo*), *Na kiralki konecz luky* és *Kilyarka* (*Na kiralki Konecz Luky*). Csak Schram közlésében találjuk a *Visova* adatot. Azután „*Pod Glaczm alias Palissova*” („*Pod Glaczm alias Palisova*”, s egy társtalan *Pod Glaczm* adat), *Na Palissova* (*Na Palisova*), *Pod Macziblom* (*Pod macsoblom*), „*mons Uvraty*” („*mons Uvraty*”), „*rivulus Palissova*” („*rivulus Palisova*”), *Z pred lesza* (*Z press Leszo*) stb. stb.

Sok esetben igen nehéz eldönteni, hogy az eredetiben mi van, de a helynevek értelmezése arra mutat, hogy a Schram-féle közlésben várható a több hiba. Feltétlenül kívánatos lett volna a kiadás előtt ILA munkájával összevetni, s figyelembe véve a szükséges kiadási lehetőségeket, itt is csak az olvasási eltéréseket vagy kimaradt adatokat közölni.

Egészen más kérdést vet fel például *Csetnek* adatsora. Itt a Schramtól elsőnek közölt 1635. évi összeírásból ILA csupán 22 nevet gyűjtött ki. Ezzel szemben Schram művében 47 adatot nyújt. Ezek összehasonlítása azonban már helynévvizsgálati kérdést vet föl. ILA igyekezett azon neveket közölni, amelyekre előbbi vagy későbbi adattal is rendelkezett (tehát bizonyosan helynév). Kérdés, hogy a Schramtól közölt sorozat ilyen nevei, mint: „Salus Mártontol nem régen kilencz forinton vett föld egy Cassa [Cassai?] köbölre”, „Az Aszony komlos kerte mellet valo föld”, „Azon alol egy lövésnyire” (vö. 1729: „[a darázi templom] Szőlője . . . ad ictum tormenti nyugatfelé a dombtetőn 2 kapás . . .”: Pécsi püsp. lt. fasc. CLII, no. 51. G); „Egy nem régen osztott föld” stb. stb. mennyiben kialakult helynevek?

Tudom, hogy nagyon kényes kérdés — és háládatlan feladat — sokszor annak eldöntése, hogy az írásos (sőt térképi!) anyagban m á r helynévvel van-e dolgunk, vagy csak az irat készítésekor helymeghatározás céljából egy körülírást adtak, amelynek alapján a nevezett helyre, amelynek még neve nincsen, rá lehessen ismerni, meg lehessen határozni. Itt valóban kívánatos, hogy tágabban, liberálisabban kezeljük a helynév fogalmát. De semmi esetre sem mehetünk addig, hogy helynévnek tekintjük „Az út mellett egy darabocská” kifejezést.

Az 1696 adatsor egyetlen darabját sem ismeri ILA, viszont az ő általa közölt név Schramnál hiányzik. Kérdés, hogy ugyanazt az iratot használták-e? ILA 1711-ből közli az U. & C. 153: 58 irat neveit, Schram 1712-ből közöl meglehetősen sok nevet. ILA neveit Schramnál nem találom, úgy látszik, nem azonos iratok. Milyen egyszerű lenne az ellenőrzés, ha minden évszám után a levéltári jelzet is helyet kap!

Természetesen még sok-sok összehasonlítást tehetnénk, de gondolom felesleges. Nagyon-nagyon sajnálatos, hogy a szerző nem gondolt arra, hogy a részben kiadott anyagot forgatja, s ilyen esetben a helyesbítésekre, kimaradt adatokra munkájában feltétlenül fel kell hívni az olvasó, használó figyelmét.

Befejezván mondanivalómat: valóban kívánatos, hogy U. & C. iratanyagunk helynevei minél bővebben kerüljenek kiadásra. Azonban kárba vész a munka akkor, a használók csak ellenőrzés mellett vehetik át adatait, ha ilyen súlyos kiadási hibákkal terhes adatsort nyújt.

Nemrégiben (MNy. LXIX, 246—52) KOVÁCS BÉLA tette szóvá egy történeti helynévanyag kiadásával kapcsolatos tapasztalatait. Mintha úgy látnók, itt is hasonló hiba történt.

REUTER CAMILLO

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Két XVI. századi végrendelet

G w w a r y M a r t o n t e s t a m e n t o m a . 1 5 7 6 .

gwwary marton az mastani agamban az en lölköm / met ayanlom az hatalmas istennek es tesek testa / mentomot ylen Szemelek elót /

farkas tobjas elot Zambo lazlo elót Saska myhal elő / ölbeý pal elót es bodo matas elot bozay myk los elot / vas iakab elot nag gorg elot potondy bodysar elot / Sebesten benedek elot fekete peter elot narý Ferencne elót¹ /

kertem wot en nag beteg halalos agamban az wytezlö / megerý gaspartwl otwen magar foritot (!) melert hagok / w neký gwwarba eg iobagot myndenekkel az eg helt mynden fodewel es retewel¹ kibe az elot lakot bor / egetó matas az ki szököt belöle mastan wagon mas / pogar bene vgan azon hel hez wagon hozza harom / hod mynd ezekel egetembe hog az en atam wag / attam fyaý ha el akarnaýak wený azt az meg mon / dot iobagot awag helt adyg el ne wehesek hanem / az wytzw lö megerý gasparnak az meg mondot / somat meg agak twny ilik az otwen forintot / enek kw wöle hagok az en wram nak batamnak / megerý gaspar wram nak eg gyermek lowat fekes / twl nergestwl megeri imre wram batam nak / hagok eg aranas mordal pwskat gwwary palnak / öczemnek eg cymazyn mentet az en inasomnak az ki / en kör nwlem forgodik nag betegsegeben / kereng görgnek hatam az parýpat fekestwl nergestwl / az isten nert senký el ne vege twle hanem meg aga / es bekesege el bocasak ölbeý ferenc wramnak batam /

¹ A sor fölé írva.

nak hagok eg wý cymazin nadragot / farkas tobýas wramnak hagok eg hazart ky Sar warat meg / az öt wös nel wagot (!) hagok ket wý was fazokat is ki gw / warý palnal wagon egik õregbiket es egýk kisebiket / gwwarý janosnak hagok eg selem õvet Szent iwaný lazló / nak az kocag tolat zambo laz lo fianak eg ezstws terd / kótót mas fel hod zabot mýnden germekýnek / eg szegen azon nak az kýnek týnoiat meg õletem hagok / mas fel hod rosot walamý bwkõn wagon asztis hagom / az laz lo wram ger mekýnek bbbe tartoztam maior / matasnak eg forýntal anak fel hod zabot hagok eg ciz / mat eg pa pwcot kapcastwl eg kõtõt wngõt eg sarkan / twt eg heges trt eg aran forentot hagom erdelý iakab / nak es erdelý ferencnek eg szablat mel dbrcny gorg / nel wagon Szalagba eg forintba asztis hagom az en inas / somnak kereng grgnek de w maga meg walca / ket forintal ados Szelestey gabor asztis wegek meg rayta / Spronba az krz tosnel wagon eg hom lok el ezst aran / nazot ket forintba zalagba mel ötd fel forint ara / cempez bertalan nal wagon eg aran grw ket forint / ba zalagba az ký ket forint Szelestey gabornal wago(n) / az hazart awal walcak meg az öt wös twl

P P P P P P P

[Hét pecsét aláírás nélkül.]

(Az irat a behajtásoknál több helyen kiszakadt. Található Pannonhalmán a Guarylevéltárban. Jele: Nr. 1613/1576.)

Tóth Miklós végrendelete. 1595.

Anno Domini 1595 14 die febrwary.

En Toth Mýklos tettem testamentomoth akoron mýkor az Vr vachorajához iarultam az nemes Vraym Eloth, / illien modon rondoltem el mýnd azt az mý kewes en nekem Vagyon, penzem en nekem nýnchen, hanem / az mý kewes Labos morham Vagyon, mert az ký Volt en azt Valamý zalagos foldekert atta(m), es az en / fyammak atta(m) feýe valczagaba(n), azert illien kepen tettem En Thot mýklos az testamentomoth, /

1. Hagýok az en foldes Vramnak negý zaz Beczethattam. /
2. Az en Vomnek Twly Beedeknek hagýok fl 20 Keth okroth./
3. Az en Leýanyomnak Twly Benedeknek hagýok egý Voros tarka teheneth./

Az hazattýs az mellýben Lakom, Hagýom az en Vomnek Twly Benedeknek, hogý ha en nekem holtom tortenek, / az hazban iwion es az en foldes Vramat zolgalia. / Vagyon az folso szillwagy foldon egý Jrtasom, aztis hagýom az en Vomnek Twly Benedeknek irtatlan megh vagýo(n) benne aztis ircha meg es Vegye haznat. / Jtem. Vettem egý Darab irtast az Kwer Balintotul (!) flo: 3. aztis hagýom az en Vomnek Twli benedeknek, / Ennek folothe az mý ennekem vagyon Kiczintul fognast nagigh. Vgý mint foldbellý wettesemet Labas morhamath / es zalagos foldeimet, azaz, mýndeneket, kýczintul fognast nagýgh Valami en nekem Vagyon mýndeneket hagýok / az en felesegemnek az en szegený arwa Leýanyom gyermekewl Egýtettemben. hogý azt szegint Tarcza neuellýe belole. / es hogý ha az isten azt adgya erný hogý ember korban alapodik, es szorencez talallýa tahat hazasicza k, / ha penigh adiglan holta tortennek mýnd az en felesegemnek es az en Vnokamnak, tahat szallýon az en fyamra / Vizha az az mý az en szegený Vnokamath illetve az morhanak hsom felle. /

Az en fyammak azert nem hagýok, Mert hogý ky változoth: attam feýe Valczagaban fl 100 23 forintot es en akoron / megh elegettetem wtet, es megh elegetet vellý. azert w az en fyamis, ne kereshessen semýt az en felesegemen / Hanem hogý ha holta tortenýk az en szegený arwa Leýanyom germekýnek tahat az mý w tet illettý az

morhanak / hűson felle az szalljön oztan az en fýamra vyzha. De mastan semýt elteben ne kereshesen rayta. /

Az mely foldek zalagban vannak en nalam. Azokatis az zalagos foldeket hagyom az en feleségemnek: Hogy megh szinthe / oda soptereis elhesse mind adig mýg nem azok az kýk en nekem zalagban Vettotek kű Valtýak, hogy ha mýkron / megh valtýak is azt az penzt le tezyk az mýben en nalam zalagban vagyon, De se tobon, se keweseben megh / ne adgya hanem az mýben zalagba(n) vagyon. /

Az zalagos foldeket kýktul vette(m) es mýnemő helet vagyon./

1. Attam Kűlczar ferencznek az szanttho foldekre Jw 5. fl 20 Mellý zanto foldek ezek azok,/

1 Kowesdý foldnek mellýet hýwnak otta(n) vagyon Jw: j

Jtte(m) az Tora Jaranak kýt hýwnak vagyon otta(n) Jw: ij

Jte(m) az Cherre Jaroban az megýe Kozben . . Jw: ij

Jte(m) Az szilwasal egyetemben Jw: j.

Jte(m) chereitem egý (hold foldet)¹ fel hold foldet Sýlwagý mihaltul, mellýet vettem Kűlczar Ferencztul, az Torra /Jaro foldert attam neký² az kert vegen. Jttem: Attam chýbaý Andrasnak az zantho foldekre fl: 21 Jw: 4. az mellý zantho foldek illien helen vanak./

Az chýbaý Andras folde Kowesdnel vagyon Jw: ij

Jttem Tora Jaroban vagiun (!) . . . Jw: j

Jtte(m) Az nagý Rittre Jaroban adoth Jw: j

Jte(m) Az chorda Jarasnal adoth az Rouid

foldekben . . . Jw: j

Az Banýo Janos adoth en nekem Jw: 3 mellý zantho foldek illýen hellen vannak.

Az Vattý Vtra iaro foldek azok mellý foldeket Finta irtasinak hýwnak, ezek az megh neuzet foldek mýnd egý szelben vannak./ mind az harum hold, mellý zantho foldekre attam en Toth Mýklos fl 14. illýen okkal atta az foldeket en nekem,/ az Banýo Janos hogy ha en megh ganaýozzom azokat az irtas foldeket, tahat soha senký el ne vehesse en tullem / az foldeket harom vettesigh, ha zinthe az pénzt Le teneýeis, ezeketis az megh neuzet zalagos foldeket az Banýo Janos / mely foldeket zalagban adot aztis hagyom az en feleségemnek hogy soha senký el ne vehesse hanem w ellýe,/ mýnd adigis mýgh nem megh valtýak ezt az Testamentomoth totem az Koweskwűttý predýkathor eloth es az / nemes Vraym eloth, hogy senký ezt fol ne bonthassa: Az nemeseknek neűek ezek azok

Szýwagý Mýklos
szýwagý Janos
Lorinche Mýklos
Tűlly Benedek
Bondgia Janos

Janos Vrne illona azzoný
Pitter Ferenczne Anna azzoný
chýraký palne Kattus azzoný

Az testamentom tetellen ezek voltanak az szemellýek;

P

P

P

P

P

(Az irat több helyen kiszakadt, de olvasható. Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: Nr. 1885/1595.)

NÉMETH K. BÓDOG

¹ Törölve.

² Szakadt a papír.

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXI. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1975. július 17-én tartotta meg LXXI. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. Az elnöki megnyitó után **LIGETI LAJOS** akadémikus adott elő „A magyar nyelv kapcsolatai a törökkel. Nyelvcseré; idegen hatás és nyelvtípus-váltás” címmel.

2. Ezt követően **SZATHMÁRI ISTVÁN** főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Társaságunk létalapja — elsősorban a felolvasó üléseket, de az arra érdemes kiadványok megjelentetését, sőt a konferenciák, találkozók rendezését illetően is — a szerény, feltűnés nélküli, viszont folyamatos, soha meg nem szakadó, nyelvtudományunkat valamilyen formában mindig segítő munka. Természetes azonban, hogy szinte minden évben beszámolhatunk valamilyen új próbálkozásról, kiemelkedőnek mondható többleteredményről. Az eddigi szokásokhoz híven, mindenekeelőtt ez utóbbiakról szölok a tisztelt Közgyűlés előtt.

A múlt évi közgyűlés után, június 23-án, 24-én és 25-én a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán tartottuk meg első ízben az Anyanyelvoktatási Napokat a Művelődésügyi Minisztérium, az Országos Pedagógiai Intézet, a Szabolcs—Szatmár megyei Tanács Művelődési Osztálya, a TIT, valamint a főiskola közreműködésével. A gazdagnak, sőt talán túlságosan is gazdagnak mondható program a következőképpen alakult. 23-án délután a mintegy kétszáz főnyi résztvevő Margócsy József főigazgató üdvözlő szavait, majd elnökünk megnyitóját követően **Bencédy Józsefnek** „Az anyanyelvi oktatás megújításának közoktatáspolitikai jelentősége” című bevezetőjét hallgatta meg. Ezután öt összefoglaló jellegű előadás hangzott el: **Rácz Endre** „A klasszikus nyelvtan megújítása és iskolai nyelvtanításunk”, **Szathmári István** „A stilisztikai kutatások újabb eredményei”, **Fábián Pál** „A helyesírás az anyanyelvi nevelés szolgáltatában”, **Temesi Mihály** „Beszédművelés az iskolában” és **Szépe György** „Az általános nyelvészet mai problémái és eredményei” címen adott elő.

24-én délelőtt, miután **Szende Aladár** tartott tájékoztatót „Mit adhat a korszerűbb anyanyelvi oktatás a tanulóknak, az iskolának és a társadalomnak?” címen, a találkozó két szekcióban folytatta megbeszéléseit. Az általános iskolai szekcióban **Temesi Mihály** elnökletével a következő négy témakör szerepelt: Nevelés és nevelő a nyelvtanórán, A tantervi reform útján, Módszerek és taneszközök, valamint Az órán kívüli anyanyelvi nevelés. A középiskolai szekcióban pedig — **Lőrincze Lajos** elnökletével — ezeket a témaköröket tárgyalták meg: Tanterv és kísérlet, A kifejezőképesség fejlesztése, Stílusfejlesztés és Az órán kívüli anyanyelvi nevelés. Az egyes témakörökön belül a szokásosnál sokkal élénkebb vitákat 2—3—4 (összesen: 20) rövid, nagyon időszerű és nagyon gyakorlati célú korreferátum vezette be (csak példaként említék meg néhányat: **Honti Mária** gyakorló iskolai vezető tanár: „A követelmények megállapításának kérdései”; **Magassy László** gyakorló iskolai igazgatóhelyettes: „A beszédművelés gyakorlata”; — **Jobbágy Károlyné** gyakorló iskolai vezető tanár: „Az intenzívebb anyanyelvi oktatás módszerei”; **Kováts Dániel**: „Az »Édes anyanyelvünk« verseny szerepe a magyar nyelvi műveltség fejlesztésében”).

A negyedik, utolsó félnapon a szekcióvezetők foglalták össze tapasztalataikat, illetőleg tették meg javaslatukat, majd Beneódy József vonta le az anyanyelvoktatási napok közoktatáspolitikai tanulságait, és Szathmári István mondott zárószót.

Hogy mennyire érdekkeltő és hasznos volt gyakorló általános és középiskolai tanárainkkal találkozni, továbbá az anyanyelvoktatás korszerűsítő törekvéseiről beszélgetni, azt mi sem mutatja jobban, mint az első Anyanyelvoktatási Napok résztvevőinek a javaslata, amely szerint az idén, 1975-ben is rendezzünk ilyen napokat, mégpedig az országsszerte folyó oktatási kísérletek érdemi bemutatásának és megvitatásának a közép-pontba való állításával.

Már itt jelzem, hogy bár nyelvoktatási szakosztályunk a Társaság vezetőségével karöltve dicséretes módon előkészítette most is az anyanyelvoktatási napokat, ezúttal megrendezni mégsem tudjuk, mert június végét lekötik a pécsi irodalomtanítási napok, augusztus utolsó napjaiban pedig mind a szakfelügyelőknek, mind a tanároknak az új tanév előkészítésével kell foglalkozniuk. Még egyszer megköszönve a nyíregyháziaknak immár hagyományosnak mondható vendégszeretetét, az előadóknek a fáradozását, a résztvevőknek a lelkes aktivitását — vezetőségünk nevében a tisztelt Közgyűlés előtt is határozott ígéretet teszek, hogy 1976-ban — a jelzett tematikával — ismét megszervezzük a nyíregyházi napokat.

Másik jelentős eseményként könyvelhető el, hogy a választmány és a múlt évi közgyűlés határozatának megfelelően egy külön októberi ülésen megalakult a fonetikai és beszédművelő szakosztály. A fonetikai és fonológiai, a logopédiai és az afáziával kapcsolatos kutatásoknak, továbbá a kiejtés- és hangosztílus-vizsgálatoknak, egyáltalán a beszédművelésnek az örvendetes előtérbe kerülésén kívül az is igazolja a szakosztály létrehozásának a helyességét, hogy Molnár József, a szakosztály elnöke az alakuló ülésen népes hallgatóság előtt és számos hozzászólást kiváltva olvasta fel mintegy programadó előadását „A fonetika főbb kérdései” címen. Az itt megnyilvánuló lelkesedést meg az új szakosztályban megrendezett hat felolvasó ülés teszi megalapozottá.

Végül megemlítem a nyelvoktatási szakosztály új kezdeményezését. Ismeretes, hogy a modern nyelvészeti eredményeket felhasználva mintegy tíz éve intenzívebben megindultak — több esetben külföldi támogatással, az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében és másutt vagy más intézményeket is bevonva — a magyar—angol, a magyar—francia, a magyar—orosz, a magyar—német stb. kontrasztív nyelvészeti kutatások. Ezek eredményei rendkívül tanulságosak mind a vizsgált két nyelv, mind az általános nyelvészet, mind pedig a nyelvoktatás számára. Ezért tűzte — igen helyesen — napi-rendjére ez a tevékeny és mozgékony szakosztályunk a kontrasztív vizsgálatok legtanulságosabb eredményeinek, módszereinek a bemutatását. Az elmúlt időszakban hat ilyen jellegű ülésen vehettünk részt.

2. És most lássuk, hogyan alakult az egyes szakosztályok felolvasó üléseinek az aránya. 1974/75-ben Budapesten — a korábbi éveket felülmúlva — összesen 31 felolvasó ülést rendeztünk. Ezek immár nyolc szakosztályunk között szám szerint a következőképpen oszlanak meg. Magyar szakosztály 6 (ebből 3 a szlavisztikai, 1 a germanisztikai—romanisztikai, 1 pedig a nyelvoktatási szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 1. — Szlavisztikai szakosztály 7 (ebből 3 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai—romanisztikai szakosztály 2 (ebből az egyik a magyar, a másik az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Általános nyelvészeti szakosztály 2 (ebből az egyik a germanisztikai—romanisztikai szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 8 (ebből 1 a magyar szakosztállyal közösen). — Névtudományi szakosztály 1. — Fonetikai és beszédművelő szakosztály 6. — És külön, valamennyi szakosztály bevonásával 4.

A felolvasó ülésekkel kapcsolatos megjegyzéseimet hadd kezdjem az utóbbiakra — mint új jelenségekre — vonatkozókkal. Április 8-án, külön ünnepi ülésen emlékeztünk

meg hazánk felszabadulásának harmincadik évfordulójáról. Elnökünk megnyitó szavai után Balázs János méltatta előadásában az évforduló jelentőségét, és taglalta azt a fejlődést, amelyet nyelvtudományunk — benne a Magyar Nyelvtudományi Társaság — az elmúlt harminc év alatt számos vonatkozásban elért. — December 18-án, szintén külön felolvasó ülés keretében köszöntötte Társaságunk meleg szeretettel alelnökünket, Fokos-Fuchs Dávid professzort kilenvenedik születésnapja alkalmából. Ekkor Bárczi Géza üdvözlő szavai után Lakó György vázolta fel az ünnepelt életútját, kiemelve az utóbbi évtizedekben kifejtett munkásságát, majd ugyancsak Balázs János tartott előadást „A szintaxis szerepe a nyelvrokonság kérdésében” címmel, az ünnepeltnek ide vonatkozó fontos kutatásait is méltatva. Ez alkalommal még egyszer további nagyon jó egészséget kívánunk szeretett alelnökünknek, Fokos-Fuchs professzor úrnak!

A felolvasó ülésekkel kapcsolatban megjegyzem még a következőket: a) Nyelvtudományi szakosztályunk — számos gyakorló pedagógus jelenlétében és a vitában való részvételével — ebben az évben is folytatta „Az anyanyelvi oktatás megújítása” című sikeres előadásorozatát. — b) Igen öröndetes, hogy a nagy múltra visszatekintő magyar szlavisztikát képviselő szakosztályunk ismét szép számú és igen változatos tematikájú előadással szerepelt az elmúlt évben. — c) Negatívnak mondható jelenség viszont az, hogy Társaságunk fiatalabb tagjai — beleértve a Bokor tagságát is — nem látogatják kellő mértékben sem mint résztvevők, sem mint hozzászólók vagy éppen mint előadók az egyes felolvasó üléseket.

1974/75-ben Budapesten három külföldi kolléga tisztelte meg Társaságunkat előadásával. A szlavisztikai szakosztály egyik decemberi ülésén Lizanec Péter, az Ungvári Egyetem professzora „A nyelvföldrajz-kutatás a Szovjetunióban” címen tartotta meg nagy érdeklődést keltő előadását. — A finnugor szakosztály március 24-i ülésén Je. I. Rombangyjeva kolléganő — a rá jellemző kedvességgel és közvetlenséggel — jellemezte a vogulokat „Vogulok tegnap és ma” című szép előadásában. — Végül áprilisban üdvözöltük körünkben Jean Perrot-t, a Sorbonne professzorát, ő meg a Társaság összevont ülésén „La notion d'auxiliarité et ses niveaux d'application dans la description des structures linguistiques” címen mondta el újszerű és tanulságos elgondolásait.

Társaságunk vidéki csoportjai közül a debreceni 7, a pécsi 5 és a szegedi 3 felolvasó ülést szervezett. Debrecenben az előadók közül egy volt külföldi: Dr. Horst Naumann zwickau-i professzor „A földrajzinév-kutatás és -gyűjtés az NDK-ban” címen tájékoztatta a megjelenteket a jelzett érdekes témáról. Debreceni csoportunk munkájának az öröndetes föllendülését két dolog is mutatja: a hét felolvasó ülésen tizenegy, nagyon időszerű, modern nyelvészeti témájú előadást vitattak meg szép számú hallgatóság részvételével; továbbá: mindenekelőtt az ő áldozatos munkájuknak köszönhető, hogy szinte az egész ország felfigyelt a magyar nyelv hetének Hajdú-Bihar megyei — a szó teljes értelmében — példamutató megrendezésére. Ez a rendezvény mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben messze felülmúlta a korábbi hasonló országos megmozdulásokat. — Nagyszámú hallgatóság előtt hangzottak el Pécsen is a témájukat a nyelvelmélet, a leíró nyelvtan és a nyelvoktatás köréből merítő, szintén időszerű előadások. Szépen haladnak pécsi tagtársaink a „Baranya megye földrajzi nevei” című, csaknem százötvenezer adatot tartalmazó, kétkötetes névgyűjtemény munkálataival: 1974 decemberében befejezték a gyűjtést; munkaértekezleteken beszélték meg az ellenőrzés és a szerkesztés módját; Pesti János elkészítette az „Útmutató a Baranya megyei földrajzinév-gyűjtés ellenőrzéséhez és közzétételéhez” című fontos összeállítást; stb. Természetesen ez idő alatt is részt vettek a pécsiek a helyi magyar nyelv hete megrendezésében, ellátták a nyelvművelő közönségszolgálatot, és a Dunántúli Naplóban — ha nem is olyan rendszeresen, mint korábban — folytatták az Anyanyelvünk címen megkezdett cikksorozatot. — A szegedi csoportban a három előadást külföldiek tartották. Lizanec Péter ungvári professzor

itt is elmondta „A nyelvföldrajz-kutatás a Szovjetunióban” című előadását, illetőleg „A magyar–ukrán nyelvi érintkezés szókinszbeli tükröződése” címen adott elő. Szabó Zoltán kolozsvári és bukaresti egyetemi tanár pedig „Preimpresszionizmus a századvégi magyar költészetben” címen tartott előadást.

3. Szerény lehetőségeinkhez mérten az elmúlt évben is gyarapítottuk a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című nagy múltú sorozatunkat. Az anyagi fedezet hiánya miatti hosszú huzavona után végre ki tudtuk adni az 1970-ben Székesfehérvárott megrendezett Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion anyagát (Sajnovics János. — Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Székesfehérvár — Tordas, 1970. május 12–14. Szerk.: Gulya János és Szathmári István. MNyTK. 131. sz., Bp., 1974. 157 l.). Korábbi módon, valamelyik folyóiratból átvéve jelentettük meg a következő munkákat: Szathmári István, A százéves Magyar Nyelvőr és a stilsztika (MNyTK. 136. sz., Bp., 1974. 19 l., kny. a Nyr. 97. évfolyamából); Deme László, Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról (MNyTK. 137. sz., Bp., 1974. 52 l., kny. az I. OK. XXVIII. évfolyamából); Király Péter, A magyarok említése a Konstantín és a Metód-legendában (MNyTK. 141. sz., Bp., 1974. 70 l., kny. a MNy. LXX. évfolyamából) és Rác Endre, Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről (MNyTK. 142. sz., Bp., 1975., 14 l., kny. a Nyr. XCVII. évfolyamából). — Ezenkívül kiadtuk még Sallai Jánosnak és Szende Tamásnak „A szünet mint funkció” című munkáját, a MNyTK. 143. számaként (Bp., 1975. 36 l. és ábrák).

Örömmel jelentem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy az egy évvel ezelőtt Zalaegerszegen megrendezett Pais Dezső tudományos emlékülés teljes anyaga — a nyomdai munkálatok előrehaladtával — hamarosan napvilágot lát a Zalai Tükör ez évi 2., illetőleg a MNyTK. 140. számaként.

Természetesen más évekhez hasonlóan most is több dolgozat, tanulmány stb. áll sorban kiadásra várva. Mihelyt az anyagi alapot biztosítani tudjuk, ezek megjelentetéséről is gondoskodni fogunk.

4. Választmányi ülést az előző évihez hasonlóan hármalt tartottunk. A választmány a minden alkalommal, illetőleg minden évben folyamatosan sorra kerülő ügyeken kívül (a kiadványok helyzete, új tagok felvétele, a közgyűlés előkészítése stb.) a következő fontosabb kérdésekkel foglalkozott. Novemberi ülésén Lakó György elnöklétével (tagok: K. Sal Éva és Bereczki Gábor) bizottságot küldött ki a Fokos Dávid családja által létrehozott alapítvány odaítélésére. A bizottság javaslatára Korenchy Éva tagtársunk részeseült először e kitüntetésben, a Fokos professzor 90. születésnapja alkalmából rendezett felolvasó ülésünkön. — Mint ismeretes, a zalaegerszegi Pais Dezső emlékülésen Hadrovics László előadása és javaslata alapján Társaságunk elhatározta, hogy a zalaiak segítségével Pais-breviáriumot jelentet meg. A tervezet összeállítására, valamint a breviárium megszerkesztésére kiküldött bizottság elnöke Papp László, tagjai: Kázmér Miklós és Ördög Ferenc. — Két ülésen is foglalkoztunk azzal, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság mely külföldi tudósokat iktathatná tiszteleti tagjai sorába. Aurélien Sauvageot professzorra esett a választás, aki — a többi tiszteleti tagunkkal együtt — Magyarországon tanult és tanított, aki maga is művelte és műveli a magyar nyelvtudományt, aki mérhetetlen sokat tett és tesz nyelvtudományunk eredményeinek az elterjesztése érdekében, és aki számos tanítványt nevelt a magyar nyelvvel való foglalkozásra. Kérem a tisztelt Közgyűlést, szíveskedjék javaslatunkat elfogadni, hogy tovább terjeszthessük jóváhagyás végett felettes szervünkhöz, az Akadémiára. — A személyi változásokat illetően választmányunk a következőt javasolja: járuljon hozzá a tisztelt Közgyűlés ahhoz, hogy az újonnan megszervezett fonetikai és beszédművelő szakosztály titkári tisztségét Büky Béla tagtársunk, a Mikešy Sándor elhunytával megüresedett névtudományi szakosztály titkári tisztségét pedig Ördög Ferenc tagtársunk lássa el. — A legutolsó választmányi

ülés — a korábbi évekhez hasonlóan — külön bizottsági előterjesztések alapján megtárgyalta a Révai Miklós és a Csúry Bálint emlékérem ez évi odaítélésére tett javaslatot. Ennek eredményéről majd elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

Itt jegyzem meg még a következőket. Társaságunk részt vett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának és Tolna megye Tanácsának a Tolna megyei földrajzi nevek összegyűjtése alkalmából 1975. május 14-én, Szekszárdon megrendezett ünnepi ülésén. A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében elnökünk köszöntötte a Tolna megyei tanácsot, a földrajzi nevek gyűjtőit, ellenőrzőit, közzetevőit és a kiadvány szerkesztőit. — Továbbá: ismeretes, hogy ez év szeptemberében lesz Budapesten a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus, a finnugor nyelvekkel, a finnugor népek irodalmával, néprajzával, történelmével stb. foglalkozó tudósok, szakemberek nagy seregszemléje. Ez úton is kérem tagtársainkat: előadásaiikkal, hozzászólásaikkal, megjelenésükkel tegyenek meg mindent e fontos kongresszus sikeréért. Egyébként ennek érdekében tartott előadást Társaságunk tagjainak 1974 decemberében Gulya János, a kongresszus főtitkára is „A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus elé (tájékoztató és beszélgetés a kongresszus előkészületeiről)” címen.

Végül most már előre nézve: szeptember 9-én lesz húsz éve annak, hogy elvesztettük Zsirai Miklós professzort, Társaságunknak hosszú időn át elnökét és lelkes munkását. Ez alkalomból szülőfalujában, a Győr—Sopron megyei Mihályiban ünnepség keretében idézik fel Zsirai professzor emlékét, és ugyanott szülőházán emléktáblát helyeznek el. Az ünnepségen Szathmári István fogja képviselni Társaságunkat.

5. Ezzel beszámolóm legszomorúbb részéhez érkeztem. Pais tanár úr és Kubinyi László után örökre eltávozott tőlünk Mikesey Sándor, a névtudományi szakosztály titkára, a Magyar Nyelv segédszerkesztője, Társaságunknak talán a legodaadóbb, leghívebb munkása is. Pótolhatatlant veszített el vele édesapja, aki szintén hosszú időn át szolgálta Társaságunkat, felesége, páratlanul szép családja, de mi, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai is. Csak ennyit mondhatunk: Mikesey Sanyi, emléked, derűs, örökké tevékeny egyéniséged itt maradt közöttünk.

Társaságunk tagsága az elmúlt időszakban 14 fővel gyarapodott. Jelenlegi taglétszámunk 569.

6. Jelentésemet azzal zárom, hogy minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihe- nést, a jövő évi munkához pedig erőt és jó egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, fogadja el jelentésemet.

3. Ezután KELEMEN JÓZSEF pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1974. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01/1 rovat: Állományba tartozók bére	16 842,— Ft
01/5 rovat: Megbízási díjak (takarítás, stencilezés, kézbesítés stb.)	3 868,— Ft
02/1 rovat: Jutalom (az adminisztrátor részére)	3 000,— Ft
02/2 rovat: Jutalom (a főtitkár részére)	3 000,— Ft
02/5 rovat: Kiküldetés (a vidéki elnökök, a vándorgyűlés szervezőjének költsége és rapidíja)	951,40 Ft
02/6 rovat: Reprezentáció (a közgyűlésen, a választmányi gyűléseken és a felolvasó üléseken adott feketekávé költségei)	502,70 Ft
02/8 rovat: Személyi kiadások (szerzői díj, lektori díj, gépelési költség)	7 444,— Ft
03/2 rovat: Kiadványok előállítási költsége, papír, írószer, előfizetési díj a Pénzügyi Közlönyre	38 084,80 Ft

03/9 rovat: Szállítás (kiadványoké a nyomdából)	270,— Ft
03/12 rovat: Postaköltség, távbeszélő díj	5 064,— Ft
03/13 rovat: SzTK-járulék	2 120,— Ft

Kiadások összesen: 81 146,90 Ft

B) Bevételek:

51/1 rovat: Működési bevétel	60 987,— Ft
Tagdíjakból	19 526,— Ft
ebből jogi tagdíj 9 600 Ft	
Kiadványokból	41 461,— Ft

51/2 rovat: Költségvetési támogatás 40 670,— Ft

Bevétel összesen: 101 657,— Ft

Maradvány 1974 végén 20 510,10 Fs

Átfutó tételek:

Heves megye Tanácsától „A jászberényi járás helynevei” című kiadványra	310 306,— Ft
A vándorgyűléssel kapcsolatos átutalás	232,— Ft

Átutalók összesen: 310 538,— Ft

4. A pénztári beszámoló után BALÁZS JÁNOS olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mind a két jelentést elfogadta.

5. Ezek után ismét KELEMEN JÓZSEF pénztáros kért szót.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1975. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

01/1 rovat: Állományba tartozók bére	37 300,— Ft
01/5 rovat: Megbízási díjak	1 100,— Ft
02/5 rovat: Kiküldetés	1 700,— Ft
02/6 rovat: Reprezentáció	500,— Ft
02/8 rovat: Különféle személyi kiadások (szerzői díj, lektori díj, gépelési költség)	8 000,— Ft
03/2 rovat: Kiadványok előállítás költsége, papír, írószer	13 900,— Ft
03/9 rovat: Szállítás (kiadványoké, a nyomdából)	200,— Ft
03/12 rovat: Postaköltség, távbeszélődíj	6 000,— Ft
03/13 rovat: Társadalombiztosítási járulék	3 800,— Ft

Kiadások összesen: 72 500,— Ft

B) Bevételek:

51/1 rovat: Működési bevétel	36 500,— Ft
Tagdíjakból 540 tag (15—50,— Ft-os tagdíj) kb.	10 000,— Ft
4 jogi tag után	9 600,— Ft
Orsz. Köolaaj és Gázipari Tröszt évi	5 000,—
Európa Könyvkiadó	1 200,—
Tankönyvkiadó	1 000,—
Nemzetközi Előkészítő Intézet	2 400,—
Kiadványok eladási árából	16 900,— Ft

51/4 rovat: Költségvetési támogatás 36 000,— Ft

Bevételek összesen: 72 500,— Ft

(A jogi tagsággal vállalt kötelezettségeinket közöltük: MNy. LXXV, 510.)

6. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 12 választmányi tagot sorsolással törlött a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották.

7. A továbbiak során BÁRCZI GÉZA, a Társaság elnöke ismertette, hogy az idén a választmány a Révai Miklós emlékérmét Hadrovics László akadémikusnak és Wolfgang Schlachter professzornak, a Csúry Bálint emlékérmét pedig Pelle Bélánénak kívánja adományozni.

A közgyűlés egyhangúlag elfogadta a javaslatokat.

Bárczi Géza méltató szavak kíséretében átadta az emlékérmeket. (Schlachter professzornak a Finnugor Kongresszuson fogja a Társaság átnyújtani az érmet.)

7. A Társaság közgyűlése BÁRCZI GÉZA zárószavával ért véget.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1974. március 12. Névtudományi szakosztály. PÁSZTOR EMIL, Családjogi törvényünk és a nők névviseleése. — Mivel az országgyűlés 1974. júniusára tűzte ki az 1952. évi családjogi törvény módosítását, az előadó időszak tartotta a férjes nők névviseleési formáinak vizsgálatát. Előadásában egyrészt számba vette a jelenlegi helyzetet, másrészt mérlegelte, hogy a jövőben milyen névforma vagy névformák volnának a legkívánatosabbak. — Véleménye szerint az elképzelhető főbb névtípusok a feleség számára például *Nagy Mihály és Tóth Katalin* házassága esetén: 1. *Tóth Katalin*, 2. *Nagy Mihályné Tóth Katalin*, 3. *Nagy Mihályné*, 4. *Nagy Katalin*. Legdemokratikusabbnak az 1. számú névformát tartja, jóllehet vitatható, hogy a legcélszerűbb-e az asszonyok számára. A 3—4. névformát a jövőre nézve nem tartja megfelelőnek, mert nem őrzik a leánykori teljes nevet. Úgy véli, hogy számolva az 1. névforma elleni idegenkedéssel, a másodiknak rövidebb, három elemű (*Nagyné Tóth Katalin*) változatát kellene propagálni az asszonyok jövőbeli hivatalos névformájaként, olyan variációs lehetőséggel, hogy a *-né* képzős elemet nem hivatalosan el is lehessen hagyni vagy kezdőbetűvel rövidíteni.

1974. március 19. XVIII. századi osztály és magyar szakosztály. ÉDER ZOLTÁN, Benkő József lexikológiai munkássága. Vö. MNy. LXX, 36—44.

1974. március 26. Nyelvoktatási szakosztály. VOIGT VILMOS, A kultúra elsajátítása és az anyanyelvi oktatás. — Egy kultúra értéke nemcsak anyagi javakban, hanem fogalmak, ítéletek és értékek rendszerében is megnyilvánul, ennek megfogalmazási módja rendszerint elválaszthatatlan a nyelvtől. Már ennek következtében is a kultúra elsajátítása igen nagy mértékben nyelvi jellegű folyamat, amelynek intézményesítése az anyanyelvi oktatás. Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítése során ezt a szempontot az előadó szerint kétféle céllal is figyelembe kell venni. Egyrészt tudatosan a kultúra nyelvben megfogalmazódását kell az oktatás tárgyává tenni, másrészt fel kell használni azokat a modern kommunikációs eszközöket, amelyek a mai kultúra értékeit képviselik vagy hordozzák. Elvi és gyakorlati feladatok hárulnak így módon az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében résztvevőkre.

1974. április 2. Magyar és általános nyelvészeti szakosztály. VÉGH J. MIHÁLY, Rítmusjelenségek a magyar prózában. — L. Népr. és Nytud. XVII—XVIII, 175—95.

1974. május 7. Nyelvoktatási szakosztály. MÓRITZ GYÖRGY, Idegen nyelvi tankönyvírás és nyelvészet. — Az előadás az idegen nyelvi tankönyvírás és a nyelvészet közötti kapcsolatot kutatta. A vizsgálódás alapjául az 1945 után megjelent idegen nyelvi — általános és középiskolai — tankönyvek szolgáltak, különös tekintettel az 1964 óta kiadott reformtankönyvekre. A tankönyvek tananyagának elemzése során példákkal mutatott rá arra, hogy a tankönyvírók (és szerkesztők) hogyan hasznosították a nyelv-

szet eredményeit. Különösen a kontrasztív nyelvi elemzés gyakorlati (tankönyvi) megvalósítását kísérte figyelemmel. Ugyanakkor vizsgálta a tradicionális leíró nyelvtani rendszer alkalmazását, illetőleg az újabb (strukturalista, generatív-transzformációs stb.) nyelvtani elméletek tükröződését tankönyveinkben. Befejezésül arra is kitért, hogyan képzelhető el a fejlődés további útja.

1974. május 14. Általános nyelvészeti és magyar szakosztály. PAPP FERENC, Magyar költők fonémastatisztikája. — Az elmúlt évek folyamán a debreceni csoportban lyukszalagra vették Balassi összes műveit, Ady Endre összes költői műveit és néhány évi teljes novellatermését, Babits Mihály, József Attila, Szabó Lőrinc összes költői műveit, valamint több kisebb további költői szöveget; kontrollként egyes technikai szövegeket és spontán beszélgetéseket, továbbá orosz szépirodalmi szövegeket, összesen mintegy 3 millió fonéma terjedelemben. Az ezeken végzett fonémastatisztika főbb eredményei: a magyar költői szövegek kevésbé magánhangzó-gazdagok, mint a technikaiak és mint az orosz szövegek; a palatalis—velaris arány mintegy 1,106 : 1; a szövegszóhossz és a magánhangzó-gazdagság között korreláció mutatható ki. — Az előadásban bemutatásra került egy 66 dimenziós modell alkalmazása egyes magyar szövegek fonématerheltségének érzékeltetésére.

1974. május 21. Nyelvoktatási szakosztály. HEGYI ENDRE, A nyelv működésének kérdése a külföldiek magyaroktatásában. — Előadásában arra igyekezett feleletet adni (de nem a generatív grammatikát követők válaszaival), hogy mit jelent a külföldieket magyarra oktatók számára az, hogy a nyelvet mozgásában, működésében kell vizsgálni.

1974. május 28. Magyar szakosztály. KESZLER BORBÁLA, Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. — Az egymással rokonságban álló nyelvi kategóriák között csak átfedésekkel, átmeneti sávokkal lehet határokat vonni. Nem lehet tehát meglepő, ha a mondatok körében is ugyanilyen átmeneti formákkal találkozunk, akár az egyszerű és az összetett mondat közötti elhatárolást keressük, akár az összetett mondat egyes fajtáit különböztetjük meg egymástól. — Az előadás az egyszerű és az összetett mondat találkozásainak főbb típusait vizsgálta a következők szerint: 1. a halmozott mondatrészes mondatok, 2. a mondathoz lazán kapcsolódó értelmezőszzerű határozók, 3. a mondatosztó és megszólítást tartalmazó mondatok, 4. az igeneves szerkezetek, 5. a *mint*-es szerkezetek, 6. a módosító értékű mondatrészeteket tartalmazó mondatok, 7. a kettős állítmányú mondatok.

1974. június 18. Általános nyelvészeti és magyar szakosztály. MOLNÁR ILDIKÓ, Weöres Sándor verseinek ritmusához. — Weöres Sándor néhány verse — a „Rongyszőnyeg” és a „Magyar etűdök” egyik-másik darabja — kötött szótaghosszúságú és kötött szótagpárosítású. Az előadó azt vizsgálta, hogyan viszonyulnak ezek a versek az időmértékes és hogyan a magyaros versekhez. — Vannak olyan versek is, amelyekben nem kétféle, hanem többféle hosszúságú szótag szerepel, így ezeknek a ritmusa nem írható le egyik versfajta jeleivel sem. A magyaros vers általánosan ismert formájában a szótagok hosszának nincs szerves szerepe, az időmértékes vers pedig csak kétféle hosszúságot tételez fel. A verset felépítő szótagok fonetikai struktúrájuk alapján abszolút értelemben is négyféle hosszúságúak (rövid magánhangzós nyílt, rövid magánhangzós zárt, hosszú magánhangzós nyílt és hosszú magánhangzós zárt), de ezeket a kvantitásvizonyokat egyéb prozódiai jegyek (hangsúly, hanglejtés) is befolyásolhatják. — Mindezekből az előadó azt a következtetést vonta le, hogy ezeknek a verseknek a ritmikai vizsgálata csak a h a n g z ó v e r s több szempontú elemzésével végezhető el.

1974. szeptember 24. Magyar szakosztály. FÁBIÁN PÁL, A helyesírás az anyanyelvi nevelés szolgálatában. — A magyar helyesírás egyrészt nyelvünk hangzós formájának, másrészt nyelvi rendszerének tükröztetésére törekszik a fonetikus írás, illetőleg a szóelemző írás elvének révén. A helyesírás-tanítás ezért mind a magyar irodalmi és köznyelv normájának, mind pedig nyelvünk rendszerének tudatosítását szolgálja. A „nagy” és a „kis” helyesírási hibák megkülönböztetését Fábíán Pál jogosnak mondta, és aszerint csoportosította őket, hogy mennyire sértik a nemzeti nyelv normáját, illetőleg milyen mértékben vétenek nyelvi rendszerünk világos tükröztetése ellen. Tájékoztatót adott végül az előadó a készülő általános iskolai helyesírási szabályzatról és szótárról (az ún. helyesírási minimumról) is.

1974. október 1. Nyelvoktatási szakosztály. HONFFY PÁL, Beszélt nyelv — képi nyelv — anyanyelvoktatás. — Az előadó először a következő kérdésekkel foglalkozott: analóg-e a képi jelrendszer a beszélt nyelvvel; a film sajátos nyelvszerkezete; a film és a képi információközlő eszközök jelentésrétegei és jelzőmódja. A továbbiakban azt vizsgálta, hogyan tudják az anyanyelvet oktató tanárok felhasználni a képi kifejezőmód nyújtotta előnyöket, és milyen haszonnal járhat az, ha megpróbáljuk a kétféle jelrendszer közelíteni egymáshoz (ezeknek egymásra hatása az iskolában ugyanis ma még esetleges). Végezetül megállapította: Nem lehet, hogy: 1. ne vonjuk le a televízió és a film létének, a gyerekek életében játszott szerepének valamennyi következményét az iskolai oktatásban; 2. ne használjuk ki ennek az új információs rendszernek a segítségét a gyerekek gondolkodásának és szóbeli kifejezőképességének fejlesztésében; 3. ne nyúljunk bele tudatosan abba az egyelőre még spontán fejlődési folyamatba, amely a gyerekekben kialakítja a differenciált filmértelmezés képességét.

1974. október 8. Szlavisztikai szakosztály. HOLLÓS ATTILA, Egy középbolgár kézirat grammatikai és textológiai problémái. — Az előadás célja az volt, hogy ismertesse a szófiai Cirill és Metód Könyvtár kéziratára 849. jelzetű, részletes feldolgozásra eddig még nem került pergamen kódexének főbb nyelvi sajátosságait. A kézirat egy kb. a XIII. század végén keletkezett evangeliarium 70 lapnyi töredéke. Elején néhány olyan elírás található, amely az alul azonos rajzolatú glagolita betűk felcserélésén alapul. Az evangéliumi szakaszoknak pedig főleg a kezdete igen gyakran az óbolgár (ószláv) tetra-evangéliumok szövegével egyezik. Mindez a kódex igen korai gyökereire utal. Az előadás részletesebben a kézirat grafikájával és helyesíráásával foglalkozott, majd néhány morfológiai és lexikai sajátosságát ismertette.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXI. közgyűlése.....	504
E. ABAFFY ERZSÉBET: A <i>kelletik</i> igéről	410
ANTAL LÁSZLÓ: Két karcolat a leíró nyelvészet köréből.....	40
BALASSA IVÁN: Patika 66. — A tokaj-hegyaljai borfeleségek terminológiája 299, 417	
BALÁZS JÁNOS: Harminc év 1. — A magyar nemzetfogalom nyelvtörténeti előzményei 288	
BÁLINT SÁNDOR: Népi ünnepneveink világából 82. — Mihók 203. — Zsidórus.....	337
BALOGH LAJOS: Wolfgang Dressler, Einführung in die Textlinguistik 234. — Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben.....	349, 475
BÁNHIDI ZOLTÁN: „A diakronikus szemlélet haszna a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában” című közleményhez néhány megjegyzés.....	59
BÁRCZI GÉZA: Ücsörög ~ ücsörög 67. — A tárgyas <i>-ja ~ -i</i> személyrag 129. — A magyar nyelv jelleme	257
D. BARTHA KATALIN: Velcsov Mártonné, Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben	99
BARTÓK JÁNOS: Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben.....	349, 475
BENKŐ LORÁND: Emlékezés Árvay József-re 240. — Apáczai Csere János és a magyar nyelv	385
BERECZKI GÁBOR: Mentek kicsit, mentek sokat.....	338
BERRÁR JOLÁN: Morfológiai szerkezetek — szintaktikai szerkezetek.....	35
DEME LÁSZLÓ: Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság 6. — A magyar betűállomány időszerű kérdései	466
DEZSŐ LÁSZLÓ: A magyar nyelv típusa.....	268
DÓKA PÉTER: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavaink kérdéséhez	325
ERDÓDI JÓZSEF: Kétszeri átvétel: <i>zsemlye</i> és <i>simindzsiás</i>	204
FÁBIÁN PÁL: Jelentéstan és stilisztika.....	226
FABRICZIUS-KOVÁCS FERENC: A magyar-vogul fosztóképzőről.....	17
FEHÉTOI KATALIN: Helynevek mint családnevek <i>de</i> prepositio vagy <i>-i</i> képző nélkül 113. — Genealógia és névkutatás.....	456
FELDE GYÖRGYI: Egy régi magyar nyelvész: Somogyi Gedeon	242
FODOR KATALIN: Néhány adat a <i>v</i> és <i>f</i> bilabialis ejtésére.....	201
FORSTINGER RUDOLF: A <i>könyv</i> eredetéhez	206
GÓSY MÁRIA: A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavak rendszere	47
GREGOR FERENC: A magyar labialis <i>ö, ő, ü, ú</i> hangok megfelelői a szlovákban 438	
H. GULYÁS ZSUZSA: Tartalom. Szó- és tárgymutató	513
HUJDÚ MIHÁLY: Néhány nehezebben hozzáférhető névtani munkáról.....	378, 491
HEXENDORF EDIT: <i>Ezzel együtt</i> vagy <i>ennek ellenére</i>	74
IMPLÓM JÓZSEF: Szótörténeti adalékok.....	120, 247, 381
IMRE SAMU: Gondolatok a tájszótárakról 220. — Márton Gyula, Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban.....	375
INCZEFI GÉZA: A szókincs gyarapodásának üteme a felszabadulást követő korszakban	57

JÉKEL PÁL: Zsilka Tibor, Stiliztika és statisztika.....	104
JUHÁSZ JÁNOS: Elmélet és gyakorlat a nyelvek szinkrón egybevetésében.....	29
KÁLMÁN BÉLA: Gyula Décsy, Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit— Gegenwart—Zukunft 364. — Pusztta helynevek családnévként 453. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékének centenáriuma 483	
KEMÉNY GÁBOR: Néhány elméleti és terminológiai kérdés a szóképek köréből.....	150
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből.....	383, 510
KIRÁLY PÉTER: Újab adalék a magyarok harci kiáltásához.....	61
KISBÁN ESZTER: Az étkezések napi rendjének újkori átalakulása és az <i>ebéd</i>	177
KISS JENŐ: Megjelenőben az uráli nyelvtudomány bibliográfiája 107. — Az <i>-l</i> és <i>-z</i> képzős párhuzamos igei származékokról 202. — Magyar szavak a finnben és az észtenben 335. — Hajdú Mihály—Kázmér Miklós, Magyar nyelvjárásai olvasókönyv.....	486
KRISTÓ GYULA: <i>Üzbég és tolvaj</i>	62
KOROMPAY KLÁRA: Aurélien Sauvageot, L'Édification de la Langue Hongroise	93
KOVÁCS ISTVÁN: A paleográfiai sajátosságok mint bizonyítékok a kéz és a szövegező azonosításakor.....	20, 186
LÁSZLÓ GYULA: Két hamis rovásszövegről.....	143
T. LOVAS RÓZSA: P. Dombi Erzsébet, Őt érzék ezer muzsikája.....	488
MÁRTON GYULA: Adatok az <i>l ~ r</i> fonémaváltakozáshoz a romániai magyar nyelv- járásokban.....	86
MÁTAI MÁRIA: A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák.....	101
MESKÓ SÁNDOR: A <i>pipás vagyok</i> szólásról.....	68
MEZŐ ANDRÁS: Hajdú Mihály, Magyar becézőnevek (1770—1970).....	371
MOLNÁR JÓZSEF: Az 1501-i czestochowai magyar nyelvemlék 110. — Általános nyelvészeti tanulmányok X.....	232
NÉMETH K. BÓDOG: Határkiigazítás Meszlenben. 1644. 118. — Két XVI. századi végrendelet.....	501
NYÍRI ANTAL: Még egyszer a 'tectum; Dach' jelentésű <i>haj</i> > <i>héj</i> eredetéről 208. — Újabb adalék „A walesi bárdok”-hoz.....	331
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Érzelemmel kombinált érzékelést, észlelést, gondolkodást jelentő igék az összetett mondatokban.....	318
K. PALLÓ MARGIT: A <i>talál</i> magyarázatához 69. — Józan.....	458
PAPP FERENC: Ami, amcsi 71. — Zsilka Tibor, Stiliztika és statisztika.....	104
PAPP LÁSZLÓ: Jelentéspárhuzamok.....	197
PAULINYI OSZKÁR: A <i>bánya</i> kettős jelentése bányagazdaságunk magyar szóhasz- nátalában.....	72
POSGAY ILDIKÓ: Nyelvöldrajz, dialektológia és nyelvtörténet 232. — Trianon 338. — Tani.....	459
PUSZTAI FERENC: Mikesy Sándor (1917—1975).....	108
PUSZTAI ISTVÁN: Azonos-e a nyelvi norma a nyelvi szabvánnyal?.....	397
REUTER CAMILLO: <i>Magyal</i> és <i>muzsdaly</i> 167. — Észrevételek Schram Ferencnek „XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár »Urbaria et Conscriptiones» gyűjteményében” című adatközléséhez.....	496
ROT SÁNDOR: A kárpátizmusok és a magyar jelentéstan nyelvtipológiai jelenségei	424
SOMOGYI BÉLA: Bélás 74. — A <i>kontra</i> jelentéstartalmához.....	460
SUGÁR ISTVÁN: Adatok a <i>kuruc</i> szó XVIII. századi használatához.....	246
SZABÓ GÉZA: A mai magyar főnevek szemantikai sajátosságai ragos helyhatározóink alapján.....	161
SZATHMÁRI ISTVÁN: Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben.....	274

SZEMERE GYULA: A hagyományos írás elvének érvényesülése helyesírásunkban	211
SZENDE TAMÁS: Magánhangzóközi affrikátáink természete	432
SZILÁGYI FERENC: Cérnával mér verset	209
TAKÁCS LAJOS: Fákát-koszorúz	339
TARNÓCZY TAMÁS: Az elvesző -i képző nyomában	80
TOMPA JÓZSEF: Mellékneveink -ul/-ül toldalékos alakja a mai szinkroniában	132,
308. — Szemere Gyula, Az akadémiai helyesírás története (1832—1954)	237
TORMA ISTVÁN: A földrajzi nevek gyűjtése és a régészet	448
VÉGH JÓZSEF: A földrajzi nevek helyesírásának kérdéséhez	340
VILLÓ ILDIKÓ: Dobva — fakadva	464
VOIGT VILMOS: Új jelenségek a szóláskutatásban	404
Kisebb közlemények	57, 197, 331, 453
Szó- és szólásmagyarázatok	66, 203, 337, 458
Nyelvművelés	74, 211, 340, 466
Nyelvjárások	82, 220, 349, 475
Szemle	93, 226, 364, 483
Különfélék	108, 240
Nyelvtörténeti adatok	110, 246, 381, 501
Társasági ügyek	383, 504
A borítón: Tartalom. Tudnivaló. Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról.	
A Nyelvtudományi Értekezések újabb számai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság újabb kiadványai. Nyelvtudományi Dolgozatok.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- ácsorog 68
 Ádám-Éva napja 85
 ady (középtörök) 458
 ádvent 85
 adverbialis funkció a fosztóképzőknél 17—20
 aenigma 158
 affrikáták | magánhangzóközi ~ 532—8
 ahura (av.) 60
 Ákos szn. és nemzetségnév 292
 alaki tájszó 222
 alaktani változások 280
 alárendelt | szintaktikailag pontosan nem elemezhető ~ összetett szavak 47—57, 325—31
 áldozóesütörtök 85
 állami eredetű kétnyelvűség 14
 állami nyelv 14—5
 állapotváltozás megnyilvánulása ígéken 411—6
 allegória 157, 158
 alternatív kontra 461—4
 Amcsi hn. 71
 ami 'amerikai' 71
 -á (múlt idő jele) 130
 Antal 459
 antonomasia 158
 anyanyelv | ~ 6—7, 11, 12—5, 29—30 | ~ oppozíciói 30 | ~ új szerepe 12—5 | ~i iskolák 389—91
 Apáczai Csere János 385—97
 Apothecarius szn. 66
 Árvay József 240—1
 ástít 68
 aszú 300, 305, 417, 419, 424
 aszúbor 417, 418—9
 aszúpéntek 85
 aszúszőlőbor 417—8, 424
 -atlan/-etlen fosztóképző 17
 attributív funkció fosztóképzőknél 17—9
 bánya 73—3
 bárányszarvas 85
 bélás 74
 Bella 'kettős' 74
 Berenics üstöke 'Coma Berenices' (csillag-név) 395
 Bese szn. és nemzetségnév 292
 beszéd | nyelvjárási ~ hangsúlyai 349—64, 475—83 | ~ értelmezése 8
 bévéd 86
 bévödeste 86
 bilabialis ejtés (v és f) 201—2
 birtokos jelzős szóösszetétel 47—57, 325, 331
 bólingat/bólintgat írása 220
 bor 300—1, 417, 424
 borfélések 299—308, 417—24
 Borfujtó Szent Márton 85
 borlénység 308, 417

Borszűrő Szent Mihály 85, 204

βοέβδος (görög) 60

bőjt dereka 84

bőjtközépnap 84

bővedeste 86

buz 'comb' 394

búzahét 84

Búzavágó Szent János 85

buzsahét 84

büntető kontra 461–4

bütfogadószersza 83

bütfőszersza 83

búzzleg 'szagol' 394

cáp 'kecskebak' 394

cenaculum (latin) 181

cérnával mér verset 209–11

cigolya 'fúzfa' 394

címeralakok Árpád-kori magyar nemzet-
ségeknel 293

címrövidítés 60–1

čista sreda (sokác, horvát) 84

cobok 'kakasláb' 394

coena (latin) 179, 181

csakugyan 41–5

családnév | pusztá helynevek ~ként
453–6 | ~ 456–8 | régies írásmódú
~ek helyesírása 216–7, 219, 220

cserefa 167

Csere János (Apáczai) 385–97

cserfa 167

csikvasárnap 84

csinált bor 300, 417–24

csitkó 'csikó' 394

Csitkó- (ló-) fej 'Equuelus' (csillagnév) 395

csonka | ~csütörtök 84 | ~hét 84, 85,

86 | ~vasárnap 84

csonthagytat 83

csonthagyóvasárnap 83

csoportmak 167

csoportos hangsúly 349–52

csoporttólgy 167

csumátlan 167

csupkátlan tölgy 167

csütörtök | áldozó~ 85 | csonka~ 84 |
doboza~ 83 | halottak esetertekik 83 |
kövér~ 83, 84 | tobzódó~ 84 | tor-
kos~ 83, 84 | virág~ 84 | zabáló~ 83,
84 | zsíros~ 83

délebed 180, 184–5

Dévai Bíró Mátyás 388

diakrón és szinkrón kutatások 5

-d ígeképző 416–7

Disznóölő Szent András 85

disznópajta 'disznóól' 394

dobozesütörtök 83

dorkó 'fakupa' 203

dúsgazdag innapjai 83

dúsgazdagozás 83

é a helyesírásban 211

ebéd 177–85

edvent 85

egybeírás 341–9

egybeszorított langszabású 'hasáb' 395

egybevetés | nyelvek szinkrón ~e 29–35

egyensúlyozó kontra 461–4

egyszerezítés 60–1

együtt 74–80

éjszaka írása 216

Eketiltó Boldogasszony 85

ellenére 75–80

első | ~ hetfe 82 | ~ lagzi 85 | ~ menyeg-
zős vasárnap 82 | ~ szerda 82 | ~ va-
sárnap 82

elvonás 266

emléma 157–8

ennek ellenére 75–80

epithenon 158

Erdősi Sylvester János 388

értelmezés | beszéd, nyelv, nyelvhaszná-
lat, nyelvviség ~ 8

érzékelés | érzellemmel kombinált ~t je-
lentő igék 318–24

érzellemmel kombinált érzékelést, észlelést,
gondolkodást jelentő igék 318–24

eszencia 307–8, 417, 424

észlelés | érzellemmel kombinált ~t jelentő
igék 318–24

észt | magyar jövevényszavak az ~ben
336–7

esztena 'juhkarám' 394

etimológiai kutatások 3, 4

étkezések elnevezései 178–85

ezzel együtt 74–8

extralingvisztikai tényezők 427

fagyos | ~ napok 85 | ~ szentek 85

faj ~ fiú 296–7

fajzat 288

fákat koszorúz 339–40

fák elnevezése 208

falunévek 63

farizeus és vámos vasárnapja 83

farsang | ~ 82 | ~ farka 83 | ~ három-
napok 83 | ~ hétfő 83 | ~ kedd 83

Fastenpfingsten 83

fébút | ~ hét 84 | ~ szerda 84 | ~ vasár-
nap 84

fehér | ~hét 85 | ~vasárnap 84, 85

fekete | ~hét 84 | ~hétfő 84 | ~vasár-
nap 84

felestekem 181–5

felsős (kártyajáték) 74

fényeshét 85

fikarty 'rost' 394

finn | magyar jövevényszavak a ~ben
335–6

finnugor | fosztóképzők 17–20 | ~ szavak
a magyarban 261–2

fogöblítőszersza 83

folklorisztikai szoláskutatás 405

fonémaváltakozás (*l* ~ *r*) 86

fordítás (borkészítésnél) 300, 422, 424

fosztóképzők 17–20

fő bor 304–5, 417, 424
 földrajzi nevek | ~ helyesírása 340–9 |
 ~ és a régészet 448–53 (l. még hely-
 nevek)
 Földtöltő Boldogasszony 85
 főnév tipológiai szempontból 270–1
 francia jövevényszavak 264
 frazeológia 404, 407–8
 fuallás 'szél' 394
 fürtös tölgy 167
 fűz (ige) 208
 fűz(fa) 208

Gaza, Theodorus 387–8, 393
 gazdák vasárnapja 83
 Geleji Katona István 388, 392, 393
 genealógia 456–8
 genetikus hangsúly 349–52
Geszterét hn. 450
 Geszti rét hn. 450
Goconhege hn. 171
 gondolkodás | érzelemmel kombinált ~t
 jelentő igék 318–24
 gölye 'koca' 394
 gömböc 'gyomor' 394
 grammatika | ~ 31–5 | ~i kutatások 4
Gueztered hn. 450
 guzsa | ~hét 84 | ~péntek 84 | ~vasár-
 nap 84
 guzsalyütővasárnap 84
 guzsolóvasárnap 84
 gyakdos 'szúr' 394
 gyertyán 208
 gyógyzan 459

hagyományos írás elve a helyesírásban
 211–20
 haj 208–9
 hajazat 209
 hajnalfa 85
 halottak | ~ húshagyata 83 | ~ cseterte-
 kik 83 | ~ szombatja 83
 hámor 73
 hamvazószerda 83
 háncs 208
 hangrendszerünk 259–60
 hangsúly | csoportos ~ 349–50 | geneti-
 kus ~ 349–50 | hármas ~ 349–50 |
 metrumos ~ 479–82 | nyelvjárási be-
 széd ~ai 349–64, 475–83 | páros ~
 353–64 | személyes ~ 350–64 | szim-
 metrikus ~ 350–64
 hangtani változások 277–8
 hanyatlott szegelet 'ferdeszög' 394
 haraszt 169–70
 harci kiáltás 61–2
 harmadik | ~ hetfe 82 | ~ szerda 82 |
 ~ vasárnap 82
 harmadmenyegzős vasárnap 82
 hármas hangsúly 475–9
 Háromkirályok napja (vízkereszt) 82
 háromnapok 83
 háromtagú étkezés 179

hárs 208
 határozók kialakulása 267
 határozós összetett szavak 49–51, 326
 határozószók 132–42, 308–18
 határozottság kifejezése a magyarban
 269–70
 hegyes gömbölyeg 'kúp' 394
 hegyi tölgy 167
 héj 208–9
 helyesírás | ~ 3 | családnevek ~a 216–7,
 219, 220 | földrajzi nevek ~a 340–9 |
 hagyományos írás elve a ~ban 211–20
 helynév | ~ 63–6 | ~gyűjtés és régészet
 448–53 | ~ helyesírása 340–9 | ország-
 név 71 | pusztá ~ek családnévként
 453–6 (l. még földrajzi név)
 helyragok 161–7
 hét | búza~ 84 | buzsa~ 84 | csonka~
 84, 85, 86 | fébút~ 84 | fehér~ 85 |
 fekete~ 84 | fényes~ 85 | guzsa~ 84 |
 guzsoló~ 84 | húshagyó~ 84 | kövér~
 83 | nevetlen~ 84 | piros~ 85 | sa-
 nyarú~ 84 | semmi~ 84 | süket~
 84 | torkos~ 84 | vides~ 84 | virág~
 84 | vitéz~ 84
 hétfő | első, második stb. ~ 82 | far-
 sang~ 83 | fekete~ 84 | húshagyó~ 83
 hibaelemzés 31–2
 hívásirányító kontra 461–4
 hosszúka mellékes forma 'töglalap' 394
 hosszúnapp (nagy-péntek) 85
 hurutás 'köhögés' 394
 húsgyát (húshagyó) 83
 húsajó (húshagyó) 83
 húshagyási kedd 83
 húshagyatík 83
 húshagyó | ~ hét 84 | ~ hétfő 83 | ~
 kedd 83 | ~ szombat 83 | ~ vasárnap
 83
 húsvét 85
 hűsit (húsvét) 85
 hyperbaton 158
 hyperbola 158

idegen | ~ anyanyelvűeknek magyar ok-
 tatása 59–60 | ~ eredetű elemek a
 nyelvekben 259 | ~ nyelv 29–35 | ~
 nyelv használata 11 | ~ nyelv oppozi-
 ciói 30 | ~ nyelvek tanítása 391–2 |
 ~ szavak a magyarban 263–4 | ~ szer-
 kesztési elvek a magyarban 267–8
 ige | állapotváltozás megnyilvánulása ~
 ken 411 | érzelemmel kombinált érzeke-
 lést, észlelést, gondolkodást jelentő ~k
 318–24 | ikes ~ 410–7 | ~képzők
 410–7 | ~kötők 265 | ~szemlélet
 269–70 | szenvedő ~k 410 | ~ tipoló-
 giai szempontból 269–70
 -i képző | ~ 80–2 | ~s helynevek 454–6
 ikes igék 410–7
 információk kontra 461–4
 interferencia 30–1
 interlingvalis differenciáltság 32–3

- interlingvisztika 425–6
 intranzitív igék 410–7
 irodalmi nyelv | ~ 283, 286–7 | ~ és köznyelv kutatása 3 | XVII. századi ~ 397
 irónia 158
 iszpász (áldozócsütörtök) 85
 -ú képző 415–7
 Izbég hn. 63–4
 Izidórus-patak hn. 337
 -ja ~ -i igei személyrag 129–31
 jakabág 85
 jakabfa 85
 jancsi 203, 204
 jelentés | ~párhuzamok 197–200 | ~tani kutatások 5 | ~változások 150–60
 jellem | nyelv ~e 257–68
 -j kijelentő és felszólító módban 129, 131
 Jóraforduló Pál 83
 Jozan szn. 458
 józan 458–9
 jövevényszók | ~ 263–4 | magyar ~ a finnben és az észtben 335–7
 kacola 'kanca' 394
 kalabriász (kártyajáték) 74
 kapcsolatok | kulturális és nyelvi ~ 29
 karácsony | ~ 85 | ~ börtje 85 | ~ szenvedje 86 | ~ szombatja 86 | ~ viliája 86
 Karcsa szn. és nemzetségnév 292
 kárpátizmusok 426–32
 Kartal szn. és nemzetségnév 292
 kártyajátékok 74
 katachresis 158
 kedd | farsang ~ 83 | húshagyó ~ 83 | madzaghagyó ~ 83
 kegyed 60
 kegyelet 'szívárvány' 394
 kegyelmed > kelmed, kegyed, kend 60
 Kégyótartó 'Serpentarius' (csillagnév) 395
 kelletik 410–7
 kelmed 60
 kend 60
 képző | -d ige ~ 416–7 | -i ~ 80–2, 453–6 | ige ~ 202–3, 410–7 | ~k 265 | -l ~ 411 | magyar–vogul fosztó ~ 17–20 | műveltető ~ 45–6 | ~ tipológiai szempontból 272–3 | -ul/-ül ~ 132–41, 411, 414–7
 kerengetés 339–40
 keresztelés 339
 késletetett információk kontra 461–4
 készántag 'ferdén' 394
 két karácsony köze 86
 kétnyelvűség 14
 kéttagú étkezés 179
 kettős átvétel 204–6
 kézikönyvek 3, 4
 kicsipünkösd 85
 kifejezések megfelelői idegen nyelveken 197–200
 kígyósjancsi 203
 king (kínai) 206
 Királyka 'Regulus' (csillagnév) 395
 kisebbség | nyelvi ~ 9–10, 12–5
 kiskarácsony 82, 85
 kocsántalan 167
 kovvu (finn) 208–9
 kója (finn) 208
 komatálküldés 85
 kommunikáció (nyelvi) 8
 konfrontáció 31–5
 kontra 460–4
 kontrával végződő licitsorozatok 461–4
 kooperatív kontra 461–4
 kóser bor 304
 koszorúzott fák 339–40
 kozmológiai metafora 152
 kövér | ~ csinált bor 200 | ~csütörtök 83, 84 | ~hét 83 | ~vasárnap 83
 könnyű kontra 461–4
 könyv 206–7
 kötőjel alkalmazása 341–9
 középiskolai magyar nyelvoktatás 4
 középső lagzi 85
 köznyelv | ~ 284 | ~ és irodalmi nyelv kutatása 3
 közönséges bor 300, 303, 417
 közös nyelvűség 6
 kulcslicit kontra 461–4
 kuruc 'rebellis' 246–7
 különb frása 215
 különírás 341–9
 küzdelmi kontra 462–4
 labialis magyar magánhangzók megfelelői¹
 a szlovákban 438–48
 Lampfäsching 85
 langszabású 'gúla' 395
 latin jövevényszavak 264
 legfőbb bor 308
 Leveles Fülöp 85
 lexika 33–4
 Límpert Bánya 72
 -l képző (ablatívus) 17, 18
 -l képzős igék 411
 lőre 300, 422–3, 424
 l ~ r váltakozás 86
 -l ~ -z igeképző 202–3
 lukács 203
 ly írása 211–5, 217–9, 220
 madzaghagyókedd 83
 mag 288
 magánhangzóközi affrikáták 432–8
 magánhangzó minősége a fosztóképzőben 18
 magyal 167
 magyalmak 167–77
 Magyalos hn. 173
 magyaltölgy 167–77
 magyar | ~ fosztóképző 17–20 | ~ nemzetségnevek 291–8 | ~ nyelv oktatása 4, 5 | ~ nyelv oktatása idegen anyanyelvűeknek 59–60 | ~ nyelv tipológiája 268–74

- magyarok harci kiáltása 61–2
 *magyaros 177
 margitszigeti rovásírásos kő 144–9
 másolás 300, 420–2, 424
 második | ~ hetfe 82 | ~ szerda 82 | ~
 vasárnap 82
 másodmenyegzős vasárnap 82
 másodnyelv 12
 mátkálás 85
 mátkaváltóvasárnap 85
 mátkázóvasárnap 85
 Matyó hn. 177
 matyótölgy 173
 maximális közbeszólás kontrája 462–4
 megengedés nyelvi eszközei 75
 megszemélyesítés 152–3
 megszemélyesítő metafora 153
 mellékes sima szénú hatsíkjú, asztalka-
 szabású hasíkjú 'trapéz' 395
 mellékes vonású négyszegletű forma 'para-
 lelogramma' 394
 méltóságos > méltóság 60
 mentek kicsit, mentek sokat 338
 mér (cérnával verset) 209–11
 merenda (latin) 181
 metafora 150–3, 155
 metalepsis 158
 metonímia 153–5
 metrumos hangsúly 479–82
 Michaelsminne (német) 204
 miesta (lapp) 172
 mihók 203–4
 Mikesey Sándor 108–9
 mikrotársadalom 6–16
 Minciénmárton 85
 Mincién (Mindszent) Szent Márton 85
 mindjárt írása 216
 miska 203, 204
 miskakancsó 203
 mívesnek való étek 181
 módosító szók 40–5
 molyhos tölgy 173–4
 mondat | ~alkotás 266 | ~sűrítő össze-
 tétel 331 | ~szerkesztés sajátosságai a
 magyarban 269–72 | ~tani változások
 280–1
 monyoró 177
 Monyoród hn. 177
 morfémák rendje a magyarban 272
 morfológiai szerkezetek 37–40
 mrastana nedelja (bolgár) 84
 Musdalhege hn. 171
 Musdalusberch hn. 171
 *musta (6smagyar) 172
 muzsdaly 167–77
 muzsdaly tölgy 167
 műveltető igék 45–6

 nacionalizmus 9–10, 14–5
 Nádráb Bánya 72
 nagy | ~böjt 82 | ~hét 84 | ~péntek
 85 | ~vasárnap 85
 nagykirály napjai 83

 Nagymedve 'Ursa Maior' (csillagnév) 395
 Nagypoharú Szent Márton 85
 nagyságod > nagysád 60
 nagyszentmiklósi kincs (rovásírás) 143–4
 *nam- (oszét) 288–9
 nāmá (óind) 289
 nanag (török) 289
 negatív kontra 462–4
 nektár 308, 417
 nem (főnév) 288, 296
 nemes 289
 nemz 288
 nemzetfogalom 288–99
 nemzeti nyelv 386–9
 nemzetségnévek | ~ a magyaroknál
 291–3, 297–8 | ~ az obi-ugoroknál
 290–1
 népnevek (totemisztikus ~) 292–4, 295–7
 név 289, 296
 név | ~átvitel 150–1 | ~kutatás 3, 453–8
 | ~ek olvasata 454 | nemzetség~ek a
 magyaroknál 291–3, 297–8 | nemzet-
 ség~ek az obi-ugoroknál 290–1 | sze-
 mély~ek nemzetség~ként 291–7 |
 totemisztikus ~adórendszer 292–4,
 295–7
 nevetlen | ~hét 84 | ~vasárnap 84
 -n képző (adverbialis) 17
 norma | ~ 3 | nyelvi ~ 398–404
 -n rag 134–5, 309
 nyelv | állami ~ 14–5 | anya~ 6–7, 11,
 12–5, 29–30 | ~ek szinkrón egybe-
 vetése 29–35 | ~ek jellemzői 257 |
 ~ funkciója 7 | ~használat 8, 399 |
 ~i eszközök és a stílus 276–7 | ~i
 interferencia 425–6 | ~i kapcsolatok
 29 | ~i kisebbség 9–10, 12–5 | ~i
 mozgalmak 12–5 | ~i norma 398–404
 | ~i rétegek 285–7 | idegen eredetű
 elemek ~ünkben 259 | idegen ~ 29–
 35 | idegen ~ használata 11 | irodalmi
 ~ 283 | ~ jelleme 257–68 | két~űség
 14–5 | köz~ 284 | másod~ 12 | ~
 politika 15 | ~ és társadalom 6–16 |
 ~ tipológiája 268–74 | ~ szerepe a
 történelemben 8–10 | változások a
 ~ben 274–87 | világ~ problémája 11
 nyelvatlasz 2
 nyelvészeti modell 31
 nyelvészeti transzfer 30
 nyelviség 6–16
 nyelvjárás | ~i beszéd hangsúlyai 349–
 64, 475–83 | l ~ r fonémaváltakozás
 86–93 | ~ok 284 | történeti ~kutatás 3
 nyelvművelés 3
 nyelvten beosztása 35
 nyelvtudomány | a magyar ~ három év-
 tizede 1–6
 nyelvújítás | ~ 327–8 | ~ szavai 262–3
 nyilvánvalóan 41–5

 ó ~ a változás 460
 obi-ugor nemzetségnévek 290–1

- obsonium* (latin) 181
 oktatás | a magyar nyelv ~a 4, 5 | idegen nyelv ~a 29–35
 olaszbor 300, 423–4
 olasz jövevényszavak 264
 olló 'gödölye' 394
 -on/-en/-ön rag 134, 135
 onomatopoea 158
 -ó/-ő a helyesírásban 211
 opcionális kontra 462–4
 oppozíciók 30
 ordinári bor 300, 301–3, 417
 országnév 71
 oszlopszabású 'hengeralakú' 395
 ő, ő realizációja a szlovákban 439–45
 önálló szóból keletkezett fosztóképző 19–20
 összetett szavak | szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt ~ 47–57, 325–31
- Pál-Péter 85
 páros hangsúly 353–64
 paronimológia 'szóláskutatás' 404–9
 passzív igék 410–7
 patika 66–7
 Patikárius (szn.) 66
 pedagógiai grammatika 31
 péntek | aszú~ 85 | guzsa~ 84 | nagy~ 85 | sovány~ 83 | süket~ 84
 periphrasis 158
 Pesti Mízsér Gábor 388
 Péter-Pál 85
 Petőfi Arany költészetében 331–2
pýg (vogul) 296
 pipa (ló orrára szorított fék) 68
 pipás ló 69
 pipás vagyok 68
 pipe 'kisliba' 394
 piroshét 85
 piroskavasárnap 83
 pislen 'kiscsibe' 394
 Ploszka Bánya 72
 pozitív kontra 462–4
poç (osztják) 296
prandium (latin) 179, 181
 protestantizmus 388
 pszichológiai transzfer 30
 pünkösöd 85
 pünkösöd írása 216
- rag | határozó~ok 132–42, 308–18 | hely~ok 161–7
 regel 'brekeg' 394
 régészet és földrajzi nevek 448–53
 régies írásmódú családnevek 216–7, 219
 regionális köznyelv 284–5
 responsive kontra 462–4
 rigmusok 84
 rokon nyelvek kutatása 4, 6
 rovásszövegek 143–9
 rózan 459
- rögtön írása 211, 215–6, 219, 220
 ruszáli (pünkösöd) 85
 sajtó bor 303–4
samīdu (asszír) 205
 sanyarú hét (nagyhét) 84
 sardóvasárnap 83
 sardózik 83
semid (török) 205
semindali (grúz) 205
 semlye 204
Semmel (úfn.) 205
 semmihét 84
similia (latin) 205
 simindzás 204–6
 Somogyi Gedeon 242–6
 sonkahagyóvasárnap 83
 sovány csinált bor 300
 soványpéntek 83
 spontán nyelviség 11
 standard 398
 stilisztikai fogalmak 150–60
 stílus | Apáczai Csere János ~a 395–7 | ~ és nyelvi eszközök 276–7 | ~rétegek 285–7
 sulyom 177
 suta gömbölyeg 'henger' 395
 süket | ~hét 84 | ~péntek 84 | ~vasárnap 84
 szabad kontra 462–4
 szabadkozik írása 219–20
 szabvány nyelvi 397–404
 száldok 'hársfa' 394
 Számárcák 'Aselli' (csillagnév) 395
 számorodni 300, 305–7, 417, 424
 számosnapok 86
 szárazszerdá 84
 szegmentálás 45–6
 széklábfűró Szent Péter napja 83
 szélyes vonási forma 'síkidom' 394
 személyes hangsúly 350–2
σεμῖδαλις (görög) 205
 Szenczi Molnár Albert 388–9, 393
 szenteste 86
 Szent István király napja 83
 szentvérnep 85
 szenvedeeeste 86
 szenvedő igék 410–7
 szerda | bütfő~ 83 | bütfogadó~ 83 | első, második stb. ~ 82 | fébút~ 84 | fogóblító~ 83 | hamvazó~ 83 | száraz~ 84 | tiszta~ 84
 szerkesztésbeli változások 281–3
 szerkezetek 37
 szimbólum 157–8
 szimmetrikus hangsúly 361–4
 színbor 303
 színekdoché 153–5
 színesztézia 156–7
 szinkrón | ~ vizsgálatok 29–35 | ~ és diakrón kutatások 5
 szintaktikai szerkezetek 37–40
 szintetikus kifejezőmód a magyarban
 szláv jövevényszók 263, 273–4

- szlovák | magyar labialis magánhangzók a
~ban 438–48
- szó | ~ 36–7 | ~alak 37 | alárendelt
~összetétel 47–57, 325–31 | ~alkotás
módjai a magyarban 265–6 | ~előfor-
dulás 36 | ~képek 150–60 | ~képfaj-
ták 158–60 | ~képzés tipológiai szem-
pontból 272–3 | ~készlet változásai
278–80 | ~kihagyó összetétel 331 |
~kincsgyarapodás 57–8 | ~kines tipo-
lógiai szempontból 272–3 | ~kincsünk
szerkezete 260–4 | ~összetétel 265 |
~rend szerepe 271–2 | ~történeti ku-
tatások 3, 4
- szólás | ~aink 264–5 | ~kutatás 404–9 |
~ok osztályozása 405–7
- szombat | halottak ~ja 83 | húshagyó ~
83 | karácsony ~ja 86 | ünnep ~ja 86 |
virág ~ 84
- szoros kontra 462–4
- szótárak 2, 4
- szótári szó 37
- szputnyik kontra 462–4
- szulak 'tüske' 394
- szupolyka 'karcsú' 394
- szűrt bor 300
- tájékoztató kontra 462–4
- tájszó | ~ fogalma 221–3 | ~k Apáczai
Enciklopédiájában 394
- tájszótár | ~ak 220–5 | ~anyagának
gyűjtése 223–5 | ~i anyagközlés 225
- takács 71
- talál 69–71
- talalajvasárnap 83
- alan/-telen* fosztóképző 17
- al/-tel* fosztóképző 17–20
- **tal* + *V* fosztóképző 19
- tanajvasárnap 83
- Tani 459–60
- tanulásméleti modell 31
- táplálkozási szokások 177–85
- tárgyas szóösszetétel 47–9, 325
- társadalom és nyelv 6–16
- tartli (kártyajáték) 74
- taszít 69
- tekeres 'görbe' 394
- tekintetes úr > ténsúr 60
- tényleg 41–5
- termés bor 417
- termett bor 300
- terminológia 392–5
- Teulgh* hn. 171
- tipológiai sajátosságok a magyar nyelvben
268–7
- tisztaszerda 84
- Tiván szn. és nemzetségnév 292
- tizenkét napok 85
- **to-* igető 70
- tobzódócsütörtök 84
- toyu* (török) 70
- tokači* (csag) 71
- tol 69
- Tolvaj hn. 65–6
- tolvaj 63
- Tóni 459–60
- Toplicza Bánya 72, 73
- toqu* (török) 70
- torkos | ~csütörtök 83, 84 | ~hét 84
~vasárnap 84
- Torontál szn. és nemzetségnév 292
- torony szabású 'kúp alakú' 395
- totemisztikus nevek 291–4, 295–7
- tölgyfa 167
- török jövevényszók 263
- történeti | ~ nyelvjáráskutatás 3 | ~ és
leíró jellegű kutatások 5
- transzfer 30–1
- transzformáció szóelemzéskor 48–57
- Trianon 338–9
- Triasnum hn. 338–9
- trópás 150
- tulajdonságjelzős összetételek írása 341–9
- Turul szn. és nemzetségnév 292, 298
- tükörfordítás 327–8
- tükörszók 429–30
- türt* (török) 71
- tt* + *V* + *-m* + *V* fosztóképző 17
- t* + *V* + *-l* fosztóképző 17
- t* + *V* + *-n* fosztóképző 17
- uj* 456–8
- újesztendő 82
- újév 82
- újranító kontra 462–4
- ul/-ül* | ~ 132–4, 308–18 | ~ képzős
igék 411
- úr 60
- urä* (csuvas) 458
- úrjelenés (vízkereszt) 82
- Úr kijelentése (vízkereszt) 82
- úrnapja 85
- utca írása 219–20
- utolsó | ~ hetfe 82 | ~ lagzi 85
- uzsonna 181
- Uy Bánya* 72
- ücsörög 67
- ül 68
- ünnepnevek 82–6
- ünnep szombatja 66
- ű, ű realizációja a szlovákban 445–8
- Üszögető 83
- Üszögös 83
- Üzbég hn. 64–5
- üzbégi 63
- vacsora 181–2
- vogul fosztóképző 17–20
- vajda 60–1
- valóban 41–5
- valószínű 41–5
- változások a nyelvben 274–
- vámos vasárnapja 83
- vápás 'bemélyedt' 394
- váróvasárnap 85

vasárnap | csík~ 84 | csonka~ 84 | csont-
 hagyó~ 83 | első, második stb. ~ 82 |
 farizeus és vámos ~ja 83 | fébűt~ 84 |
 fehér~ 84, 85 | fekete~ 84 | gazdák
 ~ja 83 | guzsa~ 84 | guzsalyütő~ 84 |
 guzsoló~ 84 | húshagyó~ 83 | kövér~
 83 | mátkaváltó~ 85 | mátkázó~ 85 |
 menyegzős~ 82 | nagy~ 85 | nevetlen~
 84 | sardó~ 83 | sonkahagyó~ 83 |
 süket~ 84 | talalaj~ 83 | tananaj~
 83 | torkos~ 84 | váró~ 85 | virág~
 84 | vitéz~ 84 | vő~ 83
 vasbánya 'üzem' 72—3
veleknegini (ószláv) 206
 videshét 84
 világnyelv problémája 11
 vilia estéje 86
 virág | ~csütörtök 84 | ~hét 84 | ~szom-
 bat 84 | ~vasárnap 84

Virágos Szent János 85
 vitérhét 84
 vitérvasárnap 84
 vízkereszt 82
 vojavada 60, 61
 vöröshét 85
 vővasárnap 83

walesi bárdok modelljei 331—4

zabálócsütörtök 83, 84
 zákány 'ülepedés' 394
zbeq (román) 63
Zbegu hn. 63
 Zongor szn. és nemzetségnév 292
 zöldfarsang 85
 zsemlye 204—6
 Zsidórus-patak hn. 337
 zsíroscsütörtök 83

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetében. 1966 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. **A Magyar nyelv története és rendszere.** (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc:** A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. **A nyelvtudomány a haladásért.** (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölesőnszavai. 1969. 18,— Ft.
67. **Dolgozatok a hangtan köréből.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. **Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia.** Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőöri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. **Nyelvészet és gyakorlat.** (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentéstan és stilisztika.** (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kernény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1970. 60,— Ft.
 126. **Püspöki Nagy Péter**: A felsőszemerédi rováslelék. 1971. 8,— Ft.
 127. **Bálint Sándor**: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
 128. **Hajdú Mihály**: Sopron környékének magyarbecézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
 129. **Benkő Loránd**: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
 130. **Eder Zoltán**: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
 131. **Sajnovics János**: Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozium. Szerkesztette **Gulya János** és **Szathmári István**. 1974. 40,— Ft.
 132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conerip-tiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc**. 1973. 60,— Ft.
 133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István**. 1973. 24,— Ft.
 134. **Kiss Lajos**: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
 135. **Vekerdí József—Mészáros György**: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mon-dattana. 1974. 40,— Ft.
 136. **Szathmári István**: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
 138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István**. 1974. 20,— Ft.
 140. **Pais Dezső** tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István** és **Ördög Ferenc**. 1975. 60,— Ft.
 141. **Király Péter**: A magyarok említése a Konstantin és Metód Legendában. 1974. 20,— Ft.
 142. **Rácz Endre**: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
 143. **Sallai János—Szende Tamás**: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította **Jakubovich Emil** és **Pais Dezső**. (1971.) 100,— Ft.
 Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. **Zilahi Lajos**: A zárt *t*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában.; 1970. 122 lap.
2. **Mátrai Mária**: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kö-dexben. 1971. 206 lap.
3. **Suhajda Ágnes**: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekek-ben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. **Jánosik Zsuzsa**: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az *Iszony* első fejezete alapján.) 1971. 88 lap.
5. **Szabó Géza**: Szempontok az *e*-zés vizsgálatához. Doboz köztség *e*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmány-gyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. **Hajdú Mihály**: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. **Zelniczky Erzsébet**: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. **Sz. Erdi Éva**: Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizs-gálatához. 1972. 180 lap.
10. **Bence Lóránt**: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. **Hunyadi Györgyné**: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. **Posgay Ildikó**: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella**: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária**: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységosen 5 Ft. Kap-hatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvúj-rástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltiséget számíttunk fel.